

: અનુક્રમણિકા :

૧	પુરોપચયન	૮
૨	અરમટીયમ્	૯
૩	સંપાદકીય	૧૦-૧૨
૪	વિરોધ વક્રન્ય	૧-૨૫
૫	સંક્ષિપ્ત વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત નિઃપામ્			૨૬-૩૬
૬	ઈશોપનિષત્	૧-૩૦
૭	કેનોપનિષત્	૩૧-૬૪
૮	કઠોપનિષત્	૬૭-૧૮૪
૯	અગ્નિઓપનિષત્	૧૮૭-૨૭૦
૧૦	મુંડકોપનિષત્	૨૭૩-૩૪૬
૧૧	માંડૂક્યોપનિષત્	૩૪૯-૩૭૭
૧૨	ઐતરેયોપનિષત્	૩૭૩-૪૧૪
૧૩	તૈત્તિરીયોપનિષત્	૪૧૭-૫૦૮
૧૪	શ્વેતાશ્વતરોપનિષત્	૫૧૧-૬૧૨
૧૫	બ્યાષક વેદાન્ત	૬૧૩-૬૨

જેના સંસ્કાર પાઘેયે, બની સંતતિ ઊજળી.
જાકુડાં તેમના સૌએ, સમયે વેદ-સાર-થી.

પિતરી વન્દે
અનન્તને આંગણે પરવરેલાં
માતા પિતાને
—સપ્તમ—

શ્રીમદ્વિક શાહ
ઈન્દુમતી શાહ

પુરોવચન

કપનિપટો આપણી અધ્યાત્મ વિદ્યા, ધર્મ અને સંસ્કારની અવલોકનદ્રષ્ટિ છે, આપણી જીવન પ્રેરણાનો પ્રારંભિક સ્તોત્ર છે. એમાં રહેલાં સારો આગે જન્મ આપણને, સુખસ્થ જન્મનાં જીવનને ઉત્તમ કરવા દેતી રહ્યાં છે.

બાઈ નહિન બદ્ધ કપનિપટના અધ્યાત્મી છે. કપનિપટ ને જીતાનો સત્ત્વ પ્રચાર કરે છે અને તેનાં રહસ્યો અર્વાચીન માનસને સરળ થઈ પડે એવી રીતે ઉઠેલી શકે છે. એમનું આ પુસ્તક સુવાચ્ય અને સરળ છે. ગુરુશાસ્ત્રી વાંચકોને આ પુસ્તક જરૂર ઉપયોગી થશે એવી દુઃ આશા રાખું છું.

બા. વિ. બચન,
મુંબઈ-૭.
૧૧-૧૧-૫૭.

કનૈયાલાલ મુનશી

स्वर्गस्थः

पिताश्री पुद्गेयात्तभदास छरकीसनदास शाह.

स्वर्गस्थः

मातुश्री वलितामछिन पुद्गेयात्तभदास शाह.

અસ્મદીયમ્

પ્રસ્થાનત્રયી, ભારતવર્ષના પ્રાણમય વિચારવલ્લભની વિજય-કલગી છે. ભારત-વર્ષની જુગ જુગ જૂની, પ્રેમકીય આરાધના અને સાધનાનો પ્રધાનચર, સંસાર-ભરમાં સાંસ્કૃતિક વિજય મેળવેલો એ છે. ભૌગોલિક સામ્રાજ્યની સ્થાપના અને સંચાલનમાં, માનવમાં રહેલા સેતાનનો કાણુજીવી વિજય જરૂર હતો. પણ એમાં માનવકુલની પ્રગતિ નથી, રુધન છે. એમાં માનવમતિનું ઔરવ નથી, લાઘવ છે. માનવમતિની એ પ્રતિષ્ઠા નથી, કલંક છે. સાંસ્કારિક વિજય જ ચિરંતન અને સાચો વિજય છે.

અને એ દિશામાં હપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્ર અને ગીતાજી એટલે કે પ્રસ્થાનત્રયીનો ફાળો નાનોસૂનો નથી. પ્રસ્થાનત્રયી તો માનો ભારતની પ્રસ્તુત કુંડલિની છે. એ ભગૃત થાય તો એના દ્વારા પ્રેરિત થતું સામુદાયિક મહિમામય વર્તન, પ્રથંક અને અદ્યત્ત સાંસ્કારિક વિજયબળ પેદા કરે અને પરિણામે આપણો સાંસ્કૃતિક દ્વિવિજય થાય. પરબળે કે મેલી છુદ્ધિના બળે મેળવેલો દ્વિવિજય એ દ્વિવિજય નથી. હોય તો એ મૃત્યુવિજય છે, જીવનવિજય નથી.

આજે રાજકીય-મંચ, પ્રેમકીય જીવનનો નિયામક અને સંચાલક બન્યો છે. ગઈકાલે ધર્મ એટલે કે સંસ્કૃતિ દ્વારા રાજકંડાલું નિર્માણ, નિયમન અને સંચાલન થતું હતું. આજે રાજકંડાલું દ્વારા સંસ્કૃતિ, સમાજ અને પ્રભુત્વ પુનરુત્થાન, નિર્માણ, નિયમન અને સંચાલન થઈ રહ્યું છે. આ યુગપલટો વિસારી ન શકાય. છતાં રાજકંડાલું પ્રતિબળ તરંગી હોય. એના વેશપલટા થયા જ કરે. એમાં એકરાજિતાની આદા પણ ન રખાય. આથી રાજપ્રકરણના નિત્ય નવા, તરંગચંચલ, પલટાઓ આપણને આપણી યુગયુગની કલ્યાણી સાધના પ્રત્યે બેદરકાર કે અજ્ઞયુત ન રાખે એ ભેતું રહ્યું. રાજકંડાલુંમાં પણ જે સંત હશે તે જ પ્રભુજીવનમાં ચિરકાળ ટકી રહેશે. "Bread ને ખદેલે Stone" આપવામાં જે કારમી ફરતા છે તો "Man shall not live by bread alone" માં રહેલાં સાચને વિસારવામાં પણ તેવી જ ફરતા છે. સંસ્કૃતિ જ જે મરે તો જીવનની શી કિંમત ?

ભારતીય સંસ્કૃતિ ધટવામાં ગૂજરાતનો ફાળો ઓછો કે નહોતો નથી. છતાં ગૂજરાત વેપારલોહપજ છે, વિદ્યાવ્યાસંગી નથી આ કાંઈક સત્યગર્ભ મહેલું ઢાળવું જોઈએ. ગૂજરાતે શ્રી અને સરસ્વતી બન્નેની સાધનામાં અગ્રેસર હોવું ધટે.

આ સાથે "સંક્ષિપ્ત વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત નિદમ્બ" તથા "વ્યાપક વેદાન્ત" ઉપરના દસ લેખો પણ હાથવામાં આવ્યા છે. એ બન્ને મૂળ હિંદીમાં લખાયા છે. મારા એ હિન્દી ગ્રંથોનો અનુવાદ શ્રી માલતી શ્રીકે કર્યો છે. એ લેખોના સમાવેશો પુસ્તક વધારે હપયોગી થશે એવી અશ્દા છે.

સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રમાં ગૂજરાતનો વિનમ્ર ફાળો આપવાનો આ નમ્રનમ પ્રયત્ન છે. પ્રમુ એનાથી પ્રસન્ન હો એટલી વિનમ્ર પ્રાર્થના !

સંપાદકીય

ઉપનિષત્ સાદિત્ય એ ઋષિઓના આધ્યાત્મિક અનુભવોની સંહિતાઓ છે. ભગવાને સ્વયં આધ્યાત્મવિદ્યાને પોતાની વિમૂર્તિ તરીકે વર્ણવીને તેનું ગૌરવ ગાથું છે. તો તેથી વિશેષ એનું શું ગૌરવ ગાથું? અગોચરના યાત્રી માટે ઉપનિષત્ સાદિત્ય પથપ્રદર્શક છે. જીવનના મૂઢ રહસ્યોને ઉકેલનારી એ વિદ્યા છે. એના જેવી પવિત્ર, સ્ફુર્તિપ્રદ અને પ્રચાન્નિત દેનારી બીજી કોઈ વિદ્યા નથી. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે અદ્વિતીય ઇચ્છા, સત્યની શોધ માટે ઉત્સાહભર્યો, અથાક પ્રયત્ન અને તેના પરિણામે પરમાનન્દની પ્રાપ્તિનો ઉલ્લાસભર્યો નિઃસંશય ઉલ્લેખ એમાં પાને પાને જોવા મળે છે, ગીતારૂપી દૂધ દેનારી તે કામધેનુ છે. એનાં દૂધ પીનારને જનનીનાં દૂધ દુર્લભ થાય છે એવો ઋષિઓનો કોથ છે.

વિજ્ઞાનના આ યુગમાં વેદાન્તને રખે કોઈ જૂનવાણી વાતો માને. આજે પણ તે નૂતન અને એટલું જ સમાધાન દેનારું છે. સાચું જોતાં વેદાન્ત અને વિજ્ઞાન વચ્ચે કશો વિરોધ જ નથી. બન્ને સત્યની શોધમાં દત્તચિત્ત છે. સત્યને સમર્પી કૃતાર્થ યનારાં એ બન્ને જીવનને ધન્ય કરે છે. ફેર ફક્ત એટલો કે છેવટે વિજ્ઞાન વેદાન્તના ચરણમાં નમે છે. એટલું વિજ્ઞાન બસ્માસુરની માફક ખતરનાક છે. વેદાન્તની લગામ વિના વિજ્ઞાન વિફરે છે. વેદાન્તની લગામે કાળુમાં લેવાયેલું તે, જગતને નંદનવન બનાવે છે.

વેદાન્તવેદ પરમાત્માના દર્શન વિના જીવનમાં અંધાપો જ હશે. જીવનનાં મહામંદિરમાં જો જીવતી-જાગતી પરમાત્માની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા નહીં હશે તો મહત્તી ચિન્ટા: તો શાપ લાગ્યા વિના નહીં રહે. અને આધ્યાત્મવિદ્યાના મજબૂત પાયા વિના જીવનમાં નૈતિકતાની ઉત્તત ઇમારત ચણવી પણ અશક્ય છે. બ્રહ્માનુભૂતિની વિશાળ દૃષ્ટિ વિના કલેશ પીછો નહીં છોડે. શોક અને મોહ નહીં ટળે. ત્રિવિધતાપના નિવારણના એકાન્ત અને આત્મતિક ઉપાય તરીકે વ્યક્ત, અન્યક્ત અને જ્ઞાનાજ્ઞાનનું વિધાન ચિંતકોએ કર્યું છે. ઉપનિષદના ઋષિ કહે છે “આત્મા વા અરે દૃષ્ટવ્યઃ ચોત્તવ્યઃ મન્તવ્યઃ નિદિધ્યાસિતવ્યઃ !” તો એ આત્માના દર્શન માટે ઉપયોગી શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન આ ત્રય પૂરાં પાડશે એવી શ્રદ્ધા છે. સૌ એ જીવનત્રયનો વારંવાર યોગમય હૃદયે અભ્યાસ કરે અને આજ જીવનમાં પરમાત્માના રસસમુદ્રમાં સુસ્નાત થાઓ એવી મંગલ કામના.

દ્વારા રજૂ કરવામાં આવી. વચ્ચે 'પદ્મપરિમલ' નામનો ખંડ કાઓના સંગ્રહનો અંશ, યોગ પ્રવેશિકા તથા વૈષ્ણવજનની નાની પુસ્તિકાઓ જનતાની સેવામાં રજૂ કરાઈ. જનતાનો આ અંચાવલિ માટેનો આદર અને ગીતાવર્ગનો સહકાર કાર્યકરોને મન અતિ કિંમતી છે.

પોતાના અને વ્યવસાયી જીવનમાંથી સમય કાઢી અંચનું પુરોવચન લખી આપવા માટે ભારતીય વિદ્યાવનના કુલંપતિ અને ઉત્તર પ્રદેશના નિવૃત્ત રાજ્યપાલ અને સમય સાહિત્યદર્શી ડૉ. શ્રી કૃષ્ણલાલ મુનશીનો અમે અહીં ઝાણ સ્વીકાર કરીએ છીએ.

વળી દાતાઓની ઉદાર સદાપતા વિના આ સેવાકાર્ય અશક્ય બન્યું હોત. સંસ્કૃતિનાં રક્ષણ, પેલણ અને સંવર્ધન માટે લક્ષ્મીનો ઉપયોગ એ એનો સદુપયોગ છે. સાચા જ્ઞાનનો પ્રચાર એ પ્રકાશનો પ્રચાર છે. એ પ્રકાશને જનતામુલક કરવા માટે દાતાઓને ધન્યવાદ થતો છે. ઉદારદીલ દાતાઓના સહકારની આવા મંગલકાર્યોને સદા અપેક્ષા રહેવાની જ. તેમાંથી આ યોગજનાના આટલા ઝડપી અમલનું શ્રેય અમારા રનેહી હંપતી શ્રી રમણિકલાલ પુ. શાહ તથા શ્રી ઇન્દુજેન રમણિકલાલ શાહને ફાળે જાય છે. એમના ઉદ્દેશસભ્ય સહકાર અને મોટાભાગના દાન વિના આ કાર્ય આટલું જલ્દી પાર ન પડત. એ માટે એમનું ભદ્ર ઇચ્છું અમારી વિશેષ કૃતજ્ઞ થઈ પડે છે. દાતાઓની શુભ નામાવલિ અન્યત્ર છાપવામાં આવી છે. તે અન્યને જ્ઞાનયજ્ઞમાં યજમાન થવા પ્રેરશે, એવી આશા છે.

અનેક મૂંઝવણો છતાં અંતર્થી, ભાવનાપૂર્વક આ અંચનું સુંદર મુદ્રણ કરવા માટે નટવર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસના માલિક શ્રી લલિતભાઈ ભ. બલસારાનો પણ આભાર માનવો થતો.

સંપાતીદષ્ટિએ બધાંય પ્રેક્ષા જેવા છતાં મુદ્રણસને સંપૂર્ણપણે ટાળી શકાયો નથી એની સખેદ નોંધ લઈએ છીએ. વાંચકો એની ઉદાર દીલે ક્ષમા આપશે જ. આ ભગવદીય કાર્યમાં નિમિત્ત કરવા બદલ પરમાત્માનો આભાર માની વિરમીશું.

ઉદય નિવાસ
બીજો માળે,
સેન્ટ્રલ રોડ,
ખેતરાડી પાછી મલી,
મુંબઈ-૪.

માવતી શ્રોફ
શાન્તા દેસાઈ

શિષ્ટ માન્ય અગિયાર ઉપનિષદો ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં તો અનેક ભાષ્યો લખાયા છે. પરંતુ હમણાં ત્યારે એ ભાષાનો અભ્યાસ વિરલ થતો જાય છે ત્યારે ભારતના ગૌરવરૂપ એ મહાવિચારોના વારસાને જાગવી રાખવા માટે આ સિવાય બીજો ઉપાય નથી. કેમકે એ જીવનગ્રંથોના અભ્યાસથી વચિત રહેવું તત્ત્વજિજ્ઞાસુને પાલવે એમ નથી. ભગવદ્ ગીતાના નામથી તો કેાઈ હિંદુ અજાણ્યો નહીં હોય, પણ ગીતાના પણ મૂળ રૂપ ઉપનિષત વિદ્યાનો પ્રચાર જાણે જોવામાં આવે છે. અને તેમાં મૂળરાત્રી ભાષામાં તો ઉપનિષત ઉપર સ્વતંત્રપણે આવાં પ્રામાણિક ભાષ્યો રચાયેલાં જોવામાં આવ્યાં નથી. શુરુશુભી વિદ્યા વિના એ શક્ય પણ નથી. આ પરિસ્થિતિમાં શુરુમેવી પ્રા. શ્રી નલિનભાઈની આ સેવા અજોડ ગણાય. આખોય ગ્રંથ સુંદર, મનનીય અને સુવાચ્ય છે. વિચારોનો પ્રવાહ અકુશિત ગતિથી વહે છે. મૂળ મંત્ર, મંત્રના પ્રત્યેક શબ્દોનો સરળ શાસ્ત્રીય અર્થ, વાક્યાર્થ અને ભાષ્ય, એ કેમે ઉપનિષદો રજૂ કરવામાં આવ્યાં હોઈને, સંસ્કૃત ભાષાથી અપરિચિતને પણ એનો અભ્યાસ કરવો સરળ થઈ પડે એમ છે. શબ્દે શબ્દોનો શુદ્ધિગમ્ય, શાસ્ત્રીય, સરળ અર્થ આપવામાં ભાષ્યકારનો તલરૂપશી અભ્યાસ, ગદ્યરૂં ચિંતન, વિશદ અને જાતંજીર પ્રતિભા અને સમન્વય કરવાની શક્તિ પ્રતીત થાય છે. ઉપનિષદોના તલરૂપશી અભ્યાસ માટે શબ્દાર્થકુંડું પૂરું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે. આજના યુગને જાણે એ રીતે, મનોરમ છતાં પ્રૌઢ શૈલીમાં ઉપનિષદનાં રહસ્યને ભાષ્યમાં ગૂંથવામાં આવ્યું છે. ભાષ્યમાં શુદ્ધિના વિલાસ ઉપરાંત હૃદયને સ્પર્શ જોવા મળે છે. કેાઈ પાશ્વિય રહસ્યના ઉકેલ માટે પૂરવું નથી. ઉપનિષદના રહસ્યને, પૂણીમાંથી સુતરની માફક, સરળપણે વહેવા દેવામાં આવ્યું છે. આ, ગીતા સાધનભાષ્ય અને એવા અનેક મૌલિક સાહિત્યના સર્જન દ્વારા પ્રા. શ્રી નલિનભાઈમાં રહેલો મહર્ષિ પ્રકટ થાય છે. ભાષ્યના સહૃદય યોગમય મનનને અંતે આત્મજ્ઞાન વિશદ બનશે. ઉપનિષદોનો આદર્યુક્ત રોજિદો સ્વાધ્યાય હૃદયને પવિત્રતા દે છે એવો અનેકનો અનુભવ છે.

એ અગિયાર ઉપનિષદોનાં સાધનભાષ્યોને બે ગ્રંથમાં પ્રકટ કરવાનો ગીતાબંધુ ગ્રંથાવલિનો સંકલ્પ આજે આઠો સિદ્ધ થાય છે. બીજો ભાગ પણ જનતાની સેવામાં જનતી ત્વરાએ રજૂ કરવાની કાર્યકરોની ઉમેદ છે. પણ તેનો આધાર જનતાની સહાય ઉપર જ રહે છે.

ગીતા સાધનભાષ્યની યોજના જનતા સમક્ષ વહેતી મૂકાઈ અને તેને ઠીક ઠીક સહકાર સાંપડ્યો તે પૂર્ણ થનાવેંત ઉપનિષદની યોજના ગીતાવર્ષ

ઉપનિષત્ સાધન ભાષ્યોનું વિશેષ વકતવ્ય

॥ હરિઃ ૐ ॥ સ તપઃ અતપ્યત । સ તપઃ તપ્ત્વાં આનન્દઃ
 બ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । આનન્દાદેવ હિ ચ્ચલુ દમાનિ ભૂતાનિ
 જાયન્તે, આનન્દેન જાતાનિ જીવન્તિ, આનન્દં પ્રયન્તિ
 અભિસંવિશન્તિ इति ॥ (તૈ૦ ૩૦ મૃ૦ ૬ અનુવાક)

તૈત્તિરીય ઉપનિષદની “ભાગંવી વારુણી” વિદ્યામાંથી ઉપધું અવતરણુ
 લીધું છે. એમાં જ્ઞાતાસ્ત્ર પુત્ર, પિતા પિતા પાસે જીવનનું સર્વોચ્ચ, હૃદયનું
 સમાધાન થાય એવું દર્શન પામે છે. અને ઉપલી શ્રતિમાં, પિતાએ, વિવેક
 દષ્ટિએ માનવહૃદયનું સર્વશ્રેષ્ઠ જીવનદર્શન, કરાવ્યું છે. શ્રુતિનો શબ્દાર્થ
 આ પ્રમાણે થાય છે. “તેજે=ભૂમિએ તપ કર્યું”. તપ કરી તેજે સ્વાતુલને
 ભાષ્યું કે આનન્દ બ્રહ્મ છે. કેમકે આનન્દમાંથી નિશ્ચય આ તમામ ભૂતો
 જન્મે છે, જન્મેલાં એ તમામ ભૂતો જીવનકાળે આનન્દથી જ જીવે છે તથા
 પ્રયાણ કરતાં હોઈને અંતકાળે આનન્દમાં જ એમરથી પ્રવેશે છે.” અર્થાત્
 જીવનમાત્રની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું એક કારણ છે આનન્દ. આનન્દ
 એ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને લયનું રહસ્ય છે. આ આનન્દ અને બ્રહ્મ=
 પરમાત્મા એ એ જૂદી વસ્તુ નથી. બ્રહ્મનું જ ગ્રીણું નામ આનન્દ છે. તો આ
 આનન્દ એટલે શું? આનન્દ એટલે નિરૂપાધિક નિત્ય, નિરતિશય સુખ,
 પ્રીતિ અનુકૂલ-વેદના-વગેરે શબ્દો આકારે જૂદા છે. અર્થે જૂદા નથી. અર્થાત્
 જે સુખ કોઈ આંતરગાહ ઉપાધિમાંથી જન્મ્યું નથી પણ સ્વયમેવ સિદ્ધ
 છે-સ્વયંભૂ છે-એવાં નિરૂપાધિ, નિત્ય, નિરતિશય સુખનું નામ આનન્દ છે.
 આવાં નિરૂપાધિ, નિત્ય, નિરતિશય ધનસુખનો જાતઅનુભવ કરી, વરણનો
 કૃતકૃત્ય પુત્ર જૂઝ, પોતાનું દર્શન ભાવિયુગોને વારસામાં સોંપતો ગયો છે.
 આ અમૂલ્ય અનુભવને ભગવતી શ્રુતિએ સંગ્રહી છે. અને એ શ્રુતિસંગ્રહ
 હોવાથી જ એની પ્રામાણિકતામાં સંશય નથી!

પણ ભૂયુતું આ જીવન-દર્શન અને આપણો રોજિંદો અનુભવ-એ બે વચ્ચે દરો મેળ જ નથી ખાતો! જાણે બન્નેની વચ્ચે ઉત્તર દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલું અંતર દેખાય છે! જે સૃષ્ટિને ભૂયુએ કેવલ આનન્દધન અનુભવી તે જ સૃષ્ટિ આપણને કેવળ દુઃખધન બાસે છે. આપણો પ્રત્યેક અનુભવ આપણને બેરથી જાણે તમાચો મારીને શીખવે છે કે આ દુનિયામાં પ્રાયઃ દુઃખ જ છે! જે કાંઈ કવચિત્ સુખ જેવું લાગે છે તે પણ પરિણામે દુઃખરૂપ જ છે!

વળી આપણો અનુભવ એ 'આપણો' હોવાથી જ આપણને વધુ સાચો લાગે છે. અને ભૂયુનો અનુભવ એ ભૂયુનો હોવાથી એટલે કે પરાયો હોવાથી, પ્રાત્યાયિક=વિશ્વાસ ન ઉપગમવે એવો લાગવાનો પૂરો સંભવ છે. સંભવ જ નથી. આપણું હૃદય સમસ્ત બળે પોકારી ઉઠે છે કે ભત્તા! ત્યાં અમોને દુઃખ, દુઃખ અને દુઃખ જ જણાય છે ત્યાં આપ બળાતકારે કેમ ખાત્રી કરાવી શકો કે અહીં સુખ સુખ અને સુખ જ છે? આથી ભૂયુના અનુભવ સામે આપણું-સામાન્ય માનવનું હૃદય બળવો પોકારી ઉઠે એમાં નવાઈ નથી!

તો પછી આ બેમાં સાચું શું! ભૂયુઋષિનું અનુભવવચન સાચું કે આપણો અનુભવબોલ સાચો? આ છે એક જટિલ સમસ્યા. આ સમસ્યાના પ્રામાણિક ઉકેલમાં ઉપનિષદનું દર્શન છે. આ બે પરસ્પર વિરોધી ભાસનાં દર્શનોનો યથાર્થ અવિરોધી નિશ્ચય કરવા પ્રયાસ કરવો રહ્યો.

આપણો અનુભવ ગમે તેટલો જૂઠો હોય છતાં તે આપણો માર્ગદર્શક બનતો હોયને તેના ઉપર આપણી અતૂટ મમતા રહે છે. આથી આપણો અનુભવ ખોટો ન જ હોઈ શકે એવો વહેમ અને આગ્રહ પણ રહી જાય છે. અને આ બાબતું ઋષિહૃદયનો પણ અનુભવ છે. એને પૂરો વિચાર્યાં સિવાય, એ અસાચો છે એમ સ્થાપિત કરવાની વૃત્તિ રાખવી એ પણ મહા સાહસ છે. આથી અહીં તટસ્થ ભાવે નિર્મલ વિચાર જ આપણો ગુરુ છે. તટસ્થપણે વિચારતાં ખાત્રી થશે કે ભૂમિકાભેદે આપણી અને ભૂયુની દૃષ્ટિમાં વિરોધ નથી. વિરોધનો અભાવ છે એટલું જ નહિ પણ બન્ને દર્શન પરસ્પર ઉપકારક છે. અને મિત્રભાવે વર્તીને રહેલાં છે. એટલું જ નહિ પણ બન્નેને અન્યોન્યની અનિવાર્ય જરૂર છે. આ બન્ને દર્શનોની વચ્ચેનો અવિરોધ, પરસ્પર ઉપકારિતા, મૈત્રી અને અન્યોન્ય સહાયકતા જોવી, જાણવી અને તે મુજબ જીવનને વળાંક આપી, સદેહે જીવનનું સાદૃશ્ય અનુભવવું એ છે વિચારનો વિષય. એ છે અહીં ધ્યેય.

ભૃગુત્તરપિના અનુભવનો ઉપસંહાર કરતાં એજ પ્રકરણમાં ભગવતી શ્રુતિ કહે છે કે:—“સા ણા માર્ગવી વાણી વિદ્યા, પરમે વ્યોમન્ પ્રતિષ્ઠિતા”-અર્થાત્ “તે આ ભાર્ગવી વારુણી વિદ્યા” પરમવ્યોમમાં પ્રતિષ્ઠિત” છે. અહીં વપરાયેલો “પરમે વ્યોમન્ પ્રતિષ્ઠિતા”-આટલો શબ્દગુચ્છ, ઉપલી વિચારસરણીનો નિર્ણાયક છે. એટલે કે ભૃગુનું દર્શન ‘પરમવ્યોમમાં’ રહેલું છે. અર્થાત્ ભૃગુની માફક માણસ જ્યારે પરમવ્યોમમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે ત્યારે તેને ભૃગુનું દર્શન સાંપડે છે, સદૃષ્ટિ એ આનન્દધન છે-આ દર્શન માટે “પરમવ્યોમમાં પ્રતિષ્ઠા-સર્વોચ્ચ હૃદયારામાં નિષ્ઠા,” એ નિયામક બળ છે. આથી પરમવ્યોમમાં પ્રતિષ્ઠા સિવાયની જો દૃષ્ટિ છે તેને જો સર્વત્ર દુઃખાનુભવ થાય તો તેનો આપણે વાંક કેમ કાઢીએ? આથી એ પરમદૃષ્ટિને પ્રાપ્ત કરવા માટે, હિમાલયના સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર આરૂઢ થવાને માટે, તજેટીથી માંડીને ખીજાં તમોમ શિખરો પગથિયારૂપ છે. આ શિખરોનો અનાદર કરીને કોઈ સર્વોચ્ચ શિખર ઉપર ન જઈ શકે! આથી આ પરમદર્શનની પ્રાપ્તિ માટે અંબર દર્શનોની ન્યાયી વિચારણા કરવી જ રહી. તો જ પરમદર્શનમાં છેવટની નિષ્ઠા જન્મે.

“પરમવ્યોમમાં પ્રતિષ્ઠા” સિવાયની ખીજી અવસ્થા તટસ્થ અને નિર્મલપણે વિચારણીય છે. કેમકે નીતરો વિચાર માણસને હેય અને ઉપાદેયનો વિવેક શીખવે છે. માણસને માટે અહિત હેય-ત્યાજ્ય છે, અને હિત ઉપાદેય=સ્વીકાર્ય છે. આ હિત અને અહિતની અનુક્રમે પ્રાપ્તિ અને પરિહારમાં પુરુષાર્થની સમાપ્તિ છે.

પ્રાણીમાત્રના દૈનંદિન અનુભવને પૂરેપૂરો છણીને, પૂર્વવિચારકોએ સંક્ષેપમાં તેની પૂરી અને સુંદર વિચારણા કરી છે. આંખાણિક વિચારકમાત્રના પ્રતિનિધિરૂપ, સાંખ્યકારિકાના પ્રણેતા, મહામુનિશ્રી ધૃત્વરકુલ્લ, પોતાના સાંખ્ય શાસ્ત્રની શરૂઆતમાં, મૂળી માનવજાતના અનુભવને, મિતાક્ષર અને છતાં અમિતાશય લાપામાં વર્ણવતાં કહે છે કે:—

દુઃસ્વપ્નયામિઘાતાત્ જિજ્ઞાસા તદમિઘાતકે હૈતૌ ॥

દ્રષ્ટે સા અપાર્થાં ચેત્ ન; ઇકાન્તાત્યન્તતોઽમાવાત્ ॥ ૧ ॥

દ્રષ્ટવદ્ આનુશ્રવિકઃ; સ હિ અવિશુદ્ધિ ક્ષયાતિશયયુક્તઃ ॥

તદ્વિપરીતઃ શ્રેયાન્ વ્યકાવ્યક્તજ્ઞવિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨ ॥

ઉપાય માટે જિજ્ઞાસા ન થાય. અર્થાત્ શાસ્ત્રીય ઉપાય માટે જિજ્ઞાસા વ્યર્થ થાય, જે ઉપર મુજબની આ દુનિયામાં વ્યવસ્થા હોય. પણ ઉપદેશ પાંચે વિકલ્પ વિચાર આગળ ટકી શકતા નથી. અને આથી દુઃખત્રયના નાશ માટે તો શાસ્ત્રીય ઉપાય જ ગ્રાહ્ય છે. દુઃખ નામની ક્રોધ-ચીજ દુનિયામાં ન હોય તો શાસ્ત્રીય ઉપાયની જિજ્ઞાસા વ્યર્થ થાય. 'પણ દુઃખ નથી એમ કોણ કહી શકે? જ્ઞાતઅનુભવને સંતાડી શકાતો નથી. પ્રાણીમાત્રને ત્રિવિધ દુઃખનો અનુભવ થાય છે. આ દુઃખ ત્રણ તિલાંશમાં વહેંચાયેલું છે. આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, અને આધિદૈવિક. તેમાંયે આધ્યાત્મિક દુઃખ બે પ્રકારનું છે. શરીરજન્ય અને મનોજન્ય. તેમાંયે ક્રોધ, વાત અને પિત્ત નામની શરીરઘટક ત્રણ ધાતુઓની વિપ્રમતામાંથી 'ઉપજતું' તાવ, અતિસાર અને ખીજ વ્યાધિઓથી દુઃખ, ભૂખ તરસ વગેરે દુઃખ એ શારીર દુઃખ છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ભય, ક્રધ્યા વિવાદ, સંશય વગેરેથી જન્મતું દુઃખ માનસ દુઃખ છે. આ બન્ને પ્રકારનું -શારીર અને માનસ દુઃખ પ્રાણીના શરીર અને મનની અંદર ઉપજતું હોવાથી આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે. આ ઉપરાંત મનુષ્ય, પશુ, સાંપ, સ્થાવર વગેરેથી જન્મતું દુઃખ આધિભૌતિક દુઃખ છે. અર્થાત્ જરણ, અંતઃજ, સ્વેદજ અને ઉદ્બિજજરણ ચરાચર જૂતમાંથી ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ તે આધિભૌતિક દુઃખ છે; દેવી ધટનાઓ-રેલ-ફુકાળ-મરકી વગેરે દેવી આપત્તિઓથી જન્મતું દુઃખ તે આધિદૈવિક દુઃખ છે. આ ત્રણે પ્રકારનું દુઃખ નથી એમ કહેવાનું સાહસ, તો સમજની દશાએ બાળક જ કરી શકે. માટે દુઃખત્રય નથી એમ નથી, તે છે જ.

વળી આ ત્રણે પ્રકારનું દુઃખ દુઃખ હોવાથી જ આપણને લાવતું નથી! દુઃખ કોને ગમે! એ દુઃખત્રયને લીધે તો આ સંસારનું નન્દનવન નરકગાર બની રહ્યું છે. આથી પ્રાણીમાત્રને એ નં ગમતું હોઇને, એનો ત્યાગ કોઇને પણ નથી ગમતો એમ કહી શકાય એમ નથી.

આમ દુઃખ છે અને તેનો ત્યાગ પણ ઈષ્ટ છે. આ દુઃખનો નાશ પણ અશક્ય નથી. યોગ્ય દિશામાં યોગ્ય પ્રયત્ન કરવાથી આ દુઃખત્રયનો નાશ શક્ય છે. જે એ શક્ય ન હોત તો પ્રાણીની પ્રજ્ઞા સમજાવવી અશક્ય છે. જે દુઃખ નિત્ય હોત તો તેનો નાશ થોડા કાળ માટે પણ ન થાત. પ્રકાશ જેમ સવિતાને નિત્ય સ્વભાવ છે અને આથી જ તેના ઉપર ક્વચિત્ ધનપટલ આવી જાય પણ તે વાદળ તેના પેશા પ્રકાશ સ્વભાવને નષ્ટ કરી શકતું નથી. તેમ આત્માનો સુખ એ સ્વભાવ છે. ક્વચિત્ તેના ઉપ

દુઃખનાં વાદ્યો આવી જાય છે. પણ તેથી તેના સુખસ્વભાવનો તે નાશ કરી શકતાં નથી. આથી દુઃખ એ નિત્ય નથી, પણ અનિત્ય છે. અને આથી જ તેનો નાશ શક્ય છે.

આમ વિચારતાં દુઃખનો તિરોભાવ સંભવે છે. અર્થાત્ દુઃખત્રય છે. તે ત્યજ્યું, પણ ઇષ્ટ છે. તેનો નાશ પણ શક્ય છે. પણ તેના નાશ માટે શાસ્ત્રીય ઉપાય જ લેવો જોઈએ એવો કાંઈ નિયમ નથી ! કેમકે શાસ્ત્રીય ઉપાયો કરતાં દુઃખત્રયના નાશક ખીજા સહેલા ઉપાયો છે ! તો પછી હાથમાનું છોડીને તો ઝાડીમાંનું કાણુ લેવા જાય !

શારીરિક દુઃખનો નાશ કરવા માટે તો આ દુનિયામાં આયુર્વેદ અને દવાખાનાંઓની પ્રવૃત્તિ છે ! કામ ક્રોધાદિના ઉપશમ માટે મનોરત્રી આદિનું સેવન સુકર છે ! અને એ જ મુજબ આધિભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક દુઃખના નાશ માટે પણ સંકેડો ઉપાયો અને વળા સહેલા ઉપાયો છે ! તો પછી શાસ્ત્રાભ્યાસ જ કરવો જોઈએ અને દુઃખત્રયના નાશ માટે શાસ્ત્રીય ઉપાય જ સેવવો જોઈએ એવો આગ્રહ એ તો બાહ્યકાર લાગે ! આ દલીલો તરત હૃદયને ગમી જાય એવી છે ! પણ એ બધી વિચાર-રમણીય નથી ! અને વિચારવૃદ્ધને તો અવિચારી દલીલો આપાતરમણીય હોય તોયે આદરણીય હોતી નથી ! વિચારવૃદ્ધ પુરુષ તો એમ વિચારે છે કે દુઃખત્રયના નાશ માટે ઉપર બતાવ્યા તે ઉપાયો છે અને સહેલા છે અને બધાની પહોંચમાં આવે એવા છે એ પણ ખરું. પણ તેથી એટલે કે તે તે ઉપાયોને અજમાવવાથી ત્રણે પ્રકારના દુઃખોનો અવશ્ય નાશ થાય છે ખરો ? છેવટનો નાશ થાય છે ખરો ? મેલેરીયા થયો. 'કિયતીન' લીધું. પણ કિયતીન લેવાથી મેલેરીયા જશે જ એવી કાંઈ ખાત્રી આપી શકે ખરો ? અને ધારો કે તેનાથી મેલેરીયા ગયો પણ ખરો. પણ તે ગયેલો પાછો ન જ આવે એવી કાંઈ ખાત્રી આપી શકે ? અર્થાત્ યથાવિધિ રસાયન, કામિની, નીતિશાસ્ત્રનો અભ્યાસ, મણિ, મન્ત્ર વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તોપણ દુઃખત્રયની અવશ્ય અને છેવટની નિવૃત્તિની ખાત્રી નથી ! તો પછી જે ઉપાય અજમાવવાથી દુઃખત્રયની અવશ્યમેવ નિવૃત્તિ ન થાય અને છેવટની નિવૃત્તિ ન થાય તે ઉપાયથી વિવેકીને શો ફાયદો ? "પુનઃ દર્શિત્રી પુનરેવ પાપી" ચંવાથી ફાયદો શો ? વિચારવૃદ્ધ પુરુષ તો એવો ઉપાય શોધે કે જે ઉપાય કરવાથી દુઃખત્રયની એકાન્ત=અવશ્ય અને અત્યંત=છેવટની નિવૃત્તિ થાય. પ્રત્યક્ષ ઉપાયોમાં દુઃખત્રયને આ રીતે દૂર કરવાની શક્તિ નથી. અને આથી જ પ્રત્યક્ષ ઉપાય સહેલો છતાં વિચારવૃદ્ધને માટે ઉપાદેય નથી ! આથી શાસ્ત્રીય ઉપાય જ ગ્રાહ્ય છે !

આમ પ્રત્યક્ષ ઉપાયો એ ઉપાયો હોવા છતાં એ ઉપાયો નથી ! તો પછી દુઃખત્રયને દૂર કરવા માટે વૈદિક ઉપાય છે ! વેદની વાણી છે કે “સ્વર્ગકામઃ યજેત”-“સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળો યજ કરે.” આ સ્વર્ગ એ એક પ્રકારનું સુખ વિશેષ છે, એ સ્વર્ગસુખ દુઃખરહિત છે. કાલઘસંત નથી. નિરન્તર રહેનારું છે. સંકલ્પમાત્રથી સિદ્ધિ દેનારું છે. આવું સ્વર્ગ ત્રિવિધ દુઃખને દૂર કરી શકે. આથી દુઃખત્રયનો નાશ ઇચ્છનાર પુરુષ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપે યજ કરે. આ યજરૂપી ઉપાય સહેલો છે, કેમકે મોટામાં મોટો યજ એકાદ વર્ષમાં પૂરો થઈ શકે, અને એક વર્ષની મહેનતમાં અનન્તકાળનું સ્વર્ગીય સુખ કોને ન ગમે ? શાસ્ત્રીય ઉપાય એટલો સહેલો નથી. એ ઉપાયનું અનુષ્ઠાન તો જન્મ જન્માન્તર સુધી પહોંચે છે ! તો એક જ જન્મના એક જ વર્ષમાં મહેનત કરવાથી જો અનન્તકાળ સુધી સ્વર્ગીય સુખ મળતું હોય તો પછી કયો અરુપશુદ્ધિ અનન્ત જન્મનો આવાસ ખેડે ? અને આથી યજરૂપી ઉપાય સુકર છે. માટે શાસ્ત્રીય વિવેકજ્ઞાનરૂપી ઉપાયને શરણે જવું બધું છે ! આ દલીલ પણ લોભીને ગમે તરત ઉતરી જાય એવી છે. પણ પ્રૌઢમતિની આગળ ઝંખવાણી પડે છે ! પ્રૌઢમતિ પુરુષ તો વિચારે છે કે યજીય ઉપાય સ્વર્ગ દેનારો છે એમાં શક નથી ! પણ એમાં અને પ્રત્યક્ષ ઉપાયમાં તફાવત જ નથી. અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ ઉપાય જેમ દુઃખત્રયનો અવશ્ય અને એકાન્ત ખર્ચ કરી શકતો નથી, તેમ આ વૈદિક યજીય ઉપાય પણ દુઃખત્રયની અવશ્ય અને એકાન્ત નિવૃત્તિ કરી શકે એમ નથી ! અહીં “વૈદિક ઉપાય” એટલે કે વેદે બતાવેલાં કામનાવિદ્ય યજ્ઞાદિકર્મોરૂપી ઉપાય એમ સમજવું. કેમકે વિવેકજ્ઞાનરૂપી શાસ્ત્રીય ઉપાય પણ વેદે જ બતાવેલો છે ! પ્રૌઢદષ્ટિ યજોપાયમાં અવિશુદ્ધિ જોઈ શકે છે. કેમકે યજના અનુષ્ઠાનમાં હિંસા છૂપાયેલી છે. સોમયાગાદિ યજોમાં, યજુ હિંસા યજેરેનો સમાવેશ થાય છે. અને હિંસા એ તો કુકર્મ છે. યજ યદ્યપિ સુકર્મ છે. પણ યજમાંથી થતી હિંસા એ સુકર્મની શોભનતાને દણી દે છે. અર્થાત્ યજનું સમગ્ર કર્મ જેમ પુણ્યદાયી છે, તેમ યજમાં થતી થોડી ઘણી હિંસા પાપદાયી પણ થાય છે જ અને પુણ્યનું ફળ જેમ સુખ છે તેમ અપુણ્યનું ફળ દુઃખ પણ ભોગવવું જ પડે છે. એમાં પણ જો નવ્વાણું ટકા સુખ છે તો એક ટકા તો દુઃખનો રહે જ ! વળી એક પણ જીવને દુઃખી કરીને મેળવેલું સુખ એ સુખ નથી, પણ દુઃખગર્ભ સુખાભાસ છે ! વિવેકી વિચાર, તો એક પણ જીવને ત્રાસ આપીને થતું સુખ આવાંકારદાયી ગણતો નથી ! એક પણ પ્રાણીને દુઃખ દધને મળતાં સુખમાં નિર્મળ દષ્ટિ હિંસા જુવે છે, સ્વાર્થ જુવે છે, વિષમતા જુવે છે, નિર્દયતા

જુએ છે, દુરાસદ રાગની છટા જીવે છે, તૃષ્ણાની બલિહારી જીવે છે ! મોહની રેખા લાગે છે ! વિવેકની અંધતા નિહાળે છે ! આથી મોહખીડાયેલી નગરને તુરંત દેખાતા એક પણ જીવને ત્રાસ આપીને મળેલા સુખમાં વિવેકીને વિપાદ ઉપજે છે. આથી યસીય ઉપાય યદ્યપિ સ્વર્ગમયી છે-પ્રત્યક્ષ કરતાં સારો છે, પણ તે વિવેકીને “અવિશુદ્ધ”-વિવેકદષ્ટિએ દ્વિસાદિ મેઘથી ખરડાયેલો હોવાથી, ત્યાગ્ય છે. વળી સ્વર્ગ લાખ વર્ષે પણ જવાનું જ ! પુણ્યનુ પાથેય પૂરું થતાં સ્વર્ગમાંથી જીવને રમ્મ મળે છે એવું પણ શાસ્ત્રનું જ કથન છે ! તો પ્રલયકાળે પણ જે જામ જ એવા સાપેક્ષ દીર્ઘકાલીન મોહમય સુખાભાસને માટે તો નચિકેતાની ભાષામાં કહીએ તો “કો રમેત” કોણ-કયો વિવેકી રમે ? વળી આ અપાતરમણીય દેખાતા ઉપાયની એક ખીછ પણ કદપતા છે ! એ ઉપાયના આચરણથી જે ફળ મળે છે તેમાં તારતમ્ય હોય છે ! સોમયંત્ર જે સ્વર્ગનું સાધન છે તો વાજપેય વગેરે યજ્ઞો સ્વરાજ્યનું સાધન છે ! સ્વર્ગ કરતાં સ્વરાજ્ય ચઢીઆવું : તો જે સુખમાં તારતમ્ય હોય-દ્વિદ્વાસ હોય તે તો પરસ્પર ધર્મ્યા ઉપજાવે. ધન્દ્રને બ્રહ્મદેવની ધર્મ્યા લાગે ! અને ધર્મ્યા કંઈ સુખનું સાધન નથી ! તો ધન્દ્રાદિક દેવ બનીને પણ જે મામા ન જ છૂટી હોય તો પછી તો મનુષ્ય રહી, મરદ બની, ધન્દ્રાદિ પદવીને મટાવી નહીં, એવી ધ્રુવચિતિ પ્રાપ્ત કરવી રહી કે જ્યાં ધન્દ્રાદિ દેવાને પણ ધર્મ્યા થાય ! એવો ઉપાય શોધવો રહ્યો કે જેના વિનિયોગથી દુઃખરપથ સદાને માટે છૂટી જાય. અર્થાત્ ઉપાય દૃષ્ટિએ જે ઉપાય નિર્મલ હોય-અર્હિસક હોય અને ફળ દૃષ્ટિએ જે નિત્ય હોય અને વિષમતાના ખ્યાલથી પર હોય. આવો ઉપાય એક જ છે. અને તે શાસ્ત્રીય વિવેકજ્ઞાનરૂપી ઉપાય જ છે. તે જ એક એવો છે કે જે દુઃખત્રયથી અત્યંત અને એકાંત નિવૃત્તિ કરી શકે. આથી જ ઉપનિષદ્ ઋષિ કહે છે કે “આત્મા વા અરે દૃઢવ્યઃ” “હે મનુષ્યો ! નિશ્ચય આ આત્મા જેવા યૌગ્ય છે !” ભગવતિ કૃતિ કહે છે કે “ન કર્મણા પ્રજયા ધનેન ત્યાગેન એકે અમૃતત્વે આનન્દઃ । પરેગ નાર્ક નિહિતં ગુહ્યામાં વિપ્રાજતે યદ્. યતયઃ વિરાન્તિ ॥” કર્મણા મૃત્યું ઋપયઃ નિષેદુઃ પ્રજાવન્તો દ્રવિંણ ફેહમાનાઃ । તથા અપરે ઋપયઃ મનીષિણઃ પરં કર્મમ્યઃ અમૃતત્વં આનન્દઃ ”=“ પૂર્વના મહાત્માઓ શ્રૌત કે સ્માર્ત કર્મ, પુત્રાદિ પ્રભ, કે જડ ચેતન ધન દ્વારા અમૃતત્વને ન પામ્યા ! કેટલાક ઋષિઓએ ત્યાગસાધ્ય વિવેકજ્ઞાનથી જ અમૃતત્વ મેળવ્યું કે જે અમૃતત્વ સ્વર્ગથી પર છે અને હૃદયગુહ્યામાં વિશેષરૂપે ચમકી રહ્યું છે, જેમાં યતનીલ પુરુષો પ્રવેશ કરે છે. પ્રભવાળા અને જડચેતન દ્રવ્યની

કામનાવાળા ઋષિઓએ કર્મ દ્વારા તો મૃત્યુને જ-જન્મમરણ સંસારને જ પ્રાપ્ત કર્યો. જ્યારે શ્રેષ્ઠ વિવેકી ઋષિઓએ વિવેક દ્વારા કર્મફલથી પર-અરપૃષ્ઠ એવું અમૃતતત્ત્વ-આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું. " અર્થાત્ અમૃતત્ત્વ-આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે તો વિવેક એ એક જ ઉપાય છે અને આત્મતત્ત્વની સાક્ષાત્ પ્રાપ્તિ એ જ તો ભૂગુના જીવનદર્શનનો નિયોગ છે. આથી ત્રિવિધ દુઃખના દષ્ટ કે અદૃષ્ટ એટલે કે પ્રત્યક્ષ કે વૈદિક ઉપાયો છે પણ તે તમામ ઉપાયો ભગવાને જેને નીતરી વિવેકશુદ્ધિ આપી છે તેને માટે પ્રાણ નથી ! આ સમગ્ર વિચારસરણીને પૂરી છણીને જ કહેવામાં આવ્યું છે કે "તદ્વિપરીતઃ શ્રેયાન્ અર્થાત્ અવિશુદ્ધ, અનિત્ય અને તારતમ્યવાળા ઉપાયથી ઉત્ક્રાંત વિવેકરૂપી જે ઉપાય છે તે વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે !

તો એ વિવેકરૂપી ઉપાય કેવી રીતે સિદ્ધ થાય ? પૂર્વમીમાંસકોએ ઉત્તર આપ્યો કે "વ્યક્તાવ્યક્તજ્ઞવિજ્ઞાનાત્"—અવ્યક્ત, અવ્યક્ત અને જ્ઞાના વિશેષ જ્ઞાનથી એ વિવેકજ્ઞાનરૂપી ઉપાય માનવજીવનમાં સિદ્ધ થાય છે ! વ્યક્ત અવ્યક્ત અને જ્ઞા માં અનુક્રમે નામરૂપાત્મક જગત, જગજ્જનનની પ્રકૃતિ એને જીવાત્મા તથા પરમાત્માના વિશેષજ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે. અર્થાત્ જ્યાંસુધી મનુષ્ય, જગત્, જગત્જનનની પ્રકૃતિ તથા નિજરૂપ તથા પરમાત્માનું જ્ઞાન ન પ્રાપ્ત કરે-સાક્ષાત્ અવિચલ સમજ ન મેળવે ત્યાંસુધી ભૂગુ અને આપણાં જીવનદર્શન વચ્ચેનો ભેદ કાંપમ જ રહે ! આ વિવેકજ્ઞાન શાસ્ત્રજન્ય છે. અને આથી જ વિવેક શીખવનારાં શાસ્ત્રોનું શબ્દતઃ અને અર્થતઃ નિઃશંક જ્ઞાન માનવજીવનનું ઉત્તમવાંલક છે. આથી જ વેદના મહર્ષિઓનું વચન છે કે-વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તં આદિત્યવર્ગં તનસઃ પરસ્તાત્ । તમેવ વિદિત્વા અતિમૃત્યું એતિ નાન્યઃ પન્થ્યાઃ વિચિતે અચનાયઃ=આ પ્રકૃતિથી પર, સૂર્ય જેવા સ્વપરપ્રકાશ, મહાન, સર્વવ્યાપી આત્માને હું સાક્ષાત્ જાણું છું. તેને-તે આત્માને જ જાણીને મૃત્યુને=જન્મમરણ લાવનારી હૃદયની અશુદ્ધિને, મનુષ્ય ઓળંગી જાય છે. આ મૃત્યુને ઓળંગવાને માટે ખીજો રસ્તો=ઉપાય નથી. વળી શ્રુતિ કહે છે કે- "યદા ચર્મવદ્ આકાશં વેષ્ટયિષ્યન્તિ માનવાઃ ॥ તદા દેવં અવિજ્ઞાય દુઃસ્વપ્નાન્તો મવિષ્યતિ " = જ્યારે મનુષ્યો ચામડાંની માફક આકાશને વીંટાળશે ત્યારે દેવદેવ પરમાત્માને જાણ્યા સિવાય દુઃખનો અંત થશે. " અર્થાત્ ચામડાંની માફક આકાશનો વીંટો ચે ન વળે અને ભગવાનને જાણ્યા સિવાય દુઃખનો અંત પણ ન આવે. આથી વિકસિત દૃષ્ટિને માટે તો વિવેકરૂપી ઉપાય જ એક શરણ છે.

આમ મોતને ઝોળંગી જવાને માટે એટલે કે જન્મ મરણ અને તેના વચગાળામાં આવતાં દુઃખમાત્રને તરી જવાને માટે જ્ઞાન એ એક જ ઉપાય છે. એ જ્ઞાન કેવી રીતે મળે ? એ મળવાથી આપણને ક્યાંદો શો થાય ? આ જ્ઞાન જેને લાધ્યું તેના જીવનમાં કેવાં પરિવર્તનો થાય છે—એ બધાનો વિચાર કરવો ધટે.

ઉપર શ્રુતિએ કહ્યું છે કે “તમેવ ચિદિત્વા”=ને પરમાત્માને જ જાણીને, “મૃત્યું અત્યેતિ”=મોતને ઝોળંગી જાય છે. અર્થાત્ વ્યક્ત, અવ્યક્ત અને સ માં પણ “સ” ને=પરમપુરુષને જાણીને જ મૃત્યુતરણ સંભવે છે. અર્થાત્ વ્યક્ત અને અવ્યક્તને જાણવાથી જ મૃત્યુતરણ શક્ય છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને તેનાં તત્ત્વોનું સમ્યક્જ્ઞાન વધપિ ઉપયોગી છે છતાં એ છેવટનું ઉપકારક નથી ! અને જે જ્ઞાન આપણું જીવનજર પાથેવ ન બની શકે તે ઘણું સરસ હોય તો પણ છેવટે તો ત્યજવા યોગ્ય છે ! આથી પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોનાં જ્ઞાન માટે ઉપનિષદ શાસ્ત્ર મન્દપ્રયોજન છે. પરમાત્માને લગતું નિઃસંશય જ્ઞાન આપવામાં ઉપનિષદ ક્ષીણબળ થઇ જાય છે. આથી અહીં પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોને લગતું જ્ઞાન અને તેનું ફળ પાઠક જાણે છે જ એટલું માની લઇને જ આગળ વિચાર કરીએ.

સૌથી પહેલાં તો માણસને એમ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે “ધૃત્વરને જાણવો જ શા સારુ ?” આ “શા માટે” નો જ્યાં સુધી સમાધાનકારક ઉત્તર ન મળે ત્યાં સુધી મનુષ્યની ધૃત્વરજ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે પ્રવૃત્તિ થતી નથી ! તો ધૃત્વરજ્ઞાનનું પ્રયોજન શું ? આ પ્રશ્નનો જવાબ મનુષ્ય જીવનનાં ધ્યેયનું પહેલાં નિરાકરણ માંગે છે. માણસ આ દુનિયામાં શા માટે આવ્યો છે ? આપણી પ્રવૃત્તિમાત્રનું જો પૃથક્કરણ કરીશું તો સમજશે કે જીવનમાં બે ધ્યેય છે. ભોગપ્રાપ્તિ અને મોક્ષપ્રાપ્તિ. ઉપનિષદ આ બેને અનુક્રમે શ્રેય અને શ્રેય કહે છે. માણસ માને છે કે સ્વપ્રયત્ને ભોગ અને મોક્ષ બન્ને મળી શકે છે. શાસ્ત્ર કહે છે કે એ બન્નેની પ્રાપ્તિ ધૃત્વરના જ્ઞાનથી મળે છે. તો મનુષ્ય સાચો કે શાસ્ત્ર સાચું ? માણસનો અનુભવ છેવટે કહેશે કે શાસ્ત્રવચન સાચું છે. કેમકે ભોગ અને મોક્ષ વધપિ પુરુષાર્થની અપેક્ષા રાખે છે; છતાં જીવ જીવદશામાં પરતન્ત્ર છે ! અને આથી ભોગ અને મોક્ષના પ્રયત્ને પણ તે તેમને મેળવવા અશક્ત નીવડે છે. શ્રુતિ કહે છે કે—एष हि एव साधु कर्म कारयति तं यं एभ्यः लोकेभ्यः उन्निविषते । ए प हि એવ અસાધુ કર્મ કારયતિ તં ય એભ્યઃ લોકેભ્યઃ અધો નિનીવત્તે=“અર્થાત્ આ પરમાત્મા જ

તેની પાસે સારાં કર્મો કરાવે છે જેને તે આ લોકોથી ઉપર લઈ જવા આહ્વાન છે. એ પરમાત્મા જ નિશ્ચય તેની પાસે નહારાં કર્મો કરાવે છે જેને તે આ લોકોમાંથી નીચે લઈ જવા આહ્વાન છે.” અર્થાત્ આ શ્રુતિવાક્યનો ભાર એ છે કે યદ્યપિ નવીન કર્મ કરતી વેળા જીવ તે કર્મ કરવામાં સ્વતંત્ર છે પણ તે કર્મના ફળ ભોગવવામાં તે પરતંત્ર છે! કેમકે જીવ જો સર્વથા પરતંત્ર હોય તો તો શાસ્ત્ર વગેરેની પ્રવૃત્તિ ન સમજતી શકાય. આથી પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિમાં જીવ અધિકારી હોય તે નવીન કાર્યારંભે સ્વતંત્ર છે. પણ ફળ ભોગવવે પરતંત્ર છે. પરમાત્મા કોઈ પાસે સારાં અને કોઈ પાસે નહારાં કર્મ કરાવે છે એ પણ જીવના કર્માનુરૂપ જીવનના હોય છે. આથી પરમાત્મા વિષમ કે નિર્ઘન છે એ સિદ્ધ થતું નથી. પણ તે અતિશય સમદષ્ટિ અને દયાવાન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ સિદ્ધાંતમાં રહેલું ન્યાય વિચારગાંભીર યોગ્ય સ્થળે બતાવવામાં આવશે. આમ શ્રુતિ=શાસ્ત્રવચન જીવનનું આંશિક પારતંત્ર્ય દર્શાવે છે. અને આથી જ પોતાના પ્રયત્નને કેવળ ભોગ કે મોક્ષની પ્રાપ્તિ નથી એમ સૂચવે છે. શ્રુતિના વચનને જ નહિ, આપણો અનુભવ પણ આપણને આ સત્ય સમજાવે છે. જીવ જો સ્વતંત્ર હોય તો પોતાનું અર્થિત ન આવરત. કોઈપણ સ્વતંત્ર મનુષ્ય પોતાનું જ અર્થિત કરે ખરે! જાણવા છતાં આપણે ન કરવા જેવાં કર્મો ધણી વખત કરી જ દુઃખે છીએ! જૂઠું બોલવું અનિષ્ટ છે છતાં માણસ જૂઠું બોલ્યે જ જાય છે! એ એની પરતંત્રતા જ નિવેદિત કરે છે! મહાભારતકારે દુર્યોધનના મુખે સુંદર શબ્દોમાં જીવન્મતની આ અવશતા બતાવી છે કે:-જાનામિ ધર્મં ન ચ મે પ્રવૃત્તિઃ જાનમ્યધર્મં ન ચ મે નિવૃત્તિઃ । કેનાપિ દેવેન હૃદિ સ્થિતેન યયા નિદુક્તોઽસ્મિ તથા કરોમિ ॥ “હું ધર્મને જાણું છું પણ તેમાં મારી પ્રવૃત્તિ ચતી નથી. હું અધર્મને જાણું છું પણ તેમાંથી હું દડી શકતો નથી. કોઈક હૃદયસ્થિત દેવ જેમ અને પ્રેરે છે તેમ હું કરું છું” -જાતને ન છૂપાવવાની દેવવાળો દરેક સમજન, દુર્યોધન સાથે પોતાની સદાનુશ્રુતિ બતાવશે જ. આ ઉપરાંત પણ આપણી પરતંત્રતાનું એક સૂચક ચિન્હ છે અને તે “વિઘ્નપરંપરા.” જીવ કોઈ ક્રિયાકર્મ કરવા શરૂ કરે કે અનેક વિઘ્નો આવીને ઉપસ્થિત થઈ જાય! મદર્પિઓ તપ કરવા જાય-સે કડો વર્ષો તપ તપે. કોઈ અપ્સરા આવે ને સાંકે હજાર વર્ષનું સચિત પુણ્ય પગવારમાં નષ્ટ કરી દે! જો જીવ સ્વતંત્ર હોત તો વિઘ્નની પરંપરા ન આવત, પણ આવે છે! એ વિઘ્નોને સ્વશક્તિથી દાસવશ એ શક્તિમાન યાત, પણ ચતો નથી! પથાતાપ ન કરત, પણ કરે છે! મોનથી ન ડંત, પણ કરે છે! અનિદ્રાએ પણ તે પ્રવૃત્તિ ધર્મને તામે

થાય છે જ! આમ જીવની અદિતનિષ્ઠા અને દિનક્રમમાં વિદ્યપરંપરા એની પરત-વ્રતા મૂકવે છે. આ અદિતાચરણમાંથી નિવૃત્તિ અને દિતાચરણમાં નિર્વિઘ્ને પ્રવૃત્તિ ઇશ્વરપ્રસાદથી થાય છે. અને ઇશ્વરપ્રસાદ ઇશ્વરજ્ઞાનથી થાય છે. અર્થાત્ ભોગ અને મોક્ષ બન્નેની પ્રાપ્તિ પરમાત્માના જ્ઞાનથી થતી હોવાથી પરમાત્મા જ જાણુવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ ત્રિવિધ દુઃખની નિવૃત્તિપૂર્વક સાંસારિક બ્રહ્મલોક પર્યન્તના ભોગો અને અપવર્ગરૂપી કેવલ્ય=મોક્ષનું એક કારણ ઇશ્વરજ્ઞાન છે. અને આથી ઇશ્વર જાણુવો જોઇએ એ ઉત્તમ છે.

આમ ઇશ્વર જાણુવા યોગ્ય છે એમ તો સમજાય પણ જે વસ્તુ હોય એટલે કે અસ્તિ ધરાવતી હોય તેનું જ્ઞાન સંભવે. પણ જેની અસ્તિ જ ન હોય તેવી કાલ્પનિક ચીજનું જ્ઞાન શક્ય નથી. વંધ્યાપુત્રનું જ્ઞાન ન થાય! તેમ ઇશ્વર હોય તો ઇશ્વરનું જ્ઞાન સંભવે. પણ ઇશ્વર હોય એમ સાગતું નથી! કેમકે હોય તે તો જણાય. ઇશ્વર જણાતો નથી! આથી ઇશ્વર ન હોય એમ જ માનવું રહ્યું. ઇશ્વરના ન હોવાપણાને લગતો આ એક સનાતન સંશય છે. આથી ઇશ્વર છે એમ પહેલાં તો હૃદયમાં દરવું જોઇએ. તો ઇશ્વર છે એમ કેવી રીતે સમજાય! ઇશ્વરની અસ્તિ પ્રમાણેથી સિદ્ધ થાય છે. એમાં કલ્પનાને આવકાશ જ નથી! હા, એક વાત છે કે દુનિયાની બધી વસ્તુ બધાને જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જણાય જ એવો આગ્રહ રાખવો એ શુદ્ધિમતાનું દેવાણું છે. કેમકે એક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ પ્રમાણ નથી. તે ઉપરાંત પણ બીજાં પ્રમાણો છે અને કેટલીક વસ્તુઓ આરંભે પ્રત્યક્ષ સિવાયનાં પ્રમાણથી જ સમજાય છે અને છેવટે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો પણ તે વિષય થાય છે! ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ નામના ત્રણેય શિષ્ટસંમત પ્રમાણથી સિદ્ધ થઇ શકે છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના બે ભેદ છે. એક અપર પ્રત્યક્ષ અને બીજું પર પ્રત્યક્ષ. ઇન્દ્રિયોના આશ્રયે-આધારે-અવલંબનથી થતું જ્ઞાન અપર પ્રત્યક્ષ છે. સમાધિમય દશામાં થતું નિઃસંશય, અનારોપિત અને અબાધિત જ્ઞાન એ પરપ્રત્યક્ષ છે. આ પરપ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સૌથી વડું છે. એનાથી ઉતરતી ક્રાંતિનું અને એમાંથી જ જન્મતું તે શબ્દપ્રમાણ એટલે કે શાસ્ત્રપ્રમાણ છે. શાસ્ત્રપ્રમાણથી ઉતરતી ક્રાંતિનું પ્રમાણ તે અનુમાનપ્રમાણ છે. અને અનુમાનથી પણ ઉતરતી ક્રાંતિનું પ્રમાણ તે અપર પ્રત્યક્ષ છે! એટલે અપર પ્રત્યક્ષથી તો ઇશ્વરની અસ્તિ પકડાતી નથી. પણ સૂક્ષ્મતમ વિષયમાં અપર પ્રત્યક્ષની ઓછામાં ઓછી લાયકાત હોવાથી, તેનાથી ઇશ્વર જો ન પકડાતો હોય તો તે શાકનો વિષય જ નથી! આથી સૌથી પહેલું વ્યવહારભૂમિમાં શાસ્ત્રપ્રમાણ આવે

છે. અને વેદાદિ શાસ્ત્રો તો ખૂંટ બહેરો પણ સાંભળે એવી મૃગેન્દ્ર ગર્જનાથી ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ પોકારે છે:—“ઈન્દ્રાવાસ્યમિદં સર્વં,” તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં તં દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતં । પતિં પતીનાં પરમં પરસ્તાત્ વિદામ દેવં ભુવનેશં ઈડ્યમ્,” ઇત્યાદિ વેદ વચનો, “ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદૈરોડ્ડજુન તિષ્ઠતિ,” ક્લેશકર્મવિપાકાશયૈઃ અપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષઃ ઈશ્વરઃ” ઇત્યાદી સ્મૃતિવચનો ઇશ્વર છે એમ નિઃશંકપણે કહે છે. આમ શબ્દપ્રમાણ તો ઇશ્વરાસ્તિત્વપ્રતિપાદક છે જ.

આ ઉપરાંત અનુમાનપ્રમાણથી પણ ઇશ્વર છે એમ સાબિત થાય છે. જગતના જન્મ સ્થિતિ અને લય વગેરેનું કંઈપણ કારણ હોવું જ જોઈએ. કેમકે જગતમાં કાર્યપણાના ધર્મો છે. જે કાર્ય હોય તેનું કંઈ ને કંઈ કારણ હોવું જ જોઈએ. કેમકે અકરમાત્ જેવી મતિમાનને માટે કોઈ ચીજ નથી. જે જે કાર્ય ઉપજે છે તે તે કંઈ કારણમાંથી જ ઉપજતું કે ઉપજવાતું આપણે જોઈએ છીએ. આથી જગતરૂપી, કાર્યકારણશૂન્ય હોય એમ માનવું એ ભીંત ભૂલવા બરાબર છે! સ્વભાવ, શક્તિ, કર્મ વગેરે યદ્યપિ સહકારી કારણો છે પણ તે બધાય કોઈ એતન કારણ સિવાય જગદ્દરચનાનો આરંભ કરી શકે નહિ. પ્રકૃતિ પણ જગતનું સ્વતંત્ર કારણ નથી. કેમકે તે અએતન છે. આથી સ્વભાવથી માંડીને પ્રકૃતિ પર્વાન્તના સંભવિત કારણમાત્ર મુખ્ય કારણરૂપ ઇશ્વર સિવાય—એતન ઇશ્વર સિવાય સ્વતંત્રપણે જગદ્દરચના—સ્થિતિ કે લય માટે સમર્થ નથી । આથી આ જગતરૂપી મહારચના જેણેઉપજાવી છે, ઉપજેલી એવી એનું જે સ્થિતિકારણ છે, અને વણસી જતી એવી એ રચનાનું જે લય કારણ છે તે જ ઇશ્વર છે. અર્થાત્ ઇશ્વર જ આ જગતનું અભિનિનિમિત્તોપાદાન કારણ છે, એમ કાર્ય ઉપરથી નિરાંતે અનુમાન કરી શકાય.

આમ શબ્દ અને અનુમાનથી જેનો નિશ્ચય થાય છે તે ઇશ્વરને લગતી છેવટની ખાત્રી પેલાં પરપ્રત્યક્ષથી થાય છે જ. સમાધિ નામની એટલે કે વિશુદ્ધતમ ચિત્તની એકાગ્રતા નામની પણ કોઈ ચીજ છે! એ સમાધિ અવસ્થામાં દરેકને પરમાત્માનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થઈ શકે છે. સૌને નથી થતું માટે એ પ્રમાણ વિશ્વસ્થ નથી એમ કહેવું એ મતિમન્દતા છે. કેમકે એ અવસ્થા પ્રયત્નસાધ્ય છે. અને પ્રયત્ન ન કરવો હોય અને તકીએ બેસીને કે ખુરસીમાં બેસીને વાદવિવાદમાં રણ જીતવું હોય તો તે તો જીતાવ એમ નથી । પ્રમાણના દોષે પ્રમેયનો અભાવ થઈ જતો નથી. ધ્રુવ સૂર્યની અસ્તિ નાસ્તિમાં પ્રમાણરૂપ નથી । આંધળો બહેરો જેમ રૂપ કે સંગીતની અસ્તિમાં પ્રમાણરૂપ નથી

તેમ પ્રયત્નમંદની કાંગારોળ પ્રયત્નવીરને માટે પ્રમાણરૂપ નથી. આમ ત્રણેય પ્રમાણોથી ધૃત્વર છે એમ સાબિત થાય છે. અને જે છે તેનું યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં જ્ઞાન થાય છે જ. યોગ્ય પરિસ્થિતિ ઉપજ્ઞવો એટલે 'ઓક્ષીજન' અને 'હાઇડ્રોજન' મળીને પાણી થાય જ. યોગ્ય પરિસ્થિતિના અભાવમાં ઓક્ષીજન અને હાઇડ્રોજનમાં પાણી ઉપજ્ઞવવાની તાકાત હોવા છતાં તે તે પરિણામ ઉપજ્ઞવવા અશક્ત જ નીવડે છે. વિસ્તારમયે આ વિષયનો વિસ્તાર હૃદયે છતાં કર્યો નથી !

આમ 'છે' એમ સમજવા બાદ "ધૃત્વર 'કેવો' છે ?" આ પ્રશ્ન ઉપજે છે. અર્થાત્ 'છે' એટલું જાણવું એ તો સામાન્ય જ્ઞાન થયું. સામાન્ય જ્ઞાન પછી વિશેષ જ્ઞાન માટે ઉત્સુકતા પેદા થાય છે. અને તે ઉપગાંત વિશેષ જ્ઞાનજીવનમાં ઉપયોગી છે ! તો ધૃત્વર કેવા છે એ વિચારયું રહ્યું.

આ પરમાત્મા ચિન્મય છે. એટલે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. કેમકે પરમાત્મા પ્રકૃતિના પ્રેરક છે. જેમ આપણે આપણાં શરીર વગેરેના પ્રેરક છીએ તેમ પ્રકૃતિ વગેરે સમસ્ત જલશક્તિના પ્રેરક પરમાત્મા ચેતનરૂપ છે. વેદ કહે છે—
“સત્યં જ્ઞાનં અનન્તં બ્રહ્મ”, “ચેતનચેતનાનાં”, “સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણઃ”, સ્મૃતિ કહે છે:—“મયાષ્યક્ષેણ પ્રકૃતિઃ સૂચતે સ્વપરાચરં”, શિક્ષતેઃન અજન્દમ્” વગેરે. આથી સૂર્યાદિ ભૌતિક જ્યોતિઓને પણ આત્મજ્યોતિથી સળગાવનાર, પરમાત્મા ચેતનસ્વરૂપ છે.

વળી એ ધૃત્વર આનન્દમય છે. કેમકે એવો એટલે કે ધૃત્વર આનન્દમય છે એવો અનુભવ થાય છે. ત્રણે કાળે આપણને આ અનુભવ થાય છે. શબ્દાદિ વિષયોના સંયોગ કાળે, સ્પર્શસ્પર્શ કાળે અને સમાધિ કાળે. પરમાત્માના આનન્દનો જ અંશ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધના અનુકૂલ વેદન સમયે આપણે અનુભવીએ છીએ. આ આનન્દ બાહ્ય વિષયોનો નથી. કેમકે ઉંધમાં તો બાહ્ય વિષયોનો અભાવ હોય છે. અને છતાં આનન્દનો અનુભવ થાય છે. આથી એમ નક્કી થાય છે કે જાગૃત અવસ્થામાં પણ જે છે તે વિષયજન્ય આનન્દ નથી, પણ મૂળભૂત જે આનન્દ છે તે આનન્દને પ્રકટ થવામાં, વિષયનો સંયોગ ચિત્તની એકાગ્રતા કરી દેતો હોઇને, દ્વારરૂપ થાય છે. અર્થાત્ વિષયાનન્દથી માંડીને ભૂમાનન્દ પર્યન્તના જેટલા આનન્દો છે તે તમામ તે મૂળ પરમપિતા પરમાનન્દસ્વરૂપ પરમાત્માના આનન્દનાંજ પ્રતિબિંબો છે. અને મુખ્ય તો બિંબ હેય છે, પ્રતિબિંબ નહિ. આથી પરમાત્મા આનન્દસ્વરૂપ છે. શ્રુતિ તો કહે છે જ કે “સ્તો વૈ સઃ”, “સ્તં હિ એવં રન્દા

આનન્દી ભવતિ,” “एतस्य एव आनन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रां उपजीवन्ति,”
 “विज्ञानं आनन्दं ब्रह्म,” “खं ब्रह्म,” “आनन्दं ब्रह्मणो निद्वान्” વગેરે. આ
 ચિદ્ધન પરમાત્મા આનન્દરૂપ હોવાથી જ-અક્ષય સુખરાશિ હોવાથી જ
 પ્રાપ્તવ્ય છે !

આમ પરમાત્મા છે. ચિત્સ્વરૂપ છે. આનન્દ સ્વરૂપ છે. આ પરમાત્માનું
 ‘હોવાપણું’-‘અસ્તિ’ ત્રિકાલાબાધિત છે. એટલે કે પરમાત્મા નિત્ય છે-સદા
 હોનારા છે. એતો કદી આવિર્ભાવ તિરોભાવ થતો નથી પણ હંમેશને માટે
 જેવા છે તેવા જ છે એમ પણ સમજાય છે. કેમકે પરમાત્મા અપરિણામી છે.
 આ “અપરિણામીપણું” અખંડ પ્રકાશકતા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે ! “ઘટ
 જ્ઞાન યયું” અને પટ જ્ઞાન ગયું.” ઘટવૃત્તિનો ઉદય અને પટવૃત્તિનો અસ્ત
 થતો લાગે છે એટલે કે વૃત્તિનું પરિણામ માલુમ પડે છે. પણ એ પરિણામ
 અંતઃકરણનું છે એમ સમજાયું. જ્ઞાનનું નથી ! કેમકે એક વૃત્તિનો ઉદય અને
 ખીજોનો લય એ જન્મેને જ્ઞાન તો અખંડિતપણે પ્રકાશિત કરે છે. અર્થાત્
 ઘટજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અને પટજ્ઞાનનું તિરોધાન એ જન્મેને આપણે જાણીએ
 છીએ. જેને આપણે જાણીએ તે આપણાથી ભિન્ન હોય છે તો જ્યેષ્ઠો બેદ
 થતાં જ્ઞાનનો બેદ થતો નથી. પણ જ્ઞાન તો ઉભયવૃત્તિનું અખંડપણે પ્રકાશન
 કરે છે. આથી જ્ઞાન-મૂળજ્ઞાન સ્વરૂપે અપરિણામી છે. અર્થાત્ પરમાત્મા
 સદા હોનારા, સદા જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સદા સુખસ્વરૂપ છે. પરમાત્માનું જે
 સ્વરૂપ છે તે જ છવનું પણ છે. કેમકે પરમાત્માનો જ છવ અંશ છે. ફેર
 એટલો છે કે છવની તમામ શક્તિઓ ઉપાધિને લઇને મર્યાદિત અને તિરોહિત
 થઈ ગઈ છે. આ માયાકૃત મર્યાદાઓને તોડી નાંખી સ્વરૂપમાં હંમેશને માટે
 રહેવું એ પેલું ભૂગુણું દર્શન છે !

આમ પરમાત્મા મૂળ સ્વરૂપે સચ્ચિદાનન્દરૂપ છે. આ ઉપરાંત પરમાત્મામાં
 કેટલાક ધર્મો પ્રવૃત્તિના સંયોગને લઇને આપણને પ્રતીત થાય છે. એ પરમાત્મા
 સર્વાન્તર્યામિ છે. એટલે કે વસ્તુભાવની અંદર મૂળ સ્વરૂપે રહેલા હોઇને
 અંદરથી સૌનું તે નિયમન કરે છે. શ્રુતિ કહે છે કે “યઃ સર્વેષુ યતેષુ
 તિષ્ઠન્...સર્વાણિભૂતાનિ અંતરઃ યમયતિ एष ते आत्मा अन्तर्यामि अमृतः”
 ગીતા કહે છે કે ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । ध्रुमयन् सर्वभूतानि
 यन्नाह्वानि मायया” આમ પરમાત્મા સૌની અંદર રહી સૌનું નિયમન કરતા
 હોઇને, સંવપ્રેરક હોવાથી, સર્વસ્વામી છે એમ પણ સમજાય છે.

સત્વિદાનન્દ પરમાત્મા અંતર્યામિ છે તે ઉપરાંત તે સર્વગ છે. સર્વજ્ઞ સિવાય કોઈપણ જીવમાત્રના શુભાશુભ કર્મનાં ફળ આપવા શક્તિમાન નથી. અને સૌને પોતપોતાના કર્મનુરૂપ ફળ તો મળે છે જ. આથી જીવમાત્રના અસંખ્ય, પરસ્પર વિદ્યક્ષણ, કર્મોને ઇશ્વર સિવાય કોઈ બીજી શકતું નથી અને તે બધા સિવાય કર્મફળનું દાન થઈ શકતું ન હોવાથી પરમાત્મા સર્વગ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિની પણ અહીં સંભતિ છે. વેદ કહે છે કે, “યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ”, “ઘ્નઃ કાલકાલો ગુણી સર્વવિદ્ યઃ” ગીતાજી કહે છે—“વેદાહં સમતીતાનિ વર્તમાનાનિ ચાર્જુન । મવિષ્યાણિ ચ મૃતાનિ” મહામુનિ પનંજલિનું સૂત્ર છે કે “તત્ર નિરતિશયં સર્વજ્ઞવીજમ્.” આથી પરમાત્મા સર્વગ છે. પરમાત્માની આ સર્વગતા સ્વાભાવિક છે અને સામ્ય કે અતિશયથી મુક્ત છે. અર્થાત્ યોગીની માફક પરમાત્માની સર્વગતા ધ્યાનગ્રન્થ નથી પણ સ્વાભાવિક છે. એની સર્વગતાની તોલે બાવે કે ચઢી જાય એવી કોઈની પણ સર્વગતા હોઈ શકતી નથી !

વળી પરમાત્મા સમસ્ત જગતને સંકલ્પમાત્રથી ઉપગ્નવતા હોઇને તે સર્વશક્તિ પણ છે. સૃષ્ટિનું ઉત્પાદન વગેરે ‘સર્વશક્તિમત્ત્વ’ જ સૂચવે છે ! સર્વશક્તિ સિવાય કોણ બ્રહ્માંડને પેદા કરી શકે ? શ્રુતિ કહે છે—“પરાડસ્ય શક્તિઃ વિવિધૈવ ધ્રુયતે સ્વાભાવિકી જ્ઞાનવલ્કિયા ચ”

વળી પરમાત્માનો કોઈ પરમાત્મા હોઈ શકતો નથી. કેમકે જો ઇશ્વરનો પણ કોઈ ઇશ્વર માનીએ તો પછી તેનો પણ કોઈ બીજો ઇશ્વર માનવો જ રહ્યો. આમ ઇશ્વરની પરંપરા પ્રાપ્ત થાય અને એ તો અનવસ્થા દોષ ગણાય. આથી ઇશ્વરનો કોઈ ઇશ્વર નથી ! ઇશ્વર જાતે નિરીશ્વર છે ! અને ઇશ્વર સૌથી પરમ હોઇને અને તેનાથી અદકો કે તેના સરખો કોઈ ન હોઇને તે સ્વતંત્ર છે ! અર્થાત્ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વગેરેમાં પરમાત્માનું નિરંકુશ સ્વાતંત્ર્ય છે ! શ્રુતિ કહે છે. “સોડશરઃ પરમઃ સ્વરાટ્”

આવા નિત્ય, સત્વિદાનન્દ સ્વરૂપ, અંતર્યામિ, સર્વગ, સર્વશક્તિ, પરમ સ્વતંત્ર, પરમ ઇશ્વર સર્વનું કારણ હોઇને સર્વવ્યાપી છે. અર્થાત્ જગત પરમાત્માનું કાર્ય છે. અને આથી જ કાર્યકારણના નિયમે કાર્ય વ્યાપ્ત હોય છે અને કારણ વ્યાપક હોય છે. ધડા જો મૃત્તિકાનું કાર્ય છે તો ધણના અણુઅણુમાં મૃત્તિકા વ્યાપેલી રહે છે જ. આથી જગત જોટલું વિસ્તરેલું છે તેટલો અને તેનાથી પણ અનન્તગણો વ્યાપક પરમાત્મા છે. અર્થાત્

વસ્તુમાત્રમાં, વસ્તુમાત્રનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાનરૂપ પરમાત્મા વ્યાપેલા છે. અર્થાત્ પરમાત્મા સિવાયની કોઇ દાહી વસ્તુ નથી ! અર્થાત્ પરમાત્મા આગળ, પાછળ, પડખે, ઉપર, નીચે, અંદર, બહાર નિરન્તર પરિપૂર્ણ છે ! ભગવાન વેદનું વચન છે કે “એકો દેવઃ સર્વભૂતેશુ ગુહઃ સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા.”

વિચાર કરતાં પરમાત્મા કેવા હોઇ શકે એ આપણે જોયું. હવે આગળ બાકી રહ્યા એ પ્રશ્નો. પહેલો એ કે આવા પરમાત્મા છે એમ જાણવાથી આપણને ફાયદો શો ? પરમાત્માના જ્ઞાનથી આપણા જીવનમાં શું એવો ફાલ થઈ જાય છે કે જેથી આટલો બધો પરિશ્રમ પ્રાપ્ત કરવો પડે ? આ પ્રશ્નના નિઃશંક સમાધાનમય ઉત્તરમાં જીવનની કૃતકૃત્યતા છે. અર્થાત્ બ્રહ્માત્મજ્ઞાનનું ફળ શું ? એનો ટૂંકમાં ટૂંક ઉત્તર એ છે કે જીવ જે પોતાના સ્વરૂપભૂત પરમાત્માને જાણે તો તે પણ મુક્ત થાય છે ! અર્થાત્ જન્મમરણમાંથી મુક્તિ એ બ્રહ્માત્મજ્ઞાનનું ફળ છે ! આ મુક્તિ એટલે જીવનમુક્તિ અને વિદેહમુક્તિ. એટલે કે જીવતાં જીવત જીવ પોતાનો મહામહિમા અનુભવે છે અને મર્યા બાદ પણ તે સ્વમહિમામાં પોતાની સ્થિતિને સાક્ષાત્ જાણી શકે છે. આ એ મુક્તિમાં જીવનમુક્તિ એ મુખ્ય છે. વિદેહમુક્તિમાં જીવનમુક્તિ જ વિશ્વાસ ઉપજાવી શકે છે. અર્થાત્ બ્રહ્માત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં સાંસારિક ત્રિવિધ દુઃખનો કોલાહલ શમી જાય છે. જન્મ, મરણ અને જન્મમરણના અંતરાલમાં ભાસતાં અનેક અનર્થના ટોળાં, અવિદ્યા અને તેની અપાર સંતતિએ ઉપજાવેલું ભય, ભ્રામક, સાંસારિક, સ્વાપ-ચિત્ર, સદાને માટે, સૂચ સમક્ષ અધિકારની છટાની પેરે ઉડી જાય છે ! ભગવાનની દૈવી ભાષામાં કહીએ તો મં લઘ્વા ચાપરં લામં મન્યતે નાધિકં તતઃ । યસ્મિન્ સ્થિતો ન દુઃખેન ગુણાપિ વિચાલ્યતે- જે મળતાં તેનાથી અદકું કાંઈ પણ મળી શકે એમ નથી એવો જાતઅનુભવ થાય અને જે લાભમાં નિરન્તર રહેલો, સુખસ્વરૂપ થઈ ગયેલો હોઈને મનુષ્ય શરીરવિયોગના ગુરુદુઃખે પણ ચળતો નથી-એવો આ બ્રહ્માત્મજ્ઞાન લાભ એ પરમ લાભ છે ! અર્થાત્ “દુઃસ્વપ્નામિષાતાત્” ની નામરદ રોક્ષણ ઉડી જાય અને “આનન્દાદેવ હિ સત્ત્વિમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે-આનન્દો વ્રદ્ધ-એવું” જુગ્ઘ ઋપિતું મરદાનગીભયું” દર્શન થઈ જાય એ જ જીવનની એક કમાણી છે. આ દર્શનથી વ્યક્તિગત અને સમષ્ટિગત જીવનમાં કેવું પરિવર્તન થઈ જાય છે તે આગળ કહેવામાં આવશે.

ખીજો પ્રશ્ન એ છે કે એવો બ્રહ્માત્મજ્ઞાનનો લાભ મળે કેવી રીતે ? અર્થાત્ જીવનની કૃતકૃત્યતા મેળવવા માટે સાધનો કયાં છે ? અને આ છે એક

અતિ અગત્યનો સવાલ. અહીંથી જ પુનુર્ધર્મીને માટે પુનુર્ધર્મનો પ્રદેશ શરૂ થાય છે. વેદાન્તને જાતમાં ઉતારવાને માટેની સાધનસંપત્તિની પ્રાપ્તિમાં માણસે ખર્ચાઈ જવું ઘટે. કેમકે જ્યાં સુધી વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત જાતઅનુભવે સ્થિર ન થાય ત્યાં સુધી ઉપદ્રુષ્ટ બધું જ્ઞાન ભારરૂપ લાગે છે. વેદાન્તવિજ્ઞાને દેશમાં અકર્મણ્યતા-પ્રમાદ-ભીરતા-અનુદ્યોગ-મદામોહ વગેરે આણ્યાં છે એમ જે કેટલાકને યોગ્યપણે લાગે છે તેનું કાગલું વેદાન્તવિજ્ઞાન નથી પણ એને પ્રત્યાવવાને માટે-જીવનમાં વણી દેવા માટે- સ્વાભાવિક બનાવી દેવા માટે જે સાધનસંપત્તિનો પ્રકર્ય જોઈએ છે તેની ઉણપ છે. બાકી અમૃતપાન કદી મોત ન ઉપજાવે! અને અનધિકારીને માટે તો આ અમૃત પણ વિપર્યય નિવડે છે. આથી આ ખૂબ જ અગત્યના ત્રિપયને પૂરો જાણી લેવો રહ્યો. વેદાન્તના આ છેવટના દર્શનને આત્મસમવાધી કરવા માટે સાધન છે યોગ. યોગના વિરહમાં વેદાન્ત પાંગળું છે, અધિગું છે, નિર્વાપી છે, વાંઝિયું છે.

આ યોગને ત્રણ પ્રકારે સમજી શકાય. કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ. આ ત્રણેય પ્રસિદ્ધ શબ્દો છે. આ ત્રણ શબ્દો શબ્દદશાએ જૂદા છે, પણ આચરણ દશાએ એક છે. આથી સંસ્કારદશાએ કોઈ જીવને કર્મયોગ લાવે, કોઈને ભક્તિયોગ ગમે કે કોઈને જ્ઞાનયોગ અનુકૂળ આવે તો એ દર્શનભેદ કંકાસનું કે વાદવિવાદનું કે સંપ્રદાયભેદની તીવ્રતાનું કારણ ન હોવું ઘટે. આ બાબતમાં જે જનતામાં શુદ્ધિભેદ કરાવે છે તે મધ્ધરનો અપરાધી બને છે. કેમકે પરમાત્માને તો સૌ જીવ પોતાના છે! કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિની ત્રિવેણીનો જે ધન્ય જીવમાં સંગમ થાય છે તે મહામના જીવ પ્રયાગરાજ તીર્થ જેવો પવિત્ર, સદા પ્રજ્વલ્ય અને પૂજ્ય છે. કેમકે ત્રિવેણીની ત્રણ નદીઓમાં જેમ પાણી તો એકરસ છે-અને એ પાણીનું જ ખરું મહત્ત્વ છે-તેમ કર્મ, ભક્તિ અને જ્ઞાનમાં યોગમયતાથી પાણી તો એકરસ છે અને તેનું જ ખરું મહત્ત્વ છે. તો આ યોગમયતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય-એ પ્રાપ્ત કરવામાં આડે આવતી અડચણો કેવી રીતે દૂર કરાય એ બધું સાચો જીજ્ઞાસુ જાણે. કેમકે તેના સિવાય છૂટકો નથી!

આમ આત્માર સુધીનાં વિવેચનમાંથી જણાવું હશે કે કેવલ્ય એ ખ્યેય છે. એ કેવલ્યનું સાધન વિવેકજ્ઞાન છે. વિવેકજ્ઞાન સમાહિત=યોગમય ચિત્તને મળે છે. આથી યોગ અને તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનો એ વિચારણીય છે. એનો યથાર્થ વિચાર કરી તન્મય=સાધનમય બની જવામાં જીવનસિદ્ધિ છે.

તો યોગ એટલે શું ? યોગ એ ચિત્તની-મનની-હૃદયની એક ખાસ અવસ્થા છે. હૃદયમાં ઉલ્લાસી રાજસ અને તામસ વૃત્તિઓના નિરોધપૂર્વક સત્ત્વવૃત્તિનો એકતાન ઉદય, અગર તો તે કેવલ ધ્યેયાકાર સાત્ત્વિક વૃત્તિનો પણ નિરોધ એટલે યોગ. વૃત્તિ એટલે દૃશ્યવસ્તુના આકારે ચિત્તનું પરિણામ. બાહ્ય કે આંખ્યન્તર દૃશ્ય વસ્તુમાત્રનાં આકારે, ઇન્દ્રિયો દ્વારા કે સંસ્કાર દ્વારા પરિણામ પામવાના ચિત્તના સ્વભાવને, વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ દ્વારા, નિર્વૃત્ત કરી નાંખવો એટલે યોગ છે. અર્થાત્ હૃદયમાં, ઇન્દ્રિયો વગેરેની પ્રણાલિકાથી, દલવાયેલા, અને ઠરેલા સંસારને, વૈરાગ્ય અને અભ્યાસદ્વારા બહાર કાઢી નાંખી, હૃદયને સંસારશત્રુ કરવાનો પ્રયોગ તે યોગ છે ! અને હૃદયમાં તો બે જ તસ્તુ ઠરી શકે વસે છે. એક સંસાર અને બીજો પરમાત્મા. જ્યાં સુધી વૃત્તિના વિસ્તારે ખળળળતો સંસાર રકુરે છે ત્યાં સુધી પેલા પરમાત્મા ચમકતા નથી ! પણ એક વખત વૃત્તિનો વિસ્તાર ટળ્યો કે બાકી રહેલા પરમાત્મા સ્વયમેવ નિજ-મહિમામાં વિરાજતા સાક્ષાત્ જણાય છે ! પરમાત્મા તો સંસારકાળે પણ હતા જ, પણ વૃત્તિની બીડમાં અદૃશ્ય હતા. એ વૃત્તિની બીડ વિરલ અને કે તરત પરમાત્મા સુદૃશ્ય થાય છે. એ અનન્તકાળથી વૃત્તિના વમળમાં દબાઈ રહેલા પરમાત્મા એક વખત જણાયા કે પછી હંમેશને માટે-વૃત્તિના ઉદાર કાળે પણ પેલો ભૃગુમુનિનો અનુભવ જોરથી હૃદયમાં ઉજાળા માર્યા કરે છે કે “આનન્દો મક્ષ” આથી જ સંત શિરોમણિ ભગવાન શંકરાચાર્ય કાવ્યમય ભાષામાં કહે છે કે:—“અહંકારો ધિયં દૂતે તં, સુપ્તં મા પ્રવોષય । સ્થિતૈ પરમાનન્દૈ ન ત્વં નાહં ન વૈ જગત્” ॥ = અહંકાર બુદ્ધિને કહે છે કે ‘તે સુતેલા પરમાત્માને તું રંબે જગાડતી ! કેમકે એક વખત તે પરમાનન્દસ્વરૂપ ભગત થયું તો પછી હે બુદ્ધિ ! તું પણ ન હશે, હું પણ ન હોઈશ કે આ જગત્ પણ ન રહેશે !’ આથી પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિરૂપ પાંચ કિલ્લેટ કે અકિલ્લેટ=દુઃખદાયી કે અદુઃખદાયી-સુખકારી વૃત્તિના સંચારરૂપ સંસારને નપુંસક બનાવી દેવો, અને તે પછી બાકી રહેલી સ્થિતિમાં દૂબકી મારવી એટલે જ યોગ છે. અને યોગ એટલે જ પ્રાપ્તિ છે! એટલે કે મુશ્વરમયતા છે ! અનુભવ છે.

આ યોગમયતા કેવી રીતે-સિદ્ધ થાય ? ઉત્તમ અધિકારી માટે શાલે બે ઉપાયો સૂચવ્યા છે. વિરાગ અને અભ્યાસ. તેમાં વિરાગના બે બેદ છે અપર અને પર વૈરાગ્ય. આ અપર વૈરાગ્યની ચાર અવસ્થા છે. અનુભવ વ્યતિરેક, એન્દ્રિય અને વશીકાર. શમદ્રોષ વગેરે કલેશો અને દુર્ધર્મો

વગેરે ઉપક્રમેશોરૂપી દોષો ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાં જણાત પ્રવર્તાવે છે. એ ક્રમેશ અને ઉપક્રમેશરૂપી દોષોની નિવૃત્તિ માટે મૈત્રી, ક્રુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષા નામની ચાર ભાવનાઓને જીવનમાં સિદ્ધ કરવાને માટે યતનગ્રાહ્ય રહેવું એટલે યતમાન નામનો વિરાગ છે. અર્થાત્ મુખીને જોઇને સદા મૈત્રીનું ભાવન કરવું, દુઃખીને જોઇને ક્રુણાનું ભાવન કરવું, પુણ્યશાલી જીવને જોઇને મુદિતાનું ભાવન કરવું અને પાપમાં ઉપેક્ષા રાખવી એટલે યતમાન નામનો વૈરાગ્ય છે. અર્થાત્ સાધકના જીવનમાં પ્રાણીમાત્ર તરફ મિત્રભાવ, દ્રશ્યભાવ, દર્પભાવ સિદ્ધ અને સ્વાભાવિક થઈ જવો ધટે. મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવના સદૃજ થતાં દુર્બોધ, પરોપકાર કરવાની ઇચ્છા, અસૂચા અને અમર્ષ નામના ચાર મહા ખંધા દોષોની હંમેશને માટે નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

આમ યતમાન નામના વિરાગને સિદ્ધ કરવામાં અવિરત પ્રયત્ન કરનાર પુરુષને જાનઅનુભવે સમજાશે કે અમુક દોષો તો દાખ્યા, પણ અમુક દહજી જીવે છે. બસ, દાખ્યાને દાખવાને માટે તો અધિક પ્રયત્ન જરૂરી નથી. મૈત્રી સિદ્ધ થઈ જાય તો મૈત્રીને માટે વધુ પ્રયત્ન જરૂરી નથી, પણ મૈત્રી સિદ્ધ થતાં, ક્રુણા જે સિદ્ધ થઈ ન હોય તો, ક્રુણાની સિદ્ધિ માટે જ પ્રયત્નની તીવ્રતા કરવી ધટે. અર્થાત્ નિવૃત્ત થયેલા દોષને નિવૃત્ત થનાર દોષથી જૂદા તારવી ભાવિમાં જે નિવૃત્ત થનાર છે તેના ઉપર પ્રયત્નને કેન્દ્રિત કરવો રહ્યો. આનું નામ વ્યતિરેક વૈરાગ્ય છે.

આમ યતમાન અને વ્યતિરેક વૈરાગ્ય સિદ્ધ થતાં સ્થૂલરૂપે તો દુર્બોધિ દોષો નિવૃત્ત થઈ જાય છે, પણ મનમાં તેની દહજી સૂક્ષ્મરૂપે જડ રહી જાય છે. આ મનમાં જડ ધાણીને જોડેલા દોષોની નિવૃત્તિ માટે સત્તિદિવા પ્રયત્ન કરવો એટલે એકેન્દ્રિય નામનો વિરાગ કહેવાય છે.

આમ મનમાં પિયર કરીને રહેલા દોષોને શોધી શોધીને સાફ કરતાં ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે. સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ સર્વ રીતે સંગાદિ દોષોની નિવૃત્તિ થતાં ચિત્તની જે અવસ્થા રહે છે તે વર્ણીકાર સંજ્ઞા નામનો વિરાગ કહેવાય છે. આ વર્ણીકાર સંજ્ઞા વૈરાગ્ય પહેલા ત્રણ વિરાગ સિદ્ધ થાય તો જ સિદ્ધ થાય છે. બસ, આ ચારે પ્રકારનો વૈરાગ્ય સદૃજ થતાં કેવલ એક ધ્યેયાકાર સાત્વિક પ્રમાણુવૃત્તિજ વિવિધાન રહે છે. એ કેવલ એક ધ્યેયાકાર સાત્વિક પ્રમાણુવૃત્તિજ વિવિધભેદે સંપ્રગાત યોગ કહેવાય છે. આ સંપ્રગાત યોગ પ્રકૃતિ અને જીવાત્માના સાક્ષાત્કાર માટે એટલે કે સ્વરૂપદર્શન અને તત્ત્વજન્ય

હેયોપાદેય વિવેક માટે એક સાધન છે. અર્થાત્ અપરવૈરાગ્ય ચિત્તની તે અવસ્થા આણે છે કે જે અવસ્થા પ્રકૃતિપર્યન્તના વિષયમાત્રમાં સાધકને સ્વાભાવિક ઉપેક્ષાબુદ્ધિ આણે છે.

આમ અપરવૈરાગ્યની સિદ્ધિ પછી સાધકને માટે પરવૈરાગ્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. અપરવૈરાગ્યથી પ્રકૃતિ અને પુરુષનો વિવેક-સદૃશ વિવેક થાય છે. અને ત્યારબાદ પુરુષ-જીવાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. જીવાત્માના સાક્ષાત્કારથી ગુણમાત્રના ઉપર માણસને અર્જાબુદ્ધિ ઉપજે છે. એટલે કે પ્રકૃતિના સત્ત્વગુણ ઉપર પણ માણસને ઉપેક્ષાબુદ્ધિ ઉપજે છે. આથી પ્રકૃતિનો પરિપૂર્ણપણે ત્યાગ અને પુરુષમાં-એટલે કે સ્વરૂપમાં નિરન્તર સ્થિતિ હોવી એ જ પરમવૈરાગ્ય છે. આ પરમવૈરાગ્યની જ પરમદદ પુરુષના પશ્ચ અંતરાત્મારૂપ જે પરમાત્મા તેના દર્શનમાં પરિણમે છે. બસ. આં પરમવૈરાગ્ય જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં એક સાધન છે. આ પરમવૈરાગ્ય એ કલેશની દગ્ધાવસ્થા છે. એ અવસ્થામાં જ પેલા ભૂમિનો અનુભવ કાગમને માટે સ્ફુરે છે કે “જ્ઞાનન્દોદ્રાગ” આ પરમવૈરાગ્યની અવસ્થાને જ શાસ્ત્રકારો અસંપ્રગાત યોગ કહે છે.

આ અપર અને પરમવૈરાગ્યનાં મૈત્ર્યાદિ સાધનોનો વારંવાર અભ્યાસ એટલે અભ્યાસ છે. આ અભ્યાસ, દીર્ઘકાલીન, નિરન્તર અને સત્કારથી સેવવો જોઈએ. એટલે કે મૈત્ર્યાદિ ભાવનાનો અભ્યાસ મરણપર્યન્ત, રાત્રિદિનબ્યાપી અને શ્રદ્ધા, વીર્ય, તપ અને સમજપૂર્વક હોવો જોઈએ. અર્થાત્ સાધક અભ્યાસકાલે વિચિત્ર અભ્યાસ ન કરે, ધ્યેયની વિસ્મૃતિપૂર્વકનો તે ન હોવો ઘટે, અને જે કરે તે સાચું જ છે તેવી શ્રદ્ધાથી, મનોવીર્યથી, તપ અને જ્ઞાનપૂર્વકનો હોવો ઘટે. રહસ્ય એ છે કે સિદ્ધિ અભ્યાસને અધીન છે. અને અભ્યાસમાં જે મોળો પડે-નિઃસાદ થાય-તત્કાળ સિદ્ધિને માટે ફાંફાં મારે તે નિષ્ફળ થાય છે. આથી અહીં તો “ઘેહં પાતવામિ વા અર્થ સાધવામિ” ની મનોદશા હોવી ઘટે. બુદ્ધ થવું-હોય તો-કાયાને-મનને-સર્વસ્વને હોમી દેવાની તૈયારી હોવી ઘટે. કાષ્ટ જનનું હોય તો શુભી ઉપર ચંદ્રા તૈયાર હોયું રહ્યું. વિસ્તારભયથી આ વિષયોની વિસ્તૃત ચર્ચા ઇચ્છા છતાં રોકવી પડે છે.

મધ્યમ મને કનિષ્ઠ અધિકારી માટે યમ નિયમ વગેરેનું સેવન એ સાધન છે. તેની ચર્ચા માટે અમારા ગીતાશાખ્યનું “વિશેષ-વક્તાન્ય” જોવું

પ્રચાર. આજના ઉન્નત થયેલાં-સંનિપાતમાં પીડાતાં જગતને માટે આ તત્ત્વજ્ઞાન એ એક જ રામચાલુ ઉપાય છે, કોઈપણ પ્રગ્નએ એ સનાતન અને સુખદાયી સર્વોદયકારિણી સંસ્કૃતિનું મંડાલ કરવું હોય તો તેનો પાયો આ વેદાન્ત વિદ્યા જ હશે. કેમકે વેદાન્તના સુનિશ્ચિત તત્ત્વજ્ઞાનના પાયા પર મંડાયેલી સંસ્કૃતિ એ સંત સંસ્કૃતિ છે. બીજી તમામ અસત્ સંસ્કૃતિ છે. વેદાન્તનિષ્ઠ સંસ્કૃતિ એ રામચાલુ સંસ્કૃતિ છે. બીજી રાવણમયી સંસ્કૃતિ છે.

ભારતના સંતોનાં જો જગતને કોઈપણ વારસો હોય તો તે આ જ છે. આત્મજ્ઞાન અને તેમાંથી ફળતી વ્યક્તિ અને સમજિની જીવનસરણી એ ભારતની શોધ છે. અને આ શોધને અનુસરીને જ ભારતીય જીવનની ગૂંથણી કરવામાં આવી છે. વેદાન્તનું જીવનઆપી તત્ત્વજ્ઞાન એ ભારતીય વ્યક્તિગત અને સામાજિક જીવનનું કરોડરજુ છે. આપણું સમાજશાસ્ત્ર, વ્યક્તિગત ઐહિક અને પારલૌકિક જીવનપાત્રાના તમામ નીતિનિયમો આચાર, વિચારો, આપણી દિનચર્યા-આ તમામમાં, દંષમાં ઘીની માફક, અરણિમાં અગ્નિની માફક કે કાર્યમાત્રમાં આકાશની માફક આત્મજ્ઞાન અદૃશ્ય રીતે ઓતપ્રોત છે. આપણા સમસ્ત જીવનનો એક ત્યાગ તરફ છે. ભારતીય જીવનનો સ્વામાનિક વળાંક ખતાવતાં મનુ મહારાજે, સમગ્ર ભારતના પ્રતિનિધિ રૂપ બની ઉચ્ચાધું છે કે:-

यश्चैतान् प्राप्नुयात् सर्वान् यश्चैतान् केवलौस्त्यजेत् ।

प्रापणात् सर्वकामानां परित्याગો विशिष्यते ॥

અર્થાત્ જે કોઈ દુનિયાના તમામ પદાર્થોને પ્રાપ્ત કરે અને જે કોઈ દુનિયાના તમામ પદાર્થોને કેવળ છોડે-તો એવા એમાં સર્વ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કરનાર કરતાં તેમનો ત્યાગ કરનાર ચઢીઆતો છે. આ ત્યાગનિષ્ઠ આત્માના અસંગ સ્વભાવને જીવતાં જીવત સમજીને પચાવવાથી જ ઉપજે. આ ત્યાગનિષ્ઠ આરંભે મહા કઠોર છતાં પરિણામે અતિમધુર, સત્યની આરાધનામાંથી જ જન્મે છે. ભારતીય તમામ ઐહિક કે પારલૌકિક પ્રવૃત્તિઓનું જો કોઈ એક લક્ષ્ય-ખિન્દુ હોય તો તે આ આત્મજ્ઞાનજન્ય ત્યાગમયતા છે. સનાતન કાળથી જીવનના નજીવામાં નજીવા કર્મથી માંડી મહાનમાં મહાન કર્મપર્યન્ત સર્વ જ ભારતે એક જ સંકલ્પ સેવ્યો છે અને તે “નમમ” નો. આ શિવસંકલ્પને પરિણામે કાળની કરાલહાન્તિઓ અને વિગતીય સંસ્કૃતિઓના સર્વલશી સંઘર્ષમાં પણ ભારતીય જીવન હજી ટકી રહ્યું છે. જો આ શિવસંકલ્પને અનુસરી જીવવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રખાશે તો એક દિવસ એવો આવશે જ્યારે વળી ગૌરવથી ભારતનો, દુનિયાની તમામ સંનિપાત-પીડિત પ્રગ્નને સંદેશો હશે કે:-

“एतत् देशप्रसूतस्य लक्षाशात् “आत्मज्ञानिनः” ।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षरेन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥”

અર્થાત્ આ દેશમાં જન્મેલા “આત્મજ્ઞાની” માનવ પામેથી ભૂમંડલમાં સર્વ માનવો પોતપોતાનું ચરિત્ર શીખશે-એટલે કે જીવતાં શીખશે. આકાશમાંથી પહેલું પાણી જેમ સાગરગામી થાય છે, તેમ ભારતીય જીવનની આદિથી અંત મુખીની પ્રવૃત્તિમાત્ર આત્મપર્યાવસાયી થાય છે. વેદાન્તવિદ્યા એ ભારતની વૈયક્તિક અને સામુદાયિક સાધના છે. આ સાધનાની સિદ્ધિ વ્યક્તિગત જીવનમાં અમાપ હોય છે. સામુદાયિક જીવનમાં ૬૬ સરકારરૂપે એ વર્તતી હોયને, લાંબે માળે આખીયે પ્રજાનું જીવન પરિવર્તિત કરી નાંખે છે. આ સાધના “પરમઓમમાં” સૌને સ્થાપિત કરે છે. પરમઓમમાં પ્રતિષ્ઠિતને તો જાન અનુભવે સમગ્રનુ જાણ છે કે પર્વતની તળેડીમાંથી જોયેલું જગત વિષમ અને ખીદામણું ભાસે છે. પહોળાં શિખર ઉપરથી જોયેલું તે જ વર્ણા ઓણું વિષમ અને ઓણું ખિદામણું ભાસે છે. છેક ઉપરનાં શિખરે પહોંચતાં અને નિહાળતાં તે જ જગત સમાન-સુન્દર અને શિવસ્વરૂપ લાગે છે. અને કેવલ આકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત થતાં તો પછી પૃથ્વી પણ તલ જોવડી દેખાય છે! આકાશના ઊંડાણમાં જ્ઞાતાં અણુ જોવડું પણ રહેલું નથી! અને કેવલ એક શુભ્ર-ધવલ-નીતરું-સર્વવ્યાપી-એકરસ-સ્થિર-નિર્વિકાર આકાશ જ જણાય છે! બહારનાં જગતમાં જેમ આ દર્શનક્રમ છે તેમ આંતર જગતમાં તેથી પણ ભવ્ય દર્શનક્રમ છે. જીવનની અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય અને મુદ્ધિમય ભૂમિકાઓને, સાધનમયે વટાવી એટલે કે ચાર્વાકથી માંડી પ્રકૃતિવાદ પર્યંતના વાદોને ઓળંગી, મનુષ્ય આન્દમય જીવનની ઝાંખી કરે છે, તેમાં મદાલે છે, પ્રતિષ્ઠા પામે છે. ત્યાંથી પાછો અન્નમયાદિમાં આવતો નથી. એવા ‘ભૃગુઓ’ને ઉદ્દેશીને જ કવિએ ગાયું છે કે:—

कुलं पवित्रं; जननी कृतार्था; वसुंधरा पुण्यवती च तेन ॥
अपार संवित्मुखसागरेऽस्मिन् लीनं परे ब्रह्मणि यस्य चेतः ॥१॥

અર્થાત્ “અપાર સુખજ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં જેનું હૃદય લીન થયું છે તેનું કુલ પવિત્ર છે. તેની જનેના કૃતાર્થ છે, એટલું જ નહિ-તેવાથી આ ભગવતી વસુંધરા પણ સૌભાગ્યશાલિની થાય છે.” તેવા કૃતાર્થ આત્માનું તો જીવનભર આ પ્રાર્થનામય દર્શન હોય છે કે:—

આત્મા ત્વં; ગિરિજા મતિઃ; સહચરાઃ પ્રાણાઃ; શરીરં ગૃહમ્ ।
 પૂજા તે વિપયોપભોગરચના; નિદ્રા સમાધિસ્થિતિઃ ॥
 સંચારઃ પદયોઃ પ્રદક્ષિણાવિધિઃ; સ્તોત્રાણિ સર્વાઃ ગિરઃ ।
 યદ્યત્ કર્મ કરોમિ તત્ તદ્દાહિલં શમ્ભો ! તવારાધનમ્ ॥૧॥

અર્થાત્ હે શંભો ! આત્મા તું છે; ઉમા શુદ્ધિ છે; પ્રાણો સહચર છે; શરીર ઘર છે. વિપયોપભોગની રચના એ પૂજા છે; સમાધિમાં સદા સ્થિતિ નિદ્રા છે; પાદસંચાર એ પ્રદક્ષિણા છે; સમસ્ત વાહન્ય સ્તુતિ પાઠ છે; જે જે કરું કે થાય તે બધું હે શંભો ! તારું આરાધન છે !

આવા ધન્યભંગળમય ભક્તહૃદયી શાની 'કર્મયોગીનું' સમ્યક્ દર્શન વર્ણવતાં ભગવાન શંકરાચાર્ય ઉચ્ચરે છે કે:—

સંપૂર્ણ જગદેવ નન્દનવનં સર્વેઽપિ કલ્પદ્રુમાઃ
 ગાંગં ઘારિ સમસ્તવારિનિવહઃ પુણ્યાઃ સંમસ્તાઃ ક્રિયાઃ ॥
 વાચઃ પ્રાકૃતસંસ્કૃતાઃ શ્રુતિશિરઃ ઘારાણસી મેઘની
 સર્વાવસ્થિતિરસ્ય ઘસ્તુવિપયા દ્રષ્ટે પદે ગ્રહણિ ॥

અર્થાત્ “પરબ્રહ્મનું” દર્શન થતાં, દૃષ્ટાને માટે તો આપું જગત જ નન્દનવન છે. વૃક્ષમાત્ર કદંબવૃક્ષ છે. વાણીમાત્ર ગંગામવાહ છે. ક્રિયામાત્ર પવિત્ર છે. પ્રાકૃત કે સંસ્કૃત વાણીમાત્ર વેદાન્તનાં મહાવાક્યો છે. પૃથ્વીમાત્ર વારાણસી છે. વર્તનમાત્ર તાત્વિક છે !”

આ બ્રાહ્મીસ્થિતિને જ ભૃગુ શબ્દભેદે કહે છે કે “આનન્દો ગ્રહેતિ વ્યજાનાત્” પરમાત્મા આ ‘તપોભ્ય’ સ્થિતિ પ્રાણીમાત્રને જીવતાંજીવત આપો એટલું ઇચ્છી.

સર્વેઽથ મુક્તિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ
 ,સર્વે મદ્રાણિ પદ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્ દુઃખમાપ્નુયાત્ ॥

આટલું આત્મદેવને પ્રાર્થા વિરમીએ છીએ.

॥ હરિઃ ૐ તત્સત્ ॥

ॐ

સંક્ષિપ્ત વેદાંત સિદ્ધાંત નિરૂપણ

(૧)

મોક્ષ :

આર પુરુષાર્થોમાં મોક્ષ જ પરમ પુરુષાર્થ છે, કારણ કે તે નિત્ય છે. શ્રુતિનો પણ ખોલ છે કે: “ન સ પુનરાવર્તતે, ન સ પુનરાવર્તતે इति.” બાકીના ત્રણ-ધર્મ, અર્થ અને કામ-અનિત્ય હોયને ઉપાદેય નથી. વિવેકી બુદ્ધિનો આ જ નિર્ણય હોય શકે.

મોક્ષનો ઉપાય :

બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે. “તમેવ વિદિત્વા અતિ મૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થાઃ વિચિતે અયનાય”-વગેરે શાસ્ત્રવચન આ જ અર્થના દ્યોતક છે. આથી પરમાત્માનું જ્ઞાન જ મોક્ષનો એકમાત્ર ઉપાય છે.

બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપાય :

“અધ્યારોપવાદાભ્યાં જ્ઞાતવ્યઃ તત્ત્વતિર્ણયઃ” અધ્યારોપ અને અપવાદ દ્વારા તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો યોગ્ય છે. અધ્યારોપ અને અપવાદથી બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે. આથી મુમુક્ષુ માટે આ બેનું જ્ઞાન મેળવવું અનિવાર્ય છે.

અધ્યારોપનું સ્વરૂપ :

નિઃપ્રપંચ આત્મતત્ત્વમાં પ્રપંચનું આરોપણ કરવું તે અધ્યારોપ તત્ત્વના અજ્ઞાનને લીધે જ અધ્યારોપ થાય છે. શુદ્ધિમાં રજતનું, રજ્જુમાં સર્પનું અને સ્થાલુમાં પુરૂષનું જેમ અધ્યારોપણ અને ભ્રાંતિ થાય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રપંચશૂન્ય આત્મામાં પ્રપંચનું આરોપણ અને ભ્રાંતિ થાય છે. ખસ. આ ભ્રાન્તિજ્ઞાન તે જ અધ્યારોપ છે, તેને જ અજ્ઞાન, અવિદ્યા, તમ, મૂળપ્રકૃતિ, પ્રધાન, ગુણસામ્ય, માયા, વગેરે નામે આપણે ઝોળખીએ છીએ. આ અજ્ઞાન જ માયા, અવિદ્યા, વગેરે ભેદ દ્વારા ઈશ્વર, જીવ, વગેરેને નિર્મિત કરે છે. અને કારણ, સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ પ્રપંચની સૃષ્ટિનો આત્મામાં અવભાસ કરાવે છે.

વિક્ષેપશક્તિ :

માયાની ઉપાધિથી ઉપહિત ચૈતન્ય તે ઇન્દ્રિય, અને અવિદ્યાની ઉપાધિથી ઉપાધિયુક્ત ચૈતન્ય તે જીવ છે. ઇન્દ્રિયના ઇન્દ્રિયથી તમોગુણરૂપ પ્રકૃતિ બે રૂપમાં પરિણામ પામે છે. વિક્ષેપશક્તિના રૂપમાં અને આવરણશક્તિના રૂપમાં. વિક્ષેપશક્તિમાંથી સૂક્ષ્મ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ થાય છે, એનું જ નામ અધ્યારોપ.

આવરણશક્તિ :

આવરણશક્તિના બે પ્રકાર છે: અસત્ત્વાવરણ અને અંભાનાવરણ. આ બંને આવરણ ઇન્દ્રિય અને આત્મજ્ઞાનીને આવૃત કરી શક્તાં નથી. બીજા તમામ જીવોનાં આત્મજ્ઞાનને ને આવૃત કરે છે. “તત્ત્વ નથી”-એવી બુદ્ધિ એવો વ્યવહાર-તે અસત્ત્વાવરણ. નાસ્તિકતા તેનું પ્રસિદ્ધ રૂપ છે. “વસ્તુ સમજાતી નથી,” એવી બુદ્ધિ-એવો વ્યવહાર-તે અંભાનાવરણ. બસ આવરણશક્તિનું કાર્ય તે જ સંસારરૂપી વૃદ્ધિ.

આવરણનાશનો ઉપાય :

તત્ત્વનું જ્ઞાન આવરણનો નાશ કરનારું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના પશુ બે પ્રકાર છે: પરોક્ષ જ્ઞાન અને અપરોક્ષ જ્ઞાન.

પરોક્ષ જ્ઞાન :

પરોક્ષ જ્ઞાનમાં શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનો સમાવેશ થાય છે. શ્રવણથી સંશય, મનનથી અસંભાવના અને નિદિધ્યાસથી વિપરીત ભાવના નષ્ટ થાય છે. અર્થાત્ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસથી અસત્ત્વાવરણ નાશ પામે છે.

અપરોક્ષ જ્ઞાન :

વસ્તુના સાક્ષાત્કાર સ્વરૂપ સમાધિથી થતું જ્ઞાન તે અપરોક્ષ જ્ઞાન. તત્ત્વના સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાનથી અંભાનાવરણ નાશ પામે છે. આવરણોના નાશથી જ અનર્થની નિવૃત્તિ અને આત્માનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અપવાદ :

કારણથી લિંગ કાર્ય ન હોય શકે. બ્રહ્મ કારણ છે. જગત કાર્ય છે. બ્રહ્મથી વ્યતિરિક્ત જગતરૂપી કાર્ય છે જ નહીં. બ્રહ્મ જ બ્રહ્મ છે. આમ

કારણમાં કાર્યનો નિષેધ બ્રહ્મમાં પ્રપંચનો-સાર્વકાલિક નિષેધ તે અપવાદ.
યા મા સા માયા-જે છે જ નહીં તેનું નામ છે માયા. શક્તિમાં રજત હૃદય જ
નહિ, રજશુભાં સર્પ હતો જ નહીં; કેવળ કલ્પનાનો જ એ ખેલ ! આ
પ્રમાણે બ્રહ્મ સિવાય, બ્રહ્મથી બિન્ન ખીણ કોઈ વસ્તુ જ નથી એવું જે
બ્રહ્માનુભૂતિથી જાણે છે તે હવનમુક્ત છે. એ વેદાંતનો સિદ્ધાંત છે.

(૨)

અનુબંધ :

વિષય, પ્રયોજન, સંબંધ અને અધિકારી, એ ચારના નિર્ણયને
અનુબંધ કહે છે.

૧. વિષય:—બ્રહ્મ જ વેદાન્તશાસ્ત્રનો વિષય છે.
૨. પ્રયોજન:—મોક્ષ તેનું પ્રયોજન છે.
૩. સંબંધ:—પ્રતિપાદ્ય અને પ્રતિપાદક ભાવ જ સંબંધ છે.
૪. અધિકારી:—ચાર પ્રકારની સાધનસંપત્તિથી સંપન્ન હવ અધિકારી છે.

(૩)

સાધનચતુષ્ટય :

૧. નિત્યાનિત્ય વસ્તુવિવેક
૨. વૈરાગ્ય.
૩. શમદમાદિ પદ સંપત્તિ
૪. મુમુક્ષુત્વ.

૧. વિવેક :

બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત્ અનિત્ય છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણ,
વગેરે દ્વારા એ જાણવું તે વિવેક.

૨. વિરાગ

આ લોક અને પરલોકના જાંઘા પદાર્થો અનિત્ય અને પરિણામી છે. આથી
તેમનામાં નીરસતાનો નિશ્ચય કરવો તે વિરાગ. વિરાગ એટલે જ્ઞાનપૂર્વકની વિનૃણ્યતા.

૩. શમદ્વાદિ પદ્ સંપત્તિ:

અંતઃકરણના રાગદ્વેષાદિ દોષોની નિવૃત્તિ એટલે શમ. બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો સયંમ એટલે દમ. સંન્યસ્તં અથવા નિષ્કામ કર્મનું અનુધાન, અથવા વ્યવહારમાંથી નિવૃત્તિ એટલે ઉપરતિ. બધું સહન કરવાની અતૂટ શક્તિ એટલે તિતિક્ષા. ગુરુ અથવા વેદાંતવાક્યમાં અટક વિશ્વાસ એટલે શ્રદ્ધા. ધ્યેયનિષ્ઠ સાત્ત્વિક એકાગ્રતા એટલે સમાધાન.

૪. મુમુક્ષા:

એવશ્યાશૂન્ય જીવની, તાપનિવૃત્તિ માટે તીવ્ર મુક્તિ-ધ્યક્ષા તે મુમુક્ષા.

ગુરુપસત્તિ:

આવી સાધનસંપત્તિથી સંપન્ન જીવે, શિષ્યભાવે ઓત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના શરણમાં જવું જોઈએ. જગન, જીવ અને જગદીશ્વર-વિષે તત્ત્વજિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરવી. સાક્ષાત્કાર માટે અખંડ ઉત્સાહ રાખવો જોઈએ. આત્માને શરણે ગયેલો આત્મા અધિકારી શિષ્ય ગુરુ દ્વારા, સાક્ષાત્કાર પામીને કૃતકૃત્ય થાય છે. ગુરુને ઈશ્વર માનવો ઘટે. કારણ જ્ઞાનદાન સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

(૪)

પ્રપંચ સ્વરૂપ:

આત્મા અને અનાત્મા-એ એ પ્રપંચનાં રૂપ છે. આત્મા વિના પ્રપંચનો જ અભાવ થતો હોવાથી, આત્માનો પણ પ્રપંચમાં જ સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

આત્મા એક જ છે. અનાત્મા જડ છે. બંને પોતાનાં સ્વ-રૂપે એક જ છે, છતાં કાર્યરૂપે અનાત્મા અનેક છે. અને અનાત્માની ઉપાધિને લીધે એક જ આત્મા બહુ બહુરૂપી લાગે છે.

અવચ્છિન્ન પક્ષ:

આત્મા મૂળમાં એક જ છે. બિન્ન બિન્ન શરીરોની ઉપાધિને લીધે દેવ, દાનવ, માનવ, પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ વગેરે રૂપે ચમકી રહ્યો છે. આ યંત્ર અવચ્છિન્ન પક્ષનું દર્શાવેલું.

પ્રતિબિંબ પદ્ધતિ:

પાણી સ્વ-રૂપે એક જ છે, છતાં સમુદ્ર, નદી, તળાવ, કૂંવો, ઘટ વગેરેમાં તે, તે તે રૂપે વિભક્ત થયેલું દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે અનાત્મા સ્વ-રૂપે એક જ છે, પણ ધણા પ્રકારે વિભક્ત થયેલો જણાય છે.

સમુદ્ર વગેરેમાં એક જ સ્વર્પ પ્રતિબિંબિત થાય છે છતાં અનેક જેવો દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે અંતઃકરણ સહિત તમામ શરીરોમાં પ્રતિબિંબિત થતો એક જ આત્મા અનેક જેવો લાગે છે. શૈત્ય, વગેરે પાણીના ધર્મ જેમ બિંબરૂપ સ્વર્પને સ્પર્શી શકતા નથી, તેમ અંતઃકરણના કર્તૃત્વ, બોક્તૃત્વ, વગેરે વિકારો પણ અંતઃકરણનિઃ ચિદ્દામાસમાં જ પ્રતીત થાય છે-બિંબમૂલ આત્માને કદી સ્પર્શી શકતા નથી. તેથી જીવાત્મા અને પરમાત્માની અભિનતા સિદ્ધ થાય છે.

જીવાત્મા:

જીવાત્મભાવ કષોભકલ્પિત છે, તેથી અસત્ય છે. જીવાત્માની ત્રિવિધ સત્તા માનવામાં આવે છે. પારમાર્થિક વ્યાવહારિક, અને પ્રાતિભાસિક. ત્રણે અનુક્રમે સુપુત્રિ, જગત્ત અને સ્વપ્નની અભિમાની છે. જેમ જળમાં તરંગ અને તરંગમાં ફીણ કલ્પિત છે તે જ પ્રમાણે પારમાર્થિકમાં વ્યાવહારિક અને વ્યાવહારિકમાં પ્રાતિભાસિક સત્તા કલ્પિત છે. મધુરતા, દ્રવત્વ, શીતળતા, વગેરે ધર્મ પારમાર્થિક જળમાં હોવાથી તરંગમાં પ્રતીત થાય છે અને તરંગ દ્વારા ફીણમાં દેખાય છે, તે જ પ્રમાણે, કૂટસ્થ સમ્યક્દાનંદ, કૂટસ્થ પારમાર્થિકમાં હોઇને વ્યાવહારિકમાં અને તે દ્વારા પ્રાતિભાસિકમાં દેખાય છે. જેમ તરંગ વિના ફીણ અને જલ વિના તરંગ શક્ય નથી, જલ જ પરમાર્થ છે; તે જ પ્રમાણે વ્યાવહારિક વિના પ્રાતિભાસિક અને પારમાર્થિક વિના વ્યાવહારિક કદી હોઇ ન શકે-કૂટસ્થ જ પારમાર્થિક છે. તેથી કૂટસ્થ પારમાર્થિક જ પરમાત્મા છે-આ અચલ સિદ્ધાન્ત છે.

આથી “નેતિ નેતિ” વાક્ય દ્વારા દેહાદિ પંચકોશમાંથી પારમાર્થિક કૂટસ્થને અલગ કરીને, તેની સાથે પોતાના વાસ્તવિક અભેદનો સાક્ષાત્કાર કરવો એ વેદાંતનું તાત્પર્ય છે; સમસ્ત વેદાંત આ જ તાત્પર્યની ધોષણ કરે છે.

(૫)

જીવના દુઃખ વગેરેનો વિચાર:

દુઃખ સ્વાભાવિક નથી. આગતુક છે. દુઃખને સ્વાભાવિક માનવાથી અનેક દોષોની આપત્તિ આવી પડે. દુઃખ જો જીવનો સ્વભાવ હોય તો તેનો

કદી નાશ ન થાય; કોઈને કદી સહેજે સુખનો અનુભવ ન થાય. દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન મૂર્ખતા જ ગણાય. યોગ, ધ્યાન, ધારણા, સત્કર્મ, વગેરેનું કોઈ પ્રયોજન ન રહે. સમસ્ત સાસ્ત્રચર્યા પણ વિંડબના જ બની રહે; કારણ કે સ્વાભાવિકનો કદી નાશ થતો નથી. જો નાશ થાય તો વસ્તુ જ નષ્ટ થાય. કારણ કે સ્વભાવના વિરહમાં ભાવ કદી હોઈ ન શકે. અને જીવાત્મા તો = અવિનાશી વા અરે અયમાત્મા વગેરે શ્રુતિબળે અવિનાશી ઠરે છે. એનો નાશ માનવાથી શ્રુતિવાક્ય પીડિત થાય. અને વળી મોક્ષનો અનુભવનાર કોણ?—આથી જીવાત્માનું દુઃખ સ્વાભાવિક નથી, પરંતુ આગન્તુક જ છે.

દુઃખનું મૂળ:

શરીરનો સ્વીકાર જ દુઃખનું કારણ છે. જ્યાં જ્યાં શરીરનો પરિગ્રહ ત્યાં ત્યાં દુઃખ હોય જ છે. વિવેકીઓ અને દેવોને પણ શરીર ગ્રહણ કરવાથી જ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી આનંદધામ આત્માને શરીરના ગ્રહણથી દુઃખનો અનુભવ થાય છે.

શરીરનું મૂળ:

શરીરનું કારણ છે કર્મ. પૂર્વકૃત કર્મસંહિત, પંચમૃત પંચમહાભૂતોમાંથી શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. શરીરોત્પત્તિમાં મુખ્ય કારણ જીવનાં કર્મ જ છે. કર્મના અભાવમાં તો શરીરનો જ અભાવ થાય; જેમ કે નિદ્રા અવસ્થામાં. તેથી આત્મજ્ઞાનથી કર્મનો નાશ થતાં જ્ઞાનીને ભાવિમાં શરીર ગ્રહણ કરવું પડતું નથી.

કર્મ વિચાર:

કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે. પાપ, પુણ્ય અને મિશ્ર. આ ત્રણેનો ખરાબર વિચાર કરવો જરૂરી છે. એ વિચારનાં બે ફળ છે. એક મુખ્ય, બીજું ગૌણ. આ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો, ત્રણ પ્રકારનાં કરણોથી જ કરવામાં આવે છે. આત્મા કોઈપણ કર્મનો કર્તા નથી. તેથી ભેદગ્રા પણ નથી. તે તો આકાશની માફક અસંગ, નિરંશ, પરિપૂર્ણ ચૈતન્ય સ્વરૂપ જ છે. આથી વિદ્યારાજ સ્વરૂપ આત્માનેન્નને, કોઈ પણ કર્મનો સ્પર્શ થતો નથી—એવું નિઃસંશયપણે

જાણીને જીવનમાં દૃઢતાથી રહેવું એ વિચારનું મુખ્ય ક્ષણ છે. અને આત્મજ્ઞાની હોવા છતાં હમેશાં સદાચારમાં જ રતિથી રહેવું ઉચિત છે-એ અવાંતર ક્ષણ છે. બ્રહ્મજ્ઞાની કદી સ્વચ્છંદી ન બને.

ત્રિવિધ કરણના પ્રેરક:

ત્રિવિધ કર્મોને કરનારાં ત્રિવિધ કરણ છે. અને કરણના પ્રેરક છે રાગદ્વેષ વગેરે દોષો. કારણ કે રાગદ્વેષપાદિના સદ્ભાવમાં જ કરણોની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને એના અભાવમાં કરણોની નિવૃત્તિ થાય છે. આથી રાગદ્વેષ જ કરણ દ્વારા કરાતાં કર્મોના પ્રેરક છે. આત્મા નથી તો પ્રેરક, નથી તો કારક. રાગદ્વેષપાદિનું કારકત્વ અને પ્રેરકત્વ આત્મામાં આરોપિત થવાથી આત્મા કારક અને પ્રેરક હોય એવી ભ્રાંતિ થાય છે. આત્માના યથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાનથી આ આરોપિત કર્તૃત્વનું અને પ્રેરકત્વનું નિવર્તન તે જ જીવનમુક્તિનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ કર્મોમાં કારણ છે રાગદ્વેષપાદિ દ્વિપિત વૃત્તિ.

રાગદ્વેષનું કારણ:

રાગદ્વેષનું કારણ અભિમાન છે. અભિમાનના ભાવાભાવમાં જ રાગદ્વેષનો ભાવાભાવ થાય છે. “હું સ્ત્રી છું” એવું જ્યાં મુધી અભિમાન હોય ત્યાં મુધી સ્વામી-કુટુંબ, વગેરેની સેવામાં સ્ત્રીની પ્રવૃત્તિ રહે. ગાઢ નિદ્રામાં અભિમાન ન હોવાથી રાગદ્વેષનો પણ અભાવ છે અને પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ થાય છે. આમ અભિમાન જ રાગદ્વેષનું મૂળ છે.

અભિમાનનું મૂળ:

અને અભિમાનનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થાય છે? અવિવેકમાંથી. સિવાય કે અવિવેક, અભિમાન કદી થઈ શકતું નથી. શરીર, વગેરે અભિમાનનો આધાર નથી. આથી અવિવેક સિવાય અભિમાનનું કોઈ મૂળ નથી.

અવિવેકનું મૂળ:

અને અવિવેકનો ઉદ્ભવ અજ્ઞાનમાંથી થાય. અનાદિ આવરક અજ્ઞાન જ અવિવેકનું જનક છે. આત્માને જાણ્યતા છતાં કોઈ જાણ્યતું નથી. આત્માનું નિજસ્વ તો સ્વસર્વેષ જ છે. આત્માને બધા કર્તા, ભોક્તા, પરિચિન્ન, ચક્ર, મુખદુઃખ સુકત, જાણે છે. પરંતુ તે સ્વરૂપે જેવો છે તેવો.

તેને કાણ જાણે છે ? આત્મા સ્વરૂપે અકર્તા, અભોક્તા, દેશકાળ વસ્તુથી અપરિચિન્ન, અચ્ચદ, સચ્ચિદાનંદ રૂપ છે. એને એવો જાણવો એ વેદાંતનું એક માત્ર લક્ષ્ય છે.

અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને નાશનો ઉપાય :

આ અજ્ઞાન અનાદિ છે પણ સાન્ત છે. અને સ્વરૂપે અનિર્વચનીય છે. જ્ઞાનથી તે નષ્ટ થાય છે. અર્થાત્ દુઃખનું મૂળ અજ્ઞાન છે અને સુખનું મૂળ આત્મજ્ઞાન છે. આથી સુખાર્થીએ વેદાંતવિદ્યા હૃદયગત કરવી જોઈએ.

(૬)

આત્માનું એકત્વ :

આત્મા અને અનાત્મા ભિન્ન છે. અનાત્માના ત્યાગ અને આત્માના સ્વીકારમાં કૈવલ્ય છે. વિવેકમાં આત્મજ્ઞાન છૂપાયું છે. તો એ આત્મા દર્શી થીજ છે-તે જાણતું જોઈએ.

આત્મા ત્રણ શરીરોથી વિલક્ષણ છે. ત્રણ અવસ્થાઓનો સાક્ષી છે. પંચકોશથી ભિન્ન છે. અને સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ સત્ ચિત્ અને આનંદ છે.

કારણ શરીર, સૂક્ષ્મ શરીર, અને સૂક્ષ્મ શરીરથી આત્મા વિલક્ષણ છે. શરીર અનૃત અને જડ છે. આત્મા સત્ અને આનંદ સ્વરૂપ છે.

ત્રણે શરીરના જન્મે બેદ છે. વ્યટિ અને સમટિ-સમટિની ઉપાધિથી પરમાત્માનું ધ્રુવરત્વ છે, વ્યટિ શરીરની ઉપાધિથી પરમાત્માનું જીવત્વ છે. બંને વાસ્તવિક નથી કારણ કે આત્મા એક જ છે.

સમટિ કારણ ઉપાધિથી ધ્રુવરત્વ, ધ્રુવર-અંતર્માંથી અવ્યાકૃત, વગેરે નામો મળે છે. સમટિ સૂક્ષ્મ ઉપાધિને લીધે દ્વિરપયગર્ભ, સૂત્રાત્મા, મહાપ્રાણ વગેરે સંસાર મળે છે, સમટિ સૂક્ષ્મ ઉપાધિને-લીધે વિરાટ-વૈશ્વનાર-વૈરાજ, વગેરે સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે.

એ જ પ્રમાણે વ્યટિ કારણ, સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ ઉપાધિને લીધે જીવાત્માને અનુક્રમે પ્રાણ, તૈજસ અને વિશ્વ સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે.

પરમાત્મા 'તત્' છે. જીવાત્મા 'ત્વં' છે. લક્ષ્યાર્થ દ્રષ્ટિથી બંનેના સ્વરૂપમાં અભેદ જ છે. ઉપાધિકૃત બેદ ઉપાધિના નાશથી રહેતા નથી. અને ઉપાધિ સ્વરૂપ નથી. આથી જીવાત્મા અને પરમાત્મામાં સ્વરૂપદૃષ્ટિએ સહેજે બેદ નથી. બસ. આત્માનો જ્ઞાતસ્વરૂપે અનુભવ જ વેદાંતનું એક માત્ર તાત્પર્ય છે.

આત્માનું સમિચ્છદાનંદત્વ :

કારણ વગેરે ત્રણ શરીરો, જાગૃત વગેરે ત્રણ અવસ્થાઓ અને અજ્ઞમય વગેરે પાંચ કોશોથી આત્મા વિલક્ષણ અને લિપ્ત છે. આ આત્માનું સ્વરૂપ નિજરૂપ છે સમિચ્છદાનંદ આપણે કેવી રીતે જાણવું કે આત્મા સદ્રૂપ છે ? ચિદ્રૂપ છે ? આનંદરૂપ છે ? શાસ્ત્ર, અનુભવ અને યુક્તિને આધારે એ નક્કી થાય છે.

સત્ત્વનું લક્ષણ :

તો સત્ત્વનું લક્ષણ શું ? ત્રણે કાળમાં જોનો બાધ ન થાય અને જે સદા એકરૂપ હોય તે સત્ છે. આત્મામાં સત્ત્વનું આ લક્ષણ છે. "સદ્ એવ સૌમ્ય ! इदं अम्र आसीद्" વગેરે શ્રુતિવાક્ય આત્માના સદ્રૂપત્વના પ્રતિપાદક છે. લોકાનુભવની પણ આત્માની સત્તાની બાજતમાં સંમતિ છે. "पूर्वजन्मમાં મેં સત્પાત્રને કાંઈ આપ્યું હશે તેથી આ જન્મમાં મને 'અમ્ભ' બન્યું છે. અને આ જન્મમાં કાંઈ સત્કર્મ કરીશ તો ભાવિ જન્મમાં તેનું ફળ મળશે."-એવી લોકાનુભવની પ્રતીતિ છે. તેથી ખાતરી થાય છે, કે આત્માનો નહીં-ફક્ત દેહ વગેરેનો જ નાશ થાય છે. યુક્તિથી પણ આત્માની સદ્રૂપતા સિદ્ધ થાય છે. વિચાર કરતાં આત્માની અમરતા સ્પષ્ટ થાય છે. કેવી રીતે ? તો વિચારો-આપણે હમણાં છીએ કે નહીં ? છીએ-એમ જ કહેવું પડશે-કારણ કે અનુભવનો અપલાપ થઈ ન શકે.

તો છીએ એવા આપણે, અત્યારે શરીરવાળા છીએ કે શરીર વિનાના ? શરીરવાળા જ છીએ, કારણ કે શરીર પ્રત્યક્ષ છે.

તો હું એવું શરીર ક્યાંથી આવ્યું ? ગમે તેટલો વિચાર કરો-છેવટે કર્મ જ શરીરનું કારણ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ શરીર કર્મથી જ મળે છે.

શરીર જો કર્મોત્પન્ન છે તો તે કર્મ આપણું છે કે કોઈ બીજાનું ? આપણું જ હોવા જોઈએ-એ જ યુક્તિયુક્ત છે. કારણકે એકના કરેલા મનથી બીજાને સ્વર્ગ મળતું નથી. તેથી આપણા જ કર્મનું ફળ આ શરીર છે.

તો જે કર્મનાં ફળરૂપ આ શરીર છે તો તે આ જન્મ પછી કરાયાં દશે કે જન્મ પહેલાં? જન્મ બાદ થનારાં કર્મોથી વર્તમાન શરીર નહીં થાય. એ અસંભવિત છે. આથી તે પૂર્વજન્મમાં જ કરાયાં છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

તો પૂર્વજન્મમાં જ્યારે કર્મ કર્યાં ત્યારે આપણે હતા કે નહીં? હોવા જ જોઈએ. કારણ કે કર્તા વિના કર્મ કેવી રીતે હોઈ શકે? અર્થાત્ તે વખતે આપણે હતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

તો તે વખતે આપણે સશરીર હતા કે અશરીર? સશરીર જ હોવા જોઈએ, કારણ કે શરીર તો કર્મનું સાધન છે, તેના અભાવમાં કર્મ શક્ય નથી. આમ વિચાર કરતાં આપણા પૂર્વજન્મની પરંપરાનો સ્વીકાર અનિચ્છાએ પણ કરવો જ પડશે. અર્થાત્ આપણે જેમ વર્તમાનમાં છીએ, તેમ ભૂતમાં હતા, અને ભાવિમાં હોઈશું જ. આપણી અસ્તિ-આત્માનું અસ્તિત્વ-મટી શકે એમ નથી. શરીરાદિ ક્ષણપરિણામી હોવાથી તેનો જન્મ અને નાશ થયા કરે છે, આત્માનો નહીં. તેથી આત્મા અજન્મા, અજર અને અમૃત જ છે. અર્થાત્ આત્મા સદૃષ છે.

ચિત્તનું લક્ષણ :

સૂર્ય વગેરે સાધનોની અપેક્ષા વિના જે સ્વયંપ્રકાશમાન છે અને જે પોતાનામાં આરોપિત સમસ્ત સ્થાવર જંગમ, સ્થૂળ સૂક્ષ્મ, આંતર બાહ્ય પદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે તે ચિત્ત છે. ચિત્તનું આ લક્ષણ આત્મામાં છે. 'તમેવ માન્તમનુમાતિ' વગેરે શાસ્ત્રવચન તેનું સમર્થક છે. "ઈક્ષતેઃ નાશવદ્મ" વગેરે સ્મૃતિવાક્ય તેનું પ્રમાણ છે અને જડ ભોગ્ય હોઈને જડથી ક્ષિત કોષ એતન પદાર્થ છે એ યુક્તિ છે. અને ગાઢ અંધકારમાં પણ બીજાં સાધનાન્તર વિના પણ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ છે એમ અનુભવાય છે અને પોતાનામાં આરોપિત શરીર, બાહ્ય, જામત, વગેરે અવસ્થાઓના તમામ બાપારોને બીજા પ્રકાશની અપેક્ષા વિના જ પ્રકાશિત કરે છે. અર્થાત્ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ, અન્યપ્રકાશક અને અનન્ય પ્રકાશ્ય હોઈને ચિત્તરૂપ જ છે.

આનન્દનું લક્ષણ :

આત્મા આનંદરૂપ છે. તો આનંદનું લક્ષણ શું? આનંદ એટલે સુખ. વિષયજન્ય સુખથી આત્માનું સુખ જૂદું છે. આત્માનું સુખ નિત્ય, નિરતિશય, નિરુપાધિક છે. બીજાં સુખો અનિત્ય, સાતિશય અને સોપાધિક છે. આથી જે સુખ નિત્ય, નિરતિશય અને નિરુપાધિક છે તે જ આનંદ છે. અને આનંદનું આ લક્ષણ આત્મામાં છે.

નિદ્રાવસ્થામાં કોઈ પણ ઉપાધિ ન હોવા છતાં આત્માના મુખને અનુભવ થાય છે. તેથી ખાત્રી થાય છે કે આત્માનું મુખ સ્વરૂપે જ નિરૂપાધિક છે. શ્રુતિમાં અજ્ઞાનંદની નિરતિશયતા બતાવી છે. નિરતિશય અજ્ઞાનંદની જ મુગ્ધામાં આપણને અનુભૂતિ થાય છે. નિદ્રાના મુખમાં કોઈ તારતમ્ય નથી. એ આનંદમાં વૃદ્ધિ કે દ્વાસ નથી. તેથી આત્માનો આનંદ નિરતિશય છે. એકરૂપ છે. અખંડ છે. અને આત્મા સ્વરૂપે જ નિત્ય હોવાથી, તેનો સ્વરૂપભૂત આનંદ પણ નિત્ય જ છે. અર્થાત્ આત્મા સચ્ચિદાનંદ જ છે.

સચ્ચિદાનંદ પદનું અખંડાર્થત્વ :

સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મામાં સત્-ચિત્-અને આનંદરૂપ જુદા જુદા ખંડ નથી. જે સત્ છે તે જ ચિત્ છે અને તે જ આનંદ છે. અર્થાત્-સત્-ચિત્-આનંદ આત્માનાં વિશેષણ નથી. સ્વરૂપ છે એ ત્રણે પદનો એક અને અખંડ અર્થ જ થાય છે. અર્થાત્ આત્મા અપરિચિન્ન છે. દેશ-કાલ-વસ્તુથી એ પરિચિન્ન નથી. આત્મા એક અને અખંડ જ છે.

ઉપસંહાર :

અર્થાત્ હે અમૃતના સંતાન ! તું આત્મસ્વરૂપ છે. સચ્ચિદાનંદ જ તારો એકમાત્ર સાચો પરિચય છે. તું સદ્રૂપ છે-અનૃત રૂપ નથી. તું ચિદ્રૂપ છે-જડ રૂપ નથી. તું સુખ સ્વરૂપ છે-દુઃખ સ્વરૂપ નથી. આવું અત્રાન્ત આત્મજ્ઞાન પેદા કરવા માટે શ્રુતિમાતા આત્માનું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બતાવે છે. આત્માના સ્વરૂપમેદનું પ્રતિષાદન વેદાન્તનું તાત્પર્ય નથી. અર્થાત્ આત્મા અખંડ એક-રસ જ-સચ્ચિદાનંદ જ સિદ્ધ થાય છે.

બસ. તો “અહં બ્રહ્માસ્મિ” એ આકારનો સાક્ષાત્કાર કરાવી, નિત્ય, શુદ્ધ, ભુદ્ધ, મુક્ત, સચ્ચિદાનંદ રૂપ નિજરૂપમાં આપણી સ્થિતિ કરાવી વેદાન્તશાસ્ત્ર કૃતકૃત્ય થાય છે.

બસ. આથી આગળ બીજું કશું શ્રોતવ્ય નથી, કર્તવ્ય નથી, જ્ઞાતવ્ય નથી. જ્ઞાનાનુભવની આ પ્રાન્તશૂનિ છે.

“તરતિ શોકં આત્મવિત્” ક્ષેપાદિ શ્રુતિવાક્ય અહીં કૃતકૃત્ય થાય છે.

જીવતાંજીવન આપણને આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાયો-એવી પરબ્રહ્મ પરમાત્માનાં ચરણકમળોમાં વિનમ્ર અને સહૃદય પ્રાર્થના.

હરિઃ ઓમ તત્ સત્

ॐ

नव उपनिषत्

(साधन भाष्य)

भाग पहिलो

ॐ

ઈશાપનિષત્

॥ हरिः ॐ तत्सत्परमात्मने नमः ॥

॥ ईशोपनिષत् ॥

ॐ पूर्णમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્ પૂર્ણમુદચ્યતે ॥

પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાયં પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ॥

॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

અદઃ=તે (બ્રહ્મ) પૂર્ણ=પૂર્ણ (બિનતાથી રહિત) છે. દ્યતે=આ (જગત) પૂર્ણ=પૂર્ણ (બિનતાથી રહિત) છે કેમકે તે પૂર્ણાત્=પૂર્ણમાંથી આ પૂર્ણ=પૂર્ણ ઉદચ્યતે=ઉત્પન્ન થાય છે. તે પૂર્ણ=પૂર્ણ (બ્રહ્મ) પૂર્ણસ્ય=આ પૂર્ણને (જગતને) આદાય=લઇને (પોતાનામાં લીન કરીને) અંતે પૂર્ણ=પૂર્ણ એવ=જ અવશિષ્યતે=અવશેષ, બાકી રહે છે. ॥ ૧ ॥

ૐ=હે આદિ મધ્ય અને અન્તમાં પૂર્ણ ! શાન્તિઃ=આધ્યાત્મિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો. શાન્તિઃ=આધિદૈવિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો. શાન્તિઃ=આધિભૌતિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો.

તે પૂર્ણ છે. આ પૂર્ણ છે. કેમકે તે પૂર્ણમાંથી આ પૂર્ણ ઉપજે છે. તે પૂર્ણ આ પૂર્ણને લઈને પૂર્ણ જ બાકી રહે છે. ॥ ૧ ॥

હે પરમાત્મન ! આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો.

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, ઈર્ષ્યા અસૂયા, રાગદ્વેષ વગેરેથી જે માનસદુઃખ તથા તાવની પીડા, અતિસાર વગેરેથી જે શારીરિક દુઃખ થાય છે તેનું નામ આધ્યાત્મિક દુઃખ. અતિચંદ્રિ, અનાવૃષ્ટિ, બૂકચપ, અગ્નિદાહ, જલપ્લાવન, વિદ્યુતપાત

વગેરેથી જે દુઃખ થાય છે તેનું નામ આધિદૈવિક દુઃખ, તથા સાપ વીધુ, સિંહ, વાઘ, ચોર, લૂંટારા, રાગ, તથા રાજ્યાધિકારી વગેરેથી જે દુઃખ થાય છે તેનું નામ આધિભૌતિક દુઃખ છે.

ઉપનિષદના અધ્યયનના આરંભે અને અંતે શાંતિપાઠ લાલુચાની આપણી પ્રણુલિકા છે. શાંતિનો અર્થ થાય છે નિવૃત્તિ. રાગદ્વેષની નિવૃત્તિ એટલે શાંતિ. રાગદ્વેષ જ્યાં મુઠ્ઠી વત્તમાન હોય છે ત્યાં મુઠ્ઠી મુખદુઃખ જૂસાતાં નથી. મુખદુઃખમાં તટસ્થતા સિવાય જીવનનું ઉપનિષદ=રહસ્ય સમજાતું નથી. આથી પાઠકે હંમેશાં શાંતિપાઠ શરુમાં અને અંતમા લાલુચો રહ્યો. એમાં લાવના એ મુખ્ય છે, અને લાવના જ પાકી થતાં સિદ્ધગુણરૂપે આવીને ખડી થાય છે.

તે પરમાત્મા પૂર્ણ છે. પૂર્ણ શબ્દનો અર્થ ‘ઊનતારહિત’ એવો થાય છે. ઊનતા એટલે ત્રુટિ=ખોડખાંપણ; પરમાત્મા ઊનતારહિત છે એટલે કે તેનામાં કોઈપણ જાતની ત્રુટિ નથી. સ્વરૂપદૃષ્ટિએ કે ધર્મદૃષ્ટિએ પરમાત્મા ખોડખાંપણ વગરના છે. પરિપૂર્ણ છે. નિર્દોષ છે. એ પરમાત્મા સદ્રૂપે પરિપૂર્ણ છે. ચિત્તરૂપે, પરિપૂર્ણ છે. આનંદરૂપે પરિપૂર્ણ છે.

આ જગત પણ પૂર્ણ છે. એટલે કે ઊનતા વિનાનું છે. આ જગતમાં ક્યાંયે ત્રુટિ નથી. ખોડખાંપણ નથી. પરમાત્મા અને જગતમાં આપણને જે ઊનતા જેવી લાગે છે તે વિકૃત દૃષ્ટિનું પરિણામ છે. શુદ્ધ દૃષ્ટિએ સમજવામાં આવે તો પરમાત્મા અને જગત બન્નેમાં ક્યાંયે કશીયે ખામી નથી! આ જગતમાં કેમ કશી ઊનતા નથી! કેમકે જગત પરમાત્મામાંથી ઉપસી નીકળ્યું છે! પરમાત્મા આ જગતનું દરેક રીતે કારણ છે. અને કારણ જ્યાં ઊનતારહિત છે ત્યાં કાર્ય પણ ઊનતા વગરનું જ હોય.

સૃષ્ટિકાલે જેમ આ જગત પરમાત્મામાંથી પુટી નીકળે છે તેમ સંહારકાલે પણ એ જ પરમાત્મામાં આ પૂર્ણ જગત પાછું લીન થાય છે. અર્થાત્ આ પૂર્ણ જગતને પૂર્ણ પરમાત્મા પોતાનામાં સમાવી લે છે. અને અંતે પોતે પૂર્ણ રીતે રહે છે—એટલે કે પોતાના-મહિમામાં વિરાજમાન રહે છે. તિરોલાવ પામતું કાર્ય, કારણમાં જ લીન થાય.

આમ પરમાત્મા અને જગતની વાસ્તવિકતા જાતાવી ઋષિ પ્રાર્થના કરે છે કે હે આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પૂર્ણ પરમાત્મા! ત્રિવિધ પ્રકારના દુઃખોની નિવૃત્તિ હો. ત્રિવિધ દુઃખોની સમજણ ઉપર આપી છે.

આ મંત્રમાં આટલી વાતો સમજવાની છે. પરમાત્મા પૂર્ણ છે. તાર્કિક દૃષ્ટિએ કારણ અને કાર્યમાં બેદ ન હોવાને લક્ષણે આ જગત પણ પૂર્ણ છે. અર્થાત્ પરમાત્મા અને જગતમાં માણસે પૂર્ણતા જોવાની છે. જે માણસની સમજણ ચોક્કસી હશે તેને આ પૂર્ણતા અનુભવમાં આવશે. જે કાંઈ બગડેલું છે તે પરમાત્મા અને જગતમાં નહિ પણ આપણામાં જ. આથી આપણામાં જેટલી ઊનતા હોય તેને કાઢી નાંખવાથી આપણને ઈશ્વર અને જગતની પૂર્ણતા સમજાશે. બીજું આ જગત, ઈશ્વરમાંથી નીપજે છે. કેમ નીપજે છે એવો પ્રશ્ન અસાનજન્ય છે! માણસની જેમ ઈચ્છા હોય છે તેમ પરમાત્માની પણ ઈચ્છા હોય છે! અદ્યપ્ત અને અદ્યશક્તિ માણસની. ઇચ્છાનું તણ નથી મપાતું તો સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન પરમાત્માની ઈચ્છાનું માપ કાઢવું અશક્ય છે! સૃષ્ટિનું તટસ્થ દૃષ્ટિએ રહસ્ય જોતાં એટલું લાગે છે કે માણસની ઇચ્છામાં સ્વાર્થ છે. ઇશ્વરની ઇચ્છામાં કેવળ પરમાર્થ છે.

જેમ ઈશ્વરની અનવગાહ=પૂજા ન મારી શકાય એવી, ઇચ્છાથી જગત જન્મે છે તેમ તેની ઇચ્છાથી એ વિશીન થાય છે! જે ઈશ્વરનું, તે ઇશ્વરમય થાય તેમાં આપણે ક્યવાઈએ એ અબુધપણાની નિશાની છે! ઇશ્વરમાંથી જગત જન્મે છે, ઇશ્વરમાં જગત રહે છે અને ઇશ્વરમાં જગત લીન થાય છે-એ આપણી સમજમાં ફરતું નથી એટલી જ આપણી ઊનતા છે અને તે ઊનતા મનોમેલને લીધે છે. આથી જ્યાં સુધી મનોમેલ મરે નહિ ત્યાં સુધી આપણી સ્વાભાવિક-ઈશ્વરદત્ત પૂર્ણતા આપણને સમજાતી નહિ. ઉપરનું દર્શન પૂર્ણ છે. આનાથી વધીને માનવહૃદય વધારે ઉદાર કે સ્વયં ચિન્તન કરી શકે એમ નથી. “પરમાત્મા વિશ્વકર્તા, વિશ્વમર્તા અને વિશ્વહર્તા છે” આ પરમાત્માને લગતી પૂર્ણ પ્રાર્થના છે! ઇશ્વરને લગતી વધુ સ્વયં વિચારસરણી આના કરતાં બીજી નથી.

॥ इति शान्तिपाठमाप्यम् ॥

इंशावास्थं इदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन मुञ्जिथाः मा गृधः कस्य स्विद् घनम् ॥ १ ॥

इदं=આ મંત્ર=અધુ (જગત) इंशा=ઈશ્વર વડે (પૂર્ણ પરમાત્મા વડે) अनास्थं=દાંકવાને યોગ્ય છે. (આ બધાને ઈશ્વરથી દાંક. અર્થાત્ આ બધામાં બદાર અદર ઈશ્વરને જો) किञ्च=અને વળી गृधः=જે જગત્તાં=પૃથ્વી ઉપર

વગેરેથી જે દુઃખ થાય છે તેનું નામ આધિદૈવિક દુઃખ, તથા સાપ વીછું, સિંહ, વાઘ, ઘોર, લંટારા, રાજા, તથા રાજ્યાધિકારી વગેરેથી જે દુઃખ થાય છે તેનું નામ આધિભૌતિક દુઃખ છે.

ઉપનિષદના અધ્યયનના આરંભે અને અંતે શાંતિપાઠ લાલુચાની આપણી પ્રણુલિકા છે. શાંતિનો અર્થ થાય છે નિવૃત્તિ. ગગદોષની નિવૃત્તિ એટલે શાંતિ. ગગદોષ જ્યાં સુધી વર્તમાન હોય છે ત્યાં સુધી સુખદુઃખ ભૂસાતાં નથી. મુખદુઃખમાં તટસ્થતા સિવાય જીવનનું ઉપનિષદ=રહસ્ય સમજાવતું નથી. આથી પાંદકે દંભેશાં શાંતિપાઠ શરુમાં અને અંતમાં લાલુચો રહ્યો. એમાં લાવના એ મુખ્ય છે, અને લાવના જ પાછી થતાં સિદ્ધમુણ્યરૂપે આવીને ખડી થાય છે.

તે પરમાત્મા પૂર્ણ છે. પૂર્ણ શબ્દનો અર્થ 'ઝિનતારહિત' એવો થાય છે. ઝિનતા એટલે ત્રુટિ=ખોડખાંપણ; પરમાત્મા ઝિનતારહિત છે એટલે કે તેનામાં કોઇપણ જાતની ત્રુટિ નથી. સ્વરૂપદૃષ્ટિએ કે ધર્મદૃષ્ટિએ પરમાત્મા ખોડખાંપણ વગરના છે. પરિપૂર્ણ છે. નિર્દોષ છે, એ પરમાત્મા સદ્રૂપે પરિપૂર્ણ છે. ચિત્તરૂપે પરિપૂર્ણ છે. આનંદરૂપે પરિપૂર્ણ છે.

આ જગત પણ પૂર્ણ છે. એટલે કે ઝિનતા વિનાનું છે. આ જગતમાં ક્યાંયે ત્રુટિ નથી, ખોડખાંપણ નથી. પરમાત્મા અને જગતમાં આપણને જે ઝિનતા જેવી લાગે છે તે વિકૃત દૃષ્ટિનું પરિણામ છે. શુદ્ધ દૃષ્ટિએ સમજવામાં આવે તો પરમાત્મા અને જગત બન્નેમાં ક્યાંયે કશીયે ખામી નથી! આ જગતમાં કેમ કશી ઝિનતા નથી! કેમકે જગત પરમાત્મામાંથી ઉપસી નીકળ્યું છે! પરમાત્મા આ જગતનું દરેક રીતે કારણ છે. અને કારણ જ્યાં ઝિનતારહિત છે ત્યાં કાર્ય પણ ઝિનતા વગરનું જ હોય.

સંહિતાલે જેમ આ જગત પરમાત્મામાંથી કુટીનીકળે છે તેમ સંહારકાલે પણ એ જ પરમાત્મામાં આ પૂર્ણ જગત પાછું લીન થાય છે. અર્થાત્ આ પૂર્ણ જગતને પૂર્ણ પરમાત્મા પોતાનામાં સમાવી લે છે. અને અંતે પોતે પૂર્ણ રીતે રહે છે—એટલે કે પોતાના મહિમામાં વિરાજમાન રહે છે. તિરોભાવ પામતું કાર્ય, કારણમાં જ લીન થાય.

આમ પરમાત્મા અને જગતની વાસ્તવિકતા જાતની ઋષિ પ્રાર્થના કરે છે કે હે આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પૂર્ણ પરમાત્મા! ત્રિવિધ પ્રકારના દુઃખોની નિવૃત્તિ હો. ત્રિવિધ દુઃખોની સમજણ ઉપર આપી છે.

આ મંત્રમાં આટલી વાતો સમજવાની છે. પરમાત્મા પૂર્ણ છે, તાર્વિક દૃષ્ટિએ કારણ અને કાર્યમાં ભેદ ન હોવાને લઇને આ જગત પણ પૂર્ણ છે. અર્થાત્ પરમાત્મા અને જગતમાં માણસે પૂર્ણતા જોવાની છે, જે માણસની સમજણ ચોક્કસી હશે તેને આ પૂર્ણતા અનુભવમાં આવશે. જે કાંઈ બગડેલું છે તે પરમાત્મા અને જગતમાં નહિ પણ આપણામાં જ. આથી આપણામાં જેટલી જીનતા હોય તેને કાઢી નાંખવાથી આપણને ઈશ્વર અને જગતની પૂર્ણતા સમજાશે. ખીજું આ જગત, ઈશ્વરમાંથી નીપજે છે, કેમ નીપજે છે એવો પ્રશ્ન અજ્ઞાનજન્ય છે! માણસની જેમ ઈચ્છા હોય છે તેમ પરમાત્માની પણ ઈચ્છા હોય છે! અદ્વૈત અને અદ્વૈતશક્તિ માણસની ઇચ્છાનું તત્ત્વ નથી મપાતું તો સર્વશ અને સર્વશક્તિમાન પરમાત્માની ઇચ્છાનું માપ કાઢવું અશક્ય છે! સૃષ્ટિનું તટસ્થ દૃષ્ટિએ રહસ્ય જોતાં એટલું લાગે છે કે માણસની ઇચ્છામાં સ્વાર્થ છે, ઇશ્વરની ઇચ્છામાં કેવળ પરમાર્થ છે.

જેમ ઈશ્વરની અનવગાહ્ય-રૂબરૂ ન મારી શકાય એવી, ઇચ્છાર્થી જગત જન્મે છે તેમ તેની ઇચ્છાર્થી એ દિલીન થાય છે! જે ઈશ્વરનું, તે ઇશ્વરમય થાય તેમાં આપણે ક્યવાઇએ એ અણુવપણુની નિશાની છે! ઇશ્વરમાંથી જગત જન્મે છે, ઇશ્વરમાં જગત રહે છે અને ઇશ્વરમાં જગત લીન થાય છે—એ આપણી સમજમાં ફરતું નથી એટલી જ આપણી જીનતા છે અને તે જીનતા મનોમેલને લીધે છે. આથી જ્યાં સુધી મનોમેલ મરે નહિ ત્યાં સુધી આપણી સ્વાભાવિક-ઇશ્વરદત્ત પૂર્ણતા આપણને સમજાય નહિ. ઉપરું દર્શન પૂર્ણ છે. આનાથી વધીને માનવહૃદય વધારે ઉદાર કે સત્ય ચિન્તન કરી શકે એમ નથી. “પરમાત્મા વિશ્વકર્તા, વિશ્વમર્તા અને વિશ્વહર્તા છે” આ પરમાત્માને લગતી પૂર્ણ પ્રાર્થના છે! ઇશ્વરને લગતી વધુ સત્ય વિચારસરણી આના કરતાં ખીજી નથી.

॥ इति शान्तिपाठमाप्यम् ॥

ईशावास्यं इदं सर्वं यत् किञ्च जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः मा गृधः कस्य स्विद् घनम् ॥ १ ॥

इदं=આ સર્વ=મધુ (જગત) · ईशा=ઈશ્વર વડે (પૂર્ણ પરમાત્મા વડે) આવાસ્ય=દાંકવાને યોગ્ય છે. (આ બધાને ઈશ્વરથી દાંક. અર્થાત્ આ બધામાં બહાર અદર ઈશ્વરને જો) किञ्च=અને વળી नतं=જે જગત્યાં=પૃથ્વી ઉપર

જગત્=સ્થાવર જંગમ ધન છે. તેન=તે ત્યજેન=ત્યજનયેલાં વડે (આસક્તિ છૂટેલા વડે) પોતાનું મુર્ખાવાઃ=પાલન કર. (રક્ષણ કર) માન નૃપઃ=સલયા (તૃપ્ત) તન્તુને ન વધાર) ધન=વન કસ્ય=કોનું રિવદ્=છે?

આ બધું ઈશ્વર વડે આચ્છાદવાને યોગ્ય છે અને વળી જગતમાં જે સ્થાવરજંગમ ધન છે તે ત્યજનયેલાં વડે (અનાસક્ત રહીને) જાનનું રક્ષણ કર ન સલયા. ધન કોનું છે ? ॥ ૧ ॥

આ મંત્રમાં ઋષિ આર ઉપદેશો આપણી સમક્ષ ધરે છે. (૧) આ બધું ઈશ્વરથી હાંકવાને યોગ્ય છે. (૨) આ જગતમાં જે કાંઈ સ્થાવરજંગમ ધન છે, તે તમામના ત્યાગપૂર્વક તારે પાલન કર. (૩) સલયા નહિ. (૪) ધન કોનું છે? આરમાં પણ પહેલો ઉપદેશ મુખ્ય છે. ખીજા ત્રણ એ પહેલામાંથી જ ફળે છે.

આ બધું ઈશ્વરથી હાંકવાને યોગ્ય છે એટલે કે હું મનુષ્ય ! આ જે કાંઈ સ્થાવરજંગમ જગત છે તે તમામ જગતમાં તું ઈશ્વરને જોવાનો પ્રયત્ન કર. જ્યાં જ્યાં તારી બાજ કે આંતર નજર જાય ત્યાં ત્યાં ઈશ્વર છે જ. પણ તેં અત્યાર સુધી આ જગતને તારી રાગદ્વેષથી વેધાયેલી નજરે જોયું છે. અને આથી જ્યાં ઈશ્વર હતો ત્યાં તેં એક ઈશ્વરને જોડીને બીજું બધું જ જોયું. માણસ જગતને પોતાના રાગદ્વેષથી હાંકીને જોઈ રહ્યો છે. એ રાગદ્વેષનાં હાંકણને તું તોડી નાંખ. અને તને જણાશે કે સર્વત્ર પરિપૂર્ણ ઈશ્વર જ છે.

અર્થાત્ જ્યારે ઋષિ આપણને જગતમાં સર્વત્ર ઈશ્વરને જોવા આદેશ કરે છે ત્યારે આપણી દૃષ્ટિને યથાર્થ કરવા કહે છે. જેની દૃષ્ટિ-સમજ યથાર્થ તેને જગતમાં બધે ઈશ્વર લાગવાનો જ. કેમકે યથાર્થ દૃષ્ટિ ઈશ્વરને ઓળખી શકે છે. ઈશ્વર-પરમાત્મા સન્નિધાનંદ છે. તો જગતના તમામ પદાર્થોની જે અસ્તિ છે, તે અસ્તિ તે તે સ્વરૂપે છતાં થયેલા પરમાત્માની જ અસ્તિ છે. પરમાત્માની સત્તાનો વ્યભિચાર નથી. આથી સદૃશે પરમાત્મા જ તે તે નામરૂપે વર્તી રહ્યા છે. આમ જે અસ્તિતની ગ્રાબતમાં આપણને નીતરી સમજ આવી ગઈ તો આપણે એક તૃતીયાંક ઈશ્વરને સમગ્ર શક્યા એમ કહેવાય.

વળી પરમાત્મા ચિદ્ધન છે. એટલે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. પરમાત્માનો આ ચિદૃશ હવસ્વરૂપે તો વર્તમાન છે જ. પણ જડમાં પણ એ છે જ. પણ એ આવિર્ભૂત સ્વરૂપે નથી. જે આવિર્ભાવ ન પામ્યું હોય તે નથી એમ નહિ

કહી શકાય. આમ જડચેતન એવા જે એ પ્રકારે જગત આપણી નજરમાં આવી રહ્યું છે તેમાં પણ તાંત્રિક દષ્ટિએ તો એક જ અંશ છે. અને તે ચિદંશ. જે પરમાત્માનો ચિદંશ સર્વત્ર વ્યાપક અને પરિપૂર્ણ છે એમ સમજે તેને એ તૃતીયાંશ ઈશ્વર સમજાયો એમ જાણવું.

વળી પરમાત્મા આનંદ સ્વરૂપ છે. આત્મા, આત્મા હોઈને, કામ દિસ દુઃખરૂપ હોઈ શકતો નથી ! એવું સ્વરૂપ જ એવું છે. પ્રકાશ જેમ સૂરજનો સ્વભાવ છે અને એ સ્વભાવનો સૂરજથી કામપણ વખત વિયોગ થતો નથી તેમ આનંદ એ પરમાત્માનો સ્વભાવ છે. કદી તેનો વિયોગ તેનાથી થતો નથી. આ આનંદ સ્વરૂપને લઈને જ પરમાત્મા પ્રામંથ્ય છે-મેળવવા જેવો છે.

અર્થાત્ ભૂમિ જમ્મારે આપણને ઈશ્વર વડે બંધુ આચ્છાદવા કહે છે ત્યારે એમ કહેવા માગે છે કે હે મનુષ્ય ! આ જગતની જડચેતન તમામ વસ્તુમાં સચ્ચિદાનંદ છે. અસત્-જડ અને દુઃખ એ તારી પોતાની ઉપજ છે. મૂળમાં નથી. માટે તમામ વસ્તુઓમાં રહેલ એ સચ્ચિદાનંદ તત્ત્વને ઝોળખ. અસત્-જડ અને દુઃખની ભ્રમણાને છોડ અને સચ્ચિદાનંદનો અનુભવ કર. અર્થાત્ ઈશ્વરનો અનુભવ કર. અનુભવમાં અનુ + ભવ એવા બે શબ્દો છે. અનુ એટલે પાછળ. ભવ એટલે થા. અર્થાત્ હે મનુષ્ય ! તું ઈશ્વરનો અનુભવ કર એટલે ઈશ્વરની પાછળ થા. ઈશ્વર જેવો છે તેવો બન. ઈશ્વર સચ્ચિદાનંદ છે. તું પણ તેવો થા. તો જ તને ઈશ્વરનો અનુભવ થયેશે ગણાય. ઈશ્વર બધામાં છે. તું બધામાં થા. એટલે કે તે તે રૂપે તું જ તે તે નામરૂપમાં વર્તી રહ્યો છે એમ દૃઢતાથી સમજ. એક જ અપરિમિત સત્તા સર્વવ્યાપક છે અને તે તું છે, એમ અનુભવ. અર્થાત્ તારી સત્તા કેવળ તારા દેહમાત્રમાં જ મર્યાદિત છે એમ ન માન. તું બૂલથી દેહમાત્રમાં જ તારી જાતને મર્યાદિત માની બેઠો છે. એ માન્યતાને જ્ઞાનપૂર્વક દૂર કર. અને સર્વમાં છવાઈ રહેલી ઝીણી-અનિદ-આત્મસત્તાને, જો, તે જ પ્રમાણે તું જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, એમ જો. એટલે કે જ્ઞાન તારો સ્વભાવ છે. તું કદી ચૈતન્ય સિવાયનો બીજો નથી એમ જાણ ચૈતન્ય કદી તારાથી ભિન્ન એવું-કદી લોપાય એવું નથી. તું ચેતન સ્વરૂપ છે. અને તું ચેતન હોઈને કદી દુઃખરૂપ નથી. તું આનંદનો મહાસાગર છે. પરિપૂર્ણ આનંદ સ્વરૂપ છે. આમ જો તું તારી જાત વિષે નિઃશંકપણે સમજી શકે કે હું સચ્ચિદાનંદ છું તો પછી બાકીના જગતમાં પણ તને સચ્ચિદાનંદનો જ પ્રભાવ જણાશે. જ્યોતિ જણાશે. આનંદ જણાશે.

સદ્-અનુમાન અને 'પ્રત્યક્ષ એમ ત્રણે પ્રમાણોથી પરમાત્મા પરિપૂર્ણ સંવિધદાનંદ સ્વભાવ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. સર્વસિદ્ધિયુક્ત, પ્રેમ અને કૃષ્ણાના સમુદ્ર છે એમ સાબિત થાય છે. આમ પહેલો ઉપદેશ માણસને પોતાના પરમાત્મભાવનું ઉદ્દ્યોધન કરાવનારો છે.

બીજો ઉપદેશ પહેલાંથી જ રૂઝે છે. જેણે ઇશ્વરને બધે જોયો-બધામાં જોયો તેને માટે ત્યાગ એ જીવનનો નિયામક મંત્ર રહેશે. જગતમાં તેવાએ ઇશ્વરદત્ત આયુષ્ય ગાળવાનું તો રહ્યું જ એટલે પોતાના જીવન દરમ્યાન તેના સંબંધમાં દુનિયાના તમામ પદાર્થો પણ આવવાના જ. તો તે તમામ પદાર્થોનો તેણે ઉપભોગ કેવી રીતે કરવો એ એક મદાન પ્રશ્ન છે. ઋષિ બીજા ઉપદેશમાં એનું નિરાકરણ કરે છે. કહે છે કે હે મનુષ્ય ! જગતમાં જે કંઈ સ્થાવરજંગમ ધન છે તેના તું ત્યાગપૂર્વકનો ઉપભોગ કરશે તો તારું રક્ષણ થશે. એટલે કે સ્થાવર જંગમ ધનનો તું ઉપભોગ કર, પણ તે ઉપભોગમાં મમતા રાખીને નહિ-મમતા તોડીને. અનાસક્તિપૂર્વક તું બધાં ધનનો ઉપયોગ કર. જે માણસ ઇશ્વરમય જીવન ગાળે તેનામાં આસક્તિ સંભવે જ નહિ-કેમકે આસક્તિ એ ઇશ્વરની ગેરસમજણમાંથી જન્મે છે. આને તો ઇશ્વરને લગતી સાચી સમજ છે. ઇશ્વરની સાચી સમજવાળો પુરુષ જાણે છે કે દરેક વસ્તુના મૂળમાં પરમાત્મા છે. વસ્તુનું બાહ્ય સ્વરૂપ મને કદી મોહમાં ન બાંધી શકે. આથી મારી સમક્ષ આવેલા તમામ પદાર્થોમાં આસક્તિ અયોગ્ય છે. તે તમામને તટસ્થ દૃષ્ટિએ ઉપયોગ ઉચિત છે. આમ આવી દૃષ્ટિએ જો માણસ તમામ પદાર્થોનો ઉપયોગ અને ઉપભોગ કરે તો તે પદાર્થો તેના લક્ષક ન નીવડતાં તેના રક્ષક થશે. કેમકે પદાર્થો લક્ષક ત્યારે બને છે જ્યારે તેઓ આસક્તિથી રંગાયેલા હોય. ઇશ્વરદર્શનથી આસક્તિ ટળી જાય છે. એટલે માણસનામાં કુદરતી રીતે જ સ્વચ્છ અનાસક્તિ આવે છે. આમ સાચું જ્ઞાન માણસનામાં સ્વાભાવિક ત્યાગમયતા આણે છે.

પહેલા બે ઉપદેશના ફળરૂપે ત્રીજો ઉપદેશ છે. હે મનુષ્ય ! તું ન લલચા. અર્થાત્ હે મનુષ્ય ! તું જેમ જેમ ઇશ્વરના રાજ્ય તરફ જવાની મુરદ સેવશે તેમ તેમ માયા તેના મહા રમણીય સ્વરૂપો-પ્રલોભનો તારી સમક્ષ ધરશે. માયાના તે અતિ રમણીય સ્વરૂપોથી તું લલચાઇશ નહિ. અર્થાત્ હે માણસ ! તારું ઇશ્વરદર્શન અને તેમાંથી જન્મતી ત્યાગમયતા જો કાચી હશે-તો માયા તને પાછો ઉથલાવી પાડશે. કેમકે માયાને પોતાનાં હાથમાંથી

કોઈપણ જીવ છટકી જાય એ પસંદ નથી ! પોતાના કબજામાં આવેલા દરેક પરમાત્મપરાયણ થવા ઇચ્છનાર જીવને .ગોંધામાં .ગોંધાં, કિંમતીમાં કિંમતી પ્રજોલિતો બતાવતાં પણ માથા ચૂકતી નથી ! માંધા તેવા જીવને પોતાને અધીન રાખવા પોતાનાથી જનતાં તમામ દંડ પ્રયત્નો કરે, છે. અને તે વખતે જીવના તત્વજ્ઞાનની અને ત્યાગની અગ્નિપરીક્ષા આવે છે. મોટે ઋષિ અહીં ચેતવણી આપે છે કે હે મનુષ્ય ! માથા તને ખેંચશે. લોભાવશે. તૃષ્ણાનો અતિ રસીયો સ્વાંગ ધરી, તારી સમક્ષ આવશે. પણ રખે ત્યારે લક્ષ્યયો ! રખે કણની માફક ખરી પળે વિઘ્ના ભૂલતો ! ત્યાગની દંડ ભૂમિકા મળતાં તૃષ્ણાની જલિલ અધિ તૂટે છે.

ઇશ્વરજ્ઞાનને દંડ બનાવવાના ઉપાય તરીકે ઋષિએ ત્યાગ બતાવ્યો. ત્યાગને મુક્તિ બનાવવા તૃષ્ણાનો ઉચ્છેદ બનાવ્યો. હવે જે તૃષ્ણા તને પજવે તો વિચાર કરજે કે કસ્ય સિદ્ધ ધનમ્ ?—આ બધું ધન કોનું છે ? આ જગતના તમામ પદાર્થો કોના છે ? તારા તો નથી ! કેમકે તારા હોય તો તારી સત્તા માને ને ? તારી સત્તામાં તો ધાસનું, તણખણું પણ નથી ! તો ફેકડનો 'માફ' માફ' કરી શાને અધ્યાય છે ? એ તારું નથી. આથી તૃષ્ણાથી ખેંચાવાનો તારો ધર્મ નથી ! તૃષ્ણાને છાત માર. તારી દંડ સમજથી તૃષ્ણા ખીચારી શિથિલબળ થશે. અર્થાત્ છેલ્લા ઉપદેશમાં ઋષિ વિવેકી વિચાર કરવાનું મનુષ્યને કહે છે. વિવેકથી તૃષ્ણા ધસાશે. તૃષ્ણા ધસાતાં ત્યાગ દંડ થશે. ત્યાગની દંડતાથી ઇશ્વરદર્શન વધુ સ્પષ્ટ થશે. અને ઇશ્વરદર્શનમાં આનંદ છે—અમિત આનંદ છે. અને આનંદ મોટે તો જીવમાત્રના ફાંફા છે. એ આનંદ સ્વાભાવિક યતાં દુનિયામાં દુ.ખ નથી એ સ્પષ્ટ થશે. અને એ જ તો જીવનદર્શન છે. એમાંજ દરેક ઋષિનું ઋષિમણું છે. ॥ ૧ ॥

कुर्वन् एव इह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः ।

एवं त्वयि न अन्यथा इतः अस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

इह=અહીં. કર્માણિ=કર્મોને કર્તવ્યબુદ્ધિથી કુર્વન્=કરતાં એવ=જ શતં=સો સમ્પન્ન=વરસો. જિજીવિષેત્=જીવવા ઇચ્છે એવં=આ રીતે (કર્તવ્યબુદ્ધિથી કર્મ કરનાર) ત્વયિ=તું. નરે=મનુષ્ય. શ્રેષ્ઠમાં કર્મ=કર્મ (કરાયેલું કર્મ) ન=નહિ લિપ્યતે=લખેટાય. (જન્મ મરણરૂપી સંસારચક્રમાં ન નાંખે) इतः=આથી લિપ્યતે=લખેટાય. પ્રકાર (કર્મ માં ન લખેટાયવાનો કોઈ બીજો ઉપાય) ન અસ્તિ=નથી.

અહીં કર્મોને કરતા રહીને જ સો વરસ જીવવા ઇચ્છા કરે. આમ તું મનુષ્ય શ્રેષ્ઠમાં કર્મ નહિ લખેટાય. આથી લિપ્યતે બીજો પ્રકાર નથી ॥ ૨ ॥

આગલા મંત્રમાં ધૃશ્વરદર્શન, ધૃશ્વરદર્શનમાંથી ઉપજતો ત્યાગ, એ ત્યાગને દદાવવા માટે તૃપ્ત્યાનો ઉચ્છેદ, અને તૃપ્ત્યા તોડવા માટે વિવેકી વિચાર એટલી ચાર વસ્તુ કહી. ઉપલી ચારે વાત કેવળ વાત કરવાથી સિદ્ધ થતી નથી. જ્ઞાન અને કર્મ વચ્ચે ગાઢો સંબંધ છે. જે રીતે કર્મ કરવાં જોઈએ તે રીતે જો કર્મ કરવામાં આવે તો જ ઉપલાં દર્શન માણસના જીવનમાં ફરે છે. આથી ઉપલાં દર્શનને જીવનમાં વણી નાંખવાનો હવેના મંત્રમાં ઋષિ ઉપાય બતાવે છે. આ મંત્રમાં પણ ચાર ઉપદેશો છે. માણસ સો વરસ જીવવાની ઇચ્છા કરે, પણ તે કર્મેનિ કરતા રહીને જ. આથી મનુષ્યશ્રેષ્ઠને કર્મલેપ નહિ લાગે. આ સિવાય આરો નથી.

મનુષ્યદેહ મળવો મુશ્કેલ છે. આથી મળેલા દેહની જે કુદરતી આયુ છે તે પૂરી ભોગવવાનો માણસનો દેહ નિશ્ચય હોવો જોઈએ. ધૃશ્વરે માણસને સો વરસનું આયુષ્ય દીધું છે. તે સો એ સો વરસ એ જીવવાને ઇચ્છે. જેટલું માણસને ધૃશ્વરે પ્રસન્નતાથી આપ્યું છે તેના સદુપયોગમાં જ માણસનો વિવેક છે. આપણને દેહ આપ્યો અને તે પણ માનવદેહ. માનવદેહ કલ્યાણનું પગથિયું છે. આથી એના પૂરા સદુપયોગ માટે દરેક સો વરસ જીવવા ઇચ્છે એમાં કશું ખોટું નથી. જે માણસ કંટાળીને વહેણું મોત માગે તે આત્મહત્યારો છે. તેને દેહનાં મૂલ્ય નથી સમજાયાં. જેને શરીરનું અસ્તિત્વ ભારરૂપ લાગે તે અજ્ઞાનથી ઘેરાયેલો જાણુવો. કેમકે શરીર-માનવ શરીરની પ્રાપ્તિ તો ધૃશ્વર સેવામાં ધસાર્ધ જવા માટે છે. આથી માનવકાયાના ઉત્તમોત્તમ સદુપયોગ માટે દરેક માણસે સો વરસનું પોતાનું પૂરું હક્કનું આયુષ્ય ગાળવા ઇચ્છવું રહ્યું. જે તે ઇચ્છશે તો દેહને ટકાવવા પ્રયત્ન કરશે. અને જે સો વરસ દેહને ટકાવવા પ્રયત્ન કરવા ઇચ્છે તેને કુદરતી જીવન માલ્યે જ છૂટકો. કૃત્રિમ જીવન આયુષ્ય ઘટાડે અને કુદરતી જીવન જીવવામાં દેહ ભારરૂપ કે ત્રાસરૂપ નહિ નિવડે. જેણે કુદરતની સાથે છૂટાછેડા કર્યા હોય તેને કાયા કડવી લાગે. આમ સો વરસનું પૂરું આયુ ગાળવા ઇચ્છવામાં કુદરતી જીવન જીવવાની ગર્ભિત મૂલ્યના છે જ.

માણસે આમ સો વરસ જીવવાને ઇચ્છવું, પણ તે સો વરસ દરમ્યાન જીવવું કેવી રીતે? તો ઋષિ કહે છે “કુર્વન્નેવ કર્મણિ” માણસ કર્મ કરતાં જ જીવે. કદી એણે જીવનમાં આજસ કે પ્રમાદ સેવવાનો નથી! કર્મત્યાગ કરવાનો નથી. કેમકે કર્મત્યાગ, જ્યાં સુધી દેહ છે ત્યાં સુધી, વાર્તામાત્ર છે.

પ્રકૃતિની રચના જ એવી છે કે એના વર્તુળમાં આવેલો કાષ્ઠપણુ નિષ્ક્રિય રહી શકે જ નહિ નિષ્ક્રિયતા જ્યારે કલ્પનામાત્ર છે ત્યારે કર્મો કરવાં એ જ હ્દાયણુ છે. અને કર્મ કરવા છતાં કર્મની બંધક-ચૂડ તોડી નાંખવામાં નીતરી શુદ્ધિનો વિજય છે. આથી ઋષિ અહીં કર્મ-કેવી રીતે કરવાં જોઈએ તેની સૂચના મંત્રના 'એવ' શબ્દમાં આપે છે. માણસ કર્મ જ કરે, ફળની ઇચ્છા ન એવે. કર્મ કરવાં એ સ્વાભાવિક છે પણ તે કર્મને ફળેચ્છા સાથે જોડીને કરવામાં વિકૃતિ છે. કર્મમાત્ર નિષ્કામભાવે જ કરવાં જોઈએ એ કુદરતી નિયમ નીતરી અને તટસ્થ વિચારશીલ શુદ્ધિને સુઝશે આપણે તમામ કર્મોને એ વિભાગમાં વહેંચી શકીએ. સ્વાભાવિક કર્મો અને વૈદિક કર્મો. એટલે કે શાસ્ત્રીય કર્મો. આપણાં-શરીર સાથે જકડાયેલાં ખાવું-પીવું-ઊંઘવું-ચાલવું વગેરે સ્વાભાવિક કર્મો છે. જ્યાં સુધી દેહ છે ત્યાં સુધી એ ટાળ્યાં ટળતાં નથી ! બાકી રહ્યાં શાસ્ત્રીય કર્મો. શાસ્ત્રીય કર્મો એટલે કે જે કર્મો માણસગતતા ઉદ્ધાર માટે પ્રાચીન કે અર્વાચીન દષ્ટાએએ નક્કી કર્યાં હોય ! આત્મા, જ્ઞાતિ કે દેશનો ઉદ્ધાર કરે એવાં કર્મોનો સમુદાય એટલે દૂર કર્મો શાસ્ત્રીય કર્મો. અને આ કર્મો તો માણસે માણસ હોમને કરવાં જ જોઈએ. એવાં કર્મો કરવામાં જ તેમણે પોતાનું આત્મ આધુન્ય અર્થાં નાંખવું રહ્યું. આથી આત્મા, જ્ઞાતિ અને દેશની ઉન્નતિ યાવ તેવાં, યુગે યુગે બદલાતાં અને ન બદલાતાં કર્મો તેણે કરવાં જ રહ્યાં. આથી ઋષિ કહે છે કે હે મનુષ્યો ! સો વરસ તમે છો. અને સત્કર્મમાં નિરંતર જોડાયેલા રહો.

ઉપલી રીતે જો માણસ જીવે તો તેને કર્મો કર્યાં છતાં કર્મનો લેપ નહિ લાગે ! કેમકે કર્મમાં ચીકાસ છે આસક્તિની. એ આસક્તિની ચીકાસ નિષ્કામભાવે કર્મ કરવાની મતિ હોવાથી ધોવાઇ જશે. નિષ્કામભાવે જો એ ઉપલાં કર્મોનું આચરણુ નહિ કરે તો આ ચીકાસ દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે અને આસક્તિની ચીકાસને ટપી જાય એવી એકે ચીકાસ દુનિયામાં નથી ! આથી ઋષિ કહે છે કે હે મનુષ્યો ! તમે અનાસક્તપણે કર્મ કરશો તો તમને કર્મનો લેપ નહિ લાગે. તમે આ પ્રમાણે કર્મ કરશો તો મનુષ્યોમાં મરદ યશે. કેમકે નિષ્કામભાવે કર્મને યાવજીવ કરવામાં જ મરદાનગી છે. સકામભાવે કરવામાં તો નપુંસકતા છે. ઋષિએ મંત્રમાં 'નર' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે ધ્યાન એવે એવો છે.

આમ સો વરસ જીવવા ઇચ્છે. તે દરમ્યાન કર્મો કરે. અને અનાસક્તપણે કર્મો કરે. તે રીતે કરવાથી કર્મલેપ નહિ યાય. આ સિવાય બીજો ઉપાય

નથી એમ યોધા ઉપદેશમાં કહે છે. અર્થાત્ કર્મના પ્રસવને ડાંબી દેવા માટે ખીન્ને ઉપાય જ નથી, અનાસકતભાવે કર્મ કરવાથી જ કર્મની ફલપર્યન્ત વચન ઝાડ થવાની શક્તિ, ડંભામ જાય છે. ખીજી રીતે નહિ ! માટે નિષ્કામભાવે કર્મ કરતાં સો વરસ જીવવાની ઇચ્છા કરી હે મનુષ્યો ! માનવદેહને સફળ કરો એમ ઋષિનો આદેશ છે. ॥ ૨ ॥

અમુર્યાઃ નામ તે લોકાઃ અન્ધેન તમસા આવૃતાઃ ।

તાન તે પ્રેત્ય ઇમિગચ્છન્તિ, યે, કે ચ આત્મહનઃ જનાઃ ॥ ૩ ॥

અમુર્યાઃ=અમુરોના (પ્રાણોના પાલન પોષણ માત્રમાં મશગૂલ નીચ પ્રાણીઓના) તે=તે નામ=પ્રસિદ્ધ લોકો=લોકો (શરીર) જે અન્ધેન=આંધળા=ગાંડ તમસા=અર્ધકાર (ધોર અજ્ઞાનથી) આવૃતાઃ=ઘેરાયેલા છે તાન=તે (લોકોને) તે=તેઓ પ્રેત્ય=મરીને ઇમિગચ્છન્તિ=પ્રાપ્ત થાય છે યે=જે કે=કેંદ્રાધિ જનાઃ=મનુષ્યો ચ=નિશ્ચય આત્મહનાઃ=આત્મહત્યારાં છે. (અર્થાત્ જાતે જાતને જન્મમરણચક્રી સંસારચક્રમાં નાંખનારા છે).

અમુરોના તે પ્રસિદ્ધ લોકો (શરીરો) (કે) (જે) 'આંધળા અધારાથી ઘેરાયેલા' છે તે લોકોને-શરીરોને તેઓ મરીને પ્રાપ્ત થાય છે, જે કોઈ મનુષ્યો નિશ્ચય આત્મહત્યારા છે. ॥ ૩ ॥

આગલા મંત્રમાં જીવનને સફળ કેવી રીતે કરવું તે ઋષિએ ખતાવ્યું. હવેના મંત્રમાં જે મનુષ્ય જીવનને સફળ ખતાવતો નથી તે આત્મહત્યારો છે એવું વિધાન કરતાં ઋષિ ઉચરે છે કે હે મનુષ્યો ! જે કોઈ આત્મહત્યારા છે તેઓ મરીને, આંધળા અધારામાંથી ભરપૂર એવી અમુરોની યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, આ મંત્રમાં વિચારયોગ્ય ત્રણ ચાર પદો છે 'આત્મહન' "અન્ધંતમઃ" "અનુર્યલોક" આ જગતમાં આત્મઘાતી કોણ ? આત્મઘાતી એટલે આત્માને હણનાર. હવે આત્મા તો સ્વરૂપે હણાતો નથી. કેમકે તે સ્વભાવે જ અજ્ઞ અને અગ્નિનાશી છે. છતાં ઋષિ આત્મઘાતી એમ કહે છે । તો વિચારે જણાશે કે ઋષિનો કહેવાનો મર્મ જુદો છે. આ દુનિયામાં માણસ જીવન સાકાર સાધવાને આવે છે. ઉત્તમ થવાને આવે છે. આગલા બે મંત્રોમાં ઋષિએ ઉત્તતિની-સફલતાની ચાવી ખતાવી. એ બે મંત્રો મુજબ જે ન જીવે પણ તેનાથી ઉપિ-અવશ્યુ ચાલે તે અવનતિને પમે-તે પુરુષ જીવનને નિષ્ફળ ખનાવે. બસ-આ જીવનને વેડી નાંખવું-એનો જે મર્મ છે-રહસ્ય છે-એ રહસ્યને

ન પામવું એવું જ નામ આત્મહત્યા છે. આત્માની સફળતા સત્કર્મનિષ્ઠામાં છે. તેનું અધઃપતન અસત્કર્મ-નિષ્ઠામાં છે. તો જે મનુષ્ય, માણસે ન કરવા જેવાં કર્મો કરવામાં પોતાનું આયુષ્ય વીતાડે, તે માણસ આત્મહત્યારો છે. માણસે ન કરવા જેવાં કર્મો એટલે કે શાસ્ત્ર અને લોકથી વિરુદ્ધ આચરણો. આવાં આચરણમાં જીવનભર મચી રહેલો માણસ ઉપનિષદની પરિભાષામાં 'આત્મહન' છે. કેમકે દુષ્કર્મો અમર આત્માને સદાને માટે મારી નાંખે છે. એટલે કે આત્માને દાખી દે છે. અને જેનું આત્મદર્શન દયાયુ-રંધાયુ તેના જીવનમાં જીવન નથી. મોતની જ છાયા છે. એવા માણસોનો અંત ભવ અને ભાવિ ભવ બન્ને બગડે છે. આથી ઋષિ કહે છે કે એવા-દુષ્કર્મોમાં પ્રીતિવાળા મનુષ્યો, મરણ બાદ "અસુપલોકો"માં જાય છે. "અસુપ" એટલે અસુરોને મેળવવા યોગ્ય. અસુર એટલે પોતાના પ્રાણના પોષણમાં મરાગૂણ નીચ પ્રાણીઓ. લોક એટલે દેહો. દુષ્કર્મો મનુષ્યો ભાવિજન્મમાં સ્વાર્થ નીચ યોગિને પ્રાપ્ત થાય છે અને માણસ હોવા છતાં આવી અધમ કોટિમાં જાણી જોઇને જન્મવું એમાં તો ભૂપણ કયાં છે? એ તો મહા નફરતનો ધર્મો ! વળી એ અસુરોના દેહો-જીવન કેવાં હોય છે? ઋષિ કહે છે કે આંધળાં અંધારાંથી ઘેરાયેલાં. આ અંધારું એ પ્રાકૃત અંધારું નથી. જીવનનું સ્પષ્ટ દર્શન ન હોવું, જીવન કેમ જીવવું એની શુદ્ધ સમજણ ન હોવી એનું નામ અંધારું છે. એટલે કે સત્યજ્ઞાનનો અભાવ. વળી એકલું અંધારું જ નહિ પણ આંધળું અંધારું. આંધળું અંધારું એટલે ગાઢ અંધારું. સૂરજ ચંદ્રનો પ્રકાશ પણ જે અંધારાને ઉલ્લેચવા શક્તિમાન ન હોય તેવું અંધારું. પણ અહીં સૂરજ-ચંદ્રના પ્રકાશની તો વાત જ નથી ! એટલે અહીં પ્રાકૃત આંધળું અંધારું એટલે અતિશય ગાઢ અગાન. જે અગાન ફેરવું શીટ નહિ-માથું મરે નહિ-મથતે પણ દૂર ન થાય એવું. અને સોએ નવાણું ટકા માણસ આ આંધળાં અંધારાંથી જ પીડાય ! તો આવાં આંધળાં અંધારાંથી ભરપૂર-અસુરસ્વભાવના દેહોની પ્રાપ્તિ અવિશ્વમાં લેવા જીવેને શક્ય છે જે જીવે આત્મહત્યારો છે. એટલે કે મેલાં કર્મોથી વિરુદ્ધ આત્માને મલિન કરનારા છે. આથી દે મનુષ્યો ! તમે નિર્મલ કર્મોમાં સમાધિમય રહો-એવો ઋષિનો દયાથી નીતરતો ઉપદેશ છે. ॥૩॥

अनेजद् एकं मनसः जवीघः, न एनद् देवाः आप्नुवन् पूर्वम् अर्पत् ।
तत्तद्वावतः अन्यान् अत्येति तिष्ठत् तिस्मिन् अपः मातरि श्वा दधाति ॥४॥

(તે પૂણું એક) એક=એક છે અનેજદ્=અક્રમ્ય (અડોલ) છે ત
મનસઃ=મનથી જવીઃ=વધીને વેગવાળું (મનની પહોંચથી પર) છે.

એની કને દેવા=ઇન્દ્રિયો ન આપ્તવન=નથી પહોંચતી-પ્રાપ્ત થતી પૂર્વમ= પહેલાં (એ બધાથી પહેલાં) અર્પન=પ્રાપ્ત (પહોંચેલું) છે તત્ત=તે તિષ્ઠત્ =સ્થિતિ હોઈ (ન ચાલતું હોઈ) અન્યાન=ખીજ ઘાવત=દોડવાવાળાઓને (વેગથી ચાલનારાઓને) અત્યેતિ=ઓળંગી નય છે. તસ્મિન્=તેમાં આશ્રય પામેલી માતરિયા=(કાર્પમાં કારણ પ્રયોગ છે) પ્રકૃતિ અપઃ=અગત્રી ગર્ભને દધાતિ=ધારણ કરે છે.

તે બ્રહ્મ એક, અકરમ્ય અને મનથી વેગીકૃત છે. એને ઈન્દ્રિયો પામી શકતી નથી. તે પહેલું પ્રાપ્ત થયેલું છે. તે સ્થિત હોઈ ખીજ દોડનારાઓને ઓળંગી નય છે. તેમાં પ્રકૃતિ જગદ્ગર્ભને ધારણ કરે છે. ॥ ૪ ॥

હવે જે આત્માને દુષ્કર્મો દ્વારા અણુધ માણસ મારી નાંખે છે અને જે આત્માને પ્રશુદ્ધ માણસ સત્કર્મ દ્વારા જીવિત રાખે છે તે આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે તે જાણી બતાવે છે. તે આત્મા એક છે. એટલે કે જરાયુજ, અંડજ, સ્વેદજ, અને ઉદ્ભિજ-સ્થાવર જંગમમાં સ્વરૂપે એક છે. અર્થાત્ અનંત ત્રિવિધ-શરીરોની અંદર વસેલો આત્મા જુદો નથી. દેહબેદ આત્માનો બેદ નથી. શરીરે શરીરે આત્મા જુદો દેખાય છે છતાં તે મૂળમાં એક જ છે એ એક અપૂર્વ દર્શન છે. જેને આ દર્શન થાય તે જ જ્ઞાપિ. છે. અનંત સ્વરૂપે આત્મા કેમ વર્તે છે તે તો આત્મા પોતે જ જાણે ! જે મનુષ્ય, ઇશ્વરજીવતી જગતી વસ્તુ છે એમ સમજે છે તેને, માણસને જેમ ઇચ્છા હોય છે તેમ પરમ ચેતન પરમાત્માને પણ ઇચ્છા હોઈ શકે છે એટલું સમજતાં કચવાટ નહિ લાગે !

વળી આ આત્મા અકરમ્ય છે. એટલે કે કાંપતો નથી. દ્રુજતો નથી. દ્રુજે ક્યારે ? જો ભય હોય તો ! આત્મા સર્વજ્ઞતામાં એક હોઈને એ સ્વરૂપે નિર્ભય છે. એને મરણ પણ ડરી શકતું નથી. મરણ પણ એનાથી ડરે છે. મરણ એ આત્માથી મરી નય છે. આથી આ આત્મસ્વરૂપ અકરમ્ય છે. જેને આત્મા સમજાય છે તે પણ આ અનંત ભયની રચલીમાં નિર્ભય-અક્રુતોભય સંચરે છે.

આ આત્મા મનથી પણ વેગીકૃત છે. એટલે કે મનની ગતિ કરતાં પણ એની ગતિ અનંતમણી વધારે છે. આત્મા સર્વવ્યાપી છે. તેથી મન જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં તે પહેલેથી જ દ્યૌર્દામ પથરાયેલો છે. ખરી વાત

તો એ છે કે મનને ગતિ આપનાર પણ આત્મા જ છે. આથી આત્માને મન પકડી શકતું નથી. મનને આત્મા પકડીને જકડી રહેલ છે. સિદ્ધ અને બકરાંની ગતિમાં જોટલો તફાવત છે તેવો તફાવત આત્મા અને મનની ગતિમાં છે ! મનની જે થોડી ઘણી જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ છે તે આત્માની દીધેલી છે. આથી મનની જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ કરતાં આત્માની જ્ઞાનક્રિયા શક્તિ અનંતગણી વધારે છે. અને એ જ વાત ઋષિ કહે છે. અને આથી જ મનનાં કરતાં આત્માનો વેગ વધારે=અનંતગણો વધારે છે.

જ્યાં મન મહાત યદ્ જાય છે ત્યાં ખીચારી ખીછ ઇન્દ્રિયોની તો વાત જ શી ? ઋષિ કહે છે કે એ આત્માને ખીછ ઇન્દ્રિયો પામી શકતી નથી ! અર્થાત્ આત્માની અનંત જ્ઞાનક્રિયા શક્તિનો પાર ખીછ બધી ઇન્દ્રિયો પામી શકતી નથી ! આત્માની દીધેલી શક્તિથી તો ઇન્દ્રિયોને જીવન મળે છે, ચન્દ્રનું દેવત જેમ સૂરજને આધારે છે-સૂરજનું દીધેલું છે, તેમ ઇન્દ્રિયોનું દેવત આત્માને આધારે છે-આત્મા પાસે ઉછીનું મળેલું છે. તો જેમ ચંદ્ર, સૂરજની અનંત શક્તિનું માપ ન કાઢી શકે તેમ ઇન્દ્રિયો પણ આત્માની અનંત જ્ઞાનક્રિયા શક્તિનું માપ નથી કાઢી શકતી ! જેમ પટેલ તલાટીને તો રાખનો હુકમ જ માનવાનો હોય છે, તેમને રાખના મનની-પરાદાની થાંહ મળતી નથી તેમ ઇન્દ્રિયોને તો આત્મરાજનો હુકમ જ બળવવાનો હોય છે. તે બિચારી આત્મામાં અવગાહન કરવા શક્તિમાન તથી ! વનરાજ સમક્ષ જેમ બકરાંઓ નરમથેસ થઈ જાય છે-તેને પડખે પણ પડતાં નથી તેમ આત્મરાજ સમક્ષ ઇન્દ્રિયો ખીચારી નરમથેસ થઈ જાય છે. તેનો પડખો પણ લેવા તે સમથ નથી !

સર્વત્ર હ્યુન્દામ-પડ્યુન્દામ પાથ્યુન્દામ રહેલું આત્મતત્ત્વ ખીન્દા તમામ વેગીલાં પદાર્થોના વેગને ઝોળાંગી જાય છે. અર્થાત્ આત્માની અનંત જ્ઞાનક્રિયા શક્તિની સમક્ષ જગતના તમામ પદાર્થો થંભી જાય છે ! એને ટપી જવાની કોઇની તાકાત નથી ! કેમકે તમામ તાકાત આત્મા તરફથી સૌને ઉછીની મળેલી છે !

આ બધું આમ કેમ છે ? ઋષિ કહે છે કે એનું કારણ એ છે કે આ પરમાત્મા જગતનું એક કારણ છે. સમસ્ત પ્રકૃતિ, એ આત્માને લઇને જગદૃષ્ટી ગર્ભને ધારણ કરે છે. પ્રકૃતિ જગતની માતા છે. પરમાત્મા પિતા છે. પરમપિતાના સંકલ્પથી, પ્રકૃતિમાતા જગતદૃષ્ટી ગર્ભને ધારણ કરે છે. તો જેના એક કેવળ સંકલ્પથી મદામાયા પ્રકૃતિમાતાને આ અનંત બ્રહ્માંડૃષ્ટી ગર્ભને ધારણ કરવો જ પડે છે, જેની સર્વા પ્રકૃતિથી પણ ઉચાપી શકાતી

નથી-જેની સમક્ષ મહામાયા પણ દિંકરીની માફક બદાંજલિ ઉભી ને હે છે તે પરમ આત્મદેવતા પાર પામવા કોણ સમર્થ ? આગ્રહસ્તમ્ય સુધીનાં પ્રાણી-માત્ર-મૂનમાત્ર એ પરમપિતાની અમિટ, અનુદ્ભવ, સત્તા સમક્ષ નહિ જેવાં જ ઉભાં છે. આ છે ઋષિનું આ ચોથા મંત્રમાં દર્શન. ॥ ૪ ॥

તદ્ એજતિ તત્ ન એજતિ, તત્ દૂરે, તદ્ ડ અન્તિકે ।
તદ્ અન્તઃ અસ્ય સર્વસ્ય, તદ્ ડ સર્વસ્ય અસ્ય વાહ્યતઃ ॥ ૫ ॥

તદ્=તે (બધાને) એજતિ=કંપાવે છે. (અધાવે છે) તત્=તે (જાતે)
ન એજતિ=કંપતું નથી (અજતું નથી) તત્=તે સ્થૂલદર્શીઓ માટે દૂરે=દૂરમાં
(દૂર) ડ=તથા સૂક્ષ્મદર્શીઓ માટે તત્=તે અન્તિકે=સમીપમાં (સમીપ) છે.
તત્=તે અસ્ય=આ (જડ, ચેતન) સર્વસ્ય=બધાની અન્તઃ=અંદર ડ=તથા તત્=તે
અસ્ય=આ સર્વસ્ય=બધાની વાહ્યતઃ=બહાર છે.

તે બ્રહ્મ બધાને કંપાવે છે, તે જાતે કંપતું નથી. તે સ્થૂલદર્શીઓ માટે દૂરમાં
દૂર તથા સૂક્ષ્મદર્શીઓ માટે સમીપમાં સમીપ છે. તે આ બધાંની અંદર તથા તે
આ બધાંની બહાર છે. ॥ ૫ ॥

આત્મા એક છે. આથી જ સર્વથા નિર્ભય છે. મન અને ઇન્દ્રિયોની
પકડથી પર છે. સર્વવ્યાપી હોઇને સૌને ગતિમાં ટપી જાય છે. આત્માને
આધારે પ્રકૃતિ ચરાચર જગતરૂપી ગર્ભને ધારણ કરે છે. આટલું આગલા
મંત્રમાં ઋષિએ બતાવ્યું. હવેના મંત્રમાં એ આત્મતત્ત્વ વળી કેવું છે તે
વધારે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે. એ આત્મા સૌને કંપાવે છે અને જાતે કંપતો
નથી. તે દૂર છે તથા ને પાસે છે. તે આત્મા આ સૌની અંદર છે. તે આ
સર્વજ્ઞાની બહાર પણ છે. તે આત્મા સૌને કંપાવે છે એટલે કે પ્રકૃતિનો
અધ્યક્ષ=ઉપરી હોઇને તમામ પ્રકૃતિને પોતાની સત્તાથી પંચિયામી કરે છે.

પાપીઓને કંપાવે છે=ડાવે છે પણ પોતે કાષ્ઠથી ડરતા નથી. જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ વગેરે એમના દૂતો દુનિયામાં ફરતા રહી પાપીઓને સદા ડારે છે. પણ એ જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ વગેરે પરમાત્માને ડારી શકતા નથી.

વળી આ આત્મા ધણું દૂર છે. કોને માટે એ દૂર છે ? તો જે સ્થૂણદર્શી છે=દેહ એ જ આત્મા છે એમ સમજી બેઠા છે-તેમને માટે એ આત્મા દૂર છે. એટલો દૂર છે કે ક્ષિતિજની માફક જેમ જેમ પાસે જવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે તેમ તેમ દૂર લાગે છે. દૂર છે એટલે કે તેમની સમજની પકડમાં આવતો નથી. ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરો-પણ આત્મા તેવા=સ્થૂણદર્શી પુરુષોની સમજમાં આવતો જ નથી. જ્યાં સુધી હૃદયમાં મેલ પડ્યા પાથપાં હોય ત્યાં સુધી નિકટમાં નિકટ-હૃદયથી પણ પાસે હોવા છતાં આત્મા આંધે ને આંધે રહે છે. અહીં સ્થૂણદર્શી એટલે મેલાં હૈવાંવાળા જીવો એવું સમજવું.

પરંતુ જેમ મેલાને માટે આત્મા ક્ષિતિજ જેટલો દૂર છે તેમ નિર્મલહૃદયી પુરુષો માટે તે પોતાના કરતાં પણ પાસે છે. કેમકે તે આત્મા તો સૌના હૃદયમંદિરમાં છે. જેવું મન નિર્મલ થયું તેને આત્માનું દર્શન થાય છે એટલે કે આત્મા કંઈ ચીજ છે-આત્માનું વાસ્તવિકરૂપ કેવું છે તે તેના હૃદયમાં સમજાઈ જાય છે. આત્મા કંઈ નારસી ગયેલો નથી. આત્મા તો સદા નિકટતમ જ હતો. પણ હૈવાં હિપરના મેલના થરમાં છૂંપાઈ ગયો હતો. મેલ સાફ થતાં તે પ્રકટ થયેલા જેવો લાગે છે. આથી સમજી માટે મનના મેલોને સાફ કરવામાં જ પુરુષાર્થની સીમા છે.

જેને આત્મા સમજાઈ જાય તેને તે આત્માને લગતી દષ્ટિ-દર્શન કેવું હોય છે તે મંત્રના ઉત્તરાર્ધમાં ઋષિ બતાવે છે કે તે આત્મા આ સમસ્ત જગતની અંદર છે અને તે આત્મા તેની બહાર છે. અર્થાત્ આત્મા=સ્વરૂપ ચરાચર જગતમાં ભરચક ભર્યું પાડ્યું છે. અંદર, બહાર, નિરંતર આત્મા=સ્વરૂપ જ વિલસી રહ્યું છે. સદૃશ્યે, ચિદૃશ્યે, આનંદરૂપે આ આત્મા=નિજરૂપ જ અણુ અણુમાં ભરેલું છે. એ સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપમાં આ અચિન્ત્ય ઉચ્ચપાથક થયા કરે છે. આવી તે દૃષ્ટા પુરૂષની સમજ થાય છે. ॥ ૫ ॥

यस्तु सर्वाणि भूतानि, आत्मनि एव बनुषद्वयति ।

सर्वभूतेषु च आत्मानं ततः न विजुगुप्सते ॥ ६ ॥

તુ=વળી યઃ=જે સર્વાણિ=બધાં (જડ્યેતન બધાં) ભૂતાનિ=પદાર્થોને
 એવ=નિશ્ચય આત્માનિ=આત્મા (પૂણ્ડ્ર બ્રહ્મમાં)માં અનુપદ્યતિ=જુવે છે.
 ચ=તથા સર્વભૂતેષુ=બધા પદાર્થોમાં આત્માનં=આત્માને, તતઃ=તેનાથી-તેની
 (આત્મદર્શીની) ન વિજુગુપ્સતે=કાંઈ ધૂણા (દેખ) કરતું નથી. ॥ ૬ ॥

વળી જે બધા પદાર્થોને નિશ્ચય આત્મામાં જુવે છે તથા બધા પદાર્થોમાં
 આત્માને (જુવે છે) તેની કાંઈ ધૂણા કરતું નથી. ॥ ૬ ॥

આગલા મંત્રમાં ઋષિએ આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને બતાવ્યું. હવે
 એ આત્મદર્શનનું જાતઅનુભવે કેવું ફળ હોય છે તે બતાવે છે. એટલે કે
 ક્યારે માણસનું કે આત્મદર્શન સ્થિરભૂમિકાએ પહોંચ્યું છે ? આત્માને જોવાથી
 તે જોનારને હૃદયમાં કેવો અનુભવ થાય છે ? તે ફળદર્શન ઋષિ હવે દર્શાવે
 છે. જે માણસ=મહાભાગ્યશાળી માનવ, તમામ ભૂતોને આત્મમાં જ જુવે છે
 અને સર્વભૂતોમાં આત્માને જ જુવે છે તેવા આત્મદર્શીની કાંઈ ધૂણા કરતું
 નથી. એટલે કે તમામ ભૂતોને જે આત્મામાં જુવે અને તમામ ભૂતોમાં
 આત્માને જુવે તે માનવ સૌનો એકસરખો બ્રહ્મા બને છે. આત્મા એટલે
 સ્વરૂપ-પોતાનું વાસ્તવ સ્વરૂપ. જે માણસ તમામ ભૂતોને, સ્વરૂપમાં જુવે
 છે=અનુભવે છે=ચુરુએ બતાવેલી રીતે જે માણસ પ્રાણીમાત્રમાં નિજરૂપનો જ
 સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે તે માણસની કાંઈ ધૂણા કરતું નથી. 'આત્માનિ'
 શબ્દ સાતમી વિભક્તિ=અધિકરણુ=અધિષ્ઠાનના અર્થમાં છે. એટલે કે
 આધારના અર્થમાં છે. એટલે કે જે માણસ પોતાના સ્વરૂપને આધારે જગતને
 જુવતું જુવે છે એટલે કે પોતાનાથી ભિન્ન દેખાતું વિશ્વ વસ્તુગત્તા ભિન્ન
 નથી પણ પોતે જ તે તે સ્વરૂપે છતો થઈ વર્તી રહ્યો છે એવું સર્વભૂતાત્મ-
 ભૂતાત્મ દર્શન કરે છે, દૂંકમાં જેને સૌમાં પોતાપણું જ લાગે છે અને
 સૌને જેનામાં પોતાપણું લાગે છે તેવા માણસની કાંઈ ધૂણા કરતું નથી.
 ધૂણા એટલે તિરસ્કાર=દેખ. પોતાના ઉપર તો કાંઈને દેખ હોઈ શકતો નથી.
 કેમકે પોતાને સૌ જીવંતી ચાહે છે. ચાહ્યા સિવાય રહી શકાતું નથી. કેમકે તે
 પોતે-પોતે જ છે. આમ સર્વભૂતમાં જાતને જોનાર સૌને ચાહે છે. સૌ તેને ચાહે છે.
 આ છે આત્મદર્શનનું ફળ. પ્રાણીમાત્ર સાથે નિર્વાજ સ્વાભાવિક આત્મીય
 પ્રેમ અને દયા એ આત્માના દર્શનથી ફળે છે. અને આ જાતઅનુભવ પરથી
 પરબ્રાહ્મ છે. આત્મપ્રેમના વર્તુળને જે વિશ્વવ્યાપી બનાવી શકે તે જગત
 જીત્યો. ખીજા બધા હારેલા. આ કસોટી છે. એ કસોટી ઉપર હંમેશાં ભગ્નૃત
 આત્માએ જાતને કસી જોવી રહી. સો ટચનું સોનું ઉતરે ત્યારે વિરામ પામવો. ॥ ૬ ॥

યશ્મિન્ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મા एव अभूत् विज्ञानतः ।

तत्र को मोहः कः शोकः एकत्वं अनुपपद्यतः ॥ ७ ॥

યશ્મિન્ = જે કાળમાં વિજ્ઞાનતઃ = આત્મજ્ઞાનીને સર્વાણિ = બધા ભૂતાનિ = પદાર્થો આત્મા = આત્મા એવ = જ અભૂત-ચર્ધ જાય છે. (આત્મારૂપ જ ચર્ધ જાય છે) તત્ર = તે કાળમાં તે આત્માની એકત્વ = એકતાને (એક આત્માને) અનુપપ્યતઃ = જોવાવાળાને કઃ = કોણ મોહઃ = મોહ (પદાર્થોમાં મમતાભિમાન) તથા કઃ = કોણ શોકઃ = શોક (પદાર્થોના વિયોગથી દુઃખ) છે? અર્થાત્ ન તો તેને મોહ થાય છે ન તો શોક થાય છે. ॥ ૭ ॥

જે કાળમાં આત્મજ્ઞાનીને બધા પદાર્થો આત્મા જ ચર્ધ જાય છે તે કાળે તે આત્માની એકતાને જોવાવાળાને કોણ મોહ ને કોણ શોક છે ?

આગલા મંત્રમાં આત્મદર્શન વિશ્વપ્રેમમાં પરિણામ પામે છે એમ ઋષિએ કહ્યું. હવેના મંત્રમાં આત્માનું જેને દર્શન થાય છે તે માણસનો મોહ અને શોક સુકાષ્ટ જાય છે એમ બતાવે છે. એટલે કે મોહ અને શોક જે અજ્ઞાનમાંથી જન્મે છે તે બન્ને નાશ પામે છે અને અજ્ઞાન એ જ તો સંસાર છે. ઋષિશ્રી કહે છે કે જે કાળે આત્મજ્ઞાનીની નજરમાં તમામ પદાર્થો આત્મારૂપ જ ચર્ધ જાય છે તે કાળે સૌમાં આત્માની એકતાને જોનારને મોહ કેવો અને શોક કેવો ? અર્થાત્ નિજરૂપનું દર્શન જ્યારે રિચર થાય છે ત્યારે તેના પ્રભાવે મોહ મરી જાય છે. મોહ એટલે ઊંધી સમજ. અવગચ્છી સમજણ. જલમાં સ્થલ અને સ્થલમાં જલ દેખાવું તે, આત્માના દર્શનમાં સાચું જ્ઞાન છે. એ સાચું જ્ઞાન લાધતાં ખોટું જ્ઞાન એની મેળે નાશ પામે. દીવો સજગતાં અંધારાને કહેવું નહિ પડે કે તું દૂર થા. જ્યાં મોહ મર્યો એટલે બાપના અભાવમાં જેમ બેટા ન નીપજે તેમ શોક પણ ન થાય. પ્રિયના વિયોગથી શોક જન્મે છે. અત્યાર સુધી સાધકની નજરમાં અનાત્મ પદાર્થો પ્રિય હતા. પણ હવે તો તેને પ્રિયતાનો ભંડાર = આત્મા મળ્યો. અને આત્માનો તો તે આત્મા હોવાથી-નિજરૂપ હોવાથી, કદી વિયોગ નથી. આ કારણથી આત્માને મેળવનારને સર્વત્ર આત્માની પ્રાપ્તિ હોવાથી અને આત્મા પ્રિયતાનું પિયર હોવાથી શોકનો અવકાશ જ નથી. આમ સર્વત્ર એક આત્માને અનુભવનારનો અજ્ઞાનજન્ય સંસાર અસ્તં પામે છે. અને જેનો સંસાર અસ્ત પામે તેના સાલાબનો પાર કયાં ? ॥ ૭ ॥

સઃ પર્યગાત્ શુક્રમ્ અકાયં અગ્રણં

અસ્નાવિરં શુદ્ધં અપાપવિદ્ધં ।

કવિઃ મનીષી પરિભૂઃ સ્વયંભૂઃ યાયાતધ્યતોઽર્થાન્

વ્યદધાત્ શાશ્વતીભ્યઃ સમાભ્યઃ ॥૮॥

સઃ=તે (એક આત્મદર્શી) શુક્રમ્=પ્રકાશવાળા (પ્રકાશ સ્વરૂપ) પૂર્ણ અહને પર્યગાત્=પ્રાપ્ત થાય છે જે બ્રહ્મ અકાયં=શરીરથી રહિત છે અગ્રણં=પ્રાપ્તી રહિત ॥ અસ્નાવિરં=સ્નાયુઓથી (નાડીઓથી) રહિત છે. શુદ્ધં=શુદ્ધ છે (રાગદ્વેષ વગેરે મેલથી રહિત છે) તથા અપાપવિદ્ધમ્=પુણ્ય અને પાપથી ન વિંધાયેલું છે. અને જે કવિઃ=દૃષ્ટ છે મનીષી=મુદ્ધિવાળું છે પરિભૂઃ=અધ્યક્ષ છે તથા સ્વયંભૂઃ=આપ ને આપ, જાતે ને જાતે જ બનેલું (સ્વયંસિદ્ધ) છે. અને જેણે યાયાતધ્યતઃ=જેવા હોવા બેઠાએ તેવા જ અર્થાન્ = પદાર્થોને શાશ્વતીભ્યઃ=અનાદિ સમાભ્યઃ = વર્ષોથી બ્યદધાત્ = બનાવ્યા છે. ॥ ૮ ॥

તે (એક આત્માને જોનાર) પ્રકાશ સ્વરૂપ બ્રહ્મને પામે છે જે બ્રહ્મ શરીરરહિત, ધારરહિત, સ્નાયુરહિત છે, શુદ્ધ છે, પુણ્ય અને પાપથી ન વિંધાયેલું છે, વળી જે દૃષ્ટ, મુદ્ધિશાળી, અધ્યક્ષ તથા સ્વયંસિદ્ધ છે. જેણે જેવા હોવા બેઠાએ તેવા જ પદાર્થોને અનાદિ વર્ષોથી બનાવ્યા છે. ॥ ૮ ॥

આગલા મંત્રમાં આત્મદર્શનનું મોહાત્મ્ય બતાવ્યું. એ આત્મદર્શીને આત્મા કેવી સમજાય છે એટલે કે તે આત્માને લગતી તેની કેવી સમજણ હોય છે તે ઋષિ વળી બતાવે છે. દરેકે આ મંત્રમાં આપેલા શબ્દાર્થને અનુસાર પોતાના આત્મદર્શનનો તાલો મેળવી જોવો. એમાં જેટલી ભૂત થાય તેટલો તેણે પુરુષાર્થ પાંગલો સમજવો. ઋષિ કહે છે કે સાધકપુરુષ, પ્રકાશસ્વરૂપ પૂર્ણ અહને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ આત્મા નિજરૂપ છે અને પ્રકાશસ્વરૂપ છે. પ્રકાશ એટલે જ્ઞાન. નિજરૂપ જ્ઞાનધન છે, જે સત્યજ્ઞાનધન છે તે કદી શોકવિદ્ધ હોય જ નહિ. અર્થાત્ 'શુક' શબ્દથી નિજરૂપ સન્નિધિદાનંદ છે એમ ઋષિ કહેવા માગે છે.

વળી તે પૂર્ણ પ્રકાશસ્વરૂપ બ્રહ્મ-પરમ આત્મસ્વરૂપ કેવું છે? 'અકાય' 'અપ્રણુ' અને 'અસ્નાવિર' છે. કાયા એટલે દેહ. દેહમાં પ્રણુ = ધા પડે. 'સ્નાવિર' સ્નાયુઓ હોય. આ આત્મા દેહ વગરનો છે. આથી તેને શસ્ત્રાત્મના ધા નથી લાગતા. તેને સ્નાયુઓ વગેરે નથી. અર્થાત્ દેહથી આત્મા જૂદો છે. આત્માથી

દેહ જુદો છે અર્થાત્ જેને આત્મા લાધે છે તેને સમજ પડી જાય છે કે આત્મા નામની વસ્તુ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ દેહથી જુદી છે. દેહ અને આત્માના ધર્મોની કદી આપણે સંભવી શકતી નથી.

વળી એ પરમ આત્મતત્વ શુદ્ધ છે. શુદ્ધ એટલે નિર્મલ-રાગદ્વેષ વગેરે ચિત્તમેલો વગરનું છે. અર્થાત્ ચિત્ત = મનથી પણ આત્મા જુદો છે. મનની વિક્ષિપાનો એ આત્મા મૂળ સ્વરૂપે શિકાર બનતો નથી.

વળી એ આત્મા પાપથી એટલે કે પુણ્ય તથા પાપ બંનેથી વેધાયેલો નથી. આત્માને પુણ્ય અગર તો પાપનો સ્પર્શ નથી. અર્થાત્ રાગદ્વેષ વગરનો હોઈને આ સ્વભાવે પ્રશાન્ત આત્મા = પ્રાણીમાત્રનો આત્મા નિષ્પાપ છે ! પ્રાણીમાત્ર આત્મસ્વરૂપ હોઈને પવિત્રતમ છે. આથી જ આત્માની સત્તામાં માનનાર કોઈને પાપી ન માને.

વળી આ આત્મા કવિ છે. એટલે કે સર્વદક્ષ છે. એની નજરથી બહાર કશું નથી. સૌના ઉપર એની નજર છે જ. વળી તે મનીષિ = બુદ્ધિશાળી = ચક્રોર છે. જગતના પ્રાણીમાત્રની કુલ બુદ્ધિ એ આત્માની બુદ્ધિનો કશોમો ભાગ પણ નથી. વળી પરમ આત્મા 'પરિભૂ' છે એટલે કે એમર થયેલો = સૌ દિશામાં વર્તી રહેલો = સૌનો અધ્યક્ષ છે. બધાંનો ઉપરી છે. અને તે આત્મા 'સ્વયંભૂ' = પોતાની મેળે જ ચંદ્રારો એટલે કે પોતાના સિવાય કોઈ બીજા કારણમાંથી ન નીપજતો - એટલે કે 'સ્વયંસિદ્ધ' છે. વસ્તુમાત્રની સિદ્ધિ આત્માને લીધે છે. આત્માની સિદ્ધિ વસ્તુઓને આભારી નથી. અર્થાત્ જગત છે મારું આત્મા છે એમ નહિ જગત ન હોય તોયે આત્મા તો રહેવાનો જ. આમ સ્વયંસિદ્ધ પરમાત્માની અસ્તિ કોઈને આધારે નથી.

હવે એ આત્માનું પૂર્ણપૂર્ણ બતાવતાં અપિ કહે છે કે એ પરિપૂર્ણ બ્રહ્મ-પરમાત્માએ જેવા હોવા જોઈએ તેવા જ પદાર્થોને અનંતકાળથી બનાવ્યા છે. અર્થાત્ પરમાત્માની ઉપજાવેલી સૃષ્ટિમાં ક્યારેય બૂલ નથી. તેના સંચાલનમાં ક્યાંયે બૂલ નથી. એની વ્યવસ્થામાં ક્યારેય ખામી નથી. જેને બૂલ લાગે-ખામી લાગે-ત્રુટિ જણાય તે તેનાં અપ્રમ દર્શનનું પરિણામ છે. પોતાની લક્ષી દૃષ્ટિ મુજબ તે સૃષ્ટિને કદપી લે છે. બાકી ઇશ્વર જાતે ત્રુટિરહિત છે. અને તેણે બનાવેલું આ સમસ્ત જગત પણ ત્રુટિરહિત-પૂર્ણ-સત્ય, સુંદર-શાસ્વરૂપ છે, અર્થાત્ આ આત્મા દેહથી ભિન્ન છે. મનના મેલોથી પર છે.

પાપ પુણ્યથી ન લેવાયેલો છે. મદાકષિ છે. ચક્રાર છે. એમેરે વર્ના રહેલ છે, સ્વપ્નસિદ્ધ છે. આત્મું જેનું દર્શન છે તેની સમજમાં આવશે કે પરમ-પિતાએ જેવા જોઈએ તેવા તમામ પદાર્થોને પોતાની અકલગતિથી, અનંત-કાળથી સરજી જ મૂકેલ છે. ધ્રુવરને આપણી સલાહની જરૂર નથી. માણસની સત્તાદે જો ધ્રુવર આવે તો જગતનો વ્યાપાર બંધ કરવો પડે. ॥ ૮ ॥

અમ્યં તમઃ પ્રવિદ્યન્તિ ચે અવિદ્યાં ઉપાસતે ।

તતો ભૂયઃ ઇચ તે તમો ચે ડ વિદ્યાયાં રતાઃ ॥ ૯ ॥

અન્યઃ = ગાદ તમઃ = અધારામાં તેઓ પ્રવિદ્યન્તિ = પ્રવેશે છે (નય છે) ચે = જેઓ અવિદ્યાં = જ્ઞાનથી ભિન્ન કર્મ-કેવલ કર્મની ઉપાસતે = ઉપાસના કરે છે. (દિનરાત કર્મ કરવામાં જ લાગ્યા રહે છે) તતઃ = તેનાથી ભૂયઃ = વધારે ઇચ = સમજે તે = તેઓ તમઃ = અધારામાં પ્રવેશે છે ચે = જેઓ વિદ્યાયાં = જ્ઞાનમાં ડ = જ રતાઃ - નિમગ્ન છે. ॥ ૯ ॥

ગાદ અધારામાં તેઓ પ્રવેશે છે જેઓ જ્ઞાનથી ભિન્ન કર્મની ઉપાસના કરે છે. તેનાથી વધારે, સમજે, તેઓ અધારામાં પ્રવેશે છે જેઓ જ્ઞાનમાં જ નિમગ્ન છે ॥ ૯ ॥

આમ આગલા મંત્રમાં ઋષિએ સ્વાતુક્ષાવે સમગ્રય એવું પરમ આત્માતું સ્વરૂપ બતાવ્યું અને સાથે એ પરમ આત્મા જેને સમગ્રયો તેનું દર્શન કેવું હોય છે તે દર્શાવ્યું. હવેના મંત્રમાં માણસના જીવનમાં જ્ઞાન અને કર્મનો પરસ્પર ઉપકારક ક્રમ-સમુચ્ચય હોવો જોઈએ) એ દર્શન બતાવે છે માણસની રચના જ લગવાને એવી બનાવી છે કે જેમાં જ્ઞાન અને કર્મ બંને કુદરતી રીતે જ આવી નય. (માણસને પરમાત્માએ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિય બંને આપી છે. એટલે જ્ઞાન અને કર્મ બંને માણસના જીવનમાં એકત્રીય, સમદક્ષામાં હોય તો જ તે પૂરો મનુષ્ય છે. આથી જેના જીવનમાં કેવળ જ્ઞાનનું પદ્ધતું નમતું હોય કે કર્મનું પદ્ધતું નમતું હોય તેનું જીવનદર્શન અધૂરું છે-એકાકી છે-પાંચળું છે એમ ઉપનિષદને વિશિષ્ટ એવી શૈલીમાં ઋષિ બતાવે છે. ઋષિની વાણી છે કે ગાદા અધારામાં તેઓ દાખલ થાય છે, જેઓ અવિદ્યાને ઉપાસે છે. અને તે ગાદા અધારામાંથી પણ જાણે વધુ ગાદા અધારામાં તેઓ દાખલ થાય છે, જેઓ વિદ્યામાં નિમગ્ન છે.

અહીં અવિદ્યા એટલે કર્મ એવો નિર્ણય અર્થ નીકળે છે. કેવળ કર્મ એટલે કે જે કર્મ જ્ઞાનરહિત હોય તેવાં કર્મો અર્થાત્ વગર સમજ્યે કરવામાં આવતાં કર્મોમાં જ જેઓ રાતદિન સ્વપ્ના પચ્ચા રહે છે તેઓ જીવનમાં અતે ગાઢ અંધારામાં પ્રવેશે છે. ગાઢ અંધારું એટલે દેહયું ફીટે નહિ એવું અજ્ઞાનનું અંધારું, અંધારામાં જેમ પરસ્પર ભિન્ન વસ્તુઓની ભિન્નતા નજરે પડતી નથી તેમ અજ્ઞાનરૂપી ગાઢ અંધારામાં જે સપડાયો તેને પણ વિવેકનું-દેહ આત્મા વગેરેનું જુદાપણું નજરે પડતું નથી. અર્થાત્ તમામ કર્મો સમજપૂર્વક કરવાં જોઈએ. છતાં જેઓનામાં કર્મને કેવી રીતે કરવાં જોઈએ એની નીતરી સમજ નથી તેઓ કર્મને ખોટી રીતે કરતા હોઈ તે કર્મોનાં ફળની મજબૂત-અજગરચૂડમાં પકડાય છે અને એ ચૂડ દિન-પ્રતિદિન એટલી તો મજબૂત થાય છે કે છેવટે માણસ લાચાર બનીને તે કર્મોના ફળના અતૂટ બંધનમાં જ સમડ્યા કરે છે, અર્થાત્ રાગદ્વેષના પંખમાં આવીને જેઓ કર્મ કરે તેઓ વગર સમજ્યે કર્મ કરનારા છે, તેઓ પ્રતિપક્ષ રાગદ્વેષની નાગચૂડમાં ફસાતા જાય છે. અને જીવનને અતે એ રાગદ્વેષના ઝેરીલા ડંખને લાંબને જીવનને વિષમય અનુભવે છે. તેઓ જીવનમાં ભારે છે-હારેલો જુગારી જેમ નિસ્તેજ બને છે તેમ આવા મનુષ્યો જીવનમાં નિરાનન્દ અને નિસ્તેજ બને છે. આથી જ્ઞાનશ્વરકર્મ, અંધારામાં મનુષ્યને દાખલ કરે છે એમ ઋષિ કહે છે.

આથી ઉચ્છેદન જે માણસ કેવળ જ્ઞાનમાં જ સમડ્યા કરે છે, જ્ઞાન જ સર્વસ્વ છે એવું માની કર્મ છોડી દઈ જ્ઞાનપ્રધાન બની નિષ્ક્રિય થાય છે તે માણસની દશા તો પેલા કર્મદ કરતાં પણ ભૂંડી છે. જ્ઞાનથી કર્મ કાંઈ સ્વેચ્છાએ છૂટતાં નથી. કર્મ છોડવાનો દંભ તો મિથ્યાચાર છે. આથી તેવો માણસ કાંઈ કરતો ન હોવાથી કાંઈપણ મેળવતો નથી. અને આ જગત તો કર્મમય છે. નિષ્ક્રિયતાનો અહીં નિષેધ છે. આથી એવો માણસ તો જગતને, સમાજને અને જાતને ભારરૂપ છે. કર્મ-દરિદ્ર માણસ જ ખરો દરિદ્રી છે. એને નથી મળતું જગતનું ઐશ્વર્ય કે નથી મળતું પરલોકનું ઐશ્વર્ય. કેમકે પરલોક પણ કર્મથી જ સુધરે છે. અને સાચું જ્ઞાન તો યથું નથી. કેમકે જેને સાચું આત્મજ્ઞાન થાય તે કર્મો કયાં સિવાય રહે જ નહિ. આમ તેવાની દશા તો ધોખીના કૂતરા જેવી જ થાય. આથી ઋષિ તેવાને વધારે ગાઢ અંધારામાં દહસેલાતો જુવે છે. આમ કેવળ કર્મ કે કેવળ જ્ઞાન તરફથી-અસરો જીવનની નિશાની છે એમ ઋષિ કહે છે. ॥ ૯ ॥ ૧

અન્યદેવ આહુઃ વિચયા અન્યદ્ આહુઃ અવિચયા ।
 રતિ' શુદ્ધમ ધીરાણાં ચે નઃ તત્ વિચચક્ષિરે ॥ ૧૦ ॥

અન્યદ્=ખીજું એવ=જ ફળ વિચયા=જ્ઞાનથી થતું આહુઃ=કહે છે. તથા
 અન્યન્=ખીજું જ ફળ અવિચયા=કર્મથી આહુઃ=થતું કહે છે. રતિ=આ અમેએ
 ધીરાણાં=શુદ્ધિમાનો પાસેથી શુદ્ધમ=સાંભળ્યું છે. ચે=જેઓએ નઃ=અમેને
 તત્=ને(ફળમેઃ) વિચચક્ષિરે=ખોલીને કહ્યો છે. ॥ ૧૦ ॥

ખીજું જ ફળ જ્ઞાનથી થતું કહે છે. તેમજ ખીજું જ ફળ કર્મથી થતું કહે છે
 આ અમેએ શુદ્ધિમાનો પાસેથી સાંભળ્યું છે જેઓએ અમેને તે ખોલીને કહ્યું છે.
 (સ્પષ્ટપણે કહ્યું છે). ॥ ૧૦ ॥

જ્ઞાનનું અને કર્મનું ફળ ભિન્ન ભિન્ન છે અને તે બંને ફળ માણસે
 મેળવવા જેવા છે તેથી ગમે તે એકની પ્રધાનતા-એકનો પક્ષપાત અનુચિત
 અને અવનતિકારક છે એવું વિધાન કરતાં ઋષિ કહે છે કે હે મનુષ્યો !
 જ્ઞાન અને કર્મનું ફળ પરસ્પર ભિન્ન છતાં પરસ્પર ઉપકારક છે. આથી
 તમે જ્ઞાન અને કર્મના છૂટાછેડા કદી ન કરશો. આ ફળભેદ પરંપરાથી આવ્યો
 આવે છે. ઋષિ કહે છે કે અમારું પોતાનું જ આ દર્શન નથી. પણ અમારા
 પૂર્વજોનું પણ આ જ દર્શન છે. અમારાં દર્શનને, જીવન જીવી ગયેલા પૂર્વજોની
 પણ સંમતિ છે. અને સત્પ્રમાણનો સંચય તો ઉપકારક છે-આથી બાપિ
 સંતતિને માટે પણ અમે આ દર્શન વારસામાં આપી જઇએ છીએ. ॥૧૦॥

વિદ્યાં ચાવિદ્યાં ચ યસ્તદ્ વેદ ઉમયં સહ ।

અવિચયા મૃત્યુ તીર્ત્વા વિદ્યાયાઽમૃતમશ્નુતે ॥ ૧૧ ॥

યા=જે તત્=તે વિદ્યા=જ્ઞાનને ચ=અને ચ=નિશ્ચય અવિદ્યાં=કર્મને
 અર્થાત્ ઉમયં=બંનેને સહ=સાથી વેદ=મણે (સાથી સમજીને ઉપાસે) છે.
 તે અવિચયા=કર્મથી મૃત્યું=મોતને (ચિત્તની ભલિનતાને) તીર્ત્વા=ઓળંગીને
 વિદ્યા=જ્ઞાનથી અમૃત=અમૃત (અહા) ને અશ્નુતે=પ્રાપ્ત થાય છે.

જે (મનુષ્ય) તે જ્ઞાનને તથા નિશ્ચય કર્મને એટલે કે બંનેને સહચર સમજે
 છે. તે કર્મથી મોતને ઉલ્લંઘી, જ્ઞાનથી અમૃતને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૧ ॥

હવેના મંત્રમાં જ્ઞાન અને કર્મનું પરસ્પર ભિન્ન છતાં ઉપકારક ફલ
 કયું છે તે બતાવે છે કે હે મનુષ્યો ! જે મનુષ્ય વિદ્યા-જ્ઞાન અને અવિદ્યા=
 કર્મને સહચર જાણે છે તે અવિદ્યાથી મોતને તરી જાય છે અને વિદ્યાથી
 અમૃતને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ જેના જીવનમાં જ્ઞાન અને કર્મ સહચર છે-

સાથે સાંથે મિત્રભાવે વસે છે તેનું જીવન સફળ થાય છે. મોતને મારવું અને અમૃતને મેળવવું એ તો જીવનની સિદ્ધિ છે. મોત એટલે જે કારણ દ્વારા માણસને મોત મળે છે તે કારણનો નાશ. મોત માણસને દેહને લઈને મળે છે. દેહ કઈને લઈને. કર્મોની અંધકતા રાગદ્વેષને લઈને અને રાગદ્વેષ અજ્ઞાનને લઈને. આમ મોત એટલે અજ્ઞાન અર્થાત્ જ્ઞાનપૂર્વક કરેલાં કર્મથી અજ્ઞાન મરી જાય છે. અર્થાત્ સમજણપૂર્વક આચરવામાં આવતાં કર્મો ખૂબ જ ઉપકારક છે. અને જેનું મોત મરી જાય તેને માટે અમરપણું જ મળે, એ અમરપણું એ શરીરદૃષ્ટિનું નથી. આત્મદૃષ્ટિનું છે. અર્થાત્ સમજપૂર્વક આચરેલાં કર્મો અજ્ઞાનરૂપી અશુદ્ધિને ટાળે છે અને જ્ઞાનની સ્થાયી નિર્મલતા-શુદ્ધિને જન્માવે છે. આમ બન્ને જેના જીવનમાં ઉતરેલાં હોય તેને મનુષ્ય જીવનનું પૂરું સાક્ષ્ય લાધે છે. માટે બન્નેને જીવનમાં પૂરો અને યોગ્ય અવકાશ આપવો રહ્યો. ॥ ૧૧ ॥

અર્થં તમઃ પ્રવિશન્તિ ચે અસમ્ભૂતિં ઉપાસતે ।

તતઃ ભૂયઃ દ્વષ તે તમઃ ચે ડ સમ્ભૂત્યાં રતાઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ=ગાઠા તમઃ=અંધારામાં તેઓ પ્રવિશન્તિ=પ્રવેશ કરે છે (જાય છે) ચે=જેઓ અસમ્ભૂતિ=આત્માથી ભિન્ન શરીર (કેવળ શરીર) ની ઉપાસતે=ઉપાસના કરે છે (દિનરાત શરીરના લાલન પાલનમાં જ લાગ્યા રહે છે) તતઃ=તેનાથી ભૂયઃ=વધારે દ્વષ=સમજો તે=તેઓ તમઃ=અંધારામાં પ્રવેશે છે ચે=જેઓ સમ્ભૂત્યાં=આત્મામાં ડ=જ રતાઃ=નિમગ્ન છે. (દિનરાત આત્માના ચિન્તનમાં જ નિમગ્ન છે. ॥ ૧૨ ॥

ગાઠા અંધારામાં તેઓ પ્રવેશે છે જેઓ આત્માથી ભિન્ન શરીરને ઉપાસે છે. તેનાથી વધારે, સમજો, તેઓ અંધારામાં પ્રવેશે છે જેઓ આત્મામાં જ નિમગ્ન છે ॥૧૨॥

કર્મ અને જ્ઞાનનું જીવનમાં સરખું સ્થાન છે. એક બીજાના સાહચર્યની જીવનમાં જરૂર છે એમ ઋષિએ પૂર્વ દૃષ્ટાઓની સંમતિ સહિત સ્વાતંત્ર્ય આપ્યો. હવે જે માણસ શરીર અને આત્માની કિંમત સમજતો નથી તેને ઉદ્દેશીને ઋષિ કહે છે કે જે માણસ આત્માથી ભિન્ન શરીરની ઉપાસનામાં જ મોજ માણે છે તે માણસ ગાઠા અંધારામાં પ્રવેશે છે. તેનાથી પણ વધારે ગાઠા અંધારામાં તે માણસ પ્રવેશે છે જે કેવળ આત્મમાં જ નિમગ્ન છે. અર્થાત્ આ જગતમાં શરીર અને આત્મા બન્નેનાં યોગ્ય મૂલ્યાંકન કરવાં

રહ્યાં. આત્માને વિસરી' જે કેવળ દેહના પાત્રન પોષણમાં જ લાગેલો રહે છે તેનો આત્મા કચ્છાઈ જાય અર્થાત્ આ જીવન કેવળ દેહને પાળવા પોષવા માટે નથી. જે મનુષ્ય અવિવેકનો માર્થો કેવળ દેહને જ પંપાળી રહે છે તે માણસ જીવનને અંતે ગાદું અંધારું જ કમાય છે. કેમકે જેના જીવનમાં આત્માનું જાળ નથી, જે કેવળ દેહની સરસારા કરે છે તે માણસનું જીવનદર્શન અધૂરું છે. કેવળ દેહનું લાલનપાત્રન અંતે ત્રિપથ નીવડે છે. કેમકે મનુષ્ય એટલે દેહ વત્તા આત્મા. જ્યાં વત્તાની નિશાની હોવી જોઈએ, ત્યાં આદ્યાકાંડી કરીએ તો ખોટ જ આવે એ દેખીતું છે. વળી આ ઉપરાંત જે દેહને વીસરી કેવળ આત્મામાં જ નિમગ્ન રહે છે તે માણસ પણ જીવનમાં આગળ વધેલો ન ગણાય. દેહના મૂલ્ય ન અંકાર્યા તોપણ મનુષ્ય અનેક દૃષ્ટિએ અપરાધી છે. આથી ઋષિ કેવળ દેહલાલન કે કેવળ આત્મરમણનું ફળ ગાઢતર અંધારામાં પ્રવેશ જ બતાવે છે. ॥ ૧૨ ॥

अन्यद् एव आहुः संभवात् अन्यद् आहुः असम्भवात् ।

इति शुद्धिम धीराणां ये नः तद् विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

અન્યત્=બીજું' એવ=જ ફળ સંભવાત્=આત્માથી (આત્માની ઉપાસનાથી) થતું આહુઃ=કહે છે અને અન્યદ્=બીજું જ અસંભવાત્=શરીરથી (શરીરની ઉપાસનાથી થતું) આહુઃ=કહે છે. ઇતિ=આ અમોએ ધીરાણાં=સુદ્ધિમાનો પાસેથી શુદ્ધિમ=સાંભળ્યું છે. વે=જેઓએ નઃ=અમોને તત્=તે (ફલબેદ) વિચચક્ષિરે=ખોરીને કહ્યો છે ! ॥ ૧૩ ॥

બીજું જ ફળ આત્માથી થતું કહે છે. અને બીજું જ શરીરથી થતું કહે છે. આ અમોએ સુદ્ધિમાનો પાસેથી સાંભળ્યું છે જેઓએ અમોને તે ખોરીને કહ્યું છે ! ॥ ૧૩ ॥

ગાઢ અંધારામાં કે ગાઢતર અંધારામાં દેહ અને આત્મામાં કેવળપણે રમનારાઓ કેમ પ્રવેશે છે. તો ઋષિ કહે છે કે દેહ અને આત્માની ઉપાસનાના ફળ બુદ્ધાં બુદ્ધાં છે. અને એ ફલબેદ પરંપરાથી એમણે સાંભળ્યો છે. એક તો પરંપરાપ્રાપ્ત છે અને બીજું એ અનુભવથી સમગ્રતઃ એવી વસ્તુ છે. પરંપરા તો સંભવ છે કે અપ્રામાણિક નીવડે પણ સ્વાનુભવમાં સંશય રહેતો નથી આથી દેહ અને આત્મા બંનેની આ જગતમાં સાથે ઉપાસના થવી જોઈએ. એટલે કે બંનેની પરસ્પર ઉપકારકતા ન ભૂલાવવી જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

સમ્મૂર્તિં ચ વિનાશં ચ યસ્તદ્ વેદોમયં સહ ।

વિનાશોન મૃત્યું તીર્ત્વા સમ્મૂત્યા અમૃતં અશ્નુતે ॥ ૧૯ ॥

યઃ=જે તત્=તે સમ્મૂર્તિ=આત્માને ચ=તથા ચ=નિશ્ચય વિનાશં=વિનશ્ચર શરીરને અર્થાત્ હમયં=જનને સહ=સાથી વેદ=મણે છે (સાથી સમજને ઉપાસે છે=સ્વસ્થ રાખે છે) તે વિનાશોન=શરીરથી મૃત્યું=મોતને-રોગને તીર્ત્વા=ઓળંગીને સંમૂત્યા=આત્માથી અમૃતં=અમર જીવનને અશ્નુતે=પ્રાપ્ત થાય છે.

જે (મનુષ્ય) તે આત્માને તથા નિશ્ચય વિનશ્ચર શરીરને એટલે કે જનને સહચર સમજે છે તે શરીરથી મોતને (મોતના પાશરૂપ રોગોને) ઓળંગી જઈ આત્માથી અમૃતને (અમર જીવનને) પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

આમ ઋષિએ દેહોપાસના અને આત્મોપાસનાને જુદી જુદી સમજ ગમે તે એકમાં પડી રહેનારને દર્શનશ્રવ્ય કહ્યા. તો તે બંને ઉપાસનાનું જીવનમાં ફળ શું ? ઋષિજી હવે એ બાબતમાં કહે છે કે હે મનુષ્યો ! જે માણસ દેહ અને આત્માને આ જગતમાં સદચર સમજે છે તે દેહ દ્વારા મોતને ઓળંગી જાય છે અને આત્મા દ્વારા અમર જીવન પામે છે. અર્થાત્ દેહ અને આત્મા પરસ્પર ઉપકારક છે. આત્મા વિનાનાં યોગિયાંની અને યોગિયાં વિનાના આત્માની કશી કિંમત નથી. જે દેહમાં આત્મા નથી તે નિર્જિવ છે, અને જે આત્માને યોગિયું નથી તે આત્મા પુરુષાર્થમાં પાંગળા છે. દેહ એ ધરાપ્રાપ્તિનું સાધન છે. આત્મા એ પુરુષાર્થનો અધિકારી છે. દેહ એટલે કર્મ. જે કર્મ આત્મા સિવાયનું હોય તે નિર્જિવ-મરેલું, બ્યારે મોતને તો ઓળંગવાનું છે. આથી આત્માને જેના ઉપર કાબૂ છે તેવા દેહ દ્વારા તો મોતને ભાડવાનું છે. મોત એટલે મતિની મક્કિનતા-પ્રતાપરાધમાંથી નીપજતા રોગ, કલેશ વગેરે. એ બધા રોગો કે ભવરોગ જ્યાં સુધી ન મટે ત્યાં સુધી જીવનમાં શાન્તિ કે સમાધાન ક્યાંથી ? આથી પુરુષાર્થો આત્મા દેહને કદી ન વેરે. તે જ મુજબ દેહ વગરનો આત્મા ઓછામાં ઓછો ઉપયોગી છે. કેમકે દેહ તો સાધન છે. સાધન વિનાનો સુધાર કશું કરી ન શકે ! શક્તિ ગમે તેટલી હોય સાધન વિના તે પાંગળા છે. આથી દેહી, આત્માને પણ પધાર્થપણે સમજે. અને એ જનનેના પરસ્પર ઉપકારને સમજ જીવનમાં વતે તો જીવન સફળ થાય. આમ એ જનનેની સાથે સાથે ઉપાસના થતી જોઈએ. ગમે તે એકના તરફ વધુ પડતા ટંગાણથી જીવનસિદ્ધિ વેગળા જાય છે, એવું ઋષિનું મતવ્ય છે. ॥ ૧૯ ॥

હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્યાઽપિહિતં મુલમ્ ।

તત્ ત્વં પૂષન્ ! અપાવૃણુ સત્યધર્માય દૃષ્ટ્યે ॥ ૧૫ ॥

હે પૂષ્ણં પરમાત્મા ! હિરણ્મયેન=સોનાના પાત્રેણ=ઢાંકણાંથી (સોનાની માફક મનને લોભાવનાર વિપયરૂપી માયાથી પકડાથી) આપ સત્યસ્ય=સત્યનું મુલ્ય=મુખ્ય અપિહિતં=ઢાંકાયેલું છે. પૂષન્=હે સર્વના પોષક ! તત્=તેને-ઢાંકણાને-પડાને હું સત્યધર્માય=સત્યધર્માના (સત્યપરાયણના) દૃષ્ટ્યે=દર્શન માટે અપાવૃણુ=ઉઠાવી લ્યો. ॥ ૧૫ ॥

હે પૂષ્ણં પરમાત્મા ! સોનાના ઢાંકણાથી આપ સત્યનું મુખ્ય ઢાંકાયેલું છે. હે સર્વપોષક ! તેને હું સત્યપરાયણના દર્શનને માટે ઉઠાવી લ્યો. ॥ ૧૫ ॥

આમ આત્યાર સુધી જ્ઞાન અને કર્મની ઋપિએ જીવનમાં જરૂરીઆત જણાવી. પણ એ જ્ઞાન અને કર્મ ભક્તિ સિવાય નથી તો નીપજતાં કે નથી તો સમૃદ્ધ થતાં. જ્ઞાન અને કર્મ જેમ મનુષ્યનાં ઘટક તત્ત્વો છે તેમ માણસનામાં હૃદય જેવી પણ ચીજ છે. અને શરીરની રચનામાં સૌથી અગત્યની ચીજ માથું કે હાથ પગ નથી, પણ હૃદય છે. (હૃદય એ ભાવનાનું-લાગણીનું-ભક્તિનું નિવાસસ્થાન છે. એ ભાવના-લાગણી-ભક્તિનું તત્ત્વ સૌથી અગત્યનું છે, કેમકે જેનું માથું ખસી જાય તે માંડો થઇને પણ જીવે. જેના હાથ પગ લૂછા થાય તે અપંગ થઇને પણ જીવે, પણ જેનું હૃદય અટકી જાય તે તો છતાં માથાંએ અને હાથપગે પણ મરી જાય.) આથી જ્ઞાન અને કર્મ બંનેની-જનની-બંનેની ધારી અને બંનેની જીવનદાયિની ભક્તિનું જીવનમાં ઉચ્ચતમ સ્થાન છે.) એ ભક્તિ એટલે ઇશ્વરની આગળ પરમપ્રેમથી પ્રાર્થના કરવી તે પ્રેમના રસ આગળ ભગવાન પણ પીગળી જાય છે) આથી ઋપિ પોતાના જીવનદર્શનને ખૂબ જ પ્રામાણિક બનાવવા, હવેના મંત્રોમાં જ્ઞાનમય સજીવ ભક્તિની મુદ્રા મારતાં કહે છે કે હે પૂષ્ણં પરમાત્મા ! આપ સત્ય સ્વરૂપનું મુખ્ય સોનાનાં ઢાંકણાંથી ઢાંકાયેલું છે. હે સર્વપોષક ! સત્ય પરાયણ એવા મારા દર્શન માટે આપ એ સોનેરી ઢાંકણને કૃપા દૂર કરો ! અર્થાત્ પરમાત્મા પરમસત્ય છે. એ પરમસત્ય, અસત્યનાં ચક્રચક્રતાં અને લોભાવનારાં ઢાંકણાંથી ઢાંકાયેલું છે ! ઋપિ જીવનભર સત્યની આરાધના કરી ચૂકેલા છે. આથી તે હવે હસ્તપૂર્વક પ્રાર્થે છે કે હે ભગવન ! આપ પરમસત્યનાં મને દર્શન યાઓ. અસત્ય ખરી પડે. હું સત્યદર્શનસાક્ષસ છું. અર્થાત્ સૌના હૃદયમાં તે પરમસત્ય પરમપિતા, પરમ અસત્ય એવા

અજ્ઞાનથી દંડાર્થ રહેલા છે. જેણે પરમ તમનાથી જીવનભર સત્યાચરણનો પ્રયત્ન કર્યો હશે તેનું હૃદય પોંકારી ઉદ્દેશ કે હે પૂર્ણ પરમાત્મનું! આપનાં મને દર્શન થાઓ! હે-સત્યનારાયણ! મને આપનું દર્શન આપો. અને આ પ્રાર્થનામાં પોષણતા નહિ હશે. અને જે પ્રાર્થના ઘનભાવથી ભરેલી હોય તે તત્કાળ ફલવતી થાય છે. પ્રાર્થનાનું બળ દરેક સત્ય સાધકે અણબું રહ્યું ॥ ૧૫ ॥

પૂષ્પન્ ! એકર્ષે ! યમ ! સૂર્ય ! પ્રાજાપત્ય !

વ્યૂહ રક્ષ્મીન્ સમૂહ તેજ ।

પન્ તે રૂપં કલ્યાણતમં તત્ તે પદ્યમિ,

યઃઅસૌમસૌ પુરુષઃસોઽહમસ્મિ ॥ ૧૬ ॥

પૂષ્પન્=હે જગત્પોષક! એકર્ષે!=હે અદ્વિતીય દૃષ્ટા! યમ=હે સર્વ નિયમમાં રાખનાર! સૂર્ય=હે વિદ્વાનોથી પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય! પ્રાજાપત્ય=હે પ્રજાપતિઓના પ્રજાપતિ! આપના કૃપાના કિરણોને વ્યૂહ=વિખેરા તથા આપના તેજઃ=પ્રકાશને, સમૂહ=એકત્રિત કરો! તે=આપનું ચત્=જે કલ્યાણતમં=સર્વથી વધારે મંગલમય સ્વરૂપ છે તત્=તે તે=આપનાં સ્વરૂપને હું પદ્યમિ=જોઉં (જોઈ થકું) યઃ=જે અસૌ=તે અસૌ=તે (ચિરકાળથી વિખૂટો પડેલો) આપનો પુરુષઃ=જન છે, સ=તે અહં=હું અસ્મિ છું. ॥ ૧૬ ॥

હે જગત્પોષક! હે અદ્વિતીય દૃષ્ટા! હે સર્વનિયામક! હે વિદ્વત્પ્રાપ્ત! હે પ્રજાપતિઓના પ્રજાપતિ! આપનાં કૃપાના કિરણોને મારા ઉપર વિખેરો તથા આપનાં અજ્ઞાનને નસાડનારા પ્રકાશને મારા હૃદય પર એકત્રિત કરો! આપનું જે સૌથી મંગલમય સ્વરૂપ છે, આપના તે સ્વરૂપને હું જોઈ. જે પેલો પેલો-આપનો જન છે તે હું છું. ॥ ૧૬ ॥

આમ ભક્તહૃદયી ઋષિએ પ્રાર્થના કરી. પણ ભક્તિનો રસ જ એવો છે કે ભક્તવ્યની સ્તુતિ તેમાં થયાજ કરે છે. આથી ઋષિ આમળ કહે છે કે હે જગત્પોષક! હે અદ્વિતીય દૃષ્ટા! હે સર્વનિયામક! હે વિદ્વત્પ્રાપ્ત! હે પરમપિતા! આપના કૃપાનાં કિરણોને મારા ઉપર વિખેરો. આપનાં, અજ્ઞાનને નસાડનારા પ્રકાશને, મારા હૃદય ઉપર એકત્રિત કરો. પરમાત્મા જગત્પતા પોષક છે. કાણ ખીણું બ્રહ્માંડને પોષી શકે એમ છે? પરમાત્મા અજોડ દૃષ્ટા છે. કમકે તે સર્વસાક્ષી છે! કાણ તેના સિવાય એકી વખતે સર્વત્ર નિદ્રા રાખી શકે?

કાણુ તેના સિવાય ચરણચરને નિયમનમાં ગણી શકે ? એવા પરમપિતાના પ્રકાશને ઋષિ પોતાના હૃદયમાં એકત્રિન થયેલો જોવા ઇચ્છે છે. આવી સહન્ય પ્રાર્થનાથી અંતર અત્યંત નિર્મલ થાય છે. એ અત્યંત નિર્મલહૃદયમાં ભગવાંનનો અવાજ સંભળાય છે. ઋષિને પણ અંદરથી અવાજ આગ્યો કે હે પુત્ર ! તારે માફ કર્યું સ્વરૂપ જોવું છે ! ઋષિ નમ્રતમ જનીને કહે છે કે હે પ્રભો ! મને આપના સ્વરૂપની શી સમજ ! હું ફક્ત એટલું જ કહું કે આપનું જે સ્વરૂપ સૌથી મંગલમય હોય તે સ્વરૂપ હું જોઉં ! પરમપિતા આગળ અધુષ બાળક શું કહે ? પોતાનાં સાચાં સ્વરૂપ વિષે તો ભગવાન જ જાણે ! ભક્તને શું ખબર હોય ? આથી ભક્તહૃદયી ઋષિ પરમાત્મા ઉપર જ ડોરે છે. અને સૌએ પરમપિતાના મંગલમય સ્વરૂપને પોતાની દૃષ્ટિથી નથી ચીતરવાનું. ભગવાનના ઉપર જ એ છોડવાનું હોય ભગવાનની ઈચ્છા હોય તે સ્વરૂપે ભગવાન આપણા ઉપર સ્વરૂપ બતાવી અનુગ્રહ કરે. અને ભગવાન તો અધું જાણે છે. આટલું કહી ઋષિ પોતાની, પરમપિતા આગળ સ્નેહપરવશ થઈ ઝોળખ આપે છે કે હે ભગવન્ ! હું આપનો જાન છું, જે આપનાથી વિખૂટો પડ્યો હોતો ! અનન્તકાળથી આપનાથી વિખૂટો પડેલો હવે હું અત્યારે આપની કૃપાથી આપની સમક્ષ ઉભો છું. કૃપા કરી હવે મને ઉદ્ધરો. ॥ ૧૬ ॥

વાયુઃ અનિલં અમૃતં અથ દ્વંદ્વં મસ્માન્તં શરીરમ્ ।

ઓમ્ કૃતો ! સ્મર, કૃતં સ્મર કૃતો સ્મર કૃતં સ્મરં ॥ ૧૭ ॥

હે મનુષ્ય ! વાયુ=પ્રાણ અમૃતં=અવનરૂપ અનિલં=સમષ્ટિ વાયુમાં અથ=તથા દ્વંદ્વં=આ શરીર=શરીર મસ્માન્તં=મરમ થઈ પૃથ્વીમાં મળી જાય છે. કૃતો=હે સંકલ્પમય ! તું ઓમ્=અનન્ત શક્તિપૂર્ણ પરમાત્માનું સ્મર=સ્મરણ કર. કૃતં=કર્તવ્ય કર્મનું સ્મર=સ્મરણ કર. કૃતો=હે સંકલ્પમય ! તું પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સ્મર=સ્મરણ કર. કૃતં=કર્તવ્ય કર્મનું સ્મર=સ્મરણ કર. ॥ ૧૭ ॥

હે મનુષ્ય ! પ્રાણ, અવનરૂપી સમષ્ટિ વાયુમાં તથા આ શરીર મરમ થઈ માટીમાં મળી જાય છે ! હે સંકલ્પમય ! તું અનન્તશક્તિ પૂર્ણ પરમાત્માનું સ્મરણ કર. કર્તવ્ય કર્મનું સ્મરણ કર ! હે સંકલ્પમય ! તું પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સ્મરણ કર ; કર્તવ્ય કર્મનું સ્મરણ કર. ॥ ૧૭ ॥

આમ આગલા મંત્રમાં ઋષિએ ભાવભરી ભગવાનની પ્રાર્થના કરી અને પોતાનો પરિચય આપ્યો. અને તેના અંતરમાં ઇશ્વરકૃપાથી મનુષ્યને જે સ્થાથી

જ્ઞાન સ્ફુરતું જોઈએ તે પરમાત્માની કૃપાથી સ્ફુરતાં, આખાં જગતને ઋષિ-
હૃદય સ્વયમેવ સંબોધી ઉઠે છે કે હે મનુષ્ય ! અમૃત અનિલમાં વાયુ મળી
જાય છે. અમૃત એટલે જે કદી મરે નહિ—તે નહિ—મરે નહિ એવું એટલે
કે ત્રણે કાળમાં હોનારું. અનિલ એટલે પવન—જીવનશક્તિ એટલે અખિલ
બ્રહ્માંડનો જીવનઝરો—પરમાત્મા અર્થાત્ અમૃત અનિલ એટલે અમર જીવન
સ્વરૂપી સમિચ્છાનંદ પરમાત્મા. એવા પરમાત્મામાં વાયુ-જીવન—વ્યક્તિગત જીવન—
જીવ મળી જાય છે. અર્થાત્ દરેક જીવ અતે પરમાત્મામાંથી કુટેલો હોઈને
પાછો પોતાનાં મૂળ સ્વરૂપ પરમાત્મામાં એકાકાર થાય છે. જીવ ખોવાઈ જતો
નથી, પણ સંસારદશામાં, દેહમાં રૂંધાયેલ જીવ પરમાર્થ દશામાં અમર
જીવનવાળો એટલે કદી ન ટળે એવી અસ્તિતાજો અર્થાત્ પરમાત્મસ્વરૂપ છે.
આથી કાંઈએ પણ નિરાશ થવાનું નથી. આમ આત્માને લગતી શાન્તિ
ઋષિએ બતાવી. બાકી રહ્યો દેહ. અને દેહ તો ભરમાન છે જ. એટલે કે
એક દિવસ એ બળીને રાખ થવાનો જ. આત્મા. અમર જ રહેવાનો અને દેહ
ટકાયો પણ ન જ ટકવાનો. અને આ છે જીવનનું સત્યદર્શન. જોને આ દર્શન
પચી ગયું તે આત્માને માટે શોક ન કરે, દેહને માટે સંતાપ ન કરે. કેમકે
સત્ય સદા સત્ય રહે છે. જ્યારે મધિરકૃપાથી આ જ્ઞાન થયું ત્યારે ઋષિહૃદય
એ જ્ઞાન દ્વાન જીવનનું શું રહસ્ય છે તે બતાવે છે કે હે કૃતો ! હે સંકલ્પમય !
તું જીવું સ્મરણ કર. તું કર્તવ્ય કર્મનું સ્મરણ કર. અર્થાત્ જીવમાં પણ
પ્રયત્ન સદિચ્છાશક્તિ હોવાથી, અને જે જેવા પોતાને બનાવવા ઇચ્છે તેવો
બની શકતો હોવાથી જીવને અહીં કંતુ શબ્દ દ્વારા ઓળખવામાં આવ્યો છે.
અર્થાત્ સુહૃદ્ યદ્ ઋષિ કહે છે કે હે સંકલ્પમય જીવ ! તું જીવ=પૂર્ણ
પરમાત્માનું સ્મરણ કર. અને અનુભવ સિવાય કોઈપણ વસ્તુનું સ્મરણ હોઈ
શકતું નથી. અર્થાત્ હે જીવ ! તું પૂર્ણ પરમાત્માનો તારામાં અનુભવ કર. અને
તું પૂર્ણસ્વરૂપ છે એ સ્મરણ રાખ. તે ઉપરાંત ચાલતરહે તું કર્તવ્ય કર્મ કર.
પૂર્ણ સ્વરૂપની ઓળખમાંથી કુદરતી રીતે કર્તવ્યમાં એકધારી નિષ્ઠા રૂળે જ
છે. આમ પરમાત્માનું તીવ્રસ્મરણ અને કર્તવ્યનિષ્ઠા એ જીવનનું ઉપનિષદ્
છે. ઋષિને પોતાના આ દર્શનથી એટલો આંતરિક ઉલ્લાસ આવી જાય છે
કે એ ઉપદેશને અહીં તે બે વખત ઉચ્ચારે છે. એ દ્વિરુક્તિ ઋષિના દર્શનનો
ઉલ્લાસ અને જીવમાત્ર પ્રત્યેનો એનો સુહૃદ્ભાવ બતાવનારી છે. ॥ ૧૭ ॥

अग्ने ! नय सुपथाराये अस्मान् विश्वानि देव ! वयुनानि विद्वान् ।
युयोधि अस्मत् जुहुराणं यनः भूयिष्ठां ते नमः उक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

અનેહે સર્વના અમણી ! (જગદ્ગુરો !) તું અમાન=અમોને રાએ= ધનને માટે (લોકમુખ તથા પરલોક મુખરૂપી ધનને માટે) મુપવા=સારે રસ્તે (ન્યાયી માર્ગે) નવ=દોર. દેવ=હે સર્વના હૃદયમાં અંતર્ધામિરૂપે પ્રકાશમાન ! તું અમારાં વિદ્વાનિ=અર્થમાં વયુનાનિ=જ્ઞાનોને (સમજોને) વિદ્વાન= જાણવાવાળો છે. અમત=અમારાથી હુઝરાળ=કુટિલ (સારા માર્ગે ચાલવામાં રોકનાર) દન=પાપને યુગોધિ=અલગ કર. અમે મૂયિષ્ટ=મહુ મોટા નમઃઃકર્ત્તિ= નમસ્કાર વચન તે=આપને વિષેમ=બેટ કરીએ છીએ (વારંવાર) પ્રણામ કરીએ છીએ. ॥ ૧૮ ॥

હે જગદ્ગુરો ! અમોને મુખરૂપી ધનને માટે સારે રસ્તે ચલાવો ! હે દેવ ! આપ અમારાં અર્થમાં જ્ઞાનોના જાણકાર છો અમારાથી કુટિલ પાપને દૂર કરો ! વારંવાર આપને નમોવચન બેટ કરીએ છીએ ॥ ૧૮ ॥

પોતાને જે જીવનદર્શન લાધ્યું તેને માટે કરુણામય પરમપિતાની પ્રાર્થના કરતાં ઋષિ ઉપનિષદનો અંત ગાય છે કે હે જગદ્ગુરો ! અમોને આપ અમૃત મુખને માટે સારે રસ્તે ચલાવો, આપ અમારાં જ્ઞાન અને કર્મોના જાણનારો છો, અમારાથી કુટિલ પાપોને દૂર કરો અમો વારંવાર આપને નમન કરીએ છીએ. અર્થાત્ હે પરમાત્મન ! હે જગદ્ગુરો ! આ જગતની જૂલજૂલમણીમાં અમોને સદા સન્માર્ગે ચલાવો. આપ સર્વજ્ઞ અને સર્વસાક્ષી છો ! આપના દર્શનમાં આડે આવનારાં અમારાં પાપોને આપ જ દૂર કરો. અમારી એ શક્તિ નથી, અમો તો પ્રાર્થના તેટલી કરી શકીએ ! હે નાથ ! આપ સર્વસ્વામીને અમો અક્રિયન-દરિદ્રીએ શું આપીએ ! અમારી કૃતજ્ઞતા કેવી રીતે વ્યક્ત કરી શકીએ. આપનું ઋણ કેવી રીતે અદા કરીએ. અમારી પાસે બીજું કશું નથી ! ફક્ત બે હાથ અને ત્રીજું માથું છે. તે અમો આપના ચરણારવિન્દમાં મૂકીએ છીએ. અમો આપને વારંવાર હંડવત્ પ્રણામ કરીએ છીએ ! હે નાથ ! હમારી પાસે બીજું કશું નથી ! ॥ ૧૮ ॥

॥ હરી ઐ તત્સત્ પરમાત્મને નમઃ ॥

ॐ

॥ अथ केनोपनिषत्

॥ ૐ આપ્યાયન્તુ મમાજ્ઞાનિ વાક્પ્રાણઃ સ્વધુઃ-શ્રોત્રમથો
વલમિન્દ્રિયાણિ ચ સર્વાણિ । સર્વે બ્રહ્મોપનિષદ્ માહં બ્રહ્મ નિરાકુર્યો
મા મા બ્રહ્મ નિરાકરોત્ । અનિરાકરણમસ્તુ, અનિરાકરણં મેઽસ્તુ ।
તદ્ આત્મનિ નિરતે યે ઉપનિષત્સુ ધર્મોઃ તે મયિ સન્તુ, તે મયિ
સન્તુ ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

ૐ=હે પરમાત્મા ! મમ=મારાં જ્ઞાનિ=જ્ઞાને આપ્યાયન્તુ=વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત
હો. (પ્રતિદિન વધતી જતી યજ્ઞિનવાળાં હો) વાક્=વાણી (વાગિન્દ્રિય)
પ્રાણઃ=નાક. ચક્ષુઃ=આંખ; શ્રોત્રમ્=કાન. અથો=તથા વલં=વલ્ગુ (ચામડી-
સ્પર્શોન્દ્રિય) ચ=તથા સર્વાણિ=આકાશી બધી ઇન્દ્રિયાણિ=ઇન્દ્રિયો વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત
થાઓ. આ જે સર્વે=અર્ધુ-સર્વ૩૫ (સર્વના આત્મા) ઉપનિષદ્-ઉપનિષદોમાં
કહેવામાં આવેલ બ્રહ્મ-બ્રહ્મ છે. મા-રખે અહં-હું તે બ્રહ્મ-બ્રહ્મને નિરાકુર્યા-
બુલું. મા-રખે મા-મને તે બ્રહ્મ-બ્રહ્મ નિરાકરોત્-બુલે. આ અનિરાકરણં=
ન બુલવું પરસ્પર અસ્તુ-હો. અનિરાકરણં-ન બુલવું મે-મારે માટે અસ્તુ-હો.
તન્-તે આત્મનિ-સર્વના આત્મામાં (સર્વ૩૫ બ્રહ્મમાં) નિરતે-નિમગ્ને માટે
યે-જે ધર્મો=ધર્મો ઉપનિષત્સુ-ઉપનિષદોમાં કહ્યા છે તે-તે (બધા ધર્મો) મયિ=
મારામાં સન્તુ-હો. તે-તે બધા ધર્મો મયિ-મારામાં સન્તુ-હો. ૐ-હે ૨૫૩૫
પરમાત્મા ! શાન્તિઃ-આધ્યાત્મિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો. શાન્તિઃ-આધિદૈવિક
દુઃખોની નિવૃત્તિ હો. શાન્તિઃ-આધિભૌતિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો. ॥

હે પરમાત્મા ! મારાં જ્ઞાને વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ. વાણી નાક-આંખ-કાન
તથા ચામડી તથા બીજી બધી ઇન્દ્રિયો વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાઓ. આ જે સર્વ૩૫
ઉપનિષદોમાં કહેવામાં આવેલું બ્રહ્મ છે, રખે હું એ બ્રહ્મને બુલું. રખે મને તે બ્રહ્મ
બુલે. આ ન બુલવું પરસ્પર હો. ન બુલવું મારે માટે હો. તે સર્વના આત્મામાં
નિમગ્ને માટે ઉપનિષદોમાં જે ધર્મો કહ્યા છે તે બધા મારામાં હો. હે સર્વ૩૫
પરમાત્મા ! આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક, આધિભૌતિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો.

સ્વસ્થ શરીરમાં આત્મા સ્વસ્થતાથી રહી શકે છે. આત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે શરીરની સ્વસ્થતા ખૂબ ઉપયોગી છે. કેમકે રોગિષ્ઠ શરીર પુરુષાર્થ કરવા માટે નાક્ષાયક છે. આથી કેનોપનિપદ્ની શરૂઆતમાં ઋષિ શરીર વગેરેની સ્વસ્થતા માટે પરમાત્માને પ્રાર્થના કરે છે કે હે પરમાત્મન! મારા અંગોપાંગ હૃદયપુટ-નિરોગી અને સ્વસ્થ હો. હે પરમાત્મન! મારી જાનેન્દ્રિયો હૃદયપુટ સ્વકર્મ કરવામાં સમર્થ હો. હે પરમાત્મન! મારી પ્રતીતિ છે કે આ બધું જે કાંઈ જણાઈ રહ્યું છે તે ઉપનિષદમાં કહેવામાં આવેલું બ્રહ્મ છે એટલે કે સત્યચર જગત એ બૃહત્સત્તા-પરિપૂર્ણ-અસ્તિ-પરમાત્માનો જ સદંશ છે. અર્થાત્ મારામાં અસ્તિ-બુદ્ધિ કાયમ હો. કેમકે અસ્તિ બુદ્ધિ-શ્રદ્ધા એજ આધ્યાત્મિક વિદ્યામાં પહેલું અને છેલ્લું સાધન છે. એ સત્સ્વરૂપ-સર્વરૂપ પરમાત્મા બ્રહ્મને હું ન બોલું. કદીપણ મને પરમાત્માની વિસ્મૃતિ ન હો. એટલું જ નહિ હે પરમાત્મન! રબે આપ વિશ્વપિતા આપના આ બાળકને બૂલતા! અહીં ઋષિની પ્રેમધેરી પ્રાર્થના છે. કેમકે જે ભગવાન-પરમાત્માની વિસ્મૃતિમાં આવ્યો તે અટવાયો જાયો. પરમાત્મા પોતાને ન બૂલનારને કદી બૂલતા નથી! આથી ઋષિ કહે છે કે આ ન બૂલવા રૂપી ધર્મ પરસ્પરમાં હો. પરમાત્મા પોતાને યાદ કરનારને કદી નથી બૂલતા. આથી ઋષિ કહે છે કે પરમાત્મા તો મને યાદ રાખશે જ, પણ હું અલ્પજ્ઞ, અલ્પશક્તિ, બુદ્ધિક્ષો છું. માટે પરમાત્માને હું ન બોલું એટલું હો! પરમાત્માની કાયમી યાદ સાધનસંપત્તિના વિકાસ ઉપર અવલંબતી હોવાથી ઋષિ કહે છે કે આત્મનિષ્ઠાવાળાના હૃદયમાં જે સાધનસંપત્તિ હોય છે તે સંપત્તિ હે કરુણામય પરમાત્મા! આપની કૃપાથી મારામાં હો. અર્થાત્ રામ દમ વગેરે ૭ સાધનોની માર્ગમાં રિયરતા હો જેથી હું સર્વરૂપ પરમાત્માને સદા સ્મરી શકું. હે પરમપિતા પરમાત્મન! આપની કરુણાથી આધ્યાત્મિક, આધિદેવિક અને આધિભૌતિક દુઃખોની શાન્તિ-નિવૃત્તિ હો!

‘પ્રંશ’ શબ્દથી શરૂ થતું હોવાથી જેમ ‘પ્રશેપનિપદ્’ નામ પડ્યું તેમ ‘કેન’ શબ્દથી શરૂ થતું હોવાને લઈને આ ઉપનિષદનું ‘કેનોપનિપત્’ એવું નામ પડ્યું છે. આ ઉપનિષદ અર્થદૃષ્ટિએ ખૂબ જ દુર્બોધ છે. અને દુર્બોધ વસ્તુનું જ્ઞાન સંવાદદ્વારા જલદી થાય. આથી ભગવતિ શ્રુતિએ મનુષ્યમાત્રને ગૂઢ આત્માનું જ્ઞાન સરળ રીતે થાય તે ધ્યાનમાં લઈ શરૂ શિષ્યના સંવાદરૂપે આ ઉપનિષદ જેગત્ સમક્ષ ધ્યુ છે! ચાર ખંડમાં આ ઉપનિષદ વિપ્રેક્ત છે. પહેલા બે ખંડો શરૂ શિષ્યના સંવાદના છે. છેલ્લા બે ખંડોમાં ઉપનિષદના રહસ્ય જ્ઞાનનો રફેટ કરનારી એક રહસ્યમય આખ્યાયિકા છે. પ્રાતઃસ્મરણીય

દાર્શનિકશિરોમણિ ભગવાન શંકરાચાર્ય જેવા પરમ આત્મપુરુષને પણ આ ઉપનિષદ ઉપર “પદભાષ્ય” અને “વાક્યભાષ્ય” એમ બે ભાષ્ય રચવાં પડ્યાં છે એ આ ઉપનિષદની મહનતા બતાવે છે. આ ગૂઢ અને દુર્બોધિ ઉપનિષદનું યથામતિ ગુજ્જર ભાષ્ય રચવા તત્પર એવા અમોને ગુરુદેવ અને પરમ ગુરુદેવનો અનુગ્રહ હજો. ભગવાન ભાષ્યકારનો પ્રસાદ હજો.

॥ इति शान्तिपाठ भाष्यम् ॥

કેન દ્વિપિતં પતતિ પ્રેપિતં મનઃ કેન પ્રાણઃ પ્રથમઃ પ્રૈતિ યુક્તઃ ।

કેન દ્વિપિતાં વાચં હમાં વદન્તિ, ચક્ષુઃ શ્રોત્રં ક ડ દેવો યુનક્તિ ॥ ૧ ॥

કેન=કોના વડે દ્વિપિતં=ધ્વિજાયેલું કેન=કોના વડે પ્રેપિતં=મોઢલાયેલું મન=મન પતતિ=વિષયોમાં પડે છે (દોડતું દોડતું જાય છે) કેન=કોના વડે યુક્તઃ=હુકક્રમાયેલો પ્રથમઃ=મુખ્ય પ્રાણઃ=પ્રાણ (આસ પ્રધાસ) પ્રૈતિ=યાત્રે છે કેન=કોના વડે દ્વિપિતાં=ધ્વિજાયેલી હમાં=આ વાચં=વાણીને વદન્તિ=બોલે છે ડ=તથા ચક્ષુઃ=આંખ શ્રોત્રં=કાનને ક=કયો દેવ=દેવ જેવા સાંભળવાની યુનક્તિ=આસા દે છે ? ॥ ૧ ॥

હે ગુરો ! કોના વડે ધ્વિજાયેલું, મોઢલાયેલું મન વિષયોમાં પડે છે. કોના વડે હુકક્રમ કરાયેલ મુખ્ય પ્રાણ યાત્રે છે. કોના વડે ધ્વિજાયેલી આ વાણીને (મનુષ્યો) બોલે છે. તથા આંખ કાનને કયો દેવ જેવા સાંભળવાની આસા દે છે ? ॥ ૧ ॥

પહેલી ઋચામાં શિષ્યનો ગુરુને પ્રશ્ન છે. શિષ્ય પૂછે છે કે હે ગુરો ! અંતરમાં છતાંસા પેદા થઈ છે. આપ કરુણામય મારા અંતરમાં જાગેલી પૃચ્છાને તૃપ્ત કરો. પ્રાણુસતું મન પ્રતિપળે વિષયોમાં ભમે છે. મનની આ વિષયોમાં દોડધામ-વિષયોમાં મનનું પતન કોની ધ્વિજાયી થાય છે ? કોનું મોઢલેલું મન વિષયોમાં રાત્રિદિવા ભ્રમતું ફરે છે ? આ છે પહેલો પ્રશ્ન.

વળી હે ગુરુદેવ ! કોના હુક્રમથી આ મુખ્ય પ્રાણ રાત દિવસ ચાલી રહ્યો છે ! એક પળ પણ ચંબ્યા વિના આ મુખ્ય પ્રાણ કોની અનુકૂળ આગાથી ચાલી રહ્યો છે ? આ છે બીજો પ્રશ્ન.

વળી હે કરુણામય ગુરો ! મનુષ્યો આ વાણી બોલે છે તે કોની ધ્વિજાયી પ્રેરાયેલી દોષદને બોલે છે ? અર્થાત્ વાણીની પ્રગતિ કોની ધ્વજાને અધીન થઇને ચાલે છે ? આ છે ત્રીજો પ્રશ્ન.

અને હે પરમત્યાલો ! આંખ અને કાનને કયો દેવ જોવાની તથા સાંભળવાની આગ્રા આપે છે ? અર્થાત્ આંખ કાન કાની પ્રેરણાથી જોવાની તથા સાંભળવાની ક્રિયા કરે છે ?

અર્થાત્ હે ગુરુદેવ ! હું જોને “ હું ” કહું છું, તે “ હું ” ની ઇચ્છાથી હુકમમાવેલું મન વિષયોમાં ભગતું હોય એમ લાગતું નથી. કેમકે મારી ઇચ્છા અને આગ્રાને અધીન જો મન હોય તો તે કદી અભદ્રનું-અહિનનું ચિન્તન કે આચરણ ન કરે. કોઇ કદી પોતાનું અહિત ન ઇચ્છે. અભદ્ર ન આચરે. જતાં મન તો પ્રતિપણ ઇષ્ટ અનિષ્ટનું ચિન્તન કરે છે, ભદ્ર અભદ્રનું આચરણ કરે છે, તો જોને હું “ હું ” કહું છું તે જીવાત્માને અધીન કે આગ્રામાં હોઇને મન પોતાના વ્યાપારમાં લાગેલું હોય એમ લાગતું નથી. તો કૃપા કરીને કહો કે જોને હું “ હું ” નામે સંબોધું છું તેનાથી ભિન્ન કોઇ સત્તા હોવી જોઇએ જોની ઇચ્છા અલગ છે, જોની આગ્રા અનુદ્વંધ્ય છે. આમ અહીં શિષ્યના પ્રશ્નમાં મન વગેરેના પ્રેરકને લગતી જગ્યાસા છે.

અર્થાત્ શિષ્ય સાધનસંપન્ન છે. તેને વિવેક સ્ફુરેલો છે. તેને દેહ, ઇન્દ્રિયો, મન, મતિ વગેરેથી ભિન્ન એવું જે આત્મતત્ત્વ, તે આત્મતત્ત્વને લગતી અહીં જગ્યાસા છે. દેહ વગેરેના સંઘાતથી ભિન્ન એવી આત્મસત્તા કઈ ઝીજ છે-તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે એ તે જાણવા ઇચ્છે છે. આ નિચોડ, શિષ્યના પ્રશ્નના સામર્થ્યથી જ હલિત થાય છે. જોને આપણે “ હું ” કહીએ છીએ તે તો દેહાદિના રંગથી રંગાયેલો જીવાત્મા છે. એ જીવાત્મા જ્યાં સુધી જીવાત્મા છે ત્યાં સુધી દેહાદિના બંધને બંધાયેલો હોઇને સ્વતંત્ર નથી. તેની ઇચ્છા અલગ નથી. આથી દેહથી માંડીને પ્રકૃતિ પર્યન્તના તમામ પદાર્થોમાં વિવેકને માટે શરણ નથી. આથી એ બધાંથી જુદો જે પરમ આત્મા તે આત્મા જ શરણ લેવા યોગ્ય છે. તે આત્મા કઈ ઝીજ છે, તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે એ અહીં શિષ્ય જાણવા ઇચ્છે છે. કેમકે તેવા-દેહાદિથી ભિન્ન-એવા આત્માના દર્શનમાં અલયતા છે. મુક્તિ છે-ખરું રક્ષણ છે. આથી શિષ્ય અહીં ખૂબ જ ઝીણો પ્રશ્ન ગુરુ સમક્ષ કરે છે કે હે પ્રભો ! મનને સ્વાધીનપણે વિષયોમાં પ્રેરનાર કોણ છે ? મુખ્ય પ્રાણને સ્પંદિત કરનાર કોણ છે ! વાણીને પ્રેરક કોણ છે ! આંખ અને કાનને પોતપોતાના વિષયમાં ચક્ષાવનાર કોણ છે ! અર્થાત્ સમસ્ત દેહાદિસંધને પોતાની ઝોળંગી ન શકાય એવી આગ્રા અને ઇચ્છાશક્તિમાત્રથી ચલાવનાર-કોણ છે ! દૂંકમાં હે પ્રભો ! વિનિક્ત આત્મસ્વરૂપ કેવું છે તે કૃપા કરીને કહો. ॥ ૧ ॥

શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં મનસો મનઃ યદ્ વાચો હ વાચં, સ ડ
પ્રાણસ્ય પ્રાણઃ ચક્ષુષઃ ચક્ષુઃ અતિમુચ્ય ધીરાઃ પ્રેત્ય અસ્માત્
લોકાત્ અમૃતાઃ ભવન્તિ ॥ ૨ ॥

યત્=જે શ્રોત્રસ્ય=કાનનો શ્રોત્રં=કાન મનસઃ=મનનું મનઃ=મન. હ=તથા
વાચઃ=વાણીની વાચં=વાણી છે સ=તે ડ=જ પ્રાણસ્ય=પ્રાણનો પ્રાણઃ=પ્રાણ
તથા ચક્ષુષઃ=આંખની ચક્ષુઃ=આંખ છે તેને જાણવાવાળા ધીરાઃ=બુદ્ધિમાનો,
શ્રોત્ર (કાન) વગેરે ઇન્દ્રિયો તથા શબ્દ વગેરે વિષયોની પકડથી અતિમુચ્ય=
અત્યંત-છૂટીને અસ્માત્=આ લોકાત્=શરીરથી પ્રેત્ય=મરીને અમૃતાઃ=અમર
(જન્મમરણથી રહિત) ભવન્તિ=થાય છે. ॥ ૨ ॥

હે શિષ્ય ! જે કાનનો કાન, મનનું મન તથા વાણીની વાણી છે તે જ પ્રાણનો
પ્રાણ તથા આંખની આંખ છે. તેને જાણનારા બુદ્ધિમાનો કાન વગેરે ઇન્દ્રિયો તથા
તે ઇન્દ્રિયોના શબ્દ વગેરે વિષયોની પકડથી અત્યંત છૂટી, આ શરીરથી મરીને
અમર થાય છે. ॥ ૨ ॥

આમ શિષ્યનો કૂટ પ્રશ્ન સાંભળીને શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરૂ ખૂબ
પ્રસન્ન થયા. પોતાને વર્ષો પછી એક અધિકારી જણાવુ મળ્યો એ જોઈને
પ્રસન્ન અંતરે ગુરુજી પોતાનું હૃદયદર્શન ખોલતાં શિષ્યને પ્રેમથી ઉપદેશતાં
કહે છે કે હે બેટા ! તારા જાગ્યનો પાર નથી ! તને સાચી જણાસા-આત્મ-
વિવિદિષા-આત્માને જાણવાની તીવ્ર સાચી ઇચ્છા જન્મી છે, તો તને હું એ
આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ કહું છું તે સાંભળ ! હે પ્રિયદર્શન “એ આત્મા
કાનનો પણ કાન છે ! મનનું મન છે. વાણીની વાણી છે. તે જ પ્રાણનો પ્રાણ
અને આંખની આંખ છે. તે આત્માને જાણવાવાળા બુદ્ધિમાન પુરૂષો શ્રોત્ર વગેરે
ઇન્દ્રિયો અને તેના શબ્દ વગેરે વિષયોની અજગરચૂડથી છૂટીને, આ શરીરમાંથી
જન્મને અમર થાય છે.” આ છે ગુરુદેવનો જવાબ. અર્થાત્ ગુરુ કહે છે કે હે
બેટા ! તે જ આત્મા વિશે પ્રશ્ન કર્યો છે તે આત્મા મૂળ સ્વરૂપે દેહ વગેરેની
ઉપાધિથી રહિત હોઈને, દેહ વગેરે દ્વારા જતાવેલા શક્ય નથી, આથી હું
તને તે નિર્વિશેષ આત્માની આ રીતે જાણખ આપું છું. તે આત્મા કાનનો
પણ કાન છે, વગેરે. એટલે કે કાનની સાંભળવાની શક્તિ છે તે કાનની નથી
પણ આત્માની છે. આત્માએ દીધેલી શક્તિને લીધે કાનમાં સાંભળવાની,
મનમાં મનન કરવાની, વાણીમાં વચન ઉચ્ચારવાની, પ્રાણમાં પ્રાણન કરવાની
અને આંખમાં જોવાની શક્તિ છે. અર્થાત્ કાન વગેરે તમામ પદાર્થો આત્માનાં

જગ્યામાં આવેલા પદાર્થોથી પણ અધિ=બીજો છે. ક્રિતિ=આમ પૂર્વેનાં પહેલાઓથી (પૂર્વજો પાસેથી) શુભ્રમ=સાંભળ્યું છે, ચે=જેમણે ન=અમોને તત્=તે વ્યાચ્છદિરે-ખોલીને કહ્યું છે. ॥ ૩ ॥

તેમાં નથી આંખ જતી, નથી વાણી જતી તથા નથી મન જતું. નથી તે અમો તેને તેવો જાણ્યા, નથી કે સમજતા, નથી કે જેવા નેત્ર વગેરેના ગ્રાસ્યર પદાર્થોને. તો તે પદાર્થોની પેઠે કાણ એના ઉપદેશ કરે ! તે બીજો જ છે જાણેલાથી તથા ન જાણેલા પદાર્થોથી પણ બીજો જ છે. આ અમોએ પૂર્વજો પાસેથી સાંભળ્યું છે જેમણે અમોને તે ખોલીને કહ્યું છે. ॥ ૩ ॥

આમ જ્યારે શુરએ 'કાનનો કાન' વગેરે દ્વારા આત્માની ઓળખ આપી ત્યારે સિધ્ધ વિનયનત્ર યજ્ઞને કહેવા લાગ્યો કે હે શુરદેવ ! આપે જે જવાબ વાલ્યો તેનાથી મનનું સમાધાન નથી થયું ! કાનનો કાન, મનનું મન વગેરે જવાબથી તો આત્મા મારાથી ઓળખાયો નહિ શુરદેવ ! મને કાંઈ સીધો જવાબ આપો. આવો વિશ્વક્ષણ જવાબ વાળીને તો આપે મને વળી વધુ મુંઝવણમાં નાંખ્યો ! તો કૃષ્ણ કરીને કાનનો પણ કાન વગેરે ઉપદેશથી આપ જે આત્મતત્ત્વનું દર્શન કરાવવા ઇચ્છો છો તે વાતને સમજાય એવી રીતે કહો. આવી સિધ્ધતા હૃદયની મુંઝવણ જોઈને હવે શુરજી આત્માની ચેતનતા સાબીત કરતાં ભવ્ય ઉપદેશ આપે છે કે હે સૌમ્ય ! તું ધીરજ ધર. હું તને જે આત્મા વિશે કહી રહ્યો છું તે આત્મા તું ધારે એટલો જલદીથી સમજાઈ જાય એવો નથી. અતિચારીક વસ્તુને જાણવા માટે તારે તારી મતિ અને હૃદયને પણ ખૂબ ચારીક બનાવવ પડશે ! બેટા ! તે આત્મામાં આંખ જતી નથી. વાણી જતી નથી. આટલું તું પહેલાં સમજ અર્થાત્ હે શિષ્ય ! આંખ વાણી અને મનથી તે આત્મા જણાતો નથી. ગમ્ ધાતુનો એક અર્થ જાણવું પણ થાય છે. અને તે જ અર્થ અહીં ઇષ્ટ છે. અર્થાત્ હે બેટા ! આંખથી, વાણીથી કે મનથી એ આત્મા ઓળખી શકાતો નથી. આંખથી પ્રત્યક્ષ સ્પૃશ સક્તમ રૂપવાળા પદાર્થો જણાય. આત્મા રૂપ વિનાનો છે. એવા સ્વરૂપે અરૂપ આત્માને, રૂપવાળા જ પદાર્થોને ગ્રહણ કરનારી આંખ કેવી રીતે જોઈ શકે ? આંખની એ યોગ્યતા નથી. વાણી દ્વારા પણ આ આત્માની ઓળખ થાય નહિ. વચન એ વાણીનો વિષય છે. સાસ્ત્ર કે લૌકિક વચનોથી પણ આત્મા જણાતો નથી ! જગતની તમામ ભાષાઓનો સમગ્ર શબ્દકોશ આત્માને વર્ણવે વર્ણવે ને તે વર્ણન અધૂરું જ રહે ! જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને સંસાર એમ વાણીના ચાર વિષય છે ! આત્મા જાતિરહિત છે.

સદ્વાદક છે ! આત્મા તેમને આધારે નથી. આત્માને આધારે તેઓ છે ! અર્થાત્ આત્મા નામની વસ્તુ દેહ, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો-મન-અંકાર-બુદ્ધિ-પ્રકૃતિ વગેરે તમામ અનાત્મ વસ્તુઓથી ભિન્ન છે. એટલું જ નહિ પણ એ ચેતન સ્વરૂપ આત્માની શક્તિથી એ બધાં શક્તિવાળાં છે. એ આત્માની પ્રેરણાથી એ બધાનું ચલન છે ! એ આત્મા સ્વયં દેહ વગેરે ઉપાધિઓથી રહિત છે. એ સર્વાધાર-સર્વાન્તર્યામી-સર્વપ્રેરક-સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન છે. હે પ્રિય પુત્ર ! આવા નિરૂપાધિ આત્માના જ્ઞાનથી દેહાદિ ઉપાધિઓમાં જ્ઞાની પુરૂષને પરમ વિરાગ ઉપજે છે ! કેમકે જોયું પોતાનું નિજરૂપ જાણ્યું તેને પરરૂપમાં મગ્ન ન જ આવે ! અને જ્યાં જ્યાં સાચું જ્ઞાન છે ત્યાં ત્યાં સાચો ત્યાગ એના અનિવાર્ય ફળ તરીકે આવીને ઉભો જ રહે છે. તે હે પુત્ર ! એ નિર્વિકાર અને નિરૂપાધિ આત્માને સાક્ષાત્ જાણનાર માણસ પોતાના મહિમામાં વિરાગમાન રહેતો હોઇને શબ્દ વગેરે વિષયો અને શ્રોત્ર વગેરે સાધનો અને સમસ્ત અનાત્મ પ્રપંચની પકડમાંથી છૂટી જાય છે. કેમકે આત્મજ્ઞાનમાં અનાત્મનો ત્યાગ છે. આમ જેને એ આત્મા મળે છે-સમજાય છે તેને સાચો ત્યાગ પણ સમજાય છે. અર્થાત્ તેની અદંતા મમતા મરી જાય છે. આવો આત્મજ્ઞાની પુરૂષ પ્રારબ્ધ પૂરાં થતાં પ્રાપ્ત શરીરને તથા વળી શરીરને ધારણ કરત્રા અસમર્થ થાય છે તે અમર બને છે. એટલે કે ભવબ્રમણમાંથી મુક્ત થાય છે. અર્થાત્ આત્માનું જ્ઞાન અનાત્મમાં અનાસક્ત બનાવે છે. દેહાત્મ-ભાવથી મુક્ત થયેલ અને પરમાત્માભાવમાં રિયર થયેલ પુરૂષ મુક્ત થાય છે. ॥ ૨ ॥

न तत्र चक्षुः गच्छति, न वाक् गच्छति, नो मनो; न विज्ञो न विजानीमो यथा एतद् अनुशिष्यात् । अन्यदेव तद् विदितात् अथो अविदितात् अधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नः तद् व्याचक्षिरे ॥ ३ ॥

તત્ર=તેમાં (આંખની આંખ, મનના-મનમાં) ન=નથી ચક્ષુઃ=આંખ ગચ્છતિ=જતી ન=નથી વાક્=વાણી ગચ્છતિ=જતી, તથા નો=નથી મનઃ=મન જતું, ન=નથી અથો તેને તેવો વિગ્નઃ=જાણતા ન=નથી વિજાનીનઃ=સમજતા યથા=જેવો નેત્ર વગેરેના ગોચર પદાર્થોને. તો તે પદાર્થોની પેરે કાણુ એતદ્=એનો અનુશિષ્યાત્=ઉપદેશ કરે. તતઃ=તે અન્યદ્=બીજો છે. એ-નિશ્ચય વિદિતાત્ જાણ્યામાં આવેલા પદાર્થોથી અયો=તથા અવિદિતાત્=ન

જાણ્યામાં આવેલા પદાર્થોથી પણ અધિ=બીજે છે. इति=આમ પૂર્વેનાં પહેલાઓથી (પૂર્વને પાસેથી) ગુરુમ=સાંભળ્યું છે, એ=જેમણે ન.અમોને તત=તે વ્યાચક્ષિરે-ખોલીને કહ્યું છે. ॥ ૩ ॥

તેમાં નથી આંખ જતી, નથી વાણી જતી તથા નથી મન ગતું. નથી તો અમો તેને તેવો જાણતા, નથી કે સમજતા, નથી કે જેવા નેત્ર વગેરેના ઓચર પદાર્થોને. તો તે પદાર્થોની પેઠે કોણ એનો ઉપદેશ કરે ! તે બીજે જ છે જાણેલાથી તથા ન જાણેલા પદાર્થોથી પણ બીજે જ છે. આ અમોએ પૂર્વને પાસેથી સાંભળ્યું છે જેમણે અમોને તે ખોલીને કહ્યું છે. ॥ ૩ ॥

આમ જ્યારે ગુરુએ 'કાનનો કાન' વગેરે દ્વારા આત્માની ઓળખ આપી ત્યારે શિષ્ય વિનયનમ્ર થઇને કહેવા લાગ્યો કે હે ગુરુદેવ ! આપે જે જવાબ વાળ્યો તેનાથી મનનું સમાધાન નથી થયું ! કાનનો કાન, મનનું મન વગેરે જવાબથી તો આત્મા મારાથી ઓળખાયો નહિ. ગુરુદેવ ! મને કાંઈ સીધો જવાબ આપો. આવો વિલક્ષણ જવાબ વાળીને તો આપે મને વળી વધુ મુંઝવણમાં નાંખ્યો ! તો કૃપા કરીને કાનનો પણ કાન વગેરે ઉપદેશથી આપ જે આત્મતત્ત્વનું દર્શન કરાવવા ઇચ્છો છો તે વાતને સમજાવ એવી રીતે કહો. આવી શિષ્યના હૃદયની મુંઝવણ જોઇને હવે ગુરુ આત્માની ચેતનતા સાબીત કરતાં ભવ્ય ઉપદેશ આપે છે કે હે સૌમ્ય ! તું ધીરજ ધર. હું તને જે આત્મા વિષે કહી રહ્યો છું તે આત્મા તું ધારે એટલો જલદીથી સમજાઈ જાય એવો નથી. અતિભારીક વસ્તુને જાણવા માટે તારે તારી મતિ અને હૃદયને પણ ખૂબ બારીક બનાવેવ પડશે ! ખેટા ! તે આત્મામાં આંખ જતી નથી. વાણી જતી નથી. આટલું તું પહેલાં સમજ અર્થાત્ હે શિષ્ય ! આંખ વાણી અને મનથી તે આત્મા જાણાતો નથી. ગમ્ ધાતુનો એક અર્થ જાણવું પણ થાય છે, અને તે જ અર્થ અહીં ઇષ્ટ છે. અર્થાત્ હે ખેટા ! આંખથી, વાણીથી કે મનથી એ આત્મા ઓળખી શકાતો નથી. આંખથી પ્રત્યક્ સ્પૃશ્ સદમ રૂપવાળા પદાર્થો જાણાય. આત્મા રૂપ વિનાનો છે. એવા સ્વરૂપે અરૂપ આત્માને, રૂપવાળા જ પદાર્થોને ગ્રહણ કરનારી આંખ કેવી રીતે જોઈ શકે ? આંખની એ યોગ્યતા નથી. વાણી દ્વારા પણ આ આત્માની ઓળખ થાય નહિ. વચન એ વાણીનો વિષય છે. શાસ્ત્ર કે લૌકિક વચનોથી પણ આત્મા જાણાતો નથી ! જગતની તમામ લાખાઓનો સમગ્ર શબ્દકોશ આત્માને વર્ણવે વર્ણવે ને તે વર્ણન અધૂરું જ રહે ! જાતિ, ગુણ, ક્રિયા અને સંજ્ઞા એમ વાણીના ચાર વિષય છે ! આત્મા જાતિરહિત છે.

ગુરુરહિત છે. ક્રિયારહિત છે, નામરહિત છે. આથી અજ્ઞાતિ, નિર્ગુણ, નિર્લિપ્ય અને અનામી આત્માને સમજવવા લાયા શબ્દરંક છે ! વળી મન દ્વારા પણ આત્માનો પત્તો લાગતો નથી. મનનો સંકલ્પ વિકલ્પ એ ધર્મ છે. આત્મા સંકલ્પવિકલ્પ દ્વારા જાણવો શક્ય નથી ! તો હે પ્રિય ! જેની જ્યાં યોગ્યતા નથી ત્યાં તેની પ્રવૃત્તિ શક્ય નથી. અહીં રહસ્ય આ છે. આંખ વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો વાણી વગેરે કર્મેન્દ્રિયો અને મન વગેરે અંતરિન્દ્રિયોનો જે વિષય થાય તે જડ હોય. જેમ સામે પડેલો ઘડો આંખે દેખાય. જે આંખે દેખાય તે આંખનો વિષય અને જે વિષય કાટિમાં આવે તે આત્માથી ભિન્ન હોઇને જડની કાટિમાં પડે છે. તો આત્મા આંખ વાણી કે મનથી પકડાતો હોય તો ઘડાની માફક તે પણ ગ્રાહ્ય બને, અને જે ગ્રાહ્ય બને તે વિષય હોય જ અને જે વિષય હોય તે કદી ચેતન ન હોય. આથી ગુરુદેવ અહીં કહે છે કે આંખ વગેરેના વિષય તરીકે આત્મા કદી જણાતો નથી. કેમકે આત્મા ચેતન છે. અને ચેતન તો ગ્રહીતા-વિષયોનો પકડનાર-અનુભવનાર છે. તો અનુભવ કરનારજ અનુભવનો, ઘડાની માફક વિષયબને તો એકતો અનુભવકર્તા કોઇ ન રહે. અને બીજું તે જડ બને. અનુભવ કરનાર આત્મા જ જે ન હોય અને તે વિષય તરીકે પકડાતો હોય તો શાસ્ત્રકારો જેને “જગદા-ધ્યપ્રસંગ” “જગતના અધિષ્ઠાપણનો પ્રસંગ” કહે છે તે પ્રાપ્ત થાય. અને તે ઇષ્ટ નથી. આત્માને ખાતર તો આ બધો પ્રયત્ન છે. તે આત્મા જ જે ન હોય તો પછી જગતની પ્રવૃત્તિઓ જ સમજાવી ન શકાય. વળી તે આત્મા જે જડ હોય તો પછી જડમાં તો પ્રાપ્ત કરવા જેવું કશું નથી ! આમ આંખ વગેરેના વિષય તરીકે જે આત્માને ઓળખવા મથે તે અસ્થાને પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેને આત્મા નહિ મળવાનો એ નક્કી છે. કેમકે આત્મા તો ચેતન હોઇને કદી વિષય બની જ ન શકે. એ તો વિષયનો અનુભવકર્તા છે. આથી ગુરુ કહે છે કે એ આત્મામાં આંખ, વાણી કે મન જઈ શકતાં નથી.

વળી ગુરુ કહે છે કે બેટા ! અમો એ આત્માને “ન વિદ્યઃ”-જાણતા નથી. એટલે કે એ આત્માને અમો આંખ વગેરેના વિષય તરીકે જાણતા નથી. અર્થાત્ ગુરુશ્રી કહે છે કે હે બાળક ! અમો આ આત્માને જાણીએ છીએ તો ખરા, પણ જગત્ એને જે રીતે જાણે છે તે રીતે અમો એને જાણતા સમજતા નથી. જગત્ આત્માને આંખના, વાણીના કે મનના પ્રત્યક્ષ વિષય તરીકે જાણવા યત્ન કરે છે. અમો એને એ રીતે એ ન જાણતા હોવાથી એવી રીતે સમજતા નથી. સ્થૂંઘ અને સૂક્ષ્મદર્શી વચ્ચેનો દર્શનભેદ અહીં

ગુરુ બતાવે છે. પામર મનુષ્યો આત્માને ઇન્દ્રિયોની પદ્ધતિમાં આવે એવી રીતે સમજવા યત્ન કરે છે. ગુરુ તેને ઇન્દ્રિયોની પદ્ધતિ પર ખણે છે કેમકે ઇન્દ્રિયો આત્માની પદ્ધતિ માટે અયોગ્ય હોઇને તેને પકડી શકતી નથી. આટલો છે ભેદ પ્રાકૃત અને સત્ય દર્શનમાં.

વળી ગુરુ કહે છે કે “ ત્રિજાનિમઃ ” અમે એને-એ આત્માને વિશેષરૂપે જાણતા નથી. એટલે કે આત્માને કાર્મણ્યુ વિશેષણથી વિશિષ્ટ રીતે અમે ઓળખતા નથી. અર્થાત્ નેત્ર વગેરેના ગોચર પદાર્થો જેમ વિશેષણ-વિશિષ્ટ છે તેવો આ આત્મા ન હોઇને અમે તેને નેત્ર વગેરેના ગોચર પદાર્થોની માફક સમજતા નથી. પણ અમે તેને એનાથી ભિન્ન-એ બધાય પદાર્થોના આધારરૂપે-અંતર્યામિરૂપે ઓળખીએ છીએ.

અને આથી જ ગુરુ કહે છે કે હું શિષ્ય ! જ્યારે આત્મા આંખ વાણી મનનો વિષય જ નથી ત્યારે એને તે તે પદાર્થોની પેઠે કેવી રીતે ઉપદેશીએ ? અર્થાત્ આત્માને સમજતી સચી સમજ એમ દેરવે છે. કે આત્મા ઇન્દ્રિયોનો વિષય થઈ શકતો નથી ત્યારે વિષયની માફક, ઇન્દ્રિયોના અમે વિદ્યાર્થીઓ એનો કેવી રીતે ઉપદેશ દઇએ ! જે એ આત્મા જેવો છે તેવો તેને ન ઉપદેશતાં તે નથી તેવો ઉપદેશીએ તો અમારું ગુરુપદ શાનું ? એ તો અનાયચરિત મણાય, આયચરિત નહિ. કેમકે જીવે-અચરજો ખોટો ઉપદેશ આપવાનું પાપ આયચરિત નહિ કરે ! જનતાને જીવે માર્ગે દોરનાર તો મહાન દ્રોહી છે. બેટા ! એ ભૂતદ્રોહ અમે શાને કરીએ ! માટે જ મેં તને એ આત્માને સમજતી આવી સમજ ધોત્રસ્ય ધોત્રં વગેરે ઉપરથી જણાતી વિલક્ષણ રીતે આપી છે, પણ તેજ સાચી છે માટે મારા ઉપદેશમાં ક્યાંએ ભ્રમકતા નથી.

વળી તને સંક્ષેપમાં કહી દઉં છે કે એ આત્મત્વ જણાયેલા અને ન જણાયેલા તમામ પદાર્થોથી બીજું છે-લિજ છે. સ્થૂલ ભૂતોથી માંડી પ્રકૃતિ પર્યન્તના તમામ પદાર્થોનો સમાવેશ ત્રિવિધ અને અવિદિતમાં થઇ જાય છે. વિદિત એટલે જાણેલા-ઇન્દ્રિયોથી પદ્ધતિએલા-અવિદિત એટલે ન જાણેલા એટલે કે ઇન્દ્રિયોથી આગળના મન શુદ્ધિ પ્રકૃતિ વગેરે પદાર્થો. તે પણ આત્માની દૃષ્ટિએ તો આજી વિષય જ છે. આથી સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ આજી કોટિમાં પડતા સ્થૂલ દેહાદિથી માંડીને સૂક્ષ્મતમ પ્રકૃતિ પર્યન્તના તમામ પદાર્થોથી આત્મા એવન હોઇને સૂક્ષ્મતમ અને લિજ છે ! આ છે આત્માને

લગતી સાચી સમજ. હે બેટા ! આ અમોએ પૂર્વ ઋષિઓ પામેથી સાંભળ્યું છે કે જેમણે કરુણા કરીને આ આત્મતત્ત્વને લગતી સૂક્ષ્મ સમજ અમોને ખોલી ખોલીને કહી હતી. અને તે અમોએ અનુભવની કસોટી ઉપર ઉતારી છે. તે જ ઉપદેશ હું તને આપી રહ્યો છું. ॥ ૩ ॥

यद् वाचा अनभ्युदितं येन वाग् अग्नि उच्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि न इदं यद् इदं उपासते ॥ ४ ॥

યત્=જે વાચા=વાણીથી અનભ્યુદિતં=નથી કહી શકાતું યેન=જેના વડે વાગ્=વાણી અભ્યુચ્યતે=કહી જાય છે (કહેનારી થાય છે.) તદ્=તેને એવ=જ ત્વં=તું બ્રહ્મ=બ્રહ્મ વિદ્ધિ=જાણ. ન=નહિ કે ઇદં=આને યન્=જેને લોકે ઇદં=આ અર્થાત્ વાણીનો વિષય ઉપાસતે=જાણે છે ॥ ૪ ॥

જે વાણીથી નથી કહેવાતું, જેના વડે વાણી કહેવાય છે. (કહેવાને સમર્થ થાય છે) તેને જ તું બ્રહ્મ જાણ, નહિ કે આને જેને લોકો “આ”-અર્થાત્ વાણીનો વિષય તરીકે, જાણે છે. ॥ ૪ ॥

આંગણી ઋષિઓ આત્મા નામની ચીજ વિદિત અને અવિદિત પદાર્થ-માત્રથી ભિન્ન છે એમ ઋષિએ કહ્યું. એ જ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં ઋષિ ઉચ્ચરે છે કે હે બેટા ! “ જે વાણીથી નથી કહેવાતું જેના વડે વાણી કહેવાય છે તેને જ તું બ્રહ્મ જાણ ” આત્મતત્ત્વ એટલું તો સૂક્ષ્મ અને અદ્ભુત છે કે ખીચારી વાણી તેના વર્ણનમાં પરાસ્ત થઇ જાય છે. સમુદ્રરૂપી ખડીઆમાં મેરુપર્વત જેટલી શાહી લઈ કલ્પવૃક્ષની કક્ષમ વતી પૃથ્વીરૂપી વિશાળ પાના ઉપર ભગવતી સરસ્વતી પણ જે શત્રિદિવા આત્માના અપાર અનન્ત કલ્યાણ ગુણોનું વર્ણન કરવા બેસે તો તેના પણ પત્તો ન લાગે ! આવું અદ્ભુત આ આત્મતત્ત્વ છે. અર્થાત્ વાણી એ ગ્રાહ્ય-હોવાથી-વિષય હોવાથી જડ હોવાથી, ચેતન આત્મા કે જે ગ્રહીતા છે-વિષયી છે-તેને પકડી શકતી નથી. ઉલટું વાણીમાં જે વાણીપણું છે-તે આત્માને લીધે તેને મજેઝું છે. અર્થાત્ વાણીરૂપી ઇન્દ્રિયની જે વચનશક્તિ છે તે આત્મદત્ત છે. આથી વાણીથી ન વર્ણવાતાં અને ઉપરાંત વાણીને વચનની જે શક્તિ દે છે તેને જ તું બ્રહ્મ જાણ. બ્રહ્મ શબ્દનો શબ્દાર્થ વિશાળ સત્તા થાય છે. અર્થાત્ આત્માની સત્તા દેહમાત્રમાં રૂંધાયેલી નથી-એની સત્તા સંયંત્રાયરમાં વ્યાપ્ત છે. આથી દેહાદિમાં રહેલા-પ્રાદેશિક આત્માનું દર્શન એ બ્રહ્મદર્શન નથી, એ અલ્પદર્શન

છે. આત્માની-સ્વરૂપની સત્તા સર્વવ્યાપી છે. આમ આત્મા પ્રતીત છે ગ્રાહ્ય નથી એમ ઋષિએ સૂક્ષ્મદર્શન કરાવ્યું, એમાંથી ફક્ત આત્માને લગતું જ દર્શન છે તે અંતિમ અવસ્થામાં બતાવે છે-કે “ નેદં ચદિદમુપાસતે ” અર્થાત્ ઋષિ કહે છે કે હે બેટા! જેને લોકો “ આ ” એટલે કે વાણીના વિષય તરીકે જાણે છે તે અજ્ઞ-આત્મા નથી, ‘ આ ’ સર્વનામ પ્રત્યક્ષ પદાર્થને બતાવનારું છે. આત્મા ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય ન હોવાથી પ્રત્યક્ષ છતાં અપ્રત્યક્ષ છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણની આત્માને પકડવાની યોગ્યતા ન હોવાથી તે આત્માને પકડી શકતું નથી. આ પ્રત્યક્ષની અયોગ્યતાને લીધે આત્મામાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ પ્રવર્તતું નથી અને તેથી જ આજુસ આત્માને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના વિષય તરીકે જાણે છે તેનું અત્મદર્શન અધૂરું છે, એમ ઋષિ કહે છે.

ઉપરની જ વાતને ઋષિ હવેની ચાર ઋચામાં વળી સ્પષ્ટતાથી કહે છે. આત્મતત્ત્વ ખૂબ ગ્રીણું હોવાથી વારંવાર તેનો ઉપદેશ થાય તો તેને લગતાં જ્ઞાનની દ્રવ્યતા આવે જેમ આત્મા વાણીનો વિષય નથી તેમ તે મનનો, આંખનો, કાનનો કે પ્રાણનકિયાનો પણ વિષય નથી. અર્થાત્ આત્મતત્ત્વ મન દ્વારા ચિંત્ય શકાય એવું નથી. આંખ દ્વારા જોઈ શકાય એમ નથી. કાનદ્વારા એટલે કે શબ્દદ્વારા જાણી શકાય એમ નથી. એને પ્રાણ જીવનદાન દઈ શકતો નથી. ઉત્કૃષ્ટ મનની મનનશક્તિ-આંખની દર્શનશક્તિ-કાનની શ્રવણશક્તિ અને પ્રાણની જીવનશક્તિ એ આત્મા તરફથી તે બધાને મળેલી છે! આથી જ મનુષ્ય આત્માને મનથી મનન કરી શકાય એવો, આંખથી જોઈ શકાય એવો, કાનથી સાંભળી શકાય એવો કે પ્રાણથી પ્રાણન કરતો જાણે છે તે આત્માના વિષયમાં બૂતેલો છે. આથી વિષય તરીકે જ આત્માને જાણે છે તે તેને બરોબર જાણતો નથી. કેમકે વિષયમાત્ર જડ છે. અને આત્મા ચેતન છે. પરમાર્થ દૃષ્ટિએ તો જડ જેવી કાંઈ ચીજ જ નથી! પણ જ્યાંસુધી તે પરમાર્થ દૃષ્ટિ ન મળી હોય ત્યાં સુધી જડ જડ રહે છે ચેતન બનતું નથી. અને ચેતન ચેતન રહે છે જડ બનતું નથી. આ વિવેક પ્રકરણ છે. એટલે વિવેક એજ એનો મુખ્ય વિષય છે. આથી ઋષિ અહીં આવું કહે છે.

અહીં કોઈ એમ ન સમજે કે આત્મા દર્શન, શ્રવણ, વચન, મનનનો વિષય નથી એટલે દર્શન, શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન વગેરેનો ઉપયોગ નથી. એ બધાનો ઉપયોગ છે અને તે હૃદયની શુદ્ધિ પૂરતો. ચોક્કસ હૃદયમાં વાસ્તવિક આત્મસ્વરૂપનો સ્વયંપ્રકાશ થાય છે. ॥ ૪-૫-૬-૭-૮ ॥

यत् मनसा न मनुते येन आहुः मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि, न इदं यदिदं उपासते ॥ ૫ ॥

યત્=જેને મનસા=મન વડે કોઈ ન=નથી મનુતે=સમજતું' જેન=જેના મન=મન મતે=સમજાયેલું' (સમજવાની શક્તિ મેળવેલું) આહુઃ=કહે છે તત્=તેને એવ=જ ત્વં=તું બ્રહ્મ=બ્રહ્મ વિદ્ધિ=જાણુ ન=નહિ કે ઇદં=આને યત્=જેને લોકો ઇદં=આ અર્થાત્ મનનો વિષય ઉપાસતે=જાણે છે. ॥ ૫ ॥

જેને મન વડે કોઈ નથી સમજતું, જેના વડે મન સમજાયેલું' (સમજવાની શક્તિથી સંપન્ન) કહે છે. તેનેજ તું જાણ જાણુ. નહિ કે આને જેને લોકો 'આ' અર્થાત્ મનનો વિષય જાણે છે ॥ ૫ ॥

यत् चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुषि पश्यति

તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં यदिदं उपासते ॥ ૬ ॥

યત્=જેને ચક્ષુષા=આંખ વડે કોઈ ન=નથી પશ્યતિ=જોઈ શકતું=જોતું' જેન=જેના વડે ચક્ષુષિ=આંખો જ્ઞાને પશ્યતિ=જુવે છે. તત્=તેને એવ=જ ત્વં=તું બ્રહ્મ=બ્રહ્મ વિદ્ધિ=જાણુ. ન=નહિ ઇદં=આને યદ્=જેને લોકો ઇદં=આ અર્થાત્ આંખનો વિષય ઉપાસતે=જાણે છે. ॥ ૬ ॥

જેને આંખ વડે કોઈ નથી જોતું જેના વડે આંખો જ્ઞાને જુવે છે. તેને જ જાણ જાણુ નહિ કે આને જેને લોકો "આ" એટલે કે આંખનો વિષય જાણે છે. ॥ ૬ ॥

यत् श्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रं इदं श्रुतम् ।

તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં यदिदं उपासते ॥ ૭ ॥

યત્=જેને શ્રોત્રેણ=કાન વડે કોઈ ન=નથી શ્રુણોતિ=સંભળતું જેન=જેના વડે ઇદં=આ શ્રોત્રં=કાન શ્રુતમ્=સંભળેલો' (સંભળવાની શક્તિ પામેલો, થાય છે, તત્=તેને એવ=જ ત્વં=તું બ્રહ્મ=બ્રહ્મ જાણુ. ન=નહિ કે ઇદં=આને યદ્=જેને લોકો ઇદં=આ એટલે કે કાનનો વિષય ઉપાસતે=જાણે છે. ॥ ૭ ॥

જેને કાન વડે કોઈ નથી સંભળતું, જેના વડે આ કાન સંભળતો થાય છે, તેને જ તું જાણ જાણુ નહિ કે આને, જેને લોકો "આ" એટલે કે કાનનો વિષય જાણે છે. ॥ ૭ ॥

यत् प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।

તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ નેદં यदिदं उपासते ॥ ૮ ॥

યત્ = જે પ્રાણેન = પ્રાણુ વડે ન = નથી પ્રાણિતિ = પ્રાણુન ક્રિયા કરતો (શ્વાસ પ્રશ્વાસ લેતો). યેન = જેના વડે પ્રાણઃ = પ્રાણ પ્રણીયતે = પ્રાણુન ક્રિયાનાળો થાય છે. તદ્ = તેને એવ = જ ત્વં = તું વ્રહ્મ = બ્રહ્મ વિદ્ધિ = જાણુ ન = નહિ કે હદં = આને યદ્ = જેને લોકો હદં = આ એટલે કે પ્રાણુથી પ્રાણુ ક્રિયા કરતો ઉપાસતે = જાણુ છે. ॥ ૮ ॥

જે પ્રાણુથી નથી પ્રાણુન ક્રિયા કરતો જેના વડે પ્રાણુ પ્રાણુન ક્રિયાનાળો થાય છે તેને જ તું બ્રહ્મ જાણુ. નહિ કે આને જેને લોકો “આ” એટલે કે પ્રાણુથી પ્રાણુન ક્રિયા કરતો જાણુ છે. ॥ ૮ ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

यदि मन्यसे सुवेद इति, दध्ममेव अपि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् ।
यद् अस्य त्वं, यद् अस्य च देवेषु, अथ नु मीमांस्यमेव, ते मन्ये विदितम् ॥ ९ ॥

હે શિષ્ય! યદિ = જે તું હતિ = એમ મન્યસે = માને છે (સમજતો હોય) કે હું બ્રહ્મને સુવેદ = સારી પેઠે (ઠીક ઠીક) જાણું છું અપિ = તો ત્વં = તું દધ્મ = અદ્વપ એવ = જ નૂનં = નિશ્ચય વ્રહ્મણઃ = બ્રહ્મનું સ્વ = સ્વરૂપ વેત્થ = જાણુ છે. અસ્ય = એનું (બ્રહ્મનું) યત્ = જે રૂપ ત્વં = તું છે, (તારામાં છે) ચ = તથા યત્ = જે અસ્ય = એનું દેવેષુ = અગ્નિ વગેરે દેવતાઓમાં રૂપ છે, અય = હવે એવ = નિઃસન્દેહ તેજ મીમાંસ્ય = વિચારણીય નુ = જ છે. ત્યારે હું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ તે = તને વિદિતં = સમજાયેલું મન્યે = માનું = સમજું. ॥ ૯ ॥

હે શિષ્ય! જે તું એમ માનતો હોય કે હું બ્રહ્મને સારી પેઠે જાણું છું. તો નિશ્ચય તું અદ્વપજ બ્રહ્મનું રૂપ જાણુ છે. એનું જે રૂપ તું જ તથા એનું જે રૂપ દેવોમાં છે હવે નિઃસન્દેહ તેજ તારે વિચારવા યોગ્ય છે. ત્યારે હું બ્રહ્મનું સ્વરૂપ તને સમજાયેલું સમજું ॥ ૯ ॥

આમ પહેલા ખંડમાં ગુરુએ શિષ્યને આત્માની દુર્બોધતા વિષે કહ્યું. આત્માને લગતી સાચી સમજ રી છે તે જતાવ્યું. ગુરુના ઉપદેશને લઇને શિષ્યે એકાંતમાં એકમને તેના ઉપર ધ્યાનમય ચિન્તન કર્યું અને ત્યારબાદ ગુરુ પાસે તે પાછો આવ્યો. પરમ કૃપાળુ ગુરુ શિષ્યમાં ઊંડે ઊંડે જરાતરા પણ અજ્ઞાન રહી જાય તે સહન કરી ન શકે. કેમકે ગુરુ શિષ્યનો પ્રેમ નિઃસ્વાય અને પરમાયથી ભરપૂર હોય છે. ગુરુહૃદયના સુહૃદ્ભાવનો પાર કાણુ પામે! આથી હવે પોતાનું આપેલું જ્ઞાન શિષ્યને પચ્યું છે કે નહિ

તેની પરીક્ષા માટે શિષ્ય સમક્ષ કસોટી મૂકતાં ગુરુ દ્વિતીય અંશે પ્રારંભ કરતાં કહે છે-કે હે શિષ્ય ! તું એમ જાણતો હોય કે હું બ્રહ્મને-આત્માને સારી પેઠે જાણું છું તો તો મારે તને સાક્ષ સાક્ષ કહી દેવું ઘટે કે પ્રિય ! તું બ્રહ્મના અદ્વય રૂપને જ ખરે જાણે છે ! તું પૂર્ણપણે વિકસી રહેલા બ્રહ્મસ્વરૂપને નથી જાણતો. તારામાં આ પરમાત્માનું જે સ્વરૂપ છે તથા દેવોમાં તેનું જે સ્વરૂપ છે તે તારે માટે વિચારણીય જ છે. બ્યારે તું તારામાં અને દેવોમાં રહેલાં એ સ્વરૂપને સમજશે ત્યારે હું સમજીશ કે તું ખરે ! બ્રહ્મના સ્વરૂપનો સમજદાર છે. અર્થાત્ ગુરુ કહે છે કે હે બેટા ! જે તું બ્રહ્મને સારી પેઠે જાણું છું, એમ જાણતો હોય તો તારી જાણ ખરે ! અદ્વય જ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મને જ્ઞાનના વિષય તરીકે જે જાણે તે સાચા અર્થમાં બ્રહ્મને જાણતો નથી, કેમકે કોઇપણ જ્ઞાનના વિષય તરીકે બ્રહ્મ હોઇ શકતું નથી. ત્યારે જે જણાય છે તે શું ? ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, વગેરે પ્રમાણોથી જે જણાય છે તે શું ? તે તમામ બ્રહ્મનું જ અદ્વય રૂપ જ છે. પરમાત્મા સત્-ચિદ્-આનન્દ છે આ બાલ જગત્ પરમાત્માના કેવળ સદૃશ્યની અદ્વયમાત્રાને વહન કરે છે. અર્થાત્ એ અદ્વય છે. જગત્ પરમાત્માની બૃહત્સત્તાનું એક રજકણ જેવડું પ્રતીક છે ! એ જગતને જે જાણે તે બ્રહ્મવેત્તા તો નથીજ-પણ બ્રહ્મના એક અંશના પણ અંશ અને તેના પણ અંશને જાણતો નથી ! આથી હે શિષ્ય ! રખે તું માની બેસતો કે મને તો હવે પૂર્ણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજાઇ ગયું છે ! જે તને પ્રમાણોદ્વારા સમજાય તે તમામ વિષય હોઇને જુડ છે. પરમાત્મા એતન હોઇને અવિષય છે. આથી જણાય તેટલું બધું ઋષિની દ્રષ્ટિએ અદ્વય જ છે. એ અદ્વયના જ્ઞાનથી તો કેમ સતોય રખાય ? આથી ઋષિ કહે છે કે હે પ્રિય ! તે બ્રહ્મનું બાલ વિશ્વરૂપ સ્વરૂપ તો જોયું. હવે તારે તારામાં અને દેવોમાં રહેતા એ પરમાત્માનું-બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજવું જોઇએ. અર્થાત્ તારે શારીર આત્માનું સ્વરૂપ સમજવું જોઇએ. એ શરીરમાં રહેલો આત્મા, શરીર વગેરેથી ભિન્ન છે. એ શારીર આત્મા પરમાત્માજ છે એવું તારે જ્ઞાન હજી મેળવવું બાકી છે. દેવોમાં રહેલું દેવપણું પણ પરમપિતા પાસેથી ઉછીનું મળેલું છે. માટે હે પુત્ર ! હવે તું શારીર આત્માની અને દેવાત્માની મીમાંસા કરવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ શારીર અને દૈવી આત્માને લગતં તં નિઃશંક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરજે. ત્યારે હં

નાહં મન્યે, સુવેદ इति, न वेदेति, वेदच ।

यो नस्तद्वेद तद्वेद, नो न वेदेति, वेद च ॥ ૧૦ ॥

હે ગુરો ! અહં = હું' इति = એમ ન = નથી મન્યે = માનતો-સમજતો કે હું
બ્રહ્મને સુવેદ = સારી પેઠે જાણું છું. તથા નો = નહિ इति = એમ કે ન = નથી
વેદ = જાણતો ચ = કિન્તુ વેદ = જાણું છું' यः = જે नः = અમારામાંથી तद =
બ્રહ્મને વેદ = જાણે છે તે इति = આમજ તત્-તેને વેદ = જાણે છે હું' તેને
न = નથી વેદ = જાણતો નો = નથી च = કિન્તુ વેદ = જાણું છું' ॥ ૧૦ ॥

'હે ગુરો ! હું' એમ નથી માનતો કે હું' બ્રહ્મને સારી પેઠે જાણું છું' તથા
નથી એમ કે નથી જાણતો કિન્તુ જાણું છું. જે અમારામાંથી તે બ્રહ્મને જાણે છે તે
આમજ તેને જાણે છે કે હું' તેને નથી જાણતો એમ નથી પરંતુ જાણું છું. ॥ ૧૦ ॥

ઋષિ આગલી ઋચામાં કૃમિક જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ કરે છે. વિષય
તરીકે આત્મા હોઈ શકતો નથી. આથી આત્મા દેહાદિ પ્રકૃતિ પર્યન્તથી ભિન્ન
છે એ નક્કી થયું. પણ આટલાં જ્ઞાનથી કરો અર્થ સરતો નથી ! દેહ વગેરેથી
ભિન્ન આત્મા સ્વરૂપે કેવો છે એનું જ્ઞાન મેળવવુંજ રહ્યું. આથી બ્રાહ્મ જગતના
વિચારે જેમ બ્રાહ્મ જગતથી આત્મા જુદો હોય તેમ દેવજગત-મુન્દિરોના
પ્રદેશથી પણ આત્મા જુદો ઠેરવવો રહ્યો. અને આમ કરતાં કરતાં છેક છેવટે
આત્મા-કેવળ આત્મા બાકી રહે. એ કેવળ આત્માનું આત્મારૂપે જ્ઞાન-અનુભવ
એટલે કે શરીરમાં રૂંધાઈ રહેલા આત્માના નિજજ્ઞાનમાં પુરુષાર્થની અવધિ છે.
અને તેજ વાત ઋષિએ શિષ્યને કહી છે.

આમ આગલા મંત્રમાં ઋષિએ અદ્યના જ્ઞાનમાં રમે શિષ્ય સંતોષ માની
પુરુષાર્થથી વિરમે, એમ સમજી તેને ચેતવ્યો. શિષ્યે પણ ગુરુના ઉપદેશનું
એકાગ્ર ચિત્તે એકાન્તમાં મનન કર્યું અને ગુરુએ જે રીતે કહ્યું હતું તેજ
રીતે આત્માની વ્યથાર્થતા અનુભવી. એ વ્યથાર્થતાનો દવે શિષ્ય ગુરુ પાસે આવી
એકરાર કરતાં કહે છે કે હે ગુરુદેવ ! આ બ્રહ્મને હું' સારી પેઠે જાણું છું
એમ નથી માનતો, તેમ જ નથી જાણતો એમ પણ માનતો નથી પણ જાણું
છું ! એમ માનું છું, અને અમે શિષ્યો પૈકી જે તે બ્રહ્મને જાણે છે તે એ રીતેજ
જાણે છે અર્થાત્ ગુરુની ચેતવણીમાં જેમ ચમત્કૃતિ છે. તેમ શિષ્યના ઉત્તરમાં
પણ ચમત્કૃતિ છે. શિષ્યનું 'પહેલું' વાક્ય છે--'હે ગુરો ! બ્રહ્મને હું' સારી
રીતે જાણું છું' એમ હું' માનતો નથી." અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપ બ્રહ્મ એ

તેની પરીક્ષા માટે શિષ્ય સમક્ષ કસોટી મૂકતાં ગુરુ દ્વિતીય ખંડનો પ્રારંભ કરતાં કહે છે-કે હે શિષ્ય ! તું એમ જાણતો હોય કે હું બ્રહ્મને-આત્માને સારી પેઠે જાણું છું તો તો મારે તને સાફ સાફ કહી દેવું ઘટે કે પ્રિય ! તું બ્રહ્મના અરૂપ રૂપને જ ખરે જાણે છે ! તું પૂર્ણપણે વિશ્વસી રહેતા બ્રહ્મસ્વરૂપને નથી જાણતો. તારામાં આ પરમાત્માનું જે સ્વરૂપ છે તથા દેવોમાં તેનું જે સ્વરૂપ છે તે તારે માટે વિચારણીય જ છે. જ્યારે તું તારામાં અને દેવોમાં રહેલાં એ સ્વરૂપને સમજશે ત્યારે હું સમજીશ કે તું ખરે ! બ્રહ્મના સ્વરૂપનો સમજદાર છે. અર્થાત્ ગુરુ કહે છે કે હે બેટા ! જે તું બ્રહ્મને સારી પેઠે જાણું છું, એમ જાણતો હોય તો તારી જાણ ખરે ! અરૂપ જ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મને જ્ઞાનના વિષય તરીકે જે જાણે તે સાચા અર્થમાં બ્રહ્મને જાણતો નથી, કેમકે કોઈપણ જ્ઞાનના વિષય તરીકે બ્રહ્મ હોઈ શકતું નથી. ત્યારે જે જણાય છે તે શું ? ઇન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ, વગેરે પ્રમાણોથી જે જણાય છે તે શું ? તે તમામ બ્રહ્મનું જ અરૂપરૂપ જ છે. પરમાત્મા સત્-ચિદ્-આનન્દ છે. આ બાલ જગત્ પરમાત્માના કેવળ સદૃશ્યની અરૂપમાત્રાને વહન કરે છે. અર્થાત્ એ અરૂપ છે. જગત પરમાત્માની બૃહત્સત્તાનું એક રજકણ જેવડું પ્રતીક છે ! એ જગતને જે જાણે તે બ્રહ્મવેદ તો નથીજ-પણ બ્રહ્મના એક અંશના પણ અંશ અને તેના પણ અંશને જાણતો નથી ! આથી હે શિષ્ય ! રખે તું માની બેસતો કે મને તો હવે પૂર્ણ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજાઈ ગયું છે ! જે તને પ્રમાણોદ્વારા સમજ તે તમામ વિષય હોઈને જુડ છે. પરમાત્મા ચેતન હોઈને અવિષય છે. આ જણાય તેટલું બધું ઋષિની દ્રષ્ટિએ અરૂપજ છે. એ અરૂપના જ્ઞાનથી કેમ સતોષ રખાય ? આથી ઋષિ કહે છે કે હે પ્રિય ! તે બ્રહ્મનું વિશ્વરૂપ સ્વરૂપ તો જોઈશું. હવે તારે તારામાં અને દેવોમાં રહેતા એ પરમાત્મા બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. અર્થાત્ તારે શારીર આત્માનું સ્વરૂપ જોઈએ. એ શરીરમાં રહેલો આત્મા, શરીર વગેરેથી ભિન્ન છે. આત્મા પરમાત્માજ છે એવું તારે જ્ઞાન હજી મેળવવું બાકી છે રહેલું દેવપણું પણ પરમપિતા પાસેથી ઊછીનું મળેલું છે. માટે હે તું શારીર આત્માની અને દેવાત્માની મીમાંસા કરવા ચોગ્ય શારીર અને દેવી આત્માને લગતું તું નિઃશંક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે માનીશ કે તું બ્રહ્મના સ્વરૂપનો જાણકાર થયો છે ! તે પહેલું અરૂપજ છે ! ॥૬ ॥

તરીકે આત્મા નથી સમજાયો તેને જ તે સમજાયો છે. અને જેને ઇન્દ્રિયોના વિષય તરીકે તે સમજાયો છે તેને તે સમજાયો નથી. કેમકે જાણનારાઓને તે નથી જાણાયેલો અને ન જાણનારને તે જાણાયેલો છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનો વિષય વેદ-જેય હોયને જડ છે. જે આત્માને વેદ-જેય-ઇન્દ્રિયોના વિષય તરીકે નથી જાણતો પણ સૌથી ઓછા ચેતન સ્વરૂપ સમજે છે તે તે આત્માને યથાર્થપણે જાણે છે. આમ કયા રૂપે તે જ્ઞાત અને કયા રૂપે તે અજ્ઞાત-અજેય રહે છે તે જેણે જાણ્યું-સાક્ષાત્ અનુભવ્યું તે બ્રહ્મજ્ઞાની છે । ॥ ૧૧ ॥

પ્રતિબોધવિદિતં મતં અમૃતત્વં હિ વિન્દતે ।

આત્મના વિન્દતે ધીર્યં વિચિત્રા વિન્દતે અમૃતમ્ ॥ ૧૨ ॥

હે શિષ્ય ! પ્રતિબોધવિદિતં=જ્યારે શુદ્ધના ઉપદેશથી જાણાયેલું તથા મતં=સમજાયેલું બ્રહ્મ હોય છે. ત્યારે હિ=નિશ્ચય મનુષ્ય અમૃતત્વં=અમૃતત્વને વિન્દતે=પ્રાપ્ત કરે છે, પહેલાં આત્માના=શરીર તથા મનથી સંપન્નરૂપી બ્રહ્મને વિન્દતે=પ્રાપ્ત કરે છે. પછીથી વિચિત્રા=જ્ઞાન-બ્રહ્મ-જ્ઞાનથી અમૃતં=અમૃત બ્રહ્મ (અમૃતત્વ) ને વિન્દતે=પ્રાપ્ત કરે છે ॥ ૧૨ ॥

હે શિષ્ય જ્યારે શુદ્ધના ઉપદેશથી જાણ જાણાયેલું તથા સમજાયેલું થાય છે ત્યારે નિશ્ચય મનુષ્ય અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે પહેલાં શરીર અને મનથી સાધનરૂપી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે પછીથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧૨ ॥

હવે બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફક્ત વર્ણવતાં ઋષિ શિષ્યને કહે છે-જે જ્યારે શુદ્ધના ઉપદેશથી બ્રહ્મ જાણાયેલું અને સમજાયેલું થાય છે ત્યારે નિશ્ચય મનુષ્ય અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે તે આત્માને સમજનાર પહેલાં શરીર અને મન દ્વારા સાધનસંપત્તિરૂપી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. અને પછીથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ ઋષિ આહી ત્રણ જાતનાં વિધાન કરે છે. બ્રહ્મજ્ઞાન શુરુગમ્ય જ છે. બ્રહ્મજ્ઞાન સાધનસંપત્તિ ઉપર અવલંબે છે. બ્રહ્મજ્ઞાન યતાં સાંસુ અમરત્વ મળે છે. શુદ્ધિના આ વિદ્યામાં-અધ્યાત્મ વિદ્યામાં કાંઈનો ગજ ખાતો નથી. બ્રહ્મજ્ઞાન શારીરિક બળ અને માનસિક બળ તથા સાધન સંપત્તિના વિકાસ ઉપર જ અવલંબે છે કેમકે નિર્બળ-સાધન સંપત્તિના બળ સિવાયના મનુષ્યને આત્મજ્ઞાન મળે તોપણ

નથી પણ જ્ઞાતા છે. આથી એ બ્રહ્મને હું જેવ તરીકે સમજતો નથી. અને જેવ નથી તેનું જેવની રીતે જ્ઞાન એ જ્ઞાન=ક્રિયા જ્ઞાન છે આથી વિષય તરીકે એ આત્માને હું જાણું છું એમ હે શુરુદેવ ! હું માનતો નથી. અર્થાત્ શુરુએ જે રીતે આત્માને સમજવાનું કહ્યું હતું તેજ રીતે શિષ્યે તેને જાણે.

પણ આત્મા એ આત્મા હોવાથીજ સદા જ્ઞાત છે-હમેશાં જાણાયેલોજ છે. ક્રોધને પોતે છે કે નહિ એ વિષે શંકા નથી. અર્થાત્ જેવ તરીકે તો આત્માને મેં માન્યો નથી. પણ આત્મા સ્વયં જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી તે અજ્ઞાત રહી શકતોજ નથી. આથી તે આત્મા મને આત્મારૂપે-ઉપલબ્ધ-સ્વરૂપે વિદિતજ છે. આથીજ એ રીતે-બોધ સ્વરૂપે હું આત્માને જાણું છું અર્થાત્ આત્મા એ જેવ નથી. પણ જ્ઞાતા છે. જ્ઞાતસ્વરૂપ આત્માને હું જેવ જાણતો નથી. પણ તેને એવુંન સ્વરૂપેજ મેં પરખ્યો છે. આમ જેવસ્વરૂપે અજેવ અને જ્ઞાન સ્વરૂપે સદા જ્ઞાત આત્માને હું જાણતો નથી અને છતાં જાણું છું. અને આજ તત્ત્વજ્ઞાન છે. વળી હે શુરુદેવ ! અમારા શિષ્ય. સમુદાયમાં પણ જેને જેને આત્મજ્ઞાન થયું છે તેને તેને તેજ સ્વરૂપે થયું છે. આમ જાત અતુલ્ય અને અન્યાનુભવનું સમર્થન મને નિશંક કરી દે છે. ॥ ૧૦ ॥

यस्य अमर्तं तस्य मर्तं मर्तं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातं अविजानताम् ॥ ૧૧ ॥

હે શિષ્ય ! यस્ય=જેને ઇન્દ્રિયોના વિષયોની પેરે બ્રહ્મ અમર્ત=નથી સમજાયું તસ્ય=તેને જ મર્ત=સમજાયું છે. તથા यस્ય=જેને ઇન્દ્રિયોના વિષયોની પેરે મર્ત=સમજાયું છે સઃ=તે બ્રહ્મને ન=નથી વેદ=જાણતો. કેમકે તે વિજાનતાં=જાણવાવાળાઓને અવિજ્ઞાતં=ન જાણાયેલું તથા અવિજાનતાં=ન જાણવાવાળાઓને વિજ્ઞાતમ્=જાણાયેલું હોય છે. ॥ ૧૧ ॥

હે શિષ્ય ! જેને ઇન્દ્રિયોના વિષયોની પેરે બ્રહ્મ નથી સમજાયું તેને જ તે સમજાયું છે. તથા જેને ઇન્દ્રિયોના વિષયોની પેરે સમજાયું છે તે તેને જાણતો નથી. કેમકે જાણનારાઓને તે નથી જાણાયેલું તથા ન જાણનારાઓને તે જાણાયેલું હોય છે. ॥ ૧૧ ॥

આમ જ્યાં શિષ્યે પોતાનું આત્માને લગતું જ્ઞાન, શુરુ સમક્ષ નિવેદિત થયું કે તરત જ પ્રસન્ન થયેલા શુરુદેવ પોતાની તે જ્ઞાનમાં સમ્મતિ આપતાં આખાં પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે હે શિષ્ય ! જેને ઇન્દ્રિયોના વિષય

તરીકે આત્મા નથી સમજાયો તેને જ તે સમજાયો છે. અને જેને ઇન્દ્રિયોના વિષય તરીકે તે સમજાયો છે તેને તે સમજાયો નથી. કેમકે જાણનારાઓને તે નથી જાણાયેલો અને ન જાણનારને તે જાણાયેલો છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનો વિષય વેદ-જ્ઞેય હોઇને જડ છે. જે આત્માને વેદ-જ્ઞેય-ઇન્દ્રિયોના વિષય તરીકે નથી જાણતો પણ સૌથી શિષ્ટ ચેતન સ્વરૂપ સમજે છે તે તે આત્માને યથાર્થપણે જાણે છે. આમ કયા રૂપે તે જ્ઞાત અને કયા રૂપે તે અજ્ઞાત-અજ્ઞેય રહે છે તે જેણે જાણ્યું-સાક્ષાત્ અનુભવ્યું તે બ્રહ્મજ્ઞાની છે । ॥ ૧૧ ॥

પ્રતિબોધવિદિતં મતં અમૃતત્વં हि विन्दते ।

આત્મના વિદન્તે વીર્યં ચિદયા વિન્દતે અમૃતમ્ ॥ ૧૨ ॥

હે શિષ્ય । પ્રતિબોધવિદિતં=જ્યારે ગુરુના ઉપદેશથી જાણાયેલું તથા મતં=સમજાયેલું બ્રહ્મ હોય છે ત્યારે હિ=નિશ્ચય મનુષ્ય અમૃતત્વં=અમૃતત્વને વિદન્તે=પ્રાપ્ત કરે છે, પહેલાં આત્માના=શરીર તથા મનથી વીર્યં=સાધનરૂપી બ્રહ્મને વિન્દતે=પ્રાપ્ત કરે છે. પછીથી વિદ્યા=જ્ઞાન-બ્રહ્મ-જ્ઞાનથી અમૃતં=અમૃત બ્રહ્મ (અમૃતત્વ) ને વિન્દતે=પ્રાપ્ત કરે છે ॥ ૧૨ ॥

હે શિષ્ય જ્યારે ગુરુના ઉપદેશથી બ્રહ્મ જાણાયેલું તથા સમજાયેલું થાય ત્યારે નિશ્ચય મનુષ્ય અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે પહેલાં શરીર અને મનથી સાધનરૂપી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે પછીથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧૨ ॥

હવે બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફક્ત વર્ણવનાં ઋષિ શિષ્યને કહે છે કે જ્યારે ગુરુના ઉપદેશથી બ્રહ્મ જાણાયેલું અને સમજાયેલું થાય છે ત્યારે નિશ્ચય મનુષ્ય અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. આ રીતે તે આત્માને સમજનાર પહેલાં શરીર અને મન દ્વારા સાધનસંપત્તિરૂપી બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરે છે. અને પછીથી બ્રહ્મજ્ઞાનથી અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ ઋષિ આદી ત્રણ જાતનાં વિદ્યાન કરે છે. બ્રહ્મજ્ઞાન ગુરુગમ્ય જ છે. બ્રહ્મજ્ઞાન સાધનસંપત્તિ ઉપર અવલંબે છે. બ્રહ્મજ્ઞાન યતાં સાંચું અમરત્વ મળે છે. ગુરુ વિના આ વિદ્યામાં-અધ્યાત્મ વિદ્યામાં કોઈનો ગજ ખાતો નથી. બ્રહ્મજ્ઞાન શારીરિક બળ અને માનસિક બળ તથા સાધન સંપત્તિના વિકાસ ઉપર જ અવલંબે છે કેમકે નિર્બળ-સાધન સંપત્તિના બળ સિવાયના મનુષ્યને આત્મજ્ઞાન મળે તોપણ પચતું નથી. અને ત્રીજું બ્રહ્મજ્ઞાનનું અનિવાર્ય ફલ છે-મુક્તિ. આ ત્રણે ત્રીણે માણસે મેળવવા જેવી છે. ગુરુ માર્ગદર્શક છે. સાધન બળ તારક છે. બ્રહ્મજ્ઞાન મુક્તિદાતા છે. મંથના વિસ્તારના ભયે, વધુ વિવેચન કરતાં અટકીએ છીએ. ॥ ૧૨ ॥

इह चेद् अवेदीत् त्रय सत्यं अस्ति, न चेद् इह अवेदीत् मङ्गी विनष्टिः ।
भूतेषु भूतेषु विचित्य घीराः प्रेत्यास्मात् लोकात् अमृताः भवन्ति ॥ १३ ॥

હે શિષ્ય ! જે ને મનુષ્યે દહ = અહીં-આ મનુષ્ય શરીરમાં બ્રહ્મને
અવેદીત = જાણ્યું અવ = તો તે સત્ય = સત્ય (જન્મ મરણથી રહિત) અસ્તિ =
છે જે ને દહ = અહીં ન = ન અવેદીત = જાણ્યું તો તેને માટે મદ્ગતી = મદ્ગ
વિનષ્ટિ = વિનાશ (વારંવાર જન્મ મરણ) છે. ઘીરા = શુદ્ધિ માને ભૂતેષુ-
પ્રાણીઓમાં ભૂતેષુ-પ્રાણીઓમાં અર્થાત્ બધાં પ્રાણીઓમાં વિચિત્ય-બ્રહ્મને
જાણીને અસ્માન્-આ લોકાત્-શરીરમાંથી પ્રેત્ય-મરીને અમૃતાઃ-જન્મમરણથી
રહિત થવાનું-થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

હે શિષ્ય ! જે મનુષ્યે અહીં આ માનવ શરીરમાં બ્રહ્મને જાણ્યું તો તે સત્ય
છે. જે અહીં ન જાણ્યું તો તેને માટે મદ્ગ વિનાશ છે. શુદ્ધિ માને પ્રાણીઓમાં
પ્રાણીઓમાં- અર્થાત્ બધાં પ્રાણીઓમાં બ્રહ્મને જાણીને આ શરીરમાંથી મરીને અમર
થઈ જાય છે. ॥ ૧૩ ॥

હવે શુદ્ધ કેવળ કર્ણભાગ બની માનવજીવનનું મૂલ્યાંકન કરતાં કહે છે
કે હે શિષ્ય ! જે મનુષ્યે અહીં-માનવ શરીરમાં બ્રહ્મને જાણ્યું તો તે સત્ય છે. જે
અહીં તેને ન જાણ્યું તો તેને માટે મદ્ગ વિનાશ છે. સાચા અર્થમાં
શુદ્ધિ માન પુરુષો, સર્વજ્ઞતામાં આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શરીરમાંથી છૂટી
અમૃતત્વ મેળવે છે. અર્થાત્ મનુષ્યદેહ આત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે જ છે. જે
મનુષ્યદેહ મેળવી માણસ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તો તે સાચું જીવો છે. જે
નથી મેળવ્યું તો માનવદેહ તેજે એજે શુભાચો છે. એટલું જ નહિ પણ
તેને માટે ભાવિ ભયભયું છે. આત્મજ્ઞાન એક જ એવું શરણું છે જે
મૃત્યુભયમાંથી ઉગારે છે. અને જેનો જન્મમરણનો ભય દાખ્યો નથી તે
મદ્ગ વિનાશના પથે જ છે-પછી તે રાજા હો કે રંક, સાધુ હો કે શયતાન,
મહાત્મા હો કે અસ્પૃશ્ય-કરો ફરક નથી ! આમ દુઃખમાં ઋષિ અજ્ઞાનના
શાપનો મદિમા બતાવે છે. વળી એ આત્માને જાણખવો એટલે શું ?
પ્રાણીમાત્રમાં આત્મા છે. એ સર્વજ્ઞતહૃદયસ્થ આત્મા મારોજ આત્મા છે,
એવું અનુભવવું રહ્યું. આ અનુભવથી આત્મા સ્વરૂપે છતો થાય છે.
અને સર્વજ્ઞતામાં વસી રહેલાં પોતાના સ્વરૂપને જેણે અનુભવ્યું તે પ્રારબ્ધ
કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલ દેહનું, એ પ્રારબ્ધ કર્મનું, ફલભોગદ્વારા અવસાન થતાં,
સદા હોનારા-અમર પરમાત્મામાં વસે છે. પછી તેને જન્મમરણ નથી !
આત્મજ્ઞાન જન્મમરણ દાળે છે એ કાંઈ જેવું તેવું કંઈ નથી ! ॥ ૧૩ ॥

॥ અથ તૃતીયઃ સ્કણ્ઢઃ ॥

વ્રહ્મ હ દેવેભ્યઃ વિજિગ્યે । તસ્ય હ વ્રહ્મણઃ વિજયે દેવાઃ અમહીયન્ત ।
સે યેક્ષન્ત અસ્માકં એવ અયં વિજયઃ, અસ્માકં એવ અયં મહિમા ઇતિ ॥૧૪॥

વ્રહ્મ=બ્રહ્મ હ=નિશ્ચય દેવેભ્યઃ=દેવતાઓને માટે વિજિગ્યે=વિજય પ્રાપ્ત
કર્યો ! હ=નિઃસન્દેહ તસ્ય=તે વ્રહ્મણઃ=બ્રહ્મના વિજયે=વિજયમાં દેવાઃ=દેવો
અમહીયન્ત=મહતાને પ્રાપ્ત થયા તેઓએ (દેવોએ) ઇતિ=એમ યેક્ષન્ત=
વિચાર્યું=અસ્માકં=અમારો એવ=જ અયં=આ વિજયઃ=વિજય છે અસ્માકં=અમારી
એવ=જ અયં=આ મહિમા=મહતા છે. ॥ ૧૪ ॥

પરમાત્માએ નિશ્ચય દેવોને માટે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. નિઃસન્દેહ, તે બ્રહ્મના
વિજયમાં દેવો મહતાને પ્રાપ્ત થયા. તેઓએ એમ વિચાર્યું કે અમારો જ આ વિજય
છે, અમારી જ આ મહતા છે. ॥ ૧૪ ॥

આગલા સંદર્ભમાં પરમાત્માના જ્ઞાનથી જીવ શિવ થાય છે-તેને મુક્તિ
મળે છે એવું ઋષિએ દર્શન કરાવ્યું. પરમાત્માનું દર્શન-પરમાત્માની મહતા
સર્વજ્ઞતા-સર્વશક્તિમતાનું દર્શન, અહંભાવ પીગળ્યા સિવાય કદી થતું નથી ।
અધ્યાત્મ જીવનમાં અહંભાવ એ એક મહાન અંતરાય છે. અહંભાવ ન્યાં
સુધી ન યોગણે ત્યાં સુધી પોતાની જાત કરતાં પણ વધુ નિકટ રહેલું પરમાત્મતત્ત્વ
લાખ જન્મે પણ ન મળે. એ અહંભાવનો વંશવેલો ખૂબ વિસ્તરેલો હોય છે.
આથી આ અહંભાવના દહન માટે ઋષિજી ત્રીજા અને ચોથા ખંડમાં એક
અતિ રમણીય, ધ્વનિપૂર્ણ, આખ્યાયિકા કહે છે. આખ્યાયિકાના સત્ય મનનથી
સાધક જીવ નમ્રતમ બનશે. તેને પોતાની અદ્યક્ષતા અને અદ્યક્ષક્રિયામતાનું
જ્ઞાન થશે. અને જ્યાં સુધી જીવ દેહમાં છે ત્યાં સુધી હું ખરે જ છું-
એવું એને સતત જ્ઞાન રહે તો એનો શિવભાવ પ્રસન્ન થઈ પ્રકાશી ઉદશે,
બ્રહ્મ જ મારો આત્મા છે એ જ્ઞાન તેને એટલું તો નમ્ર બનાવશે કે તે પોતાની
જાતને તરણીથી પણ નીચી સહૃદયતાથી માનશે. એની સ્તમ્ભતા, પીગળી
જશે. એ તો મનુષ્ય જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે જાતે અમાની હશે. બીજાને માનદ
હશે અને આથી જ સૌને એ માન્ય હશે. કેમકે તેને એવું જ્ઞાન રહે છે કે
“અખિલ બ્રહ્માંડનો નાયક” એટલો અમાની છે કે તેને ધૂળની રજકણમાં કે
ખૂંડના દેહમાં પણ વસતાં કથવાટ નથી-તે પડ્યો પાયથો સર્વ વસી રહેલો
છે. તો હું અદ્યક્ષ અદ્યક્ષક્રિયાને અભિમાન સાનું ? વળી જ્યારે પૂજ્યતમ
પરમાત્મા દેહમાત્રમાં વસેલા છે ત્યારે તે દેહેદેહ વર્તી રહેલા પરમાત્માને

સત્કાર એ બ્રહ્મજ્ઞાનીનો સહજ સ્વભાવ બની જશે. અને જે દેહ માત્રમાં વિલસી રહેલાં પરમતત્ત્વને પૂજે છે તેને તે પરમ તત્ત્વ જ સૌનો માન્ય બનાવશે ! આવાં જીવતાં રહસ્યથી આ આખ્યાયિકા ભરેલી છે.

અપિ કહે છે કે હે શિષ્ય ! પરમાત્માએ એક વખત દેવોને માટે વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, અને ખરે ! તે પરમાત્માના વિજયમાં દેવો મહત્તાને પ્રાપ્ત થયા ! તે દેવોએ વિચાર્યું કે અમારો જ આ વિજય છે. અમારી જ આ મહત્તા છે ! દેવ શબ્દનો અર્થ અહીં તે તે ઇન્દ્રિયોનો અધિષ્ઠાતા દેવ કરવો. અર્થાત્ વિષયો અને ઇન્દ્રિયો વચ્ચે નિરંતર દિનરાત સંગ્રામ ચાલી રહેલો છે. વિષયો ઇન્દ્રિયોને મ્હાત કરવા યત્ન કરે છે. ઇન્દ્રિયો વિષયોથી ન હારવાને અને વિષયો ઉપર કાબૂ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ મહાસંગ્રામમાં એક વેળા પરમાત્માએ કરુણા કરીને-દેવોને=ઇન્દ્રિયોને વિષયો ઉપર વિજય અપાવ્યો. અર્થાત્ ઇશ્વરની કરુણાને લઇને ઇન્દ્રિયોનો જય થાય છે. આમ ઇશ્વરની કરુણાથી ઇન્દ્રિયજય પ્રાપ્ત થાય છે એ અહીં ખનિ છે. અને જ્યાં દેવોનો વિજય એટલે કે ઇન્દ્રિયોનો જય થાય છે ત્યાં મહત્તા એની મેળે આવે છે. કેમકે જીતેન્દ્રિયતા સર્વમહત્તાનું મૂળ છે. આમ ઇન્દ્રિયોનો વિજય થતાં તે દેવોએ વિચાર્યું કે અમારો વિજય અમારા પ્રયત્નનું ફળ છે. અમારી જ આમાં મહત્તા છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયજીત પુરુષને અભિમાન થયું. અને અભિમાનના તાવને લઇને તે એવો લવાશે કરે છે કે “મેં અમુક કયું”, મારી એમાં મહત્તા છે.” અભિમાન જ તો ઇશ્વરકૃપાના દર્શનને આવરે છે અર્થાત્ ઇશ્વરકૃપાની મહત્તાને અભિમાન બૂઝાવે છે. આ દેવોને પણ વિજયમદ્ બૂઝાવ્યા અને તેઓએ-વિજયનો ઓટો પોતાના કતૃત્વ ઉપર ઓઢી લીધો. ॥ ૧૪ ॥

તદ્ હ ણ્યાં વિજજ્ઞૌ । તેમ્યો હ પ્રાદુર્વભૂવ ।

તત્ ન વ્યાજાનન્ત કિમિદં ઘક્ષમિત્તિ ॥ ૧૫ ॥

તત્=તેણે (એણે) હ=નિઃસદેહ ણ્યાં=એમના (એમના વિચારને) વિજજ્ઞૌ=જાણે-જાણી લીધો તથા તેમ્યઃ=તેઓને માટે (તેમના મિત્ર-વિચારની નિવૃત્તિને માટે) હ=નિશ્ચય પ્રાદુર્વભૂવ=પ્રકટ થયું તત્=તેને તેઓએ ન=નહિ વ્યાજાનન્ત=જાણ્યું અને માહોમાહે ક્ષિતિ=એમ કહેવા લાગ્યા હદં=આ યદં=મદા (પૂજ્ય) કિં=કોણ છે ? ॥ ૧૫ ॥

તેણે નિઃસદેહ એમને જાણ્યા. (એમના વિચારને જાણી લીધો) તથા તેઓને માટે નિશ્ચય પ્રકટ થયું. તેને તેઓએ ન જાણ્યું અને આપણમાં એમ કહેવા લાગ્યા કે ‘આ યદં કોણ છે ?’ ॥ ૧૫ ॥

પરંતુ સર્વસાક્ષી પરમાત્માએ દેવાનાં એ મિથ્યા અભિમાનને જાણી લીધું અને દિલગીર થયા ! પરમપિતા પોતાની મહત્તા જૂઠ્ઠતા નથી. જીવના અભિમાનથી તે અપ્રસન્ન તો થાય પણ છેવટે જીવના સાચા દિતચિન્તક પણ તે જ છે. આથી તે દેવાના આ મિથ્યા વિચારને ટાળવાનો પરમાત્માએ નિર્ધાર કર્યો ! પિતા પુત્રને અવનત થતાં અટકાવે જ. દેવાને અને દેવ દેવ જીવાત્માને બ્રહ્મ થતો અટકાવવાને માટે તે પરમાત્મા તે દેવાની સમક્ષ પ્રકટ થયા, તે પરમપિતા પરમાત્મા દેવો સમક્ષ એવા તો કાષ્ઠ અલૌકિક સ્વરૂપે ઉભા રહ્યા કે તે દેવો ખીચારા મૂંઝાયા ! તેઓને ખબર પણ ન પડી ! તેઓ પરમાત્માના અદ્ભુત સ્વરૂપને સમજવા અશક્ત નીવડ્યાં. ત્યારે તેમણે માંઢોમાંઢે મંત્રણા કરી, એક ખીમને પૂછવા લાગ્યા કે “આ યક્ષ-પૂજ્ય પદાર્થ” કોણ છે ? અર્થાત્ પરમાત્માને જોતાં જ તેઓને પૂજ્યપણાનો ભાવ થયો ! પરમાત્માને તે ઓળખી તો ન શક્યા એટલે “આ પૂજ્ય પદાર્થ” કોણ હશે એટલી જ કુતૂહલવૃત્તિ તેમનામાં જાગી ! ॥ ૧૫ ॥

તે અગ્નિ અબ્રુવન્ જાતવેદઃ ! एतत् विजानीहि किं एतत् यक्ष इति तथेति ॥ ૧૬ ॥

તે=તેઓએ (દેવોએ) અગ્નિ=અગ્નિને ક્ષતિ=આમ અબ્રુવન્=કહ્યું જાતવેદ=હે જાતવેદ ! (બધાં ધનના માલિક !) एतत्=આને તું વિજાનીહિ=જાણુ કિં=કોણુ एतत्=આ યક્ષ=યક્ષ છે ! તથા=બહુ સાર, એમ અગ્નિએ કહ્યું ॥ ૧૬ ॥

તેઓએ અગ્નિને આમ કહ્યું, કે હે જાતવેદ ! આને તું જાણુ ‘ કોણુ આ યક્ષ છે ’ ૧ ‘ બહુ સાર ’ એમ અગ્નિએ કહ્યું. ॥ ૧૬ ॥

દેવોમાં પણ મુખ્ય દેવો ત્રણ છે. અગ્નિ વાયુ અને ઈન્દ્ર. અધ્યાત્મ પ્રકરણમાં અગ્નિ એટલે વાણી. કેમકે અગ્નિઃ વાક્ મૂલ્વા મુલ્લં પ્રાવિશત્=અગ્નિદેવ વાણી થઇને મુખમાં દાખલ થયો ” એવું ઉપનિષદનું દર્શન છે. વાયુ એટલે મન, કેમકે વાયુ સદા ગતિશીલ-પ્રચંડવેગી છે. મન પણ સદા ગતિશીલ-પ્રચંડવેગી-ચંચલ છે. સમર્થ છે. ઈન્દ્ર શબ્દનો અર્થ જીવાત્મા થાય છે. એટલે કે અવિદ્યાના અભિમાનથી વિશિષ્ટ ચૈતન્ય છે. જીવનમાં મનુષ્ય પહેલા તો વાણીથી પરમાત્મતત્ત્વને ઓળખવા મથે છે. પછી મનથી તેને ઓળખવા પ્રયત્ન કરે છે. છેવટે સુદ્ધિથી તેને પામવા તૈયાર થાય છે. પણ વાણી-મન અને સુદ્ધિની પકડમાં તે દેવ આવતા નથી ! એક પત્થરનું પણ

પદાર્થ, વાણી દ્વારા વર્ણન અશક્ય છે. મન દ્વારા મનન અધૂરું રહે છે. શુદ્ધિ દ્વારા નિશ્ચય પાંગળો રહે છે ! સૃષ્ટિનો સાર-પરમાત્મા-જીવનસાર હૃદયમાં છે- સંસ્કૃત હૃદયથી જ પમાય એવો છે. આટલી અનુભવગમ્ય વાતનો જો સ્વીકાર કરીએ તો આ આખ્યાયિકાની ચમત્કૃતિ તરત સમજાશે. એ જ વિચારસરણીને અનુસરી અહીં એનું વિવરણ કયું છે !

આમ માંદોમહિ દેવોએ ‘આ પૂજ્ય વસ્તુ કઈ’ છે, એમ પૂછતાં નિશ્ચય ન મળ્યો. એટલે અગ્નિને આગળ કરી વાયુ અને ઇન્દ્રદેવે કહ્યું. હે જાતવેદ-હે અગ્નિ-હે વાણી ! તું જા. અને આ યજ્ઞને જાણ, એ કોણ છે ? અર્થાત વાણી દ્વારા પહેલાં આ યજ્ઞ-વસ્તુમાત્રમાં પૂજ્ય સ્વરૂપે છતાં આ પરમાત્મા કોણ છે તે જાણ. તે દેવોએ અગ્નિને-વાણીને આ જાણવાનું કામ સોંપ્યું કે તરત અગ્નિ કુસાર્ધ ગયો ! તેને લાગ્યું કે ઓહો ! એમાં શું મોટું કામ છે ! આમ પોતાની અજ્ઞાન શક્તિમાં વધુ પડતા વિશ્વાસવાળા અગ્નિએ-વાણીએ સામે જવાળા વાળ્યો “વાર અર્થાત બહુ સાર”. હું અત્યારે જ જાઉં છું, અને એની ઓળખ લાઇ આવું છું. ॥ ૧૬ ॥

તત્ અમ્યદ્રવત્ ! તં અમ્યવદત્ ‘કોડસીતિ’ ! અગ્નિઃ વૈ અદમસ્મીત્યવ્રવીત્, જાતવેદા વં અહં અસ્મીતિ ॥ ૧૭ ॥

અગ્નિ તત્ = તેની (તે યજ્ઞની) અમ્યદ્રવત્ = સામે દોડી ગયો. તં = તેને (અગ્નિને) યજ્ઞે = આમ અમ્યવદત્ = આગળથી કહ્યું તું ક = કોણ અસ્મિ = છે ? અહં = હું વં = નિશ્ચય અગ્નિ = અગ્નિ અસ્મિ = છું” इति = એમ અગ્નિએ અવ્રવીત્ = કહ્યું જાતવેદા = જાતવેદા વં = નિશ્ચય અહં = હું અસ્મિ = છું” इति = એમ અગ્નિએ કહ્યું. ॥ ૧૭ ॥

તે તેની સામે દોડીને ગયો. તેને યજ્ઞ આમ સામેથી કહ્યું, તું કોણ છે ? હું નિશ્ચય અગ્નિ છું એમ અગ્નિએ કહ્યું. હું નિશ્ચય જાતવેદા (જમાં ધનને માલિક) છું એમ અગ્નિએ કહ્યું. ॥ ૧૭ ॥

આમ કહી અગ્નિ-વાણી તે યજ્ઞની સામે ધસી અર્થાત્ પરમાત્મા તરફ વળી તેને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરવા ગયો. એટલે જ સામેથી-યજ્ઞ તરફથી પ્રશ્ન આપ્યો-“તું કોણ છે ? વસ્તુમાત્રને સમજવા ઇન્દ્રનારને વસ્તુમાત્ર જ સામે આ પ્રશ્ન પૂછે છે-જો, પૂછનારનામાં સાંભળવાની શક્તિ હોય તો, જ્યાં યજ્ઞે પ્રશ્ન પૂછ્યો કે તરત અગ્નિએ વળતો જવાબ આપ્યો કે “હું અગ્નિ છું.” એટલાથી કદાચ મારી ઓળખ પૂરી નહિ થાય એમ

માની અગ્નિ અભિમાનથી પોતાનું ગૌરવ વધારવા. પોતાની વધુ ઓળખ આપે છે. કે હું 'જ્ઞાતવેદા' છું. જ્ઞાતવેદા શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે. 'અધાં ધનનો માલિક' એ અર્થ અહીં લીધો છે. કેમકે ધનમાત્રનો વ્યવહાર વાણીને અધીન છે. ॥ ૧૭ ॥

તસ્મિન્ ત્વયિ કિં વીર્યં ઇતિ

અપિ ઇદં સર્વં દહેયં યદ્દ્વદં પૃથિવ્યામિતિ ॥ ૧૮ ॥

તસ્મિન્=તે ત્વયિ=તું અગ્નિમાં કિં=શું વીર્ય=બળ છે (શક્તિ છે ?) ઇતિ=એમ પૂછ્યું. ઇદં=આ સર્વં=અધાને અપિ=જ દહેયં=આળી નાંખું યદ્=જે ઇદં=આ પૃથિવ્યા=પૃથ્વી ઉપર છે. ઇતિ=એમ અગ્નિએ કહ્યું. ॥ ૧૮ ॥

તે તું અગ્નિમાં શું બળ છે ? એમ પૂછ્યું. આ બધાને જ આળી નાંખું જે આ પૃથ્વી ઉપર છે એમ અગ્નિએ કહ્યું. ॥ ૧૮ ॥

અગ્નિનો આવો મદભર્યો જવાબ સાંભળી યક્ષ મનમાં હસ્યા. અને પૂછ્યું-“એમ ? તો બોલ જોઉં તારામાં કેટલું બળ છે ?” અગ્નિએ ડંકાસ મારતાં કહ્યું-“મારામાં શું બળ છે ? અરે આ પૃથ્વી ઉપર જે કંઈ સ્થાવરજંગમ છે તે સૌને આળીને ભરમ કરી નાંખું એટલી તાકાત ધરાઉં છું.” ॥ ૧૮ ॥

તસ્મૈ ત્વં નિદધૌ एतत् દદ્ધ ઇતિ । તત્ ઉપપ્રેયાય

સર્વજવેન । તત્ ન શશાક દદ્ધુઃ । સઃ તતઃ एव નિવઘૃતે ।

ન एतद् અશકં વિજ્ઞાતું યદ્ एतद् યક્ષમિતિ ॥ ૧૯ ॥

તસ્મૈ=તેની સામે યક્ષ એક ત્વં=તણખણું નિદધૌ=મૂક્યું. અને एतત્=આને દદ્ધ=આળી ઇતિ=એમ કહ્યું. અગ્નિ પોતાના સર્વજવેન=પૂરા વેગથી તત્=તેની-તણખણાંની ઉપપ્રેયાય=પાસે ગયો. પરંતુ તત્=તેને દદ્ધુઃ=આળવાને માટે ન શશાક=શક્તિમાન થયો નહિ સઃ=તે તતઃ=ત્યાંથી એવ=જ નિવઘૃતે=પાછો ફર્યો. અને આવીને ઇતિ=એમ કહ્યું. કે હું एतત્=આને વિજ્ઞાતું=જાણવાને ન=નથી અશકં=સમર્થ થયો. યત્=જે एतત્=આ યક્ષમ્=યક્ષ છે. ॥ ૧૯ ॥

તેની સામે યક્ષ એક ઘાસનું તણખણું મૂક્યું અને 'આને બાળ' એમ કહ્યું. અગ્નિ પોતાના પૂરા વેગથી તેની પાસે ગયો. પરંતુ તેને બાળવા શક્તિમાન થયો નહિ. તે ત્યાંથી જ પાછો ફર્યો અને આવીને એમ કહ્યું કે આ જે યક્ષ છે તેને જાણવાને હું સમર્થ થયો નથી ॥ ૧૯ ॥

“ઓહો ! તારામાં તો અજબ તાકાત છે”-આમ યક્ષે માર્મિક હસતાં તેની રહામે ધાસનું એક તણખતું ધયું અને કહ્યું-“આ ધાસના તણખલાને બાળ જોઉં.”

અગ્નિ ખડખડાટ હસ્યો અને કહ્યું એમાં તે શી મોટી વાત ! આમ કહી અગ્નિએ પોતાની પ્રલયકાલીન તમામ શક્તિનું અનુસંધાન કરી પૂરા વેગથી તે ધાસના તણખલાં પાસે પહોંચ્યો. પણ આશ્ચર્યનું આશ્ચર્ય ! પ્રલયકાળનો અગ્નિ પણ તે એક સુદ ધાસના તણખલાને બાળવા શક્તિમાન ન થયો ! અને યક્ષે અટ્ટહાસ્ય કયું ! અગ્નિ શરમીદો પડી ગયો ! અને ત્યાંથી જ પાછો ફર્યો. દેવોની સમક્ષ આવીને શરમનો માર્યો મૂકાઈ ગયો ! અને નમ્રતમ થઇને કહ્યું-આ યક્ષ કોણ છે એ જાણવા હું શક્તિમાન નથી. ખસ-અમિતું અભિમાન ખંડિત થયું-ચૂરેચૂરા થઈ ગયું. સર્વભક્ષી અગ્નિ-સર્વદાહી અગ્નિ ધાસના તણખલાને પણ ન બાળી શક્યો. ‘સર્વભક્ષી-સર્વ પ્રકાશક વાણી ધાસના તણખલાને પણ મદલ્ય કરવા, તેના વિષે પ્રકાશ-વચાર્થ પ્રકાશ નાંખવા અશક્ત નીવડે છે ! તૃણમાં બ્રહ્માંડના ભેદ છૂપાયા છે ! ॥ ૧૯ ॥

अथ वायुं बभ्रुवन् वायो । एतद् विजानीहि ।

किं एतत् यक्षमिति । तयेति ॥ २० ॥

અથ = ત્યારબાદ વાયુ = વાયુને હિતિ = આમ બબ્રુવન્ = કહ્યું-કે ‘વાયો = હે વાયુ ! એતદ્ = આને તું વિજાનીદિ = જાણુ કિં = કોણુ એતદ્ = આ, યક્ષમ્ = યક્ષ છે ! તથા = મહુ સારં’ હિતિ = એમ વાયુએ કહ્યું. ॥ ૨૦ ॥

ત્યારબાદ વાયુને આમ કહ્યું કે હે વાયો ! આને તું જાણુ કે આ યક્ષ કોણુ છે ? જાણુ સારં એમ વાયુએ કહ્યું. ॥ ૨૦ ॥

આમ અગ્નિ પરાસ્ત થયો. કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારી એટલે વાયુના ઉપર તે કામ આવ્યું. સર્વ ઇન્દ્રિયોના નાયક મન ઉપર યક્ષને ઓળખવાનું કામ આવ્યું. વાયુને યક્ષને ઓળખવાનું કામ સુપ્રત કરતાં તેણે પણ પોતાની શક્તિ ઉપર વધુ વિશ્વાસ રાખી બીડું ઝડપ્યું. કહ્યું-એના શા ભાર છે ? અજબ ધડીએ યક્ષને ઓળખી કાઢું. ॥ ૨૦ ॥

तद् अभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत् कः अस्मि इति । वायुः चै अहं अस्मि इति अग्रवीत्, मातरिश्वा चै अहं अस्मि इति ॥ २१ ॥

વાયુ તત્=તેની (યક્ષની) અભ્યવદત્=આમે દોડી ગયો. તે=તેને યક્ષે
 इति=એમ અભ્યવદત્=આગળથી કહ્યું તું કઃ=કોણ અસિ=છે ? અહં=હું
 वै=નિશ્ચય વાયુઃ=વાયુ અસ્મિ=છું. માતરિશ્વા=માતરિશ્વા વૈ=નિશ્ચય
 અહં=હું અસ્મિ=છું. इति=એમ વાયુએ કહ્યું. ॥ ૨૧ ॥

વાયુ તેની સામે દોડીને ગયો. તેને સામેથી યક્ષે એમ કહ્યું “તું કોણ છે?”
 વાયુ નિશ્ચય હું છું. માતરિશ્વા નિશ્ચય હું છું. ॥ ૨૧ ॥

અને પ્રભંજન વેગથી વાયુ તે યક્ષ સ્થામે ગયો. મન હવે વસ્તુમાત્રમાં
 રહેલાં પૂજ્યતત્ત્વને પકડવા નીકળ્યું ! સામેથી અવાજ આવ્યો-“તું કોણ છે ?”
 વાયુએ કડકાધથી જવાબ વાળ્યો “હું વાયુ છું” પોતાની ઓળખ અધૂરી
 રહી જશે એમ માની-અભિમાનથી તેણે ઉમેયું-“હું માતરિશ્વા છું” માતરિશ્વા
 એટલે આકાશમાં ચરનારો-ફરનારો-પવન-મન પણ જગતનાં પોલાં આકાશમાં
 સદા બ્રમણ કરે છે ! ॥ ૨૧ ॥

तस्मिन् त्वयि किं वीर्यं इति । अपि इदं सर्वं ।

આદદીયં યદ્ इदं पृथिव्यां इति ॥ २२ ॥

તસ્મિન્=તે ત્વયિ=તું વાયુમાં કિં=શું વિર્ય=બળ છે इति=એમ
 યક્ષે કહ્યું इदं=આ સર્વં=અહું અપિ=જ આદદીયં=ઉડાવી લઈ જાઉં યદ્=
 જે इदं=આ પૃથિવ્યાં=પૃથિવી ઉપર છે इति=એમ વાયુએ કહ્યું. ॥ ૨૨ ॥

તે તું વાયુમાં શું બળ છે એમ યક્ષે પૂછ્યું. આ બધું જ ઉડાવી લઈ જાઉં
 જે આ પૃથ્વી ઉપર છે એમ વાયુએ કહ્યું. ॥ ૨૨ ॥

વાયુને પડકારતાં યક્ષે પૂછ્યું-“એમ ! તો તારામાં શું બળ છે?—તારી કેટલી
 શક્તિ છે ? “વાયુએ કુલાતાં કહ્યું-“અરે મારી શક્તિ તું માપ કોણ કાઢી શકે ?
 ટૂંકમાં કહું છું કે બ્રહ્માંડને ઉરાડીને-બગલમાં મારીને લઈ જાઉં એવી મારી
 પ્રયત્ન તારામાં છે !” ॥ ૨૨ ॥

तस्मै तृणं निदधौ, एतत् आदत्स्व इति । तत् उपमेयाय
 सर्वजवेन । तत् न शशाक अदातुं । स ततः एव निववृत्ते । न
 एतत् अशकं विहातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ २३ ॥

તસ્મૈ=તેની સામે યક્ષે એક તૃણં=તથુઅણુ નિદધૌ=મૂક્યું તથા एन=
 આને આદત્સ્વ=ઉડાવી લઈ જાઉં इति=એમ કહ્યું. વાયુ પોતાના સર્વજવેન=

પૂરા વેગથી તત્ = તેની સ્વપ્રેરણા = પાસે ગયો પરંતુ તત્ = તેને આદ્ય-ઉગ્રવી
સર્ધ જવાને ન = નહિ સક્ષાત્ = શક્તિમાન થયો તા = તે (વાયુ) તત્ = વાંધી
અવગત નિવરત = પાછો ફર્યો અને આવીને રૂપિત = આમ કહ્યું કે હું એત્ =
આને વિજ્ઞાતું = જાણવાને ન અસમર્થ નથી સમર્થ થયો તત્ = કે એત્ = આ
યક્ષમ્ = યક્ષ કાણુ છે. ॥ ૨૩ ॥

તેની સામે યક્ષ એક તણખડું મુક્યું તથા આને ઉગ્રવી સર્ધ જન એમ કહ્યું.
વાયુ પોતાના પૂરા વેગે તેની પાસે આવ્યો. પરંતુ તેને ઉગ્રવી સર્ધ જવાને શક્તિમાન
ન થયો. તે વાંધી જ પાછો ફર્યો અને આવીને એમ કહ્યું કે હું આને જાણવાને
સમર્થ થયો નથી કે આ યક્ષ કાણુ છે. ॥ ૨૩ ॥

તેની રહામે પણ યક્ષે મનમાં હસનાં હસનાં ધાસનું તણખડું ધરી
કહ્યું-અહો ! તારી અતુલ શક્તિ ! પણ જરા આ તણખડાને ઉગ્રવી સર્ધ જન
એક ! વાયુને અપમાન લાગનાં તેણે પણ રૌદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી પોતાની
પ્રભંજન શક્તિનું અનુસંધાન કરી ધાસના તણખડાં સામે પૂરા વેગથી ધસારો
કર્યો ! અને તે છતાં ધાસનું તણખડું હાથ્યું જે નહિ ! વાયુના હોંસકોસ ઉડી
ગયા ! ખીયારો શરમને : માર્યો ખોલી જ ન શક્યો ! હારેલો તે પાછો દેવોમાં
જઈ બસાયો. અને પોતાની અશક્તિનો એકરાર કર્યો. મન પણ ફાફાં છેને
મારે ! યક્ષ મનને મચક આપે એમ નથી ! ધાસનું તણખડું પણ યથાર્થ
મનનની પકડી બહાર રહે છે ! ॥ ૨૩ ॥

અયેન્દ્રં અમુવન્ મધવન્ ! एतत् विजानीहि किमेतद्यक्षमिति ।
तथेति । तदभ्यद्वयत् तस्मात् तिरोदधे ॥ ૨૪ ॥

અય = હવે દેવતાઓએ ઈન્દ્રને (સૂર્યને) રૂપિત = આમ અમુવન્ =
કહ્યું મધવન્ = હે મધવન્ (સર્વ ધનોવાળા !) એત્ = આને તું વિજાનીહિ =
જાણ કે કિ = કાણુ એત્ = આ યક્ષ = યક્ષ છે. તથા = પણ 'સાર' રૂપિત = એમ
ઈન્દ્રે કહ્યું તથા તત્ = તેની અભ્યદ્વયત્ = સામે દોડીને ગયો. તસ્માત્ = તેની
આગળથી (ઈન્દ્રની આગળથી) તે યક્ષ તિરોદધે = દૂષાધ ગયો. ॥ ૨૪ ॥

ત્યારબાદ દેવતાઓએ ઈન્દ્રને એમ કહ્યું કે હે મધવન્ ! આને તું જાણ કે
કાણુ આ યક્ષ છે. બહુ સારું એમ ઈન્દ્રે કહ્યું તથા તેની સામે દોડીને ગયો. તેની
આગળથી તે યક્ષ દૂષાધ ગયો. ॥ ૨૪ ॥

આમ અગ્નિ અને વાયુ-વાણી અને મન પરમાત્માને જાણવાને અસમર્થ થયાં એટલે સૌ દેવોનો દેવ-બુદ્ધિનો અધિષ્ઠાતા-ધન્વ-અભિમાની. જીવ, તેને કાળે એટલે કે બુદ્ધિને કાળે યક્ષની ઝોળખનું કામ આપ્યું ! બુદ્ધિ સર્વનેત્રી છે, એટલે એનાં અભિમાનનો તો વળી પાર નહિ ! એને પોતાની મર્યાદાનું ભાન નહિ એટલું જ ! હવે બુદ્ધિએ કેડ કસી અને યક્ષને ઝોળખવા ધસી. યક્ષની સ્થામે ધસી તો ખરી, પણ અગ્નિ અને વાયુને તો યક્ષે સામે સવાલ પણ પૂછ્યો-ધન્વને-અભિમાની જીવને તો તેટલું માન પણ યક્ષે ન આપ્યું ! દેમકે જીવનો અધઃપાત ભગવાનને અસહ્ય છે ! એટલે એના અભિમાનને તો છેક જ તોડવું રહ્યું ! આથી યક્ષ, ધન્વ સામે આવતાં જ અદૃશ્ય થઈ ગયા ! ધન્વે તેને શોધી કાઢવા ખૂબ કાંઈ માર્યાં પણ કરી પત્તો ન લાગ્યો. બુદ્ધિ અભિમાની જીવ પણ તે પરમાત્માને જોતી કાઢવા હોતે કદપાંત પ્રયોગ કરે ! તેને તે જાણતો નથી ! ॥ ૨૪ ॥

સઃ તસ્મિન્ એવ આકાશે સ્થિયં આજગમ ચહુશોભમાનાં
ઉમાં હૈમવર્તીં । તાં હોવાચ કિં एतत् યક્ષ इति ॥ ૨૫ ॥

સ=તે ધન્વ તસ્મિન્=તે એવ=જ આકાશે=અગ્નિએ ચહુશોભમાનાં=અત્યંત સુશોભિત હૈમવર્તીં=દિમાલયની પુત્રી ઉમા=ઉમા જેવી સ્થિયં=એક સ્ત્રીને (નિઘાદેવીને) આજગમ=મળ્યો. તાં=તેને હં=નિશ્ચય इति=આ હવાચ=ધન્વે પૂછ્યું કે કિં=કોણ एतत्=આ યક્ષ=યક્ષ હતો. ॥ ૨૫ ॥

તે ધન્વ તે જ જગ્યાએ અત્યંત સુશોભિત દિમાલયની પુત્રી ઉમા જેવી એક સ્ત્રીને મળ્યો તેને નિશ્ચય તેણે આ પૂછ્યું તે આ યક્ષ કોણ હતો. ॥ ૨૫ ॥

આમ શોધી શોધીને ધન્વ થાકી ગયો ! નરમથેંસ થઇ ગયો ! તેનું અભિમાન ગળી ગયું ! અને થોડી વાર પછી તે જ આકાશમાં તે ધન્વને એક અત્યંત શોભામય-દિમાલયની પુત્રી ઉમા સમી એક સ્ત્રી દેખાઈ ! નમ્રતમભાવે પ્રણામ કરી તે મહાદેવીને ધન્વે પૂછ્યું-માતા ! એ યક્ષ કોણ હતો ! કૃપા કરીને કહે !

અર્થાત્ જ્યારે બુદ્ધિમદ્થી ઘેરાયેલો જીવ પરમાત્માને શોધવાં પ્રયત્ન કરતાં થાકી જાય છે ત્યારે હેવટે ભગવાન તેના ઉપર દયાને ખાતર, તેના માનનો ભંગ કરી, તેને પહેલાં તો નરમથેંસ બનાવી દે છે. અને જગતમાં વિનય કરનાં કામજ અને અભિમાન કરતાં કદજ વસ્તુ કદ છે ! અભિમાનની કદજતાને તો સર્વશક્તિ પરમાત્મા પણ બેદતાં અચકાવ ! અને નમ્રતાની કુમારામયી કામજતામાં તો તે દેવાધિદેવ પણ તરતજ દાખલ થઇ શકે !

તસ્માદ્ ધૈન્દ્રઃ અતિતરાં ઇવ અન્યાન્ દેવાન્ । સ હિ એનત્
નેદિષ્ટં પરસ્પર્શ । સ હિ એનત્ પ્રથમો વિદાંચકાર મહા ઇતિ ॥ ૨૮ ॥

તસ્માદ્=તેથી વૈ=જ ઇન્દ્રઃ=ઇન્દ્ર (સૂર્ય) ઇવ=સમજો અન્યાન્=બીજા
બધા દેવાન્=દેવતાઓને અતિતરાં=અતિશય ઉત્તરંથી ગએલો છે. હિ=કેમકે
સ=તે એનત્=આને (બ્રહ્મને) નેદિષ્ટં=નિકટથી-અતિ નિકટથી પરસ્પર્શ=સ્પર્શો છે.
સ=તેણે હિ=જ એનત્=આને સૌથી પ્રથમઃ—પહેલો વિદાંચકાર—મળ્યો છે
કે ઇતિ=આ બ્રહ્મ-બ્રહ્મ-છે. ॥ ૨૮ ॥

તેથી જ ઇન્દ્ર સમજે ખીજ બધા દેવાને અત્યંત ઓળંગી ગયેલ છે. કેમકે તે
આને અતિ નિકટથી સ્પર્શો છે. તેણે જ આને સૌથી પહેલાં જાણ્યું કે આ
બ્રહ્મ છે. ॥ ૨૮ ॥

એ ત્રણમાં પણ ઇન્દ્ર વળી શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે છેવટે તો શ્રવણ અને મનન
પણ નિદિધ્યાસનમાં જ પરિણમે છે. નીતરી બુદ્ધિનો શ્રવણમાં વિનય છે.
નીતરી બુદ્ધિના નિશ્ચયમાં બ્રહ્મજ્ઞાન છે. એટલે સૌથી પહેલાં બ્રહ્મ નીતરી
બુદ્ધિને સ્પર્શે છે. તે જ પહેલાં બ્રહ્મને જાણે છે. અને બુદ્ધિની જાણકારી જ
ધર્મ દેવોમાં ફેલાય છે. કેમકે બુદ્ધિ સૌની નેત્રી છે. આ કારણસર નીતરી
બુદ્ધિવાળો શ્રવ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. ॥ ૨૮ ॥

તસ્ય એવં આદેશઃ । યદ્ યતદ્ વિદ્યુતઃ વ્યદ્યુતદ્ આ ૩ ઇતિ,
ન્યમીમિપદા ૩ ઇતિ. અધિદેવતમ્. ॥ ૨૯ ॥

તસ્ય=તેનો (બ્રહ્મનો) એવં=આ આદેશઃ=ઉપદેશ છે. યત્=જે એતત્=આ
વિદ્યુતઃ=ચમકવાવાળા (અગ્નિ વાયુ જન્મ) ને સૃષ્ટિકાલમાં વ્યદ્યુતદાઃ=ચમકાવે
છે ઇતિ=તે બ્રહ્મ છે. જે પ્રલયકાલમાં ન્યમીમિપદાઃ=સકેચાવે (પોતાનામાં
લીન કરે છે) તે બ્રહ્મ છે. ઇતિ=આ અધિદેવતમ્=દેવતાઓના અંબધર્મ
બ્રહ્મનો ઉપદેશ છે. ॥ ૨૯ ॥

તેનો આ ઉપદેશ છે. જે આ ચમકતાઓને સૃષ્ટિકાલમાં ચમકાવે છે તથા જે
પ્રલયકાળમાં સકેચાવે છે તે બ્રહ્મ છે. આ દેવતાઓના સંબંધમાં બ્રહ્મનો
ઉપદેશ છે. ॥ ૨૯ ॥

આમ અધ્યાત્મ પ્રકરણમાં વાણી, મન, અને મતિ એ ત્રણે અત્યંત
ઉપયોગી છે એમ બતાવ્યું. હવે પરમાત્માને લગતો ઉપદેશ આપતાં અપિ

કહે છે કે હે વત્સ ! આ પરમપિતાને લગતું જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારે વિભક્ત થયેલું તું જાણ. આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક એવા ત્રણ વિભાગમાં પરમાત્માને કેમ સમજવા તે તું મારી પાસે સમજ. તેમાં એ આધિભૌતિક અને આધિદૈવિકને લગતું પરમાત્મજ્ઞાન આ છે. હે શિષ્ય ! જે શક્તિ, આ ચમકતા-સૂર્ય ચંદ્ર તારા વગેરે બ્રહ્માંડને સૃષ્ટિકાળે ચમકાવે છે-વ્યક્ત કરે છે તથા જે અચિન્ત્ય શક્તિ પ્રજ્વલકાળે તે સધળાને સંકુચિત કરે છે-અવ્યક્ત કરી દે છે તે બ્રહ્મ, અર્થાત્ સૃષ્ટિની સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને સંહારનું એકતંત્ર જેની પાસે છે તે બ્રહ્મ છે. દેવતાઓ-મુખરીય સૃષ્ટિ નિર્માણ શક્તિઓના વિષયમાં આ બ્રહ્મનો ઉપદેશ છે ॥ ૨૯ ॥

अथ अध्यात्मं यत् एतत् गच्छति इव च मनः

अनेन च एतत् उपस्मरति अभीक्ष्णं संकल्पः ॥ ૩૦ ॥

અથ=હવે અધ્યાત્મ=મન (આત્મા) ના સંબંધમાં બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. યત્=જે એતત્=આ મનઃ=મન इव=સમજો વિષયોમાં ગચ્છતિ=જાય છે અનેન=આના (બ્રહ્મ) થી ચ=જ નાય છે ચ=અને જે એતત્=આ પ્રતિપંજ વિષયોનું ઉપસ્મરતિ=ચિન્તન કરે છે તે આનાથી જ કરે છે. અને જે આનો અભીક્ષ્ણ=વારંવાર સંકલ્પ=સંકલ્પ (ઇરાદો) છે તે પણ એનાથી જ છે ॥ ૩૦ ॥

હવે મનના સંબંધમાં બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવામાં આવે છે. જે આ મન માનો વિષયોમાં જાય છે, અને જે આ પ્રતિજ્ઞા વિષયોનું ચિન્તન કરે છે તે આનાથી જ કરે છે અને જે આનો વારંવાર સંકલ્પ છે તે જ આનાથી જ છે. ॥ ૩૦ ॥

વળી હે સૌમ્ય ! આધ્યાત્મિક જીવનમાં બ્રહ્મને લગતો ઉપદેશ આ છે. મનનું વિષયોમાં મગન-આ બ્રહ્મને આધારે છે. એ પરમબ્રહ્મને લીધે જ મન પ્રતિજ્ઞા વિષયોનું ચિન્તન કરે છે. તથા મનમાં જે સંકલ્પ કરવાની શક્તિ છે તે પણ એ બ્રહ્મને લીધે જ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મના સદ્બળાવને લઈને મનમાં વિષય સેવન, વિષય ચિન્તન, વિષયોને લગતા સંકલ્પ કરવાની શક્તિ છે. બ્રહ્મ સિવાય મનમાં આ શક્તિઓ નથી ॥ ૩૦ ॥

तद् ह तद्धनं नाम, तद्धनमिति उपासितव्यं । स यः एतत्

एवं वेद अभि ह एजं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥ ૩૧ ॥

તત્=તે (બ્રહ્મ) હ=નિશ્ચય તદ્ધનં=તદ્ધન (જે એણે ઉપજાવ્યું છે તે બધાનો પ્યારો) નામ=પ્રસિદ્ધ છે. તેથી તે તદ્ધનં=તદ્ધન (સર્વનો પ્યારો)

ઈતિ=એ રૂપે ઉપાસિતવ્યમ્=ઉપાસવાને ચિન્નન કરવાને યોગ્ય છે. નઃ=તે
 યઃ=જે દત્ત=આને દર્શન=આવા રૂપે વેદ=ઉપાસે છે દ્વ=નિશ્ચય દ્વ=એને
 સર્વાણિ=પદ્માં મૃતાનિ=પ્રાણીઓ અમિ=એમરથી વાંછન્તિ=ચાહે છે.
 (પ્યાર કરે છે.) ॥ ૩૧ ॥

તે બ્રહ્મ નિશ્ચય તદ્વન (રૂપે) પ્રસિદ્ધ છે. તેથી તે તદ્વન એ રૂપે ઉપાસના
 કરવાને યોગ્ય છે. તે જે આને આવા રૂપે ઉપાસે છે, નિશ્ચય એને બધાં પ્રાણીઓ
 એમરથી ચાહે છે. ॥ ૩૧ ॥

આમ પરમાત્માને આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક ક્ષેત્રોમાં
 કેવી રીતે ઓળખવા તે બતાવ્યું. હવે જ્ઞાનમાત્ર જાનાનુસાર વર્તનમાં પરિણમે
 છે. પરમાત્માનું જ્ઞાન થયું, તો તેનું વર્તનમાં પરિણામ શું? અર્થાત્
 પરમાત્માને જેણે જાણ્યો તે જીવનમાં વર્તે કેવી રીતે? ઋષિ એ વર્તનનું
 ધોરણ બતાવતાં બન્ધ ઉપાસનું વિધાન કરે છે કે હે પ્રિય! આ પરમાત્મા
 નિશ્ચય 'તદ્વન' છે. તદ્વન એટલે સર્વપ્રિય. પ્રાણીમાત્રને પરમાત્મા પ્રિય છે.
 કોઈ એવું સત્ય નથી જેને પરમાત્મા ઉપર દ્વેષ હોય અર્થાત્ પરમાત્મા સૌને
 માટે પરમપ્રેમનો વિષય છે. જાણે અગર ન જાણે પરમેશ્વર સૌને પ્રિયતમ છે.
 આથી તે પરમાત્માની 'તદ્વન' તરીકે ઉપાસના કરવી રહી. અર્થાત્ સૌને જે પ્રિય
 અને કોઈને અકારો નહિ તે ઉપાસકને માટે પણ પ્રિયતમ હો. અર્થાત્
 પ્રાણીમાત્રને આત્મીય પ્રેમથી ચાહે એવું ઋષિનું વિધાન છે. પરમદર્શન છે.
 જે પુરુષસિદ્ધ આ વિશ્વવ્યાપી પ્રેમનો પ્રયોગ આદરી તેને સિદ્ધ કરે છે. તેના
 પુરુષસિદ્ધને પ્રાણીમાત્ર ચાહે છે. જેને પ્રાણીમાત્ર આત્મીયતાથી ચાહે અને
 જે પ્રાણીમાત્રને આત્મીયતાથી ચાહે તેના માન્યાપને ધન્ય છે, તે કુટુંબને
 ધન્ય છે, તે જામિને ધન્ય છે. સ્વર્ગ કે મોક્ષમાં પણ એવું મુખ્ય નથી. ॥૩૨॥

ઉપનિષદ મોઃ ! વૃદ્ધિ ઇતિ ઉક્તા સે ઉપનિષત્ ।

બ્રાહ્મીં વાચ સે ઉપનિષદ્ અદ્ભૂમ ઇતિ ॥ ૩૨ ॥

મોઃ=હે શુરો ! મને ઉપનિષદ=બ્રહ્મવિદ્યા વૃદ્ધિ=કહે. ઇતિ=એમ શિષ્યે
 કહ્યું. તે=તને ઉપનિષદ=બ્રહ્મવિદ્યા ઉક્તા=કહી દીધી છે. વાચ=નિશ્ચય તે=તને
 મેં બ્રાહ્મીં=બ્રહ્મની પૂરી ઉપનિષદ=વિદ્યા અદ્ભૂમ=કહી દીધી છે. ઇતિ=એમ
 શુરએ કહ્યું. ॥ ૩૨ ॥

હે શુરો ! મને બ્રહ્મવિદ્યા કહે, એમ શિષ્યે કહ્યું. તને બ્રહ્મવિદ્યા કહી દીધી છે,
 નિશ્ચય તને મેં બ્રહ્મની પૂરી વિદ્યા કહી દીધી છે, એમ શુરએ કહ્યું. ॥ ૩૨ ॥

આમ પરમાત્માના જ્ઞાનથી વર્તનમાં આવતા ચમત્કારને જાણી, ગુરુદેવ કહે છે કે હે એટા ! તેં મને ‘ઉપનિષદ્’ કહો એમ કહ્યું હતું તો મેં તને તે બ્રાહ્મી “ઉપનિષદ્” કહી દીધું છે, અર્થાત્ હે, પ્રિય ! તેં મને, જીવનનું રહસ્ય પૂછ્યું છે તો મેં તને જીવનનું ઉપનિષદ્—રહસ્ય કહી દીધું છે. અને તે એ કે પરમાત્માની ‘તદ્વન’ તરીકે ઉપાસના કર. પરમાત્મા ‘તદ્વન’ છે—‘સર્વપ્રિય’ છે બ્રહ્મવિદ્યા આથી આગળ વધીને કંહે છે પણ શું ? વિશ્વ, પ્રેમનું વિશ્વવિદ્યાગ્રય છે. પ્રેમનો પાઠ જો લખ્યો તે સંસાર, તરી ગયો ! ॥૩૨॥

तस्यै तपो दमः कर्म इति प्रतिष्ठां, वेदाः

सर्वाङ्गानि । सत्यं आयतनम् ॥ ३३ ॥

તસ્યે=તેને (બ્રહ્મવિદ્યાને) માટે તપઃ=તપ (દંડ સહન તથા હિતમિત ખોરાક) દમઃ=દમ (છન્દિય નિગ્રહ) તથા કર્મ= (નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રમ) इति=એમ તથા પ્રતિષ્ઠા=પગો છે. વેદાઃ=વેદો (મંત્ર, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદો) આક્રી સર્વાંગાનિ=અર્ધાં અંગો છે. તથા સત્યં=સત્ય (સત્ય ભાષણ) આયતનમ્=રહેવાનું સ્થાન છે. ॥ ૩૩ ॥

તેને માટે તપ, ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ તથા કૃષ્ણ એમ ત્રણ ધર્મો છે. જેનો આશ્રીત બધાં અંગો છે. તથા સત્ય રહેવાનું સ્થાન છે. ॥ ૩૩ ॥

હવે આ બે 'જીવન-ઉપનિષદ્' = જીવન રહસ્ય કશું તેને અનુભવવા માટે, તેનો યાવજીવ નિરંતર અનુભવ કરવા માટે, તેમાં હંમેશાં વસવાટ કરવા માટે, પુરુષ પાસે કદ સંપત્તિ બોધએ તેનો નિર્દેશ કરતાં ચુરુદેવ કહે છે હે બેટા ! આ = આહ્વાન ઉપનિષદ્ " ને માટે તપ, દમ, અને કર્મ એ પ્રતિષ્ઠા છે, વેદો સર્વ અંગ છે, તથા સત્ય તેનું નિવાસસ્થાન છે. અર્થાત્ આ જીવનનું રહસ્ય તપસ્વી, દાનત અને કર્મબુદ્ધને સમગ્રજ છે. તપ એટલે દંડ, સહન કરવાની શક્તિ અને હિત, મિત, પવિત્ર આહાર. દમ એટલે ઇન્દ્રિયોનો નિયંત્ર. કર્મ એટલે નિત્ય નૈમિત્તિક સત્કર્મ. આ ત્રણ જીવન રહસ્યની પ્રતિષ્ઠા છે. એટલે કે જીવનનું રહસ્ય આ ત્રણના ઉપર ઉભું રહે શકે છે. આ ત્રણ સિવાય તે ઉભી શકતું નથી, પાંગળું બની જાય છે. વળી મંત્ર, આહ્વાન ગ્રંથો અને ઉપનિષદ્ એનાં અંગો છે. એ સિવાય એટલે કે આધ્યાત્મિક વિદ્યાના સાર્થ અભ્યાસ સિવાય આ જીવન રહસ્ય અંગવિકલ છે. અપુષ્ટ રહે છે. કુદ યર્ષ જાય છે. અને સ્વચિન્તન તથા સત્યોચ્ચારણ

આ જીવનરહસ્યનું નિવાસસ્થાન છે. જીવનનું ઉપનિષદ સત્ય-સદનમાં રહે છે, સત્ય સિવાય એ અટવાઈ જાય. માટે જેને આ “સર્વોપ્રિય પરમાત્મા”નું જ્ઞાન અને ઉપાસના પ્રાપ્ત કરવાં હોય તેણે તપસ્વી, સંયમી કર્મણ્ય. અભ્યાસી, સત્યમય જીવન ગાળવું રહ્યું. ॥ ૩૩ ॥

यो वै एतां एवं वेद, अपहत्य पाप्मानं अनन्ते
स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति, प्रतितिष्ठति ॥ ૩૪ ॥

યૌ=જે વૈ=નિશ્ચય-જ્ઞાનાં=આને (બ્રહ્મ વિદ્યાપ ઉપનિષદને) એવં=આવી રીતે (પગ વગેરે અંગે સહિત) વેદ=જાણે છે. તે પાપ્માનં=પાપને (જન્મ મરણના કારણરૂપ પુણ્ય પાપ) અપહત્ય=મારીને અનન્તે=અનંત રહિત તથા જ્યેયે=સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગલોકે=સ્વર્ગલોકમાં (બ્રહ્મમાં) પ્રતિતિષ્ઠતિ=પ્રતિષ્ઠિત (પુનરાવૃત્તિ વગરની સ્થિતિવાળો) થાય છે, પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ॥૩૪॥

જે નિશ્ચય આને આવી રીતે જાણે છે તે પાપને મારીને અનંત રહિત તથા સર્વથી શ્રેષ્ઠ સ્વર્ગલોકમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. ॥ ૩૪ ॥

આમ જ્ઞાન અને સાધનસહિત ગુરુએ બ્રહ્મવિદ્યાનો ભોધ દીધો. તેનો ઉપસંહાર કરતાં હવે કહે છે કે હે પ્રિયદર્શન! જે દાઢ પુરુષસિંહ આને-આ જીવનરહસ્યને અંગોપાંગ જાણે છે તે પાપને મારી અંતરહિત તથા સર્વશ્રેષ્ઠ જે સ્વર્ગલોક-પ્રકાશમય જગ્યા-પરમાત્મા, તેમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. દ્વિરુક્તિ ઉપનિષદની સમાપ્તિની સૂચક છે. અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યાનું ફક્ત પાપનો નાશ છે. પાપ-નાશ પવિત્રતા પ્રકટ થાય છે. પવિત્રતા પરમાત્માની નિકટ લાઇ જનારી છે. જે અત્યંત પવિત્ર થયો તે પરમાત્માને જ પામે છે. અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ, એ સચ્ચિદાનન્દમાં સ્થિતિ એટલે મોક્ષ. પ્રાપ્તિમાત્ર આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરો એટલી શુભેચ્છા. ॥ ૩૪ ॥

ॐ आप्यायन्तु ममांगानि वाक् प्राणः चक्षुरित्यादि शान्तिपाठः ।

॥ इति केनोपनिषदि चतुर्थः खण्डः ॥

॥ हरिः ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

કઠોપનિષદ્

ૐ

॥ અથ કઠોપનિષદ્ ॥

દરિ: ૐ ! સહ નૌ અવતુ સહ નૌ મુનક્તુ, સહ વીર્યં
કરવાવહૈ । તેજસ્વિ નૌ અધીતં અસ્તુ । મા વિદ્વિષાવહૈ ॥

॥ ૐ શાન્તિ: શાન્તિ: શાન્તિ: ॥

ૐ=હે પરમાત્મા ! આપ નૌ=અમે પતિપત્ની બન્નેની સહ=એક સાથે
અવતુ=રક્ષા કરે. નૌ=અમે બન્નેને સહ=એક સાથે મુનક્તુ=ભોગવાવે. (સાંસારિક
સુખનો ભોગ કરાવે) અમે બન્ને સહ=એક સાથે વીર્યં=બલને (સાંસારિક
સુખના સાધનોને) કરવાવહૈ=સંપાદન કરીએ નૌ=અમે બન્નેનું અધીતં=
બળેલું તેજસ્વિ=તેજસ્વી અસ્તુ=હો. અમે આપસમાં મા=ન વિદ્વિષાવહૈ=
દ્રેષ કરીએ ૐ=હે પરમાત્મા ! શાન્તિ: =આધ્યાત્મિક દુ:ખોની નિવૃત્તિ હો.
શાન્તિ: =આધિદૈવિક દુ:ખોની નિવૃત્તિ હો. શાન્તિ: =આધિભૌતિક દુ:ખોની
નિવૃત્તિ હો.

હે પરમાત્મન ! આપ અમે બન્નેની-પતિ પત્નીની એક સાથે રક્ષા કરો. અમે
બન્નેને એક સાથે ભોગ ભોગવાવો. અમે બન્ને એક સાથે બલને સંપાદિત કરીએ.
અમે બન્નેનું બળેલું તેજસ્વી હો. અમે આપસમાં ન દ્રેષ કરીએ (એવું હો.) હે
પરમાત્મન ! આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક, આધિભૌતિક દુ:ખોની નિવૃત્તિ હો. ॥

શાન્તિપાઠનું પદ્મ આરંભમાં અને અંતમાં આવશ્યક છે. આ શાન્તિ
પાઠમાં “ નૌ ” સર્વનામ અમુક નિશ્ચિત અર્થનો નિર્દેશ ન કરતાં, ગમે તે
બે જણાનો નિર્દેશ કરે છે. કેટલાક એ બેમાં પતિપત્નીનો ઉલ્લેખ માને છે.
આપણે અહીં “ નૌ ” નો અર્થ ગુરૂ અને શિષ્ય એ બે એમ લક્ષ્ય.
બ્રહ્મવિદ્યાનો અર્થ પ્રાર્થના કરે છે કે હે પરમાત્મન ! આપ ગુરૂદેવ તથા શિષ્ય
ઉભયની રક્ષા કરજો. કેમકે બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિમાં અનેક, દેવકૃપાથી જ
ઓળંગાય, એવા અંતરાયો આવે છે. હે પ્રભો ! આપ અમે બન્નેને એક
સાથે ભોગ ભોગવાવો એટલે કે અમે ગુરૂ શિષ્ય વચ્ચે એવો પડદો ન હજો

વિશ્વજિત્ નામે એક યજ્ઞ હોય છે. એ યજ્ઞના કરનારે દક્ષિણા દેતી વખતે પોતાની તમામ મિલકત દાનમાં દઇ દેવાની હોય છે. આ યજ્ઞ જગતની દૃષ્ટિએ મહાન ત્યાગમય કીર્તિ દેનારો અને પુણ્ય દૃષ્ટિએ સ્વર્ગને આપનારો છે. સર્વસ્વનું દાન એ કહ્યું પ્રયોગ છે ! એ દૃઢ પ્રયોગ કરનારને કીર્તિ વરે જ. અને તેનો આવી જન્મ મુધરે જ. વાજ્રશ્રવાના પુત્ર ઉદાલક મુનિએ એ યજ્ઞ કર્યો. સ્વર્ગલોકની ચાદના તેમને હતી. એ યજ્ઞની દક્ષિણા વેળાએ તેણે પોતાનું બધું ધન દઇ દીધું. તે ઉદાલક નરસિને નચિકેતા નામનો એક પુત્ર હતો. ॥ ૧ ॥

તં હ કુમારં સન્તં દક્ષિણાસુ
નીયમાનાસુ શ્રદ્ધા આવિવેશ । સોઽમન્યત ॥ ૨ ॥

તં=તેને હ=નિશ્ચય કુમારં=કુમાર સન્તં=હોવા છતાં દક્ષિણાસુ=દક્ષિણામાં આપવામાં આવનારી ગાયો નીયમાનાસુ=સાવવામાં આવતાં શ્રદ્ધા=આત્મામાં શ્રદ્ધા (શાસ્ત્રીય શુદ્ધિ) આવિવેશ=ઉત્પન્ન થઈ સન્તેણે અમન્યત=વિચાર્યું. ॥૨॥

કુમાર હોવા છતાં તેને (નચિકેતાને) દક્ષિણામાં આપવામાં આવનારી ગાયો સાવવામાં આવતાં હૃદયમાં શ્રદ્ધા (શાસ્ત્રીય શુદ્ધિ) ઉત્પન્ન થઈ. તેણે વિચાર્યું. ॥૨॥

યજ્ઞીય દક્ષિણા દેતી વખતે ત્યાં ગાયો પણ દાન માટે આણવામાં આવી હતી. પ્રાચીન ભારત પશુધનપ્રધાન હતું. આ દક્ષિણામાં આપવાની ગાયો જ્યારે યજ્ઞમંડપ પાસે આણવામાં આવી ત્યારે તે ગાયોનાં દિદાર જોઈને પેલા નચિકેતાના હૃદયમાં ક્રોધ થયો. તે બાળક હતો છતાં તેના હૃદયમાં એ ગાયે ને જોઈને જ શ્રદ્ધા=શાસ્ત્રીય શુદ્ધિ પ્રકટી. એટલે કે તેના નિષ્પાપ બાળહૃદયમાં દાન દેતી વખતે આપવાની વસ્તુ કેવી હોવી ધરે, એ બાબતમાં શાસ્ત્રીય વિવેક ઉપજ્યો. વિવેકને વય સાથે સંબંધ નથી. સંસ્કાર સાથે સંબંધ છે. હૃદય સાથે સંબંધ છે. એટલે બાળક હોવા છતાં સંસ્કૃત હૃદયવાળા નચિકેતાના મનમાં શાસ્ત્રીય શુદ્ધિ ઉપજી, અને તે વિચાર કરવા લાગ્યો. ॥ ૨ ॥

પીતોદકા જગ્ધતૃણાઃ દુગ્ધદોદાઃ નિરિન્દ્રિયાઃ ।

અનન્દાઃ નામ તે લોકાઃ તાન્ સઃ ગચ્છતિ તાઃ દદત્ ॥ ૩ ॥

પીતોદકાઃ=(આ) પીધેલા પાણીવાળી (જેણે છેવટનું પાણી પી લીધું છે એવી) જગ્ધતૃણાઃ=ખાધેલાં ઘાસવાળી (છેવટનું ઘાસ ખાઈ ચુકી છે એવી)

દુઃખરોહાઃ = દોષોપાચેત્તાં દુઃખવાળી (હેવટનું દુઃખ આપી ચૂકેલી) નિરિન્દ્રિયાઃ = પ્રજનન ઇન્દ્રિય વગરની (અગ્નિને ઉત્પન્ન કરવામાં અસમર્થ થઈ ચુકી) છે. તે = તે નામ = પ્રસિદ્ધ અનન્દાઃ = સુખરહિત લોકઃ = લોકો છે તાન = તેમાં સઃ = તે મચ્છતિ = મળ્ય છે ને ત્તાઃ = તેમને (આવી ગાયોને) દદત્ = આપનાર છે (દક્ષિણામાં દેનાર છે). ॥ ૩ ॥

આ ગાયો પાણી પી ચુકી છે. ઘાસ ખાઈ ચુકી છે. દુઃખ દોષોપાચી ચુકી છે. પ્રજનન ઇન્દ્રિય ખોઈ ચુકી છે. તે જે પ્રસિદ્ધ સુખરહિત લોકો છે તેમાં તે મળ્યું નથી છે જે તેમને (ઉપર બનાવી તેવી ગાયોને) દક્ષિણામાં દેનાર છે. ॥ ૩ ॥

તેણે વિચાર્યું કે પિતાજી મોહના માર્યા દાન આપવાનો દંભ કરી રહ્યા છે. દાનમાં આપવાની વસ્તુ તો સર્વોત્તમ હોવી ઘટે. ધરમાંના કચરોદૂટો દાનમાં આપવા યોગ્ય ન હોય ! આ પિતાજી તો ખોટો રૂપીઓ આપી દાનનું પુણ્ય રળવાના ભ્રમમાં છે. મારી સામે જ દાનમાં આપવા માટે જે ગાયો ઉભી છે તે ખીચારી તો ‘પીતોદક’ “જઘતૃણ” દુઃખદોહ અને “નિરિન્દ્રિય” છે. એટલે કે એ ગાયો હવે પાંજરાપોશમાં પણ રાખવા યોગ્ય નથી. આ બધી ગાયોએ જીવનમાં હેવટનું પાણી પી લીધેલું છે. હવે ખીચારી વિષ્ણુચરણોદક પામે એટલી જ વાર છે ! જઘતૃણ છે. ખાવાનું ઘાસ એમણે ખાઈ લીધું છે. હવે ખીચારી પિણ્ડોના ખાત જ ખાય એવી રહી છે. વળી આ ગાયો તો “દુઃખદોહ” છે એટલે કે હેવટનું દુઃખ આપી ચૂકેલી છે, હવે તો એ ખીચારી જ ક્ષીરોદકદાન માંગે એવી છે ! વળી એ ગાયો ‘નિરિન્દ્રિય’ છે એટલે કે ભાવિમાં વિધાય એવી, વેતર આવે એવી નથી. ઉલટું એ જ ક્યાંક પુનઃજન્મને માટે ઉત્સુક છે ! આવી મરવાના આજસે જીવતી ગાયોને દાનમાં આપી પિતાશ્રી શું પામશે ? શાસ્ત્રકારોએ તો જણાવ્યું છે કે આવાં દાન દેનાર સુખશન્ય લોકમાં પરવરે છે ! યારા પિતાજી અહિતનું આચરણ કરી રહેલા જણાવે છે ! મારે એમને આ બાળકમાં જાગૃત કરવા જ જોઈએ. કેમકે હું જાણી જોઈને પિતાને નરકમાં પડવા દઉં તો પુત્ર શાનો ? પણ મારે આ વાત પિતાજીના ધ્યાનમાં લાવવી કેવી રીતે ? આ બધાની વચ્ચે જો પિતાજીને કહું તો તેમાં વિવેક મર્યાદા અને સમ્યક્તાનો ભંગ છે. તો મારે આ દાનના દંભને અટકાવવો કેવી રીતે ? નચિકેતા આમ વિચારમાં પડ્યો. તેને એકાએક સૂઝ્યું. વિશ્વન્વિત યજ્ઞમાં તો સર્વ મિલકતનું દાન દેવું જોઈએ. હું પુત્ર પણ પિતાની ચેતન મિલકત છું, તો મને પિતાજી કેને દાનમાં દેવા ઇચ્છે છે એમ પૂછું. એટલે પિતાજી તરત-સાનમાં સમજી જશે અને આ અકૃત્યમાંથી અટકશે. ॥૩॥

‘સ હ ઉવાચ પિતરં-તત ! કસ્મૈ માં દાસ્યસિ इति ! द्वितीयं तृतीयम् । तं ह उवाच-मृत्यवे त्वा ददामि इति ॥ ४ ॥

સ=તેણે પોતાના હ=પ્રસિદ્ધ પિતરં=પિતા ઉદાસકને રૂતિ=આ ઉવાચ=કહ્યું. તત=હે પ્રજાતન્તુને વધારનાર માં=મને કસ્મૈ=કોને દાસ્યસિ=આપશે ? દ્વિતીયં=એ વાર કહ્યું તૃતીયં=ત્રણ વાર કહ્યું. તં=તેને હ=પ્રસિદ્ધ પિતા ઉદાસકે રૂતિ=આ ઉવાચ=કહ્યું ત્વા=તને મૃત્યવે=મૃત્યુને (૪મને) દદામિ=આપું છું ॥ ૪ ॥

તેણે પોતાના પ્રસિદ્ધ પિતા ઉદાસકને આ કહ્યું કે હે પ્રજાતન્તુને વધારનાર ! મને કોને આપશે ? એ વાર કહ્યું. ત્રણ વાર કહ્યું. તેને પ્રસિદ્ધ પિતા ઉદાસકે આ કહ્યું. કે તને યમદેવને હું આપું છું. ॥ ૪ ॥

આમ કુમાર તરુણશ્રદ્ધાયુક્ત હૃદયવાળા નશ્વિરતાએ મનમાં વિચારી અતિ વિનયપૂર્વક પોતાના પિતાને કહ્યું. પિતાશ્રી આપ મને કોને દેશો ? હું પણ આપની ચેતન મિલકત છું. વિશ્વજીવ યજ્ઞમાં તો તમામ મિલકતને ત્યાગ વિહિત છે ! આટલું બોલી પુત્ર અટકી ગયો. અને પિતાના હૃદયમાં સળવળાટ તો જાગ્યો પણ સૂક્ષ્મ મોહની પ્રમદતા હતી. તેણે પુત્રની ચેતવણી સાંભળી ન સાંભળી કરી. પણ પુત્ર એમ મથક આપે એવો ન હતો. તે સત્યામદી હતો. તેણે બીજવાર તે જ પૂછ્યું બીજવારની વિનવણી પણ પિતાને જાગૃત ન કરી સકી. ઉલટું પિતાનામાં પુત્ર માટે બીજવારની વિનનિએ સૌમ્ય ક્રોધ ઉત્પન્નયો. પણ સત્યામદી પુત્ર પિતાના અસત્યજન્ય ક્રોધથી કંપે એવો ન હતો. તેણે દૃઢ નિશ્ચયે દિગ્મતપૂર્વક ત્રીજી વેળા પણ તે જ પ્રશ્ન કર્યો, અને હવે પિતાનો પારો ઉઘે ચઢી ગયો ! તેને પુત્ર દોષાણો અને છટ્ટી જણાવ્યો ! તેને દાખી દેવો તેને યોગ્ય લાગ્યો. આથી ક્રોધના આવેશમાં પિતા મર્યાદા ચૂક્યા અને બાળકને, જેમ સર્વકાળના પિતાઓ દબાવે—“મરં. મોદું કાળું કર” એમ કહે તેમ મોહ-ક્રોધ-પરવશ ઉદાસક મુનિએ કહ્યું-હું તને મોતને સોંપું છું; અર્થાત્ મર અહીંથી ! મૃત્ ! આત્માચીત્રી કરે છે ! સમજતો નથી ને નાને મોટે મોટી વાત કરે છે ! કાળું કર તારું મોદું અને જન યમના દરબારમાં, તેને જ તું યોગ્ય છે ! આમ મોહરૂપિન રવમાનને ધવાપણું સમજતા પિતાએ પુત્રને ક્રોધના આવેશમાં ધમને ત્યાં જવા કહ્યું ! ક્રોધ માણસ પાસે ક્યું અપકૃત્ય ન કરાવે ? ॥ ૪ ॥

વહનાં એમિ પ્રથમઃ વહનાં એમિ મધ્યમઃ ।

કિં રિદ્ધદ્ યમસ્ય કર્તવ્યં યન્મયા અદ્ય કરિષ્યતિ ॥ ૫ ॥

(નચિકેતા વિચારવા લાગ્યો) વહનાં = ધણુઓમાં હું પ્રથમ = પહેલો (પહેલી ઐશ્વિનો) યમની પાસે એમિ = જઈ છું. વહનાં = ધણુઓમાં હું મધ્યમ = વચ્ચે (વચલી ઐશ્વિનો) એમિ = જઈ છું, કિં = ક્યું રિદ્ધ = નિશ્ચય યમસ્ય = યમનું કર્તવ્ય = કરવા યોગ્ય કામ છે યન્ = જે તે અદ્ય = આજે મયા = મારા દ્વારા પૂરું કરિષ્યતિ = કરશે ? ॥ ૫ ॥

નચિકેતા વિચારવા લાગ્યો “ ધણુઓમાં હું પહેલો યમની પાસે જઈ છું તથા ધણુઓમાં હું વચ્ચે યમની પાસે જઈ છું. ક્યું નિશ્ચય યમનું કરવા યોગ્ય કામ છે જે તે આજે મારા દ્વારા પૂરું કરશે ? ॥ ૫ ॥

પણ સત્યાગ્રહી નચિકેતા ન ડર્યો. યમના વિચાર માત્રે કાળનું કંપે ! પણ સત્યાગ્રથીથી યમ પણ ડરે. નચિકેતા જોઈ શક્યો કે પિતાજી કોઈ પરવશ છે ! પણ પિતૃતારક નચિકેતાએ પિતૃવચન પાળવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો. તેણે એક પળમાં વિચાર કર્યો. ભાવિમાં હજી કરોડોની સંખ્યામાં મનુષ્યો યમદેવના દરબારમાં જનારાં છે. તે ભાવિ જીવોની દૃષ્ટિએ હું યમદેવના દરબારમાં જનાર પહેલો છું, પરાઈની સંખ્યામાં પ્રાણીઓ ભૂતકાળમાં યમના અતિથિઓ થઈ ચૂક્યા છે ! તો તેમની દૃષ્ટિએ હું આજે વચ્ચે બની યમ પાસે જનાર છું. મને ખબર નથી કે પિતા મારા દ્વારા યમનું ક્યું કામ કરાવવા માંગે છે ! ખેર ! પણ મારે તેની શી ચિન્તા ? અર્થાત્ અનૈક ગયા. અનેક જનારા છે ! યમનું ક્યું કામ મારે કરવાનું છે તે ખબર નથી. પણ તેથી શું ? પિતાએ મને તેને સોંપ્યા છે તો મારે નિઃશંકહૃદયે જવું રહ્યું. અને તેણે જવાનો ત્વરિત નિશ્ચય કરી જ દીધો ॥ ૫ ॥

અનુપદય યથા પૂર્વે પ્રતિપદય તથાડપરે । સસ્યં ઇવ મર્ત્યઃ પચ્યતે, સસ્યમિવ આજાયતે પુનઃ ॥ ૬ ॥

(વિચારીને જતા એવા નચિકેતાએ પોતાના શોકાતુર પિતાને કહ્યું) હે પિતા ! અનુપદય = શાસ્ત્રાનુસાર (શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિથી) જુઓ. યથા = જેમ પૂર્વે = પહેલાં (અમારા પૂર્વજ પિતામહ પ્રપિતામહ વગેરે) યમની પાસે ગયા છે. તથા = તે જ રીતે હું જઈ છું. ફરી પ્રતિપદય = ઉદ્ઘાટીને જુઓ. જેમ અપરે =

ખીજા (અમારા સખા મિત્ર બન્ધુ વગેરે બધા) ગયા છે તે જ રીતે હું જાઉં છું મર્ત્ય=મનુષ્ય સસ્ય=ખેતીની ઇવ=પેરે પચ્ચતે=પાકે છે. (પાકીને પડે છે) તથા પુનઃ=ફરીથી સસ્ય=ખેતીની ઇવ=માફક આજાયતે=ઉપજે છે (આથી શોક કરવો વ્યર્થ છે) ॥ ૬ ॥

હવે પ્રમાણે વિચારીને યમને ત્યાં જતા એવા નચિકેતાએ પિતાને કહ્યું કે હે પિતા ! શાસ્ત્રાનુસાર જુઓ. જેમ પૂર્વજે યમની પાસે ગયા છે, તે જ રીતે હું જાઉં છું. ફરી ઉલટાવીને જુઓ જેમ ખીજા ગયા છે તેમ હું જાઉં છું. મનુષ્ય ખેતીની માફક પાકે છે અને ફરીથી ખેતીની માફક ઉપજે છે (આથી શોક કરવો વ્યર્થ છે) ॥ ૬ ॥

આમ નચિકેતાએ યમ દરબાર જવાનો પોતાનો નિશ્ચય કર્યો. અને તે નિશ્ચયને અમલમાં આણવા માટે તૈયાર થયો. ક્રોધના આવેશમાં માણસો ખોશનાં કાળજીભર્યા ખેતી નાંખે છે. શાંત પજોમાં તેને ચાટે પરતાય છે. ઉદાસક મુનિ પણ હવે પરતાવા લાગ્યા ! મૃદસ્થ માણસને પુત્રવિયોગથી અદકું, વિપમ અને અસહ્ય ખીલું દુઃખ નથી. પુત્રવિયોગનો હૃદયવિહારક પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો અને ઉદાસક મુનિ શોકમાં ડૂબી ગયા ! આવી બારીક પજો નચિકેતાએ પોતાના પિતાને ઉદ્બોધન કર્યું કે હે પિતાજી ! આપનું વચન મિથ્યા કદં તેના કરતાં તો હું આપનો પુત્ર ન હોઉં તે વધારે સારું. વળી હે પિતાજી ! આપ તો શાસ્ત્રજ્ઞ હો. ખરી વેળાએ આપ શાસ્ત્રીય દષ્ટિને વિસરો એ અયોગ્ય છે. જેમ પૂર્વજે યમ પાસે ગયા છે-યમને શરણ થઈ ગયા છે તેમ હું પણ જાઉં છું. કોઈ વહેણું તો કોઈ મોડું, પણ યમને કોઈ ચૂકવી શકું નથી. તો જે અનિવાર્ય છે તેનો શોક કરી બેવચની બની આત્માને હેરા પાડે તે શાસ્ત્રના મર્મને નથી સમજ્યો ! વળી-આપ ઉલટાવીને જુઓ એટલે કે લૌકિક દષ્ટિએ પણ નિહાળો ! દુનિયામાં હજારો આત્મા જન્મ છે. હું કાંઈ નવાઈનો તો થોડો જ યમ પાસે જાઉં છું ! દુનિયાનો એ નિયમ છે. આપણે બધા દુનિયામાં છીએ. આથી દુનિયાના અક્ષર નિયમમાં આપણે અપવાદરૂપ નથી ! તો તે નિયમને અધીન થઈ જવામાં પાંડિત્ય છે. વળી માણસ-પ્રાણીમાત્ર ખેતીની માફક-પાકે-છે અને ખેતીની માફક પાકે ઉપજે છે. એટલે કે ધાન્ય જેમ પાકતાં ખરી પડે છે અને એ ખરેલાં ધાન્યના ખીજામાંથી જ જેમ પાછી ખેતી ઉપજે છે તેમ જેનાં આ દેહ પૂરતાં કર્મો પાકી જાય છે, ફળ આપી ચૂકે છે તે આ દેહને ત્યજી, અન્ય કર્મોનાં ખીજામાંથી, તે તે કર્મોને પુનઃ ભોગવવા નૂતન દેહને ધારણ કરે છે. આ પણ

નિયમ છે. અને નિરપવાદ છે. તો આ દૃષ્ટિએ પણ શોક-કરવો વ્યર્થ છે. આથી કૃપા કરીને અશોચ્યનો શોક ન કરો. મને પ્રસન્ન મને અનુમતિ દો. આપના આશીર્વાદે હું મૃત્યુવિજયી થઈશ. તો કૃપા કરીને મને યમ પાસે જ નવાની અનુમતિ દો. અને સત્યવચની તરીકે અમરપ્રીતિ આપ પ્રાપ્ત કરો ॥૬॥

वैश्वानरः प्रविशति अतिथिः ब्राह्मणो गृहान् ।

तस्य एतां शान्तिं कुर्वन्ति, हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

(નચિકેતા ગ્રેયો ત્યારે યમ ઘરમાં ન હતા. તે પાછા આવ્યા ત્યારે તેમની ધર્મપત્નીએ કહ્યું.) વૈશ્વાનરઃ = વિશ્વના નેતા બ્રાહ્મણઃ = બ્રાહ્મણે અતિથિઃ = અતિથિ થઈ ગૃહાન્ = ઘરોમાં પ્રવિશતિ = પ્રવેશ કર્યો છે (આવ્યો છે) તસ્ય = તેની-ઘરમાં પધારેલા અતિથિની એતાં = આ (શાસ્ત્રોક્ત) શાન્તિં = શાન્તિ (અન્ન જળ કૃણ પુષ્પથી પરિશ્રમની નિવૃત્તિ) સદ્ગૃહસ્થો કુર્વન્તિ = કરે છે વૈવસ્વત = હે વૈવસ્વત ! (વિવસ્વાનના પુત્ર !) उदकं = પાણી અન્ન જળ કૃણ પુષ્પ) हर = લઈ જા. ॥ ૭ ॥

(યમરાજની પત્નીએ યમદેવને કહ્યું.) વિશ્વના નેતા બ્રાહ્મણે અતિથિ થઈને ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેની આ શાન્તિ કરે છે. હે વિવસ્વાનના પુત્ર ! પાણી લઈ જા. ॥ ૭ ॥

બાળહૃદયની અગ્ર શ્રદ્ધા અને સત્યનિશ્ચયે મોહવિદ્ધ પિતાના મોહને પીગળાવ્યો ! પિતાએ નચિકેતાને વિદ્યા, દીધી અને નચિકેતાએ યમની રાંજધાની શોધી કાઢી. યમના ઘરે આવ્યો પણ તે દિવસે યમરાજ ઘરે ન હતાં. ત્રણ દિવસ યમદેવના દ્વારે નિરાહાર અને નિર્ગૂળ નચિકેતા રહ્યો. એથે દિવસે યમદેવ ઘરે આવ્યા, ઘરે આવતાંની સાથે જ ધર્મપ્રિય યમપત્નીએ પતિદેવને કહ્યું-હે પ્રભો ! વિશ્વનો નેતા બ્રાહ્મણ અતિથિ થઈને આપણા ઘરમાં આવ્યો છે. સાત્વિક ભુદ્ધિપ્રધાન બ્રાહ્મણ વિશ્વનો નેતા જ છે ! તે અતિથિ તરીકે જ્યારે ઘરે આવે ત્યારે તેની પ્રસન્નતા સાધવી જોઈએ. ધર્મશાસ્ત્રનું એ વિધાન છે. અતિથિમાત્ર દેવતુલ્ય છે. તેમાં એ વિશ્વનેતા બ્રાહ્મણ અતિથિ હોય તો તો તે દેવાધિદેવ મનાવો જોઈએ, મારે હે વૈવસ્વત ! આપ એમને માટે જળ લઈ જાઓ અને તેને પ્રસન્ન કરો. ॥ ૭ ॥

आशाप्रतीक्षे संगतं सन्तृतां च इष्टापूर्ते पुत्रपशून्

च सर्वान् । एतत् वृत्ते पुरुषस्याल्पमेधसः

यस्य अनश्नन् वसति ब्राह्मणो गृहे ॥ ८ ॥

યસ્ય = જે અત્પમેધસઃ = દુઃકી બુદ્ધિવાળા પુરુષસ્ય = મનુષ્યના (ગૃહસ્થના)
 ગૃહે = ઘરમાં વ્રાઢ્મણઃ = અતિથિ બ્રાહ્મણ અનન્ન = ન ખાતો હોઈને વસતિ =
 વસે છે તેની આજ્ઞા = આજ્ઞા (ઇષ્ટ પદાર્થને મેળવવાની ઉમેદ) પ્રતીક્ષા = મળવાની
 ઈચ્છા સંગતં = સંચિત પુણ્ય ચ = તથા સન્નતાં = મીઠી અને સત્ય વાણી
 દ્વિપાર્શ્વે = બન્ને કર્મ અને લોકોપકારક બીજાં કર્મો ચ = તથા પુત્રપશુ = પુત્રો તથા
 પશુઓ. એતત્ = આ સર્વાન્ = બધાને તે (બ્રાહ્મણ) વૃક્ષે = નષ્ટ કરે છે. ॥ ૮ ॥

જે અત્પબુદ્ધિ ગૃહસ્થના ઘરમાં બૂખ્યો અતિથિ બ્રાહ્મણ વસે છે તેની (ગૃહસ્થની)
 આજ્ઞા અને પ્રતીક્ષા સંચિત પુણ્ય તથા મીઠી સાચી વાણી, યજ્ઞ કર્મ તથા લોકોપકારી
 બીજાં કર્મ તથા પુત્ર પશુ એ બધાને તે નષ્ટ કરે છે. ॥ ૮ ॥

જેના ઘરમાં અતિથિ બ્રાહ્મણ નિરાહાર રહે છે તે ગૃહસ્થની મતિ અત્પ
 છે. તે અત્પબુદ્ધિ મનુષ્યની આજ્ઞા અને પ્રતીક્ષા, સંચિત પુણ્ય અને મધુર
 સત્ય વાણી, યજ્ઞીય કર્મો, તથા લોકોપયોગી કર્મ તેમજ પુત્ર પશુ વગેરે જડચેતન
 દ્રવ્ય નષ્ટ થાય છે ! અતિથિના અસત્કારનો આ શાપ છે. હે પ્રભો ! રખે
 આપણે પણ આ શાપનો ભોગ બનતા ! આથી આપને કહું છું કે આપ જાતે
 પધારી તે બ્રાહ્મણનું કુશળ પૂછો. તેને પાણી પામસ આપો. તે તો આપની જ
 શહ જોઈને બેઠા છે. તેની પૂજા કરો. જેથી આપણું સૌભાગ્ય કાયમ રહે ! ॥ ૮ ॥

તિલ્લો રાત્રીઃ ઘડ અવાત્સીઃ ગૃહે મે અનન્નન્ પ્રહ્સન્ । અતિથિઃ તમસ્યઃ ।
 નમસ્તેઽસ્તુ પ્રહ્સન્ । સ્વસ્તિમેઽસ્તુ તસ્માત્ પ્રતિત્રીન્ ચરાન્ વૃષ્ણીષ્વ ॥ ૯ ॥

(યમરાજે અન્ન જળ તથા ફળ પુષ્પ ઇષ્ટને નચિકેતાને કહ્યું) પ્રહ્સન્ =
 હે બ્રાહ્મણ ! તૈ = તને નમઃ = નમસ્કાર અસ્તુ = હો મે = મારું સ્વસ્તિ = કંઠ્યાણુ
 અસ્તુ = હો. તથા પ્રહ્સન્ = હે બ્રાહ્મણ ! યત્ = જેથી તું નમસ્યઃ = નમસ્કારને યોગ્ય
 (માનનીય) અતિથિઃ = અતિથિ હોઈને મે = મારાં ગૃહે = ઘરમાં અનન્નન્ = ન ખાઈને
 (બૂખ્યા રહીને) તિલ્લઃ = ત્રણ રાત્રીઃ = રાત્રીઓ અવાત્સીઃ = રથો છે. તસ્માત્ =
 તેથી તું પ્રતિ = તેના બદલામાં ત્રીન્ = ત્રણ ચરાન્ = ચરદાનો વૃષ્ણીષ્વ = માંગ. ॥ ૯ ॥

(યમરાજે અન્ન જળ તથા ફળ પુષ્પ ઇષ્ટને નચિકેતાને કહ્યું) હે બ્રાહ્મણ !
 તને નમસ્કાર હો ! મારું કંઠ્યાણુ હો ! તથા હે બ્રાહ્મણ ! જેથી તું નમસ્કારને યોગ્ય
 અતિથિ હોઈને મારા ઘરમાં કાંઈજ ન ખાતાં ત્રણ રાત્રીઓ રથો છે તેથી તેના
 બદલામાં તું ત્રણ ચરદાનો માંગ. ॥ ૯ ॥

પત્નીની ધર્મસંમત વાણી સાંભળી યમદેવ પ્રસન્ન થયા. તરત જ અન્ન ફળ, જળ, પુષ્પાદિ લઈ જ્યાં નચિકેતા હતો ત્યાં ગયા અને નચિકેતાને નમન કર્યું ! કહ્યું કે હે બ્રાહ્મણ ! આપને મારા નમસ્કાર હો. નમસ્કાર કરનાર એવા મારું આપની કલ્યાણી વાણીના આશીર્વાદથી કલ્યાણ હો ! હે બ્રાહ્મણ ! આપ નમસ્કારને પાત્ર છો, વળી અતિથિ છો ! અતિથિ હોવા છતાં મારી પ્રતીક્ષા કરતાં આપ મારા ધરમાં ત્રણ દીવસ નિરાદાર અને નિર્જલ રહ્યા તેની અવેશમાં હું આપનું શું પ્રિય કરી શકું ? ગૃહરથના ધરમાં અતિથિ બ્રૂખ્યો રહે તો તે તો અકલ્યાણનું સૂચક છે ! આપ પ્રસન્ન થાઓ. અને આ ત્રણ ઉપવાસની અવેશમાં હું પ્રસન્નહૃદયે આપને ત્રણ વરદાન આપવા માહું છું. તો કૃપા કરીને આપ વરદાન માંગો. ॥ ૯ ॥

શાન્તસંકલ્પઃ સુમનાઃ યથા સ્વાદ્ વીતમન્યુઃ ગૌતમો માઽભિ મૃત્યો !
ત્વત્પ્રસૃષ્ટં માઽભિ વદેત્ પ્રતીતઃ યતત્ત્રયણાં પ્રથમં વરં વૃણે ॥૧૦॥

નચિકેતાએ કહ્યું મૃત્યો=હે મૃત્યુ ! શાન્તસંકલ્પઃ=નિવૃત્ત યથેચ્છી ચિન્તાવાળા સુમનાઃ=પ્રસન્ન મનવાળા, તથા વીતમન્યુઃ=કોધથી રહિત થયા=જેમ ગૌતમઃ=ગોતમગૌત્રી મારા પિતા ઉદ્ધાલક પહેલાં રચાત=હતા તેમ અત્યારે મા=મારા અભિ=તરફથી હો તથા ત્વત્પ્રસૃષ્ટં=આપથી પાછા મોકલાયેલા મા=મને પ્રતીતઃ=પ્રસન્ન થઈ “આવો બેટા” એમ અભિ=સામેથી વદેત્=બોલે યતત્ત્રયણાં=ત્રણ વરદાનોમાંથી પ્રથમ=પહેલું વરં=વરદાન હું વૃણે=પસંદ કરું છું. માયું છું. ॥ ૧૦ ॥

નચિકેતાએ કહ્યું ! હે મૃત્યો ! નિવૃત્ત યથેચ્છી ચિન્તાવાળા, પ્રસન્ન મનવાળા, તથા કોધથી રહિત જેમ ગોતમગૌત્રી મારા પિતા ઉદ્ધાલક પહેલાં હતા તેમ અત્યારે મારા તરફથી હો. તથા આપથી પાછા મોકલાયેલા મને પ્રસન્ન થઈને “આવો બેટા” એમ સામેથી બોલો, આ ત્રણ વરદાનોમાંથી પહેલું વરદાન હું માયું છું. ॥ ૧૦ ॥

અને નચિકેતા તો યમના વિનથી વર્તનથી આજો જ બની ગયો ! તેણે મનમાં વિચાર કર્યો કે યમદેવ પાસેથી શું વરદાન માંગવું ? તેના બાળહૃદયે કલ્યાણી વિચાર કર્યો. માણસે આ લોક, પરલોક અને આત્મલોક-ત્રણેનું સુખ-સાધવું રહ્યું. આ લોકનું સુખ કુટુંબને અધીન છે ! જે કુટુંબમાં કલેષ, કંકાસ, શોક, સંતાપ હોય તે કુટુંબનું ભદ્ર નથી. ત્યાં સુખ નથી, શાન્તિ નથી ! આથી ચતુર નચિકેતાએ-શુદ્ધિપૂર્વક પહેલાં પોતાનો

સંસાર સુધારવાનો વિચાર કર્યો. તેણે ચતુરતાપૂર્વક પહેલું વરદાન માંગ્યું. નચિકેતા કહેવા લાગ્યો હે મૃત્યુદેવ ! આપને મારા નમસ્કાર હો ! આપ પ્રસન્ન થયા છો તો મારું આ પહેલું વરદાન છે. મારા પિતા મારા વિયોગથી સચિન્ત થયા છે. અપ્રસન્ન થયા છે. ક્રોધરક્ત થયા છે. તો આપની કૃપાથી મારા પિતા નિશ્ચિન્ત હો. પ્રસન્ન હો. ક્રોધરક્તિત હો. તથા આપની પાસેથી હું જ્યારે પાછો જાઉં ત્યારે પ્રસન્ન થઈ મને ઓળખી મારા પિતા મને પ્રેમથી આવકારે એવું હો : ચતુર નચિકેતાએ પિતા પાસે પાછા જવાનું પણ અહીં માગી લીધું ! મૃત્યુ પાસેથી પાછો ફાળુ આવે ! પણ હુદ્દિમાન નચિકેતાએ મૃત્યુ પાસેથી મુક્તિ માગી લીધી. કુટુંબની શાંતિ માગી લીધી. અને જન સુધાર્યો ! કેટલો સમજી જાણક ! ॥ ૧૦ ॥

यथा पुनस्तात् भविता प्रतीतः औहालकिः आरुणिः मत्प्रसूष्टः
सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युः त्वां ददृशिवान् मृत्युमुखात्
प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥

યમે કહ્યું-હે નચિકેતા ! મત્રપ્રસૂષ્ટઃ = મારાથી પ્રેસયેલ આરુણિઃ = અરુણનો પુત્ર તારો પિતા ઔહાલકિઃ = ઉદાલક ચયાપુરસ્તાત્ = પહેલાંની માફક પ્રતીતઃ = પ્રસન્ન ભવિતા = યશો. વીતમન્યુઃ = ક્રોધથી રક્તિત થઈ બધી રાત્રીઃ = રાત્રિઓ સુલં = સુખપૂર્વક શયિતા = સુશે. તથા હું મૃત્યુમુખાત્ = મૃત્યુના મુખમાંથી પ્રમુક્ત = છૂટેલા (પાછા ઘરે આવેલા) ત્વાં = તને દદૃશિવાન્ = જોતો હોઈ પહેલાંની માફક પ્રસન્નતાપૂર્વક આવો બેઠા એમ સામેથી જોલશે. ॥ ૧૧ ॥

હે નચિકેતા ! મારાથી પ્રેસયેલ અરુણનો પુત્ર, તારો પિતા ઉદાલક, પહેલાંની માફક પ્રસન્ન યશો. ક્રોધરક્તિત થઈ રાત્રિઓ સુખે સુશે. તથા મૃત્યુના મુખમાંથી છૂટેલા તને જોઈને પહેલાંની ધેર પ્રસન્નતાપૂર્વક “ આવો બેઠા ! ” એમ સામેથી જોલશે. ॥ ૧૧ ॥

નચિકેતાની ચતુરતા ઉપર મુગ્ધ થતા યમદેવે પ્રસન્નતાથી કહ્યું “ નચિકેતા ! મારી કૃપાથી તારા પિતા પહેલાંની માફક પ્રસન્ન યશો. ક્રોધરક્તિત યશો. નિશ્ચિન્તપણે ધસધસાટ જોધશે. મૃત્યુના મુખમાંથી મુક્ત થયેલા તને પ્રસન્નતાપૂર્વક ‘ આવો બેઠા ’ કહી આવકારશે. હવે તું તારું બીજું વર માંગ. ॥ ૧૧ ॥

स्वर्गलोके न भयं किंचन अस्ति, न तत्र त्वं न जरया विमेति ॥

उमे तीर्त्वा अशनाद्यापिपासे, शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥

स त्वं अग्निं स्वर्ग्यं अध्येषि मृत्यो ! प्रवृंहि तं श्रद्धधानाय मह्यम् ॥

स्वर्गलोकाः अमृतत्वं भजन्ते, एतत् द्वितीयेन वृणे चरेण ॥ १३ ॥

હે યમ ! મેં સાંભળ્યું છે કે-સ્વર્ગે=સ્વર્ગ લોકે=લોકોમાં કિ=કાઈ
 ચન=પણ મયં=મય (૨) નજારા=નથી. ન=ન તો તમ્=ત્યાં ત્વં=તું છે
 (તું-યમનો ૨ અર્થાત મરણનો ૨ નથી) ન=ન તો ક્રામ જર્યા=ધડપણથી
 વિમેતિ=ડે છે. અગનાયાપિપાસે=બૂખ અને તરસ રમે=બન્નેને તીર્થો=
 તરી જઈને શોધાતિમઃ=શોકથી રહિત થયેલ મનુષ્ય સ્વર્ગલોકે=સ્વર્ગલોકોમાં
 મોઝને=પ્રસન્ન રહે છે. ખુશ રહે છે. ॥ ૧૨ ॥

મૃત્યો=હે યમ ! હું સાંભળું છું કે સ્વર્ગલોકો=સ્વર્ગલોકોમાં રહેવાવાળાઓ
 અમૃતત્વં=અમર જીવનને મજનતે=સેવે છે. (પ્રાપ્ત કરે છે). સઃ=તે વરદાન
 દેનાર ત્વં=તું સ્વર્ગ=સ્વર્ગના સાધન (તે સ્વર્ગની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ)
 અગ્નિ=અગ્નિવિદ્યાને અગ્નેષિ=ગળે છે. તં=તે અગ્નિવિદ્યાને શ્રદ્ધાવાનાય=શ્રદ્ધાથી
 એવા મયં=મને પ્રમૂઢિ=કહે એતન્=આ દ્વિતીયેન=બીજા વરેણ=વરદાનથી
 મૃણે=હું માયું છું. ॥ ૧૩ ॥

હે યમ ! મેં સાંભળ્યું છે કે સ્વર્ગલોકોમાં કોઈકણ બપ નથી. નથી ત્યાં તું,
 ન તો કોઈ ત્યાં ધડપણથી ડે છે. બૂખ અને તરસ બન્નેને ઓળંગી જઈ શોકથી
 રહિત થયેલ મનુષ્ય સ્વર્ગલોકોમાં ખુશ રહે છે. ॥ ૧૨ ॥

હે યમ ! હું સાંભળું છું કે સ્વર્ગલોકોના રહેનારાઓ અમર જીવનને પ્રાપ્ત
 પાવ છે. તો તે-વરદાતા તું સ્વર્ગના સાધનરૂપ અગ્નિવિદ્યાને બળે છે. તો શ્રદ્ધાથી
 એવા મને તું કહે. આ બીજા વરદાનથી હું માયું છું. ॥ ૧૩ ॥

બીજું વરદાન માગતાં પહેલાં નચિકેતાએ વિચાર્યું—ભવલોક સુધાર્યો !
 હવે સ્વર્ગલોક સુધારવો રહ્યો. આ લોક અને પરલોક ઉભય માણસને માટે
 પ્રાપ્તિય છે ! આથી મારે હવે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનરૂપ યજ્ઞીય વિદ્યા
 યમદેવ પાસે માંગવી રહી ! અને તેણે સ્વર્ગલોક માટે સેવેલી કલ્પના કહી
 સંભળાવી. તે લોકોની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ યજ્ઞીયવિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના
 કરી તે કહેવા લાગ્યો. હે યમદેવ ! સ્વર્ગલોક ભયરહિત છે. આપનો કે
 ધડપણનો ત્યાં લેશ ૨ નથી ! ત્યાંના નિવાસી અશનાપિપાસાથી પર છે.
 શોકશન્ય છે. સ્વર્ગલોકનો નિવાસી આનન્દમાં રહે છે. તો આ ભયશન્ય,
 આપ અને જરાના પ્રમાદશન્ય, બૂખ તરસની વેદનાગન્ય, શોકશન્ય,
 આનન્દમરિત સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ ઈષ્ટ છે ! ભય, બૂખ તરસ, શોક અને
 ઉદ્વેગ તો માણસને મ્હાન કરે છે ! એ જ્યાં નથી ત્યાં વસતું કોને ન ગમે ?
 વળી હે યમદેવ ! સ્વર્ગનિવાસી લોકો અમર જીવન ભોજવે છે ! તેવા અસૌકિક

સ્વર્ગલોકને પ્રાપ્ત કરવાની યાત્રીરૂપ જે અગ્નિવિદ્યા-યજુર્વિદ્યા તેને આપ જાણો છો. જે આપ ખરે જ મારા ઉપર પ્રસન્ન હો તો તે યજુર્વિદ્યા મને ભણાવો. હું શ્રદ્ધાળુ શિષ્ય છું. શ્રદ્ધાના જળે આપનું ભણાવેલું હું છંદવી શકીશ. આ છે મારું ખીજું વરદાન. આથી કૃપા કરી સ્વર્ગના સાધનરૂપ યજુર્વિદ્યા આપ મને ભણાવો ! ॥ ૧૨-૧૩ ॥

પ્ર તે બ્રવીમિ તદ્ ડ મે નિવોધ સ્વર્ગ્ય અગ્નિ નચિકેતઃ ! પ્રજાનન્ ।
અનન્તલોકાતિમથો પ્રતિષ્ઠાં વિદિ ત્વં एतं નિહિતં ગુહાયाम્ ॥૧૪॥

નચિકેતઃ=હે નચિકેતા ! સ્વર્ગ્ય=સ્વર્ગના સાધનરૂપ અગ્નિ=અગ્નિને (અગ્નિ-વિદ્યાને)તે=તને પ્રવ્રવોમિ=હું કહું છું હવે તત્=તેને પ્રજાનન્=સાવધાન થયેશ તું મે=મારી પાસેથી નિવોધ=સમજ. અનન્તલોકાતિ=સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિનું સાધન અથો=તથા પ્રતિષ્ઠાં=લોકપ્રતિષ્ઠાના કારણરૂપ એતં=આ અગ્નિવિદ્યાને ત્વં=તું ગુહાર્યાં=હૃદયગુફામાં (બુદ્ધિમાં) નિહિતં=રાખેલી વિદિ=જાણુ. ॥ ૧૪ ॥

હે નચિકેતા ! સ્વર્ગના સાધનરૂપ અગ્નિવિદ્યા તને હું કહું છું તે હવે સાવધાન થયેશ તું મારી પાસેથી સમજ. સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિનું સાધન તથા લોકપ્રતિષ્ઠાના કારણરૂપ આ અગ્નિવિદ્યાને તું હૃદયગુફામાં રાખેલી જાણુ. ॥ ૧૪ ॥

પ્રમદેવ નચિકેતાની બુદ્ધિ ઉપર મુગ્ધ થયા. તેમણે તરત જ વળતો ઉત્તર આપ્યો કે હે નચિકેતા ! હું તને તે યજુર્વિદ્યા કહું છું, તેને તું સાવધાન થઈ મારી પાસે સમજ. આ યજુર્વિદ્યા સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનારી છે. અને આ લોકોમાં પ્રતિષ્ઠા અપાવનારી છે. એને તું હૃદયગુફામાં રાખેલી જાણુ. અર્થાત્ યજુર્વિદ્યા સ્વર્ગ અને જગતની પ્રતિષ્ઠા છે. જન્ને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. પણ આ વિદ્યા કેવળ બુદ્ધિથી સમજાય એવી નથી. શ્રદ્ધાપૂર્ણ બુદ્ધિ જ હૃદય છે ! તે શ્રદ્ધાપૂર્ણ હૃદયની ગુફામાં એ રહે છે. માટે તું તારા હૃદયની ગુફાને ઉઘાડી રાખજે. જેથી મારી આપેલી વિદ્યા ત્યાં રહે. ॥ ૧૪ ॥

લોકાદિં અગ્નિં તં ઉવાચ તસ્મૈ યાઃ

દૃષ્ટ્વાઃ યાવતીઃ વા યથા વા ।

સ ચાપિ તત્ પ્રત્યવદત્ યથોક્તં, અથાસ્ય

મૃત્યુઃ પુનઃ એવ આહ તુષ્ટઃ ॥ ૧૫ ॥

લોકાદિં=સ્વર્ગલોકના મુખ્ય સાધનરૂપ તં=તે અગ્નિ=અગ્નિવિદ્યાને તસ્મૈ=તેને પમે ઉવાચ=કહી. તથા યાઃ=જે દૃષ્ટાઃ=દેખી વા=તથા

ચાલતીઃ=જેટલી ઇંટો તા=તથા જપા=જેવી ઇંટો કુંડને માટે આવશ્યક છે તે પણ તેને કહી. ચ=તથા યઃ=તેણે (નચિકેતાએ) અપિ=પણ તત્=તેવું યથોક્ત=જેવું કહ્યું હતું તેવું પ્રત્યવદત્=આગળથી કહી સંભળાવ્યું. અથ=હવે એ=નિઃસન્દેહ તુષ્ટ=પ્રસન્ન થયેલ મન્યુઃ=યમે પુનઃ=ફરીથી અથ=એને બાદ=કહ્યું ॥ ૧૫ ॥

સ્વર્ગલોકના મુખ્ય સાધનરૂપ તે અગ્નિવિદ્યાને તેને યમે કહી તથા જે તથા જેટલી તથા જેવી ઇંટો કુંડને માટે આવશ્યક છે તે પણ તેને કહી તથા તેણે પણ તે બધું જેવું કહ્યું હતું તેવું સામેથી કહી સંભળાવ્યું. હવે નિઃસન્દેહ પ્રસન્ન થયેલ યમે ફરીથી એને કહ્યું. ॥ ૧૫ ॥

આમ કહી યમદેવે તે યગવિદ્યા કે જે સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિનું સાધન છે તે કહી જે પ્રકારની અને જેટલી ઇંટો વગેરે તે યજ્ઞના કુંડ વગેરેને બનાવવા માટે આવશ્યક તે પણ તેને શીખવ્યું ગુરુ યમદેવે જે કાંઈ કહ્યું તેને મેધાવી શિષ્ય નચિકેતાએ પાછું બણી બતાવ્યું. અર્થાત્ તેની મેધાવી-યાદદારતામાં તે બધું ડેરાઈ રહ્યું. આમ ગુરુ યગવિદ્યાને પણ મેધાના પ્રભાવે તરત જ હૃદયસ્થ કરી એટલે ગુરુ નચિકેતાની ધારણાસક્તિ ઉપર ખૂબ પ્રસન્ન થયા ! એકપાકી શિષ્ય ઉપર કયો સહૃદય ગુરુ પ્રસન્ન ન થાય ! નચિકેતાની મેધા ઉપર યમદેવ એટલા તો પ્રસન્ન થયા કે તેની પ્રસન્નતા વળી એક વરદાનમાં પરિણમી ! યમદેવે તેને કહ્યું- ॥ ૧૫ ॥

તમઘ્રીત્ પ્રીયમાણો મહાત્મા ઘરં તવેદાઘ દદામિ મૂયઃ ।
તથૈવ નામ્ના ભવિતાઽઘમગ્નિઃ સ્વંકાં ચેમાં અનેકરૂપાં ગૃહાણ ॥ ૧૬ ॥

પ્રીયમાણઃ=શિષ્યની અસૌકિક પ્રજ્ઞાને જોઈને પ્રસન્ન ચિત્ત થયેલ મહાત્મા=હિદારમના ભગવાન યમદેવ તં=તેને-મેધાવી નચિકેતાને અઘ્રીત્=દેહેવા લાખ્યા કે રૂઢ=આ રથળે અઘ=અત્યારે મૂયઃ=વળી પણ તવ=તને ઘરં=વરદાન દદામિ=આપું છું. અયં=આ અગ્નિ=અગ્નિ=વિદ્યા તવ=તારા નામ્ના=નામે એવ=જ મવિતા=પ્રસિદ્ધ થશે ચ=તે ઉપરાંત દમાં=આ અનેકરૂપાં=વિધવિધ રૂપવાળી મૃકાં=શબ્દમયી રત્નમાળા ગૃહાણ=તને આપું છું તે સ્વીકાર. ॥૧૬॥

શિષ્યની અસૌકિક પ્રજ્ઞાને જોઈને પ્રસન્ન થયેલ તે મહાત્માએ તેને કહ્યું કે આ રથળે અત્યારે વળી પણ તને એક વરદાન આપું છું, આ અગ્નિવિદ્યા તારા નામે જ પ્રસિદ્ધ થશે. અને તે ઉપરાંત આ નાનાં પ્રકારના રૂપરંગવાળી શબ્દમયી રત્નમાળા તને આપું છે તે સ્વીકાર. ॥ ૧૬ ॥

અર્થાત્ મેધાવી શિષ્યની અદ્ભુત પ્રજ્ઞાએ પ્રસન્ન થયેલ ગુરુ આપમેળે તેને વરદાન દેતાં કહે છે કે આ અગ્નિવિદ્યા બેટા ! આજથી તારે નામે જગતમાં પ્રસિદ્ધ થાઓ. શિષ્યનું સ્મારક ગુરુએ કયું ! ઉપરાંત તેને રત્નમયી માળા દીધી ! અહો ! ગુરુની શિષ્યવત્સલતા ! ॥ ૧૫ ॥

૪ળી ધ્યાન અને ચયનયાગની સ્તુતિ કરતાં અગ્નિવિદ્યાનું ફળ ગાતાં કહે છે:-

ત્રિગાચિકેતઃ ત્રિભિરેત્ય સન્ધિં ત્રિકર્મકૃત્ તરતિ જન્મ મૃત્યુ ।
બ્રહ્મજ્ઞસં દેવમીડયં વિદિત્વા નિચાય્યેમાં શાન્તિં અત્યંતં યતિ ॥૧૬॥

ત્રિગાચિકેતઃ=ત્રણ વખત ચયન દ્વારા જેણે નાચિકેત અગ્નિને સંપાદિત કર્યો હોય એવો એટલે કે તેના વિજ્ઞાનવાળો જીવ ત્રિમિઃ=માતા પિતા આચાર્ય, અગર તો ક્ષતિ સ્મૃતિ શિષ્ટો અગર તો પ્રત્યક્ષ અનુભાવ આગમ રૂપી ધર્મ પ્રમાણો સાથે સન્ધિ=શિષ્ય શિક્ષકભાવનો સંબંધ એવ્ય=પામીને-કેળવીને ત્રિકર્મકૃત=યજ્ઞ, અભ્યયન અને દાન રૂપી ત્રણ કર્મો કરનાર જન્મમૃત્યુ=જન્મ મરણને તરતિ=તરી જાય છે. અને તે ઉપરાંત બ્રહ્મજ્ઞસં=વિરાટ સ્વરૂપી ઈડયં=સ્તુત્ય દેવં=દેવને વિદિત્વા=શાસ્ત્રો દ્વારા જાણીને અને નિચાય્ય=આત્મભાવે તેનું ધ્યાન ધરીને દર્શન=આ-યમદેવમાં પ્રત્યક્ષ દેખાતી શાન્તિ=શાન્તિ-વિરાજ પડને અત્યંતં=અવસ્થા એતિ=કહેલાં કર્મો અને ઉપાસના દ્વારા પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૧૬॥

જીવનમાં ત્રણ વખત નાચિકેત અગ્નિનું સંપાદન કરનાર માતા પિતા આચાર્યાદિ ત્રિપુટિ સાથે શિષ્યશિક્ષકભાવે સંબંધ કેળવનાર યજ્ઞ વગેરે ત્રણ કર્મોના કરનાર જન્મમૃત્યુને તરી જાય છે. ઉપરાંત આ વિરાટ અગ્નિ સ્વરૂપ સ્તુત્ય દેવને શાસ્ત્ર દ્વારા જાણી, અંતરમાં આત્મભાવે ચિંતવી વૈરાજ પડરૂપી શાન્તિને અવસ્થા પામે છે. ॥૧૬॥

અર્થાત્ શિષ્યભાવ, સત્કર્મનિષ્ઠા અને નાચિકેત વિદ્યાનું વિજ્ઞાન જન્મ-મૃત્યુમાંથી માનવને ઉગારે છે. જન્મમૃત્યુમાંથી ઉગરવું એટલે કે એ જોને લીધે પેદા થાય છે તે મલિનતામાંથી જયવું અર્થાત્ પરિશુદ્ધ થાય છે. એવો પરિશુદ્ધ જીવાત્મા અવસ્થા, કર્મ અને ઉપાસના દ્વારા વૈરાજપદને પ્રાપ્ત થાય છે. વૈરાજપદ એટલે અગ્નિપદ-અગ્નિ જેવું દેદીપ્યમાન પદ-પ્રકાશમય થાય છે. આ ફળપ્રતિ છે. ॥ ૧૭ ॥

અગ્નિવિજ્ઞાન અને ચયનયાગના ફળનો ઉપસંહાર કરતાં ગુરુદેવ કહે છે:-

ત્રિણાચિકેતઃ ધ્રુવમેતત્ ચિદિત્વા યઃ एवं વિદ્વાન્ ચિનુતે નાચિકેતમ્ ।
સ મૃત્યુપાશાન્ પુરતઃ પ્રણોધ શોકાતિગો મોદતે સ્વર્ગલોકે ॥ ૧૮ ॥

एतत्=आ त्रयं=त्रय = धिनुं स्वर्ग, संपत्त्या, अपननुं लक्ष्य विमिक्षा=
जालीने त्रिणाचिकेत=त्रय वार अग्निनुं संपादन करना यः=जे दास पुत्र
एवं=आम विद्वान्=आत्मभावे विराट् अग्निनो जलुभर होईने नाचिकेत=
नाचिकेत नामना अग्निनुं चिनुते=ध्यान धरे छे मः=ते मृत्युपाशान्=अधम
अज्ञान रागद्वेष वगेरे मृत्युनां हांसाओने पुरतः=पहलेथी न शरीर पडी जय
ते पहलेछां न प्रणोध=तजने शोकतिगः=मानव जेना परहित यछने
स्वर्गलोके=स्वर्गलोकभां मोदते=भोज करे छे. ॥ १८ ॥

આ ત્રણને જાણીને ત્રણ વાર નાચિકેત અગ્નિનું સંપાદન કરનાર જે દાસ પુત્ર
આમ આત્મભાવે વિરાટ અગ્નિનો જાલુભર હોઈને નાચિકેત નામના અગ્નિનું ધ્યાન
ધરે છ તે શરીર પડે તે પહેલાં જ અજ્ઞાન વગેરે મૃત્યુના પાશોને તજ સ્વર્ગલોકમાં
શોકરહિત થઈને ભોજ કરે છે. ॥ ૧૮ ॥

મૃત્યુ મેલનું ખીજું નામ છે. જે મેલો નથી તે મરતો નથી. જીવનમાં
જે ચોડખો છે તે મૃત્યુપાશમાં ન સપડતાં જીવનમાં અને ત્યારબાદ પણ
સ્વર્ગીય સુખનો ભોક્તા થાય છે! આ છે અગ્નિ વિદ્યા અને અપનનું કળ. ॥૧૮॥

एष ते अग्निः नचिकेतः । स्वर्गः
यं अवृणीथाः द्वितीयेन वरेण ।
एतं अग्निं तव एव प्रवक्षन्ति
जनांसः तृतीयं वरं नचिकेतः । वृणीष्व ॥ १९ ॥

नचिकेतः=हे नचिकेता ! एषः=आ छे ते=तारी स्वर्ग=स्वर्गना
साधनश्च अग्निः=अग्निविद्या यः=जे द्वितीयेन=भीम वरेण=वरदानथी अवृणीथाः=
ते भांगी छे, जनांसः=लोक एतं=आ अग्निः=अग्निने तव=तारा नामथी
(नाचिकेत जे नामथी) एव=न प्रवक्षन्ति=भक्षुशे અને भक्षुवશે. હવે
તું નચિકેતઃ=હે નચિકેતા ! તૃતીયં=ત્રીજું વરં=વરદાન વૃણીષ્વ=માંગ. ॥ ૧૯ ॥

હે નચિકેતા ! આ છે તારી સ્વર્ગના સાધનશ્ચ અગ્નિવિદ્યા, જે ખીન વરદાનથી
તે ભાંગી છે. લોકો તારા નામથી જ આ અગ્નિવિદ્યાને ભક્ષુશે તથા ભક્ષુવશે. હવે
હે નચિકેતા ! તું ત્રીજું વરદાન માંગ. ॥ ૧૯ ॥

હે નચિકેતા ! હું તારા ઉપર અત્યંત પ્રસન્ન થયો છું. તેં ખીજ વરદાનથી જે વિદ્યા માંગી તે મેં તને કહી. તારી મેધા ઉપર પ્રસન્ન થઈ હું તને આ મારા તરફથી એક વરદાન આપું છું કે આજથી જગતમાં આ વિદ્યા તારે નામે પ્રસિદ્ધિ થશે. અર્થાત્ આજ પછીથી આ વિદ્યા 'નાચિકેત વિદ્યા' તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામશે. પ્રસન્ન ગુરુ શું નં આપે? હે બેટા ! હવે હું ત્રીજું વરદાન માંગ. તારા ઉપર હું પ્રસન્ન છું. ॥ ૧૬ ॥

येषं प्रेतै विचिकित्सा मनुष्ये यस्तीत्येके जायमस्तीतिचैके ।
एतद्विद्यां अनुक्षिप्यः त्वयाहं वराणामेषः वरःतृतीयः ॥२०॥

યા=જે હવે=આ પ્રેતે=મરી ગયેલા મનુષ્યે=મનુષ્યની બાબતમાં વિચિકિત્સા=નિષ્ફ વિચાર (સંશય) છે-એકે=એક પક્ષ હતિ=એમ કહે છે કે "આત્મા શરીરથી અલગ અસ્તિ=છે, અને મર્્યા પછી રહે છે" ચ=તથા એકે=એક પક્ષ હતિ=એમ કહે છે કે અર્થ=આ આત્મા શરીરથી અલગ નાસ્તિ=નથી તથા નથી તો મર્્યા પછી રહેતો. અહં=હું ત્વયા=તારા દ્વારા લાનુક્ષિપ્તઃ=થી ખલાયેલો-અતઃ=આ આત્માનું હોવા ન હોવા વિદ્યા=જ્ઞાન. એષઃ=આ વરાણાં=વરદાનમાં મારું તૃતીયઃ=ત્રીજું વરઃ=વરદાન છે. ॥ ૧૭ ॥

જે આ મરી ગયેલ મનુષ્યની બાબતમાં વિષ્ફ વિચાર એટલે કે સંશય છે.— "એક પક્ષ તો એમ કહે છે કે આ આત્મા શરીરથી અલગ છે અને મર્્યા પછી રહે છે. તથા ખીજે પક્ષ એમ કહે છે કે આ આત્મા શરીરથી અલગ નથી અને નથી તો મર્્યા પછી રહેતો. હું તારા શીખવેલો આ આત્માના હોવા ન હોવાપણાને જાણું. એ વરદાનમાં મારું ત્રીજું વરદાન છે. ॥ ૧૭ ॥

આમ નચિકેતાએ યમદેવ પાસેથી પહેલા બે વરદાનોમાં આ લોક અને પરલોકની સિદ્ધિ માંગી લીધી. પ્રસન્ન થયેલા યમદેવે પોતાના તરફથી નચિકેતાને એક વધારાનું વરદાન પણ આપ્યું. હવે ત્રીજું વરદાન માંગતાં નચિકેતાએ સદ્ગતમ પ્રશ્ન પૂછ્યો ! આ પ્રશ્ન આગળથી જ વેદાન્તની શરૂઆત થાય છે. આ લોક અને પરલોકનું યથાર્થ જ્ઞાન સંપાદન ક્યાં પછી આ લોક અને પરલોક જેને માટે છે, જેના સાચાં જ્ઞાનથી લોકમાં અટવાવાનું ટળી જાય છે, જેને જાણ્યાથી આશ્વહસ્તબાન્ત સૃષ્ટિ એ સ્વરૂપનો જ વિશ્વાસ છે એવું સહૃદય જ્ઞાન થાય છે તે આત્માને લગતી વિવિધિયા. નચિકેતા પ્રકટ કરે છે. અર્થાત્ ત્રીજા વરદાનમાં નચિકેતા આત્મજ્ઞાનની યાચના કરે છે. નચિકેતા કહે છે કે હે યમદેવ ! પ્રાણીની મરણોત્તર સ્થિતિ વિષે પરસ્પર.

વિરહ બે મતો છે-એટલે કે સંશય છે. એ બેમાંથી એક પક્ષનું દર્શન આ છે કે મરનારનો આત્મા મરનારના શરીરથી જુદો છે, અને મર્યા પછી-દેહત્યાગ બાદ તે આત્મા રહે છે. બીજા પક્ષનું મતન્ય છે કે શરીરથી જુદો એવો કોઈ આત્મા નથી, અને શરીરના ત્યાગ બાદ તે હોતો નથી. તો આ આત્મા મરણોત્તર હોય છે કે નહિ એ વિષયમાં હું આપનું શિશ્ય ચાહું છું. આ મારું ત્રીજું વરદાન છે.

અર્થાત્ નચિકેતાનો પ્રશ્ન ખૂબ બારીક છે. નચિકેતાએ જે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે પ્રશ્ન તમામ વિચારશીલ માનવોને મૂઝવે છે. એટલે નચિકેતાના પ્રશ્નમાં એક સનાતન કોયડો છૂપાએલો છે. આત્મા નામની વસ્તુ શરીરથી ભિન્ન છે; અને શરીરના જન્મ કે મરણથી તેના જન્મ કે મરણ થતાં નથી. આવી જાતનું લોકમાં એક દર્શન છે. મરણ બાદ આત્મા રહેતો નથી. શરીર જ આત્મા છે. અને શરીરની ઉત્પત્તિ અને નાશ સાથે આત્માની ઉત્પત્તિ અને નાશ થાય છે આ બીજું દર્શન છે.

પહેલા દર્શન મુજબ આત્મા નામની કોઈ સ્થાયી ચીજ છે. તે આત્મા ત્રણે કાળમાં હોનારો હરે. શરીર વગેરેના સંબંધથી તે જન્મેલો ગણાય. મરણથી મરેલો ગણાય. પણ સ્વતઃ તે આત્માને જન્મ કે મરણ કે તે બેના વચગાળામાં આવતો સંસાર નથી ! આત્મા નામની કોઈ સ્થાયી વસ્તુ હોય તો જ આ જગતની વ્યવસ્થા સમજાવી શકાય એવી છે. આત્મા નામની સ્થાયી વસ્તુ છે એમ જે નક્કી થાય તો પછી તે આત્મા કેવો છે-કેવડો છે-ક્યાં છે-તે કેવી રીતે મેળવાય એ બધા પ્રશ્નો આવે. આથી પહેલાં તો આત્માની અસ્તિ વિષે નિશ્ચય કરવો હોવો ઘટે. અહીં છે વેદાન્તનો વાદ.

બીજા દર્શન મુજબ તો આત્મા અને દેહ એ એક જ ચીજ હરે છે. દેહાત્મવાદ તેના ઉપરથી ફળે છે. અને આ ચાર્વાકવાદના અનુયાયી સોએ પોણીસો ટકા જગતમાં છે. આ ચાર્વાકવાદ એટલો સરળ-સહજ-અને સ્વભાવરૂઢ છે કે સિવાય કે સૂક્ષ્મ વિચાર શક્તિ-જન્મ જન્માન્તરના પુરુષ સંયમ-માણસને પ્રશ્ન પણ ઉઠતો નથી કે ચંકરવાદ જેવી પણ કોઈ ચીજ છે ! આથી, નચિકેતાનો આ પ્રશ્ન ખૂબ જ મહત્વનો અને બારીક છે. એમાં વેદાન્તનાં મંડાણ છે. કલ્યાણનાં પગલાં છે. આત્માને લગતી છતાંસા કલ્યાણનું ઉગમસ્થાન છે ! જીવનની સિદ્ધિ અસિદ્ધિ આ પ્રશ્નના ઉત્તરની સમજણ કે અસમજણમાં છે, કેમકે ‘અસ્તિ-નાસ્તિ’ માં જ જીવન મરણ છે.

નચિકેતાએ યમદેવને જ આ પ્રશ્ન કર્યો તેમાં પણ રહસ્ય છે. યમદેવ મૃત્યુદેવ છે. પ્રાણીમાત્રનું મરણ બાદ શું થાય છે એનું રહસ્ય એ જ જાણે. તો જે જે બાબતને નિઃશંકપણે જાણે તે જ તેના વિષે નિઃશંકપણે બીજાને જણાવી શકે. અને આત્મવિદ્યા કે બીજી કોઇપણ વિદ્યા હો-વિદ્યાદાતા, વિદ્યાવિષયમાં નિષ્ણાત અને નિઃશંક હોવો ધટે. નહિતર વિદ્યા પ્રસન્ન ન બને ! એટલે યમદેવની ગુરુ તરીકે વરણી અત્યંત રહસ્યવાળી છે. ગુરુની લાયકાત કેવી હોવી જોઇએ એનું અહીં સૂચન છે. અર્થાત્ ગુરુ વિદ્યાવિષયમાં નિષ્ણાત, પારંગત, અનુભવી, નિઃશંક અને વિદ્યાદાનમાં સમર્થ હોવો જોઇએ અને આત્મજ્ઞાનના વિષયમાં તો ભગવાન યમદેવ કરતાં બીજો કોણ વધુ લાયક હોય ? આથી નચિકેતા વિનયનપ્રભાવનાએ યમદેવને કહે છે કે આપનો શીખેલો હું આત્માના હોવા, ન હોવાપણાને-અસ્તિ-નાસ્તિને જાણું. આમ ત્રીજા વરદાનમાં ભાગ્યશાળી નચિકેતા આત્માની પૃથક્ અસ્તિ નાસ્તિ વિશે પ્રશ્ન પૂછી આત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે પ્રાર્થના કરે છે. ॥ ૧૯ ॥

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा नहि सुविज्ञेयमणुरेव धर्मः ।
अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीः अतीमासृजैनम् ॥ २० ॥

યમે કહ્યું-નચિકેતઃ=હે નચિકેતા ! પુરા=પહેલાં દેવૈઃ=દેવોએ અપિ=પણ અત્ર=આમાં (આત્માના હોવા ન હોવામાં) વિચિકિત્સિતં=સન્દેહ (સંશય) કર્યો છે. હિ=કેમકે એવઃ=આ ધર્મઃ=દેહ હિન્દ્રિયોના સંઘાતને ધારણ કરનાર (આત્મા) ગણઃ=અત્યંત ખારીક છે સુવિજ્ઞેય=સહેલાઈથી જાણી શકવાને યોગ્ય ન=નથી. તું કોઈ અન્યં=બીજાં વરં=વર=વરદાનને વૃણીષ્વ=માંગી લે મા=મને એને માટે મા=ન ઉપરોત્સી=તંગ કર. (ચેમેરથી મને ન રોક) એનં=એને (એ વરદાનને) મા=મારે માટે અતિસૃજ=છોડી દે. ॥ ૨૦ ॥

યમે કહ્યું-હે નચિકેતા ! પહેલાં દેવતાઓએ પણ આમાં સંશય કર્યો છે. કેમકે આ દેહેન્દ્રિય સંઘાતને ધારણ કરનાર આત્મા ખૂબ ખારીક છે. સહેલાઈથી જાણી શકાય એવો નથી. તું કોઈ બીજું વરદાન માંગી લે. એને માટે તું મને ન તંગ કર. એને (આ વરદાનને) તું મારે માટે છોડી દે. ॥ ૨૦ ॥

આમ ઓગણીસમા મન્ત્રમાં નચિકેતાએ મરણોત્તર આત્માની અસ્તિ નાસ્તિને લગતો મૂઢ અને જટિલ અને દુર્બોધ પ્રશ્ન કર્યો. આત્મજ્ઞાન કાવે તેને અપાતું નથી. આત્મજ્ઞાન અધિકારની અપેક્ષા રાખે છે. સિંદણનું દૂધ જેમ

કનકપાત્રમાં જ રહી શકે, ખીજી ધાતુના પાત્રમાં એ દરતું નથી તેમ આત્મજ્ઞાન કનકસમા હૃદયપાત્રમાં જ વસે છે, ખીજે એ દરતું નથી. આ અધિકાર એ જાનિ વગેરેનો નથી. મનુષ્યમાત્ર આત્માને જાણી શકે છે. કુત તેનામાં સાધન સંપત્તિ હોતી ઘટે. આત્મજ્ઞાનને સાધનસંપત્તિ સ્થિર વિકાસ સાથે સંબંધ છે. જન્મ જાતિ વગેરે સાથે નથી. જન્મે બ્રાહ્મણ પણ કર્મે ચંડાળને આપવામાં આવે તો પણ આત્મજ્ઞાન અપાતું નથી. જન્મે ચંડાળ પણ ગુણ કર્મે બ્રાહ્મણને ન આપવામાં આવે તો પણ ઇશ્વરનુબ્રહ્મથી આત્મજ્ઞાન થાય છે. આથી સાધન સંપત્તિનો બેહદ વિકાસ જ્યાં હોય ત્યાં તેના અનિવાર્ય ફલ રૂપે આત્મજ્ઞાન પ્રકટયા સિવાય રહેતું નથી. ગુરુ પણ સમજી હોવો જોઈએ. જ્ઞાનજ્ઞાન-કોઈ માંગે કે તરત તેને પીરસનારો તે ન હોવો ઘટે. જ્ઞાનજ્ઞાનની પ્રાર્થના કરનારમાં તેને પચાવવાની ગુણસંપત્તિ છે કે કેમ તેની પરીક્ષા તેણે કરવી જ જોઈએ. નચિકેતાએ પ્રશ્ન તો પૂછ્યો, પણ એમ કોઈ યમદેવ તેને તરત મચક ન આવે. યમદેવે નચિકેતાની પરીક્ષા લેવાનો વિચાર કર્યો. આત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે વિવેક, વૈરાગ્ય, શ્રદ્ધા વગેરે જરૂરી સંપત્તિ નચિકેતાનામાં છે કે નહિ એનું પારખું કરવા માટે યમદેવે તેને વળતો જવાબ વાળ્યો-કે હે એટા નચિકેતા! મોટા મોટા દેવોએ પણ આ વિષયમાં શંકા લેવી છે. આ ધર્મ ખૂબ બારીક છે. સહેલાઈથી સમજાય એવો નથી. તું કોઈ બીજું માંગ. આ બાબતમાં મને તંગ ન કર. એટલી વાત તું છોડી દે. અર્થાત્ દેવો પણ આત્માની અસ્તિ નાસ્તિના બારીક વિષયમાં શંકાથી પર નથી. દેવ શબ્દના પ્રસિદ્ધ અર્થ ઉપરાંત પડિત એવો પણ એનો અર્થ થાય છે. મોટા મોટા પડિતો પણ આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનમાં સંશયગ્રસ્ત છે. કેવળ પાંડિત્ય સાથે આત્મજ્ઞાનને ઓછામાં ઓછી લેવાદેવા છે. સાધન સંપત્તિની સ્થિરતા વત્તા પાંડિત્ય એમ બે મળીને આત્મજ્ઞાન નીપજાવે છે. આ ધર્મ સૂક્ષ્મ છે એટલે કે આત્માનો વિષય ખૂબ ત્રીણ છે. આ શબ્દો અહીં સમજી લેવા જેવા છે. ધર્મ શબ્દ ૫ ધાતુ જેનો અર્થ ધારણ કરવું થાય છે, તેના ઉપરથી નીપજે છે. શરીર ઇન્દ્રિયો વગેરેના સંઘાતનો ધારણ કરનારો હોવાથી, ધર્મ શબ્દનો અર્થ અહીં આત્મા થાય છે. એ આત્મા સૂક્ષ્મ છે. અહીં સૂક્ષ્મતા એટલે આંખથી ન જોવાય એવો અર્થ નથી. સૂક્ષ્મતાનો અર્થ પવિત્રતાથી બ્રાહ્મતા એવો-અનુભવે પકડાય એવો થાય છે. આત્મા સૂક્ષ્મ છે. એટલે કે સેલા હૃદયવાળાથી કોટિ વધે પણ સમજાય એવો નથી પવિત્ર અંતરવાળાને માટે તો આત્મજ્ઞાન

સહજ છે, આથી જ ગુરુદેવ કહે છે, કે એ સુવિજ્ઞેય નથી. એટલે કે નિઃસંશયપણે શરીર વગેરેથી હિત રીતે જણાય એવો નથી. માટે હે નચિકેતા! તું કાંઈ ખીજું માંગી લે. આ આત્માની ખટપટ ન કર. મને એ વિષયમાં તંગ ન કર, જવા દે એ ખટપટી ઝંઝટ. ॥ ૨૧ ॥

‘દેવૈરન્નાડપિ વિચિકિત્સિતં કિલ, एवं च मृत्यो !

यं न सुविज्ञेयमात्थ । वक्ता च अस्य त्वाद्दृग् अन्यो

न लभ्यो, न शम्यो घटः तुल्यः पतस्थ कश्चित् ॥ ૨૨ ॥

નચિકેતાએ કહ્યું-કિલ=એ દેવઃ=દેવોએ અપિ=પણ અત્ર=એમાં વિચિકિત્સિતં=સન્દેહ કર્યો છે. ચ=તથા. મૃત્યો=હે યમ ! ત્વં=તું ચં=જેને (આત્માને) ન=નથી સુવિજ્ઞેયઃ=સહેલાઈથી જાણી શકાય આત્મ=(એમ) કહે છે. ચ=વળી અસ્ય=એનો (આત્માનો) વક્તા=કહેનાર (ઉપદેશ)અન્ય=ખીજો ત્વાદ્દૃક્=તારા સરખો ન લભ્યઃ=શોધ્યો છતાં મળે એમ નથી. તો મારી સમજમાં એતસ્ય=એની તુલ્યઃ=ખરોખર અન્યઃ=ખીજું વર=વરદાન ન કશિન્=કોઈ નથી. ॥ ૨૨ ॥

નચિકેતાએ કહ્યું-એ દેવોએ પણ આમાં સન્દેહ કર્યો છે તથા હે યમ ! જેને તું સહેલાઈથી જાણી શકાય એવો નથી એમ કહે છે, વળી એનો ખીજો તારા સરખો શોધ્યો છતાં ઉપદેશ મળે એમ નથી. તો પછી મારી સમજમાં એની ખરોખરતું ખીજું કોઈ વરદાન નથી : ॥ ૨૨ ॥

આમ ગુરુદેવે શિષ્યની કપરી પરીક્ષા લેવા માંડી. પણ શિષ્ય આત્મણ હૃદયી હતો. તેણે તરત જવાબ વાંચ્યો. ગુરુદેવ ! આપ કહો છો કે દેવો પણ આ વિષયમાં સંદેહ એવે છે. વળી એ સહેલાઈથી જાણી શકાય એવો નથી એમ પણ આપ જ કહી રહ્યા છો. તો જેમાં દેવને સંશય હોય, જે સુવિજ્ઞેય ન હોય, તેમાં મને સંશય રહે એમાં શી નવાઈ ? તેમારે માટે વધારે દુર્બોધ હોય એમાં શું આશ્ચર્ય ! અને જ્યાં સુધી સંશય અને અજ્ઞાન જીવતાં હોય ત્યાં સુધી સહજ સમાધાન ક્યાંથી આવે ? અંતરની શાંતિ કેવી રીતે પ્રકટે ? હૃદયને સંશયનો ફોડો થયો હોય, અજ્ઞાનનું ગુમકું થયું હોય ત્યાં સુધી તો વેદના રહે જ. દરક દરક દર્દ થાય ને હૈયું અજ્ઞાન રહે જ. એ સંશયનો ફોડો ફૂટે નહિ-અજ્ઞાનનું ગુમકું મટે નહિ ત્યાં સુધી એન ક્યાંથી હોય ? વળી હે ગુરુદેવ ! આપ જ કહો કે આ વિષયમાં આપ સમાન મને કહેનાર પણ કોણ

હોય ! ત્રણ લોકમાં શોધી વળું તો પણ આપ સિવાય બીજો કોઇ આ આખતમાં નિઃસંશયતાથી વિધાન કરી શકે એવો નથી. કેમકે મરણોત્તર પરિસ્થિતિના એક માત્ર અધ્યક્ષ આપ છો. તો સંશય છે, અજ્ઞાન છે, તે બંનેના વેદ આપ છો. મારા સહભાગ્યે આપ મને મળ્યા છો. મારે સંશય અને અજ્ઞાનનો નાશ કરવો છે. તો આપ જ કહો કે હું આપની પાસેથી એ સિવાય બીજું શું વાચું ? મારે ગુરુદેવ ! મારી આશ્ચર્યદિ પ્રમાણે તો આ પ્રશ્નની બરોબર ઉત્તરે એવું એકે વરદાન જ નથી ! કૃપા કરીને આપ એ વરદાન જ દો. ॥ ૨૨ ॥

દાતાયુષઃ પુત્રપૌત્રાન્વૃણીષ્ય, વહૂન્ પશૂન્ હસ્તિહિરણ્યં અશ્વાન્ ।
ભૂમેઃમહદાયતનં વૃણીષ્ય, સ્વયં ચ જીવ્ય શરદો યાવદ્ દૃષ્ટસિ ॥૨૩॥

एतत् तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्य वित्तंचिरजीविकां च ।
मदाभूमौ नचिकेतः ! त्वमेधि, कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥२४॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके, सर्वान् कामान् हृन्दतः प्रार्थयस्व ।
इमाः रामाः सरथाः सत्प्राः नहि ईदृशाः लम्भनीया मनुष्यैः ।
आभिः मत्प्रसाभिः परिचारयस्व, नचिकेतो । मरणमानुषाक्षीः ॥२५॥

યમે કહ્યું-દાતાયુષઃ=સો સો વરસના આયુષ્યવાળા પુત્રપૌત્રાન્=પુત્ર તથા પૌત્રોને વૃણીષ્ય=માંગ. વહૂન્=અણુ પશૂન્=પશુઓ. હસ્તિહિરણ્ય=સોનેરી હુલ્લવાળા હાથીઓ. અને અશ્વાન્=ધોડાઓને માંગી લે. ભૂમેઃ=પૃથ્વીના કોઇ મહદ્=મોટા આદતનં=પ્રદેશને વૃણીષ્ય=માંગી લે. ચ=તથા સ્વયં=જાતે તેટલાં વરસ જીવ=જીવ યાવત્=એટલાં શરદઃ=વર્ષો દૃષ્ટસિ=તું ચાહતો હોય. ॥ ૨૩ ॥

यदि=જો एतन्=આની (આ વરદાનની) तुल्यं=બરોબર 'કોઇ બીજું' वरं=વરદાન तुं मन्यसे=સમજતો હોય તો वृणीष्य=માંગી લે. वित्तं=સર્વ પ્રકારના ધન च=તથા चिरजीविका=ચિરજીવન માંગી લે. नचिकेतः=હે નચિકેત ! मदाभूमौ=સર્વથી પૂજા બારતબ્રહ્મિમાં ત્વં=તું एधि=રાખ હો. હું त्वा=તને कामानां=શી=જીવ પદાર્થોના कामभाजं=યથેચ્છ બોગવવાવાળો करोमि=બનાવું છું. ॥ ૨૪ ॥

ये ये=જે જે कामा=વાંछित પદાર્થો मर्त्यलोके=મનુષ્યલોકમાં दुर्लभाः=દુર્લભ છે. ते सर्वान्=અથા कामान्=વાંछित પદાર્થોને हृन्दतः=ધ્વંજાનુસાર

પ્રાર્થયસ્વ = માંગી લે. રમાઃ = આ રમાઃ = મુન્દર સ્ત્રીઓ, સરથાઃ = રથ સહિત તથા સત્ત્વર્યાઃ = વાગ્મં સહિત તને આપું છું. ર્દેશ્તાઃ = આવી સ્ત્રીઓ મનુષ્યઃ = મનુષ્યોથી નહિ = નથી લક્ષ્મણીયાઃ = પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય. આમિઃ = આ મત્ત્રતામિઃ = મારી અપાવેલી સ્ત્રીઓ દ્વારા નચિકેતઃ = હે નચિકેતા ! પરિવારયસ્વ = સેવા કરાવ. તુ = અને મરણં = મરણને માપ્રાક્ષીઃ = ન પૂછ. ॥ ૨૫ ॥

યમદેવે કથું-સો સો વરસના આવરદાવાળા પુત્રો તથા ધૌત્રે માંગ. ધણાં પશુઓ, સોનેરી ઝુલવાળા હાથીઓ અને ઘોડાઓને માંગી લે. પૃથ્વીના કોઈ મોટા પ્રદેશને માંગ તથા જાતે તેટલાં વરસ જીવ, જેટલાં વર્ષો તું ચાલતો હોય. ॥ ૨૬ ॥

ને આની બરોબર કોઈ બીજું વરદાન તું સમજતો હોય તો માંગી લે. સર્વ પ્રકારના ધન તથા ચિરજીવનને માંગી લે. હે નચિકેતા ! સર્વથી પૂજ્ય ભારતંભૂમિમાં તું રાજા હો. હું તને વાંચિત પદાર્થોના ચથેષ્ઠ ભોગવવાનો બનાવું છું. ॥ ૨૭ ॥

ને ને વાંચિત પદાર્થો મનુષ્યલોકમાં દુર્લભ છે તે બધા વાંચિત પદાર્થોને ઈચ્છાનુસાર માંગી લે. આ સુન્દર સ્ત્રીઓ તને હું રથ સહિત તથા વાગ્મિત્રો સહિત આપું છું. આવી સ્ત્રીઓ મનુષ્યથી પ્રાપ્ત થવી યોગ્ય નથી. હે નચિકેતા ! મારી અપાવેલી આ સ્ત્રીઓ દ્વારા તું તારી સેવા કરાવ અને મરણને (મરણ પછી આત્માના રહેવા કે ન રહેવાને તું) ન પૂછ. ॥ ૨૮ ॥

ગુરુએ જ્ઞેયું કે શિષ્યમાં-સાચી જગાસા છે, વાંચણી નથી. જતાં એને પૂરો કસી જોવો જ રહ્યો. કેમકે અપાત્રે અપાવેલી આત્મવિદ્યામાં પાર્થિવ આકર્ષણો અંતરાયરૂપ છે. જ્યાં સુધી આ લોકના તમામ રમણીય પદાર્થોની આપણા ઉપર સત્તા ચાલતી હોય-તેમનું આકર્ષણ આપણને પરવશપણે ખેંચતું હોય, ત્યાં સુધી પ્રસન્ન આત્મવિદ્યા રહી શકતી નથી. આથી વિગ શુરુ શિષ્યને અનેક પ્રકોભનો આપતાં કસી જીવે છે કે હે બેટા નચિકેતા ! તારા વરદાનની અવેજમાં હું તને લાક્ષી લાક્ષી વસ્તુ આપું. તું પુત્રધન માંગ, પૌત્રધન યાચ. પશુધન પ્રાર્થ. હસ્તિ અને હય-ધન માંગ. પૃથ્વીદાન યાચ અને આયુષ્યધન યાચ. એટલું જ નહિ હે નચિકેતા ! આ સિવાય પણ આની બરોબરી તું કશું માંગતો હોય તો તે આપવા હું રાજી છું. સર્વ પ્રકારનાં ધન માંગ. ચિરજીવન માંગ. હે નચિકેતા ! તું પૂજ્ય ભારતંભૂમિનો રાજા બન. તને ને ને કોઈ ઈષ્ટ હોય તે તમામ ઈષ્ટ પદાર્થો તને મારી કૃપાથી ભોગવવાને મળશે. હે નચિકેતા ! મનુષ્યલોકમાં દુર્લભ જતાં એ મનુષ્યને મનોવાંચિત ને કોઈ પદાર્થ હોય તે તું ઈચ્છાનુસાર માંગી લે. આ સુન્દરીઓ, રથ અને વાગ્મિત્રો

સહિત તને આપું છું. સમંજ હે કે આવી અનુપમ સુન્દરીઓ મનુષ્યને મળી શકિત નથી. એ લલિત લલનાઓ દ્વારા તું તારી સેવા કરાવ, પણ તું મરણ વિષે ત પૂછ. અર્થાત્ અહીં યમદેવ રમણીયમાં રમણીય પદાર્થો નચિકેતા રક્ષામે ધરે છે. તેની ભોગેચ્છાને ભગૃત કરવા, તેની તૃપ્ત્યાને સતેજ કરવાને જેટલા ઉપાયો કદીપી શકાય તેટલા તમામ તેની સમક્ષ ધરે છે. પુત્ર, પૌત્ર, પશુપત્ર જૂમિધન અને જીવનધનની તૃષ્ણા અતૃપ્ત રહે છે, સત્તા માટે માણસ મરી શીટે છે. ઔધન માટે આકાશ પાતાળ એક કરે છે, અને એ જ તો માણસને જાંધનારાં છે. અર્થાત્ વિત્તોપણ દારેપણ અને લોકેષણના ત્રિવિધ પાસે પ્રાણીમાત્રને આકર્ષી રહ્યાં છે. દારેપણ કેડમાં રહે છે. વિત્તોપણ પગમાં રહે છે. લોકેષણ મસ્તકમાં રહે છે. દારેપણ, વિત્તોપણ અને લોકેષણમાં કારણ કાર્યનો દૃઢ સંબંધ છે. દારેપણ, વિત્તોપણ અને વિત્તોપણ, લોકેષણને જન્માવે છે. સૌથી પ્રથમ લોકેષણ છે. આ ત્રણે એપણાઓને શુરુ શિષ્ય સમક્ષ ધરે છે. એનાથી એ કેટલો ખેંચાય છે તેની પરીક્ષા અહીં કહે છે. ॥ ૨૫ ॥

શ્વોભાયા મર્ત્યસ્ય યદન્તક ! एतत् सर्वेन्द्रियाणां जरयन्ति तेजः ।
अपि सर्वं जीवितं अल्पमेव तवैव बाह्यास्तव मृत्युगीते ॥ २६ ॥

નચિકેતાએ કહ્યું:—અન્તક=હે સર્વનો અન્ત કરનાર ! એતત્=આ યત્=જે પદાર્થો આપે કહ્યા છે તે બધા શ્વોભાવા:=કાલના પદાર્થો છે (મુશ્કેલીથી આવતી કાલ સુધી રહેનારા છે) અને વળી અંતિભોગથી મર્ત્યસ્ય=મનુષ્યની સર્વેન્દ્રિયાણાં=બધી ઇન્દ્રિયોના તેજઃ=તેજને જરયન્તિ=નષ્ટ કરે છે અપિ=વળી, જ્યારે અન્તે મરવાનું છે તો પછી દૂંડું કે લાંબું સર્વ=બધું જીવિત=જીવન અલ્પ=થોડું જ એવ=જ છે. આથી તવ=તારું એવ=જ હો (તારી પાસે જ રહે) પુત્ર પૌત્ર તથા ઔપો સહિત બાહ્યાઃ=સ્વ, દાથી શોડ તથા તવ=તારા જ હો મૃત્યુગીતે=નાચ અને ગાન. ॥ ૨૬ ॥

નચિકેતાએ કહ્યું:—હે સર્વનો અન્ત કરનાર ! આ જે પદાર્થો આપે કહ્યા છે તે બધા આવતી કાલના છે. અને વળી અંતિભોગથી મનુષ્યની બધી ઇન્દ્રિયોનાં તેજને નષ્ટ કરે છે. વળી જ્યારે અન્તે મરવાનું છે તો પછી દૂંડું કે લાંબું જીવન થોડું જ છે. આથી તારા જ હો સ્થાદિ અને તારા જ હો નાચ અને ગાન. ॥ ૨૬ ॥

આમ જ્યારે શુરુએ કપરી પરીક્ષા મૂકી ત્યારે નિર્મળહૃદયી નચિકેતાનો વિવેક વધુ સતેજ થયો. જેનું ભાવિ કલ્યાણ ચલાવું છે તેની આવી વેળા વિવેકશુદ્ધિ વધુ સતેજ, વધુ કઠોર બની આવે છે. ખીજની એવા પ્રસંગે

શુદ્ધી-નિસ્તેજ-દીક્ષી બની જાય છે. તેનો અંતરાત્મા વિકસી ઉઠ્યો. તેનો સદગ્ર સંસ્કારી વિવેક આગળ આવ્યો. તે કહેવા લાગ્યો, ગુરુદેવ ! હે સર્વાન્તક ! આપે જે જે પદાર્થો આત્મજ્ઞાનની અવેશમાં भारी સમક્ષ ધર્મા છે તે તમામ 'શ્વેતધર્મ' એટલે કે આવતી કાલ સુધી ટકનારા છે, એટલે કે ક્ષણભંગુર છે. સદા ટકનારા નથી. આપ જ તો જોના અંત કરનારા છો. વળી એ પદાર્થો અતિમાત્ર ભોગથી ઇન્દ્રિયોના તેજને નષ્ટ કરનારા છે. એટલે કે પદાર્થોનો ભોગ ઇન્દ્રિયોના સામર્થ્યને દબો છે. હતવીય ઇન્દ્રિયો ભારરૂપ છે. વળી જે પ્રાણીમાત્ર મર્ત્ય જ છે તો પછી લાંબુ કે ટૂંક-જીવનમાત્ર અરૂપ જ છે. તો હું વિનયપૂર્વક આપે અપાવવા આહેલા તમામ પદાર્થો આપને જ પાછા સુમત કઈ હું. અર્થાત્ હે પ્રભો ! ક્ષણભંગુર પદાર્થોને લઇને હું શું કઈ ! મને તેનાથી જીવનમાં સમાધાન નથી લાગતું. પદાર્થમાત્રમાં પહેલો દોષ તે અનિત્યતાનો છે. જે દમેશાં भारी સામે હોનારા નથી તેની મૈત્રીથી મને કાયદો શો ? વળી એ પદાર્થો વ્હાલા બની આવે છે અને વેરી બનીને જાય છે. ઇન્દ્રિયોને લલચાવી લલચાવીને નીચોવી નાંખે છે. ઇન્દ્રિયોમાં ભોગ ભોગવાની શક્તિ ન રહે ત્યારે કૃતઘ્નીની માફક, નફરતાઈથી, અદૃઢસ્થ કરતા આત્મા જાય છે અને બળી બળીને માણસે રહેવું પડે છે. વિધયો જાય, પણ તેનો હુંદેલાટ ન જાય. રસ ન જાય. અને એ રસ જીવે છતાં ઇન્દ્રિયોમાં તાકાત ન હોય એટલે સંતાપ સિવાય બીજું કશું ન રહે ! આ છે પદાર્થોમાં બીજો દોષ. એ તાપદુઃખમાં બગવાથી શો કાયદો ? વળી જીવનમાત્ર જ્યાં સાન્ત જ હ્યું ત્યાં અનન્ત જિજ્ઞાસા સેવવાથી કાયદો શો ? કાલસ્તરૂપ આપ જ્યારે નિરપવાદપણે પ્રવર્તી જ રહ્યા છો તો આપના એ નિરપવાદ નિયમને જે અધીન જ યજ્ઞનું છે તો પછી આજે કે સો વરસે પણ જવાનું જ હ્યું ! તો હે ભગવન્ ! એ જિજ્ઞાસા પણ મને સોલાવતી નથી. દીન કરતી નથી ! જિજ્ઞાસા છતાં એટલે નિર્ભયતા આવી સમજવી. તો હે ગુરુદેવ ! આપના સાનિધ્યથી મને આટલો વિવેક આપની કૃપાથી ધાય છે તો પછી આપના આપેલા પદાર્થોને હું લઇને શું કરું ॥૨૧॥

न विचेन तर्पणीयो मनुष्यः, लप्स्यामहे वित्तं बद्राक्ष्म चेत् त्वा ।
जीविष्यामो याचद् ईक्षिष्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स एव ॥२७॥

હે યત્ ! મનુષ્ય=મનુષ્ય વૈજ્ઞાનિક=ધનથી ન તર્પણીય=તૃપ્ત થવાને યોગ્ય નથી અને ચેત્=આપે ત્વાન્તને બદ્રાક્ષ્મ=જોઈ લીધો છે તો વૈજ્ઞાનિક=ધનને

જપ્ત્યામહે=અવશ્ય પ્રાપ્ત થઇશું (મેળવીશું) તથા અવશ્ય જીવીશ્યામઃ= જીવીશું યાવત્=જ્યાં સુધી ત્વં=તું ફિણિષ્યસિ=ઇશ્વર હશે (યમપદ ઉપર વિરાજશે) આથી એ બધું માંગવા યોગ્ય નથી ! જરણીયઃ=માંગવાને યોગ્ય વરઃ=વર તુ=તો મે=મારે એવ=નિશ્ચય સ=તે જ છે. ॥ ૨૭ ॥

હે યમ ! મનુષ્ય ધનથી ધરાવાને યોગ્ય નથી ! અને જ્યારે તને જોયો છે તો ધન અવશ્ય પ્રાપ્ત થશે. તથા અવશ્ય જીવીશું, જ્યાં સુધી તું ઇશ્વર હશે-એટલે કે યમપદની ઉપર વિરાજશે, આથી એ બધું માંગવાને યોગ્ય નથી ! મારે માંગવાને યોગ્ય વર તો નિશ્ચય તે જ છે ॥ ૨૭ ॥

વળા હે શુરુદેવ ! મનુષ્ય જો મનુષ્ય જ છે તો તે વિતતથી તર્પણીય નથી ! એટલે કે તમામ પ્રકારનાં ધનથી એને છેવટની શાંતિ નથી ! મનુષ્ય જો કેવળ વિતતથી ધરાય તો તેનો આત્મા મરી ગયેલો ગણાય ! વિત્ત તો હાથનો મેલ છે. પુરુષાર્થનું ફળ છે. સંતોના મિલનનું કેવળ એટલું જ ફળ નથી ! સંતો પાસેથી વિત્ત શું માગવું ? કલ્પદ્રુપ પાસે ટીકડી માંગવા જેવી એ તો મૂર્ખતા ગણાય ! એટલે આપ સંતોના સન્ત મને મળ્યા છો તો એ ક્ષુદ્ર દ્રવ્ય તો મને મળવાનું જ. આપની સાથે પરિચય થયો છે એટલે આપ જ્યાં સુધી યમપદની ઉપર છો ત્યાં સુધી હું મરવાનો નહિ જ એ પણ સિદ્ધ જ છે. આથી વિત્ત આપુ વગેરે માંગવાથી લૌકિક રીતે પણ ફાયદો નથી. માટે ફરી આપને વિનંતિ કરું છું કે જો આપ મારા ઉપર પ્રસન્ન જ હો તો મને પેલું જ વરદાન દો ! ॥ ૨૭ ॥

અજીર્યતાં અમૃતાનાં ઉપેત્ય જીર્યન્ મર્ત્યઃ ક્યધઃસ્થઃ પ્રજાનન્ ।
અમિધ્યાયન્ ઘર્ણરતિપ્રમોદાન્ અતિદીર્ઘે જીવિતે કો રમેત ! ॥૨૮॥

અજીર્યતાં=ન જીર્ણ, યનારાં અમૃતાનાં=ન મરનારા દેવતાઓ. (દ્યુલોકમાં રહેનારાઓ) ની ઉપેત્ય=પાસે જઈને (પહોંચીને) જીર્યન્=જીર્ણ હોનાર મર્ત્યઃ=મરનાર ક્યધઃસ્થઃ=પૃથ્વીતલ ઉપર રહેનાર પ્રજાનન્=બધી વસ્તુને સારી પેઠે જાણનાર (સમજનાર) તથા ઘર્ણરતિપ્રમોદાન્=૩૫ (સૌન્દર્ય) તથા વિધયભોગના પ્રમોદો (આનન્દોને) અમિધ્યાયન્=ચોમેરથી (સ્વરૂપે-પરિણામ દષ્ટિએ) ચિન્તન કરનાર (વિચારનાર) કઃ=કયો મનુષ્ય અતિદીર્ઘે=ખૂબ લાંબા જીવિતે=જીવનમાં રમેત=પ્રસન્ન-ખુશ રહેશે ? ॥ ૨૮ ॥

ન જીર્ણ યનારાં ન મરનારા દેવોની પાસે પહોંચી, જીર્ણ યનાર, મરનાર, પૃથ્વીતલ ઉપર રહેનાર, સમજનાર, સૌન્દર્ય અને વિધયભોગના આનન્દોને ચોમેરથી ચિન્તનનાર કયો મનુષ્ય અતિદીર્ઘ જીવનમાં પ્રસન્ન રહે ? ॥ ૨૮ ॥

વળી ગુરુદેવ ! હું મારી મનોદ્ધાનો આપને હું ક્રમાંજ ખ્યાલ આપું. અગર અને અમરને મળવાનો જર અને અર્થ, પૃથ્વીલોકના માનવને, મુયોગ મળે, વળી જે સમજદાર પુરુષ સૌન્દર્ય અને વિષયભોગના આનન્દોને ચોમેરથી ચિન્તી પરિણામ જાણી શકે છે તેવો કયો માણુમ અતિદીર્ઘ જીવનમાં પ્રસન્ન રહે ! અર્થાત્ વિવેકીને માટે વિષયભોગમાં રુચિ એ એકવાડ છે. દીર્ઘજીવન મેળવી વિષયોની ચૂંચણી કરવી એ વિવેકીનું જીવનદર્શન નથી ! ॥ ૨૮ ॥

यस्मिन् इदं विचिकित्सन्ति मृत्यो ! यत् साम्प्रदाये
महति ब्रूहि नः तत् । योऽयं वरो गूढं अनुप्रविष्टो
नान्यं तस्मान्नचिकेतावृणीते ॥ २९ ॥

મૃત્યો=હે. યમ ! યસ્મિન્=જેમાં (આત્મમાં લોક) 'હે અગર નથી'
ઇદં=એ વિચિકિત્સન્તિ=સંશય કરે છે. તથા યત્=જેના સામ્પ્રદાયે=પરલોક
સંબંધ કે ન સંબંધ આ લોકના સંબંધથી મહતિ=અતિ મોટો છે. (અનિ
લાભો સંબંધ) તેમાં સંશય કરે છે. તત્-તે નઃ=અમને વ્રૂહિ=કરો. યઃ=
જે અયં=આ વરઃ=વરદાન ગૂઢ=દંકાયેલા સ્થાનમાં અનુપ્રવિષ્ટઃ=પોંડ્યું છે-
અતિગહન છે તસ્માત્=તેનાથી અન્ય=ભિન્ન બીજાં કોઈ વરદાનને નવિકેતાઃ=
નચિકેતા ન વૃણીતે=નથી માંગતો. ॥ ૨૯ ॥

હે યમ ! જે આત્મામાં લોક 'હે અગર નથી' એ સંશય કરે છે તથા જેના
પરલોક સંબંધ કે જે સંબંધ આ લોકના સંબંધથી ઘણો મોટો છે તેમાં સંશય
કરે છે, તે અમોને કહો. જે આ વરદાન ગૂઢ સ્થાનમાં પોંડ્યું છે તેનાથી ભિન્ન
બીજાં કોઈ વરદાન નચિકેતા વરતો નથી ! ॥ ૨૯ ॥

આથી હે ગુરુદેવ ! હું આપને મારો દૃઢ નિશ્ચય જ કહી દઉં છું. જે
આત્માની 'અસ્તિ નાસ્તિ' વિષે પ્રાણીમાત્રને જ સંશય છે; જે આત્માનો
પરલોક સાથે સંબંધ આ લોકના સંબંધ કરતાં વિચારદષ્ટિએ મોટો છે,
એટલે કે આ દેહને છોડી બીજા દેહમાં જે આત્મા જાય છે તો પછી આ
દેહની માણુસને પૂરી કિંમત સમજાય તો તેને માટે બીજો દેહ ધૂમ કિંમતો
બની જાય, આથી ભાવિ જીવન સુધરે, તે આત્માના વિષયમાં જ મને કહે-
આ વરદાન હું સમજું છું કે ગૂઢ છે એટલે કે સહેલાઈથી મળી શકે
એવું નથી. આત્મા સહેલાઈથી સમજાય એમ નથી. આથી એ સિદ્ધ-
બીજું કશું મને નહિ ખપે. આપો તો આત્મજ્ઞાન, બીજું મારે કંઈ
ન ખપે ! ॥ ૨૯ ॥

॥ इति प्रथमाध्याये प्रथमावल्ली ॥

॥ हरि ॐ तत्सत् ॥

॥ अथ द्वितीयावल्ली ॥

अन्यत् श्रेयः अन्यत् उक्त एव प्रेयः
 ते उमे नानार्थे पुरुषं सिनीतः ।
 तयोः श्रेयः आददानस्य साधु भवति
 हीयते अर्थात् य उ प्रेयः वृणीते ॥ १ ॥

હે નચિકેતા ! શ્રેયઃ=પ્રેય (મોક્ષસુખનું સાધન-આત્મવિદ્યા) અન્યત્=જુદી વસ્તુ છે હત=તથા પ્રેયઃ=પ્રેય (સાંસારિક સુખનું સાધન સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, ધન વગેરે) એવ=નિશ્ચય અન્યત્=જુદી વસ્તુ છે. તથા તે=તે નાનાર્થે=ભિન્ન ભિન્ન રૂપ-પ્રયોજનવાળા ઉમે=ખને પુરુષ=મનુષ્યને સિનીતઃ=માંધેલાં છે. (મનુષ્યની સાથે લાગેલા છે) તયોઃ=તે બંનેમાંથી જે શ્રેયઃ=પ્રેયને આદદાનસ્ય=મદ્દલ કરનાર (માંગનાર) છે તેનું સાધુ=સદ્ધું (લોક પરલોકમાં કલ્યાણ) ભવતિ=ધાર્પ છે. અને તે મનુષ્ય, મનુષ્યના અસલ અર્થાત્=પ્રયોજનથી હીયતે=ગળાડી પડે છે. ય=જે પ્રેયઃ=પ્રેયને હ=જ વૃણીતે=માંગે છે. ॥ ૧ ॥

હે નચિકેતા ! શ્રેય ખીણ વસ્તુ છે તથા પ્રેય નિશ્ચય ખીણ વસ્તુ છે અને તે ભિન્ન ભિન્ન પ્રયોજનવાળા (બંને શ્રેય અને પ્રેય એ બંને) મનુષ્યને બંધાયેલાં છે. એ બેમાંથી જે શ્રેયનું મદ્દલ કરે છે તેનું બહુ ધાય છે અને તે, મનુષ્યનાં અસલ પ્રયોજનથી ગળાડી પડે છે જે પ્રેયને પસંદ કરે છે ! ॥ ૧ ॥

આમ આગલી વલ્લીમાં અંતે, શિષ્ય નચિકેતાએ પોતાની દૃઢતા બતાવી. નિઃસ્પૃહતા બતાવી. વિરાગની દૃઢ ભૂમિકા દાખવી. વિવેકની પૂર્ણતા દર્શાવી. અને એક આત્મા સિવાય બીજું ન ખપે એમ કહી આત્મવિવિધિયા=આત્માને જ જાણવાની તીવ્રતમ ઇચ્છા પ્રકટ કરી. અર્થાત્ ગુરુને ખાતરી આપી કે શિષ્ય સાધનસંપત્તિવાળો છે. અને જ્યાં આવો શિષ્ય મળે ત્યાં ગુરુના હૃદયદારો આપોઆપ ખૂલે છે. ત્યાં મંગળ દર્શનોની પરંપરા પ્રકટે છે. કેમકે આવો શિષ્ય મળવો જ મુશ્કેલ છે. ગુરુનાં પશુ જાગ્ય હોય તો આવો અધિકારી શિષ્ય સાંપડે. આમ જ્યારે યોગ્ય ગુરુ અને યોગ્ય શિષ્યની જોડી

સાંપડે ત્યારે અધ્યાત્મવિદ્યાનો નીતરો સ્રોત અભંગપણે પ્રકટે છે. આથી પ્રસન્ન થયેલા યમદેવ હવે પ્રિયતમ શિષ્યને આત્મજ્ઞાન દેવા તૈયાર થયા. આત્મજ્ઞાનના પ્રદેશમાં વિવેકકુશળ બોમિયો છે. એ વિવેકનો નિર્દેશ કરતાં, ધ્યેયને અનુસરીને મનુષ્યો એ વર્ગમાં વહેંચાય છે એમ કહેતાં યમદેવ કહે છે-હે નચિકેતા ! શ્રેય એક વસ્તુ છે. શ્રેય બીજી વસ્તુ છે. એ બન્નેનાં જીવનમાં પ્રયોજન પરસ્પર સંકળાયેલાં હતાં એ લિખ છે. વળી એ બન્ને મનુષ્યની કાટે વળગેલાં છે. એ બન્નેમાંથી જે જે મનુષ્ય શ્રેયને સ્વીકારે છે તેનું જાવિમાં ભણું થાય છે. જે શ્રેયને પસંદ કરે છે તે મનુષ્ય જીવનના અસલી ધ્યેય ઉપરથી ભ્રષ્ટ થાય છે. અર્થાત્ હે નચિકેતા ! દુનિયામાં એ પ્રકારનાં મનુષ્યો છે એક શ્રેયોર્થી અને બીજો શ્રેયોર્થી. શ્રેયોર્થી શબ્દનો ઉત્પત્તો અર્થ આત્માર્થી થાય છે. શ્રેયોર્થીનો ઉત્પત્તો અર્થ પ્રકૃતિઅર્થી થાય છે. જેનું જેવું જીવનદર્શન, તેનું તેને જીવન પ્રયોજન સાંગે છે. એટલે આ વિવેક દૃષ્ટિએ તપાસતાં મનુષ્ય પ્રાણીનો એક વર્ગ શ્રેયોર્થી જણાય છે. એક વર્ગ શ્રેયોર્થી જણાય છે. ધ્યાનુસાર દર્શનબેદ થાય છે. શ્રેય અને શ્રેયનાં ફળ પણ ભિન્ન છે. એટલે કે ફળદૃષ્ટિએ જોતાં શ્રેય અને શ્રેયનાં ફળ ભિન્ન છે, અને એકી વખતે મનુષ્યને તે બન્ને વળગે છે. એટલે કે તેની સમક્ષ આવીને ઉભાં રહે છે. તે બેમાંથી માણસને પસંદગી કરવી પડે છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક અનુભવ શ્રેય:સાધક વા શ્રેય:સાધક બની શકે છે. સગડી ઉપર ગરમ કરવા મૂકેલાં દૂધને ઉભરાઈ જતું જોઈને શ્રેય:સાધક રામ રામ કરે, શ્રેય:સાધક હાય હાય કરે ! આમ પ્રત્યેક અનુભવને વિવેક અનુસાર માણસ ધારે તો ધ્યાનુસાર વર્ગોંક આપી શકે. આથી યમદેવ કહે છે કે તે બન્ને માણસને બાંધે છે, એ બેમાંથી જે મનુષ્ય સાર્વત્રિક વિવેકવાળો હોય તે શ્રેયને વરે છે. અને જે કેવળ શ્રેયને પસંદ કરે છે તે માનવ જીવનના અસલ ધ્યેયથી ભ્રષ્ટ થાય છે. અર્થાત્ બન્નેના ફળબેદનું અહીં યુરુ પૃથક્કરણ કરે છે. શ્રેયનું ફળ આત્મકલ્યાણ છે. શ્રેયનું ફળ આત્માનું અધ:પતન છે. ॥ ૧ ॥

શ્રેયશ્ચ પ્રેયશ્ચ મનુષ્યં एतः तौ संपरीत्य विचिन्तन्ति धीरः ।
अथोहि धीरः अभिप्रेयसो वृणीते, प्रेयोमन्दो योगक्षेमाद् वृणीते ॥ २ ॥

શ્રેયઃ=શ્રેય ચ=અને પ્રેયઃ=પ્રેય ચ=બન્ને મનુષ્ય=મનુષ્યને एतः=પ્રાપ્ત છે.
ધીરઃ=જુદ્ધિમાન તૌ=તે બન્નેને સંપરીત્ય=ડીક ડીક તપાસીને વિચિન્તન્તિ=અસંગ અસંગ કરે છે હિ=નિ:સન્દેહ ધીરઃ=જુદ્ધિમાન મનુષ્ય અભિપ્રેયસઃ=પ્રેયના

મુકાબલામાં શ્રેયઃ=શ્રેયને વૃણીતે=પસંદ કરે છે. તથા મન્દઃ=શુદ્ધિહીન (અદ્યપશુદ્ધિ) યોગક્ષેમાત્=સાંસારિક સુખની પ્રાપ્તિ તથા રક્ષાને માટે પ્રેયઃ-પ્રેયને પસંદ કરે છે.

શ્રેય અને પ્રેય એ બંને મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. બુદ્ધિમાન તે બંનેની પરીક્ષા કરી જુદાં જુદાં કરે છે. નિઃસ્પન્દેદ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પ્રેયના મુકાબલે મેળવે પસંદ કરે છે. તથા શુદ્ધિહીન સાંસારિક સુખની પ્રાપ્તિ તથા રક્ષા માટે પ્રેયને પ્રસંદ કરે છે. ॥ ૨ ॥

પ્રેયની પસંદગી કરનાર પડે છે, શ્રેયની વરણી કરનાર ચડે છે, એમ આગલા મંત્રમાં કહ્યું. તેને જ વધારે સ્પષ્ટ કરતાં યમદેવ કહે છે કે હે પ્રિય નચિકેતા શ્રેય અને પ્રેય બંને મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે મનુષ્યની સમક્ષ જીવન દરમ્યાન શ્રેય અને પ્રેય બંને આવીને ઉભાં રહે છે. દરેકે દરેક અનુભવમાં શ્રેય અને પ્રેય છપાયાં છે. જેમ પ્રત્યેક આશુમાં જીવન અને મરણ બંને છપાયાં છે તેમ પ્રત્યેક અનુભવનો બે વચાર્થ વિનિયોગ કરતાં આવડે તો તે માણસને શ્રેયોલિખુષ્ય કરી શકે છે ન આવડે તો પ્રેય સંપાદન કરાવે છે. આમ જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં શ્રેય અને પ્રેય બંને મનુષ્યની સામે આવીને ઉભાં રહે છે. અને ધીર પ્રરુપ તે બંનેની પરીક્ષા કરી તેમનો વિવેક કરે છે. અર્થાત્ કાર્ષપણ્ય પ્રસંગે-કાર્ષપણ્ય અનુભવ થાય તેની બુદ્ધિમાન પુરુષ પરીક્ષા કરે છે. તેને બરોબર જુવે છે-વિચારે છે અને એમ વિચારપૂર્વક તે અનુભવમાંથી શ્રેયનું તત્ત્વ તેટલું હંસની માફક નીતારી લઈ જીવું કરે છે. આમ પ્રત્યેક અનુભવમાંથી શ્રેય નીતારી લઈને પ્રેયના મુકાબલે તે શ્રેયની જ પસંદગી કરે છે. કેમકે પ્રેય તેને જીવનના અંત સુધી અને ત્યાર બાદ ખપ લાગતું નથી ! શ્રેય તો જીવન દરમ્યાન તેમજ જીવન પછી પણ હિમતી ચીજ છે. આથી જે શ્રેયનીજ વરણી કરે છે તે સાચા અર્થમાં ધીર છે. બુદ્ધિમાન છે. જેનું દર્શન અદ્ય છે, જે પ્રત્યક્ષમાં જ સર્વસ્વ માની બેઠો છે, જેની નજર વર્તમાન જીવન પૂરતી જ દેખતી હોય છે તેવા મનુષ્ય અદ્યમતિ હોઈને યોગક્ષેમની દૃષ્ટિએ પ્રેયને જ પસંદ કરે છે. એટલે કે જેનો આત્મા ખોવાઈ ગયેલો છે, જેની મતિ મન્દ છે, તેવા માણસ સાંસારિક સુખની પ્રાપ્તિ અને રક્ષણમાં જ રાત દિવસ ગૂંચવાયેલો રહે છે. તેને ઐદિક યોગક્ષેમ કરતાં કાર્ષક સારી ચીજ છે-તે જ મેળવવા જેવી અને રક્ષવા જેવી છે એ સજ્જતું જ નથી. અને પરિણામે જન્મ મરણના ફેરામાંથી છૂટતો નથી. આથી શ્રેયની વરણી કરનાર તીવ્રબુદ્ધિ છે. પ્રેયને પસંદ કરનાર મન્દમતિ છે. ॥ ૨ ॥

સત્વંપ્રિયાન્ પ્રિયરૂપાન્ ચ કામાન્
અભિવ્યાયન્ નચિકેતઃ ! અત્યસ્રાક્ષીઃ ।
ન એતાં સ્ત્રૂકાં વિત્તમયીં અવાપ્તઃ
યસ્યાં મહજન્તિ વહવો મનુષ્યાઃ ॥ ૩ ॥

નચિકેતઃ=હે નચિકેતા ! તઃ=તે ત્વં=તું છે જેણે અભિવ્યાયન્=
ચોમેરથી વિચાર કરીને પ્રિયાન્=પ્રિય (રાજ્ય, ગૃહ, ધન, ધાન્ય આદિ અનેક
પ્રકારના ઐશ્વર્યને) ચ=તથા પ્રિયરૂપાન્=પ્રિયરૂપોવાળા (સ્ત્રી પુત્ર, હાથી, ઘોડા,
બકરાં, ઘેટાં વગેરે) કામાન્=વાંછિત પદાર્થોને અત્યસ્રાક્ષીઃ=ત્યાગી છે ! તથા
એતાં=આ વિત્તમયીં=ધનરૂપી (સાંસારિક ઐશ્વર્યરૂપી) સ્ત્રૂકાં=માર્ગને ન
અવાપ્તઃ=નથી પ્રાપ્ત થયો ! કે યસ્યાં=જેમાં ચાલતાં ચાલતાં વહવઃ=અનેક
મનુષ્યાઃ=મનુષ્યો મહજન્તિ=ફૂલી જાય છે ! ॥ ૩ ॥

હે નચિકેતા ! તે તું છે જેણે ચોમેરથી વિચાર કરી, પ્રિયરૂપોવાળા વાંછિત
પદાર્થોને ત્યાગ્યા છે તથા આ ધનરૂપી માર્ગને નથી પ્રાપ્ત થયો કે જે માર્ગમાં
અનેક મનુષ્યો ફૂલી જાય છે ! ॥ ૩ ॥

આમ ધીરપુરુષ અને મન્દપુરુષની યમદેવે કસોટી આપી. એ કસોટી
ઉપર કસતાં નચિકેતા ધીર સિદ્ધ થયો. કેમકે તેણે દૃઢ મને પ્રેમ અને શ્રેયમાંથી
શ્રેયની જ પસંદગી કરી. આથી પ્રસન્ન થયેલા ગુરુ તેને અભિનન્દતાં કહે છે
કે હે નચિકેતા ! તું ધીર છે. એટલાં તે પદાર્થોના વાસ્તવિક સ્વરૂપ ઉપર
ચોમેરથી વિચાર કર્યો અને વિચારકસોટી ઉપર પદાર્થોને તેં કસી જોયાં !
સાચો કસ મૂકનાં તને સામાન્ય-મન્દ પુરુષને જે પદાર્થો સ્વરૂપે પ્રિય અને
પ્રિયરૂપોવાળા લાગે છે, તે અપ્રિય અને અનાકર્ષક લાગ્યા છે ! અર્થાત્ દુન્યવી
પદાર્થોની મોહક અને પરિણામે મારક મનોહરતા અને રમણીયતા તને નથી
જેમી શકી ! ધન્ય છે તને. તું આ ધનરૂપી માર્ગમાં નથી સપડયો !
જડચેતન વિત્ત તને નથી લોભાવી શક્યું. બાકી હે નચિકેતા ! હું તો જાણું
છું કે આ જડચેતન દ્રવ્યનો મોહ લાલસાવાને જેવો છે. એટલું જ નહિ પણ
એ કદમાં સૌએ નબળાણું ટકા માણુસો ફૂલી જાય છે ! જરૂર જમીન અને
જેર-એ ત્રણ જગરમાં જળન મરી રહેલું છે ! પણ હે પ્રિય નચિકેતા ! તું
ધીર નીવડયો. એ ત્રણ જગરો તને ન સ્પર્શી શક્યા ! ધન્ય છે તારી માનાતે-
અને ધન્ય છે તારા પિતાને ! ॥ ૩ ॥

દૂરં પ્તે વિપરીતે વિપૂર્ણી અવિદ્યા યા ચ વિદ્યેતિ જ્ઞાતા !
વિદ્યાભીષિતનં નચિકેતસં મન્યે ન ત્વાં કામા વહવઃ અલોલુપન્ત ॥૨॥

એતે=આ બન્ને આપસમાં દૂરં=અત્યંત વિપરીતે=ઉલટી તથા વિપૂર્ણી=વિરુદ્ધ કૃત્રાણી છે. યા=જે અવિદ્યા=અવિદ્યા (શ્રેય) છે ચ=તથા જે વિદ્યા=વિદ્યા (શ્રેય) હતી-એ નામથી જ્ઞાતા-પ્રસિદ્ધ છે હું તને નચિકેતસં-નચિકેતાને વિદ્યાભીષિતનં-વિદ્યાનો અભિષાપી મન્યે-સમજી છું. કેમકે આ બધા કામા:=પદાર્થો વહવઃ=ધણા હોવા છતાં પણ ત્વાં=તને ન અલોલુપન્ત=નથી લલચાવી શક્યા ! ॥ ૪ ॥

આ બન્ને આપસમાં અત્યંત ઉલટી તથા વિરુદ્ધ કૃત્રાણી છે જે વિદ્યા અને અવિદ્યા એ નામે પ્રસિદ્ધ છે હું (યમ) તને નચિકેતાને વિદ્યાનો અભિષાપી માનું છું કેમકે આ બધા પદાર્થો બહુ હોવા છતાં તને લલચાવી શક્યા નથી ! ॥ ૪ ॥

આવા મહાત્માગી શિષ્યને ધન્યવાદ દેતાં યુરુને યાક જ નથી લાગતો. વળી કહે છે કે હે નાચકેતા ! અવિદ્યા અને વિદ્યાને નામે જગનમાં જે એ પ્રસિદ્ધ વસ્તુ છે તે બન્ને એક બીજાથી ઉલટી છે એ બેની વચ્ચે કદી મેળ ખાતો નથી. અંધારાં અને અજ્ઞાતાં વચ્ચે જો મેળ ખાતો હોય તો અવિદ્યા અને વિદ્યાની વચ્ચે મેળ જામે. વળી બન્નેનાં કૃપા પણ એ બીજાથી વિરુદ્ધ છે. અંધારું જેમ દર્શિને ખીડે છે અને અજ્ઞાતું જેમ દર્શિને ખીસવે છે તેમ અવિદ્યા દર્શિને ખીડે છે, વિદ્યા તેને ખીસવે છે. દર્શિને શોધ અને દર્શિનું ઉદ્ધારન-એ બેની વચ્ચે તો જીવન મરણ-મોક્ષની રમત છે. આમ વિદ્યા અને અવિદ્યા સંરક્ષતા છત્રીસના (૩૬) આંકડા નૃપી છે ! પણ હે સૌમ્ય ! હું તને વિદ્યાપ્રેમી માનું છું. તું આવવાના દૂપી છે. અને વિદ્યાનો મરણ છે. કેમકે 'મેં' તારી સમક્ષ અસંખ્ય રમણીય પદાર્થોની આખી સૃષ્ટિ ધરી, પણ તે તને લલચાવી ન શકે ! ધન્ય છે નચિકેતા ! ધન્ય છે તે પુરુષસિંહને કે જેની તૃપ્તિ દળી ગઈ છે, બળેલાં દોરડાં જેવી થઈ ગઈ છે ! નચિકેતા ! તું જે માર્ગ ઉપર જવા ઇચ્છે છે ત્યાં તૃપ્તિની બેડી જ અંધનરૂપ છે. તેં તેને તોડીને ફગાવી દીધી છે ! ॥ ૪ ॥

અવિદ્યાયાં અન્તરે ચર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરાઃ પશ્ચિત્તમન્યમાનાઃ ।

દન્દ્રમ્યમાનાઃ પરિચન્તિ મૂઢાઃ બન્ધેનૈવ નીયમાનાઃ યથા બન્ધાઃ ॥૫॥

અવિદ્યાયાં=અવિદ્યા-અજ્ઞાનની અન્તરે=અંદર ચર્તમાનાઃ=હોનારા સ્વયં=જાતે જાતે જ ધીરાઃ=શુદ્ધિમાન થયેલા પશ્ચિત્તમન્યમાનાઃ=જાતે

જનને પંડિત માનનારા મૂઢા = અવિવેકી મનુષ્યો એવ = નિઃસંદેહ કન્યેન =
આધ્યાત્મી નીચમાના = દોરી જવાતા ગ્રન્થા = આધ્યાત્મીની યથા = માફક
દન્દ્યમાના = આમતેમ ભટકતા પરિચિત = ફરે છે (ઠોકરો ખાતા ચકરાવો
લેવા કરે છે !) ॥ ૫ ॥

અવિદ્યાની અંદર રહેનારો, જાતે જાતે શુદ્ધિમાન થયેલા, જાતે જાતે પંડિત
માનનારા, અવિવેકી મનુષ્યો, નિઃસંદેહ આધ્યાત્મી દોરી લઈ જવાતા આધ્યાત્મીની
માફક, આમતેમ ભટકતા હોઈ ચકરાવો લેવા કરે છે ! ॥ ૫ ॥

હે નચિકેતા ! અવિદ્યાનો તું પ્રભાવ તો જો ! અબુદ્ધ મનુષ્યો અવિદ્યામાં જ
રાત્રિંદિયા વર્તે છે-પોતાની ચેષ્ટા કરે છે. એટલે કે અવિદ્યા-
અજ્ઞાનથી મુખમય ભાસના સંસારમાં જ રાતદિન રમ્યા પમ્યા રહે છે.
અર્થાત્ સૌએ નવાહું માણસો અવિદ્યામાં અર્થાત્ અવિદ્યાના કાયદે
અહંભાવ-રાગ-દ્વેષ-ભય વગેરેમાં જ રાત દિવસ વર્તે છે. આમ અવિદ્યામાં
રમતાં છતાં જાતે જાતને ધીર માને છે આટલું જ નહિ, વળી તેઓ જાતે
જાતને પંડિત માને છે. એટલે આત્મનિષ્ઠ શુદ્ધિયાળા માને છે. અવિદ્યામાં
રમણુ કરતા હોવા છતાં જાતે જાતને પંડિત માનવાની રમણીય મૂખતા એવા
દોહડાણાઓ કરે છે. પરંતુ આવી દાંલિક ચેષ્ટાથી સત્ય સંતાપ જતું નથી.
જે ધીર નથી, જે સાચા અર્થમાં પંડિત નથી, તે પોતાને ધીર વા પંડિત
માને છતાં ધીર કે પંડિત થઈ જતો નથી. ધીરતાં કે પાંડિત્ય, માનવામાં કે
મનાવવામાં નથી, બનવામાં છે. અને ધીર તથા પંડિત બનવા માટે મોઢાં
મૂઢ્ય આપવાં પડે છે. અવિદ્યામાં રમવાની ટેવ તજવી પડે છે. પરિણામે
આવા લોકો અવિવેકી જ રહે છે. અવિવેકી હોયને તેઓ આમતેમ ભટકતા
ફરે છે. એટલે કે સંસારની અનેકવિધ યોનિઓમાં ફરે છે. અર્થાત્ ઠોકરો
ખાતાં ખાતાં પણ સંસારચક્રમાં જ ચકરાવો ખાયા કરે છે. આવાઓના
અનન્ત ફેરામાં દટાન્ત છે આધ્યાત્મીનું. આધ્યાત્મી આધ્યાત્મને દોરે તો
ક્યારે જવાને જાહેર ચકરાવો જ લેવા કરે ! ખાડામાં જ અડે. કેમકે
આગળ ઉપર જવાને તો દર્શન જોઈએ. જેની પાસે સાચું-દર્શન નથી તે
માણસ દાર્શનિક માર્ગે ચાલી શકે જ નહિ. આત્માનો માર્ગ દર્શનની
અપેક્ષા રાખે છે. આથી હે બેટા નચિકેતા ! અવિદ્યામાં વર્તન-દાંલિક
માન્યતા છેવટે માણસને તારતી નથી, પણ ફૂગાડે છે. ॥૫॥

न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम् ।

अयं लोकः, नास्ति परः इति मानी, पुनर्पुनः यशं आपद्यते मे ।

સામ્પ્રાયઃ=પરલોકનો સંબંધ તે વાલં=મૂર્ખને ન પ્રતિમાતિ=નથી ભાસતો જે પ્રમાણ્યન્તં=અસાવધાન છે તથા વિષમોદ્દેન=ધનના મોહથી મૂઢ્ઠા વિવેકશૂન્ય છે ! મયં=આ જ લોક=લોક છે નાસ્તિ=નથી પરઃ=ખીજે લોક દક્ષિ=એમ માની=માનનાર હે નચિકેતા ! પુનઃપુનઃ=વારંવાર મે=મારા કરં=વશમાં આપવતે=પડે છે ! ॥ ૬ ॥

અસાવધ અને ધનના મોહથી વિવેકશૂન્ય બનેલા તે મૂર્ખને પરલોકનો સંબંધ ભાસતો નથી ! આ જ લોક છે, ખીજે લોક નથી એમ માનનાર વારંવાર મારા વશમાં (વશની ચૂકમાં) આવે છે ॥ ૬ ॥

આમ વાતમાં ને વાતમાં ગુરૂદેવે નચિકેતાને જણાવી દીધું કે અધિષ્ઠાથી ઘેરાયેલા પુરુષો જન્મ-મરણના ચક્રમાંથી છૂટતા નથી. અર્થાત્ આત્મા નામની વસ્તુ મરણ પછી પણ રહે છે. એ રહેતી હોવાને લઈને જ આત્મા દેહાદિથી જૂદો છે. આત્મ જ વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરતાં ગુરૂદેવ કહે છે કે હે નચિકેતા ! બાળકને પરલોક સંબંધ ભાસતો નથી. અર્થાત્ જે બાળક છે તેને પરલોક છે એવી સમજ આવતી નથી. અહીં બાળક એટલે કે ધાવણું બાળક એવો અર્થ નથી; પણ જેની આત્માને લગતી સમજ ખીસી નથી તે બાળક છે. આવા અણુસમણ બાળકને કાયા કે ઉંમર સાથે લેવા દેવા નથી અર્થાત્ ખીજે દેહ છે અને તેમાં આત્મા મરણ બાદ જાય છે એવી પરલોકને લગતી નિશ્ચય સમજ બાળકને લાગતી નથી. એ બાળક કેવો ? અસાવધ અને વિત્તના મોહથી મૂઢ્ઠા અસાવધાની એટલે પ્રમાદ એટલે કે મનુષ્યજીવનને માટે જે કર્તવ્યકર્મો નક્કી થયેલાં છે તે કર્મો કરવામાં આગાસુ-એટી કર્તવ્યબ્રહ્મ અને અકર્તવ્યમાં સંલગ્ન પુરુષ એટલે પ્રમાદી-અસાવધ. અને અસાવધના ઉધાડા ધરમાં ચોર પેસી જાય. તેનું દ્રવ્ય લૂંટી જાય. તેને ખીખારી કરી જાય. અસાવધ પુરુષના ઉધાડા શરીર-ધરમાં કામદોષદિ ચોરો ધૂસી જાય, તેના આત્મદ્રવ્યને ચોરી જાય, તેને દીન બનાવી જાય. વળી આવો બાળક પ્રમાદી કેમ બને છે ? કેમકે તે દ્રવ્યમોહથી મૂઢ્ઠા છે એટલે કે તેને પોતાની પાસે જે જીવ્યેતન દ્રવ્ય છે-પુત્ર-પત્ની-ગાય-ભેંસ-ધરનાર-આખર-પ્રતિષ્ઠા વગેરે જે જે દ્રવ્ય છે, તેણે મદ્દ બનાવે છે. તેનામાં તેને વળગણ હોવાને લઈને તે આંધળો બની ગયેલ હોય છે. આ કારણસર તેને કર્તવ્યમાં ઉદ્દગોષ કે ઉત્થાન થતું નથી. અને તેનું જીવન એળે જાય છે. પણ પુત્ર-પત્ની વગેરે વિત્તમાં ચોંટી બેઠેલાની નજર ઉધણી જ નથી. તેને

એમજ લાગે છે કે આજ લોક છે, ખીજો લોક નથી. આ, દૃષ્ટિ ઉપરનું
આવરણ, દિનપ્રતિદિન ગાઢ થતું જાય છે. અને છેવટે એ હદ ઉપર પહોંચે
છે કે તેને આટલું જ-આ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે એટલું જ-જે કંઈ છે તે છે,
એમ સંમગ્નતું જાય છે. તો હે નચિકેતા ! જેની દૃષ્ટિ રૂંધાઈ ગયેલી છે-તે
વારંવાર મારા વશમાં આવે છે. એટલે કે હું યમની ચૂડામાંથી તે છૂટતો
નથી. અર્થાત્ ચોરશીનો ફેરો તેને માટે ધ્રુવ છે. અર્થાત્ યમદેવ અઢી કહે
છે કે આત્માનું પરલોકગમન છે. પણ મૃદ-અસાવધ-સંસારસકળ પુરુષને તે
સમગ્નતું નથી. અને આ અસમજ-અજ્ઞાનનો શાપ તે જન્મમરણરૂપ
સંસારચક્રમાં બ્રમણ છે ! ॥ ૬ ॥

શ્રવણાય અપિ બહુભિઃયો ન લભ્યઃ

શ્રુણ્વન્તોઽપિ બહવો યં ન વિદ્યુઃ ।

આશ્ચર્યો વક્તા કુશલોઽસ્ય લઘ્વા,

આશ્ચર્યો જ્ઞાતા કુશલાનુશિષ્ટઃ ॥ ૭ ॥

યઃ = જે (આત્મા) બહુભિઃ = ઘણાઓ વડે શ્રવણાય = સાંભળવા માટે
અપિ = પણ ન = નથી લભ્યઃ = મેળવવાતો ! યં = જેને શ્રુણ્વન્તઃ = સાંભળતા અપિ =
છતાં પણ બહવઃ = ઘણાઓ ન = નથી વિદ્યુઃ = જાણતા ! અસ્ય = એનો વક્તા =
કહેનાર આશ્ચર્યઃ = કોઈ વિરલ છે એનો લઘ્વા = મેળવનાર કુશલઃ = અત્યંત
નિપુણ તથા કુશલાનુશિષ્ટઃ = અત્યંત નિપુણ ગુરુથી શિક્ષા મેળવનાર એનો
જ્ઞાતા = જાણનાર આશ્ચર્યઃ = કોઈ ક્યાંક છે ! ॥ ૭ ॥

જે ઘણાઓ વડે સાંભળવા માટે પણ નથી મળતો ! જેને સાંભળવા છતાં પણ
ઘણાઓ નથી જાણતા ! એનો કહેનાર (ઉપદેશક) કોઈક ક્યાંક છે ! એનો મેળવનાર
અત્યંત નિપુણ ! તથા અત્યંત કુશળ ગુરુથી શિક્ષા મેળવનાર એનો જાણનાર પણ
કોઈક ક્યાંક છે ! ॥ ૭ ॥

વળી હે નચિકેતા ! મરણ પછી પણ રહેનાર આ અવિનાશી આત્માના
વિષયમાં જગતની પરિસ્થિતિ તો આ છે. એ આત્મા ઘણાને સાંભળવા પણ
મળતો નથી. એટલે કે આપું જીવન વીતી જાય તો પણ અનેક-મોટા
ભાગના માનવોને આત્મા એ કંઈ ચીજ છે એ વિષે યથાર્થ-યોગ્ય સાંભળવાના
ભાગ્ય પણ નથી સાંપડતાં ! આત્માને લગતું યવલું પુણ્યવિપાકની અપેક્ષા
રાખે છે. જેનાં જન્મ-જન્મ-માન-તરનાં પુણ્ય સંચિત હોય અને તે પુણ્ય ને

દ્વિતીય આય તો આ આત્માના ત્રિપદમાં તેને જ સાંભળવાનું મળે છે. આત્માને લગતું અવશ્ય દુર્લભ નથી. એને માટે જોઈતાં સૂક્તના સંચયનો દુકાળ છે ! આથી ગુરુ કહે છે કે આત્માને લગતું અવશ્ય દુર્લભ છે.

એટલું જ નહિ, પુણ્યશાળી જીવોમાંના અનેકને આત્મા વિષે સાંભળવાનું ભાગ્ય મળે છે તો પણ તે આત્માના સમ્યક્જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાનું તેમને ભાગ્ય નથી મળતું. કેમકે તીવ્રતમ પુણ્ય અને ધૃશ્વરરૂપાથી જ આત્માનું જ્ઞાન થાય છે. આત્માને તત્ત્વતઃ જાણનારા તો યત્નશીલોમાં પણ કોઈક જ હોય છે. આમ આત્માને વિષે અનેક સાંભળનારાઓમાં પણ કોઈક ધૃશ્વરનો લાલ-મદામના ચરમદેહી ભગવાન યોગી હોય છે કે જે આ આત્માને જાણે છે !

પણી એ આત્માને વિષે કહેનાર પણ કોઈક વિરક્ત હોય છે. શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરુષ ધરેધરે મળતા નથી ! શબ્દગ્રન્થમાં નિષ્ણાત અને પરબ્રહ્મમાં નિષ્ણાત અને પરબ્રહ્મમાં છેવટની નિજરાજો મનુષ્ય એ તો દુનિયાનું આશ્ચર્ય છે ! અને આશ્ચર્ય જે સુલભ હોય તો તે આશ્ચર્ય નથી ! આપણે જોઈએ છીએ કે શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ માનવો જવડે જ મળે છે !

પંતું હે નયિકતા ! ધૃશ્વરની સૃષ્ટિ એવા મહાભાગ માનવોથી વંચિત નથી. પણ અધિકારી જીવો પણ મળવા મુશ્કેલ છે કે જેમને એવા શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માઓ શિષ્ય બનાવે ! કુશળ માનવ એ આત્માનો લખ્ધા-પ્રાપ્ત કરનાર છે. કુશળ એટલે મંગળ. જે માણસ મંગળ એટલે કે પ્રશસ્ત આચરણવાળો હોય તેને જ આત્મા મળે છે. અને આ મંગલતા-કુશળતા એટલે ભગવાને ગીતામાં ગાયેલી-“ કર્મસુ કૌશલમ્ ” ની સ્થિતિ છે. એટલે કે નિષ્કામભાવે કર્તવ્યભુક્તિથી લોક અને શાસ્ત્રથી વિહિત કર્મોમાં તત્પરતા છે.

આવો મંગળ પુરુષ આત્માને ક્યારે પામે ? ક્યારે કોઈ કુશળ ગુરુથી તે આત્માનો હિપદેશ પામે ! અર્થાત્ મંગળ શિષ્ય અને મંગળ ગુરુ હોય તો આત્માનું પહેલાં વચાચ્ જ્ઞાન થાય છે. અને જ્ઞાન થયા બાદ તેની નિરન્તર પ્રાપ્તિ થાય છે. આવો કુશળ ગુરુથી શિક્ષિત થયેલ આત્માનો જ્ઞાતા પણ આશ્ચર્ય જ છે એટલે કે સુલભ નથી !

આમ, અહીં ચમદેવ આત્મજ્ઞાનની દુર્લભતા બતાવે છે. આખા મંત્રનું રહસ્ય આ છે. આત્મજ્ઞાન દોહણું નથી. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર મેળવવો જ દોહણો છે. એ અધિકાર સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં જ માણસ યાકી

જાય એ સંભવ છે ! પણ શાક્યાથી ક્યાં આરો ! અહીં તો “દેહં પાતદામિ
વા અયં સાધયામિ” એ જાતનાં આત્મચિંતક નિશ્ચયમળની જરૂર છે. આવા
પરમ પુરુષાર્થી પવિત્રાત્મા પુરંપને ઈશ્વરનુગ્રહથી આત્માનું દર્શન અને
નિરંતર પ્રાપ્તિ થાય છે ! ॥ ૭ ॥

ન નરેણાવરેણ પ્રોક્તઃ એયઃ સુવિજ્ઞેયઃ વદુઘા ચિન્ત્યમાનઃ !
અનન્યપ્રોક્તે ગતિઃ અગ્રનાસ્તિ, ગ્રણીયાન્ હિ અતર્ક્યમનુગ્રમાણાત્ ॥૮॥

જે આત્માને નથી જાણતો એવા અવરેણ=અગ્રેષ્ઠ નરેણ=મનુષ્ય વડે
પ્રોક્તઃ=પ્રવચન કરાએલો-કહેવાયેલો (ઉપદેશાયેલો) એયઃ=આ (આત્મા)
વદુઘા=અનેક પ્રકારે ચિન્ત્યમાન=ચિન્તવન કરતો-વિચારતો હોય તો પણ
ન સુવિજ્ઞેયઃ=સહેલાઈથી જાણી શકાય એવો નથી. અનન્યપ્રોક્તઃ=અસાધારણ
મનુષ્ય વડે પ્રવચન કરાયેલા ઉપદેશ કરાયેલા અગ્ર=આ આત્મામાં, સાધારણ
માણસની ગતિઃ=પહોંચ નાસ્તિ=નથી. હિ=કેમકે તે અનુગ્રમાણાત્=પ્રમાણુગોચર
પદાર્થોથી ગ્રણીયાન્=અતિ સૂક્ષ્મ છે. તથા અતર્ક્યમ્=તર્કનો (અનુમાનનો)
વિષય નથી ! ॥ ૮ ॥

જે આત્માને જાણતો નથી એવા અગ્રેષ્ઠ મનુષ્ય દ્વારા કહેવાયેલો આ અનેક પ્રકારે
ચિન્તવાતો છતાં સહેલાઈથી જાણી શકાય એવો નથી. અસાધારણ મનુષ્ય વડે કહેવાયેલા
આ આત્મામાં સાધારણ મનુષ્યની પહોંચ નથી, કેમકે તે આત્મા પ્રમાણુગોચર પદાર્થોથી
અતિ સૂક્ષ્મ છે તથા તર્કનો વિષય નથી ! ॥ ૮ ॥

આમ આગલા મંત્રમાં ગુરૂ અને શિષ્ય બન્ને અસાધારણ વ્યક્તિ હોવી
જોઈએ, નહિ તો આત્મજ્ઞાનનો ઘાટ ખાતો નથી એમ કહ્યું. એ જ વાતને
વધુ સ્પષ્ટતાથી સમજાવતાં કહે છે-હે નચિકેતા ! આત્માને જાતે જોણે
જાણ્યો નથી તેવો માણસ જો તે આત્માને જાણતો ઉપદેશ કરે તો તેનાથી
આ આત્મા જાણતો નથી ! પછી જોઈએ તો છોને માણસ આત્માને અનેક
પ્રકારે ચિન્તવે ! એટલે કે આત્મા છે કે નથી, છે તો તે કેવો છે, દેહથી
બુદ્ધો છે કે દેહ એ જ આત્મા છે, જે દેહથી બુદ્ધો છે તો તે આત્મા
સ્વરૂપે કેવો છે-વગેરે અનેક પ્રકારના ચિન્તનથી આ આત્મા જિનઅનુભવી
ગુરુનો શીખવેલો જાણતો નથી ! દૂંકમાં આત્માના ઉપદેશક માટે સ્વાનુભવ
જરૂરી છે. પરાનુભવે જે પુષ્ટિ માને તે બુદ્ધ્યો જ છે ! આથી આત્મા એ
જાતઅનુભવનો વિષય હોયને એમાં પરાનુભવનું પાંડિત્ય અપનું નથી. વર્ષો
વીતી જાય, પણ આત્માની વ્યાખ્યા અનેક વિચારોની પરંપરા થયા કરે પણ
છેવડનો મંત્રજ નિશ્ચય નહિ થાય ! વળી ગુરૂ અસાધારણ હોય ને શિષ્ય

સાધારણ હોય એટલે કે ગુરુ સાધનસંપન્ન હોય અને શિષ્ય તેવો ન હોય તો પણ પત્તો લાગતો નથી. આથી ગુરુ અને શિષ્ય બન્ને અસાધારણ હોવા ઘટે. કેમકે આ આત્મા પ્રમાણુગોચર પદાર્થોથી સૂક્ષ્મ છે. એટલે કે ઇન્દ્રિયોથી પકડાતો નથી. સાધારણ માણસની શ્રદ્ધા ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થોમાં જ-એટલે કે પ્રત્યક્ષમાં જ હોય છે. બગજબરીએ અપ્રત્યક્ષમાં શ્રદ્ધા થતી નથી. અને શ્રદ્ધા તો આ વિષયમાં તારક છે. અને શ્રદ્ધા એ સૂક્ષ્મ વિચાર-અતિ સૂક્ષ્મ સત્ય વિચારને વળગવામાં છે. એ અતિસૂક્ષ્મ અપ્રત્યક્ષ સત્યને વળગવાની સાધારણ માનવમાં તાકાત નથી. પરિણામે તે અટવાય. વળી કેવળ તકની એટલે કે અનુમાનનો એટલે કે તીવ્ર શુદ્ધિનો પણ આત્મા એ વિષય નથી. તીવ્ર શુદ્ધ શુદ્ધિ આત્મજ્ઞાનમાં સહાયક છે પણ તેની આત્મનિષ્ઠા કરાવવામાં-છેવટનું કસ્યાણુ કરવામાં ગતિ નથી. આત્મા હૃદયનો વિષય છે. શુદ્ધિ જેટલી ચોક્કસી તેટલી હૃદયની નિકટ અને તે ચોક્કસી શુદ્ધિનાં અનુમાનોનો અહીં નિષેધ નથી. શુદ્ધશુદ્ધિનાં અનુમાનોનો એ વિષય નથી. આમ આત્મા એ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણુનો વિષય ન હોવાથી, અને સાધારણ માનવ પ્રત્યક્ષમાની અને અનુમાનવિશ્વાસી હોવાથી આત્મા તેમને મળતો નથી. પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનની ભૂમિકા વટાવી શબ્દપ્રમાણુનો પૂરો વિશ્વાસુ થઇ તે મુજબ અધિકારસંપન્ન થઇ જે જાતે આત્માને નિરંતર અનુભવે તે જ તરેલો. આથી જ માણસ ઓત્રિય એટલે કે શાસ્ત્રજ્ઞાનમાં નિષ્ણાત અને બ્રહ્મનિષ્ઠ હોવો જોઇએ એવો આગ્રહ છે. ॥ ૮ ॥

नैषा तर्केण मतिः आपनेया प्रोक्ता अन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ ।

यां त्वमापःसत्यधृतिर्वतासि त्वादूक्तो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥९॥

एषा=आ मतिः=शुद्धि (आत्मज्ञान) तर्केण=तर्કથી-અનુમાનથી ન આપનેયા=પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી ! પ્રેષ્ટ=હે અતિ પ્યારા ! એ અન્યેન=અન્ય વડે (આત્માને જાણનાર અસાધારણ મનુષ્ય વડે) પ્રોક્તા=પ્રવચન કરાયેલી (શીખવાયેલી) एव=જ સુજ્ઞાનાય=સહેજાધથી જાણવાને માટે (સમજવાને માટે) થાય છે. यां=જેને त्वं=તેં आपः=પ્રાપ્ત કરી છે वत=ખરેખર ! तुं सत्यधृतिः=અચલ ધીરજવાળો असि=હે. नचिकेतः=હે નચિકેતા ! त्वादूक्त=તારા જેવો प्रष्टा=પૂછવાવાળો જીજ્ઞે ન ભૂયત્=ન થાય ! ॥ ૯ ॥

આ શુદ્ધિ અનુમાનથી મેળવાય એવી નથી ! હે પ્રિયતમ ! બીજાએ કહેલી જ એ સહેલાઈથી સમજ માટે થાય છે, કે જેને તેં પ્રાપ્ત કરી છે ! ખરે ! તું અચલ ધીરજવાળો છે, હે નચિકેતા ! તારા જેવો પૂછનાર જીજ્ઞે ન થાય ! ॥ ૯ ॥

આજ નિયમનો ઉપસંહાર કરતાં, ગુરુપદેશનું બ્રહ્મવિદ્યામાં માદાત્મ્ય બતાવતાં, અધિકારીની લાયકાતનું સ્તયન કરતાં અને એવો અધિકારી પોતાને મળ્યો છે તે બાબત ઉપર પ્રસન્ન થતાં લગવાન યમદેવ કહે છે—હે પ્રિયતમ નચિકેતા ! આત્મનિષ્ઠા તકંથી મળી શકે એવી નથી. એટલે કે કેવળ તકંથી—અનુમાનથી આત્માની પ્રાપ્તિ નથી કેમકે જીવિ તો બલિયારી હોય શકે છે, તુટે તુટે જીવી હોય શકે છે. જ્યારે આત્માનુભવનું પરિણામ સર્વત્ર એકરસ છે. કોઈપણ દેશકાળનો માનવ, આત્માનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરે તો તે અનુભવનું તેના જીવનમાં એકધાર જ ફળ આવે. એ આત્માનું જ્ઞાન પોતાનાથી ભિન્ન એવા, શબ્દબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મમાં નિષ્ઠ, ગુરુ દ્વારા જ મળી શકે છે । ગુરુ જેટલો સુહૃદ બીજો કોણ હોય ! મા-બાપ તો જન્મદાતા; આ તો જન્મમરણથી મુક્તિ અપાવનાર ! એટલે એક દૃષ્ટિએ તો મા-બાપથી ‘પણ ગુરુનું’ ત્રણ અદકું છે. અહીં ગુરુની આવશ્યકતા બતાવી છે. અને ઉલ્લાસમાં આવીને ગુરુદેવ—યમદેવ નચિકેતાને કહે છે કે હે નચિકેતા ! તેં તો આત્મજીવિ પ્રાપ્ત કરી છે. કેમકે તું સત્યધૃતિ છે. એટલે કે અચલ ધીરજવાળો છે. આત્મજ્ઞાન માટે જે ધૈર્ય જોઈએ—જે અખૂટ ધીરજ જોઈએ તે ધીરજવાળો તું છે. તમામ સાધન સંપત્તિનું બેશું ફળ છે તે અધ્યાત્મવિદ્યામાં ધીરજ છે । દેહ, ગેહ, સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, પશુ વગેરે તમામ આત્મીય લાગતા પદાર્થોને ત્યાગવામાં જે અપરિભિન્ન ધૈર્ય જોઈએ છે તે આત્માના પૂર્ણકામર વલાયને ઓળખ્યા સિવાય આદતું નથી । નચિકેતામાં એ ધૈર્ય છે ! કયો ગુરુ આવા શિષ્યને જોઈ પ્રસન્ન ન થાય ? એક શબ્દમાં શિષ્યની અનન્ય લાયકાત કહે છે—હે પ્રિયતમ ! તારા જેવો પૂછનાર બીજો ન થાય. પૂછનારા તો સેંકડો છે, પણ તારા જેવાનો, દુકાળ છે. નચિકેતા યવામાં પુરુષાર્થની અવધિ છે એમ યમદેવ અહીં સૂચિત કરે છે ! ॥ ૯ ॥

જાનામ્યહં શેવચિરિત્યનિત્યં નહિ અધ્રુવૈઃ પ્રાપ્યસે હિ ધ્રુવં તત્ ।
તતો મયા નચિકેતઃ ચિતોઽગ્નિઃ અનિત્યઃ દ્રવ્યૈઃ
પ્રાપ્તવાનસ્મિ નિત્યમ્ ॥ ૧૦ ॥

અહં=હું, ઇતિ=આ જાનામિ=જાણું છું કે શેવચિઃ=કર્મફળરૂપી અગ્નિનો (સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ, ધન-ધાન્ય આદિરૂપનિધિ) અનિત્યઃ=અસ્થાયી છે. તથા અધ્રુવૈઃ=અસ્થાયી પદાર્થોથી હિ=નિશ્ચય તત્=તે ધ્રુવં=સ્થાયીપદ-આત્મા નહિ પ્રાપ્યસે=નથી મળતું, તત્=તો પણ (આ જાણુતો છતાં) મયા=મેં અનિત્યૈઃ=અસ્થાયી

દ્રવ્યે: = પદાર્થોથી (છી દૂધ-ચર પુરોગણ આદિ અનિત્ય પદાર્થો વડે) નચિકેત: = હે નચિકેતા ! અમિ: = અમિનું ચિત: = ચયન ક્યું છે (યથાવિધિ અમિનું અનુષ્ઠાન ક્યું) આથી શું હું નિત્ય = સ્થાયીપદને પ્રાપ્તવાન = પામ્યો છું ? (અર્થાત્ નહિ જ) ॥ ૧૦ ॥

હું એ જાણું છું કે કર્મફળરૂપી ખળનો અસ્થાયી છે. તથા અસ્થાયી પદાર્થોથી નિશ્ચય તે સ્થાયીપદ મળતું નથી છતાં મેં અસ્થાયી પદાર્થોથી હે નચિકેતા ! અમિનું ચયન ક્યું છે. તો શું તેથી હું સ્થાયીપદને પામ્યો છું ખરો ? ॥ ૧૦ ॥

નચિકેતા સત્યધૃતિ છે. એની અચલ ધીરજને અંજલિ આપતાં યમદેવ એટલા તો પ્રસન્ન થયા કે પોતાના કરતાં પણ નચિકેતાની લાયકાત વધુ છે એમ સૂચવતાં પરમપદ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન બતાવતાં કહે છે કે હે નચિકેતા ! હું યમદેવ જાણું છું કે કર્મના ફલરૂપી ખળનો અસ્થાયી છે. એટલે કે કર્મના ફલો ખર્ચાઈ જાય છે. તેમનો એક દિવસ પણ અન્ત આવવાનો જ. ખીજાં પ્રાણીઓ કદાચ ન સમજે, પણ સૌના કર્મફલનું જમા ઉધારનું ખાતું રાખનાર હું યમદેવ તો જાણું છું કે કર્મફલરૂપી ખળનો અસ્થાયી છે ! તે ઉપરાંત હું એ પણ જાણું છું કે અસ્થાયી પદાર્થોથી તે સ્થાયી પદ મળતું નથી. એટલે કે કર્મના ફલરૂપી જડચેતન દ્રવ્ય દ્વારા તે પરમાત્માનું સ્થાયી પદ પ્રાપ્ત થતું નથી ! અસ્થાયી પદાર્થો દ્વારા જે મળે તે પણ અસ્થાયી જ હોય. તેમના દ્વારા નિત્ય પરમાત્મપદ નહિ મળે ! આ હું જાણુ તો હતો અને અત્યારે પણ જાણું છું, છતાં હે નચિકેતા ! આ માયાની જાળ એવી મોહક છે કે તેમાં દેવો પણ ચુલાંટ ખાઈ જાય છે ! આ જાણુ તો હોવા છતાં પણ મેં શું ક્યું ? અસ્થાયી પદાર્થો દ્વારા મેં અમિનું ચયન ક્યું. એટલે કે યામ્યપદવી મેળવવા મેં યત્નવિઘ્નો આશ્રય લીધો ! મારી ધીરજનો પણ અંત આવી ગયો ! હવે હે નચિકેતા ! તું જ કહે કે જે યત્નયાગાદિ કર્મવિઘ્નો મેં આશ્રય લીધો હતો તેના દ્વારા હું સ્થાયી પદ પામ્યો છું ખરો ? નહિ જ. યમપદવી પણ સાન્ત છે. એનો પણ એક દિવસ અંત આવવાનો ! જ્યારે તેં તો હે નચિકેતા ! તુષ્ણા માત્રનો ત્યાગ કર્યો ! અનિત્ય પદાર્થો દ્વારા અનિત્ય ફળને મેળવવાનાં મોહમાં તું ન ફસાયો ! કેમકે તને એવી આંતરસમજ પડી કે અનિત્ય દ્વારા નિત્યપદની પ્રાપ્તિ નથી ! અને એ સત્યને તું વળગીને રહ્યો તે યોગ્ય જ છે ! આથી જ મેં તને કહ્યું કે તું સત્યધૃતિ છે. અને તારા જેવો પૂછનારો ભાગ્યે જ મળે ! ॥ ૧૦ ॥

કામસ્ય આત્મિ જગતઃ પ્રતિષ્ઠાં
 ક્રતોઃ અનન્ત્યં અભયસ્ય પારમ્ ।
 સ્તોમં મહદ્ ઝરુગાયં પ્રતિષ્ઠાં દ્રષ્ટ્વા
 ઘૃત્યા ધીરો નચિકેતઃ ! અત્યસ્રાક્ષીઃ ॥ ૧૧ ॥

જ્યાં કામસ્ય = ઇચ્છાની આત્મિ = સમાપ્તિ છે. ને જગતઃ = જગતની પ્રતિષ્ઠાં = પ્રતિષ્ઠા-આશ્રય છે, જ્યાં ક્રતોઃ = જ્ઞાનની અનન્ત્યં = અનન્તતા છે તથા જે અભયસ્ય = અભયનો પારમ્ = પર કિનારો છે. જે સ્તોમં = સ્તુતિને યોગ્ય છે જે મહદ્ = સર્વથી મોટો છે જે ઝરુગાયં = અનૈકથી સ્તુતિ કરાયેલ છે તથા જાતે જાતની પ્રતિષ્ઠા = પ્રતિષ્ઠા છે તે આત્માને દ્રષ્ટ્વા = જોઈને (મુકાબલામાં રાખીને) ઘૃત્યા = મહાધૈર્યથી તે ધીરઃ = બુદ્ધિશાળીએ નચિકેતઃ = હે નચિકેતા ! આ અરથાથી અજ્ઞાને અત્યસ્રાક્ષીઃ = ત્યાગ્યો છે. ॥ ૧૧ ॥

જ્યાં ઇચ્છાની સમાપ્તિ છે, જે જગતનો આશ્રય છે, જ્યાં જ્ઞાનની અનન્તતા છે, તથા જે અભયનો પર કિનારો છે, જે સ્તુતિયોગ્ય છે, જે સર્વથી મહાન છે, જે અનૈકથી સ્તુતિ કરાયેલ છે તથા જે જાતે જાતની પ્રતિષ્ઠા છે, તે આત્માને જોઈને (કર્મફલરૂપી પદાર્થો સાથે સરખામણીમાં કરીને) મહા-ધૈર્યથી તે બુદ્ધિશાળીએ હે નચિકેતા ! અરથાથી અજ્ઞાને (કર્મફલરૂપી અજ્ઞાને) ત્યાગ્યો છે ! ॥ ૧૧ ॥

પ્રમદેય નચિકેતાની નીતરી મતિ ઉપર પ્રસન્ન થતાં ઓવારી જાય છે । વળી અંજલિ આપતાં કહે છે કે હે નચિકેતા ! જે આત્મા ઇચ્છામાત્રની સમાપ્તિ છે, જે જગતનો આધાર છે, જેમાં જ્ઞાનની અનન્તતા છે, જે અભયનો પર કિનારો છે, જે સ્તુત્ય છે, જે સર્વથી મહાન છે, જે સર્વસ્તુત છે, જે સ્વમદ્દિમામાં પ્રતિષ્ઠિત છે, તે આત્માને ધ્યાનમાં રાખીને; મહાન ધીરજથી તે બુદ્ધિશાળીએ આ સ્ત્રી પુત્રાદિ, અનિત્ય અજ્ઞાનો ત્યાગ કર્યો છે । મોટે તને વારંવાર ધન્ય છે । અર્થાત્ આત્મા પૂર્ણકામ છે, એટલે તે ઇચ્છામાત્રની સમાપ્તિ છે. વળી આત્મા જગતનો આધાર છે. આત્માના આધાર સિવાયનું જગત હેરણુ-વેરણુ-અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સર્વજ્ઞ છે. પરમ નિર્ભયસ્થાન છે. જગતમાં જે એક જ સ્તુતિને યોગ્ય છે. જે સૌથી દરેક દૃષ્ટિએ મહાન છે. જે આત્માને સ્થાવરજંગમ તમામ પદાર્થો એક અગર તો ખીછ રીતે સ્તવી રહ્યા છે. જે આત્મા પૈતાની મહત્તામાંથી કદી અજ્ઞાતો નથી તે આત્માને તે હે નચિકેતા ! તારા ધ્યાનમાં રાખ્યો । આવા

આત્માને મુકાબલે તને જગતના તમામ પદાર્થો નીરસ લાગ્યા ! અને તેં તે તમામનો એકીચખતે દહપણે ત્યાગ કર્યો ! આથી તારી કૃતિને ધન્ય છે, તારી ભતિને ધન્ય છે. તારી દૃષ્ટિને ધન્ય છે ! ॥ ૧૧ ॥

તં દુર્વર્ણં ગૃહે અનુપ્રવિષ્ટં ગુહાદિતં ગહરેષ્ઠં પુરાણમ્ ।
અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં મરશ્ચ ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ ॥ ૧૨ ॥

હે નચિકેતા ! તં=તે દેવં=દેવોના દેવ, દુર્વર્ણં=દુઃખે (મહા પરિશ્રમથી દર્શન કરવાને યોગ્ય, ગૃહે=ઢંકાયેલા સ્થાનમાં અનુપ્રવિષ્ટં=પ્રવેશ કરાયેલા તે, ગહરેષ્ઠં=દુર્ગમસ્થાનમાં સ્થિતિવાળા ગુહાદિતં=હૃદયગુહામાં વર્તમાન (હાજર) પુરાણં=સનાતનનો અધ્યાત્મયોગાધિગમેન=અધ્યાત્મયોગ (જ્ઞાનયોગ) ની પ્રાપ્તિથી મલ્લા=બળીને ધીરઃ=બુદ્ધિશાળી હર્ષશોકૌ=દુઃખ અને શોકને જહાતિ=તને છે. અર્થાત્ હર્ષશોકથી પર ચર્ધ જાય છે. ॥ ૧૨ ॥

હે નચિકેતા ! દુઃખે દર્શન કરી શકાય એવા, ઢંકાયેલા સ્થાનમાં પ્રવેશી, દુર્ગમ સ્થાનમાં સ્થિતિવાળા, હૃદયગુહામાં વર્તમાન, સનાતન એવા તે દેવોના દેવને અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિથી બળીને બુદ્ધિશાળી હર્ષ અને શોકને તને છે. ॥ ૧૨ ॥

આમ આગલા મન્ત્રમાં યમદેવે આત્મા કેવળ ત્યાગ-લભ્ય છે એમ બતાવ્યું. હવે એ આત્માનું દર્શન સામાન્ય રીતે મુશ્કેલ છે છતાં એ ચર્ધ શકે છે, તો એ આત્માનો અનુભવ કેવી રીતે થાય, એ બતાવનાં આત્માનું વાસ્તવિક રૂપ અને તેનાં દર્શનનું રૂપ બતાવતાં કહે છે. હે નચિકેતા ! આ આત્મા દુર્વર્ણ, ગૂઢ, અનુપ્રવિષ્ટ, ગુહાનિષ્ઠ, અને ગહરેષ્ઠ તથા પુરાણ છે; દુર્વર્ણ એટલે મુશ્કેલીથી દર્શન કરી શકાય એવો. આ મુશ્કેલી આત્માના દર્શનને લગતી નથી, પણ આત્મદર્શન માટે બેધતી હૃદયની પવિત્રતાને લગતી છે, જે હૃદય અકૃત્મા છે=અશુદ્ધ છે તેને માટે આત્મદર્શન મુશ્કેલ છે. જે કૃત્ત્મા છે=પવિત્રાત્મા છે તેને માટે તે સુલભ છે. આમ પરિશ્રમ પાત્રતા મેળવવામાં છે. વળી આ આત્મા “ગૂઢ અનુપ્રવિષ્ટ” છે. એટલે કે શોધ્યા જડે નહિ એવી રીતે વસ્તુમાત્રમાં ધૂસીને રહેલો છે. અર્થાત્ વસ્તુમાત્રમાં તે તે વસ્તુના રૂપ, રંગ, ગુણ, ધર્મની સાથે એવો તો આત્મપ્રેત ચર્ધ રહેલો છે કે એને બિનસ્વરૂપે શોધી કાઢવો મુશ્કેલ છે. માણસમાં માણસ રૂપ, પશુપક્ષીમાં પશુપક્ષી રૂપ, ઘાસમાં ઘાસ રૂપે તે રહેલ છે. બધામાં છે, પણ એવી રીતે તો તે છે કે તેની ગૂઢતા સામાન્ય શોધથી

પકડાતી નથી. આમ છતાંએ, એ આત્મા ગુહાસ્થિત છે. એટલે કે દરેક પ્રાણીની હૃદયરૂપી ગુફામાં વર્તમાન છે. આત્માને વસવાનું મુખ્ય સ્થાન હૃદય છે. પ્રાણીમાત્રના હૃદયપ્રદેશમાં જો પહોંચાય તો આત્મા પકડાય. વળી એ આત્મા ગુરુદિત હોવાથી જ 'ગુરુરેષ' છે. ગુરુર એટલે દુર્ગમ સ્થાન. હૃદય સુધી પહોંચતાં પહેલાં માણસને ઇન્દ્રિયો, મન, મતિ, અહંકાર વગેરેના સ્થાનો વટાવવાં પડે છે અને આ તમામ સ્થાનોમાં અનેક સંકટો ઉભેલાં છે. રાગદ્વેષાદિની ઉદાર અવસ્થા સામાન્ય રીતે મન ધુક્ષિ વગેરેમાં હોય છે. આ રાગદ્વેષ વગેરેના વેગોને વટાવે તે હૃદયપ્રદેશમાં જઈ શકે. આથી હૃદયનું સ્થાન ખૂબ ઊંચું હોઈને રાગદ્વેષાદિથી વીંધાયેલા મન મતિ વગેરેના સંકટથી ભરેલાં સ્થાનોને વટાવીને જતાં માણસ સોયપોય થઈ જાય એવો સંભવ છે. આથી આ આત્મા ગુરુરેષ છે. એ સંકટોને વટાવે તે આત્માને પામે વળી આ આત્મા પુરાણ છે. એટલે કે સંનાતન છે. અર્થાત્ સૃષ્ટિ કરતાં એ જૂનો છતાં નિત્યજાતન છે ! આ દેવોના પણ દેવરૂપ સૈતન્ય જ્યોતિરૂપ પરમાત્માને અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિથી જાણીને ધીર પુરુષ હર્ષશોકને ત્યજે છે. અર્થાત્ આટલાં વાક્યમાં ધમદેવ આત્માની પ્રાપ્તિનું સાધન અને આત્મપ્રાપ્તિનું ફળ બતાવે છે. અધ્યાત્મયોગ આત્મપ્રાપ્તિનું સાધન છે. આત્માને લગતો યોગ એટલે અધ્યાત્મયોગ. અર્થાત્ મનની-હૃદયની જે અવસ્થામાં કેવળ આત્માનું જ જ્ઞાન રહે તે અવસ્થાને આત્મયોગ કહેવામાં આવે છે. હૃદયની આવી કોઈક અગૌકિક અવસ્થાથી જ આત્મા એના પૂરાં અસલી સ્વરૂપે પ્રકાશિત થાય છે. આ અનુભવનું ફળ શું ? તો કહે છે કે આત્માનુભવી ધીર બને છે. ધીર એટલે પાંડિત. અને એવો આત્માનુભવી ધીર પુરુષ હર્ષશોકને ત્યજે છે. હર્ષશોક રાગદ્વેષનાં ફળ છે. રાગદ્વેષ એટલે સંસાર છે. આમ આત્માનુભવી રાગદ્વેષથી પર થાય છે. એટલે કે સંસારને તરી જાય છે. સંસારમાં રહ્યા છતાં રાગદ્વેષના દાવાનગથી તે બળતો નથી. એ દાવાનગમાં પણ તે હિમજડ રહી શકે છે. અને આ ફળ જેવું તેવું નથી ! ॥ ૧૨ ॥

एतत् श्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः, प्रवृह्य धर्म्यं जगुं एतं आप्य ।
स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा, विवृतं सद्य नचिकेतसं मन्ये ॥१३॥

एतत् = આને શ્રુત્વા = સાંભળીને, સંપરિગૃહ્ય = ઠીક ઠીક પકડીને (દંડ કરીને) ધર્મ્ય = ધર્મ અને અધર્મના સંબંધવાળા જગું = સૂક્ષ્મ આત્માને

શરીર ઇન્દ્રિયના સંઘાતથી પ્રમુગ્ધ=અલગ કરીને જે મર્ત્ય=મનુષ્યે વાપ્ય=પ્રાપ્ત કરી લીધો, સઃ=તે મનુષ્ય હિ=નિઃસન્દેહ તે મોદનીય=આનંદ દાતાને સ્વરૂપા=પામીને મોદતે=આનંદ પામે છે. હું હું નચિકેતસ=નચિકેતાને માટે તે સઘ=આનંદનું ધર વિજૃંભ=ખુલેલું મન્ય=માનું છું ! ॥ ૧૩ ॥

આને સાંભળી અને ઠીક ઠીક પકડીને તથા ધર્માધર્મના સંબંધવાળા સૂક્ષ્મ આત્માને શરીરઇન્દ્રિય સંઘાતથી અલગ કરીને જે મનુષ્યે પ્રાપ્ત કરી લીધો તે સાચે જ આનંદદાતાને પામીને આનંદ પામે છે. નચિકેતાને માટે એ આનંદધામ ખુલેલું હું માનું છું ! ॥ ૧૩ ॥

આમ રાગદ્વેષને તરી જતું એવું આત્મમંશનનું ફળ દાખવ્યું. એવો હપ્શોકને કેમ ત્યજે છે ? હપ્શોક તો અનિવાર્ય છે. એવું શું એવા પુરુષને મળે છે કે જેથી તે હપ્શોકનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરે છે. જેને સુવર્ણનો ભંડાર મળે તે તાંબાનું નાણું છોડે ! ખીજને તો તાંબાનું નાણું જ જીવનસાધન લાગે ! આથી હવે યમદેવ આત્મા એ આનંદનો મહાસાગર છે એમ ખતાવતાં, એ આનંદનો ઉપભોગ કરે છે તે, ઇચ્છે તો પણ, સાંસારિક હપ્શોકથી પકડાતો નથી એમ કહેતાં, આત્માના શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન અને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ પર્યંતનો આત્મદર્શનનો વિધિ ખતાવતાં કહે છે 'હે નચિકેતા ! આ આત્માને વિષે સાંભળીને, તથા તેને 'ઠીક ઠીક પકડીને, તથા ધર્માધર્મથી વેધાના આ સૂક્ષ્મ આત્માને શરીર ઇન્દ્રિય વગેરે સંઘાતથી અલગ કરીને, જે મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે તે સાચે જ આનંદદાતાને પામીને આનંદ ભોગવે છે. અને હે નચિકેતા ! હું માનું છું કે તારે માટે તે આનંદનું ધામ ખુલી ગયેલું છે ! અર્થાત્ પહેલાં આત્માનું શ્રવણ કરવું. એટલે કે શાસ્ત્ર અને આત્મ પુરૂષો પાસે, સાચી જીજ્ઞાસુ વૃત્તિથી, શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક આત્મા કેવો છે એ સાંભળવું. સાંભળ્યા બાદ તે આત્માને ઠીક ઠીક પકડવો. એટલે કે તેના ઉપર-સાંભળેલા ઉપર મનન કરવું. અર્થાત્ સાધક બાધક યુક્તિપૂર્વક તેના ઉપર જોડો વિચાર કરી તે આત્માને લગતો અંતરનો નિર્ણય બાંધવો. એટલે કે તેના ઉપર મનન કરવું. આ મનનને અતે દેહ અને આત્માનો વિવેક થશે. એટલે કે આત્મા-દેહાદિ સંઘાતથી જિન છે એવી સમજ આવશે. આવી શરીર અને આત્માને લગતી સાચી દૃઢ સમજ આવતાં શરીર વગેરેના ઉપર વિરાગ આવશે. અને વિરાગમાં આત્માનું મૂલ્ય છે અને મિથ્યાનો ત્યાગ છે. તો વિવેકની દૃઢતામાંથી નીપજતા વિરાગને લઇને માણસ અનાત્માના ત્યાગપૂર્વક આત્માની પ્રાપ્તિ કરશે. ખસ. એ આત્મા મોદનીય છે. એટલે આનંદદાતા છે.

એ આનંદપ્રદતા આત્માને પ્રાપ્ત કરતાં, તે પ્રાપ્ત પુરૂષ દુનિયામાં યાવન્તજીવ આનંદમાં રહે છે. નચિકેતા એવો દૃઢવિવેકી અને વિરાગી જાળક છે, એટલે યમદેવ તેને આશીર્વાદ દેતાં કહે છે કે હે પ્રિય! તારે માટે તે આત્માનું આનંદભુવન ખુશી ગયું છે! જે કાર્ય યથાર્થ શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન અને આત્માનું સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તેને માટે પણ આનંદધામ આત્માનું જીવન સદા ખુલ્લુ રહેશે! ॥ ૧૩ ॥

अन्यत्र धर्मात्, अन्यत्र अधर्मात् अन्यत्र अस्मात् कृताकृतात् ।
अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत् पश्यसि तद्वद ॥१४॥

હે યમ! ધર્માત્=ધર્મથી અન્યત્ર=અલગ (ધર્મના સંબંધથી રહિત) અધર્માત્=અધર્મથી અન્યત્ર=અલગ (અધર્મના સંબંધથી અલગ) અસ્માત્=આ કૃતાકૃતાત્=કાર્ય અને અકાર્ય (સ્થૂળ સૂક્ષ્મ) શરીરથી અલગ, (અર્થાત્ કાર્ય અકાર્ય શરીરના સંબંધથી અલગ) મૂતાત્=મૂત ચ=તથા ભવ્યાત્=ભવિષ્યત્ (મરણ જન્મ) ચ=મનથી અન્યત્ર=અલગ યત્=જે તત્=તે વસ્તુ (આત્મવસ્તુ) તું પશ્યસિ=દેખે છે. (જણે છે) તત્=તે મને વદ=કહે. ॥૧૪॥

હે યમ! ધર્મથી અલગ, અધર્મથી અલગ, આ કાર્ય અને અકાર્યથી અલગ, જન્મ અને ભવિષ્ય એ જન્મથી અલગ જે તે વસ્તુ તું જાણે છે તે મને કહે. ॥૧૪॥

આગણા મન્ત્રમાં શરીરથી ભિન્ન એવો સૂક્ષ્મ જીવાત્મા કે જે જીવાત્મા સંસારકાળમાં ધર્માધર્મના સ્પર્શથી મુક્ત થતો નથી તેને લાગતું વિવિક્તજ્ઞાન હોયું. સાક્ષાત્કારમાં પરિણમનારી બ્રહ્મવિદ્યાનો એ નિયમ છે કે પહેલાં સાધકે પ્રકૃતિનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવું. તે મેળવ્યા પાદ પ્રકૃતિમાં ગૂંચવાઈને રહેલા, પ્રકૃતિથી પણ સૂક્ષ્મ જીવાત્માનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું. અને છેલ્લે પ્રકૃતિ અને પુરૂષ-ક્ષેત્રજ-જીવાત્માથી પણ સૂક્ષ્મતમ પરમાત્મા કે જે પ્રકૃતિ અને પુરૂષ જન્મેના નિવન્તા છે-અંતર્વાસિ છે, પ્રકૃતિ અને ક્ષેત્રજના કરતાં પર છે તે પરમ આત્માને લગતી સમજ પ્રાપ્ત કરવી. આ ક્રમ મુજબ જ સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અત્યાર સુધી નચિકેતાને પ્રકૃતિ અને પુરૂષનું જ્ઞાન મળ્યું, પણ પુરૂષને 'ધર્મ' યમદેવે કહ્યો છે. એટલે ધર્મથી દૂર નહિ એવો, અર્થાત્ ધર્માધર્મના સંબંધથી લેવાયેલો. આત્માને લગતું એ જ્ઞાન થયું, પણ પરમાત્માને લગતું નહિ. આત્મા યદપિ સ્વરૂપે પરમાત્મા જ છે પણ સંસારમાં જ્યાં સુધી છે એટલે કે જ્યાંસુધી દેહમાં છે ત્યાં સુધી એનું યથાર્થ સ્વરૂપ

બુમિતિના બિન્દુની માફક કદથી જ શકાય. તો એ ધર્મોધર્મનાં સ્પર્શથી પણ અલિપ્ત એવો જે પરમ આત્મા છે તેને લગતું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું રહ્યું. આથી મદામતિ નચિકેતા દેવે પરમ આત્માને લગતો પ્રશ્ન ભગવાન યમદેવ સમક્ષ કરે છે. નચિકેતા પૂછે છે કે હું યમદેવ! ધર્મથી અસંગ અને અધર્મથી અસંગ, આ કાર્ય અને અકાર્યથી બિન્ન, ભૂત અને ભવિષ્યથી પૃથક્ એવી જે વસ્તુને આપ જાણો છો તેને વિશે મને કહો. અર્થાત્ જે આત્મવસ્તુને ધર્મ અને અધર્મનો એટલે કે શુભાશુભ કર્મનો સ્વપ્ને પણ સ્પર્શ, યતો નથી. અર્થાત્ જે આત્મતત્ત્વ કર્મ અને કર્મવાસનાથી સદા અલિપ્ત રહે છે. તથા આથી જ જે આત્મવસ્તુ આ કૃત અને અકૃત એટલે કે સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરથી સ્વતંત્ર છે, તથા જે આત્મતત્ત્વ ભૂત અને ભવિષ્યથી અસ્પૃશ્ય છે એટલે કે ત્રણે કાળમાં જે એકરસ છે એ આત્મા નામની વસ્તુનું આપને દર્શન છે. તો એ આપે જોયેલા પરમ આત્માને લગતી મને દૃષ્ટિ દો. અર્થાત્ એવા પરમ પુરુષને લગતું જ્ઞાન મને આપ કૃપા કરો. ॥૧૪॥

सर्वं वेदाः यत् पदं आमनन्ति, तपांसि सर्वाणि चं यद्वदन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत् ते पदं
संग्रहेण ब्रवीमि “ओम्” इति एतत् ॥૧૫॥

હે નચિકેતા ! સર્વે=બધા વેદાઃ=વેદો (મન્ત્ર બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદો) યન્=જે પદં=પદને (પ્રાપ્ત-ત્ર આત્મ વસ્તુને) આમનન્તિ=વારંવાર કહે છે. ચ=તથા, તપસ્વિઓના (સંન્યાસી તથા વાનપ્રસ્થીઓનાં) સર્વાણિ=બધાં તપાંતિ=તપો યત્=જેને વદન્તિ=કહે છે. યદ્=જેની દિશ્ચન્તઃ=ધ્યાન કરનારા શ્રદ્ધાસ્થ શૂદ્રસ્થો શૂદ્રની પાસે બ્રહ્મચર્ય=બ્રહ્મચર્ય-વાસ ચરન્તિ=કરે છે તન્=તે પદં=પદને હું “તે=તને સંગ્રહેણ=સંક્ષેપથી બ્રવીમિ=કહું છું એતન્=એ ઓમ્=ઓમ્” ઇતિ=એ અક્ષર છે ! (ઓમ્ અક્ષરના સહારાથી પ્રાપ્ત થાય છે !)

હે નચિકેતા ! બધા વેદો જે પદને વારંવાર કહે છે તથા બધાં તપો જેને કહે છે, જેને ઈચ્છતા હોઈ જન્માશુ શૂદ્રસ્થો શૂદ્ર પાસે બ્રહ્મચર્ય-વાસ કરે છે તે પદ હું તને ટૂંકમાં કહું છું એ ‘ઓમ્’ એ અક્ષર છે ! ॥ ૧૫ ॥

આમ આગલા મન્ત્રમાં નચિકેતા પરમાત્મતત્ત્વ વિશે પૃચ્છા કરે છે. નચિકેતાના પ્રશ્નની જ વાર દેતી. તરત જ શૂરદેવ એ પ્રશ્નનો મધુર જવાબ દેતાં કહે છે. હે નચિકેતા ! બધાંય વેદો જે પદને વારંવાર કહે છે; તપસ્વીઓનાં

તપ જે પદનું વારંવાર કથન કરે છે; જે પદને ઇચ્છતા હોઈને જીજ્ઞાસુ ગૃહસ્થો ગુરુ પામે બ્રહ્મચર્યવાસ કરે છે; તે પદ વિષે હું તને સંક્ષેપમાં કહું છું. એ પદ તે 'જ્ઞ' છે. અર્થાત્ 'જ્ઞ' નામનો અક્ષર તે પરમપદ= પરમ આત્મા છે. 'જ્ઞ' પરમાત્માનું નામ છે. નામી નામથી જુદો નથી. જેમ માણસને કોઈ તેના નામે પોકારે તો તે તરત જવાબ દે છે, તેમ 'જ્ઞ' એ પરમાત્માનું નામ છે એમ જે જાણે છે તેને 'જ્ઞ' નામથી પરમાત્માને પોકારે તો પરમાત્મા જવાબ દે છે. માણસ માણસને જેટલાં ચેતનવાળો, જીવતો, જાગતો માને છે તેમ જે માણસ પરમાત્માને જીવતા-જાગતા-ચેતનસ્વરૂપ જાણે છે તે 'જ્ઞ' નામે પરમપિતા પરમાત્માને જે પોકારે તો તે જરૂર સાંભળે। એમાં સંશય નથી. નામસ્મરણનો મહિમા અચિન્ત્ય છે. વળી નચિકેતાના મંત્ર કરતાં યમદેવનો જવાબ જરા વિચ્છેદ લાગશે. નચિકેતા પરમાત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે એમ પૂછે છે ત્યારે યમદેવ તો પરમાત્માનું 'જ્ઞ' નામ છે એમ કહે છે. અહીં ઊંડો ખ્વનિ છે. પરમાત્મા કેવા છે તે આપણે શું જાણીએ? પરમાત્માને વિષેની યથાર્થ સમજ પરમાત્માને જ હોય! આથી પરમાત્માને જે ઐલાવવામાં આવે તો તે સ્વયં પોતાનું સ્વરૂપ કેવું છે તે બતાવી દે. આથી યમદેવ અહીં પરમાત્માનું સીધું સ્વરૂપવર્ણન ન કરતાં પરમાત્માને જ હાજર કરવાની ગુરુ-ચાવી કહે છે. કેમકે પરમાત્માનું સ્વરૂપ દર્શન પરમાત્માની ઇચ્છાને અધીન છે. આથી જીજ્ઞાસુએ તો પરમાત્માના સર્વાત્રિય નામનો સહારો લેવો ધટે. જ્યારે સાધક ખરા હૃદયથી-ભક્તિ-શ્રદ્ધાથી-પરમાત્માને જીવતા જાગતા જાણી તેના નામનો પરમવિહ્વલ હૃદયથી પોકાર કરશે એટલે તે સર્વભૂતત્રિય, સર્વભૂતાધિવાસ-સર્વવ્યાપી, પરમગ્રેમ સ્વરૂપ પરમાત્મા તેને સૌ જગ્યાએથી જવાબ દેશે. તેની સમક્ષ હાજર રહેશે. હુમ્પ દક્ત એટલું જ છે કે માણસ પરમાત્માને માણસ જેટલો સમજી પણ માનતો નથી। આથી અહીં ભગવાન યમદેવ, નચિકેતાને ભગવાનનું નામસ્મરણ કરાવે છે. એ પરમાત્મા કેવા છે તે જાણતમાં પરોક્ષ રીતે કહે છે કે તમામ વેદો એ પ્રાપ્તવ્ય આત્માને વારંવાર કહે છે અર્થાત્ વેદ, બ્રાહ્મણ ગ્રંથો અને ઉપનિષદો વારંવાર પરમાત્મા પ્રાપ્ત કરવા જેવો છે એમ કહે છે. તપસ્વીઓનાં તપ પણ પરિણામે એમ જ કહે છે કે પરમાત્મા જ પ્રાપ્ત્ય છે. ગુરુ પાસે જઈ બ્રહ્મચર્યપૂર્વક વસતા ગૃહસ્થોનો પણ એ જ અનુભવ છે કે પરમાત્મા પ્રાપ્ત્ય છે. હે નચિકેતા! જે પદના જ્ઞાન માટે તે ઇચ્છા બતાવી છે તે

પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે, એમાં સૌ પ્રાપ્ત પ્રમાણેની સંમતિ છે. એ પદ
જકાર મન્ત્રનો સહારો લેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તું 'ઝ' તું રમરણ કર
હૃદયગુહામાં વસતા પરમપિતાને એ નામે, પ્રકટ થવાની કૃત્તિ પડશે. ॥૧૫॥

एतत् हि एव अक्षरं ब्रह्म, एतद् एव अक्षरं परम् ।

एतद् हि एव अक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ १६ ॥

एतत्=આ અક્ષર=અક્ષર (ઝ) એવ=જ હિ=નિશ્ચય બ્રહ્મ=બ્રહ્મ=અવિન્ય
નામ હોવાથી બ્રહ્મ છે. एतत्=એ અક્ષર=અક્ષર એવ=જ પર=પરબ્રહ્મ (ધર્માધર્મ
આદિ સંબંધથી રહિત બ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધન હોવાથી પરબ્રહ્મ) છે. हि=
નિઃસંદેહ एतत्=એ અક્ષર=અક્ષરને એવ=જ જ્ઞાત્વા=ભણીને (સમજીને) य=
જે મનુષ્ય यत्=જે વસ્તુ इच्छति=ઈચ્છે છે તે तस्य=તેની तत्=તે છે. (તેને તે
પ્રાપ્ત થાય છે). ॥ ૧૬ ॥

આ અક્ષર જ નિશ્ચય બ્રહ્મ છે. આ અક્ષર જ પરબ્રહ્મ છે, જરૂર આ અક્ષરને જ
ભણીને જે, જે કાંઈ માહે છે તે છે. ॥ ૧૬ ॥

આમ વેદાદિ, પરમાત્મા જ પ્રાપ્ત્ય છે એમ કહે છે, અને તે પરમાત્માની
પ્રાપ્તિનો સૌથી રહેલો ઉપાય તેના પરમ પવિત્ર મધુર નામનો સહૃદયપણે
નિરન્તર જાપ છે એમ જાગવાન યમદેવે કહ્યું. હવે એ નામરમરણનો જ
અદ્વિત્ય મહિમા બતાવતાં વળી કહે છે હે નમિકેતા ! આ ઝ અક્ષર જ
બ્રહ્મ છે. કેમકે નામથી નામજાનો જુદો નથી ! એ અક્ષર 'ઝ' જ પરમ
બ્રહ્મ છે. એટલે કે ધર્માદિના સંબંધથી રહિત પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિનું સાધન
હોવાથી પરબ્રહ્મ છે. સાધનની જ પરાકાષ્ટા સાખ્ય છે ! વળી એ અક્ષરબ્રહ્મને
ભણીને જે મનુષ્ય જે ઈચ્છે તે તેને પ્રાપ્ત થાય છે, કેમકે મનુષ્ય પરમાત્માની
પ્રાપ્તિથી પૂર્ણકામ થાય છે. સર્વપ્રાપ્તિ પૂર્ણકામતાની ઝાળખમાં છે,
વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં નથી. આત્મા પૂર્ણકામ હોઈને સર્વેષણનો ત્યાગ સહજ
હોય છે. અને સર્વેષણના ત્યાગમાં સત્ત્વસંકેપતા છે, એટલે આત્માની
પૂરી ઝાળખમાં અતિહત ઐશ્વર્ય છપાયું છે. ॥ ૧૬ ॥

एतत् आलम्बनं श्रेष्ठं एतद् आलम्बनं परम् ।

एतत् आलम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ १७ ॥

एतत्=આ (ઝ) શ્રેષ્ઠ=અથા સહારાઓથી ઉત્તમ આલમ્બન=સહારો
છે. एतत्=આ પર=અથા સહારાઓથી ઊંચો આલમ્બન=સહારો છે. एतत्=

આ (સર્વશ્રેષ્ઠ અને સર્વોચ્ચ) આલમ્બનં=સહારાને જ્ઞાત્વા=જાણીને મનુષ્ય
બ્રહ્મલોકે=બ્રહ્મલોકમાં (બ્રહ્મરૂપી નિર્જલોકમાં) મહીયત્તે=મહિમાને (મોટાઇને)
પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૭ ॥

આ સર્વોત્તમ સહારો છે. આ સર્વોચ્ચ સહારો છે. આ સહારાને જાણીને
બ્રહ્મલોકમાં મનુષ્ય મહિમા પ્રાપ્ત કરે છે। ॥ ૧૭ ॥

ભગવાનના નામનો સહારો સૌથી ઉત્તમ છે. આલમ્બનની દૃષ્ટિએ
સંસારને તરવા માટે નામસ્મરણથી વધીને કોઇ ઉપાય નથી. આથી હવે
પરમાત્માના નામ સ્મરણનો મહિમા ગાતાં વચરેવ કહે છે કે હે નયિકતા !
આ હૈં નામનો સહારો સર્વશ્રેષ્ઠ છે. એ સહારો સર્વોચ્ચ છે. આ સર્વશ્રેષ્ઠ
અને સર્વોચ્ચ આલમ્બન જાણીને-સમજીને તેનો આધાર લેનાર મનુષ્ય
બ્રહ્મલોકમાં મહિમાને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે જે મનુષ્ય પરમપ્રેમથી
પરમાત્માના હૈં નામને સન્નિધિ જાણે છે-નિષ્કામભાવે રટે છે તે મનુષ્ય
બ્રહ્મરૂપી નિર્જલોકમાં મહત્તાને પામે છે. બ્રહ્મ-પરમાત્મા એ સૌનો નિર્જલોક
છે. સ્વરૂપ છે. એ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત પુરૂષ આત્માના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત
થાય છે. અને આત્મા તો સદા નિજ મહિમામાં સ્થિર છે. આત્માનો મહિમા
એટલે મોટાઇ. એ મોટાઇને હદ નથી. એટલે કે પરિપૂર્ણ સમ્બિદાનન્દ
સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠા પામવી એ સૌથી પરમ મહત્તા છે. અને એ પરમ મહત્તાની
પ્રાપ્તિનું સાધન ભગવાનનું વ્યાવિધિ નામસ્મરણ છે. ॥ ૧૭ ॥

ન જાયતે ત્રિઘટે ઘા વિપશ્ચિત્ નાર્યં કુતશ્ચિત્ ન ધમૂય કશ્ચિત્ ।
અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥૧૮॥

આ વિપશ્ચિત્=સર્વનો દૃષ્ટા આત્મા ન=નથી જાયતે=જન્મતો નથી
ત્રિઘટે=મરતો ન=નથી તો અર્થ=એ કુતઃ=ક્યાંથી ચિત્=કદી ધમૂય=થયો ન=
ન તો કઃ=કોઈ ચિત્=કદી એનાથી થયો અર્થ=એ અજઃ=અજન્મા છે. નિત્યઃ=
નિત્ય છે. શાશ્વતઃ=એકરસ રહેનાર (નિર્વિકાર) છે. પુરાણઃ=સનાતન છે. ન=
ન તો શરીરે=શરીર હન્યમાને=મરતાં હન્યતે=માર્યો જાય છે. ॥ ૧૮ ॥

આ સર્વનો દૃષ્ટા આત્મા નથી જન્મતો, નથી મરતો, નથી એ ક્યાંથી કદી
થયો ન તો કોઈ કદી એમાંથી મર્યો ! એ અજન્મા, નિત્ય, એકરસ, સનાતન છે. ન
તો શરીર માર્યું જવાં એ માર્યો જાય છે. ॥ ૧૮ ॥

આમ સંસાર તરવા માંગતા પુરૂષે ભગવન્નામનું આલમ્બન લેવું એમ
ચરેવ વચરાજે કહ્યું. આમ ભગવન્નામનો આધાર લઇને જે માણસ નિરંતર

જીવનમાં વર્તે છે, તેને ભગવાન=પરમાત્માને ક્ષમતા કેવી સમજ થાય છે એ બતાવતાં મરણોત્તર પણ આત્મા તો રહે છે જ એવું નચિકેતાને દર્શન કરાવે છે કે હે નચિકેતા ! આ આત્મા કે જે સર્વનો દષ્ટ છે તે નથી જન્મતો કે નથી મરતો. એ કોષકમાંથી કદી થયો નથી, ન તો કોષ કદી એમાંથી થયું. અર્થાત્ આત્મા એ સર્વદષ્ટ છે, આ પહેલું દર્શન છે. સર્વદષ્ટ છે એટલે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ હોઈ સર્વજ્ઞ અને સર્વવ્યાપી છે. પરમાત્માની નિષ્કા બહાર અણુ પણ રહી શકતું નથી ! આ આત્મા શરીરના જન્મ સાથે જન્મનો કે શરીરના મરણ સાથે મરતો નથી, આ બીજું દર્શન છે. વળી એ આત્મા અકારણ હોઈને કોષ કારણાન્તરમાંથી થતો નથી. એટલે કે એ સ્વયંભૂ છે. વળી ખૂબ ઊંડું વિચારતાં તો કોષપણ વસ્તુ આ આત્મામાંથી પણ થઈ નથી. એટલે કે આત્મા એક અને અદ્વિતીય હોઈને આત્માથી બિન્ન કોઈની અસ્તિ જ નથી. તો બહું જ=સ્થાવરજંગમ આત્માસ્વરૂપ હોઈને આત્મામાંથી આત્મબિન્ન કોષ વસ્તુ થતી નથી. દ્રૂંકમાં આત્મા જ તે તે રૂપે વર્તી રહેલ હોઈને આત્માથી અલગ એવી કશી ચીજ ન હોવાથી આત્મામાંથી કોષપણ થયું નથી એમ ધમદેવ કહે છે. આ છે ત્રીજું દર્શન. ઉપલા દર્શનોમાંથી જ રૂબે છે કે આત્મા અજન્મા છે. ત્રિકાલાબાધિત-સત્ય-સદા હોનારો છે. એકરસ છે. સનાતન-જૂનો છતાં એ નિત્ય નવો છે. આવો આત્મા મૂળ સ્વરૂપે હોઈને જ શરીર હણાતાં એ હણાતો નથી. એટલે કે કોષપણ ક્રિયાનો એ ત્રિપથ થઈ શકતો નથી ! આમ જેને આત્મા સર્વદષ્ટ સ્વયંભૂ અને અદ્વિતીય, અજન્મા, અમૃત, સદા હોનારો, એકરસ અને નિત્ય નવો છે એવું દર્શન થાય તેને સંમંજશે કે શરીર બાદ પણ આત્મા રહે છે. ॥ ૧૮ ॥

હન્તા चेन्મન્યતે હન્તું હતધ્વેત્ મન્યતે હતમ્ ।

उभौ तौ न विजानीतः नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

હન્તા=હણનાર ચેત્=જો પોતાની જાતને હન્તું=મારવાવાળો મન્યતે=સમજે છે અને હતઃ=હણાયેલ ચેત્=જો પોતાની જાતને હત્તું=હણાયેલ મન્યતે=સમજે છે. તો તૌ=તે ઉભૌ=મને ન વિજાનીતઃ=નથી જાણતા (આત્માના સ્વરૂપને નથી જાણતા) કેમકે ન=ન તો અયં=એ. (આત્મા) હન્તિ=હણે છે કે ન=ન તો હન્યતે=હણાય છે.

હણનાર જો જાતને હણવાવાળો સંમજે અને હણાયેલો જો જાતને હણાયેલ માને તો તે બંને નથી જાણતા કેમકે આ આત્મા નથી હાન્યતો કે નથી હણાતો. ॥ ૧૯ ॥

આત્મા હનનક્રિયાનો વિષય થતો નથી એનું આગલા મંત્રમાં સૂચન કર્યું. તે જ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં આત્મા જન્મ-મરણથી પર છે એમ બતાવતાં કહે છે કે હણનાર જો પોતાની જાતને હણનાર માને અને હણાયેલ જો જાનને હણાયેલી માને તો તે બન્ને આત્માના વિશેષ રૂપને જાણતાં નથી. આ આત્મા હણતો કે હણાતો નથી. અર્થાત્ જો માણસ આત્માને હનનનો વિષય માને કે કર્તા માને તે માણસનું દર્શન નીતરૂં નથી, મેઝું છે. આત્મા સ્વરૂપે કદી કર્તા=કે કર્મ થઈ શકતો નથી. કર્તા અને કર્મ તો પ્રકૃતિ જ તે તે રૂપે થાય છે. અને કોઈનું કર્તૃત્વ કે કર્મત્વ કોઈના ઉપર લાદવાથી વસ્તુસ્થિતિમાં ફેરફાર થઈ જતો નથી. બ્રહ્મણને લિદ્ધ માનવાથી બ્રહ્મણ બ્રહ્મણ મટી જતો નથી કે લિદ્ધ થઈ જતો નથી ! આથી જ મનુષ્ય આત્માના વિશેષ સ્વરૂપને જાણે છે તેની આત્મામાં કર્તૃત્વ ભોક્તૃત્વ કર્મત્વ વગેરેની સમજ હોતી નથી, આ છે આત્માનું વિશેષ ગુણ. ॥ ૧૯ ॥

अणोरणीयान् महतो महीयान् आत्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ।
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको घातुः प्रसादात् महिमानं आत्मनः ॥ ૨૦ ॥

અણો=સૂક્ષ્મથી અણીયાન્=અતિસૂક્ષ્મ તથા મહતઃ=મોટાથી મહીયાન્=બહુ મોટા આત્મા=આત્મા અસ્ય=આ જન્તોઃ=પ્રાણીની ગુહાર્યા=હૃદયગુહામાં નિહિતઃ=સ્થિત છે ! તં=તેને અક્રતુઃ=નિઃસંકલ્પ થયેલો (બધી કામનાઓથી રહિત બનેલો) મનુષ્ય ઘાતુઃ=વિધાતા (જગત્કર્તા) ની પ્રસાદાત્=કૃપાથી પંડ્યતિ=જુવે છે-સાક્ષાત્ કરે છે અને વીતશોકઃ=શોકરહિત થઈ આત્મનઃ=આત્માના મહિમાનં=મહિમાને પ્રાપ્ત કરે છે (અર્થાત્ જીવન્મુક્ત થઈ આત્માનન્દને ભોગવે છે) ॥ ૨૦ ॥

સૂક્ષ્મથી અતિસૂક્ષ્મ તથા મહાનથી અતિ મહાન આત્મા, આ પ્રાણીની હૃદયગુહામાં સ્થિત છે. તેને નિઃકામ મનુષ્ય હૃદયપ્રસાદથી જુવે છે. અને શોકરહિત થઈ આત્માના મહિમાને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૨૦ ॥

આમ આગલા મંત્રમાં આત્મનત્વ સ્વરૂપે અજન્મા, અજર અને અમર છે એમ બતાવ્યું, હવેના મંત્રમાં એ આત્મા કેવો છે, ક્યાં છે, કોનાથી એનાં દર્શન થાય છે અને કેવી રીતે એ દર્શન થાય છે તથા આત્મદર્શી મનુષ્યને શું ફળ મળે છે, એ બતાવતાં લગવાન વખદેવ કહે છે. હે પ્રિય નયિકેતા ! આ આત્મા સૂક્ષ્મથી પણ અતિસૂક્ષ્મ છે. એટલે સૂક્ષ્મ વસ્તુઓમાં એ અતિસૂક્ષ્મરૂપે વસેલા છે અને એ આત્મા મહાનથી પણ અતિ મહાન છે

આસીનો દૂરં વ્રજતિ શ્યાનો ડડ યાતિ સર્વતઃ ।

કસ્તં મદામદં દેવં મદન્યો જ્ઞાતુમર્હતિ ॥ ૨૧ ॥

તે આત્મા આસીનઃ=ખેડેલો હોઈ (જગતો હોઈ) દૂરં=દૂર વ્રજતિ=જાય છે (જગતરૂપે ફેલાઈ જાય છે.) અને જ્યાંનં=ગિયેલો હોઈ સર્વતઃ=ચારે બાજુથી આયાતિ=પાછો આવે છે (જગતરૂપી ફેલાવાને સંકેતી એક થઈ જાય છે.) તં=તે દેવં=દેવાના દેવ તથા મદામદં=મદની સામગ્રી હોવા છતાં એ મદથી રહિતને કઃ=કોણ અન્યઃ=ખીજો (તાગથી લિન્ટ બીજો કોણ) મદ=મારી કનેથી જ્ઞાતું=જાણવાને ઈર્હતિ=ચોગ્ય છે? ॥ ૨૧ ॥

તે ખેડેલો હોઈને દૂર જાય છે તથા ગિયેલો હોઈને ચોમેરથી પાછો આવી જાય છે. મદ કરવાની સામગ્રીઓ મોલૂદ હોવા છતાં જે મદ કરતો નથી એવા તે દેવાના દેવને કોણ તારા સિવાય ખીજો, મારી કનેથી જાણવાને ચોગ્ય છે? ॥ ૨૧ ॥

જે પરમાત્માની પ્રાપ્તિથી માનવ નિત્ય પરમાત્મપ્રતિષ્ઠ થાય છે તે આત્માની શક્તિ કઈ છે? એ બતાવતાં વળી નચિકેતાને અભિનન્દન આપતાં આનન્દોલ્લાસમાં ગુરુવચ્ચ કહે છે-હે નચિકેતા! જે આત્મા ખેડેલો હોઈને દૂરદૂર જાય છે, અને ગિયેલો હોઈને ચોમેરથી પાછો આવી જાય છે તેવા પરમાત્માને મારી પાસેથી તારા સિવાય કોણ જાણવાને ચોગ્ય છે! આત્મા ખેડેલો હોઈને દૂર જાય છે એટલે કે જેમ ખેડેલો માણસ જમતો હોઈને મન દારા દૂર દૂર પ્રવાસ કરે છે તેમ આ પરમાત્મા જમતા હોય છે ત્યારે દૂરદૂર સંકલ્પ દારા પ્રવાસ કરે છે એટલે કે પરમાત્મા સૃષ્ટિકાલે જમતા હોઈને પોતાના સંકલ્પથી જગતરૂપે ચોમેર પથરાઈ જાય છે. અર્થાત્ પરમાત્માની જમતી અવસ્થા એટલે સૃષ્ટિનો ફેલાવો! અને તેમની મુપુષ્ટિ અવસ્થા એટલે સૃષ્ટિનો પ્રત્યક્ષ! આ વાત લોકિક દૃષ્ટિએ સમજવી છે. બાકી પરમાત્માને જાગૃતિ કે મુપુષ્ટિ બેમાંથી એક નથી. પરમાત્મા સ્વરૂપે અવિરુદ્ધ ચૈતન્યપદ્ધતિ હોઈને એમને સદૃશ જાગૃતિ જ છે. એટલે અહીં જાગૃતિ અને સ્વાપનો સ્થૂલ અર્થ ઘટે નહિ. આથી પરમાત્માની જાગૃતિ એટલે પેલો “એવોહં ઘહુસ્યાં પ્રજાયેચ” આકારનો ધન્ય સંકલ્પ. એ સંકલ્પનું સેવન કરતાં, પરમાત્માના હક્ષણગાત્રથી પ્રકૃતિરૂપી પરમાત્માની પરમ મદાન, અધર્મિતધર્મનાધરીપરી, મહામાયા ભગવતી, જગદ્ગર્ભને ધારણુ કરે છે અને બદાંજસિ કિંકરીની માફક તેમની અનુદ્વંદ્ય સિસૃક્ષા મુજબ સ્થાવરજંગમ જગતરૂપે વર્તમાન થાય છે. ત્યારે “એવોહં ઘહુસ્યાં પ્રજાયેચ” ની વિરુદ્ધ

સંકલ્પ યાય એટલે મહામાયા ભગવતી પ્રકૃતિ સૃષ્ટિ મંડાલુને સંકેદી ભગવાનના પરમ સ્વરૂપની અંદર વિધીન થઇ જાય છે ! આનું નામ છે પરમપિતા પરમાત્માની જગૃતિ અને નિદ્રા. પરમપિતાની જગૃતિમાં સૃષ્ટિ સરકે છે. તેમની યોગનિદ્રામાં સૃષ્ટિ લીન થાય છે. આવા એ પરમ દેવ છે ! હે નચિકેતા ! આ ભગ્ય દર્શન હું કેને કહું ! વળી આ પરમ દેવ કેવા છે ! 'મદામદં' એટલે મદ કરવાની સમસ્ત સામગ્રીઓ હાજર છે-સદા પ્રાપ્ત છે પણ જેઓ મદમાતા થતા નથી-એટલે કે 'અદ્ભલાવ' કરતા નથી-અત્યંત અમાની છે તેવા મહામહિમ પરમપિતા દેવાધિદેવને લગતી રહસ્ય વાર્તા તારા સિવાય ખીન્ને કાણુ મારી પાસે જાણવાને યોગ્ય છે ! અર્થાત્ હે નચિકેતા ! તું જ ધન્યભાગી છે. અહો ! ગુરૂની પ્રસન્નતા ! સુહૃદ થઇને આચાર્ય ત્રિપ શિષ્યને શું ન બતાવે ! સૃષ્ટિનું રહસ્ય રહેાટન ગુરૂપા સિવાય કેને મળે ? ॥ ૨૧ ॥

અશરીરં શરીરેષુ અનવસ્થેષુ અવસ્થિતમ્ ।

મહાન્તં વિમું આત્માનં મત્વા ધીરો ન શોચતિ ॥ ૨૨ ॥

હે નચિકેતા ! તે કે જે શરીરેષુ=બધા શરીરોમાં વર્તમાન હોઈને પણ અશરીરં=શરીરથી રહિત છે. તથા અનવસ્થેષુ=જગતના બધા અસ્થિર પદાર્થોમાં વર્તમાન હોઈ અવસ્થિતં=સ્થિર (અચલ છે) છે. તે મહાન્તં=સર્વથી મહાન વિમું=બાપક આત્માનં=આત્માને મત્વા=સમજીને ધીરઃ=બુદ્ધિમાન ન શોચતિ=નથી શોક કરતો (શોકરહિત થઈ જાય છે.) ॥ ૨૨ ॥

હે નચિકેતા ! તે કે જે બધાં શરીરોમાં વર્તમાન હોઈને પણ શરીરથી રહિત છે. અને જગતના બધા અસ્થિર પદાર્થોમાં વર્તમાન હોઈને પણ સ્થિર છે, તે સૌથી મહાન બાપક આત્માને જાણીને બુદ્ધિમાન શોકથી રહિત થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

આગલા મન્ત્રમાં પરમાત્માની અદ્ભુત શક્તિનો ખ્યાલ આપ્યો. વળી આ મન્ત્રમાં આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આપી તેના જ્ઞાનનું જીવન દરમ્યાન અનુભવી શકાય એવું કૃપા બતાવતાં કહે છે; હે નચિકેતા ! આ આત્મા બધાં શરીરોમાં વર્તમાન હોવા છતાં તે શરીરરહિત છે. શરીર પ્રતિક્ષણ ક્ષીણ થાય છે. આવાં પ્રતિપણ ક્ષીણ થનારાં શરીરમાં સદા વર્તમાન હોવા છતાં તે પ્રતિક્ષણ ક્ષીણ થતો નથી અર્થાત્ શરીર ક્ષયયુક્ત છે. આત્મા અક્ષય છે. શરીર અને આત્મા એ બન્નેના સ્વરૂપ અને ધર્મ ભુદ છે. જગતના તમામ અસ્થિર પદાર્થોમાં રહેતો હોવા છતાં એ એક જ સ્થિર છે. એટલે કે આત્મા

સિનેમાના પડદા જેવો છે. સિનેમાના પડદા ઉપર અનેક ચિત્રવિચિત્ર ચિત્રોની અવરજવર થાય છે પણ તે બધાં પેલા પડદા ઉપર જ થાય છે, પડદાને આધારે રહે છે અને છતાં પડદો તેમનાથી લેખાતો નથી તેમ સર્વના આધારરૂપ આત્માના ઉપર જગતનું ચક્રતચિત્ર રાત્રિદિવા ચાલ્યા કરે છે. તે બધાંમાં આત્મા છે પણ આત્મા તે બધાને લીધે નથી. આત્મા છે તે બધાં છે. વળી આ આત્મા મહાન છે. સર્વવ્યાપી છે. મહાન એટલે દરેક દષ્ટિએ સૌથી મોટો છે. પરિણામ દષ્ટિએ-સ્વરૂપ દષ્ટિએ-ધર્મ દષ્ટિએ-શુદ્ધ દષ્ટિએ-અશ્વય દષ્ટિએ વગેરે જેટલી કલ્પી શકાય તેટલી તમામ દષ્ટિએ આત્મા મહાન છે. વળી એ વિશુ એટલે વ્યાપક અગર તો વિવિધરૂપે થનારો એટલે કે સ્થાવરજંગમ સ્વરૂપે સ્વયમેવ થનારો છે ! આવા અક્ષયી, સર્વધાર, સર્વમહાન, સ્વયંભૂ આત્માને આવી રીતે જાણનાર શુદ્ધિમાન પુરુષ શોક કરતો નથી. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માપવાનું-જાણવાનું-સ્વસંવેદ સાધન છે શોકરહિતતા. શોકરહિતતા જ્યારે કામગી સ્વભાવ યર્ષ પડે ત્યારે સાધકે જાણવું કે આત્મજ્ઞાન થયું છે. શોક ત્રિય વસ્તુના વિયોગને લીધે જન્મનારો સંતાપ છે. માણસને સૌથી ત્રિય તેનું શરીર છે. એ શરીરનો પણ વિયોગ આવીને ખડો થાય તો તેથી જ્યારે એ સંતાપ ન કરે ત્યારે જાણવું કે હવે આત્માનું જ્ઞાન થયું છે. પુત્ર-પત્ની-ગેહ વગેરે પદાર્થો યદ્યપિ ત્રિય છે છતાં શરીર કરતાં વધારે વહાલાં નથી. એટલે ઇન્દ્રિયાર્થોના વિયોગમાં તો તેવાને સંતાપ થટે જ નહિ. આ છે આત્મજ્ઞાનની કસોટીનું સાધન. ॥૨૨॥

જાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ ન મેઘયા ન બહુના ધ્રુવેન ।
યમેવ યપઃ વૃણુતે તેન લભ્યઃ તસ્ય યપઃ આત્મા વિવૃણુતે તનું સ્વામ્ ॥૨૩॥

અર્થ=આ આત્મા=આત્મા પ્રવચનેન=ભણવા બણાવવાથી ન લભ્યઃ= નથી મળી શકે એવો. ન=ન તો મેઘયા=ભુદ્ધિથી (ભુદ્ધિની કલ્પનાથી) તથા ન=ન તો બહુના=બહુ ધ્રુવેન=સાંભળવાથી (કથા વ્યાખ્યાન વગેરેના શ્રવણથી) મળતો ! યં=જેને યપઃ=નિશ્ચય યપઃ=આ (આત્મા) વૃણુતે=પસંદ કરે તેન=તેનાથી લભ્યઃ=એ મેળવાય એવો છે. તસ્ય=તેને માટે યપઃ=આ આત્મા=આત્મા સ્વાં=પોતાના તનું=શરીરને (સ્વરૂપને) વિવૃણુતે=ખોલી દે છે. (પોતાના શરીર ઉપરથી માંખાવી પડદો ઢાંકી લે છે. ॥ ૨૩ ॥

આ આત્મા પ્રવચનથી કે ભુદ્ધિની દોષથી કે બહુ શ્રવણથી મેળવાય એવો નથી. જેને નિશ્ચય એ આત્મા પસંદ કરે છે તેનાથી મેળવાય છે. તેને માટે એ આત્મા પોતાના શરીરને ખુલ્લું કરે છે ! ॥ ૨૩ ॥

આવા અદ્ભુત પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું સાધન શું? કેવી રીતે એ પરમપિતાનો સાક્ષાત્ યોગ થાય? જેના યોગમાં ગદગદો આનંદ છે, જેના વિયોગમાં નિરન્તર દાવાનલનો સંતાપ છે, એ પરમપિતાને પામવાનાં સાધન શું છે? ગુરુદેવ કૃપા-અર્થી એ જનારી પોતાની મુહૂર્તનાનો પૂર્ણ પરિચય દે છે. યમદેવ કહે છે હે પ્રિય નચિકેતા! હવે હું તને અધ્યાત્મવિદ્યાનું અંતિમ રહસ્ય કહી દઉં છું. સાવધાનીથી તે તું સાંભળ. આ આત્મા પ્રવચનથી મેળવાય એવો નથી! ઇંચોને મસ્તકમાં આનુપૂર્વિક ધારણ કરવાથી મળી શકે એવો નથી. અગર તો એને વિષે ખૂબ સાંમગવાથી મળે એવો નથી. તો એની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય? હે પ્રિય! એ આત્મા જેને પસંદ કરે તે પુરુષને તે મળે. તેની સમક્ષ એ આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ જોલે છે. આટલામાં અધ્યાત્મવિદ્યાનું રહસ્ય છે. પ્રવચનથી આત્મા મળતો નથી એટલે કે નિરન્તર બણવા બણવાથી આ આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજાતું નથી! બગવાન હૈયામાં રહે છે. પુસ્તકોમાં ક્યાં વસે છે? ટીપણીને નીચોવવાથી ટીપણીમાં લાખેલો વરસાદ પડતો નથી! ટીપણું તો કહી છૂટે કે લાઘ! અમુક વખતે વરસાદ પડશે! પણ ટીપણું નીચોવવાથી તો એક ટીપું પણ પાણી ન પડે. તો શાસ્ત્રો નીચોવવાથી તો પરમાત્મા નહિ ટપકે. શાસ્ત્રો તો એટલું કહી છૂટે કે લાઘ! હૃદયાકાશમાં પરમાત્મા વસે છે. અને ત્યાં જ એ વરસી રહ્યા છે. શાસ્ત્રોને નીચોવવાથી તે પરમાત્માની પ્રસન્નતા ટપકતી નથી! આ સાદું સરળ સીધું સમજાવ એવું છે. તેમજ મેધાથી પણ દહાડો ન વળે. મેધા એટલે ધારણાશક્તિ. શાસ્ત્રોને જ્ઞાનતંત્રોમાં ભરી રાખવાની શક્તિ. જખરી યાદદાસ્ત એટલે મેધા. મગજમાં શાસ્ત્રોને ભરી રાખવાથી જ નો આત્મા મળતો હોય તો તો પુસ્તકશાળાનાં કપાટો પણ આત્મજ્ઞાનનાં પૂરાં અધિકારી છે! પણ કપાટો હોય શાસ્ત્રોને ટીકા સહિત પોતાનામાં સંગ્રહી રાખતાં છતાં જેમ જડ જ રહે છે, તેમ શાસ્ત્રોને ટીકા અને ઉપદેશો સહિત જ્ઞાનતંત્રોમાં કપાટમાં સંગ્રહી જ રાખનાર પરિમદી પુરુષ જડ રહે એવો પૂરો સંભવ છે. વળી આત્મા ધણાં ધણાં કથા પુરાણ શાસ્ત્રો વગેરેને સાંભળવાથી પણ મળે એવો નથી! કથા પુરાણો તો દીકરીને સાસરે વળાવનારાં માખાપ જેવાં છે. બીયારાં માખાપ દીકરીને પાળી, પોષી, મોદી કરી, સાસરે વળાવતી વખતે આંમુથી ભરપૂર આંખે પાપર સુધી વળાવી જાય, પણ તેથી આગળ ન જાય. તેમ શાસ્ત્રોનું, પુરાણોનું કે કથા આખ્યાનોનું શ્રવણ, કહીન જુદીરૂપી વધૂનું પરમાત્મા સાથે વાચ્યજ્ઞાન કરી તેનો

યોગ કરાવવાની ખટપટ કરી નિવૃત્ત થાય. પણ સાચો યોગ તો ધણીને જ થાય ! આથી કયા સાંભળીને કાન ફુટે તોયે બ્રહ્મજ્ઞાન ન થાય એ સોચે સો ટકા સંભવ છે ! આમ દયાળુ અને રહસ્યજ્ઞ આચાર્ય, પ્રવચન, મેધા કે શ્રવણ આત્માની પ્રાપ્તિનાં સાધન નથી એમ કહે છે. આનો અર્થ કોઈ એમ ન માને કે આત્મજ્ઞાનમાં પ્રવચન, મેધા કે શ્રવણ, ઉપયોગી નથી. અરે એ ત્રણે તો અતિ ઉપયોગી છે. પણ તે બોમિયા માત્ર બની શકે. એથી વધુ મદદ કરવાની એમની શક્તિ નથી. આત્માનું જ્ઞાન-મેળાપ તો આત્માને અંધીન છે. કોઈ મહારાજને મળવું હોય તો તે મિલન જેમ મહારાજની ધૃષ્ટિ ઉપર અવલંબે છે. વચ્ચેના અધિકારીઓ એ મેલાપને સગવડબધો કરી આપે પણ છેવટે તો તેનો મુખ્ય આધાર મહારાજની મરજી ઉપર જ હોય છે તેમ પરમાત્માનો યોગ પરમાત્માને આપણને મળવાની મરજી છે કે નહિ તેના ઉપર જ અવલંબે છે. તેની મરજી ન હોય તો આપણી બળજબરીએ કશું ન વળે. શાસ્ત્રનાં પ્રવચનો કે ધારણ કે શ્રવણનાં ટેટં ત્યાં ન આવે ! તેમની ભલામણ ત્યાં ન ખપ આવે. આથી કોઈ શાસ્ત્રાભ્યાસ-ધારણ કે શ્રવણની કિંમત ઓછી નથી. અધ્યાત્મવિદ્યામાં એ અતિ ઉપયોગી છે. પણ છેવટની ભૂમિકાએ એમનો પત્તો નથી એટલું જ આચાર્ય-દેવનું સૂચન છે !

તો આ આત્મા મળે કોને ? આ સમ્રાટોનો સમ્રાટ, અખિલ બ્રહ્માંડનો નાયક કોને દર્શન આપે ? આચાર્યજી રહસ્યનું રક્ષાદન કરતાં કહે છે કે જેને એ પરમપિતા પસંદ કરે તેને. એટલે કે પરમાત્માનાં કોને દર્શન થાય એ બાબતમાં આપણાથી કશું ન કહેવાય. જેના ઉપર તે પરમપિતાની પસંદગી ઉતરે તેને જ તેનાં દર્શન થાય ! આ પસંદગીમાં કશે પક્ષપાત નથી. ભગવાનને ધરે કોઈની સીકારસ ચાલતી નથી. પિતા જેમ લાયક પુત્રોના ઉપર સ્વયમેવ પ્રસન્ન થાય છે-સ્વયમેવ તેને પોતાનો ભંડાર-ઋદ્ધિ-સિદ્ધિ બતાવી દે છે-પુત્રના માંગ્યા સિવાય જ જેમ તેને સંસારનો કારભાર સોંપે છે અને પ્રસંગે પ્રસંગે તેને હિતકારી સજાહ દર્ષ દોરે છે તેમ પરમપિતા પરમાત્મા તેના વિશ્વકુટુંબમાં જે જે લાયક પુત્રો હોય તેના ઉપર સ્વયમેવ પ્રસન્ન થાય છે. સ્વયમેવ તેની સમક્ષ પોતાનો અપાર-અગાધ-અનન્ત-અખૂટ ઋદ્ધિ સિદ્ધિનો ભંડાર બતાવી દે છે. તેના માંગ્યા સિવાય જ વિશ્વકારભાર તેને મુખત કરે છે. પ્રસંગે તેને હિતકારી સજાહ આપી દોરે છે. અને કૃતકૃત્ય પુત્રને કે પુત્રીને તે અંતરના અમેઘ આશિષ દર્ષ સ્વરૂપનિધ કરે

છે ! એટલે પ્રભુ સમક્ષ આપણી લાયકાત જ નેવાય છે. જન્મ, મૃત્તિ, સિદ્ધિ, નેવાતી નથી. રાગ હો અગર રંક, જેણે તે પરમપિતાને સ્વર્ગ દ્વારા પ્રસન્ન કર્યા તેને તે પોતાનું સ્વરૂપ બતાવે છે. એટલે કે તેના ધન્યભાગ્ય પુરુષ સમક્ષ પરમાત્મા કર્યું છૂપાવતા નથી. સૌથી ગુણ જે પોતાનું સ્વરૂપ તે પણ તેની સમક્ષ ખોલી દે છે. અને આ સ્વરૂપ કેવું દર્શે તેનો આપણને ભાવદ્રવિદ્રી-ભક્તિદર્શનને શો ખ્યાલ આવે ! જેની સમક્ષ પરમપિતાએ પોતાનું સ્વરૂપ ખોલ્યું હોય તેના ઇશ્વરના પરમ લાડીલાના ચરણમાં અનેકાનેક ભાવભીના પ્રણામ હો ! પૃથ્વીમાતાના કોઈક અંતરા સૌભાગ્ય-સમૃદ્ધિ-પુષ્પવિપાકરૂપ તે મદામના પ્રેમયોગીનાં દર્શન પણ ફુલંબ હોય છે ! પણ તેના પુરુષો હોય છે અને તે અધિકારીને મળે છે એટલું સૌ આશ્વાસન રાખે ! ॥ ૨૩ ॥

न अविरतः दुश्चरितात् न अशान्तः न असमाहितः ।

न अशान्तमानसः चापि प्रदानेन एनं आप्नुयात् ॥ २४ ॥

જે દુશ્ચરિતાત્ = દુરાચારથી અવિરતઃ = નથી અટક્યો તે જ્ઞાનથી એને ન મેળવી શકે. જે અશાન્તઃ = શાન્ત નથી (વિષયોમાંથી નિવૃત્ત થયેલી ઇન્દ્રિયોવાળો નથી) તે જ્ઞાનથી એને ન મેળવી શકે જે અસમાહિતઃ = એકાગ્ર મન વાળો નથી તે એને જ્ઞાનથી નહિ મેળવી શકે. વા = અને અશાન્તમાનસઃ = જે નથી શાન્ત મનવાળો (વિષયોમાંથી નિવૃત્ત થયેલાં મનવાળો નથી) તે અપિ = પણ પ્રદાનેન = જ્ઞાનથી એનં = એ આત્માને ન આપ્નુયાત્ = ન પામી શકે ! ॥ ૨૪ ॥

જે દુરાચારમાંથી અટક્યો નથી, જે શાન્ત નથી, જે એકાગ્ર મનવાળો નથી, અને જે શાન્ત મનવાળો નથી તે પણ જ્ઞાનથી પણ એને ન પામી શકે ! ॥ ૨૪ ॥

આમ પરમાત્મા જેની વરણી કરે તેને પરમાત્માનું સ્વરૂપ ખુલેલું જણાય. તો પછી પરમાત્માની વરણીનું ધોરણ કયું છે તે જાણવું રહ્યું. પરમાત્માની પસંદગીનું ધોરણ બતાવતા નિષેધમુખે આચાર્યદેવ કહે છે કે હે નમિકેતા ! જે માણસ દુરાચરણમાંથી અટક્યો નથી, જે શાન્ત નથી, જે એકાગ્ર મનવાળો નથી, જે શાન્તમાનસ નથી તેના પુરુષ જ્ઞાનથી પણ એને ન પામી શકે. અર્થાત્ જ્ઞાન તો ધણાને હોય છે, પણ તેનામાંના ધણા જ્ઞાનનો જે સ્વાનુભવ સંવેદ લાભ છે તેનાથી વચિત રહે છે. બાકી પરમાત્માના જ્ઞાનથી તો જીવન શાન્તિસમૃદ્ધ-આનંદસમૃદ્ધ-દુઃખરંક થઇ જાય છે. છતાં

જ્ઞાનીઓમાં પણ ધણાને આવો સ્વાનુભવ નથી. એનું કારણ શું ? કારણ એટલું જ કે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ઉપરાંત જ્ઞાનના કાયમી નિવાસ માટે જે અધિકાર સંપત્તિ આપણી પાસે હોવી ઘટે તે હોતી નથી. જ્ઞાનના સ્થાયી સમુદાયાર માટે દુરાચરણમાંથી નિવૃત્તિ, શાંતિ, એકાગ્રતા અને શાંતમાનસ કેળવવું ઘટે છે. એટલે કે પરમાત્માની વસ્તીમાં જે આવવું હોય તો માણસે દુષ્ટ આચરણમાંથી અટકી જવું અને સદ્આચરણમાં લાગી જવું. શાંતિ મેળવવી એટલે કે રાગદ્વેષની ચૂંકમાંથી નિવૃત્તિ મેળવવી. એકાગ્રતા એટલે કે કર્તવ્ય ક્રમમાં નિરપવાદનિષ્ઠા કેળવવી. અને તે ઉપરાંત શાંતમનોદશા એટલે કે સત્વોદ્રેકવાણું મન-ભાવસંશુદ્ધિ દૃઢપદ્ધતિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. આટલું જેનામાં હશે તેને શાસ્ત્રનો સહારો હો. અગર ન હો પરમાત્માની પસંદગી તેને મળવાની જ. જેનામાં એ ન હોય તેના ઉપર શાસ્ત્રીય જ્ઞાનનો અનુગ્રહ હોય છતાં તેને પરમપિતાના અનુગ્રહની છે છતાં ઝાંખી નહિ થવાની. આથી સ્વદિતકામી પુરુષે સદાચારમાં નિષ્ઠા અને દુરાચરણમાંથી નિવૃત્તિ મેળવવી. રાગદ્વેષને ધસી નાંખવા, કર્તવ્યનિષ્ઠા કેળવવી. અને નિરંતર ભાવસંગૃહિમાં મદ્દાલનું. આ સાધનોની સ્થિર ભૂમિકામાં પરમાત્માનો પ્રસાદ ઉતરે છે । ૥૨૪૯ ।

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।

मृत्युः यस्य उपसेचनं कः इत्या वेद यत्र सः ॥ २५ ॥

યસ્ય=જેને બ્રહ્મ=બ્રાહ્મણ ચ=અને ક્ષત્રં=ક્ષત્રિય ઉમે=બન્ને (બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય આદિ આપું જગત) ચ=નિશ્ચય ઓદનં=ભાત (ભાતની માફક ખોરાક) ભવતઃ=છે, અને મૃત્યુઃ=સર્વને મારનાર મમ-મોત યસ્ય=જેને ઉપસેચનં=ભાતની સાથે ખાવાની ચીજ (ધી, દહીં, દાળ, ચાક, ચટણી) છે. કઃ=કોણ અર્થાત્ સિવાય કે અધિકારી બીજો કોણુ ક્યા=આ રૂપે વેદ=મળે છે ? (મળી શકે છે !) યત્ર=જેમાં-જે રૂપમાં સ=તે આત્મા છે ? ॥ ૨૫ ॥

જેને બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય એ બન્ને નિશ્ચય ભાત (સમાન) છે અને સર્વબંધી મૃત્યુ જેવું ચટણી છે, કોણુ આ રૂપે બંધે છે ?-જે રૂપમાં તે છે ? ॥ ૨૫ ॥

આમ પરમાત્માની પસંદગી અધિકારની અપેક્ષા સપે છે એમ બતાવી વળી તે પરમાત્માની અદ્વૈત શક્તિનું સ્મરણ કરાવતાં દ્વિતીય વસ્તીનો ઉપસંહાર કરતાં આચરણ કહે છે. હે પ્રિય નયિકતા ! બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાદિ સમસ્ત સ્થાવરજંગમ જગત જેની આગળ ભાત સમાન છે ! અને સર્વબંધી મૃત્યુ

પણ જેની આગળ ચટણી સમાન છે । ક્રોધ તે પરમાત્માને આ રૂપે જાણે છે ?-જે રૂપમાં તે છે ? અર્થાત્ અહીં પરમાત્માની અપરિમિત સંહારશક્તિ બતાવે છે । ભાતને માણસ જેમ વિનાં આપાસે ઓગાળી જાય છે તેમ જે પરમપિતા અનન્તવિસ્તારમાં ફેલાયેલી આ અનન્ત સૃષ્ટિને વિના આપાસે પલકમાં ઓગાળી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ સર્વબક્ષી મૃત્યુ-મહાકાલ પણ જેની આગળ ચટણી સમાન છે એટલે કે જે મૃત્યુનું પણ મૃત્યુ છે તે પરમાત્માને આ રૂપે કે જે રૂપે તે વર્તી રહ્યા છે-ક્રોધ જાણે છે ? અર્થાત્ પરમાત્મા જ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું એક કારણ છે. આવા સ્વરૂપે ક્રોધ એને જાણે છે ? એટલે કે બહુ જ ઘોસ જાણે છે ? કરોડે કોઈ એકની આવી સ્થિતિ મળી થાય છે. આથી તો ભૂતવત્સલ કૃષ્ણચન્દ્ર સ્વયં કહે છે કે-“યતતામપિસિદ્ધાનાં કથિન્માં વેતિ તત્ત્વતઃ” ભગવાનના આ સ્વરૂપના વેદનમાં ‘કથિદ્’-કોઈક વિરલ અધિકારી છે. અને તેવો અધિકાર નયિકેતાને સાંપડેલો છે । ॥ ૨૫ ॥

॥ इति द्वितीयावल्ली ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

॥ अथ तृतीयावल्ली ॥

(७) ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके, गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति, पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥१॥

सुकृतस्य=પુણ્યકર્મના લોકે=લોકમાં (મનુષ્ય શરીરમાં) ઋતં=કર્મના ફલરૂપી અમૃતને પિવન્તૌ=પીતા પીવડાવતા હોય (ભોગવતા અને ભોગવાવતા) ગુહાં=હૃદયગુહામાં પ્રવિષ્ટૌ=પ્રવેશેલા પરમે=સૌથી જીવ્યા પરાર્ધે=પરમસમૃદ્ધ સ્થાનમાં (હૃદયાકાશમાં) જે બે (જીવાત્મા અને પરમાત્મા) રહે છે. તે બેને બ્રહ્મવિદઃ=બ્રહ્મને જાણુવાવાળા (અતુર્યાશ્રમી) પચ્ચાગ્નયઃ=પાંચ અગ્નિઓવાળા (વાનપ્રસ્થ.) ચ=અને યે=જે ત્રિનાચિકેતાઃ=ત્રણ યજ્ઞામિવાળા (ગાહપત્ય, દક્ષિણામિ, અને આહવનીય)* (ગૃહસ્થ) છે તેઓ છાયાતપૌ=છાયા અને તાપની માફક (જીવાત્માને છાયાની માફક અને પરમાત્માને તાપની પેરે) વદન્તિ=કહે છે. ॥ ૧ ॥

પુણ્યકર્મના લોકમાં, કર્મના ફલરૂપી અમૃતને પીતા અને પીવડાવતા, હૃદયગુહામાં પ્રવેશેલા, સૌથી જીવ્યા, અત્યંત સમૃદ્ધસ્થાનમાં જે બે રહે છે તે બેને બ્રહ્મને જાણનારા, વાનપ્રસ્થીઓ તથા જે ગૃહસ્થો છે તેઓ છાયા અને તાપની માફક કહે છે. ॥ ૧ ॥

પ્રીજી વલ્લીના છેલ્લા મંત્રમાં પરમાત્માની અહુતુન કૃતું અકૃતું અન્યથાં કૃતું સંમથં શંકિતનો આચાર્યદેવે ઉક્તેષ્ઠ કયો. આ પરમાત્મા એ જીવાત્માને મારે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. એટલે કે જીવાત્માએ પોતાના પરમાત્મ સ્વરૂપનું સંશોધન અને પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. અર્થાત્ આધ્યાત્મિક પ્રસ્નાવમાં પ્રકૃતિને જાણ્યા બાદ જીવાત્માને જાણવો જોઈએ. અને જીવાત્માને જાણ્યા બાદ પરમાત્માને જાણવો જોઈએ. એટલે કે જીવાત્માએ પોતાના મૂળ સ્વરૂપને શોધવું રહેલું. પરમાત્મા, જીવાત્મા અને સપરિવાર પ્રકૃતિ—એ ત્રણમાં પણ જીવાત્મા મુખ્ય છે. કેમકે જીવાત્માને મારે સપરિવાર પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ છે. એ પ્રકૃતિને ભોગવી અને ત્યાગીને પરમપિનાની પાસે પહોંચવાનું છે જીવાત્માએ. એટલે પરમાત્મપ્રાપ્તિનો અધિકારી જીવ છે. આ કારણે જીવાત્મા મુખ્ય છે. અને પૂરો પીછાનવો જોઈએ. આથી હવેની વલ્લીમાં આચાર્યદેવ જીવાત્મા

અને પરમાત્મા સંબંધે યથાર્થ જ્ઞાન આપવાની શરૂઆત કરે છે અને તેમણે જીવાત્માના સાક્ષાત્ જ્ઞાનનાં સાધનોનો ઉલ્લેખ કરે છે એટલે સાધકની દૃષ્ટિએ આ વડલીનું મહત્વ એમ વધી જાય છે. જીવાત્મા અને પરમાત્માની વચ્ચે સંસારદશાનો તફાવત બનાવતાં આચાર્યદેવ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં નચિકેતાને કહે ॥ કે-હે પ્રિય નચિકેતા ! બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ, તપસ્વી વાનપરથીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો આ જેને એટલે કે જીવ અને પરમાત્માને ડાયા અને તાપ જેવા કહે છે, અર્થાત્ જીવ તો પરમાત્માની ડાયા છે. પરમાત્મા પ્રકાશરૂપ છે. પરમાત્માની કાયા પ્રકાશરૂપ છે આથી પરમાત્માની ડાયારૂપ જીવની કાયા પણ પ્રકાશરૂપ છે. અહીં ધ્વનિ તો એ છે કે કાયાની પાછળ પાછળ કાયાને પરતન્ત્ર ડાયા જેમ ઇન્દ્રિયોએ અનિન્દ્રિયોએ પણ જાય છે જ તેમ પરમાત્માની પાછળ પાછળ જ પરમાત્માને પરતન્ત્ર એવો જીવ ઇન્દ્રિયોએ કે અનિન્દ્રિયોએ પણ જાય છે જ. એટલે કે તમામ જીવો ઇન્દ્રિયાનુગામી છે કાંઈ એવો જીવ નથી જે ઇન્દ્રિયની પાછળ પાછળ ન ચાલતો હોય. આ વિશ્વની રચના જ એવી છે. અને આ શોધ અધ્યાત્મ માર્ગે પ્રવાસ કરનારને માટે નાની નથી ! આ પ્રકાશકાયા અને તેની ડાયા-કાન્તિ-જીવ, ક્યાં રહે છે ? આચાર્યદેવ કહે છે પરમે પરાધે સૌથી ઊંચા સમૃદ્ધ સ્થાનમાં-એ સૌથી ઊંચું સમૃદ્ધ સ્થાન 'કુપું' તો 'ગુદા'. ગુદા એટલે હૃદયની ગુદા. હૃદયની ગુદામાં પ્રકાશકાયાવાળા પરમાત્મા અને તેની કાન્તિનો વાહક જીવ બંને રહે છે. અને હૃદયરૂપી ગુદા સૌ ગુદાઓથી ઊંચી છે. આ ઊંચાઈ બાવગમ્ય ઊંચાઈ છે. એ ગુદા પરમસમૃદ્ધ છે. દુનિયાનો ખગ્ગનો તો એ ગુદામાં રહેલાં પરમધનની દૃષ્ટિએ બે બદામનો છે. આવું પરમસમૃદ્ધ ગુદાસ્થાન કેને મળે છે ? તો કહે છે કે "સુકૃતસ્ય લોકે" એટલે કે પુણ્યશાળીના શરીરમાં એટલે કે પુણ્યકર્મીઓના શરીરમાં રહેલી આ ગુદામાં વસેલાં પેલાં બે પ્રકાશકાયા અને પ્રકાશકાન્તિ વધારે સ્પષ્ટપણે સમજાય છે. બીજાઓમાં છે છતાં એટલા જલદી જણાતા નથી. આવા પરમસમૃદ્ધ સ્થાનમાં વસીને તે બે કરે છે શું ? તો કહે ॥ કે, "ઋતં પિવત્તી" એટલે કે કર્મના ફલરૂપી અમૃતને એક પીએ છે અને બીજો પીવડાવે છે. એટલે કે જીવ કર્મના ફલને પીએ છે. પ્રભુ પીવડાવે છે. આ છે તે જેનો નિત્ય કાર્યક્રમ. આ બેમાં પરમાત્મા કર્મફલના-અમૃતના પીવડાવનાર છે-પીનાર નથી. જીવ પીનાર છે પીવડાવનાર નથી. અર્થાત્ પરમાત્મા કર્મફલ-દાતા છે. જીવ ભોક્તા છે. એટલે કે પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ છે. જીવ અદ્યક્ષ અને અદ્યક્ષકિત છે, આવો અહીં ધ્વનિ છે. સંસારદશામાં,

પરમાત્મા 'પરમસત્યમય' હોઈને પોતાના જ સ્વરૂપભૂત જીવાત્માને કરેલાં કર્મેના ફલનો ભોગ કરાવે છે, હિંસામ માંડી વાળતા નથી. કેમકે પરમાત્મા સત્યમય છે. જો પરમાત્મા પોતાના સ્વરૂપભૂત જીવને કર્મફલ ન ખવડાવે તો તે તેનું અસત્ય આચરણ ગણાય. અને પરમાત્મા અસત્યાચારી હોઈ શકે જ નહિ. ॥ ૧ ॥

यः सेतुः ईजानानां, अक्षरं ब्रह्म यत् परम् ।

अभयं तितीर्यतां पारं नाचिकेतं शકેमहि ॥ ૨ ॥

યઃ=જે (આ બેમાંથી જે) ઈજાનાનાં=બધા ગતિવાળાઓને (અહીં ઉપગ્રહોને) પોતપોતાની મર્યાદામાં સેતુઃ=બાંધવાવાળો છે, યત્=જે અક્ષર=અવિનાશી પર=પર પ્રહ્લ=પ્રહ્લ છે. તથા સંસારસાગરને તિતીર્યતાં=તરવાને ધ્રુવજનારાઓ માટે અભયં=નિર્ભય પાર=પરકિનારો છે તે પરપ્રહ્લ તું નાચિકેતં=નચિકેતાને પ્રાપ્ત હોવાને યોગ્ય અમે શકેમહિ=કહી શકીએ છીએ. ॥ ૨ ॥

આ બેમાં, જે બધા ગતિવાળા અહોપગ્રહોને પોતપોતાની મર્યાદામાં બાંધવાવાળો છે, જે અવિનાશી પરપ્રહ્લ છે તથા તરવાની ઈન્દ્રિયાવાળાઓ માટે પરમ નિર્ભય કિનારો છે તે પરપ્રહ્લ તને નચિકેતાને પ્રાપ્ત હોવાને યોગ્ય છે એમ અમે કહી શકીએ છીએ. ॥ ૨ ॥

આવા પ્રકાશસ્વરૂપ-પ્રકાશકાય-સન્નિવહનસ્વરૂપ પરમાત્મા પોતાના પ્રિય શિષ્યને મળવા યોગ્ય છે એમ શિષ્યને ઉત્ક્રાંત દેતાં આચાર્યદેવ કહે છે કે હે નચિકેતા ! ઉપર બતાવેલા બેમાં જે ગતિવાળા અહોપગ્રહોને પોતપોતાની મર્યાદામાં બાંધી રાખનાર છે-અર્થાત્ જે અવિનાશી પરપ્રહ્લ છે-જે સંસારને તરી જવાને ધ્રુવજનારને માટે પરમ નિર્ભય કિનારો છે તે પરપ્રહ્લ તને નચિકેતાને પ્રાપ્ત હોવાને યોગ્ય છે એમ હું કહી શકું છું. અર્થાત્ હે નચિકેતા ! તું લાગ્યશાળી છે કેમકે તું પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવાની પરમ યોગ્યતાવાળો છે. એ પરમાત્મા કેવા છે ? સમસ્ત બ્રહ્માડોને પોતપોતાની મર્યાદામાં રાખનાર છે. સ્વયં અવિનાશી છે, પરમપ્રહ્લ છે. વળી સંસારભીરુઓ માટે તે નિર્ભયકિનારો છે. અર્થાત્ સંસાર તરવા ધ્રુવજનારે એ નિર્ભય કિનારાનો આશ્રય લેવો પડે છે. આવા પરમપિતા પરમાત્માને મેળવવા માટે તું લાયક બન્યો છે. હે નચિકેતા ! તને ધન્ય છે ! યુરુ આ મંત્રમાં શિષ્યને તેની લાયકાતનું પ્રમાણુપત્ર આપે છે. ॥ ૨ ॥

આત્માનં રથિનં વિદ્ધિ, શરીરં રથમેવ તુ ।

બુદ્ધિં તુ સારથિ વિદ્ધિ, મનઃ પ્રગ્રહં एव च ॥ ૩ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ હયાન્ આદુઃ વિપયાન્ તેષુ ગોચરાન્ ।

આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં મોક્ષેત્યાદુર્મનીપિણઃ ॥ ૪ ॥

હે નચિકેતા ! આત્મનં=આત્માને રથિનં=રથવાળો તુ=તથા શરીરં=શરીરને એવ=નિશ્ચય રથં=રથ વિદ્ધિ=જાણુ. બુદ્ધિં=બુદ્ધિને તુ=નિશ્ચય સારથિં=સારથી (રથ હાંકનાર) ચ=તથા મનઃ=મનને એવ=કેવળ પ્રગ્રહં=લગામ જાણુ. ॥ ૩ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ=ઇન્દ્રિયોને હયાન્=ધોડા તથા તેષુ=તેઓના (ઇન્દ્રિયોના) વિપયાન્=વિષયોને ગોચરાન્=ભાગો આદુઃ=કહે છે. આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્તં=શરીર, ઇન્દ્રિય, મનની સાથે મળેલા આત્માને મોક્ષા=મોક્ષતા (રથ ઉપર બેઠેલા હોઈ બધા પદાર્થોનો જોવાવાળો) ઋતિ=એમ મનીષિઃ=શુદ્ધિમાનો આદુઃ=કહે છે. ॥ ૪ ॥

હે નચિકેતા ! આત્માને રથી જાણુ. શરીરને તો નિશ્ચય રથ જાણુ અને બુદ્ધિને સારથિ જાણુ તથા મનને કેવળ લગામ જાણુ ॥ ૩ ॥

ઇન્દ્રિયોને ધોડાઓ તથા તેમના વિષયોને ભાગ કહે છે. શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનની સાથે જોળાયેલા આત્માને મોક્ષતા એમ શુદ્ધિમાનો કહે છે ॥ ૪ ॥

હવે આ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારે પોતાના સ્વરૂપને જાણવું રહ્યું. પોતે આ સંઘાતમાં કેણુ છે તે નક્કી કરવું રહ્યું. કેમકે જીવાત્મા જો પોતાને ન જોઈએ તો કદી પરમાત્માને ન પામી શકે પરમાત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન જીવાત્માના યથાર્થ જ્ઞાન સિવાય કદી ઉપજતું નથી એવો નિયમ છે. સંતોનો અનુભવ છે. શાસ્ત્રોનું એ દર્શન છે. આથી હવે રથના અતિ ઉચિત રૂપક દ્વારા આત્માની એકાદી આપનાં શિષ્યવત્સલ આચાર્ય કહે છે. હે નચિકેતા ! તું આત્માને રથી જાણુ. શરીરને નિશ્ચય રથ જાણુ. બુદ્ધિને સારથિ જાણુ. અને મનને કેવળ લગામ જાણુ. ઇન્દ્રિયોને પૂર્વદૃષ્ટાઓએ ધોડા કલા છે. અને તેમના વિષયોને તેમણે તેમના ભાગ કલા છે. શરીર, ઇન્દ્રિય અને મનની સાથે સેજબેજ યઈ જયેલા આત્માને મોક્ષતા એમ શુદ્ધિમાનો કહે છે. આ રૂપક પૂર્ણ છે. અને અત્યંત ધ્વનિપૂર્ણ છે. આત્મા-જીવાત્મા રથી છે. એટલે કે રથમાં બેઠેલા મહારાજ છે. એ મહારાજનો રથ તે આ શરીર

છે. એટલે કે પ્રાણીમાત્રનો દેહ એ રથ છે. તેમાં બેઠેલો આત્મા રથી-મહારાજ છે. રથ અને રથનો માલિક હંમેશાં જુદા જ હોય છે. વળી બુદ્ધિ એ શરીર-રથને ચલાવનારો સારથિ છે, એ સારથિના હાથમાં મનરૂપી લગામ છે. એ જ મનરૂપી લગામ ઇન્દ્રિયોરૂપી ઘોડાઓને બાંધેલી છે. એ ઘોડાઓ શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે પ્રિયાપ્રિય વિષયોરૂપી ભાગે ઉપર ચાલી રહ્યા છે. આમ પ્રત્યેક પ્રાણી આ જગતને રસ્તે ચાલી રહ્યું છે. રથ તો વાહક છે. એટલે કે રથમાં બેઠેલો પુરુષ રથ દ્વારા ક્યાંક જવા માંગે છે. એટલે કે કાર્ષક ગન્તવ્ય સ્થાન છે જ્યાં જવા માટે પુરુષને આ રથરૂપી વાહન મળેલું છે. એ ગન્તવ્ય ધામ તે પરમ પિતા પરમાત્માનું ધામ છે. એ ગન્તવ્ય ધામમાં જવા માટે પુરુષ શરીરરૂપી રથમાં બેઠેલો છે. આ એહી ન બૂલાય એવો ધ્વનિ છે. પ્રત્યેક જીવ પરમ ધામની યાત્રાએ નીકળ્યો છે, આમ શરીર રથમાં વિરાજતા રથીને દોરનાર તો બુદ્ધિ સારથિ છે. એટલે કે સારથિ જો કુશળ હશે તો ગન્તવ્ય સ્થાને પહોંચાશે. નહિતર અટવાશે. એટલે કે બુદ્ધિરૂપી સારથિના હાથમાં આ જીવની યાત્રા છે. એ બુદ્ધિરૂપી સારથિ આ શરીરરથને ધ્રુવરતા ધામ તરફ લઈ જઈ શકે છે, શયતાનના ધામ તરફ પણ દોરી શકે છે. એ વાત તો રથી અને સારથિ વચ્ચેના સંબંધ ઉપર અવલંબે છે. જે રથી અને સારથિ વચ્ચે નિઃસ્વાર્થ પ્રેમસંબંધ હશે, પરસ્પર ઉપકારક ભાવ હશે, તે સંધિ ભાગે જશે. ખીજા ઉંભાગે જ જશે. માટે બુદ્ધિરૂપી સારથિ કુશળ હોવો જોઈએ. બુદ્ધિની કુશળતા એટલે સમતા. લગવાન જેને યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ કહે છે તે એટલે કે અત્યંત વિશુદ્ધિ આ સારથિના હાથમાં એક જખરદસ્ત લગામ છે, અને તે મનની. એ લગામ પોતાના હાથમાં મેળખૂતપણે સારથિ પકડી રાખે, તેને ઢીલી ન મૂકે તો લગામની દોરવણી મુજબ રથ હંકાય. આ લગામે જોડાયેલા પાંચ ને પાંચ દશ ઘોડાઓ છે. એટલે કે દસ ઇન્દ્રિયોરૂપી ચમકીલા પાણીદાર ઘોડાઓ છે. એટલા તો તેજ અને પાણીદાર છે કે અરખી ઘોડાઓ તેના હિસાબમાં નથી ! છતાં મૂઝી દીધા તો કાપ્પૂમાં આણુતાં સારથિના હાથને પણ છોલી નાંખે ! લગામને પણ ઢીલી અને તૂટેલી કરી નાંખે. આ પાણીદાર તેજ ઇન્દ્રિયોરૂપી ઘોડાને વચમાં આણી ચલાવવા માટે કુશળ સારથિ જ જોઈએ. નહિતર ગમે ત્યાં અકસ્માત નીપળાવે, ગમે તેવો અકસ્માત ઉપગમવે. રથીને પાયમાલ કરે-તેલું જીવન પણ જોખમમાં નાંખે ! આથી જધો આધાર સારથિ ઉપર છે. આ ઘોડાઓને ચરવાની-ફરવાની-ચલવાની જગ્યા તે આ વિષયો છે. શબ્દાદિ દસ પ્રિય અપ્રિય વિષયોરૂપી

ગોચરમાં આ ઘોડાઓ ફરે છે. તેમને એ વિષયોના અરણ્યમાંથી કુશળતાપૂર્વક ચક્ષુથી ગન્તવ્ય ધામે પુરુષને-રથીને લાઈ જવા એ સારથિનું દક્ષ-કુશળ-સારથિનું કર્તવ્ય છે. મનરૂપી લગામને ઊધે માર્ગે દોરી ઇન્દ્રિય અશ્વોને જે બહેકાવી મૂકે, તેમને અગિયવ જનાવી મૂકે તો પછી પ્રયાસ અશક્ય છે ! આથી સૌ હવે પોતાની મતિને ત્રિશુલ રાખવા યત્ન કરવો રહ્યો એમ અહીં સૂચન છે.

આમ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ આ જીવના સંગાંઘ્રાણાં છે. એમની સાથે ગાઢ દોસ્તી બંધાઈ ગયેલી હોઈને, એ જીવ બૂદ્ધનો માર્ગો અલક્ષ્યનું લક્ષણ કરે છે. એટલે કે ભોક્તા બને છે. આ ન હોય તો જીવનું ભોક્તાપણું જ નથી. કેવળ જીવ નથી તો કર્તા નથી, તો તેથી જ ભોક્તા. પણ જમને લઈને શરીર વગેરેને પોતાનાં લક્ષ્યધો માની, તેમના સંગને લઈને, એ અલક્ષ્ય એવો જે સાંસારિક પદાર્થોના ઉપભોગ-તે અલક્ષ્ય ઉપભોગને પરવશ થઈ ભોગવી રહ્યો છે. તેને તેના સ્વરૂપનું જાન થતાં એ પશ્ચાત્તાપમાં પડી આ બધા સંસારકાળે સંજ્ઞાંધી ભાસતાં-રમણીય લાગતાં, માની લીધેલાં સંગાંઘ્રોનો સંગ છોડી પોતાના સ્વરૂપને પામશે આવો અહીં ધ્વનિ છે. ॥ ૩-૪ ॥

यस्तु अविज्ञानवान् भवति अयुक्तेन मनसा सदा ।

तस्य इन्द्रियाणि अवश्यानि दुष्टाभ्याः इव सारथेः ॥ ५ ॥

યઃ=જે મનુષ્ય તુ=નિશ્ચય અવિજ્ઞાનવાન=અબુદ્ધિમાન (બુદ્ધિરહિત) છે. તથા સદા=રાત્રિદિવસ અયુક્તેન=ન વશમાં આવેલા મનસા=મનની સાથે છે. ઇન્દ્રિયાણિ=ઇન્દ્રિયો તસ્ય=તેના અવશ્યાનિ=વશમાં નથી હોતી. इव=જેમ દુષ્ટાભ્યાઃ=દુષ્ટ ઘોડાઓ સારથેઃ=સારથિના વશમાં નથી હોતા. ॥ ૫ ॥

જે મનુષ્ય નિશ્ચય અબુદ્ધિમાન છે તથા રાત્રિ દિવસ ન વશમાં આવેલા મનવાળો છે, તેની ઇન્દ્રિયો, દુષ્ટ ઘોડાઓ જેમ સારથિના, તેમ વશમાં રહેતી નથી ! ॥ ૫ ॥

આમ રચરૂપકની કલ્પના દ્વારા આત્માનું સ્વરૂપ, તેનું ગન્તવ્યધામ, તેની જીવનયાત્રાનાં સાધનો વગેરે જતાવ્યાં. હવે આવા સાધનસંપન્ન જીવાત્માઓમાંથી કોની કેવી મતિ થાય છે તે જતાવ્યાં કહે છે. હે નયિકેતા ! જે મનુષ્ય અવિજ્ઞાનવાળો છે, જે રાત્રિદિવસ અવશ મનવાળો છે, તે માણસની ઇન્દ્રિયો જેમ દુષ્ટ અશ્વો સારથિના વશમાં રહેતા નથી તેમ તેના વશમાં રહેતી નથી. અર્થાત્ જે મનુષ્ય અવિજ્ઞાનવાન એટલે વિપરીત બુદ્ધિવાળો છે,

જેની મતિ મોહમયી છે તે માણુસનું મન કદી વંશમાં આવતું નથી. અને જેનું મન અવશ છે તેની ઇન્દ્રિયો પશુ પરવશ છે. આવી બુદ્ધિવાળો, પરવશ મનવાળો અને સ્વચ્છંદી ઇન્દ્રિયવાળો પુરુષ જીવનના માર્ગે પ્રવાસ કરી શકતો નથી તેની પ્રગતિ થતી નથી એટલું જ નહિ પણ તે આ ભવારણ્યમાં અટવાઈ જાય છે. તેના શરીરરચને આ સ્વચ્છંદી ઇન્દ્રિયોપી ઘોડાઓ દ્વારા ત્યાં અજાણી નિરુપયોગી કરી નાંખે છે. અને જેનો શરીર-રચ માંગ્યો તેની જીવનયાત્રા અધૂરી રહી અર્થથી અવિવેકી બુદ્ધ, પરવશ મન અને સ્વચ્છંદી ઇન્દ્રિયો એ નાશનાં દ્વારો છે. ॥ ૫ ॥

યસ્તુ વિજ્ઞાનવાન્ ભવતિ યુક્તેન મનસા સદા ।

તસ્યેન્દ્રિયાણિ વશ્યાનિ સદશ્વા इव सारथे ॥ ६ ॥

યઃ=જે તુ=નિશ્ચય વિજ્ઞાનવાન્=બુદ્ધિમાન ભવતિ=છે. સદા=રાત્રિવસ યુક્તેન=વશમાં કરેલા મનસા=મનની સાથે છે. ઇન્દ્રિયાણિ=ઇન્દ્રિયો તસ્ય=તેના વશમાં છે इव=જેમ સદશ્વા=સારા ઘોડા સારથે =સારથિના વશમાં હોય છે ॥ ૬ ॥

જે નિશ્ચય બુદ્ધિમાન છે તથા રાત્રિવસ વશમાં રહેલાં મનવાળો છે જે સારથિના વશમાં જેમ સારા ઘોડા હોય છે તેમ તેને ઇન્દ્રિયો વશમાં હોય છે. ॥ ૬ ॥

આમ વિપરીત મતિવાળાનો સર્વનાશ સૂચ્યો. તેનાથી હિલકું જે મનુષ્ય વિજ્ઞાનવાન છે. સદા સ્વાધીન મનવાળો છે, તેની ઇન્દ્રિયો, સારા ઘોડાઓ જેમ સારથિના, તેમ તેના વશમાં વર્તે છે. અર્થાત્ જે વિવેકી છે, જીતમના છે અને જીતેન્દ્રિય છે તેનું ભવભ્રમણ પૂરું થાય છે તે પરમધામમાં પહોંચી જાય છે. જેણે પરમધામના અનિધિ થવું હોય તેણે વિવેકી, જીતાત્મા અને જીતેન્દ્રિય બનવા ચત્ન કરવો. ॥ ૬ ॥

યસ્તુ અવિજ્ઞાનવાન્ ભવતિ અમનસ્કઃ સદા ઇનુચિઃ ।

ન સ તત્ પદં આપ્નોતિ સંસારં ચ અધિગચ્છતિ ॥ ૭ ॥

યઃ=જે તુ=નિશ્ચય અવિજ્ઞાનવાન્=અબુદ્ધિમાન ભવતિ=છે. અમનસ્કઃ=ન વશમાં કરેલાં મનવાળો છે. તથા સદા=હંમેશાં ઇનુચિઃ=ગાદારની અને અંદરની પવિત્રતા સિવાયનો છે સઃ=તે તત્=તે પદં=પદને (વિધ્યુના પરમપદને) આપ્નોતિ=નથી પ્રાપ્ત કરતો ચ=અને સંસારં=સારંવાર જન્મ મરણરૂપી સંસારને અધિગચ્છતિ=પ્રાપ્ત થાય છે ! ॥ ૭ ॥

જે નિશ્ચય બુદ્ધિહિન છે, અવશ મનવાળો છે, સદા અપવિત્ર છે તે, તે પદને પ્રાપ્ત કરતો નથી તથા સંસારને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૭ ॥

વિજ્ઞાનસારથિઃ યસ્તુ મનઃ પ્રગ્રહવાન્નરઃ ।
સોઽધ્વનઃ પારમાર્જ્નોતિ તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્ ॥ ૯ ॥

તુ = નિશ્ચય યઃ = જે નરઃ = મનુષ્ય વિજ્ઞાનસારથિઃ = બુદ્ધિશી સારથીવાળો
તથા મન.પ્રગ્રહવાન્ = મનશી લગામવાળો છે. સઃ = તે ધ્વનઃ = સંસારમાર્ગના
પાર-છેવટના કિનારાને આપોતિ = પ્રાપ્ત કરે છે. તત્ = તેજ વિષ્ણોઃ = વિષ્ણુનું
પરમં = શ્રેષ્ઠ પદં = સ્વરૂપ છે. ॥ ૯ ॥

જે મનુષ્ય નિશ્ચય બુદ્ધિશી સારથિ તથા મનશી લગામવાળો છે તે સંસારમાર્ગનો
પાર પામે છે. તેજ વિષ્ણુનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ ! ॥ ૯ ॥

આં જ વાંતને ખીજી રીતે કહેતાં વધુ દૃઢ કરે છે. હે પ્રિયો જે મનુષ્ય
વિવેકી બુદ્ધિશી સારથિવાળો છે અને મનશી મનઃપૂત લગામવાળો છે તે
સંસારમાર્ગનો પાર પામે છે. સંસારમાર્ગની પેઠે પાર જવું એટલું જ
પરમાત્માનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ છે. અર્થાત્ વિવેકી ભતિ અને તદ્ધીન યોગમય મન
એ સંસારને તરવાનાં સાધન છે, જેની ભતિ વિવેકી થઇ અને મન સ્વાધીન
થયું તે સર્વવ્યાપી પરમપિતાના નિજ મહિમામાં સદા પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.
આથી નીતરી બુદ્ધિ અને નીતરું મન કરવા તમામ શક્તિ સાધકે કેન્દ્રિત
કરવી થટે. ॥ ૯ ॥

इन्द्रियेभ्यः पराः हि अर्थाः अर्थेभ्यः च परं मनः ।
मनसस्तु पराबुद्धिः बुद्धेरत्मा महान् परः ॥ १० ॥

महत्तः परं अव्यक्तं अव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषात् न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

इन्द्रियेभ्यઃ = ઇન્દ્રિયોથી પરાઃ = પર હિ = નિશ્ચય અર્થાઃ = તેના અર્થો
(ઇન્દ્રિયો દ્વારા મનમાં પહેલેથી તેમના વિષયો છે, અર્થેભ્યઃ = વિષયોથી પરં =
પર ચ = નિશ્ચય મનઃ = મન છે. મનસઃ = મનથી પરા = પર બુદ્ધિઃ = બુદ્ધિ છે. તુ =
અને બુદ્ધેઃ = બુદ્ધિથી પરઃ = પર મહાન્ = તેનું કારણ મહત્ આત્મા = તત્ત્વ (પ્રકૃતિનું
પહેલું પરિણામ) છે. ॥ ૧૦ ॥

મહત્તઃ = મહત્તત્ત્વથી પરં = પર અવ્યક્તં = પ્રકૃતિ તથા અવ્યક્તાત્ = પ્રકૃતિથી
પરઃ = પર પુરુષઃ = પુરુષ (પૂણું પરમાત્મા) છે પુરુષાત્ = પુરુષથી પરં = પર

ન કિંચિન્=કોઈપણ વસ્તુ નથી. સાં=તેમ (પુરૂષ ૪) કાષ્ઠા=હૃદય તથા
પરાગતિ:=પરમગતિ છે. ॥ ૧૧ ॥

ઈન્દ્રિયોથી પર નિશ્ચય તેના વિષયો છે. વિષયોથી પર નિશ્ચય મન છે. મનથી
પર બુદ્ધિ છે અને બુદ્ધિથી પર તેનું (બુદ્ધિનું) કારણ મહત્ત્વ છે. ॥ ૧૦ ॥

મહત્ત્વથી પર પ્રકૃતિ છે. પ્રકૃતિથી પર પુરૂષ છે. પુરૂષથી કોઈપણ વસ્તુ પર
નથી. તે હૃદય છે, તે પરમગતિ છે ! ॥ ૧૧ ॥

હવે જે વિષયુ-સર્વવ્યાપક પરમાત્માનું ઉપર નિદર્શન કર્યું તે ક્યાં
છે અને કેવા છે તે અતાવતાં ક્રમિક જ્ઞાનનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે. હે પ્રિય
શિષ્ય ! ઈન્દ્રિયોથી તેના વિષયો પર છે. વિષયોથી મન પર છે. મનથી બુદ્ધિ
પર છે. બુદ્ધિથી પર તેનાં કારણરૂપ મહત્ત્વ છે, મહત્ત્વથી પર પ્રકૃતિ છે.
અને પ્રકૃતિથી પર પૂર્ણ પરમાત્મા છે. પુરૂષથી કશું પર નથી. તે પૂર્ણ
પુરૂષ પરમાત્મા પરતાની હૃદય છે. તે પરમગતિ છે. અર્થાત્ સૂક્ષ્મતાની દૃષ્ટિએ
પરમાત્મા સૌથી પર છે. સૂક્ષ્મ છે. ઈન્દ્રિયો વિષયોનાં પ્રતિબિંબોને ઝીલી
તેમને સૂક્ષ્મ સંસ્કારરૂપે મન ઉપર અક્ષિત કરે છે. આથી ઈન્દ્રિયો યદ્યપિ
સ્થૂળ વિષયો કરતાં સૂક્ષ્મ છે, છતાં વિષયોનાં ડાયાચિત્રો કરતાં તે ઈન્દ્રિયો
સ્થૂળ છે. આ કારણે વિષયો ઈન્દ્રિયોથી સૂક્ષ્મ છે એમ કહ્યું છે. કેમકે સંસ્કાર
વસ્તુ સૂક્ષ્મ છે. એ સંસ્કારો પણ જેના ઉપર ચીતગમ્ય છે એ મન સૂક્ષ્મ છે.
એ મન કરતાં મનનો પ્રવર્તક અહંકાર જેને અહીં બુદ્ધિ તરીકે લેખવામાં
આવ્યો છે તે અહંકાર સૂક્ષ્મ છે. અહંકાર બુદ્ધિનું જ કાર્ય છે. એ અહંકાર
કરતાં તેના કારણરૂપ બુદ્ધિ સૂક્ષ્મ છે-એ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ કરતાં ત્રિશુભામિકા
પ્રકૃતિ સૂક્ષ્મ છે. કાર્યકારણ પરંપરાની સૂક્ષ્મતાની અવધિ પ્રકૃતિમાં છે પણ
સ્વરૂપદૃષ્ટિએ પ્રકૃતિ કરતાં પણ પુરૂષ સૂક્ષ્મતમ છે. અહીં પુરૂષ શબ્દથી
પહેલાં જીવાત્મા અને જીવાત્માના પણ અંતઃસ્થ પરમાત્માનો ઉલ્લેખ જાણવો.
જીવાત્મા સ્વરૂપે પરમાત્મા છે, આથી એ પુરૂષ સૌક્યની અવધિ છે, અને
અહીં જ આવીને અટકવાનું છે. કેમકે પુરૂષની પ્રાપ્તિ એ છેવટની છે.
એનાથી આગળ જવાનું નથી. અર્થાત્ સાધકે અહીં ક્રમશઃ કેવી રીતે
યોગભૂમિકાઓ સાધી પરાકાષ્ઠાને પામવાનું છે, તેનો ઉલ્લેખ છે. યોગશાસ્ત્રનાં
તમામ પગથીયાંઓ આટલામાં આવી જાય છે. એટલે અહીં શ્રુતિમાતા
સાધકને સાધનોનું માર્ગદર્શન કરાવે છે. ॥ ૧૦-૧૧ ॥

एषः सर्वेषु भूतेषु गृढोत्तमा न प्रकाशते ।

દશ્યતે તુ મધ્યયા ચુદ્ધયા સૂક્ષ્મયા સૂક્ષ્મદર્શિભિઃ ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ=આ આત્મા=આત્મા (પુરુષ) સર્વેષુ=અધા મૂતેષુ=પ્રાણીઓમાં (સર્વ પ્રાણીઓની હૃદયગુહામાં) ગૂઢઃ=છૂપાયેલો હોવાથી જધાને ન પ્રકાશતે=નથી પ્રકાશતો (અધાના જોવામાં નથી આવતો) કુ=પરંતુ સૂક્ષ્મદર્શિનિઃ=સૂક્ષ્મદૃષ્ટાઓ વડે અગ્રયયા=સૌથી આગળ ગયેલી (અધ્યાત્મયોગથી તીવ્રજ્ઞ ગયેલી) સૂક્ષ્મયા=સૂક્ષ્મ વુચ્યા=મુદ્ધિથી દૃશ્યતે=દેખાય છે. ॥ ૧૨ ॥

આ આત્મા અધા પ્રાણીઓમાં છુપાઈને રહેલો હોવાથી જધાની નજરમાં આવતો નથી. પરંતુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટાઓ સૌથી આગળ ગયેલી સૂક્ષ્મમુદ્ધિથી તેને જુવે છે. ॥ ૧૨ ॥

આમ પરમપુરુષ પરમાત્માના દર્શનની સીડીનો ઉત્તેજ કર્યો. હવે એ પરમપુરુષ પરમાત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ કેને કેવાં થાય છે તે બતાવતાં શુરુદેવ કહે છે હે નચિકેતા ! તમામ પ્રાણીઓમાં છૂપાયેલો આ આત્મા સૌના જોવામાં આવતો નથી. પરંતુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટાઓ સૌથી આગળ વધેલી સૂક્ષ્મ મુદ્ધિથી તેને જુવે છે. અર્થાત્ પરમપિતા પરમાત્મા કાડીથી માંડી બહા પવન્તના તમામ સ્થાવર જંગમ પ્રાણીના-હૃદયગોચરમાં છૂપાયેલા છે. એ ગૂઢપણે છૂપાયેલા હોવાથી જધાને તેનો પ્રકાશ જણાતો નથી. એટલે કે સૌમાં છે છતાં તે પકડાયો નથી. નથી એટલે પકડાતો નથી એમ નહિ પણ છે છતાં અતિશય ગૂઢ અને સૂક્ષ્મ હોવાથી પકડાતો નથી. તો કોણ એને જોવાને લાગ્યશાળી બને છે ? સૂક્ષ્મદૃષ્ટાઓ. અને તેઓ પણ અગ્ર અને સૂક્ષ્મદર્શનથી જ તેને જુવે છે. સૂક્ષ્મ એટલે બારીક. અર્થાત્ જેમની દૃષ્ટિ સૂક્ષ્મ નથી, એટલે કે આલોકમાં જ-દેહમાં જ ઘેરાયેલી નથી, પણ દેહાદિથી પર-એવા આત્માને જોવાની જેમની દૃષ્ટિ છે, તેમને એ આત્માનો પ્રકાશ જણાય છે. આવા સૂક્ષ્મદૃષ્ટાઓની ભુદ્ધિ અગ્ર અને સૂક્ષ્મ હોય છે. અગ્ર એટલે અધ્યાત્મયોગના સેવનથી અભિયાળી બનેલી. અને આથી જ સૂક્ષ્મ એટલે બારીક. અગ્રતા અને સૂક્ષ્મતાનું જ છેવટનું પરિણામ નિતાન્ત પવિત્રતા છે. અર્થાત્ સૂક્ષ્મદૃષ્ટાઓ પોતાની નિરતિશય પવિત્રમત્તિથી તેને જોઈ શકે છે. એટલે કે આત્મા છે. તે સૌ પ્રાણીના હૃદયમાં છે. સૌ પ્રાણીના હૃદયમાં છૂપાયેલ આત્માને સૌથી કાઢવાને માટે એક જ સાધન છે. અને તે પરમ પવિત્ર ભુદ્ધિ. રાગદ્વેષાદિ સમસ્ત દોષથી રહિત મતિ જેની થાય તે પરમપિતાને સર્વત્ર જોઈ શકે છે. ॥ ૧૩ ॥

यच्छेद् यादृमनसी प्राज्ञः तद् यच्छेत् ज्ञाने आत्मनि ।
ज्ञानं आत्मनि महति नियच्छेत् तद् यच्छेत् शान्ते आत्मनि ॥१३॥

પ્રાણઃ = આત્માને જોવાની ઇચ્છાવાળો બુદ્ધિમાન વાદ્ = વાણીને (તેવ વગેરે ઇન્દ્રિયો સહિત વાગ્ ઇન્દ્રિયને) મનસી = મનમાં યચ્છેત્ = લીન કરે; તત્ = તેને (મનને) જ્ઞાને = બુદ્ધિ; આત્મનિ = તત્ત્વમાં યચ્છેત્ = લીન કરે. જ્ઞાનં = બુદ્ધિને મહત્તિ = મહત્ આત્મનિ = તત્ત્વમાં (પ્રકૃતિના પહેલા પરિણામરૂપ કારણ બુદ્ધિમાં) નિયચ્છેત્ = લીન કરે તથા તત્ = તેને (મહત્તત્ત્વને) પોતાના કારણ પ્રકૃતિ સહિત જ્ઞાન્તે = નિઃપ્રપચ તુરીય આત્મનિ = આત્મામાં યચ્છેત્ = લીન કરે. ॥ ૧૩ ॥

આત્માને જોવાની ઇચ્છાવાળો બુદ્ધિમાન, વાણીને મનમાં લીન કરે; તે મનને બુદ્ધિતત્ત્વમાં લીન કરે. બુદ્ધિને મહત્તત્ત્વમાં લીન કરે. તે મહત્તત્ત્વને નિઃપ્રપચ આત્મામાં લીન કરે. ॥ ૧૩ ॥

આમ આત્માને સૌના હૃદયમંદિરમાં જોવા એમ કશ્ચાસાગર આચાર્ય દેવે કહ્યું. હવે તે આત્માની શોધ માટે સાધકે શું કરવું તે બતાવનાં કહે છે હે બેટા નચિકેતા ! આત્માને જોવાની ઇચ્છા રાખનાર બુદ્ધિમાન માણસ વાણીને પહેલાં મનમાં લીન કરે. તે મનને બુદ્ધિતત્ત્વમાં લીન કરે. તે બુદ્ધિ તત્ત્વ-અહંકારને મહત્તત્ત્વ-પ્રકૃતિના પહેલા પરિણામરૂપ બુદ્ધિમાં લીન કરે. તથા તે બુદ્ધિતત્ત્વને તેના કારણરૂપ પ્રકૃતિ, સહિત, જ્ઞાન્તે = નિઃપ્રપચ તુરીય આત્મતત્ત્વમાં લીન કરે. અર્થાત્ આત્મમંદિરમાં બુદ્ધિશાળી માણસ જૂમિકાના ક્રમે ચક્રે, નીચલી જૂમિકાને વશ કરી ઉપલી જૂમિકાને તેણે સર કરવી રહી. અર્થાત્ આત્માના પ્રદેશમાં કેવી રીતે પહોંચવું તેનો આદી ઉદ્દેશ્ય કરે છે. પહેલાં તે વાણીને મનમાં લીન કરે એટલે કે ઓછામાં ઓછું ન છૂટકેનું જ દિત, મિત, પ્રિય, સત્ય બોલે અને વધારેમાં વધારે મનન કરે. સત્યચિન્તન-મનનથી આત્મસંપત્તિ સમૃદ્ધ થાય છે, ઓછોવત્તો લગભગ કે અકબકાટ કરવાથી આત્માની સંપત્તિ ક્ષીણ થાય છે. આથી આત્માને જોવાની ઇચ્છાવાળો મુનિ બને. એટલે કે પરિમિત બોલનાર અને ચિન્તનશીલ બને. મનનથી જાતને સમૃદ્ધ કરી ત્યાર બાદ નિઃશંક થઈ તે મનને પણ અહંકારમાં દૂગાડે. એટલે કે અહંતત્ત્વને શોધે. જેને 'માણસ' અસ્મિ = 'હું છું.' એમ કહે છે તે શું છે એ બાબતમાં દૂબકી મારે ! અર્થાત્ 'અસ્મિતા'ની શુદ્ધિ થતાં તે અસ્મિતાને બુદ્ધિમાં દૂગાડે. એટલે વિવેકબુદ્ધિનું શરણું લે. વિવેકીમતિ આત્માને તેના સાચા સ્વરૂપમાં બતાવે છે. એટલે કે યોગશાસ્ત્ર જેને 'વિવેકખ્યાતિ-સત્વપુરુષઅન્યતાખ્યાતિ-પુરુષખ્યાતિ' વગેરેના નામથી

ઓળખે છે તે વિવેકખ્યાતિ એટલે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષના ભેદ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે. અને આમ વિવેકી થયેલી મતિ છેવટનો જીવનનો દિસાગ બતાવે છે. અને તે આ છે. પ્રકૃતિ હેવ છે, પુરુષ ઉપાદેય છે. એટલે કે પ્રકૃતિનો ત્યાગ અને પુરુષનો સ્વીકાર એ વિવેકી બુદ્ધિનો છેવટનો અનુગ્રહ છે. આથી જ આચાર્યદેવ કહે છે કે પ્રકૃતિ સહિત વિવેકી બુદ્ધિને નિષ્પ્રપંચ આત્મતત્ત્વનુસારીય અવસ્થા = કેવલ્યનિષ્ઠામાં વિદ્વીન કરી દે અર્થાત્ પરમપુરુષ પરમાત્મામાં પ્રવેશાનન્દનો યાદગ્ગજીવ ઉપભોગ કરતો મહાયોગી મહાભાગવત-પુરુષસિદ્ધ વસે. આ છે મોક્ષ. સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠા એટલે મોક્ષ. ભૂમિકાગ્રંથે આ સ્થિતિ સાધ્ય છે. અને એ ભૂમિકાગ્રંથ યોગાખ્યાસની અપેક્ષા રાખે છે. ॥ ૧૩ ॥

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य चरान् निबोधत ।

धुरस्य धारा निशिता दुरत्यया, दुर्ग

पथः तत् कथयः ' वदन्ति ॥ ૧૪ ॥

ઉત્તિષ્ઠત=ઊઠો (અજ્ઞાન નિદ્રાને છોડી) જાગ્રત=જાગો (વિષયના ચિન્તનનો પરિત્યાગ કરો) તથા આપણાથી વરત=શ્રેષ્ઠને (શુરુજનોને) 'પ્રાપ્ય=પ્રાપ્ત કરી (મળીને) નિબોધત=સમજો (આત્માના સ્વરૂપને ઠીક ઠીક જાણો) ધુરસ્ય=અજ્ઞાની નિશિતા=અણિવાળી-ધસેલી ધારા=ધારા માફક દુરત્યયા=જેના ઉપરથી ઓળંગવું કઠણ છે તત્=તે વચ્ચે=માર્ગને (તે આત્માની પ્રાપ્તિના માર્ગને) દુર્ગ=ઓળંગવો કઠણ છે એમ ઓળંગીને ગયેલા કથયઃ=બુદ્ધિમાનો વદન્તિ=કહે છે. ॥ ૧૪ ॥

જોડો. જગો. જાગોને પ્રાપ્ત કરી સમજો. અજ્ઞાની ધસેલી ધારા માફક જેના ઉપરથી ઓળંગવું કઠણ છે તે માર્ગને, ઓળંગવો કઠણ છે એમ તેને ઓળંગીને ગયેલા બુદ્ધિમાનો કહે છે. ॥ ૧૪ ॥

આમ નિષ્પ્રપંચ = કેવલ આત્મસ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠા પામવા માટે યંયાવંકારા યયાશક્તિ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એમ કૃષ્ણાનિધાન યમદેવે કહ્યું. આત્મા = નિષ્પ્રપંચ આત્માનું સ્મરણ ચતાં જ શુરુદેવ ઉદ્ઘાસમાં આવી ગયા! સાચા જ્ઞાનની કલ્પદ્રુમતા અને મિથ્યાજ્ઞાનની યાદવાસ્થળીનો ખ્યાલ આવતાં જ શુરુદેવનું હૃદય પ્રાણીમાત્રને મિથ્યાજ્ઞાનમાં ખદ્યદતાં જોઈને પીગળી જાય છે. એ કૃષ્ણાબીની હૃદયસ્થિતિમાં પ્રાણીમાત્રને સંબોધતાં ભગવાન યમદેવ બોલી ઉઠે છે. હે મનુષ્યો! જોડો. જગો. શ્રેષ્ઠ પુરુષોને પ્રાપ્ત કરી સમજો.

અત્માની ધસેલી ધાર માફક જેના ઉપરથી ઓળંગવું કદાચ છે તે માર્ગને ઓળંગવો મુશ્કેલ છે, એમ તેને ઓળંગી ગયેલા બુદ્ધિમાનો કહે છે. અર્થાત્ હે અજ્ઞાનનિદ્રામાં ધોરતા અમૃતપુત્રો !-ઉઠો. એટલે કે અજ્ઞાનનિદ્રાને છોડો. પ્રભાત થઈ ગયું છે ! હે અમૃતપુત્રો જાગો ! પ્રભુદ્ધ થાઓ. જેમાં જાગૃતિ રાખવી ઘટે તેમાં જાગૃત થાઓ એટલે કે ત્રિપથોના ચિન્તનનો ત્યાગ કરી પરમપિતાના સ્વરૂપમાં જાગૃત રહો. હે પ્રિય પુત્રો ! શુદ્ધજનોને પ્રાપ્ત કરી એ આત્માના સ્વરૂપને ઠીક ઠીક સમજો ! એ આત્માનો માર્ગ કપરો છે. એના ઉપર ચાલવું અને ખાંડની ધાર ઉપર ચાલવું બરોબર છે. જેમ અશ્વિયાળી ધારવાળા અત્મા ઉપર ચાલવું કદાચ છે તેમ આ સાંકડા માર્ગ પરવરવું કપરું છે. પણ એ જ માર્ગ કલ્યાણનો છે. માટે હે ઈશ્વરપુત્ર ! ઉઠો. જાગો. આત્મજ્ઞાનીનો સંગ સાંધી આત્માને જાણો. ખીછ પંચાત છોડો. એ માર્ગ કપરો છે. અત્માની ધાર જેવો છે, પણ એ જ માર્ગ કલ્યાણ છે. આ કવિઓનું=દેશ્યોનું દર્શન છે. ॥ ૧૪ ॥

અશબ્દં અસ્પર્શં અરૂપં અવ્યયં તથા અરસં નિત્યં અગન્ધયત્ત્વં યત્ ।
અનાદિ અનન્તં મહતઃ પરં ધ્રુવં, નિચાય્ય તત્ મૃત્યુમુક્તાત્ પ્રમુચ્યતે ॥૧૫॥

અશબ્દં=જેમાં શબ્દ નથી, અસ્પર્શં=સ્પર્શ નથી, અરૂપં=રૂપ નથી, તથા=તથા અવ્યયં=વ્યય નથી (કમી થવું નથી) અરસં=જેમાં રસ નથી અગન્ધયત્ત્વં=નથી ગંધ તથા ચ=તથા યત્=જે નિત્યમ્=નિત્ય છે. અનાદિ=અનાદિ છે અનન્તં=અનન્ત છે. મહતઃ=મહતત્ત્વ તથા તેનું કારણ ત્રિગુણ પ્રકૃતિથી પર=પર છે. તથા ધ્રુવં=અટલ છે તત્=તેને નિચાય્ય=જોધને (આત્મતત્ત્વને સાક્ષાત્ કરીને) મૃત્યુમ મૃત્યુમુક્તાત્=મૃત્યુના મુખમાંથી (જન્મ મરણરૂપી સંસારથી) પ્રમુચ્યતે=અત્યંત છૂટી જાય છે. અર્થાત્ હંમેશાંને માટે મુક્ત થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

જેમાં શબ્દ નથી, સ્પર્શ નથી, રૂપ નથી તથા વ્યય નથી, રસ નથી, ગંધ નથી, તથા જે નિત્ય છે, અનાદિ છે, અનન્ત છે, મહતત્ત્વ અને પ્રકૃતિથી પર છે. અટલ છે તે આત્માનો સાક્ષાત્કારી મૃત્યુના મુખમાંથી અત્યંત છૂટે છે ! ॥ ૧૫ ॥

એ આત્મતત્ત્વ કેવું છે ? કાર્યકારણથી લિપ્ત છે. કાર્યકારણના પણ આધારરૂપ એ પરમાત્મતત્ત્વ છે. એ પરમાત્મતત્ત્વમાં છેવટનું કલ્યાણ છે એમ બતાવતાં કહે છે. જેમાં શબ્દ નથી, સ્પર્શ નથી, રૂપ નથી, વ્યય નથી,

રસ નથી, ગંધ નથી. અર્થાત્ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોની પકડમાં એ આવતું નથી. અર્થાત્ શબ્દાદિની માફક એ આત્મા ધ્વન્દ્વિયગ્રાહ્ય નથી. ધ્વન્દ્વિગ્રાહ્યે તે તે આત્માનો ગંધ સુદ્ધાં મળતો નથી. તે આત્મા કૂટરથ નિત્ય છે. અનાદિ અંતે અનન્ત છે. એટલે કાર્યકારણુ ભાવથી પર છે. શુદ્ધિ અને પ્રકૃતિથી તે પર છે. તેમની ચોટમાં તે આવતો નથી. તે અટલ છે. એટલે ટાળ્યો ટળે એમ નથી. સદા હોનારો છે, એટલે કે સદા એકરસ છે. આવા ધ્વન્દ્વિયોથી પર, કાર્યકારણુથી અપૃષ્ઠ, શુદ્ધિ અને પ્રકૃતિથી અલ્પભેદ્યા, સદા એકરસ આત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવાથી શ્રુત્યુના મુખમાંથી હેવડનો છૂટે છે. એટલે કે આત્મ સાક્ષાત્કારમાં જો શ્રુત્યુને મારવાની-જન્મ મરણ ચક્રના જમણને ફારવાની, ઉપદ્રવ માત્રને ફર કરવાની શક્તિ છે. આત્માના દર્શન વિના શ્રુત્યુ મરતું નથી. એટલે જન્માદિ અનન્ત ઉપદ્રવ કાયમ રહે છે. માટે સત્યસુખશોધકે આત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરવો રહ્યો. ॥ ૧૫ ॥

નાયિકેતં ઉપાધ્યાનં મૃત્યુપ્રોક્તં સનાતનમ્ ।

ઉત્ત્વા ધૃત્વા ચ મેધાવી, બ્રહ્મલોકે મહીયતે ॥ ૧૬ ॥

નાયિકેતં = નાયિકેતાને । મૃત્યુપ્રોક્તં = યમે કહેલી આ સનાતન = સનાતન ઉપાધ્યાન = કથાને જે મેધાવી = શુદ્ધિશાળી ઉત્ત્વા = કહે છે ચ = તથા ધૃત્વા = સાંભળે છે તે તે કહેવાથી તથા સાંભળવાથી બ્રહ્મલોકે = બ્રહ્મલોકમાં મહીયતે = મહિમાને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧૬ ॥

નાયિકેતાને યમે કહેલી આ સનાતન કથાને જે શુદ્ધિશાળી કહે છે અને સાંભળે છે તે તેને લીધે બ્રહ્મલોકમાં મહિમાને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧૬ ॥

આમ આત્મજ્ઞાન કેવી રીતે મળે. મળેલાં આત્મજ્ઞાનનું ફળ શું વગેરેનું વ્યાખ્યાન શુદ્ધેવે કયું. આ નાયિકેત આખ્યાનના કથન અને શ્રવણનું શું ફળ છે તે બતાવતાં હવે કહે છે:-જે મહિમાન પુરુષ નાયિકેતાને યમદેવે કહેલી આ સનાતન કથાને કહે છે અને જે તેને સાંભળે છે તે તે કથન અને શ્રવણથી બ્રહ્મલોકમાં મહિમાને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ આ ઉપાખ્યાન સનાતન છે. કેમકે એમાં મનુષ્ય જીવનનો સનાતન પ્રશ્ન ચર્ચાયેલો છે. આ સનાતન ઉપાખ્યાનને વ્યાખ્યાનપૂર્વક સાંભળાવે અને જે ચિત્ત દૃઢને સાંભળે તે બન્નેનું હૃદય પવિત્ર થાય છે અને પવિત્ર હૃદય બ્રહ્મલોકમાં એટલે કે હૃદયના પ્રકાશમાં મહિમા મેળવે છે તેનું હૃદય દર્શનમય થાય છે. ઋષિ થાય છે, અને ક્ષીણરોષ ઋષિનુદય અખ્યાતવિદ્યાનું અધિકારી છે. ॥ ૧૭ ॥

યઃ इमं परमं गुह्यं ध्यावयेद् ब्रह्मसंसदि ।

પ્રયતઃ શ્રાદ્ધકાલે વા તદાનન્ત્યાય કલ્પતે ॥ ૧૭ ॥

યઃ = જે પ્રયતઃ = પવિત્ર હોઈને ઇમં = આ પરમં = સર્વથી ઉચ્ચા ગુહ્યં = રહસ્યને બ્રહ્મસંસદિ = વેદવાદીઓની સભામાં ધ્યાવયેત્ = સંભળાવે છે વા = અથવા શ્રાદ્ધકાલે = શ્રાદ્ધકાળમાં (દ્વાદશાદને દિવસે) સંભળાવે છે તત્ = તે (સાંભળવું સંભળાવવું) આનન્ત્યાય = અનન્તકાળને માટે કલ્પતે = સમર્થ થાય છે । ॥ ૧૭ ॥

જે પવિત્ર હોઈ આ સૌથી ઉચ્ચ રહસ્યને વેદવાદીઓની સભામાં અગર શ્રાદ્ધ વખતે સંભળાવે છે તો તે અનન્ત કાળને માટે સમર્થ થાય છે. ॥ ૧૭ ॥

વળી એવું અનન્ત કાળ બતાવતાં તૃતીય વલ્લીનાં ઉપસંહાર કરે છે. હે પ્રિય નચિકેતા ! જે પવિત્ર પુરુષ આ પરમ ગુહ્ય = રહસ્યને વેદવાદીઓની સભામાં અગર તો શ્રાદ્ધકાળે સંભળાવે છે તો તે શ્રવણ અનન્તકાળ આપવામાં સમર્થ થાય છે. અર્થાત્ ઉપનિષદનો પ્રવચનકાર જાતે પવિત્ર હોવા જોઈએ, એના શ્રોતાઓ વેદના વાક્યના શ્રદ્ધાળુ અને શ્રવણોત્સુક હોવા જોઈએ, આમ જ્યાં વક્તા અને શ્રોતા બન્નેનો મેળ જામે ત્યાં ફક્તની અનન્તતા મળે. વળી શ્રાદ્ધકાલે આ ઉપનિષદના પ્રવચનથી સંભળનારને શાન્તિ મળે છે. કેમકે મરણોત્તર આત્માની શી ગતિ થાય છે એ આનો વિષય છે. ॥ ૧૭ ॥

॥ इति तृतीया वल्ली ॥

॥ हरिः ॐ तत् सत् ॥

॥ अथ तुरीयावल्ली ॥

पराञ्चि खानि व्यवृणत् स्वयंभूः, तस्मात् पराद्
पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यग्-
आत्मानं पश्यद्, आवृत्तचक्षुः अमृतत्वं इच्छन् ॥ १ ॥

હે નચિકેતા ! સ્વયંભૂ=સ્વયંસિદ્ધ પરમાત્માએ ઇન્દ્રિયોના રાગિ=હેદોને
પરાંચિ=બહાર તરફ મુખવાળા વ્યવૃણત્=હેઘા છે ! તસ્માત્=તેથી મનુષ્ય
પરાદ્=બહાર (બાહ્ય વિષયોને) પસ્યતિ=જુવે છે અન્તઃ=અંદર આત્માનમ્=
આત્મામાં ન=નહિ ! (અર્થાત્ શરીરની અંદર આત્માને જોતો નથી) કઃ=
કોઈ ચિત્ત=એક ધીર=બુદ્ધિમાન જેણે આવૃત્તચક્ષુ=તેજ આદિ ઇન્દ્રિયોને બહારથી
(બાહ્ય વિષયોમાંથી) હઠાવી છે, તે અમૃતત્વં=અમૃતત્વને (મોક્ષને) इच्छन्=
ઈચ્છતો પ્રત્યગાત્માનં=અંદર આત્માને એક્ષત્-જુવે છે ! ॥ ૧ ॥

હે નચિકેતા ! સ્વયંસિદ્ધ પરમાત્માએ ઇન્દ્રિયોના હેદોને બહારની તરફ
મુખવાળા હેઘાં છે ! તેથી મનુષ્ય બહાર જુવે છે. અંદર આત્માને જોતો નથી. સમેટી
લીધેલી આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોવાળો, અમૃતત્વને આહતો કોઈ ચિરં, ધીર, અંદર
આત્માને જુવે છે ! ॥ ૧ ॥

આચાર્યદેવે મૃત્યુના મુખમાંથી છૂટવાને માટેનો ઉપાય તૃતીયાવસ્થીમાં
બતાવ્યો. આત્મદષ્ટા મૃત્યુના મુખમાંથી ઉગરે છે. આ આત્મા જ્યાં સુધી
ઇન્દ્રિયો અને મન કાળૂમાં ન આવે ત્યાં સુધી દહી દેખાતો નથી. આ
પૂવેકિત સિદ્ધાન્તનું જ પુનઃ સમર્થન કરતાં કહે છે કે હે પ્રિય નચિકેતા !
સ્વયંસિદ્ધ પરમાત્માએ ઇન્દ્રિયોને બહિર્મુખ બનાવી છે. આથી મનુષ્ય
બહાર જોનારો છે; અંતરાત્માને જોતો નથી. અમૃતત્વને ઇચ્છતો-છતેન્દ્રિય
કાંઈ ધીર પુરુષ પ્રત્યગાત્માને જુવે છે. અર્થાત્ હે નચિકેતા ! અચિન્ત્ય
રચનાને બનાવવામાં અત્યંત નિપુણ એવા પરમાત્માએ જીવને પુરુષાર્થ
બનાવવાના હેતુથી, ઇન્દ્રિયોને સ્વભાવે બહિર્મુખ કરી છે. પુરુષમાં કેટલો
પુરુષાર્થ છે તેની કસોટી, કરવા ખાતર ભગવાને ઇન્દ્રિયોને વિષયદગ્ધો બનાવી
છે. કેમકે ઇન્દ્રિયોના બહિઃપ્રવાહને અંતર્મુખ કરવામાં ઇશ્વરપુત્ર માનવનો
પરમ પુરુષાર્થ છે. એ ઇશ્વરનો જ પુત્ર છે તો એનામાં ઇશ્વરીય તાદાત્મ્ય

સંક્રમણ છે જ. એ બહાર વેરાઇ ગયેલી તાકાતને એકી કરી, ધ્યેય ઉપર કેન્દ્રિત કરી જે ઇન્દ્રિયોના પ્રવાહને-નર્મદ જેવા પ્રચંડ વેગીલા પ્રવાહને ખાળે છે તે ખરે જ પરમાત્માનો પરમપુત્ર છે. આથી પોતાના પુત્રની પુરુષાર્થ-પરીક્ષા કાળે પરમાત્માએ ઇન્દ્રિયોને વિષયચારણી બનાવી છે. આથી જ તો મોટા ભાગે મનુષ્ય બદિદેશી હોય છે. અંતરાત્માને જોવાને તે લાલસાવાળો નથી. કેમકે મનુષ્યના મોટા ભાગને સાચું દર્શન નથી હોતું. અને દર્શનમાં તો જીવન છૂપાયું છે. કેમકે અંતરાત્માના દર્શનમાં પરમ શાંતિ છે. તો આત્માને કોણ દેખે છે? કોઇક વિરલ! જેમ શેલે શેલે માણેક, વને વને ચન્દન, કે હાથીએ હાથીએ મોતી નથી મળતાં તેમ માણસે માણસે મહાયોગીઓ નથી મળતાં! આવો વિરલ પુરુષ 'આટ્તચક્ષુ' એટલે જીતેન્દ્રિય બને છે. જીતેન્દ્રિય પુરુષ જ અમૃતસ્વની ઇચ્છાવાળો હોય છે. જે અમૃત સ્વરૂપ આત્માને ઇચ્છે તે જીતેન્દ્રિય અને ધીર હોય છે. આવો જીતેન્દ્રિય, ધીર, અમૃતકામી, વિરલ પુરુષ પ્રત્યગાત્મા એટલે પ્રત્યેક પ્રાણીના હૃદયમાં છૂપાયેલા ગૂઢ આત્માને નિરખે છે. બીજા બધાં તો જલમાં સ્વપ્ન અને સ્વપ્નમાં જલ જ જુવે છે. આથી આત્માને જોવા ઇચ્છનારે ઇન્દ્રિયોને જીતવી. અમૃતને જ ઇચ્છવું. ધીર બનવું. અને વિરલ પ્રયત્ન કરવો. આટલું આ ઋષીમાં સૂચિત છે. ॥૧॥

પરાચઃ કામાન્ અનુચિન્તિ યાલાઃ સ્તે મૃત્યોઃ યન્તિ વિતતસ્ય પાશમ્ ।
અથ ધીરાઃ અમૃતત્વં વિદિત્વા ધ્રુવં અધ્રુવેષુ રૂઢ ન પ્રાર્થયન્તે ॥ ૨ ॥

જે યાલાઃ = મૂર્ખો (બુદ્ધિહીન) પરાચઃ = બહારના કામાન્ = વિષયોની અનુચિન્તિ = પાછળ જાય છે તે = તેઓ વિતતસ્ય = ફેલાયેલા મૃત્યોઃ = મૃત્યુના પાશં = ફાંસને ચમ્તિ = પ્રાપ્ત થાય છે. અથ = અને ધીરાઃ = જેઓ બુદ્ધિમાન છે તેઓ અમૃતત્વં = અમૃતત્વને ધ્રુવં = સ્થિર (અટલ) વિદિત્વા = જાણીને રૂઢ = અહીં અધ્રુવેષુ = અસ્થિર પદાર્થોમાંથી કોઇપણ પદાર્થને ન પ્રાર્થયન્તે = નથી ઇચ્છતા ॥ ૨ ॥

જે મૂર્ખો બહારના વિષયોની પાછળ પડ્યા છે તેઓ ફેલાયેલા મૃત્યુની ફાંસને પ્રાપ્ત થાય છે! અને ધીરો અમૃતત્વને અટલ જાણી આ જગતમાં અસ્થિર પદાર્થોમાંથી એક પણ ચાહતા નથી! ॥ ૨ ॥

જીતેન્દ્રિય પુરુષ ધીર છે-બુદ્ધિમાન છે. તો જે જીતેન્દ્રિય નથી તે ઉભરે ગમે તેવડો હોય-બાલક છે એમ અર્થાત્ દેખે. આથી ધીર અધીર કાણ છે તેની સ્પષ્ટતા કરતાં કહે છે. હે નચિકેતા! જેઓ બહારના પદાર્થોની

પાછળ પડ્યા છે તે મૂર્ખો એમેર દેવાયેલા મૃત્યુની ફાંસમાં પડે છે. જ્યારે ધીર પુરુષો તો આ દુનિયામાં એક અમૃતત્વ અટલ છે બીજું બધું ચલ છે એમ જાણી આ જગતના એકપણ પદાર્થને આહતા નથી. અર્થાત્ દુનિયાના પદાર્થોની પાછળ જેઓ પડેલા છે તે ભુદ્ધિદાસોએ મૂઠ છે. એવા મૂઠ પુરુષો એમેર પોતાનો ફાંસો લાંબને વિચરતા મોતનાં જડગામાં ધકેલાય છે. પ્રત્યેક પદાર્થમાં એકી વખતે જીવનદાયિની અને જીવનહારિણી શક્તિ વસેલી છે. કેવો ઉપયોગ કરે તેના ઉપર તે પદાર્થોની જીવનદાયિતા કે જીવનહારિતા અવલંબે છે. દર્શન જડ માણુઓ માટે દુન્યવી પદાર્થો આત્મધાતક નીવડે છે. ધીર પુરુષો જાણે છે કે દુન્યવી પદાર્થો અધ્રુવ છે-એટલે સદા ટકનારા નથી. એટલે તેઓ તેમનો ઉપયોગ માત્ર જ કરે. તેમાં પોતાનું હાઈ ન રહે. એકેને આહ નહિ, તેનો જીવનકાળ દરમ્યાન જેટલો વિહિત ઉપયોગ તેટલો કરે. પણ તેમાં યોંદી ન એસે કેમકે તેઓને અમૃતત્વનું જ્ઞાન હોય છે. અમૃતત્વ એટલે સત્યાત્માનું જ્ઞાન હોય છે. તેમનો અકર નિશ્ચય હોય છે કે સદા હોનારી, કદી પણ ન ટળનારી એક આત્મ-વસ્તુ જ છે. તે જ મારો સુહૃદ છે. બીજા બધાં દ્રોહ કરશે. એક આત્મા જ અદ્રોહી છે. આથી તેની નજર આત્મા ઉપર જ હોય છે. આટલો ફેર છે, ધીર અને મૂઠમાં અને આ ફેર નાનોસનો નથી ! ॥ ૨ ॥

સ્વર્ગ

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान् स्पर्शान् च मैथुनान् ।

एतेनैव विजानाति, किमत्र परिशिष्यते ? एतत् च तत् ॥ ३ ॥

येन = જે एतेन = આ (આત્મા વડે) रूप = રૂપને रस = રસને गन्ध = ગન્ધને शब्दान् = શબ્દોને स्पर्शान् = સ્પર્શોને च = તથા एव = નિશ્ચય मैथुनान् = સંભોગजन्य સુખોને विजानाति = જાણે છે તે આત્માને જાણવાવાળાને માટે બીજું કંઈ = અહીં किं = શું જાણવા યોગ્ય પરિશિષ્યતે = આથી રહે છે ? एतत् = આ છે वै = નિશ્ચય तत् = તે જે પૂછ્યું છે ! ॥ ૩ ॥

જે આત્મા વડે (આત્મા વડે) રૂપને, રસને, ગન્ધને, શબ્દોને, સ્પર્શોને નિઃસંદેહ સંભોગ સુખોને જાણે છે તે આત્માની માટે અહીં શું બચ્ચ રહે જાણી રહે છે ! એ છે નિશ્ચય તે, જે હું પૂછે છે ! ॥ ૩ ॥

આગલી ઋચામાં અમૃતત્વ જ્ઞાન પામેલા ધીર પુરુષોને સ્વર્ગ કહ્યું. હવે તેઓ આત્માને કેવી રીતે જાણે છે તે જાણવું રહે

કૃત્રી રીતે વર્તતા જાણુવો જોઈએ તે સૂચિત કરે છે. હે નચિકેતા ! જે પુરૂષ, આના વડે જ=આત્મા વડે જ રૂપ, રસ, ગન્ધ, રાગ, અને સંભોગગન્ધ સુખને જાણે છે તેવા આત્મજ્ઞાની માટે અહીં શું જાણવા જેવું બાકી રહે છે ? તું જે પૂછે છે તે એ જ છે. અર્થાત્ રાજદાદિ વિષયોનો અનુભવ આત્માને લાગે તે થાય છે. આત્મા જો નહોતો તો રાજદાદિનો અનુભવ કેને થાય ? અને જેનો અનુભવ થાય તે, જેને અનુભવ થાય તેના કરતાં જુદો જ હોય છે. આમ વિષયોનો અનુભવ આત્માને થાય છે. આથી અનુભવ કરનાર આત્મા, દેહાદિ સમસ્ત વિષયોથી ભિન્ન છે. એ આત્મા છે. અનુભવ કરનારો હોઈને ચેતન છે. ચેતન્યવન હોવાથી જ આનન્દસ્વરૂપ છે. આવો સમ્વિદ્યાનન્દ આત્મા છે. તેને જે જાણે છે તેને અહીં કશું બીજું જાણવાનું રહેતું નથી. કેમકે જાણવા જેવું અને જેટલું તે જાણી ચૂક્યો છે. બીજું બધું જાણવું એ તો જ્ઞાનનો મિથ્યા પરિગ્રહ છે. હે નચિકેતા ! તે આત્મા સમ્વિદ્યાનન્દસ્વરૂપ છે-જેને વિષે તે પૂછ્યું હતું. આ છે નિર્જ્યાતમક ગુરુદેવનો ઉત્તર ॥ ૩ ॥

સ્વપ્નાન્તં જાગરિતાન્તં ચ ડમૌ યેન અનુપદ્યતિ
મહાન્તં વિમુમાત્માનં મત્વા ધીરો ન શોચતિ । एतद्वैतत् ॥ ૪ ॥

સ્વપ્નાન્તં=સ્વપ્નાવસ્થાને ચ=અથા જાગરિતાન્તં=જાગૃત અવસ્થા ડમૌ=બન્નેને (બન્નેના પદાર્થોને) યેન=જેના વડે અનુપદ્યતિ=દેખે છે. તે મહાન્તં=સૌથી મોટા વિમું=વ્યાપક આત્માને=આત્માને મત્વા=જાણીને ધીરઃ=બુદ્ધિમાન ન શોચતિ=નથી શોક કરતો. (વીતશોક થાય છે) एतत्=આ છે વૈ=નિશ્ચય તત્=તે ॥ ૪ ॥

સ્વપ્નાવસ્થા અને જાગૃત અવસ્થા એ બન્ને (એ બન્નેના પદાર્થોને) જેના વડે જુલે છે તે સૌથી મહાન વ્યાપક આત્માને જાણીને બુદ્ધિમાન શોક કરતો નથી. એ છે નિશ્ચય તે ॥ ૪ ॥

આ આત્મા જેમ દેહાદિથી ભિન્ન છે તેમ જાગૃતાદિ અવસ્થાઓનો પણ સાક્ષી હોવાથી તે તે અવસ્થાથી પણ તે ભિન્ન છે એમ કહેતાં આત્મજ્ઞાનનું સ્વસંવેદ્ય કૃણ બતાવે છે-હે નચિકેતા ! જે આત્મા વડે સ્વપ્ન અને જાગૃત અવસ્થાને-એ બન્નેને જુલે છે તે સૌથી મહાન વ્યાપક આત્માને જાણી બુદ્ધિમાન શોક કરતો નથી ! એટલે કે આત્મા અવસ્થાત્રયનો સાક્ષી છે. સાક્ષી, સાક્ષ્ય=જેને સાક્ષાત્ જુલે છે તેના કરતાં જુદો છે. આથી જાગૃતાદિ

તણુ અવરથાઓ આત્માને લેપતી નથી. આવી અવરથાથી નિર્લિપ્ત મહાન અને સર્વવ્યાપી નિજરૂપને જે જાણે છે તે શોકથી પર થાય છે. કેમકે તેને પદાર્થની અવરજવરથી પોતાનામાં કશી વેધવેદ જણાતી નથી. આત્મજ્ઞાન આવાપ હૃદાય સિવાયનો છે. આ છે નિશ્ચય તે આત્મા. ॥ ૪ ॥

નિર્લિપ્ત

यः इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।

ईशानं भूतभव्यस्य ततो न विजुगुप्सते । एतद्वैतत् ॥ ५ ॥

યઃ=જે મનુષ્ય મધ્વદં=મધની માફક મીઠા, વિષયોને ખાનારા (અનુભવ કરનાર) જીવં=પ્રાણોને ધારણ કરનાર અન્તિકાત્=સમીપમાં (હૃદયગુહામાં) વર્તમાન તથા મૂતમવ્યસ્ય=મૂત અને ભવિષ્યના ઈશાનં=શાસક-હાકિમ એવા ઇમં=આ આત્માનં=આત્માને વેદ=જાણે છે. તત્=તે જાણુકાર મનુષ્યની, પછી કોઈપણ પ્રાણી ન વિજુગુપ્સતે=ધૂણા (દ્રિષ્ટ) કરતું નથી. એતત્=આ છે વૈ=નિશ્ચય તત્=તે. ॥ ૫ ॥

૩૧

જે મનુષ્ય મધ જેવા મીઠા વિષયોને ભોગવનાર, પ્રાણોને ધારણ કરનાર, સમીપમાં (હૃદયગુહામાં) વર્તમાન તથા મૂત અને ભવિષ્યના સત્તાધીશ એવા આ આત્માને જાણે છે તેની કોઈપણ પ્રાણી ધૂણા કરતું નથી. એ છે નિશ્ચય (આત્મા) ॥ ૫ ॥

જે આત્માને જાણે છે તેના તરફ પ્રાણીમાત્રનો કેવો જીવનકાલે વર્તાવ હોય છે તે ખતાવી આત્મજ્ઞાનનું આ જગતમાં સમગ્રાય એવું ધોરણ ખાંધી આપે છે, હે પ્રિય શિષ્ય! જે મનુષ્ય મધસભા મીઠા વિષયોને ભોગવનાર, પ્રાણને ધારણ કરનાર, હૃદયગુહામાં વર્તમાન, તથા મૂત ભાવિતા સત્તાધીશ એવા આત્માને જાણે છે તેની કોઈ ધૂણા કરતું નથી. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મભાવમાં પરિણમતું હોઇને તેવો જ્ઞાની નિર્વેર થતો હોઇને સૌ તેને ચાહે છે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન વિશ્વપ્રેમમાં ફળે છે. એ છે તે આત્મા જેને વિષે હે શિષ્ય નચિકેતા! તે પૃચ્છા કરી હતી! ॥ ૫ ॥

સવલિપ્ત

यः पूर्वं तपसो जातं अदम्यः पूर्वं अजायत ।

गुहां प्रविश्य तिष्ठन्तं, यो भूतेभिः व्यपश्यत ! एतद्वैतत् ॥ ६ ॥

યઃ=જે આત્મા તપસઃ=સૃષ્ટિ સંકલ્પથી પૂર્વં=પહેલાં જાતં=પ્રકટ (પોતાના સ્વરૂપે હાજર) હતો. જે આત્મા અદમ્યઃ=ખાઈપડેપ રચૂલ સક્ષમ

સરગનારા બધા પદાર્થોથી પૂર્વ=પહેલાં અજાયત=સૃષ્ટિના કર્તારૂપે પ્રકટ થયો તે ગુહાં=ગુહામાં (હૃદયગુહામાં) પ્રવિદ્ય=પ્રવેશીને તિષ્ઠન્તં=રહેણાં આત્માને યઃ=જે મનુષ્ય ભૂતેભિઃ=સર્વ પ્રાણીઓમાં વ્યવસ્થત=સાક્ષાત્ જુલે છે. તેનો કોઈ દ્વેષ કરતું નથી ! એવત્=એ છે વૈ=નિશ્ચય તત્=તે. ॥ ૬ ॥

જે આત્મા સૃષ્ટિ સંકલ્પથી પહેલાં નિજરૂપે પ્રકટ હતો, જે બાબદરૂપે સ્વૂલ સૂક્ષ્મ સરગનારા બધા પદાર્થોથી પહેલાં સૃષ્ટિના કર્તારૂપે પ્રકટ હતો, તે હૃદયગુહામાં પ્રવેશીને રહેલા આત્માને જે બધા પ્રાણીઓમાં સાક્ષાત્ જુલે છે, તેનો કોઈ દ્વેષ કરતું નથી ! એ છે નિશ્ચય તે ॥ ૬ ॥

આત્માને જોનારનો કોઈ દ્વેષ કરતું નથી એ આત્મદર્શનના મહિમાને વળી ગાતાં કહે છે હે પ્રિય નચિકેતા ! આત્મા સૃષ્ટિસંકલ્પ પહેલાં નિજરૂપે પ્રકટ હતો. અર્થાત્ સૃષ્ટિ છે માટે આત્મા હોવો જોઈએ એ અનુમાન બરોબર નથી. સૃષ્ટિ ન હતી ત્યારે પણ એ પરમાત્મા નિજરૂપે હતા જ. તે આત્મા સૃષ્ટિના બાબદરૂપ તમામ સ્વૂલ સૂક્ષ્મ પદાર્થોથી પહેલાં સૃષ્ટિસંકલ્પના સેવનાર તરીકે પ્રકટ હતો. સૃષ્ટિ એના પૂર્વ સ્વરૂપે આપોમયી, -પ્રાણીમય હતી. તેમાંથી બ્રહ્માંડનો આકાર થાય છે એવું આપણા પ્રાચીનોનું મન્તવ્ય છે. આવા સૃષ્ટિના સંકલ્પવિધાયક આત્માને હૃદયની ગુહામાં પેરીને રહેલો જે સર્વ જૂનોમાં જુલે છે તેનો કોઈ દ્વેષ કરતું નથી. તે જ એ આત્મા છે ॥૬॥

યા પ્રાણેન સંભવતિ અદિતિઃ દેવતામયી ।

ગુહાં પ્રવિદ્ય તિષ્ઠન્તી યા ભૂતેભિઃ વ્યજાયત એતદ્દેવત્ ॥ ૭ ॥

યા=જે અદિતિઃ=સર્વને ખાવાવાળી (પોતાનામાં લીન કરનારી) દેવતામયી=સર્વશક્તિમયી ચેતનશક્તિ શરુઆતમાં પ્રાણેન=(સૂય) પ્રાણરૂપે સંભવતિ=પ્રકટે છે યા=જે ગુહાં=હૃદયગુહામાં પ્રવિદ્ય=પ્રવેશીને તિષ્ઠન્તી=રહેણી ભૂતેભિઃ=સર્વ પ્રાણીઓમાં વ્યજાયત=વિવિધરૂપે (અનેક રૂપે) પ્રકટ છે એત્=એ છે વૈ=નિશ્ચય તત્=તે. ॥ ૭ ॥

જે સર્વને ખાનારી (પોતાનામાં લીન કરનારી) સર્વ શક્તિમયી, ચેતનશક્તિ, શરુઆતમાં સૂયરૂપે પ્રકટ થાય છે, જે હૃદયગુહામાં પ્રવેશીને રહેણી સર્વ પ્રાણીઓમાં વિવિધરૂપે પ્રકટ છે એ છે નિશ્ચય તે ॥ ૭ ॥

કહેતાં આત્માર્થેવ કહે છે:-હે નચિકેતા ! આત્મારૂપી સર્વશક્તિમયી ચેતનશક્તિ 'અદિતિ' છે એટલે કે સ્થાવર જંગમને ખાઈ જનારી એટલે કે પોતાનામાં લીન કરનારી છે. એ ચેતનશક્તિ પહેલાં સર્વપ્રાણુમય મૂર્ચરૂપે પ્રકટ થાય છે. એ સૌની હૃદયગુહામાં પેસીને રહેલી છે. સર્વ પ્રાણીઓમાં વિવિધરૂપે પ્રકટે છે. તે છે નિશ્ચય આત્મા. અર્થાત્ આત્મા ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કાન્ધ છે. સૌના હૃદયદેશમાં તે વિગળે છે. તે તે પ્રાણીમાં તે તે રૂપે પ્રકટી વર્તે છે. આથી જગતમાં જે નામરૂપની ભિન્નતા દેખાય છે તે વાસ્તવિક નથી સાચું તો આત્માનું અદ્વૈત જ છે. દ્વૈત એ આત્માની અનન્ત આશ્વર્યમયી શક્તિની લીલા છે. હૃદયમાં એ મહામહિમ ચેતનશક્તિનો સૌ અનુભવ કરે. ॥ ૭ ॥

અરણ્યોર્નિહિતો જાતચેદા ગર્ભઃ इव सुभृतो

गर्भिणीभिः । दिवेदिवे ईडयो जागृवद्भिः

हविष्मद्भिः मनुष्येभिः अग्निः । एतद्वૈતત્ ॥ ૮ ॥

જાતચેદા=જે સર્વ ધનોનો સ્વામી, અરણ્યો=ઘો અને પૃથ્વીરૂપી કાષ્ઠમાં નિહિત=રિપ્ત છે (મોજુદ છે) તથા ગર્ભિણીભિઃ=ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ વડે ગર્ભઃ=ગર્ભની હવ=માફક સુચૃતઃ=સુરક્ષિત છે. જે અગ્નિ=સૌનો અગ્રણી દિવેદિવે=દિનપ્રતિદિન જાગૃવદ્ભિઃ=જાગતા (અજ્ઞાનરૂપી નિદ્રાને જેમણે ઊઠી છે તેવાઓ) તથા શ્રદ્ધા ભક્તિપૂર્વક હવિષ્મદ્ભિઃ=હવિષ્યતોવાળા મનુષ્યેભિઃ=મનુષ્યો વડે ઈડયઃ=સ્તુતિ કરવાને યોગ્ય છે. એતન્=એ છે વૈ=નિશ્ચય તત્-તે. ॥ ૮ ॥

જે સર્વ ધનનો સ્વામી, ઘો અને પૃથ્વીરૂપી કાષ્ઠમાં વર્તમાન છે-ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ વડે રક્ષાયેલા ગર્ભની માફક વર્તમાન છે. જે અગ્નિ પરમાત્મા દિનપ્રતિદિન જાગૃત અને યજ્ઞીય ભાનવાળા પુરુષો માટે સ્તુતિ યોગ્ય છે એ છે નિશ્ચય તે. ॥ ૮ ॥

આગલા મન્ત્રમાં સર્વશક્તિમયી ચેતનશક્તિની લીલાનો નિર્દેશ કર્યો. હવે એ પરમાત્માનું સર્વવ્યાપકપણું તથા પૂજ્યપણું સૂચવતાં કહે છે હે નચિકેતા ! સર્વ બ્રહ્માંડનો સ્વામી પરમાત્મા, આકાશ અને પૃથ્વીરૂપી બે અરણીના પાત્રમાં વર્તમાન છે. અરણી ધરીય કાષ્ઠ છે. આકાશ અને પૃથ્વી રૂપી બે રાષ્ટ્રિ યસના મહા કાષ્ઠોમાં અણુ અણુમાં એ સર્વશક્તિમાન પરમાત્મા નિહિત છે. ગર્ભવતી સ્ત્રી જેમ પોતાના ગર્ભની સાંસી પેટે રક્ષા કરે છે તેમ આ બે ઘો-પૃથ્વીરૂપી અરણીની અંદર આ પરમાત્મા ગર્ભની પેરે વસે છે એટલે કે સૌની અંદર વસે છે. એ સૌનો અગ્રણી-નોતા પરમાત્મા હમેશાં પ્રજુદ અને ધર્મીય-જાવનાસિદ્ધ એટલે કે નિષ્કામ કર્મયોગી પુરુષોદ્ધાન

સ્તુત્ય છે. એટલે કે જે અજ્ઞાન નિદ્રામાંથી જાગ્યા છે, અને જેમને જીવનમાં નિષ્કામ કર્મયોગ સાંપડ્યો છે તેમને સમગ્ર છે કે સર્વભાવે ભગવાન પૂજ્ય છે. આવો છે તે પરમાત્મા. ॥ ૮ ॥

यतश्चोदेति सूर्यः अस्तं यत्र च गच्छति ।

तं देवाः अर्पिताः सर्वे, तदुनात्येतિકશ્ચન। एतद्वैतत् ॥ ९ ॥

યતઃ=જેમાંથી ચ=નિશ્ચય સૂર્યઃ=સૂર્ય ઉદેતિ=ઉત્પન્ન થાય છે ચ= તથા યત્ર=જેમાં અસ્તં=લય ગચ્છતિ=પામે છે. તં=તેમાં જ સર્વે=તમામ દેવા= દેવો અર્પિતાઃ=સુરિધર છે. તત્=તેને ર=કદી કશ્ચન=કોઈપણ ન=નથી અત્યેતિ= ઓળંગી શકતું હતત્=એ છે વૈ=નિશ્ચય તત્=તે. ॥ ૯ ॥

જેમાંથી નિશ્ચય સૂર્ય ઉત્પન્ન થાય છે તથા જેમાં લય પામે છે, તેમાં જ તમામ દેવો સુરિધર છે. તેને કદી કોઈ ઓળંગી શકતું નથી. એ છે નિશ્ચય તે. ॥ ૯ ॥

વળી હે નચિકેતા ! સૂર્યનો ઉદયાસ્ત એ પરમાત્મામાંથી થાય છે. સૂર્ય સર્વનો પ્રાણધાર છે. એ પ્રાણશક્તિ પરમાત્માને આભારી છે. સૂર્યનું સૂર્યપણું પરમાત્મામાં છે. એટલું જ નહિ પરંતુ બીજા તમામ દેવો-ધર્મીય સૃષ્ટિ નિર્માણ શક્તિઓ પણ તે પરમાત્મામાં જ દબમૂલ છે. એ પરમાત્મા દુર- નિક્રમ છે. એટલે કે સર્વમય-સર્વવ્યાપી હોઈને કોઈ એને ઓળંગી જઈ શકતું નથી. હજી તોપણ પરમાત્માને ઓળંગીને જવાની કોઈની તાકાત નથી ! આથી જ જગતની વ્યવસ્થા જાણે સ્વાભાવિક હોય એમ આશ્ચર્ય કરે છે. ॥ ૯ ॥

यदैव इह तद् अमुत्र, यद् अमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युं आप्नोति, यः इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

યત્=જે એવ=નિશ્ચય રૂઢ=અહીં (પૃથ્વીમાં તથા આંખમાં) તત્=તે અમુત્ર=ત્યાં (દૌ અને સૂર્યમાં) છે. યદ્=જે અમુત્ર=ત્યાં છે તત્=તે અનુ=જ રૂઢ=અહીં છે. સઃ=તે મૃત્યોઃ=મૃત્યુથી મૃત્યું=મૃત્યુને (વારંવાર જ-મ મરણને) આપ્નોતિ=પામે છે યઃ=જે રૂઢ=આમાં-આત્મામાં, નાના=લેદની રૂઢ=માથક (રહેજ પણ ભેદ) પશ્યતિ=જુલે છે. ॥ ૧૦ ॥

જે નિશ્ચય અહીં (પૃથ્વી અને આંખમાં) છે તે ત્યાં (દૌ અને સૂર્યમાં) છે. જે ત્યાં છે તે જ અહીં છે. તે મનુષ્ય મૃત્યુથી મૃત્યુને પામે છે જે (વારંવાર જ-મ મરણના ચક્રમાં પડે છે) આ આત્મામાં ભેદની માથક જુલે છે. ॥ ૧૦ ॥

આમ આગલી ઋચામાં સર્વપ્રાણનિધાન પણ પરમાત્મા જ છે એવું દર્શાવ્યું. હવે આ લોક અને પરલોક સર્વત્ર પરમાત્મા જ વિરાજમાન છે, એ પરમાત્મામાં કાંઈપણ ભેદ નથી. એ બતાવતાં બેદ્રદષ્ટને મળતું ફળ ઉદ્દેશ્યતાં કહે છે. જે અહીં=શરીરમાં છે તે જ : બ્રહ્માંડમાં છે. અર્થાત્ પિંડ અને બ્રહ્માંડમાં કેવળ પરિભ્રમણભેદ છે, તત્ત્વભેદ નથી. જે ત્યાં છે તે જ અહીં છે. જે મનુષ્ય અહીં=પિંડાત્મા અને બ્રહ્માંડના આત્મામાં ભિન્નતા જુવે છે તે માણસ જન્મ મરણના ચક્રમાં ઘૂમે છે કેમકે જ્યાં ભેદ દર્શન ત્યાં સ્વાર્થ પ્રધાનતા આવવાની જ અને સ્વાર્થ સાધનામાં જન્મ મરણનાં બીજ છે. ॥ ૧૦ ॥

મનસા एव इदमाप्तव्यं, नेह नानास्ति किंचन ।

मृत्योः स मृत्युं गच्छति यः इह नानेव पश्यति ॥ ૧૧ ॥

મનસા=મનથી એવ=જે ઈદં=આ બ્રહ્મ આપ્તવ્યં=પ્રાપ્ત કરવાને યોગ્ય છે. ઈહ=એ બ્રહ્મમાં કિંચન=કાંઈપણ નાના=ભેદ ન અસ્તિ=નથી. સઃ=તે મૃત્યોઃ=મૃત્યુથી મૃત્યું=મૃત્યુને ગચ્છતિ=પામે છે યઃ=જે ઈહ=આમાં માના=ભેદની ઈવ=માફક (કાંઈપણ) ભેદ પશ્યતિ=જુવે છે. ॥ ૧૧ ॥

મનથી જ આ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. એ બ્રહ્મમાં કશો પણ ભેદ નથી. તે મૃત્યુથી મૃત્યુને પામે છે જે આમાં ભેદની માફક જુવે છે. ॥ ૧૧ ॥

.. હવે એ પરમાત્મા સર્વત્ર એકરસ છે, સમાન છે, બેદ્રદષ્ટ છે, એમ અનુભવવું કેવી રીતે? તો કહે છે કે આ પરમાત્મા મનથી જ પ્રાપ્તવ્ય છે. મન તો પરમાત્મામાં જઈ શકતું નથી તો પછી અહીં મનથી જ આત્મા પ્રાપ્તવ્ય છે એમ આચાર્ય કેમ કહે છે એવો પૂર્વપક્ષ અહીં કોઈ ન કરે. સુસંસ્કૃત મન-પવિત્ર મન આત્માભિમુખ થાય છે. અને તે જ છેવટે આત્મદર્શન માટે પૂરી લાયકાત આપે છે. આથી મનથી જ આત્મા પ્રાપ્તવ્ય છે એમ આચાર્ય દેવ કહે છે. મનથી આત્મામાં જોવાનું શું છે? તો એ કે આત્મામાં કશો ભેદ નથી. આયત્નસ્તંબપર્વન્તનો આત્મા એકરસ છે. એમાં આવાપ ઉદ્વાપ-વૃદ્ધિલાસ નથી. આ આત્મામાં જોવાનું છે, જે આથી વિરુદ્ધ આત્મામાં બેદ્રદષ્ટિ કેળવે છે તે જન્મમરણના ચક્રમાંથી છૂટતો નથી. કેમકે ભેદમાં સ્વાર્થ પ્રધાન હોય છે, અને સ્વાર્થમાં જકડાય તે જન્મમરણમાંથી નહિ જ છૂટે. ॥ ૧૨ ॥

अंगुष्ठमात्रः पुरुषः, मध्ये आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतमव्यस्य, न ततः विजुगुप्सते । एतदेतत् ॥ ૧૨ ॥

કુકુ
રત
ગુરુ

અંગુઠમાત્રઃ=અંગૂઠા જેવડા હૃદયમાં રહેતો હોવાને લઇને અંગૂઠાના માપ જેવડો પુરુષઃ=આત્મા આત્માનિ=શરીરમાં મધ્યે=અંદર તિષ્ઠતિ=વર્તમાન છે અને તે ભૂતભવ્યસ્ય=ભૂત ભવિષ્ય તમામ જગતનો દેશાનઃ=ધર્મ છે. તેને જ જાણે છે તતઃ=તેની કાંઈ ન વિજુગપ્સતે=દૃષ્ટા-દ્રેષ કરતો નથી. एतत्=એ દે=નિશ્ચય તત્=તે છે. ॥ ૧૨ ॥

અંગૂઠા જેવડા હૃદયમાં રહેતો હોઈને અંગૂઠા જેવડો આત્મા શરીરની અંદર વર્તી રહ્યો છે. તે ભૂત, ભવિષ્ય તથા વર્તમાન જગતનો ઈશ્વર છે. એવા આત્માને જ જાણે છે તેનો કાંઈ દ્રેષ કરતું નથી. એ છે નિશ્ચય તે. ॥ ૧૨ ॥

આવો આત્મા મનથી ક્યાં દ્રષ્ટવ્ય છે? તો કહે છે કે આ આત્મા શરીરની બીજર વસે છે. તે અંગુઠમાત્ર છે. સર્વવ્યાપી છતાં મુખ્યત્વે હૃદયમાં રહેતો હોઈને, અને હૃદય અંગૂઠા જેવડું હોઈને, આત્માને અહીં, અંગૂઠા જેવડો કહ્યો છે. એ પુરુષ ભૂતભવ્યનો ધર્મ છે. અંગૂઠા જેવડો છે છતાં એની સત્તા પિંડલગ્રાંઠ-સમસ્ત સ્થાવરજંગમ જગત ઉપર છે. જે આત્માને, ભૂતભવ્ય જગતનો સ્વામિ-શાસ્તા-નિયન્તા-ધર્મ તરીકે જાણે છે તેનો કાંઈ નિરરકાર કરતું નથી. કેમકે આત્મદર્શનમાં દ્રેષતું અવસાન છે. એ આત્મા છે જેના વિષે હે નચિકેતા! તે પૂછ્યું હતું. ॥ ૧૨ ॥

અંગુઠમાત્રઃ પુરુષઃ, જ્યોતિઃ इव અધૂમકઃ ।

દેશાનો ભૂતભવ્યસ્ય, સ एव अद्य, सः उ श्वः एतद्वैतत् ॥ ૧૩ ॥

અંગુઠમાત્રઃ=અંગૂઠા જેવડો પુરુષઃ=આત્મા અધૂમકઃ=નિર્ધૂમ જ્યોતિઃ=અગ્નિના ઇવ=જેવો છે. ભૂતભવ્યસ્ય=ભૂતભવિષ્ય-સકળ જગતનો દેશાનઃ=ધર્મ છે. सः=તે एव=જ અद्य=આજે છે उ=અને स एव=તેજ શ્વઃ=કાલે હશે. एतत्=એ દે=નિશ્ચય તત્=તે છે. ॥ ૧૩ ॥

અંગૂઠા જેવડો આત્મા નિર્ધૂમ અગ્નિના જેવો છે. ભૂતભવિષ્ય સકળ જગતનો ઈશ્વર છે. તે જ આજે છે અને તે જ કાલે હશે. એ નિશ્ચય તે છે. ॥ ૧૩ ॥

હવે મરણોત્તર આત્મા છે કે કેમ, તેનો સીધો જવાબ દેતાં આચાર્ય દેવ ગુણવાત કરી દે છે. હે નચિકેતા! આ હૃદયપ્રદેશમાં રહેતો અંગૂઠા જેવડો આત્મા નિર્ધૂમ અંગારા જેવો છે. તે ભૂતભવ્યનો ધર્મ છે. તે જ આજે છે અને આવતી કાલે હશે. આ તે આત્મા છે અર્થાત્ પુરુષ સૂક્ષ્મ છે. તે સ્વરૂપે જ્યોતિસમો છે. પ્રકાશસ્વરૂપ છે. જેમ અગ્નિ પૂરો પ્રકટ થાય તે

પહેલાં તેને ધૂમાડો વળગેલો છે તેમ આત્મા પૂરો પ્રકટ થાય તે પહેલાં તેમાં અજ્ઞાન, રાગદ્વેષ, વગેરેનો કાળો ધૂમાડો દેખાય છે. પણ મૂળમાં એ અગ્નિની જેમ સંપત્તિ નથી તેમ રાગદ્વેષાદિ મૂળમાં આત્માની સંપત્તિ નથી । એ આત્મા નિર્ધૂમ-નિસ્ત સમસ્ત દોષવાળો છે. તે જ ભવિષ્યમાં હોનારો છે. તો ગર્હ કાલે જે હતો. આજે જે છે અને આવતી કાલે જે હશે તે જ ત્રિકાલાખ્યપિત સાચ છે. આથી આત્મા સાત્ય છે. એ સત્યાત્માનો તને ખોધ હો । ॥ ૧૩ ॥

શિખર

મોક્ષપ્રાપ્તિ

યથોક્તં દુર્ગે વૃષ્ટં પર્વતેષુ વિધાવતિ ।

પર્થ ધર્માન્ પૃથક્ પદ્યન્ તાનેવાનુવિધાવતિ ॥ ૧૪ ॥

યથા=જેમ દુર્ગે=શિખર ઉપર વૃષ્ટં=વરસેલું વર્ષ=પાણી આમ તેમ પર્વતેષુ=પર્વતોમાં વિધાવતિ=દોડે છે. પર્થ=તેમજ ધર્માન્=જડ ચેતન સૌ પદાર્થોને આત્માથી પૃથક્=અલગ છદ્ધ અનિષ્ટ બુદ્ધિથી પદ્યન્=દેખતો પુરુષ તાન્=તેમની દ્વન્=જ અનુવિધાવતિ=પાછળ દોડે છે ॥ ૧૪ ॥

જેમ શિખર ઉપર વરસેલું પાણી આમતેમ પર્વતોમાં દોડે છે, તેમ જ જડ ચેતન સૌ પદાર્થોને આત્માથી અલગ છદ્ધ અનિષ્ટ બુદ્ધિથી જોનારો પુરુષ તેમની જ પાછળ-તે પદાર્થોની જ પાછળ દોડે છે-એટલે કે જન્મે છે અને મરે છે । ॥ ૧૪ ॥

આત્માની અભિન્નતા બતાવી. તેની સર્વસત્તાધીશતા બતાવી. તેની નિર્દોષતા બતાવી. તેની સદા હયાતી દર્શાવી. હવે જે બેદદૃષ્ટિનું અવસંબન કરી જીવનમાં જીવે છે તેને બેદદૃષ્ટિનો કપો શાપ લાગે છે તે બતાવતાં કહે છે. હે નયિકેતા । શિખર ઉપર વરસેલું પાણી જેમ આમ તેમ પર્વતોમાં વેરણુ છેરણુ ધર્મ જાય છે તેમ તે મનુષ્ય સંસારની અનેક યોનિઓમાં વેરણુ છેરણુ ધર્મ જાય છે જે અર્થાત્ જન્મમરણરૂપ સંસાર ચક્રમાં ધૂમ્વા જ કરે છે, જે વસ્તુ માત્રને આત્માથી લિન જુવે છે એટલે કે આત્માથી જુદી જાણી તેમાં પ્રિય અપ્રિય બુદ્ધિ કરે છે. પ્રિયાપ્રિય બુદ્ધિ એટલે રાગદ્વેષ આત્મા એકરસ છે, સ્વરૂપ છે. તેને માટે પ્રિયાપ્રિય મતિ એકી છે. કેમકે એક જ આત્માની સર્વત્ર અસ્તિ ભાળનારને માટે આનન્દ સ્વરૂપ આત્મા સર્વવ્યાપી સર્વરૂપ હોઇને પ્રિયાપ્રિય બુદ્ધિને માટે અવકાશ નથી. રાગદ્વેષ જ તેાં સંસારના આડતીઆઓ છે । ॥ ૧૪ ॥

યથોદકં શુદ્ધે શુદ્ધં માસિકં તાદૃગ્ એવં ભવતિ ।

एवं मुनेः विजानतः आत्मा भवति गौतम ! ॥ ૧૫ ॥

યથા=જેમ શુદ્ધ=નિર્મલ ઉદક=પાણી શુદ્ધે=નિર્મલ પાણીમાં માસિક= નાખાયેલું હોઇને તાદૃગ્=તેવું એવં=જ (નિર્મલ પાણી જ) ભવતિ=થાય છે, એવં=જેમ વિજાનતઃ=જ્ઞાનને જાણના મુનેઃ=મુનિનો (બ્રહ્મવિદ્ વરિષ્ઠનો) આત્મા=આત્મા ગૌતમ=હે ગોતમવંશી ! ભવતિ=થાય થઇ જાય છે. ॥ ૧૫ ॥

જેમ નિર્મલ પાણી, નિર્મલ પાણીમાં નાખાતાં તેવું જ નિર્મલ થઈ જાય છે- જેમ હે ગોતમવંશી નચિકેતા ! બ્રહ્મને જાણના મુનિનો આત્મા પણ તેવો જ-બ્રહ્મ જ થઈ જાય છે. ॥ ૧૫ ॥

જેમ બેદદૃષ્ટાનું જીવન બેદાર્ધ જાય છે, અનેકં યોનિઓમાં તે જન્મ જન્મ બહેંચાયેલો રહે છે તેમ અબેદ દૃષ્ટાનું જીવન-રાગદ્વેષ રહિત પુરુષનું જીવન બ્રહ્મભય થાય છે. અને એ છે બ્રહ્મદૃષ્ટિનું વરદાન. એ ખતાવતાં ચોથી વલ્લીનો આચાર્ય ઉપસંહાર કરતાં કહે છે. હે ગોતમવંશીય પ્રિય નચિકેતા ! જેમ નિર્મલ પાણી, નિર્મલ પાણીમાં રેડતાં, સ્વયં નિર્મલ પાણી જ બની રહે છે તેમ, આત્માને વિશેષરૂપે જાણનાર અને મનનરીક્ષ મહાભાગ માનવનો આત્મા-ભવતિ=હમેશને માટે હોય છે એટલે બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે. એટલે કે અપરિચિન્ન સત્તાવાળો પોતાની જાતને અનુભવે છે એટલે કે દેહગેહાદિમાં રુંધાયેલો પોતાની જાતને ન જોતાં સમસ્ત ચરાચર વસ્તુમાં પોતાની એકરસ વ્યાપ્તિને સાક્ષાત્ અનુભવે છે. આમ આત્માને જોનારને માટે બ્રહ્મભય રૂપી જાય છે. એ આત્માનું સૌને દર્શન હો. ॥ ૧૫ ॥

॥ इति तुरीयावल्ली ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

॥ अथ पञ्चमावल्ली ॥

‘पुरमेकादशद्वारं’ अजस्यावकचेतसः ।

अनुष्ठाय न शोचति, विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वैतत् ॥ ૧ ॥

જે અવકચેતસઃ = એકરસ ચેતનતાવાળા અજસ્ય=અજન્મા-ઉત્પત્તિ રહિત આત્માનું એકાદશદ્વાર=અગીઆર બારણાવાળું પુરં=શરીરરૂપી નગર છે તેને અનુષ્ઠાય=પ્રાપ્ત કરીને વિદ્વાન ન શોચતિ=શોક કરતો નથી-શોક રહિત થાય છે. ચ=અને વિમુક્તઃ=સમસ્ત રાગદ્વેષાદિ બંધનોથી છૂટેલો હોઇને અતે જન્મમરણના ચક્રમાંથી વિમુચ્યતે=છેવટને માટે મુક્ત થાય છે. હે નચિકેતા ! એતત્=આ છે વૈ=નિશ્ચય તત્=તે બ્રહ્મરૂપ આત્મા. ॥ ૧ ॥

જે એકરસ, અજન્મા, આત્માનું અગીઆર બારણાવાળું શરીરરૂપી નગર છે તે આત્માને પ્રાપ્ત કરીને વિદ્વાન શોકરહિત થાય છે. અને જીવનમુક્ત હોઈને છેવટે વિદેહમુક્ત થાય છે. આ છે નિશ્ચય તે આત્મા. ॥ ૧ ॥

આગલી વક્ત્રીમાં નિર્મલમના પુરૂષને આત્મા બ્રહ્માનુભવી થાય છે એમ કહ્યું. આત્મા સૂક્ષ્મ હોઇને કર્ણાગ્રથી શ્રુતિમાતા તે આત્માને લગતી વાત વારંવાર સમજાવતાં કહે છે. હે નચિકેતા ! આત્મા ચિદેકરસ છે. અજન્મા છે. મૂળમાં આવા આત્મારૂપી મહાસાગર ચક્રવર્તીનું શરીરરૂપી નગર છે. એ નગરના અગીઆર મુખ્ય બારણાં છે. બે આંખ, બે કાન, બે નાસિકારંધ્ર એક મુખ એમ સાત ઉત્તરમાં (માથામાં) માં રહેલાં છે. બે મહદ્વારો, નાભિ, અને બ્રહ્મરંધ્ર-તાળવાનો છેદ એમ ચાર મળીને આ આત્મરાજની શરીર નગરીના અગીઆર દ્વારો છે. આ શરીર નગરીમાં વસતા આત્માને પ્રાપ્ત કરીને મનુષ્ય શોકરહિત થાય છે. જીવનમુક્ત અને વિદેહમુક્ત થાય છે. અર્થાત્ નગરમાં રહેતો રાજા જેમ નગરસ્વરૂપ નથી. નગરના દ્વારોરૂપ નથી તેમ શરીર નગરમાં રહેતો આત્મારૂપી રાજા શરીર નથી. શરીરના દ્વારોરૂપી પથુ નથી. શરીરથી ભિન્ન છે. શરીર જડેકરસ છે. આત્મા ચિદેકરસ છે. શરીર ઉત્પત્તિવિનાશશીલ છે. આત્મા અજન્મા છે. અમૃત છે. આમ ચિદેકરસ ઉત્પત્તિ લય વગેરે ધર્મોથી અરબ્દ આત્મા હું છે, એમ જાણનાર રાગદ્વેષાદિ

મેલથી મુક્ત હશે જ કેમકે આત્મા વિષેનું આવું જ્ઞાન મેલ્યાને થવું નથી જો. નિર્મલ છે તેને જન્મવાનું કારણ ન હોવાથી તે પાછો જન્મતો નથી. જન્મ-મરણનું બીજ અજ્ઞાન અને તજ્જન્ય રાગદ્વેષાદિ દનાં તે બીજ બૃન્નષ મયું. એટલે વન્ધવીય થયેલ બીજ ઉત્પત્તિ માટે સમર્થ નથી. આમ આત્મદર્શી શોકરહિત થાય છે, શુદ્ધ-મુક્ત થાય છે અને વિદેહમુક્ત થાય છે । ॥ ૧ ॥

હંસઃ શુચિસદ્, વસુઃ અન્તરિક્ષસદ્,
 હોતા ચેદિપત્ અતિથિઃ દ્રોણસત્ ॥
 નૃપદ્, વરસદ્, ક્રતસદ્, વ્યોમસદ્,
 અઙ્ગા, ગોજા, ક્રતજા અદ્રિજા, ક્રત્નં, વૃદ્ધત્ ॥ ૨ ॥

તે પરમાત્મા શુચિસદ્ = ધૌમાં રહેવાવાળો હંસઃ = સૂર્ય છે. અન્તરિક્ષસદ્ = અન્તરિક્ષમાં રહેવાવાળો વસુઃ = વાયુ છે. ચેદિપત્ = પૃથ્વીમાં રહેવાવાળો હોતા = અગ્નિ છે. દ્રોણસદ્ = ધરમાં રહેવાવાળો અતિથિઃ = અતિથિ છે. તે નૃપદ્ = મનુષ્યોમાં રહેવાવાળો છે. વરસદ્ = શ્રેષ્ઠ-જ્ઞાનીઓમાં રહેનારો છે. ક્રતસદ્ = સાધવાદીઓમાં રહેવાવાળો છે. વ્યોમસદ્ = હૃદયાકાશમાં રહેનારો છે. તે અઙ્ગા = પાણીમાં અનેક રૂપે પ્રકટ થવાવાળો છે. ગોજા = પૃથ્વીમાં અનેક રૂપે પ્રકટ થવાવાળો છે. ક્રતજા = તે યજ્ઞકર્મોમાં અનેક રૂપે પ્રકટ થવાવાળો છે. અદ્રિજા = તે મેધોમાં અનેક રૂપે પ્રકટ થવાવાળો છે. ક્રત્નં = તે સ્વયં સત્ય છે. વૃદ્ધત્ = સૌથી મહાન છે. ॥ ૨ ॥

તે પરમાત્મા ધૌમાં સૂર્યરૂપે, અન્તરિક્ષમાં વાયુરૂપે, પૃથ્વીમાં અગ્નિરૂપે, ધરમાં અતિથિરૂપે થઈને રહે છે. તે મનુષ્યોમાં, જ્ઞાનીઓમાં, હૃદયાકાશમાં રહેલો છે. પાણી, પૃથ્વી, યજ્ઞકર્મ, મેધ આદિમાં અનન્તરૂપે પ્રકટ થયેલ છે. તે અને સત્ય છે. સૌથી મહાન છે. ॥ ૨ ॥

આગલા મન્ત્રમાં પરમાત્માને પામેલો શોકથી પર થાય છે એવું વિધાન કયું. તે પરમાત્માને પામેલો તેને ક્યાં લુપ્ત છે. તેની દ્રષ્ટિ કેવી હોય છે, એ બતાવતાં કહે છે. હે નયિકેતા ! તે પરમાત્માની અદ્ભુત લીલાનો પાર નથી ! તે સર્વરૂપે, સર્વનામે, અનન્ત બ્રહ્માંડમાં વિલસી રહ્યો છે, ધૌમાં સૂર્યરૂપે તે છે. અન્તરિક્ષમાં સદાગતિ વાયુરૂપે છે. પૃથ્વીરૂપી યજ્ઞવેદી ઉપર તે અગ્નિરૂપે છે. ગૃહસ્થને ત્યાં અતિથિરૂપે તે જાય છે મનુષ્યોમાં, જ્ઞાનીઓમાં તે તે રૂપે. સૌના હૃદય આકાશમાં તે વસે છે. તે પાણીમાં અનેકરૂપે પ્રકટ છે. તે

પૃથ્વીમાં ચતુર્વિધ પ્રાણીરૂપે પ્રકટ છે. તે મેઘમાં અનન્તરૂપે પ્રકટ છે. યશીય કર્મમાં તે પ્રકટ થાય છે. તે સ્વયં મહાસત્ય છે. સૌથી મહાન છે. અર્થાત્ ભગવાન જ સર્વરૂપ અને સર્વનામ છે. અંતરગદ્ધિર્નિરન્તર તે એક અનન્ત રૂપે દેખા દે છે. જૂઝવે રૂપે તે અનન્ત લાસે છે ! માટે સાધકે સર્વત્ર ઉત્કર્ષની દૃષ્ટિએ અભ્યર્ચનનો અભ્યાસ કરવો રહ્યો ! ॥ ૨ ॥

આમ આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક સૃષ્ટિમાં પરમાત્માનું સર્વભાવન અતાબ્યું. હવે આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમાં પરમાત્માનું સ્થાન નક્કી કરી આપતાં કહે છે:—

આધ્યાત્મિક

ऊर्ध्वं प्राणं उन्नयति, अपानं प्रत्यग् अस्यति ।
मध्ये घामनं आसीनं चिध्वेदेवा उपासते ॥ ૩ ॥

પ્રાણ=પ્રાણને ઉર્ધ્વ=ઉપર ઉન્નયતિ=ઘર્ષ જાય છે. અને અપાન=અપાનને પ્રત્યગ્=નીચે અસ્યતિ=ફેંકે છે. તે મધ્યે=શરીરની વચ્ચે હૃદયકાશમાં આસીન=બેઠેલા ઘામન=હૃદયસુંદર પરમાત્માને ચિધ્વે=તમામ દેવા:=દેવતાઓ=ઇન્દ્રિયો ઉપાસતે=સેવે છે. ॥ ૩ ॥

જે પ્રાણને ઉપર ઘર્ષ જાય છે અને અપાનને નીચે ફેંકે છે તે શરીરની વચ્ચે હૃદયકાશમાં બેઠેલો સુંદર પરમાત્માને તમામ ઈન્દ્રિયોરૂપી દેવા ઉપાસે છે-સેવે છે. ॥ ૩ ॥

પરમાત્મા દરેક પ્રાણીના શરીર મંદીરમાં હૃદય સિંદાસન ઉપર બેઠેલો છે. તે જ પ્રાણવાયુને ઉપર-હૃદયથી તે નાસિકા પર્યન્ત લઇ જાય છે. તે જ અપાનવાયુને અધોમાર્ગેથી નીચે ફેંકે છે. ટૂંકમાં તે જ જીવનદાન કરે છે. આવા જીવનદાનવ્રતી પરમાત્મા શરીરની વચ્ચે રહેલા હૃદય આકાશમાં વિરાજે છે. અને તમામ ઇન્દ્રિયોરૂપી દેવા એ હૃદય સિંદાસને વિરાજેલા પરમ સુંદર-નયન-મન-હૃદય-હર હૃદયસુંદર પરમાત્માની આગળ પોતપોતાના વિષયોરૂપી ભેટનાં નજરાણાં ધરે છે. અર્થાત્ અધ્યાત્મદૃષ્ટિએ પરમાત્મા-પરમસુંદર પરમાત્મા અંતરમાં વિરાજી વિષયોપભોગ કરે છે. જીવરૂપે ધર્મ તે વિષયોનો રસ લે છે. આ છે પ્રત્યેક જીવરૂપી શિવનો જીવનપર્વન્તનો એક માત્ર ધર્મો ! ॥૩॥

अस्य विद्मसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ॥
देहाद् विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते ! एतद्वैतत् ॥ ૪ ॥

જ્યારે અસ્ય=આ શરીરસ્ય=શરીરમાં રહેનારો દેહિન=શરીરનો સ્વામી
વિદ્વંસમાનસ્ય=પડવાવાળો-શરીરથી છુટો થનારો હોય છે તથા દેહાન્=
શરીરમાંથી વિમુચ્ચમાનસ્ય=અલગ થઇ જાય છે. ત્યારે અત્ર=અહીં-શરીરમાં
કિં=શું પરિશિષ્યતે=બાકી રહે છે એવત્=આ હું વૈ=નિશ્ચય તત્=તે. ॥ ૪ ॥

જ્યારે આ શરીરમાં રહેનારો સ્વામી શરીરને ત્યજવાને હનુમ્બ થાય છે અને
શરીરમાંથી દૂરે થઈ જાય છે. ત્યારે આ શરીરમાં શું બાકી રહે છે ? એ જ છે. ॥ ૪ ॥

જીવન દરમિયાન તમામ ઈન્દ્રિયદેવો આ હૃદયસ્થ સુન્દર પરમાત્માની સેવા
કરે છે એમ આગલા મત્રમાં કહેલું. હવે આ આત્મા અને દેહનો વિચાર
કરતાં આત્મા જ સ્થાયી તત્વ છે, દેહ અસ્થાયી છે, અને હેવટે આત્મા જ
બાકી રહે છે એમ કહી આત્માનું ત્રિકાલાબાધિતત્વ પ્રદર્શિત કરે છે. હે
નચિકેતા ! જીવન દરમિયાન શરીરમાં રહેતો, શરીરનો માલિક એવો આ
આત્મા જ્યારે મળેલાં શરીરને ત્યજવાને તત્પર થાય છે અને વખત આવે
શરીરમાંથી જુદો થઈ જાય છે ત્યારે આ શરીરમાં શું બાકી રહે છે ?
અર્થાત્ કશું જ નહિ. જીવતા માણસમાંથી જે આત્મા બાદ કરીએ તો
જીવતી વખતે અને મરી જાય ત્યારે શરીર તો તેનું તે દેખાય છે. પણ
જીવતાને બાળી નથી મૂકતા. મરી ગયેલાને બાળી મૂકીએ છે. એવું એમાંથી
શું ચાલી જાય છે કે જે એકના ચાલી જવાથી જીવનકાળે અમૂલ્ય દેહ
કાઢીની કિંમતનો થઈ જાય છે ? જસ જે ચાલી જાય છે તે જ આત્મા છે.
અને એ આત્માવાળા દેહની અમૂલ્યતા છે. આત્મા વિનાનાં બોળીઆં કરતાં
તો ગોમયની કિંમત વધારે છે. આમ શરીર વત્તા આત્મા એટલે અમૂલ્યતા.
પણ શરીર બાદ આત્મા એટલે કશી કિંમત નહિ. તો જે કાંઈ કિંમત છે
તે આત્માની છે. અને એ આત્મા સર્વકાલ રહેનારો છે. તે જ એ આત્મા છે ॥૪॥

ન પ્રાણેન ન અપાનેન મર્ત્યો जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति, यस्मिन् एतौ उपाश्रितौ ॥ ૫ ॥

ન=નતો પ્રાણેન=પ્રાણથી કે ન=ન તો અપાનેન=અપાનથી કશન=
કોઈપણ મર્ત્ય=મનુષ્ય જીવતિ=જીવે છે. તુ=નિઃસન્દેહ इतरेण=બીજા-આત્માથી
સૌ જીવન્તિ-જીવે છે, यस्मिन्-જેમાં-આત્મામાં एतौ=આ બે-પ્રાણ અને
અપાન એ બન્ને ઉપાશ્રિતૌ=આશ્રય પામેલા છે. ॥ ૫ ॥

ન તો પ્રાણ કે ન તો અપાનથી કોઈપણ મનુષ્ય જીવે છે ! નિઃસન્દેહ કોઈ બીજાથી-
આત્માથી સૌ જીવે છે કે જેમાં એ બન્ને-પ્રાણાપાન આશ્રય પામેલા છે. ॥ ૫ ॥

આગતા મંત્રની જ ગૂઢતાને આ મંત્રમાં વધારે સ્પષ્ટાથી સમજાવતાં કહે છે હે નચિકેતા ! પ્રાણ અને અપાન વાયુથી આ જગતમાં કોઈ જીવતું નથી. પરંતુ કોઈ બીજાથી જ સૌ જીવે છે. એ બીજાને તે આત્મા. આત્માની હાજરીમાં પ્રાણ અપાન સ્વસ્વ કંઈ કરે છે. તેની ગેરહાજરીમાં પ્રાણાપાન કશું કરી શકતા નથી ! આથી આત્મા જ પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે. અપાનનો પણ અપાન છે. જીવનનો સાગર છે. એ પ્રાણ અને અપાન પણ એ આત્માના જ આશ્રયે રહેલ કરે છે. આત્માનો આધાર ન હોય તો પ્રાણાપાન પણ નિરાધાર હોઈને નિરર્થક બની જાય છે, આથી એ આત્મા જ જીવનનો સ્ત્રોત છે એમ તું સમજ. ॥ ૫ ॥

આમ અત્યાર સુધી આચાર્ય દેવે અનેક પ્રકારે આત્માને લગતો સિદ્ધાન્ત કહ્યો. હવે ઉત્સાસમાં આવી જઈ પ્રિય શિષ્યને સ્પષ્ટતાથી આત્માને લગતું રહસ્ય કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી દે છે.

હન્ત ! તે હૃદં પ્રવક્ષ્યામિ ગુહ્યં બ્રહ્મ સનાતનમ્ ।

યથા ચ મરણં પ્રાપ્ય આત્મા ભવતિ ગૌતમ ! ॥ ૬ ॥

હન્ત-હવે હું તે-તને-હૃદં આ ગુહ્ય-ગોપ્ય-રહસ્યમય સનાતન-સનાતન બ્રહ્મ-વેદ-વેદનો મત પ્રવક્ષ્યામિ-કહીશ. યથા-કે જે રીતે ચ-નિશ્ચય-મરણ-મરણને પ્રાપ્ય-પામીને આત્મા-આત્મા ગૌતમ-હે ગૌતમવંશી ! ભવતિ-હોય છે. ॥ ૬ ॥

હવે હું તને આ રહસ્યમય સનાતન વેદમત કહીશ કે જે રીતે નિશ્ચય મરણ પામીને આત્મા હે ગૌતમવંશી નચિકેતા ! હોય છે. ॥ ૬ ॥

અર્થાત્ હે નચિકેતા ! હવે હું તને મરણોત્તર આત્માની સ્થિતિ શી થાય છે તે હું કહીશ. મરણ બાદ આત્મા ટળી જતો નથી, તે રહે છે. આત્માને લગતી આ વાત ગુહ્ય છે. સનાતન છે. આ હું તને જે કહેનાર છું, તે વેદનો છેવટનો નિશ્ચય છે. અને વેદ તો ઈશ્વરનિર્મિત છે. એટલે એમાં શંકાને સ્થાન જ નથી ! તો હવે હું તને જે રહસ્ય કહું તે તું ખૂબ સાવધાનીથી સાંભળ. તે ઉપર વિચાર કર. વિચાર અને નિર્ણય કર અને તે નિર્ણયાનુકૂળ જીવનની રેખાદોરી બાંધ. ॥ ૬ ॥

યોનિમન્યે પ્રપચંતે શરીરત્વાય દેહિનઃ ।

સ્થાણુમન્યેઽનુસંયન્તિ, યથાકર્મ યથાશૃતમ્ ॥ ૭ ॥

અન્યે કેટલાક વેદિન:-શરીરધારીઓ પોતાના યથાકર્મ-કર્માનુસાર શરીરત્યાગ-ખીન શરીરને માટે યોનિ-સ્ત્રી યોનિને પ્રપચન્તે-પ્રાપ્તિયાય છે-માતાના ગર્ભમાં આવે છે, તથા અન્યે-કેટલાકેક પોતાના યથાધુર્ત-જ્ઞાનાનુસાર સ્થાપું-અટલ બ્રહ્મને અનુસંયન્તિ-પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૭ ॥

હે નચિકેતા ! કેટલાક દેહધારી જીવો પોતાના કર્માનુસાર ખીન શરીરને માટે સ્ત્રી યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે કેટલાક ખીન જીવો પોતાના જ્ઞાન અનુસાર અટલ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે ! ॥ ૭ ॥

આગલા મન્ત્રમાં જે શુદ્ધ સંનાતન આત્માની મરણોત્તર સ્થિતિ પરવેતો વેદનો છેવટનો નિઃશ્વય કહેવાંની પ્રતિજ્ઞા કરી તેને હવે આ મન્ત્રમાં મહાબુદ્ધિ આચાર્યદેવ સ્પષ્ટ કરે છે. કેટલાક દેહધારી જીવો પોતાના કર્માનુસાર ખીન દેહની પ્રાપ્તિ માટે સ્ત્રીયોનિને પામે છે. જ્યારે કેટલાક જીવો પોતાના જ્ઞાનને અનુસાર અટલ-અમિટ બ્રહ્મને પામે છે. અર્થાત્ જીવોની બે પ્રકારની ગતિ થાય છે. આત્મા શરીર છોડીને બાહરે રહે છે એ વાત તો નકકીજ છે ! ત્યારે એ મરણોત્તર પણ ન ટળી જતા આત્માનું શું થાય છે ? કેટલાક સંસારમાં પડે છે. કેટલાક પરમાત્મસ્વરૂપ થાય છે. એટલે કે કેટલાકને સંસારની યાત્રામાં નીકળવું જ પડે છે. કેટલાકને તેમાંથી નિવૃત્તિ મળી જાય છે. ચોપાસીનો ફેરો કોનો ટળતો નથી ? જે જીવો કર્મના બંધનથી મુક્ત થયા નથી તે જીવો સંસારમાં અધૂરું પૂરું કરવાને માટે વારંવાર જન્મે છે. વારંવાર મરે છે. કર્મ માર્ગે એટલે કે સકામ કર્મના માર્ગે જેઓ પડેલા છે તેઓનું સંસાર બ્રમણ ટળતું નથી. કેમકે સકામ કર્મનું ખીજ જે આત્માનું અજ્ઞાન તે આત્માનું અજ્ઞાનરૂપી ખીજ હજી બાધુ નથી. આમ 'યથાકર્મ' શબ્દમાં જ અજ્ઞાનખીજનું અસંખ્ય જન્મ મરણને જન્માવવાના સામર્થ્યનું સૂચન છે. અર્થાત્ અજ્ઞાનથી પીડાતા જીવો વારંવાર સ્ત્રીયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં ફક્ત 'સ્ત્રીયોનિ'જ કહી છે. એટલે પ્રાણીમાત્રની સ્ત્રીયોનિ એમ સમજવું. એટલે કે જેની જેવી મરણકાળે વ્યક્ત થયેલી વાસના તે મુજબની યોનિમાં તે જીવ પરવશ થઈને પડે જ છે ! આ ભયંકર ભવબ્રમણમાં સિવાય કે સમ્યક્જ્ઞાન કોઈનો આસરો નથી ! આમ અજ્ઞાન-અહંકાર-રાગ-દ્વેષ-ભય અને તેમની અસંખ્ય સંતતિના દુઃસંગમાં પડેલો, તેમાં જીવનભર રમતો જીવ જન્મોજન્મ ભવચક્રના આરાઓ ઉપર ભમ્યા જ કરે છે. આથી ઉત્તરું જે જીવો સમ્યક્જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ પોતાના જ્ઞાનને અનુસરી અટલબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. જેનું જેનું જે કદાનું જ્ઞાન તે મુજબ તેને સાધુજ્ય વગેરે પ્રકારની મુક્તિ મળે છે. અર્થાત્

પરિપૂર્ણ જ્ઞાનીને માટે સંસાર બ્રમણ ટળી જાય છે. તે બ્રહ્મસ્વરૂપ હતો જ. પોતાની જાતને તેણે સમસ્ત બંધનોથી મુક્ત, પુરુષાર્થ અને પરમાત્મ કૃપાથી જોધ અને લાવિમાં તે તત્સ્વરૂપનિષ્ઠ જ રહે છે. જળનું બિન્દુ હતું તે સમુદ્રમાં મળી ગયું અને હવે સમુદ્રરૂપે વર્તી રહ્યું છે આ છે મરણોત્તર જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની સ્થિતિ. અજ્ઞાની સંસારમાં અટવાય છે. ઇચ્છે તો પણ છૂટતો નથી. જ્ઞાની સંસારથી પર ચાલે છે. ઇચ્છે તો પણ બંધાતો નથી ! ॥ ૭ ॥

यः पयः सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं रूपं पुरुषो निर्मिमाणः ।
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिन् लोकाः
श्रिता सर्वे, तदुनात्येति कश्चन । एतद् वै तत् ॥ ८ ॥

યઃ=જે એયઃ=આ પુરુષઃ=આત્મા સુપ્તેષુ=મુતેલાઓ (ઈન્દ્રિયોમાં) માં કામકામ=વાહિત=વાહિત(મત્યેક કંઈ) રૂપ=પદાર્થને (વિષયને) નિર્મિમાણ=રચતો હોઈને જાગર્તિ=જાગે છે. તદેવ=તેજ શુક્ર=શુક્ર છે. તદ્=તેજ બ્રહ્મ=બ્રહ્મ છે. તદેવ તેજ અમૃત=અમૃત ઉચ્યતે=કહેવાય છે. તસ્મિન્=તેમાંજ સર્વે=તમામ લોકા=લોકો શ્રિતા=સમર્પિત છે. તત્=તેને સ=કદી કશ્ચન=કોઈપણ નાત્યેતિ=ઓળંગી શકતું નથી. એતદ્=આ છે વૈ=નિશ્ચય તત્=તે આત્મા. ॥ ૮ ॥

જે આ પુરુષ-સૂતેલી ઈન્દ્રિયોમાં કંઈ પદાર્થોને રચતો હોઈને જાગે છે તે જ શુક્ર છે. તેજ બ્રહ્મ છે તેજ અમૃત કહેવાય છે. તેમાં જ લોકો સમર્પિત છે. તેને કદી કોઈ ઓળંગી શકતું નથી. આ છે નિશ્ચય તે આત્મા. ॥ ૮ ॥

આગલા મંત્રમાં આત્માની મરણોત્તર યથાકર્મ યથાજ્ઞાન સ્થિતિ ચાંપ છે એમ બતાવ્યું. હવે એ આત્મા એક છે-સર્વનો અંતરાત્મા ॥ અને પોતાની અચિન્ત્ય શક્તિથી વિશ્વરૂપ થઈ વિલસી રહ્યો છે એ બતાવતાં કહે છે હે નચિકેતા ! આ આત્મા સદા જગૃત છે. બીજું બધું જગારે નિદ્રાધીન ચાલે છે ત્યારે આ આત્મા અવિપરિણામ-કદી પણ ન ખોવાય એવા ચૈતન્ય સ્વભાવવાળો હોઈને સદા જગૃત છે. આત્માને નિદ્રાવસ્થા નથી. ઈન્દ્રિયો વગેરે તમામ સાધનો જગારે નિદ્રાવૃત્તિમાં કરી જાય છે ત્યારે આ સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠ આત્મા ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાથી જગતો રહે છે. તે વખતે તે અનેક ઇષ્ટ પદાર્થોનું નિર્માણ કરે છે એટલે કે આત્મા સાક્ષી હોઈને સ્વપ્નાવસ્થાના

અનેક પદાર્થોના અનુભવ કરે છે-તે તે પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે. તે અવસ્થા ત્રયનો પ્રકાશક અને અવસ્થાત્રયથી અલિપ્ત આત્મા શુદ્ધ છે એટલે શુદ્ધ ચૈતન્ય જ્યોતિ છે. તેજ બૃહત્સ્વરૂપ છે-દેશ કાલ વસ્તુના પરિચ્છેદથી શૂન્ય છે. તેજ નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, મુક્ત, સ્વભાવ છે. એ આત્મા સર્વાધાર હોઇને તમામ લોકો તેના આધારે રહેલા છે, એ સર્વાધાર, સર્વાન્તર્યામિ, ચૈતન્યત્રય, સર્વવ્યાપી આત્માને કોઈપણ ઓળંગી શકતું નથી. એની મર્યાદાને કોઈ ઉઘાડી શકતું નથી. આત્માની અસ્તિત્વે કોઈપણ સ્થાવર જંગમ પદાર્થ ઉભેલી શકતો નથી. આવા અગાધ માહાત્મ્યવાળો નિશ્ચય તે આત્મા છે ! ॥૮॥

આત્મા સ્વરૂપે એક છે. એકરસ છે. પણ પોતાની અનન્ત સૃષ્ટિ નિર્માણ શક્તિથી બહુધા યજ્ઞને જાતે જ જાતનો અનુભવ લઈ રહ્યો છે એમ બતાવતાં આત્માની સર્વશક્તિ છતાં એકરસરૂપતા બતાવતાં કહે છે:-

અગ્નિર્યદ્યૈકો મુવન્નં પ્રવિષ્ટો રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વમૂવ ।
 એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વહિશ્ચ ॥ ૯ ॥

યથા = જેમ એક = એક અગ્નિ = અગ્નિ મુવન્નં = સર્વ જગતમાં પ્રવિષ્ટ = પ્રવેશેલો હોઇને રૂપં રૂપં = પદાર્થ પદાર્થ (પ્રત્યેક પ્રત્યર્થમાં) પ્રતિરૂપ = પદાર્થ પદાર્થના જેવો (દરેક પદાર્થના સમાન આકારવાળો) વમૂવ = થયો છે. તથા = તેમ એક = એક સર્વભૂતાન્તરાત્મા = સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા (અંદર પ્રવિષ્ટ આત્મા) રૂપં રૂપં = પદાર્થ પદાર્થ પ્રતિરૂપ = પદાર્થ પદાર્થના જેવો (પ્રત્યેક પદાર્થના જેવો આકારવાળો) થયો છે વ = અને વહિ = બહાર છે. ॥ ૯ ॥

જેમ એક અગ્નિ આખા જગતમાં પ્રવેશેલો હોઈને પદાર્થ પદાર્થ તે તે પદાર્થના જેવો થયો છે, તેમ એક, સર્વભૂતનો અંતરાત્મા પદાર્થ પદાર્થ તે તે પદાર્થના જેવો થયેલો છે. અને તે તે પદાર્થથી બહાર પણ છે. ॥ ૯ ॥

જેમ અગ્નિતત્ત્વ સર્વત્ર છે, પણ અપ્રકટ સ્વરૂપે તે તે પદાર્થમાં રહેલો છે. તે તે પદાર્થમાં તે તે પદાર્થના આકારે અપ્રકટ સ્વરૂપે એકરસ રહેલ અગ્નિ જેમ યોગ્ય પરિસ્થિતિ થતાં પ્રકટ સ્વરૂપે દેખા દર્શાવે છે, તેમ તે તે પદાર્થમાં તે તે પદાર્થના આંતર સ્વરૂપે એક અને એકરસ આત્મા તે તે પદાર્થના આકારે રહેલો છે. પણ અપ્રકટ સ્વરૂપે રહેલો છે. તે તે પદાર્થમાં અપ્રકટ સ્વરૂપે અંતઃસ્થ રહેલ આત્મા યોગ્ય પરિસ્થિતિ થતાં પ્રકટ થ શકે છે, જેમ ઠંડી જેવી કાંઈ ચીજ નથી. તેમ અનાત્મ જેવી કાંઈ ચીજ નથી

નથી. ઠંડીનો વૈજ્ઞાનિક અર્થ જેમ ઓછી ગરમી અગર તેા અધારનો વૈજ્ઞાનિક અર્થ જેમ મંદ તેજ તેમ અનાત્મરૂપ જે આ પદાર્થ તેનો વૈજ્ઞાનિક અર્થ એટલો જ કે તેમાં આત્મસ્વરૂપ પ્રચ્છન્નરૂપે વસેલું છે. પણ આત્મરહિત કોઇ વસ્તુજ નથી. તે તે પદાર્થોમાં તે તે આકારે વર્તી રહેલો હોઇને આપણી અપ્રભુદ્ધ મનોદ્રશાને લઇને સર્વરૂપ આત્મામાં આપણને મોહ રહેલો છે, બાકી સર્વરૂપે સર્વના અંતરાત્મારૂપ પરમાત્મા જ છે. તે ઉપરાંત તે સૌમાં રહેલો આત્મા હોઇને પણ સૌથી બહાર એટલે કે તે તે પદાર્થના ગુણ ધર્મના સ્પર્શથી સદા અલિપ્ત રહે છે. ॥ ૯ ॥

વાયુચૈર્યકો ભુવનં પ્રવિષ્ઠો, રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વભૂષ. ॥

એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વહિશ્ચ ॥ ૧૦ ॥

વાયુ=જેમ એક=એક વાયુ=પવન ભુવનં=સમસ્ત જગતમાં પ્રવિષ્ઠ=પ્રવેશેલો હોઇને રૂપં રૂપં=પદાર્થે પદાર્થે (પ્રત્યેક પદાર્થમાં) પ્રતિરૂપ=પદાર્થે પદાર્થના આકારનો વભૂષ=થયો છે. તથા=તેમ એક=એક સર્વભૂતાન્તરાત્મા=સર્વ પ્રાણીઓનો અંતરાત્મા (અંદર પ્રવેશેલો આત્મા) રૂપં રૂપં=પદાર્થે પદાર્થે પ્રતિરૂપ=તે તે પદાર્થના આકારનો થયો છે. ચ=તથા વહિ=તે છતાં બહાર છે. ॥ ૧૦ ॥

જેમ એક વાયુ, ભુવનમાં પ્રવેશેલો હોઇને પદાર્થે પદાર્થે તે તે પદાર્થના આકારનો થયેલો છે તેમ એક-સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા પદાર્થે પદાર્થે તે તે પદાર્થના આકારનો થયેલો છે અને છતાં તે બહાર છે. ॥ ૧૦ ॥

આગલા મંત્રના જ અર્થનો અહીં વળી ઉદ્દેશ્ય કયો છે. આત્મા નામની વસ્તુ સૂક્ષ્મતમ હોવાથી એકની એક વાતને વારંવાર કહેવામાં શ્રુતિને આધાર નથી. સમજણની દ્રઢતા માટે ઉલટું તે જરૂરી છે. આગલા મંત્રમાં જ્યોતિષ્માન અનેક દાહક અગ્નિનો દાખલો દીધો છે. અર્થાત્ આગલા મંત્રનો ધ્વનિ જ્યોતિષ્માન અને સદા પવિત્ર આત્મા સર્વ જૂતાન્તરાત્મા છે એમ છે. અહીં પવનનું ઉદાહરણ છે. સદાગતિ પવન જેમ અનેક આકારે વિલસી રહ્યો છે તેમ સદા વિકાસી-સદા ગતિપ્રિય આત્મા સર્વજુતોનો અંતરાત્મા છે. તે તે પદાર્થમાં તે તે આકારે રહ્યો હોઇને આપણી પકડમાં આવતો નથી. આમ સર્વમાં પરિપૂર્ણ છતાં તે તે વસ્તુના ગુણધર્મના સ્પર્શથી તે અણબોટયો રહે છે. ॥ ૧૦ ॥

સૂર્યો યથા સર્વલોકસ્ય ચક્ષુઃ ન લિપ્યતે ચાક્ષુષૈઃ વાહ્યદોષૈઃ ।
એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા, ન લિપ્યતે, લોકદુઃસ્યેન વાહ્યઃ ॥ ૧૧ ॥

યથા=જેમ સર્વલોકસ્ય=તમામ જગતની ચક્ષુઃ=આંખ ૩૫ સૂર્યઃ=સૂર્ય
ચાક્ષુષૈઃ=નેત્રી (સૂર્યથી) પ્રકાશિત થનાર વાહ્યદોષૈઃ=મહાભૂત વગેરે
વાહ્ય પદાર્થોની અપવિત્રતા વગેરે દોષોથી નલિપ્યતે=નથી લેપાતો-નથી દૂષિત
થતો તથા=તેમ એકઃ=એક સર્વભૂતાન્તરાત્મા=સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા.
લોકદુઃસ્યેન=લોકમાં હોનારા દુઃખોથી નલિપ્યતે=નથી લેપાતો-નથી દુઃખી
થતો. કેમકે તે સૌની અંદર રહેતો હોય. છતાં પણ વાહ્યઃ=બહાર છે-
અસંગ છે. ॥ ૧૧ ॥

જે તમામ જગતની આંખથી સૂર્ય આંખથી (સૂર્યથી) પ્રકાશિત થનાર
મહાભૂત આદિ વાહ્ય પદાર્થોની અપવિત્રતા વગેરે દોષોથી નથી લેપાતો તેમ એક અને
સર્વભૂતોના અંતરાત્માક આત્મા લોકમાં હોનારા આધ્યાત્મિક વગેરે દુઃખોથી નથી
લેપાતો કેમકે તે અસંગ છે. ॥ ૧૧ ॥

સૂર્ય જેમ જ્ઞાતાકાશમાં રહે છે તેમ આત્મા હૃદયકાશમાં રહે છે. સૂર્ય
જેમ સ્વયંપ્રકાશ છે તેમ આત્મા પણ સ્વયંપ્રકાશ છે. સૂર્ય જેમ ભૌતિક
પદાર્થમાત્રનું પ્રકાશક યક્ષુ છે. તેમ આત્મા પણ સૂર્ય સહિત તમામ જૂતભૌતિક
પદાર્થમાત્રનું પ્રકાશક ચૈતન્ય યક્ષુ છે. સૂર્યપ્રકાશ જેમ તમામ સૃષ્ટિ પદાર્થના
ઉપર પડે છે અને છતાં તે તે પદાર્થના ગુણદોષથી અલિપ્ત રહે છે તેમ
આત્માનો પ્રકાશ તમામ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે છતાં તે તે પદાર્થોના
ગુણદોષથી સદા સર્વથા અલિપ્ત રહે છે. સુખદુઃખ આદિ તમામ આંતર
અનુભવથી પણ મૂળસ્વરૂપે આત્મા પર છે. આમ છે તેનું કારણ એ છે કે
આત્મા સૌનો અંતરાત્મા હોવા છતાં અસંગ છે. સ્વરૂપે જ એવી બીજી છે
કે હૃપશોકાદિ ઉપજાવે એવો સંગ્રહ એને સ્પર્શી શકતો નથી. આમ
આત્માને અસંગ=નિઃસંગ સ્વભાવવાળો સાધક જાણીને જીવનમાં વર્તે. ॥ ૧૧ ॥

એકો વશી સર્વભૂતાન્તરાત્મા એકં રૂપં વદુઘા યઃ કરોતિ ।
તં આત્મસ્થં યે અનુપશ્યન્તિ ધીરાઃ તેપાં સુસં શાશ્વતં નેતરેપામ્ ॥ ૧૨ ॥

જે પેલો એકઃ=એક વશી=સૌને પરમાં રાખનાર તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા=
સૌ પ્રાણીઓનો અંતરાત્મા છે, યઃ=જે પોતાના એકં=એક રૂપ=૩૫ સ્વરૂપને

વહુધા=અનેક પ્રકારે કરોતિ = કરે છે-અનાવે છે. તે=તેને આત્મસ્થ=પોતાના શરીરમાં રહેલો-હાજર એ=જે ઘીરા=ધીર, પુરુષો અતુષ્ટ્યન્તિ=અરુના ઉપદેશથી જુએ છે તેમાં=તેઓને શાશ્વતં=કંઠેમાં હોનારું સુખ=સુખ મળે છે હરેવાં=ખીજાઓને ન=નહિ. ॥ ૧૨ ॥

એક, સૌને વશમાં રાખનારા, સર્વભૂતાના અંતરાત્માને જે-પોતાના સ્વરૂપને અનેક રીતે કરે છે તેને પોતાના શરીરમાં રહેલો જે ધીર પુરુષો જુએ છે, તેવાને સદાતન સુખ મળે છે: ખીજાઓને નહિ. ॥ ૧૨ ॥

આ મન્ત્રમાં સવે સાચું અને સદા હોનારું-નિત્ય સુખ કોને મળે છે તે આચાર્ય દેવ કહે છે; હે પ્રિય નયિકતા ! તે ધીર પુરુષોને જ શાશ્વત સુખ મળે છે કે જે ધીર પુરુષો આ આત્માને પોતાના શરીરમાં વર્તમાન અનુભવે છે. ખીજા અધીર પુરુષોને સાચું સનાતન સુખ મળતું નથી. ધીરતા અને અધીરતાને લક્ષને આ ફલભેદ છે. આત્મદર્શન માટે અપ્યુક્ત ધીરજ જોઈએ છે. કેમકે દેહભાવને છાંડી તેના ઉપર આત્મભાવની પ્રસ્થાપના કરવા માટે કરોડો વીરત્વં-ભેદ્ય અને કેન્દ્રિત બળ જોઈએ છે. આત્મ બળ કાષ્ઠ ઇશ્વરના લાક્ષમાં જ હોય છે. આવા ધીર પુરુષો પણ આત્માને ક્યાં અનુભવે છે ? નિજ દેહમાં. દેહમાં જેણે આત્માને દેહથી વિન્ન હૃદય સિદ્ધાસન ઉપર વિરાજતો જોયો, તેને જ ભૂતે-પ્રાણીએ આત્માનું વર્તન અનુભવાય. આથી આત્માને જોવાની ઇચ્છાવાળાએ દેહાદિનું સંશોધન કરવું રહ્યું. એ આત્માનુભવ કયા આકારે થાય છે તે બતાવતાં કહે છે. તે આત્મા એક છે. એટલે કે અદ્વિતીય છે. સૌનામાં સમાન છે, ભુદો નથી. એક છે અને એકરસ છે. વળી તે સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા છે. એટલે કે સૌનું તે આંતર સ્વરૂપ છે. વળી તેવા આત્મદર્શીને સમગ્રશે કે એક છતાંએ તે આત્મામાં અનન્ત લવનની શક્તિ છે. આત્મા જ પોતાની અનન્ત શક્તિઓ દ્વારા અનન્ત પ્રહ્લાંડરૂપે વિલસી રહ્યો છે. આ ઉપરાંત આત્મા વશી છે. એટલે પોતાની કાન્તિમાં સમસ્ત જગતને રાખનારો છે. આત્માની સત્તાથી કોઈ પર નથી. આત્માની સત્તામાં જ સ્થાવર જંગમ જગતને વર્તવું પડે છે. બસ. જેને સ્વદેહસ્થ આત્મા સમજાયો તેને અનુભવ થાય છે કે આત્મા એક છે. સૌને કાણુમાં રાખનાર છે સૌનો અંતરાત્મા છે. સર્વભૂત છે. આવા અનુભવવાળા માટે સદાતન-આત્મા સત્સ્વરૂપ હોઈને સનાતન આત્મનિષ્ઠ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ખીજાઓ કાંઈ મારે તો પણ પત્તો નહિ લાગે. ॥ ૧૨ ॥

નિત્યો નિત્યાનાં ચેતનઃ ચેતનાનાં,
એકો વહનાં યો વિદધાતિ કામાન્ ।
તં આત્મસ્થં યેનુપસ્યન્તિ ધીરાઃ તેષાં
શાન્તિઃ શાશ્વતી નૈતરેષામ્ ॥ ૧૩ ॥

ચઃ = જે નિત્યાનાં = નિત્યોનો નિત્યઃ = નિત્ય છે. અને ચેતનાનાં = ચેતનોનું
ચેતનઃ = ચેતન છે. જે એકઃ = એકલો વહનાં = અનેકાની કામાન્ = ઇચ્છાઓને
વિદધાતિ = પૂરી કરે છે તં = તેને આત્મસ્થં - સ્વશરીરમાં વર્તમાન એ-જે ધીરાઃ-
જુદ્ધિમાનો યનુપસ્યન્તિ-ગુરુએ બતાવેલા માર્ગે જુવે છે તેષાં-તેઓને શાશ્વતી-
હ મેશાં રહેનારી શાન્તિઃ-શાન્તિ (દુઃખોની નિવૃત્તિ) મળે છે. ફરેષાં-
બીજાઓને ન-મળતી નથી. ॥ ૧૩ ॥

જે આત્મા નિત્યોનો નિત્ય છે. ચેતનોનું ચેતન છે. જે એકલો અનેકની કામનાઓને
પૂર્ણ કરે છે તેને સ્વશરીરમાં રહેલો જે જુદ્ધિમાનો અનુભવે છે તેઓને સદાતની શાન્તિ મળે
છે; બીજાને નહિ. ॥ ૧૩ ॥

વળી આ આત્મામાં જ હેવટની નિત્યતા છે. તેનામાં જ હેવટનું ચૈતન્ય
છે. સાપેક્ષ નિત્યતામાં એ આત્માની નિરપેક્ષ નિત્યતા છે. ચેતન પદાર્થોમાંનું
ચેતન પણ એ જ છે. અને એક છતાં તે અનન્ત બ્રહ્માંડના ક્રાંત્યવધિ
પ્રાણીઓની અનન્ત ઇચ્છાઓને પૂરી પાડનાર બાદશાહોનો બાદશાહ-સમ્રાટોનો
સમ્રાટ છે-દુઃખથી સિકંદરે તેના આગળ વાધરી કરતાં પણ નફરેટ છે !
શરણાર્થી તેને શરણે જાય. આવા આત્માને જે અનુભવે તેને જ આંતરિક
નિત્ય શાન્તિ મળે. તેનાં જ સર્વ દુઃખોનું શમન થાય. તે જ રાગદોષની
અજગરચૂડમાંથી નિવૃત્ત થાય. બીજાને નહિ. આમ જે મુખ્ય યથાર્થ આત્મ-
દર્શી છે તેને આત્મદર્શનના ફલ તરીકે નિત્યદુઃખની નિવૃત્તિ મળે છે.
બ્રહ્માનન્દની પ્રાપ્તિપૂર્વક સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ માટે તો અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોનો
આરંભ છે ! ॥ ૧૩ ॥

तद् भेतत् इति मन्यन्ते अनिर्देयं परमं सुखम् ।

कथमेतद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥

હે યમદેવ ! આત્મદર્શી પુરુષો, તે પરમ-પરમ-શ્રેષ્ઠ સુખ-સુખરૂપ
આત્માને તત્-તે એતત્-આ છે-ઇતિ-એમ અનિર્દેય-આગળી ચીધવાને અયો.

મન્યન્તે-સમજે છે-માને છે તો તુ-હવે હું તત્-તેને કયં-કેવી રીતે જાણું ?
કિં-કોણુ જ-નિશ્ચય તેને માતિ-પ્રકાશિત કરે છે જા-અગર તો તે જ સૌને
વિમાતિ-પ્રકાશિત કરે છે ? ॥ ૧૪ ॥

હે યમદેવ ! આત્મવેત્તા પુરુષો, તે પરમ સુખરૂપ આત્માને “ તે આ છે ” એવી
રીતે આંગળી વધિવાને અયોગ્ય સમજે છે. તો હવે હું તેને કેવી રીતે સમજું ? કોણ
નિશ્ચય તેને પ્રકાશિત કરે છે ? અગર તો તે જ સૌને પ્રકાશિત કરે છે ? ॥ ૧૪ ॥

આત્મા એતનનો પણ એતન છે, એમ જાણ્યું એટલે નચિકેતાને પ્રશ્ન
થયો હે યમદેવ ! એતન સ્વભાવવાળો આ-આત્મા છે ! એ આત્મા પરમ
સુખરૂપ છે. એ આત્માને, તેને જાણનારાં પુરુષો “ તે આ છે ” એમ પ્રત્યક્ષ
નિર્દેશ કરી શકાય એવો માનતા નથી. એટલે આત્મા ગૃહીના હોવાથી તે
આજ કાઠિમાં કદી આવી શકતો ન હોઇને તે પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી. તો
હવે આપજ મને કહો કે એ આત્માને હું કેવી રીતે સમજું ? એ આત્મા
પરપ્રકાશ છે કે સ્વપ્રકાશ છે ? અર્થાત્ એ આત્માનો કોઈક ખીજે આત્મા
છે કે ન તેને પણ પ્રકાશિત કરે છે કે આપે બતાવ્યો તેજ આત્મા સૌને
પ્રકાશક છે ! આત્માને કોણુ પ્રકાશિત કરે છે કે આત્માજ સૌને પ્રકાશિત
કરે છે ? અર્થાત્ આત્મા જો પરપ્રકાશ થાય તો જડ હોય, જો સ્વપ્રકાશ
અને પરપ્રકાશક હોય તો ચૈતન્યધન થાય; એ બેમાં મારે શું સમજવું ? ॥ ૧૪ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा

विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ? ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य

भासा सर्वमिदं विभाति ॥ ૧૫ ॥

હે નચિકેતા ! તત્ર-ત્યાં-તે આત્મામાં ન-ન તો સૂર્ય:-સૂરજ ભાતિ-
પ્રકાશે છે ન-ન તો ચન્દ્રતારકં-ચન્દ્ર અગર તો તારાઓ, ન-નતો હમા:-
આ વિદ્યુત:-વિજળાઓ ભાન્તિ-પ્રકાશે છે. અય-આ અગ્નિ:-અગ્નિ તો કુત:-
ક્યાંથી ભાતિ-પ્રકાશી શકે ? તં-તે ભાન્તં-પ્રકાશતાની અનુ-પાછળ એવ-જ
સર્વં-સૂર્ય આદિ તમામ ભાતિ-પ્રકાશે છે તસ્ય-તેના મામા-પ્રકાશથી હવં-
આ સર્વં-તમામ વિભાતિ-જાણે છે. પ્રકાશે છે ॥ ૧૫ ॥

હે નચિકેતા ! તે આત્મામાં ન તો સૂર્ય ન તો ચન્દ્ર ન તો તારાઓ કે ન તો
આ વિજળાઓ પ્રકાશે છે તો પછી આ અગ્નિ તો ક્યાંથી જ પ્રકાશી શકે ? તેના
પ્રકાશથી આ તમામ પ્રકાશિત થાય છે ! ॥ ૧૫ ॥

અથ પઠ્ઠી વલ્લી.

ઊર્ધ્વમૂલઃ અવાકશાલઃ ઇપઃ અશ્વત્થઃ સનાતનઃ ।
તદેવ શુક્રં તદ્ બ્રહ્મ, તદેવામૃતમુચ્યતે ।
તસ્મિન્ લોકાઃ શ્રિતાઃ સર્વે તદુ
નાત્યેતિ કશ્ચન । એતદ્ વૈ તત્ ॥ ૧ ॥

ઊર્ધ્વમૂલઃ=ઉપર (સર્વલોકમાં રહીને પણ સર્વલોકથી પર=બ્રહ્મ) જેનું મૂલ છે, અવાકશાલઃ=નીચે (સર્વલોક અને સર્વલોકમાં હોનારી મનુષ્ય આદિ થોનિઓ) જેની શાખા ઉપશાખાઓ છે એવું એપ=આ સનાતનઃ=અનાદિ સંસારરૂપી અશ્વત્થ=પીંપળાનું ઝાડ છે. તેનું જે મૂલ છે તદેવ=તે જ નિશ્ચય શુક્રં=શુક્ર છે તે જ નિશ્ચય બ્રહ્મ=બ્રહ્મ છે. અને તદેવ=તે જ નિશ્ચય અમૃતં=અમૃત ઉચ્ચતે=કહેવાય છે. તસ્મિન્=તેમાં સર્વે=તમામ લોકાઃ=લોકો શ્રિતાઃ=કપા છે. તત્ તેને રૂ=નિશ્ચય કશ્ચન=કોઈપણ ન અત્યેતિ=નથી ઓળંગી શકવું એતત્=આ વૈ=નિશ્ચય તત્=તે છે. ॥ ૧ ॥

ઉપર જેનું મૂલ છે અને નીચે જેની શાખા છે એવું આ અનાદિ સંસારરૂપી પીંપળાનું ઝાડ છે. એ ઝાડનું જે મૂલ છે તે જ નિશ્ચય શુક્ર છે. તે જ બ્રહ્મ છે. તે જ અમૃત કહેવાય છે. તેમાં તમામ લોકો કહેલા છે. તેને કોઈપણ ઓળંગી શકવું નથી આ નિશ્ચય તે છે. ॥ ૧ ॥

આગલી વલ્લીમાં આચાર્યદેવે ચૈતન્યધનસ્વરૂપ આત્મા છે. તે સ્વયં પ્રકાશ અને સર્વપ્રકાશક છે એમ સમજાવ્યું. એ પરમાત્મા આ સંસારનું મૂળ કારણ છે, એ મૂળને વળગવાથી ઝાડ પાંદડાં એની મેળે કાળખૂમાં આવે. મૂળનો રસ જો ચખાય તો એ જીવનસ્રોત જ હાથમાં આવે, એમ માનીને હવે અતિસૂક્ષ્મ પરમાત્માને લગવું યાન, વૃક્ષના પ્રસિદ્ધ રૂપક દ્વારા આપવું શરૂ કરે છે. લગવાન યમદેવ કહે છે કે હે નયિકેતા ! આ સંસારરૂપી પીંપળાનું ઝાડ છે. એ સનાતન છે. એટલે કે કાલદષ્ટિએ એની ઉત્પત્તિની ક્ષણ નક્કી કરી શકાય એમ નથી. અર્થાત્ સંસારનું બીજ ઉપર છે

જીવનરૂપ તે બ્રહ્મમાંથી ચમકી ઉઠેલું જગત્ તેની સ્થિતિકાલે પણ તે બ્રહ્મમાં જ ભયભીત થઈને વર્તી રહ્યું છે. અર્થાત્ જ્યાં અતિપ્રેમ હોય છે ત્યાં તે પ્રેમનો તાપ પણ અત્યંત હોય છે. જગતનાં તમામ તત્ત્વોને પરમાત્મા જીવનદાન કરે છે. એ પરમાત્મા પાસે જીવનદાન પામેલાં તમામ તત્ત્વો તેની આજ્ઞામાં વર્તી રહ્યાં છે. આ સમસ્ત ચરાચર જગતને જન્માવનારી ભગવતી પ્રકૃતિ તે પરમપિતા સમક્ષ, કેળના, પાનની પેરે થરકાંપ થતી તેને અધીન રહી સમસ્ત જગતની ક્રિયાઓ કરી રહી છે. કાઠની પણ તાકાત નથી કે તેના શાસનને ઓળંગે. આમ સમસ્ત જગતનું સ્વસ્વક્રિયામાં નિરંતર વર્તન કરાવનારા પરમાત્માને જે પુરોષ જીવનસ્વરૂપ બાંધે છે તે અમૃત યાચ છે. તેઓ મુક્ત યાચ છે. કેમકે પરમાત્માના નિરંકુશ ઐશ્વર્યની સમજમાં મુક્તિ છૂપાયેલી છે. ॥ ૨ ॥

મયાદ્વસ્યાગ્નિસ્તપતિ, મયાત્ તપતિ સૂર્યઃ ।

મયાદ્ દન્દ્રધ વાયુધ મૃત્યુર્ધાવતિ પચ્ચમઃ ॥ ૩ ॥

અર્ય = એના મયાત્ = ભયથી અગ્નિ = અગ્નિ તપતિ = તપે છે. એના મયાત્ = ભયથી સૂર્યઃ = સૂરજ તપતિ = તપે છે, એના મયાત્ = ભયથી દન્દ્રઃ = વિજળી ચ = તથા વાયુઃ = વાયુ ચ = તથા પચ્ચમઃ = પાંચમો મૃત્યુઃ = કાલ ધાવતિ = દોડે છે. ॥ ૩ ॥

એ જીવનરૂપ બ્રહ્મના ભયથી અગ્નિ તપી રહ્યો છે. સૂરજ તપી રહ્યો છે. વિજળી ચમકી રહી છે. વાયુ વાઈ રહ્યો છે અને પાંચમો કાળ પણ દોડી રહ્યો છે । ॥ ૩ ॥

"તેને કાઠ ઓળંગી શકતું નથી" એ પહેલા મન્ત્રને જ સ્પષ્ટ કરતાં વળી કહે છે કે હે નિમિત્તતા ! એ પરમાત્માના ભયથી, અનન્તકાળથી અગ્નિ તપી રહ્યો છે. સૂરજ તપી રહ્યો છે. વિજળી, વાયુ અને મૃત્યુ પણ દોડી રહ્યાં છે. મૃત્યુ દોડી રહ્યું છે એટલે કે વથાકાલે, પળેપળનો દિસાજ રાખી પ્રાણીમાત્રની પાસે પહોંચી જાય છે. આ બધાં મદાન તત્ત્વોને શ્વાસ આવવાની પણ કુરસદ નથી. માર્યાં ભયનાં તમામ તત્ત્વો બ્યવસિયતપણે જગતની બ્યવસ્થા ચલાવી રહ્યાં છે. અગ્નિ સૂરજ વગેરેની મજદૂર નથી કે સ્વેચ્છાએ કશું પણ કરી શકે ! આવા સર્વસત્તાધીશ-સૌને પોતપોતાના કર્તવ્યમાં નિમગ્ન રાખનારા પરમાત્મા જીવનરૂપ છે-પ્રાણીમાત્રમાં જીવનરૂપે વર્તી રહ્યા છે. તેને બાંધનાર મુક્ત બને છે. ॥ ૩ ॥

इह चेद् अशरद् घोदुं प्राक् शरीरस्य विजसः ।
ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

હે નચિકેતા! ચેત્ત્વે દ્વિ=અહીં શરીરસ્ય=શરીરના વિચરત્=પતનથી પ્રાક્=પહેલાં મનુષ્ય જીવનરૂપી જ્ઞાને યોદ્ધું=મનુષ્યના અશક્ત્=સમર્થ ન થાય તત્ત્વ=તો સર્વેષુ=ઉત્પન્ન થનારા લોકેષુ=લોકો-શરીરમાં શરીરત્વાય=શરીર પ્રદાણ કરવાને કલ્પતે=સમર્થ થાય છે અર્થાત્ વારંવાર શરીરને પ્રદાણ કરે છે. ॥ ૪ ॥

હે નચિકેતા! જો આ જગતમાં શરીરના પતનની પહેલાં મનુષ્ય આ જીવનરૂપી પરમાત્માને નિહાળવાને સમર્થ ન નીવડે તો પછી ઉત્પન્ન થનારા આ લોકોમાં શરીર પ્રદાણ કરવાને તે યોગ્ય બને છે. ॥ ૪ ॥

આગલી ઋચ્યામાં પરમાત્માનું નિરંકુશ સર્વ ઔષ્ધપત્નું સૂચન કર્યું, સ્થાવર જંગમમાં જીવનરૂપે પરમાત્મા વર્તી રહ્યા છે એમ પણ બતાવ્યું. હવે એવા પરમાત્માના જ્ઞાનથી અને અજ્ઞાનથી શું લાભાલાભ થાય છે તે બતાવતાં માનવશરીરની અમૂલ્યતાનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે કે હે નચિકેતા! જો માનવ, મનુષ્યદેહ પામ્યા છતાં જો મરણ પહેલાં આ પરમાત્માને ન જાણે તો તેનું જીવન વ્યર્થ છે. મનુષ્યદેહ પરમ પુરુષાર્થ માટે, પ્રભુની પ્રસાદીરૂપે મળેલો છે. અર્થાત્ મનુષ્યદેહે સર્વજ્ઞ જીવનરૂપે વર્તી રહેલા પરમાત્માને પામવું જોઈએ. તે જો ન થયું તો ધ્યેયપ્રજ્ઞ જીવન વેદ્યાદિ ગયેલું-એવે ગયેલું સમજવું, જે જન્મથી જન્મનું મૂળ પ્રયોજન જ ન સધાયું તો તે જન્મ કેવળ ત્રાસરૂપ-ભારરૂપ છે. આમ મનુષ્યદેહ દ્વારા મેળવવા યોગ્ય જે પરમાત્મા તે ન મળ્યો-ન મેળવ્યો તો ભાવિ લયંકર છે. શરીરના બંધન દુઃખદાયી અને અનન્ત બને છે. જન્મ મરણના ચક્રનો ચક્ર-વો-તેનો ફેર બંધ પડતો નથી. અને વિના પ્રયોજને વારંવાર જન્મમરણમાં તો જન્માવનાર માતાના યૌવન-વનના વિનાશ સિવાય બીજી કશી બહાદુરી નથી! આમ સહેલે પરમ પુરુષાર્થ કરી પરમાત્મતત્ત્વને અનુભવનાર દેહની જેલમાંથી મુક્ત થાય છે. ખીજા તેમાં ને તેમાં અને તેથી લયંકર જેલોમાં જ અટવાય છે. ॥ ૪ ॥

હવે આ આત્મજ્ઞાનની સ્પષ્ટતા અને વિવેકનો આધાર વ્યક્તિના દર્શન ઉપર અવલંબે છે, જેની જેવી દૃષ્ટિ તેને તે પ્રમાણેનું આત્મજ્ઞાન હોય છે એવો નીતરો સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કરતાં કહે છે કે:—

યથા આદર્શો નથા આત્મનિ, યથા સ્વપ્ને તથા પિતૃલોકે ।- યથા અપ્સુ પરિ-શ્વ દદદ્શે, તથા ગન્ધર્વલોકે, હાયાતપયોરિવ બ્રહ્મલોકે ॥ ૫ ॥

યથા=જેમ આદર્શ=આરસીમાં તથા=તેમ આત્મનિ = અધિકારીના શરીરમાં,
યથા = જેમ સ્વપ્ને=સ્વપ્નમાં તથા=તેમ પિતૃલોકે=કર્મીના શરીરમાં યથા = જેમ
ઇવ=સમજે પરિ=ધ્રૂજતા ઝપ્પુ=પાણીમાં તથા=તેમ મન્વર્ત્તલોકે = વિપથીઓના
શરીરમાં તથા છાયાતપયો=છાયા અને તડકાની ઇવ=માફક બ્રહ્મલોકે=બ્રહ્મજ્ઞાનીના
શરીરમાં આત્મા દદશે=દેખાં દે છે. ॥ ૫ ॥

જેમ આરસીમાં તેમ અધિકારીના શરીરમાં, જેમ સ્વપ્નમાં તેમ કર્મીના
શરીરમાં, જેમ જાણે ધ્રૂજતા પાણીમાં તેમ વિપથીના શરીરમાં તથા છાયા અને તાપની
માફક બ્રહ્મજ્ઞાનીના શરીરમાં આત્મા દેખાય છે. ॥ ૫ ॥

અર્થાત્ જુદી જુદી અધિકારકક્ષા મુજબ આત્મદર્શનમાં ભેદ પડે છે.
આત્મા તો એક જ છે. પણ જેવા ચરમાથી જુવો તેવા ચરમાના રંગે તે
રંગાયેલો માલૂમ પડે છે. જેમ ચોકખી આરસીમાં ઝિંખનું ચોકખું અને
સુરેખ પ્રતિબિંબ પડે છે તેમ ચોકખા હૈયાવાળા અધિકારીના હૃદયદર્પણમાં
આત્માનું નીતરું અને સુરેખ પ્રતિબિંબ પડે છે. સ્વપ્નમાં જેમ મૂળ પદાર્થ
હોતો નથી પણ તે પદાર્થના સંસ્કારવાળું મન જ તે તે સંસ્કારોનું આત્મા
આગળ પ્રદર્શન કરે છે અને આત્માના પ્રકાશથી તે તે પદાર્થોનો આભાસ
થાય છે તેમ જે મનુષ્ય કેવળ કર્મક છે અને સત્યજ્ઞાનરહિત છે તેને માત્ર
આત્માનો કવચિત્ કાલ્પનિક આભાસ માત્ર થાય છે-મૂળ આત્માનું પ્રતિબિંબ
પણ તેની પકડમાં આવતું નથી. જેમ ધ્રૂજતાં પાણીમાં પડેલું સરજનું
પ્રતિબિંબ ધ્રૂજતું દેખાય તેમ ધ્રૂજતાં-ચંચલ મનવાળા વિપથી પુરુષનો આત્મા
ધ્રૂજતો દેખાય છે. તેને સ્થિર આત્મપ્રકાશનો કદી અનુભવ થતો નથી.
અને જેમ છાયા અને આતપ એકબીજાથી તદ્દન ભિન્ન છે તેમ બ્રહ્મજ્ઞાનીની
વિચક્ષણ દૃષ્ટિએ શરીરોદિ અનાત્માની છાયા અને આત્માનો આતપ એકબી-
જાથી તદ્દન ભિન્ન પ્રતીત થાય છે. જેનું જેવું અને જેટલું સત્ય તેનું તેવું
અને તેટલું દર્શન. આ દૃષ્ટાન્તોમાં કૃમિક વિકાસના પગથીયાં છે. વિપથી
મનુષ્ય, વિપયના ત્યાગપૂર્વક પહેલાં સ્વપ્નદૃષ્ટા બને. સ્વપ્નદૃષ્ટા મટી આદર્શ
વાદી બને અને એવરે આદર્શવાદી મટી તત્ત્વનિષ્ઠ બને. વિપથીનું આત્મદર્શન
અસ્થિર છે. સ્વપ્નદૃષ્ટાનું આત્મદર્શન સ્વાપમય અને કાલ્પનિક છે. આદર્શ-
વાદીનું આત્મદર્શન કાંઈક સુરેખ હોય છે. અને તત્ત્વદૃષ્ટાનું આત્મદર્શન
આત્મનિષ્ઠ હોય છે. આવી રીતે સમજવાથી આ મન્ત્રનું ગાંભીર્ય અને
સૌન્દર્ય વધારે મમ્મ થશે. સિદ્ધાન્ત એટલો છે કે તત્ત્વદર્શનની અમર્યાદ

શુદ્ધિ સાધવી. એનું છેવટનું પરિણામ તે તત્ત્વનિષ્ઠા હશે. અને તત્ત્વનિષ્ઠા ખાટે તો બ્રહ્મસૂત્રકારે-ભગવાન બ્રાહ્મણે કહ્યું જ છે કે “તન્નિષ્ઠસ્ય મોક્ષોપદેશાત્” ॥ ૫ ॥

इन्द्रियाणां पृथग्भावं उदयास्तमयौ च यत् ।

पृथग् उत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

આ. આત્માથી ઇન્દ્રિયાણાં = ઇન્દ્રિયોની પૃથગ્ભાવ = અલગ અસ્તિત્વ, ચ = તથા યત્ = જે ઇન્દ્રિયોનો આત્માથી ઉદયાસ્તમયો = ઉત્પત્તિ અને વિનાશ છે તેને તથા તમામ ઉત્પદ્યમાનાનાં = ઉત્પન્ન થનારાં = કાર્યોની આત્મામાંથી ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને આત્માથી પૃથગ્ = ભિન્નતાને મત્વા = જાણીને ધીર = શુદ્ધિમાન મનુષ્ય ન શોચતિ = નથી શોક કરતો. ॥ ૬ ॥

આ આત્માથી ઇન્દ્રિયો અલગ છે એ વાતને, તથા આત્મામાંથી આ ઇન્દ્રિયોને જે ઉત્પાદ અને વિનાશ થાય છે તેને, તથા તમામ બીજાં કાર્યોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશ આ આત્મામાંથી થાય છે અને છતાં એ બધાં આત્માથી જુદાં છે તેને, જાણીને શુદ્ધિમાન શોક કરતો નથી. ॥ ૬ ॥

આગલા મન્ત્રમાં બ્રહ્મવેદાંતની તત્ત્વનિષ્ઠા બતાવી. એ તત્ત્વનિષ્ઠા કેવી રીતે કેળવાય અને એ જેની કેળવાય તેને સ્વસંવેદ્ય કયો અનુભવ થાય છે તે બતાવતાં કહે છે કે હે નયિકેતા । તે શુદ્ધિમાન મનુષ્ય શોક કરતો નથી જે આત્માથી ઇન્દ્રિયો ભિન્ન છે એમ જાણે છે. અર્થાત્ આત્મા અને ઇન્દ્રિયોના શુદ્ધધર્મોની જે સેજબેજ કરી નાંખતો નથી એટલું જ નહિ પણ આત્મામાંથી ઇન્દ્રિયોનો ઉદય થાય છે અને આત્મામાં જ તેમનો અસ્ત થાય છે; અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનું ઇન્દ્રિયપણું આત્મામાં છે એમ જે જાણે છે તે શોક રહિત થાય છે. વળી એટલું જ નહિ પણ તમામ કાર્યોની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ લયનું આત્મા જ એક કારણ છે અને છતાં તે તે કાર્યોના સ્વરૂપ અને ધર્મોથી આત્મા અત્યંત અસ્પૃષ્ટ છે એમ જે જાણે છે તે એવા આત્મનિષ્ઠ વિવેકજ્ઞાનના પ્રભાવે શોક કરતો નથી । અર્થાત્ શરીરથી માંડીને પ્રકૃતિ પર્યંતના તમામ પદાર્થો આત્માથી ભિન્ન છે એવા જે અનુભવવાત્મક બોધ તે બોધમાં શોકની નિવૃત્તિ છે. એ બધાનું અસ્તિત્વ આત્માધારે છે આત્માનું તેમને આધારે નથી એમ જે જાણે છે તે શોકરહિત થાય છે, કેમકે આ જ્ઞાનમાં જ આત્મદર્શન હોયને કલેશ બીજા-સંસાર બીજા-અવિદ્યોને વાંધવીય કરવાનું સામર્થ્ય છે, કલેશની નિવૃત્તિપૂર્વક જ્ઞાનન્દની પ્રાપ્તિ એટલે કે શોકની નિવૃત્તિ એ આત્મદર્શનનું અનિવાર્ય ફળ છે । ॥ ૬ ॥

‘ઇન્દ્રિયેભ્યઃ પરં મનઃ મનસઃ સત્ત્વમુત્તમમ્ ।

સત્ત્વાદધિ મહાનાત્મા, મહતોઽવ્યક્તમુત્તમમ્ ॥ ૭ ॥

અવ્યક્તાત્તુ પરઃ પુરુષઃ વ્યાપકોઽલિંગ એવ ચ ।

યદ્ જ્ઞાત્વા મુચ્યતે જન્તુઃ અમૃતત્વં ચ ગચ્છતિ ॥ ૮ ॥

ઇન્દ્રિયેભ્યઃ = ઇન્દ્રિયોથી મનઃ = મન પરં = પર છે. મનસઃ = મનથી સત્ત્વં =
 શુદ્ધિ ઉત્તમં = પર છે. સત્ત્વાત્ = શુદ્ધિથી અધિ = પર મહાનાત્મા = પ્રકૃતિનું પહેલું
 પરિણામ-કારણ શુદ્ધિ છે. મહતઃ = તે મહત્ત્વથી અવ્યક્ત = અવ્યક્ત પ્રકૃતિ
 ઉત્તમં = પર છે તુ = અને અવ્યક્તાત્તુ = પ્રકૃતિથી પર = પર પુરુષઃ = પુરુષ છે-આત્મા
 છે કે જે વ્યાપકઃ = વ્યાપક ચ = અને એવ = નિશ્ચય અલિંગઃ = અકાર્ય છે.
 યદ્ = જેને જ્ઞાત્વા = જાણીને જન્તુઃ = મનુષ્ય મુચ્યતે = જન્મમરણથી મુક્ત
 થાય છે ચ = તથા અમૃતત્વં = અમૃતત્વ-અભાવને ગચ્છતિ = પામે છે. ॥ ૭-૮ ॥

ઇન્દ્રિયોથી મન, મનથી શુદ્ધિ, શુદ્ધિથી મહત્ત્વ અને મહત્ત્વથી પ્રકૃતિ તથા
 પ્રકૃતિથી પુરુષ કે જે વ્યાપક છે અને અકાર્ય છે તે ઉત્તમ છે, જેને જાણીને મનુષ્ય
 મુક્ત થાય છે અને અમૃતશાવને પામે છે. ॥ ૭-૮ ॥

જે વિવેકનું પ્રકરણ આગલા મન્ત્રમાં બીજરૂપે અતાવ્યું તેનો જ વિસ્તાર
 કરતાં, ૬૬ વિવેકભાવની પ્રાપ્તિમાં મોક્ષ દૂપાયું છે એમ હવે અતાવતાં કહે છે
 કે હે પ્રિય નચિકેત્ ! વિષયોથી ઇન્દ્રિયો ઉત્તમ છે. ઇન્દ્રિયોથી મન ઉત્તમ છે.
 મનથી શુદ્ધિસત્ત્વ ઉત્તમ છે, એ શુદ્ધિસત્ત્વથી મહત્ત્વ ઉત્તમ છે. એ મહત્ત્વથી
 પ્રકૃતિ ઉત્તમ છે. અને એ પ્રકૃતિથી પણ આત્મા ઉત્તમ છે. ઉત્તમતાની
 અવધિ આત્મામાં છે. આથી વિવેકી પુરુષ અધમ ઉત્તમનો વિચાર કરી
 અધમને ત્યાગશે અને ઉત્તમને પકડશે. સૌથી ઉત્તમ આત્મા હોય ક્રમકે તે
 સર્વવ્યાપક છે. એતન છે. આનન્દસ્વરૂપ છે. અલિંગ છે એટલે કાર્યકારણભાવ
 સિવાયનો હોઇને નિત્યસિદ્ધ સ્વભાવ છે. આથી સમગ્ર પુરુષ ત્રિપયાનન્દમાં
 ન રાચે. ઇન્દ્રિયાનન્દમાં ન મહાલે. બૌદ્ધિક આનન્દમાં ન લ્હેર માને. મહત્ત્વ
 અને કાર્યકારણભાવની અવધિરૂપ પ્રકૃતિમાં સંભોધિમય યદ્ તે પરિણામી-નિત્ય
 અનાત્મતત્ત્વોમાં આનન્દ ન પામે. તે તો આ બધાનો દેખદર્શો હોઇને જ્યાં
 પરિણામ તાપ-કે સંસ્કાર દુઃખની માત્રા પણ નથી પણ કેવળ આનન્દ જ
 આનન્દ છે-નિત્ય આનન્દનું ધામ છે એવા દૃઢસ્થનિત્ય આત્મામાં જ પ્રતિષ્ઠા
 મેળવી તે અજ્ઞાનન્દનો જ અનુભવ કરશે. આમ આ જે મન્ત્રોમાં યોગશાસ્ત્રનું
 બીજ છે. વિષયોથી માંડીને પ્રકૃતિતત્ત્વ સુધીના પ્રાકૃતિક તત્ત્વોમાં સંભોધિમય

બની તેમાં સચ્ચો પુરુષ જ-મનરણના ચક્રની બહાર નથી. એની પરિધિમાં જ છે. આથી વિવેકી પુરુષ પ્રાકૃતિક તત્વો ઉપર સમજપૂર્વકનો વિરાગ કેળવી તે પરમાનન્દ સ્વરૂપ પરિપૂર્ણ પરમાત્મામાં જ સમાધિમય રહેશે. આવો છે અહીં ધ્વનિ. ॥ ૭-૮ ॥

ન સંદશે તિષ્ઠતિ રૂપમસ્ય, ન ચક્ષુષા પદ્યતિ કથ્યનૈનમ્ ।
હૃદા મનીષી મનસાઽભિવ્યક્તો ય પતદ્વિદુરમૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥૧॥

અસ્ય = આ આત્માનું રૂપ = નિજસ્વરૂપ સંદશે ન તિષ્ઠતિ = નજરમાં નથી આવતું. કથન = કોઈપણ એનું = એને ચક્ષુષા = આંખથી ન પદ્યતિ = નથી જોતો. તે હૃદા = હૃદયથી-હૃદયની શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી, મનીષા = સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી, મનસા = એકાગ્ર મનથી અભિવ્યક્તઃ = કેમે કરીને સામે પ્રકાશિત થયેલા. જેવો દેખાય છે. એ = જેઓ એતદ્ = એને વિદુઃ = જાણે છે તે = તેઓ અમૃતા = અમર ભવન્તિ = થઈ જાય છે. ॥ ૯ ॥

આ આત્માનું રૂપ નજરે આવતું નથી એને કોઈપણ આંખે જોઈ શકતો નથી. તે આત્મા તો હૃદયથી, સૂક્ષ્મમતિથી અને એકાગ્ર મનથી કેમે કરીને જાણે સામે પ્રકાશિત હોય એવો દેખાય છે. જેઓ એને જાણે છે તેઓ અમર થઈ જાય છે. ॥૧॥

આગલા મંત્રમાં આત્મા ઉત્તમ હોઈને ઉપાદેય છે એમ બતાવ્યું. હવે એ આત્મા પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણોથી જોવાતો નથી. કેમકે આત્મા નામની વસ્તુમાં અપર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ વગેરે પ્રમાણો અયોગ્ય હોવાથી પ્રવર્તતાં નથી એમ બતાવી આત્મા પરપ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી અનુભવાય છે એમ સૂચવતાં કહે છે હે પ્રિય નચિકેતા ! આ આત્મા અજડ હોઈને તેનું રૂપ આપણી સામે જણાઈ નથી. સામે પડેલી વસ્તુની માફક આત્મા આંખ વગેરે ઇન્દ્રિયોથી = પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોથી પકડતો નથી. એ પ્રમાણો આત્મામાં પ્રવર્તવાને અયોગ્ય હોઈને પ્રવર્તતાં નથી. તો એ આત્મા કેવી રીતે પકડાય ? તો કહે છે કે આત્માની પકડ માટે હૃદય, બુદ્ધિ અને મન એ ત્રણનો સહકાર જોઈએ છે. શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી ભરપૂર હૃદય એ એકલું જ છેવટે તો આત્માનુભવ માટે સમર્થ છે. છતાં શ્રદ્ધાભક્તિથી ભરપૂર હૃદય સાથે જો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિનો યોગ હોય તો તેવો પુરુષ શ્રેત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ થઈ શકે છે. બ્રહ્મનિષ્ઠા હૃદયસાધ્ય છે. શ્રેત્રિયતા બુદ્ધિસાધ્ય છે. અને એ બન્ને એકાગ્ર મનથી સાધ્ય છે.

આત્મી બ્રહ્મયોગ પામવા ઇચ્છનારે મનને સમાધિમય કરવું. બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ વસ્તુ-પ્રવણુ કરવી. હૃદયને નીનરું અને પ્રહ્લાભક્તિભાવથી ભરપૂર કરવું. આ ત્રણુનો જ્યારે સુયોગ થાય છે-મન, અતિ અને હૃદયનો જ્યારે ત્રિવેણી સંગમ થાય છે ત્યારે માનવ પ્રયાગરાજ-તીર્થતથ જની જાય છે. આવા સુયોગમાં આત્મા જાણે પ્રત્યક્ષ હોય એવો ભાસે છે, એટલે કે આત્માનો અનુગ્રહ થાય છે. અને તે આત્મા માનવહૃદયથી પદ્મય છે. આ ત્રણુ દ્વારા જે આત્માને જાણે છે તે અમર થઇ જાય છે. જગતની દૃષ્ટિએ અને પોતાની દૃષ્ટિએ, એ બન્ને પ્રકારનું અમરત્વ પ્રાપ્તવ્ય છે. ॥ ૯ ॥

यदा यश्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरां इन्द्रियधारणाम् ।

अग्रमस्तदा भवति योगो हि प्रमवाप्ययौ ॥ ११ ॥

‘યદા = જે અવસ્થામાં પદ્મ = પાંચ જ્ઞાનાનિ = જ્ઞાનેન્દ્રિયો મનસા = મન સહ = સહિત અવતિષ્ઠન્તે = સ્થિર થઈ જાય છે ચ = તથા બુદ્ધિઃ = બુદ્ધિ ન વિચેષ્ટતે = નથી તો કોઈ એજા કરતી તાંન્તે અવસ્થાને યોગીની સૌથી પરમાં = ઊંચી ગતિ = ગતિ આહુઃ = કહે છે. તાંન્તે સ્થિરાં = નિશ્ચલ इति = મન-બુદ્ધિ સહિત ઇન્દ્રિયધારણાં = ઇન્દ્રિયોની ધારણાને-સ્થિતિને યોગીજન યોગ = યોગ એમ મન્યન્તે = માને છે-કહે છે તદાન્તે સમયમાં-અવસ્થામાં યોગી અગ્રમત્તઃ = પ્રમાદથી રહિત-આત્મામાં સાવધાન-આત્મનિષ્ઠ ભવતિ = થાય છે. હિ = કેમકે આત્મનિષ્ઠાની પ્રમવાપ્યયૌ = પ્રતિક્ષણુ વૃદ્ધિ અને અનાત્મનિષ્ઠાની પ્રતિક્ષણુ હાનિનું નામ જ યોગઃ = યોગ છે. ॥ ૧૦-૧૧ ॥

જ્યારે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મન સહિત સ્થિર થઈ જાય છે અને બુદ્ધિ, યજ્ઞ નિષેષ્ટ થઈ જાય છે તે અવસ્થાને યોગીની સૌથી જાણી અવસ્થા કહે છે. તે નિશ્ચલ, મન બુદ્ધિ સહિત ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિને યોગીજન યોગ એમ કહે છે. તે સમયમાં યોગી અગ્રમાદી બને છે, કેમકે આત્મનિષ્ઠાની પ્રતિક્ષણુ વૃદ્ધિ અને અનાત્મનિષ્ઠાની હાનિનું જ નામ યોગ છે. ॥ ૧૦-૧૧ ॥

આત્મદર્શન માટે યોગ-અધ્યાત્મ યોગ એ એકજ સાધન છે, એ યોગ જ્ઞાન-કર્મ-ભક્તિની પરિપક્વ અવસ્થા છે. એ અધ્યાત્મયોગની પ્રક્રિયા દર્શાવતાં આચાર્યદેવ નચિકેતાને આત્મદર્શનનો ઉપાય બતાવતાં કહે છે હે પ્રિય

નચિકેતા ! જ્યારે મન સહિત પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયો સ્થિર થઈ જાય છે અને બુદ્ધિ કોષપણ પ્રકારની ચેષ્ટા-વિરૂદ્ધ ચેષ્ટા કરતી અટકા જાય છે ત્યારે તે અવસ્થાને પરમગતિ કહે છે. અર્થાત્ પાતંજલ યોગદર્શનની પરિભાષામાં કહીએ તો જ્યારે “નિર્વિચાર વૈશારદ્ય” સધાય ત્યારે તે સૌથી શ્રેષ્ઠ મનની અવસ્થા છે. અર્થાત્ સમ્પ્રજ્ઞાત યોગ એ વિવેકજ્ઞ્યાતિનો ઉપાય હોઈને અને વિવેકજ્ઞ્યાતિ-પ્રકૃતિના ત્યાગ અને પુરુષના દર્શનમાં વિરામ પામતી હોઈને તે વિવેકજ્ઞ્યાતિ દ્વદવિવેકજ્ઞાન પરમગતિ છે. મન સહિત ઇન્દ્રિયોતુ સ્થિર થઈ જવું એટલે ‘પ્રત્યાહાર’ નામના યોગાંગની સ્થિરતા. એ પ્રત્યાહારનો જ પ્રકર્ષ ધારણા, ધારણાનો પ્રકર્ષ ધ્યાન અને ધ્યાનનો પ્રકર્ષ સમાધિ છે. એ સમાધિમય અવસ્થામાં બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે, તત્ત્વનો નિશ્ચય કરનારી અને તત્ત્વજ્ઞાનના નિશ્ચય અનુકૂળ વર્તનારી થાય છે. પુરુષ પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે એ તત્ત્વજ્ઞાન છે. એ તત્ત્વજ્ઞાનને અનુકૂળ વર્તન એ છે કે પ્રકૃતિ અનાત્મા હોઈને ત્યજવા યોગ્ય છે. અને આત્મા આત્મા હોઈને લેવા યોગ્ય છે. આથી પ્રકૃતિનો પરિત્યાગ અને આત્મામાં નિષ્ઠા એ તત્ત્વજ્ઞાનનું ફળ છે. એ ફળનું જ નામ બુદ્ધિની ત્રિચેષ્ટાનો અભાવ છે. બસ, આમ દેહરથ જીવાત્માના સાક્ષાત્કારમાં અને તેની અંદર નિષ્ઠામાં પરિણમતા સમ્પ્રજ્ઞાત યોગની ઉચ્ચ દશાનો અહીં ઉલ્લેખ છે.

આમ સમ્પ્રજ્ઞાત યોગ સિદ્ધ થાય ત્યારબાદ અસમ્પ્રજ્ઞાત યોગની ભૂમિકા આવે છે. એ ભૂમિકાનો ઉલ્લેખ બીજા મન્ત્રમાં છે. સમ્પ્રજ્ઞાત યોગ જેમ પ્રકૃતિ અને પુરુષના યથાર્થ દર્શનનો ઉપાય છે તેમ અસમ્પ્રજ્ઞાત યોગ પરમપિતા પરમાત્માના યથાર્થ દર્શનનો ઉપાય છે. સમ્પ્રજ્ઞાતયોગે વિવેકદર્શન નીપજ્ઞનું પણ એ વિવેકબુદ્ધિ પણ બુદ્ધિ હોઈને પ્રકૃતિનું પરિણામ છે. અને પ્રકૃતિ તથા ગુણવાળી હોઈને પ્રતિક્ષણ પરિણામી છે. એટલે અનિશ્ચય સાર્વત્રિક બુદ્ધિમાં પણ રજેગુણ અને તમોગુણની માત્રા રહે છે. એ કવચિત્ પણ ભયજનક થાય. આથી પરિપક્વ સમજવાળો માણસ બુદ્ધિમાત્રનો ત્યાગ કરી—એટલે કે વિવેકદર્શનનો પણ ત્યાગ કરી—પ્રકૃતિની છેવટની ભૂમિકાને તજી સ્વરથ થાય છે. આ અવસ્થાને અસમ્પ્રજ્ઞાત યોગ કહેવામાં આવે છે. આ યોગદશામાં પ્રકૃતિના યોગનો સહાન અભાવ હોય છે. અને પરમપિતાના સહાન યોગનો નિરતિશય સદ્ભાવ હોય છે. અર્થાત્ એ દશામાં આત્મા પરમાત્મામાં નિષ્ઠાવાન થઈ અહ્યાનન્દનો નિરાકુલપણે લ્હાવો લે છે. આ છેવટની પરમાત્મનિષ્ઠા છે જેને પતંજલિ ભગવાન—“તદા દ્રવ્યઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્” એ સૂત્રમાં સૂચવે છે. તદા-ત્યારે—અસમ્પ્રજ્ઞાત યોગની અવસ્થામાં દ્રવ્યઃ=પુરુષની સ્વરૂપે=પોતાના-

નિજરૂપ-પરમાત્મરૂપમાં અવસ્થાન=સ્થિતિ થાય છે. પુરુષનું નિજરૂપ પરમાત્માજ છે. આ ભૂમિકાનો અગિયારમાં શ્લોકમાં નિર્દેશ છે. મન અને બુદ્ધિ સહિત ઇન્દ્રિયોની સ્થિર ધારણાને યોગ કહે છે. બુદ્ધિથી માંડી ઇન્દ્રિય પર્વન્તનાં તરવો પરમાત્મામાં સ્થિરપણે ફરી જાય તે અવસ્થાને યોગ કહે છે. આ અવસ્થાને પ્રાપ્ત પુરુષ અપ્રમત્ત-સાચા અર્થમાં અપ્રમાદી-અભેસાન-નિગૃત-પ્રયુક્ત થાય છે. કેમકે, યોગ એટલે અનાત્મનિષ્ઠાનો પ્રતિક્ષણ દ્વાસ અને આત્મનિષ્ઠાનો પ્રતિપક્ષ ઉદય અને સ્થિરતા. માટે હે નચિકેતા ! તું આત્મનિષ્ઠ થા, યોગી થા. ॥ ૧૦-૧૧ ॥

નૈવ વાચા ન મનસા પ્રાપ્તું શક્યો ન ચક્ષુષા ।

અસ્તીતિ દ્યુવતઃ અન્યત્ર કથં તદુપલભ્યતે ? ॥ ૧૨ ॥

હે નચિકેતા ! આ આત્મા એવ=નિશ્ચય ન=ન તો વાચા=વાણીથી કે ન=ન તો મનસા=મનથી કે ન=ન તો ચક્ષુષા=આંખથી પ્રાપ્તું=મેળવવો શક્ય=શક્ય છે. અસ્તિ=“ આત્મા છે ” હિતિ=એમ દ્યુવતઃ=કહેનારથી અન્યત્ર=ક્ષિપ્ર-બીજાને=નાસ્તિકને યોગથી પણ કથં=કેવી રીતે તત્ત્વ=તે આત્મતત્ત્વ ઉપલભ્યતે=પ્રાપ્ત થઈ શકે ? ॥ ૧૨ ॥

હે નચિકેતા ! આ આત્મા નિશ્ચય ન વાણીથી કે ન મનથી કે ન તો આંખથી પ્રાપ્ત ફરી શકાય છે. “ આત્મા છે. ” એમ કહેનાર કરતાં બીજાને કેવી રીતે તે પ્રાપ્ત થાય ? ॥ ૧૨ ॥

૧. યોગ દ્વારા આત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ આગલા મંત્રમાં વિધાન કર્યું. યોગની પ્રવૃત્તિ અને યોગમાં પ્રગતિ શ્રદ્ધાળુને જ થાય છે. શ્રદ્ધાળુ-એટલે કે આસ્તિક એટલે કે છે-આત્મા છે એવી પ્રતીતિવાળો પુરુષ. જેને આસ્તિકતા નથી તેને યોગના આચરણથી પણ આત્મદર્શન થતું નથી અર્થાત્ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરવા માટે સૌ સાધનોનું એક સાધન શ્રદ્ધા છે. એ ભગવતી શ્રદ્ધાનો મહિમા ગાતાં ભગવાન યમદેવ કહે છે કે હે પ્રિય નચિકેતા ! એ આત્મા મન, વાણી કે આંખથી તો પ્રાપ્ત થતો નથી. સામાન્ય માનવનો બધો શ્રદ્ધાળુ વ્યવહાર મન વાણી અને આંખને આધારે ચાલે છે. પણ તે ત્રણે તો અહીં આજાં ઉપયોગી છે. આથી ‘આત્મા છે’ એવી જેની શ્રદ્ધા નથી તેને તે કેવી રીતે મળે ? અર્થાત્ હે નચિકેતા ! આત્મા છે અને મને તે મળશે જ-જે હું યોગ્ય દિશામાં, યોગ્ય દોરવણીપૂર્વક, યોગ્ય પ્રકારનો પ્રયત્ન કરીશ.

તો: આવી જેની આત્માને લગતી શ્રદ્ધા નીતરી થાય છે તેને જ આત્મા મળે છે. નાસ્તિકને નંદિ. આમ શ્રદ્ધા જ અધ્યાત્મમાર્ગના પ્રવાસમાં એક માર્ગદર્શિકા છે. લગવતી શ્રદ્ધાનો મહિમા અનતિવદનીય છે. દરેક સાધકને એ જાતઅનુભવ છે. એટલે “અસ્તિ-બુદ્ધિ” નો મહિમા ગવાય તેટલો ગાઢએ છતાં અધૂરો જ રહે છે. ॥ ૧૨ ॥

અસ્તિ इत्येव उपलब्धव्यः तत्त्वभावेन चोभयोः ।

अस्तीत्युपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

આત્મા છે અને આત્મા નથી એ સમયો: = જેમાંથી આત્મા અસ્તિ=છે
इत्येव = એમ જ તત્ત્વભાવેન = વાસ્તવિક રીતે આત્મા ઉપલબ્ધવ્ય: = પ્રાપ્ત
કરવા-જાણવાને યોગ્ય છે. અસ્તિ इति = આત્મા છે એમ ઉપલબ્ધસ્ય = પ્રાપ્ત
કરાયેલા આત્માનું તત્ત્વભાવ: = વાસ્તવસ્વપ્રસીદતિ = ધીરે ધીરે યોગાભ્યાસથી
स्वयं ખીતી ઉઠે છે-સ્ફુટ થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

આત્મા છે અગર નથી એ જે વિકલ્પોમાંથી આત્મા છે એમ જ-એ જ રીતે
વાસ્તવિકપણે આત્મા જાણવા યોગ્ય છે. આત્મા છે એમ પ્રાપ્ત થયેલ આત્માનું
વાસ્તવિકસ્વ ધીરે ધીરે યોગાભ્યાસથી ખીતી ઉઠે છે-સ્પષ્ટ થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

આ મન્ત્રમાં દ્વે મહાકારુણિક યમદેવ આત્માની જાગૃતતાં છેવટનો
નિશ્ચય બતાવી દે છે. હે નચિકેતા ! આત્મા નથી કે છે-એ પ્રશ્નમાં આત્મા
છે એ મારો તને જવાબ છે. અને તારે આત્મા છે એ જ રીતે એને જાણવો.
(છે) એ રીતે જ આત્મા વાસ્તવિક સ્વરૂપે પકડાય છે. અર્થાત્ આત્મા છે એવી
આસ્તિક બુદ્ધિવાળો પુરુષ આત્મપ્રાપ્તિમાં અધિકારી યર્ધ શકે છે. કેમકે શ્રદ્ધા
તો પ્રયત્નજનની છે. અશ્રદ્ધા પ્રયત્નધાતિની છે. જે મહાલાઝ્ય માનવના
હૃદયમાં આત્મા છે એમ સમજાય તેને માટે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રસન્ન થાય છે એટલે
કે આત્માનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ આત્મા જ ધીરે ધીરે જોલે છે. આત્મસ્વરૂપનું
વિવરણ પ્રયત્નસાપેક્ષ છે. આત્મા જ છે એમ જેને ગાઢ પ્રતીતિ થાય છે
તેના ઉપર આત્માનો અનુગ્રહ ઉતરે છે. કેમકે શ્રદ્ધા જેમ મેળવવી મુશ્કેલ
છે તેમ જેને મળી છે તેને માટે તે તજવી મુશ્કેલ છે. અને શ્રદ્ધાનું ક્ષણ
અકલ્પ્ય છે. શ્રદ્ધા આત્મદર્શનનું મૂળ છે, મધ્ય છે-અંત છે. યોગાભ્યાસ
સહિત જે શ્રદ્ધામાતાના યોગામાં પોતાનું જીવન સમર્પિત કરી દે છે તેને
પરમાત્મા સ્વરૂપદર્શન દર્શનિલાસ કરી નાંખે છે. આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપની
પ્રસન્નતા મળી એટલે જીવનધ્યેય સુસંપાદિત થયું. તેવો ધન્ય માનવ કૃતાર્થ
થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

હવે આત્માનું દર્શન સ્થિર થયું ત્યારે જાણવું તે બતાવતાં કહે છે:-

યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામા ચેઽસ્ય હૃદિ થિતાઃ ।

અથ મર્ત્યોઽમૃતો ભવતિઽત્ર વ્રહ્મ સમશ્નુતે ॥ ૧૪ ॥

યદા=ત્યારે સર્વે કામા=તમામ કામનાઓ-ઈચ્છાઓ કે જે=જે અસ્ય=આ માનવના હૃદિ=મનમાં થિતાઃ=રહેલી હોય છે પ્રમુચ્યન્તે=નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અથ=ત્યારે મર્ત્યઃ=મનુષ્ય અમૃતઃ=અમૃત-જન્મમરણથી રહિત ભવતિ=થઈ જાય છે અને ઈત્ર=અહીં-આ શરીરમાં જ વ્રહ્મ=બ્રહ્મને સમશ્નુતે=પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ॥ ૧૪ ॥

ત્યારે તમામ ઈચ્છાઓ કે જે આના હૃદયમાં રહેલી હોય છે તે નિવૃત્ત થઈ જાય છે ત્યારે માનવ અમૃત થાય છે. અને અહીં જ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૧૪॥

અર્થાત્ આત્માની પ્રાપ્તિમાં કામનામાત્રની નિવૃત્તિ થાય છે. ત્યારે માણસ ઈચ્છામાનથી મુક્ત થાય છે. ત્યારે જાણવું કે આત્માનો તત્ત્વભાવ પ્રસન્ન થયો છે. અર્થાત્ ત્યારે માણસને આત્માને લગતી સૌંદર્ય સમજ આવે છે ત્યારે કામનામાત્ર નિવૃત્ત થાય છે. આ આંતરલક્ષણ છે. સ્વાનુભવગમ્ય છે. ત્યારે કામનાઓ નિવૃત્ત થાય ત્યારે માણસ અમર થાય છે. અને કામના-નિવૃત્તિના પુરુષાર્થની અવેજીમાં તેને પ્રસન્ન થયેલ પરમાત્મા બ્રહ્માનન્દનો જીવતાંજીવ અનુભવ કરાવે છે. આ કાંઈ ઓછું ક્ષણ નથી. ॥ ૧૪ ॥

હવે તત્ત્વભાવની પ્રસન્નતાની અવધિ બતાવી આત્મોપદેશનો ઉપસંહાર જાણવું કહે છે:-

યદા સર્વે પ્રમિથન્તે હૃદયસ્યેહગ્રન્થયઃ ।

અથ મર્ત્યોઽમૃતો ભવતિ, એતાવદનુશાસનમ્ ॥ ૧૫ ॥

યદા=ત્યારે હૃદયસ્ય=હૃદયની સર્વે=તમામ ગ્રન્થયઃ=આંત્રી રૂઢ=અહીં પ્રમિથન્તે=પ્રુલી જાય છે. અથ=ત્યારે મર્ત્યઃ=માનવ અમૃતઃ=અમૃત ભવતિ=થાય છે. એસ એતાવદ્=આટલો જ અનુશાસનમ્=ઉપદેશ=આત્મોપદેશ છે. ॥૧૫॥

ત્યારે હૃદયની તમામ અહંતા-મમતાથી પ્રથીઓ પ્રુલી જાય છે ત્યારે મર્ત્યમાનવ અમૃત થાય છે. એસ આટલો જ ઉપદેશ છે. ॥ ૧૫ ॥

માણસના અંતરનું સમાધાન ક્યારે થાય છે ? અર્થાત્ પ્રસન્ન આત્માની પ્રસન્નતાની અવધિ ક્યાં છે ? જ્યારે માણસના હૃદયની તમામ અદંતા-મમતારૂપી ગાઠો કતરાઈ જાય-બેદાર્ઠ જાય ત્યારે તે માણસ અમૃત થાય છે. અર્થાત્ આત્માના દર્શનમાં અને પ્રાપ્તિમાં હૃદયની અતિશય ગૂંચવાઈ ગયેલી-છોડી છૂટે નહિ એવી-અદંતા મમતાની દબમટ ગાઠો તૂટી જાય છે. બસ અહીં આત્માની પ્રસન્નતાનો અનુગ્રહ છે. અને હૃદયમંથીના બેદનમાં પુરુષાર્થની સમાપ્તિ છે. ત્યાર પછીની અવસ્થા કેવળ અનુભવગમ્ય છે. આથી જ આચાર્ય કહે છે કે બસ. આટલો છે આત્માને લગતો ઉપદેશ. ॥ ૧૫ ॥

હવે જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની મરણગતિ કહે છે:—

જ્ઞાતં ચ એકા ચ હૃદયસ્ય નાદયઃ, તાસાં મૂર્ધાનં અભિનિઃસૃતૈકા ।
નથા કર્ણં વાયન્ અમૃતત્વમેતિ વિશ્વદ્ અન્યા ઉત્ક્રમણે ભવન્તિ ॥૧૬॥

જ્ઞાતં = સૌ ચ = અને એકા = એક (એકસૌ ને એક) ચ = નિશ્ચય હૃદયસ્ય = હૃદયની નાદ્યઃ = નાડીઓ છે. હૃદય સાથે સંબંધ ધરાવતી નાડીઓ છે, તાસાં = તેમાંથી એકા = એક મૂર્ધાનમિ = મસ્તકની તરફ નિઃસૃતા = નીકળેલી છે, તથા = તે એક નાડી દ્વારા કર્ણ = ઉપર વાયન્ = આવનાર-મરતી વખતે બહાર નીકળનાર મનુષ્ય અમૃતત્વ = અમૃતત્વને ઇતિ = પ્રાપ્ત કરે છે. અન્યા = બીજી નાડીઓ ઉત્ક્રમણે = શરીરથી બહાર નીકળવામાં વિશ્વદ્ = બિન્ન બિન્ન ગતિ આપનારી ભવન્તિ = થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

હૃદયની નિશ્ચય એકસૌ ને એક નાડીઓ છે. તેમાંથી એક મસ્તક તરફ નીકળેલી છે. તે દ્વારા બહાર નીકળનાર પુરુષ અમૃતત્વને પામે છે. બીજી નાડીઓ ઉત્ક્રમણમાં બિન્ન બિન્ન ગતિઓ આપવાવાળી થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

અર્થાત્ હૃદયની મૂર્ધાને બેદીને નીકળતી નાડી-અજ્ઞાનાડી દ્વારા જે પોતાનું સ્વેચ્છાએ ઉત્ક્રમણ કરે છે તે યોગીવશ અમૃતત્વને પામે છે. બીજી નાડીઓ દ્વારા પરવશ થઈ બહાર જતો આત્મા યથાકર્મ બિન્ન બિન્ન ગતિને પામે છે. સ્વેચ્છામૃત્યુ એ યોગની પરમશક્તિ છે. પરવશ મોત એ નબળાઈનો અમત્કાર છે. માટે માણસે યોગમય જીવન જીવવું-જે મરણ સુધારવું હોય તો-એવો અહીં ધ્વનિ છે. ॥ ૧૬ ॥

હવે આત્મવિદ્યાનો ઉપસંહાર કરતાં વિવેકપૂર્વક આત્માને દેહાદિથી જુદો જાણવા મથે એવો ઉપદેશ આપતાં ઇતિ કરે છે કે:—

અંગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષોઽન્તરાત્મા સદા જનાનાં હૃદયે સંન્નિવિષ્ટઃ
તં સ્વાત્ શરીરાત્ પ્રવૃદ્ધેત્ મુક્તાદ્ ઇવ ઈપિકાં ધૈર્યેણ,
તં વિદ્યાત્ શુક્રં અમૃતં તં વિદ્યાત્ શુક્રં અમૃતમ્ ॥૧૭॥

હે નચિકેતા ! અંગુષ્ઠા પરિમાણુ અન્તરાત્મા = અંતરાત્મા
પુરુષ = પુરુષ સદા = દિનરાત્રિ જનાનાં = મનુષ્યોના હૃદયે = હૃદયમાં-અંગુષ્ઠા જેવડા
હૃદયમાં સંન્નિવિષ્ટઃ = રહેલો છે. તં = તેને સ્વાત્ = પોતાના શરીરાત્ = શરીરથી-
(હૃદયથી) ધૈર્યેણ = ધીરજપૂર્વક-ધીરધીરે યોગાભ્યાસથી વૃદ્ધિપૂર્વક મુક્તાદ્ =
મુજ્જા નામના ધાસમાંથી ઈપિકાં = તણખલાંની ઇવ = માફક પ્રવૃદ્ધેત્ = અલગ કરે.
અને તં = તેને-શરીરથી લિજ કરેલા અંતરાત્મા પુરુષને શુક્રં = શુક્ર-પ્રકાશ
સ્વરૂપ અને અમૃતં = અમૃત-સદા-હોનાર-વિદ્યાત્ = જાણે તં = તેને શુક્રં = શુક્ર
અને અમૃતં વિદ્યાત્ = અમૃત જાણે. ॥ ૧૭ ॥

હે નચિકેતા ! અંગુષ્ઠા પરિમાણુ અંતરાત્મા પુરુષ, સદા પ્રાણીઓના હૃદયમાં
રહેલો છે, તેને પોતાના શરીરથી ધીરજપૂર્વક મુજ્જામાંથી જેમ ઈપિકાને તેમ ધીરજથી
અલગ કરે. અલગ કરેલા એવા તે અંતરાત્માને પ્રકાશસ્વરૂપ અને સત્સ્વરૂપ જાણે.
તેને પ્રકાશસ્વરૂપ અને સત્સ્વરૂપ જાણે. ॥ ૧૭ ॥

અર્થાત્ અંતમાં આચાર્યદેવ શિષ્યને એક જ વાત કરે છે. હે પ્રિય
નચિકેતા ! અંગુષ્ઠા જેવડો આત્મા સદા પ્રાણીઓના હૃદયમાં વસે છે. તે
આત્માને શરીરથી જ્ઞાનદષ્ટિએ લિજ-જાણવો. એ પ્રયોગ ધીરજસાધ્ય છે.
અપૂર-અપાર-અગાધ ધીરજ સિવાય આત્મા શરીરથી લિજ છે. એ જ્ઞાન
થાય તો પણ દુકલ નથી. માટે તે આત્માને જ્ઞાનદષ્ટિએ લિજ જાણી વર્ત
અને તે કેવળ આત્મા સત્સ્વરૂપ છે-ચિત્સ્વરૂપ છે અને આથી જ આનન્દસ્વરૂપ
છે એમ તું જાણે. આમાં સંશય નથી. હે પ્રિય નચિકેતા ! આ આત્માને
લગતું તત્ત્વજ્ઞાન. ॥ ૧૭ ॥

મૃત્યુપ્રોક્તાં નચિકેતોઽથ લઙ્ઘ્યા વિદ્યાં પતાં યોગવિધિં ચંકૃત્સ્નમ્ ।
બ્રહ્મપ્રાપ્તો વિરજોઽમૃદ્ધિમૃત્યુઃ અન્યોન્યેવં યો વિદધાતિ આત્મમેવમ્ ॥૧૮॥

અર્થ = ત્યાર બાદ મૃત્યુપ્રોક્તાં = મરેલે કચેલી પતાં = આ વિદ્યા = તે ચ =
તથા કૃત્સ્નં = આખા યોગવિધિ = યોગના વિધિને નચિકેતઃ = નચિકેતાએ
લઙ્ઘ્યા = મેળવીને વિરજ = વિરજ-રંગેયુક્તથી પરંપરે તે બ્રહ્મ = અહને પ્રાપ્ત

થયો. અને પરિણામે વિમુક્ત્યુઃ=મરણ રહિત થયો. એવં=એ જ મુશળ અન્ય= અપિ=ખીન્ને પણ કોઈ પુરુષ યઃ=જે આત્મ=આત્માને એવં=આ મુશળ વિદ્યાતિ=હૃદયમાં વિરોધ રૂપે ધારણ કરે છે તે તેવો થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

યમદેવે કહેલી આ આત્મવિદ્યા અને તેના અનુભવ માંટની સમસ્ત ચોક્કિયાઓ શુરૂપાથી નચિકેતાએ પ્રાપ્ત કરી. તેના કૃણરૂપે તે પરોરજરૂક થયો. અને પરિપૂર્ણ સત્તાવાળા પરમાત્માને પ્રાપ્ત થઈ જન્મમરણથી પર થયો. આ ॥ આત્મવિદ્યા જન્મમરણને ટાળી જે નિત્ય સ્વમદિમામાં સ્થાપિત કરે તે વિદ્યા. ખીછ બધી અવિદ્યા. આ કૃણ એકલા નચિકેતાને જ નહિ-જે કોઈ એના જેવો પ્રયત્ન કરે તેને પ્રાપ્ત થાય છે. આજે પણ સાધકને માટે કળિયુગનું અસ્તિત્વ જ નથી. તેને માટે તે પ્રતિયજ સત્યયુગ જ છે. પરમકૃપાળુ પરમાત્મા સૌને નચિકેતા જેવું સાધન બળ દો. ॥ ૧૮ ॥

॥ ૐ સહનાવચતુ ૦ इत्यादि शान्तिपाठः ॥

यस्यान्तःप्रेरणाद्भाष्यं प्रसादात्त्व विनिर्मितम्
तस्मै वैचाय हरये गुरवे तत् निवेदितम् ॥ ૧ ॥

॥ इति षष्ठीवल्ली ॥

॥ हरिः ॐ तत् सत् ॥

अश्रोपनिषत्

॥ अथ प्रश्नोपनिषत् ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षिभिः यजत्राः ॥
 स्थिरैः अङ्गैः तुष्टुवांसः तनूभिः, व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ १ ॥
 स्वस्ति नः इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
 स्वस्ति नः तादृशो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिः दधातु ॥ २ ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

हे देवाः=हे विद्वानो । अमे कर्णेभिः=कानो द्वारा भद्रं-सुभदायी वचन
 शृणुयाम=सांभणीये, यजत्राः=दे पूजनीये । अमे आक्षिभिः=आंभो पडे भद्रं=
 सुभदायी-शुभ पदार्थो पश्येम=भोग्ये, रियरैः=इद-मज्ज्युत अंगैः=ह्यथ यम आदि
 अंगोयुक्त तनूभिः=शरीरोथी युक्त यधने तुष्टुवांसः=स्तुति करता अमे देवहितं=
 धृतिरहत यद् = पावद् आयुः=आयुष्य-पूरी आयुने व्यशेम=भोगवीये, वृद्धश्रवाः=
 वृद्धि पावती कीर्तिवाणा इन्द्रः=इन्द्र=परम अश्वयवान् परमात्मा नः=अमेने
 स्वस्ति=सुभ हो, विश्ववेदाः=तमाम धनोवाणा पूषा=पूषा देव-सौनु पोपयु
 करनार परमात्मा, नः=अमेने स्वस्ति=हो, अरिष्टनेमिः=अतृष्ट तथा अकुडित
 वग्ग=असिवाणा तादृशः=तादृश-लक्तोनी रक्षाने भाटे तरत पदोयनारा
 परमात्मा, नः=अमेने स्वस्ति=सुभ हो, बृहस्पतिः=बृहस्पति-महावाष्पीना
 स्वामी परमात्मा नः=अमेने स्वस्ति=सुभ दधातु=हो, ॐ=हे परमात्मा ।
 शान्तिः=आध्यात्मिक दुःषोनी निवृत्ति हो, शान्तिः=आधिदैविक दुःषोनी
 निवृत्ति हो, शान्तिः=आधिभौतिक दुःषोनी निवृत्ति हो, ॥ १-२ ॥

हे विद्वानो । अमे कानथी सुभदायी वचन सांभणीये । हे पूजनीये । अमे
 आंभोथी सुभदायी-शुभ पदार्थो हेणीये, इद ह्यथ यम वगेरे अवयवोथी युक्त
 यधने परमात्मानो स्तुति करता अमे धृतिरहत वायव्यु-पूरी आयुने भोगवीये, ॥ १ ॥

वृद्धिगत यशवाणा, परमैश्वर्यसंपन्न, परमात्मा अमेने सुभ हो, तमाम
 धनोवाणा पूषा-पोपक परमात्मा अमेने सुभ हो, अतृष्ट अने अकुडित वन्धारी-
 लक्तोना रक्षयु भाटे अमे त्यां वृद्धी पदोयनारा तादृश देव-परमात्मा अमेने सुभ
 हो, बृहस्पति-समस्त वाष्पीना स्वामी परमात्मा अमेने सुभ हो, ॥ २ ॥

॥ अथ प्रश्नोपनिषत् ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः भद्रं पश्येमाक्षिभिः यजत्राः ॥
स्थिरैः अंगैः तुष्टुवांसः तनूभिः, व्यशेम देवहितं यदायुः ॥ १ ॥

स्वस्ति नः इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नः तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिः दधातु ॥ २ ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

हे देवाः=हे विद्वाने । अंगैः कर्णेभिः=कर्णैः । ६।१। भद्रं=सुखदायी वयन
शृणुयाम=सांभवाये. यजत्राः=हे पूजनीये । अंगैः अक्षिभिः=आंभो वदे, भद्रं=
सुखदायी-शुभ पदार्थो पश्येम=भोग्ये. स्थिरैः=६-मण्ड्युत अंगैः=६।१। यजत्राः
अंगोयुक्त तनूभिः=शरीराधी युक्त यज्ञे तुष्टुवांसः=स्तुति करता अंगैः देवहितं=
धृतिरहत यज्ञ=यावद् आयुः=आयुष्य-पूरी आयुने व्यशेम=भोग्ये. वृद्धश्रवाः=
वृद्धि पावती कीर्तिवाणा इन्द्रः=६-पदम अश्वयवान् परमात्मा नः=अंगैः
स्वस्ति=सुख हो. विश्ववेदाः=तमाम धनोवाणा पूषा=पूषा देव-सौतुं पोषण
करनार परमात्मा, नः=अंगैः स्वस्ति=हो अरिष्टनेमिः=अतृप्त तथा अकुटित
वज्र=असिवाणा तार्क्ष्यः=तार्क्ष्य-लक्ष्मिनी रक्षाने माटे तस्त पडोयनारा
परमात्मा, नः=अंगैः स्वस्ति=सुख हो. बृहस्पतिः=बृहस्पति-महावाणीना
स्वामी परमात्मा नः=अंगैः स्वस्ति=सुख दधातु=हो. ॐ=हे परमात्मा ।
शान्तिः=आध्यात्मिक दुःखोनी निवृत्ति हो. शान्तिः=आधिदैविक दुःखोनी
निवृत्ति हो. शान्तिः=आधिभौतिक दुःखोनी निवृत्ति हो. ॥ १-२ ॥

हे विद्वाने ! अंगैः कर्णैः सुखदायी वयन सांभवाये । हे पूजनीये । अंगैः
आंभोयी सुखदायी-शुभ पदार्थो देणीये द्रष्टुं ६।१। यजत्राः यजत्रे अवयवोयी युक्त
यज्ञे परमात्मानि स्तुति करता अंगैः धृतिरहत यावदायु-पूरी आयुने भोग्ये. ॥१॥

वृद्धिगत यशवाणा, परमैश्वर्यसंपन्न, परमात्मा अंगैः सुख हो. तमाम
धनोवाणा पूषा-पोषक परमात्मा अंगैः सुख हो. अतृप्त अने अकुटित वज्रधारी-
लक्ष्मिनी रक्षाय माटे गमे त्वां वज्रदी पडोयनारा तार्क्ष्य देव-परमात्मा अंगैः सुख
हो. बृहस्पति-समस्त वाणीना स्वामी परमात्मा अंगैः सुख हो. ॥ २ ॥

હે પરમાત્મનુ આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક, આધિભૌતિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો.

ઉપનિષતના અધ્યયનના કે અધ્યાપનના આરંભમાં શાન્તિપાઠ ઉચ્ચારવાનો પ્રાચીન વિધિ છે. ઉપનિષદ વિદ્યા જીવનમાં શાશ્વત શાન્તિ માટે છે. શાન્તિ એટલે દુઃખની નિવૃત્તિ. દુઃખમાત્ર ત્રણ વિભાગમાં વિભક્ત છે. આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક. આ ત્રિવિધ દુઃખની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનન્દની જીવતાજીવત પ્રાપ્તિ માટે ઉપનિષદ વિદ્યાનો મહાન આરંભ છે. પ્રશ્નોપનિષદની શરૂઆતમાં ઋષિ પ્રાર્થે છે કે હે પરમાત્મનુ! હે પ્રભુસ્વરૂપ વિદ્વન્નનો! આપની કૃપાથી અમે કાન દ્વારા સુખદાયી વચનો સાંભળીએ, અર્થાત્ કાન દ્વારા સાંભળેલું મન ઉપર જે પ્રકારની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે. શુભ અને અશુભ જગતમાં માનવ શુભ લાગણીનાં સંચય માટે અવતર્યો છે. આથી તે શુભ-મંગલ-કલ્યાણ સુખદાયી વચન સાંભળવા યત્ન કરે. આ જીવનમાં સૌથી વધુ સુખદાયી શ્રવણ તો પરમાત્માનું નામ અને કીર્તિ છે. આથી હે વિદ્વાનો! અમે આપની કૃપાએ પરમપિતા પરમાત્માની શુભ-પાવને-મંગલ કીર્તિ સાંભળીએ. તેનું પાપહર નામ શ્રવણ કરીએ. તે જ મુગ્ધ હે પૂન્ય બ્રાહ્મણો! અમે આંખ દ્વારા શુભ પદાર્થો જોઈએ, અર્થાત્ જે જે પદાર્થો અમારી નજરમાં આવે તેમાં ગૂઢપણે દૂષાયેલું જે પરમતત્ત્વ છે તે જ અમારી નજરમાં આવે. દુનિયાના તમામ પદાર્થો પરમાત્માનું ઢાંકણ છે, એ ઢાંકણ જે ઉદ્ધારનાં આવડયું તો વસ્તુમાત્રમાં પરમાત્માની મંગલમયી, મૂર્તિ દૂષાયેલી જણાયે! આંખ અને કાન તો ઉપલક્ષણ માત્ર છે. હે વિદ્વાનો! અને હે વિદ્વત્તમ પરમાત્મનુ! અમારી તમામ ઇન્દ્રિયો સ્વચ્છતમ બનો. એટલું જ નહિ પણ કે વિદ્વાનો! અમે એમ પ્રાર્થીએ છીએ કે મજબૂત અગ્યુક્ત શરીરવાળા અમે યશ્નએ, કેમકે સુદૃઢ શરીર અધ્યાત્મવિદ્યાને જીવવા અતિ ઉપયોગી છે. નિર્બલ શરીર જીવનના મહિમાને પચાવી શકતું નથી. આથી સખલ શરીર અને અવયવવાળા અમે, પરમાત્માની તારીફ કરતા, ઇશ્વરદત્ત આયુને ભોગવીએ અર્થાત્ જીવનભર અમે ઇશ્વરની પ્રાર્થનામય રહીએ. કેમકે આ જગતમાં સિવાય કે પરમાત્મા કોણ તારીફને લાયક છે? એ પરમાત્માની સ્તુતિ એ અમારા જીવનનું ધ્યેય હો. એ ધ્યેયને વફાદાર રહીને અમે પ્રજુએ 'આપેલું'—પરમાત્માએ પ્રસન્ન થઈને દાનમાં દીધેલું પૂરું આયુષ્ય ભોગવીએ. ખરે! જીવનની બક્ષીસ તો ઇશ્વરદત્ત જ હોય છે! કોણ જીવતદાન દઈ શકે?—સિવાય કે પ્રભુ! આથી ઋષિ 'દેવહિત'—પરમાત્મદત્ત પૂરું જીવન—સો વર્ષનું જીવન ભોગવવા—ઉપર કહ્યું તેવી રીતે વીતાડવા પ્રાર્થે છે. અર્થાત્ આ મન્ત્રમાં ઋષિ ચાર વસ્તુ ચાહે છે. ભદ્રશ્રવણ,

ભદ્રદર્શન. સુદૃઢ કાયા વડે હંમેશાં ઇશ્વરની રત્નિતિ તથા દેવદત્ત આયુષ્યને! પૂરે ઉપભોગ અને આ ચારે ચીજ વિવેકી જીવન માટે અત્યંત ઉપકારક છે.

તે જ મુજબ જીજ્ઞ મન્ત્રમાં ઋષિ પરમાત્મા પાસે સ્વસ્તિયાચન કરે છે. ઇન્દ્ર-ઐશ્વર્યવાન પરમાત્મા અમોને સુખ દે. એ પરમાત્મા વૃદ્ધશ્રવા=ટૂંકિંગત કીર્તિવાળા છે. કીર્તિ સત્કર્મનું અનિવાર્ય ફળ છે. પરમાત્મા સત્કર્મવ્રતી છે. એટલે તેની કીર્તિ વિશ્વવિખ્યાત છે આથી વિશ્વવિખ્યાત યશવાળા પરમ ઐશ્વર્યસંપન્ન પરમાત્મા પાસે ઋષિ સ્વસ્તિ-સુખ યાચે છે. વળી તે પરમાત્માને સમસ્ત ધનવાળા વિશ્વપોષક તરીકે ઋષિ જાણે છે. પરમાત્મા સર્વરવના સ્વામી છે. વિશ્વંભર છે. વળી પરમાત્મા ભક્તોની રક્ષા કરવામાં અત્યંત સાવધ છે. આથી અહીં તેમને “અરિષ્ટનેમિતાદ્યર્થ” તરીકે ભક્ત ઋષિ ઝોળખાવે છે. વળી પરમાત્મા જૃહસ્પતિ છે. એટલે કે સમસ્ત વાણીના સ્વામી છે. અને વાણી તો વ્યવહારનું એકમાત્ર સાધન છે, આમ ઇન્દ્રરૂપપૂષા પોષકરૂપ-તાદ્ધરૂપ અને જૃહસ્પતિરૂપ પરમાત્મા અમોને સુખ દે એમ ઋષિ અહીં પ્રાર્થે છે અર્થાત્ અહીં પણ પરમાત્માની ચાર શક્તિઓનો ઉલ્લેખ છે. ઐશ્વર્ય-શક્તિ, પોષણ શક્તિ, રક્ષણ શક્તિ અને વાણી શક્તિ, એ ચારે શક્તિવાળા પરમાત્મા પાસે સ્વસ્તિયાચન યોગ્યનમ છે. અતે ઋષિ પરમાત્મા પાસે ત્રિવિધ દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ યાચે છે.

॥ इति शांतिमन्त्र भाष्यम् ॥

ન્યાં સુધી જીવને આ જન્મતમાં જગત્કર્તા-પરમાત્માનો યોગ ન થાય ત્યાં સુધી સાચી શાંતિ-એટલે કે ત્રણે પ્રકારના દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દની જીવતાંજીવ પ્રાપ્તિ થતી નથી. સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિમાં આસક્ત જીવ, પ્રકૃતિ અને જીવના કરતાં પણ સૂક્ષ્મતમ પરમાત્માને ભજી શકતો નથી. આથી શિવ થવા ચાહનાર જીવે પ્રકૃતિને જ્ઞાનપૂર્વક તજી જ્ઞાનપૂર્વક પરમાત્માનો પાલવ પકડવો રહ્યો. આ માટે તેણે પહેલાં જગજ્જનની પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યોનો સાક્ષાત્કાર કરી, તેને હેય સમજી, પોતાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવો. પોતાના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કર્યા પછી પરમપિતા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અને એ પરમતત્વનો જાતમાં સાક્ષાત્કાર થવાથી જીવ દુઃખમુક્ત થાય છે અને સ્વરૂપ-સંવિધાનન્દ રૂપમાં પ્રતિષ્ઠ થાય છે. આ પરમાત્મતત્વ અતિશય સૂક્ષ્મ હોવાથી તેનું કેવળ સિદ્ધાન્તરૂપે વર્ણન બુદ્ધિગ્રાણ્ય થતું નથી. આથી સામાન્યમાં સામાન્ય જીવાસુને પણ પરમાત્માને ગૂઢ અને દુર્બોધિ વિષય સમજાય એવી રીતે તેને કહેવો રહ્યો. સંવાદ દ્વારા-એટલે કે

યોગ્ય પ્રશ્નોત્તરીથી આવા કઠિન વિષયો સરળ થાય છે. આ જગજૂનો સિદ્ધાંત છે. એ જગતમણીતા ઉપાધનો આશ્રય લઈ મન્દતમ અધિકારીને પણ આ જટિલ વિષય સમજાય એ ઉદ્દેશથી કરુણામયી ભગવતી શ્રુતિમાતા પ્રશ્નોપનિષદને સંવાદરૂપે રજૂ કરે છે. ‘પ્રશ્નોપનિષદ’ નામ જ સાન્ન્ય છે. અહીં કેટલાક ઋષિઓ પરમાત્માની શોધ માટે નિશ્ચય કરે છે. અને એ નિશ્ચય અનુસાર ભગવાન પિપ્પલાદ ઋષિ પાસે આત્મવિદ્યા મેળવવા માટે પહોંચે છે. ઋષિઓ શિષ્યો છે. પિપ્પલાદ મુનિ ગુરુ છે. આપ્તું ઉપનિષદ આ શિષ્યો અને ગુરુના સંવાદરૂપ છે. આ ગુરુશિષ્યના રમણીય સંવાદનું ‘સ્વાન્તસ્તોપ’ માટે વિવરણ કરવાને અમે તૈયાર થયા છે. પરમગુરુ પરમાત્મા તથા ગુરુદેવ અમોને આ કાર્યમાં સહાયરૂપ થાઓ. ॥ હરિઃ ઓમ્ તત્ સત્ ॥

સુકેશાઃ ચ ભારદ્વાજઃ, શૈવ્યઃ ચ સત્યકામઃ, સૌર્યાયણી ચ ગાર્ગ્યઃ, કૌસલ્યઃ ચ આશ્વલાયનઃ, ભાર્ગવો વૈદર્ભિઃ, કવન્ધી ચ કાત્યાયનઃ, તે હ વ્રતે વ્રહ્મપરાઃ વ્રહ્મનિષ્ઠાઃ, પરં વ્રહ્મ અન્વેષમાણાઃ, “અપઃ હ યે તત્ સર્વં વક્ષ્યતિ” इति ते ह समित्पाणयः भगवन्तं पिप्पलादं उपसन्नाः ॥ ૧ ॥

ભારદ્વાજઃ=ભરદ્વાજ ગોત્રી સુકેશાઃ=સુકેશા, ચ=તથા શૈવ્યઃ=શિબિનો પુત્ર સત્યકામઃ=સત્યકામ ચ=એ બન્ને; ગાર્ગ્યઃ=ગર્ગોત્રી સૌર્યાયણી=સૌર્યાયણી, ચ=તથા આશ્વલાયનઃ=અશ્વલનો પુત્ર કૌસલ્યઃ=કૌસલ્ય ચ=એ બન્ને, વૈદર્ભિઃ=વિદર્ભનો પુત્ર ભાર્ગવઃ=ભાર્ગવ, કાત્યાયનઃ=કતકનો પૌત્ર કવન્ધી=કવન્ધી, તે=તે એ=આ હ=પ્રસિદ્ધ, વ્રહ્મપરાઃ=વેદોને સૌથી ઊંચાં પ્રમાણુ માનનારા, વ્રહ્મનિષ્ઠાઃ=વેદમાં અત્યંત શ્રદ્ધા ભક્તિવાળા, પરંવ્રહ્મ=સૌથી ઉત્કૃષ્ટ બ્રહ્મ પરમાત્માને અન્વેષમાણાઃ=શોધતા હોઈને ગ્રાણુવાને ચાહતા હોઈને, વૈ=નિઃસન્દેહ, અપઃ=આ હ=જ (પિપ્પલાદ) તત્=તે સર્વં=સમગ્ર (જે અમે પૂછીશું તે બધું) અમોને વક્ષ્યતિ=કહેશે इति=એમ વિચાર કરીને તે=તે હ=પ્રસિદ્ધ (સુકેશા વગેરે ઋષિઓ) સમિત્પાણયઃ=હાથમાં સમિધોને લઈને ભગવન્તં=ભગવાન પિપ્પલાદં=પિપ્પલાદની ઉપસન્નાઃ=પાસે આવ્યા. ॥ ૧ ॥

ભરદ્વાજગોત્રી સુકેશ તથા શિબિનો પુત્ર સત્યકામ એ બન્ને, ગર્ગોત્રી સૌર્યાયણી તથા અશ્વલનો પુત્ર કૌસલ્ય એ બન્ને, વિદર્ભનો પુત્ર ભાર્ગવ તથા કતકનો પૌત્ર કવન્ધી, એવા તે પ્રસિદ્ધ વેદને સર્વોચ્ચ પ્રમાણુ તરીકે માનનારા, વેદમાં અત્યંત શ્રદ્ધાભક્તિવાળા, અને પરબ્રહ્મ પરમાત્માને શોધવાને ઇચ્છનારા હોઈને “ નિઃસન્દેહ આ (પિપ્પલાદ) જ તે સમગ્ર અમોને કહેશે ” એમ વિચાર કરીને તે પ્રસિદ્ધ ઋષિઓ હાથમાં સમિધા લઈને ભગવાન પિપ્પલાદની પાસે આવ્યા. ॥૧॥

પ્રાચીનકાળમાં, ભરદ્વાજ ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા સુકેશા, શિગિના પુત્ર સત્યકામ, ગર્ગ ગોત્રમાં ઉપજેલા સૌર્યાયણી, અશ્વલના પુત્ર કૌસલ્ય, નિલ્લાના પુત્ર બાર્ગવ તથા કતકના પૌત્ર કળન્ધી નામના છ ઋષિઓ થઇ ગયા. તે આ ઋષિઓ તે જમાનામાં પ્રસિદ્ધ હતા. તેઓ વેદને પરમ પ્રમાણ માનનારા હતા. અર્થાત્ વેદમાં તેમને નિરતિશય શ્રદ્ધા હતી. વેદોક્ત કર્મ જીવનનું કલ્યાણ કરનારું છે એવો તેમનો દૃઢ વિશ્વાસ હતો, કેમકે વેદ ઈશ્વરપ્રણીત છે અને જે ઈશ્વરચિત હોય તે નિર્દોષ અને કલ્યાણકારી જ છે. પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ હોઇને તેમના પુત્રો-માનવો માટે તેમનું વેદનિર્માણ પરમદિતની દૃષ્ટિએ જ થયેલું છે એવી તેમની હૃદયની નીતરી શ્રદ્ધા હતી. આથી તેઓ ‘બ્રહ્મપર’ એટલે કે વેદને પરમ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારનારા હતા. અને આથી જ તે ઋષિઓ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતા. બ્રહ્મ એટલે વેદ; તેમાં નિષ્ઠ એટલે અત્યંત સ્થિતિવાળા. અર્થાત્ વેદના પડન પાડનમાં તથા વેદે કહેલાં કર્મોના આચારમાં તેઓ નિશ્ચલ મતિવાળા હતા. અર્થાત્ આ બધાએ ઋષિઓના જીવનમાં આ જે વિશેષણો અવતર્યાં હતાં, ‘બ્રહ્મપરતા’ અને ‘બ્રહ્મનિષ્ઠા.’ આજના ઋષિઓના જીવનમાં પણ આ બંને વિશેષણોનો અવતાર જરૂરી છે. જે ‘બ્રહ્મપર’ અને ‘બ્રહ્મનિષ્ઠ’ ન હોય તેને ‘બ્રહ્મપરતા’ અને ‘બ્રહ્મનિષ્ઠા’ના અનિવાર્ય પરિણામ રૂપે નીપજતી જે ‘બ્રહ્મજ્ઞાસા’= પરમાત્માને જાણવાની ઈચ્છા-તે કદી ઉદ્ભવતી નથી. આ છએ સુકેશા વગેરે ઋષિઓ દીર્ઘકાળના વેદોક્ત કર્મના આચરણ તથા વેદમાં નિરતિશય શ્રદ્ધાને પરિણામે શુદ્ધ અંતરવાળા થયા. કેમકે વેદોક્ત કર્મનું આચરણ પરિણમે છે હૃદયશુદ્ધિમાં. અને હૃદયની શુદ્ધિમાં શ્રદ્ધા-નીતરી શ્રદ્ધાની વૃદ્ધિ અને સ્થિરતા હોય છે. આમ કર્મ અને શ્રદ્ધાને પરિણામે તેમનામાં પરબ્રહ્મ= પરમાત્માને શોધી કાઢવાની કલ્યાણી કામના ઉપજી. જ્યાં સુધી હૃદય નિર્મલ થતું નથી ત્યાં સુધી પરમપિતાને ગોતી કાઢવાની હૃદયની કામના જ થતી નથી. આથી ભગવતી શ્રુતિ કહે છે તે ઋષિઓ ‘પરબ્રહ્મ અન્વેષણાઃ’- પરબ્રહ્મ=પરમાત્માને શોધી કાઢવાને ઈચ્છતા હોઇને ભગવાન પિંપલાદની પાસે પહોંચ્યા. અહીં ખૂબી છે ‘અન્વેષણ’ શબ્દમાં. અન્વેષણનો અર્થ યાચ છે સાક્ષાત્કાર પર્વન્તની શોધ. શોધ તે વસ્તુની યાચ જે જોવાઇ ગયેલી હોય. પરમાત્મા જીવને માટે જોવાઈ ગયેલા છે. પ્રતિવસ્તુમાં દૃષ્ટાયેલા છે છતાં નજરે આવતા નથી. આ ઋષિઓ એ પ્રતિવસ્તુમાં દૃષ્ટાયેલા પરમાત્માને નજરેનજર જોવાય ત્યાં સુધીની શોધ કરવાને તત્પર થયા. જીવ અને શિવ સંતાકુકડીની રમત જ રમી રહ્યા છે. શિવ જીવને કહે છે કે “હે જીવ! શોધી

કાઠ મને. હું બધે છું, પણ છૂપાયેલો છું. તું જો મને શોધી કાઢે તો તને પણ મારા જેવો જ બનાવી દઉં.” આથી અહીં અન્વેષણ શબ્દની ખૂબી સાધકમાત્રે પહેલાં સમજ લેવી.

આમ નિશ્ચય કર્યા બાદ તે ઋષિઓ સમક્ષ એક સમસ્યા ખડી થઈ. પરમપિતાને શોધવા તો છે પણ તે જાતના પ્રયત્ને જડે એવા નથી. એની શોધખોળ માટેની ચાવી અનુભવીની પાસે હોય છે. કેમકે જેણે જાતે ભગવાનને જોયા નથી તે બીજાને બતાવી શકતો નથી. અને ભગવાન તો ગુરુગમ્ય છે. આથી તેમણે ગુરુને ખોળવા વિચાર્યું. અને તેમના સમયમાં મહર્ષિ ભગવાન પિંપલાદ મુનિ બ્રહ્મજ્ઞાની હતા. તે ઋષિઓએ ભગવાન પિંપલાદ મુનિ પાસે તત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે જવા નિશ્ચય કર્યો. તેમને શ્રદ્ધા હતી કે બ્રહ્મજ્ઞાની ભગવાન પિંપલાદ જરૂર અમોને જ પૂછીશું તે સુહૃદ્ભાવે કહેશે જ. કેમકે જેમને પરમાત્મારૂપી પરમ અક્ષય્ય ખળને મળી ગયો તે તો તે ખળનો પ્રાણીમાત્રને વહેંચી આપવા સદા તત્પર રહે છે. ઔદાર્ય તેનો જીવનમંત્ર અને દીક્ષા બની જાય છે. આથી તે ઋષિઓ ‘સમિત્પાણિ’ યજ્ઞને ભગવાન પિંપલાદ પાસે વિધિપૂર્વક પહોંચ્યા. ‘સમિત્પાણિ’ શબ્દ નમ્ર શિષ્યભાવનો સૂચક છે.

અહીં ધ્યાન રાખવા જેવી વસ્તુઓ આ છે. સુકેશા વગેરે જ્યેષ્ઠ ઋષિઓ પ્રસિદ્ધ હતા. વિદ્વાન હતા. સત્કર્મનિષ્ઠ હતા. મહાગૃહસ્થો હતા. પરંતુ તેમની પ્રસિદ્ધ-વિદ્વતા-સત્કર્મનિષ્ઠતા કે ગૃહસ્થતાએ તેમને મિથ્યાભિમાની-અણક કે અણનમ નહોતા બનાવ્યા. બાકી સામાન્ય રીતે ઉપલી સિદ્ધિઓ માણસના નમભાવનો અસ્ત કરાવે છે. અને શિષ્યત્વ અને નમ્રત્વનો અસ્ત થાય તો જીત્તાસાથે ન ઉપજે અને જીત્તાસાના અભાવમાં તત્ત્વજ્ઞાન પણ ન થાય. આથી આવી સિદ્ધિવાળા જીતાયે તે જ્યેષ્ઠ ઋષિઓ નમ્રભાવે, શ્રદ્ધાભક્તિ પૂર્વક, ભગવાન પિંપલાદ પાસે પહોંચ્યા. આજે પણ જેને પરબ્રહ્મની અન્વેષણ કરવી હોય તેને આજ ભાવે ગુરુ પાસે પહોંચવું પડશે. જમાનો ફેરવાય છે પણ જીવનના ધ્રુવ નિયમોમાં પરિવર્તન થતાં નથી. ॥ ૧ ॥

તાન્ હ સ ઋષિઃ ઉવાચ-ભૂયણ્વ તપસા, મણ્વચર્યેણ, શ્રદ્ધયા સંવત્સરં
સંવત્સયથ, યથાકામં પ્રજ્ઞાન્ પૃચ્છથ, યદિ વિજ્ઞાસ્યામઃ, સર્વં હ
વો વક્ષ્યામઃ” इति ॥ ૨ ॥

તાન=તેઓને સ=તે હ=પ્રસિદ્ધ ઋષિએ=ઋષિએમ્ એમ ઉવાચ=કહ્યું.
 એવ=નિશ્ચય મૂયઃ=ફરીથી તમે અહીં તપસા=તપ પ્રહારચર્યેણ=અહારચર્ય તથા
 ધૃદ્વયા=શ્રદ્ધા સાથે સંવત્સર=એક વર્ષ સંવત્સર્ય=સારી પેઠે રહો. બાદ
 યથાકામં=ઈચ્છાનુસાર પ્રશ્નાન=પ્રશ્નો પૃચ્છય=પૂછો. યદિ=જો અમે વિજ્ઞાસ્યામઃ=
 જાણના હોઈશું તો હ=નિઃસન્દેહ સર્વ=બધું (બંધાનો ઉત્તર) વ=તમેને
 વક્ષ્યામઃ=કહીશું. ॥ ૨ ॥

તેઓને તે પ્રસિદ્ધ ઋષિએ એમ કહ્યું કે નિશ્ચય ફરી તમે અહીં, તપ, અહારચર્ય
 અને શ્રદ્ધાપૂર્વક એક વરસ સારી રીતે રહો. ત્યાર બાદ ઈચ્છાનુસાર પ્રશ્નોને પૂછો,
 જો અમે જાણતા હઈશું તો નિઃસન્દેહ બધું તમેને કહીશું. ॥ ૨ ॥

આમ વિચારી તે જયે ઋષિઓ પિપ્પલાદને ત્યાં પહોંચ્યા. પિપ્પલાદે
 તેમનું હાર્દિક સ્વાગત કર્યું. વિધિપૂર્વક તેમની અર્ચા પૂજા કરી. ત્યાર બાદ
 સ્વસ્થ થઈ સુકેશા વગેરે ઋષિઓએ યોગતાના આગમનનું પ્રયોજન કર્યું. ઋષિ
 પિપ્પલાદ પ્રસન્ન થયા. પ્રસન્ન થઈ તેમણે તે જયે ઋષિઓને વિનયપૂર્વક દીક્ષા
 આપવા માટે કહ્યું કે “હે ઋષિઓ! આપ મહા ગૃહસ્થો છો. વિદ્વાન છો.
 વેદવિદ્ છો. યોગ્ય છો. છતાં પણ આપ જેને માટે પધાર્યા છો તેને માટે
 જીવનમાં કાંઈ વધુ તૈયારીઓ અને યોગ્યતા જોઈએ છે. આથી આપ તપ,
 અહારચર્ય અને શ્રદ્ધાપૂર્વક અહીં એક વર્ષ રહો. ત્યાર બાદ આપ આપને
 યોગ્ય લાગે તેવા પ્રશ્નો પેટ ભરીને પૂછો. જો આપના પ્રશ્નોનું ઉત્તર આપવાનું
 મારું સામર્થ્ય હશે તો આપને બધું કહીશ.”

અને ભગવાન પિપ્પલાદનો આ સનાતન ઉત્તર રહસ્યપૂર્ણ છે. જયે
 ઋષિઓ યોગ્ય સાધનસંપન્ન હતા. છતાં તેમની સાધના શુરની દૃષ્ટિએ અધૂરી
 હતી. પરમાત્માની પ્રાપ્તિ મુશ્કેલ નથી. તેની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય બનવું મુશ્કેલ
 છે. અને એ યોગ્યતા સાધનબલના સંયમ ઉપર અવલંબે છે. જેની જેટલી
 સાધન-સંપત્તિ તેને તેટલો પરમાત્માનો યોગ નજદીક સમજવો. આથી
 ઋષિએ જયે શિષ્યોને એક વરસની તપ, અહારચર્ય અને શ્રદ્ધાની દીક્ષા
 આપી. આ રીતે જો દીક્ષિત અને વ્રતી થાય છે તેની જ યોગ્યતા આ
 વિષયમાં વધુ હોય છે. તપ એટલે શીતોષ્ણાદિ દ્વંદ્વસહન. અહારચર્ય એટલે
 એકી વખતે તમામ ધન્દ્યોનો નિગ્રહ. શ્રદ્ધા એટલે છે-શુદ્ધિ. તપ, અહારચર્ય
 અને શ્રદ્ધા એ આધ્યાત્મિક જીવનનો પાયો છે. એક વર્ષ આમ રહ્યા બાદ
 ઋષિ પ્રશ્નો પૂછવા જણાવે છે અને અહારનિષ્ઠ ઋષિની નમ્રતા કેટલી છે ?

તેઓ કહે છે કે “જે અમો જાણતા હોઈશું તો આપને બધું કહીશું.” અર્થાત્ ગુરુ પરમાત્માને જાણે છે છતાં છેવટે તો તે, પરમાત્માની અપેક્ષાએ અદ્વૈત જ છે. અને પોતાની અદ્વૈતતાનો સમાન સ્વીકાર એ તો શિવતાનું ચિન્હ છે. એમાં પરમાત્માની સ્તુતિ છે. નિરહંકારિતા છે. ગુરુ એવા હોય. સાધનસંપન્ન શિષ્ય અને સદ્ગુરુના મિલનમાં પરમાત્માનો આદિર્શવ સમજવો. ॥ ૨ ॥

अथ कवन्धी कात्यायनः उपेत्य पप्रच्छ भगवन् !

कुतो ह वै इमाः प्रजाः प्रजायन्ते इति ? ॥ ३ ॥

અચ=ત્યાર બાદ (વર્ષ પૂરું થતાં) કાત્યાયન:=કતકના પૌત્ર કવન્ધી=કબન્ધીએ ઉપત્ય=પાસે પહોંચીને કહ્યું પપ્રચ્છ=આમ પૂછ્યું-ભગવન્=હે પૂજ્ય! પુત્ર:=શેમાંથી હ=પ્રસિદ્ધ એવી રૂપાંશુ=આ તમામ પ્રજા:=પ્રજાઓ વૈ=નિશ્ચય પ્રજાયન્તે=ઉત્પન્ન થાય છે? ॥ ૩ ॥

ત્યાર બાદ કતકના પૌત્ર કબન્ધીએ પાસે પહોંચીને આમ પૂછ્યું-કે હે પૂજ્ય! રૂપાંશુ આ પ્રસિદ્ધ સમસ્ત પ્રજાઓ નિશ્ચય ઉત્પન્ન થાય છે? ॥ ૩ ॥

- આગલી ઋષ્યામાં ગુરુએ શિષ્યોને શ્રદ્ધા, ભક્તિ, બ્રહ્મચર્ય અને તપપૂર્વક એક વરસ સુધી પોતાને ત્યાં રહેવાનું વિધાન કર્યું. તે વિવેકી શિષ્યો ગુરુની સૂચનાનો મર્મ સમજ્યા. ગુરુના વાક્યે તેમને મનમાં ખોટું ન લાગ્યું. અને તેઓ ગુરુને ત્યાં પૂર્ણ એક વરસ સુધી જેવી રીતે ફરમાવ્યું તેવી રીતે રહ્યા. અર્થાત્ છયે શિષ્યોએ, ગુરુ સમક્ષ ગૃહત્યાગ, તપસ્વીજીવન, ધીરજ અને શ્રદ્ધાની પરીક્ષા આપી. આમ એક વર્ષની અવધિ પૂરી થતાં તેઓ ગુરુ સમક્ષ પહોંચ્યા. તેઓમાંના છેલ્લા કતકના પૌત્ર કબન્ધીએ ગુરુજી આગળ વિનયપૂર્વક પ્રશ્ન પૂછ્યો. કહ્યું કે હે પૂજ્ય ગુરુ! કહો કે આ સમસ્ત પ્રજાસમસ્ત ચરાચર જગત્ રૂપાંશુ ઉત્પન્ન થાય છે? આ છે પ્રશ્ન. પ્રશ્ન તો નાનો સરખો દેખાય છે, પણ એ નાના પ્રશ્નમાં જ અધ્યાત્મવિદ્યાનાં મંડાળ છે. કોઈપણ વિચારી માનવને આ પ્રશ્ન ખરો ચલો જ લેઈએ! આ પ્રત્યક્ષ દેખાતું જગત્ ક્યાંથી ઉપજે છે? ક્યાં રહે છે? ક્યાં જાય છે?-એના દૃઢ નિશ્ચયમાં તત્ત્વજ્ઞાન છૂપાયેલું છે. એક વખત આ પ્રશ્નનો નિર્બાધ ઉત્તર મળે કે તેમાંથી સમગ્ર જીવન કેવી રીતે ગાળવું તે ફલિત થાય છે. આથી જગત્ની ઉત્પત્તિના કારણના જ્ઞાનમાં જીવનસિદ્ધિ સમાયેલી છે એમ સમજવું. શિષ્યના

પ્રશ્નનો મુદ્દો એ છે કે આ જગતની ઉત્પત્તિના વિષયમાં અનેક વિદ્વાનોએ અનેક સિદ્ધાંતો બતાવ્યા છે । અને એ અનેક મતમતાન્તરોમાંથી કયો સાચો પક્ષ છે એ નિર્ણય કરવું મુશ્કેલ છે, આમ તર્ક કે શુદ્ધિની દોડથી આ પ્રશ્નનો જવાબ સંતોષકારક આવતો નથી. આથી અનુભવીની વાણી જ આ વિષયમાં પ્રમાણભૂત લેખાય. આથી હું ગુરુદેવ ! આપ અનુભવી છો. અને શાસ્ત્રજ્ઞાની પણ છો. આથી આપ સમક્ષ મારો આ પ્રશ્ન છે. કૃપા કરીને આ બાબતમાં આપ મને નિઃસંશય કરી અનુગ્રહ કરો. ॥ ૩ ॥

तस्मै सह उवाच-प्रजाकामो वै प्रजापतिः स तपो
अतप्यत, स तपः तप्त्वा, स मिथुनं उत्पादयते रविं च
प्राणं च इति, एतौ मे बहुधा प्रजाः करिष्यतः इति ॥ ४ ॥

તસ્મૈ=તેને સ=ને હ=પ્રસિદ્ધ ઋષિએ ઉવાચ=કહ્યું પ્રજાપતિ=પ્રજાપતિ
વૈ=નિશ્ચય પ્રજાકામ=પ્રજાની ઇચ્છાવાળા થયા. સ=તેણે તપઃ=તપ અતપ્યત=
તપ્યું સ=તેણે તપઃ=તપ તપ્ત્વા=તપીને સ=તેણે એતૌ=આ એ મે=મારી
બહુધા=અનેક પ્રકારની પ્રજા=પ્રજાઓ કરિષ્યતઃ=કરશે इति=એમ વિચારીને
રવિ=રવિ (પ્રકૃતિ) ચ=તથા પ્રાણ=પ્રાણ (જીવન) इति=આ .ચ=એનું એક
મિથુન=જોડું ઉત્પાદયતે=ઉત્પન્ન કર્યું. ॥ ૪ ॥

તેને તે પ્રસિદ્ધ ઋષિએ કહ્યું-પ્રજાપતિ નિશ્ચય પ્રજાની ઇચ્છાવાળા થયા. તેણે
તપ તપ્યું. તેણે તપ તપીને, તેણે “ આ એ મારી અનેક પ્રકારની પ્રજાઓ ઉત્પન્ન
કરશે ” એમ વિચારીને રવિ (પ્રકૃતિ) તથા પ્રાણ (જીવન) આ બેનું એક
જોડું ઉત્પન્ન કર્યું. ॥ ૪ ॥

શિષ્યનો અતિશય મહીર અને મહત્ત્વ પ્રશ્ન સાંભળી ગુરુદેવ પ્રસન્ન થયા. કેમકે ગુરુદેવને પણ, જીવનમાં કોહીનૂરની માફક ચીવટથી સાચવી રાખે એ કિંમતી અનુભવ, યોગ્ય શિષ્યને આપવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે આનન્દની અવધિ થાય છે. આથી શિષ્યની ઉત્પત્તિવિષયક જ્ઞાસા સાંભળી ગુરુદેવે તરત વળતો ઉત્તર આપ્યો. તેણે કહ્યું કે હે શિષ્ય ! તારો પ્રશ્ન ઉત્તમ છે. ગૂઢ છે. તર્ક કે આપશુદ્ધિથી એ નિઃસન્દેહપણે જાણી શકાય એવો નથી. આથી મને મારા ગુરુદેવની કૃપાથી જે જાણવા મળ્યું છે અને જેનો મં જાતઅનુભવ થઇ ચૂક્યો છે તે હું આપ શિષ્યોને જણાવું છું. હે પ્રિય સહિતની ઉત્પત્તિ પહેલાં પરમાત્માને પ્રજાવાળા થવાનું મન થયું. એટલે

સૃષ્ટિ ઉપજાવવાની ઇચ્છા થઇ. અર્થાત્ હે શિષ્ય ! તું જાણી લે કે આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં પરમાત્માની ઇચ્છાએ જ મુખ્ય કારણ છે. મનુષ્યની ઇચ્છા પણ જ્યારે આદરણીય બીજ છે—તેની ઇચ્છા સામે પ્રજા પૃથ્વી શકાતો નથી તો પછી સમસ્ત જ્ઞાતાંજ્ઞા નાથની ઇચ્છા કેટલી આદરણીય હોવી ઘટે? તે ઇચ્છાને પ્રજા કેમ પૃથ્વી શકાય! માટે મારો સૌથી પહેલો ઉત્તર એ છે કે આ સૃષ્ટિ એ ઇશ્વરેજ્ઞાનું ફલ છે. અને આ છેવટનો જવાબ છે! પરમાત્માએ ઇચ્છ્યું અને સૃષ્ટિ ઉપજી. કેમ ઉપજી—કેવી રીતે ઉપજી—એ બધાપ પ્રશ્નો ઉચિત છે! ઉપલી દૃષ્ટિએ ગૌણ છે.

પણ હે શિષ્ય! ઇશ્વરે સૃષ્ટિ ઉપજાવવા ઇચ્છ્યું અને તરત સૃષ્ટિ ઉપજી ગઇ ન હતી. ઇશ્વરના સામર્થ્યને માટે કશી શંકા નથી. જ્યાં પરમાત્માએ પોતાની ઇચ્છાને પણ યોગ્ય ઘાટ આપવા માટે વિચાર્યું. તેણે તપ કર્યું. તપ શબ્દનો અર્થ થાય છે આલોચન, એટલે કે પૂરી વિચારણા. આ ગંભીરતમ સૃષ્ટિને ઉપજાવવા ગંભીર તપ કરવું જોઈએ. માણસ એક નાનું છે. ચૂના ઇંટનું ઘર બાંધવા પહેલાં પણ અનેક વિચારો અને યોજનાઓ ઘડે છે તો પછી આ અનન્ત-અપાર-ભક્ષાભક્ષા શુદ્ધિમાનોની શુદ્ધિને પણ પડકાર કરે એવી જગતની રચના માટે કેટલાં દીર્ઘ તપની જરૂર પડે! કેટલો વિચાર કરવો પડે! એ તો ત્રિશસિનો દાખલો છે. આ સૃષ્ટિનો. એક એક પદાર્થ પરમાત્માના પૂર્ણ વિચારનું પ્રતિબિંબ છે! આથી પરમાત્માએ સૃષ્ટિ ઉપજાવવા ઇચ્છ્યું, અને તે માટે તેમણે તપ કર્યું એટલે દીર્ઘ વિચાર કર્યો. પરિપૂર્ણ આલોચના કરી.

પરમાત્માના તપને અંતે શું થયું? તો ગુરૂ કહે છે કે હે પ્રિય શિષ્ય! પરમાત્માએ તપ કર્યો બાદ રયિ અને પ્રાણનું એક જોડું ઉપજાવ્યું. તેમણે વિચાર્યું કે આ રયિ અને પ્રાણનું યુગલ મારા મનમાં ધારેલી અનેક પ્રજાને ઉપજાવશે. આથી પરમપિતાના પરમાત્માએ પહેલાં રયિ અને પ્રાણનું એક યુગલ સરજ્યું. અહીં નક્કી કરવા જેવા જે શબ્દો છે. રયિ અને પ્રાણ. રયિ શબ્દનો છેવટનો અર્થ થાય છે પ્રકૃતિ. અને પ્રાણનો અર્થ થાય છે જીવન. એટલે કે જીવાત્મા. અર્થાત્ તપસ્વી પરમાત્માએ પોતાના તપને અંતે પોતાની જ અચિન્ત્ય-કર્તુ અકર્તુ અન્યથાકર્તુ સમર્થ-મહામાયાશક્તિ-જગજ્જનની-ત્રિચુલ્કાશ્રિત શક્તિને પ્રકટ કરી. અને એ પરમાત્માની અચિન્ત્ય પ્રેમા-વિદ્યાસરૂપ મહામાયા પ્રકૃતિમાં પોતાના જ અંશરૂપ જીવને રમતો કરી

દીધો. જીવને સ્વામીત્વ આપ્યું અને પ્રકૃતિને ભોગ્યત્વ આપ્યું. અર્થાત્ પરમતપસ્વી પરમાત્માએ પોતાની જ એ આઘશક્તિરૂપ પ્રકૃતિ અને પુરુષ-ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રગતું યુગલ ઉપજાવ્યું. આ મૂળ એ શક્તિઓનો જ અનન્ત વિસ્તાર તે આ જગત છે. આમ જીવ અને જગજીવનની પ્રકૃતિને ઉપજાવી-પોતાનામાં જ પ્રકટ કરી-પરમાત્માએ વિચાર્યું કે હવે આ એ જ મારી મનઃકલ્પિત સૃષ્ટિને અનેક રૂપે પેદા કરશે. ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રગના સંયોગથી જ સ્થાવરજંગમ સત્ત્વ માત્ર પરમાત્માને આધારે ઉપજે છે. રહે છે. લીન થાય છે. અર્થાત્ ગુરૂદેવે આ ઝાઝામાં સૃષ્ટિનું ઉત્પત્તિરહસ્ય ગભીરપણે ઉકેલ્યું છે. ધૃત્વની ધૃઝાએ સૃષ્ટિનું રહસ્ય છે. ધૃત્વરેઝા બાદ ધૃત્વનું તપ આવે છે. એ તપને અંતે પ્રકૃતિ અને પુરુષનું યુગલ ઉપજે છે. અને એ પ્રકૃતિ પુરુષના યુગલધર્મે સમસ્ત ચરાચર જગતનો ફેલાવો થયો છે. ॥ ૪ ॥

આદિત્યઃ હ વૈ પ્રાણઃ રયિઃએવ ચન્દ્રમા ।

રયિઃ વૈ ઇતત્ સર્વં, યત્ મૂર્તે ચ અમૂર્તે ચ ।

તસ્માત્ મૂર્તિઃ એવ રયિઃ ॥ ૫ ॥

આદિત્યઃ = સૂર્ય હ = જ વૈ = નિઃસન્દેહ બહારના જગતમાં પ્રાણઃ = પ્રાણુ (જીવન) છે. અને ચન્દ્રમાઃ = ચન્દ્રમા એવ = નિશ્ચય રયિઃ = રયિ છે. વૈ = નિઃસન્દેહ ઇતત્ = આ સર્વં = બધું રયિઃ = રયિ છે યત્ = જે મૂર્તે = મૂર્ત (સ્થૂલ) છે ચ = અને જે ચ = નિશ્ચય અમૂર્તે = અમૂર્ત (સૂક્ષ્મ) છે. તસ્માત્ = તેથી પ્રાણુથી (જીવન) થી ભિન્ન જે મૂર્તિઃ = મૂર્તિ ((મૂર્ત-અમૂર્ત પ્રકૃતિ) છે તે બધું એવ = નિશ્ચય રયિઃ = રયિ છે. ॥ ૫ ॥

સૂર્ય જ નિશ્ચય બહારના જગતમાં પ્રાણુ છે. અને ચન્દ્રમા જ નિશ્ચય રયિ છે. નિઃસન્દેહ આ બધું તે રયિ ॥ જે મૂર્ત છે અને જે નિશ્ચય અમૂર્ત છે. તેથી પ્રાણુથી ભિન્ન જે મૂર્તિમૂર્ત છે તે બધું નિશ્ચય રયિ છે. ॥ ૫ ॥

પરમાત્માએ પોતાની સત્યસંકલ્પતાથી પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જેકું પહેલાં ઉપજાવ્યું. અને તે દ્વારા સ્થાવરજંગમ જગત ઉપજાવ્યું એમ આગલા મંત્રમાં કહ્યું. પરંતુ પ્રકૃતિતત્ત્વ તથા પુરુષતત્ત્વ એ બન્નેની સમજણ અતિસૂક્ષ્મ હોય છે. ‘પ્રકૃતિ અને પુરુષ’ એમ એ શબ્દો બોલવામાત્રથી તેમનું તત્ત્વ સમજાઈ જતું નથી. શુદ્ધ અને ધર્મે એ બન્ને કેવાં છે તે બાણુનું રહ્યું. કેમકે એ બેના વિવેકજ્ઞાનમાં શુદ્ધિ છૂપાઈ છે. આથી પ્રકૃતિ

અને પુરૂષના વિવિકત તત્ત્વને સમજાવવા હવે ગુરૂદેવ આ વિવેક પ્રકરણ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે હે સૌમ્ય ! હું તને ઉપલી કહેલી વાત જ સ્પષ્ટતાથી સમજાવું છું. મેં તને પ્રાણ અને રયિ વિશે કહ્યું તે બેનો તફાવત હવે તને કહું છું. સ્થૂલદષ્ટિએ પહેલાં સમજી લે એટલે તે સ્થૂલમાંથી જ સૂક્ષ્મ સમજ તને આવી જશે. આ જે પ્રત્યક્ષ સૂચ છે તે પ્રાણ સ્વરૂપ છે. અને આ જે ચન્દ્ર છે તે રયિ છે. જે કાંઈ આ સ્થાવર સૂક્ષ્મ સ્થૂલ માલુમ પડે છે-જે આકારવાળું અને આકાર વિનાનું જેવું લાગે છે તે બધું રયિ છે. માટે મૂર્તિ જ રયિ છે. રયિ શબ્દનો આપણો પ્રકૃતિ એવો છેવટનો અર્થ છે. ગુરૂદેવ વિધાન કરે છે કે જે કાંઈ મૂર્તિ અને અમૂર્તિ છે તે બધું પ્રકૃતિ છે. અર્થાત્ જે આકારવાળા પદાર્થો છે અને જે કાંઈ નિરાકાર પદાર્થો છે તે બધા જ પ્રકૃતિના પરિણામો છે. અને વિચારદષ્ટિએ નિરાકાર જેવી કાંઈ ચીજ નથી. વિચારની પણ મૂર્તિ હોય છે. આમ સમસ્ત વસ્તુગત દેશકાળવસ્તુથી પરસ્પર મધ્યસ્થિત હોઇને નિરાકારતા એ સાપેક્ષ દષ્ટિએ જ સંભવી શકે છે. આથી હું શિષ્ય ! તું આટલું સમજ કે કાર્યકારણભાવે વર્તી રહેશું આ સમસ્ત સ્થૂલ સૂક્ષ્મ જગત રયિ છે;

આ રયિને ગુરૂદેવ ચન્દ્રમા કહે છે. અને પ્રાણને આદિત્ય કહે છે. અને આ રૂપકમાં સુન્દર રહસ્ય દૂષપાયેશું છે. સ્થૂલ જગતમાં સૂર્યના જે ગુણધર્મો છે તેવા જ ગુણધર્મો આધ્યાત્મિક પ્રકરણમાં આત્માના છે. અને સ્થૂલ જગતમાં ચન્દ્રના જે ગુણધર્મો નજરમાં આવે છે તેવા જ ગુણધર્મો આધ્યાત્મિક પ્રકરણમાં પ્રકૃતિના છે. સૂર્ય સ્વયંપ્રકાશ અને પર-પ્રકાશક છે. સૂર્ય બાહ્ય જગતનું જીવન છે. સમસ્ત ચરાચરનો આધાર છે. આત્મા પણ સ્વયંપ્રકાશ છે અને પર પ્રકાશક છે. પ્રકૃતિનું જીવન છે. સૌનો આધાર છે. ચન્દ્ર સ્વયંપ્રકાશ રહિત છે, અને તે ઉપરાંત સૂર્યના પ્રકાશોઞ્ગઝગે છે. ચન્દ્ર અમૃતમય છે. રમણીય છે. પ્રકૃતિ સ્વપ્રકાશસ્થ છે. પારકાના પ્રકાશોઞ્ગઝગે છે. અમૃત જેવી મીઠી લાગે છે. અને જીવમાત્રને માટે એ રમણીય છે. કેમકે જીવમાત્રને એ ભોગ પૂર પાડે છે. સૂર્યમાં દાહકશક્તિ છે. આત્મામાં પણ સમસ્ત પાપપુણ્યસંશિને બાળવાનું સામર્થ્ય છે. ચન્દ્રમાં તો જગતા-શીતળતા છે. પ્રકૃતિમાં પણ જગતા-જીવનની પ્રગતિને શીતળ-શિથિલ બનાવી દેવાની શક્તિ છે. આત્મા અનેક ધ્વનિઓથી આ રૂપક રમણીય છે. આદિત્યાધારે જેમ ચન્દ્ર છે તેમ પુરૂષાધારે પ્રકૃતિ છે. અને આથી પ્રકૃતિ અને પુરૂષનું સાધર્મ્ય વૈધર્મ્ય ગુણધર્મોની ભિન્નતાએ આ રૂપક દ્વારા ગુરૂદેવ સૂચિત કરે છે.

આમા પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે એ આખોય પ્રધાનચર છે. અને એ જ વાત અધ્યાત્મ પ્રકરણમાં મહત્વની છે. આથી ચરૂ ટૂંકમાં જ ખતાવી દે છે કે 'પ્રાણુ=પુરુષથી ભિન્ન ને કાર્ધ મૂર્તિ છે તે બધું નિશ્ચય રયિ=પ્રકૃતિ છે.' ॥ ૫ ॥

अथ आदित्यः उदयन् यत् प्राचीं दिशं प्रविशति, तेन प्राच्यान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते । यत् दक्षिणां, यत् प्रतीचीं, यद् उदीचीं, यद् अधः, यद् ऊर्ध्वं, यद् अन्तराः दिशः, यत् सर्वं प्रकाशयति, तेन सर्वान् प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते ॥ ६ ॥

અથ=હવે ઉદયન્=ઉગતો આદિત્યઃ=સૂર્ય યત્=જે પ્રાચી=પૂર્વ દિશાઃ=દિશામાં પ્રવિશતિ=પ્રવેશ કરે છે (પૂર્વ દિશાને પ્રકાશિત કરે છે) તેન=તેથી તે પ્રાચ્યાન્-પૂર્વ દિશાના પ્રાણાન્-પ્રાણોને પોતાનાં રશ્મિપુ-કિરણોમાં સંનિધત્તે=મિશ્રિત કરે છે. (એટલે કે રશ્મિઓ દ્વારા છવન દેતો હોઈને વ્યાપ કરે છે.) યત્=જે દક્ષિણાં-દક્ષિણ દિશાને. યત્-જે પ્રતીચીં-પશ્ચિમ દિશાને યત્-જે ઉદીચીં-ઉત્તર દિશાને યત્-જે અધઃ-નીચેની દિશાને યત્-જે ઊર્ધ્વં-ઉપરની દિશાને અને યત્-જે અન્તરાઃ-વચલી દિશાઃ=દિશાઓને, યત્-જે સર્વં-સૌને પ્રકાશયતિ=પ્રકાશિત કરે છે તેન-તેથી સર્વાન્-તમામ પ્રાણાન્-પ્રાણોને પોતાના રશ્મિપુ-કિરણોમાં સંનિધત્તે=મેળવે છે-મિશ્રિત કરે છે (રશ્મિઓ દ્વારા છવન દેતો હોઈને વ્યાપ કરે છે.) ॥ ૬ ॥

હવે હવે પામતો સૂર્ય, જે પૂર્વ દિશામાં પ્રવેશ કરે છે, તેથી તે પૂર્વ દિશાના પ્રાણોને પોતાની રશ્મિઓમાં મેળવે છે. જે દક્ષિણ દિશાને, જે પશ્ચિમ દિશાને, જે ઉત્તર દિશાને, જે નીચેની દિશાઓને, જે ઉપરની દિશાને અને જે વચલી દિશાઓને, જે સૌને (તમામ વસ્તુને) પ્રકાશિત કરે છે, તેથી સૌના પ્રાણોને પોતાની રશ્મિઓમાં મેળવે છે (રશ્મિઓ દ્વારા છવન આપતો હોઈને વ્યાપ કરે છે.) ॥ ૬ ॥

પ્રકૃતિ અને પુરુષમાં પણ પુરુષ ઉપાદેય છે અને પ્રકૃતિ દેય છે. પુરુષ સર્વવ્યાપી છે અને પ્રકૃતિને પોતાની શક્તિથી આણિત કરે છે. એ વાતને સૂર્યના જ દૃશાન્થી વધુ સ્પષ્ટ કરનાં કાવિ કહે છે કે દે શિશ્વો ! ઉગતો સૂર્ય પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ તમામ દિશાઓની તમામ ઓળને જેમ પ્રકાશિત કરે છે, સૌને જેમ પ્રાણુદાન કરે છે અને સૌને જેમ વ્યાપી રહે છે તેમ ઉગતો આત્મા સમસ્ત પ્રકૃતિને પ્રકાશિત કરે છે. પ્રકૃતિમાં

પરિણામ પરંપરા પામવાની પ્રાણશક્તિ રહે છે. અને સમસ્ત પ્રકૃતિને આણુઆણુમાં વ્યાપી રહે છે. 'ઉગતો આત્મા' એટલે કે પ્રકૃતિના અંધારાને વટાવીને પોતાના સ્વરૂપના ઉદયને પામતો. અર્થાત્ જન્મ્યુત આત્માને માટે આ વિધાન હોઇને 'ઉગતો' એટલે પ્રકૃતિના અંધારામાંથી ઉપર આવી સ્વપ્રતિષ્ઠ થતો આત્મા. જેને આત્માની સાચી સમજ પડે તેને જ આત્માની આ વિસ્મયકારિણી શક્તિનો પરિચય થાય છે. ॥ ૬ ॥

સ एव वैश्वानरः विश्वरूपः प्राणो अग्निः उदयते ।

तत् एतद् ऋचा अम्युक्तम् ॥ ७ ॥

સ:-તે એવ:-આ વૈશ્વાનર:-સૌનો નેતા (પોતપોતાના કામમાં લગાવનારો), વિશ્વરૂપ:-તમામ રૂપોવાળો, પ્રાણ:-સૌના જીવનરૂપ અગ્નિ:-સૂર્ય પ્રતિદિન પૂર્વદિશામાંથી ઉદયતે-ઉદ્દિન થાય છે. તત્-તે એતત્-આ ઋચા-મંત્રે અમ્યુક્ત-કહ્યું છે. ॥ ૭ ॥

તે આ સૌનો નેતા (પોતપોતાના કામમાં લગાડનાર) સર્વરૂપ, સર્વજીવ સૂર્ય હરોજ પૂર્વદિશામાંથી ઉગે છે. તે આ મંત્રે કહ્યું છે. ॥ ૭ ॥

લગવતી શ્રુતિને સૂક્ષ્મ અને દુર્બોધ વસ્તુનું વારંવાર પ્રતિપાદન કરવામાં આજસ નથી. આથી વળી કહેલી જ વાતને વધુ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે હે શિષ્ય ! તે આ સૂર્ય-આત્મા વૈશ્વાનર છે. વિશ્વરૂપ છે. સૌનું જીવન છે. પ્રતિદિન પૂર્વમાં ઉગે છે. અર્થાત્ જેમ સૂર્ય સ્થૂલ જગતમાં વૈશ્વાનર એટલે સૌનો નેતા=સૌને પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રેરિત કરનારો છે તેમ આ આત્મા પ્રાણીમાત્રનો પ્રેરક છે. સૌને પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રેરિત કરે છે. આત્માની પ્રેરણા સિવાય ક્રિયા નથી. સૂર્યની જ શક્તિ જેમ સ્થૂલરૂપે પ્રતીત થઈ રહી

વિશ્વરૂપં હરિણં જ્ઞાતવેદસં પરાયણં જ્યોતિરેકં તપન્તમ્ ।

સહસ્રરશ્મિઃ શતઘા વર્તમાનઃ, પ્રાણઃ પ્રજાનાં ઉદયતિ

एष सूर्यः इति ॥ ૮ ॥

“ વિશ્વરૂપં = સર્વરૂપી, હરિણં = સર્વરોગહર = સૌને સ્વાસ્થ્ય દેનાર, જ્ઞાતવેદસં = સૌને જ્ઞાન દેનાર, તપન્તં = સૌને તપાવનાર તે પરાયણં = પરમગતિ, એકં = અદ્વિતીય જ્યોતિઃ = જ્યોતિને વિદ્વાનોએ જાણી છે. જે એષઃ = આ સહસ્રરશ્મિઃ = હજારો કિરણોવાળો, શતઘા = સેંકડો રીતે વર્તમાન = વર્તી રહેલો. પ્રજાનાં = પ્રજાઓનો પ્રાણઃ = પ્રાણ સૂર્યઃ = સૂર્ય ઉદયતિ = ઉદય પામે છે. ”
इति = આ છે મન્ત્ર. ॥ ૮ ॥

“ સર્વરૂપ, સર્વરોગહર, સૌને જ્ઞાનપ્રદ, સૌને તપાવનાર તે પરમગતિ, અદ્વિતીય જ્યોતિને વિદ્વાનોએ જાણી છે. જે આ હજારો કિરણોવાળો, સેંકડો રીતે વર્તી રહેલો પ્રજાઓનો પ્રાણ સૂર્ય ઉદય પામે છે ”—આ છે મન્ત્ર. ॥ ૮ ॥

હે શિષ્યો ! વેદ મન્ત્રમાં કહ્યું છે કે આ સૂર્ય વિશ્વરૂપ છે. સર્વરોગહર છે. સૌને જ્ઞાન દેનાર છે. સૌને તપાવનાર છે. એક છે, પરાયણ છે. જ્યોતિ-સ્વરૂપ છે. હજારો કિરણોવાળો છે. સેંકડો રીતે વર્તી રહેલ છે. પ્રજાનો પ્રાણ છે. એવો સૂર્ય ઉગી રહ્યો છે. અર્થાત્ જેમ સ્થૂળ જગત એ સૂર્યની જ પ્રતિમા છે-તેમ સૂર્ય સદિત આ સમસ્ત જગત આત્માનું જ પ્રતિરૂપ છે. સ્થૂળ સૂર્ય જેમ રોગહર છે તેમ આ આત્મા સર્વ રોગના મૂળ કારણરૂપ જે ભવરોગ તે ભવરોગનો પણ હથુનાર છે. સૂર્ય જેમ પોતાના ઉદય સાથે જ અંધારામાં પડેલી તમામ વસ્તુને પૃથક્ પૃથક્ જણાવી દે છે તેમ આ આત્માનો ઉદય થતાં જ સૌને જગતનું ન્યયાર્થ જ્ઞાન થઈ જાય છે. જેમ સૂર્ય જગતના તમામ પદાર્થોને તપાવે છે તેમ આ આત્મા પણ પુણ્યાપુણ્યને તપાવી મુક્તિ નાંખે છે ! જેમ સૂર્ય પ્રહોપમહનું પરાયણ-પરમગતિ છે તેમ આ આત્મા સમસ્ત જગતનું પરાયણ છે. સૂર્ય જેમ એક છે તેમ આ આત્મા પણ અદ્વિતીય છે ! સૂર્ય જેમ પ્રકાશસ્વરૂપ છે તેમ આ આત્મા પણ જ્યોતિઃસ્વરૂપ છે. સૂર્યના અસંખ્ય કિરણો છે તેમજ આ આત્માના પણ અસંખ્ય કિરણો છે અને તે એક કિરણમાં અનન્ત પ્રકાશ છે ! સૂર્ય જેમ પોતાની યીજ ગયેલી શક્તિ દ્વારા જગતના અસંખ્ય પદાર્થોરૂપે પ્રતીત છે તેમ આ આત્મા પણ અનન્ત રીતે વર્તી રહ્યો છે ! સૂર્ય જેમ સૌનો પ્રાણ છે તેમ સૂર્ય

સહિત સમસ્ત બ્રહ્માંડનો પ્રાણ આત્મા છે ! અને સૂર્ય જેમ રાત્રિ વીતતાં ઉદિત થાય છે તેમ આત્મા પણ અજ્ઞાનની રાત્રિ વીતતાં ઉદિત થાય છે ! આમ ભગવાન પિપ્પલાય અને વેદના દષ્ટાના દર્શનમાં ફેર નથી. ॥ ૮ ॥

સંવત્સરો વૈ પ્રજાપતિઃ ! તસ્ય અયને દક્ષિણં ચ ઉત્તરં ચ ।
તદ્ વૈ હ વૈ તદ્ દૃષ્ટાપૂર્તે “કૃતમ્” ઇતિ ઉપાસતે, તે ચન્દ્રમસં
एव लोकं अभिजयन्ते । त एव पुनः आवर्तन्ते । तस्माद् एते
ऋषयः प्रजाकामाः दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एव ह वै रयिः यत्
पितृयाणः ॥ ९ ॥

સંવત્સરઃ=૫૨૨૨ વૈ=નિશ્ચય પ્રજાપતિઃ=પ્રજાપતિ=પ્રજાપાલક છે. તત્સ=તેના દક્ષિણં=દક્ષિણ ચ=તથા ઉત્તરં=ઉત્તર ચ=એ અયને=માર્ગો છે. તદ્=તેમાં વૈ=જેઓ હ વૈ=નિશ્ચય જ દૃષ્ટાપૂર્તે=પરકર્મ તથા બીજાં લોકહિતનાં કર્મો, તત્=તે બેને કૃતમ્=પર્યાપ્ત છે (બસ) ઇતિ=એમ સમજીને ઉપાસતે=નિરન્તર કરે છે તે=તેઓ એવ=નિશ્ચય ચન્દ્રમસં=ચન્દ્રમાસી લોકે=લોકને (ચન્દ્રમાની માફક અમકીલા મંગળ, બુધ, બૃહસ્પતિ વગેરે લોકોને) અભિજયન્તે=પ્રાપ્ત થાય છે. તે=તેઓ એવ=નિશ્ચય પુનઃ=પાછા આવર્તન્તે=ફેરે છે. તસ્માદ્=તેથી સૌ ઋષયઃ=ઋષિઓ જેઓ પ્રજાકામાઃ=પ્રજા (પ્રકૃતિ)ની ઇચ્છાવાળા છે. તેઓ દક્ષિણં=દક્ષિણ માર્ગને પ્રતિપદ્યન્તે=પ્રાપ્ત થાય છે. એવઃ=આ છે હ=પ્રસિદ્ધ વૈ=નિશ્ચય રયિઃ=રયિ યત્=જે પિતૃયાણઃ=દક્ષિણમાર્ગ=કર્મોઓનો માર્ગ છે. ॥ ૯ ॥

સંવત્સર નિશ્ચય પ્રજાપતિ છે. તેના દક્ષિણ તથા ઉત્તર એમ બે માર્ગો છે. તેમાં જેઓ નિશ્ચય જ ચક્રકર્મો તથા બીજાં લોકહિતનાં કર્મો-તે બેને “આ જ પર્યાપ્ત છે-બસ છે-બસ છે” એમ સમજીને નિરન્તર ઉપાસે છે-કરે છે, તેઓ નિશ્ચય ચન્દ્રમાસી લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ નિશ્ચય પાછા ફેરે છે. તેથી સૌ ઋષિઓ કે જેઓ પ્રજાકામી-પ્રકૃતિવાંચુ છે તેઓ દક્ષિણ માર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે. આ છે પ્રસિદ્ધ નિશ્ચય રયિ જે દક્ષિણ માર્ગ છે. ૯ ॥

આમ ચોથાથી આઠમા મંત્ર સુધીમાં ઋષિએ જગતની ઉત્પત્તિ પરમાત્માની ઇચ્છાથી અને તપથી પોતાની જ બે અચિન્નવિભવ શક્તિ દ્વારા ચર્ચે છે એમ જણાવ્યું. એ બે શક્તિઓમાં એક પુરુષ-દ્રશ્યશક્તિ છે અને બીજી પ્રકૃતિશક્તિ-દર્શનશક્તિ છે એમ પણ જણાવ્યું. પુરુષ અને પ્રકૃતિની વચ્ચે રહેલું વૈષમ્ય પણ જણાવ્યું. પ્રકૃતિ હેય છે અને પુરુષ ઉપાદેય છે એમ પણ

સચિત ક્યું. પરંતુ એ પ્રકૃતિ અને પુરુષની જોડીએ આ જગતને કેવા ક્રમે ઉપગમ્યું તે બતાવવું હજી બાકી છે. કેમકે પરમાત્માનો તો સંકલ્પ છે કે આ જોડું મારી અનેક પ્રજાઓ ઉપગમશે. તો પરમાત્માના ઇક્ષણથી આ જોડું-પ્રકૃતિ અને પુરુષનું-યુગલ-કેવી રીતે કયા ક્રમમાં જગતની ઉત્પત્તિ કરે છે તે હવેથી આગળ બતાવે છે. આ સાથે અધ્યાત્મવિદ્યાનો જે મૂળ ઉદ્દેશ છે તે પણ ઋષિ ભૂલતા નથી. એટલે ઉત્પત્તિપ્રકરણને ચર્ચતાં જ વચ્ચે વચ્ચે પ્રકૃતિ અને પુરુષની ઉપાસનાનું શું ફળ છે તે પણ બતાવે છે.

આ જગતમાં જીવ પ્રકટે છે તે ભોગ ભોગવવા માટે અને સુકિત મેળવવા માટે. ભોગ અને અપવર્ગ એ બે છે પ્રયોજન પ્રકૃતિના અસ્તિત્વનું. પ્રકૃતિ પુરુષને ભોગ અને અપવર્ગ-એટલે કે કેવલ્ય-મોક્ષ બન્ને આપે છે. આ ભોગ અને અપવર્ગ માટે શરીર દ્વારા જીવને જન્મ લેવો પડે છે. અને આ ભોગ કે અપવર્ગને કાળની મર્યાદા છે. એટલે કે પ્રત્યેક શરીરધારીને અમુક-તેના કર્માનુસાર ભોગ ભોગવવા માટે ઇન્ધ્રિરનિર્મિત આયુષ્ય મળે છે. આ આયુષ્ય એ જ કાળ મર્યાદા છે. અને એ અમૃત્યની છે. આ સૃષ્ટિની તમામ મીજ કાળના તાબામાં છે. આથી પ્રકૃતિ અને પુરુષનું યુગલ પરમાત્માની અનેક પ્રજા ઉપગમે તે તમામ પ્રજા કાળને અધીન છે. આથી ઋષિ પહેલાં કાળને જ પ્રજાપતિ તરીકે વર્ણવે છે. કાળનું પણ વર્ષ એ એકમ છે કેમકે આપણી કલ્પના મુજબ કાળની ગણતરી વર્ષોમાં થાય છે. આથી ઋષિ કહે છે હે શિષ્યો! કાળના એકમ રૂપ સંવત્સરને જ તમે પ્રજાપતિરૂપ જાણો. એ સંવત્સર-વર્ષના બે વિભાગો-માર્ગ છે. સૂર્ય અને ચન્દ્ર એ કાળના નિર્ણાયક આપણે માન્યા છે. આ પ્રકરણમાં સૂર્ય આત્માસ્થાનીય અને ચન્દ્ર પ્રકૃતિ સ્થાનીય છે એ ભૂમવાનું નથી. આથી મુખ્યત્વે સૂર્યની ગતિથી નિર્ણીત ચતા સંવત્સરના બે માર્ગો ધારવામાં આવ્યા છે. એકને ઉત્તર અને બીજાને દક્ષિણ કહે છે. સૂર્યના જેમ ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન એમ બે માર્ગો છે તેમ આત્માના પણ દક્ષિણ અને ઉત્તર એમ બે માર્ગો છે. જીવનમાં બે રસ્તાઓ છે. ઉત્તરાયણ અને દક્ષિણાયન. એ બેમાં ઉત્તરાયણમાં સૂર્યની શોભન ગતિ હોય છે, એવી આપણી વેદમૂની કલ્પના છે. દક્ષિણાયનમાં સૂર્યનું ગમન એટલું શોભન નથી હોતું. તેમ આત્મારૂપી સૂર્યની પણ જે ઉત્તર ગતિ છે તે અતીવ શોભન છે. દક્ષિણ ગતિ તેટલી શોભન નથી. એ બેમાં દક્ષિણ ગતિ જે ઉત્તર કરતાં કનિષ્ઠ છે તેને જ પહેલાં ઋષિ વર્ણવે છે. અર્થાત્ મનુષ્યની તથા ગતિઓ યાય છે. અધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ. તેમાં અધમ ગતિ તો

મનુષ્યને માટે વિચારવા યોગ્ય પણ નથી. જે મધ્યમ ગતિ છે તે મંદ અધિકારીઓને માટે છે. એ મધ્યમ જીવનમાર્ગ કયો છે તેનો ઉલ્લેખ પોતાની વિશિષ્ટ શૈલિમાં ઋષિ અહીં કહે છે. ઋષિ કહે છે કે હે શિષ્યો! જેઓ સંવત્સરથી મપાતાં આ જીવનમાં ઇષ્ટ અને પૂર્ત કર્મોમાં જ જીવનની ઇતિશ્રી છે એમ માની તેવાં કર્મો કરવામાં જ જન્મ વિતાવે છે તેઓ ચન્દ્રમાર્ગી લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જીવનમાં રથૂલ યજ્ઞાદિ કાર્યો અને લોકસુખાધારી બીજાં કાર્યો કરવાં એ જ ધ્યેય છે એમ માની જેઓ આત્મગાન પ્રાપ્ત કરતા નથી અને પોતાની કલ્પાનુસાર યજ્ઞાદિ કર્મોમાં જ રચ્યાપચ્યા રહે છે તેઓ ચન્દ્રલોકને જ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણી ઉપલી સમજ મુજબ ચન્દ્ર એટલે પ્રકૃતિ એટલે કે તેવા મધ્યમ અધિકારી જીવો પ્રકૃતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે. અને પ્રકૃતિનિષ્ઠામાં તો મોક્ષ નથી. આથી તેવા જીવો પાછા ફરે છે. એટલે કે તેમના જન્મમરણની ઇતિ ચતી નથી. આથી પ્રકૃતિકામી પુરુષો જેઓ યજ્ઞીય કાર્યમાં પોતાનું જીવન સાદૃશ્ય માનતા હોય તેઓ જન્મમરણના ચક્રમાંથી છૂટતા નથી. તેઓની ઉત્તમ ગતિ નથી. આથી જ પ્રકૃતિનિષ્ઠાનો જે માર્ગ છે તે આત્મનિષ્ઠાના માર્ગથી જોહો શોભત હોવાથી તેને 'દક્ષિણ

ફરતા. इति=કેમકે એ=આ નિરોધ=રોકાણ-હદ છે. तद्=એમાં એ=આ શ્લોકः=મન્ત્ર પ્રમાણ છે. ॥ ૧૦ ॥

હવે ઉત્તર માર્ગ દ્વારા, તપ, બ્રહ્મચર્ય, શ્રદ્ધા તથા વિદ્યાવડે, પરબ્રહ્મને રોકીને આદિત્યલોકને પ્રાપ્ત કરે છે. એ નિશ્ચય પ્રાપ્તિનું ધર છે. આ અમૃત છે. અમૃત છે. આ પરમગતિ છે. એમાંથી નથી ફરીથી પાછા ફરતા કેમકે એ હદ છે. એ બાબતમાં આ મન્ત્ર પ્રમાણ છે. ॥ ૧ ॥

આગલા મન્ત્રમાં ઋષિએ જીવનની મધ્યમ ગતિ બતાવી. આત્મજ્ઞાનશૂન્ય યજ્ઞકાર્યો કે પૂર્વકાર્યો જીવનમાં પરમગતિ દેતાં નથી. એટલે કે પ્રકૃતિના પાશમાંથી છોડવતાં નથી. આથી વિવેકી માણસને તે માર્ગ યદ્યપિ સારો છે છતાં ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. તો પછી સૌથી ઉત્તમ માર્ગ કયો છે? હસમા મન્ત્રમાં ઋષિ એનો જવાબ વાળતાં કહે છે કે હે ઋષિઓ! આ દક્ષિણ માર્ગથી વધુ શોભન માર્ગ છે ઉત્તર. એ ઉત્તર માર્ગે પ્રયાણ કરનાર મનુષ્ય જીવનમાં તપ, બ્રહ્મચર્ય, શ્રદ્ધા અને વિદ્યાનો સેવક હોય છે. અર્થાત્ જેણે જીવનમાં ઉત્તમોત્તમ ગતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તેણે તપસ્વી, ઇન્દ્રિયનિગ્રહી, શ્રદ્ધાળુ તથા વિદ્વાન થવું રહ્યું. તપ, ઇન્દ્રિયજન્ય, શ્રદ્ધા અને વિદ્યા એ આત્માને ઓળખવાનાં સાધનો છે. એ સાધનોની સ્થિરતા થતાં માણસને આત્માનું દર્શન થાય છે. અને આત્મદર્શનના પ્રભાવે તે આદિત્યલોકને પ્રાપ્ત કરે છે. આદિત્યલોક એટલે કે આત્માનો લોક એટલે કે જીવનભર તે આત્માના જ પ્રકાશને પ્રાપ્ત કરે છે. આત્માનું એ ધામ, પ્રાણોનું આપતન છે-એટલે કે જીવમાત્રનું પીયર છે. એ ધામ અમૃત-એટલે કે સદા જીવતું છે. એ ધામ અભય એટલે જન્મ, મૃત્યુ, જરા, વ્યાધિના ભયથી શૂન્ય છે. એ ધામ એ જીવનની પરમગતિ છે. એનાંથી વધી આગળ જવાનું નથી. એ ધામમાં પહોંચી ચૂકેલા જીવો પાંછા સંસારની ઘટમાળમાં આવતા નથી. કેમકે આત્માનું દર્શન એ દર્શનની હદ છે. આમ તપ આદિના નિરંતર આચરણમાં જીવની શોભનતમ ગતિ થાય છે. આથી શાણા માણસે વિવેક કરી તપ આદિની સાધનામાં રચ્યા પેચ્યા રહેવું ઘટે એવો અર્હો ધ્વનિ છે. ઋષિએ જે વાત ઉચ્ચારી છે તેને વેદની પણ સંમતિ છે એમ ઋષિ પ્રતિપાદિત કરે છે. ॥ ૧૦ ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादशाकृतिं, दिवे आहुः परे मर्त्ये पुरीषिणम् ।
अथ हमे अन्ये उ परे विचक्षणं, सप्तचक्रे पङ्क्रे आहुः अर्पितम् ॥ ૧૧ ॥

કંઈ કેટલાક ઋષિઓ, તે સૌના પિતરં = જનક-પ્રજાપતિને દિવેન્દ્રો લોકમાં પરે=સૌથી ઊંચા અર્થે=અડધા ભાગમાં (ઉત્તરમાં) આહુઃ = કહે છે, જે પદ્મપાદં = પાંચ પગવાળા (શિશિર હેમન્તને એક માનીને પાંચ ઋતુઓવાળા) દ્વાદશાકૃતિ = બાર આકારવાળા, તથા પુત્રીપિન્નમ્ = જલનો સ્વામી છે. અય = અને હમે = આ પરે = ખીજા ઋષિઓ, તે સૌના વિવશ્વં = દૃષ્ટિદાતાને ઘુલોકના ઉપરે = નીચલા ભાગમાં (દક્ષિણ ભાગમાં) સપ્તચક્રે = સાત પ્રકારના કિરણોનાં પેંડાવાળા તથા પહરે = છ ઋતુઓના આરાવાળા રથમાં અર્પિતં = ખેડેલા આહુઃ = કહે છે. इति = બસ. ॥ ૧૧ ॥

કેટલાક ઋષિઓ, તે સૌના જનક પ્રજાપતિને ઘોલોકમાં સૌથી ઊંચા અડધા ભાગમાં-ઉત્તરમાં કહે છે કે જે પાંચ પગવાળા, બાર આકૃતિવાળા તથા જલના સ્વામી છે. અને આ બીજા ઋષિઓ તે સૌના દ્રષ્ટિદાતાને ઘુલોકના નીચલા ભાગમાં-દક્ષિણમાં, સાત પ્રકારના કિરણોનાં પેંડાવાળા, છ ઋતુઓના આરાવાળા રથમાં ખેડેલા કહે છે. બસ. ॥ ૧૧ ॥

હે ઋષિઓ ! વેદમાં આ સંવત્સરરૂપી પ્રજાપતિનું આ મુજબ ચિત્ર દેયું છે. કેટલાક ઋષિઓએ સંવત્સરરૂપી સૌના જનક પ્રજાપતિને પાંચ પગ, બાર આકૃતિવાળા, જલના સ્વામી તથા ઘુલોકમાં સૌથી ઊંચા અડધા ભાગમાં રહેનાર કહે છે. તો વળી બીજા કેટલાક ઋષિઓએ વિચક્ષણ પ્રજાપતિ-સંવત્સરને સાત ચક્ર અને છ આરાવાળા રથમાં ખેડેલા કહે છે. અર્થાત્ અહીં સંવત્સરના વિષયમાં જે લૌકિક કલ્પના છે તેનો અધૌકિક રીતે ઋષિ ઉદ્દેશ્ય કરે છે. સંવત્સર એ સૌનો જનક છે. સૌનો ઉત્પાદક છે. કેમકે કાલમયમાં ઉત્પત્તિમાં મુખ્ય છે. એ સંવત્સરને પાંચ ઋતુઓરૂપી પાંચ પગ છે. બાર મહિનારૂપી બાર મુખ છે. અને જલનો સ્વામી માનવામાં આવે છે. અને એ ઘુલોકમાં સૌથી ઊંચે ઉત્તરાયણમાં રહે છે. એટલે કે ઉત્તરાયણગત સૂર્યને સીધે ઉપજતાં વર્ષને પાંચ ઋતુઓ, બાર માસ, હોય છે. જ્યારે કેટલાક ઋષિઓની કલ્પના આથી રહેજ નૂદી છે. તે સંવત્સરના પણ ઉત્પાદક સૂર્ય લગવાનને દક્ષિણાયનમાં રહેલા સમજે છે, અને તેના સાત કિરણોને સાત પેંડા તરીકે માને છે. અને તેના રથને છ ઋતુઓરૂપી છ આરાઓ છે એમ વર્ણવે છે. દૂંકમાં સૂર્ય જ્યારે ઉત્તરાયણનિષ્ઠ હોય છે ત્યારે સંવત્સરની પાંચ ઋતુઓ અને બાર માસો હોય છે એવી એક પદ્ધતિ કલ્પના છે. તે જ સૂર્યના સાત કિરણો અને છ ઋતુઓરૂપી અનુક્રમે પેંડા અને આરાઓ છે એવી બીજી પદ્ધતિ કલ્પના છે.

અને આદિત્ય પક્ષમાં જેમ આ કલ્પના છે તેમ આત્માના પક્ષમાં પણ આ કલ્પના બંધબેસતી છે. આત્મા મૂળમાં સૌનો પિતા છે. તે આત્મા સૌથી ઊંચા અને અધઃ-એટલે કે સમૃદ્ધ હૃદયરૂપી આકાશમાં રહે છે. ને આત્મા પંચપાદ અને બાર આકૃતિવાળો છે. એટલે કે હેમન્ત અને શિશિર ઋતુને એક માનીએ તો પાંચેપાંચ ઋતુમાં સ્થૂલ સ્વરૂપે આત્મા અનેકરૂપે વિદ્યુરે છે. ઋતુઋતુએ એનાં પરસ્પર બિન્ન આકૃતિમાં વિદ્યાર હોય છે. એની બાર આકૃતિ છે એટલે કે બારે માસમાં એ મૂળ સ્વરૂપે એક છતાં અનેકરૂપ ધારણ કરે છે. અર્થાત્ પાંચ ઋતુ અને બાર માસમાં આત્મા પુરાતન છતાં નિત્ય નૂતનરૂપે ભાસે છે. તે ઉપરાંત આત્મા 'પુરીષી' છે એટલે જલસ્વામી-એટલે કે પ્રકૃતિ કે સૃષ્ટિ પહેલાંની આપોમયી-જલમયી પ્રકૃતિ છે તેનો તે સ્વામી છે. દૂંકમાં તે પ્રકૃતિનો નાથ છે, આવી એક પક્ષે કલ્પના છે.

બીજા ઋષિઓના મતમાં આ આત્મા વિચક્ષણ છે. એટલે દૃષ્ટિનો-સમ્યક્ દર્શનનો દાતા છે. તે સંસારરૂપી સમયક્રમાં-ભૂભુવઃ સ્વઃ વગેરે સાત લોકરૂપી સાત ચક્રવાળા અને રાગદ્વેષાદિ છ આરાવાળા સંસારચક્રમાં ઘૂમતો રહે છે. આવા આત્માનું જ્ઞાન મેળવી તેને સંસારચક્રના આરાઓમાંથી છોડાવવાનો પ્રયત્ન કરવો રહ્યો એમ અહીં સૂચન છે. ॥ ૧૧ ॥

માસો વૈ પ્રજાપતિઃ । તસ્ય કૃણ્ણપક્ષઃ એવ રયિઃ, શુક્લઃ પ્રાણઃ ।
તસ્માત્ એતે ઋષયઃ શુક્લે રિષ્ટિ કુર્વન્તિ, રિતરે રિતરસ્મિન્ ॥૧૨॥

માસઃ=મહિનો વૈ=નિશ્ચય પ્રજાપતિઃ=પ્રજાપતિ છે. તસ્ય=તેનો કૃણ્ણપક્ષઃ=કૃષ્ણપક્ષ રયિઃ=રયિ તથા શુક્લઃ=શુક્લપક્ષ એવ=નિશ્ચય પ્રાણઃ=પ્રાણ છે. તસ્માત્=આથી એતે=આ પ્રાણ વિધાને જાણવાવાળા ઋષયઃ=ઋષિઓ શુક્લે=શુક્લપક્ષમાં રિષ્ટિ=યજ્ઞ કુર્વન્તિ=કરે છે. રિતરે=બીજાઓ રિતરસ્મિન્=બીજા (કૃષ્ણ) પક્ષમાં ॥ ૧૨ ॥

મહિનો નિશ્ચય પ્રજાપતિ છે. તેનો કૃષ્ણપક્ષ રયિ તથા શુક્લપક્ષ નિશ્ચય પ્રાણ છે. આથી આ પ્રાણવિધાને જાણનારા ઋષિઓ શુક્લપક્ષમાં યજ્ઞ કરે છે. બીજાઓ બીજામાં. ॥ ૧૨ ॥

આમ અત્યારસુધી ભગવાન વિષ્ણુદેવે સંવત્સરને પ્રજાપતિ તરીકે વર્ણવ્યો. કેમકે સંવત્સર એ કાલનું એકમ છે, પણ એ સંવત્સરનું પણ એકમ મહિનો છે. આથી સંવત્સરની માફક હવે માસને પ્રજાપતિપદ આપી

ધીરે ધીરે પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિના ક્રમ ઉપર શિષ્યોને લાવે છે. ઋષિ કહે છે કે હું શિષ્યો! આપ માસને જ પ્રજાપતિ જાણો. એ માસનો જે કૃષ્ણપક્ષ-અધારિયું છે તે જ રયિ છે. અને શુક્લપક્ષ-અજવાળિયું પ્રાણ છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ આંધળી-જડ હોઇને કૃષ્ણપક્ષને રયિ તરીકે કહે છે. અને જીવાત્મા દેખતો હોઇને-ચેતન હોઇને તેને શુક્લપક્ષ તરીકે વર્ણવે છે. આ કારણસર એટલે કે શુક્લપક્ષ આત્મારૂપ હોવાથી અને કૃષ્ણપક્ષ પ્રકૃતિરૂપ હોવાથી આત્મવિદ્યાના જાણકારો શુક્લપક્ષમાં યસ કરે છે. એટલે કે આત્માના દર્શન થાય એ હેતુથી-એ પ્રયોજનને સામે રાખીને યસીય કાર્યો કરે છે. જ્યારે આત્માને ન જાણનારા કૃષ્ણપક્ષમાં યસ કરે છે એટલે કે પ્રકૃતિનિષાવાળા લોકો પ્રકૃતિની જ પ્રાપ્તિને આહતા હોઇને પ્રકૃતિની જ પૂજા કરે છે. ॥૧૨॥

अहोरात्रौ वै प्रजापतिः । तस्य अहर् एव प्राणः, रात्रिः एव रयिः । प्राणं वै एते प्रस्कन्दन्ति ये दिवां रत्या संयुज्यन्ते; ब्रह्मचर्यमेव तत् यद् रात्रौ रत्या संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

અહોરાત્રઃ=દિન તથા રાત્રી બન્ને વૈ=નિશ્ચય પ્રજાપતિઃ=પ્રજાપતિ છે તસ્ય=તેનો-દિનરાત્રીથી પ્રજાપતિનો અહઃ=દિન એવ=નિશ્ચય પ્રાણઃ=પ્રાણ તથા રાત્રિઃ=રાત્રિ એવ=નિશ્ચય રયિઃ=રયિ છે. પ્રાણં=પોતાના પ્રાણને 'વૈ=નિશ્ચય એતે=આ મનુષ્યો પ્રસ્કન્દન્તિ=મુકાવે છે-હાનિ પહોંચાડે છે. વે=જેઓ દિવાં=એટલે દિવસે રત્યા=ત્રી સાથે સંયુજ્યન્તે=જોડાય છે. તદ્=તે એવ=નિશ્ચય તેમનું 'બ્રહ્મચર્ય=અલગ્ય' છે. યત્=જે રાત્રો=રાત્રે રત્યા=ત્રી સાથે સંયુજ્યન્તે=જોડાય છે. ॥ ૧૩ ॥

દિનરાત્રિ નિશ્ચય પ્રજાપતિ છે. તેના દિન નિશ્ચય પ્રાણ તથા રાત્રિ નિશ્ચય રયિ છે. પોતાના પ્રાણને નિશ્ચય આ મનુષ્યો મુકાવે છે જેઓ દિવસે ત્રી સાથે સંયોગ કરે છે. તે નિશ્ચય તેમનું 'બ્રહ્મચર્ય' છે જે રાત્રે ત્રી સાથે સંયોગ કરે છે. ॥ ૧૩ ॥

આમ આગલા મંત્રમાં માસને પ્રજાપતિ કહી આત્મરા અને પ્રકૃતિ-નિષ્ઠની જીવનચર્યા બતાવી. હવે ક્રમશઃ માસનું પણ દિવસ અને રાત્રિ એકમ હોવાથી દિનરાત્રિને જ ઋષિ પ્રજાપતિ તરીકે વર્ણવે છે. કહે છે કે અહોરાત્ર-દિનરાત્રિ પ્રજાપતિ છે. એ દિનરાત્રિરૂપ પ્રજાપતિનો દિવસ એ જ પ્રાણ છે. રાત્રિ રયિ છે. અર્થાત્ સપ્તના આકાશવાણો દિવસ ઉજળો હોવાથી આત્મારૂપ

છે. આત્મા પણ નિર્ભેજ ન્યોતિસ્વરૂપ છે. રાત્રિ સૂર્યપ્રકાશ રહિત હોઇને કાળી-અંધારી-આંધળી હોઇને પ્રકૃતિસ્વરૂપ છે. કેમકે પ્રકૃતિ પણ જડ હોઇને આંધળી છે. દિવસ આત્મરૂપ છે અને રાત્રિ પ્રકૃતિરૂપ છે. આથી ઋષિ હવે એક સુંદર ધ્વનિપૂર્ણ વાત કહે છે. ઋષિ ઉપદેશ કરે છે કે હે શિષ્યો ! જે મનુષ્યો દિવસે સંભોગ કરે છે તે પોતાના પ્રાણને સૂકવે છે. અને જે રાત્રે સંભોગ કરે છે તે અલ્પચર્મ છે. અર્થાત્ પ્રજોત્પત્તિશાસ્ત્રના એક ધ્રુવ નિષ્કર્ષનો ઋષિ અહીં ઉલ્લેખ કરે છે. સંભોગક્રિયા દિવસે નિષિદ્ધ છે. રાત્રે વિહિત છે. આથી પ્રજોત્પત્તિ માટે નિષિદ્ધ મૈથુન આચરણ નોંધ્યે એમ ઋષિનો દીર્ઘદર્શી મત છે. પણ ઉપરાંત પણ અહીં બીજો ધ્વનિ છે. દિવસ આત્મા સ્વરૂપ છે. અને રાત્રિ પ્રકૃતિ સ્વરૂપ છે. જેમને પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરવી હોય તેણે દિવસે એટલે કે આત્માના ઉદ્વેગને અને પ્રવૃત્તિકાળે એટલે કે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિકાળે અને સ્થિતિકાળે સંભોગ કરવો હરામ છે. અર્થાત્ આત્મદર્શનાર્થ માટે તો પૂરું અલ્પચર્મ જ વિહિત છે. આમ છતાં જો સાધક આત્મદર્શનકાળે-તેની સાધનાકાળમાં અલ્પચર્મનો ભંગ કરે તો તેથી તેનો આત્મા સૂકાઈ જાય છે. ક્ષીણબળ થાય છે. સાધનસંપત્તિરહિત ક્ષીણ મનુષ્યને આત્મદર્શન યતાં નથી. એટલે સંભોગ તો પ્રકૃતિવાંચ્છુને માટે જ વિહિત છે. પ્રકૃતિવાંચ્છુને માટે પણ વિહિત-શાસ્ત્રસિદ્ધ રતિક્રીડા જ વિહિત છે આવો અહીં ધ્વનિ છે. ॥ ૧૩ ॥

અર્જુન વૈ પ્રજાપતિઃ । તત્તો હ વૈ તત્ રેતઃ ।

તસ્માદ્ ઇમાઃ પ્રજાઃ પ્રજાયન્તે इति ॥ ૧૪ ॥

અર્જુન-અર્જુન વૈ-નિશ્ચય પ્રજાપતિઃ-પ્રજાપતિ છે. તત્-તેમાંથી હ-જ વૈ-નિશ્ચય તત્-તે પ્રજાને ઉત્પન્ન કરવાવાળું રેતઃ-વીર્ય અને છે. -इति-બસ તસ્માદ્-તે વીર્યમાંથી જ ઇમાઃ-આ તમામ પ્રજાઃ-પ્રજાઓ પ્રજાયન્તે-ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

અત્ર નિશ્ચય પ્રજાપતિ છે. તેમાંથી જ નિશ્ચય તે વીર્ય અને છે. બસ તે વીર્યમાંથી જ આ તમામ પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

આમ આગલા મંત્રમાં દિવસાતને પ્રજાપતિ તરીકે વર્ણવ્યા. પણ ઉત્પત્તિક્રમ અહીં જ ખલાસ થતો નથી. આથી હવે એવું જો છેલ્લું અને અંત્ય-સીધું પગલું છે તે ઋષિ બતાવે છે. હે શિષ્યો ! અત્રને જ આપ

પ્રજાપતિં જાણો. દિનરાતની અવધિમાં ઉગેલું અન્ન જ પ્રજાપતિ છે. અન્ન કેવી રીતે પ્રજાપતિ હોય? ઋષિ કહે છે કે અન્નથી વીર્ય ઉપજે છે. એ અન્નજન્ય વીર્ય શાસ્ત્રીય રીતે જ્યારે સ્ત્રીસિક્ત થાય છે ત્યારે જ ઇન્દ્રિયજન્ય લાઇને આ પ્રત્યક્ષ પ્રજાઓ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયજન્ય લાઇને આપેલા અન્નનો પરિપાક થતાં વીર્ય દ્વારા પ્રજામાત્રની ઉત્પત્તિ થાય છે એમ અહીં સુધીમાં ઋષિએ વિવક્ષણ શૈલીથી પ્રતિપાદિત કર્યું. ॥ ૧૪ ॥

तत् ये ह वै तत् प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनं उत्पादयन्ते ।
तेषां एव एष ब्रह्मलोकः तेषां तपः ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं
प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

તત્=તે એ=જેઓ વૈ=નિશ્ચય તત્=તે હ=પ્રસિદ્ધ પ્રજાપતિવ્રતં=પ્રજાપતિના વ્રતનું (રાત્રિ સ્ત્રીસંયોગરૂપ વ્રતનું) ચરન્તિ=આચરણ કરે છે તેઓ મિથુનં=જોડકાને (પુત્રપુત્રીરૂપી બન્ને પ્રકારનાં સંતાનને) ઉત્પાદયન્તે=ઉત્પન્ન કરે છે. તથા તૈષાં=તેઓને માટે એવ=જ એવ=આ અન્ન જેવા ચમકાવેલા બ્રહ્મલોકઃ=બ્રહ્મલોક છે તૈષાં=જેઓમાં તૈષાં=તપઃ=તપ બ્રહ્મચર્યં=બ્રહ્મચર્ય તથા યૈષુ=જેઓમાં સત્યં=સત્ય-સત્યાધ્ય પ્રતિષ્ઠિતમ્=સ્થિર છે. ॥ ૧૫ ॥

તેઓ જેઓ નિશ્ચય તે પ્રસિદ્ધ પ્રજાપતિવ્રતનું આચરણ કરે છે તેઓ જોડકાને ઉત્પન્ન કરે છે તથા તેઓને મળે જ આ અન્ન જેવા ચમકાવેલા બ્રહ્મલોક ॥ જેઓમાં તપ, બ્રહ્મચર્ય તથા જેઓમાં સત્ય સ્થિર છે. ॥ ૧૫ ॥

આગલા મન્ત્રમાં અન્નના સારરૂપ વીર્ય દ્વારા પ્રજા ઉપજે છે એમ ઋષિએ સાબિત કર્યું. હવે તેમાંથી ફળતા નિગમન દ્વારા ઉપસંહાર કરતાં ઋષિ કહે છે કે હે શિષ્યો! જે પ્રાણીઓ આ ‘પ્રજાપતિવ્રત’-પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાનું વ્રત-શાસ્ત્રીય નિયમ પાળે છે તેઓ જ પુત્રપુત્રીરૂપી પુણ્ય પ્રજાને ઉપજાવી શકે છે. અર્થાત્ વિધિપૂર્વકનો સ્ત્રીસંયોગ સુસંતતિને ઉપજાવવામાં સમર્થ થાય છે. તેવા લોકોને પ્રકૃતિની નિદા જ અતે મળે છે. પણ જેઓમાં તપ, બ્રહ્મચર્ય અને સત્યની પ્રતિષ્ઠા હોય છે એટલે કે જેના જીવનમાં તપ વગેરેની સ્થિરતા છે તેમને જ બ્રહ્મલોક એટલે કે વિશાળ જ્ઞાનપ્રકાશવાળા ‘આત્માનું’ ધામ પ્રાપ્ત થાય છે. અને માણસે તો માણસ હોઇને બ્રહ્મલોક-જેમવાદ પ્રકાશવાળા જગ્યા-આત્માની પ્રાપ્તિ કરવી ધટે. ॥ ૧૫ ॥

तेषां गसौ ब्रह्मलोकः न येषु जिह्नं अनृतं न माया च ॥ १६ ॥

અને તેણાં=તેઓ માટે અસૌ-તે નિષ્પાપ (શુદ્ધ) વ્રહ્મલોકઃ-અહલોક (સૂર્યની પેરે ચમકાવેલો અહલોક છે) યેષુ-જેઓમાં ન-નથી જિહ્વા-કુટિલતા નથી અનૃત-જૂઠું ચ-તથા ન-નથી માયા-દેખાવો-કપટી આચરણુ-દાંભિકતા. ॥ ૧૬ ॥

અને તેમને માટે તે નિષ્પાપ-શુદ્ધ, સૂર્યની પેરે ચમકાવેલો અહલોક છે, જેમનામાં કુટિલતા-જૂઠું કે દાંભિકતા નથી. ॥ ૧૬ ॥

તપ વગેરેની જેમનાંમાં પ્રતિષ્ઠા છે તેમને જ આત્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ઋષિએ કહ્યું. પણ એટલું જ ખસ નથી. આત્માના અનાવૃત દર્શન માટે બીજી પણ લાયકાત જરૂરી છે. ઋષિ કહે છે કે હે શિષ્યો! મેં આપને જે આત્મપ્રકાશની વાત કરી, તે નિષ્પાપ-શુદ્ધ આત્મલોક, જેમનામાં કુટિલતા જૂઠું કે દાંભિકતા નથી તેમને જ માટે અનામન છે. અર્થાત્ આત્મપ્રેમીએ માટે કુટિલતા-જૂઠું તથા દાંભિકતા વર્જ્ય છે. વ્યવહારમાં કે પરમાર્થમાં-કાષ્ઠપણ ઠેકાણું, વાંકાઈ-જૂઠું કે દાંભિકતા રાખવાની જરૂર નથી. કેમકે કુટિલતા-વકતા વગેરે આત્માને દાંધી દે છે. આથી જે માણસે આત્માનું દર્શન કરવું હોય તેણે તપ, અહચર્ય-સત્યનું સેવન કરવું. કુટિલતા-અનૃત અને માયાનો ત્યાગ કરવો. ॥ ૧૬ ॥

॥ इति प्रथमः प्रश्नः ॥

॥ हरिः ॐ तत् सत् ॥

॥ अथ प्रश्नोपनिषदि द्वितीयः प्रश्नः ॥

अथ ह एनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ, - भगवन् ! कति एव देवाः
प्रजां विधारयन्ते, कतरे एतत् प्रकाशयन्ते, कः पुनः एषां
वरिष्ठः इति ॥ १ ॥

अथ = હવે વૈદર્ભિઃ = વિદર્ભના પુત્ર ભાર્ગવઃ = ભાર્ગવે એનં = એ હ = પ્રસિદ્ધ
ઋષિ પિપ્પલાદને इति = આ પપ્રच्छ = પૂછ્યું ભગવન્ = હે ભગવન્ ! કતિ = કેટલા
एव = નિશ્ચય દેવાઃ = દેવો પ્રાણીઓના પ્રજાં = શરીરોને વિधारयन्ते = ધારણ કરે
छे - ઊભાં રાખે છે कतरे = કેટલા તેઓમાંથી एतत् = એમાં પ્રकाशयन्ते = પ્રકાશ
करे છે. અને कः = કોણ पुनः = વળી एषां = એઓમાં वरिष्ठः = સૌથી
श्रेष्ठ છે ? ॥ ૧ ॥

ત્યાર બાદ વિદર્ભના પુત્ર ભાર્ગવે એ પ્રસિદ્ધ ઋષિ પિપ્પલાદને આ પૂછ્યું -
“ ભગવન્ ! નિશ્ચય કેટલા દેવો પ્રાણીઓના શરીરોને ધારણ કરે છે ? કેટલા તેઓમાંથી
એમાં પ્રકાશ કરે છે ? અને કોણ વળી એઓમાં શ્રેષ્ઠ છે ? ॥ ૧ ॥ ”

પહેલા પ્રશ્નમાં શિષ્યે શુરને સમસ્ત જગત્ની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી થાય છે
એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો. તેનો શુરે એ સુંદર અને સત્ય તથા શિવતમ ઉત્તર
વાળ્યો. ઇશ્વરની ઇચ્છા એ જગત્ની ઉત્પત્તિમાં મુખ્ય છે. ઇચ્છા કર્યા બાદ
પરમાત્માએ અત્યંત તપ તપ્યું. એ તપના પરિણામે સમસ્ત ચરાચર જગતને
ઉપજાવવાને સમર્થ એવું પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જોડું ઉપજાવ્યું. તે જોડાંએ
કાલક્રમે વીર્યભૂત અન્ન દ્વારા પ્રાણીઓનાં શરીર ઉપજાવ્યાં. આમ પરમાત્માની જ
ધનીભૂત ઇચ્છાસ્વરૂપ આ સમસ્ત જગત છે એવો એનો નીચોડ વાળ્યો.
પરમાત્માની ઇચ્છા અનવગાહ છે. આમ પ્રજાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ એ
શિષ્યે જાણ્યું. હવે બીજા શિષ્ય નામે વૈદર્ભિ ભાર્ગવે શુરેવને પ્રશ્ન પૂછે છે.
ક્યાંથી કાલ્યાણને જ્યાં છોડ્યું હતું ત્યાંથી જ વૈદર્ભિ ભાર્ગવે આગળ પ્રશ્નનું
ઉત્થાન કરે છે. ભગવતી શ્રુતિ કહે છે કે ત્યાર બાદ વિદર્ભના પુત્ર ભાર્ગવે
ભગવાન પિપ્પલાદને પૂછ્યું કે હે ભગવન્ ! આપે ઠીક ઠીક ઉત્તર વાળ્યો છે.
પ્રાણીઓનાં શરીરો કેવી રીતે ઉપજ્યાં તે સમજાવ્યું. હવે કૃપા કરીને અમારાં

હૃદયમાં આ ખીછા છાસા થઈ છે તેની શાન્તિ કરે ! હે ભગવન્ ! પરમાત્માએ ઉપજાવેલાં આ પ્રાણીશરીરોને કેટલા દેવો ધારણ કરે છે ? તે દેવો પૈકી કેટલા દેવો આ શરીરને પ્રકાશિત કરે છે. અને તે તમામ દેવોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ કોણ છે ?

અર્થાત્ વેદર્થિ ભાગવના પ્રશ્નનું આ રહસ્ય છે. શરીરમાં શરીરને ધારણ કરી રાખનારા કેટલા દેવો છે ?-કેટલી ઇન્દ્રિયો છે ? તે ઇન્દ્રિયો પૈકી કેટલી ઇન્દ્રિયો શરીરને અજવાળનારી છે ? અને આ ઇન્દ્રિયોશ્ચી દેવોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ કોણ છે ? સ્પૃશ્ય દેહ વિષે જાણ્યા બાદ સૂક્ષ્મ ઇન્દ્રિયો અને એ સમસ્ત ઇન્દ્રિયોના પ્રેરક અને આશ્રયસ્થ પ્રાણને લગતી છાસા યોગ્યતમ છે. ॥૧॥

तस्मै स ह उवाच-आकाशो ह वै एषः देवः वायुः अग्निः आपः, पृथिवी, वाहू, मनः चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रकाश्य अभिवदन्ति,-
“वयम् एतत् वाणं अवष्टभ्य विधारयामः” इति ॥ २

તસ્મૈ = તેને સ = તે હ = પ્રસિદ્ધ સ્વપિએ ઉવાચ = કહ્યું. એષઃ = આ વૈ = નિશ્ચય હ = પ્રસિદ્ધ આકાશઃ = આકાશ દેવઃ = દેવતા છે વાયુઃ = વાયુ અગ્નિઃ = અગ્નિ, આપઃ = જલ તથા પૃથિવી = પૃથિવી દેવતા છે શરીરને ધારણ કરવાવાળા, અને વાહુ = વાણી = વાગિન્દ્રિય, મનઃ = મન ચક્ષુઃ = નેત્ર ચ = તથા ત્વચા, દ્રાણ તથા રસનેન્દ્રિયની સાથે શ્રોત્ર = કાન દેવતા છે શરીરમાં પ્રકાશ કરવાવાળા. તે = તે આ (વાગ્ આદિ દેવતા) બધા પોતપોતાની સક્તિનો પ્રકાશ્ય = પ્રકાશ કરીને = વખાણ કરીને इति = આ પ્રમાણે અભિવદન્તિ = એકબીજાની સામે બોલવા લાગ્યાં-“વયં = અમે જ એતત્ = આ વાણં = શરીરને અવષ્ટભ્ય = સડાવે દહને વિધારયामઃ = ધારણ કરીએ છીએ.” ॥ ૨ ॥

તેને તે પ્રસિદ્ધ સ્વપિએ કહ્યું-આ નિશ્ચય પ્રસિદ્ધ આકાશ દેવતા છે, વાયુ, અગ્નિ, જલ તથા પૃથિવી દેવતા છે શરીરને ધારણ કરવાવાળા અને વાગિન્દ્રિય, મન, નેત્ર તથા ત્વચા (ચામડી) દ્રાણ (નાક) તથા રસનેન્દ્રિય (જીભ) સહિત કાન દેવતા છે શરીરમાં પ્રકાશ કરવાવાળા. તે આ બધા દેવો પોતપોતાની સક્તિનાં વખાણ કરી એકબીજાને કહેવા લાગ્યા, “અમે જ આ શરીરને સડાવે દહને ધારણ કરી રહ્યા છીએ.” ॥ ૨ ॥

ભાગવના આ પ્રશ્નનો જવાબ વાળતાં સ્વપિ કહે છે કે હે શિષ્યો ! આપનો પ્રશ્ન ઔચિત્યથી ભરેલો છે. આપને આ ચિપ્પમાં મારો જ

છે તે સંભળાવું છું. આપ સાવધાન ગિતે શ્રવણ કરો. 'આ શરીરને ધારણ કરનારા નિશ્ચય પાંચ દેવતા છે. આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, પાણી અને પૃથ્વી એ આ પાંચ દેવતાઓના નામો છે. અર્થાત્ હે શિષ્યો! આપે દેવોને લગતો પ્રશ્ન કર્યો છે. આ શરીર પાંચ દેવોના દેવનવાળું છે. એ, પાંચતા પંચીકરણના પરિણામે આ શરીર ધારણ કરાયેલું છે. શરીર એટલે જ આ પાંચનો મેળો છે. એ પાંચમાંથી એક પણ પ્રમાણમાં વતુઓછું થાય તો શરીર ટળી જાય છે. માટે આ પાંચ મહાબૂત શરીરને ધારણ કરનારા પાંચ દેવતા છે એમ આપ નક્કી સમજો આ પાંચ દેવો જ, ખીજા ઇન્દ્રિયોરૂપી દેવોના પણ આશ્રવ-બૂત છે. આથી યદ્યપિ દેવ શબ્દ ઇન્દ્રિયનો વાયક છે; પણ અહીં ઋષિ ઇન્દ્રિયોના આધારરૂપ આ પાંચને પણ દેવ તરીકે ઓળખાવે છે.

હે શિષ્યો! આમ આ પૃથિવી આદિ પાંચ શરીરના ધારક દેવો છે. અને વાગાદિ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને ઓત્રાદિ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા ઉભયેન્દ્રિયાત્મક મન એમ અગિયાર ઇન્દ્રિયો એ આ શરીરમાં પ્રકાશ કરનારા દેવો છે. અર્થાત્ આ અગિયાર ઇન્દ્રિયો પોતાના અગિયાર વિષયોને પ્રકાશિત કરતી હોવાથી એમને પ્રકાશક દેવો તરીકે ઋષિ અહીં ઓળખાવે છે. આ બધામાં કાન શ્રવણને, ચામડી સ્પર્શને, આંખ રૂપને, જીભ રસને અને નાક ગંધને પ્રકાશિત કરે છે. પગ વિહારને, હાથ આધારને, વાગ વાણીને, શુદ્ધ મગ્ન-વિસર્જનને અને ઉપસ્થ સંભોગમન્ય આનંદને પ્રકાશિત કરે છે. મન સંકલ્પવિકલ્પને પ્રકાશિત કરે છે. દૂરકર્મા આ અગિયારનાં જે કર્મો તે જ જીવન સમસ્તનો સરવાળો છે ।

આમ આ દેવો શક્તિશાળી છે. અને શક્તિનો તે બધાને મદ થાય । તે બધા દેવો પોતપોતાની શક્તિનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. સૌને પોતામાં ખીજા સૌ કરતાં ચઢિયાતી શક્તિ લાગી । આથી તે બધામાં અહમહમિકા ઉપજી. તે પરસ્પરમાં કહેવા લાગ્યા-અમો જ આ શરીરને ટેકવી રહ્યા છે. અમો છીએ તો આ શરીર ધારણ કરાયેલું છે । અમારી ગેરહાજરીમાં શરીર તૂટી પડે । આમ તે બધા દેવો સ્તબ્ધભાવે પોતપોતાનાં વખાણ કરી ચૂક્યા. સૌ પોતાને સર્વોચ્ચ માનવા લાગ્યા ! ॥ ૨ ॥

તાન્ યરિષ્ઠઃ પ્રાણઃ ઉવાચ "મા મોહં આપદ્યથ, મહં एव एतत् पञ्चधा मात्मानं प्रविभज्य, एतत् पाणं अयष्टभ्य विधारयामि" इति ॥ ૩. ॥

તાત્ત્વ=તેમને વરિષ્ઠઃ=સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રાણઃ=પ્રાણે હતિ=આમ ઉવાચ=કહ્યું-
મા=૨જે મોહં=અવિવેકને આપણ=પ્રાપ્ત થતા. અહં=હું. એન=જ' એતત્=
આ આત્માનં=મારી જાતને પદ્ધતિ=પાંચ પ્રકારે પ્રવિભજ્ય=વહેંચીને એતત્=આ
પ્રાણ=શરીરને અઘ્રદ્ધવા=થંભાવીને વિધારયાનિ=ધારણ કરી રાખું છું. ॥ ૩૦ ॥

તેમને સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રાણે આમ કહ્યું-“ ૨જે અવિવેકને પ્રાપ્ત થતા. હું જ' આ
મારી જાતને પાંચ પ્રકારે વહેંચી, આ શરીરને થંભાવીને ધારણ કરી રહ્યો છું. ॥૩૦॥

આ જ્યારે બધા દેવો પોતાને જ શ્રેષ્ઠતાની અંજલિ આપવા લાગ્યા
અને પોતે કોઈ બીજાને જ આધારે ટકી રહેલા છે-વર્તી રહેલા છે. એ જૂઠી
ગયા ત્યારે તેમને ઠેકાણે લાવવા માટે-તેમને સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રાણે કહ્યું કે હે
દેવો ! ૨જે તમે મોહને પ્રાપ્ત થતા ! હું જ' મારી જાતને પાંચરૂપે વહેંચી નાંખી
આ બાણુને-શરીરને થંભાવીને ધારણ કરું છું. અર્થાત્ ઋષિ અહીં દેવોમાં
સર્વશ્રેષ્ઠ કયો તેનો નિર્ણય આપે છે. ઉપર કહેલી અગિયારે ઇન્દ્રિયોનો પ્રાણ
ને ક્ષીણ થઈ જાય તો તે તે દેવની તે તે શક્તિ વિલાસ જાય ! આથી
પરસ્પરમાં પરસ્પરેનું શ્રેષ્ઠત્વ પ્રતિપાદિત કરતા દેવોને સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રાણુ દેવતાએ
કહ્યું કે દેવો ! આ તમારો અવિવેક છે. એટલે આપને આપની શક્તિ વિશે
સ્પષ્ટ ખ્યાલ નથી ! કેને લાગે તમારામાં તમારી લાગતી શક્તિ છે એનો
આપને ચોક્કસ ખ્યાલ નથી ! હું પ્રાણુ જ પ્રાણુ, અપાન બંને પાંચ રૂપે મારી
જાતને વહેંચી નાંખી આ શરીરને થંભાવી ટકાવી રાખું છું. અને આ વાત
તદ્વન સત્ય છે. વાસ્તવિક જીવનનો અનુભવ આમ જ કહે છે. આંધળો પથ
જ્યાં સુધી પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી જીવે છે. એ જ મુજબ તે તે ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ
ન થાય તો પણ માણસ જીવે છે એટલે કે શરીરને તો ધારણ કરે છે જ.
આથી પૃથ્વીથી માંડી મન આદિના તમામ દેવોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રાણુ છે. ॥૩૧॥

તે અથર્વદ્વાનાઃ યમૂયુઃ। સઃ અભિમાનાત્ ઋષેર્વે ઉત્ક્રામન્તે હવ।
તસ્મિન્ ઉત્ક્રામન્તિ અથ હત્તરે સર્વે યય ઉત્ક્રામન્તે, તસ્મિન્ ચ
પ્રતિષ્ઠમાને સર્વે યય પ્રાતિષ્ઠન્તે। તદ્ યથા મલ્લિકાઃ મધુકર-
રાજાનં ઉત્ક્રામન્તં સર્વાઃ યય ઉત્ક્રામન્તે, તસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠમાને
સર્વાઃ યય પ્રાતિષ્ઠન્તે, યથં ચાક્ મનઃ ચક્ષુઃ શ્રોત્રં ચ। તે પ્રીતાઃ
પ્રાણં સ્તુન્વન્તિ ॥-૪ ॥

તે=તે. યાણી આદિ સૌ દેવતાઓ પ્રાણની વાતમાં અથર્વદ્વાનાઃ =
અથર્વદ્વાણુ યમૂયુઃ=યથા. ત્યારે સઃ=તે પ્રાણુ અભિમાનાત્=અભિમાનથી

ઋષ્ય=ઉપર-શરીરથી બહાર બહારે ઉત્ક્રમતે દ્વ=નીકળતો ન હોય એવો થયો
 તસ્મિન્=તે ઉપર-શરીરની બહાર ઉત્ક્રમતિ=નીકળતા જેવો થતાં બ્યન્દ્વે
 ઇતરે=બીજા સર્વે=બધા એવ=જ ઉત્ક્રમન્તે=ઉપર-શરીરની બહાર બહારે
 નીકળ્યા. ચ=અને તસ્મિન્=તે પ્રતિષ્ઠમાને=પ્રતિષ્ઠિત થતાં-સ્વસ્થાનમાં સારી
 રીતે સ્થિત થતાં સર્વે=બધા એવ=જ પ્રતિષ્ઠન્તે=પ્રતિષ્ઠિત થયાં. તત્=તેઓ
 યથા=જેમ મક્ષિકા=મધમાખીઓ, ઉત્ક્રમન્તે=મધપૂડને છોડીને નિકળતા-
 (ઉડી જતા) મધુકરરાજાને=મધુકર રાજાની (મધમાખના રાજાની) પાછળ
 સર્વાઃ=બધી એવ=જ ઉત્ક્રમન્તે=ઉપર નીકળી જાય (ઉડી જાય) છે ચ=
 અને તર્ણિન્=તે પ્રતિષ્ઠમાને=પ્રતિષ્ઠિત થતાં-પોતાની જગ્યાએ સારી પેઠે
 સ્થિત થતાં સર્વાઃ=બધી એવ=જ પ્રતિષ્ઠન્તે=પ્રતિષ્ઠિત થાય છે એવ=એ જ
 રીતે વાક્ મનઃ ચક્ષુઃ શ્રોત્રં ચ=વાણી, મન, નેત્ર તથા કાન થયાં. તે=તેઓ
 પ્રીતાઃ=પ્રસન્ન થયેલા હોઇને હવે પ્રાણ=પ્રાણની સ્તુત્વન્તિ=સ્તુતિ કરે છે. ॥ ૪ ॥

તે વાગુ આદિ સૌ દેવો પ્રાણની વાતમાં અશ્રદ્ધાળુ થયા, ત્યારે તે પ્રાણ
 અભિમાનથી ઉપર બહારે નિકળ્યો ન હોય એવો થયો. તેને ઉપર નીકળતાં હવે બીજા
 બધા જ દેવો બહારે શરીરની ઉપર-બહાર નીકળી ગયા. અને તે પ્રાણ પ્રતિષ્ઠિત
 થતાં બધા જ પ્રતિષ્ઠિત થયા, જેમ મધપૂડને છોડીને ઉડી જતા મધુકરરાજાની
 પાછળ બધી જ મધમાખો ઉડી જાય છે અને તેને પ્રતિષ્ઠિત થતાં બધી જ પ્રતિષ્ઠિત
 થાય છે એ જ રીતે વાણી, મન, નેત્ર અને કાન થયાં. પ્રસન્ન થયેલા તે દેવો હવે
 પ્રાણની સ્તુતિ કરે છે. ॥ ૪ ॥

પણ કહેવા માનથી તો કોઇને શ્રદ્ધા થતી નથી. અમરકાર વગર નમરકાર
 નથી એવો સામાન્ય અનુભવ છે. પરિણામ પ્રાણે બધા દેવોને કહ્યું કે હું જ
 જાતને પાંચ પ્રકારે વહેંચી આ શરીરને ધારણ કરું છું, ત્યારે પ્રાણની આ
 વાતમાં વાગુ વગેરે બીજા દેવોને શ્રદ્ધા બેડી નહિ. તેમને એમ લાગ્યું કે
 આ પ્રાણ વળી પોતાની જ મહત્તા બતાવવા માંગે છે. આથી તે તમામ
 દેવોએ પ્રાણની વાતને હસી કાઢી. ત્યારે પ્રાણે પોતાની શક્તિનો પરચો
 બતાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે પ્રાણ ગૌરવપૂર્વક બહારે શરીરમાંથી નિકળ્યો ન
 હોય એવો થયો. એટલે કે પ્રાણે બહારે શરીરને છોડવાની તૈયારી કરી. શરીરને
 છોડ્યું તો નહિ પણ બહારે છોડવાની તૈયારી કરી અને જ્યાં પ્રાણે શરીરમાંથી
 નીકળવાની તૈયારી કરી કે બીજા બધા દેવોના પણ મોતિયાં મરી ગયાં! તે
 પણ બહાર નીકળ્યા જેવા થઈ ગયા. અર્થાત્ પ્રાણે પોતાની જ્યાં ક્ષીણતા
 બતાવી કે તરત પ્રાણના આધારે સ્પન્દન કરતા બીજા તમામ દેવો પણ ક્ષીણ

યદ ગયા ! આમ જ્યારે દેવાની લાંચારી ચર્ધ ત્યારે પ્રાણુ પાછો શરીરમાં પ્રતિષ્ઠ થયો ! એટલે કે ઉત્ક્રમણ કરતાં અટક્યો અને વળી પોતાની પ્રાણુન શક્તિથી શરીરમાં સ્ફુર્તિ આણી. જ્યાં પ્રાણુ પ્રતિષ્ઠિત થયો કે તરત બીજા દેવામાં પણ સ્ફુર્તિ આવી ! બધા દેવાને ખાતરી ચર્ધ ગર્ધ કે અંધારામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રાણુ છે. પ્રાણુને લીધે જ અમારી તાકાત છે ! પ્રાણુની ક્ષીણતા સમજતા હપર બીજા ઇન્દ્રિયોની ક્ષીણતા સમજતાનો આધાર છે એ વાતને ઋષિ કાવ્યમયતાથી વર્ણવે છે. કહે છે કે જેમ મધપૂડાને છોડીને ઉડી જતા મધુકરરાજની પાછળ બધી જ મધમાખો ઉડી જાય છે અને તેને પ્રતિષ્ઠિત થતાં બધી જ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે તેજ મુજબ શરીરરૂપી મધપૂડાને છોડીને ઉડી જતા પ્રાણુરૂપી મધુકરરાજની પાછળ ઇન્દ્રિયોરૂપી તમામ મધમાખો ઉડી જાય છે અને તેને પ્રતિષ્ઠિત થતાં તેઓ પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. શરીર એ મધપૂડો છે. સંસાર એ ફૂલભાગ છે. ઇન્દ્રિયો એ 'મધમાખીઓ' છે. પ્રાણુ મધમાખોનો રાજા છે. સંસારની પ્રત્યેક ચીજ એ એક એક ફૂલ છે. એ પ્રત્યેક ફૂલમાં ત્રિદોષધ્વન રસમય અદૃશ્ય મધ રહેલું છે. એ મધ તે ખરા અર્થમાં પરમરસમય પરમાત્મા છે ! સંસારના ફૂલભાગના પ્રત્યેક વસ્તુરૂપી ફૂલમાં છુપાયેલાં, ત્રણ ગુણરૂપી ત્રિદોષને હણનારાં, રસમય અદૃશ્ય મધને ચૂસી શરીરરૂપી મધપૂડાના છિદ્રેછિદ્રમાં તેને સંચિત કરી શરીરના મધુપુટના અધિષ્ઠાતા જીવને તે સુખત કરવા માટે ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણુરૂપી મધમાખોની પ્રવૃત્તિ હોવી ઘટે એવો અહીં ધ્વનિ છે ! આ ધ્વનિ રસિકને સમજાશે. આમ જ્યારે પ્રાણુ સર્વશ્રેષ્ઠ તરીકે સાબિત થયો ત્યારે દેવાએ તેનો વિજય સ્વીકાર્યો અને પ્રાણુની પ્રસન્નહૃદયે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. જીવન અને મૃત્યુ પ્રાણુને આધીન છે એમ સમજાયા પછી કેમ પ્રાણુની સ્તુતિ કરવા દેવા ન શ્રેયાય ! ॥ ૪ ॥

एषोऽग्निः तपति एष सूर्यः एषः पर्जन्यः मघवानेपः ।
वायुः एषः पृथिवी रयिः देवः, सद् असद् अमृतं च यत् ॥ ५ ॥

एषः=આ પ્રાણુ અગ્નિः=અગ્નિ બનીને તપતિ=તપે છે. एषः=એ પ્રાણુ સूर्यः=સૂર્ય બનીને પ્રકાશે છે. एषः=એ પ્રાણુ पर्जन्यः=મેઘ વધને વરસે છે. एषः=એ પ્રાણુ मघवानः=ધનવાળો ઇન્દ્ર છે. एषः=એ પ્રાણુ वायुः=વાયુ છે

પૃથિવી=પૃથિવી છે રયિ=અન્ન છે. દેવ=દેવોનો દેવ છે. સદ્=મૂર્ત-સ્વરૂપ છે. ચ=તથા અસદ્=અમૂર્ત-સુક્ષ્મ છે ચ=અને એ જ છે તે વસ્તુને અમૂર્ત=અમૂર્ત છે. ॥ ૫ ॥

આ પ્રાણ અગ્નિ સ્વરૂપે તપે છે. આ પ્રાણ સૂર્યરૂપે પ્રકાશે છે. આ પ્રાણ મેઘ થઈને વરસે છે. આ પ્રાણ ધનવાન ઈન્દ્રરૂપે વર્તે છે. આ પ્રાણવાયુ છે, પૃથ્વી છે, અન્ન છે, દેવોનો દેવ છે. મૂર્ત તથા અમૂર્ત છે અને એ જ છે તે જ અમૂર્ત છે. ॥ ૫ ॥

પ્રાણનું માહાત્મ્ય જાણી પ્રાણની સ્તુતિ કરતા તે દેવોને પ્રાણની સર્વશ્વતા ભાસવા લાગી છે. પ્રાણ એટલે જીવન અને એ પ્રાણ જ બ્રહ્માની સમસ્ત વસ્તુરૂપે સ્થાપન કરી રહ્યો છે. દેવો કહે છે કે આ પ્રાણ અગ્નિ સ્વરૂપે તપે છે. સૂર્યરૂપે પ્રકાશે છે. મેઘરૂપે વરસે છે. ઇન્દ્રરૂપે વર્તે છે. એ વાયુરૂપે વાય છે. પૃથ્વીરૂપે જતો છે. એ અન્નરૂપ છે. દેવોનો પણ એ દેવ છે. એ કાર્મરૂપ અને કારણરૂપ-મૂર્તામૂર્તરૂપ છે અને અમૂર્તની પ્રાપ્તિનું સાધન પણ એ જ છે. અગ્નિથી માંડીને અમૂર્ત સુધીની તમામ વસ્તુઓ એ પ્રાણશક્તિનાં જ વિરહરૂપ છે. કેમકે એ જીવનનાં સાધનો છે. આથી સર્વરૂપ પ્રાણ સ્તુત્ય છે. ॥ ૫ ॥

અરાઃ इव रथनाभौ प्राणे सर्वे प्रतिष्ठितम् ।

ऋचो यजूंषि. सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

इव=જેમ રથનાભૌ=રથના પેંડાની નાભિમાં અરાઃ=આરાઓ જગપ્રેક્ષા છે તેમ પ્રાણે=પ્રાણમાં સર્વે=બધું પ્રતિષ્ઠિતમ્=જગપ્રેક્ષુ છે. ઋચુ છે. ઋચઃ=ઋચાઓ. યજૂંષિ=યજુ સામાનિ=સામ ક્ષત્રં=ક્ષત્રિય ચ=અને જે બ્રહ્મ=બ્રહ્મણ છે. ॥ ૬ ॥

જેમ રથચક્રની નાભિમાં આરાઓ તેમ પ્રાણમાં સધળું-ઋચાઓ-યજુ-સામ ક્ષત્રિય તથા બ્રહ્મણ, બધું-કરેકામ રહેલું છે. ॥ ૬ ॥

દેવોએ પ્રાણની સર્વશ્વતા જોઈ. હવે સર્વની પ્રતિષ્ઠારૂપે પણ પ્રાણનો જ મદા મહિમા તેમને જોતા થયેલો દેખાતા કહે છે કે રથના પેંડાની નાભિમાં જેમ બધા આરાઓ તેમ ઋચા વગેરે વેદમંત્રો તથા ક્ષત્રિય તથા બ્રહ્મણ બધું પ્રાણમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. અર્થાત્ વિદ્યા-બ્રહ્મજ્ઞાન અને બુદ્ધિબળની પ્રતિષ્ઠા પ્રાણ છે. ॥ ૬ ॥

પ્રજાપતિઃ ચરસિ ગર્ભે, ત્યમેવ પ્રતિજ્ઞાયસે । તુભ્યં પ્રાણ પ્રજાઃ
તુ હમાઃ યલિં હરન્તિ યઃ પ્રાણૈઃ પ્રવિતિષ્ઠસિ ॥ ૭ ॥

તું પ્રજાપતિ=ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓનો સ્વામી હોઈને ગર્ભમાં ચરસિ=ચાલે છે. વર્તમાન છે. ત્વમ્=તું એવ=જ પ્રતિજ્ઞાયસે=ફરી ઉત્પન્ન થાય છે. તુભ્યં=તારે માટે તુ=જ પ્રાણ=હે પ્રાણ ! હમાઃ=આ બધી પ્રજાઃ=પ્રજાઓ યલિં=ભેટ હરન્તિ=લાવે છે, ય=જે તું પ્રાણૈઃ=અપાન, સમાન આદિ બીજા પ્રાણો સહિત શરીરમાં પ્રવિતિષ્ઠસિ=પ્રતિષ્ઠિત છે. ॥ ૭ ॥

તું ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓનો સ્વામી હોઈને ગર્ભમાં ચાલે છે. તું જ વળી ઉત્પન્ન થાય છે. તારે માટે જ હે પ્રાણ ! આ બધી પ્રજાઓ ભેટ લાવે છે-જે તું અપાનાદિ બીજા પ્રાણો સહિત શરીરમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. ॥ ૭ ॥

વળી હે પ્રાણ ! તું પ્રાણીમાત્રનો સ્વામી હોઈને ગર્ભમાં પણ તું જ વર્તી રહ્યો છે. તું જ તે તે રૂપે જન્મે છે. અપાન વગેરે બીજા આત્મભેદો સહિત તું જ શરીરમાં પ્રતિષ્ઠિત છે અને તારી સમક્ષ જ બધીય પ્રજાઓ, રાગ આગળ નેમ, તેમ ભેટ ધરે છે. ॥ ૭ ॥

દેવાનાં અસિ ઘનિહતમઃ, પિતૃણાં પ્રથમા સ્વધા ।

ઋષીણાં ચરિતં સત્યં અથર્વાઙ્ગિરસાં અસિ ॥ ૮ ॥

દેવાનાં=દેવતાઓનો=જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો ઘનિહતમઃ=સૌથી ઔષ્ઠ દલિ લઇ જનાર=મસ્તકમાં પહોંચાડનાર અસિ=તું છે. પિતૃણાં=પિતરાના=કર્મેન્દ્રિયોના પ્રથમા=મુખ્ય સ્વધા=અન્ન લઈ જનારો તું છે. અને અથર્વાઙ્ગિરસાં=અથર્વાંગિરા ઋષીણાં=ઋષિઓનું=અથર્વ વેદના મત્રોના દષ્ટા પ્રવક્તા ઋષિઓનું, સત્યં=સાચું ચરિતં=ચરિત્ર=આચરણ તું જ અસિ=છે. ॥ ૮ ॥

દેવાનો સૌથી ઔષ્ઠ દલિ લઈ જનારા-જ્ઞાનેન્દ્રિયોને ખોરાક પહોંચાડનાર તું સૌથી ઔષ્ઠ છે. પિતરાના મુખ્ય અન્ને પહોંચાડનાર-કર્મેન્દ્રિયોને મુખ્ય ખોરાક પહોંચાડનાર તું સૌથી ઔષ્ઠ છે. અથર્વાંગિરા ઋષિઓનું સત્ય આચરણ પણ તું જ છે. ॥ ૮ ॥

વળી તે દેવો કહે છે કે હે પ્રાણ ! જ્ઞાનેન્દ્રિયોને તેમનો ઔષ્ઠ ખોરાક પહોંચાડનાર પણ તું જ છે. કર્મેન્દ્રિયોને તેમનો મુખ્ય ખોરાક પહોંચાડનાર પણ તું જ છે અને અથર્વવેદના દષ્ટા અને પ્રવક્તા ઋષિઓનું સત્યચરિત

પણુ તું જ છે અર્થાત્ સ્વસ્થ અને સખળ પ્રાણ એ સ્વસ્થ અને સખળ ઇન્દ્રિયો હોવામાં કારણરૂપ છે. પ્રાણ વશ ચંતાં બીજી તમામ ઇન્દ્રિયો પ્રત્યાહન થાય છે અને એ પ્રત્યાહારની દશામાં મનુષ્યને જે જ્ઞાન થાય છે-તેનાથી જે આચરણ થાય છે તે સદા ઋત-સત્ય જ હોય છે. ॥ ૮ ॥

इन्द्रः त्वं प्राण !, तेजसा रुद्रः नसि । परिरक्षिता
त्वं अन्तरिक्षे चरसि । सूर्यः त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

પ્રાણ = હે પ્રાણ ! ત્વં = ઐશ્વર્યની દૃષ્ટિએ ઇન્દ્રઃ = ઇન્દ્ર છે. તેજસા = તેજની દૃષ્ટિએ રુદ્રઃ = રુદ્ર અસિ = તું છે. ત્વં = તું પરિરક્ષિતા = ચોમેરથી રક્ષણ કરનાર વાયુરૂપે થઇ અન્તરિક્ષે = આકાશમાં ચરસિ = વહી રહ્યો છે. ત્વં = તું જ્યોતિષાં = તમામ જ્યોતિઓનો પતિ = સ્વામી સૂર્યઃ = સૂર્ય છે. ॥ ૯ ॥

હે પ્રાણ ! તું ઐશ્વર્ય ઇન્દ્ર છે. તેને રુદ્ર છે. અમારું ચોમેરથી રક્ષણ કરનાર તું અન્તરિક્ષમાં વાયુરૂપે વહી રહ્યો છે. તું તમામ જ્યોતિઓનો સ્વામી સૂર્ય છે.

વળી હે પ્રાણ ! તું ઐશ્વર્ય ઇન્દ્ર છે. તેને રુદ્ર છે. અમારું ચોમેરથી રક્ષણ કરનાર તું અન્તરિક્ષમાં વાયુરૂપે વહી રહ્યો છે. તું : ભૌતિકજ્યોતિમાં શ્રેષ્ઠ સૂર્ય છે. અર્થાત્ ઉપર કહેલા તમામ દેવતાઓ તું દેવતા તું છે. તારા દેવતે તેઓ દેવતાબાળા છે. સૌમાં પ્રધાન શક્તિરૂપે તું હોઇને સૌ તને પરાધીન છે ! ॥ ૯ ॥

यदा त्वं अभिवर्षसि, अथ इमाः प्राण ! ते प्रजाः, आनन्दरूपाः
तिष्ठन्ति, कामाय अन्नं भविष्यति ॥ १० ॥

યદા = જ્યારે ત્વં = તું મેઘરૂપ થઇને અભિવર્ષસિ = ચોમેર વરસે છે. અથ = ત્યારે પ્રાણ = હે પ્રાણ ! તે = તારી ઇમાઃ = આ બધી પ્રજાઃ = પ્રજાઓ આનન્દરૂપા = આનન્દરૂપા બની તિષ્ઠન્તિ = સ્થિત થાય છે કે હવે કામાય = ઇચ્છાપૂર અન્ન = અન્ન ભવિષ્યતિ = થશે. ॥ ૧૦ ॥

જ્યારે તું મેઘરૂપ થઇને ચોમેર વરસે છે ત્યારે હે પ્રાણ ! તારી આ બધી પ્રજાઓ આનન્દરૂપ બની સ્થિત થાય છે કે હવે ઇચ્છાપૂર અન્ન થશે ! ॥ ૧૦ ॥

વળી હે પ્રાણુ ! તારી મહત્તાની શી સ્તુતિ કરીએ ! જ્યારે તું મેઘરૂપે
આ પૃથ્વી ઉપર વરસે છે ત્યારે તો આ સમસ્ત સૃષ્ટિ આનન્દમાં ગરકાવ થઈ
જાય છે ! હે પ્રાણુ ! એ આનન્દનું એક જ કારણ છે. સમસ્ત પ્રજાના હૃદયમાં
એક જ ભાવ હોય છે કે હવે આ વર્ષે પેટપૂર અન્ન પાકશે ! પ્રાણીમાત્રના
જીવનો આધાર અન્ન છે અને એ અન્નનો આધાર - હે પ્રાણુ ? તું છે.
આથી જ તું મેઘરૂપે વરસતાં પ્રાણીમાત્ર આનન્દમાં ગરકાવ થાય છે ! ॥૧૦॥

व्रात्यः त्वं प्राणं ! एक ऋषिः, अन्ता विश्वस्य सत्पतिः ।

वयं माद्यस्य दातारः, पिता त्वं मातारिष्व ! नः ॥ ૧૧ ॥

પ્રાણ=હે પ્રાણુ ! ત્વં=તું વ્રત્યઃ=અતૂટ પ્રતિવાળો એક=અદ્વિતીય,
ઋષિઃ=ઋષિ તથા વિશ્વસ્ય=તમામને અન્તા=ખાનારો તથા સૌનો સત્પતિઃ=
શ્રેષ્ઠ સ્વામી છે. વયં=અમે તને આદ્યસ્ય=ખાવાને યોગ્ય વસ્તુના દેનારાઓ
માતરિષ્વ=હે આકાશમાં આશનાર ! ત્વં=તું નઃ=અમારો પિતા=પાલક છે. ॥ ૧૧ ॥

હે પ્રાણુ ! તું અતૂટ પ્રતિ, અદ્વિતીય ઋષિ, વિશ્વભક્ષી તથા વિશ્વનો શ્રેષ્ઠ
સ્વામી છે. અમે તને ખાવા યોગ્યના દેનારા અને હે આકાશચારી ! તું અમારો
પાલક છે. ॥ ૧૧ ॥

હે પ્રાણુ ! આટલી જ તારી મહત્તા નથી ! તું અતૂટ પ્રતિવાળો છે !
તું અન્નેડ ઋષિ છે. તું વિશ્વભક્ષી છે અને વિશ્વનો શ્રેષ્ઠ સ્વામી છે. અર્થાત્
પ્રાણીમાત્રને પ્રાણુદાન કરવાતું તારું અતૂટ પ્રત છે. પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં
સંચરતો હોઇને તું સૌનો અન્નેડ દર્શા છે. તું વિશ્વનો વખત આવે ગ્રાસ
કરી જાય છે. અને તું જ વિશ્વનો સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વામી છે. અમે દેવો તને
ખાવા યોગ્ય પદાર્થોના દાતા છીએ અને હે હૃદયાકાશચારી ! અમારું આપેલું
ખાઇને અને તેને રસાદિકમે પરિપાક કરીને તું જ અમારો પાલક બને છે ! ॥૧૧॥

या ते तनूः वाचि प्रतिष्ठिता, या श्रोत्रे, या च चक्षुषि !

या च मनसि सन्तता, शिवां तां कुरु, मा उत्कमीः ॥ ૧૨ ॥

યા=જે તે=તારું તનૂઃ=શરીર વાચિ=વાણીમાં, યા=જે શ્રોત્રે=કાનમાં
ચ=તથા યા=જે ચક્ષુષિ=આંખમાં પ્રતિષ્ઠિતા=પ્રતિષ્ઠિત છે. ચ=અને યા=જે
મનસિ=મનમાં સન્તતા=દેશાયેલું છે. તાં=તેને શિવાં=મંગળરૂપ કુદ=જનાવ
માં=ન ઉત્કમીઃ=બહાર (શરીરથી બહાર) નીકળ. ॥ ૧૨ ॥

જે તારું શરીર વાણીમાં, જે કાનમાં તથા જે નેત્રમાં પ્રતિષ્ઠિત છે અને જે
મનમાં દેશાયેલું છે તેને મંગળરૂપ બનાવ. રખે શરીરની બહાર નીકળે ! ॥ ૧૨ ॥

હે પ્રાણુ ! અમે દેવો તારી સ્તુતિ કરીને તે દ્વારા શું યાચીએ ? ક્રમ
એટલું જ માંગીએ છીએ કે તારી જે પ્રતિમા વાણીમાં, કાનમાં, નેત્રમાં અને
મનમાં ફેલાયેલી છે તેને મંગલમય કરજે. રખે તું શરીરની બહાર જતો !
અર્થાત્ હે પ્રાણુ ! અમારા સ્વરૂપમાં તારી જે આધારદાયિની અને સ્વાસ્થ્ય
પ્રદાયિની શક્તિ ઓતપ્રોત છે તે શક્તિને મંગલમયી બનાવ. જે તારી આપેલી
અમારી શક્તિ મંગલમયી હશે અને અમંગલરૂપ ન હશે તો આ સંસારમાં
અમે મંગલમય ભગવાનને પામીશું. જાણી તું કૃપા કરીને તારી મંગલશક્તિ
શુભ શક્તિ અમારામાં કાયમ રાખ. તું રખે બહાર જતો કેમકે જીવનમાં
ધ્યેયની પ્રાપ્તિ સિવાય જ જે તું બહાર નીકળી જશે તો પછી અમે અને
તું બન્ને અકૃતાર્થ રહીશું. માટે અમારી વિનંતિ તું ધ્યાન ધરજે. ॥ ૧૨ ॥

પ્રાણસ્યેદં વશે સર્વે ત્રિદિવે યત્ પ્રતિષ્ઠિતમ્ । માતા इव
पुत्रान् रक्षस्य, श्रीम्ह प्रहां च विधेहि नः इति ॥ १३ ॥

ઈદં=આ સર્વ=બધું યત્=જે ત્રિદિવે=ત્રણ લોકમાં પ્રતિષ્ઠિતમ્=પ્રતિષ્ઠિત-
મોજીએ છે તે પ્રાણસ્ય=પ્રાણના વશે=વશમાં છે. હે પ્રાણુ ! માતા=માતાની
इव=માફક અમે સૌ પુત્રાન્=પુત્રોની રક્ષસ્વ=રક્ષા કર. શ્રીઃ=ઐશ્વર્યં ચ=તથા
પ્રહ્લાં=સારી જીદ્ધિ ચ=બન્ને નઃ=અમેને વિધેહિ=દે. इति=અસ. ॥ ૧૩ ॥

આ બધું જે ત્રણ લોકમાં મોજીએ છે તે પ્રાણના વશમાં છે. હે પ્રાણુ !
માતાની પેઠે અમે પુત્રની રક્ષા કર ઐશ્વર્ય તથા સારી જીદ્ધિ બન્ને અમેને
દે. અસ. ॥ ૧૩ ॥

હે પ્રાણુ ! અમારા હવે આ નિશ્ચય થઇ ચૂક્યો છે કે આ ત્રણે લોકમાં
જે કાંઈ સ્થાવરજંગમ વર્તી રહ્યું છે તે તમામ હે પ્રાણુ ! તારે અધીન છે.
અર્થાત્ જીવનશક્તિને અધીન વસ્તુમાત્રની અસ્તિ છે. તો હે પ્રાણુ ! તું
અમારી માતા જેવો બન. જેમ માતા વાત્સલ્યથી પોતાના પુત્રોનું રક્ષણ
કરે તેમ તું અમારું રક્ષણ કર. ભયસ્થાનમાં તું અમેને-દેવોને-શરીરમાં
અધિષ્ઠિત અગિયારે ધન્દિયોને શરીર સહિત રક્ષ. તું અમેને ઐશ્વર્ય દે. તું
અમેને સન્મતિ-વિવેકશક્તિની તીક્ષ્ણતા દે. અસ આ છે અમારી તારી
સમક્ષ માયના. ॥ ૧૩. ॥

॥ इति द्वितीयः प्रश्नः ॥

॥ हरि ॐ तत्सत् ॥

॥ अथ तृतीयः प्रश्नः ॥

अथ हं एनं कौસल्यः आश्वलायनः पप्रच्छः-भगवन् ! कुतः
एषः प्राणः जायते ? कथं मायाति अस्मिन् शरीरे ? आत्मानं वा
प्रविभज्य कथं प्रतिष्ठते ? केन उत्क्रमते ? कथं याह्यं अभिघत्ते ?
कथं मध्यात्मं ? इति ॥ १ ॥

अथ-ત્યાર બાદ એનં-એ હં = પ્રસિદ્ધ ઋષિને આશ્વલાયનઃ=અશ્વલના
પુત્ર કૌસલ્યઃ=કૌસલ્યે પપ્રચ્છ=પૂછ્યું-મગવન્=હે ભગવાન્ ! કુતઃ=શામાંથી એ.=
આ પ્રાણઃ=પ્રાણુ જાયતે=ઉત્પન્ન થાય છે ? કયં=કેવી રીતે અસ્મિન્=આ
શરીરે=શરીરમાં આયાતિ=આવે છે ? વા=તથા આત્માનં=પોતાની જાતને
પ્રવિભજ્ય=પાંચ ભાગમાં વહેંચીને કયં=કેવી રીતે પ્રતિષ્ઠિતે=રહે છે ? કેન=
કેના દ્વારા ઉત્ક્રમતે=નહાર નીકળે છે ? કયં=કયા નામથી વાહ્યં=બહાર
અભિઘત્તો=કહેવાય છે અને કયં=કયા નામથી અધ્યાત્મં=શરીરમાં કહેવાય
છે ? इति=અસ ॥ ૧ ॥

ત્યાર બાદ એ પ્રસિદ્ધ ઋષિને અશ્વલના પુત્ર કૌસલ્યે પૂછ્યું “ હે ભગવન્ !
શામાંથી આ પ્રાણુ ઉત્પન્ન થાય છે ? કેવી રીતે આ શરીરમાં આવે છે ? તથા
પોતાની જાતને પાંચ વિભાગમાં વિભજન કરી કેવી રીતે રહે છે ? કેના દ્વારા બહાર
નીકળે છે ? કયા નામે બહાર કહેવાય છે ? અને કયા નામે શરીરમાં કહેવાય
છે ? અસ. ” ॥ ૧ ॥

આગલા પ્રશ્નમાં પ્રાણુ=જીવન શક્તિનું માહાત્મ્ય ઋષિએ વર્ણવ્યું.
જેનું માહાત્મ્ય સાંભળવામાં આવે તેને વિષે વિશેષ જાણસા થાય છે એ
સામાન્ય નિયમ છે. આથી પ્રાણુનું માહાત્મ્ય સાંભળીને ઋષિઓને તે પ્રાણુ
વિષે વિશેષ જાણવાની ઇચ્છા થાય એ કુદરતી દત્તું. આથી દવે ત્રીજા
પ્રશ્નમાં જીવનશક્તિને લગતી સૂક્ષ્મ પ્રશ્નપરંપરા અશ્વલના પુત્ર કૌસલ્યે,
ઋષિ પિપ્પલાદ સમક્ષ કરી, તે પહેલાં આગલા બે પ્રશ્નોનો સંદર્ભ જાણી
લેવા ઉચિત છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં સામાન્ય રીતે જાણીતી વાન ઉપરથી અજાણીતી વાતનાં અનુમાનો થાય છે. અને ત્યાર બાદ એ અનુમાનોને યોગમય ચિત્તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાં ફેરવવામાં આવે છે. આ સ્થૂલ જગતમાં, સ્ત્રીપુરુષના રમેલીકામાંથી સમસ્ત પ્રગ્નને જન્મતી આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ, એ વીરની ઉત્પત્તિ અન્નમાંથી થાય છે: અન્ન, દિવસ રાત, કૃષ્ણપક્ષ તથા શુક્લપક્ષથી મર્યાદિત મહિના, મહિનાઓથી મર્યાદિત સંવત્સર, તથા સૂર્યચંદ્રથી નિર્ણીત કાળ, વગેરેના ક્રમે ઉપજે છે. સૂર્ય અને ચંદ્રને, પુરુષ અને પ્રકૃતિ તત્ત્વ તરીકે ઋષિએ નિર્ણય્યાં. એ પુરુષ અને પ્રકૃતિનું જોડું પરમપિતા પરમાત્માના અચિન્ત્ય તપ અને ઇચ્છાના પ્રભાવે પરમાત્માની જ જે શક્તિરૂપે આવિર્ભૂત થયું. આમ પરમાત્મા એ સર્જિતું મૂળ કારણ છે. અને કારણમાંથી અનન્ત બ્રહ્માંડનો આવિર્ભાવ થયો. આટલો સાર છે પ્રથમ પ્રશ્નના ઉત્તરનો.

આ સંસારમાં બીજી એક અતુલવરસિદ્ધ વાત સૌને જાણીતી છે. અહીં સૌ સુખદુઃખનો અનુભવ કરે છે. અર્થાત્ પોતાનાં કરેલાં કર્મોનાં ભોગ ભોગવવાને માટે પ્રાણીમાત્રની પ્રવૃત્તિ છે. આ ભોગની ભોગવણી માટે શરીરની જરૂર છે. એ શરીર પણ સાધનસંપત્તિ હોવું જોઈએ. અને આ ઉપરાંત પ્રત્યેક ભોગને કાળની મર્યાદા હોવાથી આયુષ્ય પણ જોઈએ. આમ નીતરી નજરે જોતાં પ્રાણીમાત્રને ભોગ ભોગવવાને માટે સાધન સહિતનું શરીર અને આયુષ્ય જરૂરી છે. સૂર્ય ચંદ્ર નિર્ણીત કાળની મર્યાદામાં, પ્રત્યેક દેહધારી જીવ સ્વકર્મ અનુસાર આ સંસારમાં સુખ અગર તો દુઃખનો અનુભવ કરે છે. આ સુખદુઃખના અનુભવરૂપી ભોગ, શરીર હોય ત્યાં સુધી અનિવાર્ય છે. શરીર કર્મની અંકુરિત થવાની શક્તિ હોય ત્યાં સુધી અનિવાર્ય છે. કર્મ માણસનામાં જ્યાં સુધી મિથ્યા સમજ હોય ત્યાં સુધી અનિવાર્ય છે. અને મિથ્યા સમજ જ્યાં સુધી આત્માનું તત્ત્વ ન જણાય ત્યાં સુધી અનિવાર્ય છે. અને સંસારમાં સરવાળે સુખ કરતાં દુઃખની માત્રા જ વધુ હોવાથી વિવેકીઓએ નિર્ણય કર્યો છે કે “દુઃસમેવ સર્વં વિવેકિનઃ.” આ દુઃખના મહાનર્કમાંથી છૂટવાને માટે આત્મજ્ઞાન સિવાય ઉપજતું નથી અને વિવેક વિચાર મન્યન સિવાય પ્રકટતો નથી. આથી ઋષિજી અહીં ક્રમશઃ વિવેકનું પ્રકરણ વિસ્તારતા જાય છે. જગતની ઉત્પત્તિ બતાવી. તેમાં શરીરની પણ સ્થિતિ બતાવી. બીજા પ્રશ્નમાં શરીરનાં સાધનો-ઇન્દ્રિયોનો ઉલ્લેખ કર્યો. એ ઇન્દ્રિયો પ્રાણને આધીન છે એમ બતાવ્યું. એ પ્રાણશક્તિ-જીવનશક્તિ વિશ્વમાં યોગેર તે તે રૂપે પ્રસરી રહી છે. એ જીવનશક્તિની અદ્ભૂતતાનો

ઋષિએ ઉલ્લેખ કર્યો. ઋષિએ જે રીતે પ્રાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે રીતે જોતાં તો પ્રાણ જ સર્વસ્વ છે એમ લાગે, પણ તેમ નથી. વસ્તુમાત્રને પ્રાણિત કરવાની પ્રાણની જે તાકાત છે તે તેની સ્વચ્છંદ્ર છે કે કોઈ પાસેથી તેને ઉછીની મળેલી છે એ જાણવું રહ્યું. પ્રાણની ચમત્કારમયી શક્તિને લીધે કોઈ કદાચ એમ ન માની એસે કે હું-આત્મા પ્રાણસ્વરૂપ છું; પ્રાણનો પ્રાણ એ આત્મા છે. અને આત્મા પાસેથી જ પ્રાણને પણ પ્રાણ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી આત્મા જ સર્વપ્રાણમય છે અને સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ જેમ પ્રાણને આધીન બીજું બધું છે તેમ પ્રાણ પોતે કોને આધીન છે એ જાણવું રહ્યું. આથી ત્રીજા પ્રશ્નમાં પ્રાણને લગતી સૂક્ષ્મ પ્રશ્નપરંપરા શિષ્ય આરંભે છે. એ પ્રશ્નોના જવાબમાં જીવનતું રહસ્ય છે.

અશ્વત્થનો પુત્ર કૌસલ્ય પૂછે છે કે હે ભગવન્ ! આપની પાસે પ્રાણનો મહામહિમા અમેએ સાંભળ્યો. એ સાંભળીને જે વધુ જાણાસા થાય છે. આપ કૃપા કરી અમારી એ જાણાસોને તૃપ્ત કરો. જે પ્રાણને સમસ્ત વિશ્વ પરતંત્ર છે એ પ્રાણ ક્યાંથી-શામાંથી જન્મે છે ?-આ છે મારો પહેલો પ્રશ્ન. એ પ્રાણ આ શરીરમાં કેવી રીતે આવે છે ?-આ છે બીજો પ્રશ્ન. તથા શરીરમાં આવેલો એ પોતાની જાતને પાંચ પ્રકારે વહેંચીને કેવી રીતે રહે છે ? આ છે ત્રીજો પ્રશ્ન. એ પ્રાણ કોના દ્વારા બહાર નીકળી જાય છે ?-આ છે ચોથો પ્રશ્ન. એ બહારના જગતમાં કયા નામે પ્રસિદ્ધ છે ?-આ છે પાંચમો પ્રશ્ન. અને શરીરમાં કયા નામે પ્રસિદ્ધ છે ?-બસ આ છે મારો છઠો પ્રશ્ન.

અર્થાત્ પહેલા પ્રશ્નમાં પૂછવાનું રહસ્ય એ છે કે જે જીવનથી સમસ્ત જગત જીવિત થાય છે તે જીવન પોતે પોતાનું અસ્તિત્વ ક્યાંથી મેળવે છે ? અર્થાત્ જીવનમાત્રનો મૂળ કરો કયો છે ? કોને લીધે પ્રાણ જાતે પ્રાણમય છે ? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે પ્રાણીના શરીરમાં આ સૂક્ષ્મ જીવનશક્તિ ક્યાંથી આવે છે ? શરીરમાં આ સૂક્ષ્મ પ્રાણશક્તિ કેવી રીતે વહેંચાઈને રહે છે ? એ ત્રીજો પ્રશ્ન છે. એ જીવનશક્તિ બહાર કેવી રીતે નીકળી જાય છે ? આ છે ચોથો પ્રશ્ન. આ પ્રમાણે બહારના અને અંદરના જગતમાં એ જીવનશક્તિ કયા નામે પ્રસિદ્ધ છે ? આ છે પાંચમો અને છઠો પ્રશ્ન. આ પ્રશ્નોનું સ્વરૂપ જોતાં જ માલુમ પડશે કે એ કૂટ પ્રશ્નો છે. ॥ ૧ ॥

તસ્મૈ સઃ । ઉવાચ-અતિપ્રશ્નાન્ પૃચ્છસિ ।

દ્રહ્મિષ્ઠઃ અસિ દત્તિ । તસ્માત્ તે મહં પ્રવીમિ ॥ ૨ ॥

તસ્મૈ=તેને સ=તે' હ=પ્રસિદ્ધ ઋષિએ સ્વાચ=કહ્યું. " અતિપ્રજ્ઞાત્= અતિ પ્રજ્ઞા-અતિ કઠિન પ્રજ્ઞા તું વૃચ્છસિ=પૂછે છે હતિ=કેમકે તું પ્રશ્નિષ્ઠ= અસિ=સૌથી ઐષ્ઠ વેદવેત્તા છે. તસ્માત્=તેથી તે=તને શદ્=હું-પિપ્પલાદ વ્રવીમિ=કહું છું. ॥ ૨ ॥

તેને તે પ્રસિદ્ધ ઋષિએ કહ્યું-તું અતિ પ્રજ્ઞાનો પૂછે છે, કેમકે તું સર્વજ્ઞ વેદવેત્તા છે, તેથી તને હું કહું છું. ॥ ૨ ॥

શિષ્યની ઉપલી પ્રજ્ઞાવલિ સાંભળી ગુરુદેવ પ્રસન્ન થયા. તેની ગુરુને થોડા શિષ્ય જ્યારે પ્રશ્ન પૂછે છે ત્યારે તેના આનન્દનો પાર રહેતો નથી. આથી હવે ભગવાન પિપ્પલાદ બોલ્યા કે કૌસલ્ય ! જો કે તું અતિ પ્રજ્ઞા પૂછે છે છતાં તું સૌથી ઐષ્ઠ વેદવેત્તા છે. આથી જ તને હું તારા પૂછેલા પ્રશ્નોનાં જવાબ વાળું છું. ગુરુની આ પ્રસ્તાવનામાં બે શબ્દો સમજી લેવા જોવા છે. પહેલો 'અતિપ્રજ્ઞ' અને બીજો 'અઙિષ્ઠ'. ઉપનિષત્તની પરિભાષામાં 'અનિપ્રજ્ઞ' શબ્દનું રહસ્ય જાણી લેવા જોવું છે. 'અતિપ્રજ્ઞ' શબ્દ બે અર્થમાં વપરાય છે. દૃઢતમ-અતિગઢન પ્રશ્નના અર્થમાં, એ એનો પહેલો અર્થ છે. આ ઉપરાંત જે વાત પ્રશ્નથી-વાણીની વાતચીતથી-સમગ્રજ એવી નથી પણ નીતરા જન અનુભવે જ સમગ્રજ છે એવી વાતને પ્રશ્ન દ્વારા સમજવા માટે પ્રશ્ન પૂછવો એ અર્થમાં એ વપરાય છે. અહીં એ બન્ને અર્થ અસિદ્ધિ છે. 'જીવનશક્તિતું મૂળ શોધવું' એ અનિ-કઠિન વાત છે. ભક્તભક્ષા બુદ્ધિમાનો એ મૂળને ગોત્રમાં ખોવાઈ ગયા છે. વળી એ શોધ વાણીનો વિષય જ નથી. જેમ જેમ માણસનું દર્શન વિશદતમ-નિર્મળતમ બને છે તેમ તેમ તેને આ વાત આપ મેળે જ સમગ્રજ છે. કૌસલ્યે પૂછેલા પ્રશ્નો બુદ્ધિદશાએ પણ જટિલ છે. અને

આપી છે. ગુરુ અને શિષ્ય ઉભયની યોગ્યતા હોય તો જ બ્રહ્મ-આત્મવિદ્યા સુપ્રસન્ન અને ઓજસ્વી થાય છે, નહિતર નહિ એવો અહીં ધ્વનિ છે. ॥ ૨ ॥

આત્મનઃ પપ પ્રાણો જાયતે । યથા વપા પુરુષે છાયા, एतस्मिन् एतत् આત્મતમ્, मनोकृतेन आयाति अस्मिन् शरीरे ॥ ૩ ॥

આત્મનઃ=પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી એ=આ પ્રાણ=પ્રાણુ જાયતે=ઉત્પન્ન થાય છે. વપા=જેમ પુરુષે=શરીરના હોવાથી-શરીરના આધારે વપા=આ છાયા= છાયા છે તેમ એતસ્મિન્=એ પરમાત્મા હોવાથી-એ પરમાત્માને આધારે એતત્=આ પ્રાણુ, આત્મતમ્=ચોમેર ફેલાયેલ છે. મનોકૃતેન=મનોમય આત્મ-જીવાત્માએ કરેલાં કર્મ દ્વારા અસ્મિન્=આ શરીરે=શરીરમાં આયાતિ=આવે છે. ॥૩॥

પરબ્રહ્મમાંથી આ પ્રાણુ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ શરીરના હોવાથી એટલે કે શરીરના આધારે આ છાયા છે તેમ આ પરમાત્માના હોવાથી એટલે કે પરમાત્માના આધારે આ પ્રાણુ ચોમેર-સર્વત્ર ફેલાયેલ છે. મનોમય આત્મા-જીવાત્માએ કરેલાં કર્મો દ્વારા આ શરીરમાં એ પ્રાણુ આવે છે. ॥ ૩ ॥

આમ શિષ્યના પ્રશ્નને 'અતિપ્રશ્નો' તરીકે વર્ણવી ગુરુ હવે તેના ઉત્તર વાળે છે. તેમાં પહેલા પ્રશ્નો જવાબ વાળતાં ગુરુજી કહે છે કે હે શિષ્ય! પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી આ પ્રાણુ ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે કે આત્મા એ પ્રાણુ-જીવનનું એક ઉગમસ્થાન છે. આવતન છે. જીવનનો ઝરો તો મૂળ આત્મા છે. આત્મામાંથી જ આ પ્રાણુને પણ પ્રાણુ મળે છે. આકાશાદિ દેવો-સ્થૂળ પંચ મહાભૂતનું આ ક્ષેત્ર અને એ ક્ષેત્રમાં રહેલા ધ્વનિયોગી દેવો જેમ પ્રાણુના આધારે છે તેમ પ્રાણુ પોતે પરમાત્માને આધારે છે એ વાત સમજતાં નાપિ કહે છે કે હે શિષ્યો! જેમ શરીર હોય તો શરીરની. છાયા જન્મે છે, તેમ પરમાત્મા છે તેથી આ પ્રાણુ જીવનશક્તિ. ચોમેર ફેલાયેલી રહે છે. શરીરના અભાવમાં જેમ છાયાનો અભાવ છે તેમ પરમાત્માનો ન હોય તો પ્રાણુનો અભાવ થાય છે. અર્થાત્ પ્રાણુ પરમાત્માને પરાધીન છે. પરમાત્મા જ પ્રાણુનો જનક છે. અને પરમાત્માની સત્તાને સીધે પ્રાણુ-જીવન ચોમેર દરફી રહ્યું છે! પ્રાણુને આધારે જગત છે અને પ્રાણુ પરમાત્માને આધારે છે એટલે દુઃકમાં દહીએ તો સમસ્ત જગતનો આધાર અને ઉત્પત્તિસ્થાન પરમાત્મા છે. તો પ્રાણુનું મહાત્મ્ય બે સ્તુતિમાં પરિણમતું હોય તો દુર્ગમકર્તૃમન્યથા દુર્ગ સમર્થ પરમાત્માનું આ અચિન્ત્ય મહાત્મ્ય કેટલી સ્તુતિ માંગી લે! આ છે

સાધકને માટે અહીં ત્રિરાશિનો હિસાબ. જેને પરમાત્મા પ્રાણમાત્રનો આધાર છે એમ સમજાશે તેનું સમસ્ત જીવન પ્રજ્ઞાની પ્રાર્થનામય હશે, કેમકે આથી વધીને વધુ ઉદાત્ત પ્રાર્થનીય વસ્તુ જ નથી! આ છે પહેલા પ્રશ્નના જવાબનું રહસ્ય.

ખીજા પ્રશ્નનો હવે ઋષિ ઉત્તરાર્ધમાં જવાબ વાળે છે. કેવી રીતે આ શરીરમાં પ્રાણ આવે છે? આ છે પ્રશ્ન. ઋષિ જવાબ આપે છે કે મનોમય આત્માએ કરેલાં કર્મો દ્વારા આ જીવન-પ્રાણનશક્તિ શરીરમાં આવે છે. જવાબ છે દૂકો, પણ એમાં ભરેલા છે અર્થના મહાસાગરો, પોતાનાં કરેલાં કર્મોના ભોગ ભોગવવાને માટે જીવને જન્મ ધારણ કરવો પડે છે. કર્મોનાં ધન્દ્રિયો એ સાધનો છે. એ ધન્દ્રિયોમાં મન સૌનું નાયક છે. અને મનની શક્તિ પ્રાણને અધીન છે. જ્યાં સુધી મન અને તેનાં દ્વારા સમસ્ત ધન્દ્રિયો અને શરીરમાં, પ્રાણ પ્રવેશ ન કરે ત્યાં સુધી ભોગાદિ માટે મન વગેરેની યોગ્યતા જ થતી નથી. આ કર્મો કરેલાં છે મનોમય આત્માએ. આ શબ્દ અહીં ખાસ સમજી લેવા જેવો છે. આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જઈ મોહને લઇને પરરૂપમાં સ્વરૂપની ભ્રાન્તિ સેવે છે. પોતે સ્વરૂપે કેવો છે એ જો એ જાણે તો પરરૂપમાં સમધિમય-તન્મય ન રહેતાં સ્વરૂપમાં જ એકરસ રહે. પ્રકૃતિ એ આત્માનું સ્વરૂપ નથી. એ એને માટે પરરૂપ છે. આત્મા મોહને લઇને સ્વરૂપ વિસરી પરરૂપ જે પ્રકૃતિ તે પ્રકૃતિમાં તન્મય થઇને, પ્રકૃતિ જેવો પોતાને બતાવે તેવો તે જાતને માને છે. પ્રકૃતિનાં સૂક્ષ્મ રૂપોમાં મન એક છે. એ જીવનમાં સર્વેન્દ્રિય નાયક છે. એ મનમાં જેવા તરંગો ઉઠે તેવો આત્મા પોતાને માને છે. આત્મા સ્વરૂપને ભાગ્યે જ જુવે છે. અને આથી પરિણામે મનથી જ એ ભરપૂર રહે છે. મનોમય આત્મા વાસનામય રહે છે. કેમકે મન એ વાસનાઓનો જ અજન્મ સંગ્રહ છે! એ ભોગપ્રધાન વાસનાથી ઘેરાયેલ જીવ અતૃપ્ત વાસનાને ભોગવવાને માટે શરીર ધારણ કરે છે. અને આથી એ મનોમય આત્મા-જીવાત્માએ કરેલાં કર્મોના ઉપભોગ માટે પ્રાણને પણ ભોગ સાધનાને જીવિત રાખવા સાથે આવવું પડે છે. આથી મનોમય આત્માએ કરેલાં કર્મો પ્રાણના શરીરમાં પ્રવેશ માટે જવાબદાર છે. અહીં ધ્વનિ એ છે કે જે આ મનોમય ન હોય-ન રહે તો પ્રાણને શરીરમાં

લાગી નથી બનતો પણ ત્યાગી બને છે-એ આ ઉત્તરના ગર્ભમાં સૂચિત છે. અર્થાત્ પરમાત્માની ઈચ્છાથી પરમાત્મામાંથી ઉપજેલો આ પ્રાણ, મનોમય આત્માએ કરેલા કર્મો દ્વારા આ શરીરમાં પ્રવેશે છે. ॥૩॥

यथा सम्राट् एव अधिकृतान् विनियुङ्क्ते-एतान् ग्रामान् एतान् ग्रामान् अधिकृतिष्ठस्व इति, एवं एषः प्राणः इतरान् प्राणान् पृथग् पृथग् एव संनिधत्ते ॥ ४ ॥

યથા=જેમ સમ્રાટ્=સાર્વભૌમ રાજા એવ=નિશ્ચય પોતાના અધિકૃતાન્=અધિકારીઓને હિતિ=આ પ્રકારે વિનિયુક્ત=નિયુક્ત કરે છે એતાન્=આ ગ્રામાન્=ગામેનો અવિત્તિષ્ઠસ્વ=તું અધિષ્ઠાતા છે એવં=એ પ્રમાણે એવ=જેણે એવ=આ પ્રાણ=પ્રાણુ ઇતરાન્=બીજા-અપાન સમાન વગેરે પ્રાણાન્=પ્રાણોને એવ=નિશ્ચય પૃથક્=લિન્ન પૃથક્=લિન્ન રથાને સંનિધતે=પોજે છે. ॥ ૪ ॥

જેમ સાર્વભૌમ રાજા નિશ્ચય પોતાના અધિકારીઓને આ પ્રકારે નિયુક્ત કરે છે-“આ ગામેનો તું અધિષ્ઠાતા છે. આ ગામેનો તું અધિષ્ઠાતા છે”, એ પ્રમાણે જ આ પ્રાણ બીજા અપાન સમાન વગેરે પ્રાણોને નિશ્ચય લિન્ન લિન્ન રથાને નિયુક્ત કરે છે. ॥ ૪ ॥

આગલા મન્ત્રમાં પરમાત્મા એ અનન્ત જીવનનું મૂળ છે. પ્રાણનિધિ છે અને એ પરમાત્માને આધારે સમસ્ત ચરાચર જગતમાં પ્રાણ દેવાયેલો છે તથા મનોમય આત્માના કર્મો દ્વારા તે શરીરમાં આવે છે એમ અધિએ કહ્યું. અર્થાત્ પહેલા બે પ્રશ્નોનો જવાબ વાળ્યો. હવે ત્રીજા પ્રશ્નનો ઉકેલ આપતાં શુરહેવ કહે છે કે હે શિષ્યો ! જેમ ચક્રવર્તી રાજા પોતાના ઉચ્ચ અધિકારીઓની અમુક અમુક પ્રદેશ ઉપર નિમણૂક કરે છે તે જ પ્રમાણે આ મુખ્ય પ્રાણ બીજા અપાન વગેરે પ્રાણોને ભિન્ન ભિન્ન રથાને નિયુક્ત કરે છે. અર્થાત્ મનોમય આત્માના કર્મોને લીધે શરીરમાં ઈચ્છાથી પ્રવેશેલો મુખ્ય પ્રાણ, પરમાત્માની સાર્વભૌમ સત્તાથી સ્વયં પ્રણિત ચર્મ બીજા પ્રાણોને શરીરમાં ભિન્ન ભિન્ન રથાને નિયુક્ત કરે છે. ॥ ૪ ॥

पायूपस्थे अपानं, चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां प्राणः स्वयं प्रातिष्ठते, मध्ये तु समानः । एष हि एतत् हुतं अर्घं समुद्यपति । तस्मात् एताः सप्त अर्चयः भवन्ति ॥ ५ ॥

વાયુપસ્યે=(વાયુ એટલે મહત્વાગની ઇન્દ્રિય-ગુણ દ્વાર તથા ઉપસ્થ એટલે સન્તાન ઉપજ કરનારી ઇન્દ્રિય-જનનેન્દ્રિય દ્વાર) વાયુ અને ઉપસ્થમાં અપાન=અપાન વાયુને નિયુક્ત કરે છે. ચક્રુઓત્રે=નેત્ર અને કાનમાં મુખનાસિકામ્યાં=મુખ તથા નાસિકા દ્વારા નિકળનારો પ્રાણઃ=પ્રાણુ સ્વયં= પોતે પ્રાતિષ્ઠતે=પ્રતિષ્ઠિત થાય છે-સાર્વભૌમ રાજની માફક રહે છે. તુ=અને મધ્યે=મધ્યમાં-નાભિદેશમાં સમાન=સમાન વાયુ પ્રતિષ્ઠિત તે છે. એયઃ=આ સમાન હિ=જ્ઞ એતત્=આ પ્રાણુાગ્નિમાં હુતં=હોમાયેલાં અર્જન=અન્નને સમુજ્જયતિ= એકસરખો લઈ જાય છે. તસ્માત્=તેથી જ એતાઃ=આ સાત=સાત અર્ધિયઃ= જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપી જ્યોતિઓ ભવન્તિ=દેહીપમાન થાય છે. ॥ ૫ ॥

વાયુ અને ઉપસ્થમાં અપાનને નિયુક્ત કરે છે. તથા નેત્ર અને કાનમાં મુખ તથા નાસિકાથી બહાર નીકળતો પ્રાણુ પોતે પ્રતિષ્ઠિત છે તથા મધ્યદેશમાં સમાન પ્રતિષ્ઠિત છે. આ સમાન જ આ પ્રાણુાગ્નિમાં હોમાયેલાં અન્નને સૌ જગ્યાએ એકસરખી રીતે લઈ જાય છે. તેથી જ આ સાત જ્ઞાન ઇન્દ્રિયરૂપી જ્યોતિઓ દેહીપમાન થાય છે. ॥ ૫ ॥

દેવે કાને કઈ જગ્યા સુપ્રત કરે છે. શરીરનો, કયો પ્રદેશ કાને સોંપે છે તે બતાવતાં ઋષિ કહે છે કે હે શિષ્યો! ગુદેન્દ્રિય અને જનનેન્દ્રિયના સ્થાનમાં પ્રાણુ અપાન નામના પોતાના ભેદને રચાવે છે. તથા મુખનાસિકા દ્વારા અંદર બહાર અવરજવર કરતો પ્રાણુ-મુખ્ય પ્રાણુ પોતે કાન અને આંખમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. શરીરના મધ્ય ભાગમાં સમાન નામના પ્રાણુને રચાવે છે. આ સમાન શબ્દની સાન્વર્થકતા સમજાવવા સમાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં કહે છે કે હે શિષ્યો! સમાનવું નામ સમાન કેમ પડ્યું તે પણ જાણી દ્યો. પ્રાણુરૂપી મહા અગ્નિમાં હોમાયેલું જે અન્ન તે અન્નને આ પ્રાણુ આપાયે શરીરમાં એકસરખી રીતે રસ દ્વારા પહોંચાડતો હોવાથી એને સમાન કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ ખાદ્યના ખેત્રાકના પરિણામને શરીરમાં સર્વત્ર એકસરખી રીતે પહોંચાડતો હોવાથી આ પ્રાણુભેદને સમાન કહેવામાં આવે છે. આ સમાનરૂપી પ્રાણુભેદના સામર્થ્યથી જ સાત જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપી જ્યોતિઓ દેહીપમાન રહે છે. અર્થાત્ એ સમાનને લીધે ઇન્દ્રિયોમાં તેજ અને સામર્થ્ય રહે છે. ॥ ૫ ॥

હૃદિ હિ एष आत्मा । अत्र एतत् एकशतं नाडीनाम् । तासां शतं शतं एकैकस्यां द्वासप्ततिः द्वासप्ततिः, प्रतिशाखानाडी-
भवन्ति । आसु व्यानः चरति ॥ ६ ॥

હૃદિ = હૃદયમાં હિ = નિઃસન્દેહ એવ = આ આત્મા = આત્મા-જીવાત્મા રહે છે. અત્ર = એમાં-એ હૃદયમાં એતત્ = આ-પ્રસિદ્ધ એકશત્ = એકસો ને એક રાહીનાં = રકન્ધ સ્થાનીય નાડીઓ-પ્રધાન નાડીઓનો સમ્બન્ધ છે. તાસાં = તેઓમાંથી એકૈકશ્વ = એક એકની વળી શતં શતં = સો સો શાખા-નાડીઓ છે. અને એ સો સો શાખા નાડીઓમાંથી વળી એક એકની દ્વાસતતિઃ દ્વાસતતિઃ = બોતેર બોતેર હજાર પ્રતિશાખાનાદીસહસ્રાણિ = પ્રતિશાખા નાડીઓ છે. આસુઃ = એ બધી નાડીઓમાં વ્યાન = વ્યાન ચરતિ = વિચરે છે ॥ ૬ ॥

નિઃસન્દેહ, હૃદયમાં આ જીવાત્મા રહે છે. એ હૃદયમાં આ એકસો ને એક રકન્ધ સ્થાનીય નાડીઓ-પ્રધાન નાડીઓનો સંબંધ છે. તેમાંથી એક એકની વળી સો સો શાખાનાડીઓ છે. અને એ સો સો શાખાનાડીઓમાંથી વળી એક એકની બોતેર બોતેર હજાર પ્રતિશાખા નાડીઓ છે. એ બધી નાડીઓમાં વ્યાન નામનો વાયુ વિચરે છે. ॥ ૬ ॥

આમ આગલા બે મન્ત્રોમાં પ્રાણ, અપાન અને સમાનના સ્થાનો બતાવ્યાં. હવે વ્યાન નામના વાયુ-પ્રાણ બેદને માટે ભૂમિકા રચતાં કહે છે કે હે શિષ્યો! મેં આપને જે મનોમય આત્માનો ઉદ્દેશ્ય કહ્યો હતો તે જીવાત્મા આ શરીરમાં હૃદયમાં રહે છે. આત્મા એ હૃદયમાં જ રહે છે એમાં સંશય નથી એ વાત નિર્વિવાદ છે. જે આ હૃદય છે એ હૃદયની સાથે એકસો ને એક મુખ્ય શરીરનાડીઓનો સંબંધ છે. આ સોયે મુખ્ય નાડીઓમાંની પ્રત્યેકને સો સો શાખા નાડીઓ છે. એ પ્રત્યેક શાખા નાડીને વળી બોતેર બોતેર હજાર પ્રતિશાખા નાડીઓ છે. આમ આપું શરીર નાડીઓ, શાખા નાડીઓ અને પ્રતિશાખા નાડીઓનું એક સૂક્ષ્મ વણાટકામ જેવું છે. આ સૂક્ષ્મ નાડીઓમાં વ્યાન નામનો વાયુ સંચરે છે. આ શરીરની રચના કેટલી અદ્ભુત છે તેનો આ ઉપરથી રહેજે ખ્યાલ આવશે! હે પ્રિય શિષ્યો! આ નાડીમય શરીરના સર્વ ભાગોમાં વ્યાન વાયુ સંચરે છે-એમ આપ નિઃસન્દેહ જાણો. ॥૬॥

अथ एकया ऊर्ध्वः उदानं पुण्येन पुण्यं लोकं नवति,
पापेन पापं, उमाभ्यां एव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

અથ = હવે તે એકસો ને એક રકન્ધ-પ્રધાન નાડીઓમાંથી શિરમાં ગયેલી એકયા = એક મુખ્ય નાડી દ્વારા, ઊર્ધ્વઃ = ઉપર લઈ જનાર-શરીરથી બહાર લઈ જનાર ઉદાન = ઉદાન પુણ્યેન = પુણ્યથી પુણ્ય = પુણ્ય લોક = લોકમાં, પાપેન =

પાપથી પાપં=પાપલોકમાં તથા ઉમામ્યાં=પુણ્ય પાપ બન્ને વડે એવ=નિશ્ચય મનુષ્યલોકં=મનુષ્ય લોકમાં આત્માને નયતિ=લઇ જાય છે. ॥ ૭ ॥

હવે તે એકસો ને એક પ્રધાન નાડીઓમાંથી શિરમાં ગયેલી એક-સુપુમ્બ્યા નાડી દ્વારા ઉપર લઈ જનાર ઉદાન નામનો વાયુ, જીવાત્માને પુણ્યથી પુણ્યલોકમાં, પાપથી પાપલોકમાં, તથા પુણ્ય પાપ બન્ને વડે નિશ્ચય મનુષ્યલોકમાં લઈ જાય છે. ॥ ૭ ॥

આમ આગલા મન્ત્રમાં વ્યાન વાયુનું સ્થાન નક્કી કર્યું. હવે પાંચમેા જે ઉદાન નામનો પ્રાણભેદ છે તેનું સ્થાન નક્કી કરતાં ચોથા પ્રશ્નનો પણ ઉત્તર સાથે સાથે જ આપતાં ઋષિ કહે છે કે હે પ્રિય શિષ્યો ! આપને મેં જે પેલી હૃદયસંબંધ એકસો ને એક પ્રધાન નાડીઓ કહી છે તે એકસો ને એક પ્રધાન નાડીઓમાંથી, જીવાત્માને જોયે લઇ જનાર ઉદાન નામનો વાયુ, સુપુમ્બ્યા નામની નાડીમાં વહે છે. અર્થાત્ સુપુમ્બ્યા નાડીમાં ઉદાન વાયુનો વાસ છે. એ ઉદાન વાયુ જ ઉત્ક્રમણ કાળે જીવાત્માને ઉપર લઇ જાય છે. અર્થાત્ જીવનકાળે પણ જે ઉદાન વાયુના ઉપર જીવ મેળવી શકે તેનો આત્મા ઉચ્ચતમ જ્ઞાનભૂમિકામાં વિહરી શકે છે. આ ઉદાન નામનો વાયુ જીવાત્માને તેના કર્માનુસાર શુભ અશુભ કે શુભાશુભ યોનિમાં લઇ જાય છે. અર્થાત્ જે જીવનાં કર્મો શુભ હોય-જે જીવનમાં કેવળ પુણ્ય કર્યા હોય તેને ઉત્ક્રમણ કાળે આ ઉદાન વાયુ પુણ્ય યોનિમાં-દેવ યોનિમાં લઈ જાય છે. જે કેવળ પાપ કર્યા હોય તેને પાપ યોનિમાં લઇ જાય છે. અને જે પાપ અને પુણ્યનું મિશ્રણ કર્યા હોય તેને પાપ અને પુણ્યના મિશ્રણ સ્વરૂપ મનુષ્ય શરીરમાં આ ઉદાન વાયુ લઇ જાય છે. અર્થાત્ અહીં ચોથા પ્રશ્નનો જવાબ આવી જાય છે. કોના દ્વારા જીવ ઉત્ક્રમણ કરે છે એ પ્રશ્ન હતો. ઉદાન નામનો વાયુ આ જીવને સ્વકર્માનુસાર ઇશ્વરેઝાથી તે તે યોનિમાં લઈ જાય છે એ પ્રશ્નનો નિર્ણય જવાબ છે. ॥ ૭ ॥

आदित्यो ह वै वाह्यः प्राणः, उदयति एष हि एनं चाक्षुषं प्राणं अनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सा एषा पुरुषस्य अपानं अवष्टभ्य । अन्तरा यद् आकाशः, स समानः । वायुः व्यानः ॥८॥

આદિત્યઃ=સૂર્ય હ=જ વૈ=નિશ્ચય વાહ્યઃ=બહાર પ્રાણઃ=પ્રાણ છે. એપઃ=એ હિ=નિશ્ચય એનં=આ ચાક્ષુષં=આંખમાં રહેનારી પ્રાણ=તેનું ઇન્દ્રિય ઉપર અનુગૃહ્ણાનઃ=અનુગૃહ કરતો હોઇને-રૂપગ્રહણમાં સહાયતા દેતો હોઇને,

ઉદયતિ=ઉગે. છે. પૃથિવ્યાં=પૃથ્વીમાં યા=જે દેવતા=દેવતા-આકર્ષણશક્તિ છે. સઃ=તે દ્વયઃ=આ પુરુષસ્ય=પુરુષ-મનુષ્યના અપાનં=અપાનને અવષ્ટદય=ટેકવીને-અપાનને સહાયક બની રિયત થયેલ અપાન છે. પૃથ્વી અને દુલોકના અન્તરા=મધ્યમાં યત્=જે આકાશ=છે સઃ=તે સમાન=સમાન છે. અને વાયુઃ=વાયુ વ્યાનઃ=વ્યાન છે. ॥ ૮ ॥

સૂર્ય જ નિશ્ચય બહાર પ્રાણ છે. એ નિશ્ચય આ આંખમાં રહેનારી નેત્ર ઇન્દ્રિયને અનુગ્રહ કરતો હોઈને ઉગે છે. પૃથ્વીમાં જે આકર્ષણશક્તિ છે તે આ મનુષ્યના અપાનને ટેકવીને રિયત થયેલ અપાન છે. પૃથ્વી અને દુલોકના મધ્યમાં જે આકાશ છે તે સમાન છે, અને વાયુ વ્યાન છે. ॥ ૮ ॥

અપાર સુધી ઋષિએ જીવનશક્તિ શરીરની અંદર કેવી રીતે વર્તી રહી છે તે સમજાવ્યું. પણ પાંચમા પ્રશ્નમાં ઋષિએ પૂછ્યું હતું કે બાહ્ય જગતમાં આ પ્રાણશક્તિ કેવી રીતે વર્તી રહી છે તે બતાવો. હવે એ પ્રશ્નનો જવાબ વાળતાં આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક જગત પરસ્પર કેવી રીતે સંકળાયેલું છે-કેવી રીતે અન્યોન્યને ઉપકારક થાય છે તે બતાવતાં બાહ્ય જગતમાં કયા કયા રૂપે પ્રાણ વર્તી રહ્યો છે તે કહે છે, હે પ્રિય શિષ્યો! બંહારના જગતમાં આ સૂર્ય એ મુખ્ય પ્રાણ છે. અર્થાત્ બંહારના જગતનું જીવન આ સૂર્ય છે એમ નક્કી આપ માનો. એ સૂર્ય આંતર જગતને કેવી રીતે ઉપકારક નીનડે છે? તો કહે છે કે જ્યારે સૂર્ય ઉગે છે ત્યારે 'આકૃષ્ટપ્રાણ'ના ઉપર=આંખમાં રહેનારી નેત્ર ઇન્દ્રિય ઉપર અનુગ્રહ કરે છે. અર્થાત્ નેત્ર ઇન્દ્રિયને રૂપ ગ્રહણમાં બંહારનો પ્રાણ=સૂર્ય સહાયક બને છે. સૂર્યના અભાવમાં છતી આંખે માણસ જોઈ ન શકે. આ છે સૂર્ય અને નેત્રનો પરસ્પર સંબંધ. તે જ મુજબ પૃથ્વીમાં જે દેવતા છે તે પુરુષ=શરીરના અપાન વાયુને ટેકવીને=અપાન વાયુને સહાયક બનીને વર્તી રહે છે. એટલે કે પૃથ્વીમાં જે આકર્ષણશક્તિ છે તે જ બાહ્ય જગતમાં અપાન નામનો વાયુ બાણુવો. તે જ મુજબ પૃથ્વી અને દુલોકની વચ્ચે જે આકાશ તત્ત્વ છે તેને જ બાહ્ય જગતમાં સમાન રૂપે જાણો. અર્થાત્ આકાશ તત્ત્વ છે તેને જ બાહ્ય જગતમાં સમાન સ્થાનીય છે. સર્વત્રગ વાયુ એ બંહારના જગતનો વ્યાન નામનો વાયુ બાણુવો. અહીં અમુક એક અંશમાં સામ્ય કદી સૂર્ય આદિને બાહ્ય જગતરૂપી શરીરના પ્રાણાદિ વાયુરૂપે ઋષિએ વર્ણવ્યા છે. પુરુષ શરીર અને બાહ્યનું જગત પરસ્પર કેવી રીતે સંકળાયેલું

છે અને કોનો કોના ઉપર કેવો અને કેટલો આધાર છે તે જ ખતાવવાનો અર્થ હેતુ છે. આ હેતુ સ્પષ્ટપણે સમગ્રતાં પિંડે તે બ્રહ્માંડ એ સિદ્ધાન્ત સમજાશે. ॥ ૮ ॥

તેજો હ વૈ ઉદાનઃ । તસ્માત્ ઉપશાન્તતેજાઃ પુનર્ભવમ્,
ઇન્દ્રિયૈઃ મનસિ સમ્પદમાનૈઃ ॥ ૯ ॥

હ=પ્રસિદ્ધ તેજઃ=અગ્નિ વૈ=નિશ્ચય ઉદાન=ઉદાન છે. તસ્માત્=તેથી ઉપશાન્તતેજાઃ=જેના શરીરનું તેજ-અગ્નિ ઠંડો પડી જાય છે તે મનસિ=મનમાં સમ્પદમાનૈઃ=લીન થયેલી ઇન્દ્રિયૈઃ=ઇન્દ્રિયો સહિત પુનર્ભવ=પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૯ ॥

પ્રસિદ્ધ અગ્નિ નિશ્ચય ઉદાન છે. તેથી જેના શરીરનો અગ્નિ-(જેના શરીરની ઉષ્મા) ઠંડો પડી જાય છે તે મનમાં લીન થયેલ ઇન્દ્રિયો સહિત પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૯ ॥

આદિત્ય એ બાહ્ય જગતમાં પ્રાણ છે. અને એ પ્રાણ આશુપ્ર પ્રાણને-નેત્રેન્દ્રિયને રૂપગ્રહણમાં અનુગ્રહ કરે છે. પૃથિવીમાં જે દેવતા છે-આકાશીય શક્તિ છે તે બાહ્ય જગતનો અપાન વાયુ છે. અને તે મનુષ્ય શરીરમાં રહેલ અપાન વાયુને મલ્લ વિસર્જનમાં અનુગ્રહ કરે છે. પૃથ્વી અને દુસોકની વચ્ચે રહેલું જે આકાશ છે તે બાહ્ય જગતનો સમાન છે. અને તે મનુષ્ય શરીરમાં રહેલ સમાન વાયુને અગ્નિરસ સર્વત્ર સમભાવે પહોંચાડવામાં સહાયક બને છે. વાયુ એ બહારના જગતનો વ્યાન વાયુ છે. અને તે શરીરસ્થ વ્યાનની માફક સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં અનેક રીતે ફેલાયેલો છે-આટલું આગલા મન્ત્રમાં કહ્યું. હવેના મન્ત્રમાં બાકીનો જે ઉદાન વાયુ તેને લગતી સામ્યની કલ્પના ઘટાવવી રહી. આથી ત્રપિ કહે છે કે હે સિષ્ય ! બહારના જગતમાં જે પ્રસિદ્ધ અગ્નિ છે તે જ ઉદાન છે. અર્થાત્ શરીરની અંદર જેમ ઉદાન નામનો વાયુ પ્રસિદ્ધ છે તેમ શરીર બહારના જગતમાં અગ્નિ જ ઉદાન છે એમ જાણો. આ અગ્નિ જ ઉદાન છે તેથી જે મનુષ્યના શરીરનો અગ્નિ-ઉષ્મા ઠંડો પડી જાય છે તે માણસ મુમૂર્ષુ થઈ જાય છે. શરીરમાંની ગરમી ઊડી જતાં મનુષ્ય મરણોન્મુખ થાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે. આ પ્રમાણે જેનો શરીરસ્થ અગ્નિ ઠંડો પડી જાય છે, તે માણસની ઇન્દ્રિયો મનમાં લીન થઈ જાય છે. અને મનમાં લીન થયેલી ઇન્દ્રિયોવાળો તે સ્વકર્માનુસાર પુનર્જન્મ પામે છે. ઇન્દ્રિયોનું

મનમાં ધીન થવું એટલે, તે તે ધન્દિયોની વાસના મનમાં ઠરી જાય છે એમ સમજવું. આમ બાહ્ય અને આંતર જગતમાં પાંચ પ્રકારે વહેંચાઈને પ્રાણ કેવી રીતે વહે છે તે બતાવ્યું. ॥ ૯ ॥

યત્ ચિત્તઃ તેન ઇયઃ પ્રાણં આયાતિ, પ્રાણઃ તેજસા યુક્તઃ
સહ આત્મના યથાસંકલ્પિતં લોકં નયતિ ॥ ૧૦ ॥

હવે મરણ સમયે, યત્ચિત્તઃ=જે સંકલ્પવાળો હોય છે તેન=તે સંકલ્પની સાથે ઇયઃ=આ આત્માજી વાતમા, -પ્રાણં=પ્રાણની તરફ આયાતિ=આવે છે. પ્રાણઃ=પ્રાણ આત્મના=આત્માની સહ=સાથે તેજસા=તેજથી ઉદાનથી યુક્તઃ=યુક્ત હોઈને-થઈને તે જીવાત્માને યથાસંકલ્પિતં=યથા સંકલ્પિત-જેવો સંકલ્પ સેવ્યો હોય તેવા લોક=લોકમાં-શરીરમાં નયતિ=લઈ જાય છે. ॥ ૧૦ ॥

હવે મરણ સમયે જેવા સંકલ્પવાળો હોય તે સંકલ્પ સહિત આ આત્મા, પ્રાણ તરફ આવે છે. પ્રાણ, આત્મા સહિત, ઉદાનથી યુક્ત થઈને તે જીવાત્માને યથાસંકલ્પિત શરીરમાં લઈ જાય છે. ॥ ૧૦ ॥

આગલા મંત્રમાં પ્રસંગોપાત્ત માણસ મરણોન્મુખ કેવી રીતે થાય છે તે બતાવ્યું, અને તે પુનર્જન્મ પામે છે એવું વિધાન કર્યું. તો તેના પુનર્જન્મમાં આગલા જન્મના સંસ્કારો કેવો નિર્ણાયક ભાગ ભજવે છે તે બતાવતાં ઋષિ, કહે છે કે હે શિષ્યો ! મરણકાળે મનુષ્યમાં જે સંકલ્પ-જે વાસના હોય છે તે વાસનાથી વાસિત થયેલો તેનો જીવાત્મા પ્રાણ તરફ આવે છે. અર્થાત્ મરતી વખતે તેની જેવી મતિ તેવી તેની ગતિ થતી હોવાથી જેવી ગતિ થવાની હોય તેવા સંસ્કારે રંગાયેલો જીવાત્મા ઉત્ક્રમણ કરતા પ્રાણની નજીક આવે છે. અર્થાત્ જીવ તે તે સંસ્કારવાળો થઈને શરીરની બહાર નીકળવા તૈયારી કરતા પ્રાણની પાંખે ચઢે છે. અને પ્રાણની પાંખે ચઢેલા તે આત્મા સહિત તે પ્રાણ ઉદાનથી સંયુક્ત થઈને તે જીવાત્માને તેના સંકલ્પાનુસારના શરીરમાં લઈ જાય છે. અર્થાત્ તે તે જગતના સંસ્કારથી સંસ્કૃત થયેલો તે આત્મા પ્રાણની પાંખે ચઢે છે. આત્મા સહિત તે પ્રાણ ઉદાન વાયુ સાથે તે શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે. અને પોતપોતાના કર્મોનુસાર યથા સંકલ્પિત શરીરમાં તે ગતિ કરે છે. ટૂંકમાં પ્રાપ્ત શરીરનો ત્યાગ અને અપ્રાપ્ત શરીરની પ્રાપ્તિમાં મરણકાલીન સંસ્કાર અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. અને જીવનભર જે સંસ્કારની પ્રવળતા હોય તેજ મરણકાળે અવશપણે ઉપરિચિત

યતા હોવાથી જીવન સુધારવાનો અહીં આદેશ છે. આ આત્મા પ્રાણની પાંખે ચઢીને ઉદાન વાયુની સહાયતાથી ઉપાત્ત શરીરનો ત્યાગ કરે છે અને અનુપાત્તની પ્રાપ્તિ માટે સ્વસંસ્કારવશ સંચરે છે. આ છે સૂક્ષ્મતમ વાત. ॥ ૧૦ ॥

एः एवं विद्वान् प्राणं वेद न ह अस्य प्रजा हीयते, अमृतो भवति । तदेवः श्लोकः-“उत्पत्तिं आयतिं स्थानं, विमुत्वं च एव पञ्चधा । अघ्यात्मं च एव प्राणस्य विज्ञाय अमृतं अप्नुते” इति ॥ ११ ॥

યઃ=જે મનુષ્ય એવં=આ પ્રમાણે વિદ્વાન્=જાણુતો હોઈને પ્રાણં=પ્રાણને વેદ=ઉપાસે છે-હીક હીક રાખે છે, હ=નિઃસન્દેહ અસ્ય=એનો પ્રજા=પ્રજાતન્તુ ન હીયતે=તૂટતો નથી. અને તે અમૃતઃ=અમર-લોકમાં ચિરજીવી ભવતિ= થઈ જાય છે. તદ્=તેમાં એવઃ=આ શ્લોકઃ=શ્લોક પ્રમાણુ છે. પ્રાણસ્ય=પ્રાણની આત્માથી ઉત્પત્તિ=ઉત્પત્તિને આયતિં=શરીરમાં આપાતને સ્થાનં=પાણુ ઉપસ્થાદિમાં નિવાસને, ચ=તથા સૂચ્યં આદિરૂપે એવ=નિશ્ચય બહાર જગતમાં ચ=તથા પ્રાણસ્ય=પ્રાણુ અપાન આદિરૂપે એવ=નિશ્ચય અંદર અઘ્યાત્મં= શરીરમાં પચ્ચા=પાંચ પ્રકારે વિમુત્વં=વ્યાપકતાને વિજ્ઞાય=જાણીને અમૃતં= અમૃતત્વને-અમર બાવને અપ્નુતે=પ્રાપ્ત થાય છે. इति=અસ. ॥ ૧૧ ॥

જે મનુષ્ય આ પ્રમાણે જાણુતો હોઈને પ્રાણને ઉપાસે છે નિઃસન્દેહ એનો પ્રજાતન્તુ તૂટતો નથી અને તે લોકમાં ચિરજીવી થાય છે એ બાબતમાં આ શ્લોક પ્રમાણુ છે. પ્રાણની આત્મામાંથી ઉત્પત્તિ, શરીરમાં આપાત, પાણુ ઉપસ્થ, આદિમાં નિવાસ તથા સૂચ્યં આદિરૂપે નિશ્ચય બહાર-જગતમાં તથા પ્રાણુ અપાનરૂપે નિશ્ચય અંદર શરીરમાં પાંચ પ્રકારે વ્યાપકતાને જાણીને અમરભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, અસ. ॥ ૧૧ ॥

હવે પ્રશ્નનો ઉપસંહાર કરતાં પ્રાણુવિદ્યાનું સપ્રમાણુ રૂળ બતાવતાં ઋષિ કહે છે કે હે શિષ્યો! જે મનુષ્ય આ પ્રમાણે જાણુતો હોઈને પ્રાણની ઉપાસના કરે છે એટલે કે જીવનભર પોતાના પ્રાણને સ્વસ્થ રાખે છે તે પ્રાણુસને પહેલું રૂળ એ મળે છે કે તેની પ્રજાનો તાંતણો તૂટતો નથી. અર્થાત્ પ્રાણુવાન પુરુષની પ્રજા કદી ક્ષીણાયુષી કે અદપાયુષી કે રોગિષ્ટ થતી નથી. અને આ કાંઈ જેવું તેવું રૂળ નથી. પ્રાણુવાન-સમર્થ-ઓજસ્વી અને નીરોગી પ્રજા હોવી એ તો કાષ્ઠપણુ દેશનું સમૃદ્ધ સૌભાગ્ય છે. બીજું રૂળ એ છે કે તેવો પ્રાણુસ અમૃત થાય છે એટલે કે તેવો મનુષ્ય દીર્ઘજીવી

થાય છે. પૂરાં હક્કનાં સો વરસં જીવે છે. સ્વસ્થ, કર્મણ્ય અને નીરાગી પૂરું
આયુષ્ય એ ઇશ્વરની અપાર કૃપાનું પરિણામ છે. આ કૃણ પરત્વે ઋષિ
વેદમન્ત્રનું પ્રમાણ ટાંટી શિષ્યોને નિઃશંક બનાવતાં કહે છે કે હે શિષ્યો !
પરમાત્મામાંથી પ્રાણની ઉત્પત્તિ, શરીરમાં તેની આગાત, પાપૂપસ્થ વગેરેમાં
તેનો નિવાસ, સૂયં આદિરૂપે બહારના જગતમાં અને પ્રાણાદિરૂપે આંતર
જગતમાં તેની વ્યાપકતા-આવી સંગોપાંગ પ્રાણવિદ્યાને જાણનાર પુરુષ
અમૃતનો આહાર કરે છે. અમૃતનો આહાર એટલે દીર્ઘજીવનનું સૌખ્ય
પ્રાપ્ત કરે છે. અને દીર્ઘકાળ સુધી આ પ્રભુના જગતમાં પ્રભુના થઇને જીવવું
એ તો મહત્તા છે. આથી અધ્યાત્મજીવનના યાત્રીએ સદા સર્વથા સર્વત્ર
પ્રાણની પૂરી ઉપાસના કરવી જોઇએ એવો અહીં જ્ઞાનિ છે. ॥ ૧૧ ॥

॥ इति तृतीयः प्रश्नः ॥

॥ हरिः ॐ तत् सत् ॥

તસ્મૈ સ હ ઉવાચ-યથા ગાર્ગ્ય ! મરીચયઃ અર્કસ્ય ઘસ્તં ગચ્છતઃ
 સર્વાઃ एतस्मिन् તેજોમંદલે एकीभवन्ति, ताः पुनः पुनः उदयतः
 प्रचरन्ति एवं ह वै तत् सर्वं परे देवे मनसि एकीभवति । तेन
 तर्हि एषः पुरुषः न शृणोति, न पश्यति, न जिघ्रति, न रसयते,
 न स्पृशते, न अभिवदते, नादत्ते, न आनन्दयते, न विवृजते,
 न ईयायते, “स्वपिति” इति आचक्षते ॥ ૨ ॥

તસ્મૈ=તેને સઃ=તે હ=પ્રસિદ્ધ ઋષિએ ઉવાચ=કહ્યું-ગાર્ગ્ય=હે ગર્ગંગોત્રી !
 યથા=જેમ ઘસ્તંગચ્છતઃ=અસ્ત પામતા અર્કસ્ય=સૂર્યના સર્વાઃ=બધાં
 મરીચયઃ=કિરણો। एतस्मिन्=આ તેજોમંદલે=તેજના ગોળામાં-સૂર્યમાં એકીભવન્તિ=
 એકઠા થાય છે. पुनः=અને पुनः=વળી उदयतः=ઉદય પામતા સૂર્યના
 ताः=તે તમામ કિરણો, प्रचरन्ति=ફેલાઈ જાય છે एवं=એમ ह=જ વૈ=
 નિશ્ચય સુવાને સમયે તત્=તે સર્વ=બધું-વાગાદિ ઇન્દ્રિયનો સમૂહ પરે=
 પોતાનાથી જીવી દેવે=ઇન્દ્રિય મનસિ=મનમાં એકીભવતિ=એક થઈ જાય છે-
 એકઠી થઈ જાય છે. तेन=તેથી તર્हि=ત્યારે एषः=આ पुरुषः=જીવાત્મા
 न शृणोति=નથી સાંભળતો ન पश्यति=નથી જોતો, न जिघ्रति=નથી સૂંધતો
 न रसयते=નથી રસ લેતો-આખતો, न स्पृशते=નથી અડતો, न अभिवदते=
 નથી બોલતો ન आदत्ते=નથી પકડતો ન आनन्दयते=નથી આનન્દ લેતો,
 न विवृजते=નથી મલત્યાગ કરતો, न ईयायते=નથી ચાલતો स्वपिति=જીધે છે
 इति=એમ લોકો આચક્ષતે=કહે છે. ॥ ૨ ॥

તેને તે પ્રસિદ્ધ ઋષિએ કહ્યું-હે ગર્ગંગોત્રી ! જેમ અસ્ત પામતા સૂર્યના બધાં
 કિરણો આ તેજના ગોળામાં-સૂર્યમંડળમાં, એકઠા થાય છે અને વળી ઉદય પામતા
 સૂર્યના તે તમામ કિરણો ફેલાઈ જાય છે તેમજ નિશ્ચય સુતી વખતે તે બધાં-
 ઇન્દ્રિયોના સમૂહ પોતાનાથી જીવી એવી મનરૂપી ઇન્દ્રિયમાં એકઠા થઈ જાય છે અને
 તેથી તે વખતે આ જીવ નથી સાંભળતો, નથી જોતો, નથી સૂંધતો, નથી આખતો,
 નથી અડતો, નથી બોલતો, નથી પકડતો, નથી આનન્દ લેતો, નથી મલત્યાગ કરતો,
 નથી ચાલતો ‘જીધે છે’ એમ લોકો તેને તે વખતે કહે છે. ॥ ૨ ॥

પોતાના શિષ્યના આ કૂટ પ્રશ્નો સાંભળી આચાર્યદેવ પ્રસન્ન થયા. અને
 તરત જ ઉલ્લાસમાં આવી પોતાની વિશિષ્ટ શૈલીમાં એ પ્રશ્નોના ક્રમશઃ ઉત્તર
 વાળતાં કહે છે કે હે શિષ્યો ! જગૃત અવસ્થામાં જીવ સાંભળે છે-જુવે છે-
 સૂંધે છે-ચાખે છે-અડે છે-બોલે છે-લે છે-આનન્દ ભોગવે છે-મળ વિસર્જન

કરે છે-વિહરે છે. આ બધી ક્રિયાઓ શ્રોત્રાદિ કરણો દ્વારા તે કરે છે. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આ બધી ધન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ શાન્ત થઈ જાય છે. એટલે એ ધન્દ્રિયો દ્વારા જે જે ક્રિયાઓ જાગ્રત અવસ્થામાં થાય છે તે, જાગ્રત અવસ્થામાં થતી નથી. એટલે દાતરડાં વગેરે સાધનવાળો ખેડૂત જેમ કાપણી વગેરેની ક્રિયા કરે છે અને જાગ્રત વેળા તે સાધનોને ત્યાગી દેતો હોવાથી તે ક્રિયા કરતો નથી પણ સ્વસ્થ રહે છે-પણ રહે છે અને કપાંચે લુપ્ત થઈ જતો નથી તેમ " શ્રોત્રાદિ ધન્દ્રિયોરપી સાધનો વડે સાંભળવા વગેરેની ક્રિયાઓ કરતો જીવ એ સાધનો નિષેષ્ટ થતાં સ્વસ્થ રહે છે-પણ રહે છે. કપાંચે લુપ્ત થઈ જતો નથી. દાતરડું વગેરે જેમ ખેડૂતનું સાધન છે. ઉપાધિ છે. ખેડૂતનું સ્વરૂપ નથી. તેમ ધન્દ્રિયો વગેરે જીવાત્માનાં સાધનો છે. ઉપાધિઓ છે. તેનું સ્વરૂપ નથી. આ વાતને હું એક દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સમજાવું. આપ સૂર્યને રોજ ઉદય અને અસ્ત પામતો જુઓ છો. અસ્ત પામતાં સૂર્યનાં કિરણો જેમ તે સૂર્યના તેજોબિંબમાં જાણે એકત્ર થઈ જતાં લાગે છે અને તેનાં તે જ કિરણો ઉદય પામતાં સૂર્યમાંથી ફેલાઈ જતાં દેખાય છે, તેમ આત્મારૂપી સૂર્ય જ્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પ્રયાણ કરે છે ત્યારે તેની શક્તિની વાહક આ ધન્દ્રિયો, સૌ ધન્દ્રિયોના નાયકરૂપ પરમ દેવ-મનમાં જાણે લીન થઈ જાય છે. મનમાં લીન થયેલી ધન્દ્રિયો મનોમય થઈ જાય છે. અને મનનું પણ તે વેળા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સ્પન્દન થતું નથી. અર્થાત્ આત્માને સ્વરૂપે તો સુષુપ્તિ અવસ્થા જ નથી. પણ ધન્દ્રિયો અને મનરૂપી ઉપાધિને લલિતે તેને સુષુપ્તિ અવસ્થા લાગે છે. જેમ સૂર્યને સ્વતઃ ઉદયાસ્ત નથી તેમ આત્માને સ્વતઃ સુષુપ્તિ, સ્વપ્ન કે જાગ્રત અવસ્થા નથી. આમ જ્યારે મનોનાયક ધન્દ્રિયો મનમાં લીન થાય છે અને મન પોતે પણ અનુસાર્ય તમોજુલથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે ત્યારે તે સક્ષમતમ, સર્વ ધન્દ્રિયોની આવરક, તમોજુલમયી નિદ્રાવસ્થાને સાક્ષી બની જાય છે. અને આથી જ જાગ્રતમાંથી ઉઠેલા પુરુષને પૂછતાં તે જવાબ વાળશે કે હું " સુષુપ્તિ જાગ્રત દુતો-ર્મે કાંઈ ન જાણ્યું." બસ. આમ બધી ધન્દ્રિયો સુષુપ્તિ થઈ જતી હોવાથી તે વેળા પુરુષ સાંભળવા વગેરેની ક્રિયાઓ કરતો નથી. અને પ્રાકૃત લોકા પુરુષને જ " આ જાગ્રત છે." એમ કહે છે. બાહ્ય મૂળમાં પુરુષને જાગ્રત નથી. ધન્દ્રિયોને જાગ્રત છે. પણ આધ્યાત્મિક પ્રકરણમાં તો જેની ધન્દ્રિયો જાગ્રત છે તેનો પુરુષ સુતેલો રહે છે. અને જેની ધન્દ્રિયો જાગ્રત હોય તેનો પુરુષ જાગ્રતો થાય છે! ॥ ૨ ॥ ૪

પ્રાણાગ્નયઃ યવ ઇતસ્મિન્ પુરે જાપ્રતિ । ગાર્હપત્યઃ હ વૈ યવઃ
અપાનઃ । વ્યાનઃ અન્વાહાર્યવચનઃ । યત્ ગાર્હપત્યાત્ પ્રણીયતે,
પ્રયણનાત્ આહવનીયઃ પ્રાણઃ ॥ ૩ ॥

તે વખતે યવ=ફળ પ્રાણાગ્નયઃ=પ્રાણુરૂપી અગ્નિઓ, ઇતસ્મિન્=આ
પુરે=શરીરમાં જાપ્રતિ=જાગે છે. વૈ=પ્રસિદ્ધ ગાર્હપત્યઃ=ગાર્હપત્ય અગ્નિ હ=
નિશ્ચય યવઃ=આ અપાનઃ=અપાન છે. વ્યાનઃ=વ્યાન અન્વાહાર્યવચનઃ=દક્ષિણાગ્નિ
છે. યત્=જે કારણે ગાર્હપત્યાત્=ગાર્હપત્યાગ્નિથી પ્રણીયતે=બહાર લાવવામાં
આવે છે-બહાર લાવીને અગ્નિકુંડમાં પ્રજ્વલિત કરવામાં આવે છે, તેથી
આહવનીયઃ=બહાર લાવવામાં આવેલો હોવાથી આહવનીય અગ્નિ પ્રાણઃ=
પ્રાણ છે. ॥ ૩ ॥

તે વખતે પ્રાણુરૂપી અગ્નિઓ જ ફક્ત આ શરીરમાં જાગે છે. અપાન એ પ્રસિદ્ધ
ગાર્હપત્ય અગ્નિ છે. વ્યાન દક્ષિણાગ્નિ છે. કેમકે ગાર્હપત્યમાંથી બહાર લાવવામાં
આવેલો હોઈને પ્રાણ આહવનીય અગ્નિ છે. ॥ ૩ ॥

આમ આગલા મન્ત્રમાં ધ્વન્દ્રિયોને ઊંધ હોય છે એમ બતાવ્યું. પણ
પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે જીવતા અને મરેલા માણસમાં તફાવત તો
આટલો છે કે જીવતો માણસ ક્રિયા કરે છે, મરેલો કરતો નથી. ઊંધતો
માણસ સક્રિય નથી છતાં મરેલો નથી. તો તેવા ઊંધતા માણસને જીવતો
કોણ રાખે છે ? અર્થાત્ શરીરમાં તે વેળા જન્યૂત કોણ રહે છે ? અગ્નિહો-
ત્રની કલ્પનાનો આશ્રય લઈ ઋષિ આ પ્રશ્નનો સુંદર ઉકેલ આપતાં કહે
છે કે હે શિષ્યો ! તે વખતે એટલે કે જ્યારે ધ્વન્દ્રિયો નિદ્રામસ્ત થાય છે
ત્યારે ઉપયુક્ત પાંચ પ્રાણો જ જાગતા રહે છે. એ પ્રાણ અગ્નિરૂપ છે.
અર્થાત્ અગ્નિમાં જેમ દાહક અને ઉજ્જવાલક શક્તિ છે તેમ પ્રાણમાં-
નિરુદ્ધ પ્રાણમાં પાપદાહક, અને જીવન ઉજ્જવાલક શક્તિ છે. આથી પ્રાણને
અહીં અગ્નિ કલ્પવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ હે શિષ્યો ! નિદ્રામસ્ત ધ્વન્દ્રિયોનું
મૃત્યુમાંથી રક્ષણ કરવાને માટે આ 'શરીરરૂપી પુરમાં-નગરમાં પ્રાણાગ્નિરૂપી
રક્ષકો-પહેરેગીરો જાગતા રહે છે. અને આથી જ ઊંધતો માણસ મરી જતો
નથી. આ પાંચ પ્રાણોને હું અગ્નિહોત્રની કલ્પનાનો આશ્રય લઈ આપને
સમજાવું છું, કેમકે વિદ્વાન પુરુષની પ્રત્યેક ક્રિયા એ યશમય છે. તો જે
માણસ આત્માનો વિદ્વાન છે તેની તો ઊંધવાની ક્રિયા પણ અસિહોત્રમય=
યશમય જ બની જાય છે. આથી અહીં હું આપને અગ્નિહોત્રકલ્પના દ્વારા
આ આખો પ્રશ્ન સમજાવું છું. હે શિષ્યો ! અગ્નિહોત્રમાં ત્રણ અગ્નિઓ

હોય છે. ગાહપત્ય અગ્નિ, દક્ષિણાગ્નિ અને ગાહપત્ય અગ્નિમાંથી બહાર લાવવામાં આવતો હોવાથી જેને આહવનીય એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે તે આહવનીય અગ્નિ. આ સ્થૂલ અગ્નિહોત્રમાં જેમ આ ત્રણ અગ્નિઓ છે તેમ આશ્વતર જે અગ્નિહોત્ર આવે છે તેમાં ત્રણ આ ત્રણ અગ્નિઓ છે. તેમાં અપાન નામનો જે વાયુ છે તેને આપ ગાહપત્ય અગ્નિ જાણો. વ્યાન નામનો જે વાયુ છે તેને આપ દક્ષિણાગ્નિ સમજો. અને પ્રાણને આહવનીય અગ્નિ જાણો. શરીરમાં અપાન વાયુ એક રીતે જોતાં મુખ્ય છે. કેમકે, અપાન વાયુના કોષમાં મૃત્યુ રહેલ છે. અપાન વાયુ મલમૂત્રને વિસર્જિત કરનારો હોઇને એ જો શિથિલ થઇ જાય તો બીજા વાયુઓ પણ એક રીતે શિથિલ થઈ જાય છે. સ્થૂલ અગ્નિહોત્રમાં જે ગાહપત્ય=ધરતી પતિ=અગ્નિહોત્રના, ધરમાં ચોવીસે કલાક રહેનારો અગ્નિ મુખ્ય છે. તેમ ઉપર ખતાવી તે દૃષ્ટિએ અપાન વાયુ પણ શરીરમાં મુખ્ય છે. સ્થૂલ અગ્નિહોત્રમાં ગાહપત્ય અગ્નિમાંથી આહવનીય અગ્નિને બહાર લેવામાં આવે છે, તેમ અપાન વાયુમાંથી-મૃત્યુકારી વાયુમાંથી જીવનદાયી વાયુ-પ્રાણને પણ રોજ લેવામાં આવે છે એટલે કે અપાનને 'ઓળંગીને પ્રાણે વર્તવું' પડે છે. દૂકમાં પ્રાણ 'પરપિ સર્વ' મુખ્ય છે, છતાં પ્રાણનો અપાન એ આધાર છે. ॥૩૥॥

यत् उच्छ्वासनिःश्वासी एतौ आहुती समं नयति इति स समानः । मनो ह वाच यजमानः । इष्टफलं एव उदानः । सः एनं यजमानं अहरहः ब्रह्म गमयति ॥ ३ ॥

‘યત્=કેમકે ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસી=ઉચ્છ્વાસનિઃશ્વાસરૂપી એતૌ=આ બે આહુતી=આહુતિઓને સમં=એક સરખી રીતે નયતિ=લઇ જાય છે इति=તેથી સઃ=તે-એક સરખી રીતે લઈ જનાર સમાનः=સમાન છે. હ=પ્રસિદ્ધ મનઃ=મનોમય-મનોવિશિષ્ટ આત્મા-જીવાત્મા વાચ=નિશ્ચય યજમાનः=યજમાન છે. તથા इष्टफलं=યજ્ઞફલ-રાત દિવસ નિરન્તર ચનારા અગ્નિહોત્રરૂપી યજ્ઞનું ફલ એવ=નિઃસન્દેહ ઉદાનः=ઉદાન-પ્રતિદિન બ્રહ્મમાં પહોંચાડવાની શક્તિયુક્ત ઉદાન છે. સઃ=તે ઉદાન एनं=આ યજમાનं=યજમાનને અहरहः=દિનપ્રતિદિન ब्रह्म=બ્રહ્મમાં ગમયતિ=પહોંચાડે છે. ॥ ૪ ॥

કેમકે યજ્ઞાસ પ્રવાસરૂપી આ બે આહુતિઓ એક સરખી રીતે લઈ જાય છે તેથી તે સમાન છે. પ્રસિદ્ધ મનોમય આત્મા નિશ્ચય યજમાન છે. તથા નિઃસન્દેહ યજ્ઞફલ ઉદાન છે. તે ઉદાન આ આત્માને-યજમાનને દિનપ્રતિદિન બ્રહ્મમાં પહોંચાડે છે. ॥ ૪ ॥

અવસ્થાનો બોક્તા પણ મનોમય આત્મા છે, કેવળ આત્મા નહિ. અર્થાત્ જોમ
જાગૃત અવસ્થાથી કેવળ આત્મા ભિન્ન છે-અસ્પૃષ્ટ છે તેમ સ્વપ્નાવસ્થાથી
પણ કેવળ આત્મા તો ભિન્ન જ છે-અસ્પૃષ્ટ જ છે. ॥ ૫ ॥

तदा तेजसा यमिभूतो भवति, अत्र एषः देवः स्वप्नान् न
पश्यति । यथ तदा एतस्मिन् शरीरे एतत् सुखं भवति ॥ ६ ॥

તદા = જ્યારે સઃ = તે = સૌ ધન્દ્રિયોની એકતાનું સ્થાનરૂપ પરમ
મનરૂપી દેવ. તેજસા-ઉદાનરૂપી તેજથી અમિભૂતઃ-દબાયેલો ભવતિ-થાય છે,
અત્ર-એ અવસ્થામાં એષઃ-એ દેવઃ-દેવ-મનોમય જીવાત્મા, સ્વપ્નાન્-સ્વપ્નોને
ન-નથી પશ્યતિ-જોતો. અય-ત્યારે તદા-તે સમયે એતસ્મિન્-આ શરીરે-
શરીરમાં એતત્-આ સુખં-સુપુષ્તિ સુખને ભવતિ-પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૬ ॥

જ્યારે તે મનરૂપી પરમદેવ-ઉદાનરૂપી તેજથી દબાયેલ થાય છે ત્યારે તે
અવસ્થામાં આ મનોમય જીવાત્મા સ્વપ્નોને જોતો નથી. ત્યારે તે વખતે આ શરીરમાં
આ સુપુષ્તિ સુખને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૬ ॥

સ્વપ્નાવસ્થામાં મન જાગૃત હોય છે અને મનમાં કોરાઈ રહેલી વાસ-
નાઓનો મનોમય આત્મા અનુભવ કરે છે એમ કહ્યું. હવે શરીરમાં સુપુષ્તિ-
કાલીન જે સુખ થાય છે તે કોને થાય છે? એ પ્રશ્નનો જવાબ વાળતાં
આચાર્ય દેવ કહે છે કે હે શિષ્યો! જ્યારે તે મનરૂપી પરમદેવ-સૌ ધન્દ્રિયોના
એકાગ્રતાનરૂપી મનરૂપી પ્રધાનદેવ ઉદાનરૂપી તેજથી દબાઈ જાય છે એટલે કે
ઉદાન વાયુના પ્રભાવથી મન જ્યારે સ્પન્દનશૂન્ય-નિર્વ્યાપાર થાય છે ત્યારે તે
અવસ્થાને સુપુષ્તિ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ ધન્દ્રિયો સહિત મન
પણ જ્યારે નિર્વ્યાપાર થઈ જાય છે-અનુસાર તમોગુણના પ્રબળ ઉભરાને
લઈને દબાઈ જાય છે ત્યારે સુપુષ્તિ અવસ્થા આવે છે. એ સુપુષ્તિકાળમાં
આ મનોમય આત્મા સ્વપ્નો જોતો નથી. કેમકે સ્વપ્નોનો દેખાડનાર મનદેવ
તે દાળે સ્પન્દનશૂન્ય છે. અને તે વખતે આ શરીરમાં આ સૌપુષ્ત સુખને
મનોમય આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે. એટલે કે સુપુષ્તિને વખતે જે નિરાયાસ-
પ્રગાઠ-શાન્ત-પ્રસન્ન સુખનો અનુભવ થાય છે તે પણ આ મનોમય આત્મા-
ને જ થાય છે. કેવળ આત્મા તો સ્વરૂપે જ સુખી છે. તેનો બાહ્ય ઉપાધિ
ઉપર સ્વસુખને આધાર રાખવો પડતો નથી. જાગૃત અને સ્વપ્નમાં ધન્દ્રિયો-
ના ધમસાણુને લઈને જીવાત્માને સુખ રહેતું નથી. જોઈમાં એ ધમસાણુ-
એ કોલાહલ ઠરી જતો હોવાથી તેને શાન્તિ લાગે છે. ॥ ૬ ॥

ત્વં યથા સોમ્ય ! વયાંસિ વાસોવૃક્ષં સંપ્રતિષ્ઠન્તે, एवं ह वै तत्
सर्वं परे आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ૭ ॥

સ=તે વયા=જેમ સોમ્ય=હે સોમ્ય-હે સોપમાનાહ વયાંસિ=પક્ષી બધી
બાજુ ઉડી ઉડીને વળી પોતાના વાસોવૃક્ષ=વાસવૃક્ષ-રહેણાંબુના ઝાડમાં
સંપ્રતિષ્ઠન્તે=એકત્રિત થઇને સ્થિત થાય છે एवं=એ મુગ્ધ હ=જ વૈ=નિશ્ચય
તત્=તે સર્વ=બધું-ધારણ કરનાર અને પ્રકાશ કરનાર બ્રુત=ઇન્દ્રિયાદિ બધું
અર્થાત્ હવે પછીના મંત્રમાં કહેવામાં આવનાર પૃથિવી પૃથિવીમાત્રા આદિ
બધું-પરે=સૌથી પર આત્મનિ=આત્મામાં-અક્ષરબ્રહ્મમાં સંપ્રતિષ્ઠતે=એક થઇને
સ્થિત થાય છે. ॥ ૭ ॥

તે જેમ સોમ્ય ! પક્ષીઓ બધી બાજુએ ઉડી ઉડીને ફરીથી પોતાના વાસોવૃક્ષ
ઉપર એકઠાં થઈને સ્થિત થાય છે તેમજ નિશ્ચય તે બધું-પૃથિવી-પૃથિવીમાત્રા વગેરે
બધું, સૌથી પર આત્મા-અક્ષરબ્રહ્મમાં એક થઈને સ્થિત થાય છે. ॥ ૭ ॥

મનોમય જીવાત્માને સુપુષ્પિ સુખનો અનુભવ થાય છે એમ આચાર્ય-
હેવે કહ્યું. હવે શિષ્યનો જે હેતુએ પ્રશ્ન છે તેનો જવાબ વાળવાની ભૂમિકા
રચતાં કહે છે હે સોમ્ય ! હે પ્રિય દર્શન ! જેમ પક્ષીઓ દિવસભર
જુદીજુદી દિશાઓમાં પોતાનો આરા લેવા ઉડે છે અને અસ્ત સમયે પાછાં
પોતાના મૂળ રહેણાંબુના વૃક્ષ ઉપર આવીને એકત્રિત થાય છે તેમ તે બધું-
પૃથિવી આદિ સમસ્ત બ્રહ્માંડ ભગવતકાળમાં પ્રકૃતિના પ્રદેશમાં જુદીજુદી
દિશામાં વિહરી રાત્રિકાળે-સુપુષ્પિ અવસ્થામાં સૌથી પરમ આત્મા-અક્ષરબ્રહ્મ
પરમાત્મારૂપી મૂળ નિવાસ્યાનમાં એકત્ર થઇને ઠરે છે. અર્થાત્ સૌની ઉવટની
પ્રતિષ્ઠા પરમાત્મા છે. સુપુષ્પિકાળે અને મહામત્રયકાળે સમસ્ત સ્થાવર જંગમ
જગત તે પરમ નીડ-પરમ વાસ-પરમ ધામ પરમાત્મામાં એકત્ર થાય છે
અને તેમાં ઠરેલામ વસે છે. અર્થાત્ અક્ષરબ્રહ્મ પરમાત્મા એ સૌની ઉવટની
આરામભૂમિ છે. ફક્ત ઊંધતાં જે ત્યાં જાય છે તેને પાછા ફરવું પડે છે.
અને જે ભગૃત અવસ્થામાં-જ્ઞાનની તે કોઈ અબ્રાન્ત મહામહિમ અવસ્થામાં
-ત્યાં પહોંચી તે ધામની એક વખત મુલાકાત લે છે તે ત્યાં જ ઠરે છે.
ત્યાંથી પાછા ફરતા નથી ॥ ૭ ॥

પૃથિવી ચ પૃથિવીમાત્રા ચ, આપદ્ય આપોમાત્રા ચ, તેજઃચ તેજોમાત્રા ચ વાયુઃચ વાયુમાત્રા ચ, આકાશઃચ આકાશમાત્રા ચ, ચક્ષુઃચ દ્રષ્ટવ્યં ચ, શ્રોત્રં ચ શ્રોતવ્યં ચ ઘ્રાણં ચ ઘ્રાતવ્યં ચ, રસઃચ રસયિતવ્યં ચ, ત્વક્ ચ સ્પર્શયિતવ્યં ચ વાક્ ચ વક્તવ્યં ચ હસ્તૌ ચ આદાતવ્યં ચ, ઉપસ્થઃચ આનન્દયિતવ્યં ચ, પાયુઃચ વિસર્જયિતવ્યં ચ, પાદૌ ચ ગન્તવ્યં ચ, મનઃચ મન્તવ્યં ચ, શુદ્ધિઃચ ચોદ્યવ્યં ચ, અહંકારઃચ અહંકર્તવ્યં ચ ચિત્તં ચ ચેતયિતવ્યં ચ, તેજઃચ વિદ્યોતવ્યં ચ, પ્રાણઃચ વિધારયિતવ્યં ચ ॥ ૮ ॥

પૃથિવી ચ પૃથિવીમાત્રા ચ=પૃથિવી અને પૃથિવીની માત્રા-કારણરૂપ સૂક્ષ્મ પૃથિવી, બન્ને, આપદ્ય આપોમાત્રા ચ=જળ અને જળની માત્રા, બન્ને તેજઃચ તેજોમાત્રા ચ=તેજ અને તેજની માત્રા બન્ને, વાયુઃચ વાયુમાત્રા ચ=વાયુ અને વાયુની માત્રા બન્ને, આકાશઃચ આકાશમાત્રા ચ=આકાશ અને આકાશની માત્રા બન્ને, ચક્ષુઃચ દ્રષ્ટવ્યં ચ=નેત્ર અને નેત્રથી જોવાને યોગ્ય બન્ને, શ્રોત્રં ચ શ્રોત્રંતવ્યં ચ=કાન અને કાનથી સાંભળવાને યોગ્ય બન્ને, ઘ્રાણં ચ ઘ્રાતવ્યં ચ=નાક અને નાકથી સૂંઘવાને યોગ્ય બન્ને, રસઃચ રસયિતવ્યં ચ=રસના અને રસનાથી રસ લેવાને યોગ્ય બન્ને, ત્વક્ ચ સ્પર્શયિતવ્યં ચ=આમડી અને આમડીથી અડકવાને યોગ્ય બન્ને, વાક્ ચ વક્તવ્યં ચ=વાણી અને વાણીથી બોલવાને યોગ્ય બન્ને, હસ્તૌ ચ આદાતવ્યં ચ=હાથ અને હાથોથી પકડવાને યોગ્ય બન્ને, ઉપસ્થઃચ આનન્દયિતવ્યં ચ=ઉપરંથ અને ઉપરંથથી આનન્દ લેવા યોગ્ય, બન્ને પાયુઃચ વિસર્જયિતવ્યં ચ=પાયુ-ગુદા અને ગુદા દ્વારા ત્યાગવા યોગ્ય બન્ને, પાદૌ ચ ગન્તવ્યં ચ=પગો તથા પગો દ્વારા ચાલવાને યોગ્ય બન્ને, મનઃચ મન્તવ્યં ચ=મન અને મનથી માનવા યોગ્ય, સમજવા યોગ્ય બન્ને, શુદ્ધિઃચ ચોદ્યવ્યં ચ=શુદ્ધિ અને શુદ્ધિથી જાણવા યોગ્ય બન્ને, અહંકારઃચ અહંકર્તવ્યં ચ=અહંકાર અને અહંકારથી અહંકાર કરવા યોગ્ય બન્ને, ચિત્તં ચ ચેતયિતવ્યં ચ=ચિત્ત અને ચિત્તથી ચિન્તન કરવા યોગ્ય બન્ને, તેજ વિદ્યોતવ્યં ચ=તેજ (ઉદાન) અને તેનાથી તેજસ્વી કરવા યોગ્ય-તેજથી દેખાવવા યોગ્ય બન્ને, પ્રાણઃચ વિધારયિતવ્યં ચ=પ્રાણ અને પ્રાણ કરવાને યોગ્ય-ચંભાવીને ખડું સમજવાને યોગ્ય બન્ને. ॥ ૮ ॥

પૃથિવી અને પૃથિવીની માત્રા બન્ને, વાણી અને વાણીની માત્રા બન્ને, તે જ અને તેજની માત્રા બન્ને, વાયુ અને વાયુની માત્રા બન્ને, આકાશ અને આકાશની માત્રા બન્ને, આંખ અને જોવા યોગ્ય બન્ને, કાન અને સાંભળવા યોગ્ય બન્ને, નાક

અને સુધવા યોગ્ય બને, રસના અને ચાખવા યોગ્ય બને, ચામડી અને સ્પર્શ કરવા યોગ્ય બને, વાણી અને બોલવા યોગ્ય બને, હાથ અને પકડવા યોગ્ય બને, ઉપરથી અને આનંદ લેવા યોગ્ય બને, વાયુ અને ત્યાગવા યોગ્ય બને, પગ અને ચાલવા યોગ્ય બને, મન અને માનવા યોગ્ય બને, બુદ્ધિ અને સમજવા યોગ્ય બને, અહંકાર અને અહંકાર કરવા યોગ્ય બને, ચિત્ત અને ચિન્તન કરવા યોગ્ય બને, તે જ અને પ્રપ્રશિત કરવા યોગ્ય બને, ગ્રાણ અને ધારણ કરવા યોગ્ય બને ॥ ૮ ॥

આગલા મન્ત્રમાં “ તત્ સર્વં પરે આત્મનિ સંપ્રતિષ્ઠતે ” એમ ઋષિએ કહ્યું તો તેમાં જે ‘ સર્વં=સમસ્ત ’ એવો શબ્દ છે તેમાં કોનો સમાવેશ ગણવો એ બતાવતાં ભગવાન પિંપલાદ કહે છે કે હે શિષ્યો ! પૃથિવી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશરૂપી પાંચ સ્થૂળ ભૂતો, તથા પૃથિવી આદિ પાંચતી પાંચ તન્માત્રા રૂપ સૂક્ષ્મ ભૂતો, શ્રોત્રાદિ અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને એ અગિયારે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારો, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, તેજ અને ગ્રાણ તથા એ બધાના જે વ્યાપારો=અર્થાત્ સમસ્ત જીવનની તમામ ક્રિયાઓ અને તેનાં સાધનો=સ્થાવરજંગમ સમસ્ત જગતના તમામ પદાર્થોના અનુભવો, સાધનસહિત તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં સંપ્રતિષ્ઠિત થાય છે. એટલે કે એકલા થઈને લીન થાય છે. ॥ ૮ ॥

एषः हि द्रष्टा, स्पर्श, श्रोता, घ्राता, रसयिता, मन्ता, बोद्धा, कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । सः परे अक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥९॥

અને જે એ=આ હિ=નિશ્ચય દ્રષ્ટા=જોનાર, સ્પર્શ=અડકનાર, શ્રોતા=સાંભળનાર, ગ્રાતા=સૂંધનાર રસયિતા=રસ લેનાર મન્તા=માનનાર બોદ્ધા=જાણનાર કર્તા=કરનાર વિજ્ઞાનાત્મા=મનોમય જીવાત્મા પુરુષ=પુરૂષ છે સઃ=તે પશુ પરે=સૌથી પર અક્ષરે=અવિનાશી આત્મનિ=આત્મામાં સંપ્રતિષ્ઠતે=એક થઈને સ્થિત થાય છે. ॥ ૯ ॥

અને જે આ નિશ્ચય જોનારો, અડકનારો, સાંભળનારો, સૂંધનારો, રસ લેનારો, માનનારો, જાણનારો, કરનારો મનોમય જીવાત્મા પુરૂષ છે તે પશુ સૌથી પર અવિનાશી આત્મામાં એક થઈને સ્થિત થાય છે. ॥ ૯ ॥

આટલું જ નહિ. આ બધાનો જે બોક્તા મનોમય આત્મા તે પશુ તે પરમ અક્ષરબ્રહ્મમાં જ સંપ્રતિષ્ઠિત થાય છે એમ બતાવતાં કહે છે કે હે શિષ્યો ! દર્શનીય પદાર્થોનો નેત્રો દ્વારા જોનારો, સ્પર્શ પદાર્થોનો ત્વક્ દ્વારા સ્પર્શ કરનારો, શ્રોત્ર દ્વારા સુણનારો, સૂંધવા યોગ્યને નાક દ્વારા સૂંધનારો, ચાખવા યોગ્યને જીભ દ્વારા ચાખનારો, વિચારવા યોગ્યને મન દ્વારા વિચારનારો, જાણવા યોગ્યને બુદ્ધિ દ્વારા જાણનારો, કરવા યોગ્યને કર્મેન્દ્રિયો દ્વારા કરનારો

પૃથિવી ચ પૃથિવીમાત્રા ચ, આપથ આપોમાત્રા ચ, તેજઃચ તેજોમાત્રા ચ વાયુચ વાયુમાત્રા ચ, આકાશચ આકાશમાત્રા ચ, ચક્ષુચ દ્રષ્ટવ્યં ચ, ધોત્રં ચ ધોતવ્યં ચ ગ્રાણં ચ ગ્રાતવ્યં ચ, રસચ રસયિતવ્યં ચ, ત્વક્ ચ સ્પર્શયિતવ્યં ચ વાક્ ચ વક્તવ્યં ચ હસ્તૌ ચ આદાતવ્યં ચ, ઉપસ્થચ આનન્દયિતવ્યં ચ, પાયુચ વિનર્જયિતવ્યં ચ, પાદૌ ચ ગન્તવ્યં ચ, મનચ મન્તવ્યં ચ, શુદ્ધિચ યોદ્ધવ્યં ચ, અહંકારચ અહંકર્તવ્યં ચ ચિત્તં ચ ચેતયિતવ્યં ચ, તેજઃચ વિદ્યોતવ્યં ચ, પ્રાણચ વિધારયિતવ્યં ચ ॥ ૮ ॥

પૃથિવી ચ પૃથિવીમાત્રા ચ=પૃથિવી અને પૃથિવીની માત્રા-કારણરૂપ સૂક્ષ્મ પૃથિવી, બન્ને, આપચ આપોમાત્રા ચ=જળ અને જળની માત્રા, બન્ને તેજઃચ તેજોમાત્રા ચ=તેજ અને તેજની માત્રા બન્ને, વાયુચ વાયુમાત્રા ચ=વાયુ અને વાયુની માત્રા બન્ને, આકાશચ આકાશમાત્રા ચ=આકાશ અને આકાશની માત્રા બન્ને, ચક્ષુચ દ્રષ્ટવ્યં ચ=નેત્ર અને નેત્રથી જોવાને યોગ્ય બન્ને, ધોત્રં ચ ધોત્રતવ્યં ચ=કાન અને કાવથી સાંભળવાને યોગ્ય બન્ને, ગ્રાણં ચ ગ્રાતવ્યં ચ=નાક અને નાકથી સૂંઘવાને યોગ્ય બન્ને, રસચ રસયિતવ્યં ચ=રસના અને રસનાથી રસ લેવાને યોગ્ય બન્ને, ત્વક્ ચ સ્પર્શયિતવ્યં ચ=આમડી અને આમડીથી અડકવાને યોગ્ય બન્ને, વાક્ ચ વક્તવ્યં ચ=વાણી અને વાણીથી બોલવાને યોગ્ય બન્ને, હસ્તૌ ચ આદાતવ્યં ચ=હાથ અને હાથોથી પકડવાને યોગ્ય બન્ને, ઉપસ્થચ આનન્દયિતવ્યં ચ=ઉપરથ અને

અને સુધવા યોગ્ય બને, રસના અને ચાખવા યોગ્ય બને, ચામડી અને સ્પર્શ કરવા યોગ્ય બને, વાણી અને બોલવા યોગ્ય બને, હાથ અને પકડવા યોગ્ય બને, ઉપરથી અને આનન્દ લેવા યોગ્ય બને, પાચુ અને ત્યાગવા યોગ્ય બને, પગ અને ચાલવા યોગ્ય બને, મન અને માનવા યોગ્ય બને, બુદ્ધિ અને સમજવા યોગ્ય બને, અહંકાર અને અહંકાર કરવા યોગ્ય બને, ચિત્ત અને ચિન્તન કરવા યોગ્ય બને, તે જ અને પ્રકાશિત કરવા યોગ્ય બને, પ્રાણ અને ધારણ કરવા યોગ્ય બને ॥ ૮ ॥

આગલા મન્ત્રમાં “ તત્ સર્વં પરે આત્મનિ સંપ્રતિષ્ઠતે ” એમ ઋષિએ કહ્યું તો તેમાં જે ‘ સર્વ=સમસ્ત ’ એવો શબ્દ છે તેમાં કોનો સમાવેશ બાકીનો એ બતાવતાં ભગવાન પિંપલાદ કહે છે કે હે શિષ્યો ! પૃથિવી, પાણી, તેજ, વાયુ અને આકાશરૂપી પંચ સૂક્ષ્મ ભૂતો, તથા પૃથિવી આદિ પાંચની પાંચ તન્માત્રા રૂપ સૂક્ષ્મ ભૂતો, શ્રોત્રાદિ અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને એ અગિયારે ઇન્દ્રિયોના વ્યાપારો, બુદ્ધિ, અહંકાર, ચિત્ત, તેજ અને પ્રાણ તથા એ બધાના જે વ્યાપારો=અર્થાત્ સમસ્ત જીવનની તમામ ક્રિયાઓ અને તેનાં સાધનો=રથાવરજંગમ ‘ સમસ્ત જગતના તમામ પદાર્થોના અનુભવો, સાધનસહિત તે પરબ્રહ્મ ‘ પરમાત્મામાં સંપ્રતિષ્ઠિત થાય છે. એટલે કે એકલા યજ્ઞને લીધે થાય છે. ॥ ૮ ॥

एषः हि द्रष्टा, स्पर्श, श्रोता, घ्राता, रसयिता, मन्ता, बोद्धा, कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । सः परे अक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥९॥

અને જે एषः=આ હિ=નિશ્ચય દ્રष्टा=જોનાર, स्पर्श=અડકનાર, श्रोता=સંભળનાર, घ्राता=સૂંધનાર રसयिता=રસ લેનાર मन्ता=માનનાર बोद्धा=બાણનાર कर्ता=કરનાર विज्ञानात्मा=મનોમય જીવાત્મા પુરુષ=પુરુષ છે સः=તે પણ પરે=સૌથી પર અક્ષરે=અવિનાશી આત્મનિ=આત્મામાં સંપ્રતિષ્ઠતે=એક યજ્ઞને સ્થિત થાય છે. ॥ ૯ ॥

અને જે આ નિશ્ચય જોનારો, અડકનારો, સંભળનારો, સૂંધનારો, રસ લેનારો, માનનારો, બાણનારો, કરનારો મનોમય જીવાત્મા પુરુષ છે તે પણ સૌથી પર અવિનાશી આત્મામાં એક યજ્ઞને સ્થિત થાય છે. ॥ ૯ ॥

આટલું જ નહિ. આ બધાનો જે બોક્તા મનોમય આત્મા તે પણ તે પરમ અક્ષરબ્રહ્મમાં જ સંપ્રતિષ્ઠિત થાય છે એમ બતાવતાં કહે છે કે હે શિષ્યો ! ઇર્ષનીય પદાર્થોના નેત્રો દ્વારા જોનારો, સ્પર્શ પદાર્થોના ત્વક દ્વારા સ્પર્શ કરનારો, શ્રોત્ર દ્વારા સુણનારો, સૂંધવા યોગ્યને નાક દ્વારા સૂંધનારો, ચાખવા યોગ્યને જીભ દ્વારા ચાખનારો, વિચારવા યોગ્યને મન દ્વારા વિચારનારો, બાણના યોગ્યને બુદ્ધિ દ્વારા બાણનારો, કરવા યોગ્યને કર્મેન્દ્રિયો દ્વારા કરનારો

આ જે વિજ્ઞાનાત્મા-મનોમય-વાસના વિશિષ્ટ જીવાત્મા છે તેપણુ તે સૌથી શ્રેષ્ઠ પરમ અક્ષરબ્રહ્મમાં એક થઈને સુપ્રતિષ્ઠિત થાય છે । અર્થાત્ આત્મા-મનોમય આત્માનું પણ પરમાત્મા જ પ્રતિષ્ઠાસ્થાન છે । સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તે વિજ્ઞાનાત્મા પુરૂષ કાર્યકરણના સમસ્ત સંસ્કારોથી રંગાયેલો ભગવાનના ખોળામાં જઈને બેસે છે. ભગવાન પણ તેને પોતાના પરમપ્રિય પુત્રને સંસાર ક્ષેત્રથી ચોરીસ કલાકે એક વેળા પોતાની મુક્તાકાંતે આવેલો જોઈને પ્રસન્ન ચિત્તે તેને બેઠી પડે છે, અને તે આનન્દ મિથુનમાં સુષુપ્તિકાળ વીટી જાય છે. જ્યાં ભગવાન તેને મેલો જુવે છે કે તરત પાછો પોતાના ખોળામાંથી ઉતારી મૂકે છે અને ભગવાનને ખોળેથી ઉતરેલો તે પાછો સંસારની લીલામાં-રમણમાં આવી વસે છે । અહો ! મહામાયાનો મહામદિમા ! ॥ ૯ ॥

परमं एव अक्षरं प्रतिपद्यते, स यो ह वै तत् अच्छायं अक्षरीरं, अलोहितं, शुभ्रं, अक्षरं वेदयते, यस्तु सोम्य ! सर्वज्ञः सर्वो भवति ! तदेव श्लोकः—“ विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणाः भूतानि सम्प्रतिष्ठन्ते यत्र ! तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य ! सः सर्वज्ञः सर्व एव आविवेश ” इति ॥ १० ॥

एव=निःसन्देह परम=सौથી પર અક્ષર=અવિનાશી આત્મા બ્રહ્મને પ્રતિપદ્યતે=પ્રાપ્ત થાય છે સઃ=તે યઃ=જે વૈ=નિશ્ચય તત્=તે હ=પ્રસિદ્ધ અચ્છાય=છાયારહિત, અક્ષરીરમ્=શરીરરહિત અલોહિતં=રંગરહિત શુભ્રં=શુદ્ધ અક્ષર=અવિનાશી આત્માને વેદયતે=જાણે છે, સોમ્ય=હે સોમ્ય ! યસ્તુ=જે કોઈ જાણે છે સ=તે સર્વજ્ઞ=સર્વજ્ઞ હોઈને સર્વ=સર્વજ્ઞ-બ્રહ્મ ભવતિ=થાય છે. તદ્=એ વિષયમાં એવ=આ શ્લોકઃ=શ્લોક પ્રમાણુ છે. વિજ્ઞાનાત્મા=જીવાત્મા ચ=તથા સર્વ=તમામ દેવૈઃ=દેવતાઓ-ઇન્દ્રિયોની સહ=સાથે પ્રાણાઃ=પ્રાણ તથા ભૂતાનિ=પૃથિવી આદિ તમામ સ્થૂલ સૂક્ષ્મભૂતો યત્ર=જેમાં સમ્પ્રતિષ્ઠન્તે=એક થઈને રિયત થાય છે સોમ્ય=હે સોમ્ય ! તત્=તે અક્ષર=અવિનાશી બ્રહ્મને યસ્તુ=જે કોઈ વેદયતે=જાણે છે સઃ=તે સર્વજ્ઞ હોઈને એવ=નિઃસન્દેહ સર્વ=બ્રહ્મમાં આવિવેશ=પ્રવેશ કરે છે-લીન થાય છે. इति=અસ. ॥ ૧૦ ॥

નિઃસન્દેહ સૌથી પર અવિનાશી આત્મા-બ્રહ્મને તે પ્રાપ્ત થાય છે ને નિશ્ચય તે પ્રસિદ્ધ, છાયારહિત, શરીરરહિત, રંગરહિત, શુદ્ધ, અવિનાશી આત્માને જાણે છે. હે સોમ્ય ! જે કોઈ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ થઈને સર્વજ્ઞ બ્રહ્મ થાય છે. એ વિષયમાં આ શ્લોક પ્રમાણુ છે. જીવાત્મા તથા તમામ દેવતાઓની સાથે પ્રાણ તથા પૃથ્વી વગેરે સ્થૂલ સૂક્ષ્મભૂતો જેમાં એક થઈને રિયત થાય છે હે સોમ્ય ! તે અવિનાશી બ્રહ્મને જે કોઈ પણ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ થઈને નિઃસન્દેહ બ્રહ્મમાં પ્રવેશ કરે છે-લીન થાય છે. અસ. ॥ ૧૦ ॥

આગલા મંત્રમાં સૌની અવધિ અને પ્રતિજ્ઞા અને આરામસ્થાન પરમપિતા પરમાત્મા છે એમ ઋષિએ પોતાની લાક્ષણિક પદ્ધતિમાં બતાવ્યું. હવે જે સૌની અવધિ હોય-વિશ્રામ હોય-પરમગતિ હોય તે સ્વે છે-તે જાણવા યોગ્ય છે-તે જાણવા યોગ્ય છે-તે પરમ પુરુષાર્થ છે એ અર્થાત્ કહે છે. આથી યોગી પ્રશ્નના અંતિમ મંત્રમાં આ પરમાત્માને જાણવાથી શું ફલ મળે છે તે બતાવતાં પરમાત્માના સ્વરૂપનું સમ્રાણ વર્ણન કરતાં કહે છે કે હે શિષ્યો! મનુષ્યોમાંથી જે કોઈ મહાભાગ માનવ તે અક્ષરબ્રહ્મને જાણે છે તે પરમાત્મા-અક્ષરબ્રહ્મને જ પામે છે. અર્થાત્ શિવને જાણનારો જીવ સ્વયં શિવ થાય છે. પરમાત્મસ્વરૂપ પોતે જ છે એમ જ્યારે તેને લાગે છે ત્યારે તે સ્વયં પરમાત્માના ગુણથી સંપન્ન થાય છે. સર્વજ્ઞતા અને સર્વજનનતા-સર્વરૂપતા પરમાત્માના નિત્ય ગુણો છે. તેથી જીવ પંજી સર્વજ્ઞ અને સર્વરૂપ થાય છે. અર્થાત્ જાણવા જેવું જેટલું, તેટલું જ જાણી લીધેલું હોવાથી તેને સર્વજ્ઞપણાનું જે ફળ તે મળે છે. તેથી પુરૂષ સર્વરૂપ થાય છે. કેમકે તેવાની હૃદયગ્રંથીઓ છૂટી પડી જાય છે. એટલે તેને પોતાનું પરમાત્મસ્વરૂપ સર્વનામરૂપમાં ગૂઢ લાગે છે, આટલું છે ફળ પરમાત્માને જાણવાનું. એ પરમાત્મા કેવા છે? ઋષિ અબ્રાન્ત અનુભવ કહે છે કે તે અચ્છાય છે. અશરીર છે. અલોહિત છે. શુભ્ર છે. અર્થાત્ તે પરમાત્માસ્વરૂપ અચ્છાય-લિંગશરીરરહિત છે. તે સ્થૂળ શરીરરહિત છે. તે લાત ધોળા કાળા રંગ વિનાનું એટલે કે પ્રકૃતિના સત્ત્વ રજ અને તમોગુણના સ્પર્શ સિવાયનું છે. તે શુભ્ર છે-એટલે નિર્મલ છે એટલે કે શુદ્ધ કેવળ જ્ઞાનધન-જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. આથી જ તે સંસારના ધમસાણુ સિવાયનું: “સત્યં જિવં મુન્દરં” સ્વરૂપ છે. જે પોતાના આત્માને પણ મનોમમતારહિત-સ્થૂળશરીરરહિત-ત્રૈગુણ્યસ્પર્શરહિત, અને નિર્મલતમ જાણે છે તે પરમાત્માનો સમાનધર્મા છે. અને આથી જ તેને સર્વજ્ઞતા અને સર્વરૂપતા કે જે પરમાત્માના ગુણો છે તે વારસામાં મળે છે. બસ. આ છે ઋષિનું દર્શન. એ દર્શનમાં ઋષિ વેદનું પ્રમાણ ટાંકતાં કહે છે કે હે શિષ્યો! વેદ કહે છે કે જે પુરૂષસિદ્ધ, જીવાત્મા તથા તમામ દેવતાઓ સહિત-ધન્દ્રિયો સહિત પ્રાણુ તથા પૃથિવી વગેરે સ્થૂળ સદ્મબૂતો જેમાં એક ચંદ્રને રિયત થાય છે તે અવિનાશી બ્રહ્મને જાણે છે તે, તે જ્ઞાનના પ્રભાવે જાતે સર્વ થાય છે અને પરમ અક્ષર-પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરે છે-તીન થાય છે. પ્રારબ્ધના અન્તે પરમાત્મામાં પોતે મળી જાય છે, અર્થાત્ મુક્ત થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

॥ इति चतुर्थः प्रश्नः ॥

॥ हरिः ॐ नमः सत् ॥

॥ अथ पञ्चमः प्रश्नः ॥

अथ ह एनं शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ-“स यो ह वै तद् भगवन् !
मनुष्येषु प्रायणान्तं ઐકારં અભિધ્યાયીત, કતમે વાવ સ તેન
લોકં જયતિ” इति ॥ १ ॥

અવ=ત્યાર બાદ એનું=એ હ=અસિદ્ધ ઋષિને શૈવ્ય=શિખિના પુત્ર સત્યકામઃ=
સત્યકામે इति =એમ પપ્રच्छ=પૂછ્યું સ=તે ય=જે હ=કોઈ વૈ=નિશ્ચય
મનુષ્યેષુ=મનુષ્યોમાંથી પ્રાયગાન્તં=મરણ સુધી તત્=તે ઐકારં=ઐકારના વાચ્ય-
અર્થ બ્રહ્મનું અભિધ્યાયીત=ધ્યાન કરે, સઃ=તે તેન=તેના વડે વાવ=નિશ્ચય
કતમે=કયા લોકં=લોકને (ત્રિલોકી કે પરબ્રહ્મ, ચારેમાંથી કયા લોકને) જયતિ=
જીતે છે-પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧ ॥

ત્યાર બાદ એ અસિદ્ધ ઋષિને શિખિના પુત્ર સત્યકામે એમ પૂછ્યું કે તે-જે
કોઈ નિશ્ચય મનુષ્યોમાંથી મરણની તે ઐકારના વાચ્યનું ધ્યાન કરે તે તેના વડે
નિશ્ચય કયા લોકને જીતે છે-પ્રાપ્ત કરે છે ? ॥ ૧ ॥

આગલા પ્રશ્નમાં પરમાત્મા સૌની પ્રતિષ્ઠા છે-સૌને આધાર છે-સૌનું
આરામજીવન છે-સૌની એકગતિ છે-સૌનું એકાયતન અને એકશરણ છે
એમ પ્રતિપાદિત કર્યું; અને મનુષ્યજીવન દરમ્યાન જે કોઈ જીવ તે પરમ
પિતા પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તે તદ્દશ્યસંપન્ન થાય છે. તેના
જન્મમરણનો ફેરો ટળી જાય છે એમ પણ સાબિત કર્યું. આનું મહાન ફળ
અધિકારી જીવને પરમપ્રાપ્તિમાં પ્રેરનારું નીવડે છે. ફલશ્રુતિ પ્રપત્નમાં પ્રેરે છે
અને યોગ્ય દિશામાં યોગ્ય પ્રયત્ન મનુષ્યને ફલપ્રાપ્તિ અપાવે છે. આથી તે
અનંત-અશરીર, અલોકિત-શુદ્ધ પરમાત્માની પ્રાપ્તિના ઉપાયની જગ્યાએ આવે
એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આથી હવે જીવને સિત્તલની પ્રાપ્તિના ઉપાય માટે
મુખ્યોપાય-પરમાત્માના પવિત્રતમ-મધુરતમ નામની જપોપાસનાનું વિધાન
પૂજાર્થ પાંચમા પ્રશ્નનું ઉત્થાન થાય છે. પરમાત્માના નામમરણનો મહિમા
અનવગણ્ય, અહ્યુત છે. પરમાત્મા છે. તે વિશ્વકર્તા, વિશ્વભર્તા અને વિશ્વહર્તા
છે. વિશ્વનામ અને વિશ્વરૂપ છે. તે તે પ્રાણીમાં તે તે રૂપે વર્તી રહ્યા છે.

સર્વભૂતશુદ્ધાશય છે. પોતાની અચિન્ત્ય મહામાયા દ્વારા આ સૃષ્ટિની લીલાનું સંચાલન કરી રહ્યા છે, એમ જેને સ્વાભાવિકપણે સમજાય તેનું હૃદય જ સર્વદા પરમાત્માને પરમપ્રેમથી પોકારતું થઈ જાય છે. જેમ સામાન્ય માણસનું નામ લઈ તેને સાદ કરતાં તે માણસ આપણી સમક્ષ હાજર થઈ જાય છે તેમ તે પરમપિતા પરમાત્મા પણ જે કોઈ ખરા હૃદયથી, પરમપ્રેમથી, શ્રદ્ધાથી અને ભાવુકતાથી તેના નામનો પોકાર કરે તો તે પરમદૃષ્ટાન્તુ-દેવદેવ-મહા કાશ્યપીક પરમાત્મા પણ તેવા પોકાર કરનારના હૃદયમાં તરત હાજર થાય છે. અને તે પરમપિતાનું રૂપ જ એટલું તો આકર્ષક છે, એટલું તો સુંદર છે, એટલું તો શિવ છે, કે માણસને ત્યારબાદ કશું જોવાની-સાંભળવાની-લેવાની કે ત્યાગવાની ઇચ્છા જ થતી નથી. હૃદયમાં તેવો ધન્યભાગ્ય જીવ પરમપિતાના નામ સંકીર્તનમાં દત્તહૃદય હોય છે. ભગવાનના નામસ્મરણ જેવો સર્વપ્રાપ્તિનો ખીજો એક પણ સરળ ઉપાય નથી એમ અનુભવીઓનો અનુભવભોલ છે. આથી જ દાર્શનિકોના પણ દાર્શનિક અને મહર્ષિઓના પણ મહર્ષિ ભગવાન બાદરાયણ-આસનુનિનો નિર્ણય છે કે હરેનામ, હરેનામ, હરેનામૈવ કેવલમ્ । કલ્પી નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા ॥ અને જ્યાં સુધી પરમપિતાના કલ્યાણતમ સ્વરૂપનો હૃદયમાં આવિર્ભાવ ન થાય ત્યાં સુધી સૌને માટે કળિમુગ જ છે । પરમાત્માના નામસંકીર્તનનો મહિમા યોગ સૂત્રકારે યથાર્થ રીતે વર્ણવ્યો છે. તતઃ પ્રત્યક્ષચેતનાધિગમઃ અપિ અન્તરાયામાદશ્ચ ॥ અર્થાત્ પ્રશ્નરના પ્રશ્નિધાનથી એટલે કે ઈકારના વારંવાર ઉચ્ચાર અને ઈકારવાચ્ય પરમપિતાનું પરમપ્રેમથી વારંવાર ભાવનથી પ્રત્યક્ષચેતનચિત્તમાત્રનું જ્ઞાનચરના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. અને તે સાક્ષાત્કાર થતાં પહેલાં સાક્ષાત્કારમાં પ્રતિબંધક એવા અન્તરાયમાત્રનો-અવ્યક્તમાત્રનો અભાવ થાય છે. ક્યા અન્તરાયો ? મુનિપ્રવર પતંજલિ વદે છે- વ્યાધિસ્ત્યાનસંશયપ્રમાદઆલસ્યભવિરતિપ્રાન્તિદર્શન, અલબ્ધભૂમિક્લવમનવચ્ચિતત્વાનિ ચિત્તવિષ્ણેષાઃ તે અન્તરાયાઃ ॥ અર્થાત્ પરમાત્માના પરમપ્રિય નામસ્મરણથી, સ્મરણ કરનારનાં જ્વરાદિ વ્યાધિ, અકર્મવ્યથા, સંશય, પ્રમાદ, આળસ, સંસારલોહુપતા, પ્રાન્તિદર્શન, યોગભૂમિની અપ્રાપ્તિ અને પ્રાપ્ત યોગભૂમિકામાં સ્થિરતાના અભાવરૂપ જે નવ ચિત્તને પરમાત્મામાં ન દરવા દેનારા અન્તરાયો છે તેનો અભાવ થાય છે. એટલું જ નહિ પણ ભગવાનમગ્નપ, દુઃખદોર્મનસ્ય, અંગમેગ્નત્વ, શ્વાસપ્રવાસાઃ વિક્ષેપસહસ્રુવઃ ઉપર બતાવેલા નવ વિક્ષેપો હોય તો તેમની સાથે જ જન્મનારાં દુઃખ, મનની અપ્રસન્નતા, શરીરનો ધૂનરો, અને અવશપણે શ્વાસ અને

પ્રત્યાસની ગતિરૂપ પાંચ બીજા અન્તરાયોને પણ ટાળે છે. અને આ ત્રિક્ષેપોનો અભાવ થતાં એકાગ્ર અને એકતાન થયેલું મનુષ્યનું હૃદય નિરન્તર પરમાત્મામાં પ્રતિષ્ઠાવાળું થાય છે. આથી મૈત્ર્યાદિ ભાવનાસદિત, વૈરાગ્યયુક્ત થઇને જે કાંઈપણ પુરુષ નિષ્કામભાવે પરમ પિતા પરમાત્માનું નામ સંકીર્તન કરે તો તેનાથી તે આ સંસારની મલિનતા તરી જાય છે અને એ મલિનતા ટળતાં પ્રભુનું તેને કામથી સ્મરણ થાય છે. તે પરમાત્મામાં જ વસે છે. આ છે નામ જાપનો મહિમા. અતિવિસ્તારના ભયે આ વિષયને લંબાવતા નથી. પરમાત્માના સદસનામો-સદસનામે વિષ્ણુ જે પ્રસિદ્ધ છે તેના અંતમાં વ્યાસ ભગવાને જે રૂળ દર્શન કરાવ્યું છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે એમ અનુભવીઓનો નિઃસંશય અનુભવ છે. આથી અધ્યાત્મ જીવનમાં અધિકારી હૃદય માટે નામસંકીર્તન એક મહાનમાં મહાન સાધન છે. એ સાધનાનો જ ઉલ્લેખ કરતાં હવે પાંચમાં પ્રશ્નમાં સિમ્બિનો પુત્ર સત્યકામ, ભગવાન પિપ્પલાદને પ્રશ્ન કરે છે કે હે ગુરુદેવ ! મનુષ્યોમાં અગ્રેસર જે મનુષ્ય જીવનની ઉત્તમી પણ સુધી પરમાત્માના નામનો ઈન્કારનો પરમપ્રિયથી જાણે છે, ધ્યાનમય હૃદયે ઈતુ' રચ્ય કરે છે અને તે ઈત્યા અર્થરૂપ પરમપિતાનું મનમાં ભાવન કરે છે તેને શું રૂળ મળે છે ? અર્થાત્ તે નામજાપના મહિમાએ તેને કયો લોક પ્રાપ્ત થાય છે ? અર્થાત્ હે ભગવન ! કૃપા કરીને પરમાત્માના નામનો મહિમા સમજાવો ! ॥ ૧ ॥

तस्मै स ह उवाच-एतद् वै सत्यकाम ! परं च अपरं च ब्रह्म, यद् अकारः ! तस्माद् विद्वान् एतेन एव आयतनेन एकतरं अन्वेति ॥ २ ॥

તસ્મૈ=તેને સઃ=તે હ=પ્રસિદ્ધ, ઋષિએ ઉવાચ=કહ્યું સત્યકામ=હે સત્યકામ ! એતદ્=આ વૈ=નિશ્ચય પરબ્રહ્મ=પરબ્રહ્મ ચ=તથા અપરંબ્રહ્મ=અપરબ્રહ્મ=કાર્યબ્રહ્મ-ત્રિલોકી જગત, ચ=બન્નેની પ્રાપ્તિનું સાધન ॥ યત્=જે ઈન્કાર=ઓંકાર-ઓંકારનું વાચ્ય બ્રહ્મ છે. તસ્માત્=તેથી વિદ્વાન્=વિદ્વાન, ઉપાસક એતેન=આ એવ-જ આયત્નેન=સહારાથી-આ ઓંકારના વાચ્ય બ્રહ્મના જ ધ્યાનથી એકતરં=પર તથા અપરબ્રહ્મમાંથી એકને અન્વેતિ=પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૨॥

તેને તે પ્રસિદ્ધ ઋષિએ કહ્યું-હે સત્યકામ ! આ નિશ્ચય પરબ્રહ્મ તથા અપર-બ્રહ્મ બન્નેની પ્રાપ્તિનું સાધન છે જે ઓંકાર છે. તેથી વિદ્વાન હજારો આ જ સહારાથી પર તથા અપરબ્રહ્મમાંથી એકને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૨ ॥

આમ જ્યારે પરમાત્માના નામનો મહિમા શિષ્યે પૂછ્યો ત્યારે કૃતાચ્ચ
ગુરુદેવ પ્રસન્ન થઈને જીવનનો મર્મ ખોલતાં કહે છે કે હે બેટા ! તે ખૂબ જ
કલ્યાણી પ્રશ્ન પૂછ્યો છે ! હું તને સૌ વાતની એક વાત કહું છું. પરમાત્માનું
જે નામ છે-તે નામ ‘ૐ’ સર્વપ્રાપ્તિનું સાધન છે. એના દ્વારા અધિકારીને
તેના અધિકાર મુજબ પરબ્રહ્મની કે અપરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. અર્થાત્
ઈકારની ઉપાસના, ઉપાસનાની સચ્ચાઈ અને તીવ્રતાને અનુરૂપ ક્યાં તો
પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ આપે છે કે ક્યાં તો અપરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. જેના
હૃદયની જેટલી યોગ્યતા તે યોગ્યતા અનુસાર ઈકારની ઉપાસના ફળે છે અને
આથી જ વિદ્વાન ઉપાસક ઈકારનો સહારો લે છે. એ ઈકારને સહારે ભાવ-
નાતુલ્ય સાધકને પ્રાપ્ત થાય છે. નિષ્કામભાવે, વિરાગપૂર્વક, પ્રભુના પ્રેમને
ખાતર. જે પ્રભુને માણસ તેના નામે બોલાવે તો તેને પ્રભુ પોતાની જાત
સોંપી દે છે એટલે કે તેને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. સકામભાવે, આશા
સાથે જે તેને તે બોલાવે તો તે મુજબ તેને અપરબ્રહ્મ-પ્રકૃતિ અને તેના
કાર્યોની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. એટલે અહીં તો વિવેકની પરીક્ષા છે. ॥ ૨ ॥

स यदि एकमात्रं अभिध्यायति, स तेन एव संवेदितः तूर्णं एव
जगत्यां अभिसम्पद्यते । तम् ऋचः मनुष्यलोकं उपनयन्ते । स
तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण धृष्ट्या सम्पन्नो महिमानं मनुभवति ॥ ३ ॥

સ. = તે યદિ = જે એક માત્રા = એક માત્રા - ૩૫ ઓંકાર (એક માત્રા ૩૫
ઓમનું વાચ્ય બ્રહ્મ છે, એ સુદ્ધિથી ઓમના વાચ્ય બ્રહ્મનું) તું અભિધ્યાયીત =
ધ્યાન કરે તો સ. = તે તેન એવ = તેનાથી જ સંવેદિતઃ = બ્રહ્મની સાથે એકતાને
પ્રાપ્ત થયેલો - બ્રહ્મમય થયેલો મરીને તુર્ગમેવ = તરત જ જગત્યાં = પૃથ્વીના
કોઈ એક ભાગમાં અભિસંપદ્યતે = એકઠો થઈને (મૂર્છિત થઈને) સ્થિત થાય છે.
તમ્ = તેને ઋચઃ = ઋચામન્ત્રો (= ઋચામન્ત્રોનો સાર - એક માત્રા ૩૫ ઓમનું
વાચ્ય બ્રહ્મનું ધ્યાન) મનુષ્યલોકં = મનુષ્ય શરીરમાં ઉપનયન્તે = લઈ જાય
છે. સઃ = તે તત્ર = ત્યાં તપસા = તપથી બ્રહ્મચર્યેણ = બ્રહ્મચર્યથી તથા ધૃષ્ટ્યા =
શ્રદ્ધાથી સમ્પન્નઃ = યુક્ત હોઈને મહિમાનં = મહિમાને - વિશ્રુતિને - સર્વાંગપૂર્ણ
મનુષ્ય મુખને અનુભવતિ = અનુભવે છે. ॥ ૩ ॥

જે તે એક માત્રા ૩૫ ઓંકારનું ધ્યાન કરે તો તે તેનાથી જ બ્રહ્મની સાથે
એકતાને પ્રાપ્ત થયેલો હોઈ, મરીને તરત જ પૃથ્વીના કોઈ એક ભાગમાં મૂર્છિત
થઈને સ્થિત થાય છે. તેને ઋચામન્ત્રો મનુષ્ય શરીરમાં લઇ જાય છે. તે ત્યાં તપ-
બ્રહ્મચર્ય - તથા શ્રદ્ધાથી સંપન્ન થયેલ, સર્વાંગપૂર્ણ મનુષ્ય મુખને અનુભવે છે. ॥ ૩ ॥

આમ આગતા મન્ત્રમાં ભગવાનના નામનો મહામહિમા ઋષિએ
 બતાવ્યો. શ્રેય અને શ્રેય એ બન્નેનું સાધન એ ભગવાનામજપ છે એમ
 બતાવ્યું. હવે સંકલ્પાનુસાર એ ઈકારનો જપ જપકને તે તે પ્રકારનું ફળ
 આપે છે એમ જનાવે છે. ઋષિ કહે છે કે હે શિષ્યો! જો કાંઈ મનુષ્ય
 એક માત્રારૂપ ઈકારનું જીવનાન્ત ધ્યાન ધરે તો તે મનુષ્ય તે એક માત્રારૂપ
 ઈકારના ધ્યાનથી જ પરમાત્માની સાથે એકમય થાય છે. અને મર્યા પછી
 પૃથ્વીમાં તરત જ જન્મે છે. તેને ઋગ્મા મન્ત્રો મનુષ્યશરીરમાં લઈ જાય છે.
 અને પેલી પૂર્વલવની ઉપાસનાને બળે તેવો જ મનુષ્ય શરીરમાં તપ બ્રહ્મચર્ય
 અને શ્રદ્ધાથી સંપન્ન થઈને સર્વાંગપૂર્ણ મનુષ્યસુખનો અનુભવ કરે છે.
 અહીં રહસ્ય આ લાગે છે. ઈકાર તથા માત્રાઓ મળીને થાય છે. ‘અન્-અન્-મ્’.
 આ તથા માત્રા મળીને પૂર્ણ ઇશ્વર બને છે. જે માણસ પોતાના અપૂર્ણ
 દર્શનને લઈને કેવળ અર્પી એક માત્રા જ ઇશ્વરનું નામ છે એમ માની
 અપૂર્ણપણે ઇશ્વરને ભજે છે તેને પૂર્ણ બ્રહ્મપ્રાપ્તિનું સુખ મળતું નથી.
 ઈકારનાં વ્યાખ્યાનરૂપ માંદૂક્ય ઉપનિષદમાં ઈકારની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા આપી
 છે. તે મુજબ જ અહીં પણ વ્યાખ્યાન અનુરૂપ છે. ત્યાં ઈકારની અકારરૂપી
 માત્રા એ અતુલપાદ આત્માનો પહેલો પાદ છે એમ કહ્યું છે. એ પહેલો પાદ
 તે જગરિત-સ્થાનનો અભિમાની આત્મા=સ્થાનર છે. અર્થાત્ જે માણસ,
 પરમાત્મા જગરિત અવસ્થામાં જે વિશ્વ દેખાય છે તે રૂપ જ છે એમ માની
 વિશ્વરૂપ પરમાત્માને જ ભજે છે તેને ઉપર બતાવ્યું તે ફળ મળે છે. વિશ્વરૂપ
 તો ફક્ત પરમાત્માનો એક જ પાદ છે. આથી તેવો માણસ પૂર્ણ બ્રહ્મગાનીને
 મળતું ફળ મેળવી શકતો નથી. એ અકારરૂપી એક માત્રા ઋગ્વેદનો સાર છે
 એમ માનવામાં આવ્યું છે. આથી તેવા મનુષ્યના જીવને ઋગ્મન્ત્રો તે
 આકારરૂપી ઈકારી ઉપાસનાથી મનુષ્યલોકમાં લઈ જાય છે એમ કહ્યું છે.
 રહસ્ય એટલું છે કે પરિપૂર્ણ ઇશ્વરની ઉપાસના પરિપૂર્ણ ફળ આપે છે.
 આપણું અધૂરું દર્શન આપણને અધૂરા રાખે છે. ॥ ૩ ॥

अथ यदि द्विमात्रेण, स मनसि सम्पद्यते, सः अन्तरिक्षं यजुर्भिः
 उन्नीयते । स सोमलोकम् । स सोमलोके विभूतिं अनुभूय
 पुनः आवर्तते ॥ ४ ॥

અથ=હવે યદિ=જો દ્વિમાત્રેણ=એ માત્રારૂપ (અ-અ) ઈકારથી
 (એ માત્રારૂપ ઈકારનું વાચ્ય=બ્રહ્મ છે એ શુદ્ધિથી) બ્રહ્મનું ધ્યાન-ધરે તો

સઃ=તે મનસિ=તેનાથી જ બ્રહ્મમય થયેલો મરીને, મનમાં=સૂક્ષ્મ શરીરમાં સમ્પવરતે=એકઠો યંત્રને સ્થિત થાય છે. સઃ=તે યજુર્મિત્ર=યજુર્મંત્રોથી=યજુર્મંત્રોના સાર દ્વિતીય માત્રા૩૫ (૩ ૩૫) ઓંકારના વાચ્ય બ્રહ્મના ધ્યાનથી, અન્તરિક્ષ=અન્તરિક્ષ-સ્વર્ગલોકમાં રુનીયતે=ઉપર લઈ જવાય છે. સઃ=તે ત્યાં સોમલોકે=સૌમ્યશરીર-સ્વર્ગીય શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. સઃ=તે સોમલોકે=સ્વર્ગલોકમાં વિમૂર્તિ=અશ્વર્થને અનુભૂય=ભોગવીને પુનઃ=ફરીથી આવર્તતે=પાછો ફરે છે. ॥ ૪ ॥

હવે જો બે માત્રા૩૫ ઓંકારથી બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરે તો તે તેનાથી જ બ્રહ્મમય થયેલો મરીને તરત મનમાં-સૂક્ષ્મશરીરમાં સ્થિત થાય છે. તે યજુર્મંત્રોથી સ્વર્ગલોકમાં ઉપર લઈ જવાય છે. તે ત્યાં સ્વર્ગીય શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. તે સ્વર્ગલોકમાં અશ્વર્થને ભોગવીને પાછો ફરે છે ॥ ૪ ॥

ઉપલા મંત્રમાં અંપૂર્ણ-ધૃત્વરની ઉપાસના બતાવી. તેનું ફળ બતાવ્યું. વ્યક્તિનિષ્ઠ આત્માની ત્રણ અવસ્થાને લઈને ત્રણ નામો છે. જાગૃદભિમાની જીવને વિશ્વ-વૈશ્વાનર કહેવામાં આવે છે. સમષ્ટિનિષ્ઠ પરમાત્માની પણ ત્રણ અવસ્થાઓ કહેયેલી છે. તેમાં જાગૃદભિમાની ધૃત્વરને 'વિરાટ' એવી સંજ્ઞા મળેલી છે. સ્વપ્નાભિમાની જીવને 'તૈજસ્' અને સમષ્ટિ સ્વપ્નાભિમાનીને હિરણ્યગર્ભ' એવી સંજ્ઞાઓ મળેલી છે. સુષુપ્તભિમાની જીવને પ્રાણ અને સુષુપ્ત-ભિમાની ધૃત્વરને સૂત્રાત્મા કહેવામાં આવે છે. પિંડે તે બ્રહ્મડિ' એવો વળા ન્યાય છે. આથી એક બાજુ જીવની ત્રણ અવસ્થાઓનો જ અતિરેશ ધૃત્વરની પણ ત્રણ અવસ્થાઓ છે. આ બંને જીવ-ધૃત્વરને 'અન્તરમ્' = ઓંકારની ત્રણ માત્રાઓથી ઓળખવામાં આવે છે. આ બાજુ ઋગ્વેદનો સાર જ છે. યજુર્વેદનો ૩ છે. સામવેદનો ૨ છે. આમ વિશ્વોપાસક જીવને વિરાટની ઋગ્વેદ દ્વારા પ્રાપ્તિ થાય છે એમ આગલા મંત્રમાં બતાવ્યું. હવે દ્વિમાત્ર 'ઓમ'કારની એટલે કે ઓંકારની અન્ત માત્રાની ઉપાસનાનું ફળ બતાવે છે. જે માણસ ઓંકારની બે માત્રા દ્વારા બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરે છે તે માણસ તે ઉપાસના દ્વારા જ સૂક્ષ્મ શરીરમાં સંપન્ન થાય છે. અર્થાત્ સૂક્ષ્મ શરીરને પામે છે તેને યજુર્મંત્રો તે ઉપાસનાના બળે અન્તરિક્ષ લોકમાં-સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે. તે સ્વર્ગીય શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે સ્વર્ગીય શરીરના સ્વર્ગીય ભોગને ભોગવીને પાછો ફરે છે અર્થાત્ બે માત્રાઓ દ્વારા પણ મનુષ્યને અશ્વર્થ સુખ મળતું નથી. અશ્વર્થ સુખ તો પરિપૂર્ણ ધૃત્વરની ઉપાસનાથી જ મળે છે. ॥ ૪ ॥

યઃ પુનઃ. એતં ત્રિમાત્રેણ એવ 'ઓમ્' इति एतेन एव अक्षरेण
परं पुरुषं अभिधायीत, स तेजसि सूर्येण संबन्धः। यथा पादोदरः
त्वचा विनिर्मुच्यते, एवं ह वै सः पाप्मना विनिर्मुक्तः। सः सामभिः
उन्नीयते ब्रह्मलोकम्। स एतस्मात् जीवघनात् परात् परं पुरिशयं
पुरुषं ईक्षते ॥ ५ ॥

યઃ=જે પુનઃ=વળી કોઇ એવ=નિશ્ચય ત્રિમાત્રેણ=ત્રણ માત્રા (અ ઉ
મ્) ૩૫ ઓમ્=ૐ इति =એમ એતેન =આ અક્ષરેણ =અક્ષરથી-ત્રણ માત્રા૩૫
ૐ એ અક્ષરનું વાચ્ય બ્રહ્મ છે એ બુદ્ધિથી, એવ=નિઃસંદેહ એતં=આ
(અન્તરાત્મા) પરંપુરુષ=પરબ્રહ્મનું અભિધાયીત=ધ્યાન કરે સ=તે મરીને
તેજસિ=તેજોરૂપ સૂર્યે=સૂર્યમાં-દુષ્કોકમાં સમ્પન્ન=એકઠો થયેલ હોઇને સ્થિત
થાય છે. યથા=જેમ પાદોદર=સાપ ત્વચા=કાંચળીથી વિનિર્મુચ્યતે=છૂટી જાય
છે એવં હ=એમ જ વૈ=નિશ્ચય સઃ=તે પાપ્મના=પાપથી વિનિર્મુક્ત=છૂટો થયેલો
થાય છે. સઃ=તે સામભિઃ=સામમન્ત્રોથી=સામમન્ત્રોના સાર-તૃતીય માત્રા૩૫
ૐકારના વાચ્ય બ્રહ્મના ધ્યાનથી સત્=ઉપર બ્રહ્મલોક=બ્રહ્મલોકમાં નીચતે=
હાઇ જવાય છે. સઃ- તે ત્યાં એતસ્માત્=આ જીવઘનાત્=અંદર બહાર જીવન જ
જીવન, પરાત્=પરબ્રહ્મલોકથી પરં=પર પુરિશયં=સર્વ શરીરોમાં સ્થિત પુરુષ=
અંતરાત્મા પરબ્રહ્મને ઈક્ષતે=જુવે છે-સાક્ષાત્ કરે છે. ॥ ૫ ॥

જે કોઈ વળી નિશ્ચય ત્રણ માત્રા૩૫ 'ઓમ્' એમ આ અક્ષરથી નિઃસંદેહ
આ અન્તરાત્મા પરબ્રહ્મનું ધ્યાન કરે તે મરીને તેજોરૂપ સૂર્યમાં દુષ્કોકમાં સ્થિત
થાય છે. જેમ સાપ કાંચળીથી મુક્ત થાય છે એમ જ નિશ્ચય તે પાપથી છૂટ્યો
થાય છે. તે સામમન્ત્રોથી બ્રહ્મલોકમાં ઉપર લઈ જવાય છે. તે ત્યાં આ જીવધન,
બ્રહ્મલોકથી પર સર્વશરીરોમાં સ્થિત, અંતરાત્મા પરમાત્માને સાક્ષાત્ જુવે છે. ॥ ૫ ॥

આ આગલા મન્ત્રમાં યજુર્મન્ત્રો વડે દ્વિમાત્રાનો અન્તર નો એટલે કે
વિશ્વ અને તેજસનો એટલે કે વિરાટ અને હિરણ્યગર્ભનો ઉપાસક એટલે
કે એતૃતીયાંશ ઇશ્વરનો અને નહિ કે પૂર્ણ ઇશ્વરનો ઉપાસક સ્વર્ગીય શરીરને
પ્રાપ્ત કરી સ્વર્ગીય ભોગો ભોગવી, પુણ્યકૃત્ય યતા, પાછો આ લોકમાં
આવે છે, તેનો જન્મમરણનો ફેરો ટળતો નથી એમ ઋષિએ કૃત્ય બતાવ્યું.
હવે ત્રિમાત્ર એટલે કે પરિપૂર્ણ ઇશ્વરનો ઉપાસક શું કૃત્ય મેળવે છે તે
બતાવે છે. હે ઋષિઓ! જે મનુષ્ય. ૐ=ત્રિમાત્ર=અ+અ+મ્ ૩૫ ત્રણ
પરિપૂર્ણ માત્રા વડે પરિપૂર્ણ અક્ષર પરબ્રહ્મને ઉપાસે છે તે તેજોરૂપ સૂર્યલોકમાં

રિચિત થાય છે. સુધ્ધલોક, આ ઉપનિષદની પરિભાષામાં આત્માનો લોક છે એ આપણે આગળ જોયું જ હતું. અર્થાત્ પરિપૂર્ણ ઇશ્વરને જે લોક તે પરિપૂર્ણ પરમાત્માના લોકને=અકાશને પામે છે. બ્રહ્મલોકને તે પામે છે. તેને બ્રહ્મલોક એટલે વિશાળ દષ્ટિ=નીતરી પરિપૂર્ણ-ઇશ્વરને લગતી પરિપૂર્ણ સમજ મળે છે. બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ તેને સામવેદના મન્ત્રો કરાવે છે. તે વિશાળ=અસંકુચિત-ઉદાર દર્શનને પામેલો મનુષ્ય તે દર્શન=સમજના બળે શું પ્રાપ્ત કરે છે? ઋષિ કહે છે કે તેણે પુરુષ બ્રહ્મલોકને પામેલો હોઇને એટલે કે વિશાળતમ સમજને પામેલો હોઇને જીવનધન, જીવાત્માથી પણ પર, પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં રહેલ પરમપુરુષ પરમાત્માને સાક્ષાત્ જુએ છે. અર્થાત્ એવા પુરુષને પરમપુરુષ પરમાત્મા કે જે જીવનરાશિ છે-સૌથી પર છે-સર્વજ્ઞતાશયસ્થિત છે, તેનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, અને એ સાક્ષાત્કારને પરિણામે તેણે માણસ પાપમાંથી એટલે કે જન્મદાથી, પુણ્યપાપના સ્પર્શથી મુક્ત થાય છે. એટલે કે તેની હૃદયપ્રાપ્તિઓ બેદાઇ બંધ છે અને તેને જન્મનું કારણ ન હોવાથી તે જન્મમુક્ત એટલે કે જન્મમરણની પરંપરામાંથી મુક્ત થાય છે. એની મુક્તિમાં સાપ્ત દશાન્ત આવે છે. જેમ સાપ જૂની કાંચળીને સ્વયં ત્યાગે છે તેમ આવે પાપપુણ્યથી પર થયેલ પુરુષ-મુક્તિમુખનો જીવતાંજીવતાં અનુભવ કરતો હોઇને બાજુ કાંચળી જેવા શરીરને તજે છે. તેને શરીર વગેરેનું અભિમાન રહેતું નથી. અર્થાત્ તેને સશરીર મુક્તિ જ મળે છે. આ છે પરિપૂર્ણ પરમાત્માના ભજનનું ફળ. ॥ ૫ ॥

તદ્ એતૌ શ્લોકૌ મવતઃ-તિલ્લો માત્રાઃ મૃત્યુમત્યઃ, પ્રયુક્તાઃ, અન્યોન્યસક્તાઃ અનવિપ્રયુક્તાઃ । ક્રિયાસુ વાહ્યાભ્યન્તરમધ્યમાસુ, સમ્યક્ પ્રયુક્તાસુ ન કમ્પતે જઃ ॥ ૬ ॥

તદ્-તેમાં-ઉક્ત અર્થમાં એતૌ-આ બે શ્લોકો મવતઃ-પ્રમાણરૂપ છે, તિલ્લઃ-ત્રણ માત્રાઃ-માત્રાઓ (અ, ઇ, મ્.) મૃત્યુમત્યઃ-મૃત્યુવાળી-વિનાશી ફલવાળી છે. અન્યોન્યસક્તાઃ-યદિ એકબીજાની સાથે અત્યન્ત મળેલી અગર તો અનવિપ્રયુક્તાઃ-અલગ અલગ થયેલી-અન્યોન્ય સાથે અત્યન્ત ન મળેલી, પ્રયુક્તાઃ-પ્રયોગ કરાયેલી-ઉચ્ચારણ કરાયેલી-હોય છે. અને યદિ વાહ્યાભ્યન્તર-મધ્યમાસુ=બાહ્ય-ઉચ્ચ, આભ્યન્તર-માનસ, તથા મધ્યમ (ઉપાંશુ) ક્રિયાસુ=ક્રિયાઓમાં-જન્ય ક્રિયાઓમાં સમ્યક્=ડીકડીક (ન તો અન્યોન્ય અત્યન્ત

મજેલી, ન તો અત્યન્ત અલગ અલગ) પ્રયુક્તામુ=પ્રયોગ કરાયેલી હોય છે તો જ્ઞઃ=જ્ઞાનવાન=ત્રણે માત્રાઓના ઠીકઠીક ઉચ્ચારણને જાણનાર મનુષ્ય ફરી જન્મમરણના ભયથી ન કમ્પતે=નથી કાંપતો-ભય રહિત થાય છે. ॥ ૬ ॥

તે બાબતમાં આ બે શ્લોકો પ્રમાણરૂપ છે. ત્રણ માત્રાઓ મૃત્યુવાળી-વિનાશી ફલવાળી છે. યદિ અન્યોન્મ સાથે અત્યન્ત મજેલી અગર તો અલગ અલગ પ્રયોગ કરાય-ઉચ્ચારાય, અને યદિ બાહ્ય, માનસ અને કર્પાંશુ ક્રિયાઓમાં ઠીકઠીક પ્રયોગ કરાય તો તે માત્રાનો જાણકાર જન્મમરણરૂપ ભયથી કાંપતો નથી. ॥ ૬ ॥

આમ આગલા મંત્રમાં ભગવાન પિપ્પલાદે ઝંકારની પૂર્ણ ઉપાસના ઉપાસકને છવ્ન-મુક્તિ સુધીનું ફળ આપે છે એમ બતાવ્યું. હવે પોતાના દર્શનને વેદના ઋષિનું પણ સમર્થન છે એમ કહેતાં બે શ્લોકોનું પ્રમાણ આપી વિષયનો ઉપસંહાર કહે છે કે હે શિષ્યો! ઉપર કહેલી બાબતોમાં વેદનું પણ પ્રમાણ છે. વેદ કહે છે કે આ ત્રણ માત્રાઓનો પ્રયોગ એકબીજા સાથે મિશ્રિત કરીને થાય અગર તો બિન બિન કરાય એટલે કે અ, ઉ, મ નામની ત્રણમાંથી એકનો કે એકીવખતે બેનો કે ત્રણનો મળીને ઉચ્ચાર કરવામાં આવે અને એ ઉચ્ચાર=જાપ ઉચ્ચ સ્વરે, ધીરે સ્વરે કે મનોમય રીતે કરવામાં આવે તો તે માત્રાનો જાણકાર જન્મમરણના ભયથી કાંપતો નથી. કેમકે તેણે પુરૂષ જણે છે કે આ ત્રણે માત્રાનું ફળ વિનાશી છે! અને એ ત્રણે માત્રાને આધારે મળતી જે અમાત્ર અવસ્થા=તુરીય સ્થિતિ, એ સ્થિતિનું જ તે શરણુ મહશ્વ કરશે. અને એ તુરીયાવસ્થામાં તો કશો ડર નથી. કેમકે ત્યાં મૃત્યુ જ મરી જાય છે. ॥ ૬ ॥

શ્રગ્મિઃ एतं यजुर्मिः अन्तरिक्षं, स सामभिः यत् तत् कवयः वेदयन्ते । तं ऊँकारेण एव आयतनेन अन्वेति विद्वान्, यत् तत् शान्तं अजरं अमृतं अभयं परं च इति ॥ ७ ॥

સઃ=તે ઋષિઃ=ઋચ્યા મન્ત્રો વડે-અ=માત્રાથી એતં=આ પૃથ્વીલોકને યજુર્મિઃ=યજુર્મન્ત્રો વડે-સ=માત્રાથી અન્તરિક્ષં=અન્તરિક્ષ-સ્વર્ગલોકને અને સામભિઃ=સામ મન્ત્રાથી-મ્=માત્રાથી તત્=તે લોકને-મહાલોકને યત્=જેને કવયઃ=ઋષિઓ વેદયન્તે=જાણે છે. એવ=નિશ્ચય તં=તે ત્રિલોકીરૂપ અપરબ્રહ્મને ઊંકારેણ=ઊંકારરૂપ આયતનેન=અવધાનથી વિદ્વાન્=વિદ્વાન અન્વેતિ=પાસ

થાય છે. તથા તત્=તે (પરબ્રહ્મને) પણ ચત્=જે જ્ઞાન્તં=ત્રણે લોકોના સંબંધથી રહિત, અઞરં=જરાથી રહિત; અમૃતં=મરણથી રહિત; અમર્યં=ભયથી રહિત ચ=તથા પરં=સૌથી ઉત્કૃષ્ટ છે. इति=બસ. ॥ ૭ ॥

તે ઋચા મન્ત્રોથી-અ-માત્રાથી આ પૃથ્વી લોકને, ચતુર્મન્ત્રોથી-૪ માત્રાથી અન્તરિક્ષલોકને અને સામમન્ત્રોથી-મૂ-માત્રાથી તે લોકને કે જેને ઋષિઓ બણે છે-નિશ્ચય તે ત્રિલોકીરૂપ અપરબ્રહ્મને ઓંકારરૂપ અવલંબનથી વિદ્વાન પ્રાપ્ત થાય છે. તે પરબ્રહ્મને પણ જે ત્રણ લોકના સંબંધથી રહિત, જરારહિત, મરણરહિત, ભયરહિત તથા સૌથી શ્રેષ્ઠ છે-પ્રાપ્ત થાય છે બસ. ॥ ૭ ॥

ઉપર કહેલી વાતને જ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે હે શિષ્યો ! ઐકારની કેવળ જ માત્રાથી ઋચા મન્ત્રો મનુષ્યને આ લોક, ૪ માત્રાથી ચતુર્વેદ સ્વર્ગલોકને તથા કેવળ મૂ માત્રાથી સામવેદ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ ત્રણ લોક પણ બ્રહ્મ સ્વરૂપ જે છે. છતાં એમાં ભવબ્રમણમાંથી મુક્તિ નથી. આથી ઐકારની છૂટી-છૂટી માત્રા દ્વારા આ ત્રણમાંથી ગમે તે એકની પ્રાપ્તિ મનુષ્યને થાય છે. પણ જે મનુષ્ય પરિપૂર્ણ ઇશ્વરની પરિપૂર્ણ માત્રા-સમસ્ત ઐકાર દ્વારા ઉપાસના કરે છે તેને તે પૂર્ણ ઉપાસના દ્વારા તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે પરમાત્મા કેવા છે ? જ્ઞાન્ત-છે એટલે કે ત્રણ લોકના સંબંધથી રહિત છે, જરારહિત છે. મરણરહિત છે. ભયરહિત છે. સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. અર્થાત્ પરિપૂર્ણ ઇશ્વરની પરિપૂર્ણ ઉપાસના જ શ્રેયઃ પ્રાપ્તિનું સાધન છે. આમ જીવન પર્વન્ત જે માણસ જેવી દૃષ્ટિથી જેવડા ઇશ્વરને જેવી રીતે મળે છે તે માણસને તેવું ફળ મળે છે. વિવેકી માટે એમાંથી પરિપૂર્ણ ઇશ્વરને ભજવાનું મત મળશે. ઇશ્વરને ખડિન કરી ભજવામાં ભય છે. અખંડ પરિપૂર્ણ એકરસ પરમાત્માના ભજનમાં નિર્ભયતા અને એકતાન સુખ છે, મુક્તિ છે આવો આ પ્રશ્નો નિચોડ અર્થ નીકળે છે. ॥ ૭ ॥

॥ इति पञ्चमः प्रश्नः ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

અથ ષષ્ઠઃ પ્રશ્નઃ

અથ હ એનં સુકેશાઃ ભારદ્વાજઃ પંચચ-ભગવન્ ! હિરણ્યનાભઃ કૌસલ્યઃ રાજપુત્રઃ મામ્ ઉપેત્ય ઇતં પ્રશ્નં અપૃચ્છત્-“યોઽશકલં ભારદ્વાજ ! પુરુષં વેત્ય ?” । તં અહં કુમારં અબૂવં-“ન અહં ઇમં વેદ, યદિ અહં ઇમં અવેદિપં, કથં તે નં અવશ્યમ્ ?” ઇતિ । સમૂલો વૈ યમઃ પરિશુષ્યતિ, યો અનૃતં અભિવદતિ । તસ્માત્ ન અર્હામિ અનૃતં વક્તુમ્ । સ તૂર્ણી રથં આરુહ્ય પ્રવવ્રાજ । તં ત્વા પૃચ્છામિ-“કવ અસૌ પુરુષઃ” ઇતિ ॥ ૧ ॥

અથ = ત્યારબાદ એનં = એ, હ = પ્રસિદ્ધ ઋષિને ભારદ્વાજ = ભરદ્વાજ ગોત્રી સુકેશાઃ = સુકાશાએ પંચચ = પંચયુ. “ભગવન્ = હે ભગવન્ ! કૌસલ્યઃ = કૌસલના (અધોધ્યાના) રાજપુત્રઃ = રાજપુત્ર હિરણ્યનાભઃ = હિરણ્યનાભે મામ્ = મારી ઉપેત્ય = પાસે આવીને ઇતં = આ પ્રશ્ન = પ્રશ્ન અપૃચ્છત્ = પૂછ્યો-“ભારદ્વાજ = હે ભારદ્વાજ ! યોઽશકલં = સોજ કળાવાળા પુરુષં = પુરુષને વેત્ય = તું જાણે છે ?” અહં = મેં તં = તે કુમારં = રાજકુમારને ઇતિ = એમ અબૂવં = કહ્યું-“ન અહં ઇમં વેદ = હું એને જાણ્યો નથી, યદિ = જો અહં = હું ઇમં = એને અવેદિપં = જાણ્યો હોત તો કથં = શા માટે તે = તને ન અવશ્યમ્ = ન કહું ? સમૂલઃ = મૂળસહિત-જડ મુદી વૈ = નિશ્ચય ઇયં = આ મનુષ્ય પરિશુષ્યતિ = સુકાર્ઠ જાય છે યઃ = જે અનૃતં = ભુલું અભિવદતિ = બોલે છે. તસ્માત્ = તેથી અનૃતં = ભુલું વક્તુ = બોલવાને ન અર્હામિ = હું સમર્થ નથી, સઃ = તે તૂર્ણી = ચૂપચાપ રથં = રથ ઉપર આરુહ્ય = બેસીને પ્રવવ્રાજ = ચાલ્યો ગયો. આથી હવે હું ત્વા = આપને તં = તે પૃચ્છામિ = પૂછું છું કે કવ = ક્યાં અસૌ = તે સોજ કળાવાળો પુરુષઃ = પુરુષ છે ? ઇતિ = ખસ. ॥ ૧ ॥

ત્યારબાદ એ પ્રસિદ્ધ ઋષિને ભરદ્વાજ ગોત્રી સુકેશાએ પંચયુ-હે ભગવન્ ! કૌસલના રાજપુત્ર હિરણ્યનાભે મારી પાસે આવીને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો-“હે ભારદ્વાજ ! તું સોજ કળાવાળા પુરુષને જાણે છે ?” મેં તે રાજકુમારને એમ કહ્યું કે હું એને જાણ્યો નથી । જો હું એને જાણ્યો હોત તો શા માટે તને ના કહું ? મૂળ સહિત, નિશ્ચય આ મનુષ્ય સુકાર્ઠ જાય છે જે ભૂલું બોલે છે તેથી ભૂલું વદવાને હું સમર્થ નથી. તે ચૂપચાપ રથ ઉપર આરુહ્ય યઈ ચાલ્યો ગયો । આથી હવે હું આપને તે પૂછું છું કે તે સોજ કળાવાળો પુરુષ ક્યાં છે ? ખસ. ॥ ૧ ॥

પ્રશ્નોપનિષદની શરૂઆતમાં છ વેદનિષ્ઠ, વેદોક્ત ક્રિયાપ્રસયજી ઋષિઓ
 ભગવાન પિપ્પલાદની પાસે પરબ્રહ્મની શોધને માટે આવ્યા હતા. ઋષિઓ
 પરમાત્માની શોધના મરજી હતા. શોધ ખોવાયેલી સ્ત્રીનની હોમ શકે છે.
 પરમાત્મા જીવને માટે ખોવાય ગયેલા છે. તો તેની શોધ કેવી રીતે કરવી ?
 મેળવવા. યોગ્ય ગુણ થયેલી સ્ત્રીના અન્વેષણ માટે તે સ્ત્રીના રૂપ, રંગ,
 નામ, વગેરેના વર્ણનો સાંભળી શોધનાર તેને શોધવા પ્રયત્નશીલ થાય છે.
 પરમાત્મા જીવને માટે હિંસિતતમઃમેળવવા માટે સૌથી યોગ્ય સ્ત્રી છે,
 નામ, ક્રિયા,

તેથી જ હું તારી આગળ કે કોઈની પણ સમક્ષ અનૃત-જૂઠું બોલવાની તાકાતવાળો નથી. આથી મારું કલ્પું માન. આમ જ્યારે મેં તેને મારી સત્યનિશાની પાકી ખાત્રી આપી ત્યારે મારામાં અવિશ્વાસ મૂકવાથી તેને જે સંતાપ થયો તેથી લાજીને મૂંગો મૂંગો પોતાના રથે ચઢી પોતાના નગરમાં પાછો ફર્યો. હે ભગવન્ ! તે દિવસથી માંડીને આ પ્રશ્ન કાંટાની માફક મારા હૃદયને કાર્યા કરે છે. ભગવન્ ! કૃપા કરીને આપ કહો કે તે સોળ કળાવાળો પુરુષ ક્યાં છે ? કય જગ્યાએ વસે છે ? આખ્યાયિકા શિષ્યમાનસ ઉપર વેધક પ્રકાશ નાંખે છે । જેનામાં દેવળ સત્યપ્રીતિ છે—સરલતા—છે હંભનેા અભાવ છે અને કડવાં સત્યને પણ કહેવાની અને સહી 'લેવાની સંપત્તિ છે તે જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે અધિકારી છે. કેટલા સરળ લાવે સુકેશ કબૂલે છે કે હું તે યોગશ કળાવાન પુરુષને જાણતો નથી ! સમૂલ વૈ શ્વઃ પરિણુપ્તિ-ર્મા કેટલી સાવધાની અને જાગૃતિ છે ? આવો શિષ્યભાનુ હોય ત્યારે યોગશકળા પુરુષ અંતરમાં પ્રસન્ન થઈ ઉઠે છે. ॥ ૧ ॥

પરમાત્મા વિરાજે છે. જોણે તેને જોયા હોય તે હૃદયમાં સીધો ઉતરે। બહાર બટકશે તેને તે નહિ જણાય. પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં દિરના સિંહાસન ઉપર તે દેવદેવ આનન્દકન્દ પરમાત્મા ગૂઢ છે. એ પુરુષ-પરમાત્માની હે શિષ્યો! હું તમને ઓળખ આપું છું. જે સોલ કળા વિષે સુકેશાએ પ્રશ્ન કર્યો છે તે સોલે કળા એ પુરુષમાં જ ઉપજે છે, તેમાં જ દેખાય છે અને તેમાં જ લય પામે છે. અર્થાત્ સોલ કળાના વિસ્તારરૂપ આ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ લયનું જે એક કારણ છે તે, તે પરમપુરુષ પરમાત્મા છે. તે જાતે સકલ છે. તેની મહામાયા દ્વારા એ સકલ જણાય છે. કળા એટલે જ્ઞાન-અવધવ. વિશ્વ એ પરમાત્માનું જ પ્રત્યક્ષ રૂપ છે. એ વિશ્વરૂપ પરમાત્માનું મૂળ સ્વરૂપ હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત છે ત્યાં તેને શોધો. ॥ ૨ ॥

સઃ ઈક્ષાંચક્રે-કસ્મિન્ અહં સુત્કાન્તે સુત્કાન્તો ભવિષ્યામિ,
કસ્મિન્ વા પ્રતિષ્ઠિતે પ્રતિષ્ઠાસ્યામિ ઇતિ ॥ ૩ ॥

સઃ=તે પુરુષે ઇતિ=એમ ઈક્ષાંચક્રે=જોયું-વિચાર્યું-કસ્મિન્ સુત્કાન્તે=શરીરમાંથી કોણ નીકળી જતાં અહં=હું સુત્કાન્તોભવિષ્યામિ=નીકળી ગયેલો હોઈશ વા=અને કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતે=શરીરમાં કોના હસ્તાને લીધે હું પ્રતિષ્ઠાસ્યામિ=હરેલો રહીશ ? ॥ ૩ ॥

તે પુરુષે એમ વિચાર્યું-શરીરમાંથી કોણ નીકળી જતાં હું નીકળી ગયેલો હોઈશ ? તથા કોણ શરીરમાં પ્રતિષ્ઠિત હોતાં હું પ્રતિષ્ઠિત હોઈશ ? ॥ ૩ ॥

તે હૃદયસ્થ પુરુષે પોતાનામાં સોલ કળા કેવી રીતે ઉપજતી તે વધુ વર્તા કહે છે કે હે શિષ્યો! તે પરમાત્માએ વિચાર્યું કે હું તો એકલો છું. મારે અનેક યત્ન છે તો મારે મારી કઈ શક્તિને ઉપર લાવવી કે નેથી હું ઉપર આવેલો=પ્રત્યક્ષ થયેલો જણાઈશ ? મારી કઈ શક્તિ દ્વારા હું જોતેર પ્રતિષ્ઠિત થઈશ ? અર્થાત્ સોલ કળાના વિસ્તારરૂપ આ વિશ્વ છે. પરમાત્મા જ વિશ્વરૂપે પોતાની જાતમાં જ જાતે કુટી નીકળેલા છે. ઉત્કાન્ત=એટલે કે ઉપર આવી પહોંચેલા છે એટલે કે અદૃશ્ય સ્વરૂપ ત્યજીને દૃશ્યરૂપ થયેલા છે. અને પોતે જ પોતાનામાં પોતાની મેળે પ્રતિષ્ઠિત થયેલા છે એટલે કે અનેકરૂપે વર્તી રહેલા છે. ॥ ૩ ॥

સઃ પ્રાણં અણ્વજત, પ્રાણાત્ અદ્વાં, ચંદ્ર વાયુઃ જ્યોતિઃ આપઃ
પૃથિવી, ઇન્દ્રિયમ્ । મનો અન્નં, અન્નાદ્ વીર્યં, તપો મન્ત્રાઃ
કર્મ લોકાઃ લોકેષુ ચ નામ ॥ ૪ ॥

સઃ=તેણે પ્રાણં=પ્રાણને અમૃજત=ઉત્પન્ન કર્યો. પ્રાણાત્=પ્રાણની પછી
 શ્રદ્ધા=શ્રદ્ધા, સં=આકાશ, વાયુઃ=વાયુ, જ્યોતિઃ=તેજ આપઃ=જળ પૃથિવી=
 પૃથિવી इन्द्रियं=ઇન્દ્રિયગણ, मनः=મન અન્ન=અન્ન અને અન્નાત્=અન્નની
 પછી વીર્યં=વીર્યં તપઃ=તપ મન્ત્રાઃ=મન્ત્ર કર્મ=કર્મ; લોકાઃ=લોક ચ=અને
 લોકેષુ=લોકોમાં નામ=નામ ઉત્પન્ન કર્યાં.

તેણે પ્રાણને ઉત્પન્ન કર્યો. પ્રાણ પછી શ્રદ્ધા, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથિવી,
 ઇન્દ્રિય સમુદાય, મન, અન્ન અને અન્ન પછી વીર્ય, તપ, મન્ત્ર, કર્મ, લોક અને
 લોકમાં નામ ઉત્પન્ન કર્યાં. ॥ ૪ ॥

આમ પરમાત્માએ વિચાર્યું. અને તેણે પોતાની બે શક્તિરૂપ પ્રાણ
 અને પ્રકૃતિને પોતાનામાં જ આવિર્જીત કરી દીધાં. એ જ વાતને રૂપરૂત કરતાં
 કહે છે તેણે પ્રાણને = જીવાત્માને પોતાનામાંથી સરજ્યો. પંચ જીવને માટે
 જ્યાં સુધી પ્રકૃતિનો પરિવાર ન હોય ત્યાં સુધી સૃષ્ટિનું સંચાલન થતું નથી.
 આથી જીવને પોતાનામાંથી સરજ્યા બાદ પરમાત્માએ શ્રદ્ધા-અસ્તિબુદ્ધિ=આ
 બધું વિશ્વ છે-માફ છે એવી મતિને ઉપજાવી. અને ત્યારબાદ મતિના જ
 પરિણામરૂપ પંચ પૃથિવ્યાદિ મહાભૂતો અને હસ શાન તથા કર્મેન્દ્રિયો, અને
 અગિયારમું મન સરજ્યું. એ બધાંના પોપણ માટે અન્ન સરજ્યું. અન્નમાંથી
 શક્તિના ઝરાશી વીર્યને સરજ્યું. ત્યારબાદ વિશેષક તપને સરજ્યું. ઋગ્વેદાદિ
 મન્ત્રો સરજ્યા. તે દ્વારા કર્મ સરજ્યું. કર્મના ઉપભોગ માટે લોક સરજ્યા
 અને લોકમાં પ્રવચિત દેવદત્ત વગેરે નામો સરજ્યાં. આમ પરમાત્માએ
 પ્રાણાદિ સોલ કળાને સરજી. અર્થાત્ આ અદ્ભુત સૃષ્ટિ આ સોલનો જ
 અજ્ય ગુણાકાર છે. એમાં પ્રકૃતિ ભોગ્ય છે. અને અવિદ્યાને વશ જીવાત્મા
 ભોક્તા છે. આ ભોગ્ય ભોક્તારૂપ સંસારના મંડાળ શા માટે થયાં છે તે હવે
 પછીના મંત્રમાં ઋષિ બતાવશે. ॥ ૪ ॥

અસ્તં ગચ્છન્તિ=હુમ્મ યધ જય છે, તાતાં=તે નદીઓના નામરૂપે=નામ અને ૩૫
(આંકાર) મિચેતે=તૂટી જાય છે=નિવૃત્ત યધ જય છે, સમુદ્રઃ=સમુદ્ર इति=
અસ एवं=એમ પ્રોચ્યતે=કહેવાય છે एवं=એમ एव=જ अस्य=આ
परिच्छिद्यः=સવને જેનારા પુરૂષની इमाः=આ પોદસકલાः=સોલ કળાઓ
પુરુષાયणाः=પુરૂષના તરફ જતી હોઈને પુરુષપ્રાપ્ય=પુરૂષને પ્રાપ્ત કરીને
અસ્તં ગચ્છન્તિ=હુમ્મ યધ જય છે તાતાં=તે સોલ કળાઓના નામરૂપે=
નામ અને ૩૫ મિચેતે=તૂટી જાય છે=નિવૃત્ત યધ જય છે પુરુષઃ=પુરૂષ
इति=અસ एवं=એમ પ્રોચ્યતે=કહેવાય છે. स=તે एषः=આ सकलः=
કલાથી રહિત અમૃતઃ=અમૃતથી રહિત છે. તે જ પરબ્રહ્મ છે અને તે જ જ્ઞાત્રુવા
યોગ્ય છે. तद्=એ બાબતમાં एषः=આ श्लोकः=શ્લોક પ્રમાણુરૂપ છે. ॥ ૫ ॥

તે જેમ આ નદીઓ વહતી હોઈને, સમુદ્ર તરફ જતી હોઈને, સમુદ્રને પ્રાપ્ત
યઈ હુપ્ત યઈ જાય છે, તેમનાં નામ ૩૫ નિવૃત્ત થાય છે, “સમુદ્ર” અસ એમ જ
કહેવાય છે. તેમ જ આ સર્વદ્રષ્ટા પુરૂષની આ સોલ કળાઓ પુરૂષાભિમુખ હોઈને
પુરૂષને પ્રાપ્ત કરીને હુપ્ત યધ જય છે. તેમનાં નામરૂપ નિવૃત્ત થાય છે ‘પુરૂષ’ અસ
એમ જ કહેવાય છે. તે આ અકલ-કલારહિત અને અમૃતરહિત છે. તે બાબતમાં આ
શ્લોક પ્રમાણુરૂપ છે. ॥ ૫ ॥

આગલા મન્ત્રમાં પરમાત્માએ સોલ નિજ કળાને સરજતી એમ કહ્યું.
એ સોલે કળામાં ગૂંચવાયેલો જીવ જ્યારે પરમાત્માને નિજ સ્વરૂપે જુવે છે
ત્યારે તેની આ સોલે કળા નિવૃત્ત થાય છે. એટલે કે તેનો સંસાર નિવૃત્ત થાય
છે એમ બતાવી પરમાત્માની શોધને માટે શિષ્યોને પ્રોત્સાહિત કરતાં આચાર્યદેવ
કહે છે કે હે શિષ્યો! આ દુનિયામાં જેમ વહેતી એવી આ ગંગાજમના
વગેરે નદીઓ સમુદ્રાભિમુખી થઈને સમુદ્રને પ્રાપ્ત કરતાં જતે અસ્ત યધ જય
છે એટલે કે પોતાના ગંગાજમના વગેરે નામને અને વાંકાંચૂકાંરૂપને ત્યજી દે
છે અને સમુદ્રમય યધ જય છે, તેમ જ આ પુરૂષની આ સોલે કળા જે પુરૂષ
તરફ વળેલી હોય તો લાંબે ગાળે પશુ પુરૂષને પામીને-પરમાત્માને પામીને
અસ્ત યધ જય છે. એટલે કે તેનાં પશુ નામરૂપ ટળી જાય છે. તે વખતે
તે ફક્ત ‘પુરૂષ’ એમ જ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે પુરૂષના-જીવના, જીવનની
તમામ શક્તિઓ પરમાત્મપરાયણ-યઈ જાય છે-જેનું શરીર ઇન્દ્રિયો-મન-
મતિ-વૃત્તિ-વિચાર-ક્રિયા પરમાત્મપરાયણ યધ જય છે તેના જીવનની સરિતા
પશુ લાંબે ગાળે પરમાત્મરૂપી પરમ મહાસાગરમાં-સન્નિવિદાનન્દ મહાસાગરમાં
લીન યધ જય છે. તેના પોતાના નામરૂપનો મોહ છૂટી જાય છે. અને

ત્યારબાદ તાર=તે બધાને હ=તે પ્રસિદ્ધ ઋષિએ જ્વાચ=કહ્યું હતિ= બસ ઇતાવત=આટલું એવ=જ અહ=હું પર=પર વ્રદા=બ્રહ્મને વેદ= જાણું છું. અતઃ=આથી પર=પર નાસ્તિ=ખીજું કશું નથી. ॥ ૩ ॥

ત્યારબાદ તે બધાને તે પ્રસિદ્ધ ઋષિએ કહ્યું-બસ આટલું જ પરબ્રહ્મને હું જાણું છું; આથી પર ખીજું કશું નથી. ॥ ૭ ॥

આમ આગલા મન્ત્રમાં વેદ પ્રમાણથી સિદ્ધાન્તને સમર્થિત કરી હવે ઉપસંહાર કરતાં આચાર્યદેવ વહે છે કે હે પ્રિય ઋષિઓ ! હું-પિપ્પલાદ બસ આટલું જ પરબ્રહ્મના વિષયમાં જાણું છું; મારું જાણેલું મેં આપને કહી દીધું છે. વધુમાં એટલું કહું છું કે આથી વધીને આગળ જાણવાનું પણ કશું નથી, અર્થાત્ આ પરમાત્માને લગતી પૂરી વિદ્યા મેં આપને સંપૂર્ણપણે કહી છે. આથી વિશેષ કશું જાણવાનું નથી. બસ. ॥ ૭ ॥

તે તં અર્ચયન્તઃ “ત્વં હિ નઃ પિતા યઃ અસ્માકં અવિદ્યાયાઃ પરં પારં તારયસિ” હતિ । નમઃ પરમશ્રુતિભ્યઃ નમઃ પરમશ્રુતિભ્યઃ ॥૮॥

તે=તે તમામ ઋષિઓ તં=તેની અર્ચયન્તઃ=અર્ચના-પૂજા કરતાં ઓત્થા-હતિ=કે ત્વં=આપ હિ=નિઃસન્દેહ નઃ=અમારા પિતા=છો યઃ=જે અસ્માકં=અમોને અવિદ્યાયાઃ=અવિદ્યાના-અજ્ઞાનના પરં=ખીજે પારં=કિનારે તારયસિ=તારીને લાવ્યા છો. નમઃ=નમન હો આપ પરમશ્રુતિભ્યઃ=પરમ ઋષિઓને નમઃ=નમન હો આપ પરમશ્રુતિભ્યઃ=પરમ ઋષિઓને. ॥૮॥

તે તમામ ઋષિઓ તેની અર્ચના કરતાં ઓત્થા કે નિઃસન્દેહ આપ અમારા પિતા છો, જે અમોને અવિદ્યાને ખીજે કિનારે તારીને લાવ્યા છો. નમન હો આપ પરમશ્રુતિઓને-વન્દન હો આપ પરમશ્રુતિઓને. ॥ ૮ ॥

આમ જ્યારે આચાર્યદેવે શિષ્યોને સમગ્ર વિદ્યા સંપૂર્ણ રીતે કહી ત્યારે શિષ્યો કૃતાર્થ થયા. અને જ્ઞાનદાતા ગુરુદેવના ચરણકમળમાં પુષ્પાંજલિ વેરતાં અને તેમને નમ્રતમ પ્રણામજાળિ સમર્પતાં ઓત્થા-હે ગુરુદેવ ! આપ અમારા માઆપ છો. માઆપ જેમ સ્થૂલ શરીરના જન્મદાતા હોઇને પૂજ્યતમ છે તેમ આ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરના અજન્મ બંધનમાંથી છોડાવનારા જ્ઞાન શરીરનો જન્મ આપનાર આપ તો પ્રાણુથી પણ પૂજ્ય છો ! હે પિતા !

પ્રારબ્ધનો ભોગ થતાં તેવો જીવ-મુક્ત પુરુષ વિદેહ-મુક્ત થાય છે. તેવો આ પુરુષ અકલ છે. અમૃત છે. એટલે કે તેની પ્રાણાદિ અજ્ઞાનજન્ય કલાઓ લીન થઈ જાય છે. અને તે પોતે ત્રિકાલાબાધિત સત્ત્વવાળો એટલે કે સત્ય=અમૃત થઈ જાય છે. અર્થાત્ એવો જીવ પરમાત્માને પામેલો હોઈ પરમાત્માની સત્તામાં લીન થઈ જાય છે. તેના જન્મમરણનો ચક્રરાવો ટળી જાય છે. માટે હે શિષ્યો! તે પરમ પુરુષ પરમાત્માને હૃદયમાં રોપો. ॥ ૫ ॥

અથા ઇવ રથનાભૌ કલાઃ યસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતાઃ । તં વેદં પુરુષં
વેદ, યથા મા ઘો મૃત્યુઃ પરિવ્યથાઃ । ઇતિ ॥ ૬ ॥

જેમ રથનાભૌ=રથની નાભિમાં અથા=આરાઓ પ્રતિષ્ઠિતાઃ=જડાયેલા હોય છે તેમ યસ્મિન્=જે પુરુષમાં સોલ કલાઃ=કળાઓ જડાયેલી છે. તં=તે વેદં=જાણવા યોગ્ય પુરુષં=પુરુષને વેદ=જાણો. યથા=જેથી વઃ=તમને મૃત્યુઃ=મૃત્યુ મા=ન પરિવ્યથાઃ=પીડા દે. (વારંવાર જન્મમરણના ચક્રમાં ન ફરવું પડે.) ઇતિ=અસ. ॥ ૬ ॥

જેમ રથના પૈંગાની નાભિમાં આરાઓ તેમ જે પુરુષમાં સોલ કળાઓ જડાયેલી છે તે જાણવા યોગ્ય પુરુષને જાણો! જેથી તમને મૃત્યુજન પીડા દે. અસ. ॥ ૬ ॥

ઉપલી ઉક્તિનું સમર્થન કરતાં ઋષિ વેદનું પ્રમાણ ટાંકતાં કહે છે કે હે શિષ્યો! જેમ રથના પૈંગાની નાભિમાં તેના આરાઓ જડાયેલા છે એટલે કે રથના પૈંગાના આરાઓનો એક આધાર જેમ તેની નાભિ છે તેમ જે પુરુષમાં આ સોલે કળા જડાયેલી છે એટલે કે સંસારચક્રના આ સોલ આરાઓ-કળાઓ જે નાભિરૂપ પરમાત્મામાં જડાયેલા છે તે જાણવા યોગ્ય પરમપુરુષ પરમાત્માને આપ-હૃદયમાં જાણો. એને જે જાણશો તો તમને મૃત્યુ પીડા ન દે. કેમકે પરમાત્માને જાણનારનું મોત જાતે જ મરી જાય છે. તો તે વેદને આપ જાણો, જેથી આપને જન્મમરણની અનન્ત અનર્થ પરંપરા ન પીડે. અસ. આ હો મારો આપને હે સૌમ્ય શિષ્યો! આદેશ. ॥ ૬ ॥

તાન્ હ ઉવાચ ‘પતાવદ્ યદ્ અહં પતત્ પરં વ્રજા વેદ,
ન અતઃ પરં અસ્તિ ઇતિ ॥ ૭ ॥

ત્યારબાદ તાન્=તે બધાને હ=તે પ્રસિદ્ધ ઋષિએ સ્વાચ=કહ્યું હતિ= બસ એતાવત્=આટલું એવ=જ અહં=હું પરં=પર વ્રહ્મ=બ્રહ્મને વેદ= જાણું છું. અતઃ=આથી પરં=પર નાસ્તિ=ખીજું કશું નથી. ॥ ૧૩ ॥

ત્યારબાદ તે બધાને તે પ્રસિદ્ધ ઋષિએ કહ્યું-બસ આટલું જ પરબ્રહ્મને હું જાણું છું; આથી પર ખીજું કશું નથી. ॥ ૧૪ ॥

આમ આગલા મન્ત્રમાં વેદ પ્રમાણથી સિદ્ધાન્તને સમર્થિત કરી હવે ઉપસંહાર કરતાં આચાર્યદેવ વટે છે કે હે પ્રિય ઋષિઓ! હું-પિંપલાદ બસ આટલું જ પરબ્રહ્મના વિષયમાં જાણું છું; મારું જાણેલું મેં આપને કહી દીધું છે. વધુમાં એટલું કહું છું કે આથી વધીને આગળ જાણવાનું પણ કશું નથી. અર્થાત આ પરમાત્માને લગતી પૂરી વિદ્યા મેં આપને સંપૂર્ણપણે કહી છે. આથી વિરોધ કશું જાણવાનું નથી. બસ. ॥ ૧૫ ॥

તે તં ઈર્વચન્તઃ “ત્વં હિ નઃ પિતા યઃ અસ્માકં અવિદ્યાયાઃ પરં પારં તારયસિ” હતિ । નમઃ પરમઋષિભ્યઃ નમઃ પરમઋષિભ્યઃ ॥૮॥

તે=તે તમામ ઋષિઓ તં=તેની ઈર્વચન્તઃ=અર્ચના-પૂજા કરતાં બોલ્યા-હતિ=કે ત્વં=ત્યાંપ હિ=નિઃસંદેહ નઃ=અમારા પિતા=છે યઃ=જે અસ્માકં=અમેને અવિદ્યાયાઃ=અવિદ્યાના-અજ્ઞાનના પરં=ખીજે પારં=કિનારે તારયસિ=તારીને લાવ્યા છે. નમઃ=નમન હો આપ પરમ ઋષિભ્યઃ=પરમ ઋષિઓને નમઃ=નમન હો આપ પરમ ઋષિભ્યઃ=પરમ ઋષિઓને. ॥૮॥

તે તમામ ઋષિઓ તેની અર્ચના કરતાં બોલ્યા કે નિઃસંદેહ આપ અમારા પિતા છે, જે અમેને અવિદ્યાને ખીજે કિનારે તારીને લાવ્યા છે. નમન હો આપ પરમ ઋષિઓને-વન્દન હો આપ પરમ ઋષિઓને. ॥ ૮ ॥

આમ જ્યારે આચાર્યદેવે શિષ્યોને સમગ્ર વિદ્યા સંપૂર્ણ રીતે કહી ત્યારે શિષ્યો કૃતાર્થ થયા. અને જ્ઞાનદાતા ગુરુદેવના ચરણકમળમાં પુષ્પાંજલિ વેરતાં અને તેમને નમ્રતમ પ્રણામોજલિ સમર્પતાં બોલ્યા-હે ગુરુદેવ! આપ અમારા માઆપ છે. માઆપ જેમ સૂક્ષ્મ શરીરના જન્મદાતા હોયને પૂજ્યતમ છે તેમ આ સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ શરીરના અજ્ઞ્ય બંધનમાંથી છોડાવનારા જ્ઞાન શરીરનો જન્મ આપનાર આપ તો પ્રાણી પશુ પૂજ્ય છે! હે પિતા!

આપે અમેને અવિદ્યારૂપી મદાવિશાળ, અધૃષ્ય અને અગાધ સમુદ્ર તરાવી તેના બીજે કાઠિ-શિવ સ્વરૂપને કાઠિ આણી મૂક્યા છે । એ વિદ્યાદાનનો શો નિષ્કલ્પ હોઈ શકે ? એ ઋણુ કેવી રીતે ફેરવે ? હે પૂજ્યતમ પિતા ! વિદ્યાની સાથે તોલી શકાય એવી બીજી એકે ચીજ અમારી નજરે આવતી નથી. એટલે આપ પરમ ઋણિ-પરમ જીવન દૃષ્ટાના ચરણકમળમાં અમે અમારી જાવબીની હૃદયાર્જસિ ધરીએ છીએ. આપના ચરણમાં અમારું કૃતર હૃદય ધરીએ છીએ. આપને ફક્ત નમ્રતમ પ્રણામ કરીએ છીએ । અહો ! વિનમ્રતા ! અહો ! કૃતરતા ! ॥ ૮ ॥

॥ इति पठः प्रश्नः ॥

॥ हरिः ॐ तत् सत् ॥

मुण्डकोपनिषद्

॥ अथ मुण्डकोपनिषद् ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः । भद्रं पश्येम अक्षिभिः
यजत्राः । । स्थिरैः अङ्गैः सुष्टुवांसः तनूभिः, व्यशेम देवहितं यद्
आयुः ॥ स्वस्ति नः इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नः ताक्ष्यः अरिष्टनेमिः, स्वस्ति नो बृहस्पतिः दद्यातु ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ (शब्दाथ तथा लाभ्य भाटे प्रश्नोप-
निषद् श्रुवे ।)

“ ॐ भद्रं कर्णेभिः ” इत्यादि જે શાન્તિ મન્ત્ર છે તેનો શબ્દાથ, અને
વાક્યાથ તથા તેમના ઉપરતું લાભ્ય પ્રશ્નોપનિષદમાં આપવામાં આવ્યાં છે
એટલે તેમનું અહીં પુનરાવર્તન કયું નથી.

મુંડકોપનિષદનું લાભ્ય શરૂ કરીએ તે પહેલાં મુંડક શબ્દનો અર્થ
જાણી લેવો જરૂરી છે. સામાન્યતઃ પ્રત્યેક ઉપનિષદનું નામ સાંન્વય છે.
નામ શુણ્તું વાચક હોય તો જ તે સાંન્વય ગણાય. મુંડક શબ્દના બે અર્થો
ધાય છે. પહેલો અર્થ અંત્રો અને બીજો અર્થ જેણે ક્ષૌર કરાવ્યું છે એવો
એટલે કે સંન્યાસી એવો ધાય છે. મુંડકક્રિયામાં પાવરધો માણસ અજ્ઞાને જે
માથા ઉપર ફેરવે તો તે જેમ માથાના વાળને સાફ કરે છે તેમ આ
ઉપનિષદમાં ઉપદેશવામાં આવતાં આત્મવિદ્યારૂપી તીક્ષ્ણ અંત્રને, એ વિદ્યામાં
પાવરધો પુરુષ જે પોતાના હૃદય ઉપર અજ્ઞાને તો હૃદયમાં ઉગેલાં રાગદ્વેષ
રૂપી ઝંખડને તે સાફ કરી નીતરાં આત્મદર્શનને પ્રત્યક્ષ કરે છે. અવિદ્યા
વગેરેના બેહદ વિકાસથી મનુષ્યનું હૃદય જકડાયેલ બાય છે. એ અવિદ્યાની
સંતતિ સહિત, ઉન્મૂલના માટે આત્મવિદ્યા એક જ સાધન છે. આથી આ
ઉપનિષદનું મુંડક એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. મુંડક શબ્દનો સંન્યાસી
એ અર્થ સ્વીકારીએ તો તે પણ ઉચિત જ છે. કેમકે ભોગ અને ત્યાગમાં
ભારતીય આદર્શ ત્યાગનો છે. શ્રેય અને શ્રેયમાંથી ભારતની સાધના શ્રેયને જ
સ્વીકારતાં શીખવે છે. અને આ ઉપનિષદમાં ત્યાગમય જીવનની મહત્તા
શીખવવામાં આવે છે. ગૃહસ્થ જીવન મંદપિ એક દૃષ્ટિએ સર્વોત્તમ છે.

સમુદ્ર જેમ મેઘજળનો અને મેઘજળ જેમ સંસારનો આધાર છે તેમ ગૃહસ્થાશ્રમ ઈતર આશ્રમેનો અને તે દ્વારા સમસ્ત સંસારનો એકમાત્ર આધાર છે-છતાં મનુ મહારાજે કહ્યું છે તેમ પ્રાપ્તિના સર્વકામાનાં પરિત્યાગો વિશિષ્ટ્યતે-સમસ્ત પદાર્થોની પ્રાપ્તિ કરતાં તેમનો ત્યાગ એ ચડીઆતો છે. કેમકે પ્રાપ્તિમાં અને પરિશ્રદ્ધમાં, અસંગ આત્માનો સર્વનાશ છે. અને યોગક્ષેમની ચિન્તામાંથી મુક્ત થવામાં, પર્યાપ્તકામ આત્માનો સર્વોદ્ધ છે. અને આથી જ વિવેકી ભારતે સંન્યાસ છવત્તનો મહિમા ખૂબ ગાયો છે. આ ઉપનિષદમાં પણ આત્મજ્ઞાનમૂલક, ભક્તિભાવપ્રધાન, તિષ્ઠામ કર્મયોગનું એટલે કે સંન્યાસયોગનું આગ્રહપૂર્વક વિધાન કયું છે. આથી આ ઉપનિષદનું 'મુ'ંડક' એવું નામ અતિ ઉચિત છે. ઉપનિષદોમાં સરળતા-સ્પષ્ટતા-લક્ષ્યવેધી-મિતાક્ષરી શૈલી માટે આ ઉપનિષદ અગ્રેડ કહી શકાય. પ્રસાદ, માધુર્ય અને ઓજસ્યથી ભરપૂર આ કાવ્યમય ઉપનિષદનું સ્વાન્તર્યોપ અને આત્મવિચારની વિશદતા માટે સાધનભાષ્ય રચના તૈયાર થયેલ આશ્રમે, સર્વભૂતાન્તરાત્મા પરમાત્મા, સદાય કરો. ગુરુદેવની અનુમંદમંથી આશિષ હો. સર્વસતોનો અને શિવસ્વરૂપ પ્રતિભાપુર્વકમૂર્તિ ભગવાન ભાષ્યકારનો અનુમંદ હો !"

ब्रह्मा वेदानां प्रथमः संवभूय, विश्वस्य कर्ता, भुवनस्य गोप्ता ।
स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठां, अथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

ब्रह्मा=सृष्टि-शक्ति परमात्मा-ब्रह्मा, જે દેવાનાં=દેવોમાં સૌથી પ્રથમ:=
મુખ્ય સંવભૂય=છે. અને વિશ્વસ્ય=સર્વજગતના કર્તા=કર્તા તથા ભુવનસ્ય=
પ્રાણીમાત્રના ગોપ્તા=રક્ષક છે 'સ'=તેણે. સર્વવિદ્યાપ્રતિષ્ઠાં=સર્વ વિદ્યાઓથી
પ્રતિષ્ઠાવાળી બ્રહ્મવિદ્યાં=બ્રહ્મવિદ્યા જ્યેષ્ઠપુત્રાય=સૌથી શ્રેષ્ઠ પુત્ર અથર્વાય=અથર્વાને-
અથર્વવેદના પ્રવક્તા અથર્વા ઋષિને પ્રાહ=કહી. ॥ ૧ ॥

સૃષ્ટિ-શક્તિ પરમાત્મા કે જે દેવતાઓમાં સૌથી મુખ્ય છે તથા જે સમસ્ત જગતના કર્તા તથા પ્રાણીમાત્રના રક્ષક છે તેણે તમામ વિદ્યાઓથી પ્રતિષ્ઠાવાળી બ્રહ્મવિદ્યા સૌથી શ્રેષ્ઠ પુત્ર અથર્વાને કહી. ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મવિદ્યા સનાતન વિદ્યા છે. એ બ્રહ્મવિદ્યાના મૂળ આચાર્ય પરમદેવ પરમાત્મા છે. એ પરમાત્મા જ જાતે પરમાત્મા હોઇને જાતને લગતી વિદ્યાના એકમાત્ર સાચા ઈશ્વરદર હોઇ શકે-છે ! એ, પરમાત્માએ પોતાના પુત્રરૂપ માનવોના સર્વોદ્ધ માટે કર્ણા કરીને એ વિદ્યાનું ઋષિઓને, તેમના હૃદયમાં

સ્કુરીને, સંપ્રદાન કર્યું હતું. અને ઋષિઓએ તે પરમાત્મદત્ત વિદ્યાને શિષ્ય તથા પુત્રની પરંપરા દ્વારા સમસ્ત જૂમાંડળમાં પ્રચલિત કરી છે. આ વિદ્યાની સંપ્રદાય પરંપરાનો ઉલ્લેખ કરતાં મુંડક ઉપનિષદના ઋષિ કહે છે કે હે માનવો ! સમસ્ત બ્રહ્માંડને આંખના પલકારામાં છત્તું કરવાનું જેનામાં અદ્ભુત સામર્થ્ય છે તે પરમાત્મા તમામ દેવોમાં=તમામ વિદ્વાનોમાં સૌથી મુખ્ય દેવ છે=સર્વશ્રેષ્ઠ વિદ્વાન છે. કેમકે તે સર્વજ્ઞ છે. દુન્યવી વિદ્વાનો યોગ્યજ્ઞ વત્તા ધૃત્વરાનુબદ્ધી સર્વગ્રંથક વધ શકે છે. પણ સર્વજ્ઞતા તો પરમાત્માની જ છે. આથી તે સૌ દેવોમાં પ્રધાન છે. તો જે પરમાત્મા સૃષ્ટિના ઉત્પાદક છે અને વિદ્વાનોમાં અગ્રેસર છે, જે વિશ્વનો કર્તા છે અને નિર્મિત વિશ્વનો ગોપા=રક્ષક છે તે બ્રહ્માએ-તે પરમાત્માએ, પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર નામે અથર્વાને બ્રહ્મવિદ્યા કહી. અર્થાત્ વિશ્વકર્તા, વિશ્વલર્તા અને વિશ્વગોપા તથા વિશ્વસંહર્તા પરમાત્માએ આ અધ્યાત્મવિદ્યા કોષ્ટક કાળે પ્રસન્ન થઇને પોતાના સૌથી લાયક-જ્યેષ્ઠ અથર્વા નામના ઋષિપુત્રને કહી. એ બ્રહ્મવિદ્યા કેવી છે ? સર્વવિદ્યા પ્રતિષ્ઠા છે. આ શબ્દ એ રીતે સમજાવી શકાય એવો છે. તમામ વિદ્યાઓની જે પ્રતિષ્ઠા છે એટલે કે દુનિયાની બીજી તમામ વિદ્યાઓનો જે આધાર છે એવી વિદ્યા. આત્મવિદ્યા એ સી વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા જ છે કેમકે આત્માની જે વિદ્યામાંથી બ્રહ્માજી હોય તે વિદ્યા નિષ્પ્રાણ છે. આત્મા એ દુનિયાનો આધાર હોઇને તેને લગતી વિદ્યા એ તમામ વિદ્યાઓનો આધાર છે, કેમકે ઇતર વિદ્યાઓને પણ, નદીઓને જેમ સમુદ્રમાં મળ્યે જ છૂટકો છે તેમ આત્મવિદ્યામાં પર્યવસિત થયે જ છૂટકો છે. આથી જ લગવાને જાતે “અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાના” કહીને અધ્યાત્મવિદ્યાને પોતાની વિભૂતિ તરીકે સ્થાપિત કરી છે. આ શબ્દનો બીજો અર્થ નીચે મુજબ થાય. અધ્યાત્મવિદ્યા સર્વવિદ્યાઓથી પ્રતિષ્ઠાવાળી છે. પ્રતિષ્ઠાવાળી છે એટલે કે આબરુવાળી છે. જે માણસ અધ્યાત્મવિદ્યા જાણુવા ઇચ્છે છે તેને તે વિદ્યાની પૂરક તરીકે ઇતર વિદ્યાઓ જાણવી જ પડે છે. કેમકે અધ્યાત્મ શબ્દના ત્રણ અર્થો શાસ્ત્ર સ્વીકૃત છે. એતન આત્માને લગતી વિદ્યા, ચિત્તરૂપી આત્માને લગતી વિદ્યા અને શરીરરૂપી આત્માને લગતી વિદ્યા. અર્થાત્ શરીર, મન અને આત્માને લગતી વિદ્યા એ અધ્યાત્મવિદ્યા છે. ઉપનિષદવિદ્યા મુખ્યત્વે એતન આત્માને લગતી વિદ્યા છે. પણ એતન આત્માને પમાજ્ઞારી અધ્યાત્મવિદ્યા ત્યાં મુધી પ્રસન્ન નથી થતી જ્યાં સુધી શરીર અને ચિત્તને લગતી વિદ્યા પ્રસન્ન ન હોય. અને શરીર અને ચિત્તને લગતી વિદ્યામાં સંસારની તમામ વિદ્યાઓ સમાઇ જાય છે. આમ આ જન્મે અર્થો ઉચિત છે. તો હે મનુષ્યો ! પરમાત્માએ

સ્વયં ઋષિહૃદયમાં સ્ફુરાવેલી આ વિદ્યાનું આપ જતન કરો. જે આપ તેનું જતન કરશો તે વખત આવ્યે આપનું તે જતન કરશે. ॥ ૧ ॥

અથર્વણે યાં પ્રવદેત વ્રહ્મા, અથર્વા તાં પુરા ઉવાચ ળંગિરે
વ્રહ્મવિદ્યામ્ । સ મારદ્વાજાય સત્યવાહાય પ્રાહ, મારદ્વાજો
ળંગિરસે પરાવરામ્ ॥ ૨ ॥

વ્રહ્મા = બ્રહ્માએ યાં = જે વિદ્યા અથર્વણે = અથર્વાને પ્રવદેત = કહી હતી
તાં = તે વ્રહ્મવિદ્યા = બ્રહ્મવિદ્યા અર્વા = અથર્વાએ પુરા = પહેલાં ળંગિરે = અંગીને
ઉવાચ = કહી. સ = તે અંગીએ મારદ્વાજાય સત્યવાહાય = મરદાજગોત્રી સત્યવાહને
પ્રાહ = કરી. મારદ્વાજ = ભારદ્વાજ સત્યવાહે તે પરાવરા = પરંપરાથી - આગણથી
પાછળનામાં આવેલી બ્રહ્મવિદ્યા ળંગિરસે = અંગિરાને કહી.

બ્રહ્માએ જે વિદ્યા અથર્વાને કહી હતી તે બ્રહ્મવિદ્યા અથર્વાએ પહેલાં અંગીને
કહી. તે અંગીએ ભારદ્વાજગોત્રી સત્યવાહને કહી. ભારદ્વાજ સત્યવાહે તે પરંપરા
પ્રાપ્ત બ્રહ્મવિદ્યા અંગિરાને કહી. ॥ ૨ ॥

આમ આત્મવિદ્યાના મૂળ આંતર્ય પરમાત્મા છે. આથી પરમાત્મ
દત્તવિદ્યામાં સંશય કે વિપેક્ષ નથી એ અર્થાત્ જ સિદ્ધ થાય છે. અદ્વૈત
મતુષ્યનું દર્શન આદ્યત હોય શકે. સર્વ પરમાત્માનું નિર્દિ. તે પરમાત્માએ
દીધેલી એ આત્મવિદ્યા અથર્વાએ કોને આપી ? તે કહે છે કે આ આધ્યાત્મ
વિદ્યા અથર્વાએ અંગી નામના યોગ્ય અધિકારી ઋષિને કહી. અને અંગીએ
તે ભરદ્વાજગોત્રી સત્યવાહ નામના ઋષિને આપી. અને સત્યવાહે તે પરાવર-
એટલે કે આગણથી પાછળનાની પાસે આવેલી એટલે કે પરંપરાપ્રાપ્ત
બ્રહ્મવિદ્યા અંગિરા નામના ઋષિને કહી. આમ આ વિદ્યા પરમંસપિ પરમાત્મા
દ્વારા મહર્ષિઓને મળી છે. અને મહર્ષિઓએ સર્વજ્ઞતા કદ્યાણુ અર્થે તેને
જૂમંડતમાં અવિરલ પ્રચારવાળી કરી છે. આમ દીર્ઘઉદયોગ અને આધ્યાસથી
પરંપરાએ મળેલી, આ વિદ્યાઓની પ્રતિષ્ઠાપ રત્નવિદ્યા-રામયુદ્ધવિદ્યા-રાજ-
વિદ્યાને મતુષ્યોએ ભણવી જેમએ અને તેમાંથી પોતાનું શ્રેય દોઢનું જેમએ
એવો આ પરંપરા દર્શનનો ધ્વનિ છે. ॥ ૨ ॥

शौनको ह वै महाशालः अंगिरसं विधिवद् उपसन्नः पप्रच्छ:-
कस्मिन् नु भगवो ! विज्ञाते सर्वे इदं विज्ञातं भवति, इति ॥३॥

હ=પ્રસિદ્ધ મહાશય=મહાગૃહસ્થ-મહાકુટુંબી સૌનક=સૌનક વૈ=નિશ્ચય
વિધિવદ્=શાસ્ત્રીય વિધિ અનુસાર, અંગિરસં=અંગિરાની તપસન્ન=પાસે પહોંચ્યો
અને હતિ=આમ વપ્રચ્છ=પૂછ્યું. મગવ=હે ભગવન્ ! કરિમન્=કોને વિજ્ઞાતે=
જાણતાં તુ=નિઃસન્દેહ હૃદયસર્વ=આ બધું વિજ્ઞાતં=જાણેલું ભવતિ=થાય છે ? ॥૩॥

પ્રસિદ્ધ મહાગૃહસ્થ સૌનક નિશ્ચય શાસ્ત્રીય વિધિ અનુસાર અંગિરાની પાસે
પહોંચ્યો અને એમ પૂછ્યું કે “હે ભગવન્ ! કોને જાણનાં નિશ્ચય આ બધું જાણેલું
થાય છે ?” ॥ ૩ ॥

આમ પરમાત્મા સત્યવિદ્યાનું મૂળ છે અને તેમનાં અનુગ્રહથી ઋષિઓને
તેની પ્રાપ્તિ થઈ છે એમ જનાવ્યું. હવે અંગિરાને મળેલી આ વિદ્યા કઈ છે ?
અને એ કેવી રીતે સંસારમાં પ્રચલિત થઈ તે વાતને ગુરુશિષ્યની આખ્યાયિકા
દ્વારા જતાવતાં ભગવતી શ્રુતિ કહે છે કે સૌનક નામના એક મહર્ષિ હતા.
તે પ્રસિદ્ધ હતા. કેમકે તે મહાગૃહસ્થ હતા. ગૃહસ્થધર્મનું જે વિધિપૂર્વક
પાલન કરે છે અને ગૃહસ્થાશ્રમની અનેક અગ્નિપરીક્ષાઓમાંથી જે અણિશુદ્ધ
પસાર થાય છે તેને તે ઓશ્રમના ધર્મપાલનના અનિવાર્ય ફળરૂપે પ્રસિદ્ધિ
મળે છે. સૌનક મહર્ષિ એવા પુણ્યશ્લોક-પવિત્ર કીર્તિવાળા હતા. પણ સૌથી
મહાગૃહસ્થ તો પરમાત્મા જ રહ્યા. એને જાણ્યા વગર જીવને શાતા ક્યાંથી
વળે ? ભગવાનને જાણ્યા સિવાય અને બળ્યા સિવાય જીવને જે શાના વળતી
હોય તો તો પછી આંધળો પણ માળા પરીવી શકે ! અને લંગડો પણ ચાલી
શકે ! જીવની કૃતાર્થતા શિવદર્શનમાં છે. આથી યદ્યપિ સૌનક મહાગૃહસ્થ
હતા છતાં તેમને હૃદયમાં પરમાત્મજ્ઞાનમાંથી ઉપજતી નિષ્કારણ અને પ્રસન્ન
તથા સમૃદ્ધ શાન્તિ નહતી. આથી તેઓ તે યુગમાં બ્રહ્મવિદ્યાના આચાર્ય
અને પ્રામ-બ્રહ્મસંપદ્દ ઋષિ અંગિરાની પાસે શાસ્ત્રીય વિધિપૂર્વક એટલે કે
શિષ્યભાવી આત્મા લઇને પહોંચ્યા. તેમને પ્રણામ કર્યા. તેમની મથારાક્રિત
સેવા કરી અને પ્રણામ અને સેવા પછી, પ્રશ્ન પૂછવાનો અધિકાર મળતો
હોવાથી, તે નમ્રતમ અને મહાશય સૌનક ઋષિએ અંગિરાની સમક્ષ એક
ગંભીરતમ હૃદય વક્ષોવતો પ્રશ્ન પૂછ્યો કે હે ભગવન્ ! કોને જાણવાથી એની
મેળે જ આ બધું જાણાઇ જાય છે ? અર્થાત્ હે ભગવન્ ! કૃપા કરીને એ
જતાવો કે જેને જાણવાથી ન જાણેલું બધું એની મેળે જાણાઇ જાય !
દુનિયાની તમામ વસ્તુઓનું જ્ઞાન મેળવતાં તો આ અદ્યજીવન ખૂટી જાય !
મનુષ્યને માટે રાત થોડી છે અને વેપ ધણા છે. એટલે એને મળેલા પ્રબુદ્ધ

સમયમાં એવું શું એક જાણવા જેવું છે કે એક જાણવાથી જીવનમાં કૃતાર્થતા આવે? જેમ હાથીના પગમાં સૌના પગનો સમાવેશ થઈ જાય છે, જેમ માટીનું તત્ત્વ જાણવાથી માટીની બનેલી તમામ વસ્તુ માટીના જ જુદાં જુદાં નામરૂપ છે એમ સમજાય છે, અગરં, તો સૌનાનું તત્ત્વ જાણતાં સૌનાનો જ જુદાંજુદાં નામરૂપે ફાગીનાઓમાં આવિર્ભાવ છે એમ સમજાય જાય છે અને એ સમજનાં નામરૂપનું મહત્ત્વ ટળી જઈ સૌનાનું જ મૂલ્યાંકન કરતાં ઝવેરી શીખે છે તેમ આ અનન્ત નામરૂપે મોજુદ સૃષ્ટિ કયા એક તત્ત્વનો આવિર્ભાવ માત્ર છે-કયું એક કારણ સૃષ્ટિના જૂજવાં નામરૂપે વર્તમાન છે તે કૃપા કરીને બતાવે! અર્થાત્ હે ભગવન્! મારા હૃદયમાં સાચી જ્ઞાનાસા ઉપજી છે. મારે આ સૃષ્ટિના મૂળ કારણને જાણવું છે; તે એક જાણતાં આ તમામ નામરૂપ મારે માટે અગત્યનાં ન રહેતાં તે એક તત્ત્વનું જ યથાર્થ મૂલ્યાંકન રહેશે. તો કૃપા કરો અને કહો કે કયું એક મૂળ યીજ છે જે જાણતાં આ બધું જણાય-સમજાય તોયે હીક છે, ન સમજાય તોયે હીક છે, અર્થાત્ જાણવાની વસ્તુનો પાર નથી. તે બધીને જાણવાનો પ્રયત્ન કરવો એ મૂર્ખતા છે. એ જરૂરી નથી. માણસ માટે બધું જાણવાની જરૂર નથી. જે એક જ જાણવા જેવું છે તે જો એ જાણે તો બસ છે. તો એક જાણવા જેવું શું છે? તે કૃપા કરીને જણાવો. ॥ ૩ ॥

तस्मै सह उवाच-हे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो
वदन्ति-परा च एव अपरा च ॥ ४ ॥

તસ્મૈ=તેને સ=તે હ=પ્રસિદ્ધ અંગિરાએ ઉવાચ=કહ્યું દ્વે=એ વિદે=વિદ્યાં વેદિતવ્યે=જાણવા યોગ્ય છે. યદ્=જે इति=આ હ=પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવિદઃ=બ્રહ્મને જાણનારા-બ્રહ્મવેતાઓ વદન્તિ=કહે છે-એક एव=નિશ્ચય परा=પરાવિદ્યા ચ=તથા ચ=બીજી अपरा=અપરાવિદ્યા. ॥ ૪ ॥

તેને તે પ્રસિદ્ધ અંગિરાએ કહ્યું-એ વિદ્યા જાણવા યોગ્ય છે જે આ પ્રસિદ્ધ બ્રહ્મવેતાઓ કહે છે-એક નિશ્ચય પરાવિદ્યા તથા બીજી અપરાવિદ્યા. ॥ ૪ ॥

આમ આગલા મન્ત્રમાં મહાકુટુમ્બી સૌનક ઋષિએ સૃષ્ટિના મૂળ કારણ વિષે પ્રશ્ન કર્યો, એવો કાનિયો પૂછ્યો કે જે કાનિયો હાથ લાગતાં બધું જ હાથ લાગે. હવે શિષ્યના પ્રશ્નનો જવાબ વાળતાં ભગવાન અંગિરા વિદ્યા-સાચી વિદ્યા-સત્યજ્ઞાન કયું છે તે બતાવવા ભૂમિકા રચતાં કહે છે-કે હે પ્રિયદર્શન! તારો પ્રશ્ન ખૂબ જ ગૂઢ છે. આથી તારા મૂળ પ્રશ્નની સાથેજ

સંકળાયેલી એવી એક વાત તને કહી દઈ છું. એ વાત જાણી લીધા પછી જ તને તારા પ્રશ્નોનો યોગ્ય ઉકેલ સમજાશે. હે પ્રિય આ સંસારમાં બે વિદ્યાઓ સનાતનકાળથી જાણવા યોગ્ય છે. આવો બ્રહ્મવેદાઓનો એટલે કે વેદોનો નિશ્ચિત મત છે. એક પરાવિદ્યા અને બીજી અપરાવિદ્યા. પરા એટલે શ્રેષ્ઠ વિદ્યા. એટલે કે શ્રેષ્ઠ વસ્તુને લગતી વિદ્યા. સર્વશ્રેષ્ઠ ચીજ પરમપિતા પરમાત્મા છે. આથી પરાવિદ્યા એટલે પરમાત્માને લગતી વિદ્યા. અર્થાત્ પરમપિતા પરમાત્માનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન થાય એવી વિદ્યા. દૂરકર્મા અનુભવ સ્વરૂપ બ્રહ્મજ્ઞાન એટલે પરાવિદ્યા. આ પરાવિદ્યાની તુલનામાં દુનિયાની બીજી તમામ વિદ્યાઓ એ અપરા છે-કનિષ્ઠ છે. અશ્રેષ્ઠ છે. કેમકે તેનો વિષય તુચ્છ છે. પરમાત્મા સિવાયના તમામ વિષયો પરમાત્માની તુલનાએ શુદ્ધાતિશુદ્ધ છે. જેમ કોહીનૂરની આગળ કાચનો દૂકડો મૂક્યહીન છે તેમ પરમાત્માની સમક્ષ બીજા તમામ પદાર્થો મૂઢયશૂન્ય છે. અને આથી જ પરમાત્મવિદ્યાની સરખામણીમાં બીજી તમામ વિદ્યાઓ પણ અવિદ્યાઓજ છે. પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યોને લગતું તત્ત્વજ્ઞાન પણ જે પરમાત્મામાં પર્યવસાન પામતું ન હોય તે તે પણ અવિદ્યાનું જ સ્વરૂપનું પાસું છે. આથી ઋષિ અહીં સીધો જવાબ ન દેતાં કહે છે કે બે વિદ્યાઓ જાણવા જેની છે. બાકી શૌનકનો પ્રશ્ન તેા મૂળ કારણના જ્ઞાન પરત્વે હતો તેને મૂળ કારણ વિષે જ સીધું ઋષિએ કહેવું જોઈતું હતું. પરંતુ જ્યાં સુધી પરા અને અપરા એ બે પ્રકારના જ્ઞાનમાં અપરાવિદ્યા અવિદ્યા જ છે એમ ન સમજાય ત્યાં સુધી તેની વાકજાનમાંથી છૂટવું મુશ્કેલ છે. અપરાવિદ્યાની જાળમાંથી ન છૂટાય ત્યાંસુધી પરાવિદ્યાની પ્રાપ્તિ હુલ્લે છે. અને પરાવિદ્યા એટલે જ મૂળ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે. ॥ ૪ ॥

તદ્વ અપરા-ઋગ્વેદો યજુર્વેદઃ સામવેદોઽથર્વવેદઃ, શિક્ષા, કલ્પો, વ્યાકરણં નિરુક્તં છન્દો જ્યોતિષમ્ इति । अथ परा, यया तद् अक्षरं अधिगम्यते ॥ ५ ॥

તત્ત્વ= તે બેમાં ઋગ્વેદઃ.....જ્યોતિષમ્=ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છન્દ અને જ્યોતિષ इति=એ અપરા=અપરાવિદ્યા છે. અથ-અને પરા=પરાવિદ્યા તે છે યયા=જેના વડે તત્ત્વ= તે અક્ષર=અક્ષર-અવિનાશી બ્રહ્મ અધિગમ્યતે=જાણાય છે. ॥ ૫ ॥

તે બેમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છન્દ અને જ્યોતિષ એ અપરાવિદ્યા છે. અને તે પરાવિદ્યા છે જેના વડે તે અક્ષર-અવિનાશી બ્રહ્મ જાણાય છે. ॥ ૫ ॥

આમ આગલા મન્ત્રમાં પરા અને અપરા નામની બે વિદ્યાઓ છે એમ પ્રતિપાદિત કર્યું. કનિષ્ઠ હોમને, મેઘવીને ત્યાગવા જેવી અપરાવિદ્યાનું સ્વરૂપ આલેખનાં અને અતે પરાવિદ્યાનો ઉલ્લેખ કરતાં આચાર્યદેવ કહે છે કે હે ત્રિયદર્શન ! પરા અને અપરા નામની જે બે વિદ્યાઓનો મેં તારી સમક્ષ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમાંથી અપરા વિદ્યાનું સ્વરૂપ તને કહું છું. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ નામના જે ચાર વેદો છે. તે વેદો અને તે વેદોના અંગ તરીકે પ્રસિદ્ધ શિક્ષા-કલ્પ-વ્યાકરણ-નિરૂક્ત-છન્દ અને જ્યોતિષ એ છ અંગો આ અપરાવિદ્યા છે. અર્થાત્ સામવેદવિદ્યા એ અપરા વિદ્યા છે. અર્થાત્ ઋષિનો નિર્ણય ઉપરટપકે જોતાં તો ક્રાન્તિકારક અને આપણી શ્રદ્ધાને ફટકો મારી દે એવો લાગે છે. ઋગ્વેદ આદિ સાંગ વેદવિદ્યા તો આપણી અત્યંત પ્રામાણિક અને શ્રેષ્ઠ વિદ્યા છે. એના પાયા ઉપર તો સમસ્ત ભારતના અધ્યાત્મજ્ઞાનની ઇમારત ચણાઈ છે ! અને અહીં તો ઋષિ એક જ વાક્યમાં એને પતાવી દે છે કે આ અપરા વિદ્યા છે-કનિષ્ઠવિદ્યા છે. એટલે કે અવિદ્યા જ સુન્દર સ્વાંગ સજીને વિદ્યારૂપે આવીને ખડી થાય છે ! તો ઋષિના આ નિર્ણયનું રહસ્ય શું છે તે જાણવું-રહું. કેમકે આવો નિર્ણય આપનાર પરંપરા પ્રાપ્ત ધર્મવિદ્યાના મહર્ષિ છે. એના બોલમાં પ્રમાણિકતા હોવી જ રહી. નહિ તો લોકમાં અનાશ્વાસ-અવિશ્વાસનો પ્રસંગ આવે. એટલે કે પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિના વચનમાં અવિશ્વાસ મૂકવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય અને એ યોગ્ય નથી. ઋષિનો આવો નિર્ણય યોગ્ય જ છે. વેદાદિવિદ્યામાં ઇશ્વરપ્રાપ્તિ નથી. ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ ઇશ્વરના અનુભવમાં છે. અને ઇશ્વરાનુભવ ઇશ્વરાધીન છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા હોય તો તે પોતાનું સ્વરૂપ પોતાના જનની આગળ બોલે ! આમ પરમાત્માનો અનુભવ વેદાદિ સમૂહને સાંગવિદ્યાના અધ્યયન અધ્યાપન વગેરેમાં નથી. વેદાદિવિદ્યા તો માર્ગદર્શક છે. આપણા બોમિયો છે, પણ ઇશ્વરની પ્રાપ્તિ તો આપણી અધિકાર સંપત્તિના ઉપચયમાં છે. એટલે કે મનુષ્યનો પ્રયત્ન પોતાની યોગ્યતાની વૃદ્ધિ કરવામાં હોવો જોઈએ. અને તે કરવામાં વેદાદિવિદ્યા અલગત સહકારી-છે. પણ વેદાદિવિદ્યાને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ સાથે એટલે કે પરમાત્માના અનુભવ સાથે જિલકુલ સંધો સંબંધ નથી. વિદ્વાન હોય એટલે કે શાસ્ત્રજ્ઞ હોય, તે ઇશ્વરજ્ઞ હોય જ એવો નિયમ નથી. અને અવિદ્વાન હોય -અશાસ્ત્રજ્ઞ હોય તે ઇશ્વરાનુભવી નથી જ હોતો એવો રાજનિયમ નથી. ઉલ્લેખ એવું હોવાનો સંભવ છે કે કેવળ શાસ્ત્રજ્ઞ ઇશ્વરથી કરોડો ગાઉ દૂર પણ હોય અને શાસ્ત્રોનો કેવળ અણપુરૂષ ઇશ્વરની ખૂબજ નજીક હોય. આ વિચિત્રતા સહેતુક છે. વિદ્વાન કે અવિદ્વાન-ઇશ્વરાનુભવ

માટે યોગ્યતાની આવશ્યકતા છે. અને એ યોગ્યતા પુરુષાર્થની સાચી દિશા અને પ્રત્યુદ્ધાથી જ આવે છે. દુનિયામાં પણ આપણે જોઈએ છીએ કે ઠાઠ રામકૃષ્ણ પરમહંસ દુન્યવી દ્રષ્ટિએ અતિઅત્ત. શાસ્ત્રજ્ઞાન-અરે અક્ષરજ્ઞાનથી પણ શૂન્ય ! છતાં ઇશ્વરનો ચોવીસે કલાક અનુભવ કરે છે અને વિદ્યાધુરીણ સ્વામી વિવેકાનંદ જેવાને શિષ્ય બનાવી દે છે ! આથી ઋષિ અહીં વેદવિદ્યાની મહત્તા ઘટાડ્યા નથી માંગતા પણ વેદવિદ્યા જો અનુભવમાં ન પરિણમે તો તે વિદ્યા પણ ભારરૂપ છે અને પોષ્ટ અને તેવા અનુભવીમાં ફેર નથી એવો કડવો પણ પરિણામમધુરો-સત્ય હોવાથી જ અતિમીઠો નિર્ણય ઋષિ આપી દે છે. વેદો તો પ્રસિદ્ધ છે. વેદોના યોગ્ય ઉચ્ચારણ માટે ઉદાતાદિસ્વર નગેરેને શિખવનાર શાસ્ત્ર તે શિક્ષા. વૈદિક યજુર્વિદ્યા શિખવનાર શાસ્ત્ર તે કુલ્પ. પદ અને પદાર્થની અશુદ્ધિને દૂર કરી તેની શુદ્ધિ સાધનાર શાસ્ત્ર તે બ્રાહ્મણ, વૈદિક શબ્દોનું નિર્વચન-પૂર્ણ વ્યુત્પત્ત્યાદિ બતાવનાર શાસ્ત્ર તે નિરુકત. અક્ષર અને માત્રાનો મેળ બતાવનાર-વેદના યથાપદ્ધતિ સ્વાધ્યાય માટે છંદોદિનું નિયમન અને જ્ઞાન આપનાર શાસ્ત્ર તે છંદઃ શાસ્ત્ર, યજુર્માત્રાદિ ક્રિયા માટે શોભનકાળનો નિર્ણય કરનાર શાસ્ત્ર તે જ્યોતિષ. આ છએ અંગો મળે ત્યારે ઋગ્ગાદિ વેદવિદ્યાનું સકલ અધ્યયન થાય છે. અંગવિકલ પુરૂષ જોમ પુરુષાર્થ માટે અયોગ્ય છે તેમ અંગવિકલ વેદનું જ્ઞાન પુરુષાર્થ પ્રેષ્ટ કરનાર થાય તો નવાઇ નહિ.

આ સાંગોપાંગ અપરાવિદ્યાને જાણવાનું ફળ શું ? વિવેકી માટે એટલું જ ફળ કે આ વિદ્યા જીવને બ્રહ્મલોક પર્વન્તનું વિષયસુખ જ આપે છે. કેમકે તેનો તેટલો જ અધિકાર છે. ખંડિયો રાજા, સ્વાધિકારથી વધુ, પ્રસન્ન થાય તો પણ આપી શકતો નથી, કેમકે તેમ કરવામાં તે અશક્ત છે. તેમ સાંગ વેદવિદ્યા બ્રહ્મલોક સુધીનું જ ફળ આપી શકે છે. પરમાત્માનું જ અદ્વિત્ય, અવિનાશી, સ્વરૂપભૂત, નિત્ય, અખંડ, એકરસ, સુખ છે તે આપી શકતી નથી. આથી જાણકાર વિવેકી પુરૂષ વેદવિદ્યાને જાણી તે જ્ઞાનના બળે જ તેનો ત્યાગ કરે. અને ત્યાગ કર્યા બાદ પરાવિદ્યાના પ્રદેશમાં સંચરે એવો ઋષિનો ધ્વનિ છે. અને એ ધ્વનિ અથ શબ્દમાંથી નીકળે છે. અર્થાત્ શબ્દબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરી તેને ત્યાગે. અને ત્યારબાદ પરબ્રહ્મને લગતું જ્ઞાન સંપાદન કરવા ચત્તશીલ થાય. એ જ વાત કરતાં ઋષિ કહે છે કે ત્યારબાદ પેલી ‘પરાવિદ્યા’ એટલું અધુરું કહીને જ પરાવિદ્યાનો વિષય નિર્ણય કરતાં કહે છે યથા... ગમ્યતે... પરાવિદ્યા દ્વારા પેલું અક્ષર તત્ત્વ ગ્રાહ થાય છે તે પરાવિદ્યા. તે પર

ઉપાસના મનુષ્ય કરે. તત્ સર્વનામ અપ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ વસ્તુનું વાચક છે. 'તત્ અક્ષર' એટલે પેલું અપ્રત્યક્ષ-ન નાશ પામે એવું-અમૃત તત્ત્વ-એટલે કે સદા જીવત્ તત્ત્વ=પરમાત્મા. તેની પ્રાપ્તિ કરાવી આપનારી વિદ્યા, પ્રાપ્ત કરે. ॥ ૫ ॥

યત્ તત્ અદ્રેશ્યં, અગ્રાહ્યં, અગોત્રં, અવર્ણં, અચક્ષુઃશ્ચોત્રં, તદ્ અપાણિપાદમ્ । નિત્યં, વિમું, સર્વગતં, સુસૂક્ષ્મં, તદ્ અવ્યયં તદ્ ભૂતયોર્નિ પરિપદ્યન્તિ ધીરાઃ ॥ ૬ ॥

યત્=જે તત્=તે અદ્રેશ્યં=જેવા યોગ્ય નથી-આંખથી દેખાય એમ નથી, અગ્રાહ્યં=પકડવાને યોગ્ય નથી-હાથથી પકડાય એમ નથી. અગોત્રં=જેનો કોઇ વંશ નથી-અવર્ણં=વર્ણ-ભૂતિ નથી. અચક્ષુઃશ્ચોત્રં=જેને નથી આંખ કે નથી જ્ઞાન, તત્=જે તે અપાણિપાદમ્=હાથપગથી સ્પર્શિત છે. નિત્યં=નિત્ય છે વિમું=વિભુ-વ્યાપક છે, સર્વગતં=સૌની અંદર છે. સુસૂક્ષ્મં=અતિસૂક્ષ્મ છે તત્=તે અવ્યયં=અવિનાશી છે તત્=તે ભૂતયોર્નિ=સમસ્ત ભૂતોનું-પદાર્થોનું કારણ છે તેને ધીરાઃ=બુદ્ધિમાનો પરિપદ્યન્તિ=જુવે છે. ॥ ૬ ॥

જે તે અદ્રેશ્ય, અગ્રાહ્ય, અગોત્ર, અવર્ણ છે, આંખજ્ઞાનસ્પર્શિત છે, જે હાથપગ-સ્પર્શિત છે, નિત્ય, વ્યાપક, સર્વગત અને અતિસૂક્ષ્મ છે, તે અવિનાશી છે, તે સમસ્ત પદાર્થોનું કારણ છે. તેને બુદ્ધિમાનો જુવે છે. ॥ ૬ ॥

આગલા મંત્રમાં જે વિદ્યાનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો. તેમાં અપરાવિદ્યા એ જ્યાં સુધી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ન થાય ત્યાં સુધી વિદ્યાનો આભાસમાત્ર છે એમ પણ ઠેરવ્યું. મંત્રના અન્તિમ ભાગમાં પરાવિદ્યાનું લક્ષણ પણ આપ્યું જેનાથી પેલું અક્ષર તત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય તે વિદ્યા તે પરાવિદ્યા. હવેના મંત્રમાં તે અક્ષર તત્ત્વને ઓળખાવનારાં કેટલાક વિશેષણો ઋષિ આપે છે. એ વિશેષણોથી વિશિષ્ટ પરમાત્માનું જ્ઞાન માણસ કેવી રીતે મેળવી શકે-કઇ સમજણથી પ્રાપ્ત કરી શકે. તે સૂચવતાં કહે છે કે હે ત્રિપ દર્શન । મેં તને આગલા મંત્રમાં 'અક્ષર' તત્ત્વ તરીકે ઓળખાવ્યું તે અક્ષર=પરમાત્મ તત્ત્વ કેવું છે તે તું સાંભળ. તે તત્ત્વ આંખથી-અર્ચકથી જેનાય એવું નથી. અર્થાત્ તે જ્ઞાનેન્દ્રિયોનો વિષય નથી; તે હાથથી પકડાય એવું નથી. અર્થાત્ તે કર્મેન્દ્રિયોનો વિષય નથી. તેનો કોઇ વંશ નથી. એટલે કે તે અક્ષર તત્ત્વને માળાપ નથી. પિતૃપરંપરા નથી. અર્થાત્ તે સ્વાંશુ છે અને

સર્વને જન્માવનાર હોઈ સૌનું મૂળ ગોત્ર છે. તેને વર્ણ નથી એટલે કે જાતિ કે રંગ નથી. અર્થાત્ તે અક્ષર તત્ત્વને મનુષ્યાદિ જાતિ નથી કે ધોળો પીળો રંગ-રૂપ-આકાર નથી. અર્થાત્ તે પરમાત્મા પ્રાણીએ પ્રાણીએ તે તે નામરૂપવાળા થઈને રહેલ હોવાથી તેને મૂળે મનુષ્યાદિ જાતિ નથી. આકાર નથી. તેને જેમ ધૃતર પ્રાણીઓને જોવાની આંખ અને સાંભળવાના કાન છે તેમ આંખ કે કાન નથી, છતાં તે એક જ દષ્ટા છે. સર્વસાક્ષી છે. તે એક જ પ્રાણીમાત્રના સાદને સાંભળે છે. તેને આપણી માફક હાથપગ નથી. પણ હાથપગની જે ક્રિયા તે ક્રિયાશક્તિ તેનામાં નિરતિશય છે. વિના હાથે તે સમસ્ત બ્રહ્માંડને હાથમાંના આંગળાની માફક ઝાલી રાખે છે. વિના પગે તે સ્થૂલસૂક્ષ્મ-સ્થાવરજંગમ સમસ્ત પ્રકૃતિમાં સંચરે છે, તે ઉપરાંત તે અક્ષરતત્ત્વ કૃતસ્થનિત્ય છે. એટલે કે ત્રિકાલાબાધિત એટલે કે સત્યનું પણ સત્ય છે. તે વિવિધ રીતે થનારું છે, એટલે કે વિશુ છે. અર્થાત્ સર્વરૂપે વર્તી રહ્યું છે. તે સર્વગત એટલે સર્વમાં ગયેલું એટલે બધું બધુમાં પરિપૂર્ણ છે. તે સુસૂક્ષ્મ છે. પ્રકૃતિ અને તેનાં તમામ કાર્યો સ્થૂલ છે. કારણ દષ્ટિએ કાર્યોથી અતિસૂક્ષ્મ એવી પ્રકૃતિથી જીવાત્મા સૂક્ષ્મતર છે. એ સૂક્ષ્મતર જીવાત્માથી પણ સૂક્ષ્મ-પારીક-ઝીણો હોઈને પરમાત્મા-અક્ષર સુસૂક્ષ્મ છે. અર્થાત્ પરમાત્મતત્ત્વ સૌદમ્યની અવધિ છે. તે અવિનાશી છે એટલે કે તેનો શુભે કે ધર્મે નાશ નથી. તે અબ્યય છે. તે અક્ષર તત્ત્વને ધીર પુરુષો ભૂતયોગિ તરીકે જીવે છે. અર્થાત્ ઉપર વર્ણવ્યું તેવું જે અક્ષરતત્ત્વ છે તે ભૂતમાત્રની-પંદાર્યામાત્રની યોગિ છે. એટલે કે સમસ્ત બ્રહ્માંડનું એક કારણ છે. આવું પરમાત્મતત્ત્વ ભૂતયોગિ છે એમ કોનો નિર્ણય છે. ? ઋષિ કહે કે ધીર પુરુષોનો આ નિર્ણય છે. તેમનું દર્શન છે. ધીર એટલે આત્મનિઃક્રમતિવાળા વિદ્વાનો. હે પ્રિય શિષ્ય ! આવાં અક્ષરતત્ત્વને ભગતી જે વિદ્યા છે તેને તું પરાવિદ્યા બોલુ. અર્થાત્ આ મન્ત્રમાં ઋષિએ એક કાંકરે અનેક પક્ષીએ માર્યા છે. પહેલું તો પરમાત્મતત્ત્વ છે એટલે કે તેની 'અસ્તિ' પ્રતિપાદિત કરી છે. પ્રશ્ન એ છે કે જે વસ્તુ હોય તે વસ્તુ આપણને પ્રમાણો દ્વારા જણાવી જોઈએ. પરમાત્મા જો છે તો તે પણ જણાવવા જોઈએ. પણ પરમાત્મા જણાતા નથી માટે તે ન હોવા જોઈએ એવી પ્રત્યક્ષમાની પુરુષની શ્રદ્ધિ થવાં સંભવ છે. આથી ઋષિ અહીં કહે કે હે શિષ્ય ! તે પરમાત્મા છે પણ અદૃશ્ય છે. અગ્રાહ્ય છે. આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયો કે કર્મેન્દ્રિયોથી જે પકડાય તે જ વસ્તુ હોય છે એવો રાજનિયમ નથી. જ્ઞાનેન્દ્રિય કે કર્મેન્દ્રિયની ચોખ્ખતા ન હોવાથી તે પરમાત્માને સ્પર્શી શકતી નથી. આથી પરમાત્મા નથી એમ નથી.

પણ 'હે' એવા પરમાત્માને પકડવાની ઇન્દ્રિયોમાં યોગ્યતા ન હોવાથી, પરમાત્માને તે પકડી શકતી નથી. માટે ઋષિ અહીં અક્ષરતરરને 'અદ્રેષ્ય' અને 'અગ્રાહ્ય' કહે છે. 'અગોત્ર' 'અવર્ણ' 'નિત્ય' 'સર્વગત' 'સુસૂક્ષ્મ' અને 'અગ્ર્ય' આ વિશેષણોમાં પરમાત્માની સ્વરૂપબીજાન છે. 'અચક્ષુઃશ્રોત્ર' અને 'અપાણિપાદ' એ બેમાં તેના અદ્ભુત મહિમાનો નિર્દેશ છે. તે ભૂતયોનિ છે કહી શિષ્યના પ્રશ્નનો સીધો ઉત્તર ચરુદેવે આપી દીધો છે. જે મનુષ્ય પરમાત્માને ભૂતયોનિ તરીકે ઓળખે છે તેને ઉપદ્ધાં તમામ વિશેષણો સમજાઈ જશે. અને આ વિશેષણો જેને હૃદયમાં સ્વાભાવિકભાવે સમજાઈ જાય છે તે સ્વયં 'ધીર' થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

यथा ऊर्णनाभिः सृजते गृह्णते च, यथा पृथिव्यां ओषधयः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केदालोमानि, तथा अक्षरात् संभवति इह विश्वम् ॥ ७ ॥

યથા=જેમ ઊર્ણનાભિઃ=કરોણીઓ તંતુઓને સૃજતે=ઉપજાવે છે-અંદરથી બહાર કાઢે છે, ચ=તથા ગૃહ્ણતે=ગ્રહ લે છે-પોતાની અંદર સમેટી લે છે, યથા=જેમ પૃથિવ્યાં=પૃથિવીમાં ઓષધયઃ=ઓષધીઓ સંભવન્તિ=ઉપજે છે અને લીન થાય છે. યથા=જેમ સતઃ=જીવતા પુરુષાત્=મનુષ્યમાંથી-મનુષ્ય શરીરમાંથી કેદાલોમાનિ=મસ્તકના વાળ તથા રૂંવાટાં ઉપજે છે તથા=તેમ ઇહ=અહીં-બ્રહ્માંડમાં જે કાંઈ છે તે વિશ્વં=સમસ્ત અક્ષરાત્=અવિનાશી બ્રહ્મમાંથી સંભવતિ=ઉપજે છે. ॥ ૭ ॥

જેમ કરોણીઓ તંતુઓને ઉપજાવે છે તથા પોતાની અંદર સમેટી લે છે, જેમ પૃથિવીમાં ઓષધીઓ ઉપજે છે અને લીન થાય છે, જેમ જીવતા મનુષ્યમાંથી મસ્તકના વાળો અને શરીરનાં રૂંવાટાં ઉપજે છે તેમ અહીં-બ્રહ્માંડમાં જે કાંઈ છે તે બધું-અવિનાશી બ્રહ્મમાંથી ઉપજે છે; ॥ ૭ ॥

આમ આગલા મંત્રમાં પરાવિદ્યાનો વિષય કહ્યો. અને તે દ્વારા પરમાત્મ તરતની ઓળખ, તેની મહત્તા અને તેની સ્વરૂપનિષ્ઠા બતાવી. અને અંતે તે ભૂતયોનિ છે એમ નિર્ણય કર્યું. હવે પરમાત્મા આ સૃષ્ટિને કેવી રીતે ઉપજાવે છે તે બતાવે છે. દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધાન્ત તરત સમજાય જાય છે. આથી લૌકિક જ્ઞતાં અર્થદૃષ્ટિએ અલૌકિક દૃષ્ટાન્ત દ્વારા પરમાત્માનું ભૂતયોનિત્વ વર્ણવતાં ઋષિ કહે છે કે હે પ્રિય શિષ્ય! જેમ કરોણીઓ પોતાનામાંથી જ તંતુઓને ઉપજાવી જાળ પાથરે છે અને તેને પોતાની ઇચ્છા થાય ત્યારે

પોતાનામાં સમેટી લે છે, તેમ આ પરમાત્મા આ ત્રિગુણરૂપી તાંતણાઓને પોતાની ધૃચ્છા થાય ત્યારે પોતાનામાંથી જ સરખવી આ સંસારની સમસ્ત જાળ બીજાવે છે. અને જ્યારે તેની ધૃચ્છા થાય ત્યારે તે પાથરેલી જાળને તે પોતાની ધૃચ્છાથી પોતાનામાં જ સંહરી લે છે. અગર તો જેમ પૃથિવીમાં ઓષધિઓ ઉપજે છે અને તેમાં જ પાછી લીન થાય છે તેમ પરમાત્મામાં સૃષ્ટિ ઉપજે છે અને તેનામાં જ તે લીન થાય છે. અગર તો જેમ જીવતા પુરુષમાંથી એટલે કે જીવતાં શરીરમાંથી મસ્તકના વાળો અને રંવાટાં પેદા થાય છે તેમ અહીં જે કાંઈ વિશ્વ છે તે બધું સત્ અક્ષરમાંથી સંભવે છે. આ ત્રણે દૃષ્ટાન્તો સમજવા જેવાં છે. જેમ કદેળાઓ પોતાના શરીરમાંથી લક્ષ્મી દ્વારા પોતાની ધૃચ્છામાંથી જાળ બનાવે છે. અને રવેચ્છાએ તેને સંહરે છે તેમ પરમાત્મા પોતાના પ્રકૃતિરૂપી શરીરમાંથી પોતાની અચિન્ત્ય શક્તિ દ્વારા કેવળ પોતાની ધૃચ્છામાંથી આ સમસ્ત સંસાર જાળને પાથરે છે અને સંહરે છે. ધૃત્વરની સદિચ્છા સિવાય અને તેના અધ્યક્ષપણા સિવાય આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિમાં બીજું કશું કારણ નથી. અર્થાત્ પરમાત્મા જ આ સૃષ્ટિનું પ્રકૃતિ દ્વારા ઉપાદાન કારણ છે. અને પ્રકૃતિ પરમાત્માથી જુદી નથી. પરમાત્માની જ સૃષ્ટિનિર્માણશક્તિને પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે. આ સૃષ્ટિ નિર્માણની શક્તિ પરમાત્માની હોષ્ટને-પરમાત્માને તાબે હોષ્ટને, પરમાત્માના કેવળ સંકલ્પગત ઇક્ષિણમાંથી સચરાચરને જન્માવે છે-ટકાવે છે. લીન કરે છે. આ જ પહેલા દૃષ્ટાન્તનું રહસ્ય. બીજા દૃષ્ટાન્તમાં કવિ કહે છે કે જેમ પૃથિવીમાં ઓષધિઓ તેમ પરમાત્મામાં વિશ્વ જન્મે છે. અર્થાત્ પ્રત્યેક ઓષધિ યદ્યપિ પોતપોતાના બીજમાંથી અંકુરિત થાય છે, પણ તેનો આધાર પૃથિવી છે તેમ યદ્યપિ સંસારની પ્રત્યેક વસ્તુ પોતાના કર્માદિ બીજમાંથી અંકુરિત થાય છતાં તે બધાનો આધાર પરમાત્મા છે. અર્થાત્ પહેલા દૃષ્ટાન્ત મુજબ લગવાન સૃષ્ટિને પોતાની અચિન્ત્ય શક્તિથી જન્માવે છે અને સૃષ્ટિને જન્માવતી વેળા તે પરમાત્મા તે તે વસ્તુની અંકુરિત થવાની શક્તિને આધાર આપે છે. પરમાત્માના આધાર સિવાય સૃષ્ટિ થાય નહિ. અર્થાત્ જન્મેલી સૃષ્ટિ પરમાત્માને આધારે છે એવો ખરનિ છે. ત્રીજા દૃષ્ટાન્તમાં ઋષિ એમ કહેવા માંગે છે કે જેમ જીવતા પુરુષને માથાના વાળ કે શરીરના રંવાં ઉપજાવવા માટે કાર્પિણ પ્રકારની ખાસ મહેનત કરવી પડતી નથી. ફક્ત પોતાની સત્તાથી જ તે ઉગી નીકળે છે તેમ આ વિરાટ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિમાં પરમાત્માને રજમાન પણ આવાસ નથી. લીલામાંથી પરમાત્માએ પોતાની સત્તામાંથી એને જન્માવી છે, આમ આખા મન્ત્રનો નીચોડ અર્થ

એ યથો કે પરમાત્મા આ સૃષ્ટિનું નિમિત્ત તથા ઉપાદાન ઉભય પ્રકારનું કારણ છે. આ વાત ઊર્જાનાભિન્નકરણીઓ અને પૃથિવીના દ્રષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટિત છે. ઊર્જાનાભિન્ન દ્રષ્ટાન્ત ઊંચ વિચારને પરિણામે ધન્યરને નિમિત્ત કારણ બતાવે છે. પૃથિવીનું દ્રષ્ટાન્ત તેને ઉપાદાન તરીકે નિમિત્ત કહે છે. અને છેલ્લું દ્રષ્ટાન્ત પરમાત્માની સર્વગતા અને સર્વશક્તિમતા સૂચવે છે. અર્થાત્ પરમાત્મા છે. તે જગતનું કુંભારની માફક નિમિત્ત અને માટીની માફક ઉપાદાન કારણ છે. તેનામાં નિરતિશય જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ છે.

तपसा चीयते ब्रह्म, ततः अन्नं अभिजायते । ब्रह्मात् प्राणः,
मनः सत्यं, लोकाः कर्मसु च अमृतम् ॥ ८ ॥

આરંભમાં તપસા=તપથી-સૃષ્ટિસંકલ્પથી બ્રહ્મ=બ્રહ્મ-અક્ષરબ્રહ્મ ચીયતે=વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે-જાણે હવેથી ઉભરાધને સૃષ્ટિ કરવા લાગે છે. તતઃ=તપોવૃદ્ધ બ્રહ્મથી જન્ન=ભોગ્યશક્તિ પ્રકૃતિ અભિજાયતે=ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્માત્=અન્ન-પ્રકૃતિમાંથી પ્રાણ=જીવન, મનઃ=મહત્તત્ત્વ સત્યં=ઇન્દ્રિયો અને તેમના વિષયો-સ્થૂલ સૂક્ષ્મભૂતો લોકાઃ=ત્રણે લોકો, કર્મ ચ=અને કર્મસુ=કર્મો હોતાં અમૃતમ્=તેમનું અવશ્યભાવિક્ષ-સુખદુઃખ ઉપજે છે. ॥ ૮ ॥

આરંભમાં તપ-સૃષ્ટિસંકલ્પથી અક્ષરબ્રહ્મ વૃદ્ધિગત થાય છે. તપોવૃદ્ધ બ્રહ્મમાંથી ભોગ્યશક્તિ પ્રકૃતિ ઉપજે છે. પ્રકૃતિમાંથી પ્રાણશક્તિ, મહત્તત્ત્વ, ઇન્દ્રિયો અને તેના સ્થૂલ સૂક્ષ્મ વિષયો. ત્રણે લોકો, કર્મ, અને કર્મના હોતાં તેમનું અવશ્યભાવિક્ષ-સુખ અને દુઃખ ઉપજે છે. ॥ ૮ ॥

આગલા મંત્રમાં પરમાત્મામાંથી આ વિશ્વ ઉપજે છે એમ કહ્યું. તો એ વિશ્વ કયા ક્રમે ઉપજે છે તે બતાવવું રહ્યું. અને વિશ્વસર્જન કરતાં પરમાત્માના હૃદયમાં શું થાય છે તે બતાવવું યોગ્ય છે. આથી ઋષિ કહે છે કે હે શિષ્ય! આ પરમાત્મા સૃષ્ટિના સર્જન પહેલાં તપ કરે છે. એટલે અતિશય ગંભીર વિચાર કરે છે. સર્જનમાત્ર વિચારનું અનુગામી છે. તેમાંયે આ સૃષ્ટિસર્જન તો ગંભીરતમ વિચારમય તપ માંગે છે. સૃષ્ટિ એ પરમાત્માનો જ એક મૌલિક અને અદ્વૈત વિચાર છે! આ તપ-ગંભીર વિચારને જ ‘સૃષ્ટિ સંકલ્પ’ કહેવામાં આવે છે. ઋષિ કહે છે કે હે શિષ્ય! સૃષ્ટિકાળે પરમાત્મા સૃષ્ટિના સંકલ્પમાત્રથી વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થયા. અર્થાત્ ખીજ જેમ અંકુરને કે પિતા જેમ પુત્રને ઉપજાવવા ધન્યતા હવેથી પ્રદુર્લભ તથા જાણ છે-મોદમયી

અવસ્થામાં આવી જાય છે તેમ જગતને ઉપજાવવા ધૃત્યતા પરમપિતા દર્શિત થાય છે ! અને તેમના આનન્દના અતિરેકમાંથી સૃષ્ટિ જન્મે છે. આમ તપોવ્રત્ત પરમાત્મામાંથી અગ્નિ જન્મે છે એટલે કે ખાવા યોગ્ય-ભોગ્યવાયોગ્ય જડ પુરુષાર્થિની પ્રકૃતિ જન્મે છે. અને-પ્રકૃતિની પછી પ્રાણ જન્મે છે એટલે કે ક્રિયાશક્તિપ્રધાન જીવનનો આવિર્ભાવ થાય છે. ત્યારબાદ મનરૂપી મહત્ત્વ=બુદ્ધિનો જન્મ થાય છે. તે ઉપરાંત સત્ય એટલે કે ધ્વનિરૂપો અને તેના વિધયો જન્મે છે. એ સ્થૂળ પંચમહાભૂતમાંથી સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને ધાતાગરૂડ ત્રણ લોકો અગર તો સાસ્ત્રિક રાજસ અને તામસ પ્રકૃતિપ્રધાન શરીરો જન્મે છે. શરીરને ક્ષીણે કર્મ જન્મે છે. અને કર્મમાં અમૃત જન્મે છે. અમૃત એટલે કર્મનું ફળ. તે જ્યાં સુધી ભોગવાય નહિ ત્યાં સુધી મરતું નથી. અને કર્મો હોય તો તેનું ફળ મળે જ. કર્મકે ફળ વિના ભોગે ક્ષીણ થતું નથી. આથી અહીં અમૃત એટલે કર્મનું સુખદુઃખાદિ ફળ એવો અર્થ થાય છે. અર્થાત્ પરમાત્માના સૃષ્ટિસંકલ્પમાત્રે પ્રકૃતિ છતી થાય છે અને તેના મુક્તિયુથી જ સચરાચરને જન્માવે છે. પરમાત્માના વિચારવીચારથી ગર્ભવતી યથેક્ષી પ્રકૃતિ કુલવધૂની માફક સચરાચર વિશ્વને જન્માવે છે. ॥ ૮ ॥

યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્, યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ । તસ્માદ્ પતત્
વ્રહ્મ નામરૂપં બ્રહ્મં ચ જાયતે ॥ ૯ ॥

યઃ=જો સર્વજ્ઞ=સૌનો જાણુકાર તથા સર્વવિદ્=સૌને સમજનાર છે યસ્ય=જેનું તપઃ=તપ જ્ઞાનમયં=કેવળ જ્ઞાન-સૃષ્ટિ સંકલ્પ છે. તસ્માદ્=તેમાંથી જ પતત્=આ નામરૂપં=નામ-રૂપ વ્રહ્મ=બ્રહ્માંડ ત્વ=અને તે નામરૂપાત્મક બ્રહ્માંડનાં કારણરૂપ બ્રહ્મં=ભોગ્યશક્તિ પ્રકૃતિ જાયતે=ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૯ ॥

જો સર્વજ્ઞ અને સર્વવિદ્ છે, જેનું તપ કેવળ જ્ઞાન છે, તેમાંથી જ આ નામરૂપાત્મક બ્રહ્માંડ અને તે બ્રહ્માંડના કારણરૂપ ભોગ્યશક્તિ પ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૯॥

ઉપર કહેલી વાતનો જ ઉપસંહાર કરતાં અક્ષરબ્રહ્મની સ્વરૂપીજ્ઞાન આપનાં ત્રણ કહે છે કે હે શિષ્ય ! જો પરમાત્મા સર્વજ્ઞ છે, જો સર્વવિદ્ છે, જેનું તપ કેવળ જ્ઞાનમય છે, તેમાંથી જ આ નામરૂપાત્મક બ્રહ્મ=બ્રહ્માંડ તથા તે બ્રહ્માંડની જનેતા પ્રકૃતિ વ્યક્ત થાય છે. અર્થાત્ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ એટલે કે સામાન્યપણે વસ્તુમાત્રને જાણનાર છે. એમના જ્ઞાનને આવરણ વળી તે સર્વવિદ્ એટલે વિશેષપણે તમામ સચરાચરને જાણનાર છે.

સામાન્ય અને વિશેષપણે સમસ્ત ચરાચરને અંતર્ગતિઃ જાણવાની શક્તિ છે તે જ પરમાત્મા છે. આ પરમાત્માની સ્વાભાવિક શક્તિ છે, તે ઉપરાંત પરમાત્માનું સૃષ્ટિસંકલ્પરૂપ તપ = ધૃષ્ટાણુ = સૃષ્ટિ ઉપજાવવાનો વિચાર-કેવળ જ્ઞાનમય છે. અર્થાત્ તેનો સૃષ્ટિસંકલ્પ કેવળ નિર્દોષ છે. જેનો વિચાર જ્ઞાનમય હોય તે વિચારશુદ્ધિ નિર્દોષ અને નિર્મળ જ દર્શો. સૃષ્ટિ પરમાત્માનું તપ છે-વિચાર છે. આથી તેનો વિચાર પણ જ્ઞાનમય એટલે કે નિર્દોષ-શુદ્ધિ નિર્મળ છે. સૃષ્ટિમાં ક્યાંયે દોષ નથી, ક્યાંયે મલિનતા નથી, ક્યાંયે અશુદ્ધિ નથી. ફક્ત તેના રહસ્યને સમજનારામાં નિર્મળ દષ્ટિ જોખે. તો જે પરમાત્માનો સંકલ્પ કેવળ શુદ્ધ છે તેના જ સંકલ્પના પ્રતીકરૂપે નામરૂપાત્મક જગત છે. અને એ જગતનું પણ મૂળ કારણ સપરિવાર પ્રકૃતિ પરમાત્મામાંથી જ ઉદ્ભવે છે-પ્રકટ થાય છે. એ પરમાત્માને જાણવાનું સાધન તે પરાવિદ્યા છે, હે બેટા ! આ પરમાત્માને લગતી વિદ્યાની તું ઉપાસના કર. આવો શુરો આદેશ અહીં છે. ॥ ૯ ॥

॥ इति प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

અથ પ્રથમ મુદળકે દ્વિતીયઃ સ્વળઃ

તદ્ એતત્ સત્યં-મન્ત્રેષુ કર્માણિ ક્વયો યાન્યપશ્યન્, તાનિ
ત્રેતાયાં ઘટુધા સન્તતાનિ । તાનિ આચરથ નિયતં સત્યકામાઃ !
एषः वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ ૧ ॥

તત્=તે એતત્=આ સત્યં=સત્ય છે. મન્ત્રેષુ=વેદમન્ત્રોમાં યાનિ=જે કર્માણિ=
કર્મોને-અગ્નિહોત્રાદિ યજ્ઞોને. ક્વયઃ=ઋષિઓએ અપશ્યન્=જોયા-કર્તવ્ય તરીકે
અનુભવ્યાં તાનિ=તે કર્મો ત્રેતાયાં=ગાદૃપત્ય, અન્યાદાવૃપયન અને આદ્યનીય
એ ત્રણ અગ્નિઓમાં ઘટુધા=અનેક પ્રકારે સન્તતાનિ=આચરવામાં આવે છે.
સત્યકામા.=હે સત્યના-અક્ષરશ્રદ્ધાના-અભિલાષીઓ ! તમો નિયતં=નિયમપૂર્વક
તાનિ=તે કર્મોનું આચરય=આચરશુ કરો. एषः=એ જ સુકૃતસ્ય=પુણ્યના લોકે=
લોકમાં લાઇ જનારો વઃ=તમારો પન્થાઃ=રસ્તો છે. ॥ ૧ ॥

તે આ સત્ય છે. “વેદમન્ત્રોમાં જે કર્મોને ઋષિઓએ કર્તવ્ય તરીકે અનુભવ્યાં
તે કર્મો ત્રણે અગ્નિઓમાં અનેક પ્રકારે આચરવામાં આવે” છે. હે સત્યાભિલાષીઓ !
તમો નિયમપૂર્વક તે કર્મોનું આચરશુ કરો. એ જ પુણ્યલોકમાં લઈ જનારો તમારો
રસ્તો છે. ॥ ૧ ॥

પ્રથમ ખંડમાં એકના વિજ્ઞાને સમસ્તનું વિજ્ઞાન પૂજવામાં આવ્યું હતું.
શૌનકને અગિરાએ અત્યાર સુધી જે વિદ્યાઓનું પ્રતિપાદન કર્યું. તેમાં જે
પરાવિદ્યા છે તે ઉપાદેય છે. અપરા છે તે પહેલાં ઉપાદેય અને પાછળથી હેય
છે કેમકે અપરાવિદ્યા પણ છેવટે અવિદ્યા જ છે અને અવિદ્યાથી તો વિદ્યાનું
જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. તો સાચી પરાવિદ્યાનો વિષય જે પરમાત્મા તે
પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે પુરૂષે સ્વપુરૂષાર્થને કેન્દ્રિત કરવો રહ્યો. પરમાત્માની
પ્રાપ્તિ વિરળાદિ સાધનો ઉપર અવલંબે છે. અને વિવેક વિરાગ વગેરે યથાર્થ
સમજ અને તે સમજમાંથી જન્મતા વિષયદોષદર્શનમાંથી પ્રકટે છે. અને
અવ્યાસ દ્વારા દૃઢ થાય છે. આથી હવેના ખંડમાં અપરા અને પરાવિદ્યાનો
તુલનાત્મક વિચાર ઋષિ આરંભે છે. અને અપરાની ઉપાસના છેવટે સંસાર
ભ્રમણમાં જ પરિણમતી હોવાથી કેવળ પરાવિદ્યાનું જ શરણું લેવા મૂલ્યવ

આથી અપરાધિવાના વિવેક વિચારનું પ્રકરણ આરંભતાં ઋષિ કહે છે કે સત્યકામ પુર્યો ! અર્થાત્ હે સત્ય વસ્તુને જાણવાની અભિલાષાવાળા મનુષ્યો ! અધિવાની ઉદાર અવસ્થામાં આપને માટે નીચે જતાવેલી વાર્તા સત્ય છે. કઈ વાર્તા ? તો વેદમન્ત્રોમાં ઋષિઓએ જે જે કહેાને મનુષ્યો દ્વારા કર્તવ્ય તરીકે અનુશન્ધ્યાં છે તે તમામ કર્મો અનેક રીતે ત્રણ અગ્નિઓમાં આચરવામાં આવે છે. અર્થાત્ વેદોએ જે જે અગ્નિદોષ વગેરે કર્મો આચરવા યોગ્ય કહ્યાં છે તે તમામ કર્મો અગ્નિસાધ્ય છે. મનુષ્યે પહેલાં તે કર્મોનું આચરણ કરવું રહ્યું. કેમકે તે કર્મો અધિવાચરત મનુષ્યોને માટે ઉપકારક છે માટે હે સત્યાભિલાષીઓ ! તે કર્મોનું આપ નિયમપૂર્વક આચરણ કરો. જે માણસ વેદવિદિત કર્મો કરે છે અને જે માણસ વેદવિદિત કર્મો કરતો નથી તે બેમાં પહેલો વધુ વખાણવાલાયક છે. કેમકે શાસ્ત્રે દરમાવેલાં કર્મો પુણ્યની પગથી છે. તે માણસને ઓછામાં ઓછું લૌકિક અશ્વર્થ તો અપાવે છે. અને લૌકિક અશ્વર્થ પ્રાપ્ત કરવા જેવી ચીજ છે. એ ધર્મ અર્થ અને કામનું સાધક છે. આથી હે પુર્યો ! વિદ્યાની ઉપાસનામાં જે આપ અશક્ત હો તો પછી આ પુણ્યપ્રથના તો આપ યાત્રી જરૂર થાઓ એવો ઋષિનો આગ્રહ છે. કેમકે યદ્યપિ એ માગે સાચો ઉદ્ય ન હોય તો પણ પતન તો નથી જ. ॥ ૧ ॥

યદા લેલાયતે દ્વિત્વિઃ સમિદ્દે હવ્યવાહને ॥

તદાગ્યમાગાવન્તરેણાહુતિઃ પ્રતિપાદયેત્ શ્રદ્ધયા હુતમ્ ॥ ૨ ॥

યદા=જ્યારે હવ્યવાહને સમિદ્દે=પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં અર્ચિઃ=જ્વાલા લેલાયતે=ઉડે તદા=ત્યારે દિ=નિશ્ચય આગ્યમાગૌ=બે ધીના ભાગની અન્તરેણ=વચમાં ભાહુતીઃ=આહુતિઓ પ્રતિપાદયેત્=યજમાન આપે. શ્રદ્ધયા=શ્રદ્ધાપૂર્વક હુતં=હવનીય દ્રવ્ય પ્રતિપાદયેત્=આપે. ॥ ૨ ॥

જ્યારે પ્રજ્વલિત અગ્નિમાં જ્વાળાઓ પ્રકટે ત્યારે જ બે ધીના ભાગની વચ્ચે આહુતિઓ આપે. શ્રદ્ધાથી હવનીય દ્રવ્યો સમર્પે. ॥ ૨ ॥

ઉપલી જ વાર્તાને વધુ સ્પષ્ટ કરે છે કે હે મનુષ્યો ! તમે-યજમાનોએ અગ્નિ જ્યારે જરાજર પ્રજ્વલિત થાય અને તેની જ્વાળાઓ પ્રકટે ત્યારે બે ધીના ભાગની વચ્ચે શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક આહુતિઓ આપવી. અર્થાત્ અગ્નિહોત્રાદિ જે જે કર્મો તમે કરો તે શ્રદ્ધાથી કરો કેમકે કૃમ્ભૂમિમાં શ્રદ્ધા મુખ્ય ચીજ છે. શ્રદ્ધાપૂર્વક કરેલું કર્મ વીર્યવત્તમ થાય છે. તો મનુષ્યે જે કાંઈ કરવું હોય તે શ્રદ્ધાથી કરવું. કેમકે શ્રદ્ધા જ સર્વત્ર ફળે છે. ॥ ૨ ॥

યસ્માગ્નિહોત્રં અદર્શં, અપૌર્ણમાસં, અચાતુર્માસ્યં, અનાગ્રંયણં
અતિથિયર્જંચ । અહુતં, અવૈશ્વદેવં, અવિધિનાહુતં, આસપ્તમાન્
તસ્ય લોકાન્ હિનસ્તિ ॥ ૬ ॥

યસ્ય=જેનું અગ્નિહોત્રં=અગ્નિહોત્ર અદર્શં= =વર્જ્ય=દર્શ, પૌર્ણમાસ્ય,
આતુર્માસ્ય, આગ્રયણ અને અતિથિ સિવાયનું છે તથા અહુતં=હોમશન્ય,
અવૈશ્વદેવં=વૈશ્વદેવશન્ય તથા અવિધિનાહુતં=વગર વિધિએ હોમેલું છે તે અગ્નિહોત્ર
તસ્ય=તે યજમાનના આસપ્તમાન્=સાત લોક પર્થતના લોકાન્=લોકોને હિનસ્તિ=
હણે છે. ॥ ૩ ॥

જેનું અગ્નિહોત્ર, દર્શ, પૌર્ણમાસ્ય, આતુર્માસ્ય, આગ્રયણ તથા અતિથિ શન્ય
છે, તથા હોમ, વૈશ્વદેવશન્ય છે, વગર વિધિએ હોમેલું હોય છે તે અગ્નિહોત્ર તે
યજમાનના સાત લોક સુધીના લોકોનો નાશ કરે છે. ॥ ૩ ॥

ઉપલા એ મન્ત્રોમાં વેદવિહિત કર્મો અદ્વાપૂર્વક માણસે કરવા રહ્યાં. એ
કર્મનું પ્રતિનિધિ અગ્નિહોત્ર છે. એટલે કે અગ્નિહોત્ર તો માત્ર પ્રતીક છે.
હવે કર્મમાત્ર જો વિધિપૂર્વક કરવામાં ન આવ્યાં હોય તો તે ઘણે ફળ
આપવાને બદલે અનિષ્ટ ફળ ઉપજાવે છે એમ પ્રતિપાદિત કરતાં કર્મના-
કામ્યકર્મના આચરણમાં રહેલી ભયંકરતા સૂચવે છે કે હે સૌનકા જે પુરુષનું
અગ્નિહોત્રાદિ કામ્યકર્મ દર્શ, પૌર્ણમાસ્ય, આતુર્માસ્ય, આગ્રયણ, અતિથિ,
હોમ તથા વૈશ્વદેવશન્ય છે વિધિવિરહિત છે તે કર્મ તે યજમાનના સાત લોક
સુધીના લોકોનો નાશ કરે છે. અગ્નિહોત્રાદિ કર્મો યદપિ કર્તવ્ય છે પણ
તેમાં પુષ્કળ આવાસ છે. અને તેની વિધિને પણ યતનપૂર્વક સંભાળવી પડે
છે. નહિતર તેનું અણધાર્યું જ ફળ મળે છે એટલું અહીં સૂચવવા માંગે છે.
અર્થાત્ કામ્યકર્મો ભયનિવારક નથી પણ ભયજનક છે આથી વિવેકી પુરુષે
એવાં કામ્યકર્મોના તરફ નજર પણ ન કરવી એવો અહીં ધ્વનિ છે. અગ્નિહોત્ર
નામનું કર્મ વૈદિકકાળમાં પ્રસિદ્ધ હતું. અત્યારે તેનો અચાર વિરત થઇ ગયો
છે. તેમાં કાળે કાળે દર્શ-પૌર્ણમાસ્ય વગેરે કર્મો કરવાં પડે છે. એ કર્મોની
વિધિ માટે માણસે ખૂબજ ખચરદાર રહેવું પડે છે. અને આટલી ખચરદારી
જતાં તેમાં કર્મવૈગુણ્ય ધણેભાગે થાય છે જ. એટલે કર્મનું ફળ ઘટાનિષ્ટ
મિશ્રિત આવે છે. અને આથી જ-ઘટ્ટને બદલે અનિષ્ટ ફળ મળતું હોવાથી
એ વિવેકીને માટે કર્તવ્ય નથી. અહીં પ્રકરણ વિવેકનું છે. ॥ ૩ ॥

કાલી કરાલી ચ મનોજવા ચ સુલોહિતા યા ચ સુધૃવ્રવર્ણા ।
સ્ફુલિંગિની વિશ્વરૂચી ચ દેવી લેલાયમાના इति सप्तजिह्वाः ॥૪॥

કાલી=કાલી કરાલી=કરાલી ચ=એ બન્ને મનોજવા=મનોજવા ચ=તથા
મુલોહિતા=મુલોહિતા ચ=અને યા=એ મુધુન્નવર્ગ=મુધુન્નવર્ણા, સ્ફુલ્ગિની=
સ્ફુલ્ગિની ચ=અને વિશ્વરૂચી=વિશ્વરૂચી, દેવી=પ્રકાશમાન લેખાયમાના=ધ્રુવતી
इति=એમ આ સમ્પત્તિ=અગ્નિદેવી સાત જીભો છે. ॥ ૪ ॥

કાલી, કરાલી અને મનોજવા તથા મુલોહિતા અને એ મુધુન્નવર્ણા, સ્ફુલ્ગિની
અને વિશ્વરૂચી આ સાત પ્રકાશવાન, ધ્રુવતી, અગ્નિની જીભો છે. ॥ ૪ ॥

અગ્નિની સાત જીભોએ-અર્થિએનો સાત કાલી વગેરે નામોથી ઉલ્લેખ
કરે છે, આ નામ માત્ર છે. એના ખાસ અર્થો નથી. ॥ ૪ ॥

एतेषु य श्रूते आजमानेषु यथाकालं चाहुतयो हि आददायन् ॥
तत् नयन्ति एताः सूर्यस्य रश्मयः यत्र देवानां
पतिरेकोऽधिवासः ॥ ૫ ॥

ચ=અને એતેષુ=આ આજમાનેષુ=જળહળતી જ્વાલાઓમાં ય=એ
યજમાન યથાકાલં=યથા સમય હિ=નિશ્ચય આહુતયઃ=આહુતિઓ આદદાયન્=
આપતો ચરતે=અગ્નિહોત્રનું આચરણ કરે છે. તત્=તે યજમાનને આહુતિઓ
एताः=આ સૂર્યસ્ય=સૂર્યની રશ્મયઃ=રશ્મિઓ સ્વર્ષ યદને યત્ર=જ્યાં દેવાનાં=
દેવાનાં एकः=મુખ્ય-પ્રધાન પતિः=સ્વામી અધિવાસઃ=રહે છે ત્યાં નયન્તિ=સમ
નય છે. ॥ ૫ ॥

અને આ જળહળતી જ્વાલાઓમાં એ યજમાન નિશ્ચય યથાસમય આહુતિઓ
સમર્પતા હોઈને અગ્નિહોત્ર આચરે છે તે યજમાનને તે આહુતિઓ આ સૂર્યની
રશ્મિઓરૂપે યદને જ્યાં દેવાના એક સ્વામી રહે છે ત્યાં લઈ લય છે. ॥ ૫ ॥

ઉપર્યુક્ત જ્વાળાઓમાં યજમાન આહુતિ આપે છે એટલે કે અગ્નિના
આશ્રયે જે જે કર્મો કરે છે તે બધાનું શું ફળ મળે છે તે બતાવતાં કહે છે
કે હે પ્રિયદર્શન ! કાલી કરાલી વગેરે જે જળહળતી સાત જ્વાળાઓ છે એ
જ્વાળાઓમાં યથાસમય આહુતિ આપતો જે યજમાન અગ્નિહોત્રનું આચરણ
કરે છે તે યજમાનને તે આહુતિઓ, સૂર્યરશ્મિરૂપ યદને દેવાના રાજા ઇન્દ્રના
લોકમાં-સ્વર્ગલોકમાં લઈ લય છે. અર્થાત્ કામ્યકર્મોનું ફળ સ્વર્ગ છે. અને
સ્વર્ગ વિવેકને મારે પ્રાપ્ત કરવા જેવી ચીજ નથી. વિવેક તો અક્ષય સુખ

માંગે છે. આથી જે વિનાશી મુખ છે તેની સાથે સાચો વિવેક સહિયારાં રાખતો નથી. અને મનુષ્ય તો મનુષ્ય હોઈને જ વિવેકી હોવો પડે. બુદ્ધ માણસ એવાં અવિવેકી દૃષ્ટિએ રમણીય પણ વિચાર દૃષ્ટિએ ભયંકર, સ્વર્ગ મુખમાં રમતો નથી. જન્મમરણ જેના ગર્ભમાં છે તે જણ તો આપાતરમણીય હોય તો યત્નાળય છે. કેમકે વિવેકનું એટલું જ તો જણ છે. ॥ ૫ ॥

‘एहि एहि’ इति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिः
यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचं अभिवदन्त्यः अर्चयन्त्यः एव
यः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

તં=તે યજમાનં=યજમાનને એહિ એહિ=“પધારો પધારો” ઇતિ=એવી પ્રિયાં=મધુરી વાચં=વાણી અભિવદન્ત્યઃ=મોહતી અને અર્ચયન્ત્યઃ=પૂજતી તથા એવઃ=આ વઃ=તમારે. પુણ્યઃ=પુણ્ય સુકૃતઃ=સત્કર્મકૃત બ્રહ્મલોકઃ=બ્રહ્મલોક છે, એમ વદતી સુવર્ચસઃ=તેજસ્વિની આહુતયઃ=આહુતિઓ સૂર્યસ્ય=સૂર્યની રશ્મિભિઃ=રશ્મિઓ દ્વારા વહન્તિ=લઈ જાય છે. ॥ ૬ ॥

તે યજમાનને ‘પધારો પધારો’ ‘આ આપનો પુણ્ય સત્કર્મકૃત બ્રહ્મલોક છે’ એવી મધુરી-વાણી વદતી, તથા તેને પૂજતી એવી તેજસ્વિની આહુતિઓ સૂર્યકિરણો દ્વારા તેને લઈ જાય છે. ॥ ૬ ॥

અંત્રિમાં હોમેલી આહુતિઓ સૂર્યની રશ્મિઓ યાય છે એવી અહીં કહી પના છે. અને તે આહુતિઓ સૂર્યરશ્મિ બની યજમાનને સ્વર્ગલોકમાં દોરી જાય છે. ત્રપિ કાવ્યમય ભાષામાં એ વાતને વર્ણવતાં કહે છે કે હે શૈનક ! કામ્યકર્મમાં રાચનારા એવા અવિવેકકંઠ યજમાનને તે આહુતિઓ સ્વર્ગમાં લઈ જાય છે. એવો યજમાન સ્વર્ગના દ્વારે પહોંચે છે ત્યારે દૂરથી આવેલા પરાણાતું જેમ મૃદસ્થ માણસ મધુર વાણીથી સ્વાગત કરે છે તેમ આ આહુતિઓ તે યજમાનનું સ્વાગત કરે છે. તેને ‘પધારો’ ‘પધારો’ એમ પ્રિય વાણી સંભળાવે છે. તે આવેલા યજમાનની અર્ચના કરે છે. અને અંતે તે તેજસ્વિની આહુતિઓ તેને “આ આપનો પુણ્યસંચિત બ્રહ્મલોક છે—સ્વર્ગ છે” એમ બતાવે છે. અર્થાત્ કામ્યકર્મમાં રાચનાર મનુષ્ય લોભવિદ્ હોય છે. અને તેને કર્મનાં ફલની શ્રુતિ લોભાવે છે. અને જેમ બાળકને કામ દીકડી આપી સોનાનું કડું છીનવી લે તેમ મોહરૂપી ચોર અવિવેકી મનુષ્ય—બાળકને સ્વર્ગરૂપી દીકડી આપી વિવેકલગ્ન અદાપ્ય મુખરૂપી સોનાનું કડું છીનવી લે

છે. લોભીઆ હોય ત્યાં ધૂતારા બૂખે નથી મરતા એ સનાતન સત્યનો ઋષિ અહીં કાવ્યમય ભાષામાં ઉલ્લેખ કરે છે. આથી તો ઉલટું એમ જ સાબિત થાય છે કે મનુષ્યે મનુષ્ય હોઈને કામ-ક્રોધ-લોભ-મોહના પાશમાં ન આવતા પોતાનું શ્રેયઃ શેમાં છે તે નક્કી કરી આ તમોદ્ધારને છેવટને માટે બંધ કરી દેવું અને એ જ વાતને અલંકારિક ભાષામાં ઋષિ અહીં વણ્યું છે. ॥ ૬ ॥

પ્લવા હિ પતે મદદા યજ્ઞરૂપાઃ અષ્ટાદશોકં અવરં યેષુ કર્મ ।
પતત્તથેયઃ યે અમિનન્દન્તિ મૂઢાઃ જરામૃત્યું તે પુનઃ પવાપયન્તિ ॥૭॥

યેષુ=જેઓમાં અષ્ટાદશ=અઠાર પ્રકારનું અવરં=વિવેકી દ્રષ્ટિએ ન પસંદ કરવા યોગ્ય કર્મ=કર્મ-યજ્ઞકર્મ ચક્ર=કહેવાયેલું છે તે એતે=આ યજ્ઞરૂપાઃ=યજ્ઞ નામના પ્લવાઃ=હોડકાંઓ હિ=નિશ્ચય મદદાઃ=સંસારસાગરને તરવામાં અશક્તિ-માન-નબળાં-અમજબુત છે, યે=જે એતત્=આ શ્રેયઃ=શ્રેયનું સાધન છે એમ અમિનન્દન્તિ=માની મલકાય છે તે=તે મૂઢાઃ=અવિવેકીઓ એવ=નિશ્ચય પુનરપિ=ફરીથી પણ જરામૃત્યું=જરા અને મરણને ચન્તિ=પામે છે. ॥ ૭ ॥

જે યજ્ઞોમાં અઠાર પ્રકારનાં વિવેક દ્રષ્ટિએ પસંદ કરવાને અયોગ્ય કર્મો કહેવામાં આવ્યાં છે તે આ યજ્ઞ નામના હોડકાંઓ સંસારસાગર તરવાને માટે અમજબુત-નિર્બળ સાધન છે. આથી જે 'આ યજ્ઞો શ્રેયઃ સાધન છે' એમ માનીને મલકાય છે તે મૂઢો નિશ્ચય વરંવાર જરામરણને પામે છે. ॥ ૭ ॥

હવે ઉપલી જ વાતને ઋષિ સ્પષ્ટ રાખ્હોમાં સંભળાવે છે. હે સત્યકામ મનુષ્યો! આ યજ્ઞરૂપ હોડકાંઓ અદૃઢ છે કે જે યજ્ઞોમાં અઠાર-સોલ ઋત્વિજો અને યજ્ઞમાન તથા યજ્ઞમાનપત્ની મળીને અઠાર દ્વારા થતું અવર કર્મ કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ આ સંસારરૂપી મહાસમુદ્ર છે. એની પેલે પાર માણસે જવાતું છે. એ સંસારને તરવા માટે સમુદ્રની માફક હોડીઓ જોઈએ. જે મનુષ્યો કામ્યકર્મો જ અંગેને આ સંસારમાંથી તારશે એવી વદાવાળા છે તેઓ ભીંત ભૂલેલા છે. દયાપાત્ર છે. કેમકે આ કામ્યકર્મોરૂપી હોડકાંઓ સ્વયં અદૃઢ છે-અમજબુત છે-નિર્બળ છે. સંસારરૂપી સમુદ્રને તરવામાં નિર્બળ સાધન છે. કેમકે જે યજ્ઞોમાં-કામ્યકર્મોમાં જે કર્મ કહેવામાં આવ્યું છે તે વિવેકી દ્રષ્ટિએ અવર-કનિષ્ઠ છે. કામના, સંસારમાં દુગ્ધાડનારી લયંકર 'બહેલ' નામની માછલી જેવી છે. જેણે સમુદ્ર તરવા હોય તે બહેલ માછલીની પીઠ ઉપર બેસે તો ક્યાંથી તરે? તેમ કામ્યકર્મોરૂપી બહેલ માછલી ઉપર જે માણસ આરૂઢ થાય, તે સંસારમાંથી કેવી રીતે તરે? આમ ઋષિ વિવેકીને

સ્પષ્ટ આદેશ કરે છે કે કામ્યકર્મોર્થી હોડકાંઓ સંસારસમુદ્રને તરવાનું સાધન નથી. આમ છે છતાં જે મૂઢ પુરુષો 'આ જ એવઃ સાધન છે'—આ કામ્યકર્મો જ કલ્યાણનું સાધન છે એમ માનીને મલકાય છે તે જરા અને મોતથી યુક્ત સંસારમાં જ પાછા આવે છે. અર્થાત્ જોને તે તળવા માંગતા હતા તે જ જન્મમૃત્યુ તેમની સામે આવે છે. એટલે કે ત્રેયોદારે તેવા પુરુષો જમ શકતા નથી. આવા વિવેકરહિત પુરુષો દુષ્ણીય છે. અનુકરમ્ય છે. દુઃકમાં સંસારભીરુ મુમુક્ષુએ કામ્યકર્મોની રમણીય છતાં પરિણામભયંકર ચૂડમાંથી સવેળા વિવેક વિચારે છૂટવું રહ્યું. ક્ષણિક સુખાભાસ અને અનન્ત દુઃખાનુભવ એ જ અવિવેકીને વારસામાં મળે છે. આથી અપરાધિદાતા કામનામય આશ્રય, માણસને જન્મમરણના ચક્રરાવામાં નાંખે છે એટલું વિવેકી જાણે. ॥ ૭ ॥

અધિધાયાં અન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરાઃ પઞ્ચિતં મન્યમાનાઃ ॥
જંઘન્યમાનાઃ પરિચિન્તિ મૂઢાઃ અન્ધેનૈવ નીયમાનાઃ યથાન્ધાઃ ॥ ૮ ॥

અધિધાયાં=અધિધાની અન્તરે=મધ્યમાં વર્તમાના=વર્તી રહેલા, સ્વયં=જાતેજાતને ધીરાઃ=બુદ્ધિમાન માનનારા તથા પઞ્ચિતં મન્યમાનાઃ=પડિત માનનારા, યથા=એમ અન્ધેન=આંધળાથી એવ=જ નીયમાનાઃ=દોરડા અન્ધાઃ=આંધળાઓ તેમ તે જંઘન્યમાનાઃ=અટવાતા મૂઢાઃ=મૂર્ખો ભવારણમાં પરિચિન્તિ=ચોમેર ભટકે છે. ॥ ૮ ॥

અધિધામાં સ્વીપથી રહેલા, જાતેજાતને બુદ્ધિમાન અને પડિત માનનારા, અટવાતા મૂઢ મનુષ્યો, આંધળાથી જ દોરડા આંધળાઓની પેરે ભવારણમાં ચોમેર ભટકે છે. ॥ ૮ ॥

આવા દયાપાત્રોની દયા ખાતાં આચાર્ય અગિરા સૌનકને દયામય થઇને કહે છે કે હે પ્રિય શિષ્ય ! કામ્યકર્મોના—અવિવેકનો મદિમા તું જોઈ લે ! ઉપર કલા તેવા પુરુષો, યદ્યપિ તેઓ જાણતા નથી છતાં અધિધામાં જ વર્તમાન—સ્વીપથી રહેલા હોય છે. જ્ઞાનમય સ્વરૂપમાં સ્વીપથી રહેવાને સરળયેસો શુભ અજ્ઞાનમાં સ્વીપથી રહે એ કેવળ દયાપાત્ર વસ્તુ છે ! નન્દનવનમાં વિહરવાને સરળયેસો જ્યારે નરકમાં જ ખવળે ત્યારે કોને શોક ન થાય ! આવા માણસો જાતેજાતને ધીર—બુદ્ધિમાન માને છે. મૂર્ખ પશુ માને છે પોતાને બુદ્ધિમાન. પોતાને વિશે આવી મિથ્યાકલ્પના કરવી એ આત્માપરાધ છે ! અને આવી જાતની છેતરપીંડી પણ કેવળ દુષ્ણીય છે ! વળી તેવા પુરુષો એટલેથી જ અટકતા નથી. તેઓ જાતને પડિત માને છે. પડિત એટલે તો આત્મજ્ઞાની—

આત્મજ્ઞાની નથી છતાં આત્મજ્ઞાની છે એમ માની જગતને મનાવવા ઝંખે છે ! આવી અપરાધની પરંપરામાં તેઓ રાચતા રહે છે. અને પરિણામે તો સત્ય જ આગળ આવતું હોવાથી જે જેવો હોય છે તેવો જ પ્રત્યક્ષ થાય છે ! આવા મૂઢ-વિવેકી વિચારશૂન્ય મનુષ્યો અટવાય છે. ભવારણ્યમાં ચોમેર બટકે છે ! તેમના બ્રમણને ઇતિ આવતી નથી ! આવા મનુષ્યો આંધળાથી દોરાતા આંધળાઓના જેવા છે ! જેમ આંધળો આંધળાને દોરે તો બન્નેનું ખાડામાં પતન થાય તેમ આવા મનુષ્યોથી દોરાતા મનુષ્યો પણ આંધળા છે. કેમકે મનુષ્યને તો વિવેકચક્ષુ હોવાં ઘટે ! તે જેની પાસે નથી તે આમજ્ઞાની મોટી ખે આંખ છતાં આંધળો છે ! પરદર્શનમાં જે આંધળો તે છતી આંખે આંધળો છે અને તેવાનું ભવગતમાં પતન જ થાય છે ! માટે હે શૌનક ! તેવા અવિદ્યાગ્રસ્ત, સ્તબ્ધ, પંડિતમન્ય, ભૂધા પડેલાની માફક બટકતા, ભવારણ્યમાં ચોમેર ભમતા રહે છે. તેમને ગન્તવ્ય સ્થાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, ગન્તવ્ય માર્ગથી ભ્રષ્ટ થયેલા તેઓ ધ્યાનીના બળદની માફક ચોમેર ધૂમ્યાજ કરે છે ! આંધી છે સ્થિતિ અવિવેકીની. હે શૌનક ! મનુષ્ય માત્રે આવી જ વિવેકી બનવું ઘટે ! ॥ ૮ ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमानाः घयं कृतार्थाः इति अभिमन्यन्ति
बालाः । यत् कर्मिणः न प्रवेदयन्ति रागात् तेन आतुराः
क्षीणलोकाः च्यवन्ते ॥ ९ ॥

અવિદ્યાયાં=અવિદ્યામાં બહુધા=અનેક રીતે વર્તમાનાઃ=વર્તી રહેલા બાલાઃ=મૂઢો વયં=અમે કૃતાર્થાઃ=ફૂટકૃત્ય છે इति=એમ અભિમન્યન્તિ=દૃઢપણે માને છે. એ જ્ઞાનથી શૂન્ય થયેલા, કર્મિણઃ=કર્મ કરનારાઓ-કર્મીઓ, રાગાત્=પારલૌકિક વિષયો-સ્વર્ગીય પદાર્થોની તીવ્ર લાલસાથી ચત્=કેમકે નપ્રવેદયન્તિ=તત્ત્વને બળુતા નથી તેન=તેથી જ્યારે તેમના ક્ષીણલોકાઃ=કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા લોકો ક્ષીણ થઈ જાય છે ત્યારે આતુરાઃ=દુઃખી થયેલા તેઓ ચ્યવન્તે=ગબડી જાય છે. ॥૯॥

અવિદ્યામાં અનેક પ્રકારે વર્તી રહેલા મૂઢો “અમે કૃતાર્થ છીએ” એમ દૃઢપણે સમજી બેસે છે. એ જ્ઞાનશૂન્ય કર્મીઓ, વિષયોની તીવ્ર લાલસાને લઈને, કેમકે તત્ત્વને બળુતા નથી તેથી, કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા લોકો ક્ષીણ થતાં દુઃખી થતાં તેઓ નીચે ગબડે છે. ॥ ૯ ॥

આગલા મન્ત્રમાં ભવારણ્યમાં, ભૂધા પડેલા અને બટકતા મૂઢાઓની ઠરણ કથની ઋષિએ કહી. એ જ કથનીને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં ઉક્તાર્થને ૯૯

કરતાં ઋષિ કહે છે કે હે પ્રિય શિષ્ય શૌનક ! હું તને આ કર્ણ ઇતિહાસ
 • ક્યાં સુધી સંભળાવું ! જીવન્મતનું જ્ઞાનદારિદ્ર્ય જોઇને મારા હૃદયમાંથી કર્ણાની
 ગંગાજમના ઝરપે છે. હે પ્રિય ! અવિવેક-મોહવિદ્ધ આત્માઓ અવિદ્યામાં
 અનેક પ્રકારે વર્તે છે. અવિદ્યાના-અજ્ઞાનના-ભ્રમી-અવળચંડી સમજણના-
 મિથ્યા જ્ઞાનના અનન્ત રૂપો છે. અતત્ત્વમાં તત્ત્વ પ્રબોધ કરાવનારી આ અવિદ્યા
 અસ્મિતા રાગદ્વેષ ભય વગેરે અનેકરૂપે વિસ્તરેલી છે. એ અનેકરૂપ દારિદ્ર્ય-
 જનનમનવિવેકમારિણી-અને તત્ત્વજ્ઞાનદારિણી મહામાયાવિની અવિદ્યામાં એવા
 જાનબૂદ્યા આત્માઓ રાત્રિદિવા રમ્યાપમ્યા ચરે છે ! હું કાર-રાગ-દ્વેષ-ભયનાં
 અનન્ત રૂપો એટલે જ સંસાર છે. અવિદ્યાના આવાં અનેક રૂપો ઉપર મૂઢાત્મા
 જીવનમર આરૂઢ થયેલા હોય છે. આ એના પતનનું પહેલું પગથિયું છે.
 એમાંથી જ એને “અમે કૃતાર્થ છીએ” એવી ભ્રમણા પેદા થાય છે. કૃતાર્થતા
 શિવદર્શનમાં છે. પ્રભુચરણની પ્રાપ્તિમાં છે. દુન્યવી સિદ્ધિઓની અનર્ગલ
 પ્રાપ્તિમાં નથી. છતાં આવા મૂઢ પુરૂષો પોતાની જાતને કૃતકૃત્ય માને છે !
 અહો ! બહેમનો મદિમા ! જીવનની ઉચ્ચતમ ભૂમિકા સમજવામાં નિષ્ફળ
 એવા આવા, મનુષ્યોમાં બાળકો, દયાપાત્ર છે ! હે શૌનક ! આટલેથી જ આ
 પતવું નથી. આવા કામ્યકર્મમાં રમ્યાપમ્યા રહેલા માણસો રાગી હોય છે.
 એટલે કે સંસારના પદાર્થોના ભોગ, માર્ટે તીવ્રલાલસાવાળા હોય છે. આ
 રાગની તીવ્ર માત્રાથી ધરાયેલા હોઈને તેમને તત્ત્વની-સત્યની સમજ પડતી
 નથી. રાગ આત્મજ્ઞાનનું મહાઆવરણ છે. આ રાગની નિરતિશય વૃદ્ધિને
 લઇને ટૂટેલાં વિવેક નેત્રવાળા તેવા પુરૂષો, પોતાનાં કર્મનાં ફળરૂપ સ્વર્ગીય
 ભોગોથી ભરેલા લોકો, પુણ્યક્ષય થતાં, જ્યારે ક્ષીણ ચર્ચ જાય છે ત્યારે મેદદ
 દુઃખી થાય છે. કેમકે ભોગની પ્રાપ્તિનાં આનન્દ કરતાં ભોગની ક્ષીણતાની
 સજ્જ અતિભયાનક હોય છે. આથી ક્ષીણપુણ્ય પુરૂષો પહેલાં તો આતુર
 થાય છે. એટલે કે તીવ્ર માતના ભોગવે છે. અને આ ભવરોગથી આતુર
 થયેલા તેવા પુરૂષો અતે વ્યુત થાય છે. પરમપુરૂષાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે !
 જીવગંગા જ્યારે વિવેકભ્રષ્ટ થાય ત્યારે તેનો શતધા વિનિષ્પાત કોને કરી શકે
 ન ઉપજવે ! ॥ ૯ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना चरिष्टं नान्यत् श्रेयः वेदयन्ते प्रमूढाः ॥
 नाकस्य पृष्ठे ते सुरते अनुभूत्वा इमं लोकं हीनतरं वा विद्यन्ति ॥ १० ॥

इष्टापूर्तं-ઈષ્ટ અને પૂર્તને જ ચરિષ્ટ-સૌથી શ્રેષ્ઠ મન્યમાના:-માનતા જે
 પ્રમૂઢા:-મહાભૂખો મન્યત્-એ જેથી બીજું કંઈ શ્રેય:-શ્રેયનું સુખતું

સાધન ન-નથી એમ વેદ્યન્તે-માને છે તે-તે નાકરૂપ પૃષ્ઠે-સ્વર્ગની પીઠ ઉપર મુકતે-પોતાનાં કર્મોને અનુભ્વા-ભોગવીને શ્વ-આ લોક-મનુષ્ય શરીરને વા-અગર તો તેનાથી હીનતર-વધુ નીચી-યોનિમાં વિશન્તિ-પ્રવેશે છે.

ઈષ્ટ તથા પૂર્ત કર્મોને જ સૌથી શ્રેષ્ઠ માનનારા જે મહામૂર્ખો તે બેથી ભિન્ન બીજું કોઈ શ્રેયસ્તું સાધન નથી એમ સમજે છે, તે સ્વર્ગની પીઠ ઉપર પોતાના કર્મોને ભોગવીને આ મનુષ્યલોકમાં અગર તો તેનાથી હીનતર બીજા કોઈ લોકમાં પ્રવેશે છે. ॥ ૧૦ ॥

આગલા મન્ત્રમાં અવિદ્યાના અનન્તરૂપમાં વિચરનારા, કૃતાર્થતાની ભ્રમણાથી વધિવેલા, વિષયભોગભોક્ષુપ, તત્ત્વદર્શનમાં અધિગા, ક્ષીણપુણ્ય, ભવરોગથી આતુર, કામ્યકર્મના કરનારા, મૂઠ્ઠાળાકેની કર્ણગતિ-પુરુષાર્થમાંથી વ્યુતિ નકપિએ કહી. હવે એ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરતાં તેવા સાધનરહિત કનિષ્ઠ જીવોની અરમણીય ગતિ થાય છે એવો ઉદ્દેશ કરતાં જણાવે છે કે હે જ્ઞાનકાંડ જે મનુષ્યો આ જગતમાં સકામભાવે છટ અને પૂર્તકર્મોને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માને છે તે અત્યંત વિવેકશૂન્ય મનુષ્યો શ્રેયસ્તું બીજું કશું સાધન નથી એવા દુરાગ્રહગ્રસ્ત થઈ જાય છે. અર્થાત્ પચાદિકર્મો અને સમાજ હિતકારીકર્મો જે જ્ઞાનુસંધાનથી કરે છે તેઓનું વિવેકનેત્ર સત્યદર્શન કરવામાં અસમર્થ થઈ જાય છે. તેમની સાચી સમજ બહેર મારી જાય છે. અને આથી તેમને જીવનનું સાચું શ્રેય શેમાં છે તે સ્પષ્ટ નથી, અને આવા જીવોની જગતમાં બહુમતિ છે. આવા જીવનના સત્યમાર્ગથી વંચિત પુરુષોને તેમના કર્મોનું ભાવનાનુકૂળ ફળ મળે છે, પણ તે ફળ અક્ષય સુખદાયી નથી. તે ક્ષણજીવી છે. એજ વાત નકપિ કહે છે કે તેવા અહપાત્માઓ સ્વર્ગની પીઠ ઉપર પોતાનાં કર્મો ભોગવે છે. અર્થાત્ તેમને તેમના પુણ્યકર્મના ફળરૂપ ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. પણ ભોગમાં શાન્તિ જ નથી. ભવચક્રનું ભ્રમણ ભોગથી તો તીવ્રતર ગતિ પકડે છે. આથી એવા અશાન્ત-વિકારી-રાગદ્વેષના ગુલામ લોકો પુણ્યભોગને અંતે આ મનુષ્યશરીર અગર તો તેનાથી પણ નિમ્ન યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. અને જ્યાં સુધી કોઈપણ યોનિની પ્રાપ્તિ રહે છે ત્યાં સુધી તો આત્મા બંધનમાં છે. મુક્તાત્માનું સ્વરૂપભૂત સુખ તેવા બદ્ધાત્માઓને માટે ગંધર્વનગર સરખું-આકાશપુષ્પ-સમુંજ રહે છે. આમ સાચાં સુખથી વંચિત અને સુખાભાસથી ઉપચિત પુરુષો નીરોગી નથી. નીરોગી તો ફક્ત તે જ છે જેના જન્મમરણનું બીજ-અગ્નિનું ભુંગણ જાય. અને આત્માના સમ્યક્દર્શન સિવાય અવિદ્યાની અંકુરિત થવાની જાતિ-જન્મ આયુ-ભોગ

આપવાની શક્તિ પશ્ચવિત-પુષ્પિત અને ક્ષિતિ યાવ જ, માટે હે પ્રિય શિષ્ય ! તું આનો વિવેક કરી લેજે. ॥ ૧૦ ॥

તપઃ શ્રદ્ધે યે હિ ઉપવસન્તિ અરણ્યે શાન્તાઃ વિદ્વાંસો મૈક્ષચર્યાં
ચરન્તઃ । સૂર્યદ્વારેણ તે વિરજાઃ પ્રયાન્તિ, યત્રામૃતઃ સ પુરુષો
હિ અવ્યયાત્મા ॥ ૧૧ ॥

હિ-તથા ચે-જેઓ તપઃશ્રદ્ધે-આશ્રમ-કર્મરૂપી તપને-કેલની કામનાને
છોડી કેવલ કર્તવ્યબુદ્ધિથી આશ્રમકર્મને, તથા શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક ઇશ્વરોપાસનાને
ઉપવસન્તિ-ઉપાસતા હોઇને-યથાવિધિ કરતા હોઇને ઘરમાં રહે છે જેમકે
મૈક્ષચર્યાં ચરન્તઃ-ભિક્ષાવૃત્તિનું આચરણ કરતા શાન્તાઃ-વિષયોમાંથી નિવૃત્ત
થયેલી ઇન્દ્રિયોવાળા વિદ્વાંસઃ-વિદ્વાનો-વિદ્વાન સંન્યાસીઓ અરણ્યે-અરણ્યમાં,
ગામની બહાર એકાન્ત સ્થાનમાં તે-તેઓ વિરજાઃ-નિષ્પાપ થયેલા હોઇને
ત્યાં સૂર્યદ્વારેણ-સૂર્યને માર્ગે પ્રયાન્તિ-જાય છે, યત્ર-જ્યાં હિ-નિઃસંદેહ સઃ-તે
અવ્યયાત્મા-અવિનાશી સ્વરૂપ અમૃતઃ-અમૃત પુરુષઃ-પુરુષ છે. ॥ ૧૧ ॥

અને જેઓ આશ્રમકર્મને તથા શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક ઇશ્વરોપાસનાને આચરતા હોઇને,
જેમ ભિક્ષાવૃત્તિ આચરનારા, જીતેન્દ્રિય વિદ્વાનો અરણ્યમાં રહે તેમ પોતાના ઘરમાં
રહે છે, નિષ્પાપ થયેલા તેઓ સૂર્યને માર્ગે ત્યાં જાય છે જ્યાં નિશ્ચય તે અવિનાશી
સ્વરૂપ અમૃત આત્મા છે. ॥ ૧૧ ॥

આમ દશમા મન્ત્ર સુધી ઋષિએ મૂક્ષર્થમાંથી જીવન-દર્શન વર્ણવ્યું.
એ જીવન-દર્શનની અધન્યતા બતાવી, હવે જીવનની અધન્યતા, જીવનની અવ્યતા
શોમાં રહેલી છે-અર્થાત્ શ્રેયઃસાધન કયું છે તે માર્ગનું સૂચન કરતાં કશ્ચાનિલય
આચાર્ય અંગિરા કહે છે કે શૌનક ! અત્યાર સુધી કામનાવિદ્ કર્મોની
બંધનકરતા તને મેં બતાવી. હવે જે પુરુષ જીવનની શિવતા જોવા માટે છે
તેણે કયો માર્ગ પસંદ કરવો તે કહું છું તે તું સાંભળ. જે મનુષ્યો પોતાના
આશ્રમના કર્મોરૂપી તપને એટલે કે ક્ષણબુદ્ધિને ત્યજી કેવળ કર્તવ્યબુદ્ધિથી
પોતાના આશ્રમના કર્મોને તથા શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક ઇશ્વરોપાસનાને કરતા હોઇને,
જેમ ભિક્ષાવ્રતી, જીતેન્દ્રિય, વિદ્વાન સંન્યાસીઓ ગામની બહાર એકાન્ત
સ્થળમાં રહે છે તેમ પોતાના ઘરમાં રહે છે તેઓ કાલક્રમે વિરજ થયેલા
હોઇને સૂર્યના માર્ગે ત્યાં જાય છે જ્યાં પેલો અવિનાશી સ્વરૂપ અમૃત આત્મા
છે. અર્થાત્ અહીં ઋષિ ત્રણ વાતો કહે છે. જે ગૃહસ્થો કર્તવ્યબુદ્ધિથી
કર્તવ્યોને કરે અને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક ઇશ્વરને ઉપાસે તેમને પણ મુક્તિ મળે
છે, તેઓએ પોતાનું જીવન સંન્યાસમય બનાવી દેવું રહ્યું. કેમકે સંન્યાસ
બાહ્યચિન્હમાં નથી. રાગદ્વેષના ત્યાગમાં સંન્યાસ છે. રાગદ્વેષનો જેણે ત્યાગ

કર્મો છે તે ગૃહસ્થ પણ સંન્યાસી જ છે. આથી ઋષિ કહે છે કે જેમ શાન્ત-ઉપશાન્ત-કરી ગયેલી-વિગયોમાંથી વિવેકને બળે કાબૂમાં આવેલી એટલે કે છતાયેલી-ઇન્દ્રિયવાળા, શાસ્ત્રના મર્મને બળુનારા વિદ્વાન સંન્યાસીઓ અપરિગ્રહવતી યધને અરણ્યમાં રહે છે, તેમ જે ગૃહસ્થ છતેન્દ્રિય થઇ વિદ્વતા પ્રાપ્ત કરી અપરિગ્રહી યધને પોતાના ધરમાં જ રહ્યો પોતાના આશ્રમને યોગ્ય જે કર્મો પોતાને ફાળે આવે તેને જો તે કર્તવ્યમુદ્ધિથી ફળાશા છોડીને કરે અને ભગવાનની સેવા કરે, તો તેને પણ યવનનો ઉત્તમ મર્મ સમજાય છે. અર્થાત્ સંન્યાસીને જે ફળ મળે છે તે જ તેને પણ પ્રાપ્ત થાય છે । તેવો માણસ પહેલાં વિરજ થાય છે એટલે કે રજેગુણના કાર્યથી મુક્ત થાય છે, આમ તમોગુણ અને રજેગુણથી મુક્ત થયેલ કેવળ સત્ત્વમય થાય છે, અને સત્ત્વગુણ તો પ્રકાશમય અને નિર્મલ છે । આમ સત્ત્વગુણી થયેલ તે નિષ્પાપ થાય છે. અને પાપપુણ્યના સ્પર્શથી રહિત તેવો પુરુષ સૂર્યદ્વારે-એટલે કે સૂર્યના જેવા ચમકીલાં પાપપુણ્યદાહક આત્મજ્ઞાન દ્વારા જ્યાં પેલો અવ્યય અમૃત પુરુષ છે ત્યાં જાય છે । એટલે કે તેવો પુરુષને પોતાના હૃદયમાં રહેલા અવિનાશી અક્ષરબ્રહ્મનાં ફર્શન થાય છે । અર્થાત્ મહત્તા આશ્રમની નથી સાધનસંપત્તિની છે । જે માણસ નિષ્કામ છે-અદ્વાલક્ષિતમુક્ત છે-ઉપશાન્ત ઇન્દ્રિયવાળો છે-વિદ્વાન છે અને અપરિગ્રહી છે તેવો માણસ વિરજ છે એટલે કે નિષ્પાપ છે. અને તેવો માણસ પછી ગૃહસ્થ હો કે સંન્યાસી, મુક્તિનો અધિકારી છે. આથી વિવેકી પુરુષે આશ્રમની મહત્તા નથી જોવાની, સાધનસંપત્તિની સમૃદ્ધિની મહત્તા જોવાની છે । કેમકે ઇશિપ્રાપ્તિ લાપકાતમાં છે, બાહ્યિન્દ્રિયમાં નથી. ॥ ૧૧ ॥

પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્ બ્રાહ્મણઃ નિર્વેદમાયાત્, નાસ્તિ અકૃતઃ કૃતેન । તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં વ્રહ્મનિષ્ઠમ્ ॥ ૧૨ ॥

કર્મચિતાન્-કર્મ દ્વારા પ્રાપ્ત થનારા લોકાન્-લોકોની પરીક્ષ્ય-પરીક્ષા કરીને-તેમની અનિત્યતા જાણીને બ્રાહ્મણઃ-વેદાદિ સમસ્ત વિદ્યાઓનો પારંગત વિદ્વાન નિર્વેદ-વૈરાગ્યને આયાત-પ્રાપ્ત કરે, કેમકે અકૃતઃ-ન કરાયેલ પરમાત્મા-અક્ષરબ્રહ્મ કૃતેન-કરાયેલાં કર્મથી ન અસ્તિ-નથી જાણાતા. તદ્વિજ્ઞાનાર્થં-તે અક્ષરબ્રહ્મના વિજ્ઞાન માટે સઃ-તે વિદ્વાન બ્રાહ્મણ સમિત્પાણિઃ-હાથમાં સમિધવાળો યધ એવ-નિઃસન્દેહ શ્રોત્રિયં-વેદવિદ્વાન અને વ્રહ્મનિષ્ઠ-બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ-ગુરુની અભિગચ્છેત્-પાસે પહોંચે. ॥ ૧૨ ॥

કર્મથી સંચિત થનારા લોકોને પારખી બ્રાહ્મણ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત કરે કેમકે અદ્વૈત પરમાત્મા કૃતકર્મથી જણાતો નથી. તે પરમાત્માના વિજ્ઞાનને માટે તે બ્રાહ્મણ સમિત્પાણિ થઈ નિઃશ્ચ શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરૂની પાસે પહોંચે ॥ ૧૨ ॥

આગલા મંત્રમાં અવ્યય આત્માની ઓળખ કર્મ સાધનસંપત્તિવાળાને થાય છે તે બતાવ્યું. એજ વાતને વિશેષ ખુલાસાથી નકપિ કહે છે કે બ્રાહ્મણ કર્મપ્રાપ્ત લોકોને પારખી તેમાં નિર્વેદ પામે. કેમકે સ્વયંભૂ પરમાત્મા કરેલાં કર્મોથી જણાતો નથી. અર્થાત્ આ ચરણમાં નકપિ ત્રણ વાત જણાવે છે. સાધનસંપત્તિએ બ્રાહ્મણ પુરૂષ કર્મ દ્વારા એટલે કે કર્મના ફળરૂપે પ્રાપ્ત થનાર લોકોની પરીક્ષા કરે. એટલે કે આ કર્મજન્ય લોકો રચાયે છે કે અરચાયે છે-નિત્ય છે કે અનિત્ય છે-સુખદાયી છે કે દુઃખગર્ભ સુખદાયી છે ! જે તે પ્રમાણપૂર્વક વિચાર કરશે તો તેને સમજશે કે આ સમસ્ત બ્રહ્માંડનું આધિપત્ય પણ ક્ષણસુખદાયી અને અનન્ત દુઃખ નોતરનાર છે ! આથી વિવેકી બ્રાહ્મણ શરીરાદિની અનિત્યતાદિની પૂરી પરીક્ષા કરી શરીરાદિની પ્રાપ્તિ માટે વિરાગ પામે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી શરીરની પ્રાપ્તિ છે ત્યાં સુધી દુઃખની નિવૃત્તિ નથી-એમ સમજી દેવનું શરીર પ્રાપ્ત કરવા પણ ન હજી ! અર્થાત્ દૃષ્ટાદૃષ્ટ-જોયેલા ન જોયેલા-સાંભળેલા તમામ સૂક્ષ્મસૂક્ષ્મ વિષયોની નીરસતા સમજી તેના ઉપરનો રસ મૂકવી નાંખે ! વિરાગ પ્રાપ્ત કરે. તે જણી લે કે પરમાત્મા અદ્વૈત છે. એટલે કે કોઈપણ કર્મ દ્વારા કોઈને કરેલો નથી. તે સ્વયંભૂ છે ! આથી જ પરમાત્માનો પુત્ર પણ કોઈને કરેલો જીવ ન થવો જોઈએ ! જ્ઞાને પોતાની અસલી શિવતા વિસારવી ! આથી તેવા બ્રાહ્મણે સમજી લેવું કે સ્વયંભૂ પરમાત્મા કોઈપણ કૃતકર્મથી જણાતા નથી. આથી પ્રાપ્ત કર્મને કર્તવ્યબુદ્ધિથી કરી ધૃતિરમય થવા પ્રયત્ન કરવો. આમ વિરાગી અને પ્રમાણિક બ્રાહ્મણે વળી શું કરવું ? તો ગુરૂ કહે છે કે હે શિષ્ય ! ગુરૂ સિવાય પરમાત્મા જડતા નથી. આથી તેવા વિવેકવિરાગસંપન્ન, ગુરૂ બ્રાહ્મણ પુરૂષે, તે પરમાત્માની વિશેષ ઓળખ માટે ગુરૂ પાસે જ જવું. કેવા ગુરૂ પાસે ?-તો શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ. આ જે વિશેષણો જેનામાં ન હોય તેની પાસે જવામાં પતનલય છે. આથી પરીક્ષક બ્રાહ્મણે ગુરૂની પણ આ લાયકાત જોવી. અને તેની પાસે સમિત્પાણિ એટલે શિષ્યભાવે જવું, અક્રંદ થઇને નહિ. અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા જેમ શિષ્યની સાધનસંપત્તિના વિકાસની અપેક્ષા રાખે છે તેમ સદ્ગુરૂની પ્રપત્તિની પણ અપેક્ષા રાખે છે. તે ઉપરાંત નમ્રતાની પણ તે આશા રાખે છે. આવો સાધનસંપન્ન શિષ્ય શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ

ગુરૂની પાસે શિષ્યભાવે જઈ જે તત્ત્વને જાણે તો તે તત્ત્વ-પેહું અક્ષરબ્રહ્મ તેને લાધે છે. નહિ તો નહિ. ॥ ૧૨ ॥

તસ્મૈ સ વિદ્વાન્ ઉપસન્નાય સમ્યક્ પ્રશાન્તચિત્તાય-શમાન્વિતાય ।
યેન અક્ષરં પુરુષં વેદ સત્યં પ્રોવાચ તાં-તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યામ્ ॥૧૩॥

સ:-તે વિદ્વાન્-શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરૂ તસ્મૈ-તે સમ્યક્-યથાવિધિ ઉપસન્નાય-પાસે આવેલા પ્રશાન્તચિત્તાય-વિષયોમાંથી અત્યંત નિવૃત્ત થયેલા ચિત્તવાળા શમાન્વિતાય-પૂરી શાન્તિવાળા બ્રાહ્મણને તત્ત્વતઃ-યથાર્થ રૂપથી પ્રોવાચ-ઉપદેશ કરે યેન-જેથી તેણે પોતે અક્ષરંપુરુષં-અક્ષરબ્રહ્મ કે જે સત્ય-સત્ય તથા પરિપૂર્ણ છે, વેદ-જાણ્યું છે. ॥ ૧૩ ॥

તે શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરૂ, જે રીતે તેણે પોતે પરિપૂર્ણ અને સત્ય બ્રહ્મને જાણ્યું છે તે યથાર્થ રીતે, તે યથાવિધિ પાસે આવેલા, વૈરાગ્ય યુક્ત ચિત્તવાળા, પૂરી શાન્તિવાળા, બ્રાહ્મણને ઉપદેશ કરે. ॥ ૧૩ ॥

આમ ગુરૂપસદન વિધિ કહી. કમકે આત્મા ગુરૂગમ્ય જ છે! હવે પ્રપન્ન શિષ્યને ગુરૂએ શું કરવું તે બતાવતાં ઉપસંહાર કરે છે કે સૌમ્ય! તે શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરૂએ, જે રીતે તેણે પોતે તે પરિપૂર્ણ અને સત્યબ્રહ્મને જાણ્યું હોય તે યથાર્થ રીતે, યથાવિધિ પોતાની પાસે આવેલા, વિરાગી, શાન્ત બ્રાહ્મણ શિષ્યને ઉપદેશે. અર્થાત્ શાસ્ત્રજ્ઞ અને તત્ત્વનિષ્ઠ ગુરૂએ પોતે જે રીતે શાસ્ત્રના સારરૂપ પરમાત્માનો અનુભવ કર્યો હોય તે રીતે શિષ્યને પણ અનુભવ કરવાને યોગ્ય માર્ગ બતાવવો. અર્થાત્ ગુરૂએ પણ ચોરી ન રાખવી. યોગ્ય શિષ્યને હૃદય ખોલીને સત્યમાર્ગ બતાવવો. અર્થાત્ સમ્યક્ ઉપસદન-એટલે કે શિષ્યભાવે ગરૂનું શરણ. પ્રશાન્તચિત્તતા એટલે કે વિષયલોહુપતાથી

॥ अथ द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

तदेतत् सत्यं-यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिगाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथा अक्षराद् विविधाः
सोम्य ! भावाः प्रजायन्ते तत्र चैव अपियन्ति ॥ १ ॥

તત્-તે એતત્-આ સત્યં-સત્ય છે યથા-જેમ સુદીપ્તાત્-પ્રગ્વસિત
પાવકાત્-અગ્નિમાંથી સરૂપાઃ-એકસરખી સહસ્રશઃ-હજારો વિસ્ફુલ્ગિઃ-
ચિનગારીઓ પ્રભવન્તે-ઉપજે છે તથા-તેમ સોમ્ય-હે સોમ્ય ! અક્ષરાત્-અક્ષર
બ્રહ્મમાંથી વિવિધાઃ-અનેક પ્રકારના ભાવાઃ-ભાવો-પદાર્થો પ્રજાયન્તે-ઉપજે
છે ચ-અને તત્ર એવ-તેમાં જ અપિયન્તિ-લીન થઈ જાય છે. ॥ ૧ ॥

તે આ સત્ય છે—જેમ પ્રગ્વસિત અગ્નિમાંથી એકસરખી હજારો ચિનગારીઓ
ઉપજે છે તેમ હે સોમ્ય ! અક્ષર બ્રહ્મમાંથી અનેક પ્રકારના પદાર્થો ઉપજે ॥ અને
તેમાં જ લય પામે છે. ॥ ૧ ॥

આગલા અન્યમાં પરાવિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે અધિકારી શિષ્યે ગુરુનું જ
શરણું લેવું કેમકે પરમાત્માનું વિદ્યાન, સિવાય કે ગુરુકૃપા કદી થતું નથી—
એવું વિદ્યાન કર્યું. અને તેવા યોગ્ય શિષ્યને શ્રોત્રિય તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુએ
તત્વતઃ બ્રહ્મવિદ્યા ઉપદેશની એમ પણ ભગવતે શ્રુતિ માતાએ આદેશ કર્યો.
હવેના અન્યમાં એ જ પરમાત્માનું વિદ્યાન ગુરુદેવ સુયોગ્ય શિષ્યને આપતાં
વિસ્તારપૂર્વક પરમપિતા પરમાત્મામાંથી કેવી રીતે સૃષ્ટિ વિકસી તે બતાવે છે.
અર્થાત્ અહીં રહસ્ય આ છે. વિવેકી મનુષ્યે અપરાવિદ્યાના રૂઢરૂપ બ્રહ્માદિસ્થા-
વરાન્ત યોગિની પ્રમાણુપૂર્વક, હૈયોપાદેય દ્રષ્ટિથી પરીક્ષા કરવી. તેમાં ભવચક્રના
બ્રમણમાંથી મુક્તિ ન હોવાને કારણે, ઉપેક્ષા કરવી. એટલે કે પરમવૈરાગ્યસંપન્ન
થવું. વિવેકપૂર્વક વિચાર કરતાં દુનિયાની તમામ ચીજ પ્રીતિ કરવા અયોગ્ય
છે એમ સમજાશે. એટલે તે બધીનો મનથી ત્યાગ જ આપીને ઉભો રહેશે. તે
તમામમાં વિરામ કેળવી ત્યાર બાદ જગતના પરમ કારણ પરમાત્મા કે જેમાંથી
આ પુરાણી પ્રવૃત્તિ પ્રસરી છે તેને શોધવા. એ પરમાત્માને જાણવાથી કૃતકૃત્ય
થવાય છે. આ દૃષ્ટિને લક્ષ્યમાં રાખી પરમાત્માના વિદ્યાન માટે ઉત્તરગ્રંથની
પ્રવૃત્તિ છે. આચાર્યદેવ કહે છે કે હે શિષ્ય શૈનક ! તે આ સત્ય છે. અર્થાત્

હવે હું તને જે કહેનાર છું તે કેવળ સત્ય છે. અને સત્ય છે માટે જ તો તેમાં શંકાને અવસર નથી. સત્ય વસ્તુમાં સન્દેહ નથી હોતો. ગુરુદેવ કહે છે તે સત્ય આ છે. જેમ પ્રગ્વલિત અગ્નિમાંથી હજારો સરખાં રૂપનાળી ચિનગારીઓ ઉપજે છે તેમ હે ત્રિવિદ્યાર્થ ! તે અક્ષરબ્રહ્મમાંથી અનેક ભાવો પ્રકટે છે. અને પ્રકટેલા તે ભાવો અંતે તેમાં જ વિલીન થાય છે. અર્થાત્ જેમ સારી પેટે સળગતા અગ્નિમાંથી અગ્નિના જ ગુણધર્મવાળી હજારો ચિનગારીઓ નીપજે છે તેમ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી પરમાત્માના જ ગુણધર્મવાળી હજારો-અસંખ્ય જીવરૂપી ચિનગારીઓ પ્રકટ થાય છે. અમિતું દાહકત્વ અને પ્રકાશકત્વ જેમ ચિનગારીમાં પણ સ્વભાવતઃજ આવે છે તે પરમાત્માનું સચ્ચિદ્અનંમયત્વ પણ જીવમાં સ્વભાવતઃજ આવે છે. વળી જેમ અગ્નિમાંથી જ વિભૂતિ ઉપજે છે તેમ પરમાત્મામાંથી જ જગતરૂપી વિભૂતિ પણ ઉપજે છે. વિભૂતિમાં અગ્નિ નથી હોતો એમ નથી. વિભૂતિ-હરમમાં જેમ અલક્ષ્યરૂપે અગ્નિ વિદ્યમાન હોય છે તેમ પ્રકૃતિ પર્યન્તના જડ પદાર્થોએ પરમાત્મારૂપી મહાઅગ્નિની વિભૂતિ જ છે એમાં પણ પરમાત્મા નથી એમ નથી. પણ અલક્ષ્ય સ્વરૂપે વર્તમાન જ છે. અર્થાત્ પરમાત્મામાંથી જ આ રથાવરજંગમ પદાર્થ માત્ર પ્રકટે છે. અને અંતે તેમાં જ-પરમાત્મામાં જ તે બધાં લીન થઇ જાય છે. જેમાંથી જેની ઉત્પત્તિ અને જેનામાં જેનો લય તેનામાં જ તેની સ્થિતિ પણ હોય છે જ. માટીમાંથી ઉપજેલો ધડો માટીમાં જ મળતો હોઇને સ્થિતિકાળે તે માટીમાં જ તે તે આકારે અને નામે રહે છે. તેમ પરમાત્મામાંથી નીપજતું જગત પરમાત્મામાં જ છેવટે ગળી જતું હોઇને સ્થિતિકાળે પરમાત્મામાં જ તે તે નામરૂપે વિદ્યમાન હોય છે. આમ પરમાત્મા એ રથાવર જંગમ જગતનું એક કારણ છે. એ એક કારણના વિદ્યાનથી સમસ્તકાર્ય રૂપ જગત પણ તન્મયજ છે એવી દૃઢ સમજ આવે છે અને એ સમજ જ સંસારના મહાસમુદ્રમાંથી તારક નીવડે છે ! આમ અહીં શૌનકના પ્રશ્નનો ગુરુદેવે લાક્ષણિક ઉત્તર આપી દીધો છે. ॥ ૧ ॥

દિવ્યો હ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ સઃ વાહ્યામ્યન્તરો હ્યજઃ ।

અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુશ્રો હ્યક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ ॥ ૨ ॥

તે દિવ્યઃ = અદ્ભુત પુરુષઃ = પુરુષ-અક્ષર બ્રહ્મ હિ = નિશ્ચય અમૂર્તઃ = શરીર રહિત છે. સઃ = તે હિ = નિશ્ચય વાહ્યામ્યન્તરઃ = બહાર અંદર બધી જગ્યાએ છે. તથા અજઃ = જન્મરહિત છે. તથા હિ = નિઃસન્દેહ અપ્રાણઃ =

પ્રાણરહિત છે તથા અમના=મનરહિત છે. શુદ્ધ=શુદ્ધ છે અને અવ્યક્ત, જગતથી પરત=પર ને અવ્યક્ત=અવ્યક્ત-પ્રકૃતિ, તેનાથી પણ દિ=નિશ્ચય પર=પર છે. ॥૨॥

તે અદ્ભુત પુરુષ નિશ્ચય-શરીરરહિત છે. તે નિશ્ચય બહાર, અંદર સર્વત્ર છે. તથા તે જન્મરહિત છે. પ્રાણરહિત છે તથા નિઃસંદેહ મનરહિત છે. શુદ્ધ છે અને વ્યક્ત જગતથી પર ને પ્રકૃતિ તે પ્રકૃતિથી પણ પર છે. ॥ ૨ ॥

એ પરમપુરુષ પરમાત્મા સ્વરૂપે કેવા છે તે વર્ણવતાં કહે છે કે હે પ્રિય શિષ્ય શૌનક! તે દિવ્ય પુરુષ-હૃદયરૂપી આકાશમાં વર્તમાન પરમાત્મા નિશ્ચય સ્વરૂપે શરીરરહિત છે. કેમકે તેને શરીર હોવામાં કશું નિમિત્ત નથી. જીવને જેમ શરીર પ્રાપ્તિમાં ધર્મોધર્મ કે અદૃષ્ટ નિમિત્ત રૂપ હોય છે તેમ સર્વત્ર, સર્વશક્તિ, સદૈવ મુક્ત, સદૈવ સ્મિત્વ એવા પરમ પુરુષને અવિદ્યાદિના સ્પર્શ ન હોવાને લાગે તે શરીર-ત્રિવિધ શરીરરહિત છે. તે સર્વવ્યાપી હોયને બહાર-અંદર નિરન્તર સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે. પરમાત્માને દેશકાલવસ્તુ વગેરે પરિચિન્ન બનાવી શકતા ન હોવાથી તે અમુક એક ખાસ જગ્યાએ નથી પણ સર્વત્ર-સચરાચરમાં ભરેલો છે. તેને જન્મનું કારણ ન હોવાથી તે અજ છે. એટલે તેને સુખદુઃખનો ભોગ ન હોવાથી તેને જન્મ નથી. આથી જ તે પ્રાણશૂન્ય એટલે કે પ્રાણાપનાદિ-શરીરરહિતા-જન્મ સાથે હોનારા-પ્રાણાદિથી મુક્ત છે. આથી જ તે આપણી આંદક મનવાળો નથી, પણ મનરહિત છે. તે શુદ્ધ છે એટલે કે નિર્દોષ છે. એટલે કે ત્રિગુણના સ્પર્શથી રહિત છે. અને આવા હોયને જ તે વ્યક્ત જગત-કાર્યજગતથી પર ને અવ્યક્ત-એટલે કે કારણરૂપ પ્રકૃતિ એ પ્રકૃતિથી પણ પર છે. અર્થાત્ તે પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિથી પણ સૂક્ષ્મ જ્વાલમા એ બનેથી સૂક્ષ્મતમ છે. અર્થાત્ પરમપુરુષ સ્વરૂપે દિવ્ય છે. અમૃત છે. સર્વવ્યાપી છે. જન્મ રહિત છે. મન રહિત છે. પરમ પ્રકૃતિથી પણ પર છે. એને આવો બહે તે મુક્ત થાય, એવો અહો બની છે. ॥ ૨ ॥

एतस्मात् जायते प्राणः मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुः
ज्योतिः आपः पृथिवी विश्वस्य धरिणी ॥ ३ ॥

एतस्मात्=એ પુરુષમાંથી જ, प्राण=પ્રાણ, मनः=મન, च=તથા, सर्वेन्द्रियाणि=તમામ ઇન્દ્રિયો જાયતે,=જન્મે છે, खं=વાયુ, धरिणी=આકાશ, वायु, તેજ, જલ તથા સર્વને ધારણ કરનારી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાય છે. ॥૩॥

એ પુરુષમાંથી જ પ્રાણ, મન, તથા તમામ ઇન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ તથા વિશ્વને ધારણ કરનારી પૃથિવી ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૩ ॥

આમ આગલા બે મન્ત્રમાં પરમાત્માનું પરમ કારણત્વ અને તેનું સ્વરૂપ આલેખ્યું. હવે પહેલા મન્ત્રમાં અક્ષરમાંથી બધા ભાવો જન્મે છે એમ કહ્યું. તો કયા કયા ભાવો તેમાંથી જન્મે છે એનો વિસ્તારપૂર્વક ઉદ્દેશ્ય કરતાં કહે છે કે હે શિષ્ય! એ પરમપિતા પરમાત્મામાંથી જ પ્રાણ, મન અને તમામ જ્ઞાનેદ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, પ્રાણી અને સચરાચરની ધરતી, ભગવતી પૃથિવી ઉપજે છે. અર્થાત્ ભોગાપતન શરીરનાં જોડલાં તત્ત્વો તે તમામ પરમાત્મામાંથી જીવના ઉપર અનુમદ કરવા જન્મે છે. ॥ ૩ ॥

અગ્નિઃ સૂર્યા ચક્ષુષી ચન્દ્રસૂર્યો દિશઃ ધોત્રે
વાયુઃ વિવૃતાશ્ચ વેદાઃ । વાયુઃ પ્રાણો હૃદયં વિશ્વં
અસ્ય, પદ્મ્યાં પૃથિવી, હિ એવ સર્વભૂતાન્તરાત્મા ॥ ૪ ॥

અસ્ય=એ પુરુષનું સૂર્યા=સિર અગ્નિઃ=ધુલોક, ચન્દ્રસૂર્યો=ચન્દ્ર અને સૂરજ ચક્ષુષી=આંખો, દિશઃ=દિશાઓ ધોત્રે=કાનો, ચન્તયા વિવૃતાઃ=મનુષ્યમાત્રને માટે ખુલ્લા મુકાયેલા વેદાઃ=વેદો એની વાક્=વાણી છે. વાયુઃ=વાયુ એનો પ્રાણઃ=પ્રાણ, વિશ્વઃ=પ્રાણીમાત્ર એનું હૃદય=હૃદય તથા પૃથિવી=પૃથિવી એના પદ્મ્યાં=પગો છે. એવઃ=એ હિ=નિઃસન્દેહ સર્વભૂતાન્તરાત્મા=સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા છે. ॥ ૪ ॥

એ પુરુષનું ધુલોક એ માથું છે. સૂરજ અને ચન્દ્ર આંખ છે. દિશાઓ કાનો છે. તથા મનુષ્યમાત્રને માટે અધિકાર દૃષ્ટિએ ખુલ્લા મુકાયેલા વેદો એની વાણી છે. વાયુ એનો પ્રાણ છે. પ્રાણીમાત્ર એનું હૃદય છે અને પૃથિવી એના પગો છે. નિઃસન્દેહ એ સર્વ ભૂતોનો અંતરાત્મા છે. ॥ ૪ ॥

હવે પરમપુરુષ પરમાત્માનું જો શરીર કહીએ તો તે કેવું હોય શકે એનો ભવ્યતમ ખ્યાલ આપતાં ભગવાન વિશ્વમૂર્તિ છે એમ કહેતાં ઋષિનો કવિતામય આત્મા પુલકિત થઈને ઉચ્ચરે છે કે હે મનુષ્યો! એ પરમપિતા પરમાત્માનું ધુલોક એ માથું છે. સૂરજ અને ચાંદ એની આંખો છે. દશે દિશાઓ એના કાન છે. તથા મનુષ્યમાત્રને માટે અધિકારની દૃષ્ટિએ ખુલ્લા મુકાયેલા વેદો એ ભગવાનની વાણી છે. સર્વદિશંચારી વાયુ એ પરમાત્માનો પ્રાણ છે. પ્રાણીમાત્ર એનું હૃદય છે. અને પૃથિવી એના પગો છે. અને એ સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા છે. એટલે કે અંદરનું મૂળ સ્વરૂપ છે. આ મન્ત્રમાં જેની દૃષ્ટિ ભગવન્મયી થયેલી છે તેને સચરાચરમાં ભગવાન જ દેખા દે છે.

એવો ધ્વનિ છે, અને આ દૃષ્ટિમાંથી જ તેવા પુરુષનું આનુભાગુના સમસ્ત જગત સાથે વર્તન રૂઢ છે. પ્રાણીમાત્ર ભગવાનનું હૃદય છે—એટલું એક જ વાક્ય દૃષ્ટાને જીવનદૃષ્ટિ આપવા બસ છે. આ વિશ્વમંદિરનું અણુઅણુ પરમાત્માભય છે એ આનો ન જૂલાય એવો આદેશ છે. તે ઉપરાંત પરમાત્મા જ પદાર્થમાત્રનું આંતર મૂળ સ્વરૂપ છે. નામરૂપની આ વિલક્ષણ-વિચિત્ર-શુદ્ધિશાળાએને પણ ભરમાવી નાંખે એવી સમસ્ત વિસ્તૃત જાળમાં એક જ દેવ રમી રહ્યા છે એ દર્શનું કાંઈ આણું છે? ॥ ૪ ॥

तस्माद् अग्निः समिधः यस्य सूर्यः सोमात् पर्जन्यः
ओषधयः पृथिव्याम् । पुमान् रेतः सिञ्चति योपितायां
बह्वीः प्रजाः पुरुषात् संप्रसृताः ॥ ५ ॥

તસ્માત્=તે અક્ષર બ્રહ્મમાંથી અગ્નિઃ=દુષ્લોક કે યસ્ય=જેની સમિધઃ=સમિધા સૂર્યઃ=સૂર્ય છે તે ઉપજે છે. સૂર્યમાંથી જન્મેલા સોમાત્=ચન્દ્રમાંથી પર્જન્યઃ=વરસાદ જન્મે છે. અને તે પર્જન્ય પૃથ્વી ઉપર પડતાં ઔષધ્યાં=પૃથિવી ઉપર ઔષધયઃ=ઔષધીઓ થાય છે. પુમાન્=પુરુષ યોપિતાયાં=ઝીમાં રેતઃ=ઝીહિ વ્યાદિ ઔષધિનાં ભક્ષણથી બનેલાં વીર્યં સિચતિ=સીંચે છે. આમ પરંપરાએ પુરુષાત્=પરમપુરુષ પરમાત્મામાંથી બહ્વીઃ=અસંખ્ય પ્રજાઃ=પ્રજા સંપ્રસૃતાઃ=પ્રસૂતિ પામેલી છે. ॥ ૫ ॥

તે અક્ષર બ્રહ્મમાંથી દુષ્લોક કે જેનો સૂર્ય એ સમિધા છે તે જન્મે છે. ચન્દ્રમાંથી પર્જન્ય અને પૃથિવી ઉપર ઔષધિઓ થાય છે. ઝીમાં પુરુષ વીર્ય સીંચે છે. આમ પરમપુરુષમાંથી પરંપરાએ અસંખ્ય પ્રજા ઉપજેલી છે. ॥ ૫ ॥

આમ પ્રસંગોપાત્ત ભગવાન વિશ્વરૂપ છે, વિશ્વનામ છે એમ બતાવી હવે સૃષ્ટિ પ્રકરણને લંબાવતાં કહે છે કે તે અક્ષર પરમાત્મામાંથી દુષ્લોક રૂપી જે અગ્નિ તેને પ્રજ્વલિત રાખનાર સૂર્ય એ સમિધ છે. જેમ સમિધના પ્રક્ષેપથી અગ્નિ પ્રજ્વલિત રહે છે તેમ સૂર્યને લીધે દુષ્લોકરૂપી અગ્નિ પ્રજ્વલિત રહે છે. એ સૂર્યજન્ય ચન્દ્રમાંથી પર્જન્ય-વરસાદ પૃથ્વી ઉપર પડતાં તે પૃથ્વીમાંથી ઔષ્ય અન્ન ઉપજે છે. એ અન્નનું ઉવટનું પરિણામ વીર્ય છે. એ વીર્ય પુરુષ ઝીમાં સીંચે છે. અને વીર્યરજના મિશ્રણમાંથી સૃષ્ટિ જન્મે છે. આમ પરંપરાએ પરમપુરુષ પરમાત્મામાંથી આ અનન્ત પ્રજાઓ જન્મે છે. ॥ ૫ ॥

તસ્માદ્ ઋચઃ સામ યજુર્વિ દીક્ષાઃ યજ્ઞાઃ ચ સર્વે પ્રત્યયો દક્ષિણાશ્ચ ।
સંવત્સરશ્ચ યજમાનશ્ચ લોકાઃ સોમો યજ્ઞ પવતે યજ્ઞ સૂર્યઃ ॥ ૬ ॥

તસ્માત્=તે પરમપુરુષમાંથી ઋચઃ=ઋગ્વેદ, સામ=સામવેદ, યજુર્વિ=યજુર્વેદ દીક્ષાઃ=દીક્ષાઓ ચ=અને સર્વે=તમામ યજ્ઞાઃ=રમાર્ત યજો, ક્રતવઃ=શ્રૌતયજો ચ=તથા દક્ષિણા=દક્ષિણાઓ ચ=તથા સંવત્સર=સંવત્સરાત્મક કાળો ચ=અને યજમાન=પરાક્રિયાઓ કરનાર યજુમાન ચ=તથા લ્યેઞાઃ=યજ્ઞના ફલરૂપ લોકો કે યજ્ઞ=ન્યાં સોમઃ=ચન્દ્ર પવતે=પવિત્ર કરે છે. ન્યાં સૂર્યઃ=સૂરજ છે, જગત્તે છે. ॥ ૬ ॥

તે પરમપુરુષ પરમાત્મામાંથી ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ, દીક્ષા અને તમામ યજો અને ક્રતુઓ અને દક્ષિણાઓ તથા સંવત્સર અને યજમાન તથા લોકો જન્મે છે કે ન્યાં સૂર્ય અમકે છે ચન્દ્ર પવિત્ર કરે છે. ॥ ૬ ॥

આગલા મન્ત્રમાં પરમાત્માથી પરંપરાએ સૃષ્ટિની પજો છે એમ કહ્યું. તે જ વાતને આગળ વિસ્તારે છે કે હે, શિષ્યો ! તે પરમપુરુષમાંથી ઋગ્વેદાદિ વેદો, દીક્ષાઓ=મતનિરેખો, તમામ રમાર્ત યજો અને તમામ શ્રૌતયજો, યજ્ઞમાં દેવાતી દક્ષિણાઓ, કાસાત્માક સંવત્સર યજ્ઞ કરનાર યજમાન, યજ્ઞના ફલરૂપ સ્વર્ગાદિ લોકો કે જે લોકમાં ગયેલાઓને ચન્દ્ર પવિત્ર કરે છે, ન્યાં સૂર્ય છે, વગેરે જન્મે છે. અર્થાત્ આ જગતમાં અવતરેલા કર્મોધિકારી માનવને માટે કર્મ કરવાનાં જોટલાં સાધનો અને તે કર્મના ફલરૂપ જે જે પદાર્થો તે તમામ તે પરમપુરુષ એકર અક્ષરમાંથી જ ઉપજે છે. ॥ ૬ ॥

તસ્માત્ ચ દેવાઃ વહુધાઃ સંપ્રસૂતાઃ સાધ્યાઃ મનુષ્યાઃ પશવો વયાંસિ । પ્રાણાપાનૌ ગ્રીહિયવૌ તપશ્ચ શ્રદ્ધા સત્યં વ્રજાચર્યં વિધિશ્ચ ॥ ૭ ॥

તસ્માત્=તે પરમપુરુષમાંથી વહુધાઃ=અનેક પ્રકારના દેવાઃ=દેવો સાધ્યાઃ=સાધ્યો મનુષ્યાઃ=મનુષ્યો પશવઃ=પશુઓ ચ=તથા વયાંસિ=પક્ષીઓ પ્રાણાપાનૌ=પ્રાણ અને અપાન ગ્રીહિયવૌ=ગ્રીહિ અને જવ, તપઃ=તપ શ્રદ્ધા=શ્રદ્ધા સત્યં=સત્ય ચ=અને વ્રજાચર્યં=અહમયર્ ચ=તથા વિધિઃ=વિધિ સંપ્રસૂતાઃ=ઉપજેલાં છે. ॥ ૭ ॥

તે પરમ પુરુષમાંથી અનેક પ્રકારના દેવો, સાધ્યો, મનુષ્યો, પશુઓ તથા પક્ષીઓ, પ્રાણ અને અપાન, ગ્રીહિ અને જવ, તપ, શ્રદ્ધા, સત્ય અને વ્રજાચર્ય તથા વિધિ ઉપજેલાં છે. ॥ ૭ ॥

વળી ઋષિ કહે છે કે મનુષ્ય દ્વારા ચંતા ચંતાદિ કર્મો જે દેવાને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવે છે તે અનેક પ્રકારનાં ઇન્દ્રાદિ દેવો, સાંધ્યનામના દેવગણો, મનુષ્યો, પશુઓ અને ભાત ભવ વગેરે અને, તથા પ્રાણાપાન=જીવન, પશ્ચીઓ, મનુષ્યને સંસ્કારી બનાવનારું તપ, આસ્તિકેય શુદ્ધિરૂપ શ્રદ્ધા, યથાર્થ વચન અને ચિન્તનરૂપ સત્ય, ઇન્દ્રિયોના સંયમરૂપ બ્રહ્મચર્ય અને યજ્ઞો વગેરેને કરવાની વિધિ પણ ઉપજે છે. અર્થાત્ વસ્તુમાત્રનું ઉગમસ્થાન તે અક્ષરબ્રહ્મ છે. ॥ ૭ ॥

सप्तप्राणाः प्रमवन्ति तस्मात् सप्ताचिपः समिधः सप्तहोमाः ।
सप्त इमे लोकाः येषु चरन्ति प्राणाः गुहाशयाः निहिता सप्तसप्त ॥८॥

તસ્માત્=તે. પરમપુરુષમાંથી સત્ત=સાત. પ્રાણાઃ=પ્રાણો, સપ્તાચિપઃ=સાત આંધો સાત સમિધઃ=સમિધાઓ, સપ્તહોમાઃ=સાત હોમો-યેષુ=જેઓમાં ગુહાશયા=હૃદયરૂપ-ગુહામાં રહેનારા. પ્રાણાઃ=પ્રાણો ચરન્તિ=ફરે છે તે. હોમે=તે આ સપ્ત=સાત. લોકાઃ=લોકો. અને સપ્તસપ્ત=સાતસાત પ્રાણો નિહિતાઃ=પ્રસ્થાપિત ક્યાં છે, તે પ્રમવન્તિ=ઉપજે છે. ॥ ૮ ॥

તે પરમપુરુષમાંથી સાત પ્રાણો, સાત જ્વાલાઓ, સાત સમિધો, સાત હોમો તથા હૃદયગુહામાં રહેનારા સાત પ્રાણો જેમાં ફરે છે તે આ સાત લોકો, ઉત્પન્ન થાય છે, ન્યાં સાત સાત પ્રાણો પ્રસ્થાપિત ક્યાં છે. ॥ ૮ ॥

વળી આ પરમપુરુષ પરમાત્મામાંથી સાત પ્રાણો એટલે કે બે કાન, બે આંખ, બે નાક અને એક મોઢું એવી સાત ઇન્દ્રિયો જન્મે છે, એ સાત ઇન્દ્રિયોની પોતપોતાના વિષયોનું પ્રકાશન કરવાની સંકિતરૂપ સાત અર્થિઓ પણ તેમાંથી જ નીપજે છે. એ સાતેને પ્રદીપ્ત કરનારા તે તે ઇન્દ્રિયોમાં હોમાતા સાત વિષયોરૂપી સમિધો પણ તેમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. વળી પ્રત્યેક પ્રાણીઓનાં હૃદયપ્રદેશમાં રહેતા આ સાત પ્રાણો જેમાં વિચરે છે એવા આ સાત લોકો પણ સાતેના વિષયો પણ તે પરમાત્મામાંથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૮ ॥

अतः समुद्राः गिरयश्च सर्वेऽस्मात् स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपाः ॥
अतः च सर्वा ओषधयः रसश्च येन यप भूतैः तिष्ठते हिमन्तरात्मा ॥९॥

અતઃ=એ પુરુષમાંથી જ સર્વ=તમામ સમુદ્રાઃ=સમુદ્રો તથા ગિરયઃ=પર્વતો ઉપજે છે. ચ=અને અસ્માત્=એ પુરુષમાંથી જ સર્વરૂપાઃ=તમામ

આકારવાળી સિન્ધવઃ = નદીઓ સ્યન્દન્તે = ઝરપે છે. ચ = તથા ઇતઃ = એમાંથી જ સર્વાઃ = તમામ ઓપધયઃ = ઓપધિઓ ચ = તથા રસઃ = રસ જન્મે છે. યેન = જેને લીધે ઇષઃ = આ અન્તરાત્મા = અંદર પૂર્તમાન આત્મા મૂતૈઃ = મૂતોની સાથે હિ = નિઃસન્દેહ વિદ્યતે = રિયતિવાળો થાય છે. ॥ ૯ ॥

આ પુરુષમાંથી જ તમામ સમુદ્રો તથા પર્વતો ઉપજે છે. અને એમાંથી જ તમામ આકારવાળી નદીઓ ઝરે છે. તથા એમાંથી જ તમામ ઓપધિઓ તથા રસ જન્મે છે. અને જે પરમાત્માને લીધે જ આ અંતરાત્મા, મૂતો સહિત નિઃસન્દેહ રિયતિવાળો થાય છે.

વળી જગતના તમામ ખારા સમુદ્રો અને દ્વિમાલય જેવા તમામ પર્વતો આ અક્ષર બ્રહ્માંથી જ જન્મે છે. વળી તમામ પ્રકારની મંગાજમુના જેવી નદીઓ પણ તેમાંથી ઝરપે છે. એ પરમાત્મામાંથી જ તમામ ઓપધિઓ-આડપાન ફલફલ વગેરે જન્મે છે. એમાંથી જ મધુરાદિ છએ રસો જન્મે છે. અને એ પરમાત્માને લીધે જ પંચમૂતો સહિત આ અંતરાત્મા-જ્વાત્મા પુરુષ નિશ્ચય જગતમાં રિયતિવાળો છે. અર્થાત્ સમસ્ત બ્રહ્માંડનું એક રજકણ પણ એવું નથી જે હ્રસ્વર સિવાયનું હોય, જેના ઉપર હ્રસ્વરની નજર ન હોય, જેને હ્રસ્વરનો આધાર ન હોય, જેનો હ્રસ્વર જનક ન હોય, એવું એક પરમાણુ પણ નથી. અર્થાત્ તે એક સર્વના કારણરૂપ પરમાત્માને જે મનુષ્ય જાણે તો તે જ પરમાત્માના અનન્ત અદ્ભુત વિસ્તારરૂપ આ વિશ્વને તે સ્વભાવતઃ જ જાણશે. ॥ ૯ ॥

પુરુષ एष इदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् । एतद्यो वेद
निहितं गुहायां सः अविद्यामन्त्रि विकिरतीह सोम्य ! ॥ ૧૦ ॥

પુરુષ = પુરુષ એવ = જ હદં = આ વિશ્વ = સકલ જગત છે. પુરુષ જ કર્મ = કર્મ તપઃ = તપ બ્રહ્મ = વેદ તથા પરામૃતમ્ = પરમઅમૃત-કર્મફલ છે. યઃ = જે મનુષ્ય ગુહાયાં = હૃદયગુહામાં નિહિત = રહેલા એતદ્ = આ પુરુષને વેદ = જાણે છે. સઃ = તે સોમ્ય = હે સોમ્ય ! હદં = અહીં જ અવિદ્યામન્ત્રિ = અવિદ્યારૂપી ગાંઠને વિકિરતિ = વિખેરી નાંખે છે-ખોલી નાંખે છે. ॥ ૧૦ ॥

પુરુષ જ આ વિશ્વ છે, કર્મ, તપ, વેદ તથા પરમ અમૃત છે. જે મનુષ્ય હૃદયગુહામાં રહેલા આ પુરુષને જાણે છે તે હે સોમ્ય ! અહીં જ અવિદ્યારૂપી ગાંઠને ખોલી નાંખે છે. ૧૦ ॥

હવેના મંત્રમાં સૃષ્ટિ પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરતાં ઋષિ શિષ્યના પ્રશ્નનો સીધો ઉત્તર આપે છે કે હે સૌમ્ય-હે પ્રિયદર્શન ! પુરુષમાંથી-પરમાત્મામાંથી જન્મેલું આ સમસ્ત યરાચર જગત પુરુષરૂપ જ છે ! સોનામાંથી જન્મેલું કાચું જેમ સોનારૂપ જ છે, સોનાથી બિન્ન નથી તેમ પરમાત્મામાંથી ઉદ્ભવેલું આ વિશ્વ પરમાત્મારૂપ જ છે ! માટે આ વિશ્વમાં તુ વિશ્વબુદ્ધિ ન રાખતાં વિશ્વનાથની બુદ્ધિ રાખ. એ પરમાત્મા જ. કર્મરૂપ છે. તે જ. વેદરૂપ છે. તે જ પરમ અમૃતરૂપ છે. અર્થાત્ સત્તામાત્ર પરમાત્માની પરમસત્તાનું પ્રતીકમાત્ર છે. એ સત્તામાં જે બેઠે બુદ્ધિ છે તે જગતમાં-ભવારણમાં બેઠે છે. આના સૌના કારણરૂપ અને સૌરૂપ પરમાત્માને જે ગુહામાં રહેલા જાણે છે એટલે કે પ્રાણીમાત્રના સંસ્કર્ષે જેને ભગવાનની જ કુદરતી સ્મૃતિ આવે છે; અર્થાત્ જેની દૃષ્ટિમાં ભગવાન જ રહે છે તેવા પુરુષ અહીં એટલે કે આ શરીરમાં જ અવિદ્યાની ગાંઠને વિખેરી નાંખે છે. ખોલી નાંખે છે. અર્થાત્ ભવારણમાં ભગવાદનારી ગાંઠ એ અવિદ્યા-ઉધી સમજણ-ખોટી સમજણ છે. જાત, જગત અને જગતપિતાને ભગતી અંવર્ણયંત્રી સમજણ એટલે જ અવિદ્યા છે. એ અવિદ્યાના તાંતણાઓ અનન્ત છે. અને એક બીજા સાથે એવા તો ગૂંચવાયેલા રહે છે કે તેમાં ભેરવાયેલા છવ લાખ જન્મે પણ તે અવિદ્યાની દબલ ગાંઠને છોડવા સમર્થ થતો નથી. તે ગાંઠને સેરવણી-સહેલાઈથી અપ્રયત્ન-સ્વયંમેવ છૂટી જાય એવી કરવાનો ફક્ત એક જ ઉપાય છે અને તે પરમાત્માના સાક્ષાત્ દર્શન. અને એ દર્શન માટે કાલ સ્થાન નિમિત્તત્રી જરૂર નથી. સર્વકાલે, સર્વસ્થાને, સર્વનિમિત્તે, જે હૃદયસ્થ પરમાત્માને અનુભવી શકે છે તેની અવિદ્યાની મગગાંઠ આ શરીરમાં જ એટલે કે આ જન્મેજ છૂટી જાય છે. અર્થાત્ એવા મહાત્મા મનુષ્યોનો છેલ્લો જ દેહ હોય છે. ભાવિમાં તેને માટે દેહ ફુલ્લ હોય છે. આ છે રક્ષ દર્શનનું. ॥ ૧૦ ॥

॥ इति द्वितीय मुण्डके प्रथमः खण्डः ॥

॥हरिः ॐ तत्सत् ॥

અથ દ્વિતીય મુળકે દ્વિતીયઃ સ્વર્ણઃ

આયિઃ સંનિહિતં ગુહાચરં નામ, મહત્પદં અથ એતત્ સમર્પિતમ્
 યજ્ઞત્ પ્રાણત્ નિમિષત્ ચ યત્, એતત્જાનય સદ્ અસદ્ ઘરેણ્યં
 પરં વિજ્ઞાનાત્, યદ્ ઘરિષ્ઠં પ્રજાનામ્ ॥ ૧ ॥

આયિઃ = (તે પરબ્રહ્મ) પ્રકટ છે, સંનિહિતમ્ = નિકટ છે નામ = પ્રસિદ્ધ
 ગુહાચરં = પ્રાણીઓની ગુફામાં રહેનારા છે. મહત્ = સૌથી મહાન પદં = સ્થાન
 છે, અથ = એમાં જ એતત્ = આ બધું સમર્પિત = કરેલું છે - રહેલું છે જે અજન્મ =
 આલે છે પ્રાણત્ = શ્વાસ લે છે. નિમિષત્ = આંખના પલકારા લે છે ચ = તથા
 યદ્ = જે એતત્ = આ સદસદ્ = અક્ષત અને અવ્યક્તને તમે જાનય = મળો છો
 તે બ્રહ્મ વરણ્યં = વરવાને યોગ્ય છે યત્ = જે પ્રજાનાં = પ્રાણીઓની વિજ્ઞાનાત્ =
 બુદ્ધિથી પરં = પર છે તથા ઘરિષ્ઠં = સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

તે પરબ્રહ્મ પ્રકટ છે, નિકટ છે, પ્રસિદ્ધ પ્રાણીઓની હૃદયગુફામાં રહેનાર છે.
 સૌથી મહાન સ્થાન છે. એમાં જ આ બધું સમર્પિત છે, જે આલે છે, પ્રાણન કરે
 છે, આંખના પલકારા મારે છે તથા જે આ અવ્યક્ત અને અવ્યક્તને તમે જાણો છો
 તે બ્રહ્મ વરવા યોગ્ય છે, જે પ્રાણીઓની મતિથી પર છે અને સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. ॥ ૧ ॥

આગેના ખંડમાં પરમપુરુષ પરમાત્માને જે પુરુષ જાણે છે તે અવિદ્યા-
 અનિયતે અહીં જ તોડી નાંખે છે અર્થાત્ તે જીવતાંજીવતાં મુક્ત થાય છે એમ
 આચાર્યજીએ બતાવ્યું. તો તે પરમાત્મા પરમપુરુષને જાણવાનું સાધન વગર
 બતાવવું રહ્યું. કેમકે પરમાત્મા તો સિદ્ધ છે, સાધન જ અસિદ્ધ હોવાથી,
 નિત્યસિદ્ધ પરમાત્મા જાણે નથી એમ માણસને લાગે છે. એટલે વાંક
 પરમાત્માનો નથી, પણ સાધનશૂન્યતાનો છે. આથી સાધકે ઉપેય = સાધ્ય કરતાં
 ઉપાય = સાધન ઉપર જ પુરુષાર્થને એકાગ્ર કરવો રહો. આથી હવે પછીના
 ગ્રંથમાં પ્રધાનપણે સાધન-પરમાત્માના દર્શન માટે જે ગુણવિકાસની સ્થિતતા
 જોઈએ છે-તેનો ઉલ્લેખ કરતાં પરમાત્મા કેમ પ્રાપ્તવ્ય છે એ બતાવવા,
 તેનો મહિમા ગાતાં કહે છે કે હે પ્રિય શિષ્ય ચૈનક! તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા
 પ્રકટ છે. અર્થાત્ જેની પાસે તેને જોવાની આંખ છે-હૃદયની નીતરી આંખ

છે તેને માટે પરમાત્મા સર્વત્ર સર્વરૂપે રૂપ છે. આંધળાને પ્રભુમાં પાપાણુ જણાય, દેખતાને પાપાણુમાં પ્રભુ દેખાય. આથી ઋષિ કહે છે કે જેનું હૃદય નિર્મલ છે તેને માટે પરમાત્મા સર્વત્ર સર્વરૂપે પ્રકટ છે, અપ્રકટ નથી. તે ઉપરાંત તે નિકટ છે-સંનિદિત છે. એટલે કે સારી પેઠે સંપૂર્ણપણે બધામાં દરેક છે. વસ્તુમાત્રના ગર્ભમાં પ્રભુ છે. નિકટ એટલે કેટલા નિકટ? તો કહે છે કે પ્રાણીઓની હૃદયરૂપી જે પ્રસિદ્ધ શુદ્ધ છે-શુદ્ધ છે તેમાં તે રહે છે-દૂર છે-વર્તમાન છે. અર્થાત્ જેણે પ્રકટ અને નિકટ પરમાત્માને જોવા હોય તેણે તેને હૃદયમાં જોતવા. હૃદય પરમાત્માનું મુખ્ય આસન છે. વળી એ પરમાત્મા સૌના આધાર છે, એમ સૂચવતાં કહે છે કે હે સૌનકાં જે કંઈ જગતમાં જગમ છે, આસે છે-આસે-અસવાસં લે છે, આખના પલકારા લે છે-અર્થાત્ જડચેતન તમામ વસ્તુઓ છે અને તે ઉપરાંત જેને લોકો સત્-કાર્ય અસત્-કારણ એમ જાણે છે તે બધું આ પરમાત્મામાં સમર્પિત છે. એટલે કે તેને આધારે વર્તી રહ્યું છે. આવા પ્રકટ, નિકટ, શુદ્ધવાસી, સર્વાધાર પરમાત્મા સર્વશ્રેષ્ઠ હોય એમાં શી નવાહ? અને આથી જ તે વરદાય એટલે કે વરવા યોગ્ય-પસંદ કરવા યોગ્ય છે. પણ આવા પ્રભુ પ્રાણીઓની શુદ્ધિથી પ્રાપ્ત કરવા અશક્ય છે. કેમકે શુદ્ધિ તેને પકડી શકતી નથી. અર્થાત્ એ પરમાત્મા શુદ્ધિગમ્ય નથી. હૃદયગમ્ય છે. આથી જીવનમાં પરમાત્માને પામવા મુશ્કેલ કેવળ શુદ્ધિપ્રધાન ન બને. હૃદયપ્રધાન બને એવો ગુરનો આદેશ છે. ॥૧॥

यद् अविमद् यद् अणुभ्यो अणु च, यस्मिन् लोकाः निहिताः
लोकिनश्च । तद् एतद् अक्षरं ब्रह्म, स प्राणः, तद् उं चाग् मनः ।
तद् एतत् सत्यं, तद् अमृतं, तद् वेदव्यं सोम्य ! विद्धि ॥२॥

યદ્-જે અવિમદ્=પ્રકાશવાળા છે, યદ્-જે અણુમ્ય=સૂક્ષ્મોથી અણુ=સૂક્ષ્મ છે ચ-અને યસ્મિન્=જેમાં લોકા=લોકો ચ=અને લોકિનઃ=લોકમાં રહેનારાં તમામ પ્રાણીઓ નિહિતાઃ=પ્રતિષ્ઠિત છે. તદ્=તે એતદ્=આ અક્ષર=અવિનાશી વ્રહ્મ=બ્રહ્મ છે, સઃ=તે પ્રાણઃ=પ્રાણુ છે. (પ્રાણુને પ્રાણુ) તદ્=તે ડ=નિશ્ચય વાક્=વાણીની વાણી છે તથા મનઃ=મનનું મન છે. તદ્=તે એતદ્=આ સત્ય=સત્ય છે, તદ્=તે અમૃતં=અમૃત છે તદ્=તે વેદવ્યં=વીધવા યોગ્ય નિશાનને યોગ્ય છે. સોમ્ય=હે સૌમ્ય! તેને વિદ્ધિ=વીધ. ॥ ૨ ॥

જે પ્રકાશવાળા છે, જે આણુથી પણ અણુ છે અને જેમાં લોકો અને લોકોમાં રહેનારાં પ્રાણીઓ પ્રતિષ્ઠિત છે તે આ અક્ષરબ્રહ્મ છે. તે પ્રાણુને પ્રાણુ, તે નિશ્ચય વાણીની વાણી તથા મનનું મન છે. તે આ સત્ય છે. તે અમૃત છે. તે વીધવા યોગ્ય છે. હે સૌમ્ય! તેને વીધ. ॥ ૨ ॥

લક્ષ્યને વેધવા આદેશ કર્યો. તો આ લક્ષ્યને વીધવાને માટે સાધન કયું ? શુરુ કહે છે કે હે પ્રિય શિષ્ય ! ઉપનિષદમાં કહેલાં મહાઅરૂપ ધનુષ્યને પકડ. અને તે ધનુષ્ય ઉપર ઉપાસનાથી તીર્ણ થયેલાં બાણને જોડ. તે પરમાત્માના ભાવના=અસ્તિત્વમાં=સત્તામાં પૂર્ણપણે પ્રવેશેલાં એટલે કે પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધાળુ ચિત્તે તે તીર્ણ તીરને ખેંચી પેલાં અક્ષરબ્રહ્મરૂપી લક્ષ્યને વીધ ! અર્થાત્ આ રૂપકમાંથી આટલું ફળ છે. ઔપનિષદ મહાત્મ્ય એટલે ઉપનિષદમાં કહેલું સૌથી મોટું હથિયાર. એટલે કે, ઉપનિષદનું જ્ઞાન. અર્થાત્ પરમાત્મારૂપી લક્ષ્યને વેધવા પહેલાં ઉપનિષદમાં કહેલું જ્ઞાન મેળવવું રહ્યું. ત્યાર બાદ ઉપાસનાનાં તીરને તીક્ષ્ણ કરવું એટલે કે ઉપાસનાની તીવ્રતા સાધવી. એ ઉપાસનાથી તીવ્ર=એકાગ્ર થયેલાં તીરને પરમશ્રદ્ધાળુ હૃદયે ખેંચવું. અને ત્યાર બાદ લક્ષ્ય વેધવું. અર્થાત્ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે નિમ્ન જ્ઞાન-ઉપાસના અને પરમશ્રદ્ધા એ સાધન છે ! ॥ ૩ ॥

પ્રણવો ધનુઃ, શરઃદિ બાત્મા, બ્રહ્મ તત્ લક્ષ્યમુચ્યતે ।

અપ્રમત્તેન વેદ્યવ્યં, શરવત્ તન્મયો ભવેત્ ॥ ૪ ॥

પ્રણવઃ = અક્ષર ધનુઃ = ધનુષ્ય શરઃ = બાણ હિ = નિશ્ચય બાત્મા = આત્મા તથા બ્રહ્મ = અક્ષરબ્રહ્મ તત્ત્વસ્ય = તેનું લક્ષ્ય મુચ્યતે = કહેવામાં આવે છે. તેને અપ્રમત્તેન = પૂરા સાવધ માણસે વેદ્યવ્યં = વીધવું રહ્યું, નથી તે લક્ષ્યમાં શરવત્ = બાણની માફક તન્મયઃ = તદ્રૂપ-બ્રહ્મરૂપ-બ્રહ્માકાર ભવેત્ = થાય. ॥ ૪ ॥

એકાગ્ર ધનુષ્ય છે. આત્મા નિશ્ચય બાણ છે તથા અક્ષરબ્રહ્મ તેનું લક્ષ્ય છે એમ કહેવાય છે તેને સાવધ માણસે વીધવું રહ્યું નથી તે લક્ષ્યમાં બાણની માફક તન્મય થઈ જાય. ॥ ૪ ॥

આગલા મંત્રમાં કહેલાં ધનુષ્ય વગેરે ક્યાં-તેનો રજાઈ કરતાં 'શુરુદેવ' ઉચરે છે કે હે પ્રિય શિષ્ય ! ભગવન્મય થવા માટે મેં જે ધનુષ્ય વગેરે તને કહ્યું તે લૌકિક નથી ! રખે તું બૂલતો. તે તો અલૌકિક તીરદામકાંતો અયોગ છે. પ્રણવ એ જ અહીં ધનુષ્ય છે. અર્થાત્ પ્રણવ-જે-ભગવાનનું સૌથી દૃઢ, સૌથી મધુર, સૌથી પ્રિય એવું જે નામ છે. તે નામરૂપી ધનુષ્ય છે. અર્થાત્ ઉપનિષદમાત્રનું જ્ઞાન છેવટે ભગવાનને જે નામે પોકારવાનો આદેશ કરે છે. જેને પરમાત્મા છે એવી ખાત્રી થઈ ગઈ છે તે તેને પોતાના હૃદયમાં ખોલાવવાને, તેના-ભગવાનના નામે પોકાર કરવાનો જ ! આ ભગવન્નામમહત્ત્વ એ મહાનમાં મહાન અગ્ર છે. અંતરાષમાત્રને હરનાર અને કલ્યાણમાત્રને શ્રેય અને પ્રેય ઉત્તમનું યોગદેય કરનાર એ મત્ત્વ આપ્યું છે. એ આપ્યથી

કહે છે. પરમાત્માનું વિજ્ઞાન અધિકારીને કેટલો પરમાત્મામાં એકાગ્ર કરી દે છે એ વાત હવેની ઋષિની ઉલ્લાસમયી અને અત્યાનનિમ્ન જગતને માટે ઉદ્દ્યોધનમયી પવિત્ર વાણીમાં દેખા દે છે. ગુરુ કહે છે હે શિષ્ય ! જે પરમાત્મામાં ધ્રુવોક-પૃથ્વીલોક તથા અન્તરિક્ષલોક એટલે કે સમસ્ત બ્રહ્માંડ તથા તમામ ઇન્દ્રિયો સહિત મન ઓગણીત થઈ રહેલું છે. એટલે કે જે પરમાત્મા સમસ્ત ચરાચરનું એક કારણ છે તે એક આત્માને જ હે મનુષ્યો ! તમે જાણો, બીજી વાતો ઊંડો કેમકે તે પરમાત્મા અમૃતનો સેતુ છે ! અર્થાત્ હે મનુષ્યો ! તમે જ્ઞાને બીજી ખટપટમાં પડો છો ? જ્ઞાને પારસને છોડી પત્થરને લો છો ? જ્ઞાને સોનું છોડી કથીરને વળગો છો ! શાસ્ત્રની કે લોકની બીજી તમામ વાતો ઊંડો કેમકે તે બધી વાગ્ગળ તમને તારનારી નથી, એ બંધાનું ધરણું છોડી તે એક આત્માને જ જાણો કે જે એક આત્મા આ સમસ્ત, અનેકવિધ, જગતનું એક કારણ છે ! એ કારણરૂપ આત્મા અમૃતનો સેતુ છે. એ સેતુ ઉપર તમે ચાલશો તો સંસારનો સમુદ્ર તરી જશો, નહિતર અંદર ડૂબી જશો ! પ્રયુક્ત ગુરુનો અપ્રયુક્ત જીવો માટેનો કશ્ચ પ્રેરિત કકળાટ આ મન્ત્રના અક્ષર અક્ષરમાં છૂપાયેલો છે ! માનવ કોણ જાણે કેમ ?-અમૃત છોડીને વિષ લે છે ! ગુરુ કહે છે કે આ આત્મા અમૃતનો સેતુ છે ! એટલે કે અમરતા આપનારો છે. જન્મમરણમાંથી ત્રાતા છે ! આથી બધી કંઞઝ છોડી તે એક આત્માના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે આપ પ્રયત્ન કરો, બીજી વાતો ઊંડો ! ॥ ૫ ॥

અરાઃ હવં રથનાભીં સંહતા યત્ર નાહયઃ । સ एवઃ મન્તઃ
ચરતે વહુયાં જાયમાનઃ । ‘ઓમ્’ इति एव ध्यायथ
आत्मानं, स्वस्ति यः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ૬ ॥

યત્ર=જે હૃદયમાં રથનાભી=રથની ચાકીમાં અરાઃ હવં=આરાઓની માફક નાહયઃ=શાખા ઉપશાખા સહિત પ્રધાન એકસો એક નાડીઓ સંહતા=સંબંધ પામેલી છે. તેમાં મન્તઃ=અંદર સન્તે एव=આ આત્મા વહુયાં=અનેક પ્રકારે જાયમાનઃ=પ્રકટ થતો હોઈને રહે છે. તે આત્માનં=અંતરાત્માનું ઓમ્=ઓમ્ ઓમ્ एति=એમ एवं=આવી રીતે ધ્યાય=ધ્યાન ધરો. વઃ=તમારે પારાય=પાર પહોંચવાને માટે-સંસાર સમુદ્રને પાર પહોંચવાને માટે. જે પાર તમસઃ=અંધકાર અવિદ્યાથી-પરસ્તાત્=પર છે સ્વસ્તિ=કલ્યાણ હો-શુભ હો. ॥ ૬ ॥

જે હૃદયમાં, રથની ચાકીમાં આરાઓની માફક શાખા ઉપશાખા નાડીઓ સહિત પ્રધાન એકસો એક નાડીઓ સંબંધ છે તે હૃદયની અંદર તે આ આત્મા અનેક પ્રકારે પ્રકટ થતો રહે છે. તે આત્માનું ‘ઓમ્’ એમ આવી રીતે ધ્યાન ધરો. તમારે પાર પહોંચવા માટે જે અવિદ્યા-અંધકારથી પર છે. કલ્યાણ હો. ॥ ૬ ॥

આમ આગલા મન્ત્રમાં અમૃતનો સેતુ દસ્તગત કરવા ઋષિએ આદેશ કર્યો. હવે એ અમૃતમય આત્માને ક્યાં ગાલવો એ બતાવતાં આત્માની બોજમાં જતાં સાધકને આશીર્વાદ આપતાં ઋષિ કહે છે કે રથની ચાકીમાં જેમ આરાઓ સુસંબદ્ધ છે તેમ જે હૃદયમાં શાખોપશાખા પ્રશાખા સહિત એકસો ને એક નાદીઓ સુસંબદ્ધ છે એ હૃદયની અંદર આ આત્મા અનેક પ્રકારે પ્રકટતો રહે છે. એટલે હૃદયની-ચિત્તની પરિણામપરંપરાને લાઇને પોતે તે તે રૂપે ભાસતો લાગે છે. હૃદયની વૃત્તિસરપતાને લજતો હોઇને સ્વરૂપે અપરિણામી છતાં આ આત્મા હૃદયમાં અનેકરૂપી ભાસે છે. હે મનુષ્યો! એ હૃદયરથ આત્માને-અમૃતને આપ 'ઐ' એમ ધ્યાનમાં લાવો. અર્થાત્ હૃદયમાં ઉતરી ઐ નામનો જાપ કરો. આમ પરમાત્માને ઐ નામે પરમપ્રેમથી પોકારતાં તેનો ઉદ્દેશ યશે તે 'આવિઃ' અને 'સનિહિત' હોવાથી તમારા હૃદયરૂપી સૌથી નિકટના સ્થાનમાં તે પ્રકટ થશે. અને એક વખત તે પરમાનન્દ સ્વરૂપનો સ્થાયી ઉદ્દેશ થતાં તો ભગવાન ભાષ્યકાર જેમ કહે છે તેમ-

અહંકારો ધિયં વ્રતે તં મુક્તં મા પ્રવોધય ॥

ઉદિયતે પરમાનન્દે ન ત્વં નાહં ન વૈ જગત્ ॥

અહંકાર-ભુક્તિ-જગતના તમામ અમકારાઓ અસ્ત પામશે એટલે કે નિસ્તરંગ મહોદધિમાં જેમ પરપોટો તેમ નિસ્તરંગ પ્રશાન્ત આનન્દ મહોદધિમાં તું સ્થિર થઇ જશે. આમ ઐ નામે ભગવાનને હૃદયસહનમાં પોકારવાનો આદેશ કરી હવે એ રસ્તે જનારું ઋષિ ભદ્ર ધ્વજતાં કહે છે કે હે પ્રિય આત્મસ્વરૂપ મનુષ્યો! તમારું કલ્યાણ હો! તમસ્-અજ્ઞાન અંધારાથી પર જવાને માટે તૈયાર થયેલા એવા તમામ જીવોનું સ્વસ્તિ હો! અહો! ઋષિ હૃદયની ભદ્રતા! ॥ ૬ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद् यस्य पप महिमा भुवि । दिव्ये ब्रह्मपुरे
हि पपः, द्योमिनि आत्मा प्रतिष्ठितः । मनोमयः प्राणशरीर-
नेता, प्रतिष्ठितो अग्ने हृदयं संनिधाय । तद् विज्ञानेन
परिषदयन्ति घीराः, आनन्दरूपं अमृतं यद् विभाति ॥ ७ ॥

યઃ=જે સર્વજ્ઞ=સૌને જાણવાવાળો છે સર્વવિદ્=સૌને સમજવાવાળો છે. અને મુવિ=પૃથિવી ઉપર યસ્ય=જેની એવ=આ બધી મહિમા=વિભૂતિ છે. તે એવ=આ આત્મા=આત્મા હિ=નિશ્ચય દિવ્યે=અદ્ભુત બ્રહ્મપુરે=બ્રહ્મપુર-શરીરમાં જે વ્યોમિન=હૃદયાકાશ છે તેમાં પ્રતિષ્ઠિત=રહેલો છે. તે મનોમય=મનરૂપ-

મનનું મન છે તથા પ્રાણસ્તરીસ્તેતા=પ્રાણને શરીરમાં ચલાવનાર છે-પ્રાણને પ્રાણ છે. તે આ બન્ને=અન્નમય શરીરમાં હૃદય=હૃદયને પોતાનું સંનિધાય= રહેકાણુ બનાવીને રહેલો છે. તત્=તેને ધીરા=મુદ્ધિમાનો વિજ્ઞાનેન=જ્ઞાનથી પરિપર્યન્તિ=જુવે જીવત્=જો આત્મા આનન્દસ્વરૂપ=માનન્દરૂપ છે અમૃત=અમૃત છે તથા વિમાતિ=સૌને પ્રકાશિત કરે છે. ॥ ૭ ॥

જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિદ્ છે. જેનો આ બધો પૃથિવી હપર મદિમા છે તે આ આત્મા નિશ્ચય અદ્વિતીય જ્ઞાનપુરમાં જે હૃદયાકાશ છે તેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. મનોમય અને પ્રાણને શરીરમાં દોરવનાર આ આત્મા અન્નમય શરીરમાં હૃદયને પોતાનું રહેકાણુ બનાવીને રહ્યો છે. તે કે જે આનન્દસ્વ, અમૃત અને સૌને પ્રકાશક છે તેને ધીર પુરુષો જ્ઞાનથી જુવે છે. ॥ ૭ ॥

સૌ જીવોનું જ્ઞાન ઈચ્છતા ઋષિજ્ઞ આનન્દના એકતાન તાનમાં શિષ્ય સમક્ષ હૃદયનું સર્વસ્વ અચોરભાવે ખોલી દેતાં આગળ કહે છે કે હે પ્રિય શિષ્ય ! તું જ્યારે મારો પ્રિયતમ શિષ્ય જ છે તો તને હવે સૌથી શુદ્ધ વાત કહી દઉં છું. જે આત્મા સામાન્ય રીતે સર્વજ્ઞ છે અને વિશેષ રીતે સર્વવિદ્ છે-જેનો આ જીવનમાં બધો પડ્યો પાથર્યો નિશ્ચ મહામદિમા છે તે આત્મા આ જ્ઞાનપુર-જગવાનની નગરી-મનુષ્યાદિ શરીર મંદિરમાં જે હૃદયાકાશ છે તેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. અર્થાત્ આત્મા મૂળ સ્વરૂપે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિદ્ છે. ચરાચર જગત તેનો મહામદિમા છે. તે આત્મા આ શરીરનગરીનું જે હૃદયાકાશરૂપી સદન છે તેમાં રહે છે. તે અજ્ઞાનમય અવસ્થામાં મનોમય આત્મા પ્રાણને શરીરમાં ચલાવે છે. એ આત્મા અન્નમય શરીરમાં હૃદયને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવીને રહ્યો છે. તે આત્મા આનન્દસ્વ છે. અમૃત છે. પ્રકાશસ્વરૂપ છે. અર્થાત્ તે આત્મા અમૃત-સત્સ્વરૂપ, પ્રકાશસ્વરૂપ-ચિત્સ્વરૂપ તથા આનન્દરૂપ એટલે કે સચ્ચિદાનન્દ છે. એ સચ્ચિદાનન્દ પરમાત્માને પ્રયોગવીર ધીર પુરુષો વિશેષ જ્ઞાનથી હૃદયમાં એમેરથી-પરિપૂર્ણપણે જુવે છે. અર્થાત્ આ મન્ત્રમાં ઋષિએ પરમાત્માના પરિપૂર્ણ સ્વરૂપની-સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપની ઓળખ આપી છે. એવો આત્મા ક્યાં છે-કેવો છે-કેવી રીતે વર્તી રહ્યો છે અને કોને સમજામાં આવે છે એટલું કહ્યું છે. અર્થાત્ સચ્ચિદાનન્દ મૂર્તિ, વિશ્વવિમૂર્તિ, હૃદયસ્થ, આત્મા, પ્રયોગકુશળ ધીર પુરુષને જ્ઞાન દ્વારા મળે છે એટલો નીચોડ અર્થ છે. ॥ ૭ ॥

મિથતે હૃદયપ્રત્યિઃ, હિઘન્તે સર્વસંશયાઃ ।

હીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે ॥ ૮ ॥

તદિમન્=તે પરાવરે=સૌથી પર અને સૌથી શ્રેષ્ઠ આત્માનું દષ્ટે=દર્શન
 યતાં અસ્ય=આ દષ્ટાની હૃદયપ્રગ્નિઃ=હૃદયની ગાંઠ મિચતે=ખુલી જાય છે.
 સર્વસંશયોઃ=નભામ સંશયો છિન્નન્તે=છેદાય છે. ચ=તથા કર્માણિ=તમામ કર્મો
 ક્ષીયન્તે=ક્ષીણ થાય છે-ફલદાનમાં અસમર્થ બને છે. ॥ ૮ ॥

સૌથી પર અને સર્વશ્રેષ્ઠ આત્માનું દર્શન યતાં દષ્ટાની હૃદયમંથી બેદાય છે.
 તમામ સંશયો છેદાય છે. અને કર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે. ॥ ૮ ॥

હવે આવા આત્માનું દર્શન યતાં શું ફળ મળે છે તે કહે છે. કેમકે
 પ્રવૃત્તિમાત્ર સપ્રયોજન હોવી ઘટે. તો બ્રહ્મવેધની પ્રવૃત્તિનું ફળ શું ? અપિ
 કહે છે આ ફળની અવધિ નથી. બ્રહ્મની પ્રાપ્તિમાં સંસારનો જ અસ્ત છે.
 જે કોઈ પુરુષ પર અને અવર એટલે કે સૌથી પર અને સૌથી શ્રેષ્ઠ એવા
 આત્માને સાક્ષાત્ અનુભવે છે એટલે કે આત્મમય થાય છે તે માણુસની
 હૃદયમંથી બેદાય છે. સંશયમાત્ર છેદાય છે. કર્મમાત્ર ક્ષીણ થઈ જાય છે.
 હૃદયની સૌથી મોટી ગાંઠ તે અજ્ઞાનની. અને અજ્ઞાનમાંથી જ જન્મતી
 અરિમતા-રાગ-દ્વેષ-અને લાભ અને એના અનન્ત પેદા બેદોષી ગૌણ
 ગાંઠો એની મેળે બેદાઈ જાય છે. અર્થાત્ અજ્ઞાન અને તત્ત્વન્ય મલિનતાઓ
 ધોવાઈ જાય છે. એટલે કે સંસારનું ખીજ છુંદાઈ જાય છે એ અજ્ઞાનમાંથી જ
 ઉઠતી સંશય પરંપરાઓ-અનિશ્ચયની દ્વાર-આત્માને લગતી, જગતને લગતી,
 જાતને લગતી, જે દ્વિધાસુદ્ધિ તે કપાઈ જાય છે. અર્થાત્ આત્મદર્શનમાં
 સંશયનો અસ્ત છે. સંશય એટલે અનિશ્ચય. અને અનિશ્ચય તો સંસાર છે.
 આ ઉપરાંત અજ્ઞાનપ્રેરિત જન્મમરણના સાક્ષાત્ કારણરૂપ કર્મો ક્ષીણ થાય
 છે. એટલે ફળ દાનમાં નિર્મલ થાય છે એટલે કે તેવા દષ્ટા પુરુષના કર્મો
 જાત્યાયુર્ભોગ આપવામાં બ્રહ્મહીન થઈ જાય છે. અર્થાત્ સચિત-ક્રિયમાણુ તથા
 પ્રારબ્ધનો અસ્ત થઈ જાય છે. સચિત એટલે હજી જે ફળમાં નથી પણ
 ભાવિમાં જે ફળવાનાં છે એવાં એકઠાં થયેલાં અનન્ત જન્મોનાં કર્મો
 આત્મજ્ઞાનથી વન્ધવીઈ થાય છે. કરાતાં-ક્રિયમાણુ કર્મો તો કરાય જ
 એવી રીતે કે તેના સ્પર્શ જ ન લાગે. અને પ્રારબ્ધ-ફલ દાનમાં પ્રવૃત્ત કર્મેણી
 જ્ઞાનની જડીસુટ્ટીને લીધે ડંખ જ મરી જાય છે એટલે યદપિ પ્રારબ્ધ કર્મેણી
 વિનાભોગે ક્ષપ નથી છતાં આત્મદર્શનમાંથી નીપજતાં પ્રયત્ન વીર્યથી આત્મદર્શી
 તેને એવી રીતે ભોગવી લે છે કે જે ન ભોગવ્યાં જેવાં જ થઈ રહે છે.
 આમ આત્મદર્શનમાં પરિપૂર્ણ મુક્તિ-સંસારનો અસ્ત અને જીવનની
 પરમશિવતા હ્રાપદ છે. આથી વધીને ખીણું શું ફળ હશે ! ॥ ૮ ॥

હિરણ્મયે પરે કોશે વિરજં બ્રહ્મ નિષ્કલમ્ । તત્ શુભ્રં
જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ, યત્ તત્ આત્મવિદો વિદુઃ ॥૧૧॥

હિરણ્મયે=સોનેરી કોશે=મ્યાનમાં તલવારની માફક પરે=સૌથી ઊંચા હૃદયમંદિરમાં તત્=તે શુભ્રં=શુદ્ધ જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ=જ્યોતિઓની જ્યોતિ, વિરજં=નિર્મલ, નિષ્કલં=નિરવયવ વ્રહ્મ=અક્ષરબ્રહ્મ રહે છે તત્=તેને યત્=જેઓ આત્મવિદઃ=આત્મવેતાઓ છે તે વિદુઃ=જાણે છે. ॥ ૯ ॥

સોનેરી મ્યાનમાં તલવારની માફક સૌથી ઉંચા હૃદયમંદિરમાં તે શુદ્ધ જ્યોતિઓની જ્યોતિ, નિર્મલ, નિરવયવ અક્ષરબ્રહ્મ રહે છે તેને જેઓ આત્મવેતા છે તેઓ જાણે છે. ॥ ૯ ॥

ત્રિયતમના વર્ણનમાં કાણુ યાકે ? જે પરમાત્માના દર્શનથી હૃદયમંદીરો બેદાય છે, સંશયો હેદાય છે, કર્મનું બીજબળ ફીણુ થાય છે તે પરમાત્મા પ્રાણીમાત્રના ત્રિયતમ છે. આથી તેને વર્ણવતાં ઋષિને યાક જ નથી લાગતો. આથી હવે તે જ પરમાત્માને વધુ વર્ણવતાં આચાર્ય ઉચરે છે કે હે ત્રિય શિષ્ય શૌનક ! સોનેરી મ્યાનમાં અણીઆળી તલવારની માફક તે હૃદયરૂપી સર્વશ્રેષ્ઠ હિરણ્મય કોશમાં તે શુભ્ર, જ્યોતિઓની જ્યોતિ, નિર્મલ, નિરવયવ, અક્ષરબ્રહ્મ સમિચ્છાનન્દ પરમાત્મા વસે છે. જેઓ આત્મવેતા છે તેઓ તે જાણે છે. અર્થાત્ સોનેરી કોશમાં જેમ મંદીરો તોડનારી, અંતરાપને કાપનારી અને સામા યનારના બળને ફીણુ કરનારી અણીઆળી તલવાર વસે છે; તેમ કિંમતીમાં કિંમતી હૃદયરૂપી કોશમાં આત્મારૂપી અવિદ્યાદિમંદીરને 'બેદનારી, સંશયના હુકમ કરનારી, કર્મવીરને શિથિલ કરનારી તલવાર રહે છે. એ આત્મા શુભ્ર છે. એટલે કે જ્યોતિઃસ્વરૂપ છે. તે જ્યોતિ તે સૂર્યાદિની ભૌતિક જ્યોતિ નથી, પણ સૂર્યાદિને પણ સળગાવનારી ચૈતન્ય જ્યોતિ છે. તે સ્વરૂપે નિર્મલ છે. રાગદ્વેષાદિ દોષોથી અસ્પૃષ્ઠ છે. નિષ્કલ છે એટલે કે ભાગરહિત-અવિભાજ્ય-નિરવયવ-સર્વત્ર સદ્ધન છે. જેઓ પ્રકૃતિના જ્ઞાનપૂર્વકે જાતને પ્રકૃતિથી વિજ્ઞ જાણી પ્રકૃતિથી વિરક્ત આત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત છે તે જ આત્મા પરમાત્માને જાણી શકે છે. અર્થાત્ અભ્યાસ વૈરાગ્યથી નિર્મલ ચિત્તવૃત્તિવાળા પુરૂષો જ હૃદયમાં રહેલા પરમાત્માને જાણે છે, બીજા નહિ. ॥ ૯ ॥

ન તત્ર સૂર્યો માતિ, ન ચન્દ્રતારકં નેમા વિદ્યુતો માન્તિ,
કુતોઽયમગ્નિઃ ? । તમેવ માન્તં મનુ માતિ સર્વે, તસ્ય
ભાસા સર્વે દ્વદં વિમાતિ ॥ ૧૦ ॥

તય=તેમાં સૂર્ય=સૂર્ય ન માતિ=નથી પ્રકાશતો ન=ન તો ચન્દ્રતારક=ચન્દ્ર અને તારાઓ ન=ન તો હમા=આ વિગુત=વીજળીઓ-માન્તિ=પ્રકાશતી તો અય=આ અગ્નિ=અગ્નિ તો કુત=ક્યાંથી જ? માન્ત=પ્રકાશતા એવા તમેવાનુ=તેની પાછળ જ સર્વ=આ બધું માતિ=પ્રકાશે છે તસ્ય=તેના માણ=પ્રકાશ વેડે હદં=આ સર્વ=બધું વિમાતિ=લાસે છે. ॥ ૧૦ ॥

ત્યાં સૂર્ય કે ચન્દ્ર કે તારાઓ નથી પ્રકાશતા, આ વિજળીઓ નથી પ્રકાશતી તો આ અગ્નિ તો ક્યાંથી જ ત્યાં ચમકે? ચમકતા એવા તે આત્માની પાછળ જ આ બધું ચમકે છે. તેની ચમકથી આ બધું ચમકી રહ્યું છે. ॥ ૧૦ ॥

તે જ્યોતિષોની જ્યોતિ છે એ જ વાતને વધુ વિસ્તારથી વર્ણવતાં કહે છે કે તે પરમાત્મામાં સૂર્ય કે ચાંદ નથી પ્રકાશતા. આ વિજળીઓ નથી પ્રકાશતી. તો પછી બિચારો અગ્નિ તો ત્યાં પ્રકાશે જ ક્યાંથી? અર્થાત્ સૂર્ય, ચન્દ્ર વગેરેની જ્યોતિ પણ પરમાત્મા તરફથી તેમને ઉછીની મળેલી છે. અર્થાત્ ચેતન જ્યોતિ છે તેથી “જગદાન્ધ્ય પ્રસંગ” થતો નથી. ચેતન જ્યોતિના વિરહમાં જગત આધળું થઈ જાય. એ જ વાતને રપટ કરતાં કહે છે કે તે આત્મા ચમકે છે તેની પાછળ જ આ બધું ચમકે છે. તેની ચમકથી આ બધું ચમકી રહ્યું છે. અર્થાત્ આત્મા ચેતન્યધન હોઈને આ સમસ્ત બ્રહ્માંડનો અવલાસક છે! આ છે મહામહિમા તે પરમપિતાનો. ભૌતિક જ્યોતિના પ્રકાશે પરમાત્મા જડતો નથી. આંતરજ્યોતિ જ્યારે પ્રકટે ત્યારે જ તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

ब्रह्म एव इदं अमृतं पुरस्तात्, ब्रह्म पश्चात्, ब्रह्म दक्षिणतः
च उत्तरेण । अथः च ऊर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैव, इदं विश्वं,
इदं धरिष्ठम् ॥ ११ ॥

હદં=આ અમૃતં=અમૃત બ્રહ્મ=બ્રહ્મ એવ=જ પુરસ્તાત્=આગળ અને બ્રહ્મ=બ્રહ્મ જ પશ્ચાત્=પાછળ છે. બ્રહ્મ=બ્રહ્મ જ દક્ષિણતઃ=જમણી બાજુએ ચ=તથા ઉત્તરેણ=ડાબી બાજુએ છે. બ્રહ્મ જ અથઃ=નીચે ચ=અને બ્રહ્મચ=જ ઊર્ધ્વ=ઉપર પ્રસૂતં=ફેલાયેલું છે. બ્રહ્મ=બ્રહ્મ એવ=જ હદં=આ વિશ્વં=બધું છે અને હદં=એ જ ધરિષ્ઠં=સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. ॥ ૧૧ ॥

આ અમૃત સ્વરૂપ બ્રહ્મ જ આગળ અને બ્રહ્મ જ પાછળ છે. બ્રહ્મ જ જમણી તથા ડાબી બાજુએ છે. બ્રહ્મ જ નીચે અને બ્રહ્મ જ ઉપર પથરાયેલું છે બ્રહ્મ જ આ બધું છે અને એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. ॥ ૧૧ ॥

આમ અત્યારમુઘી પરમપ્રિય પરમાત્માનું ઋષિએ ઉલ્લાસથી વર્ણન કર્યું. આ સમસ્ત જ્ઞાતાંત્રું કારણ જ્યાં પરમાત્મા હ્યાં ત્યાં કારણથી કાર્ય બિન્ન ન હોવાથી કાર્ય પણ કારણ જ રહે છે. એટલે કે પરમાત્મા જ પોતાની અચિત્ પ્રજાના વિશ્વાસ દ્વારા જગતરૂપે ચમકી રહ્યા છે, અર્થાત્ પરમાત્મા જ આ બધું જે કંઈ નજરે પડે છે તે તે છે. પરમાત્માથી બિન્ન પરમાત્મા સિવાયનું કશું હોય શકતું નથી. આથી પરમાત્મા જ આ બધું છે એમ હવે સ્પષ્ટપણે કહેતાં ઉપસંહાર કરે છે કે હે શિષ્ય! તને વધુ શું કહું? આ અમૃત સ્વરૂપ=અબ્યભિચારી સંતાવાળું અક્ષરસંજ્ઞા જ આગળ પાછળ જમણે તથા ડાબે પડ્યો છે. તે પરમાત્મા જ ઉપર છે નીચે છે. આ બધું જે ફેલાયેલું છે તે વિશ્વ પરમાત્મા જ છે. અને એ પરમાત્મા જ સૌથી શ્રેષ્ઠ હોઈને પસંદ કરવા જેવા છે! અર્થાત્ પરમાત્માનું તત્ત્વ જાણવાથી આ સમસ્ત વિશ્વ પરમાત્મમય હોવાથી સ્વયમેવ જાણેલું થાય છે. અર્થાત્ વિશ્વની પ્રત્યેક ઝીજ એના મૂળ સ્વરૂપમાં સમ્વિદ્યાનંદ સ્વરૂપ છે. આથી મોત અજ્ઞાન કે દુઃખનું જગતમાં નામ નથી, એ આપણી ભ્રમણા છે-કલ્પના છે એમ આના ઉપરથી ફળે છે. અર્થાત્ સમસ્ત વિશ્વ સમ્વિદ્યાનંદ પરમાત્માનો નિત્ય મહિમા હોઈને પરમ આનંદનું કારણ છે. અહીં રહવાનું કે શોક કરવાનું કારણ નથી. ॥ ૧૧ ॥ ૮

॥ इति द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

॥ अथ तृतीयमुण्डके प्रथमः खंडः ॥

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयोः
अन्यः पिप्पलं स्वादु मत्ति अनश्नन् अन्यः अभिचाकशीति ॥१॥

द्वा-એ સુર્પર્ણ-પક્ષીઓ (જીવાત્મા અને પરમાત્મા) જે સયુજા-સાથે રહેનારા તથા સહાયા-મિત્ર છે સમાન એક વૃક્ષ-શરીરરૂપી વૃક્ષને પરિપસ્વજાતે-ભેટી રહેલાં-સ્વસ્વાભાભાવે પકડી રહેલાં છે. તયોઃ-તે બેમાંથી અન્યઃ-એક જીવાત્મા તેના સ્વાદુ-સ્વાદિષ્ટ પિપ્પલં-ફલને ભક્તિ-ખાય છે. અને અન્યઃ-ખીન્ને ઈશ્વર-અનશ્નન્-ન ખાતો હોઇને અભિચાકશીતિ-જીવે છે. ॥ ૧ ॥

જે પક્ષીઓ કે જે સાથે રહેનારા તથા મિત્ર છે તે એક વૃક્ષને ભેટીને, સ્નેહ છે. તે બેમાંથી એક તેના સ્વાદિષ્ટ ફલને ખાય છે જ્યારે ખીન્ને તે ન ખાતો હોઇને જીવે છે. ॥ ૧ ॥

પૂર્વ મંથમાં પરાવિધાના વિષય તરીકે પરમાત્મા વિશ્વયોનિ છે એમ સવિસ્તર સિદ્ધ કર્યું. એ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે ઈશ્વર પ્રણિધાનરૂપી ક્રિયાયોગતુ વિસ્તારપૂર્વક વિધાન કર્યું. અર્થાત્ સૃષ્ટિ એ પરમાત્માનો જ વિચાર વૈભવ છે. એ પરમાત્મા, નિર્મળહૃદયની એકાગ્ર, ભાવમયી, ભક્તિથી પ્રકટ થાય છે એમ જણાવ્યું. પણ પરમાત્માને જેણે પ્રાપ્ત કરવાનો છે એ જીવાત્મા કે જે અધ્યાત્મ પ્રકરણમાં અધિકાર દ્રષ્ટિએ સૌથી મુખ્ય છે તેનું સ્વરૂપાલેખન હજી બાકી છે. એ જીવાત્મા અને પરમાત્માના સંબંધનો જ્યાંસુધી સ્પષ્ટ નિર્ણય ન આવે ત્યાં સુધી જીવનું યોગ્ય દિશાગમન ન થાય. આથી દવેના મંથમાં જીવાત્માનું વર્ણન કરતાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં ખીન્ન જે સહકારી સાધનો છે તેનું વર્ણન ઋષિ રમણીય રીતે કરે છે. તેમાં પહેલાં જીવાત્મા અને પરમાત્મામાં જીવાત્મા બોક્તા છે અને પરમાત્મા બોળવિતા છે એ સિદ્ધાન્તને સહેતુક પ્રતિપાદિત કરતાં આચાર્ય રૂપક દ્વારા કહે છે કે હે શિષ્ય શૌનક ! સદા સાથે રહેનારાં અને પરસ્પર મિત્રભાવે રહેનારાં બે પક્ષીઓ એક જ વૃક્ષને ભેટીને રહેલાં છે. તે બે પક્ષીઓમાંથી એક સ્વાદિષ્ટ પિપ્પલ

ખાય છે. અને બીજો ન ખાતો હોઇને ફક્ત જીવે છે. અર્થાત્ પ્રકરણવશાત્ તથા વ્યુત્પત્તિવશાત્ પક્ષી એટલે જીવાત્મા તથા પરમાત્મા એમ બન્ધુવું. પ્રકરણ છે અધ્યાત્મ વિદ્યાનું, એટલે અહીં અકરમાત્ સામાન્ય પક્ષી તો હોઇ શકે જ નહીં એટલે અહીં જે બે સુપણ-સુન્દર પાંખવાળાં પક્ષીઓ છે તે જીવાત્મા અને પરમાત્મા જ એમ સમજવું. એ બેને પક્ષી કહેવામાં પણ રહસ્ય છે. જેમ પક્ષીઓને બે પાંખ હોય છે તેમ જીવાત્મા અને પરમાત્માને પણ બન્ધે પાંખો છે. તે બે પાંખો તે ક્રિયાશક્તિ અને જ્ઞાનશક્તિરૂપી બે પાંખો છે. આ જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિરૂપી પાંખોવાળા જીવાત્મા અને પરમાત્મારૂપી બે પક્ષીઓ હંમેશાં સાથે રહેનારાં છે । કદી એક બીજાથી વિખૂટાં પડતાં નથી. કેમકે તે બન્ને સ્વભાવે જ મૂળમાં એક સ્વરૂપ છે. તો સિદ્ધાન્તી બે બાજુઓ જેમ નિત્ય સહવાસી હોય છે તેમ આ જીવાત્મા અને પરમાત્મા સદા સાથે વસે છે । વળી તે બન્ને એક બીજાના મિત્ર છે । સાથે વસનારા સગજનોમાં મૈત્રી થાય એ સ્વાભાવિક છે । તો આ તો બન્ને સતતમ હોઇને એકબીજા સાથે પરમપ્રેમથી મૈત્રીભાવે જકડાયેલ છે । આમ સદા સાથે રહેનારાં અને પરમ મિત્રભાવે રહેલાં આ બે જીવાત્મા અને પરમાત્મારૂપી પક્ષીઓ એક જ વૃક્ષને બેટીને વસેલાં છે । તે વૃક્ષ તે આ શરીરરૂપી વૃક્ષ । વૃક્ષ શબ્દ 'મથ' ધાતુ જેનો અર્થ 'છેલવું' એવો થાય છે તેના ઉપરથી બને છે. અર્થાત્ આ શરીરરૂપી વૃક્ષ બે ચોખ્ખ પ્રયત્ન હોય તો અસંગશસ્ત્રથી છેદાય એવું છે । અર્થાત્ શરીરને વૃક્ષ કહીને ઋષિ તેની નિવૃત્તિ યથા શકે છે-અર્થાત્ જીવની મુક્તિ થઇ શકે છે એવું સચિત્ કરે છે. આ વૃક્ષને તે બન્ને બેટીને રહેલાં છે એટલે કે સ્વસ્વામીભાવે પકડીને ઉભાં છે. જીવાત્મા તેને સ્વ-ભાવે એટલે 'મારું' છે' એ ભાવે પકડીને ઉભો છે. પરમાત્મા તેને સ્વામિભાવે-શ્રીભાવે જકડીને ઉભો છે. અને આટલોજ તકાવત છે-જીવાત્મા અને પરમાત્મામાં. સ્વ-ભાવે જે શરીરને પકડે તે સંસારમાં સરે. જે સ્વામિભાવે તેને પકડે તે સંસારમાંથી તરે. જીવાત્મા સરે છે. પરમાત્મા તરે છે. તે બન્ને પક્ષીઓ એક જ શરીરરૂપી વૃક્ષને સ્વસ્વામિભાવે પકડી ઉભા છે તો તે બન્ને તેમાં કરે છે શું ? તો ઋષિ કહે છે કે એ બેમાંથી એક-જીવાત્મા શરીર વૃક્ષના સ્વાદુ પિષ્પલને-એટલે કે સ્વાદિષ્ટ ફળને ચાખે છે. અર્થાત્ જીવાત્મા ભોગાયતત્ત શરીરમાં સ્વકૃતકર્મનાં ફળને ભોગવે છે. એ સ્વકૃતકર્મનાં સુખદુઃખાદિ ફળો સ્વાદુ છે. એટલે કે મીઠાં છે. સુખ તો મીઠું હોઇ શકે, પણ દુઃખ કેવી રીતે મીઠું હોય ? પણ રહસ્ય એ છે કે જાતની કમાણીનો રોટલો મુકો હોય તોયે મીઠો લાગે. જોઇએ. જાતના રહેલાં શુભાશુભ કર્મોનાં ઇલાનિષ્ટ ફળો

પણ સ્વમાની અને બહાદુર જીવને સ્વાદુજ લાગવાં જોઈએ એવો ધ્વનિ છે ! આમ જીવાત્મા અજ્ઞાન અવસ્થામાં બોક્તા છે એ સારભૂત નીચોડ છે. ખીલું પક્ષી-પરમાત્મા જાતે કશું ખાતો નથી-એટલે કે ભોગ ભોગવતો નથી. કેમકે તે કાંઈ કરતો નથી. પણ ભોગ ભોગવનાર જીવના કર્મના ફળને તે જીવે છે એટલે કે જીવાત્માને પોતાની સન્નિદિત સત્તા, માત્રથી કર્મનો ફોદાપભોગ કરાવે છે. પરમાત્મા સર્વશ અને સર્વશક્તિ હોઈને તે સર્વ કર્માધ્યક્ષ હોઈને કર્મ માત્રના ફળ જીવને ભોગવાવે છે. અને આ જ પરમાત્માનું દર્શન છે ! અર્થાત્ પ્રભુ કર્તા નથી. બોક્તા નથી. તે કારણિતા અને બોજપિતા છે. જીવનો પ્રેરક છે ! આમ સ્વભાવે જ તે અસંગ છે ! તો નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત પરમાત્મા અને જીવાત્માનો અહીં આવિષ્કર સ્વરૂપબેદ ઋષિએ બતાવ્યો. અને સાથે સાથે જીવાત્માએ સ્વયં પોતાના સખા જેવા યવાને માટે પોતાનામાંથી શું કાઢી નાંખવું તે પણ સૂચિત કર્યું છે. ॥ ૧ ॥

સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયા શોચન્તિ મુહ્યમાનઃ । જુષ્ટં યદ્વા પદ્યતિ અન્યં ર્દશં, અસ્ય મહિમાનં, इति वितशोकः ॥ ૨ ॥

તે સમાને=એક વૃક્ષે=શરીરરૂપી વૃક્ષમાં નિમગ્નઃ=આસક્ત થયેલો અનીશયા=માયાથી મુહ્યમાન=વિવેક રહ્યા થયેલો પુરુષઃ=પુરુષ-જીવાત્મા શોચન્તિ=રાતદિન શોક કરે છે. અને યદ્વા=જ્યાં પોતાના અન્ય=ખીજા જુષ્ટ=પ્રિયતમ-મિત્ર ર્દશં=ઇશ્વરને પદ્યતિ=જીવે છે-સાક્ષાત્ કરે છે તથા આ બધો અસ્ય=એનો મહિમાનં=મહિમા છે इति=એમ જીવે છે કે તરત વીતશોકઃ=શોકરહિત થઈ જાય છે. ॥ ૨ ॥

તે એક શરીરરૂપી વૃક્ષમાં આસક્ત થયેલો, માયાથી વિવેકરહિત બનેલો જીવાત્મા રાત્રિદિવા શોક કરે છે. અને જ્યાં પોતાના ખીજા પ્રિયતમ મિત્ર ઈશ્વરને જીવે છે તથા આ બધો એનો મહિમા છે એમ સાક્ષાત્ કરે છે કે તરત તે શોકરહિત થઈ જાય છે. ॥ ૨ ॥

હવે શરીરવૃક્ષમાં નિમગ્ન થયેલા જીવની કુણુ કચની સંક્ષેપમાં કહેતાં ભગવતી શ્રુતિ કહે છે કે તે એક શરીરરૂપી વૃક્ષમાં ડૂબી ગયેલો-રુવે રુવે ચોટી રહેલો-એટલે કે આસક્ત થયેલો જીવાત્મા મોહ પામતો હોઈને, લાચાર બની દિનરાત શોક કરે છે. જીવાત્મા શરીરમાં ડૂબી ગયેલો હોય છે. એટલે કે ભારી વસ્તુ જેમ સમુદ્રમાં ડૂબી જાય, તેમ અવિદ્યા-અસ્મિતા-રાગદ્વેષ-

અભિનિવેશ-કર્મ વગેરેના નિર્ધારક ફોગટના ભારથી ભારી થયેલો જીવાત્મા આ શરીરવૃક્ષમાં-સંસારમાં ગળાંબુડ દૂધી' જાય છે. અર્થાત્ શરીરમાં મારાપણના ભાવને લઇને જીવાત્મા દેહાત્મભાવ-દેહ જ આત્મા છે એવાં અનૃતભાવમાં તદ્દપ થઇ જાય છે। અને આથી જ મોહ પામેલો તે-એટલે કે અવિવેકારૂ થયેલો તે જીવ રાતદિન લાચારે બનીને તપે છે. અર્થાત્ અવિવેકને લઇને, સ્વરૂપમાંથી બધું જીવ સ્વસામર્થ્યને વિસરી જઈ જન્મમરણાદિ દુઃખ પરંપરાના સમસ્ત આધાતોને લઇને, નિર્બળ બની લાચાર થઈ રાતદિવસ 'હાય હાય' કરે છે। અજ્ઞાનમાંથી જન્મતી લાચારી શોકમાં જ પરિણમે। અર્થાત્ જીવને જ્યારે સ્વરૂપ વિસ્મૃતિ થાય છે ત્યારે તે-દુઃખ પરંપરાથી બાકુલ થઇને રાતદિવસ શોક કરે છે। આ છે પ્રત્યેક મનુષ્ય પશુપક્ષી તિર્થંક થોનિમાં અવશ થઇને પડેલા જીવનો કરણુ છતિહાસ! આવી કરણતામાંથી તે ક્યારે છૂટે! અપિ કહે છે કે જ્યારે અનેક જન્મના પુણ્ય સંચયના બળે કોઇ પરમ કારણિક ગુરૂની કૃપાથી જ્યાં તે પોતાના પ્રિયતમ મિત્ર-મિત્રને સાક્ષાત્ જુવે છે, તથા આ બધે એ ઈશ્વરનો મહિમા છે એમ સાક્ષાત્ કરે છે ત્યારે તરત તે શોકરહિત થઈ જાય છે. અર્થાત્ જીવનો આ દિનરાત તથા જીવનવ્યાપી શોક ક્યારે સુકાય! જ્યારે એને પોતાનો પ્રિયતમ મિત્ર પરમાત્મા સાક્ષાત્ જણાય ત્યારે, જ્યારે આ સમસ્ત વિશ્વ એ પરમમિત્ર પરમાત્માનો જ અવિભાજ્ય મહિમા છે એમ સમજાય ત્યારે, અર્થાત્ જ્યારે જીવ શિવના દર્શન કરે છે ત્યારે તેનો પોતાનો શિવભાવ પ્રકટે છે! ક્રમકે તે મૂળમાં શિવ જ હતો, પશુ વચગાળામાં ભાન ભૂલીને-સિંહ મટીને બકર થયો હતો. તેને સ્વરૂપ-દર્શન થતાં જ તે બકરાનો ભાવ તજી સિંહ બને છે. શેઠજી છોડી મૂઝેન્દ્ર ગજન કરે છે! આમ જ્યાં શિવદર્શનથી પોતાની શિવતા પ્રકટી કે પછી તો આ સમસ્ત ભૂમંડળ પ્રજાનો પરમ મહિમા છે-લીલા છે એમ તેને આત્મ-ભાન જ થાય છે. અને જ્યાં ભગવાનની જ આ બધી નામરૂપે લીલા છે એમ સમજાય ત્યાં શોકને, રહેવાનો અવસર નથી. આથી શોકના મોત માટે શિવદર્શન અને સર્વત્ર ભગવાનના મહિમાના દર્શનનું અહીં વિધાન છે। ૨ ॥

यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारं ईशं पुण्यं ब्रह्मयोनिम् ।

तदा विद्वान् पुण्यपावे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यं उपैति ॥ ૩ ॥

યદા = જ્યારે આ પશ્ય = જોનારો-વિવેકી-જ્ઞાની-જીવાત્મા, તે રુક્મવર્ણ = સુવર્ણની માફક ચમકતા-રૂપવાળા, કર્તાર = જગત્કર્તા, પુણ્ય = સર્વત્ર પરિપૂર્ણ

વહ્નયોર્નિ=વેદાદિ સમસ્ત વિદ્યાના મૂળરૂપે ર્શં=ઈશ્વરને પરચતે=જીવે છે તદા=ત્યારે તે વિદ્વાન્=જ્ઞાની પુણ્યપાપે=પુણ્ય અને પાપને વિઘ્ન=ખંખેરીને નિરંજનઃ=કરુણ્યથી રહિત થયેલો=કલેશ-કર્મ તથા તેમની વાસનાથી શૂન્ય થયેલો પરમ=પરમ-અત્યંત સામ્યં=તુલ્યતાને-ઈશ્વરની સાથે અત્યંત અભેદને ઉપૈતિ=પામે છે. ॥ ૩ ॥

ન્યારે આ વિવેકી જીવાત્મા, તે સુવર્ણવર્ણ, જગત્કર્તા, સર્વત્ર પરિપૂર્ણ, વેદાદિ સમસ્ત વિદ્યાના જનક, ઈશ્વરને સાક્ષાત્ જીવે છે ત્યારે તે જ્ઞાની જીવ પાપ અને પુણ્યને ખંખેરી નાંખી, નિરંજન થયેલો હોઈને ઈશ્વરની સાથે પરમ તુલ્યતા પામે છે ॥ ૩ ॥

આગલા મન્ત્રમાં અવિવેકી જીવાત્મા શરીરમાં સ્વરૂપ માની, 'શરીરના જન્મમરણ, સુખદુઃખ, સયોગ વિયોગને આત્મસમવાથી સમજી 'હું' અસમર્થ 'હું'-એમ દીન બની, સ્વરૂપને પરમરૂપની છાયાથી ઢાંકી દઈ, જીવનભર શોકમસ્ત રહે છે એમ કહ્યું. એ જ જીવ ન્યારે તેના કોઈ પ્રબળ પુણ્ય યોગે, અનેક જન્મે, કોઈક કરુણામય ગુરુની કૃપાથી અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય આદિથી સંપન્ન થાય છે અને એ યોગ સેવાથી પરમાત્માને પ્રસન્ન કરે છે અને તે સર્વભૂતાન્તરાત્મા, કલેશ, કર્મ વિષાકાદિથી રહિત પરમાત્માને સાક્ષાત્ જીવે છે ત્યારે વીતશોક થાય છે એમ કહ્યું. એ જ વાતને વધુ સ્પષ્ટતાથી કહે છે કે હે પ્રિય શૈનક ! ન્યારે આ પરમ=વિવેકી જીવાત્મા, અમકીલા વર્ણવાળા, જગત્કર્તા સર્વત્ર પરિપૂર્ણ, વેદાદિ સમસ્ત વિદ્યાના ઉગમ, સર્વસત્તાધીશ પરમાત્માને પોતાના હૃદયકમળમાં વિરાજતા સાક્ષાત્ જીવે છે ત્યારે તે જ્ઞાની પુરુષ, પાપપુણ્યને ખંખેરી નાંખીને, નિરંજન થયેલો હોઈને પરમ સામ્ય-પરમાત્માની પરમ સમતાને પામે છે. અર્થાત્ વિવેક વૈરાગ્યના બળે વિવેકારૂઢ થયેલો, શરીરાત્મભાવની પકડમાંથી છૂટેલો કોઈ વિરલ જીવ પરમાત્માને જીવે છે ત્યારે પાપપુણ્યને ખંખેરી શકે છે. નિરંજન-નિર્લેપ-નિર્મળ થાય છે. અર્થાત્ પરમાત્માનું દર્શન, પાપપુણ્યરૂપી જન્મ મરણના કારણનું ઉચ્છેદક થાય છે. પાપપુણ્યનો જ તો માનવહૃદય ઉપર વજ્રોત્તેષ હતો. હૃદયને મેલું બનાવનારું. એ કાળજી હતું. એ કાળજી ભગવાનના દર્શનથી ધોવાઈ જતાં જીવ સ્ફટિક જેવા શુદ્ધ અને અભિજ્ઞાત બને છે. આવો પાપપુણ્યના સ્પર્શથી રહિત, નિષ્પાપ પુરુષ પરમાત્માની સમતા પામે છે. અર્થાત્ જેવા પરમાત્મા સ્વરૂપે છે-સચ્ચિદાનન્દ મૂર્તિ છે તેવો તે જીવ સ્વયં સચ્ચિદાનન્દ મૂર્તિ બને છે. જોનાર પરમાત્માને કેવી રીતે

જુવે છે-કેવી રીતે સમજે છે ? દષ્ટા પરમાત્માને ચૈતન્યસ્વરૂપે, જગત્કર્તા, સર્વસ્વામી, સર્વત્ર પરિપૂર્ણ, તમામ વિદ્યાનું ઉગમસ્થાન તરીકે સમજે છે. આવા પરમાત્માને સેવા દ્વારા જીવનંધારે સ્વમાં અનુભવે છે ત્યારે શોક મોહ બીચારા-નિરાધાર થઈ જાય છે । ॥ ૩ ॥

પ્રાણો हि एषः यः सर्वभूतैः विभाति,
विज्ञानं विद्वान् भवते नातिघादी ।

આત્મક્રીડઃ આત્મરતિઃ ક્રિયાવાન,
एषः ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ૪ ॥

एषः=આ પરમાત્મા हि=નિશ્ચય प्राणः=જીવન છે यः=જે सर्वभूतैः=તમામ પ્રાણીઓ દ્વારા विभाति=ચમકી રહ્યો છે. તેને विज्ञानं=જ્ઞાનથી હોહાને विद्वान्=વિવેકી જીવ અતિવાહી=શાસ્ત્ર મર્પાદાને ઉત્કલંઘીને બોલનારો ન ભવતિ=થતો નથી. एषः=એ ब्रह्मविदां=બ્રહ્મવેતાઓમાં वरिष्ठः=સર્વશ્રેષ્ઠ આત્મક્રીડઃ=સદા સ્વરૂપે બ્રહ્મમાં રમનારો આત્મરતિઃ=આત્મામાં રતિવાળો અને કતવ્યશુદ્ધિથી ક્રિયાવાન=કર્મોને કરનારો હોય છે. ॥ ૪ ॥

આ પરમાત્મા નિશ્ચય જીવન છે જે સર્વભૂતો દ્વારા ચમકી રહ્યો છે તેને જાણતો વિદ્વાન અતિવાહી બનતો નથી. એ બ્રહ્મવેતાઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ, આત્મામાં રમનારો, આત્મામાં પ્રેમવાળો અને ક્રિયાવાન છે. ॥ ૪ ॥

વળી પરમાત્મા જીવનરાશિ છે-અપૂર્ણ જીવનભંડાર છે. એને જાણનાર જીવનમાં સાચો મુનિ થઈ જાય છે અને તે ઉપરાંત બ્રહ્મજ્ઞાના જીવનમાં પ્રકટતાં બીજાં સ્વસંવેદ્ય લક્ષણો વર્ણવતાં અંધિ કહે છે કે હે શિષ્ય ! આ પરમાત્મા નિશ્ચય જીવનરૂપ છે. અને આથી જ તે પરમાત્મા પ્રાણીમાત્ર દ્વારા જીવનરૂપે ચમકી રહ્યા છે. અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રનું જીવન એ પરમપિતાના જીવનની જ એક ચિનગારી છે. અને આથી જ પ્રત્યેક જીવન-આબ્રહ્મસ્તમ્યાન્તરુ જીવન પવિત્ર છે, સામાન્ય અને સત્કાય છે. કેમકે પ્રાણીમાત્ર પરમજીવનનું પ્રતીક છે ! આમ પ્રાણીમાત્રમાં જીવનરૂપે પરમાત્મા ચમકી રહેલા છે એમ જોતે સમજાય છે તેના જીવનમાં એ સમજાને સીધે કથો ભારે ફેરફાર થાય છે ? તો કહે છે કે તેવો વિદ્વાન પુરુષ કદી અતિવાહી થતો નથી. અર્થાત્ તેવો પુરુષ શાસ્ત્રની મર્પાદાને વટાવી કદી વદતો નથી. અર્થાત્ તેનું જીવન જીવતાં શાસ્ત્ર જેવું થઈ જાય છે. એટલે કે તે પરમાત્માના વિષયમાં સામાન્ય અવિદ્વાન પ્રાકૃતની માફક મોહું ફાડીને જવારો કરતો નથી. શાસ્ત્રો પરમપિતા

પરમાત્માના વિષયમાં છેવટના આત્મ પ્રમાણો છે એમ તેને જ્ઞાત અનુભવે સમજાવું દોષને તે શાસ્ત્રમર્્યાદાને હાંડતો નથી. આવો તે મર્્યાદા પુરૂષોત્તમ બને છે. વળી આવો માણસ આત્મદીઠ અને આત્મરતિ બને છે. ક્રીડા બાહ્યસાધનસાપેક્ષ હોય છે, રતિ બાહ્યસાધન નિરપેક્ષ હોય છે. અર્થાત્ તેવો પુરૂષ આત્મદીઠ થાય છે એમ જ્યારે કપિ કહે છે ત્યારે તેનું રહસ્ય એ છે કે બાહ્ય જોટલાં ક્રીડાના સાધનો-સ્ત્રી-પુત્ર-ધનસંપત્તિ વગેરે જોટલાં આનન્દનાં સાધનો-તે બધાંએ સાધનો દ્વારા પણ તે આત્માનો જ આનન્દ લે છે. અર્થાત્ સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેમાં તેની સ્ત્રી, પુત્ર વગેરેની ભાવના નથી રહેતી. તેમાં પણ તેને આત્માની જ છાક ઉભરાતી જણાય છે. આત્મરતિ એટલે આત્મામાં તે સ્વભાવથી જ રમનારો-નહિ કે બાહ્ય વિષયોમાં રમનારો-થાય છે. અર્થાત્ વિદ્વાન પુરૂષનું આત્મા એ રતિ-આંગણ છે. પ્રેમાંગણ છે. અવિદ્યાવિદ્ જન્મ કુદરતી રીતે શરીરને આત્મંત પ્રેમથી ચાહે છે તેમ તેવો વિદ્વાન પુરૂષ કુદરતી રીતે આત્માને સ્વાભાવિક પ્રેમથી નિરતિશય ચાહે છે. તેવો પુરૂષ પોતાના આત્મને અને વર્ણને ઉચિત કર્મોને કર્તવ્યભુદ્ધિથી કર્તવ્યના પ્રેમની ખાંતર કરી તે દ્વારા પોતાના પરમ છટ દેવ-પરમાત્માનું અર્ચન કરે છે. આથી તેવો નિષ્કામભાવે કર્મ કરનારો પુરૂષ કર્મ કરે છતાં કર્મલેપથી મુક્ત રહે છે. અને આવો પુરૂષ જ બ્રહ્મવિદ્વિષ્ટ છે. જે આત્મગાનપૂર્વક, પરમમક્તિભાવે, કર્તવ્ય કર્મોને નિષ્કામભાવે કરે છે તે સંન્યાસીઓનો સંન્યાસી છે। તે જ બ્રહ્મવેત્તાઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે. તે મનુષ્યજીવનમાં જે કાંઈ જિયામાં જિયું કલ્પી શકાય તે બધું છે। ॥ ૪ ॥

સત્યેન લભ્યઃ તપસા દિવ્યઃ આત્મા, સમ્યક્ જ્ઞાનેન બ્રહ્મચર્યેણ નિત્યમ્ ।
અન્તઃ શરીરે જ્યોતિર્મયો દિ શુભ્રઃ યં પશ્યન્તિ યતયઃ ક્ષીણદોષાઃ ॥૫॥

અપઃ=આ આત્મા=આત્મા દિ=નિશ્ચય સત્યેન=સત્ય બાપણથી તપસા= તપથી-ધ્વન્દ્રિય નિવ્રત્તથી સમ્યક્ જ્ઞાનેન=પ્રથમ જ્ઞાનથી તથા બ્રહ્મચર્યેણ= બ્રહ્મચર્યથી નિત્ય=કર્મોનાં લભ્ય=પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. તે આ આત્મા શુભ્રઃ= શુદ્ધ જ્યોતિર્મયઃ=પ્રકાશ સ્વરૂપ દિ=નિઃસંદેહ અન્તઃશરીરે=અંદર શરીરમાં વિદ્યમાન છે યં=જેને ક્ષીણદોષાઃ=ક્ષીણ-નિવૃત્ત થયેલા રાગદ્વેષાદિ દોષોવાળા યતયઃ=જોતેન્દ્રિય પુરૂષો પશ્યન્તિ=જુવે છે. ॥ ૫ ॥

આ આત્મા નિશ્ચય સત્યબાપણ, તપ, ચાર્યજ્ઞાન તથા બ્રહ્મચર્યથી સદા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. તે આ શુદ્ધ પ્રકાશસ્વરૂપ આત્મા નિઃસંદેહ અંદર-શરીરમાં વિદ્યમાન છે જેને ક્ષીણ થયેલા દોષોવાળા જોતેન્દ્રિય પુરૂષો જુવે છે. ॥ ૫ ॥

હવે આંધા પરમસૌમાર્યમય પરમાત્માને જોવાને-મેળવાને માટે જે સાધનો છે તે સાધનોનો ઉદ્દેશ કરતાં ભગવાન અંગિરા ઋષિ કહે છે કે જે બેટા શૌનક! નિશ્ચય આ આત્મા હંમેશાં સત્ય, તપ, સમ્યક્જ્ઞાન અને બ્રહ્મચર્યથી મેળવાય એવો છે. અર્થાત્ આત્માને પ્રાપ્ત કરવાના સત્યાદિ સાધનો છે. વિચક્ષણુ પુરૂષ તો સાધનને જ આત્મસાત્ કરવા પ્રયત્ન કરશે । કેમકે સાધનસંપત્તિની પ્રાપ્તિ ઉપર આત્મપ્રાપ્તિ નિર્ભર છે. સત્ય એટલે સત્ય=યથાર્થ ચિન્તન અને બાપણુ. તપ એટલે શુદ્ધ વિચાર-એકાગ્રતા; સમ્યક્જ્ઞાન એટલે વસ્તુમાત્રને લગતું અબાધિત જ્ઞાન. જે વસ્તુ જેવી હોય તેવી જ તે પરત્વે સમજ એટલે સત્ય જ્ઞાન અને બ્રહ્મચર્ય એટલે સર્વેન્દ્રિયનિગ્રહ. આ સત્યાદિ બધાં સાધનોની આરાધના નિત્યની હોવી ઘટે. એટલે કાઈ કાંઈ કાંઈ તેની ઉપાસના ફળદાયી નથી. પરંતુ જીવનભર સત્યાદિની ઉપાસના જ આત્મજ્ઞાનમાં સાધનરૂપ છે. આ સત્યાદિ સાધનોથી સંપન્ન પરમાત્માને જોવાને યત્ન કરતા=પ્રયત્નશીલ મનુષ્યો જ્યારે ક્ષીણહોય થાય છે ત્યારે તેઓ પોતાના હૃદયમાં જ્યોતિર્મય-જ્ઞાનપ્રકાશ સ્વરૂપ, નિર્મલ-સંસારમલથી રહિત આત્માને સાક્ષાત્ જુએ છે. અર્થાત્ હૃદયદર્શન સાધનસંપન્ન, યત્નશીલ પુરૂષને રાગદ્વેષાદિમલની ક્ષીણતા થતાં પોતાના હૃદયમાં જ થાય છે. અને તે પછી નિર્મલ ચૈતન્ય રૂપે પોતાના જ હૃદયમાં રહેલા નિરુપાધિ ચૈતન્યમાં તત્ત્વમય યવામાં આત્મદર્શન છે । આમ સત્યાદિની નિરન્તર શ્રદ્ધાપૂર્વક આમરણુ ઉપાસનાથી હૈયું નીતરું થતાં પરમાત્માની રૂપાથી તેનાં દર્શન થાય છે. ॥ ૫ ॥

સત્યમેવ જયતે નાનૃતં, સત્યેન પન્થાઃ વૃત્તો દેવયાનઃ ।
યેન આક્રમન્તિ ઋષયો હિ આપ્તકામાઃ યત્ત તત્
સત્યસ્ય પરમં નિધાનમ્ ॥ ૬ ॥

સત્ય એવ=સત્ય જ સદા જયતે=જીતે છે નાનૃતં=નહિ. સત્યેન=સત્યથી જ દેવયાન=દેવયાન-વિદ્વાનોને આલવાનો પન્થા=માર્ગ વૃત્ત=ફેલાપેલો છે-ખુલેલો હોય છે. યેન=જેના વડે હિ=નિશ્ચય આપ્તકામા=સમાપ્ત થયેલી કામનારાગા ઋષયઃ=ઋષિઓ-વિદ્વાનો ત્યાં આક્રમન્તિ=પહોંચે છે યત્ત=જ્યાં તત્=તે સત્યસ્ય=સત્યનો પરમ=મહાન નિધાન=ખજાનો છે-પરમાત્મા-બ્રહ્મ છે. ॥ ૬ ॥

સત્ય જ સદા જીતે છે અને નહિ કે નહિ. સત્યથી જ દેવયાન માર્ગ ફેલાયેલો છે. જેના વડે નિશ્ચય આપ્તકામા ઋષિયો ત્યાં પહોંચે છે જ્યાં તે સત્યનો પરમખજાનો-પરમાત્મા છે. ॥ ૬ ॥

ઉપદાં અર્ધાં સાધનો પૈકી પણ સત્યની આરાધના જ મુખ્ય છે કેમકે સત્યમાં જ સી સાધનોનો સમાવેશ વિચારદષ્ટિએ તો થઈ જાય છે. છેવટે સત્ય જ પરમાત્મા છે. આથી સત્યનો અપરંપાર મદિમા ગાતાં ઋષિ કહે છે કે હે મનુષ્યો ! છેવટે સર્વત્ર સત્ય જ જીતે છે. જૂઠું નહિ. અર્થાત્ જૂઠું, જૂઠું હોવાથી જ છેવટે ટકતું નથી અને સત્ય, સત્ય હોવાથી જ છેવટે રહે છે, આત્મા એ પરમસત્ય છે. દેહાદિ છેવટે વિચારદષ્ટિએ જૂઠાં ઠરે છે. એટલે જીવનમાં છેવટે આત્માનો જ-સત્યનો જ જય થાય છે. અસત્ય દેહનો નહિ. આથી જ જીવમાત્રને સત્યની જીતની ખાતરી આપતાં ઋષિ કહે છે કે હે મનુષ્યો ! વિદ્વાનોને આશ્વાનો રસ્તો તો સત્યથી જ વિતત-ફેલાયેલો-મરપૂર છે. અર્થાત્ દેવના દેવ જે પરમાત્મા તેના તરફ જવાનો એટલે કે વિદ્વાનોને પસંદ કરવાનો રસ્તો તો સત્યનો જ ખુલ્લો છે. અર્થાત્ વિદ્વાને તો ઓછામાં ઓછું આત્માની આરાધના જ કરવી રહી. જે ઋષિઓ છે-એટલે કે જીવનના દૃષ્ટાંતો છે તેઓ પોતાના દર્શનના બળે=સમજની શક્તિથી જ આત્મકામ-અજ્ઞાતરહિત થાય છે-સર્વકામોનો એક કામ એટલે કે આહવા=અજ્ઞવા જેવા પદાર્થોમાં એક જે શ્રેષ્ઠ કામ્ય પદાર્થ પરમાત્મા છે તેને પ્રાપ્ત કરતા હોવાથી આત્મકામ થઈને એ સત્યના માર્ગે જ ત્યાં ચાલ્યા જાય છે, ત્યાં પેલું સત્યતું પરમનિધાન-સત્યોતું સત્ય-પરમપિતા પરમાત્મા વસે છે. અર્થાત્ સત્ય માર્ગે પ્રયાણ કરતો જીવ છેવટે પરમસત્ય પરમાત્માને પામે છે. આથી સત્ય જ સેવ્ય છે. સત્ય જ પ્રાણ અને જીવનમાં ઉતારવા યોગ્ય છે. ॥ ૬ ॥

बृहत् च तत् दिव्यं अचिन्त्यरूपं सूक्ष्मात् च
तत् सूक्ष्मतरं विभाति । दूरात् सुदूरे तद् इह
अन्तिके च, पश्यन्तु इह एव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

તત્=તે ચ=નિઃસન્દેહ બૃહત્=મહાન છે દિવ્ય=આશ્ચર્ય તથા અચિન્ત્યરૂપ=અચિન્ત્યસ્વરૂપ છે. તત્=તે ચ=નિઃસન્દેહ સૂક્ષ્માત્=સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મતરં=અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે અને સૌને વિભાતિ=પ્રકાશિત કરે છે. તત્=તે इह=અહીં જ રહ્યો રહ્યો દૂરાત્=દૂરથી પણ સુદૂરે=વળો દૂર ચ=અને અન્તિકે=નિકટથી પણ ખૂબ નિકટ છે. તે पश्यन्तુ=જોનારાઓ માટે इह=અહીં एव=જ ગુહાયા=હૃદયગુહામાં નિહિતં=સ્થિત છે. ॥ ૭ ॥

તે નિઃસન્દેહ મહાન છે. આશ્ચર્ય તથા અચિન્ત્યસ્વરૂપ છે. તે નિશ્ચય સૂક્ષ્મથી પણ અત્યન્ત સૂક્ષ્મ છે અને સૌને પ્રકાશિત કરે છે. તે અહીં જ રહ્યો રહ્યો પણ દૂરથી દૂર અને નિકટથી-પણ ખૂબ નિકટ છે. જોનારાઓ માટે અહીં જ તે હૃદયગુહામાં સ્થિત છે. ॥ ૭ ॥

તે સત્યનું પરમનિધાન પરમાત્મા કેવા છે ?—અપિ સ્વાનુભવના ઉદ્ઘાસ-
થી ઉચ્ચરે છે તે મહાન છે—મહાતાની અવધિરૂપ છે. તે આશ્ચર્યમય છે.
એટલે કે આશ્ચર્ય છે—એટલે કે આશ્ચર્યની અવધિરૂપ છે. તે સૂક્ષ્મથી પણ
સૂક્ષ્મ-છે. બારીકથી બારીક છે. અર્થાત્ બારીકાઇની તે હદ છે. તે ચમકે છે.
અર્થાત્ જડપ્રકૃતિને પ્રકાશિત કરે છે. તે દૂરથી પણ દૂર છે. અર્થાત્ મૂળને
લાખ ગાઉ ચાલે તોપણ લાખ જન્મે પણ ન મળતો હોવાથી દૂરથી દૂર
છે. અને તે જ પરમાત્મા વિદ્વાનને માટે—નિર્મલ પુરુષને માટે હૃદયથી પણ
પાસે હોવાને લીધે નિકટથી પણ નિકટ છે । કેટલો નિકટ ? તો કહે છે કે
જોનાશ્વએને માટે તો તે આ શરીરમાં જ—શરીરની હૃદયગુફામાં જ વત'માન
છે । અર્થાત્ તે મહાન, દિવ્ય, અચિન્ત્યરૂપ-જેનું બધું જ સ્વરૂપ હોવાથી—
અચિન્ત્યરૂપ, સૂક્ષ્મતમ, દૂરતમ અને નિકટતમ, પરમાત્માને હૃદયની ગુફામાં
જોવા ઇચ્છનારે સાધનસંપન્ન થઈ જોવા. ॥ ૭ ॥

ન ચક્ષુષા ગૃહ્યતે નાપિ વાચા, નન્યૈઃ દેવૈઃ
તપસા કર્મણા વા ॥ જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધસત્ત્વઃ,
તતસ્તુ સં પश्यते નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ॥ ૮ ॥

તે પરમાત્મા ચક્ષુષા=આંખથી ન=નથી ગૃહ્યતે=પકડાતા અપિ=અને વળી
ન વાચા=ન તો વાણીથી, કે ન=ન તો અન્યૈઃ દેવૈઃ=બીજા ઇન્દ્રિયોથી ન તો
તપસા=તપથી કે વા=કે ન=ન તો કર્મણા=ખીન કાર્મ કર્મથી પકડાતા. તુ=
પરંતુ જ્યારે મનુષ્ય જ્ઞાનપ્રસાદેન=જ્ઞાનની પ્રસન્નતાથી—નિર્મલતાથી—આલ્સ
વિપયોમાં ઇશાનિષ્ઠતાનું જ્ઞાન ન ઉત્પન્ન થતાં વિશુદ્ધસત્ત્વઃ=વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળો
થાય તતઃ=ત્યારે ધ્યાયમાનઃ=ધ્યાનયોગ આચરતો—સમાધિ યોગમાં લાગેલો તે
મનુષ્ય સં=તે નિષ્કલં=કલારહિત અમૃત આત્માને પश्यते=જુવે છે. ॥ ૮ ॥

તે પરમાત્મા આંખથી કે વળી વાણીથી કે બીજા ઇન્દ્રિયોથી કે તપ કે ખીન
કાર્મ કર્મથી નથી પકડાતા. પરંતુ જ્ઞાનની નિર્મલતાથી પ્રસન્ન અંતરવાળો જ્યારે
માણસ થાય છે ત્યારે ધ્યાનયોગ આચરતો તે, તે કલારહિત અમૃત આત્માને
જુવે છે. ॥ ૮ ॥

આગલા મન્ત્રમાં પરમાત્માને હૃદયગુફામાં જોવા એમ કહ્યું. એ જોવાની
ક્રિયા આ ચર્મચક્ષુથી થાય છે એમ રખે કોઇ માની લે. એથી આ ઇશ્વરદર્શન
શી ચીજ છે તે બતાવતાં કહે છે કે—તે પરમાત્મા આંખ કે વાણીથી કે અન્ય
ઇન્દ્રિયોથી દેખાતા નથી. અર્થાત્ કર્મેન્દ્રિયોથી પકડાતા નથી. અર્થાત્ ઇશ્વર

દર્શન એ ઇન્દ્રિયજન્ય નથી. આથી પરમાત્માને જોવાની ઇચ્છાવાળો આંખે કે વાણીથી કે તપથી કે બીજા કોઈ એવાં કર્મોથી તેને જોવાનો આગ્રહ છોડી દે. ત્યારે એ ઇશ્વરને દેખવો કેવી રીતે? ક્ષણે કહે છે કે જે મનુષ્ય વિશુદ્ધ સત્ય છે તે તેને જુવે છે. અર્થાત્ જેના હૃદયના તમામ મેલો, ઉપમેલો સહિત, નિવૃત્ત થયેલા હોય તે મનુષ્ય તેને જુવે છે. કેવી રીતે? તો ધ્યાનમાનઃ અર્થાત્ નિર્મલહૃદયી મનુષ્ય ધ્યાનાવસ્થામાં તેને જુવે છે. તે ધ્યાનાવસ્થામાં નિરંતર ચતનશીલ મનુષ્ય છેવટે જ્ઞાનપ્રસાદસંપન્ન થાય છે. કેમકે ધ્યાનની જ પ્રકૃષ્ટ અવસ્થા તે જ્ઞાનપ્રસાદ છે. જ્ઞાનપ્રસાદ એટલે પરમવૈરાગ્ય અર્થાત્ ધ્યાનમમ્ માણસ પરમવૈરાગ્યની-જ્ઞાનની પ્રસન્નતામયી અવસ્થાને જ્યારે પામે છે ત્યારે તે તેને પોતાના જ હૃદયકમળમાં નિષ્કલ સ્વરૂપે જુવે છે. એટલે કે પોતાના જ, દેહાદિકલારહિત સ્વરૂપે તેને જુવે છે. દૂંકમાં જ્ઞાન કે કર્મેન્દ્રિયો દ્વારા પરમાત્મા મળતો નથી. પણ પવિત્રહૃદયી પુરુષને ધ્યાનના પ્રકર્ષણ જે જ્ઞાનપ્રસાદ=પરમ વૈરાગ્ય તે દ્વારા તેને નિષ્કલ-પરિપૂર્ણ સ્વરૂપે પરમાત્મા દેખા દે છે. ॥ ૮ ॥

एवोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो, यस्मिन् प्राणः पञ्चधा संविवेश ।
प्राणैः चित्तं सर्वं ओतं प्रजानां यस्मिन् विशुद्धे विभवति एष आत्मा ॥ ९ ॥

एव=आ अणु=सूक्ष्म आत्मा=आत्मा शरीरમાં જ ધ્યાનયોગથી એકાગ્ર થયેલાં ચેતસા=ચિત્તથી વેદિતવ્ય=જાણવા યોગ્ય છે યસ્મિન્=જે શરીરમાં પંચધા=પાંચ પ્રકારથી વિભક્ત થયેલ પ્રાણઃ=પ્રાણ સંવિવેશ=વચારથાન પેઠેલો છે. અને જે શરીરમાં પ્રાણૈઃ=ઇન્દ્રિયો સહિત સર્વ=તમામને વિષય કરનાર પ્રજાનાં=પ્રાણીઓનું ચિત્ત=મન ઓત=ગૂંથાયેલું છે, યસ્મિન્=જે ચિત્ત વિશુદ્ધે=અત્યંત શુદ્ધ યતાં એવ=આ આત્મા=આત્મા વિभवति=પોતાના વિશિષ્ટ સ્વરૂપે-નિજરૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૯ ॥

આ સૂક્ષ્મ આત્મા શરીરમાં જ ધ્યાનયોગથી એકાગ્ર થયેલાં ચિત્તે જાણવા યોગ્ય છે કે જે શરીરમાં પાંચ પ્રકારે વિભક્ત પ્રાણ ચચારથાન પેઠેલો છે અને જેમાં ઇન્દ્રિયો સહિત સર્વને વિષય કરનારું પ્રાણીમાત્રનું ચિત્ત ગૂંથાયેલું છે કે જે ચિત્ત શુદ્ધ યતાં આ-આત્મા પોતાના વિશિષ્ટ રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૯ ॥

ઉપલી જ વાતને વધુ સ્પષ્ટતાથી કહે છે કે આ સૂક્ષ્મતમ આત્મસ્વરૂપ ધ્યાનયોગના પ્રકર્ષણ નિરુદ્ધ ચિત્તથી જાણવા જેવું છે. અર્થાત્ જ્યારે પરમવૈરાગ્યના પ્રબળતમ સંસ્કારથી ચિત્ત વૃત્તિશત્રુ થાય છે ત્યારે સ્વરૂપે

સક્ષ્મ આત્મા દેખાય છે. આત્મા જે શરીરમાં રહેલો છે તે શરીર કેવું છે ? કહે છે કે જેમાં-જે શરીરમાં પાંચ પ્રકારે જાતને વિભક્ત કરીને પ્રાણુ યથાસ્થાને બેઠેલો છે ! વળી જે શરીરમાં ઇન્દ્રિયો સહિત મનુષ્યનું ચિત્ત સીવાધ ગયેલું છે. અર્થાત્ આત્માનું શરીર એ વસતીસ્થાન છે. એ શરીરમાં પાંચ પ્રાણુ સ્વસ્થાને રહેલા છે. તેમાં ઇન્દ્રિયો સહિત પ્રાણીમાત્રનું ચિત્ત હંમેશાં ગૂંચવાયેલું રહે છે. અને એ શરીરમાં ગૂંચવાયેલાં ચિત્તને લક્ષને આત્મા પણ શરીરમાં ગૂંચવાયેલો રહે છે. એ ચિત્ત જ્યારે શુદ્ધતમ થાય છે, રાગદ્વેષાદિની અનન્ત સંસ્કારપરંપરાથી મુક્ત થઇ નિરુદ્ધ અવસ્થાને પામે છે ત્યારે આ આત્મા 'વિભવતિ' વિશેષરૂપે-પોતાના અસલી સ્વરૂપે જણાય છે ! અર્થાત્ વિવેકી પુરુષે શરીરસ્થ પ્રાણુનો નિરોધ કરવો. તે દ્વારા ઇન્દ્રિયોનો પ્રત્યાહાર કરવો. પ્રત્યાહત ઇન્દ્રિયોને ચિત્તમય કરી ચિત્તને પરમવૈરાગ્યથી પ્રતિશ્લિષ્ટ કરવું. અને ઇતિશ્લિષ્ટ ચિત્ત જ્યારે થાય છે ત્યારે આત્મા સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠિત સમગ્રમ છે ! ॥ ૬ ॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति, विशुद्धसत्त्वः कामयते यान्श्च कामान् ।
तं तं लोकं जयते तान्श्च कामान् तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥१०॥

આત્માને જાણનારો વિશુદ્ધસત્ત્વઃ=શુદ્ધાન્તઃકરણ મનુષ્ય' યં યં=જે જે લોક=લોકને મનસા=મનથી સંવિભાતિ=સંકલ્પે છે-પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે એમ પંચાક્ષ કરે છે ચ=તથા યાન્=જે જે કામાન્=પદાર્થોને કામયતે=ચાહે છે, તં તં=તે તે લોક=લોકને ચ=તથા તાન્=તે તે કામાન્=પદાર્થોને જયતે=જીતે છે-પ્રાપ્ત થાય છે તસ્માત્=તેથી ભૂતિકામઃ=વિભૂતિ-અર્થપની કામનાવાળો મનુષ્ય હિ=નિઃસંદેહ આત્મજ્ઞ=આત્માને જાણનારને અર્ચયેત્=પૂજે. ॥ ૧૦ ॥

આત્માને જાણનારો શુદ્ધ હૃદયવાળો મનુષ્ય જે જે લોકને મનથી સંકલ્પે છે તથા જે જે પદાર્થોને ચાહે છે તે તે લોક તથા તે તે પદાર્થોને તે જીતે છે-પ્રાપ્ત કરે છે. આથી વિભૂતિ ઇન્દ્રિયનાર નિઃસંદેહ આત્મજ્ઞને પૂજે ॥ ૧૦ ॥

હવે આત્મજ્ઞાનીના નિરતિશય સ્વાધીન ઐશ્વર્યને અંજલિ આપનાં શ્રેયસ્કામી પુરુષે આત્મજ્ઞાનીની અર્ચના કરવી જોઈએ એવું કલ્યાણી વિધાન કરતાં ત્રપિ ઉપસંહાર કરે છે કે હે પ્રિય શૌનક ! આત્માને જાણનારો પુરુષ શુદ્ધ હૃદયવાળો હોઈને જે જે લોકને મનથી સંકલ્પે છે તથા જે જે પદાર્થોને ચાહે છે તે તે લોક અને તે તે પદાર્થોને તે પ્રાપ્ત કરે છે.

॥ अथ तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः ॥

स चेद एतत् परमं ब्रह्म धाम, यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् ॥
उपासते पुरुषं ये हि अकामाः ते शुक्रं एतत् अतिवर्तन्ति धीराः ॥१॥

સ=તે આત્મજ્ઞ એતત્=આ પરમંબ્રહ્મધામ=સૌથી મોટાં બ્રહ્મરૂપી ધરને
વેદ=જાણે છે યદ્=તેમાં વિશ્વ=સમસ્ત જગત નિહિત=સ્થિત છે, જે શુભ્ર=
શુદ્ધ છે, જે ભાતિ=સૌને પ્રકાશિત કરે છે. યે=જે હિ=કોઈ ધીરા=શુદ્ધિમાન
પુરુષો અકામાઃ=અર્થની કામનાથી રહિત હોઈને પુરુષ=તે આત્મજ્ઞ પુરુષને
ઉપાસતે=ઉપાસે છે તે=તે એતત્=આ શુક્ર=વીર્યને જન્મના ખીજરૂપ અજ્ઞ
ધાતુને નિઃસંદેહ અતિવર્તન્તિ=ઓળંગી જાય છે-ફરી જન્મતા નથી. ॥ ૧ ॥

તે આત્મજ્ઞ સૌથી મહાન બ્રહ્મરૂપ ધરને જાણે છે જેમાં સમસ્ત વિશ્વ સ્થિત
છે, જે શુદ્ધ છે, જે સૌને પ્રકાશિત કરે છે, જે કોઈ મતિમાન પુરુષ તે આત્મજ્ઞ
પુરુષને ઉપાસે છે તે આ વીર્યને ઓળંગી જાય છે. ॥ ૧ ॥

પૂર્વ અંધમાં જીવાત્મા બેઠકતા છે અને પરમાત્મા ફલ પ્રકાશક-બોજવિતા
છે-જીવ અને પરમાત્મા એક જ શરીરવૃક્ષમાં વસે છે, તેમાં જીવ ખૂંચી
બેઠો છે અને તે રાત્રિદિવા સંતાપ કરે છે એમ કહ્યું. તે જીવાત્મા પરમાત્માના
દર્શનથી અને તેના મહિમાના દર્શનથી વીતરોક થાય છે, પુણ્ય પાપને, શરીર
લાગેલી રજઃકણ્ઠની માફક ખંખેરીને, નિર્મળ બની છેવટે પરમાત્માની સમતાને
પામે છે, એમ કહ્યું. વળી તે પરમાત્મા સર્વજૂતજીવન છે, અને તેનાં સમ્યક્
દર્શન કરનાર વિદ્વાન પુરુષ શાસ્ત્ર મર્્યાદાનો પાલક, આત્મકીડ, આત્મરતિ અને
નિષ્કામ કર્મયોગી બને છે એમ સિદ્ધ કયું. ત્યારબાદ યત્નશીલ પુરુષો સત્યાદિ
સાધનોના ઉત્કર્ષ દ્વારા નિર્મળ ચર્તા તે પરમાત્માને જુવે છે. અર્થાત્ તે વિચક્ષણ
પરમાત્માને હૃદયમાં બેઠેલો સાધનો દ્વારા જુવે છે એમ કહી અસંપ્રગાત યોગ
સુધીની સાધન ચર્ચા કરી. છેવટે આત્મદૃષ્ટાનું વિશૂનિષ્કામ પુરુષ અર્ચન
કરવું એમ પણ સૂચવ્યું. હવે જે પુરુષ સકામભાવે મહાત્માની અર્ચના નથી
કરતો પણ નિષ્કામભાવે તેને પૂજે છે તેને શુદ્ધ મને છે તે કહેતાં સાધન
સંપત્તિનો જન્મદુ મહિમા ગાતાં ત્રણ કહે છે કે હે પ્રિય શૌનક! આત્મજ્ઞ

પુરુષ આ પરમ પ્રહારી ધામને બને છે, એ પરમ પ્રહારી ધામમાં સમસ્ત વિશ્વ રહે છે. તે પરમાત્મા અત્યંત શુદ્ધ છે અને પ્રકાશસ્વરૂપ છે. અર્થાત્ પરમાત્મા સ્વયંબોધિત અને નિર્મલ છે. અને સમસ્ત વિશ્વનો એકમાત્ર આધાર છે। આના પરમેશ્વરને બળુનાર પુરુષને એટલે કે પ્રતિનિધિ મહાત્માને જે પુરુષો કામનારક્તિ ધમને ઉપાસે છે એટલે કે નિઃસ્વાર્થભાવે ભજે છે તેઓ-તેવા ધીરપુરુષો પણ વીર્યને ઝાળંગી જાય છે. અર્થાત્ જે વિવેકી પુરુષો આત્મજ પુરુષને નિઃસ્વાર્થભાવે પ્રેમની ખાતર પ્રેમથી સેવે છે તેઓ પણ જન્મના બીજરૂપ વીર્યને વટાવી જાય છે. અર્થાત્ સંત પુરુષનો જે નિષ્કામભાવે સત્સંગ કરે તે પણ જન્મમૃત્યુની વટમાળમાંથી મુક્ત થાય છે. ॥૧॥

કામાન્ યઃ કામયતે મન્યમાનઃ સઃ કામમિઃ જાયતે તત્ર તત્ર ॥
પર્યાત્કામસ્ય કૃતાત્મનસ્તુ, હૃદય સર્વે પ્રવિલીયન્તિ કામાઃ ॥ ૨ ॥

યઃ=જે કામાન્=પદાર્થોને કામયતે=ઈચ્છે છે, તેમને જ શ્રેષ્ઠ મન્યમાનઃ= માનતો એવો સ=તે કામમિઃ=કામનાઓને અનુસાર તત્ર તત્ર=ત્યાં ત્યાં જાયતે= જન્મ લે છે. તુ=પરંતુ પર્યાત્કામસ્ય=પ્રમામ થઈ ગઈ છે કામનાઓ જેની તથા કૃતાત્મનઃ=પ્રાપ્ત કરી લીધો છે આત્માને જેણે તેની સર્વે=૧મામ કામા= ઈચ્છાઓ-ભાવિ જન્મની આરંભક તમામ વાસનાઓ હૃદય=અહીં જ પ્રવિલીયન્તિ=લીન થઈ જાય છે-નષ્ટ થઈ જાય છે. ॥ ૨ ॥

કામોને-પદાર્થોને જ શ્રેષ્ઠ માનતો જે પુરુષ પદાર્થોને ઈચ્છે છે તે, તે તે કામનાઓ અનુસાર, ત્યાં ત્યાં જન્મે છે. પરંતુ પર્યાપ્ત કામનાવાળા અને પ્રાપ્ત આત્મતત્ત્વવાળા માનવની તમામ ઈચ્છાઓ અહીં જ ખતમ થઈ જાય છે ॥ ૨ ॥

આમ આગલા મન્ત્રમાં સત્સંગનો મહામહિમા બતાવ્યો. હવે સકામ અને નિષ્કામ પુરુષના જીવનનો મહાભેદ બતાવતાં કામના અને અકામનામાં જીવનમરણ અને મોક્ષ અનુક્રમે છૂપાયાં છે એમ સૂચિત કરી માણસને નિઃસ્વાર્થ બનવા પ્રેરણા કરતાં કહે છે કે હે શૌનક! જે મનુષ્ય દુનિયાના પદાર્થો જ શ્રેષ્ઠ છે એમ માની તે પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે ઇચ્છે છે-પ્રયત્ન કરે છે તે મનુષ્ય પોતાની તે તે કામના અનુસાર ત્યાં ત્યાં જન્મે છે. અર્થાત્ જેનો વિવેક રૂંધાઈ ગયેલો હોય, જેને દુનિયાના પદાર્થોમાં જ જીવનની પ્રતિશ્રી લાગે છે, અને આથી જે તૃષ્ણાના સાણસામાં જકડાઈને તે તે પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે સતૃષ્ણ રહે છે તે મનુષ્ય તે તે ઇચ્છાને અનુરૂપ તે તે પદાર્થો જ્યાં જ્યાં મળે ત્યાં ત્યાં જન્મે છે. અર્થાત્ પદાર્થોની તૃષ્ણા જન્મમરણને

લીલાં રાખે છે. આમ તૃણાના તંત્રને વધારવામાં જન્મમરણનો તંત્ર વધે છે. એટલે કે દુઃખની પરંપરાનો તેને માટે અસ્ત નથી. પરંતુ જે કૃતાત્મા છે એટલે જેણે પોતાના આત્માનો અનુભવ કર્યો છે તે માણસ તે આત્મદર્શનના બળે જ પર્યાપ્તકામ થાય છે. એટલે કે સમાપ્ત-સર્વાભિલાષવાળો થાય છે. એટલે કે આત્માના અનુભવમાં તૃણાનો વિલય છે. તેવા માણસને અન્ય જન્મ જ નથી. એવા પુરુષની તમામ જન્મદાત્રી ધૃત્યજ્ઞો અહીં જ-આ છવનમાં જ ખતમ થઇ જાય છે. અર્થાત્ આત્માતુલવી, સમાપ્તકામ પુરુષની ધૃત્યજ્ઞો દળા જાય છે. ક્રમકે આત્મા સૌથી રમણીય હોઇને કમનીય છે. આમ તૃણાની વૃદ્ધિમાં દુઃખવૃદ્ધિ છે. તૃણાની પ્રતિમાં દુઃખની પ્રતિ છે. ॥૨॥

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ ન મેઘયા ન વહુના શ્રુતેન । યમ્ એવ યપ વૃણુતે તેમ લભ્યઃ તસ્ય એવ આત્મા વિવૃણુતે તનું સ્વામ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ=આ આત્મા=આત્મા પ્રવચનેન=શ્રુતિ લાભવાથી ન લભ્ય=નથી મેળવાય એવો. ન મેઘયા=ન તો ભુદ્ધિથી કે ન વહુના શ્રુતેન=ન તો ધણું સાંભળવાથી મળતો. યં=જેને એવ=નિશ્ચય એવ=આ આત્મા વૃણુતે=પસંદ કરે છે તેન=તેના વડે તે લભ્ય=મેળવાય એવો છે. તસ્ય=તેને માટે એવ=આ આત્મા=આત્મા દયં=પોતાનું તનું=શરીર-સ્વરૂપ વિવૃણુતે=ખોલી દે છે.-પોતાના શરીર ઉપરથી માયારૂપી પડો ઉઘાડી દે છે. ॥ ૩ ॥

આ આત્મા પ્રવચન કે ભુદ્ધિ કે ધણું સાંભળવાથી મળે એવો નથી. જેને નિશ્ચય એ આત્મા પસંદ કરે તેને તે મળે. તેને માટે આ આત્મા પોતાનું નિર્જર ખોલી દે છે ॥ ૩ ॥

આગલા મંત્રમાં કૃતાત્માની કામનાઓ કપાઈ જાય છે એમ કહ્યું. પણ માણસને કૃતાત્મતા કેવી રીતે મળે ? અર્થાત્ આત્માનું જ્ઞાન કેવી રીતે મળે ? આત્માનું જ્ઞાન આત્માને અધીન હોવાથી આત્માની ધૃતિ હોય તો જ આત્માનું જ્ઞાન સાધકને મળે છે એવો મધુર ઉલ્લેખ કરતાં પ્રભુકૃપાનો મદિમા વર્ણવતાં કહે છે કે હે પ્રિય શિષ્ય ! આ આત્મા પ્રવચનથી, ગ્રંથને ધારણ કરવાની અદ્ભુત મેધાશક્તિથી કે તેને વિશે ખૂબ સાંભળવાથી મળતો નથી. અર્થાત્ વેદોનું કે વેદાન્તનું કે શાસ્ત્રોનું કેવળ અધ્યયન કે અધ્યાપન કરવા કરાવવાથી કે દુનિયાની તમામ પુસ્તકશાળાઓનાં પુસ્તકોને હૃદયસ્થ રાખવાથી કે આત્મા વિશે અતિશય સાંભળવાથી આત્મા-પરમાત્મા મળતો નથી. આ બધાંની એ તાકાત જ નથી. એમનો એ વિષય નથી. એ તો પદ્યપ્રદર્શક બની શકે. પણ

વડે આત્માને પ્રાપ્ત કરવા ચત્તે=અપત્ન કરે છે તસ્ય=તેનો અપ=આ-શાસ્ત્રીય ઉપાયોથી પ્રાપ્ત કરાયેલ આત્મા=આત્મા બ્રહ્મધામ=બ્રહ્મધામમાં વિશતે=પ્રવેશ કરે છે. ॥ ૪ ॥

આ આત્મા સાધનબળથી પુરુષથી પ્રાપ્ત કરાય એવો નથી, નતો અસાધ્યાનીથી કે અશાસ્ત્રીય તપથી કદીપણ પ્રાપ્ત કરાય એવો. પરંતુ જે વિદ્વાન આ શાસ્ત્રમાં કહેલા ઉપાયો દ્વારા એ આત્માને પ્રાપ્ત કરવા ચત્ન કરે છે તેનો એ આત્મા બ્રહ્મધામમાં પ્રવેશ કરે છે. ॥ ૪ ॥

સાધન સંપત્તિની સમૃદ્ધિ કરવામાં જ જીવનની મજા છે. તેમાં જ તેનું સૌહાર્દ્ય છે. એ જ વાતને જુદી રીતે ઋષિ કહે છે કે હે પ્રિય શિષ્ય! આ આત્મા સાધનબળશૂન્ય પુરુષને મળતો નથી, બેસાવધ પુરુષને મળતો નથી, કે અશાસ્ત્રીય તપ કરનારને મળતો નથી. અર્થાત્ આત્મા સાધનબળસંપન્ન, સાવધ અને શાસ્ત્રીય તપ આચરનારને મળે છે. અને એ જ વાત કહેતાં ઋષિ વહે છે કે જે વિદ્વાન પુરુષ આ શાસ્ત્રીય ઉપાયો દ્વારા તેને મેળવવા ચત્નશીલ રહે છે તેનો આત્મા બ્રહ્મધામમાં પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ સાધનસંપત્તિ, ભગૃતિ, અને શાસ્ત્રીય તપ=સાત્ત્વિક તપ દ્વારા બ્રહ્મધામમાં પ્રવેશવાની યોગ્યતા મળે છે. આથી સમજી પુરુષે સાધન, ભગૃતિ અને તપની આરાધનામાં સમગ્ર પુરુષાર્થને કેન્દ્રિત કરવો. ॥ ૪ ॥

સંપ્રાપ્ય एनं ऋषयः ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।
ते सर्वेन सर्वतः प्राप्य धिराः युक्तात्मानः सर्वे एव आविशन्ति ॥ ५ ॥

જે ઋષયઃ=વિદ્વાનો એનં=એ આત્માને સંપ્રાપ્ય=પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાનતૃપ્તાઃ=જ્ઞાનમાં તૃપ્ત છે કૃતાત્માનઃ=વશમાં કરેલા મનવાળા ॥ વીતરાગાઃ=રાગદ્વેષશૂન્ય તથા પ્રશાન્તાઃ=અત્યંત શાન્ત છે તે=તે ધીરાઃ=ધીરો બુદ્ધિમાનો સર્વતઃ=સર્વમામ બાજુએથી સર્વેન=સર્વત્ર પહોંચેલા આત્માને પ્રાપ્ય=પ્રાપ્ત કરીને યુક્તાત્માનઃ=કર્મયોગમાં લાગેલા મનવાળા યર્ધ સર્વે=સર્વ રૂપમાં એવ=જ આવિશન્તિ=પ્રવેશે છે. ॥ ૫ ॥

જે વિદ્વાનો આ આત્માને પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાનતૃપ્ત છે, જીતમત્તા છે, રાગદ્વેષરહિત અને અત્યંત શાન્ત છે તે બુદ્ધિમાનો દરેક બાજુએથી સર્વત્ર પહોંચેલા આ આત્માને પ્રાપ્ત કરીને કર્મયોગમાં સંલગ્ન ચિત્તવાળા યર્ધને સર્વરૂપમાં જ પ્રવેશે છે. ॥ ૫ ॥

આત્માનો બ્રહ્મસદનમાં નિવાસ દેવી રીતે થાય છે તે બતાવ્યું. હવે આત્માના દષ્ટામાં જીવતાંજીવત ક્યાં લક્ષણોનો આવિર્ભાવ થાય છે-ક્યાં પ્રત્યક્ષ

આ આત્માના ધામમાં જવાનો તેમને પરવાનો નથી । એટલે યદપિ વેદાધ્યયન-
 મંથાથ ધારણ કે યવણની આવરયક્તા છે પણ તે સાધનો ગૌણ છે । ત્યારે
 એ આત્માને લગતું જ્ઞાન યાચ કેવી રીતે ? ઋષિ એક ગૂઢતમ સિદ્ધાન્તનો
 ઉદ્દેશ્ય કરે છે કે એ પરમાત્મા જેને પસંદ કરે તેને તે જોવા મળે,
 પરમાત્માની પસંદગી ઉપર પરમાત્માનું દર્શન અવલંબે છે, આપણી ધારણા
 ઉપર નહિ. રાજાએ પોતાનાં દર્શન નોકરને આપવાં કે નહિ તે રાજાની
 ઇચ્છાને અધીન છે. નોકરની ઇચ્છા ન હોય તોયે જો રાજાની ઇચ્છા હોય
 તો તે નોકર સમક્ષ આવીને ઉભો રહે. પણ નોકરની ઇચ્છા હોય છતાં
 રાજાની ન હોય તો નોકરના અપત્ન છતાં તેને રાજદર્શન ન પશુ થાય. તેમ
 પરમાત્માનું દર્શન પરમાત્માને અધીન છે. પણ રાજા જેમ અવિવેકી કે
 રાગદ્વેષવિદ્ધ સભવી શકે છે તેમ પરમાત્મા નથી. તેની પસંદગી અતિ ન્યારી
 છે. અર્થાત્ તેને કાંઈ આગળ પોતે પ્રકટ થવું કે ન થવું એ બાબતમાં દુરાગ્રહ
 નથી. લાયકની આગળ તે સ્વયં આવીને ઉભે છે. એટલે પરમાત્માની પસંદગી
 સાધકની લાયકાત ઉપર અવલંબે છે. નીતરો હૃદયભાવ પરમાત્માને, પણ
 પરાધીન બનાવી દે છે । અને આથી જ પ્રત્લાદના દષ્ટાન્તો જીવનોન્યાસક છે.
 જેને પરમાત્મા પસંદ કરે છે તેની આગળ પરમાત્મા પોતે જોવા છે તેવા
 પોતાની જાતને ખોલી દે છે । આમાં શંકા નથી. અર્થાત્ કૃતાત્મતા માટે
 સાધનસંપત્તિનો અત્યંત પ્રકર્ય એ જ એક માત્ર આધાર છે. અને સાધનસંપત્તિ
 પણ પરમાત્માની ઇચ્છાએ મળે છે. અર્થાત્ સાધકે તો સર્વભાવે ધૃમ્બર
 શરણું જ લેવું. વિચક્ષણું માટે જોના કરતાં સાદો સીધો સરળ જીજ્ઞે સંતરણનો
 ઉપાય જ નથી. ॥ ૩ ॥

નાયમાત્મા ચલહીનેન લભ્યઃ ન ચ પ્રમાદાત્
 તપસો વાપિ અલિંગાત્ । एतैः उपायैः यतते यस्तु,
 विद्वान् तस्य एष आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ૪ ॥

અર્થ=આ આત્મા=આત્મા ચલહીનેન=સાધનબલહીન પુરુષ વડે ન લભ્ય=
 પ્રાપ્ત કરાય એવો નથી. ચ=અને ન=ન તો પ્રમાદાત્=અસાવધાનીથી વા=અગર
 તો અલિંગાત્=અશાસ્ત્રીય તપસ=તપથી અપિ=કદીપણ મેળવી શકાય એવો છે.
 તુ=પરંતુ ય=જો વિદ્વાન=વિદ્વાન એતૈઃ=આ શાસ્ત્રોમાં કહેલા ઉપાયે=ઉપાયો

વડે આત્માને પ્રાપ્ત કરવા ચતતે=અચતન કરે છે તસ્ય=તેનો અપ્ત=આ-શાસ્ત્રીય ઉપાયોથી પ્રાપ્ત કરાયેલ આત્મા=આત્મા બ્રહ્મધામ=બ્રહ્મધામમાં વિચતે=પ્રવેશ કરે છે. ॥ ૪ ॥

આ આત્મા સાધનબલદીન પુરુષથી પ્રાપ્ત કરાય એવો નથી, ન તો અસાધવાનીથી કે અશાસ્ત્રીય તપથી કદીપણ પ્રાપ્ત કરાય એવો. પરંતુ જે વિદ્વાન આ શાસ્ત્રમાં કહેલા ઉપાયો દ્વારા એ આત્માને પ્રાપ્ત કરવા ચતન કરે છે તેનો એ આત્મા બ્રહ્મધામમાં પ્રવેશ કરે છે. ॥ ૪ ॥

સાધન સંપત્તિની સમૃદ્ધિ કરવામાં જ જીવનની મજા છે. તેમાં જ તેનું સૌભાગ્ય છે. એ જ વાતને જુદી રીતે ઋષિ કહે છે કે હે પ્રિય શિષ્ય! આ આત્મા સાધનબળશૂન્ય પુરુષને મળતો નથી, બેસાવધ પુરુષને મળતો નથી, કે અશાસ્ત્રીય તપ કરનારને મળતો નથી. અર્થાત્ આત્મા સાધનબળસંપન્ન, સાવધ અને શાસ્ત્રીય તપ આચરનારને મળે છે. અને એ જ વાત કહેતાં ઋષિ વદે છે કે જે વિદ્વાન પુરુષ આ શાસ્ત્રીય ઉપાયો દ્વારા તેને મેળવવા ચતનશીલ રહે છે તેનો આત્મા બ્રહ્મધામમાં પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ સાધનસંપત્તિ, ભગૃતિ, અને શાસ્ત્રીય તપ=સાત્ત્વિક તપ દ્વારા બ્રહ્મધામમાં પ્રવેશવાની યોગ્યતા મળે છે. આથી સમજી પુરુષે સાધન, ભગૃતિ અને તપની આરાધનામાં સમગ્ર પુરુષાર્થને કેન્દ્રિત કરવો. ॥ ૪ ॥

સંપ્રાપ્ય એનં ક્રમયઃ જ્ઞાનવૃત્તાઃ કૃતાત્માનો વીતરાગાઃ પ્રશાન્તાઃ ।
તે સર્વર્થ સર્વતઃ પ્રાપ્ય ધિરાઃ યુક્તારમાનઃ સર્વે એવ આવિશન્તિ ॥૫॥

જે ઋષયઃ=વિદ્વાનો એનં=એ આત્માને સંપ્રાપ્ય=પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાનવૃત્તાઃ=જ્ઞાનમાં તૃપ્ત છે કૃતાત્માનઃ=યશમાં કરેલા મનવાળા છે વીતરાગાઃ=રાગદ્વેષશૂન્ય તથા પ્રશાન્તાઃ=અત્યંત શાન્ત છે તે=તે ધીરાઃ=ધીરો બુદ્ધિમાનો સર્વતઃ=તમામ બાજુએથી સર્વર્થ=સર્વત્ર પહોંચેલા આત્માને પ્રાપ્ત=પ્રાપ્ત કરીને યુક્તારમાનઃ=કર્મયોગમાં લાગેલા મનવાળા યદિ સર્વે=સર્વ રૂપમાં એવ=જ આવિશન્તિ=પ્રવેશે છે. ॥ ૫ ॥

જે વિદ્વાનો આ આત્માને પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાનતૃપ્ત છે, જીવમના છે, રાગદ્વેષરહિત અને અત્યંત શાન્ત છે તે બુદ્ધિમાનો દરેક બાજુએથી સર્વત્ર પહોંચેલા આ આત્માને પ્રાપ્ત કરીને કર્મયોગમાં સંલગ્ન ચિત્તવાળા યદિને સર્વરૂપમાં જ પ્રવેશે છે. ॥ ૫ ॥

આત્માનો બ્રહ્મસદનમાં નિવાસ રેતી રીતે થાય છે તે બતાવ્યું. હવે આત્માના દશમાં જીવતાંજીવત ક્યાં લક્ષણોનો આવિર્ભાવ થાય છે-ક્યાં અત્યક્ષ

અને સ્વસંવેદ્ય લક્ષણો પ્રકટે છે તે બતાવતાં તેના અહધામ પ્રવેશને વધુ દઢ કરતાં કહે છે. દષ્ટાઓ-આત્મદર્શીઓ-એ આત્માને પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાનતૃપ્ત થાય છે, એટલે કે જ્ઞાનીની અવધિરૂપ પરમાત્માને જાણીને ધરાધ જાય છે. એમનામાં જ્ઞાન માટેની અલંબુદ્ધિ-બસ-બસ-બુદ્ધિ પેદા થાય છે. આથી જ તેઓ કૃતાત્મા એટલે સ્વાધીન મનવાળા બને છે. આથી જ તેઓ વીતરાગ-રાગદ્વેષના પંઝામાંથી છૂટેલા થાય છે. અને આ રાગદ્વેષના વમળના અભાવને લઈને પ્રશાન્ત-નિર્વિકાર બને છે. આવા ધીર પુરુષો મનસા વાચ્યા કર્મણા તમામ રીતે પરિપૂર્ણ આત્માને પ્રાપ્ત કરી જીવનભર યુક્તાત્મા બને છે એટલે કે નિષ્કામ કર્મયોગી બને છે અને જીવનના અતે સર્વરૂપ પરમાત્મામાં પ્રવેશ છે. અર્થાત્ આ બધાં લક્ષણો ઉપર સાધકે જાતને કસી નેવી, એમાં જો એ સો દ્યતું સોતું નીવડે તો તે જગત જીત્યો એમ જાણવું. જ્ઞાનતૃપ્તિ-કૃતાત્મતા-વીતરાગિતા પ્રશાન્તિ; ધીરતા, અને યુક્તાત્મતા એ જીવન્મુક્તનાં અનિવાર્ય લક્ષણો છે ! ॥ ૫ ॥

વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થાઃ સંન્યાસયોગાદ્ યતતઃ શુદ્ધસત્ત્વાઃ ॥

તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃતાઃ પરિમુચ્યન્તિ સર્વે ॥ ૬ ॥

યતયઃ=જે જિતેન્દ્રિય પુરુષો સંન્યાસયોગાત્=સંન્યાસપૂર્વક કર્મયોગથી શુદ્ધસત્ત્વાઃ=શુદ્ધ મનવાળા છે અને વેદાન્તવિજ્ઞાનસુનિશ્ચિતાર્થાઃ=વેદાન્તના અવશ્યુથી આત્મારૂપી અર્થનો ઠીકઠીક નિશ્ચય કર્યો છે, એવા છે તે=તે સર્વે=બધા બ્રહ્મલોકેષુ=બ્રહ્મલોકમાં-બ્રહ્મજ્ઞાની શરીરોમાં પરામૃતાઃ=પરમ અમૃત-જીવનમુક્ત સુખને પામેલા હોઈને પરાન્તકાલે=મરણ વખતે પરિમુચ્યન્તિ=ચોમેરથી-જન્મ મરણથી છૂટી જાય છે. ॥ ૬ ॥

જે જિતેન્દ્રિય પુરુષો સંન્યાસપૂર્વકના કર્મયોગથી શુદ્ધ હૃદયવાળા છે અને વેદાન્તના અવશ્યુથી જોમણે આત્મારૂપી પદાર્થનો ઠીકઠીક નિશ્ચય કર્યો છે તે બધા બ્રહ્મજ્ઞાની-શરીરોમાં જીવન્મુક્તિ સુખને પામેલા હોઈને, મરણકાલે ચોમેરથી-જન્મમરણથી છૂટે છે. ॥ ૬ ॥

આત્મજ્ઞાની પુરુષની જીવન્મુક્તિ અને વિદેહમુક્તિ સચવતાં તેની જીવન-ચર્ચા બતાવતાં ઋષિ કહે છે કે હે શિષ્ય ! જિતેન્દ્રિય પુરુષો સંન્યાસયોગથી શુદ્ધ સત્ત્વવાળા થાય છે. અર્થાત્ જિતેન્દ્રિયતા એ આત્મજ્ઞાનીનું પહેલું લક્ષણ છે. એ જિતેન્દ્રિય છે માટે જ સંન્યાસી-રાગદ્વેષનો ન્યાસ કરનાર એટલે કે નિષ્કામ કર્મયોગી છે. અને નિષ્કામ કર્મયોગી હોવાથી જ વિશુદ્ધ હૃદયવાળો

છે. આ હૃદયની પરમપવિત્રતાને લીધે તેઓ “વેદાન્ત વિદ્યાન સુનિશ્ચિનાર્થ” એટલે કે વેદાન્તના શ્રવણ-શબ્દતઃ અને અર્થતઃ અભ્યાસથી, સારી પેઠે દૃઢતાથી નિશ્ચિત થયો છે જેમને અર્થ-પરમપદાર્થ-પરમાત્મા એવા તે પુરુષો બ્રહ્મલોકમાં પરામૃતને અનુભવે છે. બ્રહ્મલોક એટલે બ્રહ્મજ્ઞાની શરીરમાં-વર્તમાન જ્ઞાનમય જીવનમાં પરામૃત એટલે શ્રેષ્ઠને પરમાત્માનું જે સુખ છે તેને અનુભવે છે. અર્થાત્ તેઓ જીવનમુક્તિ અનુભવે છે. અને આથી જ પરાન્તકાલ એટલે છેવટનો જે મૃત્યુકાલ એટલે કે તેમનો આ દેહ છેવટનો હોઇને છેવટના મૃત્યુકાળે તે બધા ચોમેરથી છૂટી જાય છે. તમામ શરીરના મહામાંથી છેવટના છૂટે છે. અર્થાત્ વિદેહમુક્ત થાય છે. આમ જીતેન્દ્રિય, સંન્યાસી-પવિત્ર હૃદયી પુરુષ ધ્યેયનિષ્ઠ જની જીવતાજીવન અને જીવન બાદ પણ અમૃતસુખનો અનુભવ કરે છે. માટે જીતેન્દ્રિયતા-સંન્યાસ-શુદ્ધહૃદય અને ધ્યેયનિષ્ઠા માટે જ પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. ॥ ૬ ॥

ગતાઃ કલાઃ પચ્ચદશ પ્રતિષ્ઠાઃ દેવાશ્ચ સર્વે પ્રતિદેવતાસુ ॥
કર્માણિ વિજ્ઞાનમયશ્ચ આત્મા પરેઽવ્યયે સર્વે ફક્તીમગન્તિ ॥ ૭ ॥

તે મુક્તાત્માઓની પચ્ચદશ=પંદર કલા=કલાઓ પોતપોતાના પ્રતિષ્ઠા=કારણોમાં ચ=અને તેમની સર્વે=મધી દેવા=ઇન્દ્રિયો પ્રતિદેવતાસુ=પોતપોતાના અનુગ્રાહક દેવતાઓમાં-સૂપાર્દિ દેવોમાં ગતાઃ=મુપેલી હોય છે-લીન થઈ જાય છે. કર્માણિ=કર્મો ચ=અને વિજ્ઞાનમયઃ=શુદ્ધિમય-શુદ્ધિના રંગે રંગાયેલા આત્મા=આત્મા સર્વે=એ બધું પરે=પરમ અવ્યયે=અવિનાશી બ્રહ્મમાં ફક્તીમગન્તિ=એક થઈ જાય છે. ॥ ૭ ॥

તે મુક્તાત્માઓની પંદર કલાઓ પોતપોતાના કારણોમાં તથા તેમની તમામ ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના અનુગ્રાહક દેવોમાં લીન થઈ જાય છે. તેમના કર્મો અને વિજ્ઞાનપ્રચુર આત્મા-આ બધું તે પરમ અવિનાશી બ્રહ્મમાં એક થઈ જાય છે. ॥ ૭ ॥

આગલા મન્ત્રમાં તે બધા છૂટી જાય છે એમ કહ્યું તો તે કેવી રીતે તે વ્યત્પત્તાં કહે છે કે તે મુક્તાત્માઓની તમામ કલાઓ-એટલે કે પોતપોતાના કારણમાં આગલા ઉપનિષદમાં કહેલી તમામ જીવકલાઓ ચરત થાય છે. ભાવિમાં તે કલાઓ પછી કુટતી નથી. તેમની તમામ ઇન્દ્રિયો પણ તે તે ઇન્દ્રિયના અનુગ્રાહક દેવતાઓમાં મળી જાય છે; પાછી ઉદ્ભવતી નથી. તેના સંચિત કર્મો જ્ઞાનમયે વન્ધ્ય થયેલાં હોઇને અને જ્ઞાનમયે જ ક્વિમાયુનો રપથ

તરતિ=તરી જાય છે પાપ્માનં=પાપને તરતિ=તરી જાય છે ગુહાપ્રત્યિભ્યઃ=હૃદય
ચુકાની ગાંઠોમાંથી વિમુક્તઃ=અત્યંત મુક્ત એવો તે અમૃતઃ=અમૃત ભવતિ=
થઈ જાય છે. ॥ ૯ ॥

તે જે કોઈ નિશ્ચય તે સર્વોચ્ચ બ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રહ્મ જ થાય છે. તેના
વંશમાં બ્રહ્મને ન જાણનારો કોઈ પાકતો નથી. તે શોકને તરી જાય છે. પાપને તરી જાય
છે. હૃદયચુકાની ગાંઠોમાંથી અત્યંત મુક્ત એવો તે પ્રુષ્ઠ અમૃત થાય છે. ॥ ૯ ॥

એ જ વાતને વધુ સ્પષ્ટતાથી કહે છે કે હે પ્રિય ! જે મનુષ્ય બ્રહ્મને
જાણે છે તે બ્રહ્મ જ થાય છે. અર્થાત્ જીવ જે શિવને જાણે તો જાતે પણ
શિવ જ થાય છે. તેની તમામ આવિષ્ક, અમંગલતા નષ્ટ થાય છે. એવા
મહાત્માઓની પુત્ર કે સિધ્ધ પરંપરામાં કોષપણ અશિવજીવ રહેતો નથી.
એટલે કે તેઓને પણ તેના બ્રહ્મદર્શનનાં પુણ્યે શિવતા મળે છે ! તેવા પ્રુષ્ઠ
અસંખ્ય ત્રિવિધ તાપસી શોકને તરી જાય છે. કેમકે તેનાં પુણ્યપાપ જળી
જાય છે. પુણ્યપાપના સદ્ભાવમાં જન્મમરણનો સદ્ભાવ હોઈને તાપત્રય મનુષ્યને
પીડે છે. તે તાપત્રયનું મૂળ કારણ જ દુઃખ યર્થ જનું હોવાથી તેને હવે શોક
નથી. તે હૃદયની તમામ મગ્ગાઠો-અવિદ્યા વગેરે અદ્ભુત ગાંઠોથી મુક્ત થઈ
જાય છે. અને આવા મહાભાગ પ્રુષ્ઠ જ અમૃત-સદ્ જીવત્-કદી પણ ન
મરે એવો સૂક્ષ્મ અને સૂક્ષ્મ બને દૃષ્ટિએ થાય છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિ એ
સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ છે. પારમાર્થિક દૃષ્ટિ એ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ છે, ઇતિહાસ આવા પ્રુષ્ઠને
મરવા દેતો નથી અને તે જાતે તો મુક્ત હોય છે જ. ॥ ૯ ॥

तद् एतत् क्वा अभ्युक्तं-क्रियायन्तः श्रोत्रियाः ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं
जुह्वते एकर्षि भक्षयन्तः । तेषां एव एतां ब्रह्मविद्यां वदेत, शिरोयन्तं
विधिषद् यैस्तु चीर्णम् इति ॥ १० ॥

તત્=તે . એતત્=આ ક્વચા=મંત્રથી અભ્યુક્તં=કહેવામાં આવ્યું છે.
ક્રિયાયન્તઃ=જે કર્તવ્યશુદ્ધિથી સર્વ કર્મેની કરવાવાળા, શ્રોત્રિયાઃ=
વેદ આદિ સમસ્ત વિદ્યાઓના જાણકાર બ્રહ્મનિષ્ઠા=બ્રહ્મમાં મનની અચળ
સ્થિતિવાળા છે અને યજ્ઞયન્તઃ=શ્રદ્ધાથી ભરપૂર હોઈને પ્રતિદિન સ્વયં=
જાતે એકર્ષિ=અગ્નિમાં જુડતે=હોમ કરે છે. કુ=નિઃસન્દેહ યૈઃ=જેઓએ
વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે શિરોયન્તં=મૌલિક નિયમોને વિચિત્ર-વિધિપૂર્વક ચીર્ણ=પૂરા કર્યા
છે તેવાનેય=તેઓને જ એતાં=આ બ્રહ્મવિદ્યાં=બ્રહ્મવિદ્યા વદેત=કહે શક્તિ=પસ ॥૧૦॥

તે આ ક્રયામન્ત્રે દ્યુ છે-“જે કર્મચોગીઓ શ્રોત્રિયો બ્રહ્મનિષ્ઠો જાતે
શ્રદ્ધાથી ભરપૂર અગ્નિમાં હોમ કરે છે, નિઃસન્દેહ જેઓએ વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે મૌલિક
પ્રતોને વિધિપૂર્વક પૂરાં આવ્યાં હોય તેઓને જ આ બ્રહ્મવિદ્યા કહે”-અસ. ॥૧૦॥

ન હોઈને, પ્રારબ્ધ કર્મો ભોગાવવાને લીન થાય છે. પાછાં ભોગદારી થતાં નથી. તેનો વિજ્ઞાનમય આત્મા એટલે કે બુદ્ધિના રંગે રંગાયેલો આત્મા પણ બુદ્ધિના રંગથી નિર્લેપ થાય છે. એટલે કે સ્વરૂપાવસ્થિત થાય છે. આ બધું તે પરમ અન્યય પરમાત્માની અંદર પ્રતિભોમ ક્રમે વિલીન થઈ જાય છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને તેનાં કાર્યો મુક્તાત્માને છેવટની અંજલિ આપીને વિદાય લે છે. અને આત્મા પરમાત્માસ્વરૂપ થઈ જાય છે. ॥ ૭ ॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्तः परात् परं पुरुषं उपैति दिव्यम् ॥८॥

યથા=જેમ સ્યન્દમાનાઃ=ઝરપતી નદીઓ નામરૂપે=પોતપોતાના નામ અને રૂપને વિહાય=છોડીને સમુદ્રે=સમુદ્રમાં અસ્તં ગચ્છન્તિ=લીન થઈ જાય છે. તથા=તેમ વિદ્વાન્=વિદ્વાન-જ્ઞાન-આત્માનો જાણકાર પુરુષ નામરૂપાત્=નામ અને રૂપમાંથી વિમુક્તઃ=અત્યંત છૂટેલો પરાત્=અન્યકત પ્રકૃતિથી પરં=પર દિવ્યં=અદ્ભુત પુરુષં=પુરુષ પરમાત્મામાં ઉપૈતિ=મળી જાય છે. ॥ ૮ ॥

જેમ ઝરપતી નદીઓ પોતપોતાના નામ અને રૂપને તજીને સમુદ્રમાં લીન થઈ જાય છે તેમ પરબ્રહ્મનો જાણકાર નામ અને રૂપમાંથી અત્યંત છૂટેલો હોઈને અન્યકતથી પર એવા અદ્ભુત પરમપુરુષ પરમાત્મામાં મળી જાય છે. ॥ ૮ ॥

એ જ વાતને દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે હે પ્રિય શિષ્ય ! જેમ ઝરપતી ગંગા વગેરે નદીઓ સમુદ્રમાં મળતી વખતે પોતપોતાનાં નામરૂપને તજીને સમુદ્રમય થઈ જાય છે તેમ નામરૂપમાંથી છૂટેલો વિદ્વાન સૌથી પર શ્રેષ્ઠ દિવ્ય પુરુષને પ્રાપ્ત કરે છે. અર્થાત્ છેવટની પણ પરમાત્મા સમુદ્રમાં નામરૂપને તજી તન્મય થઈ જાય છે. અર્થાત્ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કર્યા બાદ પરમાત્મમયતા જ રહે છે. પરમાત્મામાંથી વિખૂટા પડવાનું રહેતું નથી. ॥૮॥

स यो ह वै तत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति । नास्य
अयक्षवित् कुले भवति । तरति शोकं तरति पाप्मानं,
गुहाग्रन्थिभ्यः विमुक्तः अमृतो भवति ॥ ९ ॥

સ:=તે ય:=જે હ=દોષ વૈ=નિશ્ચય તત્=તે પરમં=સર્વોચ્ચ બ્રહ્મ=બ્રહ્મને વેદ=મળે છે બ્રહ્મેવ=બ્રહ્મ જ ભવતિ=થઈ જાય છે. નાસ્ય=એના કુલે=વંશમાં અયક્ષવિદ્=બ્રહ્મને ન જાણનારો ન ભવતિ=નથી જન્મતો. તે શોકં=શોકને

તરતિ=તરી જાય છે પાપ્માન=પાપને તરતિ=તરી જાય છે ગુહાપ્રતિબિમ્બઃ=હૃદય
ગુફાની ગાંઠોમાંથી વિમુક્તઃ=અત્યંત મુક્ત એવો તે અમૃતઃ=અમૃત ભવતિ=
થઈ જાય છે. ॥ ૯ ॥

તે જે કોઈ નિશ્ચય તે સર્વોચ્ચ જ્ઞાને જાણે છે તે જ્ઞાન જ થાય છે. તેના
વંશમાં થકાને ન જાણનારો કોઈ પાકતો નથી તે શોકને તરી જાય છે. પાપને તરી જાય
છે. હૃદયગુફાની ગાંઠોમાંથી અત્યંત મુક્ત એવો તે પુરુષ અમૃત થાય છે. ॥ ૯ ॥

એ જ વાતને વધુ સ્પષ્ટતાથી કહે છે કે હે પ્રિય ! જે મનુષ્ય જ્ઞાને
જાણે છે તે જ્ઞાન જ થાય છે. અર્થાત્ જીવ જે સિવને જાણે તે જાતે પણ
સિવ જ થાય છે. તેની તમામ આવિષ્ક, અમંગલતા નષ્ટ થાય છે. એવા
મહાત્માઓની પુત્ર કે શિષ્ય પરંપરામાં દેહપણુ અસિવજીવ રહેતો નથી.
એટલે કે તેઓને પણ તેના જ્ઞાનદર્શનના પુણ્યે શિવતાં મળે છે ! તેવો પુરુષ
અસદ્ય ત્રિવિધ તાપરૂપી શોકને તરી જાય છે. કેમકે તેનાં પુણ્યપાપ જળી
જાય છે. પુણ્યપાપના સદ્ભાવમાં જન્મમરણનો સદ્ભાવ હોઈને તાપત્રય મનુષ્યને
પીડે છે. તે તાપત્રયનું મૂળ કારણ જ દગ્ધ યર્થ જતું હોવાથી તેને હવે શોક
નથી. તે હૃદયની તમામ મગ્ગાઠો-અવિદ્યા વગેરે અહસુત ગાંઠોથી મુક્ત થઈ
જાય છે. અને આવો મહાભાગ પુરુષ જ અમૃત-સદા જીવત્-કદી પણ ન
મરે એવો સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બંને દૃષ્ટિએ થાય છે. ઇતિહાસની દૃષ્ટિ એ
સ્થૂળ દૃષ્ટિ છે. પારમાર્થિક દૃષ્ટિ એ સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ છે, ઇતિહાસ આવા પુરુષને
મરવા દેતો નથી અને તે જાતે તો મુક્ત હોય છે જ. ॥ ૯ ॥

तद् एतत् कचा अभ्युक्तं-क्रियावन्तः श्रोत्रियाः ब्रह्मनिष्ठाः स्वयं
जुह्वते एकपि भद्रयन्तः । तेषां एव एतां ब्रह्मविद्यां वदेत, शिरोव्रतं
विधिवद् यैस्तु चीर्णम् इति ॥ १० ॥

તત્=તે એતત્=આ ક્રયા=મંત્રથી અભ્યુક્તં=કહેવામાં આવ્યું છે.
ક્રિયાવન્તઃ=જે કર્તવ્યજુદ્ધિથી સર્વ કર્મોને કરવાવાળા, શ્રોત્રિયાઃ=
વેદ આદિ સમસ્ત વિદ્યાઓના જાણકાર બ્રહ્મનિષ્ઠાઃ=બ્રહ્માં મનની અચળ
સ્થિતિવાળા છે અને યદ્યવન્તઃ=શ્રદ્ધાથી ભરપૂર હોઈને પ્રતિદિન સ્વયં=
જાતે દર્શન=અગ્નિમાં જુહવે=હોમ કરે છે. તુ=નિઃસન્દેહ ચૈ=જેઓએ
વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે શિરોવ્રતં=મૌલિક નિયમોને વિધિવત્=વિધિપૂર્વક ચીર્ણં=પૂરા કર્યા
છે તેવામેવ=તેઓને જ એતાં=આ બ્રહ્મવિદ્યાં=બ્રહ્મવિદ્યા વદેત=કહેવું જોઈએ ॥૧૦॥

તે આ ક્રયામન્ત્રે કહ્યું છે-“જે કર્મચોગીઓ શ્રોત્રિયો બ્રહ્મનિષ્ઠો જાતે
શ્રદ્ધાથી ભરપૂર અગ્નિમાં હોમ કરે છે, નિઃસન્દેહ જેઓએ વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે મૌલિક
પ્રતોને વિધિપૂર્વક પૂરાં આપ્યાં હોય તેઓને જ આ બ્રહ્મવિદ્યા કહે”-અસ. ॥૧૦॥

આ વાતમાં વૈદિક પ્રમાણ ટાંકતાં ઋષિ કહે છે કે શિષ્ય! આ વિદ્યા કોને આપવી? આ કાચો પારો છે. સિંહણતું દૂધ છે. આથી આ વિદ્યાનો જે અધિકારી હોય તેને જ એ આપવી. અર્થાત્ જે ક્રિયાવાન છે-નિષ્કામ કર્મયોગી છે-વિદ્વાન છે-વેદનિષ્ઠ છે-એક પરમદૃષ્ટ પરમાત્માને શ્રદ્ધાપૂર્વક સર્વસ્વનો હોમ આપી દેવા તૈયાર છે-જેણે આ વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવાના મૌલિક નિયમો-અદ્વિસા-સત્ય-અહ્યાયર્થ વગેરેનું વિધિપૂર્વક પાલન કર્યું છે, તેનાઓને જ આ વિદ્યા દે. અર્થાત્ પરમાત્મવિદ્યા અધિકારીને જ જરૂરી હોવાથી સાધન સંપત્તિ રહિત હોઇને જે અનધિકારી છે તેને ન આપવી. સાધન સંપત્તને આપેલી આ વિદ્યા-પુષ્પિત પશ્કવિત-શ્લિષ્ઠ યાચ છે. સાધનરહિતને આપેલી આ વિદ્યા આપનાર અને લેનાર બન્નેનું જીવન બગાડે છે ॥ ૧૦ ॥

तत् एतत् सत्यं ऋषिः अंगिराः पुरा उवाच-न एतत् अर्चोर्णवतः अधीते । नमः परमऋषिभ्यः नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

તત્=તે એતત્=આ સત્ય=સત્ય અંગિરાઃ ઋષિઃ=અંગિરા ઋષિએ પુરા=પહેલાં ઉવાચ=કહ્યું છે. એતત્=એને અર્ચોર્ણવતઃ=અપૂર્ણ વતવાળો ન અધીતે=નથી ભણી શકતો. નમઃ=નમસ્કાર હો. પરમઋષિભ્યઃ=પરમ ઋષિઓને નમઃ=નમસ્કાર હો. પરમઋષિભ્યઃ=પરમ ઋષિઓને. ॥ ૧૧ ॥

તે આ સત્ય પહેલાં અંગિરા ઋષિએ કહ્યું હતું અને એને અપૂર્ણવતી પુરુષ નથી ભણી શકતો. વન્દન હો પરમઋષિઓને-વન્દન હો પરમઋષિઓને. ॥ ૧૧ ॥

સાધનસંપત્તિના સંગ્રહ ઉપર જ છેવટે સપ્રમાણ બાર મૂકતાં ભગવતી શ્રુતિ ઉપસંહાર કરે છે કે તે આ સત્ય અંગિરા ઋષિએ પહેલાં કહ્યું હતું. કયું સત્ય? તે આ કે આ વિદ્યાને અચીર્ણવતી-એટલે કે જેણે અહ્યાયર્થની પ્રાપ્તિ માટેના જે ધ્રુવ નિયમો છે-દીક્ષાઓ છે તેનું પાલન-સેવન નથી કર્યું તેને ન ભણાવવી. આ પરમ સત્ય બધાના હૃદયમાં ફરે તો કેવું સારું? પરમાત્મા કંઈ ભાગી જતા નથી. સાધનસંપત્તિનો વિરહ હોવાથી પરમાત્મા છે છતાં પકડાતા નથી. આ કંઈ જેવું તેવું સત્ય નથી. આ પાયાનું સત્ય છે! આમ ચીર્ણવતીને જ આ વિદ્યા ફળદાયી થાય છે એવું છેવટેનું વિધાન કરી અહ્યાયર્થની સમાપ્તિ કરી છેવટે કૃતાર્થ અને કૃતઃ શિષ્ય વિદ્યાનો ખીજો કાર્ષ્ણ્ય બદલો દેવો અશક્ય હોવાથી કૃતાર્થ ગુરુના ચરણમાં અંજલિ આપતાં કહે છે કે "નમઃ પરમઋષિભ્યઃ નમઃ પરમઋષિભ્યઃ"=દુનિયાના તમામ શ્રેષ્ઠ દૃષ્ટાઓને અમારા શિષ્યભાવી આત્માઓના વન્દન હો. વન્દન હો. આપણે પણ તેવા પરમઋષિઓના પરમઋષિ પરમાત્માને ભક્તિભાવે વન્દન કરી વિરમીએ ॥૧૧॥

॥ इति तृतीयमुण्डके तृतीयः खण्डः ॥

॥ ❀ મંદ્રંકર્ણેભિઃ ઇતિ શાન્તિપાઠઃ ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

Bihar School of Yoga

Ganga Darshan, Munger, Bihar 811201

भाण्डूकयोपनिषद्

॥ શાન્તિપાઠઃ ॥

ॐ ભદ્ર કર્णेભિઃ શૃણુયામ દેવાઃ ! ભદ્રં પદ્યેમ અક્ષિભિઃ
યજત્રાઃ ! । સ્થિરૈઃ ંગૈઃ તુષ્ટુર્વાસઃ તનૂમિઃ વ્યશીમ દેવહિતં યદાયુઃ ।
સ્વસ્તિ નઃ હન્દ્રઃ વૃદ્ધશ્રવાઃ । સ્વસ્તિ નઃ પૂષા શિશ્વવેદાઃ । સ્વસ્તિ
નઃ તાર્ક્યઃ અરિષ્ટનેમિઃ । સ્વસ્તિ નઃ વૃહસ્પતિઃ દધાતુ ॥
ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

॥ અથ માણ્ડૂક્યોપનિષત્ ॥

‘ઓમ્’ इति एतत् अक्षरं इदं सर्वम् । तस्य उपव्याख्यानम्-
भूत भवद् भविष्यद् इति, सर्वं ओंकार एव । यत् च अन्यत्
त्रिकालातीतं, तद् अपि ओंकारः एव ॥ १ ॥

ઓમ્=ઓમ્ इति=એવે। एतत्=આ अक्षरं=અક્ષર જ इदं=આ सर्वं=અધુ
છે, तस्य=तेनु' उपव्याख्यानं=સંક્ષેપમાં व्याખ्यान કરવામાં આવે છે, भूतं=भूत
भवत्=वर्तमान तथा भविष्यत्=अविष्यत् જે કંઈ છે તે इति=आ सर्वं=अधु
ओंकार=ओंकार एव=निश्चय છે. ओंकारं वाच्य होवाते क्षीधे ओंकार ज છે
च=अने यत्=ने अन्यत्=એના सिवायનું त्रिकालातीतं=ત્રણે કાલથી પર છે
तत्=ते अपि=પણુ एव=निश्चय ओंकार=ओंकार-ओंकारं वाच्य होवाथी
ओंकार છે.

‘ઓમ’ એવે। આ અક્ષર જ, આ અધુ’ છે. તેનું સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યાન કરવામાં
આવે છે. “ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન, જે કંઈ છે તે આ અધુ”, નિશ્ચય, ઓંકાર છે,
અને જે એના સિવાયનું ત્રણે કાલથી પર છે તે પણ નિશ્ચય ઓંકાર છે.” ॥ ૧ ॥

શાન્તિ મન્ત્રનું ભાષ્ય આગળ આપેલું હોવાથી પુનરાવર્તન, કયું
નથી. “ માણ્ડૂક્ય ” નામ, મણ્ડૂક નામના ઋષિનું આ દર્શન હોવાથી પ્રકૃતું
છે. તમામ ઉપનિષદોમાં માણ્ડૂક્ય ઉપનિષત્ દ્વંકમાં દ્વંક-ગૂઠમાં ગૂઠ અને
વેદાન્તવિચારના સારરૂપ છે. “માણ્ડૂક્યમેકમેવાલં મુમુક્ષુર્નાં મુમુક્ષુ” આ વાચ્ય પૂર્વ
મીમાંસકોના આ ઉપનિષદ પ્રત્યેના જીડા આદરનું સૂચક છે. ગૌડપાદાચાર્ય

જેવા વેદાન્તના મહાન આચાર્યે પણ પોતાના અગ્નિવાદના મંડાણ માટે આ ઉપનિષદને પાધાર્પ ગણ્યું છે. આ ઉપરથી આ કલેવરે નાનાં ઉપનિષદની મહત્તા, તથા લવ્યતાનો રહેજો ખ્યાલ આવશે. આ કૂટ-ગૂઢાર્થ પરિપૂર્ણ અને વિચારોદાર ઉપનિષદ ઉપર સ્વાન્તરતોષ માટે લાખ્ય રચવા કટિબદ્ધ એવા અમોને પરમ ગુરુ પરમાત્માનો અનુગ્રહ હો. ગુરુદેવની કૃપા હો, તમામ સંતોનો આશીર્વાદ હો.

લગવાન વ્યાસદેવ યોગસૂત્ર ઉપરના પોતાના લાખ્યમાં આધ્યાત્મશાસ્ત્રમાત્રના પ્રયોજનનો ઉદ્દેશ કરતાં કહે છે:-

યથા ચિકિત્સાશાસ્ત્રં ચતુર્વ્યૂહં-રોગઃ રોગહેતુઃ આરોગ્યં મૈપજ્યં ઇતિ, एवं इदं अपि शास्त्रं चतुर्व्यूहं एव । तद् यथा संसारः, संसारहेतुः, मोक्षः, मोक्षोपायः इति । तत्र दुःखबहुलः संसारः हेयः । प्रधानपुरुषयोः संयोगः हेयहेतुः । संयोगस्य आत्यन्तिकी निवृत्तिः हानम् । हानोपायः सम्यक् दर्शनम् ।

આ લાખ્ય કડિઓનો અર્થ નીચે મુજબનો થાય છે. જેમ ચિકિત્સા શાસ્ત્ર=વૈદક શાસ્ત્ર ચાર વ્યૂહવાળું છે. એટલે રોગ, રોગનું કારણ, આરોગ્ય અને દવા-એ ચાર મોરચાવાળું છે. તેમ આ આધ્યાત્મશાસ્ત્ર પણ ચાર વ્યૂહવાળું જ છે. જેમકે સંસાર, સંસારનું કારણ, મોક્ષ અને મોક્ષનો ઉપાય. આ ચારમાં સંસાર=અવરોગ, દુઃખબહુલ-દુઃખપ્રધાન હોઇને દૂર કરવા યોગ્ય=ત્યાજ્ય છે. ત્યાજ્ય એવો જે સંસાર-હેય સંસાર-તેનું કારણ પ્રધાન પુરુષનો એટલે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંયોગ છે. એ પ્રધાન અને પુરુષના સંયોગની છેવટની નિવૃત્તિ એટલે હાન એટલે કે મોક્ષ છે. અને સમ્યક્દર્શન-તત્ત્વજ્ઞાન એ હાનનો એટલે કે મોક્ષનો ઉપાય છે. અર્થાત્ વિવેકી પુરુષને માટે દુઃખપ્રચુર સંસાર ત્યાજ્ય છે. એ ત્યાજ્ય સંસારનું કારણ પ્રકૃતિ પુરુષનો આવિષ્ક સંયોગ છે. એટલે કે અજ્ઞાનને લાગેને પ્રકૃતિ અને પુરુષની જે ભેજસેજ ઘર્ષ ગઇ છે, એક બીજાના ગુણો અને ધર્મોનું જે અન્યોન્યના ઉપર આરોપણ થયું છે તે છે. આ અજ્ઞાનની છેવટની નિવૃત્તિનું નામ મોક્ષ છે. અને અજ્ઞાનનું વિરોધી જ્ઞાન હોઇને જ્ઞાનથી-સાચા જ્ઞાનથી જ અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે. અર્થાત્ વિવેકી પુરુષને માટે સમ્યક્જ્ઞાન સિવાય શરણું નથી. આ સમ્યક્જ્ઞાન એટલે શું એનો ઉદ્દેશ કરતાં લગવાન વ્યાસદેવ કહે છે કે:-

તત્ર હાતુઃ સ્વરૂપં ઉપાદેયં વા હેયં વા ન ભવિતું વર્હતિ ઇતિ । હાને સત્ય ઉચ્છેદવાદપ્રસંગઃ ઉપાદાને ચ હેતુવાદઃ । અમયપ્રત્યારબ્યાને શાશ્વતવાદઃ ઇતિ એતત્ સમ્યગ્દર્શનમ્ ॥ (યો. મા. ૩૫-૨)

અર્થાત્ હાતુઃ-આત્માનું સ્વરૂપ=નિજરૂપ-પોતાનું અખાધિત-અનારોપિત નિજરૂપ, ઉપાદેય કે હેય હોયું-એટલે લેવું કે ત્યાગવું સંભવી શકતું નથી. એટલે કે આત્માનું સ્વરૂપ નવું ઉપજતું નથી કે નાશ પામતું નથી. સ્વરૂપનું જો હાન-ત્યાગ થતો હોય તો તો આત્માના નાશનો પ્રસંગ આવી ઉભો રહે. અને આત્માનો ઉચ્છેદ જો મોક્ષ હોય તો તે મોક્ષની કશી કિંમત નથી. કેમકે મોક્ષનો અધિકારી જો નાશ પામતો હોય તો તે મોક્ષ ન સમજાય એવું છે. આત્માને નવું મોક્ષ ક્યાંકથી બક્ષીસમાં પણ મળતું નથી, જો આત્માનું મોક્ષ આગનુક હોય તો તો હેતુવાદ-કાર્યકારણનો ભાવ આવીને ઉભો. એટલે કે આત્માનો મોક્ષ જો ક્યાંકથી ઉદ્ભવતો હોય તો જો ઉપજે તે કાર્ય હોઇને જરૂર નાશ પામે જ. અને જો મોક્ષ નાશ પામે એવું હોય તે મોક્ષ પણ નકામું જ છે. આથી આત્માની સ્વરૂપાવસ્થિતિરૂપ મુક્તિ નથી ઉપજતી કે નથી તો નાશ પામતી. અર્થાત્ આત્મા નિત્ય શુદ્ધ શુદ્ધ-મુક્ત-સ્વભાવ જ છે, એ જોતું-આત્માની સ્વરૂપાવસ્થિતિનો સાક્ષાત્કાર કરવો એવું જ નામ મોક્ષ છે. એવું જ નામ સમ્યક્દર્શન છે. આ સમ્યક્દર્શન-આત્મા જેવો છે તેવો તેને અનુભવવો-એ જ અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાત્રનો એકમાત્ર ઉદ્દેશ છે. આ આત્માનું નિજરૂપનું દર્શન એ માણસકોપનિષદનો વિષય છે. સાધનસંપન્ન પુરૂષ, આ ઉપનિષદનાં જ્ઞાનના અવલંબે આત્મામાં આરોપિત સંસારને સાદુ કરીને સ્વરૂપપ્રતિષ્ઠાથી મોક્ષસુખનો નિત્યાનુભવ કરે છે. આ શિવસ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠા પામવા માટે આત્માને લગતું તત્ત્વજ્ઞાન આપવાની ભૂમિકા રચતાં મંદૂક ઋષિ પોતાનાં દર્શનની શરૂઆત કરે છે કે ‘હ્રીં’ એવો આ અક્ષર જ આ બધું છે. ‘હ્રીં’ એ પરમાત્માનું નામ છે. જે જોતું નામ તે તેનાથી જુદો હોઈ શકતો નથી. અર્થાત્ નામ અને નામી બન્ને એક જ છે. તેમાં પણ નામ ગૌણ છે અને નામી પ્રધાન છે. પણ વ્યવહારમાં નામ દ્વારા જ નામીનો ઉલ્લેખ થતો હોવાથી ઋષિ કહે છે કે ‘હ્રીં’ એ જ આ બધું છે. અર્થાત્ આ બધું=જે કંઈ આપણા લૌકિક અનુભવમાં નામરૂપાત્મક જગત આવે છે તે બધુંય પરમાત્મા જ છે. અર્થાત્ નામરૂપાત્મક જે જગત આપણને પ્રતિત થાય છે-જેની આપણને અસ્તિ લાગે છે તે અસ્તિ માત્ર પરમાત્માની જ છે । પરમાત્માની બૃહદ્ અસ્તિતું, નામરૂપાત્મક જગત એક

પ્રતીકભાવ છે! ‘ઐ’ આ બધું છે-આ સ્વવાક્યનું ઋપિ સંક્ષેપમાં લાખ્ય કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરતાં કહે છે. તત્ત્વ ઉપવ્યાખ્યાન; તે ઈકારનું ૨૫૯ ૨૫૯ પૂર્ણ વ્યાખ્યાન અમો કરી છીએ. એ લાખ્ય કયું? તો ઋપિ કહે છે ભૂત વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ ત્રણે કાળથી મર્યાદિત ને કાંઇ છે-અર્થાત્ ત્રિકાળ મર્યાદિત નામરૂપાત્મક જગત એ નિશ્ચય ઈકાર જ છે. એટલું જ નહીં પણ ત્રણ કાળથી પર, કાળકલ્પનાનું પણ કારણ ને પ્રકૃતિ છે તે પ્રકૃતિ પણ ઈકાર જ છે. અર્થાત્ દૂંકમાં પ્રકૃતિ અને તેના તમામ વિકારો પરમાત્માની સત્તાને લઇને સત્તાવાળા છે. પરમાત્માને આધારે દેહલાં છે. પરમાત્માના જ સદંશના એ બધાં વાહક છે. પરમાત્મા જ પોતાની અચિન્ત્ય-વિશ્વવા શક્તિ=પ્રકૃતિ અને તેના અનન્ત પરિવાર રૂપે પ્રતિત થાય છે. અને પરમાત્મા પ્રણવવાચ્ય હોવાથી પ્રણવ જ આ બધું છે. ॥ ૧ ॥

सर्वं हि एतत् ब्रह्म । अयं आत्मा ब्रह्म । सोऽयं आत्मा चतुष्पाद् ॥२॥

एतत्=આ સર્વ=બધું હિ=જ બ્રહ્મ=બ્રહ્મ છે. અયं=આ-શરીરની અંદર-હૃદયમાં રહેલો આત્મા=આત્મા બ્રહ્મ=બ્રહ્મ છે. स=તે અयं=આ આત્મા=આત્મા चतुष्पाद्=રૂપિયાની માફક, ચાર પગવાળો છે.

આ બધું જ બ્રહ્મ છે. આ આત્મા બ્રહ્મ છે. તે આ આત્મા, (રૂપિયાની માફક) ચાર પગવાળો છે. ॥ ૨ ॥

આગતા મન્ત્રમાં આ બધું પરમાત્મારૂપ છે એમ કહ્યું. પણ આટલાથી જ અર્થ સરતો નથી. આ બધું પરમાત્મારૂપ છે, એમ કહેનાં તો સંભવ છે કે પરમાત્મા એ બધાં ઉપરાંત પણ કશું હોઈ શકે! આ શંકાની નિવૃત્તિ કરતાં ખીળ મન્ત્રમાં કહે છે કે જેમ આ બધું પરમાત્મારૂપ છે તેમ પરમાત્મા પણ આ બધારૂપ છે. અર્થાત્ વાચ્ય અને વાચક અભિન્ન છે પરમાત્મા અને નામરૂપાત્મક જગત અભિન્ન છે! પરમાત્મા જ કોઇ અકળ રીતે નામરૂપાત્મક થઇને ચમકી રહ્યા છે. એ નામરૂપાત્મક સ્વરૂપે કેમ વર્તી રહ્યા છે એ સંસારદશામાં અતિપ્રશ્ન છે! આમ પ્રકૃતિ અને તેનો પરિવાર જેમ, પરમાત્માથી અભિન્ન છે તેમ આ આત્મા. શ્રુતિ માતા ‘આ’ સર્વનામથી

જીવ અને પરમાત્મા અલિન છે અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને તેના પરિવારમાં જેમ પરમાત્માનો સદંશ છે તેમ જીવાત્મામાં પણ તેનો સચ્ચિદંશ છે. પરમાત્માનો આનંદાંશ પ્રકૃતિમાં અને જીવાત્મામાં તે જીવાત્મા રહે ત્યાં સુધી, અનુદ્ભૂત-અપ્રગટ-તિરોહિત અવસ્થામાં રહે છે. અર્થાત્ જ્યારે જીવમાંથી તેને જીવરૂપ બનાવતાં નિમિત્તોનો અભાવ થાય છે ત્યારે તેને પોતાના જ સ્વરૂપભૂત સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે. આમ અત્યાર સુધીમાં શ્રુતિએ પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્ને પરમાત્માનાં જ રૂપ છે એમ કહ્યું તેમાં પ્રકૃતિ ભોગ્ય હોઇને ત્યાજ્ય છે, અને પરમાત્મા એ જીવનું મૂળ સ્વરૂપ હોઇને તેનો ઉદ્ધાર કરવો એ યોગ્ય છે. અર્થાત્ સંસારદશામાં પરમાત્માની ભોગ્ય શક્તિના કંઠમાં પડેલા જીવનો તેમાંથી ઉદ્ધાર કરી પરમ સ્વરૂપમાં તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવવી જોઇએ એવો શ્રુતિનો અહીં ધ્વનિ છે અને આથી જ “અયમાત્મા બ્રહ્મ” કહીને આત્મા એ પરમાત્મા જ છે એવું, અંગુલિનિર્દેશપૂર્વક શ્રુતિ બેમાન જીવને પોતાના સ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવે છે. આ આત્મા બ્રહ્મસ્વરૂપ છે એવું પ્રતિપાદન એ હવે ઉત્તરમંથનું પ્રયોજન છે. આત્મા બ્રહ્મ એ ક્યારે જણાય ? તો આત્મામાં-જીવાત્મામાં જે અધ્યારોપિત સંસાર છે, અવિદ્યાને કાઢીને ઉપજતો જે સંસારનો કાલાહલ છે, તેનો જે અપવાદ કરવામાં આવે તો, આથી હવે આગળ આત્માની ચાર-અવસ્થાનો-સપિ-ઉદ્દેશ્ય-કરશે. અને એ ચારમાં આત્માની પોતાની મૂળ સ્વાભાવિક સ્થિતિ કઈ છે તે બતાવી તેની આગ-તુક-અસ્વાભાવિક અવસ્થાનો પ્રતિષેધ કરી, જીવને તેના શિવસ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત કરશે. આ ઉદ્દેશને ખ્યાતમાં રાખી શ્રુતિ કહે છે કે તે આ આત્મા ચાર પગવાળો છે. આ ચાર પગો ગાળના ચાર પગ જેવા નથી. પણ રૂપીઆના ચાર પગ-ચાર પાવલી જેવા ચાર પગો છે. અર્થાત્ પગથી જેમ માણસ પ્રતિષ્ઠિત રહે છે, ઉભો રહે છે તેમ આ ચાર અવસ્થામાં, આત્મા ઉભો હોવાથી=સંસારમાં ઉભો રહેતો હોવાથી એ ચાર અવસ્થાને ચાર પાદ કલ્પવામાં આવે છે. તેમાં પહેલાં ત્રણ પાદો અસત્ છે. છેલ્લો પાદ એની સાચી પ્રતિષ્ઠા એટલું સમજ લેવું. ॥ ૨ ॥

જાગરિતસ્થાનઃ, બહિઃ પ્રજ્ઞઃ, સપ્તાંગઃ, ઇકોનવિંશતિમુક્તઃ,
સ્થૂલભુગ્, વૈશ્વાનરઃ પ્રથમઃ પાદઃ ॥ ૩ ॥

જાગરિતસ્થાનઃ=જાગરિત જેનું સ્થાન છે, બહિઃ પ્રજ્ઞ=બહાર-બાહ્ય પદાર્થોમાં જેની પ્રજ્ઞ-જ્ઞાન છે, જે સપ્તાંગઃ=સાત અંગોવાળો છે ઇકોનવિંશતિમુક્તઃ=

ઓગણીસ મુખવાળો સ્થૂલમુક્ત-સ્થૂલ પદાર્થોની, બોગવનાર-અનુભવનાર છે તે વૈશ્વાનરઃ=વૈશ્વાનર પ્રથમઃ=પહેલો પાદઃ=પાદ-પગ છે.

‘નગરિત જેનું’ સ્થાન છે, બહારના પદાર્થોમાં જેની પ્રજ્ઞા છે, જે સાત અંગોવાળો છે, જે ઓગણીસ મુખવાળો છે, સ્થૂલ પદાર્થોનો ભોક્તા છે તે વૈશ્વાનર પહેલો પાદ છે. ॥ ૩ ॥

‘ઓમ’ એ અક્ષર-વર્ણનો વાચ્ય=અર્થ જે બ્રહ્મ, તેનું ખીજું નામ આત્મા છે. શરીરના સંબંધથી એ જ આત્માનું નામ જીવાત્મા અને જગતના સંબંધથી ઇશ્વરાત્મા છે. સ્થૂલ શરીરની માફક સ્થૂલ જગત ઇશ્વરાત્માની જગત અવસ્થા, સૂક્ષ્મ શરીરની માફક સૂક્ષ્મ જગત સ્વપ્ન અવસ્થા, અને કારણ શરીરની માફક અવ્યાકૃત જગત ઇશ્વરાત્માની સુષુપ્તિ અવસ્થા છે. જગત અવસ્થાવાળા જીવાત્માનું નામ વિશ્વ અને ઇશ્વરાત્માનું નામ વૈશ્વાનર છે. આટલો બેમાં ભેદ છે. ‘નગરિત અવસ્થાવાળા જીવાત્માનું એક માથું’, બે હાથ, બે જાંઘ, અને શરીરનો ઊંધ્વભાગ તથા બધોવાગ એ સાત અંગો છે તથા નગરિત અવસ્થાવાળા ઇશ્વરાત્માના ત્રણે ભોદા તથા ચારે દિશાઓ-એ સાત અંગ છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ પ્રાણ, તથા મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર આ ઓગણીસ જીવાત્માના તથા બાર માસ, પાંચ ઋતુ. અને બે અયન એ ઓગણીસ ઇશ્વરાત્માના મુખ છે.

આગતા મન્ત્રમાં આ બધું-પ્રત્યક્ષ દેખાતું- જગત બ્રહ્મ છે, અને પ્રત્યેક પ્રાણીની હૃદયગ્રંથીમાં રહેલો પ્રત્યગાત્મા પણ બ્રહ્મ છે એમ ક્રપિએ જણાવ્યું. આ પ્રત્યગાત્માની ચાર અવસ્થા છે એમ અને ચતુષ્પાદ-ચાર પગોવાળો કહી સૂચવ્યું. તો એ ચતુષ્પાદ આત્માનો પહેલો પાદ કયો છે? એ પહેલા પાદનું એટલે કે જગત અવસ્થાનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કરતાં ક્રપિ કહે છે કે વૈશ્વાનર એ ચતુષ્પાદ આત્માનો પહેલો પાદ છે. અર્થાત્ જગત અવસ્થાનો અભિમાની જીવ ‘વૈશ્વાનર’ નામની વિશિષ્ટ સંજ્ઞાથી ઓળખાય છે. આ વૈશ્વાનરનું સ્થાન=નિવાસસ્થાન=રહેઠાણ જગત અવસ્થા છે. જગત અવસ્થા એટલે તે અવસ્થા કે જેમાં ઇન્દ્રિયો, મન, અંતઃકરણ વગેરે બધાં અંતર્બાહ્ય કરણો પોતપોતાની એટા કરતાં હોય. જે અવસ્થામાં જીવ કાન દ્વારા સાંભળે, આંખ દ્વારા જુવે, ચામડી દ્વારા સ્પર્શ અનુભવે, વાણી દ્વારા બોલે, મન દ્વારા સંકલ્પે, અહંકાર દ્વારા અહંકાર કરે-આમ તે

તે ઇન્દ્રિય-સાધન ઉપર આરંભ થઈને તે તે ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ કરી તે તે પ્રવૃત્તિને આત્મસંમવાચી કરે તે અવસ્થાને જગૃત કહેવામાં આવે છે. અને સમસ્ત જગતના તમામ જીવોનો જગૃત અવસ્થામાં આ એક જ સાધારણ કાર્યક્રમ છે. આથી જગૃત અવસ્થા એ જન માટેનું વિહાર અને નિવાસસ્થાન છે અને આથી જ જગૃતલિંગોની વૈશ્વનારને ઋષિ જગરિત સ્થાનવાળો કહે છે.

વળી આ જગરિત સ્થાનવાળો જન જગૃત અવસ્થામાં ધંધો શું કરે છે તે સૂચવતાં એક જ વિશેષણમાં એની પ્રવૃત્તિને સમેટી લેતાં કહે છે કે. " વહિઃપ્રસઃ " = નિદારના પદાર્થોમાં-ભાનવાળો-છે. અર્થાત્ જગૃત અવસ્થાનાં અભિમાની જીવને પોતાની જાનને-હોદ્દા બાકીનું-બધું જ્ઞાન હોય છે. પોતે કોણ એટલી જ તેને ખબર નથી. આ સિવાયનું બધું જ્ઞાન તેને હોય છે. અને આ એક કશું કયા છે. માણસને તે કોણ છે એટલી જ ખબર ન હોય અને તે સિવાયની બધી ખબર હોય તેથી તેનો દહાડો વળતો નથી. જીવનનું રક્ષણ તો પોતાને વિષે સંમ્પૂર્ણ જાણ મેળવવામાં છે. અર્થાત્ માણસને સ્વરૂપ જાણવા જેવું-છે. અને એટલું જ એને ખબર નથી. આથી તે જાણવા જેવું તેટલું જ ન જાણતો હોય. અને જે ન જાણે તો એ કાંઈ વાંધો નથી એવું બધું જ જાણતો હોઈને એવો જીવાત્મા દવાપાત્ર છે! આમ બાહ્ય વિષયોના અપાર જ્ઞાનથી અચિત્ત-જીવાત્મા સ્વરૂપ વિષે એમાત્ર હોવાંથી બદ્ધિમગ્ન છે. અને આથી જ તેની જીવનભર કશું-દશા થાય છે. આમ જગૃત અવસ્થાનો બદ્ધિમગ્ન આત્મા સ્વરૂપ વિષે ગાંઠિય હોઈને દયનીય છે એવું અહીં સૂચન છે. આ જગરિત સ્થાનવાળો અને બદ્ધિમગ્ન આત્માના સાત અંગો છે. સાત અવયવો છે! આ સાતે અવયવો તોષમાં આપ્યા છે. મૂળમાં નિરવયવ આત્માને અવયવવાળા થવું પડે. એ જ એવું અધઃપતન છે! આમ સમાંગ આત્મા મેલાન હોવાથી તેને સમાન કરવો જ રહ્યો અને તેની મૂળ અવસ્થા નિરવયવ-મુક્તાવસ્થા માટે યત્નથીજ રહેવું ઘટે એવો ધ્વનિ છે. વળી એ જગૃત અભિમાની, બદ્ધિમગ્ન અને સમાંગ આત્માના ઓગણીસ મુખો છે. મુખ એટલે જ્ઞાનનાં-દારો છે. નિદારના જગતનું જેટલું જ્ઞાન, તે તમામ જ્ઞાન મેળવવાનાં જે સાધનો-ઇન્દ્રિયો, તે ઇન્દ્રિયોથી દારવાળો આ આત્મા છે! અર્થાત્ એને ઓગણીસ મુખો છે એ પણ એક અવિદ્યાની જ મોંકાણ છે! મૂળમાં જે જેની સંપત્તિ જ નથી પણ વિપત્તિ જ છે, તે તેને જીવનભર મળે તો તેના દુઃખનો પાર ક્યાં? ઇન્દ્રિય વગેરે પ્રજુદ્ધ દ્રષ્ટિએ જીવની નિપત્તિ જ છે. એ વિપત્તિ એને જીવનભર સહેલી પડે એ સ્વમાની આત્માને માટે

‘વૈરાગ્યનું’ કારણ હોવું ઘટે. એ વૈરાગ્યનું કારણ થવું નથી એ જીવની ગાંઠ બેલાનતા અને અનન્ય નફફટાઈ બતાવે છે ! આવો જગત્પ્રધાની અદિષ્ટ સમાંગ અને ઓગણીસ મુખો આત્મા જીવનભર “સ્થૂલભુક્” રહે છે. અર્થાત્ સ્થૂલ પદાર્થોનો તે સેવક રહે છે ! પદાર્થો બોગવવાને માટે નથી સરખયા પણ જીવને વિરાગ આણવા માટે અને તે દ્વારા જાતને જગત કરવા સરખયા છે. પણ જીવ ધન્વિયો વગેરેના દ્વંદ્વમાં પડી, રાતદિન, વિચારદ્રષ્ટિએ નીરસ-રસહીન-શેરડીના કુથા જેવા પદાર્થોને ચૂસવામાં જ રોકાયેલ રહે છે ! કૂતરું જેમ હાડકું ચાવે અને પોતાના જ જડબામાંથી ઝરતાં લોહીનો સ્વાદ લેતાં હાડકાનો એ રસ છે એમ માની હાડકાનું શોષણ ચાલુ રાખે છે તેમ અજ્ઞાનને લાગે કૂતરાવૃત્તિ સેવતો જીવ પદાર્થોને ચાખતો અને ચાવતો રહે છે ! છતાં તેને તેમ કરવામાં કંટાળો, જીગૃહ્સા કે ધૂણા છૂટતી નથી. બેશરમની માફક તે ઈશ્વરના દેખતાં પણ એ કરતાં અવકાતો નથી. અજ્ઞાનની મહામોહકારિણી શક્તિ એને એટલી તો દુદ્ધ બનાવી દે છે કે કવિની ભાષામાં કહીએ તો—

કૃમિગુલ્લિતં લાલાકિલ્બંધિગન્ધિ જીગૃહ્સિતં, નિરુપમાસં પ્રીત્યા શ્વાદન્નરાસિ
નિરામિષમ્ ॥ સુરપતિમપિ શ્વા પાર્શ્વસ્થં વિલોક્ય ન શંકતે ! ન હિ ગણયતિ
શુદ્ધો જન્તુઃ પરિગ્રહફલ્યુતામ્ ! ! ॥

આવીં શ્વૃત્તિમાં તે મહાલે છે અને આ છે ‘સ્થૂલભુક્’ વિશેષણનું જીવનમાં સ્વારસ્ય અને વિનિયોગ !

આમ ચતુષ્પાદ આત્માનો પહેલો પાદ વિચાર કરતાં જીગૃહ્સા ઉપભવી એ પાદ વિનાનો થવામાં આત્માને પ્રેરનારો નિવડશે !

અહીં એક વાત નોંધી લેવા જેવી છે. વ્યક્તિમાં રુઢાચેલું આત્મ ચૈતન્ય-અહીં ત્રપિ વર્ણવે છે. અને સિદ્ધાંત એ છે કે જેવું પિંડે તેવું બ્રહ્માંડ ! પિંડનો જ અતિદેશ તે બ્રહ્માંડ છે. તો પિંડમાં નિમગ્ન આત્માની જેવી વલે થાય છે-ને જે અવસ્થાઓ છે, તે તે અવસ્થાઓ બ્રહ્માંડાત્માની પણ જાણવી. એટલે કે જીવની જેમ ત્રણ અવસ્થાઓ છે તેમ ઈશ્વરાત્મા-સમષ્ટિના આત્માની પણ ત્રણ અવસ્થાઓ કલ્પી છે. એ કલ્પના પાછળ પિંડ બ્રહ્માંડની પારમાર્થિક એકતા સાધવાનો જ હેતુ છે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ આત્માઓની તે તે અવસ્થામાં જે વિશિષ્ટ સંસાર છે તે નોંધમાં આપેલી છે. જે જાતને વિષે અબ્રાન્ત જ્ઞાન મેળવશે તે સમસ્ત જગતને લગતું અબ્રાન્ત

જ્ઞાન પણ મેળવશે. આમ જીવંતી જાગૃત અવસ્થા એ તમામ હોવાની-સમષ્ટિની અવસ્થા છે. એટલે જીવંતી જે વલે' તે જ સંસાર સમસ્તની વલે છે. ॥ ૩ ॥

સ્વપ્નસ્થાનઃ અન્તઃપ્રશ્નઃ સપ્તાંગઃ એકોનવિંશતિમુલ્કઃ
પ્રવિવિક્તમુક્તૈઃસૌ તૈઃસૌ દ્વિતીયઃ પાદઃ ॥ ૪ ॥

સ્વપ્નસ્થાનઃ-સ્વપ્ન જેનું સ્થાન છે અન્તઃપ્રશ્નઃ=અંદર-શરીરની અંદર
સ્વપ્નના પદાર્થોમાં-જેનું જ્ઞાન-પ્રજ્ઞા છે. સપ્તાંગઃ=જે સાત અંગોવાળો છે.
એકોનવિંશતિમુલ્કઃ=ઓગણીસ મુખવાળો અને પ્રવિવિક્તમુક્તૈઃ=સૂક્ષ્મ પદાર્થોનો
ભોગવનારો છે તે તૈઃસૌ=તેજસ દ્વિતીયઃ=બીજો પાદઃ=પાદ-પગ છે.

સ્વપ્ન જેનું સ્થાન છે, અંદર જેની પ્રજ્ઞા છે, જે સાત અંગોવાળો છે,
ઓગણીસ મુખવાળો અને સૂક્ષ્મ પદાર્થોનો ભોગવનારો છે તે તેજસ બીજો પાદ છે. ॥૪॥

સ્વપ્ન સ્થાનીય જીવાત્માના પાંચ સૂક્ષ્મભૂતો, કર્મ તથા વાસના એ
સાત, તથા ઈશ્વરાત્માના પાંચ સૂક્ષ્મભૂત, અહંકાર અને મહત્ત્વ-એ સાત
અંગો છે. જાગૃત સ્થાનમાં જે ઓગણીસ મુખો છે, તે જ ઓગણીસ
મુખો જીવાત્મા અને ઈશ્વરાત્માના છે.

આમ આગલા મંત્રમાં આત્માની જાગૃત અવસ્થા, બદ્ધિમુખતા,
સચરીરતા, સાધનમયતા તથા રશૂલભોક્તૃભાવ બતાવ્યો. આત્માના મૂળ
સ્વરૂપમાં આ કશું નથી. મૂળ સ્વરૂપે એ ઇન્દ્રિયમાત્ર વિષયોના જગતમાં,
ઇન્દ્રિયો દ્વારા જાગૃતો નથી. પણ એ ચૈતન્યસ્વરૂપ હોવાથી દંભેશાં જ
જાગૃતો હોય છે. અવિદ્યાએ આણેલી અશિવતાનો એ ભોગ થઇ પડેલો
હોવાથી, એને આ સાંસારિક જાગૃત અવસ્થા અને તેનો બધો કારભાર
કરવો પડે છે. વિવેકીને માટે આ અમંગળ દશા હોવી રહી. કેમકે વિવેક
અસત્ય સાથે માંડવાળ કરવા અશક્ત છે. આથી આત્માની આવિષ્ટ જાગૃત
અવસ્થા અને એ અવસ્થાનો પ્રપંચ એને બહાની મારફત વળગેલો છે. એ
બહાને ફેડીને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં અવસ્થિત થવામાં પુરુષાર્થ છે. હવે
આ જાગૃત અવસ્થા સિવાયની પણ બીજી એ અવસ્થાઓ આત્માની છે અને
તે બંને પણ જાગૃતની મારફત જ અવિદ્યા ખગિત છે અને તેથી જ વિવેકીને
માટે ત્યાજ્ય છે. તેમાંની બીજી તે સ્વપ્નાવસ્થા છે. માણસને જાગૃત
અવસ્થામાં જે જે અનુભવો થાય છે તે તમામ અનુભવો માણસના ચિત્ત

અને ક્રમ અને વાસનાનો અભિમાની બને છે. ખસં. તેનું આ અભિમાન હોવું-સાતમાં આત્મીયતા હોવી-એ જ એને સાચું બનાવે છે. સમદિશ્વર= સુધરના આ સ્વપ્નાવસ્થામાં પંચ મહાભૂતો-અહંકાર અને મહતત્ત્વ એ સાત અંગો કહેવામાં છે। એ સ્વપ્નાભિમાનીને, જાગૃત અભિમાની છવનાં જે મુખો છે-જ્ઞાનનાં દ્વારો છે તે જ દ્વારો છે. કેમકે જાગૃતમાં મેળવેલા જ્ઞાનના સંસ્કારોજ આ અવસ્થામાં દેખાય છે. વળી આ સ્વપ્નાવસ્થાનીય, અંતઃપ્રજ્ઞ સક્ષાંગ અને જોગણીસ મુખો તૈજસ્ 'પ્રવિવિક્તભુક્' છે. એટલે કે સૂક્ષ્મ પદાર્થોનો જોગવનારો છે. 'પ્રવિવિક્ત' નો શબ્દાર્થ અત્યંત છૂટા પડેલો એવો થાય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં જે જોગ્ય પદાર્થો જણાય છે તે સાક્ષાત્ ત્યાં હોતા નથી પણ તે તે પદાર્થોના મનઃસંચિત સંસ્કારો જ પદાર્થરૂપે લાગે છે. આમ સાક્ષાત્ પદાર્થોથી સંસ્કારો છૂટા પડી ગયેલા હોઈને એ સંસ્કારોનો-બોક્તા "પ્રવિવિક્તભુક્" કહેવાય છે.

આમ આત્માર સુધીમાં મન્ત્રદષ્ટા ઋષિએ આત્માની જાગૃત અને સ્વપ્નાવસ્થા વર્ણવી. એ અવસ્થાઓ જોગ્ય હોવાથી આત્માથી જિન છે. પણ આત્મા જીધી સમજણને લઈને એ બન્નેને પોતાનામાં માની બેઠો છે. આથી વિપરીત સમજણને લઈને અતત્ત્વમાં તત્ત્વની જ્ઞાન્તિ ઉપજે છે અને જે જેનું મૂળમાં નથી જ, તે તેનું જાણે ચિરકાળનું-આત્મસમવાથી હોય-આત્માથી અવિભક્ત હોય એમ લાગે છે. આ બન્ને અવસ્થા આત્મામાં નથી એ જ જ્યારે પ્રમાણિક વિચાર દ્વારા નિર્ણય થાય છે ત્યારે એ બન્ને ઉપરથી છવ પોતાનું મમત્વ તોડી શિવસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે વધુ હાયક બનતો જ નાય છે. આ છે અહીં રહસ્ય. ॥ ૪ ॥

यत्र सुप्तः न कंचन कामं कामयते, न कंचन स्वप्नं पश्यति, तत् सुपुप्तम् । सुपुप्तस्थानः एकीभूतः प्रज्ञानधनः एव आनन्दमयः हि आनन्दमुक् चेतोमुखः प्राज्ञः 'सुतीयः पादः ॥ ५ ॥

યત્ર=જે અવસ્થામાં સુત્ત=સુતેલો અનુપ્પ કંચન=કોઈપણ કામ=પદાર્થને ન કામયતે=નથી ચાહતો, કંચન=કોઈપણ સ્વપ્ન=સ્વપ્નાને ન પડયતિ=નથી જોતો તત્=તેને સુપુત્તમ્=સુપુત્તિ કહે છે. સુપુત્તસ્થાન=સુપુત્તિ જેનું સ્થાન છે એકીભૂત=જે એકરૂપ થયેલો હોઈને એવ=એવલ પ્રજ્ઞાનધન=પ્રજ્ઞાનધન-જ્ઞાનનું

સ્વરૂપ છે, જે હિ=નિર્ધાય આનન્દમય=આનન્દરૂપ થઈ આનન્દમુક્ત=આનન્દનો ભોગવનારો અને ચેતોમુગ્ધ=કેવલ ચેતનારૂપી મુખવાળો છે તે પ્રાણ=પ્રાણ તૃતીય=ત્રીજો પાદ=પાદ છે. . . .

જે અવસ્થામાં સુતેલો પુરુષ કોઈપણ પદાર્થને ચાહતો નથી, કોઈપણ સ્વપ્નને જોતો નથી, તેને સુપુષ્પિ જેવું સ્થાન છે, જે એકરૂપ જેવો થઈ ગયેલો દોઈને કેવલ પ્રજ્ઞાનધન છે; જે નિશ્ચય આનન્દમય દોઈને આનન્દનો ભોક્તા છે, અને કેવલ ચેતનારૂપી મુખવાળો છે તે પ્રાણ ત્રીજો પાદ છે. ॥ ૫ ॥

આગલા અન્યમાં આત્માની જાગૃત અને સ્વપ્નાવસ્થાનો ઉલ્લેખ કર્યો. આત્માને સ્વરૂપે આ અવસ્થાઓ નથી. આથી આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે અંખતા પુરુષે આ બે અવસ્થાને વિવેકપૂર્વક પ્રેરતાનામાંથી ભૂંસવી રહી. જાગૃત અને સ્વપ્ન એ બે કાર્યાવસ્થા છે. એ બેનું મૂળ કારણ સુપુષ્પિ અવસ્થા છે. અર્થાત્ સુપુષ્પિ એ કારણાવસ્થા છે. એટલે કે એ અજ્ઞાનાવસ્થા છે. બીજના નાશથી જેમ અંકુરનો સ્વપ્નમેવ નાશ થાય છે તેમ અજ્ઞાનનો નાશ થતાં સ્વપ્નમેવ અજ્ઞાનમય અવસ્થાઓનો નાશ થાય છે. અજ્ઞાનનો નાશ જ્ઞાનાધીન છે. સ્વરૂપજ્ઞાનનો ઉદય થતાં સ્વરૂપના અજ્ઞાનનો નિરસ્કાર થાય છે. આથી હવે આત્માની સુપુષ્પિ અવસ્થાનું વર્ણન કરતાં અગિ કહે છે કે જે અવસ્થામાં સુતેલો પુરુષ કોઈપણ પદાર્થને ધૃષ્ટિતો નથી અને કોઈપણ સ્વપ્નને જોતો નથી, તે અવસ્થાને સુપુષ્પિ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ જાદ નિદ્રાની અવસ્થામાં પડેલો પુરુષ જાગૃતમાં જેમ અનેક પદાર્થોને ધૃષ્ટિ છે તેમ કોઈપણ પદાર્થને ધૃષ્ટિતો નથી. સ્વપ્નમાં જેમ સંસ્કાર સ્વરૂપ પદાર્થોને જુવે છે તેમ જોતો નથી. અર્થાત્ જાગૃત અને સ્વપ્નાવસ્થાની વૃત્તિઓનો સુપુષ્પિમાં અભાવ થાય છે. એ અભાવનું કારણ આપરણ્યુચીત તમોગુણ છે. એ તમોગુણનો ન્યારે અનુસાર્ય=આત્મા દર્શી ન શકે એવો હિરેક=હિલરો થાય છે ન્યારે રત્નેગુણ અને સત્ત્વગુણના કાર્યોનો તિરસ્કાર થાય છે. અને તે વેળા જાગૃતની કે સ્વપ્નની વૃત્તિઓ રાખી જાય છે. ચિત્તની આ અવસ્થાને સુપુષ્પિ અવસ્થા કહેવામાં આવે છે. આ અવસ્થામાં તન્મય જીવને પ્રાણ કહેવામાં આવે છે. પ્રાણ શબ્દના બે અર્થો થાય છે. અતિશય જ્ઞાની અને અતિશય અજ્ઞાની. સુપુષ્પિસ્થાનીય જીવ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત હોવાથી અતિશય જ્ઞાની-જ્ઞાનમય પણ કહેવાય. અને સુપુષ્પિમાં કેવળ સૂક્ષ્મ તમોગુણને અવલંબ કરતો હોવાથી જાગૃત આદિમાં જેમ પદાર્થોનો તે જ્ઞાની હોય છે તેમ જ્ઞાની નથી હોતો, એટલે અતિશય

અગ્રાની=કાંઈપણ ન જાણનારો પણ કહેવાય છે. એ સુપુત્રિ અવસ્થાનો જીવનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે તે સુપુત્રસ્થાન છે. એટલે કે ગાઢ નિદ્રામાં વિદરનાર છે. અર્થાત્ નિદ્રાના સ્વેપમાં તે, તે વેળા હિંમો રહે છે. તે 'એકીભૂત' છે. જગૃત અને સ્વપ્ન અવસ્થા સુપુત્રિ અવસ્થામાં એકાકાર થઈ જતી હોવાથી પ્રારંભ એકીભૂત કહેવાય છે. અર્થાત્ કાર્યાવસ્થાઓ-કારણ અવસ્થામાં એક થઈ જતી હોવાથી પ્રારંભ એકીભૂત-જગૃત એક થયેલો એટલે કે કેવળ સુપુત્રિને જ અનુભવતો કહેવાય છે. વળી એ પ્રારંભ 'પ્રજ્ઞાનધન' છે. પ્રજ્ઞાન એટલે જીવિજ્ઞાન. એટલે કે જગૃત અને સ્વપ્નાવસ્થાની અનેક અનુભૂત વૃત્તિઓ. આ જગૃત સ્વપ્નના જે જે પ્રજ્ઞાનો, તે પ્રજ્ઞાનોના સંસ્કારો તે વેળા-ગાઢ નિદ્રા વેળાએ ચિત્તમાં=પ્રમુખ-અનુભૂત રહેતા હોવાથી, પ્રારંભે પ્રજ્ઞાનધન કહેવામાં આવે છે. પ્રજ્ઞાનધન એટલે જ્ઞાનનો ધનીભાવ જ્ઞાનના કલેવરવાળો-અણુ અણુ જ્ઞાનથી ભરેલો. વળી પ્રજ્ઞાવસ્થાનો અભિમાની-જીવ આનન્દમય હોય છે. અર્થાત્ નિદ્રાવસ્થા અનાયાસ સિદ્ધ હોઈને અને તેમાં જગૃત કે સ્વપ્ન અવસ્થાની માફક સેન્દ્રિય મનની કે કેવળ મનની ધમાલ ન હોવાથી આ અવસ્થા આનન્દથી ભરપૂર હોય છે. જગૃતમાં જે પરિશ્રમ લાગે છે તે તેમાં નથી હોતો. જે ચિન્તાઓ હોય છે તે તેમાં નથી હોતી. આ પરિશ્રમ-ચિન્તા-હર્ષશોક-વગેરે તમામ વૃત્તિઓ તે વેળા દમાઈ ગયેલી હોવાથી તે અવસ્થામાં અનાયાસ રૂપી આનન્દ ભરપૂર હોય છે. વળી આ પ્રારંભે અવસ્થામાં આનન્દભુક્-હોય છે. એટલે કે આનન્દનો ભોક્તા હોય છે. અર્થાત્ સ્વાપાવસ્થામાં કેવળ એક જ તમોમયી વૃત્તિ હોય છે. અને એ વૃત્તિમાં જીવ એકાગ્ર હોય છે. અને જ્યાં જ્યાં એકાગ્રતા ત્યાં ત્યાં આનન્દ હોય છે જ. અલગત. સાત્ત્વિક એકાગ્રતા-રાજસ એકાગ્રતા અને તામસી એકાગ્રતામાં મળતા આનન્દનાં સ્વરૂપ અને પરિણામ ભિન્ન હોય છે. સુપુત્રિ-અવસ્થામાં ચિત્તની એકાગ્રતા એ સમાધિની એકાગ્રતા નથી. કેમકે યોગસમાધિની એકાગ્રતા સત્ત્વગુણમયી હોય છે; આ તમોગુણમયી છે. અર્થાત્ સમાધિ એ જ્ઞાનાવસ્થા છે; નિદ્રા એ અજ્ઞાનાવસ્થા છે. આથી જ સુપુત્રિ, સમાધિમાં અંતરાવરૂપ છે. આમ સમાધિનો-અતિ જગૃત અવસ્થાનો આનન્દ અને સુપુત્રિનો અતિપ્રમુખ અવસ્થાનો આનન્દ ભિન્ન છે. અતિ અંધકાર અને અતિ પ્રકાશ-બન્નેમાં માણસ જોઈ શકતો નથી; માટે તે બન્ને સરખી ન હોય. આ સુપુત્રસ્થાન, એકીભૂત, પ્રજ્ઞાનધન, આનન્દમય અને આનન્દભુક્ પ્રારંભ, ચેતોમુખ છે. અર્થાત્ તે ચેતનાનું દ્વાર છે. અર્થાત્ સ્વપ્ન અને જગૃત અવસ્થામાં જે ચેતનનો અનુભવ થાય છે-જે પ્રકાશનો અનુભવ

યાય છે તે પ્રકાશ, તે બધાં આ પ્રાણ દ્વારા મળે છે. અર્થાત્ સ્વપ્ન અને જાગૃતનું બીજા પ્રાણ છે. આમ સુષુપ્તિ અવસ્થા યદ્યપિ અવિવેકીયેતે આનન્દ આપે એવી છે પણ વિવેકીયેતે તો દૂરલભે એવી છે. મનુષ્ય કાંઈ અહીં અજ્ઞાન નિદ્રામાં ધોરવા આવ્યો નથી પણ જે અજ્ઞાનની જાગૃત-નિદ્રાને લઇને એને સ્વપ્ન અને જાગૃતના, પરિણામે વિષ જેવા, અનુભવો થાય છે તે અનુભવોને ટાળી પોતાની મૂળ અવસ્થા-જે અતિગત્યંત અવસ્થા છે, તેની પ્રાપ્તિ કરવા માટે આવ્યો છે. આથી વિવેકીયેતે તો, આંખને જેમ ફેંકી તાંતણે પણ ઉદ્વેગકારી થાય તેમ, આ તમામ અવસ્થાઓ અનાત્મરૂપ હોવાથી ઉદ્વેગકારિણી થાય. વિવેકી સિવાયના તો ખરડા જેવા છે. ઉપર ઈક્ષુડિ પડે તો પણ ખાસ અસર નહીં, પણ તેમની તો અહીં વાત જ નથી. ॥ ૫ ॥

एषः सर्वेश्वरः, एषः सर्वज्ञः, एषोऽन्तर्यामी .

एषः योनिः सर्वस्य, प्रमवाप्स्यौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

एष=આ પ્રાણ, सर्वेश्वर=સૌના ઇશ્વર છે. 'एषः=એ सर्वज्ञ=સૌને જાણનાર છે. एषः=એ अन्तर्यामी=અંતર્યામી છે. एषः=એ सर्वस्य=સૌનું' योनिः=કારણ છે. એ हि=નિઃસંદેહ ભૂતાનાં=સર્વભૂતાનું' प्रमवाप्स्यौ=ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયનું' स्थान છે.

આ પ્રાણ સૌના ઇશ્વર છે, એ સૌને જાણનાર છે, એ અંતર્યામી છે, એ સૌનું કારણ છે, એ નિઃસંદેહ સર્વભૂતાનું ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયસ્થાન છે. ॥ ૬ ॥

આગલા મંત્રમાં શરીરાભિમાની જીવની-પ્રાણની-સુષુપ્તાવસ્થા-વર્ણવી. એ પ્રાણ જ સમષ્ટિની-દૃષ્ટિએ ઇશ્વર છે. ફેર એટલો કે પ્રાણની ફક્ત વ્યક્તિ શરીર જ ઉપાધિ છે. ઇશ્વરની સમસ્ત બ્રહ્માંડ-ઉપાધિ છે. એ બ્રહ્માંડની ઉપાધિવાળા ઇશ્વરની, જીવની માફક કારણાવસ્થા વર્ણવતાં કાંઈ કહે છે- આ પ્રાણ સર્વેશ્વર છે. અર્થાત્ વ્યક્તિમાં રહેાયેલો જીવ જેમ પોતાના શરીરનો ઇશ્વર છે તેમ આ મહાપ્રાણ ઇશ્વર, બ્રહ્માંડ શરીરનો-શાસક-સ્વામી છે. વળી એ સર્વજ છે. જીવાત્મા જેમ પોતાના શરીર વગેરેને જાણે છે તેમ આ ઇશ્વર સમસ્ત અંતઃકરણની ઉપાધિવાળો હોવાથી સમસ્ત વસ્તુગતને જાણે છે. શરીરમાં વસતો જીવ જેમ અંદરથી શરીરાદિનો નિયામક છે તેમ આ બ્રહ્માંડ શરીરમાં વસતો ઇશ્વરાત્મા, 'બ્રહ્માંડશરીરનું' અંદરથી નિયમન કરે છે. વધુમાં એ ઇશ્વર સૌનું કારણ છે. કેમકે એ સમસ્ત અવિદ્યાની ઉપાધિવાળો

છે. એ મધર ચતુર્વિધ ભૂતપ્રાણની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ છે. અર્થાત્ પિંડબદ્ધ આત્માની જેમ ત્રણ અવસ્થાઓ છે તેમ બ્રહ્માંડબદ્ધ આત્માની પણ ત્રણ અવસ્થાઓ છે. અર્થાત્ વિવેકીને માટે અહીં સૂચન એ છે કે પિંડમાં અભિમાન રાખવાથી જેમ જીવની દુર્દશા જ માપ છે તેમ સમસ્ત બ્રહ્માંડમાં અભિમાન રાખવાથી પણ બ્રહ્માંડની મહત્તા અનુસાર જીવને દુન્યવી મહત્તા મળે પણ મુક્તિ મળતી નથી. તેની શિવતા મળતી નથી. શિવતા તો સ્વરૂપાવસ્થિતિમાં છે. અને સ્વરૂપઅવસ્થિતિ એ કેવળ સ્થિતિ છે. સમસ્ત પ્રકૃતિમાં આત્મીયભાવ પણ આસક્તિ સૂચવે છે. અને આસક્તિ સ્વભાવે જ દુઃખદાયિની છે. આથી જીવને માટે તો પુનઃ અવસ્થામાં પણ પ્રકૃતિનો સ્પર્શ અનુચિત છે. પ્રકૃતિનો અસ્પર્શ એટલે કે કેવળ અસ્પર્શ યોગ એ જ એની સાધના હોવી ઘટે છે. કેમકે મૂળમાં આત્મા કાર્યકારણરૂપ પ્રકૃતિ અને તેની પરંપરાથી કેવળ અસ્પૃષ્ઠ છે. ॥ ૬ ॥

ન અન્તઃપ્રજ્ઞં, ન બહિઃપ્રજ્ઞં, ન ઉભયતઃ પ્રજ્ઞં, ન પ્રજ્ઞાનધનં,
ન અપ્રજ્ઞમ્ । અદૃષ્ટં, અવ્યવહાર્યં, અગ્રાહ્યં, અલક્ષણમ્, અચિન્ત્યં,
અવ્યપદેશ્યમ્, પ્રકાત્મપ્રત્યયસારં, પ્રપञ्चोपશમં, શાન્તં શિવં અદ્વૈત
ચતુર્થં મન્યન્તે, સં આત્મા, સં વિશેયઃ ॥ ૭ ॥

જે ન=નથી અન્તઃપ્રજ્ઞ=અંદર પ્રજ્ઞાવાળો, કે ન=નથી બહિઃપ્રજ્ઞ=બહાર પ્રજ્ઞાવાળો, કે ન=નથી તો ઉભયતઃ પ્રજ્ઞ=મનને તરફ પ્રજ્ઞાવાળો, ન=કે નથી તો પ્રજ્ઞાનધનં=પ્રજ્ઞાન ધન, કે ન=ન તો પ્રજ્ઞં=જાણવાવાળો કે ન=ન તો અપ્રજ્ઞ=ન જાણવાવાળો; જે અદૃષ્ટં=અદૃશ્ય છે અવ્યવહાર્યં=ન વ્યવહારમાં આવવા યોગ્ય-અકર્ત્ય અગ્રાહ્યં=અગ્રાહ્ય છે. અલક્ષણં=ચિહ્નરહિત છે; અચિન્ત્યં=અચિન્ત્ય છે અવ્યપદેશ્યં=શબ્દથી કહેવાને યોગ્ય છે એકાત્મપ્રત્યયસારં=કેવલ આત્માતુલ્ય-ગમ્ય છે-જાતે જ જાતને જાણવાવાળો છે પ્રપञ्चોપશમં=સર્વથા જગતના સંબંધથી રહિત, શાન્તં=શાન્ત, શિવં=શિવ તથા અદ્વૈતં=અખંડ છે તેને ચતુર્થં=ચોથો-તુરીય, બ્રહ્મવાદીઓ મન્યન્તે=માને છે. સં=તે જ આત્મા=આત્મા છે સં=તે જ વિશેય=જાણવાને યોગ્ય છે.

જે અન્તઃપ્રજ્ઞ કે બહિઃપ્રજ્ઞ કે ઉભયતઃપ્રજ્ઞ નથી, કે નથી તો પ્રજ્ઞાનધન કે ન તો પ્રજ્ઞ કે ન તો અપ્રજ્ઞ છે, જે અદૃષ્ટ-અવ્યવહાર્ય, અગ્રાહ્ય, અલક્ષણ, અચિન્ત્ય, અવ્યપદેશ્ય, કેવલ આત્માતુલ્યગમ્ય છે, પ્રપञ्ચરહિત, શાન્ત, શિવ અને અખંડ છે તેને બ્રહ્મવાદીઓ તુરીય-ચોથો કહે છે. તે જ આત્મા છે અને તે જ વિશેય છે. ॥ ૭ ॥

આમ અત્યાર સુધી આત્માની આગતુક ત્રણ અવસ્થાઓ વર્ણવી અને એ ત્રણ અવસ્થામાં ખૂંચી એટલા જીવની અંતે દરેક પરિસ્થિતિ જ થાય છે એમ સૂચવ્યું. તો હવે એ આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ કેવું છે તે વર્ણવતાં ઋષિ કહે છે કે મૂળ સ્વરૂપે આત્મા અંતઃપ્રકાશ કે બદ્ધિઃપ્રકાશ નથી. એટલે કે સ્વપ્ન કે જાગૃત અવસ્થાવાળો નથી. તે બંને તરફ પ્રકાશવાળો પણ નથી. એટલે કે ન તો જાગૃતો કે ન તો સ્વપ્ન જોતો એટલે કે તન્દ્રાવસ્થાવાળો પણ નથી. તેમ તે 'પ્રજ્ઞાનધન' નથી. એટલે કે સુષુપ્તિ અવસ્થાવાળો પણ નથી. અર્થાત્ આટલામાં આત્માની ત્રણે અવસ્થા અને ચોથી તન્દ્રાવસ્થાનો ઋષિ નિષેધ કરે છે. તે સ્વરૂપે પદાર્થોને જાણનારો એટલે કે જ્ઞાતા નથી પણ ઇન્દ્રિયાદિના સંપર્કથી તે બાહ્ય પદાર્થોને જાણતો થયો છે એટલે કે તે પ્રજ્ઞ નથી. આનો અર્થ કોઈ તે જડ છે એમ ન કરે તેથી સાવધ ઋષિ તરત જ કહે છે કે 'ન જગજ્ઞ' તે આત્મા ન જાણવાવાળો પણ નથી. અર્થાત્ જૈતન્ય હોઇને એ સ્વયંભવ-સાધનાન્તર સિવાય જ 'અધુ' જાણનારો છે અર્થાત્ અહીં સ્વરૂપ આ છે. આત્માને શરીર છે, માટે ત્રણ અવસ્થાઓ છે. અને એ અવસ્થાજન્ય બધી પ્રવૃત્તિઓ છે. પણ મૂળમાં આત્મા અશરીર છે. એને શરીર મળે છે. અજ્ઞાનને લઇને. એ અજ્ઞાન જો ન હોય તો શરીર ને સંભવે અને અજ્ઞાનથી અસ્પૃષ્ઠ આત્મા અવસ્થાત્રયથી રહિત છે, પણ છે, તે ચેતન સ્વરૂપ છે. આનન્દ-સ્વરૂપ છે. આવો જ આત્મા છે તે અગ્રથ છે, એટલે ચોથી અવસ્થાવાળો છે એટલે કે સ્વરૂપાવસ્થામાં તે આત્મા આવો છે. હવે આપણી પાસે જ સાધનો છે તે બધાં અવિદ્યાને લઇને આપણને પ્રાપ્ત છે. આથી, અવિદ્યાને લઇને મળેલાં સાધનો દ્વારા, અવિદ્યારહિત, આત્માનું વર્ણન 'ભાવાત્મક' રીતે શક્ય નથી. આથી ઋષિ તે આત્માનું નિષેધાત્મક રીતે વર્ણન કરે છે કે તે આત્મા અદ્રષ્ટ છે એટલે કે આંખથી પકડાતો નથી. તે 'અવ્યવહાર' છે એટલે કે વાગિન્દ્રિયથી કહેવાય એવો નથી. તે અગ્રાહ્ય

કેવી રીતે ? અપિ કહે છે તે “એકાત્મપ્રત્યક્ષમાર” છે. એટલે કે કેવળ આત્માનુભવ-ગમ્ય છે. આત્માનુભવગમ્ય આત્મા સ્વરૂપે પ્રપંચશબ્દ છે એટલે કે શરીરાદિ સમસ્ત તાંડવ સિવાયનો છે ! આથી જ શાન્ત-સંસારના રાગદ્વેષગમ્ય કાલાદલ સિવાયનો-નિર્વિકાર છે ! આ આત્મા શિવ છે-કલ્યાણુભવ સ્વરૂપ છે. આનન્દનિધિ હોવાથી કલ્યાણુતમ છે ! અને અદ્વૈત છે ! એટલે કે અખંડ છે. પ્રાણી માત્રમાં તેની સત્તા એકસરખી છે ! આવા એકાત્મપ્રત્યક્ષમાર, પ્રપંચોપશમ, શાન્ત, અદ્વૈત, શિવ આત્મા તુરીય-છે એમ વિશ્વપુરુષો માને છે. તે જ તેનું સ્વરૂપ છે ! અને તે જ સંસાર અવસ્થામાં વિશેષરૂપે-ઉપર વર્ણવ્યે તે રીતે જાણવા યોગ્ય છે. આ ઉપરના વિશેષણોનો સાક્ષાત્કાર પર્વંતનો વિચાર, આત્મસ્વરૂપને તેના મૌલિક વિભવમાં પ્રકટ કરે છે. આથી સાધક આ વિશેષણોનો જ નિદિધ્યાસનાન્ત વિચાર કરે, મનન કરે, એમાં શિવપ્રાર્થિત છે ! ॥ ૭ ॥

ત્વોડયં આત્મા અધ્યક્ષરમ્, ઔંકારઃ અધિમાત્રમ્ । પાદાઃ માત્રાઃ માત્રાશ્ચ પાદાઃ, મકારઃ, ઉપકારઃ, મકારઃ इति ॥ ૮ ॥

ત=તે અર્થે=આ આત્મા=આત્મા-ચતુષ્પાદ-આત્મા એમનો વાચ્ય હોવાથી અધ્યક્ષરમ્=‘ઓમ્’ અક્ષરના અધિકારમાં છે. ઔંકારઃ=અને ‘ઓમ્’ અક્ષર માત્રારૂપ હોવાથી અધિમાત્ર=માત્રાઓના અધિકારમાં છે. પાદાઃ=પાદો માત્રા=માત્રાઓ છે જ=અને માત્રાઃ=માત્રાઓ પાદાઃ=પાદો છે મકારઃ=અક્ષર, ઉપકારઃ ઉકાર અને મકારઃ=મકાર इति=આ ત્રણ માત્રાઓ છે.

તે આ આત્મા ‘ઓમ્’ નો વાચ્ય હોવાથી, ‘ઓમ્’ અક્ષરના અધિકારમાં છે. અને ‘ઓમ્’ અક્ષર માત્રારૂપ હોવાથી, માત્રાઓના અધિકારમાં છે. પાદો માત્રાઓ છે અને માત્રાઓ પાદો છે. અક્ષર ઉકાર, અને મકાર એ ત્રણ માત્રાઓ છે. ॥ ૮ ॥

આગલા મંત્રમાં ‘આત્માનું’ મૂળ સ્વરૂપ અવસ્થાવચાતીત છે-પ્રમાણાતીત છે-સ્વાનુભવગમ્ય છે-શાન્ત, અખંડ અને એકરસ છે અને તે આત્મા વિશેષરૂપે જાણવા યોગ્ય છે એમ કહ્યું. અર્થાત્ અસંપ્રસાત સમાધિ દ્વારા એ આત્માનો અલૌકિક સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ એમ કહ્યું. હવે ઉત્તરમંથમાં ઉકાર અને આત્માનું તાત્કાલ્ય બતાવતાં કહે છે કે તે આ આત્મા એ નો વાચ્ય હોવાથી એ અક્ષરના અધિકારમાં છે. “તે એટલે પેલો પ્રસિદ્ધ-મૂળમાં પરમાત્મસ્વરૂપ” આ એટલે આ દેહમાં રહેલો પ્રપંચાત્મા=હવે એ ઉકારનો વાચ્ય છે, અર્થાત્ એ નો અર્થ છે. અને અર્થ હંમેશાં શુદ્ધને અધીન હોય

છે. આથી ઈ નો વાચ્ય ને આત્મા છે તે ઈ અક્ષરના અધિકારમાં એટલે કે અધીનતામાં છે. અર્થાત્ ઈ ને અધીન આત્મા છે. ઈ નો ઉચ્ચાર થાય તો આત્માનું સ્ફુરણ થાય. આ ઈ અક્ષર વળી માત્રાઓનો બનેલો છે. આથી ઈ એ માત્રાઓને અધીન છે. બ્યાં સુધી ઈકારની ઘટક માત્રાઓનો મેળ ન થાય ત્યાં સુધી ઈનું ઉચ્ચારણ ન થાય. હવે આત્માના ને પાદો ગણાવ્યા તે ઈકારની માત્રાઓ સમગ્રની અને ઈકારની ને માત્રાઓ ગણાવી તે આત્માના પાદ છે એમ જાણવું. તેમાં અ, ઈ, ય એ ત્રણ ઈકારની ઘટક માત્રાઓ છે. એ ત્રણ અનુક્રમે વિશ્વ, તેજસ્ અને પ્રાણની વાચક છે. ॥ ૮ ॥

જાગરિતસ્થાનઃ વૈશ્વાનરઃ અકારઃ પ્રથમા માત્રા આપ્તેઃ આદિમત્વાદ્વા । આપ્નોતિ હ વૈ સર્વાન્ કામાન્, આદિશ્ચ ભવતિ યઃ एवं વેદ ॥ ૯ ॥

જાગરિતસ્થાનઃ=જાગરિત જેનું સ્થાન છે એવો વૈશ્વાનર=વૈશ્વાનર પ્રથમા=પહેલી માત્રા=માત્રા અકારઃ=અકાર છે. કેમકે આપ્તેઃ=સૌથી પહેલી તેની પ્રાપ્તિ-ઉપસ્થિતિ થાય છે વા=અગર તો આદિમત્વાદ્=તે સૌથી આદિ-મુખ્ય છે. તે વૈ=નિઃસંદેહ હ=અવશ્ય સર્વાન્=તમામ કામાન્=કામનાઓને આપ્નોતિ=પ્રાપ્ત કરે છે યઃ=અને આદિઃ=સૌથી મુખ્ય ભવતિ=થાય છે યઃ=જે एवं=એવી વેદ=ઉપાસના કરે છે-ચિન્તાન કરે છે.

જાગરિત જેનું સ્થાન છે એવો વૈશ્વાનર પહેલી માત્રા અકાર છે. કેમકે સૌથી પહેલાં તેની પ્રાપ્તિ છે અગર તો તે સૌથી મુખ્ય છે. તે નિઃસંદેહ અવશ્ય તમામ કામોને પ્રાપ્ત કરે છે, અને સૌથી મુખ્ય છે. તે નિઃસંદેહ અવશ્ય તમામ કામોને પ્રાપ્ત કરે છે, અને સૌથી મુખ્ય થાય છે જે આવું જાણે છે. ॥ ૯ ॥

હવે માત્રાઓ પાદો છે અને પાદો માત્રાઓ છે એ કેવી રીતે તે સાધતાં કહે છે કે જાગૃત અભિમાની વૈશ્વાનર એ ઈકારની અકાર નામની પહેલી માત્રા છે એમ જાણવું. અર્થાત્ ઈ ની જ માત્રા એ આત્માનો વિશ્વ નામનો પહેલો પાદ છે. ઈકારની જ માત્રા અને આત્માનો વિશ્વ નામનો પહેલો પાદ, એ એ વચ્ચે સામ્ય કયું ? તો કહે છે કે એ બેની વચ્ચે બે પ્રકારનું સામ્ય છે. પહેલું “ આપ્તિ ” અને બીજું “ આદિમત્વ. ” આપ્તિ એટલે પ્રથમ ઉપસ્થિતિ અને આદિમત્વ એટલે મુખ્યત્વ. ઈકારમાં જ એ બીજા અક્ષરોની અપેક્ષાએ પહેલો આવીને ઉભે છે. તેમ આત્માના પાદોમાં

‘વિશ્વપાદ’ સૌથી પહેલો આવીને ઉભે છે. આ સામ્યને લાઇને અકાર એ વિશ્વ છે. તેમજ ૐ કારમાં અકાર મુખ્ય છે—આખી ભાષાના તમામ અક્ષરોમાં અ સર્વવ્યાપક હોઇને સૌથી મુખ્ય છે. તેમ આત્માના તમામ પાદોમાં વિશ્વપાદ મુખ્ય છે. કેમકે તે ખીણ અવસ્થાઓમાં વ્યાપેલો છે. અગર તો સંસારનો ઉપભોગ એ જ અવસ્થામાં ખાસ કરીને થતો હોવાથી એ મુખ્ય છે, અને આથી પણ અકાર એ વિશ્વ છે. જે માણસ આ પ્રમાણે જાણે છે—એટલે કે જ્ઞાનો અ એ આત્માનો ‘વિશ્વ’ પાદ છે એમ જે જાણીને ઉપાસના કરે છે તેને તમામ ક્રમો—પદાર્થો પ્રાપ્ત થાય છે. અને સૌમાં તેવો પુરૂષ મોખરે—અગ્રેસર થાય છે અર્થાત્ આ ઉપાસનાનું જે પ્રકારનું ફળ છે. ઉપાસકને આ ઉપાસના સર્વ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ અને અગ્રેસરપણું સિદ્ધ કરે છે. ॥ ૯ ॥

સ્વપ્નસ્થાનઃ તૈજસઃ ઉકારો દ્વિતીયા માત્રા । ઉત્કર્ષાત્, ઉમયત્વાત્ યા । ઉત્કર્ષતિ હ વૈ જ્ઞાનસન્તતિઃ, સમાનશ્ચ ભવતિ, ન અસ્ય અબ્રહ્મવિત્ કુલે ભવતિ, યઃ एवं વેદ ॥ ૧૦ ॥

સ્વપ્નસ્થાનઃ=સ્વપ્ન જેનું સ્થાન છે તે તૈજસઃ=તૈજસ દ્વિતીયા=ખીણ માત્રા=માત્રા ઉકારઃ=ઉકાર છે. કેમકે તે ઉત્કર્ષાત્=ઉચ્ચ છે યા=અગર તો ઉમયત્વાત્=ખ-નેની સાથે-અકાર તથા મકારની સાથે, એક જેવો સમાન છે, તે વૈ=નિઃસન્દેહ. હ=અવશ્ય જ્ઞાનસન્તતિઃ=જ્ઞાનની ધારા ને ઉત્કર્ષતિ=ઉચ્ચ કરે છે ચ=અને સમાન=સૌની સાથે સમાન ભવતિ=થાય છે અસ્ય=એના કુલે=કુલમાં અબ્રહ્મવિત્=અબ્રહ્મવિત્-બ્રહ્મને ન જાણનારો ન ભવતિ=નથી થતો યઃ=જે એવં=અમં.વેદ=ઉપાસે છે.

સ્વપ્ન જેનું સ્થાન ॥ તે તૈજસ ખીણ માત્રા ઉકાર છે કેમકે તે ઉચ્ચ છે અગર તો તે ખ-ને સાથે સમાન છે. તે નિઃસન્દેહ અવશ્ય જ્ઞાનસન્તતિનો ઉત્કર્ષ સાથે ॥ અને સૌ સાથે સમાન થાય છે. એના કુલમાં બ્રહ્મનો ન જાણનાર નથી થતો જે આણું જાણે ॥ ૧૦ ॥

અકાર ‘વિશ્વ’ છે એમ જાણવું. હવે ઉકાર એ તૈજસ છે એમ સફળ નિર્દેશ કરતાં કહે છે કે સ્વપ્નાભિમાની તૈજસ પાદ એ ઉકારની ડ નામની માત્રા છે. આ તાદાત્મ્યમાં પણ જે હેતુઓ છે ઉત્કર્ષ અને ઉમયત્વ. ઉત્કર્ષનો શબ્દાર્થ ‘ઉચ્ચે ખેંચાવું’ એવો થાય છે. અ પછી ડ આવતો હોવાથી

અકારની અપેક્ષાએ ઉકાર જાણે ઊંચો છે. તેમ વિશ્વ પછી તૈજસ આવતો હોવાથી વિશ્વની અપેક્ષાએ તૈજસ ઊંચો છે, આ ઉચ્ચતાની દ્રષ્ટિ એ રકાર અને તૈજસનું તાદાત્મ્ય જાણવું અગર તો ઉભયત્વની દ્રષ્ટિએ એ બન્ને વચ્ચે ઐક્ય જાણવું. ઉભયત્વ એટલે બેની વચ્ચે સાધારણપણું=સમાનપણું. રકાર એ અકાર અને મકાર એ બેની વચ્ચે છે. બન્નેને સમાન છે. તેમ તૈજસ એ વિશ્વ અને પ્રાણની વચ્ચે છે. બન્નેને સમાન છે. બે ઓરડાની વચ્ચે આવેલા ઉંમર પર મુકેલા દીવા જેવો તૈજસ પાદ છે. બન્ને ઓરડાને જેમ દીવો સાધારણ છે, તેમ તૈજસ અને રકાર એ બન્ને, વિશ્વ અને પ્રાણ તથા અકાર અને મકાર ને સાધારણ છે. આ કારણે પણ અકાર અને તૈજસનું સામ્ય જાણવું. આ જાતની ઉપાસનાનું ત્રિવિધ ફળ છે. જ્ઞાનસન્તિતિનો ઉત્કર્ષ, સમાનતા, અને સ્વશિષ્ય કે પુત્રની પરંપરામાં અલ્પવેતાની ઉત્પત્તિ. અર્થાત્ જે આત્મ જાણે છે તે માણસ પોતાની જ્ઞાનની સન્તતિ-વિવેક વૈરાગ્ય આદિ સન્તતિનો ઉત્કર્ષ-ઉન્નતિ સાધે છે. તેવો માણસ જીવનમાં સમાન-દર્શી થાય છે, અને તેના શિષ્યકુળમાં કે પુત્રકુળમાં અલ્પવેતા પાકતો નથી. અર્થાત્ જે કાંઈ તેનો શિષ્ય થાય કે તેને ધરે અવતરે તે લાંબે ગાળે અલ્પવેતા થાય છે જ. આ છે ત્રિવિધ ફળ રકાર અને તૈજસના સામ્યજ્ઞાનનું. ॥ ૧૦ ॥

સુપુન્તસ્થાનઃ પ્રાણઃ મકારઃ તૃતીયા માત્રા । મિત્તેઃ અપીતેઃ
વા મિત્તોતિ હૃદૈ હૃદં સર્વં । અપીતિઃ ચ ભવતિ યઃ દૃવં વેદ ॥૧૧॥

સુપુન્તસ્થાનઃ=સુપુષ્પિ જેનું સ્થાન છે એવો પ્રાણ=પ્રાણ તૃતીયા=ત્રીજી માત્રા=માત્રા મકાર=મકાર છે. કેમકે મિત્તે=તેને જાણવો પડે છે વા=અગર તો અપીતે=તેમાં લય-વિશ્રામ થાય છે, તે હૃદયવસ્થા વૈ=નિઃસંદેહ હૃદં સર્વં=આ બધું મિત્તોતિ=જાણી લે છે ચ=તથા અપીતિઃ=સૌનાં લયનું-વિશ્રામનું સ્થાન ભવતિ=થાય છે ય.=જે. દૃવં=આમ વેદ=જાણે છે.

સુપુષ્પિ જેનું સ્થાન છે તે પ્રાણ ત્રીજી માત્રા મકાર છે કેમકે તેને જાણવો પડે છે અગર તો તેમાં લય થાય છે, તે નિશ્ચય અવશ્ય આ બધું જાણી લે છે તથા સૌનાં લયનું સ્થાન થાય છે જે આમ જાણે છે. ॥ ૧૧ ॥

રકાર તૈજસ છે એમ બતાવ્યું હવે મકાર એ પ્રાણ છે એમ બતાવતાં કહે છે કે સુપુષ્પિનો અભિમાની પ્રાણ એ મકાર નામની ત્રીજી માત્રા છે. એમાં પણ=એ સામ્યમાં પણ બે હેતુ છે. 'મિતિ' અને 'અપીતિ' મિતિ

એટલે માપણી અને અપીતિ એટલે લય. ઈકારના ઉચ્ચારમાં જ અને અને અતે મ્ આવતો હોઇને મ્ નળે જ અને ર બન્નેને માપી લે છે તેમ વિશ્વ અને તૈજસને અતે પ્રાણ આવતો હોઇને તે નળે વિશ્વ અને તૈજસને માપી લે છે. આ માપ એ બન્નેની વચ્ચે સાધારણ ધર્મ છે. માપવાનો અર્થ અહીં નાંજીવું એવો થાય છે. અર્થાત્ ઈકારના યથાર્થ ઉચ્ચારને માટે મકારને ખાસ નાણી લેવો પડે છે તેમ આત્માને યથાર્થપણે નાજીવા માટે પ્રાણને પણ ખાસ નાણી લેવો પડે છે. કેમકે પ્રાણ એ કારણ અવસ્થા છે. એ કારણ અવસ્થામાંથી જ કાર્ય અવસ્થા કુટે છે. કાર્યનું માપ કારણને અધીન હોય-છે. આથી અહીં 'મિતિ' રૂપ હેતુ દ્વારા મકાર અને પ્રાણનું એકત્વ ત્રિપિ બતાવે છે. અગરતો 'અપિતિ' રૂપ હેતુને લઇને એ બેની વચ્ચે સામ્ય નાજીવું. અર્થાત્ જ. અને ર માત્રા, જેમ ઈકારના ઉચ્ચારમાં છેવટે મકારમાં લીન થઇ જાય છે તેમ વિશ્વ અને તૈજસ અવસ્થા છેવટે પ્રાણમાં લીન થઈ જતી હોવાથી એ બન્નેની-મકાર અને પ્રાણની એકતા નાજીવી. આમ નળે છે તે માણસ સઘળું નાણી લે છે-નાજીવા જેવું તેટલું પૂર્ણપણે નાણી લે છે અને અપીતિ થાય છે એટલે કે ત્રણે અવસ્થાનો ને લય તે લયનો આધાર થઇ જાય છે. અર્થાત્ ત્રણે અવસ્થાને, એ ત્રણે પછી આવતી ને અમાત્ર અવસ્થા છે તે અમાત્ર તુરીય અવસ્થામાં રાખીને લીન કરે છે. ॥૧૧॥

અમાત્રચતુર્થઃ અવ્યવહાર્યઃ પ્રપંચોપશમઃ શિવઃ અદ્વૈતઃ । एवं औंकारः आत्मा एव । स विशति आत्मना आत्मानं य एवं वेद ॥૧૨॥

અમાત્ર=જેની કોઈ માત્રા નથી તે ઐકાર ચતુર્થઃ=ચોથો તુરીય આત્મા છે. જે અવ્યવહાર્યઃ=અવહારમાં આવવા થોડું નથી, પ્રપંચોપશમઃ=અમાત્રના સંબંધથી રદિત છે શિવ=શિવ છે તથા અદ્વૈતઃ=અદ્વૈત છે-અખંડ છે. एवं=આ પ્રમાણે ઔકારઃ=ઐકાર એવ=નિઃસંદેહ આત્મા=આત્મા છે. યઃ=જે एवं=આ પ્રમાણે વેદ=ઉપાસે છે-નળે છે સ=તે આત્માના=આત્મા વડે આત્માનં=આત્મામાં વિશતિ=પ્રવેશ કરે છે-મળી જાય છે.

જે અમાત્ર છે તે ઐકાર ચોથો આત્મા છે; જે અવ્યવહાર્ય તથા પ્રપંચશૂન્ય, શિવ તથા અખંડ છે. આમ ઐકાર જ આત્મા છે. જે આ પ્રમાણે ઉપાસે છે તે આત્મા વડે આત્મામાં પ્રવેશ કરે છે. ॥ ૧૨ ॥

આમ જ, ર, મ્ નામની ઈકારની ઘટક માત્રાઓ અને વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાણ નામના આત્માના ત્રણ પાદોની પરસ્પર એકતા નાજીવી. તેમનાં એકમ જ્ઞાનનું રૂપ બતાવ્યું, પણ આત્માને તો ચતુષ્પાદ કહ્યો હતો. તો તે ચોથો પાદ કયો? તે બતાવતાં ઈકારની જે અમાત્રાવસ્થા તે જ આત્માની તુરીય=ચોથી અપાદ અવસ્થા છે-મૂળ અવસ્થા છે એમ બતાવતાં

કહે છે કે 'અમાત્ર ઝોમ્' એ 'અપાંદ' એથો આત્મા છે, એ એથો-
 મૂળ આત્મા અવ્યવહાર્ય, પ્રપંચોપશમ, શિવ અને અદ્વૈત છે, અર્થાત્
 આત્મા એના મૂળ સ્વરૂપમાં કહેવાય એવો નથી. એટલે કે શબ્દ દ્વારા તેને
 વ્યવહારમાં આણુવો અશક્ય છે, અર્થાત્ પ્રમાણમાં પણ જે મુખ્ય-શબ્દ
 પ્રમાણ-તે શબ્દ પ્રમાણ દ્વારા પણ તે આત્મા કહી શકાય એમ નથી. કેમકે
 પ્રમાણ માત્રની આત્મામાં અયોગ્યતા હોવાથી તેમની ત્યાં પ્રવૃત્તિ સંભવતી
 નથી. વળી તે આત્મા મૂળ સ્વરૂપે ત્રણ અવસ્થાનો જે પ્રપંચ=ગુણાકાર,
 તે પ્રપંચગુણાકાર સિવાયનો-અકૃતિ અને તેના પરિવારથી અસ્પૃષ્ટ છે। તે
 સ્વરૂપે શિવ-કદયાણી છે। મંગળમય છે। અને અદ્વૈત એટલે અખંડ
 એકરસ છે. યથાનિકાય, પ્રાણી માત્રમાં તે તે સ્વરૂપે દેખાતો હોવા છતાં
 મૂળમાં એકરસ છે। આશ્વલયસ્ત્રોત્રપર્વન્તના કલેવરમાં, માળામાં પક્ષીની
 માદક રહેલો હોવા છતાં, તે તે કલેવરના ગુણ ધર્મથી અસ્પૃષ્ટ છે। આથી
 આત્માની ખંડિત સ્વરૂપે ઉપાસના-અમુક એક વસ્તુમાં જ ઉપાસના-અજ્ઞાન
 છે. પરિપૂર્ણ પરમાત્મા-સર્વત્ર સત્-ચિત્-આનન્દ સ્વરૂપ-પરમાત્માની
 ઉપાસના ફોલ છે। આમ ઝોંકાર જ આત્મા છે. અર્થાત્ ઝોંકારથી આત્મા
 જિન્ન નથી. જે માણસ આવા તુરીય આત્માને જાણે છે ગુરુ કૃપા, પુરુષાર્થ
 અને પરમાત્માની કૃપાથી સાક્ષાત્ કરી ઉપામે છે-તેને સેવે છે તે પુરુષ
 આત્મા વડે આત્મામાં પ્રવેશે છે. અર્થાત્ તે જાતે જાતમાં પ્રવેશે છે. અર્થાત્
 એની જાત જે જીવરૂપ હતી તે હવે શિવરૂપમાં પ્રવેશે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ
 અને તેના પરિવારને છેલ્લી વન્દના કરી, તે પરમાત્મસ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય
 છે. અને સ્વરૂપમાં નિત્યપ્રતિષ્ઠા એ જ મોક્ષ છે. મોક્ષ ક્યાંક બહારથી આવતું
 નથી। બન્ધ અને મોક્ષ એ બન્ને અજ્ઞાનની કલ્પના હતી. અજ્ઞાનને લઈને
 જીવે જાત ઉપર અવસ્થાત્રય અને તેના પ્રપંચને કલ્પી લીધો હતો. તે
 બંદન-તે અજ્ઞાન, સ્વરૂપનું સાચું જ્ઞાન થતાં એની મેળે જ ઉડી જાય છે, અને
 જે સ્વરૂપ, નિત્યસ્વરૂપ જ હતું તેમાં જ તે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. અર્થાત્ મોક્ષ
 એ પણ અજ્ઞાનની જ કલ્પના છે. આત્મા તો મૂળમાં જ નિત્ય શુદ્ધ-સુદ્ધ-
 મુક્ત હતો. તે જેવો હતો તેવો દેખાવો એ જ એનો મોક્ષ છે. અને
 આથી જ અંધારંભમાં આપેલું વ્યાસ વચન સિદ્ધ થાય છે કે ન તત્ર હાતુ
 સ્વરૂપં ઉપાદેયં વા હેયં વા ભવતિ...સમ્યગ્ દર્શનમ્ આવા તુરીય આત્માને
 જોવાનું સૌને બાગ્ય મળે એટલું પ્રાર્થા વિરમીએ છીએ ॥ ૧૨ ॥

॥ ઐ મદ્રં કર્ણેમિઃ દત્વાદિ શાન્તિપાઠઃ ॥

॥ इति माण्डूक्योपनिषत् साधनमाख्यम् ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् परमात्माने नमः ॥

હરિઃ ૐ તત્સત્

औतरेयोपनिषद्

॥ हरिः ॐ तत्सत् परमात्माने नमः ॥

॥ अथ ऐतरेयोपनिषत् ॥

ॐ વાહ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા, મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
આવીઃ આવીઃ મે ઇષિ । વેદસ્ય મે આળીસ્યઃ । ઋતં મે મા
પ્રહાસીઃ અનેન અધીતેન અહોરાત્રાન્ સંદધામિ । ઋતં વદિપ્યામિ
સત્યં વદિપ્યામિ । તત્ મામ્ અવતુ । તદ્ વક્તારં અવતુ । અવતુ
મામ્, અવતુ વક્તારં ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

ૐ=હે પરમાત્માનુ મે=મારી વાગ્=વાણી મનસિ=મનમાં પ્રતિષ્ઠિતા=
પ્રતિષ્ઠિત હો, મે=મારું મન=મન વાચિ=વાણીમાં પ્રતિષ્ઠિત=પ્રતિષ્ઠિત હો.
આવીઃ=પ્રકટ સ્વરૂપ મે=મારા મનમાં અને વાણીમાં આવીઃ=પ્રકટ ઇષિ=ધાઓ.
હે મારા મન અને વાણી ! તમે બન્ને મે=મારે માટે વેદસ્ય=વેદ વિદ્યાને
આળીસ્યઃ=સારી પેઠે પ્રાપ્ત કરાવનારાં હો. હે અંતર્યામી પરમાત્માનુ ! મે=મારું
ઋતં=અણેકું મા=રખે પ્રહાસીઃ=ભૂલતા ! અનેન=આ અધીતૈન=અધીત-અણેકાંતી
સાથે અહોરાત્રાન્=દિનરાત્રને સંદધામિ=જોડું છે. હું ઋતં=ઋત વદિપ્યામિ=
કહીશ સત્યં=સત્ય વદિપ્યામિ=જોડીશ તત્=તે સર્વં પરિપૂર્ણ પરમાત્મા
મામ્=મને અવતુ=રક્ષો તત્=તે પરમાત્મા વક્તારં=વક્તા આચાર્યને અવતુ=
રક્ષો. અવતુ=રક્ષો માં=મને અને અવતુ=રક્ષો વક્તારં=વક્તા આચાર્યને. ૐ=
હે પરમાત્માનુ ! શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ=આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા
આધિભૌતિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો.

હે પરમાત્માનુ ! મારી વાણી મનમાં પ્રતિષ્ઠિત હો. મારું મન વાણીમાં પ્રતિષ્ઠિત
હો. હે પ્રકટ સ્વરૂપ ! મારે માટે વાણી તથા મનમાં પ્રકટ હો ! હે મારી વાણી તથા
મન ! તમે બન્ને મારે માટે વેદવિદ્યાને સારી પેઠે પ્રાપ્ત કરાવનારાં થાઓ ! હે
અંતર્યામી પરમાત્માનુ ! મારું અણેકું રખે ભૂલતા ! હું આ અધીતૈન સાથે રાત્રિદિન
જોડું છું. હું ઋત કહીશ. હું સત્ય કહીશ. તે સર્વં પરિપૂર્ણ પરમાત્મા મને રક્ષો.
તે આચાર્યને રક્ષો. રક્ષો મને અને રક્ષો આચાર્યને. હે પરમાત્માનુ ! આધ્યાત્મિક,
આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો.

દ્વિસહિત અધ્યાત્મવિદ્યાની નિર્વિધનપણે પ્રાપ્તિ માટે અધ્યાત્મવિદ્યાના આરંભમાં જ શાન્તિપાદનો સ્વાધ્યાય કરવાની પ્રાચીન પરંપરા છે. એ મંગલમય પ્રથા છે. કેમકે આપણાં અત્યેક કર્મ મંગલાદિ, મંગલમધ્ય અને મંગલાન્ત હોવાં ઘટે. આથી ઐતરેય-ઉપનિષદ-વિદ્યાના આરંભમાં પણ છાસાસુ પ્રાર્થના કરે છે કે હે પરમાત્મનું! મારી વાણી મનમાં અને મન વાણીમાં પ્રતિષ્ઠિત હો! અર્થાત્ મારી વાણી અને મનમાં એકરૂપતા હો! મનમાં કાંઈ અને વાણીમાં કાંઈ કે વાણીમાં બીજું અને મનમાં તેનાથી જુદું એવું ન હો! મન વાણી અને કર્મમાં વિસંવાદ એ દુરાત્માનું લક્ષણ છે. એ ત્રણેમાં સંવાદ એ મહાત્માનું લક્ષણ છે! કેમકે મન, વાણી, કર્મમાં એકરૂપતા રૂપી સરળતા એ સત્યમય પરમાત્માનું પૂજન છે. અને સત્ય પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે તો આપણો પ્રયત્ન છે! આથી અહીં ઋષિ મન, વાણી અને કર્મનો પરસ્પર પ્રતિષ્ઠિત સુમેળ વાચે છે. વળી હે સર્વરૂપે પ્રકટ-સ્વરૂપ પરમાત્મનું! મારે માટે=આપ પરમાત્માના લાલને માટે, આપ મન તથા વાણીમાં પ્રકટ થાઓ! અર્થાત્ પરમાત્મા સર્વરૂપે આપણી સમક્ષ પુરોહિત છે-પ્રકટ છે! એ પરમાત્માનો મન અને વાણીમાં જો આપૂર થાય તો મન વાણી વગેરે સમસ્ત સાધનસામગ્રી પવિત્રતમ બની આધ્યાત્મવિદ્યાના સંપાદન માટે યોગ્ય બને! આમ પરમાત્માને મન અને વાણીમાં પ્રકટ થવાને પ્રાર્થા, હવે મન તથા વાણીને પરમાત્મપ્રકાશને ઝીલાવનારી વેદવિદ્યાને ધારણ કરવાને માટે યોગ્ય બનવા પ્રાર્થના કરે છે કે હે મારાં મન તથા વાણી! તમે બન્ને મારે માટે વેદવિદ્યાને સારી પેઠે પ્રાપ્ત કરાવનારાં હો! આમ સત્યચિંતન અને સત્યવચન કે જે મન તથા વાણીનો ધર્મ છે તેને માટે પ્રાર્થના કરી વળી પરમાત્માને કહે છે કે હે અંતર્યામિ! મારું બહુજી રૂપે આપ દૂર કરતા! અર્થાત્ હે પરમાત્મનું! મારી બહુલી વિદ્યાને ધારણ કરવાને-શિક્ષણના દ્વંદ્વને ધારણ કરવાને જેમ કનકપાત્ર તેમ-મારી મેધાને સજળ બનાવજો! હે પરમાત્મનું! આપની કૃપાથી હું પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે હું મારા બહુતરની સાથે રાતદિનને જોડીશ. એટલે કે રાતદિન હું અભ્યાસમાં મગ્ન રહીશ. અને લાણુતરને અનુકૂળ હોય એમ રાતદિન હું વર્તીશ! હું જીવનભર ઋતવાદી અને સત્યવાદી ચક્રશઃ! આથી ઋત અને સત્યની મૂર્તિરૂપ તે પરિપૂર્ણ પરમાત્મા મને અને મારા પરમ પ્રિય આચાર્યદેવને રક્ષો! અમે બન્નેને તે પરમગુરુદેવ રક્ષો! હે પરમાત્મનું! આપના કૃપાકટાક્ષથી ત્રિવિધ દુઃખની નિવૃત્તિ હો! હે ભગવન! કાણુ આપના સિવાય ત્રિવિધ દુઃખને ટાળે?

ૐ આત્મા વા इदं एक एव अग्रे आसीत् । न अन्यत् किंचन
मीपत् । स ईक्षत-लोकान् नु सृजै इति ॥ ૧ ॥

અગ્રે=પહેલાં इदं=આ બધું एव=કેવળ એક આત્મા=આત્મા एव=જ વા=
નિશ્ચય આસીત=હતું. अन्यत्=મીઠું किंचन=કાંઈપણ મીપत्=પલકારો મારતું
न=ન હતું. स=તે આત્માએ ऐक्षत=જોયું-વિચાર્યું नु=હવે लोकान्=લોકોને
सृजै=હું સરજું इति=અસ. ॥ ૧ ॥

આ બધું પહેલાં કેવળ એક આત્મા જ હતું. ખીજું કાંઈપણ પલકારા મારતું
ન હતું. તે આત્માએ વિચાર્યું કે હવે હું લોકોને સરજું ॥ ૧ ॥

પરમપિતા પરમાત્માએ શ્રીમુખે ગીતાશ્રમાં ગાયું છે કે-પરધર્મો
મયાવહઃ-એટલે કે પરધર્મ લયને નોતરનારો-લાવનારો છે. એટલે કે
પારકાનો ધર્મ આપણે માટે લય લાવનારો કરે છે. તો આપણે કોણ અને
પારકો કોણ એ વિચારવું રહ્યું. સ્વધર્મ શો અને પરધર્મ શો એ ચિન્તવવું
રહ્યું. સ્વધર્મ કેવી રીતે જૂલાયો છે અને પરધર્મ કેવી રીતે પકડાયો છે એ
સમજવું રહ્યું. સ્વધર્મ કેવી રીતે યાદ આવે. અને પરધર્મ કેવી રીતે જૂલાય
એ જાણવું રહ્યું. સ્વધર્મ રતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય અને પરધર્મ વિરતિ કેમ
સિદ્ધ થાય એની વિવેકીએ મીમાંસા કરવી રહી! સ્વધર્મ નિષ્ઠામાં નિર્લયતા
કઈ છે અને પરધર્મ સ્થિતિમાં લંઘ કયો છે, તે પણ જાણવું જ રહ્યું. આ
બધા કાવચોનો ઉકેલ એટલે જ અધ્યાત્મજીવન છે! અને એ બધી
મગ્ગાંકોને ઉકેલનારી વિદ્યાનું નામ અધ્યાત્મવિદ્યા છે અને આથી જ
લગવાને શ્રીમુખે અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનાં=વિદ્યાઓમાં હું સર્વશ્રેષ્ઠ અધ્યાત્મવિદ્યા
હું એમ કહ્યું છે. અધ્યાત્મવિદ્યા એટલે આત્માને લગતી વિદ્યા. આત્મા
શબ્દ એના ત્રણે અર્થમાં અહીં નિર્વક્ષિત છે. એટલે કે આત્મા શબ્દનો
મૂળ અર્થ જે ચૈતન્ય સ્વરૂપ તે, અને તે ઉપરાંત તેના બીજા બે અર્થો
શરીર અને ચિત્ત=મન. એ ત્રણે અર્થો આત્મશબ્દવાચ્ય છે. અને એ ત્રણે
અર્થોને લગતી જે વિદ્યા તે અધ્યાત્મવિદ્યા છે. અર્થાત્ શરીર, મન અને
આત્માને લગતું જે તત્ત્વજ્ઞાન તે તત્ત્વજ્ઞાનનું નામ અધ્યાત્મવિદ્યા છે અર્થાત્
પિંડને લગતી સંપૂર્ણ વિદ્યાનું નામ અધ્યાત્મવિદ્યા છે. અને પિંડે જે સાચું
તે બ્રહ્માંડને માટે પણ તેટલું જ સાચું છે. અર્થાત્ અધ્યાત્મવિદ્યા સર્વશ્રેષ્ઠ
છે. સર્વતોમુખી છે. સર્વતોઅહીં છે! અને આથી જ એ અબ્યસનીય છે!
શરીર, મન અને આત્માને લગતી વિદ્યાને અધ્યાત્મવિદ્યા કહી. અને આ

ત્રાણને પણ હજી દૂકાવી શકાય. શરીર વગેરે સમસ્ત પ્રપંચ પ્રકૃતિનું તાંડવ છે. આથી કુટુંબનો વ્યવહાર જેમ કુટુંબના વગને નામે ચાલે તેમ પ્રકૃતિના પ્રપંચનો વ્યવહાર પ્રકૃતિને નામે ચાલે છે. અર્થાત્ સપરિવાર પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બેને લગતું વિવેકજ્ઞાન એ અધ્યાત્મવિદ્યાનો વિષય છે. પુરુષ શબ્દમાં પણ બે ખ્યાલો સંભાળેલા છે. જીવાત્મા અને પરમાત્મા બન્ને પુરુષ શબ્દથી અભિપ્રેત છે. આ બેમાં એટલે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષમાં પર કાણ છે અને સ્વ કાણ છે તે જાણવું રહ્યું. તેમાં પ્રકૃતિ પર છે. આત્મા-પુરુષ એ સ્વ છે. પ્રકૃતિના ધર્મો પુરુષ માટે અને પુરુષના ધર્મો પ્રકૃતિને માટે લયાવહ છે. તો પુરુષ એ આપણું સ્વરૂપ છે અને પ્રકૃતિ એ આપણું સ્વરૂપ નથી-પણ આપણાથી પારકી છે-લુદ્ધી છે-આપણો અને તેનો મેળ જ ન ખાઈ શકે. અંધારું અને અજવાળું જે પરસ્પર સંવાદી થાય તો પ્રકૃતિ અને પુરુષ પણ પરસ્પર સંવાદી થાય! અને મૂળમાં તો અંધારા જેવી કાષ્ટ ચીજ જ નથી. ઓછું અજવાળું એટલે અંધારું એ વિજ્ઞાની સ્પષ્ટ સમજી શકે છે. તે મૂળમાં આંધળી પ્રકૃતિ પણ આત્માનું જ ઓછું અજવાળું છે! પણ તે છેક ઉવટની દૃષ્ટિ છે તે પહેલાં પ્રકૃતિ પારકી છે. અને આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ છે! આપણે આત્મા કેમ છીએ અને પ્રકૃતિ કેમ નથી તે વિચારવું જોઈએ. એટલે કે આપણા અને પ્રકૃતિના ધર્મોનું નિઃશંક વિવેચન કરવું જોઈએ. આ વિવેચન કરી આપણા ધર્મો આપણે સ્વીકારવા જોઈએ. એટલે કે આપણા મૂળ ધર્મેને આત્મસાત્ કરવામાં અંતરાયરૂપ જે ચીજ હોય તેને દૂર કરવી જોઈએ. અર્થાત્ પોતાના ધર્મનું વિસ્મરણ કેમ થયું તે જાણી, પરધર્મનું ગ્રહણ કેમ થયું તે જોઈ-એટલે કે આત્મસ્વરૂપનું વિસ્મરણ અને પ્રકૃતિધર્મનું સતત સ્મરણ કેમ થયું તે જાણી, સ્વરૂપપ્રકૃતિની સતતતા અને પરધર્મની સતત વિસ્મૃતિમાં રહી, નિર્ભય થવું જોઈએ. કેમકે સ્વધર્મની વિસ્મૃતિ અને પરધર્મની સુસ્મૃતિમાં જન્મમરણના અનન્ત ભયોની હાર છે! અર્થાત્ લયાવહ પરધર્મને ત્યાગી નિર્ભયાવહ સ્વધર્મમાં સ્થિતિ કરવા માટે વિવેક ઉપયોગી છે. વિવેકમાંથી જ પરમાં વિરાગ ઉપજે છે. અને વિરાગની જ પરમહદ એ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ છે. અને સ્વરૂપ તો સચ્ચિદાનંદધન છે. તેમાં મરણ નથી, જડતા નથી, દુઃખ નથી. અર્થાત્ આપણે જેને જીવાત્મા કહીએ છીએ તે જીવાત્મા મૂળમાં પરમાત્મા છે. અને આથી જ તેને કલેશ નથી, કર્મ નથી, કર્મફલ નથી, વાસના નથી. તે મૂળમાં નિષ્કલેશ, નિષ્કર્મ, નિર્લેપ અને નિરંજન છે! જે કલેશ, જે કર્મશય, જે સુખદુઃખાદિ, જે ભોગલોહુપતા આપણામાં છે તે આપણી પ્રકૃતિ નથી. પણ વિકૃતિ છે.

એ વિકૃતિને દૂર કરી આપણી પ્રકૃતિને પ્રાપ્ત થવું એ મનુષ્ય જીવનનું ધ્યેય છે. એ એનો આદર્શ છે. એ એનો એક ધર્મ છે । આ મૂળનું સ્વાસ્થ્ય પ્રાણીમાત્રને મેળવી આપવા માટે, ભવરોગહન્ટ્રી, અનન્યચિકિત્સક, અધિનીકુમાર અને ધન્યન્તરીની પણ અધિનીકુમાર અને ધન્યન્તરી, અકારણ કરુણામયી, ભગવતી શ્રુતિમાતાની પ્રવૃત્તિ છે । સ્વાન્તસ્તોષ અને આત્મવિજ્ઞાન વિશુદ્ધિને માટે આ ઐતરેય શ્રુતિનું દાર્દ ખોલવાને તત્પર થયેલા અમોને અકારણ કરુણામય પરમપિતા પરમાત્માનો અનુમંત હો । શુદ્ધેવની કૃપા હો. ભગવાન ભાષ્યકારનો પ્રસાદ હો ।

અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં સૃષ્ટિ પ્રકરણ ખૂબ અગત્યનું છે. વિવેકને માટે સૃષ્ટિ ક્યાંથી ઉપજે, કેવી રીતે ઉપજે, એ બધાનું તત્ત્વજ્ઞાન જરૂરી છે. કેમકે જ્યાં સુધી આપણામાં અવિવેક જીવતો રહે છે ત્યાં સુધી વિવેકલભ્ય આત્મદર્શન થતું નથી. અને આત્મદર્શન-સ્વરૂપ દર્શન, સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અને સ્વરૂપમાં છેવટની સ્થિતિ માટે તો અધ્યાત્મશાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે. સૃષ્ટિના કારણ પરત્વે અનેક ચિન્તકોએ અનેક પ્રકારની ઉપપત્તિઓ-વાદો પ્રચલિત કર્યા છે. કેટલાક ચિન્તકોના મતે સૃષ્ટિનું કારણ જ નથી. એની મેળે જ એની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે. ખીજાના મતે સ્વભાવ જ જગતનું કારણ છે. ત્રીજા વર્ણી માને છે કે કર્મભાંધી જગતની ઉત્પત્તિ છે. તો વર્ણી ખીજાઓનું દર્શન છે કે અચેતન પ્રકૃતિમાંથી જગત પ્રકટ થાય છે । આમ જ્યાં સૃષ્ટિ વિષયમાં અનેક વાદો હોય ત્યાં સામાન્ય પુરુષ મુંઝાઈ જાય અને મુંઝાયેલો જીધું સમજી બેસે. જીધું સમજીને અનર્થને પામે. કેમકે જાંધી સમજ, અનર્થમાત્રની માતા છે. આથી એ બાબતમાં એટલે કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વગેરેની બાબતમાં નિઃશંક નિર્ણય આપવો ઉચિત છે । આથી ઐતરેય ઉપનિષદની શરૂઆતમાં જ વિવેકને માટે અને વિવેકજન્ય વૈરાગ્યને માટે અતિ ઉપયોગી એવા સૃષ્ટિજન્મના રહસ્યને પ્રકટ કરતાં શ્રુતિમાતા કહે છે: આ બધું પહેલાં કેવળ એક આત્મા જ હતું. આ બધું એટલે કે અત્યારે આપણી ઇન્દ્રિયો વગેરેથી જેની પ્રતીતિ થઈ રહી છે તે સ્થાવરજંગમ સમસ્ત જગત. નામ અને રૂપમય આ જગત, પહેલાં એટલે સૃષ્ટિ સરળત્વે તે પહેલાં કેવળ એક આત્મા જ હતું. અર્થાત્ આ જગત પહેલાં આત્મમય હતું. આત્માથી અલિપ્ત હતું. પરમાત્મા જ એક સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં હતા. પહેલાં એક પરમાત્મા જ હતો એમ કહેવાનું રહસ્ય એ છે કે તે જ પરમાત્મા જ અત્યારે પણ એકલો જ છે । પરમાત્માથી લિપ્ત એવું કોઈ જગત નથી. અર્થાત્

ભૂત-વર્તમાન અને ભવિષ્યમાં પણ એક પરમાત્મા જ છે ! પહેલાં તે એક પરમાત્મા શબ્દ દ્વારા કહેવાયા. અત્યારે તે દ્વિતી અનન્ત નામે અને અનન્ત રૂપે કહેવાય છે. આમ ત્રણે કાળમાં, કાળના પણ કાળ પરમાત્મા જ હોય છે ! એ જ વાતને વધુ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે “બીજું” કાંઈ પણ પલકારા મારતું ન હતું” અર્થાત્ સૃષ્ટિની આદિમાં એક પરમાત્મા સિવાય અત્યારે જે બધું વ્યાપારવત્-ક્રિયાવાળું જણાય છે તે ન હતું. અર્થાત્ અત્યારે અનન્ત નામ રૂપે ચમકી રહેલું જગત મૂળમાં પરમાત્મા સ્વરૂપ હતું, અત્યારે છે અને ભવિષ્યમાં પણ હશે. તે પરમાત્માએ ઈક્ષણ કયું”. એટલે કે વિચાર્યું- કે હવે હું લોકોને સરજું” અર્થાત્ તે એક અને કેવળ પરમાત્માએ પોતાની યોગનિદ્રાને અન્તે કાઢક ધન્યપણે વિચાર્યું કે હવે દ્વિપરાત્રિ પૂરી થઈ છે ! અને આથી હું હવે લોકોને સરજું. સમસ્ત બ્રહ્માંડને સરજવાની ઇચ્છાવાળા પરમાત્મા સર્વશ અને સર્વશક્તિ છે. આથી સમસ્ત જગતને પરમાત્માએ કેવી રીતે સરજ્યું એ પ્રશ્ન અનુચિત છે ! અસ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટશક્તિને સર્જન માટે સાધન જોઈએ-ઉપાદાન જોઈએ-આયાસ જોઈએ. પણ સર્વશ અને સર્વશક્તિને માટે સાધનની, ઉપાદાનની કે આયાસની જરૂર નથી. તે તો પોતાની અચિન્ત્ય મહામાયા શક્તિ દ્વારા સંકલ્પમાત્રથી ચરાચર બ્રહ્માંડને ઉપજાવે છે ! આથી તે પરમાત્માએ વિના સાધને-વિના કારણે-વિના આયાસે-સંકલ્પ માત્રથી સૃષ્ટિ સરજવા ઇચ્છ્યું. અને એમાં જ તે પરમસૃષ્ટાની મહત્તા છે ! સમસ્ત બ્રહ્માંડ એ પરમાત્માનો એક ભૌતિક સંકલ્પમાત્ર છે ! ॥ ૧ ॥

- સઃ હમાન્ લોકાન્ અસૃજત, અમ્મઃ મરીચિઃ મરં આપઃ ।
અદઃ અમ્મઃ પરેણ દિવં, દ્યૌઃ પ્રતિષ્ઠા, અન્તરિક્ષં મરીચયઃ પૃથિવી
મરઃ, યા અધસ્તાત્ તાઃ આપઃ ॥ ૨ ॥

સઃ=તે પરમાત્માએ અંમઃ=અંભ, મરીચિઃ=મરીચિ મરં=મર તથા આપ=આપ હમાન્=આ આર લોકાન્=લોકોને અસૃજત=સરજ્યા. તેમાં અંમ=અંભ નામનો લોક છે અદઃ=તે દિવં=દ્યૌથી પરેણ=પર છે. તે દ્યૌઃ=દ્યૌ સૌની પ્રતિષ્ઠા=પ્રતિષ્ઠા આશ્રય છેઃ અન્તરિક્ષં=અંતરિક્ષ મરીચયઃ=મરીચિ નામનો લોક છે. પૃથિવી=પૃથ્વી મરઃ=મર નામનો લોક છે. અને તાઃ=તે આપઃ=આપ નામનો લોક છે યાઃ=જે અધસ્તાત્=નીચે છે-અર્થાત્ જે સમુદ્રતલ છે તે આપ નામનો લોક છે. ॥ ૨ ॥

તે પરમાત્માએ અંભ, મરીચિ, મર તથા આપ-આ આર લોકોને સરજ્યા. તેમાં તે અંભ નામનો લોક છે જે દ્યૌથી ઉપર છે અને દ્યૌ જે સૌનો આશ્રય છે. મરીચિ-અંતરિક્ષ, મર-પૃથિવી અને આપ છે જે નીચે સમુદ્રતલ છે. ॥ ૨ ॥

આમ સૃષ્ટિને સરજવાની ઇચ્છાવાળા સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ પરમાત્માએ અંભ, મરીચિ, મર અને આપ નામના ચાર લોકો સરજ્યા. લોક એટલે કે કર્મફલના બોમ માટે નિવાસસ્થાન. જ્યાં રહીને જીવમાત્ર પોતાના કર્મનું ફળ ભોગવી શકે-એ ફલયોગી માટે નિવાસસ્થાન એટલે લોકો. અર્થાત્ પરમાત્માએ પહેલાં પોતાની પ્રકૃતિ નામની મહામાયા શક્તિના તરફ એકાગ્ર ભાવે જોયું. એટલે કિંકરીની માફક બદ્ધાંજલિ પ્રકૃતિએ પરમાત્માની ઇચ્છાનુસાર મહત્તત્વાદિ ક્રમે પંચ મહાભૂતમાંથી અંભ મરીચિ વગેરે લોકોને સરજ્યા! અંભાદિ લોકોનું વિવરણ શ્રુતિ સ્વયં આપે છે કે અંભ એટલે પેશો લોક જે ઘોંટી પર છે અર્થાત્ દુલ્લોક કે જે સૌની લોકોની પ્રતિષ્ઠા છે. એ ઘોંટી એટલે અંભ. ક્રમકે બ્રહ્મલોક એ કર્મજન્ય છેવટની ગતિ છે! 'મરીચિ, લોક એટલે અંતરિક્ષલોક. એટલે કે લૌકિક કલ્પનાનો સ્વર્ગલોક. આપણી આ પૃથ્વી તે 'મર' નામનો લોક છે. અર્થાત્ સમસ્ત ચશચર જગતને પંચમહાભૂત દ્વારા પ્રકૃતિ શક્તિએ પરમાત્માની ઇચ્છાનુસાર સરજ્યું. ॥ ૨ ॥

स ईक्षत, इमे नु लोकाः लोकपालान् नु खलै इति ! सः
अद्भ्यः एव पुरुषं समुद्भूत्य अमूर्च्छयत् ॥ २ ॥

સ:=તે પરમાત્માએ ઈક્ષત=વિચાર્યું, ઇમે=આ લોકોનું-લોકોને નુ=તો સરજ્યા નુ=હવે લોકપાલાનું-લોકપાલોને સૃજૈ=સરજ્યું' इति=એમ વિચારીને સ:=તેણે અદ્ભ્ય=પાણીમાંથી, एव=જ સમુદ્ભૂત=સમુદ્ધરીને લઈને પુરુષ=પુરુષાકાર પિંડને અમૂર્છયત્=બનાવ્યો. ॥ ૩ ॥

તેણે વિચાર્યું કે આ લોકોને તો સરજ્યા. તો હવે હું એના-લોકના પાલકોને સરજ્યું. (એમ વિચારી) તેણે પાણીમાંથી જ ઉદ્ધરીને-લઈને પુરુષાકાર પિંડ બનાવ્યો. ॥૩॥

આમ પરમપિતા પરમાત્માએ લોકોને સરજ્યા બાદ તેણે વિચાર્યું કે હવે આ સરજાયેલા તમામ લોકોના રક્ષણ માટે મારે લોકપાલો-લોકરક્ષક સરજવા રહ્યા. માટે હાલ હવે હું લોકપાલોની સૃષ્ટિ કરું. એમ વિચારી તે પરમાત્માએ આપોમયી-જલમયી જે પ્રકૃતિ, તે પ્રકૃતિના જ પરિવારરૂપ પંચમહાભૂતમાંથી જ પુરુષાકૃતિને મળતો પિંડ સરજ્યો. અર્થાત્ કુંભાર જેમ પૃથ્વીમાંથી માટીનો લોચો બનાવે તેમ આ પરમપિતાએ પ્રકૃતિના પંચમહા-ભૂતમાંથી વિરાટ પુરુષની સૃષ્ટિ કરી. ॥ ૩ ॥

તં અભ્યતપત્ । તસ્ય અમિતપ્તસ્ય મુલં નિરભિચત, યથા
અણ્ડમ્ । મુલાદ્ વાગ્, વાચઃ અગ્નિનાસિકે નિરભિચેતાં નાસિકા-
ભ્યાં પ્રાણઃ । પ્રાણાત્ વાયુઃ અક્ષિણી નિરભિચેતાં અક્ષિભ્યાં ચક્ષુઃ
ચક્ષુપઃ આદિત્યઃ કર્ણૌ નિરભિચેતાં, કર્ણમ્યાં શ્રોત્રં ધ્રોત્રં શ્રોત્રાત્
દિશઃ । ત્વક્ નિરભિચત, ત્વચઃ લોમાનિ, લોમમ્યઃ ઓષધિવનસ્પ-
તયઃ હૃદયં નિરભિચત હૃદયાત્ મનઃ મનસઃ ચન્દ્રમાઃ નાભિઃ
નિરભિચત નાભ્યા અપાનઃ અપાનાત્ મૃત્યુઃ શિશ્નં નિરભિચત
શિશ્નાત્ રેતઃ રેતસઃ આપઃ ॥ ૪ ॥

તં=તે પુરુષાકાર પિંડને અભ્યતપત્-તે પરમાત્માએ યોગેરથી તપાવ્યો-
(એકાગ્ર અનિર્દ્ય સંકલ્પ કર્યો) અમિતપ્તસ્ય=યોગેરથી તપાવેલા એવા તસ્ય
તે પુરુષાકાર પિંડના મુલં=મુખનો છેદ નિરભિચત=ફૂટી નીકળ્યો. યથા=જેમકે
અણ્ડમ્=ઘડાનો=મુખ પછી વાગ્=વાણી નીકળીઃ અને વાચઃ=વાણી પછી
અગ્નિનાસિકે અગ્નિ અને જે નસકોરાં નિરભિચેતાં=ફૂટી નીકળ્યાં; નાસિકાભ્યાં=
જે નસકોરાં પછી પ્રાણઃ=પ્રાણ અને પ્રાણાત્=પ્રાણ પછી વાયુઃ=વાયુ અને
અક્ષિણી=જે અક્ષિ નિરભિચેતાં=ફૂટી નીકળી; અક્ષિભ્યાં=જે અક્ષિ પછી ચક્ષુઃ=
આંખ અને ચક્ષુપઃ=આંખ પછી આદિત્યઃ=આદિત્ય અને કર્ણૌ=જે કાનો
નિરભિચેતાં=ફૂટી નીકળ્યા. કર્ણાભ્યાં=જે કાનો પછી શ્રોત્રં=શ્રોત્ર અને શ્રોત્રાત્=
શ્રોત્ર પછી દિશઃ=દિશાઓ અને ત્વક્=ચામડી નિરભિચત=ફૂટી નીકળી; ત્વચઃ=
ચામડી બાદ લોમાનિ=કેશો, લોમમ્યઃ=કેશો પછી ઓષધિવનસ્પતયઃ=ઓષધિ
અને વનસ્પતિઓ અને હૃદયં=હૃદય નિરભિચત=ફૂટી નીકળ્યું; હૃદયાત્=
હૃદય પછી મનઃ=મન અને મનસઃ=મન પછી ચન્દ્રમાઃ=ચન્દ્રમા અને નાભિઃ=
ગુદેન્દ્રિય નિરભિચત=ફૂટી નીકળી. નાભ્યાઃ=ગુદેન્દ્રિય બાદ અપાનઃ=અપાન
અને અપાનાત્=અપાન પછી મૃત્યુઃ=મૃત્યુ તથા શિશ્નં=જનનેન્દ્રિય નિરભિચત=
ફૂટી નીકળી, શિશ્નાત્=જનનેન્દ્રિય પછી રેતઃ=વીર અને રેતસઃ=વીરથી પછી
આપઃ=આપ-જલ ફૂટી નીકળ્યું. ॥ ૪ ॥

તે પુરુષાકાર પિંડને પરમાત્માએ યોગેરથી તપાવ્યો યોગેરથી તપાવેલા એવા તે
પુરુષાકાર પિંડના મુખનો છેદ, જેમ ઘડાનો તેમ, નીકળ્યો. મુખ પછી વાણી નીકળી.
અને વાણી પછી અગ્નિ અને જે નસકોરાં ફૂટી નીકળ્યાં. નસકોરાં બાદ પ્રાણ અને
પ્રાણ પછી વાયુ અને અક્ષિ નીકળ્યાં. અક્ષિ પછી ચક્ષુ અને ચક્ષુ પછી આદિત્ય અને
જે કાનો નીકળ્યા. કાનો પછી શ્રોત્ર અને શ્રોત્ર પછી દિશાઓ અને ચામડી નીકળી.
ચામડી પછી કેશો અને કેશો પછી ઓષધિ તથા વનસ્પતિઓ, તથા હૃદયે બાદ મન,

અને મન પછી ચન્દ્રમા અને ગુદેન્દ્રિય નીકળી. ગુદેન્દ્રિય પછી અપાન અને અપાનથી પછી મૃત્યુ તથા જનનેન્દ્રિય નીકળી. જનનેન્દ્રિય પછી વીર્ય અને વીર્યથી પછી આપ-જલ નીકળ્યું. ॥ ૪ ॥

આમ લોકપાલની સૃષ્ટિ કરવા માટે પહેલાં પરમાત્માએ વિરા-પુરુષપિંડને સરજ્યો. ત્યાર બાદ તે વિરાટ પુરુષના પિંડને. તેણે-પરમાત્માએ યોમેરથી તપાવ્યો. અર્થાત્ પરમાત્માએ તે પુરુષપિંડને ઉદ્દેશીને એકાગ્ર, અનિરુદ્ધ, સંકલ્પ કર્યો. પરમાત્માનાં આ એકાગ્ર અને અનિરુદ્ધ સંકલ્પને લઇને, ઈંડુ જેમ ફાટે, તેમ પેલા પુરુષ પિંડમાં મુખનો છેદ થયો. અર્થાત્ કતુમય પરમાત્માના સત્ય સંકલ્પને લઇને પેલા વિરાટ પુરુષને મોઢું પ્રકટયું. અને મોઢાંના છેદ પછી વાણી પ્રકટી. અને વાણી પછી અગ્નિ પ્રકટયો. અર્થાત્ મોઢું એ વાગિન્દ્રિયનું ગોલક છે. વાણી એ સાક્ષાત્ ઇન્દ્રિય છે. અને અગ્નિ એ લોકપાલ અને વાગિન્દ્રિયનો અભિમાની દેવતા છે. આમ સૌથી પહેલાં પેલા વિરાટ પુરુષમાં ઇન્દ્રિય ગોલક, ઇન્દ્રિય અને લોકપાલ ઉપજ્યા. મુખનો છેદ ઉધડ્યા પછી પેલા પુરુષાકારમાં બે નરકારાં કુટયાં. એના પછી ગ્રાણી કુટી નીકળ્યો. અને ગ્રાણી પછી વાયુ કુટયો. અર્થાત્ ધ્રાણેન્દ્રિયનું ગોલક નાક, ધ્રાણેન્દ્રિય, અને ધ્રાણેન્દ્રિયનો અધિષ્ઠાતા દેવ પ્રકટયો. એ જ મુખ્ય આખી ઋચામાં સંબંધ જાણવો. આંખનું ગોલક આંખની ઇન્દ્રિય અને આંખનો અધિષ્ઠાતા દેવ સૂર્ય ત્યારબાદ કુટયા. ત્યાર બાદ કાનનું ગોલક કણેન્દ્રિય અને દિશાઓરૂપી અધિષ્ઠાતા દેવ પ્રકટયા. પછી આમડીનું ગોલક કુટયું. ત્વગિન્દ્રિય બાદ રોમે કુટયાં. અને વિરાટ દેહ ઉપર ત્યારબાદ ઓપધિ અને વનસ્પતિઓ ઝૂટી. ત્યારબાદ હૃદય. અને હૃદય પછી મન, મન પછી ચન્દ્ર અને ત્યાર બાદ ગુદેન્દ્રિય. ત્યારબાદ અપાન અને અપાન પછી તેનો અધિષ્ઠાતા મૃત્યુદેવ કુટયો. ત્યારબાદ જનનેન્દ્રિય અને વીર્ય અને વીર્યના અધિષ્ઠાતા જલદેવ કુટયા. અર્થાત્ અહીં રહસ્ય આ છે. આપણા પિંડમાં જે જે વસ્તુઓ અનુલવમાં આવે છે તે તે તમામ વસ્તુઓ વિરાટ દેહમાં પહેલાં ઇશ્વરના સંકલ્પે પ્રકટી. આપણા આ રચ્ય શરીરમાં ઇન્દ્રિયોના ગોલકો-એટલે કે અભિવ્યક્તિ સ્થાનો છે. તે તે ઇન્દ્રિયોની શક્તિઓ છે. આખી સૃષ્ટિને એક વિરાટ દેહ કલ્પીએ તો આ વાત તરત ખ્યાલમાં આવશે. અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, દિશા દેશતા, ઓપધિઓ અને વનસ્પતિઓની દેવતા, ચન્દ્ર, મૃત્યુ અને જલદેવ-આટલા છે લોકપાલો. કેમકે સમસ્ત બ્રહ્માંડના આટલાં પાલક તરવો છે. એ પાલક તરવો દેવો એટલે કે

પરમાત્માની જ વિવિધ સૃષ્ટિ નિર્માણશક્તિનાં સ્વરૂપો છે । પિંડ બ્રહ્માંડની એકતા એ જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ અર્થ છે । આમ પરમાત્માએ લોકે સરળ્યા. અને એ લોકોના રક્ષક દેવોને સરળ્યા. અર્થાત્ પરમાત્માએ મનુષ્ય શરીરની રચના કરી. અને તે રચનાને કર્મફલ ભોગવવાને માટે યોગ્ય બનાવવા ધન્દ્રિય ગોણકો, ધન્દ્રિયો અને ધન્દ્રિયોની રક્ષક તાકાત સોંપી. અને જે પિંડ શરીરમાં લાગુ પડે છે તે જ બ્રહ્માંડ શરીરને લાગુ પડતું હોવાથી અને પિંડ અને બ્રહ્માંડમાં બ્રહ્માંડનો વિચાર જ મુખ્ય હોઇને બ્રહ્માંડની-વિરાટ પુરુષની અહીં શ્રુતિ કલ્પના આપે છે. પિંડનાં જે મુખાદિસ્થાનો છે-ધન્દ્રિયોની શક્તિ છે તે જ બ્રહ્માંડમાં દેવરૂપે-અગ્નિ આદિ રૂપે વિચરી રહી છે એમ જાણવું. ॥ ૪ ॥

॥ इति प्रथमः खण्डः ॥

॥ अथ द्वितीयः खण्डः ॥

ता एताः देवताः सृष्टाः अस्मिन् महति अर्णवे प्रापतन्, तं अशनापिपासाभ्यां अन्ववार्जत् । ताः एनम् अद्भुवन्-आयतनं नः प्रजानीहि, यस्मिन् प्रतिष्ठिताः अधम् अदाम इति ॥ १ ॥

સૃષ્ટાઃ=સરળયેલા એવા તા=તે એતાઃ=આ દેવતાઃ=દેવો અસ્મિન્=આ મહતિ=મહાન અર્ણવે=સંસારસાગરમાં પ્રાપતન્=તૂટી પડ્યા । તં=તે પુરુષને પરમાત્માએ અશનાપિપાસાભ્યાં=ભુખ અને તરસથી અન્વવર્જત્=જોડ્યો. તા=તે દેવોએ એનં=આ પરમાત્માને इति=આમ અદ્ભુવન્=કહ્યું કે ન=અમારે માટે આયતનં=રહેઠાણ પ્રજાનીहि=નિર્મો-સૂચવો યસ્મિન્=જેનાં પ્રતિષ્ઠિતાઃ=રહેલા અમે અર્ણ=અનને અદામ=ખાઈએ ॥ ૧ ॥

‘ સરળયેલા તે દેવો આ મહાન સંસાર સાગરમાં પડ્યા. તે પુરુષને પરમાત્માએ ભૂખ અને તરસની સાથે જોડ્યો. તે દેવોએ આ પરમાત્માને એમ કહ્યું કે અમારે માટે રહેઠાણ નિર્મો જેમાં રહેલા અમે અનને ખાઈએ. ॥ ૧ ॥

આમ પહેલા અધ્યાયના પહેલા ખંડમાં આદિમાં પરમાત્મા એકલા જ હતો. નામ રૂપાત્મક જગત તે વેળા બ્યક્ત ન હતું અને આથી જ ત્રણ કાળમાં કેવળ એક પરમાત્મા જ હોય છે એમ સૂચ્યું. તે પરમાત્માએ સૃષ્ટિ રચવાનું ઇક્ષણ કર્યું. અને ત્યાર બાદ પોતાનાથી અભિન્ન એવા અંભાદિ લોકોને તેણે ઇક્ષણપૂર્વક સર્જ્યા. લોકોની સૃષ્ટિ બાદ લોકના રક્ષણ માટે લોકપાલની રચના કરવા તેણે ઇચ્છ્યું. અને તે મુજબ પ્રકૃતિના પંચમહાભૂતમાંથી તેમણે વિરાટ પુરુષનો પિંડ સરજ્યો. એ પિંડના ઉપર અભિધ્યાન કરવાથી અગ્નિ, વાયુ, સૂર્ય, ઔષધિ વનસ્પતિઓ, ચન્દ્રમા, મૃત્યુ અને જલદેવતા ઉપજ્યા. આ દેવતાઓ જ લોકપાલ છે. એટલે કે સૂક્ષ્મ શરીરના રક્ષક છે. તે દેવતાઓથી અધિષ્ઠિત થયેલી તે તે વાગાદિ ઇન્દ્રિયો ઉપજી. અને શરીરમાં તે તે ઇન્દ્રિયોની શક્તિને અભિન્યક્ત થવાનાં સ્થાનરૂપ તે તે ગોણકો ઉપજ્યાં. આટલી વાત પહેલા ખંડમાં ચર્ચી. ત્યાર બાદ શું થયું એ જતાવતાં, છેવટે વિવેકપ્રયોગી થાય, એ દૃષ્ટિએ શ્રુતિ કહે છે કે સરળયેલા તે દેવો આ મહાન

સંસાર સમુદ્રમાં પડ્યા ! અર્થાત્ પરમાત્માના ઇક્ષણથી ઉપજેલા પેલા અગ્નિ વગેરે દેવો પણ આ વિરાટ દેહાત્મશાવરૂપી સંસાર સમુદ્રમાં પડ્યા ! જ્યારે દેવો પણ સંસાર સમુદ્રમાં પનિત થાય તો પછી મનુષ્યોની તો ગતિ જ શી ? આ સંસાર એટલે શું ? દેહ ઈન્દ્રિયો વગેરેની અંદર સજ્જડ આત્મભાવ હોવો એ જ સંસાર છે ! અર્થાત્ ભગવાનની મહાભાષા એવી તો અટપટી અને વિચિત્ર છે કે એ મહાભાષા વૈષ્ણવી શક્તિના ઉદ્ધાસમાં દેવ જેવા દેવો પણ ફસાઇ પડે છે ! આથી અદ્વૈત અને પ્રાયઃ અસાવધ મનુષ્યે તો ખૂબ જ સાવધાની રાખવી રહી. શ્રુતિ આ દેહભાવને મહાન સમુદ્ર તરીકે વર્ણવે છે ! સમુદ્રનું રૂપક અહીં ખૂબજ બંધ બેસતું છે. અશરીર આત્માનું શરીર ભાવમાં દૂમી જવું એ અત્યંત અધોગતિનું ચિહ્ન છે. આ સંસાર સમુદ્ર અવિદ્યા-કામ અને કર્મજન્ય દુઃખરૂપી પાણીથી ભરપૂર છે. એમાં તીવ્ર રોગ, જરા, અને મૃત્યુરૂપી બધંકર મગરો છે ! એ અનાદિ છે. અનન્ત છે. અપાર છે. નિરાલંબ છે ! વિવેચનિય સયોગમાંથી જન્મતાં ક્ષબ્ધિક સુખ એમાં વિશ્રાન્તિ છે. વિવેચની ભોગ લાઙ્ગસારૂપ ઝંઝાવાતથી ખળભળી ઉઠેલાં અનેક અનર્થ. રૂપી મહામોહન્યો છે. મહારોશ્વ વગેરે નર્કમાં સખડતા છવેના 'હાયહાય' ના કરુણ આક્રન્ધથી એ ભરપૂર છે. એમાં સત્ય, સરળતા, દાન, દયા, અહિંસા, શમ, દમ, ધૃતિ વગેરે આત્માના ગુણોરૂપ પાથેયથી ભરેલી જ્ઞાનરૂપી નૌકા છે. એ નૌકાના અવરજવરના, એમાં સત્સંગ અને સંગત્યાગરૂપી બે જ માર્ગો છે. મોક્ષ એનું તીર છે. ભગવાન ભાષ્યકારે વર્ણવેલા આવા સંસાર-રૂપી મહાસમુદ્રમાં પેલા ખિચારા દેવો પડ્યા ! અર્થાત્ દેવ-ભાવની પ્રાપ્તિમાં પણ ઉવટની વિશ્રાન્તિ નથી. સ્વરૂપના સત્યજ્ઞાનમાં જ જન્મમરણની વિશ્રાન્તિ છે. આથી સત્યાત્મજ્ઞાન જ પ્રાપ્તવ્ય છે એટલું અહીં સૂચિત છે. આમ દેવોનું અધઃપતન થયું. ત્યાર બાદ શું થયું ? તો અધઃપતનને જ વિસ્તારથી વર્ણવતાં કહે છે કે પેલા વિરાટ પુરુષને પરમાત્માએ ભૂખ અને તરસથી જોડ્યો ! અર્થાત્ સૌના મૂળભૂત તે વિરાટ પુરુષને પરમાત્માએ ભૂખ અને તરસરૂપી બે ધર્મો સાથે જોડી આપ્યો. અને તે આદિ વિરાટ પુરુષની ભૂખ અને તરસ આજે પણ તેટલી જ તીવ્ર છે ! પ્રાણીમાત્ર આ ભૂખ અને તરસથી તે દિવસથી પોતાનામાં રહેલા દેવોના અધઃપતનના દિવસથી માંડીને આજ સુધી પીડાય છે. આ ભૂખ અને તરસ તે પેલી સૂક્ષ્મ ભોગ ભોગવવાની ભૂખ અને તેની અત્યંત તૃપ્તિ જાણવી. સામાન્ય દુન્યવી વ્યવહારમાં પણ ભૂખ અને તરસ એક ખીજનાં માતપિતા છે. ભૂખની તૃપ્તિ થઇ કે તરસ લાગવાની જ. આ અંતરમાં રહેલી ભૂખ-ભોગની ભૂખ અને તરસ-આ બે ધર્મો પેલા વિરાટ

પુરુષને પરમાત્માએ આપ્યા. એક વખત વિરાટ પુરુષને ભૂખ અને તરસની લાણી મળી કે પછી તરત જ ઉપજેલા પેલા દેવાને પણ ભૂખ અને તરસ પીડવા લાગી. એ ભૂખ્યા અને તરસ્યા દેવો જ્યાં સુધી એમને રહેવાની જગ્યા ન મળે ત્યાં સુધી નિરાશંબપણે ક્યાંથી ભોગ ભોગવે? આથી ક્રુતિ કહે છે કે તે દેવોએ આ પરમાત્માને કહ્યું “અમારે માટે કાંઈ રહેદાણુ આપ નિર્માણુ કરો, કે જે રહેદાણુમાં રહીને અમે અન્ન ખાઈએ.” અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રને પોતાની સૂક્ષ્મ વાસનાને ભોગવવાને માટે સ્થૂણદેહની જરૂર પડે છે. આ દેવાને પણ સૂક્ષ્મ વાસનાઓ દમતી હતી. એટલે તેમણે તે અદ્ભ્ય ભૂખ અને તરસને તોપવા માટે પરમાત્મા પાસે કાંઈ ભોગ ભોગવવાને યોગ્ય ધણ પડે એવી વિશિષ્ટ રહેવાની જગ્યા માગી. અર્થાત્ સ્થૂણ દેહની માગના કરી. અને અને તે પણ શા માટે? અનને ખાવા માટે એટલે કે ભોગ્યં વસ્તુઓનો આતુષ્ઠિ ભોગ ભોગવવા માટે। અને આ વૃત્તિ પ્રાણીમાત્રમાં આજે પણ વિદ્યમાન છે। ધન્વિયોની તાણુ ચતાં તેમની તૃષ્ણિને માટે વલખાં મારતું આખું જગત આજે પણ તેટલું જ અધઃપતિત છે। સ્વરૂપમાંથી પડેલ આત્માને વિષયોની ભૂખ અને તરસ લાગે છે. અને એને તોપવા માટે તેને દેહની માગના કરવી પડે છે. આ છે અહીં ધ્વનિ ॥ ૧ ॥

તામ્યઃ ગાં આનયત્, તાઃ અણુવન્, ન વૈ નઃ અયં અલં હતિ ।
તામ્યઃ અશ્વં આનયત્, તા અણુવન્ ન વૈ નઃ અયં અલં હતિ ॥ ૨ ॥

તામ્યઃ=તે દેવો માટે ગાં=ગાય આનયત્=તે પરમાત્મા લાવ્યા. તાઃ=તે દેવોએ અણુવન્=કહ્યું હતિ=કે નઃ=અમારે માટે વૈ=નિશ્ચય અયં=આ અલં=પૂરતી ન=નથી. તામ્યઃ=તે દેવો માટે, ત્યારે પરમાત્મા અશ્વં=ધોડા આનયત્=લાવ્યા. ત્યારે તાઃ=તે દેવોએ અણુવન્=કહ્યું હતિ=કે નઃ=અમારે માટે વૈ=નિશ્ચય અયં=આ અલં=પૂરતો ન=નથી. ॥ ૨ ॥

તે દેવો માટે પરમાત્મા ગાય લાવ્યા. તે દેવોએ કહ્યું કે અમારે માટે આ પૂરતી નથી. ત્યારે પરમાત્મા તે દેવો માટે અશ્વ લાવ્યા. તે દેવોએ કહ્યું કે અમારે માટે નિશ્ચય આ પૂરતો નથી ॥ ૨ ॥

આમ દેવોએ જ્યારે કાંઈ રહેદાણુ માગ્યું ત્યારે પરમાત્માએ શું કયું? પરમાત્મા તે દેવોને રહેવા માટે ગાયની આકૃતિ-ગાયનો દેહ લાવ્યા. અને તેમને સુખન કર્યો, પણ ગાયનો દેહ તે દેવોને ન ગમ્યો. દમકે પશુયોનિમાં

પૂરા ભોગ, ભોગવવાની સગવડ નથી ! એટલે તે તમામ દેવો બોલી ઉઠ્યા કે આ ગાયનો પિંડ અમારે માટે બસ નથી. “આ બસ નથી” એવો ભાવ-અતૃપ્તિ સૂચકભાવ-વાસનાની અતૃપ્તતા સૂચવતો ભાવ આજે પણ તેટલો જ તાજો છે ! પ્રાયઃ પ્રાણીમાત્ર “આ બસ નથી.” એ ભાવથી આજે પણ મ્હાત થયેલાં છે ! કેમ જાણે તૃપ્તિનું તલ હોય ? એટલે દેવોની આખ્યાયિકા દ્વારા શ્રુતિ ભગવતી પતિત આત્માની મોંકાણુ અહીં બતાવે છે ! જ્યારે ગાયનો દેહ તેમને માટે પૂરતો ન હોય ત્યારે પરમાત્મા દેવોને માટે ધોરાનો દેહ લાગ્યા. પણ ત્યાં પણ તેમને=દેવોને એન ન પડ્યું ! ક્યાંથી પડે ? ॥૨॥

તામ્યઃ પુરુષં આનયત્ । તા અવુચન્ સુકૃતં યત્ત્વમ્ ॥૨॥
પુરુષો વાચ સુકૃતમ્ તા અવ્રવીત્-યથા આયતનં પ્રવિશત્ ॥૩॥

તામ્યઃ=તેઓ. માટે, ત્યારબાદ પરમાત્મા પુરુષ=પુરુષાદૃતિ શરીર આનયત્=લાગ્યા. તે જોઈને પ્રસન્ન થયેલા તા=તે દેવો અવુચન્=બોલ્યા. ॥૨॥ ૩૮૬ ॥ ૩ ॥
અહો સુકૃતં=આ સુકૃત છે. વાચ=નિશ્ચય પુરુષ=પુરુષાદૃતિ સુકૃતં=સુકૃત છે. ત્યારે તા=તે દેવોને પરમાત્માએ અવ્રવીત્=કહ્યું ॥૩॥ ૩૮૬ ॥ ૩ ॥
યથાઆયતનં=પોતપોતાના સ્થાન મુજબ આ પુરુષાદૃતિમાં પ્રવિશત્=દાખલ થઈ જાઓ. ॥ ૩ ॥

ત્યારે પરમાત્માએ તે દેવો માટે પુરુષાદૃતિ શરીર આપ્યું. તે જોઈને પ્રસન્ન થયેલા દેવો બોલ્યા કે અહો ! આ સુકૃત છે. નિશ્ચય પુરુષાદૃતિ સુકૃત છે. ત્યારે પરમાત્માએ કહ્યું કે હે દેવો ! એ શરીરમાં તમે પોતપોતાના સ્થાન મુજબ દાખલ થાઓ. ॥ ૩ ॥

ત્યાર બાદ શું બન્યું ? શ્રુતિ કહે છે કે જ્યારે પણ શરીર દેવોને યોગ્ય ન લાગ્યું ત્યારે પરમ કાર્ણિક પરમાત્માએ તે દેવોના ઉપર દયા લાવી તેમને માટે પુરુષાદૃતિ શરીર-માનવીય શરીર આપ્યું. તે માનવીય શરીરની પરિપૂર્ણ રચના જોઈ તે દેવો પ્રસન્ન થઈને બોલી ઉઠ્યા-કે અહો ! આ સુકૃત છે. આ પુરુષાદૃતિ સુકૃત છે ! પુરુષાકારને અહીં દેવોએ પણ સુકૃત કહ્યું છે. કેમકે પુરુષ શરીર-મનુષ્ય શરીર પ્રુણ્યલભ્ય છે. એ પણ શરીરની માફક કેવળ ભોગ ભોગવવા માટે જ નથી. પણ ભોગ ઉપરાંત એ અપવર્ગનું પણ સાધન બની શકે છે. આથી અહીં પુરુષાદૃતિની ધન્યતા બતાવે છે કે પુરુષ શરીર ‘સુકૃત’-‘પ્રુણ્ય’-પ્રુણ્યલભ્ય છે ! બ્રહ્મલોકાવધિ ઐદિક સુખ અને મોક્ષાવધિ આમુષ્મિક સુખ એ બંને મનુષ્ય શરીરથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી

વિવેકાએ એનો શો ઉપયોગ હોઈ શકે એ વિચારવું થટે એવું શ્રુતિનું અહીં હૃદય છે. પુરુષાકૃતિને બોધને પ્રસન્ન થયેલા દેવોને પ્રસન્ન થયેલા પરમાત્માએ આદેશ કર્યો—કે હે દેવો ! તમે આ મનુષ્ય શરીરમાં પોતપોતાના સ્થાને દાખલ થઈ જાઓ ! ॥ ૩ ॥

અગ્નિઃ વાક્ ભૂત્વા મુલં પ્રાવિશત્. વાયુઃ પ્રાણો ભૂત્વા નાસિકે પ્રાવિશત્, આદિત્યઃ ચક્ષુઃ ભૂત્વા અક્ષિણી પ્રાવિશત્, દિશઃ ક્ષોત્રં ભૂત્વા કર્ણો પ્રાવિશન્, ઓપધિવનસ્પતયઃ લોમાનિ ભૂત્વા ત્વચં પ્રાવિશન્, ચન્દ્રમાઃ મનો ભૂત્વા હૃદયં પ્રાવિશત્, મૃત્યુઃ અપાનો ભૂત્વા નાર્મિ પ્રાવિશત્, આપઃ રેતો ભૂત્વા ક્ષિત્તં પ્રાવિશન્ ॥ ૪ ॥

ત્યારે અગ્નિ=અગ્નિ વાગ્=વાણી મૂત્વા=થઈને મુલં=મુખમાં પ્રાવિશત્=પ્રવેશ્યો, વાયુઃ=વાયુ પ્રાણઃ=પ્રાણ મૂત્વા=થઈને નાસિકે=નાસિકામાં પ્રાવિશત્=પ્રવેશ્યો આદિત્યઃ=સૂર્ય ચક્ષુઃ=આંખ મૂત્વા=થઈને અક્ષિણી=અક્ષિમાં પ્રાવિશત્=પ્રવેશ્યો દિશઃ=દિશાઓ ક્ષોત્રં=ક્ષોત્ર મૂત્વા=થઈને કર્ણો=કર્ણમાં પ્રાવિશન્=પ્રવેશી. ઓપધિવનસ્પતયઃ=ઓપધિ અને વનસ્પતિઓ લોમાનિ=કેશ મૂત્વા=થઈને ત્વચં=ચામડીમાં પ્રાવિશન્=પ્રવેશી ચન્દ્રમાઃ=ચંદ્રમા મનઃ=મન મૂત્વા=થઈને હૃદયં=હૃદયમાં પ્રાવિશન્=પ્રવેશ્યો; મૃત્યુઃ=મૃત્યુ અપાનઃ=અપાન મૂત્વા=થઈને નાર્મિઃ=ગુદેન્દ્રિયાઓ પ્રાવિશન્=પ્રવેશ્યુઃ આપઃ=પ્રજાપતિ રેતઃ=વીર્ય મૂત્વા=થઈને ક્ષિત્તં=જનનેન્દ્રિયમાં પ્રાવિશત્=પ્રવેશ્યા. ॥ ૪ ॥

અગ્નિ વાણી થઈને મુખમાં, વાયુ પ્રાણ થઈને નાસિકામાં, સૂર્ય ચક્ષુ થઈને નેત્રમાં, દિશાઓ ક્ષોત્ર થઈને કર્ણમાં, ઓપધિ તથા વનસ્પતિઓ વાજ તથા રેશમ થઈને ચામડીમાં, ચન્દ્રમા મન થઈ હૃદયમાં, મૃત્યુ અપાન થઈને ગુદામાં, તથા પ્રજાપતિ વીર્ય થઈને જનનેન્દ્રિયમાં દાખલ થયા. ॥ ૪ ॥

અને જ્યાં પરમાત્માની આરાધા થઈ કે તરત જોઈ શકાતી આરાધા થતાં ભૂત્યવર્ગ તેમ-તે તે દેવો તે તે સ્થાને મનુષ્ય શરીરમાં દાખલ થઈ ગયા. કોણ ક્યાં દાખલ થયો તે જતાવનાં શ્રુતિ કહે છે કે અગ્નિ વાણીનું રૂપ ધારણ કરી મુખમાં, વાયુ પ્રાણ થઈને નાકમાં, સૂર્ય ચક્ષુ થઈને નેત્રમાં, દિગ્દેવતા ક્ષોત્ર થઈ ત્વચામાં, ચન્દ્રમા મન થઈ હૃદયમાં, મૃત્યુ અપાન થઈ ગુદામાં, તથા પ્રજાપતિ વીર્ય રૂપ થઈને જનનેન્દ્રિયમાં દાખલ થઈ ગયાં । અર્થાત્ મનુષ્ય શરીર એ અક્ષાંશનું પ્રતીક માત્ર છે । અક્ષાંશની મહાન શક્તિઓ

ઇન્દ્રિયો જાય છે. ત્યાં ત્યાં તેમની પાછળ પાછળ ભોગ ભોગવવાની ભૂખ અને તરસ પણ જાય છે જ. દેવો-ઇન્દ્રિયો મનુષ્ય શરીરમાં દાખલ થઇ ! એટલે તે ઇન્દ્રિયો તે હંમેશાં સક્રિય રાખતી પેંઝી ભૂખ અને તરસ પણ, કાયાની પાછળ છાયાની માફક, તે મનુષ્ય શરીરમાં જ દાખલ થઇ ! આથી જ ને કોઇ દેવને-ઇન્દ્રિયને ને કોઈ વિષયથી નજરાણું ધરાવવામાં આવે છે તે નજરાણામાં ભૂખ અને તરસનો ભાગ હોય છે ! અર્થાત્ ભૂખ અને તરસ જ તે તે દેવને-ઇન્દ્રિયને તે તે વિષયભોગ લાવવા માટે પ્રેરે છે ! અને આથી જ આજે પણ જ્યાં જ્યાં ઇન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ છે ત્યાં ત્યાં ભૂખ અને તરસનો સદ્ભાવ અચૂકપણે હોય છે જ. આ છે અહીં વિવેકી વિચારસૂચન. ॥ ૫ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

મનુષ્ય શરીરમાં રહેલી મર્યાદિત શક્તિના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે । અગ્ન્યાદિ મહાન શક્તિઓ આપણી વાચા વગેરેની ઇન્દ્રિય શક્તિના ઉપર મહાન અનુગ્રહ કરે છે । આથી અહીં પરમાત્માની આશાથી દેવો મનુષ્ય શરીરમાં દાખલ થઈ ગયા એમ કહેવામાં આવ્યું છે । આમ ભોગ અને મોક્ષને માટે સંપૂર્ણ-પણે લાયક એવું મનુષ્ય શરીર ઇશ્વરની કૃપાથી જન્યું. ॥ ૪ ॥

તં અશનાપિપાસે અંઘ્રતાં આવાભ્યાં અભિગ્રજાનીહિ ઇતિ ।
સ તે અગ્રવીત્ પતાસુ એવાં દેવતાસુ આમજામિ પતાસુ
ભાગિન્યૌ કરોમિ ઇતિ । તસ્માત્ યસ્યૈ કસ્યૈ ચ દેવતાયૈ હવિઃ
ગૃહ્યતે, ભાગિન્યૌ એવાં અશનાપિપાસે ભવતઃ ॥ ૫ ॥

તં=તે પરમાત્માની સમક્ષ અશનાપિપાસે=મુખ અને તરસે અંઘ્રતાં=કહું
ઇતિ=કે આવાભ્યાં=અમે બેને માટે અભિગ્રજાનીહિ=સ્થાન નિર્મિત કરેા. સ=
તે પરમાત્માએ તે=તે બેને અગ્રવીત્=કહું ઇતિ=કે વાં=તમને બેને એતાસુ=
આ દેવતાસુ=દેવતાઓમાં એવાં, સ્થાન આપીને આમજામિ=અનુગ્રહ કરે
છું. એતાસુ=એ દેવતાઓમાં જ તમને બેને ભાગિન્યૌ=ભાગીદાર કરોમિ=કરું
કરું છું, તસ્માત્=અને તેથી યસ્યૈ=જે કસ્યૈ=કોઈ ચ=પણ દેવતાયૈ=દેવતાને
માટે હવિઃ=હવિનું-બલિનું ગૃહ્યતે=ગ્રહણ કરાય છે અસ્યાં=એમાં-તેમાં
અશનાપિપાસે=મુખ અને તરસ ભાગિન્યૌ=ભાગીદાર ભવતઃ=થાય છે એવાં. ॥ ૫ ॥

આ પરમાત્માને બૂખ તથા તરસે કહું કે અમારે બેને માટે સ્થાન નિર્માણ
કરો. તે ઇશ્વરે તે બંનેને એમ કહું કે તમને બંનેને આ દેવોમાં જ સ્થાન આપીને
અનુગ્રહ કરું છું. એ દેવોમાં જ તમને બંનેને ભાગિયણ બનાવું છું. તેથી જ કોઈપણ
દેવતાને માટે હવિનું ગ્રહણ કરાય છે તેમાં બૂખ અને તરસ બંને ભાગિયણ
થાય છે જ. ॥ ૫ ॥

આમ જ્યાં પેલા દેવો મનુષ્ય શરીરમાં દાખલ થયા કે તરત પેલી
બૂખ અને તરસ પરમાત્માની પાસે પહોંચી અને તેમને વિનવણી કરી કે
“હે પરમાત્મા ! આપે અમારા દેવોને માટે સ્થાન નિર્મિત કર્યું તે બધી
દેવોનાં અનુચર એવાં અમારા માટે પણ રહેઠાણ નિર્માણ કરો ।” પરમાત્માએ
તે બંનેને કહું કે તમે બંનેને આ દેવોમાં જ સ્થાન આપીને તમારા
ઉપર અનુગ્રહ કરું છું. આ દેવોમાં જ તમને ભાગીદાર કરું છું. અર્થાત્
અહીં એક ખૂબ સૂક્ષ્મ વાત શ્રુતિમાતા સૂચવે છે. જ્યાં જ્યાં અતૃપ્ત

ઇન્દ્રિયો જાય છે, ત્યાં ત્યાં તેમની પાછળ પાછળ ભોગ ભોગવવાની ભૂખ અને તરસ પણ જાય છે જ. દેવો=ઇન્દ્રિયો મનુષ્ય શરીરમાં દાખલ થઇ ! એટલે તે ઇન્દ્રિયોને હંમેશાં સક્રિય રાખતી પેલી ભૂખ અને તરસ પણ, કાયાની પાછળ કાયાની માફક, તે મનુષ્ય શરીરમાં જ દાખલ થઇ ! આથી જ જે કોઈ દેવને-ઇન્દ્રિયને જે કોઈ વિષયથી નજરાણું ધરાવવામાં આવે છે તે નજરાણામાં ભૂખ અને તરસનો ભાગ હોય છે ! અર્થાત્ ભૂખ અને તરસ જ તે તે દેવને-ઇન્દ્રિયને તે તે વિષયભોગ લાવવા માટે પ્રેરે છે ! અને આથી જ આજે પણ જ્યાં જ્યાં ઇન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ છે ત્યાં ત્યાં ભૂખ અને તરસનો સદ્ભાવ અચૂકપણે હોય છે જ. આ છે અહીં વિવેકી વિચારસૂચન. ॥ ૫ ॥

॥ इति द्वितीयः खण्डः ॥

॥ अथ तृतीयः खण्डः ॥

सः ईक्षत इमे तु लोकाः च लोकपालाः च, यन्नं एभ्यः
सृजै इति ॥ १ ॥

સ:=તે પરમાત્માએ 'ઈક્ષત=વિચાર્યું' 'ઈતિ=કે' 'इमे=આ' 'लोकाः=લોકો' 'च=અને' 'लोकपालाः=લોકપાલો' 'च=એ' 'यन्नेने' 'तु=તો' 'मे' 'सरन्त्या' 'तो' 'द्वे एभ्यः=એમને' 'भाटे' 'अन्नं=અन्न' 'सृजै=સરજી' ॥ ૧ ॥

તે પરમાત્માએ એમ વિચાર્યું કે પ્રસિદ્ધ એવા આ લોકો અને લોકપાલો એ યન્નેને મેં સરન્ત્યા. તો હવે એમને માટે હું અન્ન સરજું. ॥ ૧ ॥

આમ પહેલા અધ્યાયના બીજા ખંડમાં શ્રુતિએ, ધણી સૂચક વાત કરી. સંસારના ચક્રનું સતત ભ્રમણ કેમ રહે છે એ પણ અહીં સૂચિત કરી દીધું. અર્થાત્ મહામાયાની ભૂલભૂલામણીથી દેવોનું સંસારમાં પતન, ભૂખ અને તરસનું તેમની સાથે સંધાન. તેને માટે શરીર વાચન. પશુ શરીરની પ્રાપ્તિમાં અસંતોષ અને પુરૂષ શરીરની પ્રાપ્તિમાં સૂચક હર્ષ. એ પ્રાપ્ત થયેલાં માનવ શરીરમાં તે તે દેવોનો પ્રવેશ. અને પ્રવિષ્ટ દેવોની સાથે “અશના-પિપાસા”=ભૂખતરસનું ભાગીદારપણું એ બધું-અશ્નાની જીવનનું સૂચક છે. આપણા રોજના જીવનનો એ કાવ્યમય ઇતિહાસ છે ! આ ઇતિહાસનું કવન સંસ્કારીને માટે ઉદ્દ્યોધક નીવડવું નેહએ ! એ ઉદ્દ્યોધન માટે પૂરી ભૂમિકા રચતાં આ જીવનો કરુણ ઇતિહાસ આટલાથી જ પંત્યો નથી, એ બતાવતાં ત્રીજા ખંડનો આરંભ કરે છે કે પરમાત્માએ વિચાર્યું કે આ લોકો અને લોકપાલો તો મેં સર્જ્યા ! તે લોકપાલોને અન્ન ખાવાની=ભોગ ભોગવવાની લાલસા છે. અને એથી મેં તેમને ભૂખતરસ પણ આપી તો મારે હવે એ ભૂખ અને તરસને માટે અન્ન પણ ઉપજાવવું નેહએ ! કેમકે ખાદ્ય વિના ભોજન થાય કેવી રીતે ? આમ પરમાત્માએ વિચાર્યું. ॥૧॥

સઃ આપઃ અમૃતપત્ । તામ્યઃ મમિતપ્તામ્યઃ મૂર્તિઃ અજાયત ।
યા યૈ સા મૂર્તિઃ અજાયત અન્ન યૈ તત્ ॥ ૨ ॥

સઃ = અન્ન સર્જવાને ઈચ્છતા એવા તે પરમાત્માએ આપઃ = જલને
અમ્યતપ્ત = અભિધ્યાનપૂર્વક જોયું અમિતપ્તામ્યઃ = અભિધ્યાનપૂર્વક જોવાયેલા
એવાં તામ્યઃ = તે જલમાંથી મૂર્તિ = મૂર્તિ અજાયત = ઉપજી તત્ = તે વૈ = નિશ્ચય
અન્ન = અન્ન છે. ॥ ૨ ॥

અન્ન સર્જવાને ઈચ્છતા પરમાત્માએ જલને અભિધ્યાનપૂર્વક જોયું. અભિધ્યાનપૂર્વક
જોવાયેલાં તે જલમાંથી મૂર્તિ ઉપજી. નિશ્ચય જે તે મૂર્તિ જન્મી તે નિશ્ચય અન્ન છે. ॥૨॥

આમ અન્ન-ભોગ્ય પદાર્થો સર્જવાને ઈચ્છતા પરમાત્માએ જલને
અભિધ્યાનપૂર્વક જોયું. જલ શબ્દ અહીં પ્રકૃતિનો વાચક બાધ્યુવો. પરમાત્માએ
અભિધ્યાનપૂર્વક જોયું કે તરત પ્રકૃતિએ પરમાત્માના સંકલ્પ ગભાંથી મૂર્તિ
ઉપજાવી. મૂર્તિ એટલે ચરાચર જગત. આ ચરાચરનો આકાર-મૂર્તિ જ નિશ્ચય
અન્ન છે. અર્થાત્ દુનિયાની તમામ ચીજો લક્ષ્યમક્ષકલાવે વર્તી રહેલી છે.
જીવો જીવસ્થ ફરણમ્-એ ન્યાયે ઉદર જે સાપનો ખોરાક છે તે સાપ વળી
નોળીખાનો ખોરાક છે। આમ સમસ્ત સૃષ્ટિ દરેકને માટે ભોગ્ય હોઈને અહીં
અન્નરૂપે નિર્ણીત છે। અર્થાત્ માણસની ભૂખ અને તરસ અનન્ત હોઈને
પરમાત્માએ અનન્ત આકારવાળી આ સૃષ્ટિ તેના ઉપભોગ માટે બનાવી.
અને છતાં ખૂખી એ છે કે સમસ્ત સૃષ્ટિ પણ માણસની ભૂખ ભાંગવા પૂરતી
નથી. તૃષ્ણા તે વાધણની માફક નિત્ય ભૂખી જ રહે છે. ॥ ૨ ॥

તદ્ એતત્ સૃષ્ટં પરાદ્ અવ્યજિર્ઘાસત્ । તત્વાચા જિષ્ટક્ષત્,
તત્ ન અશક્નોત્ વાચા ગૃહીતુમ્ । સ યદ્ હ એનત્ વાચા
અપ્રહૃષ્યત્ અભિવ્યાહત્ય હ એવ. અન્ન અન્નપ્સ્યત્ ॥ ૩ ॥

તદ્ = તે એતત્ = આ અન્ન લોકખાલોની સર્પ = સન્મુખ મૂકાયું હોઈને
પરાદ્ અવ્યજિર્ઘાસત્ = પચાવન કરવા લાગ્યું. તે અન્ન લોકખાલોની પકડમાંથી
હટકવા લાગ્યું. તદ્ = તેને, વાચા = વાણી વડે જિષ્ટક્ષત્ = તે પુરવાકાર પિંડે પકડવાને
ઈચ્છ્યું. પણ તત્ = તેને વાચા = વાણીથી ગૃહીતું = પકડવાને અશક્નોત્ =
શક્તિમાન થયો નહીં. યત્ = જે સઃ = તે એનત્ = એને વાચા = વાણીથી
હ = નિશ્ચય અપ્રહૃષ્યત્ = પકડી શક્યો હોત તે હ = નિશ્ચય અભિવ્યાહત્ય =
'અન્ન' એમ વાચા દ્વારા જ ખોલીને દન્ન = અન્નપ્સ્યન્નામ થયો હોત ॥ ૩ ॥

તે આ અન્ન લોકખાલોની સન્મુખ ઈશ્વર વડે મૂકાયેલું હોઈને પચાવન કરવા
લાગ્યું-તે અન્ન તે લોકખાલોની પકડમાંથી હટકવા ઈચ્છ્યું ત્યારે તે અન્નને તે પુરવાહતિ

ધિંતે વાગ્ની દ્વારા પકડવાને ઈચ્છ્યું, પણ તેને વાગ્નીથી પકડવાને તે સમર્થ થયો નહીં. જો તે એને વાગ્નીથી પકડી શક્યો હોત તો નિશ્ચય તે દિવસથી લોક અત્રને વાગ્નીથી જ 'અત્ર' એ વાચા-શબ્દ વડે બોલીને જ તૃપ્ત થયો હોત. ॥ ૩ ॥

તત્ પ્રાણેન અજિઘૃક્ષત્ । તત્ ન અશક્નોત્ પ્રાણેન ગ્રહીતુમ્ ।
સ યદ્ દ્વ એનત્ પ્રાણેન અગ્રહેપ્યત્, અમિપ્રાણ્ય દ્વ એવ અન્નં
અગ્રપ્સ્યત્ ॥ ૪ ॥

તત્=તેને તેણે પ્રાણેન=પ્રાણ-નાક દ્વારા અજિઘૃક્ષત્=પકડવા ઇચ્છ્યું.
પ્રાણેન=નાક દ્વારા તત્=તેને ગ્રહીતું=પકડવાને તે પુરૂષ અશક્નોત્=શક્તિમાન
થયો ન=નહીં યદ્=જો સઃ=તે એનત્=એને પ્રાણેન=પ્રાણથી-નાકથી
અગ્રહેપ્યત્=પકડી શક્યો હોત તો તે દિવસથી અન્નં=અન્નને હ=નિશ્ચય
અમિપ્રાણ્ય=સુધીને એવ=જ તે અગ્રપ્સ્યત્=તૃપ્ત થયો હોત. ॥ ૪ ॥

તેણે તે અન્નને પ્રાણ દ્વારા પકડવા ઈચ્છ્યું, તેને તે પ્રાણ દ્વારા પકડવા સમર્થ
ન થયો. જો તે નિશ્ચય તેને પ્રાણથી પકડી શક્યો હોત તો તે દિવસથી જગત અત્રને
સુધીને જ નિશ્ચય તૃપ્ત થાત. ॥ ૪ ॥

તત્ ચક્ષુષા અજિઘૃક્ષત્ । તત્ ન અશક્નોત્ ચક્ષુષા ગ્રહીતુમ્ ।
સ યદ્ દ્વ એનત્ ચક્ષુષા અગ્રહેપ્યત્ દ્રષ્ટ્વા દ્વ એવ અન્નં અગ્રપ્સ્યત્ ॥ ૫ ॥

તત્=તેને ચક્ષુષા=આંખથી અજિઘૃક્ષત્=પકડવા ઇચ્છ્યું. પણ તત્=
તેને તે ચક્ષુષા=આંખ વડે ગ્રહીતું=પકડવાને અશક્નોત્=શક્તિમાન થયો ન=
નહીં યદ્=જો સઃ=તે એનત્=એને હ=નિશ્ચય અગ્રહેપ્યત્=પકડી શક્યો હોત
તો તે દિવસથી લોકો અન્નં=અન્નને દ્રષ્ટ્વા=જોઈને એવ=જ હ=નિશ્ચય
અગ્રપ્સ્યત્=તૃપ્ત થયા હોત. ॥ ૫ ॥

તેને આંખથી પકડવા ઈચ્છ્યું. તેને આંખથી પકડવાને તે સમર્થ ન થયો. જો
તે નિશ્ચય એને આંખથી પકડી શક્યો હોત તો તે દિવસથી લોકો અત્રને જોઈને જ
નિશ્ચય તૃપ્ત થયા હોત. ॥ ૫ ॥

તત્ ધોત્રેણ અજિઘૃક્ષત્ । તત્ ન અશક્નોત્ ધોત્રેણ ગ્રહીતુમ્ ।
સ યત્ દ્વ એનત્ ધોત્રેણ અગ્રહેપ્યત્ શ્રુત્વા દ્વ એવ અન્નં અગ્રપ્સ્યત્ ॥ ૬ ॥

તત્=તે અત્રને તેણે ઓત્રેણ=કાન દ્વારા અજિઘ્રક્ષત્=પકડવા ઇચ્છ્યું.
પથુ તે તત્=તેને ઓત્રેણ=કાન દ્વારા પ્રહીતું=પકડવાને અશક્નોત્=શક્તિ-
માન થયો ન=નહીં. યત્=એ સ=તે હ=નિશ્ચય એનત્=એને ઓત્રેણ=કાન દ્વારા
અપ્રહૈપ્યત્=પકડી શક્યો હોત તો તે દિવસથી લોકો અન્ન=અત્રને ધ્રુવા=
સાંભળીને એવ=જ હ=નિશ્ચય અત્રપ્સ્યત્=તૃપ્ત થયા હોત ॥ ૬ ॥

તેને તેણે કાનથી પકડવા ઇચ્છ્યું. તેને તે કાનથી પકડવા શક્તિમાન થયો નહીં.
તે તે તેને નિશ્ચય કાનથી પકડી શક્યો હોત તો અત્રને સાંભળીને જ નિશ્ચય તે
તૃપ્ત થયો હોત. ॥ ૬ ॥

તત્ ત્વચા અજિઘ્રક્ષત્ । તત્ ન અશક્નોત્ ત્વચા પ્રહીતુમ્ ।
સ યદ્ હ એનત્ ત્વચા અપ્રહૈપ્યત્ સ્પૃષ્ટ્વા હ એવ અન્નં અત્રપ્સ્યત્ ॥ ૭ ॥

તત્=તે અત્રને ત્વચા=ચામડી દ્વારા તેણે અજિઘ્રક્ષત્=પકડવાને ઇચ્છ્યું.
પથુ તે તત્=તેને ત્વચા=ચામડી દ્વારા પ્રહીતું=પકડવાને અશક્નોત્=શક્તિમાન
થયો. ન=નહીં. યત્=એ સ=તે એનત્=એને હ=નિશ્ચય ત્વચા=ચામડીથી
અપ્રહૈપ્યત્=પકડી શક્યો હોત તો તે દિવસથી અન્ન=અત્રને સ્પૃષ્ટ્વા=અડીને
એવ=જ હ=નિશ્ચય લોકો અત્રપ્સ્યત્=તૃપ્ત થયા હોત ॥ ૭ ॥

તેણે તેને ચામડી વડે પકડવા ઇચ્છ્યું. તેને તે ચામડીથી પકડવા શક્તિમાન ન
થયો. તે તે નિશ્ચય એને ચામડીથી પકડી શક્યો હોત તો અત્રને અડીને જ નિશ્ચય
તે તૃપ્ત થયો હોત. ॥ ૮ ॥

તત્ મનસા અજિઘ્રક્ષત્ । તત્ ન અશક્નોત્ મનસા પ્રહીતુમ્ ।
સ યદ્ હ એનત્ મનસા અપ્રહૈપ્યત્ ધ્યાત્વા હ એવ અન્નં અત્રપ્સ્યત્ ॥ ૮ ॥

તત્=તે અત્રને તેણે મનસા=મનથી અજિઘ્રક્ષત્=પકડવા ઇચ્છ્યું. તત્=
તેને તે મનસા=મનથી પ્રહીતું=પકડવાને અશક્નોત્=શક્તિમાન થયો ન=નહીં।
યત્=એ સ=તે એનત્=એને હ=નિશ્ચય મનસા=મનથી અપ્રહૈપ્યત્=પકડી શક્યો
હોત તો તે દિવસથી અન્ન=અત્રનું ધ્યાત્વા=ધ્યાન ધરીને હ=જ લોકો
અત્રપ્સ્યત્=તૃપ્ત થયા હોત ॥ ૮ ॥

તેને મનથી પકડવાને તેણે ઇચ્છ્યું. તેને મનથી પકડવાને તે શક્તિમાન ન
થયો. તે તે નિશ્ચય એને મનથી પકડી શક્યો હોત તો અત્રનું ધ્યાન ધરીને જ
નિશ્ચય તૃપ્ત થયો હોત. ॥ ૮ ॥

તત્ શિષ્નેન અજિઘ્રક્ષત્ । તત્ ન અશક્નોત્ શિષ્નેન
પ્રહીતુમ્ । સ યદ્ હ એનત્ શિષ્નેન અપ્રહૈપ્યત્ વિસૃજ્ય હ એવ
અન્નં અત્રપ્સ્યત્ ॥ ૯ ॥

તત્=તેને શિથેન=જનનેન્દ્રિય વડે તેણે અજિષ્ઠત્=પકડવાને ઇચ્છ્યું.
પણ તે તત્=તેને શિથેન=જનનેન્દ્રિય વડે પ્રહીતું=પકડવાને અશક્તિમાન
થયો ન=નહીં. યત્=જે સઃ=તે એનું=એને હ=નિશ્ચય શિથેન=જનનેન્દ્રિય વડે
અપ્રહૃષ્યત્=પકડી શક્યો હોત તો તે દિવસથી લોકો અન્ન=અન્નને વિસૃજ્ય=
છોડીને એવ=જ હ=નિશ્ચય અવપ્રયત્=નૃમ થયા હોત. ॥ ૯ ॥

તેને જનનેન્દ્રિય વતી તેણે પકડવાને ઇચ્છ્યું. તેને તે જનનેન્દ્રિય વતી પકડવાને
શક્તિમાન ન થયો જો તે તેને જનનેન્દ્રિય વતી પકડી શક્યો હોત તો અન્નને
ત્યાગીને જ નિશ્ચય તે તૃપ્ત થયો હોત ॥ ૯ ॥

આમ આગલી ઋચામાં પરમાત્માએ લોકપાલો માટે અન્નને સરજ્યું.
ત્યાર બાદ શુ થયું? તો શ્રુતિ કહે છે કે તે અન્નને પરમાત્માએ લોકપાલની
સમક્ષ મૂક્યું લોકપાલોની સમક્ષ મૂકાએલું અન્ન પલાયન કરવા લાગ્યું.
એટલે કે બિલાડીને જોઈને જેમ ઉંદર પલાયન કરે, કેમકે ઉંદર સમજી ગય
છે કે હું ભક્ષ્ય છું અને બિલાડી મારી ભક્ષક છે, તેમ અન્ન પણ સમજ્યું
કે આ લોકપાલો મારા ભક્ષક છે, અને હું તેમનું ભક્ષ્ય છું, અને પોતાની
અસ્તિ કાયમ રાખવાનો તો સૌને આગ્રહ રહે છે. આથી લોકપાલ સમક્ષ
મૂકાયેલું તે અન્ન ગભરાયેલું એમરે પલાયન કરવા લાગ્યું. અને તે લોકપાલની
પકડમાં આવવા તેણે ન ઇચ્છ્યું. અર્થાત્ તે અન્ન બહાર જ રહ્યું. ખાનારનાં
પેટમાં ન ગયું! આમ જ્યારે અન્ન છટકવા લાગ્યું ત્યારે પેલા આદિ વિરાટ
પુરુષે તેને વાણી દ્વારા પકડવા ઇચ્છ્યું. પણ વાણી દ્વારા તે તેને પકડી ન
શક્યો! આત્મ તાત્પર્ય સમગ્રવર્તા શ્રુતિ કહે છે કે જો તે આદિ પુરુષ
અન્નને વાણી દ્વારા પકડી શક્યો હોત તો તે દિવસથી માંડીને આજ સુધી
લોકો અન્નને વાણીથી જ એટલે કે “આ અન્ન છે” એ શબ્દ બોલીને જ
તૃપ્ત થયા હોત, પણ તેવું થયું નથી. અહીં રહસ્ય આ છે. ભોગ ભોગવવાના
સાધનથી સંપન્ન મનુષ્ય શરીર પરમાત્માએ સરજી તેને માટે ભોગો ઉત્પન્ન
કર્તા. એ ભોગોને ભોગવવા બૂખી અને તરસી પેલી ઇન્દ્રિયો તણપાપડ થવા
લાગી. પણ દરેક ઇન્દ્રિયનો વિષય જુદો જુદો છે. આંખ જોઈ જ શકે અને
કાન સાંભળી જ શકે. એક ઇન્દ્રિય ખીણના વિષયોને ભોગવી શકતી નથી.
આ પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની વિષય વ્યવસ્થા બિન્ન છે! અને તેમાં પણ બધી
ઇન્દ્રિયોને સતેજ રાખનાર અન્ન છે. ખોરાક જો આપણે ન આરોગીએ તો
છતી ઇન્દ્રિયોએ આપણે નિર્મલ-વની જમ્યો. એટલે તમામ ઇન્દ્રિયોનું
પોષણ કરનાર અન્ન છે! આથી અન્ન જ સૌમાં પ્રધાન છે એમ માનીને

શ્રુતિએ આપણા નિત્ય ખોરાક દ્વારા જ આ વાત સમજાવવા ધારી છે । પણ માણસની ભૂખ અને તરસ એટલી પ્રમળ છે કે તેને અત્યેક ઇન્દ્રિય દ્વારા ખાંડોની પ્રીતિ ઇન્દ્રિયોના ભોગ ભોગવવાની પણ તાલાવેલી લાગે છે. જે આંખથી જોવા ઉપરાંત સંભળાતું અને સુંઘાતું પણ હોત તો માણસ આંખ દ્વારા જોવા ઉપરાંત સાંભળવાની અને સુંઘવાની બૂખ તરસને પણ તૃપ્ત કરવા ચૂક્યો ન હોત । એટલી એની ભોગ તૃષ્ણા સતેજ અને સમળ છે । પણ શાણા ભગવાને વ્યવસ્થા જ એવી કરી છે કે એક ઇન્દ્રિયનો એક જ વિષય આપીને મતૃષ્ણની ભોગ શક્તિ ઉપર મર્યાદા મૂકી છે । અને આથી જ એક ઇન્દ્રિય દ્વારા તે ઇન્દ્રિયની જ ભૂખ તરસ ભાંગવા માણસ તત્પર રહી શકે છે. આથી શ્રુતિ અહીં પોતાની અનન્ય શૈલીમાં કહે છે કે જે માણસ મોઢા ઉપરાંત વાણીથી અન્ન ખાઈ શકતો હોત તો તેણે પોતાની સમક્ષ થાળી પીરસી "દાળભાત" એમ બોલીને અન્નાદાર કર્યો હોત. પણ તેવું ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં થઈ શક્યું નહીં, એટલે જ તેણે ક્યું નહીં. આમ અહીં વિષય તૃષ્ણાની અદમ્ય શક્તિનો સ્વયં ઉદ્ભવ કર્યો છે. આ જ મુજબ નવમી અઘ્યા સુધીમાં અર્થ સમજાવો. એકની એક જ વાતનો અહીં ઉદ્ભવ હોવાથી અમોએ વિસ્તાર કર્યો નથી. શબ્દાર્થ માટે વાક્યાય જોવો. ॥ ૩ થી ૬ ॥

તત્ અપાનેન અજિઘૃક્ષત્ તદાવયત્ । સૈવોડ્ગસ્ય ગ્રહઃ યત્ વાયુઃ અજ્ઞાયુઃ વા ઇપઃ યદ્ વાયુઃ ॥ ૧૦ ॥

તત્=તેને અપાનેન=અપાન વડે અજિઘૃક્ષત્=તેણે પકડવાને ઇચ્છ્યું તત્=તેને તેણે અપાન વડે આવયત્=પકડ્યું સઃ=તે ઇપઃ=આ અજ્ઞસ્ય=અનનો ગ્રહઃ=ગ્રાહક છે યત્=જે આ વાયુઃ=અપાન વાયુ છે યત્=જે ઇપઃ=આ વાયુઃ અપાન વાયુ છે તે વા=નિધય, અજ્ઞાયુઃ=અનનું જીવન છે. ॥ ૧૦ ॥

તેને અપાન વડે તેણે પકડવાને ઇચ્છ્યું. તેને તેણે ગ્રહણ કર્યું. તે આ અનનો ગ્રાહક છે જે અપાન વાયુ છે. આ અપાન વાયુ છે તે નિધય અનનું જીવન છે. ॥૧૦॥

આમ વાણી, નાસિકા, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ત્વચા, મન, શિશ્નથી અન્ન ન પકડાયું. ત્યારે તેણે તેને-અનને મુખ દ્વારાથી અંદર જતા અપાન વાયુ દ્વારા પકડ્યા ઇચ્છ્યું અને છેવટે મુખ દ્વારા અનને તેણે પકડ્યું. આ મુખ દ્વારા અંદર જતો અપાન વાયુ જેનો દેવતા મૃત્યુ છે તે અનનો ગ્રાહક થયો । આ અપાન વાયુ અન્ન દ્વારા જીવિત રહે છે । અપાન વાયુ મૃત્યુદેવથી

અધિષ્ઠિત છે । એ જ્યારે નિર્જળ થાય-અજ ખાવાની તાકાત જ્યારે થતી જાય ત્યારે માણસની જીવવાની તાકાત જ થતી જાય છે. અને દુનિયામાં ભૂખે ક્રોધ લાગ્યે જ મરે છે, વધારે ખાવાથી જ લોકો મરે છે । ઇન્દ્રિયોના અતિમાત્ર ભોગથી જ હેવટે મનુષ્ય-જીવન મૃત્યુને ભોગ થઈ પડે છે. આમ અહીં અજના ગ્રહણ દ્વારા તે તે ઇન્દ્રિયોના વિવિધગ્રહણનો ઉલ્લેખ સૂચિત છે । ॥ ૧૦ ॥

સ ईक्षत कथं नु इदं मद्भते स्यात् ? इति । स ईक्षत कतरेण प्रपद्ये इति । स ईक्षत यदि वाचा अभिव्याहृतं, यदि प्राणेन अभिप्राणितं, यदि चक्षुषा दृष्टं, यदि श्रोत्रेण श्रुतं, यदि त्वचा स्पृष्टं, यदि मनसा ध्यातं, यदि अपानेन अभ्यपानितं, यदि शिश्नेन विस्त्रुष्टं अथ कोऽहं इति ॥ ૧૧ ॥

સઃ=તે પરમાત્માએ ઈક્ષત=વિચાર્યું હતું કે નુ=ખરે । इदं=આ 'બધુ' મદ્ભટે=મારા વિના કયં=કેવી રીતે સ્યાત્=હોઈ શકે ? સઃ=તેણે ઈક્ષત=વિચાર્યું હતું કે કતરેણ=પાદાગ્ર અને ધ્વજરંધ્ર-એ બે પૈકી કયા માર્ગે પ્રપદ્યે=મા પુરુષાકાર પિંડમાં હું પ્રવેશું ? સઃ=તેણે વળી ઈક્ષત=વિચાર્યું હતું કે યદિ=જો વાચા=વાણીથી અભિવ્યાહૃતં=પ્રોલાતું હોય, પ્રાણેન=નાકથી અભિપ્રાણિતં=સંધાતું હોય, ચક્ષુષા=આંખથી દૃષ્ટં=જોવાતું હોય, શ્રોત્રેન=કાનથી શ્રુતં=સંભળાતું હોય, ત્વચા=આમડીથી સ્પૃષ્ટં=અગ્રાતું હોય, મનસા=મનથી ધ્યાતં=ચિંતવાતું હોય, અપાનેન=અપાન વડે અભ્યપાનિતં=ખાવાતું હોય, અને શિશ્નેન=જનનેન્દ્રિયથી વિસ્ત્રુષ્ટં=ત્યજાતું હોય અથવા નહિ=હું કઃ=કોણ ? ॥ ૧૧ ॥

તે પરમાત્માએ વિચાર્યું ખરે ! મારા વિના આ કેવી રીતે હોઈ શકે ? તેણે વિચાર્યું કે જો વાણીથી પ્રોલાતું હોય, નાકથી સંધાતું હોય, આંખથી જોવાતું હોય, કાનથી સંભળાતું હોય, આમડીથી અગ્રાતું હોય, અપાન વડે ખવાતું હોય અને જનનેન્દ્રિયથી ત્યજાતું હોય તો પછી હું કોણ ? તેણે વિચાર્યું કે હું પાદાગ્ર અને ધ્વજરંધ્ર એ બે પૈકી કયા એક માર્ગે આ પુરુષાકાર પિંડમાં પ્રવેશું ? ॥ ૧૧ ॥

આમ અત્યાર સુધી પુરુષપિંડમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોની વાત કરી. અર્થાત્ પરમાત્માએ માનવ દેહ રચ્યો. તેમાં જ્ઞાન અને કર્મેન્દ્રિયો રચી. ભૂખ અને તરસ તેની સાથે જોડી અને ભૂખ અને તરસની તુષિ માટે તેણે ભોગ્ય પદાર્થો બનાવ્યા. પણ આ બધી તો વર વિનાની જાન છે. જાન તો કાઢી પણ વરરાજા ક્યાં છે ? ભોગ્ય વસ્તુઓનો ભોક્તા હોવો

જોઇએ ! ભોક્તા વિનાના જોગ્ય પદાર્થો અને જોગ્ય પદાર્થોને જોગવવાનાં સાધનો નિર્ધારક છે ! અર્થાત્ જોગ્ય અને જોગવનાં સાધનો હંમેશાં પરાસ્પર હોય છે ! સ્વાર્થે હોતાં નથી ! તો જોને માટે આ દેહાદિ બુદ્ધ્યન્ત સાધનો અને બ્રહ્માદિ સ્થાવરાન્ત જોગ્યજન ઉપજાવી તે વર કયાં છે ! આથી હવે આ બધું જોને માટે પરમાત્માએ નિર્મ્યું તેનો ઉલ્લેખ કરતાં મુતિ એક અતિ રમણીય સિદ્ધાન્તનું સૂચન કરતાં કહે છે કે તે પરમાત્માએ પાંચું વિચાર્યું, શું વિચાર્યું ? તો કહે છે કે “ખરે ! આ બધું મારા સિવાય કેવી રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ આ બધું=જોગ્ય, જોગ સાધનનું તાંબ મારા સિવાય-હું વર સિવાય-કેવી રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ ચેતન ભોક્તા સિવાય આ બધાનો શો અર્થ છે ? ઘરકંડણુ તો યયાં પણ સૌભાગ્યના ચાંદલા સિવાય તેનો શો અર્થ ? મારા સિવાય-પરમાત્મા સિવાય-આ બધાનો કશો અર્થ નથી, જો જ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે જો વાણીથી બોલાવું હોય, નાકથી સુંઘાવું હોય-વગેરેથી માંડી જનનેન્દ્રિયથી જો વીચ ત્યાગાદિ થવું હોય, તો એ બધાં તો પરાસ્પર હોઈને અને મારા સિવાય તો ખીજો હોઈ પર ન હોઈને, મારે જ માટે એ બધું છે ! અર્થાત્ આ બધું સસાધન જગત ભોક્તા જીવને માટે છે એ સમજાય તે માટે અને એ સમજ દ્વારા ભોક્તા જીવનું પરમાર્થ સ્વરૂપ શું છે એ ખ્યાલ આવે એ માટે મારા પ્રવેશ દ્વારા આ બધાને સચેત કરવાં જોઈએ, જો મારા પ્રવેશ દ્વારા આ સાર્થક ન કરું તો પછી જીવાત્માનું સ્વરૂપ જ કોઈને ખ્યાલ ન આવે, અને જીવાત્માનું મૂળ સ્વરૂપ જ કયાં ન સૂઝે ત્યાં કલ્યાણ કયાંથી હોય ? દૂકમાં સેન્દ્રિય દેહ ભોક્તા જીવ માટે છે, અને આથી જ દેહાદિ બુદ્ધ્યન્તથી જીવાત્મા ભિન્ન છે, ચિત્ સ્વરૂપ છે, આવાં સમિચ્છાનન્દમય સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપવાને માટે જ આ બધાં જોગ્ય જગતનું અસ્તિત્વ છે ! આમ વિચાર કરીને પરમાત્માએ વિચાર્યું કે હું સૌનો રાજા છું, એટલે આ શરીરરૂપી પ્રાસાદમાં શખણ થવાના બે માર્ગો છે-એક પાદમ અને બીજો બ્રહ્મરૂપ, તો એ બેમાંથી મારે કયા એક માર્ગે એમાં દાખલ થવું ? ॥ ૧૧ ॥

સ પતં યવ સીમાનં વિદાર્યં પત્તયા દ્વાર પ્રાપચત । સા
 યપા વિદતિઃ નામ દ્વાઃ । તદ્ પતત્ નાન્દનં । તસ્ય જયઃ
 આવસથઃ । જય સ્વપ્નાઃ । અયં આવસથઃ, અયં આયસથઃ અયં
 આવસથઃ ઇતિ ॥ ૧૨ ॥

સઃ=ને પરમાત્મા એતં=આ એવ=જ સીમાનં=શિરની સીમાને વિદાર્ય= ચીરીને એતયા=એ દ્વારા=દરવાજાથી પ્રાપ્યત=આ પુરુષાક્ષરપિંડમાં પ્રવેશયા સા= તે ણ્યા=આ વિદિતિ=વિદિતિ નામ=નામનું દ્વાર=દ્વાર છે. તત=તે એતત=આ નાન્દનં=નાન્દન નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે. તસ્ય=તે આત્માના ત્રય=ત્રણ શાવસયાઃ=રહેઠાણ છે. ત્રય=ત્રણ સ્વપ્નાઃ=સ્વપ્ન જેવાં અસ્થિર હોઈને એ રહેઠાણો સ્વપ્ન કહેવાય છે. અયં=તેમાં પહેલું આ આંખ રૂપી આવસયઃ= રહેઠાણ જાગૃત અવસ્થામાં અયં=ત્રીજું આ કંઠરૂપી આવસયઃ=રહેઠાણ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં હોય છે. इति=પસ. ॥ ૧૨ ॥

તે પરમાત્માએ આ જ શિરની સીમાને ચીરીને એ દરવાજાથી આ પુરુષાક્ષર પિંડમાં પ્રવેશ કર્યો તે આ વિદિતિ નામનું દ્વાર છે અને તે જ આ નાન્દન નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે આત્માના ત્રણ રહેઠાણ છે. ત્રણે સ્વપ્નની માફક અસ્થિર હોઈને સ્વપ્ન કહેવાય છે તેમાં પહેલું આ આંખ જાગૃત અવસ્થામાં, ત્રીજું કંઠ સ્વપ્ન અવસ્થામાં, અને ત્રીજું હૃદય સુષુપ્તિ અવસ્થામાં આત્માનું રહેઠાણ છે, પસ. ॥૧૨॥

આમ પરમાત્માએ વિચાર્યું કે મારે કયા એક માર્ગે અંદર જવું ? રાજા તો સૌથી પ્રેશસ્ત માર્ગે જ પ્રાસાદમાં જાય ! નોકરેના માર્ગે જવામાં રાજાનું ગૌરવ નથી ! આથી પાદાગ્ર દ્વારે ન જતાં પરમાત્માએ આ શિરની સીમાને-અક્ષરધ્રુને જ વિદ્યાર્થ. અક્ષરધ્રુને ચીરીને તે દરવાજો તે દેહમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો ! આથી જ એ દ્વારનું નામ “વિદિતિ” એવું આપવામાં આવ્યું છે ! પરમાત્માએ અક્ષરધ્રુને ચીરેલું હોવાથી એને “વિદિતિ” કહેવામાં આવે છે. આ દ્વાર “નાન્દન” નામે પ્રસિદ્ધ છે. “નાન્દન” એટલે પરમ આનન્દ અપનાર. શરીરમાં જે ત્રીજા ઇન્દ્રિય દ્વારા આનન્દ મળે છે તે આનન્દ ક્ષેત્ર છે. આ દ્વાર દ્વારા જે આનન્દ મળે છે તે પરમાત્માનું ગૌરવ છે. આથી

અર્થાત્ અજ્ઞાન ક્યારે અને કેવી રીતે ક્યાંથી પ્રવર્ત્યું એ મનુષ્યબુદ્ધિથી કળાય એમ નથી. મનુષ્ય, પ્રવત્ન અને ધ્રુવર કૃપાથી એ અજ્ઞાનને ભૂરી નાખી શકે છે. અને અજ્ઞાનના નાશથી જીવને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠા મળે છે એટલું ચોક્કસ છે. આથી અવિદ્યા હંમેશાં અનાદિ છે પણ સાથે હંમેશાં સાન્ત છે ! આટલું અહીં દરેક ચોક્કસ સમજી લેવું.

અતઃ પરં જીવાત્માની કક્ષામાં-અવતરેણ પરમાત્માનાં ત્રણ સ્થાનેનો નિર્દેશ કરે છે. શ્રુતિ કહે છે-તે આત્માનાં ત્રણ રહેણાણું છે ! એ ત્રણે રહેણાણું સ્વપ્નની માફક અસ્થિર હોઇને એટલેકે સ્વપ્નતુલ્ય-મિથ્યા હોઇને-જૂઠાં હોઇને-અતિત્ય હોઇને સ્વપ્ન કહેવાય છે ! અર્થાત્ જીવાત્માની ત્રણ પ્રસિદ્ધ અવસ્થાઓનો અહીં ઉલ્લેખ છે ! જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ નામે ત્રણે અવસ્થાઓ અજ્ઞાન-લાપિત હોઇને સ્વપ્ન સમાન છે ! જાગૃત અવસ્થામાં આંખ એતું રહેણાણું છે ! કેમકે આંખ સામાન્ય રીતે નેત્રી છે ! આથી અગત્યની હોઇને યદ્યપિ જીવ સમસ્ત દેહમાં વ્યાપ્ત હોય છે છતાં તેને નેત્રસ્થ કહેવામાં આવે છે ! તેજ. મુજબ કંઠમાં જીવ સ્વપ્નાવસ્થામાં રહેતો હોઇને સ્વપ્નાવસ્થામાં તે કંઠ સ્થાનીય કહેવાય છે ! તેજ મુજબ ગાઢ સુષુપ્તિની અવસ્થામાં જીવ હૃદયસ્થિત હોય છે ! બસ. જીવનભર આ ત્રણે અવસ્થાઓમાં તે ક્રમે ધૂમતો રહે છે ! અને આ ત્રણે અવસ્થાઓના ભોગને જીવનભર ભોગવતો રહે છે. અર્થાત્ આખું જીવન સ્વરૂપ વિરમૃતિથી વિધાયેલું હોઇને પરરૂપમાં સમાધિમય ગાળે છે ! આ છે પ્રત્યેક જીવની કૃશ કથની ॥ ૧૨ ॥

5

સ જાતઃ ભૂતાનિ અમિદ્યૈરવ્યત્ “કિં દ્વઃ અન્યં યાવદિપત્”
इति । स एतं पव पुरुषं ब्रह्म ततम् अपश्यत् । “इदं वदर्श” इति ॥ ૧૩ ॥

જાતઃ=જીવરૂપે બનેલા સઃ=તે પરમાત્માએ ભૂતાનિ=તમામ જૂતોને અમિદ્યૈરવ્યત્=આ અભિપ્રાયથી ધ્યાનપૂર્વક નિહાળ્યાં इति=કે તે જૂતો દ્વઃ=એમનામાં અન્યં=પોતાનાથી લિન્ન બીજા કિં=કોને યાવદિપત્=કહે છે ? સ=તેણે एतं=આ પુરુષ=પુરુષને જ તતં=સર્વવ્યાપક વ્રહ્મ=યજ્ઞ અપश्यत्=જોયો. અને એમ કહ્યું इति=કે इदं=એને મેં वदर्शम्=જોયો. ॥ ૧૩ ॥

અક્ષરપ્રથી શરીરમાં પ્રવેશેલા તે આત્માએ તમામ જૂતોને આ અભિપ્રાયથી ધ્યાનપૂર્વક નિહાળ્યાં કે “તેઓ એમનામાં પોતાથી ભિન્ન બીજા કોને કહે છે.” તેણે આ પુરુષને જ “સર્વવ્યાપક બ્રહ્મ છે” એમ જોયો અને એમ કહ્યું કે મેં એને જોયો ! ॥ ૧૩ ॥

આમ અનેક જન્મો જીવ પરંપરામાં પ્રતિષ્ઠિત થઇને આ સંસાર સમુદ્રમાં અટવાતો રહે છે. જ્યારે એના કાંઇ પુણ્યકર્મો ફલિત થવાના હોય છે ત્યારે તેને કાંઈ પરમ કારણિક આચાર્યના સંયોગ થાય છે. અને બ્રહ્મજ્ઞાની અને શ્રોત્રિય ગુરૂની સેવા દ્વારા તેને પોતાના મૂળ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે। એ જ્ઞાન કેવું અને કઈ રીતે થાય છે તે બતાવતાં શ્રુતિ કહે છે કે કોઇક ધન્યપણે-સતસંગ-સતશાસ્ત્ર-અને સદ્ગુરૂની સેવાને બળે બ્રહ્મરંધ્રમાંથી શરીર સદતમાં પ્રવેશેલા તે આત્માએ નીચે જણાવેલા અભિપ્રાયથી તમામ જૂતોને ધ્યાનપૂર્વક નિહાળ્યાં. અર્થાત્ કોઈક ધન્યપણે આત્માને વિચાર આવ્યો કે આ બધું શું છે? અને એ બધામાં હું કોણ છું? આ ધ્યાનમય વિચારમાં જ સુષ્ટે છે. આત્માએ ક્યા અભિપ્રાયથી શરીરસ્થ જૂતોને જોયાં? તો કહે છે કે આ બધાં જૂતો પોતાનાથી લિન્ન બીજા કોને કહે છે? અર્થાત્ આ બધાં જૂતો-સંમસ્ત સસાધન દેહાદિ સૃષ્ટિ, પરાયે હોઇને તે બધાથી લિન્ન કોઈ પરને સતત કહી રહ્યાં છે। ધર જેમ ધર માટે નથી પણ ધરમાં વસતા ગૃહી માટે છે, તેમ આ નિખિલ સૃષ્ટિ, સૃષ્ટિ માટે નથી પણ સૃષ્ટિમાં વસતા આત્મા માટે છે. અને આ બધાં જૂતો અવ્યક્ત વાણીમાં સદાય એમ કહે છે કે અમે અમારે માટે નથી પણ અમારાથી લિન્ન આત્માને માટે છીએ. એટલે આત્મા અમારાથી જુદો છે. એ આત્મા અમને એનું મૂળ સ્વરૂપ માની રહ્યો છે। બાકી એનું મૂળ સ્વરૂપ અમારાથી લિન્ન છે-લિન્ન છે.” આમ ધ્યાનપૂર્વક જ્યારે આત્માએ જોયું તો તેને આ વાન સંબંધાધ કે આ બધાં જૂતોથી લિન્ન હું છું. આમ ધ્યાનમય પુરુષ જ આત્માની અનાત્માથી લિન્નતા સમજી શકે છે. આમ વિવિક્ત આત્મા છે એ દર્શનની જ અવધિરૂપ સિદ્ધાન્ત બતાવતાં શ્રુતિ આગળ કહે છે કે તે જીવે આ પુણ્યને જ સર્વવ્યાપક બ્રહ્મ છે એમ જોયો. અર્થાત્ તેણે પોતાને જ સર્વવ્યાપક તરીકે અનુભવ્યો! અર્થાત્ તેનું અજ્ઞાન ઉડી ગયું અને તેને સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું કે હું જ બ્રહ્મ છું. હું જ સર્વત્ર સર્વરૂપે પડ્યો પાયર્થો વર્તી રહ્યો છું. આથી તેના ભાગ્યશાળી જીવ્હાત્માનો આ સ્વાનુભવ હોય છે કે “મેં એને જોયો.” મેં મારી જાનને આગમાં અનુભવી લીધી છે! અને આ જ બ્રહ્માનુભવ છે। ॥૧૩॥

तस्मात् इन्द्रो नाम । इन्द्रो ह वै नाम । तं इन्द्रं सन्तं
इन्द्रः इति आचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रियाः इव हि देवाः परोक्ष-
प्रियाः इव हि देवाः ॥ १४ ॥

તસ્માત્=તેથી એ જ્ઞેનારાતુ' નામ=નામ ઇદન્દ્ર=ઈદન્દ્ર પશ્યુ'. ઇદન્દ્ર=ઈદન્દ્ર હ=જ વૈ=નિશ્ચય નામ=તેનું નામ છે. ઇદન્દ્ર=ઈદન્દ્ર સન્ત=હોનાર એવા ત=તેને ઇન્દ્ર=ઈન્દ્ર इति=એમ પરોક્ષણ=પરોક્ષ રીતે-શુભ રીતે આચક્ષતે=વિદ્વાનો કહે છે. હિ=કેમકે દેવા=દેવો ઇવ=માનો પરોક્ષપ્રિયા=પરોક્ષપ્રિય હોય છે. ॥ ૧૪ ॥

તેથી એ જ્ઞેનારાતુ' નામ ઈદન્દ્ર પશ્યુ'. ઈદન્દ્ર જ નિશ્ચય નામ છે. તે ઈદન્દ્ર નામવાળા થયેલાને જ ઈન્દ્ર એમ પરોક્ષ-શુષ્ટ નામે વિદ્વાનો કહે છે. કેમકે વિદ્વાનો ધણુ ભાગે પરોક્ષપ્રેમીઓ હોય છે. કેમકે વિદ્વાનો ધણુ ભાગે પરોક્ષપ્રેમીઓ હોય છે. ॥૧૪॥

હવે ઇન્દ્ર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપતાં અધ્યાયની પરિસમાપ્તિ કરતાં કહે છે કે તેથી એનું નામ 'ઈદન્દ્ર' છે. એટલે કે સરીરમાં રહેલા આત્માને જ્ઞેનારાતુ' નામ ઈદન્દ્ર છે અર્થાત્ આત્માનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરનાર ઇદન્દ્ર 'આને જ્ઞેનારો' એમ કહેવાય છે. પણ આત્મા અતિશય પ્રેમારૂપદ વસ્તુ હોઈને તેને 'ઈદન્દ્ર' ન કહેતાં 'ઇન્દ્ર' નામે વિદ્વાનો કહે છે. વિદ્વાનો વિદ્વાન હોવાથી જ=આત્મા પરમ પ્રેમારૂપદ છે એમ જાણુતા હોવાથી જ, તેને 'ઇન્દ્ર' એવા શુભ નામે પોકારે છે! કેમકે વિદ્વાનો ધણુ ભાગે પરોક્ષપ્રેમીઓ હોય છે. એટલે કે પરમાત્માના રહસ્યમય-પરોક્ષ નામના પ્રેમીઓ હોય છે! દ્વિરુક્તિ અધ્યાયની સમાપ્તિ સૂચવે છે! ॥ ૧૪ ॥

॥ इति प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः उपनिषदि ॥

॥ हरिः ॐ तत् सत् ॥

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥

પુરુષે દ્વ વા અર્થ આદિતઃ ગર્ભઃ ભવતિ । યદ્ એતદ્ રેતઃ । તદ્ એતત્ સર્વેભ્યઃ અંગેભ્યઃ તેજઃ સંમૃતં આત્મનિ એવ આત્મનં વિભતિ । તદ્ યદા સ્ત્રિયાં સિજ્ઞતિ અથ એન્ત્ જનયતિ । તદ્ અસ્ય પ્રથમં જન્મ ॥ ૧ ॥

યત્=તે એતત્=આ રેત=વીર્યરૂપે સ્થિતિ છે તે દ્વ=પ્રસિદ્ધ પુરુષે=પુરુષ શરીરમાં વા=નિશ્ચય, બહારમ્ દ્વારા પ્રવેશેલા અર્થ=આ આત્માનો આદિતઃ=પ્રથમ ગર્ભઃ=છે. તત્=તે એતત્=આ સર્વેભ્યઃ=અધાં અંગેભ્યઃ=અંગોમાંથી સંમૃતં=એકઠાં થયેલાં તેજઃ=સારરૂપ આત્માનં=આત્માને એટલે કે આત્મા સહિત વીર્યને એવ=નિશ્ચય પુરુષ=પિતા આત્મનિ=પોતાના શરીરમાં, વિભતિ=ધારણ કરે છે. તત્=તે ગર્ભરૂપે ધારણ કરેલા આત્મા સહિત વીર્યને યદા=જ્યારે સ્ત્રિયાં=સ્ત્રીમાં સિજ્ઞતિ=સંચિ છે અથ=ત્યારે એન્ત્=આને જનયતિ=તે જન્માવે છે. તત્=તે પુરુષના શરીરમાંથી બહાર નીકળવું એ અસ્ય=આ આત્માનો પ્રથમ=પહેલો જન્મ=જન્મ છે. ॥ ૧ ॥

જે આ વીર્યરૂપે સ્થિતિ છે તે પ્રસિદ્ધ પુરુષ-શરીરમાં-પિતાના શરીરમાં નિશ્ચય બહારમ્ દ્વારા પ્રવેશેલા આ આત્માનો પહેલો ગર્ભ છે. તે આ અધાં અંગોમાંથી સારરૂપ એકઠા થયેલા આત્માને-આત્માસહિત વીર્યને નિશ્ચય પુરુષ-પિતા પોતાના શરીરમાં ધારણ કરે છે. તે ગર્ભરૂપે ધારણ કરેલા આત્મા સહિત વીર્યને જ્યારે સ્ત્રીમાં સંચિ છે ત્યારે આને જન્માવે છે. તે પુરુષના શરીરમાંથી બહાર નીકળવું એ આ આત્માનો પહેલો જન્મ છે. ॥ ૧ ॥

આગલા અધ્યાયને અંતે જીવ પોતાના બ્રહ્મભાવને જાણીને મુક્ત થાય છે એમ સૂચવ્યું હતું. અધ્યાયમાં એ જ વાતને સ્પષ્ટ કરવા જીવના ત્રણ જન્મોનું વર્ણન કરે છે. સદા મુક્ત સ્વરૂપ આત્મા જે પોતાનું ઔપાધિક બંધન સમજે તો તે ઔપાધિક બંધનને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે. જીવનમાં ગુણસંગ-રાગ એ જ તો બંધનનું કારણ છે. આથી વિરાગ ઉત્પન્ન કરાવવાના ઉચ્ચ આશયથી શ્રુતિ જ્ઞાતાના જન્મત્રયનું નિરૂપણ કરે છે । જન્મથી

મરણ ઉપજે છે. અને જન્મ અને મરણના અંતરાલમાં અનેક અસહ્ય માતાનાઓ માણસને ભોગવવી પડે છે. આથી જન્મ અને મરણના અંતરાલમાં આવતી માતાનાઓને સમૂહ ઉચ્છેદવાને માટે વિવેકી જીવ જન્મના જ મૂળને ઉચ્છેદવા યતનશીલ રહેશે ! કેમકે મૂળનો ઉચ્છેદ થતાં મૂળજન્ય વૃક્ષનો સ્વયમેવ ઉચ્છેદ થાય છે ! આથી મનુષ્ય દેહમાં આવેલા જીવે દેહ જ તેને ભાવિમાં ન મળે તે જોવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અર્થાત્ અતીતનું ચિન્તન છોડી, વર્તમાનને સહી લઇ, ભાવિમાં જન્મ ન થાય એ માટે વિવેકીનો યતન રહેશે આ માટે શ્રુતિ જીવના ત્રણ જન્મમાંથી પહેલાંનો ઉદ્દેશ કરતાં કહે છે કે પુરુષના શરીરમાં રહેલું જે વીર્ય છે તે વીર્ય બ્રહ્મરન્ધ્ર દ્વારા પ્રવેશેલા આ આત્માનો પહેલો ગર્ભ છે ! શુક શોણિતના સંયોગમાંથી જ દેહ જન્મે છે. તેમાં વીર્ય મુખ્ય હોઇને વીર્ય આત્માનો પહેલો ગર્ભ કહેવાય છે. આત્માનો આ પહેલો ગર્ભ એ માતાના ઉદરમાં રહેલો ગર્ભ નથી. પણ પિતાના જ શરીરમાં રહેલા વીર્યમાં સ્થિતિ રૂપ છે ! એ વીર્ય, સમસ્ત શરીરની શક્તિના સારરૂપ છે. આથી કહે છે કે સમસ્ત શરીરના સારરૂપ આ વીર્યને એટલે કે આત્મા સહિત વીર્યને પિતા પોતાના શરીરમાં જ ધારણ કરે છે. પોતાના જ શરીરમાં રહેલા આત્મા સહિત આ વીર્યને બ્યારે સ્ત્રીમાં સીંચવામાં આવે છે ત્યારે જીવને તે દેહરૂપે માતાના ગર્ભમાંથી જન્મ આવે છે. માતાના ગર્ભમાંથી શરીર ધારણ કરી તે દ્વારા જન્મવા પહેલાં આ આત્માની જે વીર્યરૂપે સ્થિતિ છે તે સ્થિતિ તેના પહેલો ગર્ભ છે. એ આત્મા સહિત વીર્યનું બહાર નીકળવું એ આ આત્માનો પહેલો જન્મ છે. ॥ ૧ ॥

तत् स्त्रियाः आत्मभूयं गच्छति यथा स्वं वंशं तथा । तस्मात्
पुत्रां न हिनस्ति । सा अस्य एतं आत्मानं अत्र गतं भावयति ॥ २ ॥

તત્=તે સ્ત્રીમાં સીંચાયેલું પુરુષનું આત્મા સહિત વીર્ય ત્રિયા=સ્ત્રીનું સાથે જ આત્મભૂયં=શરીર ગચ્છતિ=જની જાય છે. યથા=જેમ સ્વં=પોતાનું વંશ=સ્તન વગેરે અંગ તથા=તે રીતે તસ્માત્=તેથી-અંગ બની જતું હોવાથી એનાં=એ સ્ત્રીને હિનસ્તિ=પીડાતું ન=નથી. સા=તે સ્ત્રી અસ્ય=આ પુરુષના એતં=આ વીર્યરૂપ આત્માનં=આત્માને અત્ર=અહીં પોતાના શરીરમાં ગતં=પ્રવેશેલા આત્માને ભાવયતિ=પોષે છે ! પામે છે. ॥ ૨ ॥

તે આ સ્ત્રીમાં સીંચાયેલું પુરુષનું આત્માસહિત વીર્ય સ્ત્રીનું ખરે જ શરીર બની જાય છે-જેમ તેનું પોતાનું સ્તનાદિ અંગ તેમ. તેથી તે આને નથી પીડતું. તે સ્ત્રી પોતાના શરીરમાં પ્રવેશેલા આ પુરુષના આ વીર્યસ્થ આત્માને પામે છે-પોષે છે. ॥ ૨ ॥

પુરુષનું વીર્ય સ્ત્રી શરીરમાં દાખલ થયા બાદ શું થાય છે? એ બતાવના કહે છે કે સ્ત્રીના શરીરમાં સીંચાયેલું તે આત્મા સહિત વીર્ય સ્ત્રીનું પોતાનું જ અંગ હોય તેમ અંગરૂપ થઈ જાય છે. અને જન્મ પોતાનું અંગ પોતાનું હોઇને પોતાને પીડતું નથી તેમ તે વીર્ય પણ સ્ત્રીના પોતાના બીજા અંગ જેવું જ થઈ જાય છે। પુરુષનું પોતાનું વીર્ય સ્ત્રીના અંગ સમું બની ગયેલું હોઇને તેને પીડતું નથી. તેવી સ્ત્રી પોતાના શરીરમાં પ્રવેશેલા આ પુરુષના આ વીર્યરૂપ આત્માને પાળે છે-પોષે છે. એટલે કે ગર્ભાધાનકાળના નીતિનિયમોના પાલન દ્વારા સ્વસ્થ વીર્યને તે પોષે છે. પોતાના લોહીથી તેનું તે પાલનપોષણ કરે છે। ॥ ૨ ॥

સા ભાવયિત્રી ભાવયિતવ્યા ભવતિ, તં સ્ત્રી ગર્ભે વિમર્તિ, સઃ અગ્રે એવ કુમારં જન્મનઃ અધિ ભાવયતિ । સ યત્ કુમારં જન્મનઃ અગ્રે અધિ ભાવયતિ, આત્માનં એવ સદ્ ભાવયતિ ઇવાં લોકાનાં સંતત્યૈ । એવં સંતતાઃ હિ ઇમે લોકાઃ । તદ્ અસ્ય દ્વિતીયં જન્મ ॥૩॥

ભાવયિત્રી=ભરણુ પોષણ કરનારી સા=તે સ્ત્રી ભાવયિતવ્યા=ભરણુપોષણ કરવા-માન આપવા યોગ્ય ભવતિ=છે. સ્ત્રી=સ્ત્રી તં=તે ગર્ભ=ગર્ભને વિમર્તિ=ધારણુ કરે છે. સ=તે પુરુષ પોતાનું અને પોતાની બાપાનું ભરણુપોષણ કરતો તે પુરુષ એવ=નિશ્ચય જન્મનઃ=જન્મની અગ્રે=આગળ તથા અધિ=પાછળ કુમારં=બાળકને ભાવયતિ=પાળેપોષે છે તત્=તે ઇવાં=આ લોકાનાં મનુષ્યવંશીના સંતત્યૈ=વિસ્તારને માટે હોઇને આત્માનં=પોતાને એવ=જ ભાવયતિ=પાળેપોષે છે. હિ=કેમકે ઇમે=આ લોકાઃ=લોકો એવં=એ રીતે જ સંતતા=વિસ્તરેલા છે. તદ્=તે સ્ત્રીના શરીરમાંથી બહાર નીકળવું અસ્ય=આ આત્માનો દ્વિતીય=બીજો જન્મ=જન્મ છે. ॥ ૩ ॥

તે ભરણુપોષણ કરનારી ભરણુપોષણ કરવા યોગ્ય છે. સ્ત્રી તે ગર્ભને ધારણુ કરે છે. પોતાનું અને પોતાની બાપાનું ભરણુપોષણ કરતો તે પુરુષ નિશ્ચય જન્મ પહેલાં તથા જન્મની પાછળ બાળકને પાળે પોષે છે તે પુરુષ જન્મની આગળ અને પાછળ બાળકનું જ ભરણુપોષણ કરે છે તે આ મનુષ્ય વંશીના વિસ્તાર માટે હોઈને પોતાનું જ પાલનપોષણ કરે છે, કેમકે એ રીતે જ આ લોકો વિસ્તરેલા છે. જે આ સ્ત્રીના શરીરમાંથી બહાર નીકળવું છે તે આ આત્માનો બીજો જન્મ છે. ॥ ૩ ॥

અને આથી જ પુરુષ વીર્યનું સ્વથી પોષણ કરનારી માતા ભરણુપોષણ કરવાને યોગ્ય છે. પૂજવાને યોગ્ય છે। કેમકે માતાનું અપૂજન કૃતદ્વંતા છે। માતાનું ઋણ કદી પણ અદા થઈ શકે એમ નથી. આથી પિતાએ પણ પોતાની બાપાનું ભરણુપોષણ અને પૂજન કરવું જોઈએ. કેમકે “કૃતે ચ

પ્રતિકર્તવ્યં એવ ધર્મઃ સનાતનઃ” એ આપણી જીવનસરણી છે ! આમ પ્રસંગોપાત્ત સંબંધતાનો નિયમ જતાથી આગળ ચલાવે છે કે તે સ્ત્રી તે ગર્ભને ધારણ કરે છે. નવ મહિના સુધી અનેક યાતનાઓ જાતે સહી પરંતુ પોપણ કરવાનું માતાનું વ્રત છે ! આટલું માતાના વિષયમાં જાણીથી પિતા શું કરે છે તે જતાવતાં કહે છે : પોતાનું અને પોતાની સ્ત્રીનું લાવન કરતો પુરૂષ બાળકના જન્મ પહેલાં અને જન્મ પછી પણ પોપણ કરે છે. એટલે કે તેને સીમન્તોન્નયન, નામકરણ આદિ સંસ્કારોથી સંસ્કૃત કરે છે. એ રીતે સંસ્કારોનું આધાન કરનાર પિતા પોતાના ઉપર જ ઉપકાર કરે છે ! કેમકે પોતાના બાળકને સંસ્કારી કરવામાં મનુષ્યવંશની સતતતા રહે છે. ! માનવકુલની મહત્તા રહે છે ! માનવકુલ સંસ્કારોને લક્ષને-સમ્યક્તા અને સંસ્કૃતિને લીધે તો દુનિયામાં જીવવા જેવું-વસવા જેવું છે. અસંસ્કારી જીવન પોતાનાં મર્યાદિત કુટુંબને અને વિશાળ માનવકુલને બારણ છે ! આથી પોતાના બાળકોનું સંસ્કારાધાન દ્વારા પાત્રનપોપણ કરનાર પિતા વિશાળ અર્થમાં પોતાના ઉપર જ ઉપકાર કરે છે ! આ બાળકરૂપે જે સ્ત્રીના ગર્ભમાંથી બહાર નીકળેલું તે આ આત્માનો બીજો જન્મ છે. ॥૩૧॥

સ અસ્ય અયં આત્મા પુણ્યેભ્યઃ કર્મભ્યઃ પ્રતિનિધીયતે । અથ અસ્ય અયં હતરઃ આત્મા કૃતકૃત્યઃ વયોગતઃ પ્રૈતિ । સ હતઃ પ્રયન્ એવ પુનઃ જાયતે । તદ્ અસ્ય તૃતીયં જન્મ । તદુક્તં ઋષિણા ॥ ૪ ॥

સ=તે અસ્ય=આ પુરૂષનો અયં=આ પુરૂષ આત્મા=આત્મા પુણ્યેભ્ય= પુણ્ય કર્મભ્ય=કર્મોને માટે પ્રતિનિધીયતે=પ્રતિનિધિ થાય છે. અથ=ત્યારબાદ અસ્ય=આ પુરૂષ આત્માનો અયં=આ હતરઃ=બીજો પિતારૂપ આત્મા=આત્મા કૃતકૃત્ય=કૃતકૃત્ય અને વયોગતઃ=વૃદ્ધ થયેલો હોયને પ્રૈતિ=અહીંથી ચાલી નીકળે છે. સ=તે હતઃ=અહીંથી પ્રયત્ન=ચાલી નીકળેલો એવ=નિશ્ચય પુનઃ= ફરીથી જાયતે=જન્મે છે. તત્=તે અસ્ય=આ આત્માનો તૃતીયં=ત્રીજો જન્મ= જન્મ છે. તત્=તે આ આત્માના અનેક જન્મના હોવાપણાંની બાબતમાં ઋષિણા=ઋષિએ સ્તુતિ=ઉચ્ચાણું છે. ॥ ૪ ॥

તે આ પુરૂષનો આ પુરૂષ આત્મા પુણ્યકર્મોને માટે પ્રતિનિધિ થાય છે. હવે આ પુરૂષ આત્માનો આ બીજો પિતારૂપ આત્મા કૃતકૃત્ય અને વયોવૃદ્ધ થઈ અહીંથી ચાલી નીકળે છે. તે અહીંથી ચાલી નીકળેલો નિશ્ચય પુનઃ જન્મને પામે છે. તે આ આત્માને ત્રીજો જન્મ છે. તે આ આત્માના અનેક જન્મના હોવાપણાંને ઋષિએ કહ્યું છે. ॥ ૪ ॥

વીર્ણપે સ્થિતિ પહેલો. અને ગર્ભ દ્વારાં સશરીર બહાર નીકળવારૂપ
ખીજે જન્મ કલો. હવે પિતા અને પુત્રનો આત્મા એક જ છે એમ
સૂચવતાં આ પુરૂષના ત્રીજા જન્મનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે “તે આ
પુરૂષના=પિતાનો પુત્રરૂપ આત્મા, પુણ્ય કર્મોને માટે પ્રતિનિધિ થાય છે.”
અર્થાત્ દુનિયામાં પુત્રોની ઉત્પત્તિ પિતા શા માટે ચાહે છે? પોતે આદરેલાં
પુણ્યકર્મોને પૂરાં કરવા માટે આ દુનિયામાંથી વિદાય થતાં પહેલાં કાંઈ
પ્રતિનિધિ તો સ્થાપવો જોઈએ! આથી આ પુત્રરૂપ પિતાનો આત્મા
પુણ્યકર્મ કરવાને જ અધિકારી છે! અપુણ્યકર્મ કરવાં નહીં. પિતા અને
પુત્ર જુદા નથી. આથી હવે કહે છે પિતા પુત્રને પેદા કરીને-પોતાનાં
આદરેલાં પૂરાં કરવા માટે-પુત્રને પેદા કરી કૃતકૃત્ય થાય છે! પુત્ર અને
પિતા ભિન્ન ન હોવાથી કૃતિ કહે છે કે ત્યારબાદ પુત્રોત્પત્તિ-પુત્ર સંસ્કાર-
પુત્ર ઉપર સસારભારનો ન્યાસ-કયાં બાદ કૃતકૃત્ય અને વ્યવૈરુદ્ધ થયેલો આ,
પુત્રરૂપ આત્માનો આ ખીજે પિતારૂપ આત્મા, અહીંથી ચાલી નીકળે છે-
એટલે કે સ્વસ્થાને પુત્રને સ્થાપી પિતા શરીર ત્યજે છે! શરીર ત્યજીને તે
પિતાનો આત્મા પુનરજન્મને ધારણ કરે છે. આ છે તેનો ત્રીજો જન્મ!
અર્થાત્ પિતાપુત્રની પરંપરા દ્વારા આ આત્માને વીર્ણરૂપ, ગર્ભરૂપ અને
જન્મરૂપ ત્રણ જન્મ લેવા પડે છે. અને આ પ્રયોગ અનાદિ કાળથી ચાલતો જ
આવે છે! અને આથી જ જગત્ પ્રવાહરૂપે અનાદિ અનન્ત લાગે છે!
અર્થાત્ દરેક જીવને ઉત્પત્તિના આ ચક્રમાંથી પસાર થવું પડે છે! રાજા કે
રંક કાંઈને એમાંથી છૂટકો નથી. વીર્ણમાં રહેવું-વીર્ણનું ગર્ભમાં જવું-
ગર્ભરૂપે તેવું રહેવું-અને બાળકરૂપે પ્રકટવું-પછી પોતાનો વારો આવતાં
પાછું પિતા થવું-અને પિતા થઈને અંતે મરી જવું અને પાછું કાંઈના
વીર્ણમાં, કાંઈના ગર્ભમાં રહેવું અને તેમાંથી પાછું બાળક થવું અને આમ
તે આમ ચોક્કસીના ફેરાથી ન કંટાળવું-અહો! એ પેલી અવિદ્યાનો મહિમા!
મુક્ત સ્વરૂપ આત્મા બંધનમાં મોજ માને એ જ અવિદ્યાનો ચમત્કાર છે!
એ ચમત્કારને ટાળવો એ આત્મવિદ્યાનું એકમાત્ર પ્રયોજન છે! અને એ
પ્રયોજન સિદ્ધ કરી પોતે મુક્ત જ છે એ અતિ આશ્ચર્ય સિદ્ધ કરવું-એ
અધ્યાત્મ વિદ્યાની મહત્તા છે ॥ ૪ ॥

गर्भे नु सन् अनु एषां श्वेदम्, अहं देवानां जनिमानि
विश्वा । शतं मा पुरः नायसीः अरक्षन्, अधः श्वेनः जवसा
निरदीयम् इति ॥ ५ ॥

इति=के गर्भे=गर्भोंમાં સન્=હોઈને જુ=જ એટલે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહેલા એવા અહં=મેં एषां=આ દેવાનાં=વિદ્વાનોના અનુગ્રહથી મારા વિશ્વા=તમામ જનિमानि=જન્મો અનુ+અવેદम्=જાણ્યા છે. આ શતं=સેંકડો અનેક आयसीः=લોખંડી પુરः=કિલ્લાઓએ મા=મને अरक्षन्=લાંબો વખત સુધી જકડી રાખ્યો હતો. હવે इयेन=આજપક્ષીથી માફક જવસા=વેગથી એ તમામને छिन्नलिन्ન=કરી અयः=નિરવીર્યમ્=ગદાર નીકળી આવ્યો છું. ॥ ૫ ॥

‘ગર્ભ’માં હોઈને જ એટલે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહેલા એવા મેં મારા તમામ જન્મોને આ વિદ્વાનોના અનુગ્રહથી જાણ્યા છે. આ અનેક લોખંડી કિલ્લાઓએ મને લાંબા વખત સુધી પોતાનામાં જકડી રાખ્યો! હવે હું વેગથી, બાજની માફક, જ્ઞાનાશ્રયી એ તમામને છિન્નલિન્ન કરીને ગદાર નીકળી આવ્યો છું’ વસ. ॥ ૫ ॥

આમ જન્મમરણની પરપરાથી વિવેકી શ્રવે કંટાળેલું જોષ્ઠએ. જન્મમરણનો નિરોધ કરવો જોષ્ઠએ! એ નિરોધ યર્ધ સાકે છે. એ બાજતમાં પ્રમાણ ટાંકતાં શ્રુતિ કહે છે કે ગર્ભમાં હોઈને જે મેં મારા તમામ જન્મોને આ વિદ્વાનોના અનુગ્રહથી જાણ્યા છે! અહીં ગર્ભનો અર્થ ગૃહસ્થાશ્રમ જ લેવો. ન્હાપિ વામદેવે ગૃહસ્થાશ્રમ-કે જે આશ્રમ ગર્ભાનુકૂલ છે-તે આશ્રમમાં રહીને જ અનેક બ્રહ્મવેતા વિદ્વાનોના અનુગ્રહથી પોતાના અનેક જન્મો યર્ધ ગયા છે એ સાક્ષાત્ જાણ્યું. એ બાજુવાથી જ તેમને શરીર ઉપર વિરાગ આવ્યો! અને આથી જ તેમણે કહ્યું કે અહો! આ અનેક લોખંડી કિલ્લાઓએ મને લાંબા વખત સુધી પોતાનામાં જકડી રાખ્યો! શરીર એ અહલુત પોલાદી કિલ્લો છે! આ નવ દારવાણા અને મહાપ્રયત્ને પણ, ઇશ્વરકૃપા સિવાય, ન બેઠાનારા શરીરરૂપી કિલ્લામાં પ્રત્યેક શ્રવ અનન્તકાળથી જકડાયેલ રહે છે. અર્થાત્ દેહાત્મભાવમાં અનેક જન્મો સુધી તે દટાયેલો રહે છે! બ્યારે કોઈ વિદ્વાન અને બ્રહ્મનિષ્ઠો તેને સમાગમ થાય અને તેનું પોતાનું પુણ્ય કાંઈ પાંગરવાનું હોય ત્યારે તેને હું દેહભાવમાં શાને દટાયો છું-હું તો દેહનો પણ સ્વામી છું-નોકર નથી-દેહને તે મારે રહેજે સહિયારાં નથી-આથી સર્વ દુઃખના નિવાનરૂપ આ દેહાત્મભાવ ઉપર ઉદ્વેગ આવી, તેને ત્યાગવાની તીવ્ર ઇચ્છા કરી તેને છેવટે ત્યાગે છે! જસ, દેહાત્મભાવ દૂર થવો અને પરમાત્મભાવમાં સ્થિર થવું-એ જ પેલા દેહરૂપી લોખંડી કિલ્લો તોડના બરોબર છે! સિવાય કે વિરાગ-દૃઢ વિરાગ અને ઇશ્વરકૃપા આ દેહાત્મભાવ ટળતો નથી! આથી જ વામદેવ કહે છે કે ઇશ્વરાનુગૃહીત દેવોના

તમામ દેહગેહના જડતા-પજવતા-મૃંજવતા-રોપરાવતા દેહ ખ્યાલોરૂપી કિલ્લાઓમાથી હું જ્ઞાનાત્મ દ્વારા વેગથી=વિનાવિલંબે ઝડપથી બહાર નીકળી આવ્યો છું. અર્થાત્ દેહાત્મભાવના કફમાંથી ઉપર આવી ગયો છું. કાની માફક ? શ્યેન પક્ષીની માફક જેમ શ્યેન પક્ષી ઝડપથી બંધક જળને કાતરી નાંખી, મુક્ત આકાશમાં ભીંચે સ્વેચ્છાએ વિચરે છે તેમ દેહાત્મભાવની જટિલ જળને જ્ઞાનકાતરથી કાતરી મુક્ત આત્મા મુક્ત પરમાકાશમાં સ્વેચ્છાએ-સ્વચ્છંદે વિચરે છે ! બસ. આ છે લાખ વાતની એક વાત. ॥ ૫ ॥

गर्भे एव एतत् शयानः वामदेवः एवं उवाच । स एवं विद्वान् अस्मात् शरीरमेवात् ऊर्ध्वः उत्क्राम्य अमुष्मिन् स्वर्गे लोकै सर्वान् कामान् आप्त्वा अमृतः समभवत् समभवत् ॥ ६ ॥

ગર્ભે=ગર્ભમાં-ગૃહસ્થાશ્રમમાં એવ=જ શયાન.=સુખપૂર્વક વસેલા વામદેવ=વામદેવે એતત્=આ ર્ધ્વ=આમ ઉવાચ=કહ્યું છે. સ=તે એવ=આમ વિદ્વાન્=આત્માને જાણતો હોઇને અસ્માત્=આ વર્તમાન શરીરમેવાત્=શરીરના બેઠ બંગ-નાશ પછી ઊર્ધ્વ=જન્મમરણરૂપ સંસારચક્રથી ઉપર ઉત્ક્રામ્ય=ચડીને અમુષ્મિન્=પેલા-તે સ્વર્ગે=સુખમય લોકે=બ્રહ્મલોકમાં સર્વાન્=તમામ કામાન્=કામનાઓને આપ્ત્વા=પ્રાપ્ત કરીને અમૃતઃ=મુક્ત સમભવત્=થયો સમભવત્=થાય છે. ॥ ૬ ॥

આ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સુખપૂર્વક રહેલા હોઈને જ વામદેવે આમ કહ્યું છે તે આ પ્રકારે આત્માને જાણતો હોઈને આ વર્તમાન શરીરના બેઠ-બંગ-નાશ પછી જન્મમરણરૂપ સંસારચક્રથી ઉપર ચડી જઈને તે સુખમય બ્રહ્મલોકમાં તમામ કામનાઓને પ્રાપ્ત કરીને, મુક્ત થાય છે. ॥ ૬ ॥

આવો દેહ બ્રહ્માત્માનુભવ કેવળ સંન્યાસીઓનો જ ધ્વજરો નથી ! સંન્યાસીને યદ્યપિ એ માટે અનુકૂલતા વધુ હશે પણ સંસ્કારની બલિહારી કોઇ ઝોર છે. અને ધૃત્વરૂપા અનવગાલ છે. આથી શ્રુતિ માતા કહે છે કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ સુખપૂર્વક વસતા વામદેવ નામના પરમર્ષિએ આ દર્શન કહ્યું છે ! અર્થાત્ સાધન-સંપન્ન અને સંસ્કારી અને ધૃત્વરૂપાનો અધિકારી ગૃહસ્થ પણ, ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહીને પણ, જો દેહ મુમુક્ષા હોય તો આ અનુભવ મેળવી શકે છે એવું શ્રુતિવાક્ય છે ! જેમ સંન્યાસીમાત્ર મુક્તકોટિના

નથી જ હોઈ શકતા, તેમ ગૃહસ્થમાત્ર પણ બંધકોટિના જ નથી હોઈ શકતા. એટલું જ અહીં કહેવું જસ થશે । આ વિવાદનો વિષય નથી, પણ પ્રયોગનો છે એટલે લાખી ચર્ચા અસ્થાને લાગે છે ।

હવે આ આત્મચીનનું કૃણ બતાવી અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરતાં ઋષિ કહે છે કે તે વામદેવ આ પ્રકારે આત્માને જાણતા હોઈને વર્તમાન શરીરને, પ્રારબ્ધાન્તે તજી, જન્મમરણરૂપ સંસારચક્રથી ઉપર ચઢી જમ્મને, તે સુખમય- કેવળ સમ્યક્દાનન્દ સ્વરૂપમાં, નિરીહ ઘમ્મને સ્થિત થયા । આ સ્વરૂપાવસ્થિતિ જ મુક્તિ છે । જે કોઈ આત્મ જાણે છે તેને પણ આ જ કૃણ મળે છે. અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપાવસ્થિતિમાં મોક્ષ છે. તે સિવાય બીજો બંધન છે. ॥ ૬ ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ हरि ॐ तत् सत् ॥

॥ अथ ऐतरेयोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥

सः अयं आत्मा इति वयं उपास्महे, कतरः स आत्मा ? येन वा पश्यति, येन वा शृणोति, येन वा गन्धं भाजिग्रति, येन वा वाचं व्याकरोति, येन वा स्वादु च अस्वादु च विजानाति ॥ १ ॥

કતરઃ=કોણ છે સઃ=તે જેને અયં=આ સઃ=તે આત્મા છે इति=એ રીતે વયં=આપણે ઉપાસ્મહે=ઉપાસીએ છીએ ? कतरः=જન્મભરણુ રહિત અને જન્મભરણુ સહિત-એ બેમાંથી કોણ છે સઃ=તે આત્મા=આત્મા ? येन=જેના વડે वा=નિશ્ચય पश्यति=જુલે છે, शृणोति=સાંભળે છે, गन्धं=ગંધને भाजिग्रति=મૂંધે છે वाचं=વાણીને व्याकरोति=વહે છે, स्वादु=સ્વાદિષ્ટ च=અને अस्वादु=અસ્વાદિષ્ટ च=જન્મે વિજાનાતિ=જાણે છે તે આત્મા છે. ॥ ૧ ॥

એ કોણ છે જેને અમે આત્મા એમ ઉપાસીએ છીએ ? અને તે આત્મા જન્મભરણુ સહિત અને જન્મભરણુ રહિત એ બેમાંથી કોણ છે ? જેના વડે નિશ્ચય રૂપને જુલે છે, શબ્દને સાંભળે છે, ગંધને મૂંધે છે, વાણીને વહે છે, સ્વાદુ તથા અસ્વાદુ ખનને જાણે છે તે આત્મા છે. ॥ ૧ ॥

આગલા અધ્યાયમાં જીવના ત્રણ જન્મ બતાવ્યા. જન્મખંધન-શરીરના લોખંડી કિલ્લામાં ખંધનથી, સ્વભાવે મુક્ત-જન્મભરણુ રહિત આત્માને શરીર રૂપી કિલ્લામાં ઉદ્દેગ થવો જોઈએ. તેને તેમાં વિરાગ આવવો જોઈએ. અને જન્મભરણુ રૂપ સંસાર ઉપર વિરક્ત અને આત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત વામદેવની મુક્તિ પણ બતાવી. એ જોધને અત્યારના સાધકવર્ગને પણ મુક્ત થવાની પ્રેરણા થાય એ સ્વાભાવિક છે. અને મુક્તિ સત્ય વિચારને અધીન છે. આથી હવેના અધ્યાયમાં વિવેકી આત્મજ્ઞાન માટે વિચાર ચલાવી, આત્મા એ જેમ પૂર્વે એક જ હતો તેમ અત્યારે પણ એક જ છે અને તેનો જ પ્રતાવિલાસ અનન્ત નામરૂપે ચમકી રહ્યો છે અને પરમાત્મા જ આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ છે-એ નિશ્ચય કરાવશે. આત્મજ્ઞાનને સરળતાથી સમજાવવા માટે કેટલાક સત્ય શુશ્રુત્સુઓના પરસ્પર પ્રશ્ન દ્વારા શ્રુતિ અધ્યાયની શરુઆત કરે છે. સત્ય શુશ્રુત્સુઓ બેગા મળીને પરસ્પર પૂછતાં લાગ્યા કે જેને અમે “આત્મા” એમ ઉપાસીએ છીએ તે આત્મા મૂળમાં કોણ છે ? અર્થાત્ “હું” એવું જેને આપણે ઠીઠીએ છીએ તે આત્મા મૂળમાં કોણ છે ? “હું” એમ

જેને આપણે કહીએ છીએ તે ‘હું’ તું’ ભાન સુખ દુઃખથી મિશ્રિત છે. અર્થાત્ “અહંકાર” યુક્ત જે આત્માનું આપણને ભાન થાય છે તે આત્મા મૂળમાં “અહ”-મિશ્રિત છે કે તે સિવાયનો છે? એ જ વાતને વધારે સ્પષ્ટતાથી કહે છે કે જેને “હું” એમ આપણે કહીએ છીએ તે તો જન્મમરણથી આક્રાન્ત છે કે જન્મમરણથી રહિત-નિત્ય-અવિપરિણમ નિત્ય ઐતન્ય રૂપ છે? અર્થાત્ દેહમાં ગોઠાયેલો આત્મા હંમેશાં વૃત્તિજ્ઞાનસ્વરૂપ આપણને લાગે છે. વૃત્તિજ્ઞાનરહિત લાગતો નથી. તો તે તે વૃત્તિજ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે કે મૂળમાં આત્મા વૃત્તિજ્ઞાનરહિત છે? પ્રશ્નનું સ્વરૂપ આ છે! જીવનભર આપણને આ અનુભવ થાય છે કે હું સુખી-હું દુઃખી-હું મૂઢ. આ સુખદુઃખમોહની જે વૃત્તિઓ છે તે જ રૂપ-તદ્રૂપ આત્મા આપણને લાગે છે. પણ જ્યારે માથુસ “હું સુખી” એ વૃત્તિમાં તદ્રૂપ હોય છે ત્યારે, “હું દુઃખી” વૃત્તિ તેનામાં ઉદાર નથી હોતી. અને “હું દુઃખી” એ વૃત્તિ જ્યારે ઉદાર હોય છે ત્યારે, “હું સુખી” એ ભાન સ્ફુરતું નથી. પણ એ બંને વૃત્તિઓનું એને અનુસંધાન રહે છે. તે આ અનુસંધાન કરનાર આત્મા એ આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ છે કે ક્ષણ પરિણામિની વૃત્તિમાં ક્ષણે ક્ષણે તદ્રૂપ પ્રતીત થતું ઐતન્ય આત્મા છે? વૃત્તિઓ તો ક્ષણે ઉપજે અને ક્ષણે નાશ પામે છે. પણ મિત્રકાલીય ભિન્ન વૃત્તિઓનું અનુસંધાન કરનાર અખંડ છે. એટલે કે વૃત્તિ પરિણામી છે. પણ વૃત્તિઓનો સાક્ષી અપરિણામી છે! તો આ સાક્ષી એ આત્મા છે કે “હું સુખી” કે “હું દુઃખી” એવી વૃત્તિઓમાં તદ્રૂપ બનેલો તે આત્મા છે:-આ છે પ્રશ્નનું સ્વારસ્ય.

આમ આ પ્રશ્ન ઉદ્ભાવીને તે નિર્ણયોએ વિચાર કર્યો કે જે વૃત્તિ જ્ઞાનતદ્રૂપ આત્મા લાગે છે તે આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ નથી. પણ વૃત્તિ જ્ઞાનનું અનુસંધાન કરનાર એટલે નિષ્કલ્પ વૃત્તિનું અખંડપણે અનુસંધાન કરનાર જે સાક્ષી ઐતન્ય છે તે જ આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ છે! તે જ વાતને કહે છે કે જેના વડે નિશ્ચય જીવે છે-સંભળે છે-સુધે છે-ખોલે છે-સ્વાદુ અસ્વાદુ જાણે છે તે આત્મા છે! અર્થાત્ જે જીવે છે તે જ સંભળે છે. એટલે કે દર્શન વૃત્તિનો અને શ્રવણ વૃત્તિનો અનુસંધાતા છે-તે બંનેની ઉત્પત્તિ અને લયમાં પણ જેની ઉત્પત્તિ અને લય નથી-તે અનુભવ-અલીન-અખંડ-એકરસ-સ્વપર પ્રકાશ-નિત્ય ઐતન્ય આત્મા છે. અર્થાત્ ખીજ ભાષામાં કહીએ તો તે આત્મા આખની પણ આખ-કાનનો પણ કાન, નાકનું પણ નાક, વાણીની પણ વાણી અને જીભની પણ જીભ છે. અર્થાત્ આ બધાં કરણોની સત્તા આત્માને લીધે છે. આત્મા કરણરૂપ નથી. કરણો આત્માને લીધે પ્રાણિત થાય છે. જેના વડે સમસ્ત અંતઃકરણ પ્રાણિત થાય છે તે જ મૂળમાં આપણું સ્વરૂપ છે! ॥ ૧ ॥

યદ્, एतत् हृदयं, मनश्च एतत्, संज्ञानं, आद्यानं, विज्ञानं, प्रज्ञानं, मेधा, दृष्टिः, धृतिः, मतिः, मनीषा, जूतिः, स्मृतिः, संकल्पः, क्रतुः, असुः, कामः, वशः इति, सर्वाणि एव एतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥ २ ॥

યત્=જે એતત્=આ હૃદયં=હૃદય ચ=અને જે એતત્=આ મનઃ=મન અને જે આ સંજ્ઞાનં=ચેતનતા, આદ્યાનં=શાસન શક્તિ, વિજ્ઞાનં=વિશેષ જ્ઞાન, પ્રજ્ઞાનં=પ્રતિભા, મેધા-ધારણ શક્તિ, દૃષ્ટિઃ=દર્શન શક્તિ, ધૃતિઃ=સ્તબ્ધન શક્તિ, મતિઃ=સમજ મનીષા=વિચાર શક્તિ, જૂતિઃ=ઉદ્ધમ, સ્મૃતિઃ=સ્મરણ શક્તિ, સંકલ્પઃ=નિર્માણ શક્તિ, ક્રતુઃ=અધ્યવસાય-નિશ્ચય-શક્તિ અસુઃ=પ્રાણ, કામ=સૃષ્ટિકામના, અને વશઃ=સ્વતંત્રતા इति=એમ કહેવાય છે એત્તાનિ=એ સર્વાણિ=૫ધાં એવ=જ પ્રજ્ઞાનસ્ય=જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માનાં નામધેયાનિ=નામે ભવન્તિ=છે. ॥૨॥

જે આ હૃદય, અને જે આ મન, અને જે આ ચેતનતા, શાસનશક્તિ, વિશેષજ્ઞાન, પ્રતિભા, ધારણશક્તિ, દર્શનશક્તિ, સ્તબ્ધનશક્તિ, સમજ, વિચારશક્તિ, ઉદ્ધમ, સ્મરણશક્તિ, નિર્માણશક્તિ, અધ્યવસાય, પ્રાણ, સૃષ્ટિ કામના, સ્વતંત્રતા એમ કહેવાય છે તે આત્મા છે. આ તમામ નિશ્ચય જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્માનાં નામે છે. ॥ ૨ ॥

આત્મા મૂળમાં સાક્ષી સ્વરૂપ છે. દૃશ્ય સ્વરૂપ નથી. અર્થાત્ આત્મા નિરુપાધિ-ઉપાધિ રહિત ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિમાં, અજ્ઞાનને લાક્ષણે તદ્રૂપ જેવો એ લાગે છે. એટલે કે વૃત્તાત્મક લાગે છે. પણ મૂળમાં તે વૃત્તિ રહિત-અપરિણામી ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. એ વાત આગલી ઋચામાં કરી. હવે જે આ દૃશ્ય છે તે પણ આત્માને લીધે જ લબ્ધસત્તાક હોઈને, આત્માનું જ એ અનેક નામરૂપે વ્યાકરણ છે એમ બતાવતાં કહે છેઃ હૃદયથી માંડીને સ્વાતંત્ર્ય સુધીની અનેક વૃત્તિઓ તો આત્મા જ કહેવાય છે! આ બધાં-હૃદય મન વગેરે આત્માનાં જ પ્રજ્ઞાન-પ્રકૃષ્ટ જ્ઞાન સ્વરૂપ એટલે કે કેવળ જ્ઞાનધન આત્માનાં જ જુદાં જુદાં નામે છે! આત્મા જ તે તે નામે-તે તે રૂપે-તે તે વૃત્તિ સ્વરૂપે વિહરી રહ્યો છે! કેમકે જો આત્મા ન હોય તો આ બધું પણ ન હોય. તો જેને લીધે આ બધું છે તે જ આ બધાં રૂપે પોતાની અત્યંત શક્તિથી ચક્રને વર્તી રહ્યો છે! ॥ ૨ ॥

एषः ब्रह्मा, एषः इन्द्रः, एषः प्रजापतिः, एते सर्वे देवाः इमानि च पंचमहाभूतानि, पृथिवी, धातुः, आकाशः आपः, ज्योतीर्णीपीत्येतानि इमानि च क्षुद्र मिश्राणि इव बीजानि इतराणि च इतराणि च अण्डजानि च जाण्डजानि च, स्वेदजानि च, उद्भिज्जानि च, अश्वाः गावः पुरुषाः हस्तिनः यत् किञ्च इदं प्राणि जंगमं च पतत्रि च यत् च स्थावरं, सर्वं तत् प्रज्ञानेयं, प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं, प्रज्ञानेप्रो लोकः, प्रज्ञा प्रतिष्ठा, प्रज्ञानं ब्रह्म ॥ ३ ॥

एषः = આ આત્મા પ્રજ્ઞા = મહત્ત્વ, एषः = એ इन्द्रः = અહંકાર एषः =
 આ પ્રજાપતિः = ભૂતસૂક્ષ્મ एते = આ सर्वे = બધી देवाः = ઇન્દ્રિયો च = અને
 इमानि = આ पच महाभूतानि = પાંચ મહાભૂતો पृथिवी = પૃથ્વી, वायुः = વાયુ
 आकाशः = આકાશ वापः = જલ, ज्योतिषि = જ્યોતિષિ इति = એમ एतानि =
 આ - પાંચ મહાભૂતો च = અને इमानि = આ छद्ममित्राणि = છુદ્ધ સાથે मित्र
 थयेलां इव = જાણે इतराणि = શીજી યીજાનિ = શીજો च = અને એ सिवायनां
 इतराणि = બીજાં બીજો अण्डजानि = અંડજ, च = સારજાનિ = જરાયુજ
 रवेदजानि = રવેદજ च = અને उद्मिजजानि = ઉદ્મિજજ अथाः = થોડાઓ,
 गायः = ગાયો, पुरुषाः = મનુષ્યો हस्तिनः = હાથીઓ च = અને यत् = જે किं =
 કાંઈ इदं = આ प्राणि = જીવનથી धनकतुं કે जंगमं = જંગમ च = કે पतत्रि =
 ઉડનારે च = કે यत् = જે कंठं स्थावरं = સ્થાવર सर्व = બધું सत् = તે प्रज्ञानेत्र =
 જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માથી सत्ता પામેલું અને यत्नावायेतुं હોઈને પ્રજ્ઞાને =
 પ્રજ્ઞાનમાં જ પ્રતિષ્ઠિત = ઠરેલું - આબરવાળું છે. लोक = લોક પ્રજ્ઞાનેત્ર = પ્રજ્ઞાનેત્ર છે.
 प्रज्ञा = પ્રજ્ઞા प्रतिष्ठा = પ્રતિષ્ઠા - આબર છે. प्रज्ञान = પ્રજ્ઞાન ब्रह्म = બ્રહ્મ છે. ॥ ૩ ॥

એ આત્મા મહત્ત્વ, એ અહંકાર, એ જૂન સૂક્ષ્મ, એ આ બધી ઇન્દ્રિયો,
 તથા પૃથિવી, વાયુ, આકાશ, જલ અને તેજ, બસ આ પાંચ મહાભૂતો એ બધાં
 અને આ અદ્ય સાથે જાણે મળેલાં બીજો, અને બીજાં નિશ્ચય અનેક બીજો,
 અંડજ, જરાયુજ, રવેદજ અને ઉદ્મિજજ, તથા થોડા, ગાય, મનુષ્ય, હાથીઓ તથા
 જે કાંઈપણ આ સ્વાસ લેનારું કે જંગમ કે ઉડનારું કે સ્થાવર છે તે બધું જ્ઞાનસ્વરૂપ
 આત્માથી સત્તા પામેલું અને યત્નાવાયેતું હોઈને પ્રજ્ઞાનમાં જ ઠરેલું છે. તમામ લોક
 પ્રજ્ઞાનેત્ર છે. પ્રજ્ઞાન પ્રતિષ્ઠા છે. પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ છે. ॥ ૩ ॥

જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા જ આત્મામાં આત્મરૂપે અને અનાત્મરૂપે વર્તી
 રહ્યો છે. એ અતિસત્ય દર્શનનો જ વિસ્તાર કરતાં બધું જ આત્મા છે એમ
 સિદ્ધ કરતાં કહે છે આ આત્મા જ મહત્ત્વ-ધૃદિ-અહંકાર, જૂનસૂક્ષ્મ
 ઇન્દ્રિયો, તથા સ્થૂલ ભૂતો સ્વરૂપ છે! ચતુર્વિધ ભૂતમામ, સ્થાવર જંગમ-
 જે કાંઈ જગત છે તે બધું આત્માની સત્તાથી સત્તાવાળું છે. અર્થાત્
 આત્મામાંથી ઉપજેલું, આત્મામાં રહેલું અને આત્મામાં લીન થનારું છે.
 આ સમસ્ત જ્ઞાન પ્રજ્ઞાનેત્ર છે. નેત્રથી માણસ દોરાય છે. અર્થાત્ જ્ઞાન
 સ્વરૂપ આત્માથી સમસ્ત જ્ઞાન સ્વ સ્વ વ્યાપારમાં દોરાય છે! આ જે
 વિશુદ્ધ-અભિચિન-વૃત્તિ સાથે ન સેજભેજ પામેલું જ્ઞાન છે, તે જ્ઞાન બ્રહ્મ છે.
 એટલે કે પરમાત્મા સ્વરૂપે જ્ઞાનધન છે અને આ આત્મા પણ તત્સ્વરૂપ જ
 છે. અર્થાત્ જે આત્માની આપણે ઉપાસના કરીએ છીએ અને જેની
 ઉપાસનાનું અમૃતરવ એ ફળ છે તે આત્મા પણ મૂળમાં પરમાત્મા જ છે! ॥૩॥

સ एतेन प्राज्ञेन आत्मना, अस्मात् लोकात् उत्क्रम्य, अमुष्मिन् स्वर्गे लोके सर्वान् कामान् आप्त्या अमृतः समभवत् समभवत् ॥४॥

સં=તે एतेन=આ પ્રાજ્ઞેન=પ્રજ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મના=આત્માના જ્ઞાનને લીધેને અસ્માત્=આ લોકાત્=લોકમાંથી શરીરમાંથી ઉત્ક્રમ્ય=ઉપર ચડી અમુષ્મિન્=પેલા સ્વર્ગે=સુખમય લોકે=બ્રહ્મલોકમાં સર્વાન્=તમામ કામાન્=કામોને આપ્ત્વા=પ્રાપ્ત કરીને અમૃતઃ=જન્મમરણથી રહિત સમમવત્=થયો સમમવત્=થાય છે. ॥ ૪ ॥

જેણે પ્રજ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માને જાણ્યો છે, તે વિદ્વાન આ પ્રજ્ઞાન-બ્રહ્મ સ્વરૂપ આત્માને લીધે આ લોકમાંથી ઉપર ચડી, પેલા સુખ સ્વરૂપ બ્રહ્મલોકમાં તમામ કામોને પ્રાપ્ત કરી-તમામ કામનાઓથી રહિત થઈને, જન્મમરણથી રહિત થઈ ગયો-જન્મમરણથી રહિત થઈ ગયો. ॥ ૪ ॥

આમ આત્મા વિશુદ્ધ ચેતન સ્વરૂપ છે. સંક્રિન્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લયતું સર્વંથા કારણ છે. તે આત્માના સ્વરૂપ-જ્ઞાનથી મળતું ક્ષણ વર્ણુવી ઉપનિષદની ઇતિ બણે છે. શ્રુતિ કહે છે “ જેણે આ પ્રજ્ઞા સ્વરૂપ-જ્ઞાતિ સ્વરૂપ-આત્માને જાણ્યો તે આ વિદ્વાન પુરૂષ આ પ્રજ્ઞાન સ્વરૂપ આત્માને લીધે, આ પ્રત્યક્ષ દેહમાંથી ઉપર ચડી, નિત્યસુખ સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં, નિરીહ થઈને, જન્મમરણથી રહિત થઈ ગયો જાણ્યો. અર્થાત્ સ્વરૂપ અને ધર્મને જાણી પરસ્પર અને પરધર્મમાંથી સદાને આટે નિવૃત્ત થયેલ પુરૂષ સ્વરૂપમાં સ્થિત થાય છે । અર્થાત્ બધાવહ પરધર્મને તજી નિર્બંધાવહ સ્વધર્મમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈ, તેવો પુરૂષ વિગતતૂણ્ય થઈ, આરબ્ધાન્તે, સ્વરૂપાવસ્થિત થાય છે । અર્થાત્ તેવો મહાભાગ માનવ સ્વયં નિષ્કલેશ, નિષ્કર્માં, જન્મમરણ્ય અને જન્મમરણના અંતરાલમાં આવતાં સુખદુઃખાદિ તમામ ફળોને વટાવી અર્થાત્ અમૃત થઈ, નિરાશય થઈ, સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. આ જુમાન-દર્માં પ્રતિષ્ઠિત થવાતું ભગવાન પરમપુરૂષ પરમાત્મા સૌને બાળ્ય આપો એટલું પ્રાર્થા તે પરમપુરૂષને પ્રેમથી વંદન કરી વિરમીએ છીએ ॥ ૪ ॥

॥ इति पञ्चमः खण्डः ॥

॥ ॐ चान् मे मनसीत्यादि शान्तिपाठः ॥

॥ इति ऐतरेयारण्यके पष्ठोऽध्यायः ॥

॥ उपनिषत्सु: तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ नमः सत् ॥

तैत्तिरीयोपनिषद्

॥ ॐ તત્ સત્ પરમાત્મને નમઃ ॥

॥ અથ તૈત્તિરીયોપનિષત્ ॥

॥ અથ શિક્ષાવલ્લી ॥

॥ તત્ર શાન્તિપાઠઃ ॥

ૐ શં નો મિત્રઃ, શં વરુણઃ, શં નો મવતુ અર્યમા । શં નઃ
ઇન્દ્રો વૃહસ્પતિઃ । શં નો વિષ્ણુઃ ડરુક્રમઃ । નમો વ્રહ્મણે નમસ્તે
વાયો । ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં વ્રહ્મ અસિ, ત્વામેવ પ્રત્યક્ષં વ્રહ્મ વદિષ્યામિ ।
ઋતં વદિષ્યામિ, સત્યં વદિષ્યામિ । તત્ માં અવતુ, તત્ વક્તારં
અવતુ । અવતુ માં અવતુ વક્તારમ્ ॥ ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

ૐ=હે અનન્તશક્તિ પરમાત્મનૃ । મિત્રઃ=મિત્ર નઃ=અમારે માટે શં=
સુખકારી હો. ઇન્દ્ર=ઈન્દ્ર તથા વૃહસ્પતિ=બૃહસ્પતિ નઃ=અમારે માટે શં=
સુખકારી હો, ડરુક્રમઃ=વિશાળ પહોંચવાળા-ગતિવાળા વિષ્ણુઃ=વિષ્ણુ નઃ=
અમારે માટે શં=સુખકારી હો. નમઃ=નમસ્કાર છે વ્રહ્મણે=બ્રહ્મને વાયો=
હે સૌના પ્રાણુ! જીવન! નમઃ=નમસ્કાર છે તે=તને. ત્વં=તું એવ=જ
પ્રત્યક્ષં=પ્રત્યક્ષ વ્રહ્મ=બ્રહ્મ અસિ=છે, ત્વાં=તને એવ=જ પ્રત્યક્ષં=પ્રત્યક્ષ વ્રહ્મ=
બ્રહ્મ વદિષ્યામિ=હું કહીશ ઋતં=ઋત વદિષ્યામિ=કહીશ સત્યં=સત્ય વદિષ્યામિ
કહીશ, તત્=તે સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ માં=મને અવતુ=રક્ષો. તત્=તે વક્તારં=
વક્તા આઆર્યને અવતુ=રક્ષો અવતુ=રક્ષો માં=મને અવતુ=રક્ષો વક્તારમ્=
વક્તાને ૐ=હે પરમાત્મનૃ! શાન્તિઃ=આધ્યાત્મિક દુઃખોની શાન્તિઃ=
આધિદૈવિક દુઃખોની અને શાન્તિઃ=આધિભૌતિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો.

હે અનન્ત શક્તિ પરમાત્મનૃ! મિત્ર અમારે માટે સુખકારી હો. વરુણ સુખકારી
હો. અર્યમા અમારે માટે સુખકારી હો. ઇન્દ્ર તથા બૃહસ્પતિ અમારે માટે સુખકારી
હો. વિશાળ ગતિવાળા વિષ્ણુ અમારે માટે સુખકારી હો. નમસ્કાર છે બ્રહ્મને. હે
સૌના પ્રાણુ! નમન હો તને. તું જ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ છે. તને જ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ કહીશ.
ઋતં કહીશ. સત્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મ મને રક્ષો. તે આઆર્યને રક્ષો. રક્ષો તે મને અને રક્ષો
આઆર્યને. હે પરમાત્મનૃ! આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક દુઃખોની
નિવૃત્તિ હો.

“ત્રેયાંસિં વહુવિજ્ઞાનિ” = આત્મતિક કલ્યાણનો માર્ગ અનેક વિધોથી ભરપૂર હોય છે. અને આથી જ રોગની નિવૃત્તિ ધ્વજીતો રોગાર્ત માણસ જેમ પહેલાં પથ્થની કાળજી લે છે અને પથ્થરથી રક્ષાનું સંવિધાન કરીને પછી દવાનું સેવન કરે છે તેમ ત્રેયઃ પ્રાપ્તિના માર્ગે સંચરનારે પહેલાં આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિકૌતિક અંતરાયો સામે રક્ષાનું સંવિધાન કરવું રહ્યું. આથી તેનાં ત્રેયો દૃઢ સમયમાં જ સિદ્ધ થાય છે. આથી જ તૈત્તિરીયોપનિષદની શરુઆતમાં ઋષિ પરમાત્માની વન્દના દ્વારા નિર્ધિષ્ટતાની પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે પરમાત્મનૃ! હે અનન્ત શક્તિ! દિવસ અને પ્રાણના અધિક્ષતા મિત્રદેવ=મિત્ર=સૂર્યદેવથી આપની શક્તિ અમારે માટે સુખકારી હો. રાત્રિ અને અપાનના અધિક્ષતા વરુણદેવ આપની કૃપાથી, અમારે માટે સુખકારી હો. આંખના અને સૂર્યના અનુગ્રાહક અર્ધમાદેવ અમારે માટે સુખકારી હો. શારીરિક અને માનસિક બળના અધિક્ષતા ધન્વદેવ અમારે માટે સુખકારી હો. વાણી અને મતિના અધિક્ષતા દેવ બૃહસ્પતિ અમારે માટે સુખકારી હો. સર્વત્ર અકૃતોભય સંચારી ગતિવાળા વિષ્ણુદેવ અમારે માટે સુખકારી હો. અર્થાત્ પ્રાણ અને અપાન, આંખ કાન વગેરે ઇન્દ્રિયો, શારીરિક અને માનસિક બળ, વાણી મતિ અને હાથપગની સામ્યતા હોય તો આધ્યાત્મિક વિદ્યાને માટે જોઈતો પૂરો પ્રયત્ન થઈ શકે. “પહેલું સુખ તે જાતે નર્ચા” એ કહેવતનું રહસ્ય સાધકે જાણવું રહ્યું. આ શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્વસ્થતા માટે ખબરદારી રાખવી રહી.

આમ શારીરિક અને માનસિક સ્વસ્થતા માટે પરમાત્માને પ્રાર્થી હવે પ્રધાન દેવ, જે પરમાત્મા તેને વન્દન કરી સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે હે પરમાત્મનૃ! આપને મારા નમ્ર પ્રણામ હો! હે પરમાત્મનૃ! આપ વાયુરૂપ એટલે કે સર્વજીવન રૂપ છો! પ્રાણીમાત્રમાં ધમકતું જે જીવન છે એ જીવન આપની બક્ષિસ છે! આથી જ સર્વજૂત-જીવન-સ્વરૂપ આપ વન્દનીય છો. આથી જ આપને જ હું પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ તરીકે વદીશ. અર્થાત્ સર્વજૂતમાં રહેલા જીવનને-જીવનશક્તિને જ હું પરમપિતા પરમેશ્વર જાણીશ અને કહીશ. હે પરમાત્મનૃ! હું ઋત-એટલે કે યથાશાસ્ત્ર વચન ઉચ્ચારીશ. હું સત્ય યથાર્થ વાણી વદીશ. મારી આ સાધનાથી પ્રસન્ન થયેલા આપ મને રક્ષો. મારા ઉપદેશ-આચાર્યદેવને રક્ષો. મને અને આચાર્ય ઉભયને રક્ષો! હે પરમાત્મનૃ! ત્રિવિધ દુઃખોની નિવૃત્તિ હો! સર્વજૂતસ્થ જીવન પરમાત્માનું જ

છે ! એ અહીં ન જુલાય એવો ધ્વનિ છે ! સાધકે છેવટે એ જ પ્રધાનપણે સમજવાનું છે. કેમકે જ્યાં સુધી સર્વજીવનની એકતા ન સમજાય ત્યાં સુધી અધ્યાત્મવિદ્યા ચરિતાર્થ થતી નથી.

મૂચના:-શાન્તિપાઠની જ પુનરાવૃત્તિ એ પ્રથમ અનુવાદ છે. જે નીચે મુજબ છે-

ॐ શં નો મિત્ર.....શાન્તિઃ ! સત્યં વદિष्यामि पञ्च च ।

॥ इति प्रथमः अनुवाकः ॥

ॐ શીક્ષાં વ્યારવ્યાસ્યામઃ । વર્ણઃ સ્વરઃ, માત્રા ઘલમ્, સામ સંતાનઃ, इति उक्तः शीक्षाध्यायः (शीक्षां पञ्च) इति द्वितीयोऽनुवाकः

ॐ=હે પરમાત્મનું શીક્ષા=શિક્ષાનું વ્યારવ્યાસ્યામઃ=અમે બ્યાખ્યાન કરીશું. વર્ણઃ=અક્ષર સ્વરઃ=સ્વર માત્રા=માત્રા ઘલ=બલ સામ=સામ અને સંતાનઃ=સંતાન इति=એ શીક્ષાધ્યાયઃ=શિક્ષાધ્યાય રક્તઃ=કહેવાયો છે.

હા. ૧ શિક્ષાનું અમે બ્યાખ્યાન કરીશું. વર્ણ, સ્વર, માત્રા, બલ, સામ અને સંતાન એ શિક્ષાધ્યાય કહેવાયો છે.

આમ પહેલા અનુવાદમાં ત્રિવિધ દુઃખની નિવૃત્તિ માટે અને ત્રેપની અધિર સિદ્ધિ માટે પરમાત્માની અતેક શક્તિ રૂપે પ્રાર્થના કરી. ઉપનિષદ્ સાહિત્ય એ અર્થપ્રધાન સાહિત્ય છે. એટલે કે એમાં અર્થનું જ્ઞાન મુખ્ય છે. એટલે શબ્દના ચોક્કસ અર્થ નિર્ણયના ઉપર એમાં ખૂબ જ ભાર મૂકવામાં આવે છે, કેમકે અર્થ નિર્ણય ઉપર તો જીવન નિર્માણનો આધાર છે. અને શબ્દશાસ્ત્ર જ્યાં સુધી બરોબર ન આવડે ત્યાં સુધી અર્થ નિર્ણય થતો નથી. પ્રત્યેક શબ્દનો યથાર્થ હિચ્ચાર શબ્દશાસ્ત્રમાં મુખ્ય છે. એ હિચ્ચારનું પણ આખું શાસ્ત્ર છે ! એ હિચ્ચાર વગેરેનું જે બરોબર જ્ઞાન ન હોય તો અર્થ નિર્ણયમાં ઘોંટાળો થાય છે એટલું જ નહીં પણ અર્થનો અનર્થ પણ થઈ જાય છે ! આથી શરૂઆતમાં શબ્દના ઘટક અવયવો=વર્ણોનું હિચ્ચારજી શાસ્ત્ર, શિષ્યે અવસ્ય શીખી લેવું જ જોઈએ. આથી હવે વર્ણો વગેરેના હિચ્ચારજી-શાસ્ત્રના આરંભની પ્રતિજ્ઞા કરે છે, કે હે પરમાત્મનું! અમે હવે શિક્ષા શાસ્ત્રનું સ્પષ્ટ બ્યાખ્યાન કરીશું. શિક્ષા શાસ્ત્રમાં વર્ણ, સ્વર, માત્રા, બલ, સામ અને સંતાન આટલો સમાવેશ થાય છે, એમાં અક્ષર વગેરે

વર્ણો છે. ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત એ ત્રણ સ્વરો છે. દ્રુત, દીર્ઘ અને પ્લુત એ ત્રણ માત્રાઓ છે. ઉચ્ચારણના પ્રયત્ન વિશેષનું નામ બ્રહ્મ છે. સામ એટલે વર્ણોનું મધ્યમ સ્વરે-અવાજે ઉચ્ચારણ કરવું તે અને સંતાન એટલે સહિતા એટલે કે શક્ય હોય ત્યાં સંધિ-વર્ણોના જોડણી. આમ વર્ણ સ્વર, માત્રા, બ્રહ્મ, સામ અને સંધિ એ છનું વૈદિક વિદ્યાના અભ્યાસમાં જ્ઞાન જરૂરી છે. અર્થાત્ આ છનું જ્ઞાન મેળવવામાં જો પ્રમાદ થાય તો કહેવાને ઇષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ નથી થતી એટલું જ નહીં પણ અનર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૂર્વાચાર્યોએ કહ્યું છે કે:—

મન્ત્રો હીનઃ સ્વરતો ઘર્ણતો વા, મિથ્યા પ્રયુક્તો ન તમર્થમાહ ।
સ વાગ્વજ્રો યજમાનં દિનસ્તિ યથેન્દ્રશત્રુઃ સ્વરતોઽપરાધાત્ ॥

આથી વૈદિક મન્ત્રની ચકાર્થ અર્થ સિદ્ધિ માટે “શીક્ષાધ્યાય”- શિક્ષણ શાસ્ત્ર-એટલે કે વર્ણ વર્ણના ચકારાશ્રય ઉચ્ચારણ શાસ્ત્ર શિષ્યે પ્રયત્નપૂર્વક શીખી લેવું રયું.

॥ इति द्वितीयः अनुवाकः ॥

सह नौ यशः । सह नौ ब्रह्मवर्चसम् ।

નૌ=અમારો બન્નેનો-આચાર્ય અને શિષ્ય બન્નેનો યશઃ=યશ સહ= સાથે હો. નૌ=અમારું બન્નેનું બ્રહ્મવર્ચસમ્=બ્રહ્મવર્ચસ-વિદ્યાતે જ સહ=સાથે હો.

અમે બન્નેનો યશ સાથે હો. અમે બન્નેનું વિદ્યાતેજ સાથે હો.

આમ આગલા અનુવાકમાં અર્થ નિર્ણયમાં ઉપયોગી એવા વર્ણોચ્ચારણને લગતું શાસ્ત્ર ટૂંકમાં કહ્યું, “શીક્ષાધ્યાય” માં જે સંતાન=સંહિતા=વર્ણોની એટલે કે વ્યાકરણના નિયમ મુજબ એક બીજા સાથે સંધાષ્ટ જન્ય-જોડણ જઈ શકે-એવા જે વર્ણોની સંધિના ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનું સાધક જીવનમાં શું રહસ્ય છે તે ગુરુ શિષ્યને બતાવનાર છે. તે પહેલાં દેહલીદીપકન્યાયે પૂર્વે મન્ય અને ઉત્તર મન્યના સમાપ્તિ અને આરંભમાં સાધારણ મંગલ આવરે છે. એટલે કે જેમ ઉપર મૂકેલા દીવો બન્ને આરંભને અગ્નિવાણું આપે છે તેમ અત્યાર સુધી શીખવાઈ ચૂકેલા શિક્ષાધ્યાય અને હવે પછી આવનારાં સંહિતા-ઉપનિષદની મધ્યમાં લગવતી શ્રુતિ શિષ્યને શીખવવાના ઉદ્દેશથી જાતે શિષ્ય રૂપે મંગલાચરણ કરે છે કે અમે બન્નેનો યશ સાથે

હો. અમો બન્નેનું વિદ્યા તે જ સાથે હો. અર્થાત્ અમો-શુરુ અને શિષ્યની એક સાથે કીર્તિ હો ! અમુક અમુકનો શિષ્ય છે, અમુક અમુકનો શુરુ છે એવા આકારની અમારી બન્નેની એક સાથે જંગમમાં પ્રસિદ્ધિ હો. વળી વિદ્યાના પ્રભાવથી જન્મતું જે તેજ છે તે પણ અમો બન્નેનું હો. વિદ્યાનું હંમેશાં માનનીય ઓગસ્ હોય છે તે વિદ્યાજન્ય ઓગસ્ અમારામાં હો. આવી છે શિષ્યની શુભાકાંક્ષા લઘુનારતામાં આટલી ભાવના તો જરૂર હોવી ધટે.

અથાતઃ સંહિતાયાઃ ઉપનિષદં વ્યારવ્યાસ્યામઃ । પશ્યસુ અધિ-
કરણેષુ । અધિલોકં, અધિજ્યોતિષં, અધિવિદ્યં, અધિપ્રજં, અધ્યા-
ત્મમ્ । તા મહાસંહિતાઃ इति આચક્ષતે ।

અથ=હવે અતઃ=અહીંથી અધિલોકં=અધિલોક, અધિજ્યોતિષ, અધિવિદ્ય, અધિપ્રજ, અને અધ્યાત્મ એના પચ્ચુ=પાંચ અધિકરણેષુ=અધિકરણોમાં પ્રકરણોમાં સંહિતાયાઃ=સંહિતાનું ઉપનિષદં=રહસ્ય વ્યારવ્યાસ્યામઃ=ખોદીને કહીશું તાઃ=તે પાંચને મહાસંહિતાઃ=મહાસંહિતા इति=એમ આચક્ષતે=રહસ્યવિદો કહે છે.

હવે અહીંથી અધિલોક, અધિજ્યોતિષ, અધિવિદ્ય, અધિપ્રજ અને અધ્યાત્મ એવાં પાંચ પ્રકરણોમાં અમો સંહિતાનું રહસ્ય ખોદીને કહીશું. તે પાંચને મહાસંહિતા એમ રહસ્યવિદો કહે છે.

આમ શિષ્યભાવી આત્માએ વિદ્યાજન્ય કીર્તિ અને ઓગસ્ની પ્રાર્થના કરી. ત્યારબાદ શુરુ કહે છે કે હવે અહીંથી અધિલોક, આદિ પાંચ પ્રકરણમાં અમો “ સંહિતાનું ઉપનિષદ ” કહીશું. સંહિતા શબ્દનો શાસ્ત્રીય અર્થ થાય છે અક્ષરોની અતિશય નિકટતા. એટલે કે જે અક્ષરોની સંધિ-એ અક્ષરોનું નિયમ મુજબ જોડાણ. આ જોડાણનું ઉપનિષદ છે. ઉપનિષદનો અહીં રહસ્ય એવો અર્થ થાય છે. અર્થાત્ હવેના અનુવાકમાં સંહિતાનું રહસ્ય-સાધક જીવનમાં આ વર્ણોની સંધિ શું શીખવે છે તે રહસ્ય સ્પષ્ટપણે કહીશું. અધ્યાત્મ પ્રકરણમાં સંધિનું-સંહિતાનું રહસ્ય છે. જેમ ભાષાના અક્ષરો છૂટા છૂટા હોય છે તે તેમાંથી કરો અર્થ નીપજતો નથી; પણ તે જ અક્ષરો નો નિયમ મુજબ એકબીજા સાથે જોડાય તો તેમાંથી સુંદર અર્થ નીપજે છે, તેમ જેના જીવનમાં આનુઆનુના, સમસ્ત વિશ્વ પ્રપંચ સાથે સંધિ નથી, મેળ નથી, તેની જીવન-ભાષામાંથી કરો અર્થ નીકળતો નથી. તે અર્થહીન જીવન છે. પણ તેનાથી ઉલટું જેના જીવનમાં દેહ, ધન્દિયો, મન અને તેને

લીધે અનુભવમાં આવતાં સમસ્ત વિશ્વનો સુયોગ્ય, જીવનશાસ્ત્રના નિયમ મુજબનો સુમેળ છે-સંધિ છે તેનું જીવન સાર્યક છે. આથી શાસ્ત્ર ભણનાર શિષ્યે સંહિત-સંધિના નિયમોમાંથી કેવળ સ્થૂલ ભાષાના અક્ષરોની સંધિ જ શીખવાની નથી પણ તે દ્વારા જીવનની જે સૂક્ષ્મ ભાષા છે-તેના સંધિના નિયમો પણ શીખવાના છે. તેણે બહારના જગતની સાથે સંકળાયેલાં ઇન્દ્રિય આદિને આત્માની સાથે પણ જોડવાનાં છે. અર્થાત્ સૂક્ષ્મતમ, સ્થૂલતર-સ્થૂલમાંથી સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ જે સંધિઓ છે તે પણ શીખવાની છે. સૂક્ષ્મતમ-સંધિ છે-એ મહા અક્ષરોના જોડાણમાં. એક અક્ષર તે જીવશ્પી અક્ષર અને બીજો અક્ષર તે પરમાત્મા અક્ષર. આ એ અક્ષરોની સંધિ એ જીવનમાં છેવટની સંધિ છે. અને એ બેની અતિશય નિકટતામાં સંહિતાનું ઉપનિષદ્ છે સામાન્ય ભાષાશાસ્ત્રમાં સંધિ માટે આટલી સામગ્રી જોઈએ. પૂર્વ અક્ષર, ઉત્તર અક્ષર, સંધિ અને સન્ધાન. એજ સામગ્રીઓનો અતિદેશ હવે પછી ઉપદેશવામાં આવનારી પાંચ અસૌકિક સંધિઓમાં જાણવો. હવે જે પાંચ સંહિતાઓ કહેવામાં આવનારી છે તેને “મહાસંહિતા” એમ સંહિતાના રહસ્યવેતાઓ કહે છે. એ સંહિતાઓનું મહત્ત્વ અધિકારીને અંતર્મુખ કરી જીવનની સૂક્ષ્મ સંધિઓ ઉપર લઇ જવામાં છે. અર્થાત્ એનું મહાન ફલ બતાવી સૌથી જે સૂક્ષ્મ જીવાત્મા અને પરમાત્માની સંધિ તે તરફ લક્ષને એકતાન કરવામાં છે. આટલું જાણી લીધા પછી, હવે પછી આવનાર અંથનું સ્વાસ્થ્ય સમજવામાં સરળતા થશે.

अथ अघिलोकम् पृथिवी पूर्वरूपम् । यौः उत्तररूपम् ।

आकाशः सन्धिः । वायुः सन्धानम्-इति अघिलोकम् ।

અગતે પાંચ મહાસંહિતાઓમાં હવે અધિલોકઃ=અધિલોક નામનું અધિકરણ અમો કહીએ છીએ પૃથિવી=પૃથિવી પૂર્વરૂપ=પહેલું ૩૫=પ્રથમ વર્ણ છે. યૌઃ=સ્વર્ગલોક ઉત્તરરૂપ=પાછલું ૩૫ અંતિમ વર્ણ છે. આકાશઃ=આકાશ સંધિઃ=સંધિ છે-જોડાણ છે. વાયુઃ=વાયુ સન્ધાન=સંધિનાર છે. इति=આમ અધિલોકમ્=અધિલોક સંહિતા જાણવી.

તે પાંચ મહાસંહિતાઓમાં હવે અધિલોક નામનું અધિકરણ કહીએ છીએ. પૃથિવી પૂર્વરૂપ છે. સ્વર્ગ ઉત્તરરૂપ છે. આકાશ સંધિ છે. વાયુ સન્ધાન છે. આમ અધિલોક સંહિતા કહેલી જાણવી.

પાંચ પ્રકરણમાં પાંચ સંહિતાઓનું વ્યાખ્યાન કરવા પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. તે મુજબ પહેલી મહાસંહિતા આ સ્થૂલ લોકને લગતી છે. તેને વર્ણવતાં કહે છે: જેમ સામાન્ય અક્ષરોની સંધિમાં પૂર્વ અક્ષર અને પાછલો અક્ષર આવે છે, સંધિ આવે છે અને તેનું સંધાન આવે છે: તેમ આ લોકરૂપી મહાસંધિમાં પૃથ્વીને પૂર્વ અક્ષર નાણુવો સ્વર્ગને ઉત્તર અક્ષર નાણુવો. મૃત્યુલોક અને સ્વર્ગલોકની અંતરાલમાં આવેલું આકાશ એ એની વચ્ચેની સંધિ છે. અને એનું સંધાન કરનાર વાયુ છે. આ છે આ સ્થૂલ જગતને લગતી સંહિતા-સંધિ. પૃથ્વીલોક અને સ્વર્ગલોક વાયુરૂપી સંધાનથી નાણુ આકાશમાં સંહિત થયેલાં જણાય છે. આ વિચાર ઉદાર છે. આવા ઉદાર વિચારોમાં એકાગ્રતા રાખનાર શુદ્ધ વિચારોની પકડમાંથી છૂટે છે. અને એ કાંઈ જેવો તેવો લાભ નથી.

अथ अधिज्यौतिषम् । अग्निः पूर्वरूपम् । आदित्यः उत्तररूपम् । आपः संधिः । वैद्युतः सन्धानम् । इति अधिज्यौतिषम् ॥

અય=હવે અધિજ્યૌતિષમ્=અધિજ્યૌતિષ અધિકરણ કહીએ છીએ. અગ્નિઃ=અગ્નિ પૂર્વરૂપ=પૂર્વરૂપ છે. આદિત્યઃ=સૂર્ય ઉત્તરરૂપમ્=અંતિમ રૂપ છે. આપઃ=પાણી સંધિ=સંધિ છે. વૈદ્યુતઃ=વિજળીઓ સન્ધાનમ્=સંધાન છે. इति=આમ અધિજ્યૌતિષમ્=અધિજ્યૌતિષ નાણુપું.

હવે અધિજ્યૌતિષ. અગ્નિ પૂર્વરૂપ છે. 'સૂર્ય' ઉત્તરરૂપ છે. પાણી સંધિ છે. વિજળીઓ સંધાન છે. આમ અધિજ્યૌતિષ સંહિતા નાણુવી.

હવે આકાશની જ્યૌતિઓમાં રહેલી સંહિતાને સિદ્ધ કરતાં કહે છે કે અગ્નિ પૂર્ણ અક્ષર છે. સૂર્ય ઉત્તર અક્ષર છે. પાણી એની સંધિ છે અને વિજળીઓ એનું સંધાન છે. અર્થાત્ પૃથ્વીના કરતાં પણ આકાશનાં તરવો વધુ આશ્ચર્યજનક છે. અને તેમની વચ્ચે રહેલી સંધિને નાણુવાથી મન વધારે મોકળું થાય છે. અને મોકળું-ઉદાર વિચારમાં એકાગ્ર મન આત્માભિમુખ થવા માટે વધુ લાયક હોય છે. આથી જેનું મન સહસા એકાગ્ર ન થતું હોય તેણે આભની અટારીમાં વર્તી રહેલી આ સંહિતા ઉપર નજર ફેરવવી.

अथ अधिविद्यम् । आचार्यः पूर्वरूपम् । अन्तेवासी उत्तररूपं । विद्या सन्धिः । प्रवचनं सन्धानम् । इति अधिविद्यम् ।

અથ=હવે અધિવિષયમ્=અધિવિધ અધિકરણ કહીએ છીએ. આચાર્ય=આચાર્ય
પૂર્વરૂપ=પૂર્વરૂપ, અન્તેવાસી=વિદ્યાર્થી ઉત્તરરૂપ=અન્તિમરૂપ વિદ્યા=વિદ્યા સન્ધિ=
સન્ધિ અને પ્રવચન=પ્રવચન સંધાન=સંધાન છે इति=એમ અધિવિષય=અધિવિધ
અધિકરણ છે.

હવે અધિવિધ અધિકરણ કહીએ છીએ. આચાર્ય પૂર્વરૂપ, વિદ્યાર્થી ઉત્તરરૂપ,
વિદ્યા સન્ધિ, પ્રવચન સંધાન છે. એમ અધિવિધ અધિકરણ છે.

પૃથ્વી અને આબની અટારીમાં ચમકતાં નક્ષત્રોની સંહિતા જાણનારને
કુદરતી એમને લગતી વિદ્યા મેળવવાનું મન થાય. અર્થાત્ આ બધું શું છે-
એને લગતી જાણાણ થાય. આથી હવે એ જાણાણને ટાળનારી જે અધિવિધ
સંહિતા છે તેનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે. આચાર્ય-વિદ્યાગુરુ પૂર્વ અક્ષર છે.
તેની નિકટ ગુરુના હૈયામાં વસનારો વિદ્યાર્થી ઉત્તર અક્ષર છે. વિદ્યા એ બેની
સંધિ-ગાંઠ છે. અને પ્રવચન-પ્રત્યોત્તરરૂપ પ્રવચન એ ગાંઠને સાંધનાર છે.
આ અધિવિધ સંહિતા મહામહિમા વાળી છે.

अथ अधिप्रजं । माता, पूर्वरूपं । पिता उत्तररूपम् । प्रजा
सन्धिः-प्रजागनं संधानं । इति अधिप्रजम् ॥

અથ=હવે અધિપ્રજં=અધિપ્રજ અધિકરણ માતા પૂર્વરૂપ=માતા પૂર્વરૂપ પિતા=
પિતા ઉત્તરરૂપ=ઉત્તરરૂપ પ્રજા=પ્રજા સંધિ=સંધિ પ્રજનન=પ્રજનન સંધાન=
સંધાન છે इति=એમ અધિપ્રજં=અધિપ્રજ અધિકરણ છે.

હવે અધિપ્રજ અધિકરણ. માતા પૂર્વરૂપ. પિતા ઉત્તરરૂપ, પ્રજા સંધિ, પ્રજનન
સંધાન છે. એમ અધિપ્રજ અધિકરણ જણાવું.

ગુરુ પાસે ગયેલો વિદ્યાર્થી-અધ્યાત્મજ્ઞાન પિપાસુ વિદ્યાર્થી, વિદ્યની
ઉત્પત્તિથી જ આધ્યાત્મ વિદ્યા લાભે છે. અને વિશ્વોત્પત્તિની પણ મહાસંહિતા
છે. એનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે માતા-જનની પૂર્વ અક્ષર છે પિતા-જનક
ઉત્તર અક્ષર છે. પ્રજા એ બેની સંધિ છે અને પ્રજનનક્રિયા એ સંધાન છે.

अथ अध्यात्मम् । अधराहनुः पूर्वरूपं । उत्तराहनुः उत्तररूपम्
वाक् सन्धिः, जिह्वाम् सन्धान इति अध्यात्मम् ।

અય=હવે અધ્યાત્મમ્=અધ્યાત્મ અધિકરણ કહીએ છીએ. અધરાહનુ== નીચલી હડપચી પૂર્વરૂપમ્=પૂર્વરૂપ છે. ઉત્તરાહનુ==ઉપલી હડપચી ઉત્તરરૂપ= ઉત્તરરૂપ છે. વાક્=વાણી સન્ધિ=સંધિ છે. જિહ્વા=જીભ સન્ધાન=સંધાન છે. इति=એમ અધ્યાત્મમ્=અધ્યાત્મ અધિકરણ જાણવું.

હવે અધ્યાત્મ અધિકરણ. નીચલી હડપચી પૂર્વરૂપ, ઉપલી હડપચી ઉત્તરરૂપ છે. વાણી સંધિ છે. જીભ સંધાન છે. એમ અધ્યાત્મ અધિકરણ જાણવું.

હવે માતાપિતાની સંહિતાથી અરિતત્વમાં આવેલી પ્રજાથી સંધિનું નિજ રહસ્ય શું છે. અર્થાત્ પોતાને લગતું રહસ્ય શું છે એ વાતનો રજૂ કરતાં કહે છે: નીચલી હડપચી-નીચલો હોઠ એ પૂર્વ અક્ષર છે. ઉપલી હડપચી-ઉપલો હોઠ ઉત્તર અક્ષર છે. વાણી એ સંધિ છે. અને જીભ એ સંહિતા કરાવનાર સંધાન છે. અર્થાત્ વાણી ઉપર જ જીવનરહસ્ય જાણવાનો મુખ્ય આધાર છે. ગુરુની આમ વાણી શિષ્યના અંતરમાં પ્રવેશી શિષ્યને ભવભારથી મુક્ત થવાનો ઉપદેશ આપે છે. અને એ શબ્દ પ્રમાણ જ તો અધ્યાત્મ વિષયમાં સૌથી અગત્યનું છે. આથી છેવટે આ મહાસંહિતાઓને એકાગ્રચિત્ત શાસ્ત્રાધ્યયનમાં આવીને પરિણમે છે. અને શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી તે મુજબ વર્તી મનુષ્ય છેવટે પેલી મહાસંહિતા-એ સ્વરૂપે અક્ષરની સંધિને જાણે છે. इति इमाः महासंहिताः । यः एवं एताः महासंहिताः व्याख्याताः वेद, संघीयते प्रजया, पशुभिः, ब्रह्मवर्चसेन, अन्नाद्येन सुवर्गेण लोकेन ।

इति=આમ इमाः=આ મહાસંહિતા=મહાસંહિતાઓ છે. यः=જે મનુષ્ય एवं=આ પ્રમાણે व्याख्याताः=ભોલીને કહેવાયેલી एताः=આ મહાસંહિતા= મહાસંહિતાઓને वेद=જાણે છે તે प्रजया=પ્રજાથી पशुभिः=પશુઓથી ब्रह्मवर्चसेन= બ્રહ્મવર્ચસથી अन्नाद्येन = ખાવાપોચ અન્નથી तथा सुवर्गेण लोकेन = સ્વર્ગલોકથી संघीयते=યુક્ત થાય છે.

આમ આ મહાસંહિતાઓ જે કાઈ આ પ્રમાણે કહેવાયેલી આ મહાસંહિતાઓને જાણે છે તે પ્રજા, પશુ, બ્રહ્મવર્ચસ, ખાવા પોચ અન્ન તથા સ્વર્ગલોકથી સંપન્ન થાય છે.

આ પાંચ મહાસંહિતાઓની જે ઉપાસના કરે છે-એટલે કે એમના ઉપર જે એકાગ્ર લાવે ચિન્તન કરે છે તેને શું ફળ મળે છે તે વર્ણવતાં કહે છે કે જે કોઈ પુરુષ આ મહાસંહિતાઓને જાણે છે તે પ્રજા-પશુ-અન્ન-બ્રહ્મવર્ચસ તથા સ્વર્ગલોકથી સંપન્ન થાય છે. આ ફલશ્રુતિ યેચક હોઈને માણસને પહેલાં પ્રવર્તવે અને પાછળથી વધુ ઊંચ વિવેકી વિચારે તેમાંથી નિરૂત્તિ કરી સાચા માર્ગે લઈ જાય છે.

॥ इति तृतीयः अनुवाकः ॥

॥ अथ चतुर्थोऽनुवाकः ॥

यः छन्दसां ऋषभः विश्वरूपः, छन्दोभ्यो अघि अमृतात्
संवभूव । स मा इन्द्रो मेघयास्पृणोतु । अमृतस्य देव ! धारणो
भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणम् । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां
भूरि विध्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेघया पिहितः । ध्रुवं मे गोपाय ॥

यः=ये छन्दसां=वेदोनां ऋषभः=सर्वश्रेष्ठ-भुज्य अर्था विश्वरूपः=सर्वरूप
ઓમ્-બ્રહ્મ છે. તથા છંદોભ્યઃ=મન્ત્રોમાંથી અધિઅમૃતાત્=અમૃત જીવનને માટે
સૌને અમૃત જીવન દેવાને માટે સંવભૂવ=પ્રકટ થયો છે સઃ= તે ઇન્દ્રઃ=પરમશ્વરવાન
પરમાત્મા મા=મને મેઘયા=શુદ્ધિથી સ્પૃણો=મળવાન બનાવે. દેવ=હે દેવ !
અમૃતસ્ય=અમૃત જીવનનો દુઃ ધારણ=ધારણા કરનારે ભૂયાસં=ધાઉં. મે=મારું
શરીરં=શરીર વિચર્ષણમ્=કાપ કરવાને થોડા હો. મે=મારી જિહ્વા જીભ-વાણી
મધુમત્તમા=મધમીઠી હો. કર્ણાભ્યાં=કાનો દ્વારા દુઃ મૂરિ=અત્યંત-અનેકવિધ ઉપદેશ
વિધ્રુવમ્=મુથું. તું મેઘયા=બ્રહ્મથી પિહિતઃ=કંઠાયેલ બ્રહ્મણઃ=વેદ આદિ સમસ્ત
વિદ્યાઓમાં કોશ=ખજાનો અસિ=છે. મે=મારા ધ્રુવં=અવજી કરેલા અર્ધતું
વિસ્મૃતિથી ગોપાય=રક્ષા કર.

સર્વરૂપ છે તથા મન્ત્રોમાંથી અમૃત જીવનને માટે પ્રકટ થયો છે તે પરમ ઐશ્વર્યવાન પરમાત્મા મને મેધાદશાએ બલવાન બનાવો. ૐ પરમાત્માનું નામ છે અને આથી જ તે સર્વશ્રેષ્ઠ છે. પરમાત્માના નામથી ઉત્તમ કંઈ ચીજ હોઈ શકે? ૐ અક્ષરં સર્વં વાણીમાં એતત્રોત છે. અને આથી જ તે સર્વરૂપ છે. એ ૐ થી પરમાત્મા ભુદા નથી અને પરમાત્મા સર્વરૂપ છે. આ ઈકાર તમામ મન્ત્રોના સારરૂપ છે. અને એ ૐ અમૃત જીવન માટે પ્રગટ થયો છે. એટલે કે ઈકારના આલમ્બનથી મનુષ્યને અમૃત જીવન પ્રાપ્ત થાય છે. ૐ પરમાત્માનું શરણુ અમૃત કેમ ન કરે? આવા ઈનામી પરમ ઐશ્વર્યવાન પરમાત્મા મને-શિષ્યને મેધાદશાએ બલવાન કરો અર્થાત્ મારી મેધાશક્તિને બલિષ્ઠ કરો. તે પરમાત્માને પ્રાર્થતાં કહે છે કે હે દેવોના દેવ! હે પરમાત્મન! હું આપની પાસે મેધાની યાચના કેમ કરું છું?—કેમકે હું અમૃત જીવનનો ધારણુ કરનાર બનવા ચાહું છું. અમૃતજીવન—એટલે કીર્તિકાયા અને આત્મદષ્ટિ—એ બન્ને રીતે અમૃત થવા ચાહું છું. આવું અમર જીવન નીરાગી અને કાલ્પક્ષમ શરીર હોય તો જ સંભવે. આથી હે પરમાત્મન! આપની કૃપાથી મારું શરીર કરવા યોગ્ય જે કર્મો તે કરવા માટે સમર્થ હો. મારી વાણી મધમીડી હો. વાણીની મીઠાશ એટલે વાણીમાં સત્પતા-પ્રિયતા અને હિતતા. હે પરમાત્મન! વાણીની મીઠાશ એ મદા વશીકરણ હોઈને આપની પાસે હું તેવી મધુમત્તમા વાણી ચાહું છું. હું મારાં બે કાનોથી અનેકવિધ ઉપદેશ સુણું કર્ણેન્દ્રિયની સાચકતા જ શાસ્ત્ર-શ્રવણુ-હરિકથા શ્રવણુ-મનુ નામ રમરણુમાં છે. વળી પ્રણુવ સ્વરૂપ પરમાત્માની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે પ્રણુવ સ્વરૂપ પરમાત્મન! આપ વેદાદિ સમસ્ત વિદ્યાના ખગના જેવા છો. વેદ સમસ્ત વિદ્યાનું બીજ છે. અને ૐ સમસ્ત વેદનું બીજ છે. અર્થાત્ તમામ વેદાદિ વિદ્યાઓ ઈર્ષી ખગનામાં ધૂપાયેલી છે. પણ એ ઈર્ષી સમસ્ત વિદ્યાનો કોશ બુદ્ધિથી આન્નજાદિત છે. આથી જ જેમ આન્નજાદિત વસ્તુ આન્નજાદનને લઈને જણાતી નથી તેમ પૃથગ્ બુદ્ધિના આન્નજાદનથી આન્નજાદિત આ ઈર્ષી ખગનો પ્રાકૃત પુરુષને એકાએક જણાતો નથી. આથી જ હે પરમાત્મન! મારાં સાંભળેલાંનું આપ વિસ્મૃતિથી રક્ષણુ કરો. એટલે હું જે કાંઈ ગુરુદેવ પાસેથી વિદ્યા લાણું તે વિસ્મૃત ન હાજે. સદા મારી સ્મૃતિમાં-મેધામાં તે તેજસ્વિતાથી હાજર રહેજે આમ અહીં તમામ શિષ્યભાવી આત્માઓએ કરવા યોગ્ય પરમાત્માની સુંદર પ્રાર્થના છે. આ મન્ત્રોના વિદિત જપથી મેધાશક્તિ વધે છે. હૃદયની શુદ્ધિ થાય છે. પ્રસન્નતા થાય છે.

આવહન્તી વિતન્વાનાં, કુર્વાણા ચીરમાત્મનઃ, વાસાંસિ મમ
ગાવશ્ચ । અન્નપાને ચ સર્વદા । તતો મે શ્રિયમાવહ । લોમશાં
પશુભિઃ સહ સ્વાહા । આ મા યન્તુ બ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા । વિમાયન્તુ
બ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા । પ્રમાયન્તુ બ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા । દમાયન્તુ
બ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા । શમાયન્તુ બ્રહ્મચારિણઃ સ્વાહા ।

હે પરમાત્મન ! આત્મનઃ=પોતાને માટે-મારે માટે સર્વદા=હંમેશાં
અન્નપાને=અન્નજળ આવહન્તી=લાવનારી હંમેશાં વાસાંસિ=વસ્ત્રોને વિતન્વાના=
આપતી ચ=અને મમ=મારે માટે ચ=નિશ્ચય ગાવઃ=ગાયડંપી ધન અચિરં=તરત
કરતી આપતી લક્ષ્મી છે. તત=તેથી હે પરમાત્મન મે=મારે માટે શ્રિયં=
અપાર શ્રીને આવહ=આણો. કે જે લક્ષ્મી લોમશાં=ડુંવાડીવાળાં, પશુભિઃ
સહ=પશુઓથી યુક્ત હોય. સ્વાહા=સ્વાહા મા=મારા તરફ બ્રહ્મચારિણઃ=
બ્રહ્મચારીઓ આયન્તુ=આવે મા=મારા તરફ બ્રહ્મચારિણઃ=બ્રહ્મચારીઓ વિનયન્તુ=
વિવિધ દિશામાંથી આવે સ્વાહા=સ્વાહા બ્રહ્મચારિણઃ=બ્રહ્મચારીઓ પ્રમાયન્તુ=
અત્યંત ખુદ્ધિવાળા હો. સ્વાહા=સ્વાહા બ્રહ્મચારિણઃ=બ્રહ્મચારીઓ દમાયન્તુ=દાન
હો સ્વાહા=સ્વાહા બ્રહ્મચારિણઃ=બ્રહ્મચારીઓ શમાયન્તુ=શાંત હો સ્વાહા=સ્વાહા.

હે પરમાત્મન ! આપતી લક્ષ્મી હંમેશાં મારે માટે અન્નજળને લાવનારી છે.
વસ્ત્રો આપનારી છે. અને નિશ્ચય મારે માટે તરત મોઢન કરનારી છે. તેથી મારે માટે
આપતી તે શ્રીને આણો. જે શ્રી ડુંવાડીવાળાં પશુઓથી યુક્ત-તતસ્વરૂપ હોય-સ્વાહા.
મારા તરફ બ્રહ્મચારીઓ આવો. સ્વાહા. મારા બ્રહ્મચારીઓ તેજસ્વી ખુદ્ધિવાળા હો.
સ્વાહા. દાન હો. સ્વાહા. શાન્ત હો. સ્વાહા.

આમ આગલા વિભાગમાં મેધાકામ પુરૂષને માટે પ્રયુવોપાસના કહી.
પશુ વાત એ છે કે માણસ મતિમાન ભસે હોય જ્યાં સુધી તેની પાસે અર્થ
સમૃદ્ધિ ન હોય-શ્રીની કૃપા ન હોય ત્યાં સુધી તે વિદ્યાધની હોય તોયે
મહાદરિદ્ર છે. અને વિદ્યાટલ જ્યાં સુધી ધનવૃદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તેને
દુન્યવી વ્યવહારમાં નીરાંત વળતી નથી. એ નિરાંતના અભાવે છતી વિદ્યાએ
તે વિદ્યાના સુખદાયી ફલથી વંચિત રહે છે. આ છે દુનિયાનો સામાન્ય
નિયમ. અસામાન્ય પુરૂષને માટે તો અર્થ એ અનર્થનું સાધન-વિચાર દૃષ્ટિએ
હોય છે. પશુ દુનિયા અસામાન્ય પુરુષોથી ઉભરાતી નથી. સામાન્યથી જ
ઉભરાય છે. તેવા સામાન્ય પુરુષને એ શ્રીની કામના હોય તો તેને માટે
“શી હોમ” નું વિધાન ઉચિત છે. અને શ્રીની પ્રાપ્તિ માટે દુનિયાના કોઈ

માણસ પાસે દિન વધને જીખ માંગવા કરતાં તો સમસ્ત શ્રીના સ્વામી= પરમાત્મા આગળ યાચના કરવી એ વિવેકદષ્ટિએ શોભન છે. આથી સર્વ શ્રીનિધાન પરમાત્માને જ આર્થના કરતાં “શ્રી હોમ”નું વિધાન સૂચવતાં કહે છે કે હે પરમાત્મનું! આપની શ્રી મારે માટે=આપના સેવક માટે હંમેશાં અન્ન, જળ, વસ્ત્ર ગોધનાદિને લાવનારી છે. આથી આપને આપની શ્રીનું વિભાવન કરવા વિનયું છું. હે પરમાત્મનું! લૌકિક શ્રી જ નહીં પણ વિદ્યાશ્રીની પણ હું અભિલાષવાળો છું. આથી વિવિધ દિશાઓમાંથી મારા તરફ ઇલ્લાચારીઓનાં ઝુંડો આવે. મારા ઇલ્લાચારીઓ-વિદ્યાર્થીઓ તેજસ્વી બુદ્ધિવાળા, દાન્ય અને શાન્ત હો! આવી ઇચ્છા છે. હે પરમાત્મનું! આપ તે પૂરી કરો કેમકે આપ જ સર્વશ્રીનિધાન છો!

યશો જનેઽસાનિ સ્વાહા । શ્રેયાન્ વસ્યસઃ અસાનિ સ્વાહા ।
તં ત્વા ભગ પ્રવિશાનિ સ્વાહા । સ મા ભગ પ્રવિશ સ્વાહા ।
તસ્મિન્ સહસ્રશાસ્ત્રે, નિભગાહં ત્વયિ મૃજે સ્વાહા । યથા આપઃ
પ્રવતા યન્તિ, યથા માસા અર્હર્જરમ્, एवं માં ब्रह्मचारिणः ।
ઘાતરાયન્તુ સર્વતઃ સ્વાહા । પ્રતિવેશોઽસિ પ્ર મા માહિ પ્ર મા
પચસ્વ । (વિતન્વાના શમાયન્તુ ઘમ્નચારિણઃ સ્વાહા ઘાતરાયન્તુ
સર્વતઃ સ્વાહા એકં ચ)

હે પરમાત્મનું હું યશવાળા જને=મનુષ્યોમાં યશઃ=વશસ્ત્રવી અસાનિ=
હોઉં સ્વાહા=સ્તારા વસ્યસઃ=મહાધનીઓમાં શ્રેયાન્=સૌથી મહાન ધની અસાનિ=
યાઉં સ્વાહા=સ્વાહા ભગ=હે ભગવન તં=તે ત્વા=તારામાં હું પ્રવિશાનિ=
પ્રવેશ કરું. સ્વાહા=સ્વાહા સ=તે તું મા=મારામાં મગ=હે ભગવન! પ્રવિશ=
પ્રવિષ્ટ હો સ્વાહા=સ્વાહા. મગ=હે ભગવન! તસ્મિન્=તે સહસ્રશાસ્ત્રે=હજારે
શાખાઓવાળા-અનન્ત બ્રહ્માંડથી શાખાવાળા પરમપવિત્ર એવા ત્વયિ=
તારામાં સૌના મૂળમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો અહં=હું મારી જાતને નિમૃજે=પવિત્ર કરું
છું. સ્વાહા=સ્વાહા યથા=એમ આપ=પાણી પ્રવતા=નિભનમાર્ગથી સમુદ્રને યન્તિ=
પ્રાપ્ત થાય છે યથા=એમ માસા=મહિનાઓ અર્હર્જરમ્=વરસને પ્રાપ્ત થાય છે
एवं=એમ ઘાતઃ=હે વિભાતા! મા=મારા તરફ સર્વતઃ=દરેક ઠેકાણેથી બ્રહ્મચારિણઃ=
ઇલ્લાચારીઓ આવન્તુ=આવે! સ્વાહા=સ્વાહા હે પૂજ્ય! તું સૌનું પ્રતિવેશ=
વિશ્રામસ્થાન અસિ=છે. મા=મને, આશ્રય દેતા એવા આપ પ્રમાહિ=જગતમાં
અમકીલો બનાવ અને મા=મને પ્રપચસ્વ=આપ પ્રાપ્ત હો.

હે પરમાત્મનું ! હું યશવાળા મનુષ્યોમાં યશવાળો યાઉં. સ્વાહા. હું મહાધનિકોમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ ધનિક યાઉં સ્વાહા. હે ભગવન ! અનન્ત બ્રહ્માંડથી શાખાઓવાળા પરમ પવિત્ર એવા તારામાં-સૌના મૂળરૂપ તારા તે રૂપમાં હું મારી જાતને પવિત્ર કરું છું સ્વાહા. જેમ પાણી નિમ્ન ભાગે સમુદ્રને, કે જેમ મહિનાઓ વર્ષને, તેમ હે વિધાતા ! મારા તરફ યોગેશ્વરી બ્રહ્મચારીઓ આવે. સ્વાહા. હે પૂજ્યતમ પરમાત્મનું ! તું સૌનું વિશ્રામસ્થાન છે. સૌને આશ્રય દેતા એવા આપ મને જગતમાં ચમકીલો બનાવો. અને મને આપ પ્રાપ્ત થાઓ.

વળી આગળ પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે હે પરમાત્મનું ! આપની કૃપાથી હું યશવાળા મનુષ્યોમાં સૌથી યશસ્વી યાઉં. ધનિકોમાં સૌથી ધનિક યાઉં. હે પરમાત્મનું ! હું આપનામાં પ્રવિષ્ટ યાઉં. આપ મારામાં પ્રવિષ્ટ થાઓ. અર્થાત્ આપણી વચ્ચે ભેદ ન હો. જીવનો શિવમાં અને શિવનો જીવમાં પ્રવેશ સૌભાગ્યની હદ છે. હે ભગવન ! હું મેલો હોઇ શકું એટલે આપનામાં મારો પ્રવેશ અશક્ય પણ હોય. આથી હું પ્રાર્થું છું કે હે પરમાત્મનું ! અનન્ત બ્રહ્માંડથી અનન્ત શાખાવાળા આપમાં-સૌના મૂળરૂપ આપનામાં હું દાખલ થઇ પવિત્ર યાઉં. અર્થાત્ મારું હૃદય આપના મૂળ સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપનું ચિન્તન કરતાં કરતાં પવિત્રતમ થાઓ. એટલું જ નહીં પણ હે પરમાત્મનું ! પાણી જેમ નીચે ભાગે સમુદ્ર તરફ તથા મહિનાઓ જેમ વર્ષ તરફ તેમ મારા તરફ હે વિધાતા ! યોગેશ્વરી બ્રહ્મચારીઓ આવે. હે પૂજ્યતમ પરમાત્મનું ! આપ સૌનું વિશ્રામસ્થાન છો. સૌના શરણરૂપ આપ મને જગતમાં ચમકીલો બનાવો. આપની મને પ્રાપ્તિ હો. કેમકે પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં ઇતિશ્રી છે !

આમ આ યોથા અનુવાકમાં મેઘા માટે, શ્રી માટે, પ્રાર્થના થઈ. યશ માટે પ્રાર્થના કરી. પાવિત્ર્ય માટે પ્રાર્થના કરી. બ્રહ્મચારીઓ માટે પ્રાર્થના કરી. અને પ્રભુની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના કરી. આ ઉલ્લાસમય પ્રાર્થનાનો સ્વાધ્યાય માણસને શુદ્ધહૃદયી બનાવે છે. અને એ જ એનું મહાન ફલ છે ! કેમકે શુદ્ધ હૃદય જ અધ્યાત્મવિદ્યામાં અધિકારી છે. પ્રાર્થનામય જીવન પરમાત્મ પ્રકરણમાં ઉપયોગી છે.

॥ इति चतुर्थोऽनुषाङ्गः ॥

॥ अथ पञ्चमोऽनुवाकः ॥

भूर्भुवः सुवरिति चा एताः तिस्रः व्याहृतयः । तासां उ ह
स्म एतां चतुर्थी माहात्म्यस्यः प्रवेदयते, महः इति । तद्ब्रह्म ।
स आत्मा । अंगानि अन्याः देवताः भूरिति चा अयं लोकः । भुवः
इति अन्तरिक्षम् । सुवः इति असौ लोकः ॥

भूः भुवः स्वः इति=भूः भुवः स्वः એ નામની વા=નિશ્ચય એતા=આ
તિસ્રઃ=ત્રણ વ્યાહૃતયઃ=આહૃતિઓ છે. તાસાં=તે વ્યાહૃતિઓમાં સ=નિશ્ચય એતા=
આ મહઃ=મહા इति=એ નામની હ=પ્રસિદ્ધ ચતુર્થી=ચોથીને માહાત્મ્યસ્ય=
મહા અમત્ય ઋષિ પ્રવેદયતેસ્મ=શાક્ષાત્ જાણુતા હતા તત=તે ચોથી બ્રહ્મ=
બ્રહ્મ છે. સ=તે આત્મા=આત્મા છે. અન્યા=બીજા દેવતાઃ=દેવો અંગાનિ=તેના
અંગરૂપ છે. ભૂઃ=ભુઃ इति=એ વા=નિશ્ચય અર્થ=આ પ્રત્યક્ષ લોકઃ=લોક છે.
ભુવઃ=ભુવ इति=એ નિશ્ચય અન્તરિક્ષમ્=અન્તરિક્ષ લોક છે. સુવઃ=સ્વઃ इति=
એ અસૌ=તે પ્રસિદ્ધ લોકઃ=સ્વર્ગલોક છે.

“ ભૂઃ ભુવઃ સ્વઃ ” એ ત્રણ નિશ્ચય આ મહા વ્યાહૃતિઓ છે. તે ત્રણમાં
નિશ્ચય આ “ નામની પ્રસિદ્ધ ચોથીને માહાત્મ્યસ્ય ઋષિ શાક્ષાત્ જાણુતા હતા. તે
બ્રહ્મ છે. બીજા દેવો તેના અંગરૂપ છે. “ ભૂઃ ” એ નિશ્ચય આ પ્રત્યક્ષ લોક=જાણુવો.
“ ભુવઃ ” એ નિશ્ચય અન્તરિક્ષ લોક=જાણુવો. “ સ્વઃ ” એ તે પ્રસિદ્ધ સ્વર્ગલોક=જાણુવો.

આમ આગલા અનુવાકમાં પરમાત્મા પોતાને પ્રાપ્ત થાય એવી પ્રાર્થના
ઋષિએ કરી. હવે વ્યાહૃતિ સ્વરૂપે પરમાત્માનું ચિન્તન કરવા માટે પ્રાંચમા
અનુવાકનો પ્રારંભ કરે છે. ભૂઃ ભુવઃ સ્વઃ એ ત્રણ મહાવ્યાહૃતિ છે. આ
વ્યાહૃતિઓનો છેવટનો અર્થ સમિચ્છાનન્દ પરમાત્મા એવો થાય છે. અને વેદ
સમસ્તતા સારરૂપ આ ત્રણ ઉપરાંત ચોથી મહાવ્યાહૃતિ “ મહઃ ” નામની છે. એ
વ્યાહૃતિના દૃષ્ટા માહાત્મ્યસ્ય નામના ઋષિ હતા. એમાં “ મહઃ ” નો અર્થ
હોય થાય છે. હો પરમાત્માનું નામ છે. અને એ નામ મુખ્ય છે. એટલે તે
બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. તે આત્મ સ્વરૂપ છે-એમ કહ્યું છે. બીજા દેવતાઓ તે “ મહઃ ”
બ્રહ્મની અપેક્ષાએ ગૌણ છે. એટલે અંગરૂપ છે. હવે ચાર વ્યાહૃતિ કેવી રીતે
વર્તી રહી છે-તેમને કેવી રીતે સમજવી જોઇએ તે કહે છે કે ભૂઃ એ આ
લોક છે. ભુવઃ અન્તરિક્ષ લોક છે. સ્વઃ સ્વર્ગલોક છે. અને મહઃ એ આદિત્ય છે.

અર્થાત્ સ્વર્ગ, અંતરિક્ષ અને આ લોકમાં જેમ સૂર્ય મુખ્ય છે તેમ ચાર વ્યાહતિઓમાં મહઃ મુખ્ય છે. સૂર્યના પ્રભાવે જેમ બીજા લોકો મહિમાવાળા છે તેમ મહઃ વ્યાહતિથી બીજી વ્યાહતિઓ મહિમાવાળી થાય છે. આમ લોકોમાં વ્યાહતિની વ્યાપ્તિ બતાવી.

મહઃ इति आदित्यः । आदित्येन वायु सर्वे लोकाः महीयन्ते । भूरिति वा अग्निः भुवः इति वायुः । सुवः इति आदित्यः । महः इति चन्द्रमाः । चन्द्रमसा वायु सर्वाणि ज्योतीर्नपि महीयन्ते । भूरिति वा ऋतुः । भुवः इति सामानि । सुवः इति यज्ञपि ॥

મહઃ=મહઃ इति=એ આદિત્યઃ=સૂર્ય છે. આદિત્યેન=સૂર્ય વડે વાયુ=નિશ્વય સર્વે લોકાઃ=તમામ લોકો મહીયન્તે=મહિમા પામે છે. વા=અગર તો મૂઃ=ભૂ इति=એ અગ્નિઃ=અગ્નિ છે. ભુવઃ=ભુવ इति=એ વાયુઃ=વાયુ છે. સુવઃ=સુવઃ इति=એ આદિત્યઃ=આદિત્ય છે. મહઃ=મહઃ इति=એ ચન્દ્રમાઃ=ચન્દ્રમા છે. ચન્દ્રમસા=ચન્દ્રમા વડે વાયુ=નિશ્વય સર્વાણિ=તમામ જ્યોતિર્નપિ=જ્યોતિઓ મહીયન્તે=મહિમાને પામે છે. વા=અગર તો મૂઃ=ભૂ इति=એ ઋતુઃ=ઋતુઓ ઋગ્વેદ છે ભુવઃ=ભુવ इति એ સામાનિ=સામવેદ છે સુવઃ=સ્વ इति=એ યજુર્નપિ=યજુર્વેદ છે.

‘મહઃ’ એ આદિત્ય વડે નિશ્વય સર્વે લોકો મહિમા પામે છે. અગર તો ભૂઃ એ અગ્નિ છે; ભુવઃ એ વાયુ છે; સ્વઃ એ આદિત્ય છે. મહઃ એ ચન્દ્રમા છે. ચન્દ્રમા વડે તમામ જ્યોતિઓ મહિમાને પામે છે ‘ભૂઃ’ એટલે ઋતુ મન્ત્રો, ‘ભુવઃ’ એટલે સામ મન્ત્રો અને ‘સ્વઃ’ એટલે યજુર્વેદ જાણવો.

હવે બીજી રીતે વ્યાહતિની કલ્પના સમજાવે છે. ભૂઃ ભુવઃ અને સ્વઃ રૂપી ત્રણ વ્યાહતિઓને અનુક્રમે અગ્નિ, વાયુ અને તેજ જાણવાં. અને મહઃ તે ચન્દ્રમા જાણવો. લલિત સ્વરૂપ ચન્દ્રને લઇને જેમ આકાશસ્થ ઈતર જ્યોતિઓ રમણીય લાગે છે તેમ મહઃ થી ઈતર ત્રણ વ્યાહતિઓ રમણીય છે એમ જાણી મહઃની પ્રધાનતા સમજવી.

આ સિવાય પણ બીજી કલ્પનાથી વ્યાહત્યાત્મક પરમાત્માની ઉપાસના બતાવે છે. ભૂઃ ભુવઃ અને સ્વઃ એને અનુક્રમે ઋક્ સામ અને યજુર્મન્ત્રો જાણવાં.

તાઃ=તે વાવ=નિશ્ચય ઇતાઃ=આ ચતસ્રઃ=ચાર ચતુર્ધા=ચાર પ્રકારની ચતસ્રઃ
 ચતસ્રઃ=ચારચાર વ્યાહતયઃ=વ્યાહતિઓ છે. તાઃ=તે ચારને યઃ=જે મનુષ્ય વેદ=
 જાણે છે સઃ=તે મનુષ્ય મક્ષ=બ્રહ્મને વેદ=જાણે છે, સર્વે=તમામ દેવાઃ=દેવો
 અર્મ=એ વ્યાહતિ વેત્તાને વર્ણિ=મંત્રિ આવદન્તિ=નાવે છે.

નિશ્ચય તે આ ચાર પ્રકારની ચાર ચાર વ્યાહતિઓ છે. તે ચારને જે જે જાણે
 છે તે બ્રહ્મને જાણે છે એ વ્યાહતિ વેત્તાની આગળ તમામ દેવો બલિતું આદરણ
 કરે છે.

આમ આ ચાર વ્યાહતિઓ અત્યેક લોક, અગ્નિ આદિ દેવ, ઋગ્વેદાદિ
 વેદ અને પ્રાણાદિ શક્તિઓના ભેદને લઇને ચાર પ્રકારની થાય છે, એટલે
 એકંદરે આ ચાર વ્યાહતિઓના સોળ પ્રકાર થાય છે. આ સોળ પ્રકારે જે
 પરમાત્માની ઉપાસના કરે છે તે બ્રહ્મને જાણે છે. અને એ વ્યાહતિના
 રહસ્યને જે જાણે તેની સમક્ષ રાગ આગળ જેમ તેના નોકરો નજરાણું ધરે
 તેમ, તેના પુરુષ આગળ તમામ દેવો પોતપોતાની શક્તિરૂપી નજરાણું ધરે છે.

અર્થાત્ આખા અનુવાકનું રહસ્ય આ છે. પરમાત્માનો મૂર્તિવઃ સ્વઃ એ
 વાયક મન્ત્ર છે. એ મન્ત્રનો પણ સારભૂત મહઃ છે. મહઃ એટલે ઝ, ઝ
 એ પરમાત્માનું નામ છે. એ પરમાત્માનું નામ લેવાથી નામી પરમાત્મા જે
 સર્વવ્યાપક છે તે સામે આવે છે. અને સર્વવ્યાપક પરમાત્માને જે જાણે છે
 તેને સમસ્ત વિદ્યા અને ઉપાસનાનું ફળ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. અને સર્વત્ર
 સર્વરૂપે તે પરમાત્માની જ વિવિધ ભવનશક્તિનો પરચો અનુભવાય છે.

॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

તાઃ=તે વાવ=નિશ્ચય एताः=આ ચત્તઃ=ચાર ચતુર્ધા=ચાર પ્રકારની ચત્તઃ
 ચત્તઃ=ચારચાર વ્યાહતયઃ=વ્યાહતિઓ છે. તાઃ=તે ચારને યઃ=જે મનુષ્ય વેદ=
 જાણે છે સઃ=તે મનુષ્ય વ્રદ્ધ=અહને વેદ=જાણે છે, સર્વે=તમામ દેવાઃ=દેવો
 અર્મૈ=એ વ્યાહતિ વેત્તાને વર્તિ=બલિ આવહન્તિ=નાવે છે.

નિશ્ચય તે આ ચાર પ્રકારની ચાર ચાર વ્યાહતિઓ છે. તે ચારને જે જે જાણે
 છે તે અહને જાણે છે એ વ્યાહતિ વેત્તાની આગળ તમામ દેવો બસિતું આહરણ
 કરે છે.

આમ આ ચાર વ્યાહતિઓ પ્રત્યેક લોક, અગ્નિ આદિ દેવ, ઋગ્વેદાદિ
 વેદ અને ગ્રાણાદિ શક્તિઓના બેદને લઇને ચાર પ્રકારની થાય છે. એટલે
 એકંદરે આ ચાર વ્યાહતિઓના સોળ પ્રકાર થાય છે. આ સોળ પ્રકારે જે
 પરમાત્માની ઉપાસના કરે છે તે અહને જાણે છે. અને એ વ્યાહતિના
 રહસ્યને જે જાણે તેની સમક્ષ રાજ્ય આગળ જેમ તેના નોકરો નજરાણું ધરે
 તેમ, તેવા પુરુષ આગળ તમામ દેવો પોતપોતાની શક્તિરૂપી નજરાણું ધરે છે.

અર્થાત્ આખા અનુવાકનું રહસ્ય આ છે. પરમાત્માનો મૂર્ત્યુઃ સ્વઃ એ
 વાચક મન્ત્ર છે. એ મન્ત્રનો પશુ સારશૂત મહઃ છે. મહઃ એટલે હ, ઓ
 એ પરમાત્માનું નામ છે. એ પરમાત્માનું નામ લેવાથી નામી પરમાત્મા જે
 સર્વવ્યાપક છે તે સામે આવે છે. અને સર્વવ્યાપક પરમાત્માને જે જાણે છે
 તેને સમસ્ત વિદ્યા અને ઉપાસનાનું ફળ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. અને સર્વત્ર
 સર્વરૂપે તે પરમાત્માની જ વિવિધ જીવનશક્તિનો પરચો અનુભવાય છે.

॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

તાઃ=તે વાવ=નિશ્ચય एताः=આ ચતસ્રઃ=ચાર ચતુર્ધા=ચાર પ્રકારની ચતસ્રઃ
 ચતસ્રઃ=ચારચાર વ્યાહતયઃ=વ્યાહતિઓ છે. તાઃ=તે ચારને યઃ=જે મનુષ્ય વેદ=
 જાણે છે સઃ=તે મનુષ્ય વ્રહ્મ=બ્રહ્મને વેદ=જાણે છે, સર્વે=તમામ દેવાઃ=દેવો
 અસ્મે=એ વ્યાહતિ વેતાને વર્ણિ=વર્ણિ આવદન્તિ=આવે છે.

નિશ્ચય તે આ ચાર પ્રકારની ચાર ચાર વ્યાહતિઓ છે. તે ચારને જે જે જાણે
 છે તે બ્રહ્મને જાણે છે એ વ્યાહતિ વેતાની આગળ તમામ દેવો બલિનું આહરણ
 કરે છે.

આમ આ ચાર વ્યાહતિઓ પ્રત્યેક લોક, અગ્નિ આદિ દેવ, ઋગ્વેદાદિ
 વેદ અને પ્રાણાદિ શક્તિઓના ભેદને લક્ષને ચાર પ્રકારની થાય છે, એટલે
 એકંદરે આ ચાર વ્યાહતિઓના સોળ પ્રકાર થાય છે. આ સોળ પ્રકારે જે
 પરમાત્માની ઉપાસના કરે છે તે બ્રહ્મને જાણે છે. અને એ વ્યાહતિના
 રહસ્યને જે જાણે તેની સમક્ષ રાજા આગળ જેમ તેના નોકરો નજરાણું ધરે
 તેમ, તેવા પુરુષ આગળ તમામ દેવો પોતપોતાની શક્તિરૂપી નજરાણું ધરે છે.

અર્થાત્ આખા અનુંવાકનું રહસ્ય આ છે. પરમાત્માનો મૂર્ધ્નવઃ સ્વઃ એ
 વાયક મન્ત્ર છે. એ મન્ત્રનો પથુ સારભૂત મહઃ છે. મહઃ એટલે ઓ, ઓ
 એ પરમાત્માનું નામ છે. એ પરમાત્માનું નામ લેવાથી નામી પરમાત્મા જે
 સર્વવ્યાપક છે તે સામે આવે છે. અને સર્વવ્યાપક પરમાત્માને જે જાણે છે
 તેને સમસ્ત વિદ્યા અને ઉપાસનાનું ફળ સ્વતઃ પ્રાપ્ત થાય છે. અને સર્વત્ર
 સર્વરૂપે તે પરમાત્માની જ વિવિધ ભવનશક્તિનો પરચો અનુભવાય છે.

॥ इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥

॥ अथ पष्ठोऽनुवाकः ॥

सः यः एषः अन्तःहृदये आकाशः, तस्मिन् अयं पुरुषः
मनोमयः । अमृतः हिरण्मयः । अन्तरेण तालुके, य एष स्तन इव
अवलम्बते, सा इन्द्रयोनिः । यत्र असौ केशान्तः विवर्तते । व्यपोह्य
शीर्षकपाले । भूरिति अग्नौ प्रतितिष्ठति । भुवः इति वायौ । सुव
इति आदित्ये । मह इति ब्रह्मणि ॥

सः=ते. यः=ये एव=આ હૃદયે=હૃદયમાં અન્તઃ=અંદર આકાશઃ=આકાશ
છે તસ્મિન્=તેમાં અર્થ=આ પુરુષઃ=પુરુષ છે જે મનોમયઃ=મનરૂપ-મનનું મન,
અમૃતઃ=અમૃત તથા હિરણ્મયઃ=સોનેરી ન્યોતિર્મય-પ્રકાશસ્વરૂપ છે. યઃ=જે
એવઃ=આ તાલુકે=અન્ને તાળવાની અન્તરેણ=મધ્યમાં સ્તનઃ=સ્તનની ઇવ=માફક
માંસનો એક ટુકડો અવલમ્બતે=લટકે છે સાન્તે=ઇન્દ્રયોનિઃ=ઇન્દ્રનું-જીવાત્માનું
સ્થાન શરીરથી બહાર નીકળતી વેળા દ્વાર છે. યત્ર=જે સ્થળમાં કેશાન્તઃ=કેશના
અંતે મૂર્ધાં મુક્તમ જીવાત્મા વિવર્તતે=રહે છે. તે જ. જીવાત્મા ઉત્કમણ કાળે
શીર્ષકપાલે=મસ્તકના કપાલને-બહારધને વ્યપોહ્ય=બેઠીને, જે તેણે ભૂરતિ=ભૂઃ
એ વ્યાહતિની ઉપાસના કરી હોય તો અગ્ની=અગ્નિમાં-અગ્નિલોકમાં, ભુવઃ
इति=ભુવઃ એ વ્યાહતિની ઉપાસના કરી હોય તો વાયુ=વાયુમાં-વાયુલોકમાં
सुवः इति='स्व' એ વ્યાહતિની ઉપાસના કરી હોય તો આદિત્યે=સૂર્યમાં
महः इति='महः' એ વ્યાહતિને ઉપાસી હોય તો
ब्रह्मणि=બ્રહ્મમાં પ્રતિવિષ્ટિતિ=પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

હૃદયની અંદર જે તે આ આકાશ છે તેમાં આ મનોમય અમૃત પ્રકાશ સ્વરૂપ
પુરુષ છે. જે આ અન્ને તાલુચોની મધ્યમાં આંચળી માફક એક માંસ-ખંડ લટકે
છે તે ઇન્દ્ર જીવાત્માની યોનિસ્થાન છે. જે સ્થળમાં કેશાન્ત વર્તે છે-મૂર્ધાના પ્રદેશ
છે, તે જીવાત્મા, ઉત્કમણકાળે બહારધને બેઠીને ભૂઃ ભુવઃ સ્વઃ મહઃ એ ચાર પૈકી
જે ઉપાસના કરી હોય તે પ્રભાલે, અનુક્રમે, અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય કે બ્રહ્મલોકમાં
પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

॥ अथ सप्तमोऽनुवाकः ॥

પૃથિવી, અન્તરિક્ષ, ઘૌઃ, દિશઃ, અવાન્તર દિશઃ । અગ્નિઃ, વાયુઃ, આદિત્યઃ, ચન્દ્રમાઃ નક્ષત્રાણિ, આપઃ ઓપધયઃ વનસ્પતયઃ આકાશઃ આત્મા ઇતિ અધિભૂતમ્ । અથ અધ્યાત્મન્ પ્રાણઃ વ્યાનઃ અપાનઃ ઉદાનઃ સમાનઃ । ચક્ષુઃ, શ્રોત્રં, મનો, વાક્, ત્વક્ । ચર્મ, માંસ, સ્નાવા, અસ્થિ, મરુજા । એતત્ અધિવિધાય ઋષિઃ અવોચત્ પાંકં વા ઇદં સર્વં, પાંકેન એવ પાંકં સ્પૃણોતિ ઇતિ । (સર્વં એકં ચ ।)

પૃથિવી...દિશઃ=પૃથિવી, અંતરિક્ષ, ઘૌ, દિશા અને અવાન્તર દિશાઓ; અગ્નિ...નક્ષત્રાણિ=અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય, ચન્દ્ર અને નક્ષત્રો આપઃ.. આત્મા=પાણી, ઓષધીઓ, વનસ્પતિઓ, આકાશ અને આત્મા, ઇતિ=એમ અધ્યાત્મમ્=અધિભૂત પાંકત બાણુવાં અથ=હવે અધ્યાત્મ=અધ્યાત્મ પાંકત કહીએ છીએ. પ્રાણ...સમાનઃ=પ્રાણુ વ્યાન, અપાન, ઉદાન અને સમાન ચક્ષુ...ત્વક્=ચક્ષુ, કાન મન, વાણી અને ચામડી ચર્મ...મરુજા=ચામડી, માંસ, સ્નાયુ, અસ્થિ અને મજ્જા એતત્=આ અધિવિધીય=કલ્પના કરીને ઋષિઃ=ઋષિ અવોચત્=બોલ્યા ઇદં=આ સર્વં=બધું વા=નિશ્ચય પાંકં=પાંકત છે. પાંકં=પાંકતને પાંકેન એવ=પાંકત વડે જ સ્પૃણોતિ=પૂરે છે. ઇતિ=એસ.

પૃથિવી, અંતરિક્ષ, ઘૌ, દિશા અને અવાન્તર દિશાઓ-આ લોકરૂપ પાંકત છે. અગ્નિ, વાયુ, આદિત્ય, ચન્દ્ર અને નક્ષત્રો-આ દેવલોકરૂપ પાંકત છે. પાણી, ઓષધિઓ, વનસ્પતિઓ, આકાશ અને આત્મા-આ ભૂતરૂપ પાંકત છે. એમ અધિભૂત પાંકત સમજવું. ત્યાર બાદ અધ્યાત્મ પાંકત કહીએ છીએ. પ્રાણ, વ્યાન, અપાન, ઉદાન અને સમાન-આ વાયુરૂપ પાંકત છે. ચક્ષુ, શ્રોત્ર, મન, વાક અને ચર્મ-આ ઈન્દ્રિયોરૂપ પાંકત છે. ચર્મ, માંસ, સ્નાયુ, અસ્થિ અને મજ્જા-આ ધાતુરૂપ પાંકત છે. આ પ્રમાણે પાંકતની કલ્પના કરીને ઋષિએ કલ્પ-નિશ્ચય આ બધું પાંકત છે. પાંકત વડે જ પાંકત પૂરાય છે. એસ.

આગલા એ અનુવાકમાં વ્યાહતિ સ્વરૂપે પરમાત્માનું સફલ ચિન્તન કર્યું. વચ્ચે પ્રસંગોપાત્ત યોગીની સ્વચ્છંદે બ્રહ્મરંધ્ર બેદીને ઉપાસનાનુસાર ગતિ પશ્ય વર્ણવી. હવે પરમાત્માની પાંકત સ્વરૂપે ઉપાસનાનું વિધાન કહે છે. પાંકત ઉપરથી પાંકત સર્જદ ઉપજે છે. પાંકત નામનો એક વૈદિક હંદ છે.

એ છંદમાં પાંચ અક્ષરો હોય છે. આ બાબતુ લૌકિક યજ્ઞમાં પણ પાંચ ચીજો-
 યજ્ઞમાન-પત્ની-પુત્ર-દૈવવિત્ત અને મનુષ્યવિત્ત જોઈએ છે. પંક્તિ, છંદ અને
 લૌકિક યજ્ઞ એ જનનેમાં " પાંચ " સંખ્યા સમાન છે. એ સમાનતાનો આશ્રય
 લઈને હવે દુનિયાભરનાં-પ્રકૃતિથી માંડીને તેના છેલ્લા વિકાર સુધીના સમસ્ત
 જગતના પાંચ પાંચ વિભાગો એક જ પરમાત્માની વિભૂતિરૂપ છે એમ બતાવી
 એ પંચક્રમાં પરમાત્મ દષ્ટિ રાખી, પરમાત્માની એકાદ્ય ચિત્રો ઉપાસના કરવી
 એમ અહીં રહસ્ય છે. તેમાં લોકપાંકત, દેવતાપાંકત, જૂનપાંકત, વાયુપાંકત,
 અને ધાતુપાંકત રૂપી છ પાંકતમાં કઈ કઈ ચીજનો સમાવેશ થાય છે તે
 અર્થમાં આપ્યું જ છે. આ પ્રમાણે સમસ્ત પ્રકૃતિ અને તેના વિકારને
 પાંકતની કલ્પનામાં વહેંચી ઋષિએ કહ્યું કે આ બધું પાંકત છે. એટલે કે
 પાંચના સમૂહરૂપ છે ! અર્થાત્ આ પાંકતથી અતિરિક્ત કશું નથી. આ
 પંક્તિ=પાંચ પાંચના સમૂહો પરસ્પર ઉપકારક છે ! કેમકે તેઓ પરસ્પરના
 પોષક છે ! આ ઋષિનું દર્શન હંમેશાં ચિન્તનીય છે. દુનિયાની તમામ
 વસ્તુઓ પરસ્પરાર્થ છે. અને આથી જ પરસ્પરના ઉપર ઉપકાર કરનારની
 દષ્ટિમાં સર્વત્ર પરમાત્માની વિભૂતિ જ રહેશે. બસ-પંચક રૂપે પ્રસરેલા
 પરમાત્મા જ છે. એ દર્શન કાંઈ આપ્યું છે ?

॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

॥ अथ अष्टमोऽनुवाकः ॥

ओमिति ब्रह्म । ओमिति इदं सर्वम् । ओम् इति एतत्
 अनुકૃતિઃ હ સ્મ યા અપ્યો ધ્રાવયેતિ આધ્રાવયન્તિ । ઓમિતિ
 સામાનિ ગાયન્તિ । ઓમ્ શોમ્ ઇતિ શસ્ત્રાણિ શંસન્તિ । ઓમ્ ઇતિ
 અધ્વયુઃ પ્રતિગરં પ્રતિગૃણાતિ । ઓમ્ ઇતિ બ્રહ્મા પ્રસૌતિ । ઓમ્
 ઇતિ અગ્નિહોત્રં અનુજાનાતિ । ઓમ્ ઇતિ બ્રાહ્મણઃ પ્રવક્ષ્યન્ બાહ
 બ્રહ્મોપાન્નવાનીતિ । વૈશ્વચ બામોતિ ।

ઓમિતિ=ઓમ્ એ બ્રહ્મ=બ્રહ્મ છે. ઓમિતિ=એમ એ ઇદં=આઃ સર્વં=
 બધું છે. ઓમિતિ=‘ઓમ્’ એતું એતત્=આ અનુકૃતિઃ=અનુકરણ હ=પ્રસિદ્ધ
 છે. અપિ=તુળી છે આત્મીય! આધ્રાવયસ્મ=સંભળાવ ઇતિ=એમ કહેતાં ઓ-
 ‘ઓ’ એમ કરીને અધ્વયુઃઓ આધ્રાવયન્તિ=સંભળાવે છે. ઓમિતિ...ગાયન્તિ=
 ‘ઓમ્’ એમ સામે ગાય છે. ઓમ્...શંસન્તિ=‘ઓમ્ શોમ્’ એમ શસ્ત્ર
 નામની ઋચાઓને કહે છે. ઓમ્...ગૃણાતિ=‘ઓમ્ એમ અધ્વયુઃ પ્રતિગરને
 સામે જવાબ વાળે છે. ઓમ્...પ્રસૌતિ=‘ઓમ્’ એમ બ્રહ્મા પ્રેરણા કરે છે.
 ઓમિતિ...જાનાતિ=‘ઓમ્ એમ કહીને અગ્નિહોત્રની રત્ન આપે છે. પ્રવક્ષ્યન્=
 પ્રવચન કરવા ઈચ્છતો બ્રાહ્મણ=વેદ વિદ્વાન ઓમિતિ=ઓમ્ એમ બાહ=કહે
 છે. બ્રહ્મ=બ્રહ્મને ઉપાન્નવાનિ=હું પામું ઇતિ=એમ ઇચ્છતો મનુષ્ય વૈશ્વચ=
 બ્રહ્મને જ બાપ્નોતિ=પ્રાપ્ત કહે છે.

‘ઓમ્’ એ બ્રહ્મ છે. આ બધું એ ઓમ્ છે. ઓમતું આ-નીચે કહેવાનાનું-
 અનુકરણ પ્રસિદ્ધ છે. જેમકે હે આત્મીય! સંભળાવ એમ કહેતાં ‘ઓમ્’ એમ કહીને
 અધ્વયુઃઓ સંભળાવે છે. ઓમ્ એમ સામન્યનો તથ્ય છે. ‘ઓમ્ શોમ્’ એમ નાણે
 શસ્ત્રો નામની ઋચાઓને કહે છે. ઓમ્ એમ અધ્વયુઃ પ્રતિગરને સામે જવાબ વાળે
 છે. ‘ઓમ્’ એમ બ્રહ્મા પ્રેરણા કરે. ‘ઓમ્’ એમ કહીને અગ્નિહોત્રની રત્ન આપે છે
 પ્રવચન કરવા ઈચ્છતો વેદ વિદ્વાન ‘ઓમ્’ એમ કહે છે. હું બ્રહ્મને પામું એમ
 ઈચ્છતો બ્રહ્મને જ પ્રાપ્ત કરે છે.

આગલા અનુવાકમાં ‘પાંચ’ રૂપી સંખ્યાની સમાનતાના ધોરણે આ
 બધું પાંકત છે એમ કહ્યું. આ બધું વસ્તુગત્યા બ્રહ્મ છે. અને એ બ્રહ્મ

હૃદયસ્થ છે. અર્થાત્, પાંકતરૂપી બ્રહ્મ પણ હૃદયસ્થ છે. એ બ્રહ્મનો વાચક શબ્દ ઈ છે. એ ઈની પુનઃ ઉપાસનાનું વિધાન કરતાં ઈની સર્વરૂપતા અને સર્વવ્યાપકતા સિદ્ધ કરતાં કહે છે કે ઈ એ બ્રહ્મ છે, કેમકે ઈ એ એનું નામ છે. નામ નામીથી જુદું નથી, એ બ્રહ્મ બધું જ એટલે અસ્તિમાત્ર બ્રહ્મની છે. અને બ્રહ્મ ઈ છે માટે અસ્તિમાત્ર ઈ છે. આમ ઈકાર સ્વરૂપ પરમાત્માની સર્વવ્યાપકતા બતાવી બ્રાહ્મીના અનુવાકમાં યજ્ઞીય હૃદયનાનો આશ્રય લઈ ઈની સર્વવ્યાપકતા બતાવે છે. એમાં હેલ્લુ વાક્ય અતિ ઉપયોગી છે-સાધકની દૃષ્ટિએ શ્રુતિ કહે છે “હું બ્રહ્મને પામું” એમ ઇચ્છતો માણસ બ્રહ્મને જ પામે છે. અર્થાત્ મનુષ્યની ઇચ્છા જોઈએ-ભગવાનની પ્રાપ્તિ આધે નથી. ઇચ્છા નથી માટે પરમાત્મા તેને મળતા નથી. કેમકે જેમ પરમાત્મા તેમ જીવાત્મા પણ કંતુમય-સત્યસંકલ્પ છે. પરમાત્માને પામવાની જેની તીવ્ર ઉમેદ છે તેની એ ઉમેદ જીવતાંજીવત ખર આવે છે. અને આ કાંઈ જેવું તેવું આશ્વાસન છે? આ સિવાયનો આ અનુવાકમાં જે લાગ છે તે સામાન્ય સાધકને માટે ખૂબ અગત્યનો ન હોઈને તેનું વિસ્તૃત વિવેચન અહીં આપ્યું નથી.

॥ इति अष्टमोऽनुवाकः ॥

॥ अथ नवमोऽनुवाकः ॥

ક્રાંતં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ, સત્યં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ,
તપશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ, દમશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ, શમશ્ચ
સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ, અગ્નિશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ, અગ્નિહોત્રં ચ
સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ, અતિથયશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ, માનુષં ચ
સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ, પ્રજાં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ, પ્રજનશ્ચ
સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ, પ્રજાતિશ્ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચને ચ ॥

ક્રાંતં ચ સ્વાધ્યાય પ્રવચને ચ = ઋત-મનુ સત્ય, અને સ્વાધ્યાય = મનુ
અને મનુષ્યવું એ બન્ને, સત્ય...ચ = વાણીતું સત્ય અને સ્વાધ્યાય તથા
પ્રવચન એ બન્ને, તપશ્ચ...પ્રવચને ચ = તપ અને સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન બન્ને
યમશ્ચ... = મનિયોનો નિયમ અને સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન બન્ને, શમશ્ચ... = મનની
વિષયોમાંથી નિવૃત્તિ અને સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન બન્ને, અમયશ્ચ... = અમિતું
આધાન અને સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન બન્ને અગ્નિહોત્રં ચ... = અગ્નિહોત્ર અને
સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન બન્ને અતિથયશ્ચ... = અતિથિ સેવા અને સ્વાધ્યાય તથા
પ્રવચન બન્ને માનુષં... = લોકવ્યવહાર અને સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન બન્ને,
પ્રજાચ... = પ્રજા-સન્તાનનું પાલન અને સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન બન્ને પ્રજનશ્ચ... =
પ્રજોત્પત્તિ અને સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન બન્ને, પ્રજાતિશ્ચ... = પ્રજાની વૃદ્ધિ-પુત્રપૌત્ર
રૂપે વૃદ્ધિ અને સ્વાધ્યાય તથા પ્રવચન બન્ને-પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય કર્મ છે.

મનઃસત્ય, વાણીતું સત્ય, તપ, દમ, શમ, અન્યાધાન, અગ્નિહોત્ર, અતિથિ સેવા,
લોક વ્યવહાર, પ્રજાપાલન, પ્રજોત્પત્તિ પ્રજાવૃદ્ધિ, સ્વાધ્યાય, તથા પ્રવચન બન્ને (મનઃ
સત્ય વગેરે દરેક પદ સાથે સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન લેવાં) પ્રત્યેક મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

આમ અત્યાર સુધી અનેક રીતે ઉપાસના બતાવી. પણ માણસનું મન
મહાખંધુ છે. એ પ્રમાથી-બલવત્-દૃઢ અને ચંચલ મનને એકાગ્ર કરી
અંતર્મુખ કરવામાં આટલી ઉપાસના બાદ પણ કદાચ મનુષ્ય નિષ્ફળ થાય.
આથી આવા મહા બલિષ્ઠ મનને વશ કરવા માટે માણસે કયાં કર્મો નિત્ય
કરવાં જોઈએ, જેથી મનને ઉપાસના દ્વારા વશ કરવામાં સહત મજા એ
બતાવતાં ઋષિ કહે છેઃ સત્ય ચિન્તન, સત્ય વચન, તપ, દમ, શમ, અન્યાધાન,
અગ્નિહોત્ર, વગેરે તમામ કર્મોનું આચરણ એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. અને એ
તમામ કર્તવ્યો કરતી વેળા પણ સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન ન બૂઝવાં ધટે.
અર્થાત્ સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન-એ સદા કરતા રહી ઉપલાં તમામ કર્મો કરતા
રહેવું. સ્વાધ્યાય એટલે મોક્ષ શાસ્ત્રોનું અર્થપૂર્વકનું નિત્ય નિયમિત અધ્યયન.

પ્રવચન એટલે મોક્ષશાસ્ત્રનું સદા શ્રવણ કરાવવું તે. અર્થાત્ આ બન્ને=સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન—એ તો પુરુષને માટે નિત્ય માનસસ્થાન બેવાં છે. હંમેશાં ધ્યેયનાં ઉચ્ચવાલક અને પ્રકાશક છે. એટલે સમજી માણસે તો હંમેશાં સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન દ્વારા મનને ધોતું અને સાદુ શબ્દનું અને તે પછી ઉપલાં કર્મોમાં વ્યવસ્થિત લગાતાર મંડ્યા રહેવું. અર્થાત્ કપિત્થ અહીં સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન તરફ સાહિત્રાય પ્રકાશાત ધ્વનિપૂર્ણ છે. સંખ્યાથી તો અર્થમાં આધો છે એટલે અહીં પુનરાવૃત્તિ કરી નથી.

સત્યં ઇતિ સત્યવચ્ચાઃ સ્થીતરઃ । તપઃ ઇતિ તપોનિત્યઃ પૌરુષિષ્ટિઃ । સ્વાધ્યપ્રવચ્ચને પચેતિ નાકો મૌઘ્ગલ્યઃ । તદ્ હિ તપઃ, તદ્ હિ તપઃ । (પ્રજાં ચ સ્વાધ્યાયપ્રવચ્ચને ચ પદ્ ચ)

સત્યમિતિ=સત્ય જ એક બંસ છે એમ સ્થીતર=સ્થીતર ગોત્રી સત્યવચ્ચાઃ=સત્યવચ્ચા કપિ કહે છે. તપઃ ઇતિ=તપ જ બંસ છે એમ પૌરુષિષ્ટિ=પુરુષિષ્ટિનો પુત્ર તપોનિત્યઃ=તપોનિત્ય માને છે. સ્વાધ્યાય... પચેતિ=સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન એ બન્ને જ બંસ છે એમ મૌઘ્ગલ્યઃ નાક=મુઘ્ગલનો પુત્ર નાક કપિ માને છે. હિ=કેમકે તત્=તે તપઃ=તપ છે હિ=કેમકે તત્=તે તપઃ=સત્ય-સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન એ તપ બન્ને છે.

સત્ય જ એક બંસ છે એમ સ્થીતર ગોત્રી સત્યવચ્ચા કપિ માને છે. તપ જ બંસ એમ પુરુષિષ્ટિનો પુત્ર તપોનિત્ય માને છે. સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન એ જ બન્ને બંસ છે એમ મુઘ્ગલનો પુત્ર નાક માને છે. કેમકે તે-સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન, સત્ય તથા તપ બન્ને છે. નિઃસન્દેહ તે સત્ય અને તપ બન્ને છે.

હવે ઉપર કહેલાં કર્મોમાં જે મતભેદ છે, તેમની પ્રધાનતાની બાબતમાં જુદા જુદા કપિઓની જે માન્યતા છે તે માન્યતાનો નિષ્કૃંપ આપતાં સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન જ જીવનમાં મુખ્ય છે એમ બતાવતાં કહે છે કે સ્થીતર ગોત્રી સત્યવચ્ચા નામના કપિની દષ્ટિએ સત્ય એ જ જીવનમાં બંસ છે. પુરુષિષ્ટિનો પુત્ર નામે તપોનિત્યની નજરમાં 'તપ' એક જ જીવનમાં બંસ છે. પણ મુઘ્ગલનો પુત્ર નામે નાક તો સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન જ બંસ છે એમ માને છે. કેમકે સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન બન્નેમાં સત્ય અને તપનો સમાવેશ થઈ જાય છે. અને આથી જ સાધક-જીવનમાં ધ્યેયનિષ્ઠા પ્રકાશિત કરનારાં શાસ્ત્રોનું સ્વાધ્યાયશુદ્ધિથી અધ્યયન અને પ્રવચન જ અર્થત્યતું છે । આ છે નિષ્કૃંપવાક્ય. સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનમાં પ્રચંડ શક્તિ વસે છે એમ એ બન્નેને આચરનારા ભદ્ર પુરુષો બાણે છે.

॥ ઇતિ ત્રયમોડનુવાકઃ ॥

॥ अथ दशमोऽनुवाकः ॥

अहं वृक्षस्य रेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो
वाजिनि इव स्वमृतम्, अस्मि द्रविणं सुवर्चसम् । सुमेधाः
अमृतोऽक्षितः । इति त्रिशंकोः वेदानुवचनम् ॥

अहं=હું વૃક્ષસ્ય=સંસારવૃક્ષનો રેરિવા=સૌથી વધુ જાણકાર છું. મારી
કીર્તિઃ=કીર્તિ નિરે=પર્વતના પૃષ્ઠં ઇવ=શિખરની માફક ઊંચી છે. હું
ઊર્ધ્વપવિત્રઃ=સૌથી ઉચ્ચ પવિત્ર કરનારો તથા વાજિનિ=ભૂમિ મંડલમાં ઇવ=
જાણે સ્વમૃતમ્=શ્રેષ્ઠ જીવનવાળો છે. સુવર્ચસં=સુંદર ચમકીલાં દ્રવિણં=જ્ઞાન-
ધનવાળો હું અસ્મિ=છું જ્ઞાન-ધન દેનારી સુમેધાઃ=ભણી બુદ્ધિવાળો હું છું.
ત્રણે કાળમાં અક્ષિત=ન ક્ષીણ થનાર અમૃતઃ=અમૃત-પ્રભુ હું છું. इति=આ
ત્રિશંકોઃ=ત્રિશંકુ ઋષિનું વેદાનુવચનમ્=વેદપાઠ-ઐટલે કે વેદપાઠની માફક
પ્રતિદિનનું ચિન્તન છે.

હું સંસારવૃક્ષનો સૌથી વધુ જાણકાર છું. મારી કીર્તિ પર્વતના શિખરની માફક
ઊંચી છે. હું સૌથી ઉચ્ચ પવિત્ર કરનારો તથા ભૂમિ મંડલમાં જાણે શ્રેષ્ઠ જીવનવાળો
છું. સુંદર ચમકીલાં જ્ઞાનરૂપી ધનવાળો હું છું. જ્ઞાનધન દેનારી શોભન બુદ્ધિવાળો
હું છું. ત્રણે કાળમાં ન ક્ષીણ થનાર અમૃત-પ્રભુ હું છું. આ છે ત્રિશંકુ ઋષિનું
વેદાનુવચન-ઐટલે કે નિત્ય ચિન્તન.

આગલા અનુવાકમાં સાધકજીવન માટે સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનની મહા
આવશ્યકતા બતાવી. પણ સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનના વિસ્તૃત ક્ષેત્રમાં વિચરવાની
જેની શક્તિ નથી અને છતાં જેને સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનનન્ય ચિતશુદ્ધિ
આવશ્યક છે તેવા મનુષ્યને માટે કર્ણામયી શ્રુતિમાતા સ્વધ્યાય અને પ્રવ-
ચનના સારમાત્રનો ઉદ્ધાર કરી, તેનું નિત્ય ચિન્તન કરવા પ્રેરી, ત્રિશંકુ
ઋષિના હૃદય દ્વારા ઉચ્ચરે છે કે હે મનુષ્યો ! અન્વકાયાવ્યય હોષને કદાચ
આપ વધુ કાંઈ ન કરી શકો તો પણ આટલું તો પ્રતિદિન ચિન્તન કરો-
શું ?-હું-મૂળમાં પરમાત્મ સ્વરૂપ-જીવાત્મા, સંસારવૃક્ષનો શ્રેષ્ઠ જાણકાર છું.
અર્થાત્ ઊર્ધ્વમૂલ-અધઃશાખ-છન્દઃપર્ણાત્મક-અવ્યય અને અમૃત સંસાર
વૃક્ષનો હું સર્વજ્ઞ પરમાત્મા હોષને શ્રેષ્ઠ જાણકાર છું. અને જે સંસારને
પયાર્યપણે જાણે તેને સંસાર ભોગ્ય નથી લાગતો, ત્યાજ્ય જ લાગે છે. આથી

હું સર્વદ હોધને સર્વસંગપરિત્યાગી મૂળે જ છું. અર્થાત્ મારામાં સંસારનું તાંડવનૃત્ય જ નથી. એ સંસારવૃક્ષના-યથાર્થ જ્ઞાનનું ફલ છે ! પર્વતનું શિખર જેમ સર્વોચ્ચ છે તેમ મારી કીર્તિ પણ સર્વોચ્ચ છે. બ્રહ્મજ્ઞાની કરતાં કોઇની પણ કીર્તિ વધુ ઉચ્ચ હોઇ શકતી નથી ! સર્વદ અને સુકીર્તિવાળો હું મૂળમાં જ નિર્દોષ હોધને અત્યંત પવિત્ર છું. અને આથી જ સૌને પાવન કરનારો પણ હું જ છું. બ્રહ્માત્મજ્ઞાન મેં મેળવેલું હોધને=મારામાં સ્વાભાવિક હોધને હું આ ભૂમંડળમાં શ્રેષ્ઠ જીવનવાળો છું. કેમકે જીવનની સર્વોચ્ચતા બ્રહ્મજ્ઞાનનો લાભમાં ઇતિ પામે છે. હું સૌથી સુંદર અને ચમકારા વિદ્યાધનવાળો છું. અને આથી જ સર્વ ધનીઓમાં હું પ્રધાન છું. અને આથી જ હું સુમેધા છું. સુમતિથી યુક્ત હોધને મારી પાસે આવનારને પણ સુમતિના દાન દેનારો છું. ત્રણે કાળમાં ક્ષીણ ન થતો હોધને-સ્વરૂપે અક્ષર અને અવ્યય હોધને હું અમૃત છું. સત્યનું પણ સત્ય છું. આ છે ત્રિશંકુ નામના ઋષિનું-જીવનદષ્ટા ઋષિનું અનુવચન એટલે કે સરવાળે ચિંતન. આવું જે માણસ નિત્ય ચિંતન કરે છે તે પણ સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનનું ફળ-ધ્યેય નિષ્ક-પરમાત્મભાવની પ્રાપ્તિને પામે છે. આમાં શંકા નથી. કેમકે ચિંતનનાનુસાર જ હંમેશાં ગતિ થાય છે । R

॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥

॥ अथ एकादशोऽनुवाकः ॥

वेदं अनूच्य आचार्यः अन्तेवासिनं अनुशास्ति-सत्यं वद ।
धर्मं चर । स्वाध्यायात् मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनं आर्हत्य
प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः ॥

वेदं=वेદને अनૂચ્ય=અણવીને ધરે જતા અન્તેવાસિનં=શિષ્યને આચાર્યઃ=
આચાર્ય અનુશાસ્તિ=ઉપદેશ દે છે-હે પુત્ર ! સત્યં=સત્ય વદ=બોલજે, ધર્મ=
વેદવિહિત કર્મ=ધર્મનું ચર=આચરણ કરજે. સ્વાધ્યાયાત્=સ્વાધ્યાયથી માનું
પ્રમદઃ=પ્રમાદ કરતો જણી જોઈને સ્વાધ્યાયમાં પ્રમાદ ન સેવતો આચાર્યાય=
આચાર્યને માટે પ્રિયં=પ્રિય ધનં=ધન આર્હત્ય=આણીને ગાહસ્થમાં પ્રવેશ
કરવો પ્રજાતન્તું=પ્રજના તાંતણુને સંતતિતન્તુને મા=રખે વ્યવચ્છેત્સીઃ=
કાપતો !-અર્થાત્ વિના વિવાહે ન રહેતો.

વેદ અણવીને, આચાર્ય, ધરે જતા શિષ્યને ઉપદેશ દે છે-પુત્ર ! સાચું બોલજે,
ધર્મ આચરજે. જણી પુત્રને સ્વાધ્યાયમાં પ્રમાદ ન કરતો. આચાર્યને બહારાં ધનને
આણી સંતતિના તાંતણુને ઉચ્છેદ ન કરતો.

આગલા અનુવાકમાં ત્રિશંકુ નામના મહર્ષિનું વેદદર્શન હતું. આમ આ
ઉપનિષદની શિક્ષાવસ્તીના ઉદ્ધવા દશ અનુવાકોમાં અનેકવિધ ઉપાસનાઓ કરી.
ઉપાસનાનો શબ્દાર્થ થાય છે 'પાસે બેસવું.' અર્થાત્ અનેક જન્મો સુધી
પરમાત્માથી ખૂબ આઘે બેઠેલો મેલો જીવ જ્યારે શાસ્ત્રાભ્યાસ, સત્સંગ
આદિના પરિણામે કોઈક પુરુષનો ઉદય થવાથી હૃદયમાં શુદ્ધતા પામે ત્યારે
તેને જગવાનની નજીક બેસવાનું મન થાય છે. કેમકે જગવાનનો બોજો એ જ
એનું જન્મસિદ્ધ આસન છે. આ જગવાન આધા તો હતા જ નહીં. ઊંધી
સમજણને લઈને જીવ એમ માન્ય કરે છે કે હું આઘે છું. જગવાન સર્વવ્યાપી
છે. સર્વસ્પર્શ છે. સર્વનામ છે. જે કાંઈ છે તે બધું જ તે છે. આથી
યોગ દ્વારા=ઉપાસના દ્વારા જગવાનની ખૂબ નજીક આવવાનું જીવને ભાગ્ય
પ્રાપ્ત થાય છે. યોગ અને ઉપાસના શુદ્ધ નથી. જન્મેમાં ચિત્તની એકાગ્રતા જ
મુખ્ય છે. આથી જીવને યોગ્ય બનાવવા અત્યાર સુધી અનેક જાતની ઉપાસના,
કરુણા-સાગર શ્રુતિમાતાએ કરી. હવેના અગ્નીઆરમાં અનુવાકમાં દરેક દેશ,
દરેક કાળ, અને દરેક જાતિ અને કાટિના મનુષ્ય માત્રને માટે યાવજીવ

આજીવન સુખપૂર્વક વસવા માટેની આચાર-સંહિતા આપે છે. જે મનુષ્ય અહીં જીતાંવેલી આચાર પરંપરાને જીવનમાં સ્વાભાવિક કરી દે છે તેને શ્રેય અંતે શ્રેય આપે મળે છે. આથી હવે શ્રુતિમાતા-મનુષ્ય માત્રને માટે કલ્યાણી ઉપદેશ કરે છે. અહીં ગુરુનો, ગુરુકુળમાં રહીને વેદવિદ્યા સંપન્ન થયેલા અને પોતાનાં ઘરે/માઝા ફરતા વિદ્યાર્થીને, વાત્સલ્ય અને સુહૃદપણથી ભરપૂર, સમસ્ત વેદવિદ્યાનો અને વૈદિક સંસ્કૃતિ અને સમ્યક્તાના સારસ્પ ઉપદેશ છે. વિદ્યા પ્રતર્તનમાં અવતારવાને માટે છે. વર્તનથી વ્હીલી પડેલી વિદ્યા ફક્ત શોભાનો ગાંડીઓ છે. સરવાળે તે ચાપરૂપ નિવડે, તોપણ આશ્ચર્ય નહીં એવો એનો ખર્ચો છે! આટલા ઉપદેશનો નિત્ય સ્વાધ્યાય પણ આખાલવૃદ્ધ સૌને ઉપકારક નીવડશે. આ ઉપદેશ કોણે કોને કલ્યો છે એ જતાવતાં શ્રુતિ કહે છે કે વેદવિદ્યા ભણાવીને, આચાર્ય ધરે પાછો ફરતા અન્તેવાસીને અનુશાસન કરે છે. અર્થાત્ આ વાક્યના ખર્ચા શબ્દો નિયારણીય છે. આચાર્ય હંમેશાં કૃતાર્થ હોવો ધટે-હોવો જોઇએ. કમઠે ઉપદેશ દેવાનો કૃતાર્થ તે અધિકાર છે. આવા કાષ્ઠક કૃતાર્થ ગુરુ અન્તેવાસીને ઉપદેશ છે. અન્તે એટલે નિકટનાં વાસી એટલે રહેનાર. અર્થાત્ શિષ્ય સ્થૂલદેહે પણ ગુરુની નજર રહે છે, અને પ્રેમદેહે પણ ગુરુની હૃદયગુંદામાં રહે છે. અને તો જ, જેમ વતસને જોઇને ગાયમાતાને પહોનો છૂટે છે, તેમ હૃદયમાં વસતા શિષ્યને જોઇને વતસલ ગુરુના હૃદયમાંથી પ્રેમનો પહોનો છૂટે છે. આવા કાષ્ઠક ગુરુદેવ કાષ્ઠક કલ્યાણગુર્જ ભાવિવાળા શિષ્યને અર્થસહિત પડમ વેદને ભણાવી હવે અનુશાસન કરે છે. અનુશાસન એટલે અનુસ્તંભ્ય ઉપદેશ. અર્થાત્ ધર્મ પ્રેરિત વેદ ભગવાનનો શૂલથી-મ્રમાદથી પણ ન ઓળંગવા જેવો ઉપદેશ.

તેમાં પહેલો ઉપદેશ છે કે પ્રિય પુત્ર! સત્ય વદ. સત્ય એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. અને જે સત્ય વદે છે તે પરમાત્માને જ કહે છે. આથી સત્યચિંતન અને સત્યવચન એ પરમાત્માની ઉચ્ચતમ જાકિત છે. આથી તેવો સાત્ત્વવાદી પરમાત્માની કૃપાનો ભાગી થાય છે. અને પરમાત્માની કૃપાવાળાને કશું અસાધ્ય નથી, આથી સૌ ઉપદેશના એકાગ્રત ન જેવો આ ઉપદેશ છે! સત્ય-વચન ધર્માચરણનું જ અર્થ છે. આથી ગુરુદેવ કહે છે હે બેટા! ધર્મનું આચરણ કર. ધર્માચરણ એટલે જેનાથી આત્માનું કલ્યાણ થાય એવાં તમામ ક્ષાંત્રેવિદિત અને લોકકચંચત કર્મોનું આચરણ. સત્ય ચિન્તાન અને ઉચ્ચારણ તથા ધર્માચરણ યાવજીવ કરતું જોઇએ એ જતાવનાર સ્વાધ્યાય છે. આથી ત્રીજા ઉપદેશમાં ગુરુ કહે છે કે હે બેટા! તું સદા સ્વાધ્યાયમાં અમમત

રહેજે. અર્થાત્ જાણી બુઝીને આજસને માર્ગો કદી તું સ્વાધ્યાય ન ત્યાગતો. સ્વાધ્યાય એટલે ધ્યેય પ્રદીપક આમપ્રથેનો નિયમિત અભ્યાસ. જેનું શ્રવન સત્ય-ધર્મ અને સ્વાધ્યાયમય છે, તે કદી દુઃખી થતો નથી ! આ ઉપરાંત ગુરુદેવ કહે છે કે હે બેટા ! તું તારા આચાર્યને, વિદ્યાના નિષ્કપરપ, જગ્યેતન જે કાંઈ બહાણું દ્રવ્ય હો તે આપજે. તે આપતાં ન ખંચકાતો. કેમકે વિદ્યાનો પૂરો બહોલો તો વળી થકતો જ નથી ! છતાં એક કૃતઘટા બતાવવા પૂરતી તારે આટલી વાત યાદ રાખવી કે ગુરુદક્ષિણા સિવાય તારે ગુરુકૃત ન હોય. અહીં ગુરુ પોતાને માટે કશું પાત્રે છે એવું કાંઈ ન માને. આ તો ભારતીય સભ્યતાનો અહીં ગુરુદેવ ઉદ્દેશ્ય કરે છે. તે ઉપરાંત સંતનિના તાંતણાને ન ઉચ્છેદતો અર્થાત્ તું ગૃહસ્થાશ્રમી બનજે. પ્રજાની વૃદ્ધિ કરજે. એકદમ બાવો બની જવાનો ગાંડો વિચાર ન કરતો. કેમકે સંન્યાસ લોકો ધારે એટલો રહેલો અને સરળ નથી. આથી સામાન્ય માણસ માટે તો ગૃહસ્થાશ્રમ અતિ-ઉચ્ચ છે. અર્થાત્ તું પણ હે સિષ્ય ! વિધિપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમનું પાલન કરજે.

‘સત્યાત્ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માત્ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાત્ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । મૂલ્યે ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમાદિતવ્યમ્ । દેવપિતૃકાર્યાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।’

સત્યાત્=સત્યમાં ન=ન પ્રમદિતવ્યમ્=પ્રમાદ કરવો. ધર્માત્=ધર્માચરણમાં ન પ્રમદિતવ્યમ્=ન પ્રમાદ કરવો. કુશલાત્=શરીરની સ્વસ્થતામાં ન , પ્રમદિતવ્યમ્= પ્રમાદ ન કરવો. મૂલ્યે=ઉન્નતિને માટે ન પ્રમદિતવ્યમ્=ન પ્રમાદ કરવો. સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં=સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનમાં ન પ્રમદિતવ્યમ્=ન પ્રમાદ કરવો. દેવપિતૃકાર્યાભ્યાં=દેવ અને પિતરોના કાર્યોમાં ન પ્રમદિતવ્યમ્=ન પ્રમાદ કરવો.

સત્યમાં, ધર્માચરણમાં, શરીર સ્વાસ્થ્યમાં, ઉન્નતિ સંપાદનમાં, સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનમાં, દેવ તથા પિતૃઓના કાર્યોમાં તારે પ્રમાદ ન કરવો.

દેવે ગૃહસ્થાશ્રમમાં તું કેવી રીતે રહેશે-તારે કેવી રીતે વર્તવું રહ્યું તે હું તને કહું છું. જો બેટા ! ગૃહસ્થાશ્રમમાં કદી પણ સત્યમાં-ધર્મમાં-શરીર સ્વાસ્થ્યમાં-ઉન્નતિ સંપાદનમાં સ્વાધ્યાય, પ્રવચન, દેવ તથા પિતરોના કાર્યોમાં પ્રમાદ કરીશ નહીં. અર્થાત્ ગૃહસ્થાશ્રમમાં સત્ય અને ધર્મનું તું પાલન કરજે. શરીરની સ્વસ્થતા રાખવા માટે તું ગાંફેલ બનીશ નહીં. ઉન્નતિ

પામવા પ્રયત્નશીલ રહેજે. અને તે ઉપરાંત વિદ્યા તો ત્રિપાક્ષિકી હોવાથી સ્વાધ્યાય અને પ્રવચનમાં લીધ કરીશ નહીં. દેવયજ્ઞ અને પિતૃયજ્ઞમાં તારે પ્રમાદ કરવો નહીં કેમકે દેવો અને પિતરોની પ્રસન્નતામાં ગૃહસ્થાશ્રમ કલ્યાણી અને છે.

માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો ભવ । આચાર્યદેવો ભવ । અતિથિદેવો ભવ ।

માતૃદેવઃ = તું માતા૨પી દેવવાળો ભવ = હો. અર્થાત્ માતા તારે માટે દેવતા હો. પિતૃદેવઃ = પિતા૨પી દેવવાળો ભવ = હો. આચાર્યદેવઃ = આચાર્ય૨પી દેવવાળો ભવ = હો. અતિથિદેવઃ = અતિથિ૨પી દેવતાવાળો ભવ = હો.

તું માતા૨પી દેવવાળો હો. પિતા૨પી દેવવાળો હો. આચાર્ય૨પી દેવવાળો હો. અતિથિ૨પી દેવવાળો હો.

તે ઉપરાંત હે બેટા ! તું માતાપિતાને દેવ જાણજે ! કેમકે માતાપિતાથી આદર્શ કાઢ દેવ નથી ! એ માતાપિતાનાં ઋણમાંથી કાઢ કરી પુણ્યપણે છૂટતું નથી ! જેણે સાધનસંપન્ન દેહ આપ્યો તેના ઉપકાર કેમ ભૂલાય ? તે ઉપરાંત આચાર્યને તું દેવ જાણજે ! જે દેહબંધમાંથી મુક્તિનો માર્ગ બતાવે તે તો માની પણ મા અને આપનો પણ આપ છે ! આથી તેનું ઋણ તો મુક્તાવસ્થામાં પણ ન છૂટે ! એ ઋણબંધન બંધન હોવા છતાં મધુરું છે. તેને તું હે પ્રિય બેટા ! અદા કરજે ! તે ઉપરાંત તું અંતિથિને દેવ જાણજે ! અતિથિ રૂપે ભગવાન જ પધારે છે એમ માનજે ! જે આપણને પૂજનનો, દાનનો, સત્કારનો અવકાશ આપી આપણી ચિત્તશુદ્ધિને વધારે તેનું પૂજન કેમ ન કરવું ? આથી અંતિથિને તું દેવ માનજે ! માણસ માણસને ખારણે જવા પરવારતો નથી ! એ તું ન ભૂલતો. અતિથિ પૂજનમાં માણસાદનો વિકાસ છે.

યાનિ અનવચ્યાનિ કર્માણિ, તાનિ સેવિતવ્યાનિ । નો હતરાણિ ॥

યાનિ = જે અનવચ્યાનિ = નિર્દોષ કર્માણિ = કર્મો હોય તાનિ = તે તારે સેવિતવ્યાનિ = સેવવાં બેધએ. નો = નહીં કે હતરાણિ = ખીખાં.

જે નિર્દોષ કર્મો હોય તે તારે માટે સેવ્ય છે. ખીખાં સંદોષ નહીં.

વળી હે બેટા ! જે કોઈ નિર્દોષ કર્મો હોય તે તારે માટે સેવ્ય છે. સદોષ નહીં. તમામ વિદિત કર્મો નિર્દોષ થઈ શકે એ સમદ્રોણથી મદાદોષોથી તે વિદ્ય ન હોય તો. આથી સમદ્રોણપૂર્વક તું નિયત કર્મો ન આચરતાં, વિના સમદ્રોણે તારે કાળે આવેલાં તમામ કર્તવ્ય કર્મો કરજો.

યાનિ અસ્માકં સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયા ઉપાસ્યાનિ નો
ઇતરાણિ । ચે કે ચ અસ્મત્ શ્રેયાંસો બ્રાહ્મણાઃ તેવાં ત્વયા આસનેન
પ્રશ્વસિતવ્યમ્ ॥

યાનિ = જે કોઈ અસ્માકં = અમારાં સુચરિતાનિ = શોભન કર્મો હોય
તાનિ = તે ત્વયા = તારે ઉપાસ્યાનિ = અનુકરણીય છે. ઇતરાણિ = ખીજાં નો =
નહીં. ચ = અને વળી ચે = જે કે = કોઈ અસ્મત્ = અમારાથી શ્રેયાંસઃ = શ્રેષ્ઠ
બ્રાહ્મણાઃ = વિદ્વાનો છે તેવાં = તેમનું ત્વયા = તારે આસનેન = આસન દ્વારા
ઉત્થાનથી માંડી આસન દાન સુધીની ક્રિયાથી પ્રશ્વસિતવ્યમ્ = આશ્વાસન દેવું
રહું - તેમને માનપૂર્વક આરામ દેવો રહ્યો.

વળી જે કોઈ અમારાં શોભન કર્મો હોય તે તારે માટે કર્તવ્ય છે. ખીજાં નહીં ।
વળી જે કોઈ અમારાથી શ્રેષ્ઠ વેદાદિ વિદ્યાના, પારંપર્ય વિદ્વાન હોય તેમનું તારે
આસન વગેરેથી આશ્વાસન કરવું રહું.

વળી હે બેટા ! તું અહીં ગુરુકુલમાં અત્યાર સુધી રહ્યો. તેં અમારાં-
આચાર્યોનાં કર્મો પણ જોયાં જ હશે ! અને ગુરુનું અનુકરણ કરવું એ
શિષ્યના સ્વભાવમાં આવી જાય છે. પણ હે બેટા ! હું આચાર્ય પણ છેવટે
મનુષ્ય જ છું. મેં પણ અનેક વિચાર દષ્ટિએ શોભન જ નીવડે એવાં કર્મો ન
ક્યાં હોય એ સંભવે છે ! આથી અમારાં આચરણોમાંથી પણ જે સુચરિતો
હોય તેનું જ તારે ઉપાસન કરવું. ગુરુની બૂલ શિષ્યે ચાલુ રાખવી એ તો
વિવેકનો અંધારો છે ! આથી અહીં નિરભિમાની ભાવે અને કેવળ શિષ્યદિત
લાલસાથી ગુરુ કહે છે કે અમારાં પણ સારાં આચરણો જ તારે ઉપાસવાં.
ખીજાં નહીં. વળી તારે એમ પણ ન માનવું કે મારા જ ગુરુ સર્વશ્રેષ્ઠ છે ।
અતિ ઉત્સાહમાં આવી જ્યારે કોઈ શિષ્ય પોતાના જ ગુરુને સર્વશ્રેષ્ઠ મનાવવા
મંડે છે ત્યારે તે પ્રજાપરાધ કરે છે, કેમકે તેમાંથી સાંપ્રદાયિક, જાતિ-સંધ-
શક્તિ-વિનાશક સમદ્રોણથી ઘરપૂર-અનન્ત ઝગઝગો પેદા થાય છે. અને
સર્વસંતાનો ઇન્જરો તો ફક્ત પરમાત્માનો જ છે ! આથી ગુરુ પોતાના શિષ્યને

ચેતવે છે કે હે પ્રિય પુત્ર ! અમારાથી એક વિદ્વાનો જગતમાં છે. તેમનું તારે' યથાશક્તિ પૂજન કરવું. તેમની સાથે અમારે ખાતર નાહકનો મિથ્યા ઝગડો કરી સંઘસક્તિને નિર્જળ ન કરવી.

અદ્વયા દેયમ્ । અથદ્વયા અદેયમ્ । મિયા દેયમ્ । દ્વિયા દેયમ્ । મિયા દેયમ્ । સંવિદા દેયમ્ ॥

તું તારી કમાણીમાંથી જે કાંઈ સારાં કામોમાં આપે તે અદ્વયા = અદ્વાથી દેયમ્ = આપવું. અથદ્વયા = અઅદ્વાથી અદેયમ્ = ન આપવું. મિયા = પોતાના ઐશ્વર્ય અનુસાર દેયં = આપવું. દ્વિયા = વિનીતભાવે દેયં = આપવું. મિયા = શાસ્ત્રના ભયથી દેયં = દેવું. સંવિદા = દેશ કાળ અને પાત્રના ઠીકઠીક જ્ઞાનપૂર્વક દેયમ્ = દેવું.

તારી ન્યાયી કમાણીમાંથી તું જે કાંઈ સારાં કામોમાં આપે તે અદ્વાથી દે. અઅદ્વાથી નહીં દે. તારા ગૌરવાનુસાર દે. વિનીતભાવે દે. શાસ્ત્રભયે દે. દેશકાળ અને પાત્રનાં ઠીક ઠીક જ્ઞાનપૂર્વક દે.

વળી તું તારી ન્યાયી કમાણીમાંથી જે કાંઈ સત્કાર્યોમાં આપે અને તારે આપવું જ જોઈએ કેમકે કમાણીમાં રહેલાં પાપવું પ્રાયશ્ચિત્ત-દાન જ છે. દૂરદીપણું રાખવું એ જ છે-તો તે અદ્વાથી દેજે. કદી અઅદ્વાથી ન આપતો. તું આપતી વખતે દીપ ના જોતો, તારું ઐશ્વર્ય જોજે. ભગવાને તને લોકોપકારને માટે આપ્યું છે તો એકી સ્વાર્થી દૃષ્ટિથી તું તારી મુક્તહસ્તતાને બાંધી ન દેતો. તારા પોતાના ઐશ્વર્ય અનુસાર દેજે. વળી આપે તો વિનીત ભાવે આપજે, ધમંડથી નહીં. કેમકે ધનનું જે ફળ તે તો આપનારને જ મળે છે । આથી રખે કદી આપીને ધમંડ કરતો ! વળી દાનમાં ધમંડ વિચાર વિવેક તો ટકી જ ન શકે ! આપી આપીને માણસ શું આપી નાંખે ? દેનારે, જરા ભગવાનના અસીમ દાનચક્ષુ તરફ નમ્રભાવે નજર કરવી ઘટે ! સૂરજ, ચાંદ, પાણી, પવન આપનાર ક્યાંયે તકતી મરાવવાની ઇચ્છા રાખતો નથી ! તો પછી કોણના આપેલામાંથી ટૂંકડો દેનાર તકતી માટે ફાંફાં મારે એ તો દયનીય છે । એટલું જ નહીં. કોઈ વેળા લોકના ભયથી પણ-સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ખાતર કે શાસ્ત્રના ભયથી-પરલોકના ભયથી પણ આપવું ઘટે છે તો તે આપતાં તને સંકોચ ન હોય. પણ હે એલા ! તું આંધળું અને અવ્યવસ્થિત દાન ન કરતો. એ મૂર્ખનો ધંધો છે. વિવેકનો નહીં. આથી. ગુરુ કહે છે કે “સંવિદા દેયમ્” દરેક દાન દેશ, કાળ અને પાત્રના ઠીક ઠીક વિચારપૂર્વક દેવું. અહો ! કલ્યાણી ઉપદેશ !

અથ યદિ તે કર્મવિચિકિત્સા વા વૃત્તવિચિકિત્સા વા સ્યાત્ ,
યે તત્ર દ્રાહ્મણાઃ સંમર્શિનઃ યુક્તાઃ અયુક્તાઃ અલૂક્ષ્ઠાઃ ધર્મકામાઃ
સ્યુઃ, યથા તે તત્ર વર્તેરન્, તથા તત્ર વર્તેથાઃ ॥

અથ = હવે ચદિ = જો તે = તને કર્મવિચિકિત્સા = કર્તવ્ય કર્મમાં સંશય
સ્યાત્ = થાય વા = અથ તો વૃત્તવિચિકિત્સા = આચરણમાં સંશય સ્યાત્ =
થાય વા = અથવા બંનેમાં સંશય હોય તો તત્ર = ત્યાં જે દ્રાહ્મણાઃ =
બ્રાહ્મણો સંમર્શિનઃ = યથાર્થ નિર્ણય કરનારા, યુક્તાઃ = રાગ વગેરે તરફથી
નીમાયેલા હોય અથવા તો અયુક્તાઃ = અનિયુક્ત-સ્વતંત્ર હોય અલૂક્ષ્ઠા = લૂખા
ન હોય = પ્રેમાળ હોય ધર્મકામાઃ = ધર્મની કામનાવાળા હોય-અર્થાત્ અર્થ
કે કાળમાં આસક્ત ન હોય, સ્યુઃ = હોય, તે = તેવા બ્રાહ્મણો તત્ર = તે કર્મમાં
કે આચરણમાં યથા = જેમ વર્તેરન્ = વર્તે તત્ર = તે કર્મ કે આચરણમાં તથા =
તેમ વર્તેથાઃ = વર્તે.

હવે જો તને કર્તવ્ય કર્મ કે આચરણ કે બંનેમાં સંશય પડે તો તારા ગામમાં
જે યથાર્થ નિર્ણય કરનારા, રાગ વગેરે તરફથી નિમાયલા કે ન નિમાયેલા, પ્રેમાળ,
ધર્મકામી બ્રાહ્મણો હોય તેવા બ્રાહ્મણો તેમાં-તે કર્મ કે આચરણમાં જેમ વર્તે તેમ
તું વર્તજે.

વળી હે પ્રિય શિષ્ય ! છાંદગીનો રસ્તો સરળ નથી. કાંટા ઝાંખરાંથી
ભરપૂર છે. વિષમ છે. સંભવ છે કે જીવનમાં તને એવા પ્રસંગો પણ પ્રાપ્ત
થાય બ્યારે તારે કેમ વર્તવું એ બાબતમાં તું મુંઝાય ! તને શું કરવું અને
શું ન કરવું-કેમ વર્તવું અને કેમ ન વર્તવું-એ બાબતમાં સમજ ન પડે-
તું નિર્ણય ન પણ કરી શકે તો તેવે પ્રસંગે તારા ગામમાં જે કોઈ યથાર્થ
નિર્ણય આપનારા, રાજશાસનથી નિમાયેલા કે ન નિમાયેલા પણ અલૂખા =
રનેહાળ-પ્રેમાળ અને હિનકામી, કર્મે, અને શુણે બ્રાહ્મણ પુરોહિ વક્તા હોય
તેમનું તારે શરણ લેવું. તેવે પ્રસંગે તેઓ જેમ વર્તે તેમ વર્તવું. તેઓ
જેમ કરે તેમ કરવું. અર્થાત્ શિષ્ટાચાર પણ તારે માટે અનુસરણીય છે ।

અથ અભ્યાસ્યાતેષુ-યે તત્ર દ્રાહ્મણાઃ સંમર્શિનઃ યુક્તાઃ અયુક્તાઃ
અલૂક્ષ્ઠાઃ ધર્મકામાઃ સ્યુઃ યથા તે તત્ર વર્તેરન્ તથા તેષુ વર્તેથાઃ ॥

અથ = હવે અભ્યાસ્યાતેષુ = અભિધરની બાબતમાં સંદિગ્ધ દોષવાળાઓની
બાબતમાં તત્ર = ત્યાં જે દ્રાહ્મણઃ = બ્રાહ્મણો સંમર્શિનઃ = યથાર્થ નિર્ણય

કરનારા, યુક્તાઃ=રાજ વગેરેથી નિમાયેલા કે અયુક્તાઃ=ન નિમાયેલા, અલ્પજ્ઞાઃ= અલૂપા-પ્રેમાળ ધર્મજ્ઞાતાઃ=ધર્મકામી સ્વઃ=હોય. તે=તેઓ તેપુ=તેઓ સંદિગ્ધ દોષવાળાઓની ખાખતમાં યથા=જેમ વર્તેન્=વર્તે તથા=તેમ તેપુ=તેઓની ખાખતમાં વર્તેયાઃ=તું વર્ત.

હવે સંદિગ્ધ દોષોવાળાની ખાખતમાં-ત્યાં જે કાંઈ યથાર્થ નિર્ણય કરનારો, નિમાયેલા અગર તો ન નિમાયેલા, પ્રેમાળ, ધર્મકામી બ્રહ્મજ્ઞો હોય, તેઓ તેમજ જેમ વર્તે, તેમ તેઓ સાચે હું વર્ત.

વળી સમાજમાં એવા પણું ગુન્હેગાર પુરુષો હશે જેમની સાથે તારે કેમ વર્તવું તે ખાખતમાં પણ, ઉપલા વિશેષણોથી વિશિષ્ટ શિષ્ટ પુરુષોના વર્તન અને વચનનો તારે ધડો લેવો ! અર્થાત્ સામાજિક દૃષ્ટિએ પૈતૈત્તરી સમાજ, જાતિ અને દેશદ્રોહી, સ્વોર્થાધ અને સંસ્કાર પાતોની સાથે તારે સમાજ-સંબંધ કેવો રાખવો, -તેમાં ઉપલાં વિશેષણો જેનામાં સ્વસાધ્ય-સિદ્ધ થયાં હોય તેવા પુરુષોનો તારે ધડો લેવો !

एषः आदेशः, एष उपदेशः, एषा वेदोपनिषत्. एतत् अनुशासनम् । एवं उपासितव्यम् । एवं उ च एतत् उपनिषत् ।

एषः=आ आदेशः=वेદની આજ્ઞા છે. एषः=આ उपदेशः=વેદનો ઉપદેશ છે. एषा=આ वेदोपनिषत्=વેદનું રહસ્ય છે. एतत्=આ अनुशासनम्=મારો ઉપદેશ છે. एवं=આમ જ उपासितव्यम्=કરવું જેમકે. च=निःसंदेह एवं=આમ उ=જ एतत्=આ अधुं उपास्यम्=આચરવા યોગ્ય છે.

આ વેદની આજ્ઞા છે. આ વેદનો ઉપદેશ છે. આ વેદનું રહસ્ય છે. આ મારી શિક્ષા છે. આમ જ કરવું રહુ. આમ જ નિઃસંદેહ આ અધું આચરવા યોગ્ય છે.

હે બેટા ! આ ઈશ્વરપ્રેરિત વેદનો માણસ માન માટે હુકમ છે. આ જ વેદનો ઉપદેશ છે ! આ વેદનું રહસ્ય છે. આ માર્ગ તને અનુશાસન છે ! તારે આમ જ કરવું. આમ જ નિઃસંદેહ તારે આચરવું. કેમકે આ આચરણનાં ફલસ્વરૂપ જીવનસિદ્ધિ છે ! અને જીવનસિદ્ધિ એટલે શ્રેય અને શ્રેય ઉભયની પ્રાપ્તિ માટે હે બેટા ! તારે આમ જીવન વિતાવવું-એવો ગુરુનો આગ્રહપૂર્વકનો ઉપદેશ છે. આજના વિદ્યાપીઠના પદવીદાન સમારંભે પણ આટલું મનોવેપક-સ્ત્રવ્ય સ્પર્શી-અને જીવન ઉજ્જવવાલક વ્યાખ્યાન અપાતું હોય તો ?

॥ इति एकादशोऽनुवाकः ॥

॥ अथ द्वादशोऽनुवाकः ॥

ॐ શં નો મિત્રઃ, શં વરુણઃ, શં નો ભવતુ અર્યમા ॥ શં ન
ઇન્દ્રો વૃહસ્પતિઃ, શં નો વિષ્ણુઃ ઉરુક્રમઃ । નમો બ્રહ્મણે, નમસ્તે
વાયો ! ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્માઽસિ । ત્વમેવ પ્રત્યક્ષં બ્રહ્મ અવાદિપમ્ ।
ઋતં અવાદિપમ્ । સત્યં અવાદિપમ્ ॥ તન્માં આવીત્ । તદ્વક્તારં
આવીત્ । આવીત્ મામ્ આવીદ્વક્તારમ્ । ॐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

હે અન્તરિક્ષ પરમાત્મન ! મિત્ર, વરુણ, અર્યમાં, ઈન્દ્ર, વૃહસ્પતિ, વિશાળ
ગતિ વિષ્ણુ અમારે માટે સુખકારી હો. નમન હો બ્રહ્મણે ! હે સૌના જીવન ! નમન
હો. તને. તું જ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ છે. તને જ મેં પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મ કહ્યો છે. હું ઋત બોલ્યો
છું. હું સત્ય બોલ્યો છું. તેણે મને રક્ષ્યો. તેણે વક્તાનું રક્ષણ કર્યું. મને રક્ષ્યો. હે
પરમાત્મન ! ત્રિવિધ દુઃખોની નિવૃત્તિ હો.

આમ શિક્ષાવલ્લીનો બધો ઉપદેશ વેદાનુશાસનમાં પરિણમ્યો ! અહીં
શિક્ષાવલ્લી પૂરી થાય છે. એટલે પાછો શાંતિપાઠ બાણવાનો અહીં વિધિ છે.
એ શાન્તિપાઠનો શબ્દાર્થ તથા ભાષ્યાર્થ આગળ શરૂઆતમાં આપ્યો છે.
તેમાં જ્યાં બિંબકાળ હતો ત્યાં ભૂતકાળ કરી લેવો-એ સિવાય એમાં કશો
ફેર નથી.

॥ इति द्वादशोऽनुवाकः ॥

॥ इति शिक्षाध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ तत् सत् ॥

॥ अथ ब्रह्मानन्दवल्ली ॥

ॐ सह नौ अवतु, सह नौ भुनक्तु, सह वीर्यं करवावहे ।
तेजस्वि नौ धीमती अस्तु । मा विद्विषावहे ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥

ॐ = हे પરમાત્મનું આપ નૌ = અમે પતિપત્ની બન્નેને સહ = એક
સાથે અવતુ = રક્ષા કરો. નૌ = અમે બન્નેને આપ સહ = એક સાથે ભુનક્તુ =
ભોગ ભોગવાવો સહ = બન્ને સાથે વીર્ય = બલ-સાંસારિક સુખના સાધનોને
કરવાવહે = સંપાદિત કરીએ નૌ = અમે બન્નેનું ધીમતી = ભણેલું તેજસ્વિ =
તેજસ્વી અસ્તુ = હો મા = અમે એ રખે વિદ્વિષાવહે = દ્રેષ કરીએ. ॐ = હે
પરમાત્મનું! શાન્તિઃ = આધ્યાત્મિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો. શાન્તિઃ = આધિદૈવિક
દુઃખોની નિવૃત્તિ હો. શાન્તિઃ = આધિભૌતિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો.

હે પરમાત્મનું! આપ અમે બન્ને-પતિ પત્નીને એક સાથે રક્ષો. અમે બન્નેને
આપ એક સાથે ભોગ ભોગવાવો. અમે બન્ને એક સાથે બલને સંપાદિત કરીએ.
અમે બન્નેનું ભણેલું તેજસ્વી હો. અમે આપસમાં દ્રેષ ન કરીએ. હે પરમાત્મનું!
આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક દુઃખોની નિવૃત્તિ હો.

ૐ સહનાવવતુ વગેરે શાંતિપાઠનો અર્થ અહીં આપ્યો જ છે. એનું
ભાષ્ય કઠોપનિષદની શરુઆતમાં આપ્યું છે. અહીં “અમે બન્ને” નો અર્થ
પતિપત્ની એમ કયો છે. કેમકે શીલાવસ્ત્રીમાં શિષ્ય ધરે જર્ઘને સંસાર
મડિ છે. અને યજુરયાજ્ઞમાં પતિપત્ની ઉભયની રક્ષા ઉપર જ બ્યવહારનો
આધાર છે. યજુર અને શિષ્ય-એ બે એવો અર્થ લેવામાં આવે તો પણ
યોગ્ય જ છે.

॥ इति शान्तिपाठः ॥

॥ अथ प्रथमोऽनुवाकः ॥

અત્યાર સુધી શીક્ષાવલ્લીમાં ગુરુએ અનેક પ્રકારની ઉપાસનાઓ બતાવી, ઉપાસનાનું ફળ હૃદયની શુદ્ધિ છે. અને શુદ્ધ હૃદયમાં સૂક્ષ્મ પદાર્થને સાક્ષાત્ જોવાનું સામર્થ્ય હોય છે, હૃદયની શુદ્ધિ દ્વારા સાધક સપરિવાર પ્રકૃતિનું સાક્ષાત્ દર્શન કરી શકે છે. જો દર્શનને પરિણામે તે પ્રકૃતિનો સંગ ત્યાગી શકે છે. પ્રકૃતિનો સંગ ત્યાગી તે હૃદયસ્થ પ્રત્યગાત્માને જોઈ શકે છે. કેમકે પ્રકૃતિ દરતાં પણ પ્રત્યગાત્મા વધારે સૂક્ષ્મ છે. ખારીક છે. આમ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યગાત્માનો સાક્ષાત્કાર જોને યાગ છે તે પ્રકૃતિ અને પ્રત્યગાત્માના પણ આત્મારૂપ, સૌહૃદ્ધ્યાવધિ પરમાત્માને જોવાનો અધિકારી યાગ છે. જીવનનું પરમશ્રેય પરમાત્માના સાક્ષાત્કારમાં છે. આથી હવેની અજ્ઞાનન્દવલ્લીમાં પરમપિતા પરમાત્માનાં સાક્ષાત્ દર્શન અને તેના-તે દર્શનના-ફલનું ગુરુ વિધાન કરશે. આ રમણીય અને પરમ કલ્યાણી ઉપદેશને સ્વાન્તરસ્તોષ માટે અને સ્વદિન માટે વિટન કરવાને તૈયાર એવા અમોને પરમપિતા પરમાત્માનો પ્રસાદ હો. ગુરુદેવની કૃપા હો! તમામ સંતોનો અને આચાર્યોનો અનુગ્રહ હો!

ॐ ब्रह्मविद् आप्नोति परम् । तद् एषा अभ्युक्ता-सत्यं ज्ञानं
अनन्तं ब्रह्म, यो वेद निहितं गुहायां, परमे व्योमन् । सः अश्नुते
सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता' इति ।

ૐ = હે પરમાત્મા મહાવિદ્ = અજ્ઞાને જાણનારો પર = તે સૌથી પર
અજ્ઞાને આપ્નોતિ = પ્રાપ્ત યાગ છે. તદ્ = એમાં-આ બાબતમાં એવા = આ ઋચા-
મન્ત્ર, અભ્યુક્તા = કહેવાઈ છે-પ્રવાણ તરીકે ઉચ્ચારવામાં આવી છે. મહા =
અજ્ઞ, સત્ય = સત્ય = સદા એકરસ, જ્ઞાન = જ્ઞાનચિત્-એવન તથા અનન્ત =
અન્તર્થી રહિત છે તથા ગુહાયાં = હૃદયસુધામાં પરમે = સૌથી શ્રેષ્ઠ વ્યોમન્ = આકાશ
હૃદયપાડોશમાં નિહિત = સ્થિત છે તેને વઃ = જે વેદ = જાણ છે. સઃ = તે વિપશ્ચિતા =
તે સૌને જોનારા મહાજ્ઞાન = અજ્ઞની સદ્ = સાચે સર્વાન્ = તમામ કામાન્ = કાળનાઓને
અશ્નતે = પ્રાપ્ત યાગ છે-અજ્ઞને પ્રાપ્ત સર્વકાળનાઓથી રહિત યાગ છે. ઇતિ = અસ.

જ્ઞાને જાણનારો પરમજ્ઞાને પ્રાપ્ત યાગ છે. તેમાં આ તરીકે
ટાંકવાનાં આવી છે. બ્રહ્મ સત્યનાં નામ છે. જે. વધ. સૌથી
શ્રેષ્ઠ ઉચ્ચાકાશમાં સ્થિત છે. તેને સર્વ કાળનાઓને તમામ
કામનાઓને પ્રાપ્ત યાગ છે. અસ.

સમસ્ત બ્રહ્માનન્દવસ્તીનો વિષય એક સૂત્રમાં બતાવી દેતાં ભગવતી શ્રુતિ કહે છે—ઐ વ્રહ્મવિદ્ આત્મોત્તિ પરમ્ । આ સમગ્ર વસ્તીનો સૂત્રભૂત અર્થ છે. ઉત્તર અન્ય આજ વાક્યનું વ્યાખ્યાન છે. આ સૂત્રનો અર્થ થાય છે “હે પરમાત્મના બ્રહ્મને જાણનારો ‘પર’ને પામે છે.” અર્થાત્ શ્રુતિ સદ્બ્રહ્માત્માં જ પરમાત્માને નામે આ પ્રતિજ્ઞા કરે છે. આ આપું સૂત્ર વાક્ય અનેક અર્થથી ભરપૂર છે. “બ્રહ્મને જાણનારો” આટલામાં બ્રહ્મ કોઇ વસ્તુ છે—એટલું સૂચવે છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ જાણવા જેવી ચીજ છે. તો એમાંથી જ વિચાર કરતાં પ્રશ્ન થાય છે કે બ્રહ્મ શું છે? કેવું છે? ક્યાં છે? એ કેમ જાણવા જેવું છે? એને જાણવાથી શું ફળ? ન જાણવાથી શું ખમડી ભય? એ કેવી રીતે જાણાય? કોનાથી એ જાણાય? વગેરે તમામ પ્રશ્નોનો વિચાર અહીં ગર્ભિત છે. અર્થાત્ અશેષપણે બ્રહ્મભીમાંસા અહીં સૂચિત છે. શ્રુતિ તો ફક્ત એટલું જ કહે છે કે “બ્રહ્મજ્ઞાનથી પરમને પ્રાપ્ત કરે છે.” અર્થાત્ આટલા સૂત્ર વાક્યમાં બ્રહ્મ-બ્રહ્મનું લક્ષણ-બ્રહ્મની શક્તિઓ-બ્રહ્મનું ખાસ નિવાસ ધામ—એના જ્ઞાનની પરમ હિતકારિતા—એના જ્ઞાનમાં રહેલી પરમશ્રેયોવાપ્તિ, તેના અજ્ઞાનમાં જન્મમરણ રૂપ સંસારની સતતતા, એને જાણવાના ઉપાયોનું ચિન્તન અને પ્રયોગ, તથા એને જાણવાને માટે અધિકારી, વગેરેનો વિચાર છૂપાયેલો છે. શ્રુતિ માતા સ્વયં બ્રહ્મસત્તા—તે સદ્બ્રહ્મનું લક્ષણ, તેની અનન્તવિભવા શક્તિ, તેનું નિવાસસ્થાન—બ્રહ્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા, તેના દ્વારા થતી શ્રેયઃ પ્રાપ્તિ, તેની પ્રાપ્તિના અભાવમાં રહેલી અનન્ત દુઃખમયતા, બ્રહ્મજ્ઞાનના ઉપાયો અને અધિકારીનો સાક્ષાત્ અને સૂચક ઉલ્લેખ કરશે.

‘બ્રહ્મને જાણનારો, એટલા શબ્દમાં જ ‘બ્રહ્મ છે’ એટલું સૂચિત થયું છે. કેમકે જે વસ્તુ નથી તેનું કદી જ્ઞાન થતું નથી. જે હોય છે તેનું જ જ્ઞાન થાય છે, બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. આથી બ્રહ્મ નામની કોઇક વસ્તુ—ભાવાત્મક ચીજ છે એમ સૂચિત કરી દીધું છે. એ બ્રહ્મ નામની વસ્તુને જાણનારો ‘પર’ને પ્રાપ્ત કરે છે. એ ફલ શ્રુતિ છે. અર્થાત્ બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફલ “પર પ્રાપ્તિ” છે. પર એટલે સૌથી ઊંચું. ફલદષ્ટિએ સૌથી ઊંચા પરમાત્મા જ છે. કેમકે પરમાત્મા સિવાયના જેટલા પદાર્થો જાણીએ તે બધાનું ફલ આબ્રહ્મસ્તમ્યાન્ત યોનિ જ છે અને બધાં સુધી જન્મમરણનો ફેરો રહે ત્યાં સુધી ગમે તેટલી ઉચ્ચ યોનિ પણ વિચાર અને વિવેકને તો

દૂમવે જ. આથી અહીં 'પરપ્રાપ્તિ' એટલે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ. અર્થાત્ પરમાત્માને જાણનાર પરમાત્માને જ પામે છે અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં સમસ્ત શ્રેયની અવધિ છે. એ વાતનો આગળ વધુ સ્પષ્ટ ઉકેલ આવશે.

પણ "બ્રહ્મ છે" એટલું કહી દેવાથી પ્રામાણિક એટલે કે પ્રમાણ-પૂર્વક વિચાર કરનારને સંતોષ વળતો નથી. અર્થાત્ વિચારમાત્રથી અર્થની સિદ્ધિ નથી. આથી પરમાત્મા છે એની સાબિતી આપવી જોઈએ. પરમાત્માના વિષયમાં સૌ સાબિતીઓમાં-એટલે કે તમામ પ્રમાણોમાં શ્રૌતપ્રમાણ એટલે કે વેદનું વચન સૌથી મુખ્ય છે. આથી ઋષિ કહે છે: તત્ एषा मन्वुक्ता-અર્થાત્ તે પરમાત્માના વિષયમાં આ ઋચા મન્ત્ર કહેવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ બ્રહ્મના વિષયમાં નીચેનો મન્ત્ર પ્રમાણભૂત છે !

કયો મન્ત્ર ?-તો કહે છે-સત્ય જ્ઞાનં અનન્તં વ્રદ્યં-તે બ્રહ્મ બૃહત્ સત્તા-પરમાત્મા-સત્ય, જ્ઞાન અને અનંત સ્વરૂપ છે ! બ્રહ્મ શબ્દ વૃદ્ વૃદ્વૌ એ ધાતુ ઉપરથી નીપજે છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ શબ્દ નિરતિશય વ્યાપક સત્તાનો વાચક છે ! એ સત્તા સ્વરૂપ પરમાત્માનું લક્ષણ આપતાં ઋષિ કહે છે કે તે પરમાત્મા સત્ય છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. અનંત છે ! સત્ય એટલે સદા હોનારા. સદા એકરસ. કદી પણ ન પરિણામ પામનારા. અર્થાત્ સદા સ્વરૂપે હોવું એ પરમાત્માનું લક્ષણ છે. દુનિયાના તમામ પદાર્થો સદા હોનારા નથી હોતા. આથી તે બધા અસત્ય છે. પણ પરમાત્મા સદા હોનારા. હોધને-ત્રિકાલાબા-ધિત તેનું સત્ત્વ હોધને સત્ય છે ! અહીં શંકા ઉઠે કે પ્રકૃતિ પણ પરિણામી નિત્ય છે. એટલે કે પ્રતિપળ પરિણામ પામતી હોવા છતાં નિત્ય છે ! જવાબ એ છે કે પ્રકૃતિ યદ્યપિ પરિણામી નિત્ય છે, પણ કૂટસ્થ. નિત્ય નથી. પરમાત્મા કૂટસ્થ નિત્ય છે. એટલે કે સ્વરૂપે અપરિણામી અને છતાં નિત્ય છે અને આથી જ પ્રકૃતિથી તે ભિન્ન છે ! પ્રકૃતિ જડ છે. અને જડ પ્રકૃતિથી, પરમાત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ હોધને, ભિન્ન છે ! અર્થાત્ કૂટસ્થ નિત્ય પરમાત્મા સદ્ હોધને, પરિણામી નિત્ય જડ પ્રકૃતિથી, જ્ઞાન સ્વરૂપ હોધને સન્નિવૃદ્ધ સ્વરૂપ છે ! જ્યાં કૂટસ્થ સત્તા હોય અને જ્ઞાન સ્વરૂપતા હોય ત્યાં આનન્દ હોય છે જ કેમકે શુદ્ધ જ્ઞાનમાં આનન્દરૂપતા જ હોય છે. અર્થાત્ પરમાત્મા સન્નિવૃદ્ધાનન્દધન છે એટલું 'સત્યં જ્ઞાનં' એ બેમાં સૂચવે છે. વળી પરમાત્મા અનંત છે. આનંત્ય ત્રણ પ્રકારનાં છે. વસ્તુમાત્ર દેશ, કાળ અને વસ્તુથી પરસ્પર મર્યાદિત છે. આ મર્યાદાકરણ પરમાત્માને સ્પર્શનું

નથી. અર્થાત્ પરમાત્મા સ્વયં દેશ, કાળ અને વસ્તુથી અપરિચ્છિન્ન છે. અને આથી જ તે દેશ કાળ- અને વસ્તુથી પરિચ્છિન્ન સમસ્ત જગતનું સર્વથા કારણ છે ! કેમકે પરિચ્છિન્ન અપરિચ્છિન્નનું કદી કારણ સંભવી ન શકે. પણ અપરિચ્છિન્ન જ પરિચ્છિન્નનું કારણ થાય છે. અર્થાત્ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સ્વરૂપે સચ્ચિદાનંદધન છે અને તે સમસ્ત જગતનું કારણ છે, સર્વથા કારણ છે એ અહીં સિદ્ધ થાય છે ! પ્રત્યગાત્મા પણ પરમાત્મા જ મૂળમાં છે એ બ્રહ્મવાનું નથી ! પ્રત્યગાત્મા સ્વરૂપે પરમાત્મા હોવાથી જ બ્રહ્મજ્ઞાનીને ‘પર પ્રાપ્તિ’=બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ યશ્ચ શકે, કેમકે જે સ્વરૂપે મૂળમાં જેવો નથી તેવો સામ પ્રપત્તને પણ કદી ન થઈ શકે. ફક્ત બ્રહ્મજ્ઞાનથી થાય છે એટલું કે પહેલાં જે બ્રહ્મ=જે મૂળ સ્વરૂપ તેને અજ્ઞાનને લધને અપ્રાપ્ત જેવું હતું તે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત જેવું થાય છે, બાકી બ્રહ્મજ્ઞાનથી જાતમાં કંઈ સરવાળો કે બાદબાકી થતી નથી ! અર્થાત્ અહીં જે ‘પરપ્રાપ્તિ’ રૂપી ફળ છે તે ફળ તો હતું જ પણ તેની સમજ ન હતી. તે હવે-જ્ઞાનથી આવી, એટલે જાણે ‘પરપ્રાપ્તિ’ યદ્યહોય એમ વ્યવહારમાં કહેવાય છે. આમ, જે પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ હોય જ. તે અનંત જ્ઞાનક્રિયા શક્તિથી પરિપૂર્ણ હોય જ. અર્થાત્ સમસ્ત બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય એ પરમાત્માનો નિત્યોદિત મહિમા છે. એનું નિત્યૈશ્વર્ય છે ! આવો નિત્ય, શુદ્ધ, છુદ્ધ, મુક્ત, સચ્ચિદાનંદ મૂર્તિ, જગજ્જન્માદિતું એક કારણ-પ્રાપ્તવ્ય હોય જ કેમકે ખીજું હોષ શકતું નથી. આથી એવો પરમાત્મા પ્રાપ્તવ્ય છે. એ પરમાત્માને ક્યાં પ્રાપ્ત કરવો ? તો શ્રુતિ કહે છે: યો વેદ નિહિતં શુદ્ધયાં-પરમે વ્યોમનુ=આવા પરમાત્માને જે શુદ્ધામાં=પરમ વ્યોમમાં નિહિત જાણે છે-અર્થાત્ ઉપશુકત પરમાત્મા શુદ્ધમાં ભરાધને ખેઠેલા છે. એ શુદ્ધ તે હૃદયની શુદ્ધ. એ શુદ્ધને જ ‘પરમ વ્યોમ’ તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવી છે. ભૌતિક વ્યોમમાં જેમ ચરાચર જગતનો જીવનઘાતા-સ્વયંપ્રકાશ સૂર્ય રહે છે તેમ પૈર્લાં હૃદયરૂપ આધ્યાત્મિક આકાશમાં સચરાચર જગતનો એક પ્રાણ સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મા રહે છે. જે જ્યાં રહે ત્યાં જવાથી તેનાં દર્શન થાય. અર્થાત્ પરમાત્મા હૃદયમાં રહેતા હોવાથી હૃદયમાં જવાય તો તે દેખાય. હૃદયમાં ત્યારે જ ઉતરાય ત્યારે હૃદય શુદ્ધ અને યોગમય હોય. અર્થાત્ હૃદયમાં ઉતરવાને માટે એક જ સાંકડો પણ નિર્જોખમી માર્ગ છે-અને તે શુદ્ધિનો. અને શુદ્ધિ માટે યોગ એ એક જ ઉપાય છે ! અર્થાત્ હૃદયમંદિરમાં રહેલ સ્વરૂપજૂત પરમાત્માનાં દર્શન માટે અહીં સગોપાંગ યોગ-પરમપ્રેમરૂપા ભક્તિ જ સાધન છે એમ સૂચવે છે ! આમ જે

તે આ આત્મામાંથી નિશ્ચય આકાશ ઉપજ્યું. આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી પાણી, પાણીમાંથી પૃથિવી, પૃથિવીમાંથી આપધીએ, આપધીએમાંથી અન્ન, અન્નમાંથી વીર્ય અને વીર્યમાંથી પુરુષ ઉપજે છે.

બ્રહ્મવૈતા પરને પામે છે એ સૂત્રાત્મક વાક્યમાંથી ફળતું દર્શન ઉપર જોયું. અર્થાત્ સચ્ચિદાનંદ, જગજ્જન્માદિના કારણુ. આત્મ સ્વરૂપ પરમાત્માનું યોગમયતાથી હૃદયમંદિરમાં દર્શન કરનાર બ્રહ્મનો સમાનધર્મી પુરુષ, બ્રહ્મમય થાય છે એમ અધિએ બતાવ્યું. બ્રહ્મમયતાથી મોક્ષ જીવું નથી. અર્થાત્ જીવતું જે મૂળ માત્ર-મૂલસ્વરૂપ હતું તે તેને સમન્વય જતાં તે સ્વરૂપાવરિયત થાય છે. આમ સંસારાસક્ત જીવને શિવ થવા માટે જે જે ઉપાય, જે જે સાધનો વગેરે જોઈએ એ તમામનો આટલામાં ઉલ્લેખ આવી ગય છે. અર્થાત્ પરમાત્માને લગતી અરોપમીમાંસા અહીં સૂચિત છે. આ પરમ બ્યોમ-નિવાસી પરમાત્મા કોઈ કહે એટલે તરત સામાન્ય પુરૂષને પ્રત્યક્ષ થઈ જતા નથી. કેમકે એ અતિ સૂક્ષ્મ વિષય છે. મન્દદર્શી પુરૂષને બૃહદાકાશમાં રહેલો ખીજનો રંખામાત્રાકૃતિવાળો ચન્દ્ર જેમ તરત નજરે પડતો નથી તેમ અધ્યાત્મ માર્ગમાં મન્દદર્શી પુરૂષને પરમ બૃહત્ હૃદ્યાકાશમાં રહેલો સત્તામાત્ર આકારવાળો પરમાત્મા પણ સહસા પ્રત્યક્ષ થતો નથી. મન્દદર્શીને કોઈ સૂક્ષ્મદર્શી જેમ ક્રમશઃ ચન્દ્રદર્શન કરાવે તેમ મન્દાધિકારી પુરૂષને સૂક્ષ્મદર્શી શ્રુતિમાતા હવે ક્રમશઃ પૂર્વપ્રતિપાદિત પરમાત્માનું સ્વરૂપે દર્શન કરાવે છે. મનુષ્ય સ્વભાવે સ્થૂલદર્શી છે. તે સ્થૂલ ઉપરથી સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ પદાર્થોના દષ્ટા થઈ શકે છે. આથી હવે પેલાં પરમ બ્યોમ-હૃદયગુહામાં-અતિ સૂક્ષ્મ પ્રદેશમાં લઈ જવા માટે લગતી શ્રુતિમાતા પાંચ અન્નમયાદિ કોશનું નિરૂપણ કરે છે. “એક દર, ખીજે દર અને ત્રીજા દરમાં દામોદર” એમ આપણી કહેવત છે. આ કહેવત મુજબ પરમાત્મા=દામોદર તો પેલા પાંચ કોશની પણ છેક અંદર અવસ્થિત છે. એ પાંચે કોશને વિવેક દ્વારા અને વૈરાગ્ય દ્વારા જે વટાવી ગય તે પરમબ્યોમમાં. પ્રતિષ્ઠિત પરમ પુરૂષનાં તે પરમપુરૂષની કૃપાથી જ દર્શન કરી શકે છે. એ પાંચે કોશમાં પણ સ્થૂલતમ અન્નમય કોશ છે. એ સ્થૂલતમ=પ્રત્યક્ષ અન્નમય કોશનું વર્ણન આપવાની જૂમિકા રચતાં, મનુષ્યદેહની. ઉત્પત્તિના ક્રમ બતાવતાં શ્રુતિમાતા કહે છે કે તે=પેલા પ્રસિદ્ધ પરમપુરૂષ પરમાત્મા, કે જે આ=પ્રત્યગાત્મા સ્વરૂપ છે, તે પરમાત્મામાંથી આકાશ ઉપજે છે. એ આકાશમાંથી ક્રમશઃ પુરુષ દેહ પર્યંતની ઉત્પત્તિ થાય છે અર્થાત્ અહીં સ્થૂલ જૂતોનો જ શ્રુતિ ઉલ્લેખ કરે છે. પણ તેટલો જ

હૃદયમંદિરમાં ઉતરીને, હૃદયવેદી ઉપર નિત્ય વિરાજમાન, પરિપૂર્ણ સચ્ચિદાનન્દધન મૂર્તિ પરમાત્માને જાણે છે-જુવે છે તેને પેલી “પરપ્રાપ્તિ” મળે છે. એ પરપ્રાપ્તિનું જ આખ્યાન કરતાં કહે છે કે, સઃ અનુત્તે સર્વાન્ કામાન્ સહ વ્રદ્યન્તા વિપશ્ચિતાન્તેવેા પુરુષ વિપશ્ચિત્ બ્રહ્મની સાથે તમામ પદાર્થોને ભોગવે છે ! વિપશ્ચિત્ શબ્દનો અર્થ સર્વગ્ર થાય છે ! અર્થાત્ તેવો બ્રહ્મજ્ઞાની જીવનમાં જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી બ્રહ્મની સાથે તમામ કામોને ભોગવે છે. બ્રહ્મ સર્વગ્ર છે. પેલો બ્રહ્મજ્ઞાની પણ હવે સર્વગ્ર છે અને જ્યાં સર્વગ્રતા હોય ત્યાં પદાર્થોની ઉપભોગ લોહુપતા નથી હોતી. પણ પદાર્થોના સ્વભાવ જાણીતો હોવાથી લોહુપતાનો જ અભાવ હોય છે ! આથી જેમ સર્વશ્ચ બ્રહ્મ, પદાર્થ માત્ર તેને પ્રાપ્ત હોવા છતાં, તે તે પદાર્થોમાં નિઃસંગ રહે, બ્રમથી પણ લિપ્ત ન થાય તેમ, પેલો બ્રહ્મજ્ઞાની સમસ્ત જગતની રિદ્ધિસિદ્ધિ મળતી હોવા છતાં નિઃસંગપણે વર્તે છે ! તેમાં બ્રમથી પણ લિપ્ત થતો નથી ! કેમકે આત્મા સ્વયં પૂર્ણકામ અને પ્રાપ્તકામ છે. જે કામનાં વિદ્ધ છે તેને માટે તો દુનિયાના તમામ પદાર્થો પણ ઓછા છે. અને જે આત્મકામ છે તેને માટે તેમાં કાંઈ પ્રાપ્તિનું ન હોવાથી તેને બધા પ્રાપ્ત હોવા છતાં પણ તે નકામા છે ! આ પ્રાપ્તકામતાતા અનુભવને લઈને તેવો પુરુષ બ્રહ્મની સાથે બ્રહ્મની રીતે તમામ પદાર્થોને ભોગવે છે એમ કહે છે ! આપણે જેની સાથે બેઠા હોય તેની સાથે તેના જેવું જ વર્તન થાય છે. આ બ્રહ્મજ્ઞાની બ્રહ્મની હરોળમાં બેઠેલો હોઈને બ્રહ્મની માફક જ વર્તે છે ! અર્થાત્ મદ્યપિ તેવા પુરુષને તમામ કામો-પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે પણ તે સ્વભાવે જ સર્વ કામના રહિત થઈ જાય છે. અને અહીં જ પેલી પર પ્રાપ્તિ છે ! બસ. આ છે સંપૂર્ણ જીવનદર્શન.

तस्माद् वा एतस्माद् आत्मनः आकाशः संभूतः, आकाशात् वायुः, वायोः अग्निः अग्नेः आपः, अद्भ्यः पृथिवी, पृथिव्याः ओषधयः, ओषधीभ्यः अन्नं, अन्नात् रेतः रेतसः पुरुषः ।

તસ્માદ્=તે એતસ્માદ્=આ આત્મનઃ=આત્મામાંથી વા=નિશ્ચય આકાશઃ=આકાશ સંભૂતઃ=ઉપજ્યુ. આકાશાત્=આકાશમાંથી વાયુઃ=વાયો, વાયોઃ=વાયુમાંથી અગ્નિઃ=અગ્નિ, અગ્નેઃ=અગ્નિમાંથી આપઃ=પાણી અદ્ભ્યઃ=પાણીમાંથી પૃથિવી=પૃથિવી પૃથિવ્યાઃ=પૃથિવીમાંથી ઓષધયઃ=ઓષધીઓ ઓષધીભ્યઃ=ઓષધીઓમાંથી અન્નં=અન્ન અને અન્નાત્=અન્નમાંથી રેતઃ=રીય રેતસઃ=રીયમાંથી પુરુષઃ=પુરુષ-પુરુષનું સ્થૂળ શરીર ઉત્પન્ન થયું.

તે આ આત્મામાંથી નિશ્ચય આકાશ ઉપન્યુ. આકાશમાંથી વાયુ, વાયુમાંથી અગ્નિ, અગ્નિમાંથી પાણી, પાણીમાંથી પૃથ્વી, પૃથ્વીમાંથી ઓષધીઓ, ઓષધીઓમાંથી અન્ન, અન્નમાંથી વીર્ય અને વીર્યમાંથી પુરુષ ઉપજે છે.

અહાવેતા પરને પામે છે એ સૂત્રાત્મક વાક્યમાંથી ફળતું દર્શન ઉપર જોયું. અર્થાત્ સચ્ચિદાનંદ, જગજ્જનમાદિના કારણ. આત્મ સ્વરૂપ પરમાત્માનું યોગમયતાથી હૃદયમંદિરમાં દર્શન કરનાર અહનો સમાનધર્મી પુરુષ. અહામય થાય છે એમ અપિએ બતાવ્યું. અહામયનાથી મોક્ષ જીવું નથી. અર્થાત્ જીવતું જે મૂળ મામ-મૂલસ્વરૂપ હતું તે તેને સમન્વય જતાં તે સ્વરૂપાવસ્થિત થાય છે. આમ સંસારાસકત જીવને શિવ થવાં માટે જે જે ઉપાય, જે જે સાધનો વગેરે જોઈએ એ તમામનો આટલામાં ઉલ્લેખ આવી ગય છે. અર્થાત્ પરમાત્માને લગતી અરોપમીમાંસા અહીં સૂચિત છે. આ પરમ વ્યોમ-નિવાસી પરમાત્મા કોઈ કહે એટલે તરત સામાન્ય પુરૂષને પ્રત્યક્ષ થઈ જતા નથી. કેમકે એ અતિ સૂક્ષ્મ વિષય છે. મન્દદર્શી પુરૂષને જુહવાકાશમાં રહેલો ખીજનો રેખામાત્રાકૃતિવાળો ચન્દ્ર જેમ તરત નજરે પડતો નથી તેમ અધ્યાત્મ માર્ગમાં મન્દદર્શી પુરૂષને પરમ જુહત્ હવ્યાકાશમાં રહેલો સત્તામાત્ર આકાશવાળો પરમાત્મા પણ સહસા પ્રત્યક્ષ થતો નથી. મન્દદર્શીને કોઈ સૂક્ષ્મદર્શી જેમ ક્રમશઃ ચન્દ્રદર્શન કરાવે તેમ મન્દાધિકારી પુરૂષને સૂક્ષ્મદર્શી શ્રુતિમાતા હવે ક્રમશઃ પૂર્વપ્રતિપાદિત પરમાત્માનું સ્વરૂપે દર્શન કરાવે છે. મનુષ્ય સ્વભાવે સ્થૂણદર્શી છે. તે સ્થૂણ ઉપરથી સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ પદાર્થોના દૃષ્ટા થઈ શકે છે. આથી હવે પેલાં પરમ વ્યોમ-હૃદયગુહામાં-અતિ સૂક્ષ્મ પ્રદેશમાં લઇ જવા માટે ભગવતી શ્રુતિમાતા પાંચ અન્નમયાદિ કોશનું નિરૂપણ કરે છે. “એક દર, ખીજને દર અને ત્રીજા દરમાં દામોદર” એમ આપણી કહેવત છે. આ કહેવત મુજબ પરમાત્મા=દામોદર તો પેલા પાંચ કોશની પણ છેક અંદર અવસ્થિત છે. એ પાંચે કોશને વિવેક દ્વારાં અને વૈરાગ્ય દ્વારાં જે વટાવી ગય તે પરમવ્યોમમાં. પ્રતિષ્ઠિત પરમ પુરૂષનાં તે પરમપુરૂષની કૃપાથી જ દર્શન કરી શકે છે. એ પાંચે કોશમાં પણ સ્થૂલતમ અન્નમય કોશ છે. એ સ્થૂલતમ=પ્રત્યક્ષ અન્નમય કોશનું વર્ણન આપવાની ભૂમિકા રચતાં, મનુષ્યદેહની. ઉત્પત્તિનો ક્રમ બતાવતાં શ્રુતિમાતા કહે છે કે તે=પેલા પ્રસિદ્ધ પરમપુરુષ પરમાત્મા, કે જે આ=પ્રત્યગાત્મા સ્વરૂપ છે, તે પરમાત્મામાંથી આકાશ ઉપજે છે. એ આકાશમાંથી ક્રમશઃ પુરુષ દેહ પર્વન્તની ઉત્પત્તિ થાય છે અર્થાત્ અહીં સ્થૂલ ભૂતોનો જ શ્રુતિ ઉલ્લેખ કરે છે. પણ તેટલો જ

જરૂરી હોયને આખો ઉત્પત્તિક્રમ અહીં આપ્યો નથી. અર્થાત્ પરમપુરુષમાંથી આકાશ જન્મ્યું એટલે કે પરમપુરુષ પરમાત્માની પ્રકૃતિરૂપી જગજગ-મહાત્મા મહામાયા શક્તિ, પરમાત્માના ઇક્ષણમાત્રથી મહદ્-અહંકાર-સક્તિમયૂતો-અંગીઆર ઇન્દ્રિયો અને મહાભૂતો દ્વારા પરિણામ પરંપરા પામી સ્થૂલ પુરુષ દેહરૂપે છતી થાય છે એમ સમજવું.

/ આપણો આ પ્રત્યક્ષ દેહ અન્નમય કોશ છે. કોશ શબ્દનો અર્થ થાય છે તલવારની મ્યાન. મ્યાનમાં જેમ બેધારી ચક્રચકતી તલવાર રહે છે તેમ આ કોશરૂપી મ્યાનમાં જન્મમરણને હેઠવાની તાકાત ધરાવનારી ચમકીલી આત્મારૂપી તલવાર છે. શરીર રાજપુરુષ જેમ તલવારને મ્યાનમાંથી બહાર ખેંચી તેના વડે ધારેલા ખેલ ખેલી શકે છે તેમ શરીર=પ્રકૃતિ-વિન્યાસાંક્ષી પુષ્પશાળી ક્ષત્રિય પુરુષ આ કોશમાંથી આત્મારૂપી અણિયાળી તલવારને બહાર ખેંચી તેના દ્વારા ધારેલા ખેલ ખેલી શકે છે. એટલે 'કોશ' શબ્દ દ્વારા આ આત્મચાન એ ખાંડાના ખેલ છે કાપરના ખેલ નથી એમ શ્રુતિ સ્થિત કરે છે. અનુભવીનો પશુ બોલ છે કે "હરિનો મારગ છે શ્વરનો નહીં કાપરનું કામ જો ને !" આટલું શરૂઆતમાં ફરેક સાધકે સમજી લેવું.

સ વા એવઃ પુરુષઃ અન્નરસમયઃ । તસ્ય इदं एव शिरः । अयं दक्षिणः पक्षः । अयं उत्तरः पक्षः । अयं आत्मा । इदं पुच्छं प्रतिष्ठा । तद् अपि एवः श्लोकः भवति ।

સ=તે એવઃ=આ પુરુષઃ=પુરુષનું સ્થૂલ શરીર વા=નિશ્ચય અન્નરસમય=અન્નના સારનું પનેશું છે. તસ્ય=તેનું, અન્નરસમય પુરુષ-શરીરનું इदं=આ એવ=જ શિર-શિર છે અયં=આ દક્ષિણઃ=જમણો હાય જમણી પક્ષઃ=પક્ષ પાંખ છે. અયં=આ ઉત્તરઃ=ડાબો હાય ડાબી પક્ષઃ=પક્ષ-પાંખ છે. અયં=આ ધડ શરીરનો મધ્યભાગ તેનું આત્મા=ધડ છે. इदं=આ નાભિની નીચેનું અંગ પુच्छं=પૂછું છે જે પ્રતિષ્ઠા=સહારો અવલંબ છે. તદ્=તેમાં અપિ=નિશ્ચય એવઃ=આ શ્લોકઃ=શ્લોક-શ્લોકનો સમુદાય પ્રમાણરૂપ ભવતિ=છે.

તે આ પુરુષનું સ્થૂલ શરીર નિશ્ચય અન્નરસમય છે. તેનું આ માથું એ જ માથું છે. આ જમણો હાય એની જમણી પાંખ છે. આ ડાબો હાય ડાબી પાંખ છે. આ ધડ તેનું ધડ છે. આ નાભિની નીચેનો ભાગ તેનું પૂછું છે કે જે પ્રતિષ્ઠા છે-સહારારૂપ છે. એ બાબતમાં નિશ્ચય આ શ્લોકસમુદાય પ્રમાણરૂપ છે.

હવે આ અન-સમય કાશમાં ખૂંચી બેઠેલા પુરુષનું-આત્માનું પક્ષીનાં રૂપક દ્વારા વર્ણન કરતાં કહે છે કે તે આ પુરુષ એટલે કે પુરુષનું સ્થૂલ શરીર અનરસમય છે. અનરસમય એટલે કે અનના, સારનું બનેલું છે. સવાર સાંજ ખાધેલા અનના પરિણામ રૂપ ધાતુઓથી ભરપૂર છે. આ સ્થૂલ પ્રત્યક્ષ ભોગાયતન શરીરરૂપી માળામાં આત્મારૂપી પક્ષી ભરાઈને બેઠું છે. આત્માને અહીં પક્ષી તરીકે કહ્યો છે. પક્ષીની બે પાંખ હોય છે. આત્માને પણ બે પાંખ છે. એક જ્ઞાનની અને બીજી ક્રિયાની. બે પાંખ વડે જેમ પક્ષી સર્વત્ર સંચરી શકે છે તેમ જ આત્માની જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિ રૂપ બે પાંખો સાબૂત તેનું સ્વેચ્છાએ સર્વત્ર અકુતોભવ ઉડુપન સંભવી શકે છે. દેહમાંથી-દેહના પ્રદેશમાંથી માંડીને પરમપુરુષ પરમાત્માના પ્રદેશ રૂપી સ્વધામ સુધી જવાની એનામાં તાકાત છે-જો એ ધારે તો-એમ અહીં આ રૂપક દ્વારા સૂચન છે. તો જેમ પક્ષીને માથું હોય છે-જમણી અને ડાબી પાંખ હોય છે. વચનું ધડ હોય છે અને ધડની નીચે ધડના સહારા રૂપ પૂછડું હોય છે-તો આ અનરસમય પુરુષરૂપી પક્ષીનું મસ્તક આદિ કયું? કેમકે તે બતાવે તો જ રૂપક પૂર્ણ થાય ! આથી કહે છે કે આ અનરસમય પુરુષપક્ષીનું આ જે પ્રત્યક્ષ માથું છે-તે જ માથું છે. આ જમણો હાથ એની જમણી. અને ડાબો હાથ ડાબી પાંખ છે. આ ધડ તેનું ધડ છે. અને ધડની નીચેનો ભાગ તેનું પૂછડું જેવું પૂછડું-સહારારૂપ છે. આમ અનરસમય પુરુષ પૂર્ણપણે પક્ષી જેવો છે.

અર્થાત્ ઉપર અનરસમય આત્માનું વર્ણન છે. એટલે કે અનમય કાશનાં રહેલા આત્માનું વર્ણન છે. અર્થાત્ જે જીવ જીવનભર દેહમાં ગોઠાઈ રહે છે તેવા દેહમાત્રમાં જ આત્મબુદ્ધિવાળા જીવનું વર્ણન છે. અર્થાત્ જેની દષ્ટિ જીવનભર, દેહ અને તે દેહ દ્વારા મળતા દુઃખગર્ભ સુખાસાસોમાં જકડાયે રહેલી છે-દેહ જ જીવનમાં સર્વસ્વ છે-તેનું સાલન પાલન જ જીવનમાં કર્તવ્ય છે-એમ દષ્ટિરોધને લીધે માની બેસીને, જે જીવ આખી જીંદગી દેહના જ સુખમાં મસ્ત રહે છે તેનું વર્ણન છે. અર્થાત્ દેહમાં આસક્ત જીવ દેહાભિમાની હોઈને દેહની અવરજવર રૂપ સંસારમાં જ પુનઃ પુનઃ આવે છે એવો અહીં ખ્યાન છે ! અને આથી જ દેહ અને આત્માનો વિવેક કરી બાહ્યનાર પુરુષ સિંહને માટે “દેહ જ આત્મા છે”-એ મહા વિનંદિને નોતરનાર, ગ્રાણીમાત્રને મરણપર્યંત પજવનાર, વિચાર દષ્ટિએ મંદા ખ્યાલથી પર થવાનો આદેશ છે. આત્મારૂપી પક્ષી બાહ્ય કે તેણે દેહના

ક્ષેત્રમાંથી ઉડી જવાનું છે. કેમકે તે તેનું અસહી નિવાસધામ નથી. કાઈ કાઢી મૂકે તેના કરતાં સ્વામાની તેા પારકા ઘરમાંથી જાતે જ નીકળી જાય. આ દુઃખમાત્રના મૂળભૂત દેહાત્મ ખ્યાલથી પર થવા માટે પુરૂષે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એવો અહીં ગૂઢ આશય છે.

આમ વિવેક સૂચન કરી આ પુરૂષ અનરસમય છે એ બાબતમાં પ્રમાણુ ટાંકતાં અને પ્રસજોપાત્ત અન્ન શબ્દની અતિયોગ્ય વ્યુત્પત્તિ શીખવતાં શ્રુતિ કહે છે કે એ બાબતમાં આ મ્હોડો પ્રમાણુભૂત છે.

• ॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

અન્નાત્ વૈ પ્રજાઃ પ્રજાયન્તે, યાઃ કાશ્ચ પૃથિવીં ધ્રિતાઃ । અથો અન્નેન એવ જીવન્તિ । અથ એનત્ અધિ યન્તિ અન્તતઃ । અન્નં હિ ભૂતાનાં જ્યેષ્ઠમ્ । તસ્માત્ સર્વૌપધમ્ ઉચ્યતે । સર્વં વૈ તે અન્નં આપ્નુવન્તિ ચે અન્નં વ્રહ્મ ઉપાસતે । અન્નં હિ ભૂતાનાં જ્યેષ્ઠમ્, તસ્માત્ સર્વૌપધમુચ્યતે । અન્નાદ્ ભૂતાનિ જાયન્તે, જાતાનિ અન્નેન વર્ધન્તે । અદ્યતે અસ્તિ ચ ભૂતાનિ, તસ્માત્ અન્નં તત્ ઉચ્યતે इति ।

અન્નાત્=અન્નમાંથી વૈ=નિઃસંદેહ સર્વ પ્રજાઃ=પ્રજાઓ પ્રજાયન્તે:=ઉપજે છે યાઃ=જે કાઃ=કોઈ ચ=પણુ પૃથિવીં=પૃથિવી ને ધ્રિતાઃ=આધારે છે. અથ=હવે અન્નેન=અન્નથી એવ=જ જીવન્તિ=જીવે છે. અથ=અને અન્તતઃ=અંતે એનત્=એ અન્નમાં જ અધિયન્તિ=ધીન થાય છે. હિ=નિઃસંદેહ અન્નં=અન્ન ભૂતાનાં=તમામ પ્રાણીઓમાં જ્યેષ્ઠં=વડિલ છે-મોટું છે-તમામ પ્રાણીઓનું ઉત્પત્તિ અને પ્રસવનું સ્થાન છે. તસ્માત્=તેથી સર્વૌપધં=સર્વૌપધ-ઔપધિઓની પણ ઔપધિ ઉચ્યતે=કહેવાય છે. તે=તે મનુષ્યો વૈ=નિશ્ચય સર્વ=દરેક પ્રકારના અન્નં=અન્નને આપ્નુવન્તિ=પ્રાપ્ત કરે છે ચે=જેઓ આ સૌ પ્રાણીઓમાં વ્રહ્મ=મહાન અન્નં=અન્નને ઉપાસતે=ઉપાસે છે-અન્નના તરવને સમજે છે. હિ=જે

કારણે અન્ન=અન્ન મૂતાનાં=સૌ પ્રાણીઓમાં જ્યેષ્ઠ=મહાન છે તસ્માત્=તેથી સર્વોપધ=સર્વોપધ ઉચ્ચતે=કહેવાય છે. અન્નાત્=અન્નમાંથી મૂતાનિ=તમામ પ્રાણીઓ જાયન્તે=જન્મે છે જાતાનિ=જન્મેલાં તે પ્રાણીઓ અન્નેન=અન્નથી વર્ધન્તે=મોટાં થાય છે તત્=તે અન્ન કેમકે પ્રાણીઓથી અવતે=ખવાય છે ચ=અને અન્નમાં સૌ મૂતાનિ=પ્રાણીઓને અત્તિ=ખાઈ જાય છે તસ્માત્=તેથી તત્=તેને અન્ન=અન્ન ઉચ્ચતે=કહેવામાં આવે છે. इति=તસ.

જે કોઈ પ્રાણ પૃથ્વીને આધારે છે તે તમામ પ્રાણો નિઃસન્દેહ અન્નમાંથી ઉપજે છે. ત્યાર બાદ અન્નથી જ જીવે છે. અને છેવટે એ અન્નમાં જ લીન થાય છે. નિઃસન્દેહ અન્ન તમામ પ્રાણીઓમાં જ્યેષ્ઠ છે. તેથી તે સર્વોપધ કહેવાય છે. જેઓ આ સૌ પ્રાણીઓમાં જ્યેષ્ઠ અન્ને-અન્નના તત્વને સમજે છે તેઓ નિશ્ચય સર્વ પ્રકારના અન્નેને પ્રાપ્ત કરે છે. સૌ પ્રાણીઓમાં મહાન હોઈને અન્ન સર્વોપધ કહેવાય છે. અન્નમાંથી તમામ પ્રાણીઓ જન્મે છે. જન્મેલાં અન્નથી વધે છે. તે અન્ન પ્રાણીઓથી ખવાતું હોઈને અને અંતે સૌ પ્રાણીઓને તે ખાઈ જતું હોઈને અન્ન કહેવાય છે. ખસ.

પ્રમાણુભૂત શ્લોકોનો નીચેા અર્થ આ છે. પૃથ્વી ઉપર વસતાં તમામ પ્રાણીઓ અન્નમાંથી ઉપજે છે. અન્નથી જ જીવે છે અને અન્નમાં જ લીન થાય છે. આમ અન્ન એ પ્રત્યક્ષ જીવનમાં અતિ મહત્વનું હોઈને સૌના આધારરૂપ હોઈને સૌમાં જ્યેષ્ઠ છે. તેને સર્વોપધ કહેવામાં આવે છે! જેઓ અન્નનું આ મહત્વ સમજે છે તેઓ જીવનમાં અન્નની કિંમત આંકી શકે છે અને તેનો પૂરો વિવેકી ઉપયોગ કરી શકે છે. પ્રાણીમાત્ર જેને પહેલાં ખાય છે પશુ અતિ પ્રાણીમાત્ર જેનાથી ખવાઈ જાય છે તે અન્ન છે! અને આનાથી વધુ સાચી વસ્તુ કઈ છે? અર્થાત્ અન્નરસમય કાશમાં મહાલતો ખેજાન જીવ ખાવું-પીવું અને મોજ કરવી-આ સિવાય આગળ વધી શકતો નથી! અને છેવટે તે અન્નભોગી અન્નનો ભોગ થઈ પડે છે! આ ભોગલાલસા એ સ્વર્ગે આપકામ આત્મા માટે એક કશું ખીના છે! આટલો અહીં ધ્વનિ છે.

तस्मात् वा एतस्मात् अन्नरसमयात् अन्यः अन्तरः आत्मा प्राणमयः । तेन एषः पूर्णः । स वा एषः पुरुषविधः एव । तस्य पुरुषविधतां अनु अयं पुरुषविधः । तस्य प्राणः एव शिरः । व्यानः दक्षिणः पक्षः, अपानः उत्तरः पक्षः, आकाशः आत्मा, पृथिवी पुच्छं प्रतिष्ठा । तद् अपि एषः श्लोकः भवति ।

તસ્માત્=તે એતસ્માત્=આ અન્નરસમયાત્=અન્નરસમય-સ્થૂલ શરીરથી
 વા=નિશ્ચય અન્યઃ=ભિન્ન અન્તરઃ=અંદર પ્રાણમયઃ=પ્રાણુમય-પ્રાણુરૂપ આત્મા=
 આત્મા છે. તેનું=તે પ્રાણુમયથી એપઃ=આ અન્નરસમય પૂર્ણઃ=પૂર્ણ ભરપૂર છે.
 સ=તે એપઃ=આ નિઃસદેહ પુરુષવિદ્યઃ=પુરુષાકાર એવ=જ છે. તસ્ય=તે અન્ન-
 રસમયની પુરુષવિદ્યતાં=પુરુષાકારતાના અનુ=જેવો અર્થ=આ પ્રાણુમય પુરુષવિદ્યઃ=
 પુરુષાકાર છે. પ્રાણઃ=પ્રાણુ એવ=નિશ્ચય તસ્ય=તે પ્રાણુમયનું શિરઃ=શિર છે.
 વ્યાનઃ=વ્યાન દક્ષિણઃ=જમણી પક્ષઃ=પાંખ છે. અપાન=અપાન ઉત્તરઃ=ડાબી
 પક્ષઃ=પાંખ છે. આકાશઃ=આકાશ આત્મા=ધડ અને પૃથિવી=પૃથિવી પુરુષ્મ્=પૂછડું
 પ્રતિષ્ઠા=અવલંબ છે. તદ્=તે પ્રાણુમયતા વિષયમાં અપિ=પણુ એપઃ=આ
 શ્લોકઃ=પ્રમાણુભૂત શ્લોક સમુદાય મવતિ=છે.

તે આ અન્નરસમય સ્થૂલ શરીરથી નિશ્ચય ભિન્ન, અંદર પ્રાણુમય આત્મા
 છે. તે પ્રાણુમયથી આ અન્નરસમય આત્મા ભરપૂર છે. અને તે આ પ્રાણુમય આત્મા
 નિઃસદેહ પુરુષાકાર જ છે. તે અન્નરસમયની પુરુષાકારતાના જેવો આ પ્રાણુમય
 પુરુષાકાર છે. પ્રાણુ તેનું નિશ્ચય શિર છે. વ્યાન જમણી પાંખ, અને અપાન ડાબી પાંખ
 છે. આકાશ ધડ છે અને પૃથિવી પૂછડું-અવલંબ છે. તેમાં પણ આ શ્લોક છે.

દેહમાં તાદાત્મ્ય સાધી બેઠેલા અન્નમય પુરુષનું વર્ણન કપુરું પણ
 દેહમાં પ્રાણો રહેલા છે. પ્રાણો ઇન્દ્રિયોના અવલંબરૂપ છે. દેહરત્ન આત્મા
 ઇન્દ્રિયો દ્વારા વિષયભોગ ભોગવી શકે-જો તેની પ્રાણુશક્તિ સાબૂત હોય તો.
 આથી ભોગભોજી આત્મા ભોગશક્તિને કાયમ રાખવા માટે પ્રાણુની પૂજા
 કરે છે ! એટલે કે તેવાને પ્રાણુ ઉપર વધારે મમત્વ હોય છે. આવો પ્રાણુમિત્ર
 આત્મા પ્રાણુના લાલનપાલનમાં જીવનભર મશગૂલ રહે છે. તેને દેહ કરતાં
 પણ દેહમાં રહેલી પ્રાણુનશક્તિ વધારે અગત્યની સમજાય છે. કેમકે સચેત
 અને સશક્ત જીવનશક્તિ હોય તો દેહના ભોગો વધારે તીવ્રતાથી માણી
 શકાય. દેહના સ્થૂલ આવરણથી ઘેરાયેલા આ પ્રાણો દેહભરમાં વ્યાપીને
 રહેલા છે ! આથી હવે અન્નરસમયથી ભિન્ન એવા અને અન્નરસમય એટલે કે
 સ્થૂલ શરીરની અંદર-સ્થૂલ શરીરના આકારે વસતા, પ્રાણુમય કોશનું વર્ણન
 કરતાં શ્રુતિ કહે છે કે સ્થૂલ શરીરની અંદર અને સ્થૂલ શરીરથી ગુણધર્મે
 થોડો ભિન્ન એવો પ્રાણુમય આત્મા છે. પ્રાણુમય એટલે પ્રાણુશક્તિ. વળી
 શ્રુતિ કહે છે કે પ્રાણુમયથી અન્નમય ભરપૂર છે ! કેમકે પ્રાણુમયતા=
 જીવનશક્તિ એ દેહમયનો આધાર છે ! અર્થાત્ દેહની શક્તિ પણ પ્રાણુ
 ઉપર આધાર રાખતી હોઈને પ્રાણુમય આત્મા અન્નમય આત્માથી રહેજ.

ચઢીઆતો છે ! એ પ્રાણમય આત્મા પણ પુરુષાકાર જ છે એટલે કે સ્થૂલ શરીરના આકારનો જ છે ! એટલે કે સ્થૂલ શરીર દ્વારા ભોગો ભોગવવા ઉપરાંત પ્રાણાસક્ત પુરુષની દ્રષ્ટિ પણ આગળ વધતી નથી. અનરસમયનાં જેમ શિર, પાંખ, આદિ વર્ણવ્યું તેમ જ પ્રાણમયનાં પણ પ્રાણાદિ શિર વગેરે જાણવાં.

અર્થાત્ સ્થૂલ દેહથી પ્રાણ-શક્તિ સક્ષમ હોવાથી, સ્થૂલ દેહમાં મમત્વ અને તદનુરૂપ વર્તન નિન્ન છે. તો સક્ષમ પ્રાણશક્તિમાં આસક્તને માટે પ્રાણાશક્તિ તો કેટલી નિન્ન હોવી ઘટે ? અર્થાત્ આ બન્ને કેશો આત્માનું મૂળસ્વરૂપ ન હોઇને તેમનાથી પર થવું જોઇએ. અર્થાત્ દેહથી આત્મા જુદો છે એમ જાણવું જોઇએ અને પ્રાણાથી-ઇન્દ્રિયોથી આત્મા જુદો છે એમ વિવેકીએ સમજવું જોઇએ અને એ સમજીને દેહ અને આત્મા ઉપરથી મમત્વ ઓછું કરવું જોઇએ અને ધીરે ધીરે તેણે મૂળ સ્વરૂપ તરફ વળવું જોઇએ !

॥ इति द्वितीयः अनुवाकः ॥

॥ अथ तृतीयोऽनुवाकः ॥

પ્રાણં દેવાઃ અનુપ્રાણન્તિ, મનુષ્યાઃ પશવશ્ચ ચે । પ્રાણો हि भूतानां आयुः, तस्मात् सर्वायुषं उच्यते । सर्वे एव ते आयुः यन्ति ये प्राणं ब्रह्म उपासते, प्राणो हि भूतानां आयुः तस्मात् सर्वायुषं उच्यते इति । तस्य एषः एव शरीर आत्मा, यः पूर्वस्य ॥

દેવાઃ=દેવો મનુષ્યાઃ=મનુષ્યો ચ=તથા પશવ=પશુઓ ચે=એટલાં પ્રાણીઓ છે. તે બધાં પ્રાણં=પ્રાણથી. અનુપ્રાણન્તિ=જીવે છે. हि=કેમકે પ્રાણ=પ્રાણ ભૂતાનાં=સૌ પ્રાણીઓનું આયુઃ=આયુષ્ય છે તસ્માત્=તેથી સર્વાયુષં=સર્વાયુષ આયુષ્યનું આયુષ્ય ઉચ્યતે=કહેવાય છે. ચે=એઓ પ્રાણં=પ્રાણને બ્રહ્મ=સૌથી મહાન જાણીને ઉપાસતે=ઉપાસના કરે છે. તેને સ્વરથ રાખવા પ્રયત્ન કરે

છે તે તેઓ સર્વ=તમામ આયુઃ=આયુષ્યને એવ=નિશ્ચય ચન્તિ=પ્રાપ્ત થાય છે. હિ=કેમકે પ્રાણઃ=પ્રાણ મૂતાનાં=સૌ પ્રાણીઓનું આયુઃ=આયુષ્ય છે તસ્માત્=તેથી સર્વાયુષં=સર્વાયુષ ઉચ્યતે=કહેવાય છે. ઇતિ=અસ તસ્ય=તે પ્રાણમયનો એવઃ આજ એવ=નિશ્ચય શરીર=શરીરમાં રહેનારો આત્મા=આત્મા છે યઃ=જે પૂર્વસ્ય=પહેલા અન્નરસમયનો છે.

દેવો, મનુષ્યો તથા પશુઓ-જેટલાં પ્રાણીઓ છે તે ગધાં પ્રાણથી છવે છે. કેમકે પ્રાણ સૌ પ્રાણીઓનું આયુષ્ય છે તેથી તે સર્વાયુષ કહેવાય છે. જેઓ પ્રાણને સૌથી મહાન જાણી ઉપાસે છે-તેને સ્વસ્થ રાખે છે. તેઓ નિશ્ચય પૂરાં આયુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. કેમકે પ્રાણ સૌ મૂતાનું આયુ છે તેથી સર્વાયુષ કહેવાય છે. અસ. તે પ્રાણમયનો નિશ્ચય આજ શરીરમાં રહેલો આત્મા છે. જે પૂર્વના અન્નરસમયનો છે.

દ્વિતીય અનુવાકને અંતે આત્મા પ્રાણમય છે-એ વાતમાં પ્રમાણ ટાંકવાની પ્રતિજ્ઞા કરી તે મુજબ તૃતીય અનુવાકમાં પ્રમાણ ટાંકી પ્રાણની મહત્તા બતાવી છે ! પ્રાણની મહત્તા પ્રાણની ઉપાસનાનું ફળ વગેરે બતાવ્યું છે તે સમગ્રય એવું છે. એક અમત્યનું વિધાન હોવડના ૧૪૫માં છે. શ્રુતિમાતા કહે છે કે અન્નમયને જે આત્મા છે તે જ પ્રાણમયનો પણ છે. અર્થાત્ અન્નમય અને પ્રાણમય એવી બે અવસ્થા એક જ આત્માની છે. આત્મા બન્નેમાં એક જ છે ! અને અવસ્થા પરસ્પર ભિન્ન છે ! અર્થાત્ આત્મા એ બન્નેથી ભિન્ન છે !

તસ્માત્ વા એતસ્માત્ પ્રાણમયાત્ અન્યઃ અન્તરઃ આત્મા મનોમયઃ । તેન એપઃ પૂર્ણઃ । સ વૈ એપઃ પુરુષવિધઃ એવ । તસ્ય પુરુષવિધતાં અનુ અયં પુરુષવિધઃ । તસ્ય યજુઃ એવ શિરઃ । ઋગ્ દક્ષિણઃ પક્ષઃ । સામ ઉત્તરઃ પક્ષઃ । આદેશઃ આત્મા । અથર્વાજ્ઞિરસઃ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા । તદ્ અપિ એપઃ ઋલોકો ભવતિ ॥

તસ્માત્=તે એતસ્માત્ આ પ્રાણમયાત્=પ્રાણમયથી વા=નિશ્ચય અન્યઃ=ભિન્ન અન્તરઃ=અંદર મનોમયઃ=મનોમય આત્મા=છે. તેન=તે મનોમયથી એપઃ=આ પ્રાણમય પૂર્ણ=ભરપૂર છે. સ=તે એવઃ=આ મનોમય વૈ=નિશ્ચય પુરુષવિધ-એવ=પુરુષાકાર જ છે. તસ્ય=તે પ્રાણમયની પુરુષવિધનાં=પુરુષાકારતાથી અનુ=તુલ્ય અયં=આ પુરુષવિધઃ=પુરુષાકાર છે. તસ્ય=તે મનોમયનું યજુઃ=પણમન્ત્ર એવ=નિશ્ચય શિરઃ=શિર છે. ઋગ્=ઋચામન્ત્ર દક્ષિણઃ=જમણી પક્ષઃ=પાંખાં છે. સામ=

સામનન્ત્ર ચત્તરઃઽણી પદ્મઃપાંખ છે. આદેસઃઽબ્રાહ્મણુવિધિ આત્માઽધઃ છે. અર્થવાગિરસઃઽઅર્થવાગિરસમન્ત્ર પુચ્છઃપૂછડું છે-પ્રતિષ્ઠાઽઅવલંબ છે. તદ્ = તેમાં-મનોમયમાં અપિ=પણુ એવઃઽઆ શ્લોકઃઽપ્રમાણુરપ શ્લોક સમુદાય ભવતિ=છે.

તે આ પ્રાણમયથી નિશ્ચય ભિન્ન અંદર મનોમય આત્મા છે. તે મનોમયથી આ પ્રાણમય ભરપૂર છે. તે આ મનોમય નિશ્ચય પુરુષાકાર જ છે. તે પ્રાણમયની પુરુષાકારતાની તુલ્ય આ પુરુષાકાર છે. તે મનોમયનું ચતુરમન્ત્ર નિશ્ચય શિર છે. મદ્રમન્ત્ર જમાણી પાંખ છે. સામનન્ત્ર ડાળી પાંખ છે. બ્રાહ્મણુ મંથો ધડ છે. અર્થવેદતા મન્ત્રો પૂછડું છે-પ્રતિષ્ઠા છે. તે મનોમય આત્માના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણુમૂલ શ્લોક સમુદાય છે.

આમ જેમ અન્નમયથી ભિન્ન અને અન્નમયને અણુઅણુમાં વ્યાપી રહેલો પ્રાણમય આત્મા છે તેમ પ્રાણમયથી ભિન્ન અને પ્રાણમયને અણુ-અણુમાં વળગીને રહેલો મનોમય આત્મા છે-એમ હવે શ્રુતિ કહે છે. અર્થાત્ સ્થૂલ દેહથી ઇન્દ્રિયો પર છે. અને ઇન્દ્રિયોથી ઇન્દ્રિયોનું નાયક મન પર છે. વિચારકને માટે સ્થૂલ દેહ કરતાં ઇન્દ્રિયોની તાકાત વધુ લાગશે. અને ઇન્દ્રિયો કરતાં પણ ઇન્દ્રિયોના નાયક મનની તાકાત વધુ લાગશે ! એ મનોમય આત્મામાં આસક્ત, મનની પાસે અને મન દ્વારા ઇન્દ્રિયોને ભોગને માટે વધુ લાયક બનાવવા પ્રયત્ન કરશે. તેને-સ્થૂલ ભોગો અને ઇન્દ્રિયોના ભોગો કરતાં માંસભોગો ભોગવવામાં મજા પડે છે. તેવો પુરુષ મન દ્વારા લૌકિક અને અલૌકિક ભોગોની શોધમાં અને પ્રાપ્તિમાં અને ઉપભોગમાં મશગૂલ રહે છે । અનેક પ્રકારના ભોગો ભોગવવા તે વિધિનિર્ધેશ શાસ્ત્રોની કલ્પના કરશે. અને દેહજન્ય તથા ઇન્દ્રિયજન્ય ભોગો કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ અને આથી જ વધારે ભયંકર એવા મનોરાજ્યના ભોગોમાં મહાલશીઃ આથી હવે એવી કોટિના-મનોરાજ્યને સર કરવાના પ્રયત્નમાં ઉચ્ચત મનોમય આત્માનું વર્ણન કરતાં શ્રુતિદેવી કહે છે કે પ્રાણમયથી ભિન્ન અને પ્રાણમયની અંદર રહેલો મનોમય આત્મા છે । બીજું બધું રૂપક આગળની માફક જ સમજવું. આ મનોમય આત્માના વેદાદિ અંગોપાંગ છે. અને આ વાત સૂચક છે ! અન્નમય અને પ્રાણમયના જે અંગો બતાવ્યાં તેનાથી મનોમયના અંગો વિલક્ષણ છે । એમાં શ્રુતિનો આશય એ છે કે તેવો મનોમય આત્મા વિધિનિર્ધેશ શાસ્ત્રોને શરણુ બળ્ય છે. અને વેદાદિ શાસ્ત્રોમાં જે સ્વર્ગાદિ ભોગ્ય પદાર્થોની કલ્પના આપી છે તેમને મેળવવા માટે 'યદ્યાદિ' કર્મો કરે છે. અને અંતે સ્વર્ગાદિને

પ્રાપ્ત થાય છે । પણ સ્વર્ગ પણ ક્ષયિષ્ય છે. વિચારક અને વિવેકી પુરુષને માટે સ્વર્ગ માટે નરક કરતાં કંઈ ખાસ વધુ આકર્ષણ ન હોવું જોઈએ. કેમકે જે પ્રાપ્તિમાં જન્મ મરણનો ફેરો છે. અને જેનો દ્રષ્ટિ કલ્પે પણ અંત છે તે ગમે તેટલું સુંદર હોય પણ છેવટે તો દૂષિત છે. દુઃખરૂપ કરાવે છે. દુઃખમાંથી મુક્તિ માટે તો શાસ્ત્રારંભ છે । આથી મનોમય આત્માના જે વેદાદિ અંગો છે તે પણ વિચાર અને વિવેકરમણીય નથી એમ ગૃહપણે શ્રુતિ ભગવતી કહેવા માંગે છે. અને આ વાત ચતુર્થ અનુવાકની યજ્ઞઆતમાં જ બાહ્યલિંગ શૈલીમાં કહેશે.

॥ इति तृतीयोऽनुवाकः ॥

॥ अथ चतुर्थोऽनुवाकः ॥

यतो वाचः निर्वर्तन्ते मप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणः
विद्वान् न विमेति कदाचन । इति तस्य य एव शरीरः आत्मा
यः पूर्वस्य ।

યતઃ=જ્યાંથી મનસા સહ=મનની સાથે વાચઃ=શ્લોક તથા વેદવાણીઓ અપ્રાપ્ય=ન પહોંચીને નિર્વર્તન્તે=પાછી ફરે છે તે બ્રહ્મણઃ=બ્રહ્મના આનન્દ=આનન્દનો આનન્દમય સ્વરૂપનો વિદ્વાન=જાણકાર પુરુષ કદાચન=કોઈ કાળમાં પણ ન વિમેતિ=ડરતો નથી=શરીરના જન્મમરણથી પોતાનો જન્મમરણ થતાં નથી એમ જાણતો હોઈ નિડર જની જાય છે. इति=પસ તસ્ય=તે મનોમયનો एव=આ एव=જ શરીરઃ=શરીર આત્મા=આત્મા છે यः=જે पूर्वस्य=આગલા પ્રાણમયનો છે.

જ્યાં આગળથી મન સહિત તમામ વેદ અને શ્લોકની વાણીઓ ન પહોંચીને પાછી ફરે છે તે બ્રહ્મના આનન્દનો જાણકાર પુરુષ કોઈ કાળે પણ ડરતો નથી બસ, તે મનોમયનો આ જ શરીર આત્મા છે જે આગલા પ્રાણમયનો છે.

આમ આગલા અનુવાકમાં મનોમય આત્માના વેદાદિ અગો. વર્ણવ્યાં. અર્થાત્ ઋગ્વેદાદિથી વિદિત યજ્ઞ યાગાદિ કર્મો દ્વારા પ્રાપ્ત થતાં સ્વર્ગસુખ માટે તે વલખાં મારે છે. અને સ્વર્ગસુખ દુન્યવી સુખ કરતાં અનેકગણું વધારે છે. લાંબો વખત સુધી ટકે છે. અનન્ત જેવું લાગે છે. એટલે મેહાન આત્માને સ્વર્ગસુખમાં કૃતકૃત્યતા લાગે એ સંભવે. આથી સહાન આત્માને જાગૃત કરવા, શ્રુતિ માતા, રખે તે સ્વર્ગસુખમાં સૌભાગ્યની પ્રતિ માને એમ બતાવતાં કહે છે કે જ્યાં આગળથી મન સહિત તમામ વૈદિક અને લૌકિક વાણીઓ ન પહોંચીને પાછી ફરે છે તે જ્ઞાનના આનન્દનો જાણકાર પુરૂષ કોઈપણ કાળે ડરતો નથી। અર્થાત્ વેદાદિનાં વચનો-સકામ કર્મકલાપને લગતાં વચનો અને તેને લગતી લૌકિક કલ્પનાઓ પરમાત્માના સ્વરૂપભૂત આનન્દ આગળ પહોંચી શકતાં નથી. તે ત્યાંથી પાછાં ફરે છે. અર્થાત્ તેમની ગતિ સ્વર્ગ સુધીની જ છે। અને સ્વર્ગ યદ્યપિ આ લોક કરતાં વધું સુખદાયી હશે તો પણ તે આ લોકની માફક જ ક્ષયિષ્ણુ છે. ભયથી-આવાગમનના ભયથી ભરપૂર છે. જ્યારે પરમાત્માના સ્વરૂપભૂત આનન્દને જાણનારો પુરૂષ કોઈ કાળે ડરતો નથી. મરણ કાંળે પણ ભયભીત થતો નથી. આ છે સ્વર્ગાનન્દ અને જ્ઞાનાનન્દનો તફાવત. સ્વર્ગાનન્દમાં ભય છે. જ્ઞાનાનન્દમાં નિર્ભયતા છે. આથી વિચારકની પ્રગતિ સ્વર્ગ આગળ ન જ અટકવી જોઈએ. તેણે તો સીધા જ્ઞાનાનન્દની તરફ જ પ્રગતિ-અભંગ પ્રગતિ કરવી જોઈએ. બસ. આ કારણે જ મનોમય આત્મા એ હેવટની ગતિ નથી. આથી સાધકે મનોમય આત્માથી પણ ખોતાના સ્વરૂપને લિપ્ત કરી તેમાં તાદાત્મ્ય તજવું જોઈએ. આ જ વાતનો ઉશ્લેષ કરતાં કહે છે કે પ્રાણમયનો જે આત્મા છે તે જ આ મનોમયનો આત્મા છે. અર્થાત્ મનોમય આત્માથી મૂળ આત્મા લિપ્ત છે.

તસ્માત્ વા एतस्मात् मनोमयात् अन्यः अन्तरः आत्मा. विज्ञानमयः तेन एषः पूर्णः । स वा एषः पुरुषविधः एव । तस्य पुरुषविधतां अनु अयं पुरुषविधः । तस्य धर्देव शिरः । कृतं दक्षिणः पक्षः । सत्यं उत्तरः पक्षः । योगः आत्मा । महः पुच्छं. प्रतिष्ठा । तद् अपि एषः श्लोकः भवति ।

તસ્માત્=તે એતસ્માત્=આ મનોમયાત્=મનોમય આત્માથી ના=નિશ્ચય
અન્ય.=ખીન્તે-લિપ્ત અન્તરઃ=અંદર વિજ્ઞાનમય=વિજ્ઞાનમય આત્મા=આત્મા

છે. તેન=તે વિજ્ઞાનમયથી એપ=આ મનોમય પૂર્ણ=અરપૂર છે. સ=તે એપ= આ વિજ્ઞાનમય વા=નિશ્ચય પુરુષવિષય=પુરુષાકાર એવ=જ છે. તસ્ય=તે મનોમયની પુરુષવિષયતા=પુરુષાકારતાના અનુ=જેવો અર્થ=આ પુરુષવિષય=પુરુષાકાર છે. શ્રદ્ધા= શ્રદ્ધા એવ=નિશ્ચય તસ્ય=તે વિજ્ઞાનમયનું શિર=શિર છે. ઋતં=માનસ સત્ય દક્ષિણ=જમણી પક્ષ=પાંખ છે. સત્યં=વાચિક સત્ય ઉત્તર=ડાબી પક્ષ=પાંખ છે. યોગ=ચિત્તની એકાગ્રતા આત્મા=ધડ છે. મહ=બ્રહ્મ-આત્મા પુષ્કલ=પૂંછડી પ્રતિષ્ઠા=અવલંબ છે. તદ્=તે વિજ્ઞાનમયના વિષયમાં અવિ=પણ્ય એપ=આ શ્લોક=પ્રમાણુજન લોક સમુદાય ભવતિ=છે.

તે આ મનોમયથી નિશ્ચય અન્ય અંદર વિજ્ઞાનમય આત્મા છે. તે વિજ્ઞાનમયથી આ મનોમય અરપૂર છે. તે આ વિજ્ઞાનમય નિશ્ચય પુરુષાકાર જ છે. તે મનોમયની પુરુષાકારતા જેવો આ પુરુષાકાર છે. તે વિજ્ઞાનમયનું શ્રદ્ધા નિશ્ચય શિર છે. માનસસત્ય જમણી પાંખ છે. વાચિકસત્ય ડાબી પાંખ છે. ચિત્તની એકાગ્રતા ધડ છે. બ્રહ્મ-આત્મા પૂંછડી છે-પ્રતિષ્ઠા છે. તે વિજ્ઞાનમયના વિષયમાં પણ આ શ્લોક સમુદાય પ્રમાણરૂપ છે.

આમ મનોમય-આત્મા પણ ત્યાજ્ય છે એમ બતાવ્યું. આ મનોમય આત્માથી પણ એક વિજ્ઞાનમય આત્મા છે એમ બતાવે છે. આ મનોમયથી જિજ્ઞાસુ અને મનોમયની પણ અંદર વિજ્ઞાનમય આત્મા છે. મનોમય આત્મામાં વિજ્ઞાનમય આત્મા ઓતપ્રોત છે / વળી આ વિજ્ઞાનમય આત્મા પણ પુરુષાકૃતિજ છે. જેમ મનોમય તેમ વિજ્ઞાનમય પણ પુરુષાકાર જ છે. આ વિજ્ઞાનમય આત્માનું શ્રદ્ધા શિર છે. માનસ સત્ય જમણી અને વાચિક સત્ય ડાબી પાંખ છે. ચિત્તની એકાગ્રતા ધડ છે. અને બ્રહ્મ આત્મા પૂંછડી=પ્રતિષ્ઠા છે. અર્થાત્ દેહથી ઉપર જેમ ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોથી ઉપર મન છે, તેમ મનથી ઉપર અને મનથી પણ સૂક્ષ્મ અને મનુને પણ આપૂરિત કરનાર બુદ્ધિ છે. આ બુદ્ધિ જીવનમાં સર્વની નેતા છે. આ બુદ્ધિમાં-નિશ્ચય સ્વરૂપ બુદ્ધિમાં તન્મય આત્મા વિજ્ઞાનમય આત્મા કહેવાય છે. આ બુદ્ધિ, મન વગેરે તમામ સાધનો કરતાં શ્રેષ્ઠ છે. આથી એમાં તન્મયતા=સ્વરૂપાલાસનો આનન્દ પણ તેટલો જ ઉચ્ચ છે. કેમકે આ બુદ્ધિ આત્માની છેક નજીક છે. માન વગેરેમાં તો બુદ્ધિ દ્વારા પરંપરાએ આત્માનન્દની સંક્રાન્તિ થાય છે. બુદ્ધિમાં અન્યવદિતપણે આત્મા પ્રતિબિંબિત થતો હોવાથી આત્માનન્દ પણ અન્યવદિતપણે પ્રતિબિંબિત થાય છે. અર્થાત્ કેવળ બુદ્ધિજીવી આત્માનું જીવનવર્ણન અહીં શ્રુતિમાતા આપે છે, તેવા પુરુષના જીવનમાં શ્રદ્ધા હોય છે, માનસિક

વિજ્ઞાનમય આત્મા યજ્ઞને દેવાવે છે અને ખીજા ક્રમેની પણ દેવાવે છે. તે વિજ્ઞાનમય સૌથી મોટા આત્માને તમામ દેવા-ઈન્દ્રિયો ઉપાસે છે. જો કોઈ વિજ્ઞાનમય આત્માને જાણે અને જો તેનાથી પ્રભાવ ન કરે તો શરીર હોવા છતાં એ તે પાપોને દૂર ફેંકી તમામ ક્રમેની પ્રાપ્ત કરે છે. બસ. તે વિજ્ઞાનમયનો આજ શારીર આત્મા છે જે પહેલા મનોમયનો છે.

આગલા દર્શનમાં પ્રમાણુ ટાંકતાં વિજ્ઞાનમય અવસ્થાની મદત્તા ગાતાં અને પરિણામે તેની પણ અક્રમનીયતા બતાવતાં કહે છે કે વિજ્ઞાનમય આત્મા તમામ ક્રમેની જગતમાં દેવાવે છે । અર્થાત્ બુદ્ધિ સૌની નેત્રી હોઈને તમામ ક્રમે કરવામાં નિશ્ચયદાન કરી તમામ ક્રમેની પ્રસારે છે । આ વિજ્ઞાનમય આત્મા પ્રકૃતિના આપૂરતું દાર હોઈને તમામને-મન વગેરે-તમામને પોતાના સત્વથી ભરપૂર કરે છે. આથી મન વગેરે તમામ દેવા-ઈન્દ્રિયો-પોતાના જીવનાધાર રૂપ બુદ્ધિદેવીને જ ઉપાસે છે । આ વિજ્ઞાનમય આત્માને જાણીકાર અને તેને જાણી તેની ઉપાસનામાં અપ્રમત્ત પુરુષ સશરીરે તમામ પાપોને ત્યજે છે. કેમકે એ સંપ્રગાત યોગી-અવસ્થા છે । એ અવસ્થા નિતાન્ત સત્વગુણમયી હોય છે. અને આથી તેમાં તમામ પાપોમાંથી છૂટવાનું સામર્થ્ય છે । અને એવો માણસ યોગસિદ્ધિ દ્વારા તમામ ક્રમેને પોતાના સંકલ્પ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી-ભોગવી શકે છે । અને એમાં જ એનું પતન પણ છે, આથી જ શ્રુતિ સૂચક ઉદ્ગાર કરે છે કે તે વિજ્ઞાનમયનો પણ આ જ આત્મા છે જે મનોમયનો છે. અર્થાત્ વિજ્ઞાનમય કોશથી પણ મૂળ-આત્મા તો જુદો જ છે । અને આથી જ વિજ્ઞાનમય સાથે પણ સદિવારો અસહ છે ।

તસ્માદ્ વા એતસ્માદ્ વિજ્ઞાનમયાત્ અન્યઃ અન્તરઃ આત્મા આનન્દમયઃ તેન ઇષઃ પૂર્ણઃ । સ વૈ ઇષઃ પુરુષવિધઃ એવ । તસ્ય પુરુષવિધતાં અનુ અયં પુરુષવિધઃ । તસ્ય પ્રિયં એવ શિરઃ । મોદઃ દક્ષિણઃ પશ્ચઃ । પ્રમોદઃ ઉત્તરઃ પશ્ચઃ । આનન્દઃ આત્મા । બ્રહ્મ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા । તદ્ અપિ ઇષઃ શ્લોકઃ ભવતિ ।

તસ્માત્=તે એતસ્માદ્=આ વિજ્ઞાનમયાત્=વિજ્ઞાનમયથી અન્યઃ=બિન્ન વા=નિશ્ચય અન્તરઃ=અંદર આનન્દમયઃ=આનન્દમય આત્મા=આત્મા છે. તેન=તે આનન્દમયથી ઇષઃ=આ વિજ્ઞાનમય પૂર્ણ=ભરપૂર છે. સ=તે ઇષઃ=આ વૈ=નિશ્ચય પુરુષવિધઃ=પુરુષાકાર એવ=જ છે. તસ્ય=તે, વિજ્ઞાનમયની પુરુષવિધતાં અનુ=પુરુષાકારતા જેવી અર્થ=આ પુરુષવિધઃ=પુરુષાકાર છે. પ્રિયં=પ્રિય=દર્શનનન્ય સુખ એવ=જ તસ્ય=તેનું શિરઃ=શિર છે મોદઃ=મોદ-પ્રાપ્તિનન્ય સુખ દક્ષિણઃ

પક્ષઃ=જમણી પાંખ છે. પ્રમોદ=મોગજન્ય સુખ સ્વરૂપ-પક્ષ=ગાંધી પાંખ છે, આનન્દ=આનન્દ આત્મા=ધડ છે અને વ્રહ્મ=બ્રહ્મ-આત્મા પુષ્ટ=પૂછડું છે- પ્રતિષ્ઠા=અવલંબ છે. તદ્=તે આનન્દમયમાં અપિ=પણુ એપ=આ શ્લોક= પ્રમાણભૂત શ્લોક સમુદાય છે.

તે આ વિજ્ઞાનમયથી ભિન્ન નિઃશ્વ અંદર આનન્દમય આત્મા છે. તે આનન્દમયથી આ વિજ્ઞાનમય બરપૂર છે. તે આ નિઃશ્વ પુરુષાકાર જ છે. તે વિજ્ઞાનમયની પુરુષાકારતા જેવો આ પુરુષાકાર છે તે આનન્દમયનું 'પ્રિય એ જ શિર' છે. મોદ જમણી પાંખ છે. પ્રમોદ ગાંધી પાંખ છે. આનન્દ ધડ છે. અને બ્રહ્મ પુષ્ટ છે-અવલંબ છે. તે આનન્દમયના વિષયમાં પણ આ પ્રમાણરૂપ શ્લોક સમુદાય છે.

હવે આપની વિચારસરણિના મૂળમાં આવતાં કહે છે કે હે 'મનુષ્યો! આ વિજ્ઞાનમય આત્માથી પણ ભિન્ન અને તે વિજ્ઞાનમયની પણ અંદર આનન્દમય આત્મા છે. તે આનન્દમયના આપૂરથી આ વિજ્ઞાનમય બરપૂર છે. આ આનન્દમય આત્મા પણ પુરુષાકાર જ-પ્રવાહપતિત હોવાને લઈને સમજવો! તે આનન્દમય આત્માનું 'પ્રિય' એ જ શિર છે. મોદ જમણી અને પ્રમોદ ગાંધી પાંખ છે. આનન્દ એનું ધડ છે. બ્રહ્મ એનો આધાર છે. અર્થાત્ આ આનન્દમય અવસ્થા એ આત્માની-મૂળ-અવસ્થા છે. આ આનન્દમય આત્માનાં આનન્દની ઉછળતી ઊંચોને લઈને વિજ્ઞાનમયથી માંડીને તે અનરસમય સુધીના બધા કોશોમાં આનન્દ ઉછળે છે. અર્થાત્ વિજ્ઞાનમયથી માંડીને અનરસમય સુધીનાં કોશોમાં જે આનન્દ છે-તે આત્મા તરફથી તે સૌને ઉછીનો મળેલો છે. વારી આનન્દ છે. નિત્ય તાજો આનન્દ આ આનન્દમયનો જ છે. આથી એ જ પ્રાપ્તવ્ય છે. આ આનન્દમય આત્માનો યદ્યપિ કોઈ આકાર નથી-છતાં રૂપકની પૂર્તિ માટે તેનો પણ આકાર કલ્પતાં શ્રુતિ કહે છે કે તેનાં પ્રિયાદિ અવયવો છે. વસ્તુના દર્શનજન્ય જે આનન્દ તે પ્રિય કહેવાય છે. દૃષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિજન્ય જે આનન્દ તે મોદ કહેવાય છે. દૃષ્ટ અને પ્રાપ્ત વસ્તુના ઉપભોગજન્ય જે આનન્દ તેનું ત્રામ-પ્રમોદ કહેવાય છે. બસ. અહીં-આનન્દમય કોશમાં આત્માનું દર્શન-પ્રાપ્તિ અને ઉપભોગ હોવાથી પ્રિયાદિ તેના અવયવો કલ્પ્યા છે. આનન્દ એનું ધડ છે અને બ્રહ્મ એ ધડની પ્રતિષ્ઠા છે. અર્થાત્ અહીં કેવળ આનન્દ જ છે. અને આ અવિનાશી સાથે આનન્દથી, વિજ્ઞાનમયથી આરંભી અનમય કોશ સુધી બધા કોશો આપ્લાવિત થઈ જાય છે!

॥ अथ षष्ठोऽनुवाकः ॥

असत् एव स भवति, असत् ब्रह्म इति वेद चेत् । अस्ति
ब्रह्म इति चेद् वेद, सन्तं एनं ततः विदुः इति । तस्य एष एव
शारीरः आत्मा यः पूर्वस्य ।

चेत्=જો કોઇ બ્રહ્મ=બ્રહ્માને-આત્માને અસત્=અસત્=નથી इति=એમ
वेद=જાણે તો સः=તે જાતે एव=નિશ્ચય असत्=असत्=नથી भवति=થઈ જાય
છે. અને चेद्=જો કોઇ ब्रह्म=ब्रह्म अस्ति=છે इति=એમ वेद=જાણે તો
ततः=તે જાણવાથી एनं=એને લોકો सन्तं=સંત-છે विदुः=જાણે છે. તો
अस. तस्य=તે આનન્દમયનો एषः एव=આજ शारीरः आत्मा=शारीर आत्मा
छे यः-જે પહેલા વિજ્ઞાનમયનો છે.

જો કોઈ બ્રહ્માને અસત્-નથી એમ જાણે તો તે જાતે નિશ્ચય અસત્-નથી થાય
છે. અને જો કોઈ આત્માને છે એમ જાણે, છે તો તે જાણવાથી એને લોકો સન્ત-છે-
એમ જાણે છે. अस. તે આનન્દમયનો નિશ્ચય આ જ શરીર આત્મા છે જે પહેલા
વિજ્ઞાનમયનો છે.

આ આનન્દમય કોશના વિષયમાં પણ પ્રમાણ ટાંકવા સન્ત અને
અસન્ત કોને કહેવા એનો નિર્ણય આપતાં કહે છે કે જે કોઈ સમ્યક્દાનન્દ
બ્રહ્મ પરમાત્માને 'અસત્' એમ જાણે છે-અર્થાત્ જે કોઈ પરમાત્મા નથી
એમ દુર્ભાગ્યવશાત્ સમજી બેસે છે તે જાતે પણ 'અસત્'-'નથી' થઈ જાય
છે. અર્થાત્ 'છે' અને 'નથી' એ બેનો જ તો નિર્ણય જીવનમાં છેવટનો
નિર્ણાયક છે. શ્રુતિ કહે છે કે જે પુરુષ પરમાત્મા નથી એમ જાણે છે તે
'નથી' થઈ જાય છે. અટવાઈ જાય છે. તેનું જીવન તો સાપરુષ છે. પરમાત્મા
છે માટે જ જે તેને 'છે' એમ જાણે છે તે હંમેશાં માટે 'છે' એમ થઈ
જાય છે. અર્થાત્ તેવો પુરુષ જાતે પણ પોતાની અમરતા સમજી શાશ્વત
બ્રહ્માનન્દનો સદેહે અનુભવ કરી વિદેહમુક્ત થાય છે! માટે નિર્મળહૃદયી
પુરુષને તો 'પરમાત્મા છે' એમ જ પ્રમાણિકતાથી સમજવું રહ્યું. કેમકે
✓ 'નથી' બુદ્ધિમાં ભયાનક શાપ છે, અને 'છે' બુદ્ધિમાં અભય વરદાન છે!

આ આનન્દમય આત્માનો પણ તે જ આત્મા છે જે વિજ્ઞાનમયનો છે.
અહીંથી આગળ કોઈ કોશનું વર્ણન નથી. એટલે અહીં જ આનન્દ બ્રહ્માનો
વિચાર ખતમ થતો હોયને આનન્દમય કોશ એ જ આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ
છે એમ શ્રુતિને અભિપ્રેત છે એમ જાણવું.

અથ અતઃ અનુપ્રજ્ઞાઃ-ઉત અવિદ્વાન્ અમું લોક પ્રેત્ય કથ્યન્ ગચ્છતિ ? આહો વિદ્વાન્ અમું લોકં પ્રેત્ય કથ્યિત્ સમસ્તુતે ડ ? ॥

અર્થ=હવે અતઃ=આથી આગળ અનુપ્રજ્ઞાઃ=ઉક્ત અર્થને અનુકૂલ=સાધક પ્રશ્નો છે. ઉત=શું આનન્દમય આત્માને અવિદ્વાન્ ન જાણતો હોઈને કથન=કોઈપણ પ્રેત્ય=મરીને અમું લોકં=તે લોકને-આનન્દમય બ્રહ્મને ગચ્છતિ=પ્રાપ્ત થાય છે ! આહો=અથવા વિદ્વાન્-જાણતો હોઈને જ કથિત=કોઈક પ્રેત્ય=મરીને અમું લોકં=તે લોકને સમસ્તુતે=પ્રાપ્ત થાય છે. ડ=અગર તો બન્ને જ પ્રાપ્ત નથી થતા !

હવે અહીંથી આગળ ઉક્ત અર્થને અનુકૂલ પ્રશ્નો છે. શું આનન્દમય આત્માને ન જાણતાર કોઈ પણ મરીને તે આનન્દમય લોકને જાય છે ખરો ? કે જાણતાર જ કોઈક મરીને તે લોકને પ્રાપ્ત કરે છે ? કે બન્ને જ પ્રાપ્ત થતા નથી ?

આમ અહીં સુધી અનન્યવાદિ પાંચ કોશોનું વિવેક માટે શ્રુતિએ વર્ણન કર્યું. અર્થાત્ જીવનમાં દરેક જીવ પોતાના દર્શન અનુસાર આ પાંચ ભૂમિકામાંથી કોઈ એકમાં ધૂમતો હોય છે. પ્રાણીજાતની બહુમાતિ દેહાત્મભાવમાં જ મશગૂલ હોય છે. એટલે કે અનરસમય કોશમાં જ મહાલતી હોય છે. અનરસમયાદિમાં મળતો આનન્દ એટલો છે-અજીઠો છે-વાસી છે. એમાં મહાલવામાં વિવેકનો અપરાધ થાય છે એમ વિચારકે જાણવું જોઈએ. આથી અનન્ય-પ્રાણમય-મનોમય કે વિજ્ઞાનમય કોશ-જીવનની દેહાત્મ પ્રધાન-ઇન્દ્રિયાત્મભાવ પ્રધાન-મન આત્મભાવ પ્રધાન કે સુદૃષાત્મભાવ પ્રધાન ભૂમિકામાંથી વિચારી પુરુષે જોએ ચઢી આનન્દમય અવસ્થામાં પ્રતિષ્ઠિત થવું રહ્યું. અર્થાત્ સપરિવાર પ્રતિષ્ઠા અરુપ્પટ આત્મસ્વરૂપમાં અવસ્થિત થવું રહ્યું. અને એ જ વાત એણે જોલતી અને છતાં થોડામાં ધણું કહેતી શ્રુતિમાતાએ “ત્રણવિદ્ આપ્નોતિ પરં” એટલાં સૂત્ર વાક્યમાં કરી હતી. બ્રહ્મને જાણનારો “પર”ને પ્રાપ્ત કરે છે-એટલે કે પરમાનન્દ સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરે છે-એમ જ કહ્યું હતું તેના જ સમર્થન માટે હવેથી આગળના ગ્રંથમાં પ્રશ્નોત્થાન દ્વારા શ્રુતિની પ્રવૃત્તિ છે.

શ્રુતિ કહે છે કે હવેથી આગળના ગ્રંથમાં ઉક્તાર્થને અનુકૂળ એટલે કે અત્યાર સુધી જે આનન્દમય આત્મા પ્રાપ્તવ્ય છે એમ કહ્યું તે જ વાતના સાધક પ્રશ્નો પૂછીને ઉક્તાર્થનું છેવટનું સમર્થન કરવામાં આવે છે. તે

પ્રશ્નો કયા ! પહેલો પ્રશ્ન એ છે કે શું આનંદમય આત્માને ન જાણનાર પુરુષ મર્યા બાદ તે આનંદમયને પ્રાપ્ત થાય છે ખરો ? બીજો પ્રશ્ન છે કે શું જાણનાર જ કાઈ બાળ્યવાન મરીને તેને પ્રાપ્ત થાય છે ? કે પછી જાણકાર અને ન જાણકાર બન્ને જ તેને પ્રાપ્ત કરતા નથી ? અર્થાત્ આનંદમયની પ્રાપ્તિ આત્મજ્ઞાનીને થાય છે કે આત્માના અજ્ઞાનીને ? કે તે બેમાંથી એકને નહીં ? આત્મજ્ઞાનીને જ આનંદમયની પ્રાપ્તિ થાય છે—એ વાતને વિસ્તારપૂર્વક કહેવાની તૈયારી કરતી શ્રુતિ બીજા બે પ્રશ્નો પરવે મૂંગી જ રહે છે ! અર્થાત્ શ્રુતિનું મૌન જ આવા પ્રશ્નોનો યોગ્ય નિર્ણય છે ! અનાત્મવેદાને બે આનંદપ્રાપ્તિ હોય તો તો પછી આત્મજ્ઞાન માટે આટલો બધો પ્રયાસ જ નકામો છે ! અને બન્ને જ—એટલે કે આત્મવિદ્ અને અનાત્મવિદ્ બન્નેને જ બે તે આનંદપ્રાપ્તિ ન થતો હોય તો પણ શાસ્ત્ર પ્રવૃત્તિ અને પુરુષાર્થનો વિષય જ ન રહે ! આથી હેત્વા બે પ્રશ્નો ઉપર જીભાળેડી ન કરવામાં જ સજ્જનતા છે ! અને શ્રુતિ તો સતીમાં પણ શિરોમણી છે. આથી આત્મવેદા જ બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ કરે છે એ વાતને વિસ્તારથી કહેવા માટે શ્રુતિ કટિબદ્ધ થાય છે.

સઃ અકામયત 'વહુ સ્યાં પ્રજાયેય' इति । सः तपः अतप्यत । सः तपः तप्त्वा इदं सर्वं असृजत यद् इदं किञ्च । तत् सृष्ट्वा तद् एव अनुप्राविशत् । तत् अनुप्रविश्य सत् च त्वत् च अभवत् , निर्वक्तं च अनिर्वक्तं च, निरुच्यं च अनिरुच्यं च, विद्वानं च अविद्वानं च, सत्यं च अनृतं च, सत्यं अभवत् । यद् इदं किञ्च तत् सत्यं इति आचक्षते । तद् अपि एषः श्लोकः भवन्ति-असद् धै इदं अग्रे आसीत् ततो धै सद् अजायत । तद् आत्मानं स्वयं अकुरुत । तस्मात् तत् सुरुतम् उच्यते इति ।

સઃ= તે આનંદમય બ્રહ્મ પરમાત્માએ રૂઢિ=આમ અકામયત=પ્રવૃત્તિ.
વહુસ્યાં=હું ધણો થાઉં પ્રજાયેય=હું પ્રજાવાળો થાઉં સઃ=તે પરમાત્માએ તપઃ= તપ અતપ્યત=તપ્યું. સઃ=તેણે તપઃ=તપ તપ્ત્વા=તપીને રૂઢિ=આ સર્વ=પ્રધું
યદ્=જે રૂઢિ=આ કિંચ=કાંઈ છે તે અસ્રજત=સરજ્યું. તત્=તે સૃષ્ટ્વા=સરજીને તત્=તેમાં અનુપ્રવિશ્ય=પ્રવેશ કરીને તે સત્=સત્=પ્રત્યક્ષ પરતુ ચ=અને ત્વત્= અપ્રત્યક્ષ પરતુ ચ=બન્ને અભવત્=થયા. નિર્વક્તં=નિર્વક્ત, -ને ને બીજાઓને અલગ કરીને કહી શકાય છે તે, ચ=અને અનિર્વક્તં=અનિર્વક્ત-ને બીજાને

અલગ કરીને ન કહી શકાય એવું ચ=અન્ને નિલયન=નિલયન-પ્રીતના
આધારભૂત ચ=અને અનિલયન=અનિલયન-અનાધાર ચ=અન્ને વિજ્ઞાન=વિજ્ઞાન-
ચેતન=અને અવિજ્ઞાન=અવિજ્ઞાન-અચેતન ચ=અન્ને સત્ય=સત્ય-સ્થાયી ચ=અને
અનૃત=અનૃત-અસ્થાયી ચ=અન્ને, સત્ય=તે સત્ય પ્રભુ અમલ=થયા. આથી
યદ=એ હવે=આ કિંચ=કાંઈપણ છે તત્=તે સત્ય=સત્ય પ્રભુ છે. ઇતિ=એમ
આચક્ષતે=કહે છે. તત્=તેમાં અપિ=પણ 'અપિ=આ શ્લોક=શ્લોક ભવતિ=
છે. 'હવે=આ બધું હૈ=નિશ્ચય અપ્રે=પહેલાં અસત્=અસત્-વ્યક્ત નામરૂપથી
રહિત પ્રભુ આસીત્=હતું. તત્=તેમાંથી હૈ=નિશ્ચય સત્=સત્-વ્યક્ત નામરૂપ
જગત્ અજાયત=હતપણ થયું. તત્=તેણે દૃશ્ય=પોતાની. મેળે જ-પ્રીતની
સદાય સિવાય જ આત્માનં=પોતાની જાતને અકુલ્લ=અનેક રૂપે બનાવી-કરી.
તસ્માત્=તેથી તત્=તે સુકૃતમ્=મુદર બનાવનાર હવે=કહેવાય છે. ઇતિ=અસ.

તે આનંદમય પ્રભુ-પરમાત્માએ એમ ઈચ્છ્યું કે “હું ધણો થાઉં-હું પ્રભુવાળો
થાઉં” તે પરમાત્માએ તપ તપ્યું. તેણે તપ તપીને, આ બધું જે કાંઈ છે તે આ
સરખું. તે સરખું તેણે તેમાં નિશ્ચય પ્રવેશ કર્યો. તેમાં પ્રવેશ કરીને તે પ્રત્યક્ષ
અને અપ્રત્યક્ષ બન્ને થયા. નિરુક્ત અને અનિરુક્ત બન્ને, સાધાર અને નિસાધાર
બન્ને, ચેતન અને અચેતન બન્ને, સ્થાયી અને અસ્થાયી બન્ને, તે સત્ય પરમાત્મા
થયા. તેથી જે કાંઈ પણ આ છે તે બધું સત્ય પરમાત્મા છે એમ કહે છે. તે
બાબતમાં પણ શ્લોક છે. આ બધું નિશ્ચય પહેલાં અસત્ પહેલાં અસત્ હતું. તેમાંથી
નિશ્ચય સત્ થયું. તેણે પોતાની મેળે જ પોતાને અનેક રૂપે કર્યાં. તેથી તે સુકૃત-
સારો સરજનાર કહેવાય છે. અસ.

પ્રભુવેતા સર્વવિદ્ છે. અને સર્વવિદ્ પરમાત્માને કેવી રીતે સમજે છે
એનો સૂચક ઉત્તર આપતાં પોતાની અનન્ય લાક્ષણિક શૈલીમાં શ્રુતિ સૃષ્ટિ
પ્રકરણનું રહસ્ય સમજાવતાં કહે છે કે કોઈક ધન્ય પર્ણે તે આનંદમય
પરમપિતા પરમાત્માએ ઈચ્છ્યું કે “હું અનેક થાઉં!-હું પ્રભુવાળો થાઉં!” પ્રજ્ઞા
સર્જન માટે પરમાત્માએ જ્ઞાનમય તપ આદ્યું-એટલે કે, ગંભીરતમ વિચાર
એકાગ્રતાથી કર્યો, કેમકે અનંત સૃષ્ટિ નિર્માણમાં ગંભીરતમ વિચાર જ બેઠ્યો!
તેણે પૂર્ણ વિચારને અન્તે આ બધું સરખું. સરખા પછી તેણે બેધું કે
આ બધું પોતાના વિના અકિંચિત્કર-વ્યર્થ છે! પરમાત્માની સત્તા સિવાય
કોની સાર્થકતા હોઈ શકે? આથી સર્જેલી તમામ વસ્તુઓમાં તે તે રૂપે
અને નામે પરમાત્માએ જાતે જ પ્રવેશ કર્યો! અને આ વિચાર અતિ બળ્ય
અને રમણીય છે! પ્રત્યેક વસ્તુની બીતરમાં પરમપિતા પરમાત્મા એતપ્રેત

છે. વસ્તુમાત્ર સત્વિયદાનંદ પરમાત્મારૂપી મહામૂલ્ય રત્નની પેટી છે ! આમ
 વસ્તુમાત્ર સત્વિયદાનંદ પરમાત્માનું સદ્વાહક=Good conductor-છે !
 પરમાત્મા જ બ્યારે બધામાં દાખલ થયા ત્યારે તે તે વસ્તુ તે તે વસ્તુરૂપ
 મટી પરમાત્મમય જ છે ! આથી કહે છે કે તે પરમાત્મા પ્રત્યક્ષ અને
 અપ્રત્યક્ષ બન્ને રૂપે થયા. નિરૂક્ત અને અનિરૂક્ત થયા ! સાધાર અને
 નિરાધાર થયા ! એતન અને અએતન-સ્થાયી અને અસ્થાયી-તે પરમાત્મા જ
 થયા ! આથી આ બધું-સ્થાવર જંગમ જગત પરમાત્મસ્વરૂપ છે ! આ
 બાબતમાં પણ પ્રમાણ ટાંકતાં કહે છે કે આ નામરૂપાત્મક જગત, સૃષ્ટિની
 પૂર્વે અસત્-એટલે કે નામરૂપાત્મક સ્વરૂપે ન હતું. તે નામરૂપ સહિત
 થઇને પ્રકટયું. એટલે કે પરમાત્મા જ જાતે અનેકરૂપ થયા ! આથી તે
 આનન્દમય પરમાત્મા 'સુકૃત' કહેવાય ॥ એટલે કે સૌથી સુન્દર, શ્રેષ્ઠ અને
 જ્યેષ્ઠ સર્જક કહેવાય છે !

॥ इति पञ्चोऽनुवाकः ॥

॥ अथ सप्तमोऽनुवाकः ॥

यद् वा एतत् सुकृत्, रसो वै सः । रसं हि एव अयं लब्ध्वा
 आनन्दीभवति । को हि एव अन्यात्, कः प्राप्यात्, यद् एषः
 आकाशः आनन्दो न स्यात् ? । एष हि एव आनन्दयाति ।

યદ્=જો એતત્=આ વૈ=નિશ્ચય સુકૃતં=સુન્દર સરજનાર છે સઃ=તે જ વૈ=
 નિશ્ચય રસઃ=આનન્દ-આનન્દમય બ્રહ્મ છે. એવ=નિશ્ચય રસં=તે આનન્દમયને
 લબ્ધ્વાહિ=પામીને, જ અયં=આ બ્રહ્મવેદા આનન્દીભવતિ=આનન્દી થાય છે. કઃ=
 કોણુ હિ=નિશ્ચય અન્યાત્=જીવી શકે કઃ=કોણુ એવ=નિશ્ચય પ્રાપ્યાત્=ધ્યાસ લે
 યદ્=જો એષઃ=આ આનન્દઃ=આનન્દસ્વરૂપ આકાશઃ=બ્રહ્મ ન સ્યાત્=ન હોય ?
 એષઃ=આ આનન્દમય બ્રહ્મ એવ=જ હિ=નિશ્ચય આનન્દયાતિ=સૌને આનન્દવાળા
 કરે છે.

નિશ્ચય જે આ સુકૃત છે તે જ નિશ્ચય આનન્દમય બ્રહ્મ છે. નિશ્ચય તે
 આનન્દમયને પામીને જ આ બ્રહ્મવેદા આનન્દી થાય છે. કોણુ ખરે ! જીવી શકે ?-
 કોણુ ખરે ! ધ્યાસ લે જો આ આનન્દમય બ્રહ્મ ન હોય તો ! આ આનન્દમય બ્રહ્મ જ
 નિશ્ચય સૌને આનન્દિત કરે છે.

આમ આગળ આનુવાકમાં-પરમાત્માએ સમસ્ત જગતને સૃષ્ટિ કરેલા તેમાં આત્મસ્વરૂપે પ્રવેશ કર્યો, અને આથી જ સૃષ્ટિનો સરજનદાર 'સુકૃત' છે-એમ કહ્યું. આ 'સુકૃત' પરમાત્મા સ્વરૂપે કેવો છે તે બતાવતાં કહે છે કે હે મનુષ્યો! નિશ્ચય જો આ સુકૃત છે તે નિશ્ચય આનન્દમય છે. એટલે કે આનન્દસ્વરૂપ છે. અર્થાત્ કૃતું અકૃતું અન્યથાકૃતું સમર્થ પરમપિતા પરમાત્મા રસરાગ છે. તે મૂળ સ્વરૂપે આનન્દનો અખૂટ ખજાનો છે। હવે આત્મવેદા-બ્રહ્મવેદાને જ નિત્યાનન્દની જીવતાં અને મર્્યા પછી પ્રાપ્તિ થાય છે એ મૂળ પ્રશ્નનો જવાબ આપનાં કહે છે કે આ આનન્દમય પરમાત્માને પામીને જ આ બ્રહ્મવેદ પુરૂષ આનન્દી થાય છે। અર્થાત્ બ્રહ્મવેદા રસરાગને પામીને જ રસમય થાય છે. એટલે કે આનન્દધામ પરમાત્માને જ્ઞાન દ્વારા પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાનવાન પ્રાપ્તબ્રહ્મસંપત્તિ=આનન્દ સ્વરૂપ થાય છે। આ જ વાતને શ્રુતિ ભગવતી આલોપપૂર્વક પૂછતાં કહે છે કે હે મનુષ્યો! કાલ્યુ ખરે જીવત। કાલ્યુ ખરે શાસ લેત જો આ આકાશ-ચોમેર પ્રકાશ સ્વરૂપ અને સર્વવ્યાપી આનન્દસ્વરૂપ પરમાત્મા ન હોત તો। અર્થાત્ જીવન જીવવામાં જે સર્વ અવસ્થામાં મજા લાગે છે-તે આ આનન્દરાગની અસ્તિત્વે લીધે જ છે। પરમાત્માની મેરદાજરીમાં જીવનમાત્ર નિરાનન્દ છે। એ પરમાત્મા સર્વત્ર સર્વરૂપે વર્તમાન હોઈને જ જીવન જીવવા જેવું લાગે છે. આથી જોને આનન્દમયની પ્રાપ્તિ થઈ નથી તેવું જીવન ખારું છે-એ જ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે। આ આનન્દમય પરમાત્મા જ સૌને આનન્દિત કરે છે।

यदा हि एव एषः एतस्मिन् अदृश्ये अनात्म्ये अनिरुक्ते अनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विन्दते, अथ सः अभयं गतः भवति । यदा हि एव एष एतस्मिन् उदरं अन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति । तत् तु एव भयं विदुषो मन्वानस्य । तदपि एषः श्लोकः भवति ।

यदा हि=અત્યારે ખરે! એ=નિશ્ચય એ=આ બ્રહ્મવેદા, 'एतस्मिन्=આ અદ્રશ્ય=અદ્રશ્ય, अनात्म्ये=અસરીર, अनिरुक्ते=અનિરૂકત, अनिलयने=અનાધાર આનન્દમય બ્રહ્મમાં અભયં=અભય પ્રતિષ્ઠાં=પ્રતિષ્ઠા-ચ્યુત થવાના ભયથી રહિત અચલરિધિતિને વિન્દતે=પ્રાપ્ત કરે છે અથ=અત્યારે સः=તે અભયં=અભયને ગતः=પામેલો ભવતિ=થાય છે यदा=અત્યારે हि=ખરે एव=નિશ્ચય एषः=આ બ્રહ્મજ્ઞાની एतस्मिन्=આ હૃદયસ્થ આનન્દમય બ્રહ્મમાં उदरं=રહેજો अन्तरं=ખેદ કુરતે=કરે છે अथ=અત્યારે तस्य=તેને भयं=જન્મભરણનો ભય भवति=થાય છે. दुःपरंतु

તત્ત્વ મયં=તે ભય એવ-નિશ્ચય વિદ્યાન ન હોવા છતાં જાતને વિદ્યુઃ-વિદ્યાન
નન્વાનસ્ય=માનનાર અજ્ઞાનીને જ થાય છે. તદ્-તેમાં અપિ=પણ એ=આ
શ્લોકઃ=પ્રમાણરૂપ શ્લોક મવતિ=છે.

ન્યારે ખરે! નિશ્ચય આ બ્રહ્મજ્ઞાની, આ અદૃશ્ય, અસરીર, અનિરુદ્ધ, અનાધાર
આનન્દમય બ્રહ્મમાં અભય પ્રતિષ્ઠાને પામે છે ત્યારે તે અભયને પામેલો થાય છે.
પરંતુ ન્યારે ખરે નિશ્ચય આ, એ હૃદયસ્થ આનન્દમય બ્રહ્મમાં સ્થેરે ભેદ કરે છે ત્યારે
તેને ભેદ થાય છે. પરંતુ તે ભય નિશ્ચય પશિતમન્ય અવિદ્યાને ન હોય છે. તેમાં
પણ આ શ્લોક છે.

આ આનન્દમય પરમાત્મા કેને ક્યારે પોતાના આનન્દથી આનંદિત
કરે છે?—એ બતાવતાં સ્વરૂપ પ્રાપ્તિનું રહસ્ય જોલતાં કહે છે કે ન્યારે કોઈ
પરમ પુરુષશાળી, બ્રહ્મનો જાણકાર પુરુષ, આ પરમાત્મામાં નિર્ભયપણે પ્રતિષ્ઠા
પામે છે ત્યારે તે અભયને પામેલો થાય છે! અર્થાત્ પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં
પરમાત્મા સન્નિવિદ્યાનન્દ સ્વરૂપ છે અને તે મારો આત્મા છે આથી હું પણ
સન્નિવિદ્યાનન્દરૂપ છું; અનૃત-જડ-કે દુઃખરૂપ હું નથી.—આવેં અનુભવ
મેળવવા માણુસે અનેક ભયરથાનોને વટાવવા પડે છે! પ્રકૃતિની સાથે જીવલેણ
યુદ્ધો એલવા પડે છે! દેહથી માંડીને પ્રકૃતિ પર્વન્તના તમામ પદાર્થોના
રામરોમમાંથી આસક્તિ હાવવામાં આત્મેન્દ્રેહની બીતિ પણ માણુસને
પીડે છે! એટલે કે અજ્ઞાન જાતે ખરે તે પહેલાં તેને મારનારને તે અધમુલો
કરી નાખવા પોતાનું પુરું બળ અજમાવે છે! અને ન્યારે અજ્ઞાનને મર્યા
વગર છૂટકો નથી જ થતો ત્યારે જ તે મરે છે. અને અજ્ઞાન મરી જાય
એટલે આત્માનું અસલી સ્વરૂપ પ્રકટે છે. તે અસલી સ્વરૂપમાં જે નિર્ભયપણે
અભ્યાસ વિવેક વૈરાગ્ય અને ધૃત્વરૂપાના બળે ટકે છે ત્યારે તેને જીવનનો
અખંડ આનન્દ મળે છે! એ અખંડ એકરસ આનન્દ ન્યારે તેને
સમજાય છે ત્યારે તે સાચા અર્થમાં અભયને પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે કે
જન્મમરણના અંતરાલમાં જે અનેક દુઃખોનો ભય તે ભયમાંથી મુક્ત થાય
છે! અર્થાત્ પરમાત્મમય થવાથી જ માણુસ જન્મમરણ રૂપ ભયભરિત
સંસારમાંથી મુક્ત થાય છે. આ પરમાત્મા-સન્નિવિદ્યાનન્દ રૂપ પરમાત્મા
સૌને સાક્ષાત્ જોનારા છતાં સૌને અદૃશ્ય જેવા રહે છે. એટલે કે જોનારને
દેખાતા છતાં ઘણા ભાગના માણુસ સમુદાય માટે અદૃશ્ય જ છે! એ સૌને
સરીરદાન દેનારાં છતાં જાતે શરીરરહિત-અનાત્મ્ય છે! એ પરમાત્મા સ્થાવર
જંગમજગત્પત્ની નિરક્તિ એટલે કે ગુણધર્મે વિભાગ કરનારા છતાં જાતે

સર્વરૂપ હોઇને-સર્વભય હોઇને અનિરુક્ત-અમુક સ્વરૂપ જ છે એમ કહેવાવા અયોગ્ય છે ! એ પરમાત્મા સ્થાવર જંગમ જમતના આધાર-આશ્રય હોવા છતાં જાતે અનાધાર-નિરાધાર-અનાશ્રય છે ! આવા સર્વસાક્ષી અને અવિત માટે અદૃશ્ય સર્વશરીરદાતા અને જાતે અશરીર-જગત્પુર્ણ નિર્વચન કરનાર અને જાતે અનિરુક્ત, સૌના આધાર અને સ્વયં નિરાધાર પરમાત્મામાં જે અદ્વૈતભાવે નિર્ભય થઇને વસે છે તે માણસ નિર્ભય થાય છે. અર્થાત્ પરમાત્માનો જાતમાં અનુભવ કરનાર-હું પરમાત્મા સ્વરૂપ છું એવો નિર્ભય સ્વાભાવિક અનુભવ કરનાર જન્મમૃત્યુને તરી જાય છે.

પરમાત્માથી આત્માનો અભેદ જાણનાર નિર્ભય થાય છે એ ઉપરથી કૃત્તુ વિધાન કરતાં કહે છે કે જ્યારે આ મનુષ્ય હૃદયરથ આનન્દમય આત્મામાં રહેજે ફરક કરે છે-એટલે કે જાત અને પરમાત્મામાં વાળ જોટલું પણ અંતર જુવે છે ત્યારે તેના માણસને ભય થાય છે. એટલે કે જાતથી પરમાત્મામાં વાળ જોટલું અંતર સેવનારને જન્મમરણનો મહાન ભય આવીને ઉભો રહે છે ! અર્થાત્ અકૃતાત્માને ભય ડરાવે છે. કૃતાત્મા ભયને ડરાવે છે ! આવો જન્મમરણ અને તેના અંતરાલમાં આવતો ભય કોને પીડે છે ?-તો કહે છે કે વિદ્વાનને-આત્માને પરમાત્મ સ્વરૂપ જાત અનુભવે જાણનારને ભય નથી. પરંતુ તે ભય પોતાની જાતને પશ્ચિત માનનાર અપશ્ચિતને હોય છે. અર્થાત્ જે “અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ” ના અનુભવ સિવાયનો છે છતાં જાતે “અહં પ્રજ્ઞાસ્મિ” માનનાર આ જગતમાં તેની માન્યતાનું ડિઝિમ વગાડનાર હોય, તેને એવો ભય છે. આવો ભય પણ સ્વાનુભવસંવેદન જ છે ! હંમ છેવટે-દલ અસત્ય હોઇને, નિર્ભય છે ! અને આથી જ ખરી વેળાએ કષ્ટની વિદ્યાની માફક એવા દાંભિકને તેની પોપટીઆ વિદ્યા અટકાવ કરી તરછોડી-દીન ખોલી આલી જાય છે ! આથી અકૃતાત્માએ પોતે કૃતાત્મા છે એવો ડાળ ન કરવો.

भीषा अस्मात् वातः पवते भीषा उदेति सूर्यः । भीषा अस्मात् अग्निः च इन्द्रः च, मृत्युर्धावति पञ्चमः इति ॥

અસ્માન્=એની બીષા=ખીકથી વાયુ=પવન પવતે=વાય છે. એની બીષા=ખીકથી સૂર્ય=સૂરજ ઉદેતિ=ઉઠે છે અસ્માન્=એની બીષા=ખીકથી અગ્નિ=અગ્નિ ચ=અને ઇન્દ્ર=ઈન્દ્ર વીજળી ચ=તથા પવન=પાંચમું મૃત્યુ=કાળ ધાવતિ=દોડે છે. ર્જતે=અસ.

એની ખીકથી પવન વાય છે. અને એની ખીકથી સૂરજ ઉદય પામે છે. એની ખીકથી અગ્નિ અને દીપ્દ-વીજળી તથા પાંચમું મૃત્યુ દોડે છે. બસ.

આ વિષયમાં પણ પ્રમાણ ટાંકતા કહે છે કે એ પરમાત્માની ખીકથી પવન વાય છે. સૂરજ ઉદ્દિન થાય છે ! અગ્નિ અને વિજળી તથા પાંચમું મૃત્યુ એમરે દોડ કરી રહ્યું છે. અર્થાત્ જેના ધાકથી સ્થાવર જંગમ જગત સ્વસ્વ પ્રવૃત્તિમાં પ્રાંજલિ પ્રવર્તી રહ્યું છે તેનો ધાક અપંગિન અને છતાં પંગિતમન્યને લાગ્યા સિવાય રહેતો નથી. બસ આજ કારણસર અધ્યાત્મવિધાના ગિજામુ માટે દુંભ વળ્ય છે. સરલતા વિદિત છે. અને સરલતા એ સામદું જ ચમકીલું પામું હોઇને, તેવા સરલહૃદયના હૃદયમાં રસરાગનો નિત્યોદય હોય છે !

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

॥ अथ अष्टमोऽनुवाकः ॥

सा एषा आनन्दस्य मीमांसा भवति-युवा स्यात् साधु युवा, अघ्यायकः आशिष्ठः दृढिष्ठः बलिष्ठः तस्य इयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात्, स एकः मानुष्यः आनन्दः ।

સા=તે एषा=આ આનन्दસ્ય=આનન્દની મીમાંસા=મીમાંસા વિચાર ભવતિ=છે. યુવા=યુવાન સ્યાત્=હોય સાધુ યુવા=સારો સર્વોંગ પૂર્ણ-યુવાન હોય, અઘ્યાયકઃ=ભણેલો, આશિષ્ઠઃ=સ્ફૂર્તિયુક્ત, દૃઢિષ્ઠઃ=દૃઢ અને બલિષ્ઠઃ=અતિ બલવાન હોય, વિત્તસ્ય=ધનથી પૂર્ણ=પૂર્ણ એવં=આ સર્વો=આખી પૃથ્વી=પૃથ્વી તસ્ય=તેની સ્યાત્=હોય સઃ=તે એકઃ=એક માનુષઃ=આનન્દઃ=આનન્દ-માનુષ્ય સુખનું એકમ છે.

તે આ આનન્દની મીમાંસા છે. કેઈ યુવાન હોય અને સાધુશીલ યુવાન હોય ભણેલો, આરાધના, દૃઢ અને બલિષ્ઠ યુવાન હોય અને ધનથી ભરેલી આ આખી પૃથ્વી તેની હોય તો તે એક માનુષ્ય આનન્દ છે-માનુષ્ય સુખનું એકમ છે.

તે યે શતં માનુષાઃ આનન્દાઃ, સ એકઃ પિતૃણાં ચિરલોક
લોકાનાં આનન્દઃ ધોત્રિયસ્ય ચ અકામહતસ્ય ।

તે=તેવા યે=જે શતં=એકસો માનુષા=માનુષી આનન્દાઃ=આનન્દો
છે. સઃ=તે એકઃ=એક ચિરલોક લોકાનાં=ચિરલોક-લોક (ચિર કાળ
સુધી પોતાનાં કર્મોના ફલો ભોગવનારા) પિતૃણાં=પિતૃણો આનન્દ=આનન્દ
છે. ચ=અને અકામહતસ્ય=કામથી ન હણાયેલા ધોત્રિયસ્ય=વેદ-પિદ્ધાન
ધોત્રિયનો છે.

તેવા જે એકસો માનુષી આનન્દો દોય તો તે એક ચિરલોકલોક પિતૃણો
આનન્દ કહેવાય છે. અને કામથી ન હણાયેલા ધોત્રિયનો આનન્દ છે.

તે યે પિતૃણાં ચિરલોક લોકાનાં આનન્દાઃ, સઃ એકઃ
માજાનજાનાં દેવાનાં આનન્દઃ ધોત્રિયસ્ય ચ અકામહતસ્ય ।

તે=તે યે=જે શતં=સો પિતૃણા...આનન્દાઃ=ચિરલોકલોક પિતૃણો
આનન્દો છે સઃ=તે એકઃ=એક માજાનજાનાં=આજ્ઞાનજ્ઞ-જ્ઞાનસિદ્ધ દેવાનાં
દેવોનો આનન્દઃ=આનન્દ છે ધોત્રિયસ્ય.=અને કામનાથી ન હણાયેલા
ધોત્રિયનો છે.

તેવા જે સો ચિરલોકલોક પિતૃણો આનન્દો, તેની બરાબર આજ્ઞાનજ્ઞ દેવોનો
એક આનન્દ છે અને કામથી ન હણાયેલા ધોત્રિયનો છે.

તે યે શતં આજ્ઞાનજાનાં દેવાનાં આનન્દાઃ સ એકઃ કર્મદેવાનાં
દેવાનાં આનન્દઃ યે કર્મણા દેવાન્ અપિયન્તિ ધોત્રિયસ્ય ચ
અકામહતસ્ય ।

તે=તે યે=જે શતં=સો આજ્ઞા...આનન્દાઃ=આજ્ઞાનજ્ઞ દેવોના આનન્દો
છે સઃ=તે એકઃ=એક કર્મદેવાનાં=કર્મદેવ નામના દેવાનાં=દેવોનો, જે
જેઓ કર્મણા=કર્મ દ્વારા દેવાન્=દેવોમાં અપિયન્તિ=મળી જાય છે
ધોત્રિયસ્ય...સ્ય=એ કામથી ન હણાયેલા ધોત્રિયનો આનન્દ છે.

તેવા જે સો આજ્ઞાનજ્ઞ દેવોના આનન્દ છે તેની બરાબર કર્મદેવ નામના દેવો
જે જેઓ કર્મદ્વારા દેવજનને મળેલા છે તેમનો એક આનન્દ છે તથા અકામહતસ્ય
ધોત્રિયનો છે.

તે યે શતં કર્મદેવાનાં દેવાનાં આનન્દાઃ સઃ એકઃ દેવાનાં
આનન્દઃ ધોત્રિયસ્ય ચ અકામહતસ્ય ।

તે = તે યે = જે શતં = સો કર્મ...આનન્દાઃ = કર્મદેવ દેવોના આનન્દો છે
તેની બરોબર સઃ = તે એકઃ = એક દેવાનાં = મુખ્ય દેવોનો આનન્દઃ = આનન્દ છે.
ધોત્રિયસ્ય...સ્ય અને અકામહત ઓત્રિયનો આનન્દ છે.

તે જે સો કર્મદેવોના આનન્દો છે તેની બરોબર મુખ્ય દેવોનો એક આનન્દ
છે અને અકામહત ઓત્રિયનો આનન્દ છે.

તે યે શતં દેવાનાં આનન્દાઃ સ એકઃ ઇન્દ્રસ્ય આનન્દઃ
ધોત્રિયસ્ય ચ અકામહતસ્ય ।

તે = તે યે = જે દેવાનાં = દેવોના શતં = સો આનન્દાઃ = આનન્દો છે તેની
બરોબર સઃ = તે ઇન્દ્રસ્ય = ઇન્દ્રનો એકઃ = એક આનન્દઃ = આનન્દ છે તથા
ધોત્રિયસ્ય...સ્ય કામનાથી ન હણાયેલા ઓત્રિયનો છે.

તેવા જે દેવોના સો આનન્દો તેની બરોબર ઇન્દ્રનો એક આનન્દ છે અને તેવા
અકામહત ઓત્રિયનો આનન્દ છે.

તે યે શતં ઇન્દ્રસ્ય આનન્દાઃ સ એકો વૃહસ્પતેરાનન્દઃ
ધોત્રિયસ્ય ચ અકામહતસ્ય ।

તે = તે યે = જે ઇન્દ્રસ્ય = ઇન્દ્રના શતં = સો આનન્દાઃ = આનન્દો છે
તેની બરોબર સઃ = તે વૃહસ્પતેઃ = વૃહસ્પતિનો એકઃ = એક આનન્દઃ = આનન્દ છે
ચ = તથા તેવા અકામહતસ્ય ધોત્રિયસ્ય = કામથી ન ધવાયેલા ઓત્રિયનો છે.

તે જે ઇન્દ્રના સો આનન્દો તેની બરોબર વૃહસ્પતિનો એક આનન્દ છે અને
તેવા કામનાથી ન હણાયેલા ઓત્રિયનો છે.

તે યે શતં વૃહસ્પતેઃ આનન્દાઃ સઃ એકઃ પ્રજાપતેઃ આનન્દઃ
ધોત્રિયસ્ય ચ અકામહતસ્ય ।

તે = તે યે = જે વૃહસ્પતેઃ = વૃહસ્પતિના શતં = સો આનન્દાઃ = આનન્દો
છે સઃ = તે એકઃ = એક પ્રજાપતેઃ = પ્રજાપતિનો આનન્દઃ = આનન્દ છે ચ = અને
તેવા આનન્દ અકામઃ = કામથી ન ધવાયેલ ઓત્રિયનો છે.

તે જે જીવસ્થિતિના સો આનન્દો છે તે એક પ્રજાપતિનો આનન્દ છે, અને તેનો આનન્દ અકામહત્ત્વ ઓત્રિયનો છે.

તે યે જ્ઞાનં પ્રજાપતેઃ આનન્દાઃ સ યકો વ્રહ્મણઃ આનન્દઃ
ઓત્રિયસ્ય ચ અકામહત્ત્વસ્ય ।

તે=તે યે=જે, પ્રજાપતેઃ=પ્રજાપતિના, જ્ઞાનં=જ્ઞાન આનન્દાઃ=આનન્દો છે
સ=તે યકઃ=એક વ્રહ્મણઃ=વ્રહ્મણેના આનન્દઃ=આનન્દ છે, ચ=અને તેનો આનન્દ
અકામહત્ત્વસ્ય ઓત્રિયસ્ય=કામથી ન ધવાયેલા ઓત્રિયનો છે.

તે જે પ્રજાપતિના સો આનન્દો છે તે એક વ્રહ્મણેના આનન્દ છે અને તેનો આનન્દ કામથી ન ધવાયેલા ઓત્રિયનો છે.

આમ સાતમા અનુવાકમાં સર્વક પરમપિતા પરમાત્મા રસસ્વરૂપ છે—
એ રસસ્વરૂપની લક્ષિમાં ખરી રસિકતા છે. એ રસહીનતામાં જીવનની
વૈષમ્યદશા છે. એમ જતાઓ, પરમાત્મા જ પોતાની એક આનન્દકલાથી
જગતને આનન્દિત કરે છે. એ પરમાત્મામાં જે અણપ પ્રતિષ્ઠ યાય છે તે
નિર્મલ યાય છે એમ પણ સૂચ્યું. જે પરમાત્મા અને પોતાના પ્રત્યગાત્મામાં
રહેજે ફેર સમજે છે તે ભાગીન યાય છે. અને આથી જ અપરિતે
પરિતમન્ય થઈ જાતને અને જગતને છેતરવી ન જોઈએ એમ પણ ઉપદેશ્યું.
હવે રસરાજ પરમાત્માના આનન્દનો ખ્યાલ આપવા માટે આશ્રય અનુવાક
આરંભે છે ! યદપિ કિંચિદ્દે છે તેમ,

“અસિતગિરિસર્ન સ્વાત્ કજ્જલે સિન્ધુપાત્રે,

સુતરદરમાસ્ત્રા લેચિની પત્રમુર્તી ।

લિન્ગતિ યદિ ગૃહીત્વા દારદ્રા સર્વકાલં

તદપિ તવ ગુણાનાં દેવ ! પારં ન વાર્તિ ॥”

આ ન્યાયે પરમાત્માના આનન્દનું વર્ણન અણપ છે છતાં તે આનન્દ જેને
હજી સુધી મળ્યો નથી તેને માટે તે આનન્દ મેળવવાની પ્રેરણા પાત્રી ઉચિત
છે. અને આથી જ અહીં શ્રુતિ, જીવજાતના ઉપર કસણા કરી, અજ્ઞાનન્દની
મીમાંસા કરી, તે દ્વારા જીવમાનને અજ્ઞાનન્દ ભોગવવા અને જુગતનન્દ ત્યાગવા
આવાહન કરે છે ! અહીં શ્રુતિ માત્ર આનન્દનું એકમ આપી તે દ્વારા
અજ્ઞાનન્દ માત્ર આનન્દથી કેટલો વધારે છે તે જતાવે છે ! હવે પછીના
દરેક વાક્યમાં એક ક્રિયપદ છે તે ખૂબ જ ધ્યાન રાખવા લાયક છે. દરેક

આનન્દની સાથે શ્રુતિ “શ્રોત્રિયસ્ય ચ અકામહતસ્ય” એટલા શબ્દોનું આવર્તન કરે છે. તેનું રહસ્ય આ છે. જે શ્રોત્રિય છે એટલે કે શબ્દ બ્રહ્મમાં નિષ્ણાત છે અને તે ઉપરાંત બ્રહ્મનિષ્ઠ હોઇને, એટલે કે પરમાત્મામાં અત્યંત રિચત હોઇને, આત્મકામ હોવાથી અકામહત છે-કામનાથી-તૃપ્તિથી ધવાયેલો નથી, પણ દુન્યવી કે અદુન્યવી કામનાઓથી અદાત છે, તેને શ્રુતિ જે જે આનન્દોની ગણના કરશે, તે બધા સ્વયમેવ પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે ઉપરાંત આનન્દોમાં પણ સર્વશિરોમણિ જે બ્રહ્માનન્દ છે તે તો તેને મળે છે! અર્થાત્ દ્વાથીના પગમાં જેમ ખીંગ તમામ પગ આવી જાય છે, તેમ બ્રહ્માનન્દમાં ખીંગ તમામ આનન્દો સ્વયમેવ સમાર્પ જાય છે! ફક્ત શ્રોત્રિયતા અને અકામહતતામાં જીવનો સમસ્ત પુરુષાર્થ છે! આટલું સમજ્યા બાદ આખી આનન્દ મીમાંસાનું રહસ્ય હૃદયરય ધર્મ જશે. મનુષ્ય સુખના એકમથી સો ગણો આનન્દ પિતરોનો છે. એવા પિતરોના આનન્દ કરતાં સો ગણો આનન્દ જન્મસિદ્ધ દેવોનો છે. તેના કરતાં સો ગણો આનન્દ પોતાના કર્મે જો આ દેવને પામ્યા છે તેમનો છે. એવા સો કર્મદેવોના આનન્દ બરાબર એક આનન્દ મુખ્ય દેવોનો છે. મુખ્ય દેવોના આનન્દથી સો ગણો ઇન્દ્રનો આનન્દ છે. તેનાથી સો ગણો બૃહસ્પતિનો, અને તેનાથી સો ગણો પ્રજાપતિનો આનન્દ છે! અને એવા પ્રજાપતિના આનન્દથી સો ગણો આનન્દ તે એક બ્રહ્મનો આનન્દ છે. અને આ બધા આનન્દોનો સમુદાય અકામહત શ્રોત્રિયનો છે. અર્થાત્ તે બ્રહ્માનન્દ સંસારાસક્ત મનુષ્ય જીવનના આનન્દથી કર્મપરાર્થો ગણો વધારે છે. અને તે આનન્દની પ્રાપ્તિનો અધિકારી શ્રોત્રિય અને વિતૃષ્ઠ માણસ છે. આથી દરેક સાધકે શ્રોત્રિયતાપૂર્વકની વિતૃષ્ણતા પ્રાપ્ત કરવામાં દિનરાત પ્રતિપળ ઉદ્યુક્ત રહેવું થટે!.

સ યથ્ચ અયં પુરુષે, યથ્ચ અસૌ આદિત્યે, સ એકઃ । સ ય ઇવંચિત્, અસ્માત્ લોકાત્ પ્રેત્ય એતન્ અધ્વમયં આત્માનં ઉપસંક્રામતિ, એતં પ્રાણમયં આત્માનં ઉપસંક્રામતિ, એતં મનોમયં આત્માનં ઉપસંક્રામતિ, એતં વિજ્ઞાનમયં આત્માનં ઉપસંક્રામતિ, એતં આનન્દમયં આત્માનં ઉપસંક્રામતિ । તદ્વપિ ઇષઃ સ્લોકઃ ભવતિ ।

સ=તે યઃ=જે અયં=આ આનન્દમય બ્રહ્મ ચ=નિશ્ચય પુરુષે=પુરુષમાં-પુરુષ શરીરમાં છે ચ=અને યઃ=જે અસૌ=તે આદિત્યે=સૂર્યમંડલમાં ॥ સઃ=તે એકઃ=એક છે યઃ=જે ઇવંચિત્=આવું જાણુશર છે સઃ=તે અસ્માત્=આ

લોભાત્ = લોકમાંથી પ્રેત્ય = મરીને એત્ = આ અન્નમય = અન્નમય આત્માનં = આત્માને ઉપસંક્રામતિ = પ્રાપ્ત કરે છે, એતપ્રાણ-આ પ્રાણમય આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. એતં મનો = આ મનોમય આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. એતં વિજ્ઞાન = આ વિજ્ઞાનમય આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. એતં આનન્દ = આ આનન્દમય આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે.

તે જે આ આનન્દમય બ્રહ્મ નિઃશય પુરુષ શરીરમાં છે અને જે તે આદિત્યમાં છે તે એક છે. જે આજુ નજી છે તે આ લોકમાંથી મરીને આ અન્નમય આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે, આ પ્રાણમય આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે, આ મનોમય આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે, આ વિજ્ઞાનમય આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે, આ આનન્દમય આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. તેમાં પણ આ શ્લોક પ્રમાણભૂત છે.

આમ કૃતિ ભગવતીએ આનન્દની મીમાંસા કરી, હવે વિદ્વાનને જ આ આનન્દમય પ્રાપ્તિ થાય છે એમ હેવટનો નિર્ણય આપતા કહે છે કે જે આનન્દમય પરમાત્મા આ દેહમાં વસે છે તે જ આનન્દમય પરમપુરુષ આદિત્ય મંડળમાં રહે છે. અને સ્થૂળ સૃષ્ટિ, એ પ્રાણુતમક સૂક્ષ્મની જ યોગ્યલી સક્તિ છે ! અર્થાત્ આપણા બ્યક્તિ શરીરમાં જે આનન્દમય આત્મા છે તે જ આનન્દમય આત્મા અખિલ બ્રહ્માંડનો છે ! આથી માણસને માટે-વિદ્વાનને માટે બેદદૃષ્ટિ અયોગ્ય છે ! જે આવી અખિલ બ્રહ્માંડમાં રહેલી પરમાત્માની એકતા અને એકરસતાને જાણે છે તે આ શરીરમાંથી મરીને અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, અને આનન્દમય આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે, અર્થાત્ આ પાંચે કાશમાં જે જે આનન્દ છે તે તમામ આનન્દને પ્રાપ્ત કરવા ઉપરાંત તે પરમાનન્દમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે ! અર્થાત્ તેતે પ્રેય ધ્રેય મધું મળે છે ! આમ મરીને પણ વિદ્વાનને જ આ આનન્દમય લોકોત્તરી પ્રાપ્તિ થાય છે એ કૃતિનો નિર્ણય છે ! આ બાબતમાં પણ પ્રમાણુ ટીકતાં નવમા અનુવાકની શરુઆત કરશે.

॥ इति अष्टमोऽनुवाकः ॥

॥ अथ नवमोऽनुवाकः ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते अग्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विमेति कुतश्चन इति । एतं ह वाच न तपति किमहं साधु नाकरवं, किमहं पापमकरवम् इति । स य एवं विद्वान् एते आत्मानं स्पृणुते, उमे हि एव एष एते आत्मानं स्पृणुते य एवं वेद । इति उपनिषद् ।

યતઃ=જ્યાં આમળથી મનસા સહ=મનની સહિત અગ્રાપ્ય=ન પહોંચીને વાચ=લોક તથા વેદ વાણીઓ નિવર્તન્તે=પાછી ફરે છે. તે બ્રહ્મણ=બ્રહ્માના

આનન્દમ્ = આનન્દને વિદ્વાન્ = જાણુતો પુરુષ કુતચન = ક્યાંથી એ ન = નથી
 વિમેતિ = ડરતો इति = બસ. એતં = આને-આનન્દમય બ્રહ્મને જાણવાવાળાને હ = કદી
 વાવ = નિશ્ચય इति = આ કલ્પના ન તપતિ = નથી તપાવતી કે કિં = શાને
 બદ્ધ = મેં સાધુ = પુણ્ય કર્મ ન અકરવં = ન કર્યું । કિં = શાને બદ્ધ = મેં પાપ =
 પાપ અકરવં = કર્યું । કેમકે યઃ = જે એવં = આ પ્રમાણે આનન્દમય આત્માનો
 વિદ્વાન્ = જાણુકાર છે સ = તે એતે = આ પુણ્ય પાપ બંનેના આત્માનં = અંતરાત્મા-
 એ બંનેની પકડથી પર આત્માને સ્પૃણુતે = પ્રાપ્ત થયેલ છે. એવ = નિશ્ચય
 एषઃ = આ હિ = અવશ્ય એતે = આ રમે = બંનેના-પુણ્ય પાપ બંનેના આત્માનં =
 અંતરાત્માને સ્પૃણુતે = પ્રાપ્ત થાય છે. યઃ = જે એવં = આ પ્રમાણે આનન્દમય
 આત્માને વેદે = જાણે છે. इति = બસ આ ઉપનિષદ્ = રહસ્ય-ગોપ્ય બ્રહ્મ વિદ્યા છે.

ન્યાં આગળથી ન પહોંચીને મનસદિત વાણીએ પાછી ફરે છે તે બ્રહ્મા
 આનન્દને જાણુતો પુરુષ ક્યાંથી એ ડરતો નથી. બસ. આ આનન્દમય બ્રહ્મા જાણનારને
 કદી નિશ્ચય આ કલ્પના તપાવતી નથી કે શાને મેં પુણ્યકર્મ ન કર્યું ? શાને મેં
 પાપ કર્યું ? કેમકે જે આ પ્રમાણે આનન્દમય આત્માને જાણે છે તે આ પુણ્યપાપ
 બંનેના આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે. નિશ્ચય આ અવશ્ય આ બંનેના
 અંતરાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે જે આમ આત્માને જાણે છે. બસ. આ ઉપનિષદ્-
 રહસ્ય વિદ્યા છે.

આ બ્રહ્માનંદ વાદ્મનસા અગોચર છે એ બતાવતાં કહે છે કે ન્યાં
 આગળથી મનસદિત વેદ વાણી પણ પોતાનું વર્ચસ્વ ગુમાવી નિઃપ્રભ થઈ
 પાછી ફરે છે તે બ્રહ્માનંદને જાણનાર પુરુષ અકુતોભય થાય છે । તે જાતે
 અદ્વૈત થવાથી દ્વૈતની કલ્પનામાંથી ઉપજતા ભયમાત્ર તેની આગળથી
 ઓસરી જાય છે । તેવો માણસ તપથી પર થાય છે. એટલે કે હૃદયને
 અચાનકાળમાં તપાવતો જે શોક, તે શોકથી પર થાય છે । તે શોકનો આકાર
 બતાવતાં કહે છે કે “હાય ! મેં શાને પુણ્ય ન કર્યું । શાને પાપ કર્યું ।” આ
 પાપપુણ્યના તપવતા ખ્યાલો બ્રહ્માનીને છોડી જાય છે । કેમકે જે
 આનન્દમય પરમાત્માને જાણે છે તે પાપપુણ્ય બંનેના આત્માને પ્રાપ્ત થાય
 છે. એટલે કે તે બંનેની પકડથી પર જે આત્મા, તેને તે પ્રાપ્ત થાય છે.
 અર્થાત્ મોહજન્ય જે શોક, તે શોકની, મોહના મરણથી સ્વયમેવ નિવૃત્તિ
 થતી હોવાથી, તે શોકને તરી જાય છે । જે આમ જાણે છે તે નિશ્ચય વીતશોક
 થાય છે । આ છે ઉપનિષદ્-એટલે કે રહસ્ય વિદ્યા, એટલે કે બ્રહ્મવિદ્
 આજ્ઞોતિ પરં” એ વાક્યમાં રહેલી સાંગોપાંગ આત્મવિદ્યાનું શ્રોત્રિય અને
 અહાનિષ્ઠ ગુરુ દ્વારા સાધન સંપન્ન અને આથી જ અધિકારી શિષ્યને મળતું છત્વન
 રહસ્ય. અકારણ કરુણ પરમાત્મા સૌને આ રહસ્ય વિદ્યાનો અનુભવ આપે !

॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥

॥ અથ મૃગુવલ્લી ॥

હરિઃ ॐ । સદ્ નાવવતુ । સદ્ નૌ મુનક્તુ । સદ્ વીર્યં કરવા-
વહૈ । તેજસ્વિ નાવધીતમસ્તુ । મા વિદ્વિપાવહૈ । ॐ શાન્તિઃ
શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

॥ इति शान्तिपाठः ॥

(શબ્દાર્થ આગળ આપી ગયો છે)

ૐ । મૃગુઃ ચૈ વાહણિઃ વહ્નં પિતરં ઉપસસાર અધીહિ ભગવઃ !
બ્રહ્મ ઇતિ । તસ્મૈ સ એતત્ પ્રોવાચ-“ અહં પ્રાણં ચક્ષુઃ શ્રોત્રં મનઃ
વાચં ” ઇતિ । તં હ ઉવાચ-યતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે,
યેન જાતાનિ જીવન્તિ, યત્ પ્રયન્તિ અભિસંવિશન્તિ, તત્
વિજિજ્ઞાસસ્વ, તદ્ બ્રહ્મ ઇતિ ।

વાહણિઃ=વરુણનો પુત્ર નામે વૈ=નિશ્ચય મૃગુઃ=મૃગુ પિતરં=પેતાના પિતા
વહ્નં=વરુણની ઉપસસાર=પાસે પહોંચ્યો અને ઇતિ=એમ કહ્યું ભગવઃ=હે
ભગવન્ ! મને બ્રહ્મ=બ્રહ્મનો અધીહિ=ઉપદેશ કરો. તસ્મૈ=તે ભૂગુને સઃ=તે વરુણે
એતત્=આ પ્રોવાચ=કહ્યું અહં=અન્ન-શરીર ચક્ષુઃ=શ્રોત્રં=આંખ-કાન આદિ
જ્ઞાનેન્દ્રિયો સહિત પ્રાણં=પ્રાણુને તથા વાચં=વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયો સહિત
મનઃ=મન ઇતિ=આને તું બ્રહ્મ જાણુ તં=તે ભૂગુને હ=વળી તેણે ઉવાચ=
કહ્યું. યતઃ=જેમાંથી વા=નિશ્ચય હમાનિ=આ ભૂતાનિ=સર્વપ્રાણીઓ જાયન્તે=
જન્મે છે. જાતાનિ=જન્મેલાં યેન=જેના વડે જીવન્તિ=જીવે છે અને પ્રયન્તિ=
મરતાં યત્=જેમાં અભિસંવિશન્તિ=પ્રવેશ કરે છે-લીન થાય છે તદ્=તેને
વિજિજ્ઞાસસ્વ=જાણવાની ઇચ્છા-પ્રયત્ન કર. ઇતિ=પસ તત્=તે બ્રહ્મ=બ્રહ્મ છે.

વરુણનો પુત્ર નિશ્ચય મૃગુ પેતાના પિતા વરુણ પાસે પહોંચ્યો અને એમ કહ્યું
કે હે ભગવન્ ! મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો. તેને તેણે આ કહ્યું-અન, યમુ શ્રોત્રાદિ
જ્ઞાનેન્દ્રિયો સહિત પ્રાણુ તથા વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયો સહિત મનને તું બ્રહ્મ જાણુ.
તેને તેણે ફરીથી કહ્યું કે જેમાંથી નિશ્ચય આ તમામ પ્રાણીઓ જન્મે છે, જન્મેલાં
જેના વડે જીવે છે અને મરતાં જેમાં પ્રવેશ કરે છે તેને જાણવાની ઇચ્છા કર.
અસ. તે બ્રહ્મ છે.

અત્ર બ્રહ્મ છે એમ જાણ્યું. કેમકે અત્રથી જ નિશ્ચય આ તમામ પ્રાણીઓ જન્મે છે. જન્મેલાં અત્રથી જ જીવે ॥ તથા મરતાં અત્રમાં જ પ્રવેશ કરે છે-તેથી અત્ર બ્રહ્મ છે.

તદ્ વિજ્ઞાય પુનરેય વરુણં પિતરં ઉપસસાર અધીદિ મગવઃ !
બ્રહ્મ ઇતિ । તં હ ઉવાચ-તપસા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ, તપો બ્રહ્મ ઇતિ ।
સ તપઃ અતપ્યત, સઃ તપઃ તપ્ત્વા-

તત્=તેને વિજ્ઞાય=જાણીને-અન્નને બ્રહ્મ જાણીને તે પુનઃ=ફરીથી એવ= નિશ્ચય પિતરં=પિતા વરુણં=વરુણની ઉપસસાર=પાસે પહોંચ્યો. અને ઇતિ= આમ કહ્યું કે મગવઃ=હે ભગવન્ ! મને બ્રહ્મ=બ્રહ્મનો અધીદિ=ઉપદેશ કરો. તં=તે જુગુને હ=પ્રસિદ્ધ વરુણે ઉવાચ-ઇતિ=આમ કહ્યું તપસા=તપથી બ્રહ્મ= બ્રહ્મને વિજિજ્ઞાસસ્વ=જાણવાની ઇચ્છા કર તપઃ=તપ જ બ્રહ્મ=બ્રહ્મ છે-બ્રહ્મજ્ઞાનનું સાધન છે. સ=તેણે તપઃ=તપ અતપ્યત=તપ્યું સ=તેણે તપઃ=તપ તપ્ત્વા=તપીને.

તેને જાણીને તે ફરીથી નિશ્ચય પિતા વરુણ પાસે ગયો. અને આમ કહ્યું કે હે ભગવન્ ! મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો. તે જુગુને તે પ્રસિદ્ધ વરુણે કહ્યું કે તપથી બ્રહ્મને જાણવાને ઇચ્છ, તપ જ બ્રહ્મ છે. તેણે તપ તપ્યું. તેણે તપ તપીને-

આ વિચારને અતે તે નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે અત્ર જ બ્રહ્મ છે! કેમકે બ્રહ્મનું જે જગજગ-માદિ લક્ષણ છે તે તેને અત્રમાં બધે બેસતું લાગ્યું. દુનિયામાં પ્રત્યક્ષ જ છે કે અત્રમાંથી જ પ્રાણીઓ જન્મે છે. અત્ર વડે જ જીવે છે અને અત્રમાં જ છેવટે લીન થાય છે! આમ વિચાર કરીને- નિશ્ચય કરીને તે અત્રને બ્રહ્મ જાણવા લાગ્યો! પણ તેને આ વિચારથી મનનું સમાધાન ન થયું. જ્યાં સુધી અસત્ય હોય છે ત્યાં સુધી સત્યાત્માને કળ વળતી નથી! તેના હૃદયમાં ચંકા ઉઠી કે અત્રમાં યદ્યપિ આ લક્ષણ ઉપર ઉપરથી તો બધેબેસતું લાગે છે પણ અત્ર સ્વયં કાર્યરૂપ છે કેમકે તે તો જન્મે છે! તો જે કાર્યરૂપ હોય તે નિરતિશય કારણરૂપ કેવી રીતે

અન્યથી બંધાતું શરીર લેવું. અર્થાત્ શરીર અને શરીરમાં રહેલી પ્રાણસદિત અગ્નિઆર ઇન્દ્રિયોને તું જાણ જાણુ. શરીર-ઇન્દ્રિયો અને પ્રાણની સ્વસ્થતા, નીરોગિતા અને સ્વકાર્યક્ષમતા આધ્યાત્મિક જીવનમાં અતિશય ઉપયોગિની છે. એટલે તેની અત્યંત ઉપયોગિતાનો પૂરો ખ્યાલ આપના પિતાએ તેને જ જાણ છે એમ જાણવા કહ્યું કેમકે શરીરથી માંડીને વિજ્ઞાન ૧૫-અંતમાં રહેલો અને છતાં તે બધાંથી જુદો આત્મા વિવેકપૂર્વક દૃષ્ટ્ય છે. વિવિક્ત આત્મદર્શનની જ પરમ દૃઢ જ્ઞાતમસ્વરૂપ-દર્શન છે. આટલું કહીને પ્રિય પુત્રને પિતા જ્ઞાતું લક્ષણ કહે છે કે જેમાંથી સમસ્ત પ્રાણીઓ જન્મે છે, જન્મેલાં જેના વડે જીવે છે-અને મરતાં જેમાં પ્રવેશ કરે છે તેને વિશેષપણે જાણવાની ઇચ્છા કર. તે જાણ છે. ખસ. અર્થાત્ પિતા અહીં જ્ઞાતું લક્ષણ આપી દે છે તે એ હેતુથી કે પુત્ર વિચાર કરે. અને આ લક્ષણનો વિચારપૂર્વક જ્યાં વિનિયોગ થઈ શકતો હોય ત્યાં અટકે. અને તેને વિશેષપણે જાણે એટલે કે આત્મસ્વરૂપે પરમાત્મા છે એમ અનુભવે. અર્થાત્ આ લક્ષણમાંથી પરમાત્મા આ જગતનું અભિસા નિમિત્તોપાદાન છે-જગત તેનાથી ઇર્ષપણ અવસ્થામાં જુદું નથી-એ કહે છે. આવા પરમાત્માને હૃદયસ્થ આત્મા તરીકે વિશેષપણે જાણવાનો અહીં પુત્રને ઉપદેશ છે. પિતાએ આમ કહ્યું એટલે પુત્ર મૂંઝો રહ્યો. એકાન્તમાં ગયો અને પિતાએ કહેલી વાત ઉપર એકાગ્રચિત્તે ચિન્તન કરવા લાગ્યો. અર્થાત્ પિતાએ જ્ઞાતું જે લક્ષણ આપ્યું તે લક્ષણને એકચિત્તે વિચાર્યું ॥૧॥

॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अत्र प्रहेति व्यजानात् । अन्नाद् हि एव यत्तु इमानि भूतानि
 प्रायन्ते अघ्नं जातानि जीवन्ति, अघ्नं प्रयन्ति अभिसंविदन्ति इति ।

દિ=કેમકે અન્નાદ્ એ=અન્યથી જ તત્તુ=નિશ્ચય રૂનાનિ=આ તમામ
 ભૂતાનિ=પ્રાણીઓ જાયન્તે=જન્મે છે. જાતાનિ=જન્મેલાં પ્રાણનિ=અન્યથી જ
 જીવન્તિ=જીવે છે તથા પ્રયન્તિ=મરતાં અગ્નિ=અગ્નિમાં-પૃથ્વીમાં જ અભિસંવિદન્તિ=
 પ્રવેશ કરે છે इति=આથી અથવા થઈ છે.

સ તપઃ અતપ્યત । સ તપઃ તપ્સ્યા ।

સ=તે ભૂશુએ તપ=તપ અતપ્યત=તપ્યું-એકાગ્રમનથી વિચાર્યું સંતેજે તપ=તપ તપ્સ્યા=તપીને.

તેણે તપ તપ્યું. તેણે તપ તપીને-

બ્રહ્માનન્દવસ્તીમાં બ્રહ્મવિદ્ પરને પ્રાપ્ત થાય છે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, તે પ્રતિજ્ઞા અનુસાર બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષણ આપ્યું. એ કોને પ્રાપ્ત થાય છે તે સૂચવ્યું. ક્યાં પ્રાપ્ત થાય છે તે સૂચવ્યું. અને બ્રહ્મના જાણકારને શું ફળ મળે છે તે આનન્દની મીમાંસા કરીને બતાવ્યું. અર્થાત્ પરમાત્માને જાણી પ્રાપ્ત કરનાર પુરુષને પરમાત્મા મળે છે. તેના હૃદયની તમામ શ્રંતીઓ જોડાય છે. તેને અક્ષય આનન્દની પ્રાપ્તિ થાય છે ! તે સંતાપથી પર થાય છે. શ્રવન-મુક્ત અને વિદેહ-મુક્ત થાય છે ! આમ અત્યાર મુખી બ્રહ્મવિદ્ પરને પ્રાપ્ત છે એમ મીમાંસા કરી. હવે બ્રહ્મવિદ્ બ્રહ્મને ક્યાં સાધન દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે એ બતાવવું રહ્યું. કેમકે સાધન ઉપર જ વિચક્ષણ પુરુષનો વિશેષ બાર હશે ! ઉપેય કરતાં ઉપાય ઉપર જ માણસ પોતાના પ્રયત્નોને કેન્દ્રિત કરે છે તેને જલદી સિદ્ધિ વરે છે. કેમકે ઉપાય જ જ્યારે નિરતિશય બને છે ત્યારે તે ઉપેય બની જાય છે ! આથી હવેની ભૂશુવસ્તીમાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિના સાધનનો, આખ્યાયિકા દ્વારા ઉલ્લેખ કરે છે ! આ વસ્તીને “ભાર્ગવી વારુણી” વિદ્યા પશ્ય કહેવામાં આવે છે. કેમકે આ વસ્તીમાં વરુણના પુત્ર ભૂશુને વરુણે બ્રહ્મદર્શન કરાવ્યું છે ! અન્નમય કોશથી માંડીને આનન્દમય કોશમાં કેવી રીતે ધીરે ધીરે સાધકે પહોંચવું તેનો અહીં સુંદર રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવનાર છે.

વરુણ પિતા અને ભૂશુ પુત્ર. પુત્રના સંસ્કારી હૃદયમાં પરમાત્માને જાણવાની ઇચ્છા થઈ. આવી હિતતમ વાતનો પિતા કરતાં કોણ વધુ વાતસલ્યથી ઉપદેશ આપે ! એટલે તે વિધિપૂર્વક પિતા પાસે શિષ્યભાવે પહોંચ્યો અને પિતાને કહ્યું કે હે ભગવન ! મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો. પ્રિય પુત્રની આવી કલ્યાણી ભત્તિ જોઈ વધુ પ્રસન્ન થયેલા પિતાએ તેને કહ્યું હે બેટા ! તે જ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તે તારું ભાવિ કલ્યાણ સૂચવે છે ! તું કુલનન્દન તો હતો જ. પણ તારા આ પ્રશ્નથી હવે તું કુલતારક થયો છું ! હે બેટા ! અન્ન, આંખ, કાન વગેરે જ્ઞાનેન્દ્રિયો સહિત પ્રાણને તથા વાણી આદિ કર્મેન્દ્રિયો સહિત મનને તું બ્રહ્મ જાણ. અન્નનો અર્થ અહીં

અન્યથી અંધાતું શરીર લેવું. અર્થાત્ શરીર અને શરીરમાં રહેલી પ્રાણસહિત અગ્નિઆર ધન્દ્રિયોને તું જાણ જાણ્યું. શરીર-ધન્દ્રિયો અને પ્રાણની સ્વસ્થતા, નીરોગિતા અને સ્વકાર્મકક્ષમતા આધ્યાત્મિક જીવનમાં અતિશય ઉપયોગિની છે. એટલે તેની અત્યંત ઉપયોગિતાનો પૂરો ખ્યાલ આપવા પિતાએ તેને જ જાણ છે એમ જાણુવા કહ્યું કેમકે શરીરથી માંડીને વિજ્ઞાન પર્વન્તમાં રહેલો અને છતાં તે બધાંથી શુદ્ધ આત્મા વિવેકપૂર્વક દૃષ્ટવ્ય છે ! વિવિકત આત્મદર્શનની જ પરમ હદ બ્રહ્માત્મસ્વરૂપ-દર્શન છે ! આટલું કહીને પ્રિય પુત્રને પિતા બ્રહ્મનું લક્ષણ કહે છે કે જેમાંથી સમસ્ત પ્રાણીઓ જન્મે છે, જન્મેલાં જેના વડે જીવે છે-અને મરતાં જેમાં પ્રવેશ કરે છે તેને વિશેષપણે જાણુવાની ઇચ્છા કર. તે જાણ છે. બસ. અર્થાત્ પિતા અહીં બ્રહ્મનું લક્ષણ આપી દે છે તે એ હેતુથી કે પુત્ર વિચાર કરે. અને આ લક્ષણનો વિચારપૂર્વક જ્યાં વિનિયોગ થઈ શકતો હોય ત્યાં આટકે. અને તેને વિશેષપણે જાણે એટલે કે આત્મસ્વરૂપે પરમાત્મા છે એમ અનુભવે. અર્થાત્ આ લક્ષણમાંથી પરમાત્મા આ જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન છે-જગત તેનાથી કાઠપણુ અવસ્થામાં જુદું નથી-એ જાણે છે ! આવા પરમાત્માને હૃદયસ્થ આત્મા તરીકે વિશેષપણે જાણુવાનો અહીં પુત્રને ઉપદેશ છે ! પિતાએ આમ કહ્યું એટલે પુત્ર મૂંઝો રહ્યો. એકાન્તમાં ગયો અને પિતાએ કહેલી વાત ઉપર એકાગ્રચિત્તે ચિન્તન કરવા લાગ્યો અર્થાત્ પિતાએ બ્રહ્મનું જે લક્ષણ આપ્યું તે લક્ષણને એકચિત્તે વિચાર્યું ॥૩॥

॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥

॥ अथ द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात् । अन्नाद् हि एव खलु इमानि भूतानि जायन्ते यज्ञेन जातानि जीवन्ति, यज्ञं प्रयन्ति अभिसंविशन्ति इति ।

હિ=કેમકે અન્નાદ્ એ=અનનથી જ કલુ=નિશ્ચય ઇમાનિ=આ તમામ ભૂતાનિ = પ્રાણીઓ જાયન્તે=જન્મે છે. જાતાનિ = જન્મેલાં અન્નન=અનનથી જ જીવન્તિ=જીવે છે તથા પ્રયન્તિ=મરતાં અન્ન=અન્નમાં-પૃથ્વીમાં જ અભિસંવિશન્તિ= પ્રવેશ કરે ॥ इति = આથી અન્ન જાણ છે.

અન બ્રહ્મ છે એમ જાણ્યું. કેમકે અતથી જ નિશ્ચય આ તમામ પ્રાણીઓ જન્મે છે. જન્મેલાં અતથી જ શ્રવે છે તથા મરતાં અતમાં જ પ્રવેશ કરે છે-તેથી અન બ્રહ્મ છે.

तद् विज्ञाय पुनरेव चरुणं पितरं उपससार अधीहि भगवः।
ब्रह्म इति । तं ह उवाच-तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्य, तपो ब्रह्म इति ।
स तपः अतप्यत, सः तपः तपस्या-

તત્=તેને વિજ્ઞાય=જાણીને-અ-નને બ્રહ્મ જાણીને તે પુનઃ=ફરીથી એવ= નિશ્ચય પિતરં=પિતા વરુણં=વરુણની ઉપસસાર=પાસે પહોંચ્યો અને इति= આમ કહ્યું કે ભગવઃ=હે ભગવન્ ! મને બ્રહ્મ=બ્રહ્મનો અધીહિ=ઉપદેશ કરો. તં=તે જુગુને હ=પ્રસિદ્ધ વરુણે ઉવાચ-इति=આમ કહ્યું તપસા=તપથી બ્રહ્મ= બ્રહ્મને વિજિજ્ઞાસસ્ય=જાણવાની ઇચ્છા કર તપઃ=તપ જ બ્રહ્મ=બ્રહ્મ છે-બ્રહ્મજ્ઞાનનું સાધન છે. સ=તેણે તપઃ=તપ અતપ્યત=તપ્યું સ=તેણે તપઃ=તપ તપ્ત્વા=તપીને.

તેને જાણીને તે ફરીથી નિશ્ચય પિતા વરુણ પાસે ગયો. અને આમ કહ્યું કે હે ભગવન્ ! મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો. તે જુગુને તે પ્રસિદ્ધ વરુણે કહ્યું કે તપથી બ્રહ્મને જાણવાને ઈચ્છ, તપ જ બ્રહ્મ છે. તેણે તપ તપ્યું. તેણે તપ તપીને-

આ વિચારને અતિ તે નિષ્ક્રિય ઉપર આવ્યો કે અન જ બ્રહ્મ છે! કેમકે બ્રહ્મનું જે જગજગન્માદિ લક્ષણ છે તે તેને અતમાં બંધ ખેસતું લાગ્યું. દુનિયામાં પ્રત્યક્ષ જ છે કે અતમાંથી જ પ્રાણીઓ જન્મે છે. અન વડે જ શ્રવે છે અને અતમાં જ ઉપડે લીન થાય છે! આમ વિચાર કરીને- નિશ્ચય કરીને તે અતને બ્રહ્મ જાણવા લાગ્યો! પણ તેને આ વિચારથી મનતું સમાધાન ન થયું. જ્યાં સુધી અસત્ય હોય છે ત્યાં સુધી સત્યાત્માને કળ વળતી નથી! તેના હૃદયમાં શંકા ઉડી કે અતમાં યદ્યપિ આ લક્ષણ ઉપર ઉપરથી તો બંધખેસતું લાગે છે પણ અન સ્વયં કાર્યરૂપ છે કેમકે તે તો જન્મે છે! તો જે કાર્યરૂપ હોય તે નિરતિશય કારણરૂપ કેવી રીતે બની શકે? માટે આમાં કાંઈ-મારી સમજમાં ઘોંટાળો છે! આથી તેણે ફરીથી સમાધાન સહિત હૃદયે પિતા પાસે આવીને પહેલાંનો જ પ્રશ્ન કર્યો. પિતાએ જાણ્યું કે પુત્ર સ્વયમેવ વિચાર કરે છે! પણ તેના હૃદયમાં કંઈ સમાધાન નથી. બ્રહ્મ કોઈના ઉપદેશથી જાણતું નથી. સ્વાતુલવથી જાણાય છે. અને એને માટે જાતનો નીતરો વિચાર જ ઉપયોગી છે! આથી પિતાએ તેને એક જ હિ આપ્યો! તે એક જ નીતરો વિચાર જ ઉપયોગી છે! આથી પિતાએ તેને એક જ હિ આપ્યો!

૪૨૭. તપ જ બ્રહ્મ છે ! અર્થાત્ અહીં બ્રહ્મવિજ્ઞાનમાં તપ જ મુખ્ય સાધન છે એમ શ્રુતિનો સભાર ઉદ્દેશ્ય છે ! “તપિ આલોચને”=તપ ધાતુ આલોચન-ચોમેરથી પૂરા વિચારના અર્થમાં છે ! અર્થાત્ યોગમય હૃદયની વિચારણા એ જ તપ છે ! ચિત્તની એકાગ્રતા એ સર્વશ્રેષ્ઠ તપ છે ! એ યોગશાસ્ત્ર વિદિત ચિત્તની પરમ એકાગ્રતામાં પરમાત્માનું દર્શન થાય છે ! આથી દરેક સાધકે એકાગ્રતા કેળવવા યથાવકાશ યોગની ઉપાસના કરવી રહી. ભગવતું વારંવાર પિતા પાસે જવું અને પિતાનું વારંવાર એકની એક જ વાતનું કહેવું-એ એમ સૂચવે છે કે જ્યાં સુધી હૃદયનું સ્વયં સમાધાન ન થાય ત્યાં સુધી અનિર્વિણ્ણતાથી યોગની-ચિત્તની એકાગ્રતાપૂર્વક વિચારણા કરવી. ભગવાને શ્રીમુખે કહ્યું છે કે-તત્ત્વ સ્વયં યોગસંસિદ્ધઃ કાલેન માત્માનિ વિન્દતે=માણસ જ્યારે યોગથી યોગ્ય અધિકારી અને છે ત્યારે એની મેળે-પિના ઇતર પ્રપત્ને કાલક્રમે તે પરમાત્મનું સ્વરૂપ પરમાત્માને હૃદયમાં પામે છે ! આથી દરેક સાધકે યોગનો અનિર્વિણ્ણ ચિત્તે આસમાધાન અભ્યાસ કરવો એ સૂચિત થાય છે ! ॥ ૨ ॥

॥ इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥

॥ अथ तृतीयोऽनुवाकः ॥

પ્રાણો વ્રહેતિ વ્યજાનાત્ । પ્રાણાત્ હિ ઇવ સ્વલુ હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે, પ્રાણેન જાતાનિ જીવન્તિ, પ્રાણે પ્રવન્તિ અભિ-સંચિશન્તિ ઇતિ । .

પ્રાણઃ=પ્રાણુ વ્રહ્મ=બ્રહ્મ છે ઇતિ=એમ વ્યજાનાત્=જાણું હિ=કેમકે પ્રાણાત્-ઇવ=પ્રાણુમાંથી જ સ્વલુ=નિશ્ચય હમાનિ=આ તમામ ભૂતાનિ=પ્રાણીઓ જાયન્તે=જન્મે છે. જાતાનિ=જન્મેલાં પ્રાણેન=પ્રાણુથી જ જીવન્તિ=છવે છે અને પ્રવન્તિ=મરતાં પ્રાણે=પ્રાણુમાં જ અભિસંચિશન્તિ=પ્રવેશ કરે છે. ઇતિ=આથી પ્રાણુ બ્રહ્મ છે.

તેણે પ્રાણુ બ્રહ્મ છે એમ જાણું. કેમકે પ્રાણુથી જ નિશ્ચય આ તમામ પ્રાણીઓ જન્મે છે, જન્મેલાં પ્રાણુથી જ છવે છે અને મરતાં પ્રાણુમાં જ પ્રવેશ કરે છે. આથી પ્રાણુ બ્રહ્મ છે.

તદ્ વિદ્યાય, પુનરેવ વરુણં પિતરં ઉપસસાર, અધીહિ ભગવઃ !
 વ્રહ્મેતિ । તં હ ઉવાચ-તપસા વ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ । તપો વ્રહ્મ ઇતિ ।
 સ તપઃ અતપ્યત । સ તપસ્તપ્ત્વા ॥

તત્=તેને-પ્રાણુને વિદ્યાય=અહા જાણીને તે પુનઃ=ફરીથી એવ=નિશ્ચય
 પિતરં=પિતા વરુણં=વરુણની ઉપસસાર=પાસે આવ્યો અને ઇતિ=એમ કહ્યું કે
 ભગવઃ=હે ભગવન્ ! મને વ્રહ્મ=અહાનો અધીહિ=ઉપદેશ કરો. તે=તે જાણુને
 હ=પ્રસિદ્ધ વરુણે ઇતિ=આમ ઉવાચ=કહ્યું કે તપસા=તપથી વ્રહ્મ=અહાને
 વિજિજ્ઞાસસ્વ=જાણવાની ઇચ્છા કર. તપઃ=તપ વ્રહ્મ=અહા છે. સ=તેણે તપઃ=
 તપ અતપ્યત=તપ્યું. સ=તેણે તપઃ=તપ તપ્ત્વા=તપીને.

તેને અહા જાણીને તે ફરીથી નિશ્ચય પિતા વરુણ પાસે પહોંચ્યો અને આમ
 કહ્યું કે હે ભગવન્ ! મને અહાનો ઉપદેશ કરો. તેને પ્રસિદ્ધ વરુણે એમ કહ્યું કે તપથી
 અહાને જાણવાને ઇચ્છ. તપ જ અહા છે, તેણે તપ તપ્યું. તેણે તપ તપીને-

અત્રને અહા જાણીને સંતોષ ન થવાથી અન્નમયકોશને ત્યાગી-જ્ઞાનપૂર્વક
 દેહાત્મભાવ ટાળીને, અધિકારી પુત્રે વિચારમળે પ્રાણુને અહા જાણ્યો ! તેને
 પ્રાણુમાં જ તત્કાળેને માટે અહાના લક્ષણોના સમન્વય જણાવ્યો. પણ પ્રાણુમય
 કોશ પણ અન્નમય કોશની માફક આજ કાટિમાં-પ્રકૃતિ પક્ષમાં પડતો હોઈને
 તેને આત્મા પ્રાણુથી જુદો લાગ્યો. એટલે ફરીથી તે શુરુ=પિતા પાસે દોડ્યો.
 પિતાએ ફરી તપનો આશ્રય લેવા કહ્યો. પુત્ર પાછો વિચાર કરવા લાગ્યો.

॥ ઇતિ તૃતીયોઽનુવાકઃ ॥

॥ અથ ચતુર્થોઽનુવાકઃ ॥

મનો વ્રહ્મેતિ વ્યજાનાત્ । મનસઃ હિ એવ સ્વલુ ઇમાનિ ભૂતાનિ
 જાયન્તે, મનસા જાતાનિ જીવન્તિ, મનઃ પ્રયન્તિ અભિસંવિશન્તિ ઇતિ ।

મનઃ=મન વ્રહ્મ=અહા છે ઇતિ=એમ વ્યજાનાત્=જાણ્યું હિ=કેમકે મનસઃ=
 મનમાંથી એવ=જ સ્વલુ=ખરે ઇમાનિ=આ ભૂતાનિ=આરે પ્રકારનાં પ્રાણીઓ
 જાયન્તે=જન્મે છે મનસા=મનથી જાનાતિ=જન્મેલાં જીવન્તિ=છવે છે પ્રયન્તિ=
 જતાં એવાં મનઃ=મનમાં જ અભિસંવિશન્તિ=પ્રવેશે છે-ઇતિ

મન અહા છે એમ જાણ્યું. કેમકે મનમાંથી નિશ્ચય આ તમામ પ્રાણીઓ જન્મે છે.
 મનથી જ જન્મેલાં છવે છે. અને મનમાં જ મરનાં પ્રવેશ કરે છે તેથી મન અહા છે.

તત્ વિજ્ઞાય, પુનરેવ વરુણં પિતરં ઉપસસાર અધીદિ મગવઃ !
 વ્રહેતિ । તં હ ઉવાચ-તપસા વ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ, તપઃ વ્રહેતિ ।
 સઃ તપઃ અતપ્યત, સ તપઃ તપ્ત્વા ।

તત્=તેને બ્રહ્મ વિજ્ઞાય=જાણીને, પુન=ફરીથી એવ=નિશ્ચય તે પિતરં=
 પિતા વરુણં=વરુણની ઉપસસાર=પાસે પહોંચ્યો. અને ક્વિ=એમ કહ્યું કે
 મગવઃ=હે મગવન ! મને વ્રહ્મ=બ્રહ્મનો અધીદિ=ઉપદેશ કરો. તં=તેને હ=તે
 પ્રસિદ્ધ વરુણે ઉવાચ=કહ્યું તપસા=તપથી વ્રહ્મ=બ્રહ્મને વિજિજ્ઞાસસ્વ=જાણવાને
 ઇચ્છ. તપ=તપ જ વ્રહ્મ=બ્રહ્મ છે ક્વિ=એમ સઃ=તેણે તપ=તપ અતપ્યત=
 તપ્યું સઃ=તેણે તપ=તપ્ત્વા=તપીને.

તેને બ્રહ્મ જાણીને ફરીથી નિશ્ચય તે પિતા વરુણની પાસે પહોંચ્યો અને આમ
 કહ્યું કે હે મગવન ! મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો. તેને તે પ્રસિદ્ધ વરુણે કહ્યું કે તપથી
 બ્રહ્મ જાણવાને ઇચ્છ. તપ જ બ્રહ્મ છે. તેણે તપ તપ્યું. તેણે તપ તપીને-

અનમય અને પ્રાણમય જ્ઞાનજાળે વિચારજાળે વટાવી ભૂરુ
 મનોમય જ્ઞાનિકામાં આવી પહોંચ્યો. તેને વિચાર કરતાં મનમાં જ સર્ગનાદિની
 શક્તિ લાગી આથી તે મન જ બ્રહ્મ છે. એમ નિશ્ચયવાળો થયો. પણ
 “મન બ્રહ્મ છે” એ નિશ્ચય પણ તેને અવિવેકવિદ્ લાગ્યો ! મન તો સાધન
 છે. અને સાધન પ્રકૃતિના પદાર્થો પડેલું છે. આથી મન પણ આત્મપ્રાણ
 હોવાથી બ્રહ્મ હોઈ શકતું નથી. એટલે તે પાછો પિતા પાસે પહોંચ્યો અને
 તપનો જ આશ્રય લેવાનું કરમાન સાંભળી પાછો તપમાં મગ્ન થયો । ૪

॥ इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥

॥ अथ पञ्चमोऽनुवाकः ॥

विज्ञानं ब्रहेति व्याजानात् । विज्ञानाद् हि एव खलु इमानि
 भूतानि जायन्ते । विज्ञानेन जातानि जीवन्ति, विज्ञानं प्रयन्ति
 अभिसंविशन्ति इति ।

विज्ञानं=विज्ञान-विज्ञानમય આત્મા વ્રહ્મ=બ્રહ્મ છે ક્વિ=એમ વ્યજાનાત્=તેણે
 જાણ્યું. હિ=કેમકે વિજ્ઞાનાત્=વિજ્ઞાનમાંથી એવ=જલુ=નિશ્ચય રૂપાણિ=આ

સમસ્ત ભૂતાનિ=પ્રાણીઓ જાયન્તે=જન્મે છે વિજ્ઞાનેન=વિજ્ઞાનથી જ જાતાનિ=જન્મેલાં જીવન્તિ=જીવે છે અને પ્રયન્તિ=મરતાં વિજ્ઞાન=વિજ્ઞાનમાં જ અમિસંવિદ્યન્તિ=પ્રવેશે છે. ઇતિ=આથી વિજ્ઞાન બ્રહ્મ છે.

વિજ્ઞાન બ્રહ્મ છે એમ જાણ્યું. કેમકે વિજ્ઞાનમાંથી જ નિશ્ચય આ સમસ્ત પ્રાણીઓ જન્મે છે. જન્મેલાં વિજ્ઞાનથી જ જીવે છે અને મરતાં વિજ્ઞાનમાં જ પ્રવેશ કરે છે. આથી વિજ્ઞાન બ્રહ્મ છે.

તદ્ વિજ્ઞાય પુનરેવ વરુણં પિતરં ઉપસસાર । અધીદિ ભગવઃ !
બ્રહ્મેતિ । તં હ ઉવાચ-તપસા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ, તપો બ્રહ્મેતિ ।
સઃ તપઃ અતપ્યત । સ તપસ્તપ્ત્વા ।-

તત્=તે વિજ્ઞાનને બ્રહ્મ વિજ્ઞાય=જાણીને પુનઃ=ફરીથી એવ=નિશ્ચય તે પિતરં=પિતા વરુણં=વરુણની ઉપસસાર=પાસે પહોંચ્યો અને ઇતિ=આમ કહ્યું કે ભગવઃ=હે ભગવન્ ! મને બ્રહ્મ=બ્રહ્મનો અધીદિ=ઉપદેશ કરો. તં-તે ન હ=તે પ્રસિદ્ધ વરુણે ઇતિ=આમ ઉવાચ=કહ્યું. તપસા=તપથી બ્રહ્મ=બ્રહ્મને વિજિજ્ઞાસસ્વ જાણવાને ઇચ્છ તપઃ=તપ બ્રહ્મ=બ્રહ્મ છે. સઃ=તેણે તપઃ=તપ અતપ્યત=તપ્યું સઃ=તે તપઃ=તપ તપ્ત્વા=તપીને-

તે વિજ્ઞાનને બ્રહ્મ જાણીને તે ફરીથી નિશ્ચય પિતા વરુણની પાસે પહોંચ્યો અને આમ કહ્યું કે હે ભગવન્ ! મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો. તેને તે પ્રસિદ્ધ વરુણે કહ્યું કે તપથી બ્રહ્મને જાણવા ઇચ્છ. તપ બ્રહ્મ છે. તેણે તપ તપ્યું. તેણે તપ તપીને-

અનમય-પ્રાણમય અને મનોમય કોશની ભૂમિકાને વટાવી જુઓ આત્મપક્ષી વિજ્ઞાનમય કોશની સીમામાં આવ્યું. વિજ્ઞાનમાં બ્રહ્મસક્ષણનો સમન્વય તેને જાણ્યો ! પણ ત્યાંથી પણ પેલાં તપોમયે જ તેને પાછો ફરવો ! વિજ્ઞાન એટલે બુદ્ધિ. બુદ્ધિ યથાપિ શરીરાદિથી ઉચ્ચતમ છે છતાં તે પ્રકૃતિનું જ બાળક છે ! અને આથી જડ છે. અને આથી જ ચેતન આત્મા સાથે તેને સહિયારાં ન હોઈ શકે. એટલે તેને બુદ્ધિના પ્રદેશમાં પણ ચેતન ન પડ્યું. હૃદયની કળ ન વેળી. “હાથ” એવી કૃતકૃત્યતાની સામણી ન રકુરી એટલે એણે પુનઃ પિતાનો પાલવ પકડ્યો ! પિતાએ તેને વળી તે જ આદેશ સંકળાવ્યો ! ખંતીલા અને ઉઘોગી પુત્રે પિતાના આદેશાનુંસાર હવે છેવટનું મહાંતપ તપ્યું. ॥ ૫ ॥

॥ ઇતિ પञ્ચમોઽનુવાકઃ ॥

॥ અથ પદ્યોઽનુવાકઃ ॥

આનન્દો વ્રજેતિ વ્યજાનાત્ । આનન્દાત્ હિ એવં સર્વં હમાનિ
ભૂતાનિ જાયન્તે, આનન્દેન જાતાનિ જીવન્તિ, આનન્દં પ્રયન્તિ
અભિસંવિશન્તિ ઇતિ ।

આનન્દઃ=આનન્દમય આત્મા વ્રજ=વ્રજ છે. ઇતિ=એમ વ્યજાનાત્=
જાણ્યું. હિ = કેમકે આનન્દાત્=આનન્દમાંથી એવં=જ સર્વં=નિશ્ચય હમાનિ=આ
સમસ્ત ભૂતાનિ=પ્રાણીઓ જાયન્તે = જન્મે છે. આનન્દેન=આનન્દથી જાતાનિ=
જન્મેલાં જીવન્તિ=છવે છે અને પ્રયન્તિ=મરતાં આનન્દં=આનન્દમાં જ
અભિસંવિશન્તિ=પ્રવેશે છે ઇતિ=આથી આનન્દ વ્રજ છે.

આનન્દમય આત્મા વ્રજ છે એમ જાણ્યું. કેમકે આનન્દમાંથી જ નિશ્ચય આ
સમસ્ત પ્રાણીઓ જન્મે છે. આનન્દથી જન્મેલાં છવે છે, અને મરતાં આનન્દમાં જ
લીન થાય છે તેથી આનન્દમય આત્મા વ્રજ છે.

સા યા યા માર્ગવી ધારુણી વિદ્યા, પરમે વ્યોમન્ પ્રતિષ્ઠિતા ।
ય એવં વેદ પ્રતિષ્ઠિતિ । અન્નવાન્ અન્નાદો ભવતિ । મહાન્ ભવતિ
પ્રજયા પશુભિઃ વ્રજવર્ચસેન । મહાન્ કીર્ત્યા ।

સા = તે યા = આ માર્ગવી = ભૂચુને વારુણી = વરુણ ઉપદેશેલી વિદ્યા = વિદ્યા
પરમે = સૌથી ઊંચા વ્યોમન્ = આનન્દમય બ્રહ્મમાં પ્રતિષ્ઠિતા = પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે.
ય = જે એવં = આ પ્રકારે આનન્દમય બ્રહ્મને વેદ = જાણે છે. તે પ્રતિષ્ઠિતિ =
પ્રતિષ્ઠાવાળો થાય છે. અન્નવાન્ = અન્નવાળો તથા અન્નાદઃ = અન્નને ખાનાર સ્વરથ
ભવતિ = થાય છે. પ્રજયા = પુત્રપૌત્ર આદિ પ્રજાથી પશુભિઃ = પશુઓથી વ્રજવર્ચસા =
બ્રહ્મવર્ચસથી = વિદ્યાતેજથી મહાન્ = મહાન ભવતિ = થાય છે તથા કીર્ત્યા =
કીર્તિથી = યશથી મહાન્ = મહાન થાય છે.

તે આ ભૂચુને વરુણ ઉપદેશેલી વિદ્યા, પરમ વ્યોમન્ આનન્દમય બ્રહ્મમાં પ્રતિષ્ઠિત
થયેલી છે. જે આમ જાણે છે તે પ્રતિષ્ઠાવાળો થાય છે. અન્નવાન્ અને અન્નાદ થાય
છે. પ્રજા-પશુ-વિદ્યાતેજથી મહાન થાય છે તથા કીર્તિથી મહાન થાય છે.

આમ અન્નમય-પ્રાણમય-મનોમય અને વિજ્ઞાનમય ભૂમિકાથી આગળ
વધેશે ભૂચુ, હૃદયની કેવળ અવસ્થામાં આવી પહોંચે ! અને હૃદયમાં તે તે
રસગજ રહે છે ! એટલે સ્વરૂપભૂત જે આનન્દ તે આનન્દ તેને ત્યાં લાગ્યો !

આ નિષ્કારણુ આનન્દ જ તેને પ્રહા જણાયો. અને તેને તેમાં પ્રહાનું પૂર્ણ લક્ષણુ અનુગત લાગ્યું. આ અવસ્થા આવતાં જ તેનું હૃદય સમાધાનમય બની ગયું. તેને સ્વયં ખાત્રી થઈ ગઈ કે આજ તત્ત્વ છે! અને મીઠાંની પુતળી સમુદ્રમાં જતાં જેમ સમુદ્રમય થઈ જાય તેમ ભૂમિ તન્મય થઈ ગયો! એટલે તે જાતે કશું પિતાને કહેવા જે ન આવ્યો! કેમકે તે ધામમાં ગયેલો પાછો ફરતો નથી એવું ભગવાનનું વચન છે! એટલે તે ધામને પામેલો ત્યાં શું છે એ કહેવા કેમ પાછો ફરે? આથી હવે શ્રુતિ જ ભૂમિને બદલે આ પરમાનન્દ સ્વરૂપ વિદ્યાનો ઉપસંહાર કરતાં, સાધક માત્રને, આત્મા ક્યાં છે એનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરતાં કહે છે કે તે આ ભાગવી વારુણી વિદ્યા “પરમ વ્યોમ” માં પ્રતિષ્ઠિત છે! તે પરમ=સૌથી શ્રેષ્ઠ હૃદયાકાશમાં રહે છે! અર્થાત્ પ્રહાસ્વરૂપ આત્મા હૃદયવાસી છે! જે આમ જાણે છે તે જાતે પણ તેમાં—આત્મામાં અન્યુતભાવે સ્થિર થયેલો હોઈને દુનિયામાં ખૂબ જ આજરૂદાર બને છે! અન્નવાણે અને અન્નાદ યાય છે. પુત્રપૌત્રાદિ પ્રજાપશુધન અને પ્રહાવિદ્યાજન્ય વર્ચસથી યુક્ત યાય છે! મહાન યાય છે—કાર્તિની દૃષ્ટિએ! કેમકે આત્મજ્ઞાનીની કાર્તિ તો ભગવાનની કાર્તિ છે! ૬

॥ इति षष्ठोऽनुवाकः ॥

॥ अथ सप्तमः अनुवाकः ॥

અણં ન નિન્ધાત્ । તદ્ વ્રતમ્ । પ્રાણઃ વાં અન્નમ્ । શરીરં અન્નાદમ્ । પ્રાણે શરીરં પ્રતિષ્ઠિતમ્ । શરીરે પ્રાણઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ તદ્ એતત્ અણં અણ્ને પ્રતિષ્ઠિતમ્ । સ ય એતત્ અણં અણ્ને પ્રતિષ્ઠિતં વેદ પ્રતિષ્ઠિતિ । અન્નવાન્ અન્નાદો ભવતિ । મહાન્ ભવતિ પ્રજયા પશુભિઃ બ્રહ્મવર્ચસેન્ મહાન્ કીર્ત્યો ।

અણં=અન્નને ન નિન્ધાત્=ન નિન્દે તદ્=તે વ્રતમ્=નિયમ છે. પ્રાણઃ=પ્રાણુ વા=નિશ્ચય અણં=અન્ન છે. શરીરં=શરીર અન્નાદં=અન્નને ખાનારું છે. પ્રાણે=પ્રાણુમાં શરીરં=શરીર પ્રતિષ્ઠિતમ્=પ્રતિષ્ઠિત છે. શરીરે=શરીરમાં પ્રાણ=પ્રાણુ પ્રતિષ્ઠિતઃ=પ્રતિષ્ઠિત છે. તત્=તે એતત્=આ અણં=અન્ન. અણ્ને=અન્નમાં પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિષ્ઠિત છે. યઃ=જે એતત્=આ અણં=અન્નને અણે=અન્નમાં પ્રતિષ્ઠિત=

પ્રતિષ્ઠિત વેદ=મણે છે સ=તે અન્નવાન્=અન્નવાળો અને અન્નાદ=અન્નને ખાનાર-
સ્વસ્થ ભવતિ=થાય છે. પ્રજયા...=પ્રજા, પશુઓ અને વિદ્યાતેજથી મહાન્=મહાન
ભવતિ=થાય છે. મહાન્=મહાન થાય છે કીર્ત્યા=કીર્તિથી.

અન્નને ન નિંદે તે વ્રત છે. પ્રાણ નિશ્ચય અન્ન છે. શરીર અન્નને ખાનાર છે.
પ્રાણમાં શરીર પ્રતિષ્ઠિત છે. શરીરમાં પ્રાણ પ્રતિષ્ઠિત છે. તે આ અન્ન અન્નમાં
પ્રતિષ્ઠિત છે. જે આ અન્નને અન્નમાં પ્રતિષ્ઠિત નણે તે પ્રતિષ્ઠાવાળો થાય છે.
અન્નવાળો અને અન્નને ખાનારો બને છે. વ્રત, પશુઓ અને વિદ્યાતેજ તથા કીર્તિએ
મહાન થાય છે.

આમ બ્રહ્મવિદ્યા ફલસહિત ઉપદેશી. પરમાભિવ્યયક જ્ઞાન સંપૂર્ણપણે
કહ્યું. હવે અવશિષ્ટ ગ્રંથમાં કૃત્વીક જીવનોપયોગી વાતનો પહેલાં ઉદ્દેશ્ય
કરે છે. આ જીવનમાં માણસે કૃતજ ચતુર્થ ધરે, કેમકે ધૂળના કણનો પણ
તેના ઉપર ઉપકાર છે ! આથી જે શરીરાદિએ તેને પરમ આનન્દની
પ્રાપ્તિમાં મદદ કરી તે શરીરાદિના પોષક તત્ત્વ તરફ માણસે સદા કૃતજભાવે
વર્તવું રહ્યું. આ કૃતજતાનો ઉદ્દેશ્ય કરતાં કહે છે કે અન્નને ન નિંદે !
એ માણસનું વ્રત-નિયમ હોવો ધટે. પ્રાણ નિશ્ચય અન્ન છે અને એ પ્રાણરૂપી
અન્નને ખાધને જીવતું શરીર એ અન્નને ખાનારું છે ! પ્રાણમાં શરીર અને
શરીરમાં પ્રાણ પ્રતિષ્ઠિત છે ! આમ પ્રાણ અને શરીર પરસ્પરના ઉપકારક
છે. અને તે બન્ને અન્નમય છે. આથી અન્નમાં અન્નને રહેલું નાણવું. જે
આ નાણે છે તે અન્નનું જીવનમાં સ્વસ્થ નાણે છે. તેને ખૂણમાં કહેલું
ફળ મળે છે.

॥ इति सप्तमोऽनुवाकः ॥

॥ अथ अष्टमोऽनुवाकः ॥

અન્નં ન પરિચક્ષીતં । તદ્વ્રતમ્ । આપો વા યજ્ઞમ્ । જ્યોતિ-
અન્નાદમ્ । અન્નુ જ્યોતિઃ પ્રતિષ્ઠિતમ્ । જ્યોતિષિ આપઃ પ્રતિષ્ઠિતમ્
તદ્ પતત્ અન્નં યજ્ઞે પ્રતિષ્ઠિતમ્ । સ ય પતત્ યજ્ઞં અન્ને પ્રતિષ્ઠિતમ્
વેદ પ્રતિષ્ઠિતમ્ । અન્નવાન્ અન્નાદઃ ભવતિ । મહાન્ અન્ન-
પશુભિઃ વહ્નવર્ચસેન । મહાન્ કીર્ત્યા ।

અન્નં = અન્નની ન પરિવર્ધીત = દીકા કરે. તદ્વતમ્ = એ નિયમ છે. આપઃ = પાણી વા = નિશ્ચય અન્નમ્ = અન્ન છે. જ્યોતિઃ = તેજ અન્નાદં = અન્નને ખાનારું છે. અપ્સુ = પાણીમાં જ્યોતિઃ = તેજ પ્રતિષ્ઠિતમ્ = પ્રતિષ્ઠિત છે જ્યોતિષિ = તેજમાં આપઃ = પાણી પ્રતિષ્ઠિતાઃ = પ્રતિષ્ઠિત છે. તત્ = ને એતન્ = આ અન્નં = અન્ન અન્ને = અન્નમાં પ્રતિષ્ઠિતમ્ = પ્રતિષ્ઠિત છે. યઃ = જે એતત્ = આ અન્નં = અન્નને અન્ને = અન્નમાં પ્રતિષ્ઠિતં = પ્રતિષ્ઠિત વેદ = મળે છે સઃ = તે પ્રતિવિષ્ઠિતિ = પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. અન્નવાન્...કીર્ત્યાં = અન્નવાન અને અન્નાદ થાય છે. બ્રહ્મ, પશુ, વિદ્યાતેજ અને કીર્તિં એ મહાન થાય છે.

અન્નની દીકા ન કરે. તે નિયમ છે. પાણી નિશ્ચય અન્ન છે. તેજ અન્નાદ છે. પાણીમાં તેજ પ્રતિષ્ઠિત છે. તેજમાં પાણી પ્રતિષ્ઠિત છે. તે આ અન્ન અન્નમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. જે આ અન્નને અન્નમાં પ્રતિષ્ઠિત નાણે છે તે પ્રતિષ્ઠિત નાણે છે તે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. અન્નવાન અને અન્નાદ થાય છે. બ્રહ્મ, પશુ, વિદ્યા તેજ અને કીર્તિં એ મહાન થાય છે.

અન્નની દીકાં ન કરે ! કેમકે તે વ્રત છે ! અર્થાત્ મનુષ્યે અન્નદેવની કહી દીકાં ન કરવી ઘટે એવું તેનું વ્રત હોવું ઘટે. આમ કહી પાણી અને તેજમાં અન્ન અને અન્નાદલાવનું આરોપણ કરે છે. તેને આગલા અનુવાકની શરીર અને અન્નની માફક જ વ્યાખ્યાત સમજવું.

॥ इति अष्टमोऽनुवाकः ॥

॥ अथ नवमोऽनुवाकः ॥

અન્નં વહુ કુર્વતિ । તદ્વતમ્ । પૃથિવી યા અન્નમ્ । આકાશઃ અન્નાદઃ પૃથિવ્યાં આકાશઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ । આકાશે પૃથિવી પ્રતિષ્ઠિતા । તદ્ એતદ્ અન્નં અન્ને પ્રતિષ્ઠિતમ્ । સ ય એતત્ અન્નં અન્ને પ્રતિષ્ઠિતં વેદ પ્રતિવિષ્ઠિતિ અન્નવાન્ અન્નાદો ભવતિ । મહાન્, ભવતિ પ્રજયા પશુભિઃ બ્રહ્મવર્ચસેન । મહાન્ કીર્ત્યાં ।

વહુ = પુષ્કળ અન્નં = અન્ન કુર્વતિ = સંપાદિત કરે. તદ્વતમ્ = તે નિયમ છે. પૃથિવી = પૃથિવી વા = નિશ્ચય અન્નં = અન્ન છે. આકાશઃ = આકાશ અન્નાદઃ = અન્નાદ છે. પૃથિવ્યાં = પૃથિવીમાં આકાશઃ = આકાશ પ્રતિષ્ઠિતઃ = પ્રતિષ્ઠિત છે.

આકાશે=આકાશમાં પૃથિવી=પૃથિવી પ્રતિષ્ઠિતા=પ્રતિષ્ઠિત છે. તત્=તે એતત્= આ અન્નં=અન્ન અન્ને=અન્નમાં પ્રતિષ્ઠિતમ્=પ્રતિષ્ઠિત છે. ચ=જે એતત્= આ અન્નં=અન્નને અન્ને=અન્નમાં, પ્રતિષ્ઠિતં=પ્રતિષ્ઠિત વેદ=મળે છે સ=તે પ્રતિષ્ઠિતિ=પ્રતિષ્ઠિત થાય છે 'અવવાન્...કીર્ત્યા=અન્નવાન અને અન્નાદ થાય છે પ્રજાએ પશુઓએ વિદ્યાતેજ અને ક્રીર્તિએ મહાન થાય છે.

પુષ્કળ અન્ન ઉત્પન્ન કરે તે પ્રત છે. પૃથિવી નિષ્કળ અન્ન છે. આધારા અન્નાદ છે. પૃથિવીમાં આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે. આકાશમાં પૃથિવી પ્રતિષ્ઠિત છે. તે આ અન્ન અન્નમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. જે આ અન્નને અન્નમાં પ્રતિષ્ઠિત મળે છે તે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. અન્નવાન અને અન્નાદ થાય છે. પ્રજા, પશુ, વિદ્યાતેજ અને ક્રીર્તિએ મહાન થાય છે.

સમગ્ર માણસે બહુ અન્નનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ એમ કહી પૃથિવી અને આકાશમાં અન્ન અને અન્નાદ ભાવ કહી તેનું જેને જ્ઞાન છે તેનું કૃણ વર્ણવે છે તે મૂળમાં જોવું.

॥ इति नवमोऽनुवाकः ॥

॥ अथ दशमोऽनुवाकः ॥

न कंचन वसतौ प्रत्याचक्षीत । तद्वतम् । तस्मात् यया कया च विधया बहन् प्राप्नुयात् । अराधि अस्मै अन्नं इति आचक्षते ।

કંચન=કોઈને પણ વસતી=રહેવાને માટે ન પ્રત્યાચક્ષીત=ન નકારે તદ્વતમ્=એ નિયમ છે. તસ્માત્=તેથી ચયા કયા ચ વિધયા=જે કોઈ પણ ઉપાયે બહન્નં=પુષ્કળ અન્નને પ્રાપ્નુયાત્=પ્રાપ્ત કરે. અસ્મૈ આને માટે અન્નં=અન્ન અરાધિ=પ્રસન્ન ॥ इति=એમ આચક્ષતે=કહે છે.

કોઈ પણ અતિથિને વસવા માટે નાં ન પાડે એ નિયમ છે. આથી જે તે કોઈ પણ ઉપાયે વૃદ્ધસ્ય પુષ્કળ અન્નને પ્રાપ્ત કરે. એવા પુષ્કળ અન્નવાજાને "આના ઉપર અન્ન પ્રસન્ન છે" એમ લોકો કહે છે.

एतद् वै सुखतः अन्नं राक्षम्, सुखतः अस्मै अन्नं राक्ष्यते । एतद् वै मध्यतः अन्नं राक्षम् मध्यतः अस्मै अन्नं राक्ष्यते । एतद् वै अन्ततः अन्नं राक्षम् अन्ततः अस्मै अन्नं राक्ष्यते । य एवं वेद ।

જેના વડે વૈ=નિશ્ચય મુક્તઃ=ઉત્તમ પ્રકારે એતદ્=આ અન્ન=અન્ન રાષ્ટ્ર=સંધાયું છે અસ્મે=એને મુક્તઃ=ઉત્તમ પ્રકારે અન્ન=અન્ન રાષ્ટ્ર=સિદ્ધ થાય છે. જેના વડે વૈ=નિશ્ચય મધ્યતઃ=મધ્યમ પ્રકારે અન્ન=અન્ન રાષ્ટ્ર=સંધાયું છે અસ્મે=એને મધ્યતઃ=મધ્યમ પ્રકારે અન્ન=અન્ન રાષ્ટ્ર=સિદ્ધ થાય છે. જેના વડે વૈ=નિશ્ચય અન્તતઃ=કનિષ્ઠ પ્રકારે અન્ન=અન્ન રાષ્ટ્ર=સંધાયું છે અસ્મે=એને અન્તતઃ=કનિષ્ઠ પ્રકારે અન્ન=અન્ન રાષ્ટ્ર=સિદ્ધ થાય છે. યઃ=જે એવં=આમ વેદ=જાણે છે તેને તે કૃણ મળે છે.

જે નિશ્ચય ઉત્તમ પ્રકારે આ અન્ન સાથે છે તેને ઉત્તમ પ્રકારે અન્ન મળે છે. જે નિશ્ચય મધ્યમ પ્રકારે અન્ન સાથે છે તેને મધ્યમ પ્રકારે અન્ન મળે છે. જે નિશ્ચય અધમ પ્રકારે અન્ન સાથે છે તેને અધમ પ્રકારે અન્ન મળે છે. જે આ જાણે છે તેને આ કૃણ મળે છે.

હવે અતિથિ પૂજનનું વિધાન કરતાં કહે છે કે ઘરે આવેલા કોઈ અતિથિને વસવા ના ન પાડે. કેમકે એ સામાજિક જીવનનો કલ્યાણી નિયમ છે! આવા સમજી ભાણે અતિથિને માટે પણ પુષ્કળ અન્ન પ્રાપ્ત કરવું. કેમકે અન્નસમૃદ્ધીનો લોકમાં મહાન કીર્તિ થાય છે! આમ અન્નનું જીવનમાં સર્વોત્તમ મૂલ્યાંકન કરી અન્નદાતાને પોતાની ભાવનાનુસાર અન્નદાનનું કૃણ મળે છે એમ બતાવે છે.

ક્ષેમં ઇતિ વાચિ । યોગક્ષેમ ઇતિ પ્રાણાપાનયોઃ । કર્મેતિ હસ્તયોઃ । ગતિરિતિ પાદયોઃ । વિમુક્તિરિતિ પાયૌ । ઇતિ માનુષીઃ સમાજાઃ ।

ક્ષેમ=ક્ષેમ પ્રાપ્તનું રક્ષણ ઇતિ=એમ વાચિ=વાણીમાં, યોગક્ષેમ=યોગ અને ક્ષેમ ઇતિ=એમ પ્રાણાપાનયોઃ=પ્રાણ અને અપાનમાં, કર્મ=કર્મ ઇતિ=એમ હસ્તાવો=હાથમાં ગતિ ઇતિ=એમ પાદયોઃ=પગમાં વિમુક્તિ=મલ વિસર્જન ઇતિ=એમ પાયૌ=ગુદામાં બ્રહ્મની શક્તિનું ચિન્તન કરે. ઇતી=આ માનુષીઃ=મનુષ્યને લગતી સમાજા=વેદસા છે.

ક્ષેમ એ રૂપે વાણીમાં, યોગક્ષેમ એ રૂપે પ્રાણ અને અપાનમાં, કર્મ એ રૂપે હાથોમાં, ગતિ એ રૂપે પગોમાં અને મલ વિસર્જન એ રૂપે ગુદામાં બ્રહ્મની શક્તિ કામ કરી રહી છે એમ ચિન્તન કરે. આ માનુષી-શરીરને લગતી સમાજાઓ છે.

હવે બ્રહ્મની અનન્ત શક્તિઓ કઈ વસ્તુમાં કયારૂપે વર્તી રહેલી જાણી ચિન્તનથી તે કહેતાં કહે છે કે ક્ષેમરૂપે વાણીમાં, વગેરે તે તે વસ્તુમાં તે તે

રૂપે પરમાત્માની શક્તિ વર્તી રહી છે એમ સમજી માણ્યસે ચિન્તવન કરી તે તે હૃદયરહત વસ્તુને સ્વસ્થ રાખવી. આ મનુષ્ય શરીરને હાતી યાનવૃત્તિઓ બાંધવી.

અથ દૈવીઃ । વૃત્તિઃ इति वृष्टौ । बलं इति विद्युति । यश्च इति पशुपु । ज्योतिरिति नक्षत्रेषु । प्रजापतिः अमृतं आनन्दः इति उपस्थे । सर्वे इति आकाशे ।

અથ=હવે દૈવી=દેવને હાતી આધિદૈવિક સમાજાઓ કહેવામાં આવે છે. વૃષ્ટૌ=વરસાદમાં વૃત્તિરિત્તિ=તૃપ્તિ એ રૂપે, વિદ્યુતિ=વિજળામાં બલમિતિ=બલ એ રૂપે પશુપુ=પશુઓમાં યશઃ इति=યશ એ રૂપે નક્ષત્રેષુ=નક્ષત્રોમાં જ્યોતિરિતિ=જ્યોતિ એ રૂપે ઉપસ્થે=જનનેન્દ્રિયમાં પ્રજાપતિઃ અમૃતંઆનન્દ इति=પ્રજાપતિ, અમૃત, આનન્દ એ રૂપે આકાશે=આકાશમાં સર્વમિતિ=સર્વ એ રૂપે બ્રહ્મની શક્તિતુ ચિન્તવન કરે.

હવે આધિદૈવિક સમાજાઓ કહેવામાં આવે છે. વરસાદમાં વૃત્તિ એ રૂપે, વિજળામાં બલરૂપે, પશુઓમાં યશરૂપે, નક્ષત્રોમાં જ્યોતિરૂપે, જનનેન્દ્રિયમાં પ્રજાપતિ-અમૃત-આનન્દરૂપે અને આકાશમાં સર્વરૂપે બ્રહ્મની ઉપાસના કરે.

હવે આધિદૈવિક યાનમય વૃત્તિ ક્યાં કેવી રીતે રાખવી તે બતાવતાં કહે છે કે વરસાદમાં તૃપ્તિ વગેરે રૂપે પરમાત્માની શક્તિ વર્તી રહી છે એમ બાંધવું.

तत् प्रतिष्ठा इति उपासीत प्रतिष्ठावान् भवति । तन्महः इति उपासीत, महान् भवति । तन्मनः इति उपासीत मानवान् भवति । तन्ममः इति उपासीत, मम्यन्ते अस्मै कामाः । तद् ब्रह्म इति उपासीत ब्रह्मवान् भवति । तद् ब्रह्मणः परीमर इति उपासीत पर्येण म्रियन्ते द्विपन्तः सपत्नाः परि ये अप्रिया भ्रातृव्याः ।

તત્=તે બ્રહ્મને બે કાષ્ઠ પ્રતિષ્ઠા=પ્રતિષ્ઠા इति=એ રૂપે ઉપાસીત=ઉપાસે તે પ્રતિષ્ઠાવાન્=પ્રતિષ્ઠાવાળો ભવતિ=થાય છે. તન્મહઃ इति=તેને 'મહાન' એ રીતે ઉપાસીત=એ ઉપાસે તે મહાન ભવતિ=મહાન થાય છે. તન્મન... ભવતિ...તેને 'મન' એ રીતે બે ઉપાસે તે માનવાળો થાય છે તન્મમઃ इति...કામાઃ=એ તેને 'નમ' એજ ઉપાસે તે એને આટલે તમામ કામો

નમેલા યાય છે. તદ્વ્રહ્મ=તેને બ્રહ્મ-વેદ વિદ્યા इति=એ રૂપે ઉપાસીત=ઉપાસે
તો વ્રહ્મવાન=વિદ્યાવાન મવતિ=યાય છે. તત્=તેને વ્રહ્મણઃ=બ્રહ્મનો પરિમર=
પરિમર इति ઉપાસીત=એમનો ઉપાસે તો પર્યેણ=એમરથી તેના દ્વિપન્તઃ
સપ્ત્તાઃ=દ્વેષી શત્રુઓ તથા અપ્રિયાઃ=અપ્રિય આતૃવ્યાઃ=આતૃવ્યો પરિચ્ચિન્તે=
મરે છે.

તે તે બ્રહ્મને કોઈ પ્રતિષ્ઠા રૂપે ઉપાસે તો પ્રતિષ્ઠાવાન યાય છે તેને મહાન
એ રીતે ઉપાસે તો મહાન યાય છે. 'મન' એ રીતે ઉપાસે તો માનવાન યાય છે.
તેને 'નમઃ' એ રીતે ઉપાસે તો એની આગળ તમામ પદાર્થો નમે છે. તેને વેદવિદ્યારૂપે
ઉપાસે તો વિદ્વાન યાય છે. તેને બ્રહ્મના પરિમર તરીકે ઉપાસે તો ચોમરથી એના
દ્વેષી શત્રુઓ અને અપ્રિય આતૃવ્યો મરી જાય છે.

હવે આપા અનન્ત શક્તિરૂપે વર્તી રહેલા પરમાત્માને જે જેવા ભાવે
ભજે છે તેને તેવા ભાવે તે અનુશૃંષીત કરે છે એ બતાવતાં પ્રતિષ્ઠા રૂપે
ઉપાસનાર પ્રતિષ્ઠા વગેરેને પામે છે એમ કહે છે.

સઃ યશ્ચ અયં પુરુષે, યશ્ચ અસૌ આદિત્યે, સ એકઃ ॥

સઃ=તે ય=જે ચ=નિશ્ચય અયં=આ આત્મા પુરુષે=પુરુષ શરીરમાં છે. ચ=
અને જે અસૌ=પેસો ય=નિશ્ચય આદિત્યે=આદિત્યમાં છે સઃ= તે એક=એક છે.

તે જે નિશ્ચય આ આત્મા પુરુષ શરીરમાં છે અને જે નિશ્ચય પેસો આદિત્યમાં
છે તે એક છે.

દૂકમાં પિંડ અને બ્રહ્માંડમાં એક જ અંતર્યામિ દેવાધિદેવ રસમય પરમ
પુરુષ પરમાત્મા છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

સ ય एवंવિત્, અસ્માત્ લોકાત્ પ્રેત્ય, एतं अन्नमयं आत्मानं
उपसंक्रम्य, एतं प्राणमयं आत्मानं उपसंक्रम्य, एतं मनोमयं आत्मानं
उपसंक्रम्य, एतं विज्ञानमयं आत्मानं उपसंक्रम्य, एतं आनन्दमयं
आत्मानं उपसंक्रम्य, इमान् लोकान् कामान् नीकामरूपी अनुसंचरन्
एतत् साम गायन् आस्ते ।

સ=તે ય=જે કોઈ एवंવિત્=આ પ્રભાણે જાણુકાર છે અસ્માત્=આ
લોકાત્=શરીરમાંથી પ્રેત્ય=અત્યંત નીકળી જઈને, एतं...કમ્ય=આ અન્નમય
આત્માને ઓળંગી જઈને, एतं...કમ્ય=આ પ્રાણમય આત્માને ઓળંગી

જઈને એતં...કમ્ય=આ વિજ્ઞાનમય આત્માને ઓળંગી જઈને એતં...કમ્ય= આ આનન્દમય આત્માને ઓળંગી જઈને ઇમાન્=આ કામાન્લોકાન્=કામપૂર્ણ લોકોમાં નીકામરૂપી=નિષ્કામરૂપી થયેલ હોઈને અતુલચરન્=વર્તતો તે એતન્= આ સામન્સામમંત્રને ગાયન્=ગાતો આસ્તે=રહે છે.

જે કોઈ આ પ્રમાણે જાણે છે તે આ શરીરમાંથી અત્યંત નીકળી જઈને- આનાસક્ત થઈને, આ અત્રમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય તથા આનન્દમય આત્માને ઓળંગી જઈ, આ કામનાવિદ્ લોકોમાં નિષ્કામ થયેલ હોઈને વર્તતો, આ સામમંત્ર ગાતો ચાલજીવ રહે છે.

હાશ્વ હાશ્વ હાશ્વ । અહં અહં અહં અહં અહં । અહં
અદ્વાદઃ ૨ અહં અદ્વાદઃ ૨ અહં અદ્વાદઃ । અહં શ્લોકકૃત્ અહં
શ્લોકકૃત્ અહં શ્લોકકૃત્ । અહં અસ્મિ પ્રથમજા ક્રતાશ્વસ્ય । પૂર્વે
દેવેભ્યો, અમૃતસ્ય નાશ્માયિ । યો મા દદાતિ સ દ્વ્ એવ માશ્વાઃ ।
અહં અહં અહં અદન્તમા ૩ શ્વિ । અહ વિશ્વં ભુવન્ અભ્યમર્વા ૩ ।
સુવર્ણજ્યોતિઃ । ય એવં વેદ । ઇતિ ઉપનિષત્ ॥

હાશ્વ...હાશ્વ=અહો ! અહો ! અહો ! અહં અહં=હું અન્ન છું હું
અત્ર છું. હું અત્ર છું. અહં અદ્વાદઃ...અદ્વાદઃ=હું અત્રને ખાનાર
છું-હું અન્નાદ છું. હું અન્નાદ છું. અહં શ્લોકકૃત્...=હું શ્લોક કરનાર
છું, હું શ્લોક કરનાર છું, હું શ્લોક કરનાર છું. દેવેભ્યઃ=દેવોથી પૂર્વે=પહેલી અહં=
હું અસ્ય=આ પરમાત્માની પ્રથમજા=સૌથી પ્રથમ ક્રતા=સત્યશક્તિ છું. તેમજ
હું અમૃતસ્ય નાશ્માયિ=અમૃતની નાશિ છે, યઃ=જે મા=મને દદાતિ=દે છે સ=તે
દ્વ=એ પ્રમાણે મા એવ=મને જ અવાઃ=રહે છે. અર્જ=અન્નરૂપ અહં=હું
અહં અદન્ત=અન્નને લઈ જનારને આયિ=ખાધ જાઈ છું, અહં=હું વિશ્વં =
સમસ્ત ભુવન્=જગતને અભ્યમર્વા=ઉપસંહરું છું. સુવઃ=સૂર્યના નઃ=જેવી
જ્યોતિઃ=જ્યોતિવાળો છું છું. ય=જે પુરૂષ એવં=આમ વેદ=જાણે છે તેને
ઉપયુક્ત કૃણ મળે છે. ઇતિ=આમ ઉપનિષત્=ઉપનિષદ છે.

અહો ! અહો ! અહો ! હું અત્ર છું. હું અન્ન છું. હું અન્ન છું. હું અન્નાદ
છું. હું અન્નાદ છું. હું અન્નાદ છું. હું શ્લોકકર્તા છું. હું શ્લોકકર્તા છું. હું શ્લોકકર્તા
છું. દેવોથી પણ પહેલી હું આ પરમાત્માની સૌથી પ્રથમ સત્યશક્તિ છું. હું અમૃતની
નાશિ છું. જે મને અન્ન દે છે. તે તેમ કરીને મને જ રહે છે. અન્નરૂપ હું, અન્ન
ન દઈને, ખાનારને ખાઈ જાઉં છું. હું સમસ્ત જગતને ઉપસંહરું છું. હું સૂર્યના
જેવી સ્વપર પ્રકાશ જ્યોતિવાળો છું. જે આમ જાણે છે તેને આ કૃણ મળે છે. આમ
આ ઉપનિષદ છે.

આવી પિંડ બ્રહ્માંડમાં આત્માની એકતા જાણનાર બ્રહ્મવિદ્ આ શરીરમાં અનાસક્ત થઇ અન્નમયાદિ કોશોને ઓળંગી જાય છે ! અર્થાત્ પરમ વિરાગી થઈ પરમાત્મ સ્વરૂપ થઇ જાય છે ! અન્નમયાદિને ઓળંગી જવું એટલે તેમના પ્રભાવે ન ધવાતાં સ્વપ્રભાવે તેમને પરાસ્ત કરી દેવાં. એટલે કે પરિપૂર્ણ આત્મ સ્વરૂપમાં મહાલતો હોઇને અનાત્મ સ્વરૂપમાંથી નિતાન્ત બિન્ન થઇ જવું તે. આવો પ્રકૃતિથી અસ્પૃષ્ઠ પુરૂષ કેમ હોવે છે ? શ્રુતિમાતા કહે છે કે આ કામનાથી વીધાયેલા સમસ્ત જગતમાં પેલો અકામદત મૌનિય બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરૂષ નિષ્કામભાવે સંચરતો રહે છે ! તેના જીવનમાં આ સ્વાનુભવનો નિત્યનૂતન ઉલ્લાસમય આવેગપૂર્ણ આશ્ચર્યપૂર્ણ ભાવ હોય છે. એ આનન્દપૂર્ણ ભાવ કયો ?-તો કહે છે કે અહો ! અહો ! અહો ! હું અન્ન છું. હું અન્ન છું. હું અન્ન છું. એટલે કે ભોગ્ય હોઇને અહીં અન્ન એટલે પ્રકૃતિ છું. હું જાતે સર્વરૂપ હોઇને પ્રકૃતિરૂપ છું. હું આનાદ છું. એટલે કે સમસ્ત ભોગ્યપ્રકૃતિનો ભોગવનાર જીવમાત્ર હું છું. હું શ્લોકકૃત એટલે શરીરાદિ સંધાતને સંહિત કરનાર હું છું. હું આ પરમપિતા પરમાત્માની સૌથી પહેલી સત્યશક્તિ=ચેતન શક્તિ છું. હું અમૃતની નાભિ છું. પરમાત્માનું કેન્દ્રસ્થાન છું. જે મને અન્ન દે છે તે મને જ તે દ્વારા રહે છે. અન્નરૂપ પણ હું જ હોઇને અન્નનું દાન કર્યાં સિવાય જે ખાનાર છે તેને હું અન્નરૂપે હેવટે ખાઈ જાઉં છું. હું સમસ્ત જગતને ઉપસંહરું છું. હું સૂર્યની માફક સ્વયંજ્યોતિ છું. અર્થાત્ આત્મા એ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે એમ જેને અનુભવમાં આવ્યું તે સર્વાત્મભાવમાં રૂખી જાય છે. તેનું પૃથક્ અસ્તિત્વ ટળી જાય છે તે સ્વરૂપે સર્વરૂપ થઇ જાય છે ! અત્યાર સુધી આ બ્રહ્મવેત્તાને આ આશ્ચર્યમય સત્ય લાઘ્યું ન હતું. તે તેને પ્રાપ્ત થતાં એ આશ્ચર્યમાં હંમેશને માટે ગરકાવ થઇ જાય છે ! કેમકે સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મભાવ એ જ જીવનનું હેવટનું રહસ્ય છે ! આવો રહસ્યવેત્તા પુરૂષ જન્મમૃત્યુના લાવને ગળી જાય છે ! તે જીવનમુક્તિ અને વિદેહમુક્ત થાય છે ! ચાતાને આ ફળ મળે છે, ખીજાને નહીં. આ છે જીવનનું પરમ ઉપનિષદ્ તે રસરાજ પરમ પુરૂષ આ ઉપનિષદ્ સૌના હૃદયમાં આપિભૂત કરો એટલી નમ્રભાવે પ્રાર્થના ॥ ૧૦ ॥

॥ इति दशमोऽनुवाकः ॥

ॐ शं नो मित्रः इत्यादि शान्ति पाठः ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषत्

“यस्यान्तः प्रेरणात् भाष्यं प्रसादान्च विनिर्मितम् ।
तस्मै देवाय हरये हृत्પ્રેષ્ણેદં निवेद्यते ॥”

॥ हरिः ॐ सत् सत् ॥

॥ श्री कृष्णाय रसस्वरूपाय नमः ॥

श्रुतेताश्वरोपनिषत्

॥ अथ श्वेताश्वतरोपनिषत् ॥

ॐ सह नौ અવતુ । સહ નૌ ભુવન્તુ સહ વીર્યં કરવાવહૈ ।
તેજસ્વિ નૌ અધીતમસ્તુ । મા વિદ્વિષાવહૈ ॥ ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ
શાંતિઃ ॥

નોંધ:-શાંતિપાઠનો અર્થ તથા લાભ અન્યત્ર આપેલાં હોઈને અહીં તેનો
પુનરુદ્ધાર કર્યો નથી.)

આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક તથા આધિભૌતિક એવાં ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો
પ્રાણીમાત્રને પીડે છે. એ ત્રિવિધ દુઃખના અસલ સતત આધાતથી પીડાયેલાં
પ્રાણીઓ તેની નિવૃત્તિનો ઉપાય શોધે એ ઉચિત છે! મુશ્કરરચિત આ
સૃષ્ટિમાં સુખ અને દુઃખ ઉભયનાં પૂરાં સાધનો સર્વત્ર ભરપૂર છે! માણસમાં
તે સાધનોનો વિવેક કરી તેમનો ઉપયોગ કરવાની દાનત જોઇએ. જો એ
સાધનોનો વિવેકપૂર્વક ઉપયોગ કરે તો ત્રિવિધ દુઃખના આધાતથી પર થઇ
એ પરિપૂર્ણ સ્વાધીન સુખને અત્યાશ્રિત પ્રાપ્ત કરી શકે છે! અર્થાત્
મનુષ્ય જો મુઝે તો તે આ ત્રણે પ્રકારનાં દુઃખોને ઝોળંગી સ્વાધીન સુખનો
અધિકારી બની શકે છે. અને માણસ જાતે આ ત્રણે પ્રકારના દુઃખોની
નિવૃત્તિના બને તેટલા ઉપાયો શોધ્યા જ છે! આધ્યાત્મિક દુઃખમાં શારીર
અને માનસ સંતાપનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે માણસને તાવ પીડે છે-
માથું દુઃખે છે-ખીજ શારીરિક અસ્વસ્થતાના કારણે પ્રવર્તે છે ત્યારે એ
શારીરિક દુઃખને મટાડવા ઔષધનો ઉપયોગ કરે છે. અને તટકાજને માટે તે
પીડા નિવૃત્તિ થતી થણુ અનુભવે છે. તેને જ્યારે ક્રમ-ક્રોધ આદિ માનસ
ભાવો પીડે ત્યારે તેનાથી ઉગરવા માટે તે કામિની આદિના ઉપયોગને સેવે
છે. અને તેની કામાદિ લાગણીઓ તુષ્ટ થતી જણાય છે! આજ મુજબ,
આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક પીડાઓને નિવૃત્તિ કરવા તે યથાશક્તિ મથે છે,
પણ અનુભવે માણસને જણાય છે કે તે તે દુઃખોને દૂર કરવાના તેના તે

ઉપાયો તેને ફક્ત તાત્કાલિક રાહત જ આપે છે. તે તે દુઃખોને દૂર કરવાને માટે-હંમેશને માટે તેમને વિદાય આપવાને માટે તે ઉપાયો અસમર્થ નિવડે છે! આથી વધુ વિવેકી માણસ આ દુઃખોને હંમેશને માટે નિવૃત્ત કરવાના ઉપાય શોધવાની પેરવી કરે છે. આ દુનિયાનાં દુઃખો તે પરદુનિયાના મુખના લોભે સહી લેવા જહેમત ઉઠાવે છે! તે સ્વર્ગાદિ સુખમય લોકની પ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞાદિ કર્મો કરવામાં દિનરાત મથગૂઢ રહે છે! અને દુનિયામાં આવેા પ્રયત્ન કરનારાનો પણ ટોટો નથી! દુઃખ-ત્રયને નિવૃત્ત કરવાને પ્રત્યક્ષ ઉપાયો અજભાવી અજભાવીને લાચાર બનેલું મનુષ્ય પ્રાણી આવા-પુનર્જન્મે ફળનારા ઉપાયોનો આશ્રય લે છે. અતે તેને તેના તે પુણ્ય કર્મોનું ફળ મળે છે. પણ તે ફળ પણ બકરી કાઢીને ઊઠને દાખલ કરવા જેવું નીકળે છે! દુઃખત્રયના નિવારક પ્રત્યક્ષ ઉપાયો દુઃખત્રયને તત્કાળને માટે રોકી રાખે છે. તેમ આવા યજ્ઞયાગાદિ ઉપાયો તે દુઃખને બાવિ માટે સંચિત કરી રાખે છે! ફેર ફક્ત સમયનો છે! પણ માણસમાં રહેલી વિવેકબુદ્ધિ તેને ઠરવા નથી દેતી. એકે પડવા નથી દેતી. તેને અંદરથી પ્રતિપળ પરાણીની આરતી માફક કોઝ્યા જ કરે છે. તેને કોઝક એવો ઉપાય શોધી કાઢવા માટે પ્રેર્યા કરે છે કે જે ઉપાયનું અનુષ્ઠાન તરો પ્રકારનાં દુઃખોને અવશ્ય દૂર કરે અને ઉપરને માટે દૂર કરે એટલું જ નહીં પણ તેને નિત્ય સુખ આપે અને અવશ્ય આપે અને હંમેશને માટે આપે. તેને તેવું સુખ આપે જેનો કદી વિયોગ ન હોય! આવાં શુદ્ધ-અક્ષય અને તારતમ્યશત્ય સુખની પ્રાપ્તિને ઉપાય પણ શુદ્ધ હોવો જોઈએ. પ્રત્યક્ષ ઉપાય માત્ર અવિશુદ્ધ છે. કેમકે દરેક ઉપાયને અજભાવવામાં ક્યાંક કોઝને કોઝિક રીતે પણ રહેજ પણ પીડા છે! એટલે કે દુઃખત્રયના અવશ્ય અને આત્મતિક નિવારણ માટે સ્વાધીન શુદ્ધ અને અદ્વિસક ઉપાય શોધવો જોઈએ. આ છે માણસની ચિરંતન શોધનો વિષય. આ દૃષ્ટિને ઉદ્દેશીને જ પ્રાચીન ઋષિઓ પોકારી મયા છે કે-“આત્મા વા અરે દ્રષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યઃ મન્તવ્યઃ નિદિધ્યાસિતવ્યઃ” અર્થાત્ આત્માનું શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન અને તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન એ જ ઉપર બતાવ્યો તેવો શુદ્ધ અને વિવેક ઉપાય છે. અર્થાત્ ત્રિવિધ દુઃખની આત્મતિક અને અવશ્ય નિવૃત્તિપૂર્વક બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ માટે વિવિધ આત્મદર્શન એ જ માનવપ્રાણી માટે એકમાત્ર ઉપાય છે! આ આત્માનું પ્રકૃતિ વગેરેથી વિવિધ દર્શન અને એ આત્મામાં અવસ્થિતિ વિવેકને અધીન છે! અર્થાત્ વ્યક્ત, અવ્યક્ત અને સંપુરણના વિજ્ઞાનમાં ત્રિવિધ દુઃખને દૂર કરવાની અને બ્રહ્માનંદ આપવાની શક્તિ છે! આ વિવેકદર્શન

સફલ-સોપાય વિવેક દર્શન એ અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો એકમાત્ર વિષય છે ।
અવિદ્યાના દુઃસંગના ફાંસામાંથી પુરૂષને છોડાવી, પ્રકૃતિથી તેને પોતાની
જાત લુહી જણાવી, તેની જાતમાં તેને નિષ્ઠ કરવો એ શાસ્ત્રનું ધ્યેય છે ।
યોગ=સાત્ત્વિક ચિત્તની નિતાન્ત નિરૂદ્ધ અવસ્થા એનો ઉપાય છે. અને ત્રિવિધ
દુઃખની અવંસ્થ અને અત્યન્ત નિવૃત્તિપૂર્વક જુમાન-દની પ્રાપ્તિ=સ્વરૂપ=
પરમાત્મરૂપમાં પ્રતિષ્ઠાસ્વી કેવલ્ય=મોક્ષ એ શાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે । આ સફલ-
સોપાય-વિવેકદર્શન એ મૃગશુષ્ણુવેદીય શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનો વિષય છે । આ
સરળ-મધ્યમ-લક્ષિત-વિચારરમણીય-વિવેકોદાર અને ચિત્તચોર ઉપનિષદનું
સ્વાન્તર્યોપ અને આત્મવિચારવૈચારણ્ય માટે યથામતિ સાધન લાભ્ય રચવા તૈયાર
થયેલા અમને શિવેકસ્વરૂપ પરમપિતા પરમાત્મા સદાયક હો । ગુરૂદેવનો
પ્રતિભાષદ અનુગ્રહ હો । તમામ સતોના આશીર્વાદ હો ।

॥ અથ પ્રથમોડધ્યાયઃ ॥

ब्रह्मवादिनः यदन्ति । किं कारणं ब्रह्म ? कुतः स्म जाताः ?
जीवेन केन ? क्व च संप्रतिष्ठाः ? अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु
वर्तामहे ब्रह्मविदः ! व्यवस्थाम् ॥ १ ॥

બ્રહ્મવાદિનઃ=વેદવાદીઓ એક ખીજાને વદન્તિ=કહે છે-પૂછે છે-કે
બ્રહ્મવિદઃ=હે વેદવાદીઓ ! કિં=શું કારણ=જગતનું કારણ બ્રહ્મ=બ્રહ્મ છે ?
કુતઃ=કયાંથી અમે જાતાઃસ્મ=અ-આ છીએ ? કેન=કોના વડે જીવેન=આપણે
જીવીએ છીએ ? તથા કેન = કોના વડે અધિષ્ઠિતાઃ=અધિષ્ઠિત થયેલા હોઈને
સુખેતરેષુ=સુખ તથા દુઃખમાં વ્યવસ્થા=નિયમને સુખ તથા દુઃખના ભોગના
નિયમને વર્તામહે=વર્તાએ છીએ-પાળીએ છીએ. ચ=તથા આનો ક્વ=કયા
સંપ્રતિષ્ઠા=આપણે હરીએ છીએ. લીન થઈએ છીએ ?

વેદવાદીઓ એખીજાને પૂછે છે-હે વેદવાદીઓ ! શું જગતનું કારણ બ્રહ્મ છે ?
ક્યાંથી આપણે જન્મ્યા છીએ ? કોના વડે આપણે જીવીએ છીએ ? તથા કોને અધીન
થઈને આપણે સુખ તથા દુઃખમાં વ્યવસ્થાને વર્તાએ છીએ ? તથા અતે ક્યાં આપણે
લીન થઈએ છીએ ?

વિવેક વિચારના અવતાર માટે જૂનિકા રચતાં શ્રુતિ કહે છે-કોઈક
ધન્ય પને કેટલાક બ્રહ્મવાદીઓ એક ખીજાને મગ્યા અને પરસ્પર મગાને
પૂજવા લાગ્યા. પહેલો મંત્ર એ પ્રશ્નનું સ્વરૂપ છે, બ્રહ્મ સમ્બંધી અનેક અર્થો

છે. અહીં તેનો વેદવાદી એવો અર્થ લીધો છે. કેમકે વેદને પ્રમાણ માનનારાઓ સાત્ત્વિક હોવા જોઈએ એવો આપણો ખ્યાલ હોય છે! અને વેદવાદીઓ વિવેકનિમ્ન હોઈને વાલાત્ વાતમાં પોતાનો સમય વેડી નાંખતા નથી. ધ્યેયાનુકૂલ વાત સિવાયની વાતમાં જે સાચે જ વેદવાદી છે તેને રસ નથી હોતો, ન હોવો જોઈએ. આથી સાત્ત્વિકતાના ઉદ્દેશથી પૂર્ણ એવા અને આથી જ જિજ્ઞાસુ-કેટલાક વેદવાદીઓ મહોમાંહે પૂછે છે એમ શ્રુતિ ઉપક્રમ કરે છે! જિજ્ઞાસા એ સાત્ત્વિક હૃદયમાં અનિવાર્યપણે ઉદ્ભવનારી વૃત્તિ છે! પ્રભુકૃપાએ જેમને વેદજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું સૌભાગ્ય મળ્યું છે તેવા વેદવાદીઓને-વિવેક સમૃદ્ધ થયેલ હોવાથી-કૃત્વર સિવાયની ચર્ચામાં રસ ન હોવો જોઈએ એમ શ્રુતિ સૂચવે છે. એવા વેદવાદી સાત્ત્વિક જિજ્ઞાસુ પુરુષોએ પરસ્પર શું પૂછ્યું? શ્રુતિ કહે છે કે તેમણે આ પ્રમાણે અન્યોન્યને પ્રશ્ન કર્યો. હે બ્રહ્મવાદીઓ! આપણી સમક્ષ આ એક અતિ વિકટ સમસ્યા છે. આ જગતનું એકમાત્ર સર્વથા કારણ શું છે? આપણે પરંપરાથી સાંભળતા આવ્યા છીએ કે બ્રહ્મ નામની કોઈક વસ્તુ આ જગતનું કારણ છે, તો શું આ જગતનું કારણ બ્રહ્મ જ છે? કેમકે સાંભળવું અને જાતે જોવું એ બેમાં ફેર છે! સાંભળેલામાં સંશય હોય શકે છે. પ્રત્યક્ષમાં સંશય ટકી શકતો નથી. અર્થાત્ શ્રુતિ જ્ઞાન કરતાં, પ્રત્યક્ષ સમજાણ હોઈને આપણે સ્વાતંત્ર્યે જાણવું જોઈએ કે ‘બ્રહ્મ આ જગતનું કારણ છે’ એ વાત નિઃસંશય છે કે સંસપવિદ્ધ છે. કેમકે નિઃસંશય તત્ત્વજ્ઞાનમાંથી સિદ્ધિ ફળે છે! આ છે પહેલી સમસ્યા!

બીજું આપણે બધા ક્યાંથી જન્મ્યા છીએ? આપણે તો સાંભળ્યું છે કે જીવ સ્વરૂપે જન્મતો નથી. એ અજ અને અમર છે. તો તેને દેહરૂપે જન્મમરણ ક્યાંથી આવ્યાં? આ છે બીજો પ્રશ્ન.

ત્રીજો આપણે કોના વડે જીવીએ છીએ? અર્થાત્ આપણે સ્વાધીનપણે જીવનકાળે જીવીએ છીએ કે પરાધીનપણે? અર્થાત્ આપણું જીવનકાળે જીવન કેટલા અંશમાં સ્વાધીન છે અને કેટલા અંશમાં પરાધીન છે? આ છે ત્રીજો પ્રશ્ન.

એ જ વાતને વધુ સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે કે જીવનકાળે સુખ અને દુઃખની જે વ્યવસ્થા જણાય છે તેમાં કોના વડે-કોના અધિજ્ઞાન વડે આપણે વર્તીએ છીએ. અર્થાત્ સુખદુઃખરૂપી ફળ જીવને અવશ્યપણે ભોગવવાંજ પડે છે તો જીવને અવશ્ય બનાવનાર સ્વયં કોણ છે? આ છે ચોથો પ્રશ્ન.

અને મરતી વખતે આપણે બધા ક્યાં લીન થઈએ છીએ? પ્રત્યક્ષ તો દેહનાશ જણાય છે। તો દેહના નાશ સાથે જીવન ખતમ થઈ જાય છે કે તે પછી પણ આપણું જીવન અન્ય દેહે કાયમ રહે છે? આ છે પાંચમો પ્રશ્ન.

આ પાંચે પ્રશ્ન અતિ સૂક્ષ્મ છે. આ પ્રશ્નોના નિઃસંશય ઉત્તરમાં જીવનની સિદ્ધિ છે। ૧

કાલઃ સ્વભાવઃ નિયતિઃ યદ્વચ્છા, મૂતાનિ યોનિઃ પુરુષઃ इति चिन्त्यम् । संयोगः एषां न तु आत्मभावात् आत्मा अपि अनीश सुखदुःखहेतोः ॥ ૨ ॥

કાલઃ=કાલ, સ્વભાવઃ=સ્વભાવ નિયતિઃ=નિયતિ યદ્વચ્છા=યદ્વચ્છા, મૂતાનિ= પાંચ મહાભૂતો તથા પુરુષઃ=જીવાત્મા એ એક એક યોનિઃ=કારણ ॥ અથવા
 एषां=એ બધાનો સંયોગઃ=સંયોગ કારણ इति=એ ચિન્ત્યમ્ વિચારણીય છે. न= ન એક એક કારણ છે. न तो એમનો સંયોગ કારણ છે. કેમકે એ તથા એમનો સંયોગ બન્ને અનાત્મભાવાત્=અનાત્મા-જ્ઞાનશૂન્ય છે. अपि=અને
 आत्मा=જીવાત્મા सुखदुःखहेतोः=સુખદુઃખના ભોગ માટે પરાધીન હોવાથી
 अनीशઃ=જગતને બનાવવામાં અશક્ત છે.

કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, યદ્વચ્છા, પાંચભૂતો તથા જીવાત્મા એ એક એક જગતનું કારણ ॥ કે એ બધાનો સંયોગ કારણ છે એ વિચારણીય છે. ન તો એ એક એક કારણ છે કે ન તો એમનો સંયોગ કારણ છે કેમકે એ એક તથા એમનો સંયોગ એ બન્ને અનાત્મા-જ્ઞાન શૂન્ય છે. અને જીવાત્મા પણ સુખદુઃખના ભોગમાં પરાધીન હોવાથી જગતને સર્જવામાં અશક્ત છે. ॥ ૨ ॥

આમ આગલા મંત્રમાં, જગતનું કારણ, જીવની શરીરદૃષ્ટિએ ઉત્પત્તિ, શરીરે ઉત્પન્ન થયેલા જીવનું જીવનકાળે જીવન, સુખદુઃખાદિ ભોગનું નિવૃત્ત્વ તથા અંતે પ્રલય-આ પાંચ પ્રશ્નો તે બ્રહ્મવાદીઓએ પરસ્પર ઉદાહર્યા. આ પ્રશ્નોના ઉદ્ભવ સાથે જ તે બધાં વેદવાદીઓ વિચારવા લાગ્યા. તેમને વિચારતાં જગતના કારણ માટે જોખમદાર એવી એ પાંચ વસ્તુઓ લાગી. તેમણે વિચાર્યું કે કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, યદ્વચ્છા, પાંચ મહાભૂતો તથા જીવાત્મા-આ બધાં કારણ તરીકે આવીને ઉભાં રહે છે. તો 'શું' તે બધાંમાંથી પ્રત્યેક જગતનું કારણ હશે કે તે બધાંનો સંયોગ એ જગતનું કારણ છે. આ વિચારણીય વાત આવીને ઊભી છે. કાલ સર્વ વસ્તુઓના પરિણામનું

ધ્યાનરૂપી યોગમાં લીન થયેલા તે વેદવાદીઓએ પોતાના ગુણોથી ઢંકાયેલી દેવોના દેવ પરમાત્માની સૃષ્ટિ નિર્માણશક્તિને જોઈ જે પરમાત્મા એકલા તે કાલ તથા ક્ષ્વાત્મા સહિત તમામ કારણોને પોતાના વશમાં રાખે છે. ॥ ૩ ॥

આમ સાધારણ વિચારકને પણ ખ્યાલમાં આવી જાય એટલા બધાં કારણોનો વધુ વિચારે નિષેધ થતાં તે વેદવાદીઓ મૂંઝવણમાં પડ્યાં! જ્યારે આ બધાં દેખીતાં કારણો નિષ્કળ જણાયાં ત્યારે કોઈ ન દેખાતું કારણ તો હોવું જ જોઈએ. કેમકે જગતમાં કાર્યના બધા ધર્મો છે. અને જગત કાર્ય હોમને કારણવાળું તો હોવું જ જોઈએ. આથી હવે તે ઋષિઓએ તે મૂળ કારણને શોધી કાઢવા માટે શું કયું તે યતાવતાં શ્રુતિ કહે છે કે તે તમામ વેદવાદીઓ ધ્યાનયોગમાં લીન થયા! ધ્યાન એટલે સાત્ત્વિક ચિત્તની લક્ષ્યમાં એકતાનતા. યમનિયમ સંપન્ન પુરુષ-આસનજયી ઘર્ષ, પ્રાણુના ઉપર વિજય મેળવી, હ્રિદયોને સ્વચિત્તમય કરી જ્યારે લક્ષ્યમાં સાત્ત્વિક ચિત્તની એકતાનતા કરે છે ત્યારે તેને પહેલાં ન સમજાયેલી એવી અનેક ચીજો એની મેળે સમજાય છે! કેમકે ધ્યાનયોગમાં અપ્રતિહત દર્શનશક્તિ હોય છે! આને પણ જોણે પરમકારણનું સાક્ષાત્ દર્શન મેળવવું હોય તેને ધ્યાનયોગનો આશ્રય લીધે જ છૂટકો છે! કેમકે ધ્યાન એ જ આત્માનો ઉપહાર છે. આત્માનું ધ્યાન એ જ મહા અર્ચન છે! આત્મા ધ્યાનથી જ પ્રસન્ન થાય છે! આમ દર્શનરોધને તોડનાર ધ્યાનયોગ છે! પેલા મહર્ષિઓએ પણ ધ્યાનયોગમાં ડૂબકી મારી. સાત્ત્વિક ચિત્તની ગાઢ એકાગ્રતાની પરમ મનોહર-કમનીય દશામાં તેઓએ શું જોયું! શ્રુતિ કહે છે તે વેદવાદીઓએ તે ધ્યાનદશામાં 'સ્વશુભ્રી નિગૂઢ દેવાત્મશક્તિને જોઈ, 'સ્વ એટલે પોતાના-શુભ્ર એટલે સત્ત્વ, રજસ્. 'તમસ્. આ સત્ત્વાદિ ત્રણ પોતાના ગુણોથી અત્યંત ગૂઢ એટલે છૂપાયેલી એટલે કે સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોમાં સામાન્ય દૃષ્ટાને નજરમાં ન આવે એવી રીતે ઢંકાયેલી. અર્થાત્ ધ્યાનનિષ્ઠા સિવાય કદી પકડમાં ન આવે એવી દેવાત્મશક્તિને તેમણે જોઈ. દેવ એટલે દેવોના પણ દેવ-પરમાત્મા. એ દેવાધિદેવ પરમપિતા પરમાત્માની શક્તિ એટલે સૃષ્ટિ નિર્માણ દક્ષ-અતુર તાકાતને જોઈ. અર્થાત્ સત્ત્વ, રજ્જ અને તમોગુણથી ઢંકાયેલી સમસ્ત સૃષ્ટિ નિર્માણ કરવામાં સમર્થ એવી પરમપિતા પરમાત્માની પ્રકૃતિ-સ્વધા-નામની મહામહિમ શક્તિને તેમણે જોઈ. જોઈ એટલે કે સૃષ્ટિના કારણ તરીકે હૃદયમાં નિશ્ચિત કરી. અર્થાત્ ધ્યાનમાં નિમગ્ન પુરુષને એ સમજાય છે કે આ પરમાત્મા જ પોતાની અઘટ-ઘટના પટ્ટીપસી, માયાશક્તિ દ્વારા આ રચાવર

જગતને અકથ્ય રીતે સર્જે છે. અર્થાત્ પરમાત્મા જ-સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ પરમાત્મા જ આ જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદાન કારણ છે. આ છે વેદવાદીઓનો ધ્યાનયોગ લબ્ધ નિશ્ચય. અને આથી જ એ નિશ્ચય સત્ય છે. કેમકે ધ્યાનયોગ સત્યનિશ્ચાયક છે । આમ પરમાત્મા જ સૃષ્ટિનિર્માતા નિશ્ચિત થયો તો તે કેવી રીતે સૃષ્ટિને વ્યક્ત કરે છે ? તો તે વેદવાદીઓએ જોયું કે તે પરમાત્મા એકલા તે કાણુ તથા આત્મા-જીવાત્મા સહિત તમામ સ્વભાવાદિ કારણોને પોતાના વશમાં રાખે છે. અર્થાત્ મૂળ કારણુ પરમાત્મા જ પોતાની અચિન્ત્ય શક્તિરૂપે કાલાદિને નિર્માણુ કરી તે દ્વારા જગત રૂપે પ્રકટ થાય છે । અર્થાત્ ત્રિગુણમયી પોતાની મહામાયા દ્વારા પરમપિતા પરમાત્મા સત્યરાચરનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણુ છે એ વેદવાદીઓનો ઉવદનો નિશ્ચય છે. ॥ ૩ ॥

તમેકનેમિ ત્રિવૃત્તં પોઢશાન્તં શતાધારિં વિંશતિપ્રત્યરામિઃ ॥
અષ્ટકૈઃ પદ્મિઃ વિશ્વરૂપૈકપાશં ત્રિમાર્ગમેદં દ્વિનિમિત્તૈકમોદમ્ ॥૪॥

તે વેદવાદી ઋષિઓએ તં=તે સંસારરૂપી ચક્રને દૃષ્ટેમિ=એક નેમિવાળું ત્રિવૃત્તં=ત્રણ પાટાવાળું, પોઢશાન્તં=સોળ આંતરાળું, શતાધારિં=પચાસ આરાવાળું વિંશતિપ્રત્યરામિઃ=વીસ નાના આરાઓ સહિત પદ્મિઃ અષ્ટકૈઃ=૮ અષ્ટકો વડે વિશ્વરૂપૈકપાશં=વિશ્વરૂપ એક પાશવાળું ત્રિમાર્ગમેદં=ત્રણ માર્ગવાળું, બે નિમિત્ત અને એક મોહવાળું જોયું.

ધ્યાનયોગમાં લીધેલ થયેલા તે વેદવાદી ઋષિઓએ તે સંસારરૂપી ચક્રને એક નેમિ, ત્રણ પાટા, સોળ આંતરા, પચાસ આરા તથા વીસ નાના આરાઓ સહિત ૮ અષ્ટકો વડે વિશ્વરૂપી એક પાશવાળું તથા ત્રણ માર્ગવાળું, બે નિમિત્ત અને એક મોહવાળું જોયું ॥ ૪ ॥

આમ આગલા મન્ત્રમાં ધ્યાનયોગ દ્વારા વેદવાદી ઋષિઓએ દેવાત્મ-શક્તિને કારણુ તરીકે સાદ્વાત્ નિહાળી. એ દેવાત્મ શક્તિ જ સંસારચક્રરૂપે પર્તી રહી છે. આથી હવે દેવાત્મશક્તિનું સંસારકાલે ચિત્ત રચ્છ કરતાં ઋષિઓ પોતાનો અનુભવ કહે છે કે અમે વેદવાદી ઋષિઓએ ધ્યાનકાળમાં તે સંસારરૂપી ચક્રને જોયું । ચક્રનાં રૂપકને પૂરું કરતાં કહે છે-આ સંસારચક્ર એક નેમિ-ત્રણ પાટા-સોળ આંતરા-પચાસ આરા-વીસ નાના આરાઓ-૮ અષ્ટકો દ્વારા વિશ્વરૂપી એક પાશવાળું, ત્રણ માર્ગવાળું, બે નિમિત્ત અને એક મોહવાળું જોયું. અને આ કલ્પના સમજવા જેવી છે ! કેમકે

એમાં સંક્ષેપમાં શાસ્ત્રના વિષયોનું સંપૂર્ણ નિરૂપણ છે ! પરમાત્માનું આ સંસારચક્ર એક નેમિત્તાણું છે. નેમિ એટલે અહીં ચક્રનો મૂળ ધેરાવો. નેમિ બહાર ચક્રનો એક પણ ભાગ ન હોઈ શકે. આ સંસારરૂપી ચક્રની નેમિ એ પ્રકૃતિ છે ! કેમકે પ્રકૃતિના વર્તુળમાંથી કાષ્ઠપણ તત્ત્વ-સ્પષ્ટિતત્ત્વ બહાર નથી. સંસારચક્ર ત્રણ પાટાવાળું છે. આ પાટાઓ આરાઓને કાબૂમાં રાખે છે. આ ત્રણ પાટા તે સત્વાદિ ત્રણ ગુણો । પાંચ ગાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો અને એક મન તથા પાંચ મહાબૂતો મળીને સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં જેને દ્વયજ વિકારો જ કહ્યા છે તે સોળ વિકારરૂપી આંતરાઓ છે. ચક્રના બે આરાઓનો જેમ આંતરો હોય છે. તેમ આ સંસારચક્રના આરાઓની વચ્ચેનો આંતરો તે આ સોળ વિકારો છે. એ વિકારો સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે । અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્વેષ, અહિનિવેશ રૂપી પાંચ અગ્તાનના ભેદો, અગિયાર ઇન્દ્રિયોની અશક્તિ-ખોડખાંપણ રૂપી અજીઆર અશક્તિઓ, તથા નવ તુષ્ટિઓ અને આઠ સિદ્ધિઓનો ત્રિપદ્ય મળીને સત્તર અને તે બધાં મળીને એકંદરે અમૂલીય અશક્તિઓ, નવ તુષ્ટિઓ આઠ સિદ્ધિઓ પણ પરિણામે બધાનક હોઇને-સત્તર એમ પાંચ અગ્તાન, અમૂલીય અશક્તિ, નવ તુષ્ટિ અને આઠ સિદ્ધિરૂપી એકંદરે પચાસ વૃત્તિઓ એ જ આ સંસારચક્રના આરાઓ છે. ચક્રના બ્રમણ સાથે આરાઓ જેમ નિત્ય બ્રમણ અનુભવે છે, તેમ આ વૃત્તિરૂપી આરાઓ નિત્ય બ્રમણ-એક પછી એક નિમિત્તવશાત્ પરિણામ પામ્યા કરે છે. આ પચાસ ભેદો માટે અમારું સાંખ્યકારિકા પ્રદીપલાખ્ય જીગ્ઞાસુ એ જોવું. દિવ્ય અને અદિવ્ય ભેદે વીસ યતા શબ્દાદિ અને વચનાદિ ઇન્દ્રિયોના વિષયો એ જ આ સંસારચક્રના નાના આરાઓ છે. પેલા પચાસ મોટા અને આ વીસ નાના. આ વીસ નાના આરાઓ સહિત આ સંસારચક્ર છ અષ્ટકોવાળું છે. અષ્ટક એટલે આઠનો સમૂહ. આ છ અષ્ટકોમાં પહેલું તે પ્રકૃતિ અષ્ટક. એમાં પાંચ મહાબૂતો-મન-બુદ્ધિ અને અહંકારનો સમાવેશ થાય છે. ત્વગિન્દ્રિય-તેલું ચામડીરૂપી ગોલક, માંસ, રૂધિર, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને વીર્યરૂપી ધાતુ અષ્ટક છે. અણુમાદિ આઠ સિદ્ધિ અષ્ટક છે. ધર્મ, જ્ઞાન, વિરાગ, અશ્વય, અધર્મ, અજ્ઞાન, રાગ અને અનૈશ્વર્યરૂપી બાવ અષ્ટક. ધક્કા, પ્રભુપ્રતિ દેવ, ગન્ધર્વ, યક્ષ, રાક્ષસ, પિતૃ અને પિશાચરૂપી દેવ અષ્ટક. ક્ષાન્તિ, દયા, અનસૂયા, સૌય, નિવૃત્તિ, મંગલતા, ઔદાર્યરૂપી ગુણાષ્ટક. આમ છ અષ્ટકોવાળું આ સંસારચક્ર “વિશ્વરૂપૈકપાદ” છે, એટલે તમામ રૂપોને બાંધનારાં એક બાંધનવાળું છે. એટલે કે તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા તમામ જીવોને બાંધી રાખનાર.

સંસારનું ચક્રરૂપે દર્શન ઋષિઓએ કર્યું. તે જ ઋષિઓએ સંસારને દ્વે એક મહા નદીરૂપે જોઇ એમ બતાવતાં શ્રુતિ કહે છે. તે વેદવાદી ઋષિઓએ પાંચ ઝરણાનાં પાણીવાળા સંસારનદીને જોઇ. આ પાંચ ઝરણો તે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો. આ પાંચ ઝરણાં જેવી ધ્વન્નિયો દ્વારા બુદ્ધિરૂપી અંતઃરય સક્ષિત બહાર નીકળે છે અને સર્વત્ર પ્રસરે છે. વળી આ સંસારનદી પાંચ કારણોને લીધે ઉચ્ચ એટલે કે ભયંકર અને વાંકીચૂકી છે. આ પાંચ કારણો તે પાંચ મહાભૂતો. કેમકે એ ભૂતો રચી જગતનાં કારણરૂપ છે. એમાં પાંચ પ્રાણાદિ વાયુઓ એ જ મોજા છે. આ સંસારનદીનું મૂળ પેલી પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના પશુ નાચકરૂપ મન છે. પાંચ વિષયોરૂપી ભમરી એમાં છે. ગર્ભવાસ-જન્મ-જરા-વ્યાધિ અને મૃત્યુનાં દુઃખોના જે સમૂહ તે સમૂહરૂપી વેગવાળી છે. ઉપર વર્ણવેલા પચાસ આરાઓરૂપી વિભાગવાળી આ સંસારનદી છે. અને એના પાંચ અવિદ્યાદિ પર્વો એટલે કે બંધનો છે. અર્થાત્ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના ઝરણુથી પાણીવાળી, પાંચ મહાભૂતોને લઇને, વાંકીચૂકી અને આથી જ ભયંકર, પાંચ પ્રાણોરૂપી મહા મોજાવાળી, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયના મૂઢરૂપ મનમાંથી નીકળનારી, ગર્ભવાસ આદિ મહાદુઃખોના વેગવાળી, પાંચ વિષયોરૂપી જીવને દુઃખાડનાર ભમરીવાળી, અનન્ત ભેદવાળી અને કલેશાદિ પાંચ પર્વોવાળી આ સંસારનદી અહર્નિશ, વિના વિરામે વહી રહી છે. અંદર અનન્ત જીવો ધસડાઇ રહ્યા છે! આવી સંસારનદીને પેલાં બ્રહ્મવાદી ઋષિઓએ ધ્યાનનેત્રે સાક્ષાત્ જોઇ-અનુભવી. આ આવી નદી છે અને આપણે બધા એમાં અવશપણે ધસડાતા જઇએ છીએ, માટે જ એને તરી પેલે પાર જવાનો ઉપાય માણસે શોધવો જોઇએ એવું અહીં સૂચિત છે. ॥૫॥

सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन् हंसः ब्राम्यते ब्रह्मचक्रे ।
पृथग् आत्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टः ततः तेन अमृतत्वं इति ॥६॥

જે સર્વાજીવે=સૌનું જન્મસ્થાન છે તથા સર્વસંસ્થે=સૌનું મરણસ્થાન છે તસ્મિન્=તે વૃહન્તે=સૌથી મોટા બ્રહ્મચક્રે=બ્રહ્મચક્રમાં-બ્રહ્મ ચલાવેલા સંસાર ચક્રમાં હંસઃ=જીવાત્મા બ્રામ્યતે=બ્રમણ કરાવાય છે. તે જીવાત્મા જ્યારે આત્માનં=પોતાની જાતને ચ=તથા પ્રેરિતારં=ભાવનારને પૃથગ્=ચીરંથી જિન્ન મત્વા=સમજીને તેન=તેની સાથે જુષ્ટઃ=પ્રીતિ કરાયેલી બને છે- ભક્તિપૂર્વક કર્મયોગથી તેની પ્રીતિનું પાત્ર બને છે. તતઃ=ત્યારે અમૃતત્વં= અમૃતત્વને ઇતિ=પ્રાપ્ત કરે છે.

ને સૌનું જન્મસ્થાન તથા સૌનું મરણસ્થાન છે તે સૌથી મોટા સંસારચક્રમાં જ્યાંત્યા જમણું કરે છે. તે જ્યારે પોતાની જાતને અને પોતાને પ્રેરનારને શરીરથી ભિન્ન સમજી તે પ્રેરકની સાથે પ્રીતિવાળો થાય છે ત્યારે અમૃતત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૬૧॥

આમ આગલા મન્ત્રમાં પ્રશ્નો ઉઠ્યા. ખીજામાં સંભવિત કારણ માત્રનું નિરાકરણ કર્યું. ત્રીજામાં ઈશ્વરના દક્ષિણથી સચરાચરને પ્રકૃતિ જન્માવે છે એમ બતાવ્યું. ચોથામાં પ્રકૃતિના અનન્ત જ્ઞાત્યકને સંક્ષેપમાં વર્ણવ્યું. અને પાંચમા મન્ત્રમાં સંસારની મહાનદીનું દર્શન કરાવ્યું. હવે આ જ્ઞાત્યક-સંસારનદીમાં પતિત જીવનો છૂટકારો કેવી રીતે થાય તે બતાવતાં ઋષિએ કહે છે. પરવશ જ્યાંત્યાને આ મહાન સંસારચક્રમાં સ્વકર્મવશ પરમાત્મા જમણું કરાવે છે. આ સંસારચક્ર મહાન છે. એનો ક્યાં આરો? આ સંસારનું ચક્ર જ્ઞાત્યક છે એટલે ઈશ્વરે ચલાવેલું આ ચક્ર છે! અને આથી જ ઈશ્વરની મરજી સિવાય એના જમણુમાંથી મુક્ત ન થવાય. આ ચક્ર ‘સર્વાંશુવ’ અને ‘સર્વસંરથ’ છે. એટલે કે પ્રાણીમાત્રના દેહનું જન્મસ્થાન છે અને લવરથાન છે. અર્થાત્ જીવમાત્રના દેહો પ્રકૃતિમાંથી પ્રકટે છે અને પ્રકૃતિમાં અતે લીન થાય છે. અને પ્રકૃતિ પરમપુરુષની નિત્ય શક્તિ છે! આથી પરમાત્માને આધારે છે! તો આ જ્ઞાત્યકમાંથી છૂટાપ ક્યારે? શ્રુતિ કહે છે કોઈક પુણ્યશાળી જીવ જ્યારે પોતાની જાતને અને પોતાને પ્રેરનારને શરીરથી ભિન્ન સમજે છે, અને ભિન્ન જાણીને તે પ્રેરકની સાથે પ્રીતિવાળો થાય છે ત્યારે અમૃતત્વને-જન્મમરણના ચક્રને ઓળંગી સ્વસ્થતાને પામે છે. અર્થાત્ અહીં જ્ઞાત્યકમાંથી છૂટવાના ઉપાયનું દર્શન છે! અને તે ઉપાય તે વિવેક છે. આત્મા, પ્રકૃત્યાત્મક દેહમાં પોતાપણું સમજી બેસીને વતે છે તેથી ભમે છે. જ્યારે વસ્તુમત્યા પ્રકૃતિ જડ હોયને, સ્વરૂપ સંભવનું નથી! આત્મા એતન છે તો જીવ જ્યારે દેહરૂપે પરિણમેલી પ્રકૃતિથી પોતાની જાતને વિવેકબળે જુદો સમજે અને તે ઉપરાંત પોતાના અને પ્રકૃતિના પ્રેરક પરમાત્માને પણ સમજે ત્યારે તે અમૃતત્વ પામે છે. જ્યાંત્યા અને પરમાત્મા બન્ને શરીરરૂપી વૃક્ષથી ભિન્ન છે! પહેલાં પુરુષ દેહને વળગેલો હોય છે. એ દેહની વળગણમાંથી વિવેકબળે છૂટેલો જીવ, તે જ વિવેકની અત્યંત તીવ્રતાથી પોતાને કોની સાથે પ્રીતિ કરવી જોઈએ એ સમજી શકે છે. જ્યાંત્યાના પરમપ્રેમનું એક જ પાત્ર છે અને તે પરમાત્મા. પ્રકૃતિથી છૂટીને જ્યારે જ્યાંત્યા આ પરમાત્મા સાથે પ્રીતિ બાંધે છે ત્યારે તે અમૃત થાય છે. એટલે કે જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટે છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિની પકડમાંથી વિવેક અને વિરાગ દ્વારા છૂટી અને પરમાત્માના ઉપર અતિશય, નિષ્કામભાવે પ્રીતિ એ અમૃત થવાનું સાધન છે. ॥ ૬ ॥

ઉદ્ગીતમેતત્ પરમં તુ બ્રહ્મ, તસ્મિન્નયં, સુપ્રતિષ્ઠં અક્ષરં ચ ।
અથ અન્તરં બ્રહ્મવિદઃ વિદિત્વા લીનાં બ્રહ્મણિ તત્પરાઃ યોનિમુક્તાઃ ॥૭॥

જે એતત્=આ તુ=નિશ્ચય પરમં=સર્વોત્તમ બ્રહ્મ=બ્રહ્મ ઉદ્ગીતં= ઉપનિષદોમાં ગાવામાં આવ્યું છે તસ્મિન્=તે બ્રહ્મમાં ત્રયં=ત્રણ ભોગ્ય-સંસાર ભોક્તા-જીવ, અને પ્રેરક (ધ્રુવર) એ ત્રણે છે. તે સુપ્રતિષ્ઠાઃ=થ્રેષ્ઠ આશ્રય છે. ચ=તથા અક્ષરં=નાશ રહિત છે. અથ=આ મનુષ્ય શરીરની અન્તરં=અંદર વિદિત્વા=પ્રાપ્ત કરીને તત્પરાઃ=તત્પરાયણ થયેલા બ્રહ્મણિ=બ્રહ્મમાં લીન થયેલા, બ્રહ્મવિદઃ=બ્રહ્મવેત્તાઓ યોનિમુક્તાઃ=ધોનિમાં આવવા જવાથી મુક્ત થાય છે.

જે આ નિશ્ચય સર્વોત્તમ બ્રહ્મ ઉપનિષદોમાં ગવાયેલું છે તેમાં ભોગ્ય, ભોક્તા અને ભોગ્યિતા એ ત્રણે છે. તે બ્રહ્મ સર્વોત્તમ આશ્રય છે તથા તે અવિનાશી છે. આ મનુષ્ય શરીરની અંદર તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરીને તત્પરાયણ, બ્રહ્મલીન, બ્રહ્મવેત્તાઓ ધોનિમાં આવગમનથી મુક્ત થાય છે. ॥ ૭ ॥

પ્રકૃતિ, જીવાત્મા અને પરમાત્મા એ ત્રણ તત્ત્વજ્ઞાનનાં વિષયો છે. તો શું એ ત્રણે ભુદા છે? ત્રણેમાં ધ્યાનસ્થ દર્શન આ બાબતને નિર્ણય આપતાં કહે છે કે ભોગ્ય=પ્રકૃતિ, ભોક્તા=જીવ અને ભોગ્યિતા=પરમાત્મા એ ત્રણે બ્રહ્મમાં છે. અર્થાત્ બ્રહ્મ જ પોતાની અકળ ગતિથી આ ત્રિવિધ રૂપે વર્તી રહ્યું છે. પરમાત્માની જ અનવગાહ ધ્રુવજાથી તેની સૃષ્ટિ નિર્માણશક્તિ જડ જેવી બની પ્રકૃતિ રૂપે પથરાયેલી છે. એ પોતાની જ મહામાયામાં એ પોતે જ જીવ રૂપે સંસારદશામાં ભોક્તા થઈ પ્રવર્તે છે. અને એ પોતે જ પોતાના સ્વરૂપ મહિમામાં સદા વિરાજમાન છે! અર્થાત્ પરમાત્મા એક છે અને તેની બે શક્તિઓ છે. એક ભોગ્ય અને બીજી ભોક્તા. તે પરમાત્મા જ સૌના આશ્રય છે. તે જ અક્ષરતત્ત્વ છે. બ્રહ્મ-જીવ અને જગત રૂપે આપણને તે જણાય છે. બાકી તે જેવા છે તેવા જ-એક જ-અદ્વિતીય જ છે! આવા અદ્વિતીય પરમાત્માને ‘અત્ર’ એટલે અહીં મનુષ્ય શરીરમાં જ ‘અન્તરં’ એટલે હૃદયની અંદર જાણીને તત્પરાયણ-બ્રહ્મલીન-બ્રહ્મવેત્તાઓ ધોનિમુક્ત એટલે દેહમુક્ત થાય છે. અર્થાત્ આ મનમાં પરમાત્મા ક્યાં ગોતવાના છે તે બતાવે છે. મનુષ્યના શરીરમાં હૃદયની ગુફામાં તે પરમાત્મા છે તેને જાણવાના છે. એટલે કે તે જ જીવ, જગત અને જગતકર્તા છે એમ સમજવાનું છે. અને એ જાણીને પ્રતિજ્ઞા તત્પરાયણ થઈ બ્રહ્મમય થવાનું છે. જે હૃદયસ્થ પરમાત્માને જાણી તત્પર થઈ તત્લીન થાય છે તે જ ‘યોનિ મુક્ત’

એટલે કે દેહની પ્રાપ્તિથી મુક્ત થાય છે. અર્થાત્ અમૃત થાય છે. આ છે 'અપિઓતુ'ં' ખ્યાનરૂપ દર્શન. જે હૃદયમંદિરમાં તેને જાણે છે અને સાચી રીતે જાણે છે તેને તેના ઉપર અવ્યક્તિચારી પ્રીતિ થવા વિના નહીં રહે. અને જેની જ્યાં પ્રીતિ તેમાં જ તેનો માનસિક વાસ હોય છે. એટલે ઇશ્વરનો પ્રિય મનુષ્ય ઇશ્વરપરાયણ જ રહે છે. અને ધીરે ધીરે તેની અને ઇશ્વરની વચ્ચે અભેદભાવ થઈ જાય છે. એટલે તેના ઇશ્વરપ્રેમીઓ સદેહે ઇશ્વરમાં લીન થાય છે. અને ઇશ્વરમાં લીન થયેલાઓને પુનઃ દેહાકાર ધારણ કરવો પડતો નથી. કેમકે દેહતું કારણ જ ત્યાં રહેતું નથી. અર્થાત્ જીવતાંજીવ અને મર્યા પાદ તેવા પુરુષો મુક્ત થઈ જાય છે. ॥ ૭ ॥

સંયુક્તં एतद् क्षरं अक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वं ईशः । .

अनीशश्च आत्मा वध्यते भोक्तृभावात्, ज्ञात्वा देवं मुच्यते

सर्वपादौः ॥ ८ ॥

एतद् = આ સંયુક્ત = સંયુક્ત ક્ષરં = ક્ષર-નાશવાન કાચું ચ = તથા અક્ષરં = અવિનાશી-કારણ-અક્ષર વ્યક્તાવ્યક્તં = વ્યક્ત અને અવ્યક્ત = સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ વિશ્વં = વિશ્વને ઈશઃ = ઇશ્વર-પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભરતે = બનાવે છે અને મટાડે છે. અનીશઃ = અનીશ્વર-સાધન સામગ્રી ન હોવાથી અસમર્થ આત્મા = જ્ઞાત્રાત્મા ભોક્તૃભાવાત્ = સુખદુઃખનો ભોક્તા હોવાથી એ જગતમાં વધ્યતે = બંધાય છે. ચ = અને દેવં = દેવોના દેવ પરમાત્માને જ્ઞાત્વા = જાણીને-સાક્ષાત્કાર કરીને સર્વપાદૌઃ = તમામ બંધનોમાંથી મુચ્યતે = મુક્ત થાય છે.

સેજભેજ થયેલા આ કાચું અને કારણ તથા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ સમસ્ત જગતને પરમાત્મા બનાવે છે અને ટાળે છે. અનીશ્વર જ્ઞાત્રાત્મા ભોક્તાપણને લીધે સંસારમાં બંધાય છે. અને દેવના દેવ પરમાત્માને જાણીને તમામ પાદોમાંથી મુક્ત થાય છે. ॥૮॥

દેવને-પરમાત્માને જાણીને જ અમૃતત્વ પમાય છે. એ દર્શનની દૃઢતા સાધતાં વળી પેલાં બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે. આ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ-કાચું કારણભાવે અવિલાબ્ય-સેજભેજ થઈ ગયેલાં-મિશ્ર-સમસ્ત જગતને પરમાત્મા-ઇશ્વર-સર્વસત્તાશીલ પરમાત્મા બનાવે છે અને ટાળે છે. અર્થાત્ આ વ્યક્તાવ્યક્ત ક્ષરાક્ષર સંયુક્ત જગતનું ઉત્પત્તિકાળે પરમાત્મા સર્જન કરે છે. અને વિનાશકાળે તેનો ઉપસંહાર કરે છે! આ જગતને-સંસારને પરમાત્મા કેમ ઉપજાવે છે? તો ભોક્તા-જ્ઞાત્રાત્મા ભોગ માટે. અર્થાત્ આ સંસારમાં અનીશ્વર જ્ઞાત્રાત્મા = અજ્ઞાનવિદ્ અને આથી જ લાચાર જ્ઞાત્રાત્માને ભોક્તૃભાવ

હોવાથી તે બંધાય છે. જો એનો ભોક્તાભાવ ટળે—“મારે અમુક જોઈએ” એવો રાગવિદ્ધ ભાવ જ્ઞાનથી મરે, તો તે મુક્ત થાય—તે ઇશ થાય ! અર્થાત્ સ્વરૂપે પરમાત્મા, છતાં આ જીવ, ભોક્તૃભાવથી સંસારમાં અનીશ-અદ્વયશક્તિ બને છે. અને અદ્વયશક્તિ હોઈને લાચાર બની બંધાય છે ! આ ભોક્તૃભાવના મારણનો ઉપાય શો ? દેવને જાણીને તમામ પાશોમાંથી તે છૂટે છે. અર્થાત્ આવો બદ્ધજીવ પુરુષાર્થ કરી પરમાત્માની કૃપાથી પરમાત્માને સાક્ષાત્ પોતાનામાં જાણે તો સર્વ બંધનમાંથી તેની મુક્તિ થાય છે. અર્થાત્ પરમાત્માના વિજ્ઞાનમાં પાશમુક્તિ છે. પરમાત્માના અજ્ઞાનમાં સર્વપાશના બંધન છે ! પરમાત્માના જ્ઞાનથી ભોક્તૃભાવની નિવૃત્તિ થાય છે એટલે કે પરમ વિરાગની અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. અને પરમવિરાગ પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય અંતરંગ સાધન છે ! ॥ ૮ ॥

જ્ઞાતૌ દ્વૌ અજૌ રૂંદાનીશૌ, અજા હિ યકા ભોક્તૃભોગાર્થયુક્તા ।
અનન્ત શ્ચ આત્મા વિશ્વરૂપઃ હિ અકર્તા ત્રયં યદા વિન્દતેઽહમ્હમેતત્ ॥૯॥

જ્ઞાતૌ=અને અજ-સર્વજ્ઞ અને અદ્વય, રૂંદાનીશૌ=ઈશ અને અનીશ-સર્વશક્તિ અને અદ્વયશક્તિ દ્વૌ=એ જે અજૌ=અજન્મા છે. તથા યકા=એક અજા=અજન્મા હિ=નિશ્ચય જગજ્જનની મહામાયા પ્રકૃતિ છે જે ભોક્તૃભોગાર્થયુક્તા=ભોક્તા જીવાત્માને સુખદુઃખનો ભોગ કરાવવાને નિયુક્ત થયેલી છે. આત્મા=પરમાત્મા અનન્ત=અનન્ત-જન્મમરણરૂપી અનન્તથી રહિત ચ=તથા વિશ્વરૂપઃ=સમસ્ત જગતને બતાવનારો છે. તે હિ=નિઃસંદેહ અર્કર્તા=શુભાશુભ કર્મનો અર્કર્તા છે તથા અભોક્તા-સુખદુઃખનો અભોક્તા છે. યદા=જ્યારે મનુષ્ય ત્રયં=એ ત્રણેને વિન્દતે=મેળવે છે-ત્રણેના સ્વરૂપને જાણી લે છે ત્યારે એતત્=આ ત્રણાં=સહને પ્રાપ્ત કરે છે.

સર્વજ્ઞ અને અદ્વય, સર્વશક્તિ અને અદ્વયશક્તિ એ જે (અનુક્રમે ઈશ્વર અને જીવ) અજન્મા છે તથા એક અજન્મા છે નિશ્ચય પ્રકૃતિ-કે જે જીવાત્માને-ભોક્તાને ભોગ આપવામાં નિયુક્ત છે. પરમાત્મા અનન્ત તથા સમસ્ત વિશ્વનો બતાવનાર છે. તથા નિઃસંદેહ તે અર્કર્તા અને અભોક્તા છે. જ્યારે મનુષ્ય આ ત્રણેને-પ્રકૃતિ-પુરુષ અને પરમાત્માને સ્વરૂપે જાણી લે છે ત્યારે એ સહને જાણે છે. ॥ ૯ ॥

આગલા મન્ત્રમાં પરમાત્માને જાણીને બંધમુક્ત થાય છે એમ બતાવ્યું. તો પરમાત્માનું જ્ઞાન એટલે શું ? તેનો નિશ્ચય આપતાં કહે છે કે સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ ઈશ્વર તથા અદ્વય અને અદ્વયશક્તિ જીવ એ બંને

અજ છે ! સ્વરૂપે અજ-મા છે ! આ બેમાં અલ્પતા અને અલ્પશક્તિ જીવને સ્વકર્માનુસાર ભોગ આપવા માટે નિયુક્ત થયેલી પ્રકૃતિ એ પણ એક અને અજ-મા છે ! અર્થાત્ ભોક્તા હોય તે ભોગ્ય હોઈ ન શકે. આથી પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા એ બેમાં પ્રકૃતિ એ ભોગ્ય હોઈને જીવનું સ્વરૂપ ન હોઈ શકે. જ્યારે પરમાત્મા એ જીવાત્માનું સ્વરૂપ છે, અને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એ તો આપણો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે ! આથી આ અલ્પતા અને અલ્પશક્તિ આપણને કેમ પ્રાપ્ત થયું તેનું કારણ વિચારી કારણ દૂર કરવાથી સ્વયમેવ કાયદું દૂર થતાં આપણને આપણી સ્વરૂપરિચિતિ સમગ્રાય. આવા વિવેકી આત્માને શું સમગ્રશે ?-ઋષિઓ કહે છે પરમાત્મા અનન્ત-અન્તશૂન્ય છે. વિશ્વકર્તા છે. અને આમ છતાં તે અકર્તા અને અભોક્તા છે. કેમકે પરમાત્મા પરિપૂર્ણ છે ! તે જીવ પણ સ્વરૂપે તે જ હોઈ અકર્તા અને અભોક્તા જ હોવો ઘટે. એ સ્વરૂપે અભોક્તા અને અકર્તા થાય જો-પ્રકૃતિનું પોતાનું અને પરમાત્માનું આ તત્ત્વ જાણે તો. અને આ ત્રણે તત્ત્વનો વિશુદ્ધ નિશ્ચય એ જ બ્રહ્મજ્ઞાન છે ! અર્થાત્ પ્રકૃતિનું ભોગ્યત્વ-ભક્તનું ભોક્તૃત્વ અને પરમાત્માનું અકતૃત્વ અને આથી જ અભોક્તૃત્વ જાણનાર પોતે પણ પરમાત્માનો સમતીય હોવાથી પરમાત્મા જોવો છે, એમ સમજી મુક્ત થાય છે ! ॥ ૬ ॥

ક્ષરં પ્રધાનં અમૃતાક્ષરં હરઃ ક્ષરાત્માનોર્દેશતે દેવઃ એકઃ ।
તસ્ય અભિધ્યાનાત્ યોજનાત્ તત્ત્વમાવાત્ ભૂયઃચ મન્તે વિશ્વમાયા-
નિવૃત્તિઃ ॥ ૧૦ ॥

ક્ષરં=ક્ષર=કાયજગત્ પ્રધાનં=અક્ષરરૂપ પ્રકૃતિ તથા અમૃતાક્ષરં=કૂટસ્થ અક્ષરરૂપ હરઃ=જીવાત્મા છે. ક્ષરાત્માનોર્દેશતે=પ્રકૃતિ તથા જીવાત્મા એ બન્ને પર દેવઃ=પરમાત્મા એકઃ=એકલા દેશતે=સત્તા ચલાવે છે. તસ્ય=તે મહા દેવના અભિધ્યાનાત્=વારંવાર ચિન્તનથી, યોજનાત્=તેમાં મનને જોડવાથી ચ=તથા ભૂયઃ=ત્યાર બાદ તત્ત્વમાવાત્=તદ્રૂપ થઈ જવાથી પ્રારબ્ધ ભોગના અન્તે=અન્તે વિશ્વમાયાનિવૃત્તિઃ=વિશ્વજનની મહામાયાની નિવૃત્તિ થાય છે.

ક્ષર અક્ષર રૂપ પ્રકૃતિ તથા કૂટસ્થ અક્ષર રૂપ જીવાત્મા છે. પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા એ બન્ને ઉપર પરમાત્મા એકલા હક્કમત ચલાવે છે. તે પરમાત્માના વારંવાર ચિન્તનથી, તેમાં મનના જોડાણથી તથા ત્યાર બાદ તદ્રૂપ થઈ જવાથી પ્રારબ્ધ ભોગને અન્તે વિશ્વજનની માયાની નિવૃત્તિ થાય છે.

પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સ્વરૂપબેદ બતાવતાં મુક્ત થવાની આવી દર્શાવતાં કહે છે કે આ સમસ્ત કાર્યરૂપ જગત એ પ્રકૃતિરૂપ પ્રધાન છે । કેમકે કારણથી કાર્ય નોખું નથી હોતું. તો પ્રકૃતિ વધુપિ અગ્નિમા છે છતાં તે પરિણામિની છે । અને પ્રકૃતિયું પરિણામ તે જ આ જગત છે. તેમાં-એ પ્રકૃતિના પરિણામોમાં અમૃત અક્ષર દર છે. એટલે કે અપરિણામી જીવાત્મા દર છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિ અને પુરુષ બન્ને સ્વરૂપે અગ્નિમા છે છતાં તે બેમાં એક મોટો ભેદ છે પ્રકૃતિ દાણ પરિણામિની છે અને પુરુષ-જીવાત્મા સદા અપરિણામિ છે. અને અધ્યાત્મ પ્રકરણમાં આ ભેદ ખૂબ જ અગત્યનો છે । આ પરિણામી અક્ષર રૂપ પ્રકૃતિ અને કૃતરૂપ અપરિણામી અક્ષર રૂપ દર= જીવાત્મા ઉપર એક પરમાત્મા દક્રમત ચલાવે છે. અર્થાત્ આ બન્નેના શાસક પરમાત્મા છે । આ પ્રકૃતિની પરિણામ પરંપરામાં જકડાયેલો જીવ ક્યારે પોતાના સ્વરૂપમાં અવરિચત થાય છે ? અગિયો કહે છે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષ ઉભયના અંતર્યામિ પરમાત્માના વારંવાર પરમપ્રેમથી ચિન્તન-તેમનામાં મનોયોગ અને ત્યાર બાદ તદ્રૂપતા થાય ત્યારે પ્રારબ્ધાન્તે વિશ્વભાયાની નિવૃત્તિ થાય છે. અર્થાત્ સંસારમાંથી છૂટવાના ત્રણ ઉપાયો અહીં બતાવે છે. પરમાત્માનું પરમ પ્રેમથી ચિન્તન, તેમનામાં પરમપ્રેમથી વારંવાર મનના યોગ-જોડાણ તથા છેવટે તદ્રૂપતા. ચિન્તન-યોગ-અને તત્ત્વજ્ઞાન બ્યારે પરિપક્વ થાય છે ત્યારે અજ્ઞાન નાશ પામે છે. આથી ક્વિપમાણુ કર્મનો લેપ લાગતો નથી. સંચિતનો નાશ થાય છે. અને પ્રારબ્ધ તેટલાં જ ભોગ્યવાનાં હોઇને તે ભોગવીને તેવો જીવ મુક્ત થાય છે. એટલે કે એવા કૃતકૃત્ય-કૃતાર્થ આત્માની આગળથી શુભમથી પ્રકૃતિ ભોગ અને અપવર્ગરૂપી પ્રયોગજન ખતમ થયેલું હોઇને છેવટની વંદના કરી આવી જાય છે. ॥૧૦॥

જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાશાપદાનિઃ ક્ષીઁઃ કલેશૈઃ જન્મમૃત્યુ પ્રહાણિઃ ।
તસ્ય અભિધ્યાનાત્ તૃતીયં દેહમેદે વિશ્વૈશ્વર્યં કેચલઃ આપ્તકામઃ ॥૧૧॥

દેવં=પરમાત્માને જ્ઞાત્વા=જાણીને સર્વપાશાપદાનિઃ=તમામ કર્મ આદિ બંધનોનો નાશ થઈ જાય છે. કલેશૈઃ=કલેશ કર્મ આદિ બંધનો ક્ષીઁઃ=ક્ષીણ થઈ જતાં તેનાથી જન્મમૃત્યુપ્રહાણિઃ=જન્મમરણની અત્યંત નિવૃત્તિ થઈ જાય છે. તસ્ય=તે મહા દેવ પરમાત્માના અભિધ્યાનાત્=અભિધ્યાનથી તત્ત્વમય થઈ જવાથી કેવલ=ત્રિશુણ્ણાતીત આપ્તકામઃ=આપ્તકામ થયેલ મનુષ્ય દેહમેદે=દેહનો ભેદ થતાં તે વિશ્વૈશ્વર્ય=સોના ઈશ્વર તૃતીયં=ત્રીજા તે પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે.

પરમપિતા પરમાત્માને જાણીને તમામ પાપોનો નાશ થાય છે. તમામ કલેશ ક્રમ આદિ, ક્ષીણ થયેલા પાપોને લીધે જન્મમરણની અત્યંત નિવૃત્તિ થાય છે. તે મહાદેવ પરમાત્માના અભિધ્યાનથી તન્મય બની જવાથી, ત્રિગુણાતીત અને સમાપ્તકામ થયેલા મનુષ્ય, દેહનો ભંજ થતાં તે સૌના ઈશ્વર એવા-ત્રીજીને-એટલે કે પરમાત્માને પામે છે. ॥ ૧૧ ॥

યોગ અને તત્ત્વભાવમાં પણ અભિધ્યાન મુખ્ય છે. કેમકે અભિધ્યાનનો જ પ્રકર એટલે યોગ અને યોગનો જ પ્રકર એટલે તત્ત્વભાવ છે. આથી અભિધ્યાનની=પરમાત્માના પરમપ્રેમથી વારંવાર ચિન્તનની જ ઉપયોગિતા સમર્થિત કરતાં ઉક્તાર્થને દઢ કરે છે કે પરમપિતા પરમાત્માને આત્મસ્વરૂપ જાણીને સંસારદશામાં પુરૂષ-પશુને બાંધનારા તમામ માયાના પાપોની નિવૃત્તિ છે. એ પાપો એટલે અવિદ્યા વગેરે પાંચ કલેશો જ છે! અર્થાત્ સર્વપાશપહાનિનો જ અર્થ બતાવતાં કહે છે કે અવિદ્યાદિ પાંચ કલેશોની ક્ષીણતા થતાં-એટલે કે તેમની કાર્પશકિત કંભાસ જતાં, જન્મ અને મૃત્યુનો અત્યંત નાશ થાય છે! આવો નિવૃત્ત-કલેશ માનવ પરમાત્માના અભિધ્યાનથી-ચિન્તનથી પરમાત્મમય બની જાય છે. એટલે કે પરમાત્માની માફક ત્રણ ગુણમાં રહેતો છતાં તેમની પકડથી પર થાય છે. કેમકે તે સ્વરૂપ-પ્રાપ્તિ થઈ હોવાથી વિગતતુલ્યુ=આપ્તકામ થાય છે. અર્થાત્ પ્રભુના ચિન્તનથી મનુષ્ય ત્રિગુણાતીત અને આપ્તકામ એટલે કે પરમ વિરાગી થાય છે! આવો ત્રિગુણાતીત-આપ્તકામ મનુષ્ય થાયું દેહનો નાશ થતાં, ભવિષ્યમાં દેહ જન્મનું કારણ બાકી ન રહેતું હોવાથી, સૌના શાસક પેલા પરમપિતા પરમાત્મા-કે જે પ્રકૃતિ પુરૂષ અને પરમાત્મા એ ત્રણમાં ત્રીજા છે-તેમને પામે છે. અને આ પ્રાપ્તિ પછી તો આગળ જવાનું નથી એવો સૌ શાસ્ત્રોનો અને અનુભવીઓનો એકરાર છે! ॥ ૧૧ ॥

एतत् हेयं नित्यं एव आत्मसंस्थं जातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥१२॥

આત્મસંસ્થ=શરીરની અંદર હૃદયનાં રહેલ એતત્=આ બ્રહ્મ એ=નિઃસન્દેહ નિત્ય=સદા હેય=જનણવા યોગ્ય છે. અતઃ=એનાથી પરં=પર કિંચિત્=બીજું કંઈપણ વેદિતવ્ય=જાણવા જેવું ન=નથી. ભોક્તા=ભોક્તા જીવાત્મા, ભોગ્ય=ભોગ્ય-પ્રકૃતિ ચત્તયા પ્રેરિતારં=પ્રેરક ઇશ્વરને મત્વા=જાણી સેવાથી બ્રહ્મ જાણાયેલ થાય છે. કેમકે એતત્=આ સર્વ=જડું ત્રિવિધં=ત્રણ પ્રકારનું ભોક્તા ભોગ્ય અને ભોજયિતા-બ્રહ્મ=બ્રહ્મ એ એમ પ્રોક્ત=કહેવામાં આવેલું છે.

શરીરમાં હૃદયની અંદર રહેલ આ બ્રહ્મ નિઃસંદેહ હૃદયમાં જાણવા યોગ્ય છે. એનાથી પર કોઈપણ જાણવા યોગ્ય નથી. બોક્તા-બોગ્ય અને બોજપિતાને જાણી લેવાથી બ્રહ્મ જાણાયેલું થાય છે કેમકે આ બધું બ્રહ્મ છે જે ત્રણ પ્રકારે બોક્તા-બોગ્ય અને બોજપિતા એમ કહેવામાં આવેલું છે. ॥ ૧૨ ॥

આંગણા મન્ત્રમાં પરમાત્માનું અભિધ્યાન મનુષ્યને ત્રેયઃ પ્રાપ્તિ કરાવી આપે છે એમ કહ્યું. એ પરમાત્મા જ ત્રેય-મનુષ્યજીવનમાં એક જ જાણવા જેવો પદાર્થ છે. એવું દૃઢ કરતાં પરમાત્માનું જ્ઞાન એ જ્ઞાનની અવધિ છે એમ કહેતાં પેલા વેદવાદી ઋષિઓ કહે છે કે હૃદયમાં જાણવા જેવી જો કોઈ ચીજ હોય તો તે આ આત્મસંસ્થ બ્રહ્મ છે. અર્થાત્ માણુસના હૃદયમાં રહેલું આત્મતત્ત્વ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. એ જ જાણવા જેવું-હૃદયમાં જાણવા જેવું છે. એ હૃદયસ્થ પરમાત્માથી પર-ખીજું કશું જાણવા જેવું નથી. પ્રજ્ઞ સિવાયનું જેટલું માણુસ જાણે તે અજ્ઞાન જ છે. અજ્ઞાનનો જ અપ્રિયિત સંબંધ છે! આ પરમાત્માનું જ્ઞાન એટલે બોક્તા-જીવાત્માનું-પ્રકૃતિ-બોગ્યનું અને તે ઉભયના પ્રેરક પરમાત્માનું નિઃસંશય તાત્ત્વિક જ્ઞાન છે. કેમકે બોગ્ય બોક્તા અને બોજપિતા એ ત્રણે બ્રહ્મ છે! આથી આ ત્રણેનું તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાથી જ જન્મમૃત્યુપ્રહાણિ થાય છે. કેમકે તત્ત્વજ્ઞાનથી હાનોપાદાન સુઝ પડે. પ્રકૃતિનું હાન અને પરમાત્માનું ઉપાદાન માણુસને નિહાલ કદી દે છે. ॥૧૨॥

वन्देः यथा योनिगतस्य मूर्तिः न दृश्यते नैव च लिंगनाशः ।
स भूयः पच इन्धनयोनिगृह्यः तद्वोभयं वै प्रणवेन वेदे ॥१३॥

યયાં=જેમ યોનિગતસ્ય=પોતાના કારણુ રૂપ ઇંધણમાં રહેલા વન્દે=અગ્નિનું મૂર્તિ=સ્વરૂપ, તે પ્રકટ થાય તે પહેલાં ન દૃશ્યતે=જાણાતું નથી ચ=અને છતાં તે અગ્નિનું લિંગનાશઃ=સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનો નાશઃ=નાશ નૈવ=નથી જ, અને સ=તે એવ=જ અગ્નિ ભૂયઃ=પાછળથી ઇંધણમાં પ્રકટ થતાં ઇન્ધનયોનિગૃહ્ય=ઇંધણરૂપી પોતાના કારણુમાં જાણવાને યોગ્ય થાય છે તત્=તે જ મુજબ વા=નિઃસંદેહ વેદે=વેદમાં પ્રણવેન=અકાર દ્વારા વૈ=નિશ્ચય ઉભયં=પર અને અપર બન્ને પ્રકારનું બ્રહ્મ પડાય છે.

જેમ પોતાના કારણરૂપ કાષ્ઠમાં રહેલા અગ્નિનું સ્વરૂપ તે પ્રકટ થાય તે પહેલાં દેખાતું નથી અને છતાં તે અગ્નિના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનો નાશ નથી જ; અને તે જ અગ્નિ પાછળથી પોતાના કારણરૂપ કાષ્ઠમાં પ્રકટ થતાં દેખાવા યોગ્ય બને છે, તેમ નિઃસંદેહ પોતાના શરીરમાં પ્રણવ દ્વારા નિશ્ચય પ્રગટ થતાં, પર અને અપર બ્રહ્મ પડવાને યોગ્ય થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

આ પરમાત્મા નિત્ય જાણવા જેવો છે અને એનાથી પર ખીજું કરું જાણવા જેવું નથી, એટલું કહેવા માત્રથી પરમાત્મા જાણાતા નથી. કેમકે પરમાત્મા અપ્રત્યક્ષ છે. તો અપ્રત્યક્ષ પરમાત્માનું જ્ઞાન કેવી રીતે થાય ? પહેલાં તો તે 'છે' એવી પ્રતીતિ થવી-અદ્વા થવી મુશ્કેલ છે. જ્યાં અદ્વા જ ન હોય ત્યાં પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કેમ થાય ? આથી અદ્વા=ધ્વજ છે એવી શુદ્ધિ-ઉપજે તો તેને મેળવવાનો યત્ન કરવા માણસ પ્રેરાય. આથી સૂક્ષ્મ પરમાત્મા છે એમ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા બતાવી તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રજુવો-પાસનાનું વિધાન કરતાં કહે છે:- કાષ્ઠમાં અગ્નિ છે છતાં તે અગ્નિ જ્યાં સુધી પ્રદીપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી જાણાતો નથી. પણ તે જાણાતો નથી માટે નથી, એમ માનવું જેમ લૂલલરેલું છે-કેમકે જે જ્યાં ન હોય તે ત્યાં પાછળથી પણ, પ્રયત્ને પણ, હોઈ શકતો નથી. અગ્નિ કાષ્ઠમાં છૂપાયેલો છે અને આથી જ યોગ્ય પ્રયત્ને તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તે જ મુજબ પરમાત્મા આ દેહમાં છે, પણ દેખાતો નથી. પણ પ્રજુવ દ્વારા-અંકારના, પરમપ્રેમથી જપ દ્વારા તે દેહમાં પ્રકટ થાય છે ! એ જ્યારે જ દ્વારા પ્રકટ થાય છે ત્યારે પરાપર ધ્વજ માણસની સમજમાં આવે છે ! અર્થાત્ કોઈ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ ન જાણાય તો તે 'નથી' એમ માની લેવાની, શુદ્ધિવદ્ધો ઉતાવળ કરતા નથી. બાલબુદ્ધિ એવું સમજી બેસે છે. શુદ્ધિસમૃદ્ધ પુરુષો તો પ્રત્યક્ષ ઉપરાંત પણ ધ્રુતર પ્રમાણેને જ્ઞાનસાધક માને છે ! એટલે ધ્વજ પ્રત્યક્ષ નથી દેખાતા એટલે 'ધ્વજ નથી' એમ માની તેઓ હાથપગ સંકેતો બેસી રહેતા નથી. પણ પ્રત્યક્ષની ધ્વજરતે પકડવામાં અયોગ્યતા હોવાથી તેઓ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દ્વારા જ ધ્વજ પ્રત્યક્ષ થવો જોઈએ એવો અસદાગ્રહ રાખતા નથી. વળી ધ્વજ સમાધિપ્રત્યક્ષ છે ! અને આ પ્રત્યક્ષ-સમાધિ પ્રત્યક્ષ જ-સાચું પ્રમાણ છે. આથી તેવા પુરુષો નિમ્ન પરમાત્માને પ્રેમબળે પ્રજુવ દ્વારા અંતરમાં સાક્ષાત્ જોઈ શકે છે ! અર્થાત્ પરમપ્રેમપૂર્વક પ્રજુવું વિરહીની માફક નામ રમરજુ તેને મેળવવાનો ઉપાય છે ॥ ૧૩ ॥

સ્વદેહં અરણિં કૃત્વા પ્રણવં ઉત્તરારણિમ્ ।

ધ્યાનનિર્મથનાભ્યાસાત્ દેવં પદ્યેત્ નિમ્નવત્ ॥ ૧૪ ॥

સ્વદેહં=પોતાના દેહને અરણિ=તીચેની અરણી કૃત્વા=કરીને ચ=તથા પ્રણવં=અંકારને ઉત્તરારણિ=ઉપરની અરણી કરીને, ધ્યાન=ધ્યાન રૂપી મંથનના અભ્યાસથી નિમ્નવત્=દેહમાં અતિશય છૂપાયેલા દેવં=પરમદેવ પરમાત્માને પદ્યેત્=સાક્ષાત્ સાધક જુએ.

પોતાના દેહને નીચલી અરણી તથા હકારને ઉપરની અરણી કરીને ધ્યાનરૂપ મંથનના અભ્યાસથી, અતિશય છૂપાયેલાની માફક રહેલા દેવને સાચાત્ જુએ ॥૧૪॥

પ્રણવ દ્વારા, અપ્રત્યક્ષ ઇશ્વર હૃદય પ્રત્યક્ષ થાય છે. તો તે પ્રણવોપાસના કેમ કરવી ? વેદવાદીઓ સ્વાનુભવે કહે છે કે સાધકે પોતાના દેહને નીચેની અરણી સમજવી અને હકારને ઉપરની અરણી જાણવી. ધ્યાનરૂપી મન્યનના અભ્યાસથી તે બન્ને અરણીઓને પરમપ્રેમથી, બળ પૂરી, વિના થાકયે ધસવી અને એમ ધ્યાનરૂપ મંથનના અભ્યાસથી અતિશય છૂપા એવા ભગવાનને તે જાતમાં જુએ ! અર્થાત્ જેમ કાઠમાં-અરણિ નામના પવિત્ર કાઠમાં-છૂપાયેલો અગ્નિ, તે બન્ને અરણિઓના ધર્મજુથી પ્રકટ થઈ તે બન્ને અરણીને પણ ભસ્મસાત્ કરી દે છે, તેમ દેહરૂપી નીચલી અને પ્રાણવરૂપી ઉપલી અરણીને સાધકે ધ્યાનરૂપી મન્યનના અભ્યાસે ધસવી. અર્થાત્ પોતાના દેહ હૃદયકાચમાં ‘હ’ નું પરમ એકાગ્રભાવે વારંવાર દિનરાત ચિન્તન કરવું-રટણ કરવું. આ હૃદયપ્રદેશમાં હૈના વારંવાર ધ્યાન-પૂર્વક રટણથી હૃદયમાં અતિશય છૂપા રહેલા પરમાત્મા સાધકના પ્રેમબળથી અકળાઈને તેને માટે પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે ! આ છે સરળ, સીધો અને સર્વગમ્ય ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો અમૂલ્ય ઉપાય ! આમ જ્યારે ધ્યાન નિમંથનના અભ્યાસથી પરમાત્મરૂપી પરમ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે ત્યારે પેલી દેહ અરણી, અને પેલી હૈ-અરણી બન્ને ભસ્મસાત્ થઈ જાય છે ! એટલે કે દેહ એ છેવટનો દેહ થઈ જાય છે. અને જાતે તેવો સાધક પરમાત્મરૂપ થઈ જતો હોઈને તેને હવે પોતાના જ નામનું રટણ ફરવાનો અર્થ રહેતો નથી. અર્થાત્ તેવો ભાગ્યવાન પુરૂષ ભાવિમાં કોઈ માતાના યૌવનને હેતો નથી. તે કૃતાર્થ થાય છે.

તિલેપુ તૈલં દધનિદ્રવ સર્પિઃ આપઃસ્રોતઃસુઅરણીપુચ્ચઅગ્નિઃ ।
 एवं આત્મા આત્મનિ ગૃહ્યતે અસૌ સત્યેન, एनं तपसा
 योऽनुपश्यति ॥ ૧૫ ॥

દવ=જેમ તિલેપુ=તેલોમાં તૈલં=તેલ દધનિ=દહીમાં સર્પિઃ=માખણ સ્રોતસુ=ભૂમિના અંદરના પ્રવાહોમાં આપઃ=પાણી ચ=તથા અરણીપુચ્ચ=અરણીમાં અગ્નિ=અગ્નિ, પીલવાથી, વલોવવાથી, ખોદવાથી અને ધસવાથી દેખાવમાં આવે ॥
 एवं=એમ આત્મનિ=શરીરની અંદર હૃદયમાં અસૌ=તે આત્મા=પરમાત્મા ગૃહ્યતે=જાણવામાં આવે છે. યં=જે एनं=એને સત્યેન=સત્ય તથા તપસા=તપથી અનુપશ્યતિ=દેખે છે.

જેમ તલોમાં તેલ, હાંદીમાં માખણ, ભૂમિના અંતર પ્રવાહોમાં પાણી તથા અરણીઓમાં અગ્નિ, અનુક્રમે પીલવાથી-વડોવવાથી-ખોદવાથી અને મન્યન કરવાથી પકડાય છે એ એને સત્ય અને તપ દ્વારા જીવે છે. ॥ ૧૫ ॥

પરમાત્માનું દર્શન મન્દાધિકારીને સહેલાઈથી થઈ જતું નથી. એટલે રખે તેવો પુરુષ પ્રયત્નમંદતા સાધતો-આથી વેદવાદી ઋષિઓ પરમાત્મા ખૂબ જ ગૂઢ છે, એમ અનેક દ્રષ્ટાન્તો દ્વારા કહી સાધકને પ્રયત્ન સાતત્ય કરવા અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિના સાધનાન્તરોથી સંપર્ક થવા સૂચવે છે-કે સત્ય અને તપ દ્વારા જે માણસ પરમાત્માને પકડવા યત્ન કરે છે તે માણસ પોતાના હૃદયમાં તેને પકડી રાકે છે. અર્થાત્ ઈકારની ઉપાસના સાથે સત્ય અને તપનો સંયોગ હોવો જોઈએ. વળી પરમાત્મા સ્વહૃદયસ્થ જ છે. તેને તે સિવાય બીજે ક્યાંયે શોધવાની જરૂર નથી. અર્થાત્ સૌને પોતાના હૃદયમાં જ તેની ખોજ કરવા આદી પ્રેરણા છે। તલોમાં તેલ છે પણ તે મહા મહેનતે કાઢી પીલનારને જ મળે છે। તેમ હૃદયમાં સ્થિત પરમાત્મા છે પણ તે હૃદયને ઈની ધાણીમાં પીલનારને જ તે મળે છે। હાંદીમાં માખણ છે, પણ તે વડોવવાનો પ્રયત્ન ન કરનારને મળતું નથી. તેમ અંતરમાં પુષ્ટિવધક પરમાત્મા છે. પણ તે વિવેકદંડથી જે હૃદયને ન વડોવે તેને મળતા નથી. ભૂમિની અંદરના જળપ્રવાહોમાં જળ છે પણ તેને-ભૂમિના પડોને ન ચીરનારને તે પાણી મળતું નથી. તેમ પાંચ કોણમાં ગૂઢ પરમાત્માનું જીવન જળ છે. પણ તે સમગ્ર દૃષ્ટિથી કાઢાળીથી જે તે પાંચે કોણને ન ખોદે તેને મળતું નથી. અરણીમાં અગ્નિ છે તેમ હૃદયમાં પરમાત્મા છે, પણ બે અરણીનું ધર્મણુ ન કરનારની ટાઢ ટળતી નથી, તેમ હૃદયસ્થ પરમાત્માને ઈની અરણીથી ધર્મણુ ન કરનારનાં સંસારશીત ટળતાં નથી. એ તો જે કાઢ પીલે-વડોવે-ખોદે અને ધસે તેને જ મળે. માટે રખે કાઢ પ્રયત્નમંદ થતું-આવે વેદવાદીઓનો હિતકર બોલ છે. ॥ ૧૫ ॥

सर्वव्यापितं आत्मानं क्षीरे सर्पिः इव अपितम् ।
आत्मविद्यातपोमूलं तद् ब्रह्म उपनिषत्परम् तद् ब्रह्मोपनिषत् परम् ॥ १६ ॥

દર્શન=દ્રષ્ટામાં સર્પિઃ=માખણની ઇવ=માફક અર્પિત=ગૂઢ સર્વવ્યાપિત=સુર્વમાં વ્યાપેલા, અને આત્મવિદ્યાતપોમૂલે=આત્મજ્ઞાનના વિચારમાં કારણભૂત, તત્ત=તે ઉપનિષત્=ગૂઢ પરં=પર પ્રદ્ધ=બ્રહ્મ સ્વરૂપ આત્માનં=આત્માને સાધન દ્વારા સાધક અનુભવે છે. દ્વિરુક્તિ અપ્યાય સમાપ્તિ બતાવે છે.

દૂધમાં માખણની પેરે ગૂઢ, 'સર્વ'માં રહેલા અને આત્મવિદ્યાના વિચારમાં કારણભૂત, તે ગૂઢ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને સાધક સાધનો દ્વારા પોતાના હૃદયમાં અનુભવે છે ! ॥ ૧૬ ॥

આમ પ્રયત્નમાં અશિથિલ પુરૂષને જ પરમાત્મા દીર્ઘકાળના યોગે, પોતાનું દર્શન આપે છે એ વાતને દૃઢ કરતાં અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે સાધક સાધનો દ્વારા પરમાત્માને પોતાના હૃદયમાં જ અનુભવે. બીજે ક્યારે દાર્દ્ર્ય ન મારે. સાધનસંપન્ન થાય અને હૃદયમાં ઉતરી હૃદયસ્થને જીવે ! એ પરમાત્મા કેવા છે ? દૂધમાં માખણની પેરે ગૂઢ, દૂધના કણ કણમાં દૂધનું સત્ત્વ માખણ વ્યાપ્ત છે તેમ આણુ આણુમાં સૌ સત્ત્વનું પણ સત્ત્વ પરમાત્મા વ્યાપ્ત છે. વળી તે સર્વવ્યાપી છે ! દેહમાત્રમાં તે પરિપૂર્ણ છે ! વળી તે પરમાત્મા અધ્યાત્મવિદ્યાના વિચારમાં કારણભૂત છે ! પરમાત્માનો વિચાર જ અધ્યાત્મવિદ્યા છે. તેના સિવાય અધ્યાત્મવિદ્યાની અસ્તિ જ નથી. આવા ગૂઢ સર્વવ્યાપી-અધ્યાત્મવિદ્યાના વિચારના કારણભૂત પરમાત્માને હૃદયમાં સાધનસંપન્ન થઈને અનુભવે. ૧૬.

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ तत् सत् ॥

॥ અથ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥

युजानः प्रथमं मनः तत्त्वाय सविता धियः ।

अग्नेः ज्योतिः निचाय्य पृथिव्याः अध्याभरत् ॥ १ ॥

અગ્ને=અગ્નિ પરમાત્માની જ્યોતિઃ=જ્યોતિ પૃથિવ્યાઃ અધિ=પૃથિવ્ય શરીરની અંદર છે એમ નિચાવ્ય=નિશ્ચય કરીને તત્ત્વાય=તે પરમાત્માના જ્યોતિઃ સ્વરૂપ=પ્રકાશ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે મનઃ=મનને યુજાનઃ=યોગ યુક્ત કરનાર પ્રથમ=પહેલાં એમ પ્રાર્થે કે સવિતા=જગદુત્પાદક અંતર્યામિ ત્રેરક પુરૂષ પરમાત્મા, અમારી ધિયઃ=બુદ્ધિઓને આમરત્=પૂર્ણ કરો-સ્વાધીન કરો.

અગ્નિ પરમાત્માની જ્યોતિ પૃથિવ્ય શરીરની અંદર ચમકી રહી છે એમ શાસ્ત્ર સત્સંગ વગેરે દ્વારા નિશ્ચય કરીને, તે પરમાત્માના પ્રકાશ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે મનને યોગયુક્ત કરનાર પુરુષ-સાધક, સતુઆતમાં એમ પ્રાર્થે કે સવિતા-જગત્રેરક પરમાત્મા અમારી બુદ્ધિઓને સ્વાધીન કરો. ॥ ૧ ॥

જગતનું અભિજ્ઞ નિમિત્તોપાદન કારણ પરમાત્મા જ છે. જીવાત્માને અવિદ્યાને લાઘવે જ શરીર પ્રાપ્તિ થાય છે. તેનો દેહ પ્રકૃતિમાંથી ઉપજી પ્રકૃતિમાં જ છેવટે લીન થાય છે. સુખ અને દુઃખનો તે ઈશ્વરવશ થઇને આમોક્ષ ભોગ કરે છે. આવો અવિદ્યાબદ્ધ જીવાત્મા પ્રકૃતિ અને પોતાનું સ્વરૂપ વિવેક દ્વારા સાક્ષાત્ જાણી છેવટે અંતર્યામિ પરમાત્માના અભિધ્યાન-મનોયોગ અને તત્ત્વભાવથી જાતે અવિદ્યામુક્ત થાય છે. અને આ ઉપાયોમાં પણ મુખ્ય ભગવાનનું સપ્રેમ નામસ્મરણ છે. એ નામસ્મરણના પ્રભાવે ધીરે ધીરે વિશુદ્ધ હૃદયવાળો થયેલો જીવ અંતે પરમાત્માની દયાથી મુક્ત થાય છે. આમ વેદવાદી ઋષિઓને ધ્યાનયોગ દ્વારા આટલાં દર્શન સાંપડ્યાં. અને આટલાના સપિસ્તાર વિચારમાં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પૂરું થાય છે. આથી પહેલા અધ્યાયમાં ઋષિઓએ પરમાત્માને જગત્કારણ તરીકે નિશ્ચિત કરી, તેનાં હૃદયસ્થ અવલોકન ઉપર જ ભાર મૂક્યો. હવે હૃદયમાં ઉતરવાને માટે પણ ચોક્કખાત્ર જોઇએ છે. એ ચોક્કખાત્ર ઉપાસનાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આથી હવેના અધ્યાયમાં ઉપાસનાનો સર પ્રધાન છે. યોગની શરૂઆતમાં સાધકે શું કરવું-તે બાજતમાં વેદવાદી ઋષિઓ કહે છે કે પહેલાં તો પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં રહી સૌને જગતમાં દોરતા પરમાત્માની જ્યોતિઃપ્રકાશ સ્વરૂપ, પાશિંચ શરીરની અંદર-હૃદયમાં છે એમ સાધકે નક્કી કરવું. અર્થાત્ પરમાત્મા હૃદયમાં હોઇને હૃદયમાં જ તેની શોધ માટે પ્રયત્ન કરવાનો છે, એમ શાસ્ત્રો દ્વારા-સંતસંગ દ્વારા પ્રાથમિક અભ્યાસીએ નક્કી કરવું. તે પ્રકાશ સ્વરૂપ પરમાત્માની જ્યોતિનાં દર્શન માટે તેવા પુરુષે શરૂઆતમાં આટલો નિશ્ચય કરી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી. કેમકે પ્રાર્થના એ હૃદયના મેલ કાઢવા માટે સર્વોત્તમ વિરેચન છે ! નત્ર હૃદયની પ્રાર્થનાથી પરમાત્મા તરત પીગળે છે. અને પ્રાર્થના કરનાર ઉપર અનુબદ્ધ કરે છે. આથી તેવા પુરુષે “જગત્ના સવિતા પ્રેરક પરમાત્મા અમારી ભુક્તિને સ્વાધીન કરો” એવા આકારની પ્રાર્થના કરવી. સ્વાધીન એટલે કે આત્માને અધીન-આત્માકાર કરો. કેમકે જગત્કાર ભુક્તિ બધેનું કારણ છે. આત્માકાર ભુક્તિ મુક્તિનું કારણ છે. આથી શરૂઆતમાં સાધકે પ્રાર્થનાનો આશ્રય લેવો. ॥ ૧ ॥

યુક્તેન મનસા યયં દેવસ્ય સવિતુઃ સવે । સુવર્ગેયાય શક્તયા ॥ ૨ ॥

યયં = જ્યોતિઃ સ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રપ્તિ માટે સાધનસંપન્ન થવા ઇચ્છતા અમો સાધકો યુક્તેન = એકાગ્ર મનસા = મનથી સુવર્ગેયાય = મુખસ્પર્શ

પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાન=અમારી શક્તિ મુજબ દેવસ્ય=દેવોના દેવ સવિતુઃ=જગત્રેરક પરમાત્માની સર્વે=ત્રેરણામાં-આજ્ઞામાં વર્તીએ.

અમો સાધકો, એકાગ્ર મનથી, મુખસ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે, તે દેવોના દેવ પરમાત્માની આજ્ઞામાં યથાશક્તિ વર્તીએ. ॥ ૨ ॥

પરમાત્માની પ્રાર્થના એટલે ભક્તિ, એટલે ઈશ્વરની આજ્ઞાનું યથાશક્તિ સહાયતાથી પાલન. ઈશ્વરની આજ્ઞાઓનું પાલન એ પ્રતિપક્ષ વ્યાપી પ્રાર્થના છે. આથી ઈશ્વરાજ્ઞાના પાલનરૂપ સતત પ્રાર્થનામય જીવન માટે સાધકે તે આજ્ઞાઓના પાલનમાં એકાગ્ર મને ચોંટી રહેવું જોઈએ-એમ સૂચવતાં કહે છે કે અમો સાધકો પરમાત્માની આજ્ઞામાં યથાશક્તિ રહીએ. યથાશક્તિ-કેમકે જીવતામાં છેવટે તો અદ્યપદ અને અદ્યપશક્તિ છે ! આજ્ઞાપાલનમાં એકાગ્ર મનથી રહીએ ! એ આજ્ઞાપાલન શાને માટે ? તો દેવના દેવ અને સર્વ પુરુષાર્થની અવધિરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે. પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં ચતુર્વિધ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ છે. એટલે કે જીવનની કૃતાર્થતા છે. આથી એકાગ્ર મને અમો દેવદેવની આજ્ઞામાં યથાશક્તિ રહીએ-એટલી સાવધ મનોદશા સાધકની હોવી ધટે. ॥ ૨ ॥

યુક્ત્વાય મનસા દેવાન્ સુચર્યતઃ ધિયા દિવમ્ ॥

વૃહજ્જ્યોતિઃ કરિષ્યતઃ સવિતા પ્રસુવાતિ તાન્ ॥ ૩ ॥

જે દેવોને=ઈન્દ્રિયોને સવિતા=પરમાત્મા પ્રસુવાતિ=હિતમાર્ગે ત્રેરે છે તાન્=તે વૃહજ્જ્યોતિઃ=વિશાળ પ્રકાશ કરિષ્યતઃ=કરનારા દેવાન્=દેવોને-ઈન્દ્રિયોને મનસા=મન સહિત ધિયા=નીતરી જુદી દ્વારા યુક્ત્વાય=એકાગ્ર કરીને યતઃ=જેમાંથી દિવં=પ્રકાશમય સુવઃ=સુખ ઝરે છે તે પરમાત્મામાં જ જોડો.

જે દેવોને-ઈન્દ્રિયોને, પરમાત્મા હિતમાર્ગે ત્રેરે છે તે વિશાળ પ્રકાર કરનારી ઈન્દ્રિયોને મનસહિત નીતરી જુદી વડે એકાગ્ર કરી જેમાંથી-ન્યાંથી પ્રકાશમય સુખ ઝરે છે તેમાં પરમાત્મામાં જોડો. ॥ ૩ ॥

એકાગ્ર મને પ્રાર્થનાનું ઉપર વિધાન કર્યું. ઈશાજ્ઞાનું પાલન એકાગ્ર હૃદયે કરવાનું સૂચવ્યું. પણ ઈન્દ્રિયો જ્યાં સુધી વ્યગ્ર હોય-વિષયોમાં વેરાયેલી હોય, ત્યાં સુધી મનની એકાગ્રતા નીપજતી નથી. આથી ઈન્દ્રિયોને ક્યાં જોડવી તે જતાવતાં સાધકને માટે અતિશય સુંદર વાત બતાવે છે કે હે સાધક જીવો ! વિશાળ પ્રકાશ કરનારી તમારી ઈન્દ્રિયોને તેના નાયક મન

સહિત તમે નીતરી શુદ્ધિ દ્વારા એકાગ્ર કરો ! આ ઇન્દ્રિયો કેવી છે !-વિશાળ પ્રકાશ કરનારી પાંચે ઇન્દ્રિયો દ્વારા તો આપણે આખા જગતને મનમાં ઠાલવીએ છીએ ! આવી વિશાળ છે પ્રકાશશક્તિ ઇન્દ્રિયોની. અને એ ઇન્દ્રિયોને પરમાત્મા જ દિત માગે દોરે છે ! નહીંતર એ ખૂબ આડે માગે દોરી જાય અને અવળે રસ્તે ચઢી ગયેલી એ દુષ્ટ ઇન્દ્રિયો શુદ્ધાત્માને ભવારપયમાં ભૂલે પાડી અકાળે છે. માટે પરમાત્માની પ્રેરણાથી જ દિતમાગે-અથવામાગે વળતી આ ઇન્દ્રિયોને મન સહિત નીતરી શુદ્ધિથી ધ્યેયમાં એકાગ્ર કરો. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોનું નાયક મન છે. અને મનની નેત્રી શુદ્ધિ છે. શુદ્ધિ નો શુદ્ધ ધ્યાય તો મન, અને મનથી ચપળ બનતી ઇન્દ્રિયો પણ વંશમાં આવે. આથી ચતુર સાધકે ઇન્દ્રિયોને અને મનને વશમાં આણવા માટે પોતાની મતિને નિર્મલ બનાવવી. નિર્મલ થયેલી મતિમાં એકાગ્રતાન પામેલી, મન સહિત બધી ઇન્દ્રિયોને પછી ક્યાં જોડવી ? વેદવાદી તપિઓ કહે છે કે જ્યાંથી પેલું પ્રકાશમય પરમ સુખ ઝરે છે તે પરમાત્મામાં-અર્થાત્ પરમાત્માનું સુખ જ્ઞાનમય છે ! એ જ્ઞાનમય અક્ષય સુખ દેનાર પરમાત્મામાં જ ઇન્દ્રિયોને એકાગ્ર કરી દેવી. અર્થાત્ શબ્દાદિમાં પરમાત્માની જ ઝલક વર્તી રહી છે એવી સજ્ઞાન દૃઢ ભાવના કરવી. ॥ ૩ ॥

યુજ્જતે મન ઉત યુજ્જતે ધિયઃ વિપ્રાઃ વિપ્રસ્ય વૃહતઃ વિપશ્ચિતઃ ।
વિદ્યોષ્ટા વધે વયુના-વિદ્ એકઃન્ મહી દેવસ્ય સચિતુ પરિષ્કૃતિઃ ॥૪॥

જે વયુનાવિદ્=અનન્તઃકરણની વૃત્તિઓના સાક્ષી એક=એક હત=જ હોષ્ટા=કલ્યાણી વેદક્રિયાઓને વેદ દ્વારા વિદ્યે=વિદિત કરી છે તે વિપ્રસ્ય=સર્વવ્યાપી વૃહતઃ=અનન્ત વિપશ્ચિત=સર્વજ્ઞ, દેવસ્ય=પ્રકાશમય સચિતુ=જાતપ્રેરક પરમાત્માની મહી=મહાન પરિષ્કૃતિ=સર્વભાવે સ્તુતિ તે યોગીઓએ કરવી જોઇએ જે વિપ્રાઃ=મેધાવી યોગીઓ મન=મનને યુજ્જતે=સમપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં યુક્ત કરે ॥ ઉત=તથા ધિયઃ=શુદ્ધિઓને યુજ્જતે=અસમપ્રજ્ઞાત સમાધિમાં યુક્ત કરે છે.

જે પરમાત્મા એક જ સર્વ વૃત્તિઓના સાક્ષી છે, જે કલ્યાણી વેદક્રિયાઓને વેદ દ્વારા વિદિત કરે છે તે સર્વવ્યાપી, અનન્ત, સર્વજ્ઞ, પ્રકાશમય, જાતપ્રેરક પરમાત્માની મહાન સ્તુતિ સર્વભાવે તે યોગીઓ કરે. જે મેધાવી યોગીઓ મનને તથા મતિને અનુક્રમે સમપ્રજ્ઞાત તથા અસમપ્રજ્ઞાત યોગમાં યુક્ત કરે છે. ॥ ૪ ॥

ધિમત્ત મતિથી ઇન્દ્રિયોને મન સહિત પરમાત્મામાં જોડી દેવી એટલે જ સમસ્ત યોગ છે ! એ યોગ દ્વારા પરમાત્માનું જ સ્વરૂપજ્ઞ વર્ણન કરતાં

જેમાં અગ્નિ ચોમેરથી પ્રદીપ્ત થાય છે, જેમાં પ્રાણવાયુ નિરુદ્ધ થાય છે, જેમાં માદક અન્નનો ત્યાગ થાય છે, તે યોગમાં યોગીનું મન ઉપજે છે. ॥ ૬ ॥

આમ સસાધિક પ્રતિજ્ઞા કરી. હવે શરુઆતના યોગીને યોગનું પ્રાથમિક ફળ બતાવે છે કે યોગાભ્યાસથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. પ્રાણવાયુ વશ થાય છે. અને માદક અન્નને ત્યાગવાની શુદ્ધમતિ ઉપજે છે. અર્થાત્ યોગ માણુસને શરુઆતમાં આ ત્રણ ફળ આપે છે. અગ્નિમાંથી દૂર કરે છે. પ્રાણની અનિયત ગતિને વશ કરે છે. આથી શરીરમાં સદૈવ જીવનશક્તિ સ્ફુરતી લાગે છે. અને માણુસ વિવેકી બનતો હોવાથી રાજસ અને તામસ અન્નમાં તેની રુચિ ટળી, સાર્ત્તિક, યોગ સહાયક આહારમાં અભિરુચિ થાય છે ! યોગ શરુઆતમાં આ ત્રણ-યોગજીવનમાં અતિ અમત્યની ચીજો સાધી આપે છે. આથી યોગના પ્રાથમિક અભ્યાસીનું મન પણ સ્વાનુભવે જ યોગ માટે અભિરુચિવાળું થાય છે ! અર્થાત્ યોગીનું મન યોગમાં થાય છે એટલે કે યોગ જ યોગનો ઉપાધ્યાય બને છે. તેને સ્વાનુભવે તેનું ઉમદા ફળ જોવાનું મળતું હોવાથી તેને હવે બાહ્ય પ્રેરણાની જરૂર રહેતી નથી. ॥ ૬ ॥

સવિત્રા પ્રસવેનં જુપેતં બ્રહ્મ પૂર્વ્યમ્ ।

યત્ર યોનિં કૃણ્વસે, નહિ તે પૂર્વં અક્ષિપત્ ॥ ૭ ॥

સવિત્રા = પ્રેરક પરમાત્માની પ્રસવેન = પ્રેરણાથી જે પૂર્વ્ય = સનાતન બ્રહ્મ = બ્રહ્મ-પરમાત્માને જુપેતં = કેઈ બળે તત્ર = તે પરમાત્માની સેવામાં યોનિ = નિષ્ઠા કૃણ્વસે = કરે તો તે તારાં પૂર્વં = પૂર્વકર્મ અક્ષિપત્ = સંસારના ચક્રમાં ફેંકશે નહિ = નહીં.

પ્રેરક પરમાત્માની પ્રેરણાથી સનાતન પરમાત્માને બળે. તે તું તેમાં નિષ્ઠા પામશે તો તારાં પૂર્વ કર્મ તને જન્મમરણરૂપ સંસારમાં ફેંકે નહીં. ॥૭॥

આ યદ્યપિ સાધક સ્વાનુભવે જ યોગમાં અભિરુચિવાળો બને છે. છતાં એ માર્ગે જતાં કવચિત્ એ માર્ગની વિષમતાને લઇને ખેદ ઉપજવાનો સંભવ છે. અને યાકેલો જીવ કદાચ પ્રયત્નવિરામ કરે. આથી પરમાત્માની ભક્તિનું મહાફળ બતાવતાં સાધકને નિત્ય પ્રેરણા પાતાં, પેલા વેદવાદીઓ સ્વાનુભવે કહે છે કે હે સાધક ! સાંભળ ! જે તું પ્રેરક પરમાત્માની પ્રેરણાથી સનાતન પરમાત્માને ભજશે અને તે ભક્તિમાં હેવટની નિષ્ઠા કેળવશે તો તારાં પૂર્વકર્મો તને જન્મમરણરૂપ સંસારમાં ફેંકશે નહીં. અર્થાત્ પરમાત્મા સૌને

પ્રેરક છે. તેના તરફથી જ્યારે સાચી પ્રેરણા થાય છે- ત્યારે જ જીવને તેને ભજવાની તાલાવેલી લાગે છે. અર્થાત્ હે જીવ ! કાષ્ઠની પ્રેરણાથી તું ભજવાનને ભજવા જશે તો ચાકી જશે. કેમકે ભક્તિની પ્રેરણા પણ સ્વયંભૂ હોયી ઘટે ! કાષ્ઠની તૃપ્તિથી આપણે તૃપ્તિનો ટોંગ કરીએ તો જૂખા જ મરીએ ! આથી તારાં પુણ્યકર્મના પ્રભાવે તને પરમાત્માની પ્રેરણાથી તેને ભજવાનો છંદ લાગે ત્યારે તું ચાકશે નહીં અને પરમાત્મા તેવાને પણ અનેક કસોટીઓ કરીને જ પોતાનામાં નિષ્ઠા આપે છે. નચિકેતા પ્રભુને પામ્યો તે પહેલાં જગત્પત્ની અર્ધાંગ સિદ્ધિસિદ્ધિનાં પ્રયોજનો તેની સમક્ષ આપ્યાં હતાં. આ ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિ યોગીને લલચાવવા યત્ન કરે છે. તેની વેળા તું જો તેમનાથી ન ચળતાં તારી ભક્તિમાં જ નિષ્ઠા કેળવશે તો છેવટે નિર્લોભી એવા તારા ઉપર પરમાત્મા પ્રસન્ન થશે. અને તેની કૃપાથી તું કર્મ બંધનમાંથી છૂટીશ. માટે હે સાધક ! તું પરમાત્માની આજ્ઞા પાલનરૂપ ભક્તિમાં એકનિષ્ઠ થજે ! કદી નિષ્ઠામાંથી ચલિત ન થતો. દ્રુપ્થવામાં પુરુષાચ્છે ! ॥ ૭૭ ॥

त्रिः उच्चतं स्थाप्य समं शरीरं, हृदि इन्द्रियाणि मनसा संनिवृष्य ।
ग्रहोदुपेन प्रतरेत् विद्वान् श्रोतांसि सर्वाणि भयावहानि ॥ ८ ॥

ત્રિ=છાતી, ગદ્દન અને શિર એ ત્રણે સ્થાનોથી સીધું, સમં=એક જેવું શરીર=શરીરને સ્થાપ્ય=રાખીને તથા મનસા=મન સહિત
इन्द्रियाणि=ઇન્દ્રિયોને હૃદિ=હૃદયમાં સંનિવૃષ્ય=એકઠી કરીને ગ્રહોદુપેન=ઝાડારૂપી
नौकाया भयावहानि=ભય લાવનાર સર્વાણિ=તમામ શ્રોતાंसि=અરણ્યોંએને-
विषयोर्मा वहेद्वा इन्द्रियोना प्रवाहोने विद्वान्=યોગક્રિયાનો જાણકાર પ્રતરેત=
સારી પેટે ઓળંગે.

છાતી, ગદ્દન અને શિર એ ત્રણે સ્થાનોથી સીધું, એકસરખું શરીરને રાખી, તથા મન સહિત તમામ ઈન્દ્રિયોને હૃદયમાં એકઠી કરીને, ઝાડારૂપી નૌકાથી, ભય લાવનાર તમામ વિષયોમાં વદનારા ઈન્દ્રિયોના પ્રવાહોને યોગક્રિયાનો જાણકાર પુરુષ સારી પેટે, તરી નદવ. ॥ ૮ ॥

આમ અત્યાર સુધી યોગમયતા-ધ્યાનાવસ્થાનાં મુખ્યમાન ગાથાં. હવે એ યોગની પ્રત્યક્ષ સાધના બતાવતાં કહે છે કે વિદ્વાન પુરુષ છાતી, શેઠ અને માથું, એ ત્રણે અંગોને સીધાઈમાં રાખી શરીરને સરખું રાખે. અર્થાત્ યોગ સાધનાની આ પહેલી શરત છે. એક તો યોગસાધક વિદ્વાન પુરુષે

આસનનમ્ય શીખવેા જોઇએ. આસન એટલે બેસવાની રીત. યોગમાં આસનસિદ્ધિ ધણી જ ઉપયોગીની છે. આથી શાસ્ત્રસિદ્ધ-પોતાને અનુકૂળ એવું આસન-બેસવાની રીત-વિદ્યાને સિદ્ધ કરવું. ગમે તે એક આસને તે બેસે પણ બધામાં એક ચાત ધ્યાનમાં રાખવી. કેડથી ઉપરનો માર્ગ મુધીનો ભાગ સીધો-ટટાર રાખવો. ખુંધા બેસવું નહીં. કેમકે વિષમ આસન પરિણામે ખતરનાક નિવડે છે. આમ પહેલાં અભ્યાસ દ્વારા આસનસિદ્ધિ કેળવવી.

ત્યાર બાદ ઇન્દ્રિયોને મન દ્વારા હૃદયમાં એકડી કરવી. અર્થાત્ વિવેકી મને, મન સદિત હૃદયમાં તમામ ઇન્દ્રિયોને વિષયશ્રમિકામાંથી વાળી, મનને વિષય સંકલ્પમાંથી છોડવી. હૃદયના લાગણીપ્રધાન=ભાવનાપ્રધાન દેશમાં ઉતારવું. અર્થાત્ સાધકે વિવેકપૂર્વક ઇન્દ્રિયો અને મનને સ્વાધીન કરી ભાવનાની ભાવના તેમને આપવી. આમ ભવનામય હૃદયની પ્રધાનતા કેળવવી. તત્કલિનકંને વરાવી શ્રદ્ધામક્ષિત અને ભાવનાની દૃઢતા કેળવવી એવું રહસ્ય “હૃદિ ઇન્દ્રિયાણિ મનસા સંનિહાય”-આ વાક્યમાં છે.

આમ સીધા બેસવાની ટેવ પાડી. હૃદયથી ભાવનાપ્રધાન યદ્દિ વિદ્વાન સાધકે ઝંકારનો આશ્રય લેવો. ‘ઉચ્ચ-પરમાત્માનું’ નામ એ વદાણુ છે. એ વદાણુમાં બેસીને તમામ ભયાવહ ઝરણાઓને તરી જવાં. અર્થાત્ અહીં ભયાવહ ઝરણાં તે બહાર વિષયોમાં. અવિરતપણે વદતાં ઇન્દ્રિયોના પ્રવાહો. આ બદ્ધિમુખ ઇન્દ્રિયો માણસના માર્ગમાં મદ્દાન ભય ઉપજાવે છે. સંયમ એ સંપત્તિનો માર્ગ છે. અસંયમ વિપદનો માર્ગ છે. અધ્યાત્મયાત્રી સંયમના માર્ગે જાય. કેમકે તે સંપત્તિકામી છે. સંપત્તિ એટલે પેલી પરમ સંપત્તિ-પરમાત્માની પ્રાપ્તિ. આથી ઇન્દ્રિયોના સંનિહિત ધૃધવતા ભયાવહ પ્રવાહોમાં ઝંની-ચરણતા લક્ષ પેલે પાર ચાલી જવું. અર્થાત્ ભગવન્નામનો પરમ ભાવનામય હૃદયે જાપ જાપવો. એ ભગવન્નામ જાપથી સંસારના મહા સમુદ્રને પણ નિર્મલ માણસ પણ તરી જાય છે! ભગવાનના નામનો જાપ મહામહિમ છે. આમ નામયોગ કેવી રીતે કેળવવો તે જતાવ્યું. ॥ ૮ ॥

પ્રાણાન્ પ્રપીડયદ્દ હૃદયયુક્તચેષ્ટઃ, ક્ષીણે પ્રાણે નાસિકયા ઉચ્છૃંસીતઃ ।
 ડુપ્તાશ્વયુક્ત દય વાહં એનં વિદ્વાન્ મનો ધારયેત. અપ્રમત્તઃ ॥ ૯ ॥

હૃદય=એ સમયમાં-યોગાભ્યાસ કાળમાં યુક્તચેષ્ટઃ=ક્ષરીરની તંમામ ક્રિયાઓ જેણે વશમાં આણી છે સતે પ્રાણાન્=પ્રાણોને પ્રપીડય=અંદર અને બહાર

નીહાર...=નીહાર, ધૂમ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, તથા વાયુનાં સ્વરૂપ...=આગિયા, વિજળી, સ્ફટિક તથા ચન્દ્રમાનાં ઉત્પાદન...=આ રૂપાણિ=રૂપો આકારો યોગે=યોગાભ્યાસમાં પુરઃસરાણિ=સામે આવેલાં હોઈને વ્રદાણિ=બ્રહ્માં અભિવ્યક્તિકરાણિ=અભિવ્યક્તિના જનક બ્રહ્મપ્રાપ્તિનાં સૂચક ચિન્હ થાય છે.

નીહાર, ધૂમ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ તથા વાયુના આગિયા, વિજળી સ્ફટિક તથા ચન્દ્રનાં આ પ્રત્યક્ષ આકારો યોગાભ્યાસમાં સામે આવેલા હોઈને બ્રહ્માં અભિવ્યક્તિના જનક એટલે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનાં સૂચક ચિન્હ હોય છે. ॥ ૧૧ ॥

આમ જે માણસ અનુકૂળ વાતાવરણમાં બેસી, શાસ્ત્રીય પ્રયત્ન દ્વારા યોગસાધના કરે છે તેને તે યોગની સાધના પરિપક્વ થતાં બ્રહ્મપ્રાપ્તિનાં શુકન બતાવનારાં કેટલાંક ચિહ્નો મેળૂમ પડે છે. અર્થાત્ તે યોગ્ય માર્ગે આશી રહ્યો છે એ બતાવનારી કેટલીક આંતર પ્રતીતિઓ તેને સ્ફુરે છે. આથી તેની બ્રહ્મ સમૃદ્ધ થાય છે. અને યોગજ યોગનો ગુરુ બની તેવા સાધકને યોગની ચરમભૂમિકા સુધી લઇ જઈ સતત પ્રેરણા પાવે છે. આ બતાવતાં કહે છે. બ્યારે સાધક યોગાભ્યાસ કરતો જાય છે ત્યારે તેની આંતરદષ્ટિ સમક્ષ નીહાર=પુષ્કર=ખરડના જેવી સર્મદાયિની ઉજ્જવલ પ્રભા, ધૂમ્ર=નીલા ધૂમાડ જેવી નીલી કાંતિ, સૂર્ય=સૂર્યના જેવી જ્વલંભ્યમાન પાવન પ્રભા, કે આગિયાના જેવી શાંત-સ્ફટિકના જેવી નિર્મલ અગર તો ચન્દ્રના જેવી લાવણ્યમય પ્રભાનો આકાર દેખાય છે! અર્થાત્ તેને આંતરમાં કોઈ અવણ્ય પ્રકાશનાં દર્શન થાય છે. આ પ્રકાશ સુખમય અને શાંતિમય હોય છે. ગાઢ પ્રસન્નતા ઉપજવનારો હોય છે. આવાં આંતર ચિન્હો તેની યોગ પ્રગતિનાં સૂચક છે! આવાં ચિહ્નો-સ્વાનુભવ સંવેદ્ય ચિહ્નો બ્યારે હૃદયમાં સ્વયંપ્રતીત થાય ત્યારે તેને હૃદયમાં ખાત્રી જ થઈ જાય છે કે તે પ્રભુના માર્ગે છે! અને તે તેવાં દર્શનથી ઉત્સાહિત થઈને આગળ વધે છે. ॥૧૧॥

પૃથિવ્યપ્તેજોડનિલસ્રે સમુત્થિતે, પચ્ચાત્મકે યોગગુણે પ્રવૃત્તે ।
ન તસ્ય રોગો ન જરા ન મૃત્યુઃ પ્રાપ્તસ્ય યોગાગ્નિમયં શરીરમ્ ॥ ૧૨ ॥

પૃથિવી:...=પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ તથા આકાશરૂપી સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીર નમુત્થિતે=યોગથી પ્રત્યક્ષ પ્રકટ થતાં તથા પચાત્મકે=પંચત-માત્રારૂપી યોગગુણે=યોગનો ગુણ પ્રવૃત્તે=અપરોક્ષ થતાં યોગાગ્નિમય=યોગાગ્નિથી જ્વલંભ્યમાન શરીર=શરીરને પ્રાપ્તસ્ય=પ્રાપ્ત થયેલા તસ્ય=તે યોગીને રોગ=રોગ જરા=શુદ્ધપો કે મૃત્યુઃ=મોત ન=આવડું નથી.

પ્રાણ છે તેને કાળૂમાં સખી મનને રિયર રાખે. એટલે કે સત્વિકતાના સંતૃપ્ત ઉદ્વેગમાં સુસ્નાત રાખે! પ્રાણાયામથી રજ્જેશુ અને તમેગુંજીરૂપી, સત્ત્વશુભા આવરણો બેદાય છે. અને બેદાયેલાં આવરણોવાળો સત્ત્વશુભ એક પ્રવાહે વહેતો થાય છે. આ સત્ત્વશુભના એકતાન પ્રવાહમાં વિશ્વદર્શનનું સામર્થ્ય છે. અને આથી જ યોગસાધનામાં પ્રાણજ્વળને ખૂબ મદત આપેલું છે. ભગવાન પતંજલિએ કહ્યું છે:—“તતઃ પ્રકાશાવરણક્ષયઃ” —પ્રાણાયામથી પ્રકાશનાં આવરણોનો ક્ષય થાય છે. માટે અપ્રમત વિદ્વાને મનને—અંધા મનને વશમાં લાવવા જીજ્ઞાસુ પ્રયત્ન કરવાનો છે. એક વખત તે પૂરું કાળૂમાં આવી ગયા પછી કામધેનુ જેવું ચમ્પ રહે છે. છે. ॥ ૯ ॥

સમે શુચૌ શર્કરાવદ્ધિ ચાલુકા વિવર્જિતે, શબ્દજલાધવાદિભિઃ ।
મનોનુકૂલે, ન તુ ચશ્રુપીડને ગુહાનિવાતાધ્યયણે પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૦ ॥

સમે=સમતલ શુચૌ=શુદ્ધ શર્કરા=કાંકરી, ગરમી, રેતી વગરના શબ્દજલા= પક્ષીઓના શબ્દ, પાણી, લતામંડપ વગેરેથી મનોનુકૂલે=મનપસંદ તુ=તથા જે ચશ્રુપીડને=આંખને પીડા દે એવું ન=હોય એવા દર્શનીય ગુહાનિવાતા:= શુદ્ધ અગર તો વાયુના ઝંઝાવાત રહિત ખીખ કોઈ સ્થાનમાં પ્રયોજયેત્= યોગાભ્યાસ કરે.

સમતલ, શુદ્ધ, કાંકરી-ગરમી-રેતી વગેરેથી રહિત તથા પક્ષીઓના શબ્દ, જલ, લતામંડપ વગેરેથી મનોપસંદ તથા જ્યાં આંખને પીડા દે એવું ન હોય એવી દર્શનીય શુદ્ધ તથા વાયુના ઝંઝાવાત રહિત ખીખ કોઈ સ્થાનમાં-યોગાભ્યાસ કરે. ॥૧૦॥

યોગના અભ્યાસ માટે વાતાવરણની શુદ્ધ અને રમણીયતા જોઈએ. અશુદ્ધ અને અસુંદર વાતાવરણ મનના ઉપર ખરાબ અસર કરે છે. તેનાથી વિપરીત-યોગ વિધાંતક અસર નીપજાવે છે. આથી યોગાભ્યાસ માટે સ્થળ પસંદગીમાં વાતાવરણની શુદ્ધ, રમણીયતા-પ્રેમજતાની સદા તકેદારી રાખવી. અને મનુષ્યકૃત વિકૃત કળાસ્થાનો કરતાં પ્રકૃતિકૃત સુકૃત સ્થાનો સ્વભાવે જ વધુ રમણીય હોય છે. આથી વિદ્વાને સમતલ, શુદ્ધ, કાંકરી-ગરમી-રેતી વગેરેથી રહિત, પક્ષીઓના કિલકિલાટ-જળાશય-લતામંડપ વગેરેથી રમણીય અને દર્શનીય સ્થાનોમાં બેસી યોગાભ્યાસ કરવો. અર્થાત્ ખને ત્યાં સુધી માથુસે કુદરતના યોગામાં બેસી યોગાભ્યાસ કરવો. ॥ ૧૦ ॥

નીહારધૂમાર્કાનિહાનિહાનાં સ્વદ્યોતવિદ્યુત્ સ્ફટિકશશીનામ્ ।
પતાનિ રૂપાણિ પુરઃસરાણિ બ્રહ્મણિ અભિવ્યક્તિકરાણિ યોગે ॥ ૧૧ ॥

નીહાર...=નીહાર, ધૂમ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, તથા વાયુનાં સ્વયં...=આગિયા, વિજળી, સ્ફટિક તથા ચન્દ્રમાનાં એતાનિ=આ રૂપાણિ=રૂપો આકારો યોગે=યોગાભ્યાસમાં પુરઃસરાણિ=સામે આવેલાં હોઈને વ્રણાણિ=ઘ્રણમાં અભિવ્યક્તિકારણિ=અભિવ્યક્તિના જનક ઘ્રણપ્રાપ્તિનાં સૂચક ચિન્હ યાય છે.

નીહાર, ધૂમ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ તથા વાયુનાં આગિયા, વિજળી સ્ફટિક તથા ચન્દ્રનાં=આ પ્રત્યક્ષ આકારો યોગાભ્યાસમાં સામે આવેલાં હોઈને ઘ્રણમાં અભિવ્યક્તિના જનક એટલે ઘ્રણપ્રાપ્તિનાં સૂચક ચિન્હ હોય છે. ॥ ૧૧ ॥

આમ જે માણસ અનુકૂળ વાતાવરણમાં ખેરી, શાસ્ત્રીય પ્રયત્ન દ્વારા યોગસાધના કરે છે તેને તે યોગની સાધના પરિપક્વ થતાં ઘ્રણપ્રાપ્તિનાં શુકન ખતાવનારાં કેટલાંક ચિહ્નો માલૂમ પડે છે. અર્થાત્ તે યોગ્ય ભાગે આલી રહ્યો છે એ ખતાવનારી કેટલીક આંતર પ્રતીતિઓ તેને સ્ફુરે છે. આથી તેની શ્રદ્ધા સમૃદ્ધ થાય છે. અને યોગજ યોગનો શુર ખની તેવા સાધકને યોગની ચરમભૂમિકા સુધી લઈ જઈ સતત પ્રેરણા પામ્ય છે. આ ખતાવતાં કહે છે. જ્યારે સાધક યોગાભ્યાસ કરતો જાય છે ત્યારે તેની આંતરદષ્ટિ સમક્ષ નીહાર=પુષ્કર=ખરના જેવી ચર્મદાયિની ઉજ્જવલ પ્રભા, ધૂમ્ર=નીલા ધૂમાડા જેવી નીલી ક્રાંતિ, સૂર્ય=સૂર્યના જેવી જાળવસ્થામાન પાવન પ્રભા, કે આગિયાના જેવી શાંત-સ્ફટિકના જેવી નિર્મલ અગર તો ચન્દ્રના જેવી લાવણ્યમય પ્રભાનો આકાર દેખાય છે! અર્થાત્ તેને આંતરમાં કોઈ અવશ્ય પ્રકાશનાં દર્શન થાય છે. આ પ્રકાશ સુખમય અને શાંતિમય હોય છે. ગાઢ પ્રસન્નતા ઉપજાવનારો હોય છે. આવાં આંતર ચિન્હો તેની યોગ પ્રગતિનાં સૂચક છે! આવાં ચિહ્નો-સ્વાનુભવ સર્વેષ ચિહ્નો જ્યારે હૃદયમાં સ્વયંપ્રતીત થાય ત્યારે તેને હૃદયમાં ખાત્રી જ થઈ જાય છે કે તે પ્રભુના ભાગે છે! અને તે તેવાં દર્શનથી ઉત્સાહિત થઈને આગળ વધે છે. ॥ ૧૧ ॥

પૃથિવ્યપ્તેજોઽનિલસ્થે સમુત્થિતે, પચ્ચાત્મકે યોગગુણે પ્રવૃત્તે ।
ન તસ્ય રોગો ન જરા ન મૃત્યુઃ પ્રાપ્તસ્ય યોગાગ્નિમયં શરીરમ્ ॥ ૧૨ ॥

પૃથિવી:...=પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ તથા આકાશરૂપી સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીર સમુત્થિતે=યોગથી પ્રત્યક્ષ પ્રકટ થતાં તથા પચ્ચાત્મકે=પંચતત્ત્વ-માત્રારૂપી યોગગુણે=યોગનો શુભ પ્રવૃત્તે=અપરોક્ષ થતાં યોગાગ્નિમય=યોગાગ્નિથી જાળવસ્થામાન શરીર=શરીરને પ્રાપ્તસ્થ=પ્રાપ્ત થયેલા તત્ત્વ=તે યોગીને રોગ=રોગ જરા=શુદ્ધપો કે મૃત્યુઃ=મોત ન=આવતું નથી.

પૃથિવી, જલ, તેજ, વાયુ તથા આકાશરૂપી સ્થૂણરૂપ શરીર યોગથી પ્રત્યક્ષ થતાં પંચતન્માત્રાંશી યોગનો ગુણ પ્રત્યક્ષ થતાં, યોગાગ્નિથી જ્ઞાત્યલ્પમાન શરીરને પ્રાપ્ત થયેલ તે યોગીને રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા કે મૃત્યુ આવતાં નથી. ॥ ૧૨ ॥

યોગાભ્યાસની દૃઢતા જેમ જેમ વધે છે તેમ તેમ સાધકમાં શા ફેરફાર થાય છે તે બતાવતાં કહે છે; જેમ જેમ યોગાભ્યાસ પ્રવૃદ્ધ થાય છે તેમ તેમ શરીરરસ્ય પંચ મહાભૂતો સમુત્પિત થાય છે. એટલે કે તેમની અશુદ્ધિ ખરી જાય છે અને વિશુદ્ધિ વધે છે. સોનાને તપાવતાં જેમ તેનો મેલ નીકળી જાય છે તેમ યોગાગ્નિમાં શરીરરૂપી ધરેણાંમાં રહેલું પંચતત્ત્વરૂપી સોનું નિર્મલ જની દીપી ઉઠે છે. અર્થાત્ યોગાભ્યાસ વધતાં રોગ-જરા-ખેચેની વગેરે શરીરને વૃદ્ધ બનાવનારાં કારણો દૂર થાય છે. સદા કાર્યક્ષમ, નીરોગી શરીર જ યોગીને પ્રત્યક્ષ થાય છે એમ અહીં કહ્યું છે. અર્થાત્ પાંચ મહાભૂતોના સમુદાયરૂપ આ શરીર હીરા જેવું દૃઢ અને અભેદ બને છે. આવી અભેદ-સુદૃઢ નીરોગી કાયાવાળો યોગી આગળ જેમ જેમ યોગમાં વધે છે તેમ તેને “પંચાત્મક યોગગુણ પ્રવૃત્ત” થાય છે. એટલે કે સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, એટલે કે શબ્દ, સ્પર્શ વગેરેના શુદ્ધ સ્વરૂપનો તેને અનુભવ થાય છે. આપણી સંસારદશામાં આપણને જે શબ્દાદિનો અનુભવ થાય છે તે અશુદ્ધ છે. આ યોગીને શુદ્ધ-દિવ્ય શબ્દ સંલગાય છે. દિવ્ય સ્પર્શ અનુભવમાં આવે છે. દિવ્યરૂપ જોવા મળે છે. દિવ્યરસ ચાખવા મળે છે. દિવ્યમંથ સૂંઘવા મળે છે. અર્થાત્ તન્માત્રાનો તેને સાક્ષાત્કાર થતો હોઈને સ્થૂણ ત્રિપવાનન્દ કરતાં વધારે સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક આનંદનો તેને ભોગ મળે છે. આમ યોગના નિરન્તર અપ્રમાદી અભ્યાસથી તેનું શરીર અંદર અને બહાર યોગાગ્નિમય થાય છે. આવા યોગાગ્નિથી જ્ઞાત્યલ્પમાન કાયાવાળાને લાંબા કાળ સુધી રોગ, વૃદ્ધાવસ્થા કે મૃત્યુ આવતાં નથી. અશુદ્ધિમાં આ બધાં આવવાની ઉતાવળ કરે છે. શુદ્ધિથી તે બિચારાં ભાગતાં ફરે છે. આ બધાં સૂચક ચિહ્નો યોગમાર્ગમાં પ્રગતિ માટે જ છે. એ સિદ્ધિઓ અંતરાયરૂપ છે એમ સૌ જાણે. પણ સૂક્ષ્મ વિષયમાં સદૃશ શ્રદ્ધા નથી ઉપજતી તેથી આવી પ્રતિતિ શ્રદ્ધાજનક નીવડતી હોઈને તેટલા જ અંશમાં તેની ઉપયોગિતા જાણવી. ॥ ૧૨ ॥

લઘુત્વમારોગ્યં અલોલુપ્ત્વં, વર્ણપ્રસાદં સ્વરસૌખ્યં ચ ॥

ગન્ધઃ શુભઃ સુત્રપુરીષં અલ્પં, યોગપ્રવૃત્તિં પ્રથમાં વદન્તિ ॥ ૧૩ ॥

લઘુત્વં=શરીરનું હલકાપણું, આરોમ્યં=નીરોગિતા, અત્યેલુપત્ત્વં=વિપયવાસનાની નિવૃત્તિ, કર્ણપ્રસારં=શરીરના રંગની ઉજ્જ્વલતા, ચ=અને સ્વરસૌષ્ઠ્યં=અવાજની મધુરતા, ગન્ધઃ=શરીરના ગંધની શુભઃ=શુભતા મૂત્રપુરીષં=મલમૂત્રની અત્યંત=અદ્યપતા આદલાંને પ્રથમા=પહેલી યોગપ્રવૃત્તિ=યોગસિદ્ધિ યોગાચાર્યૌ વદન્તિ=કહે છે.

શરીરનું હલકાપણું, નીરોગિતા, વિપયશાસનાની નિવૃત્તિ, શરીરની કાન્તિ અને સ્વરની મધુરતા, શરીરનો શુભ ગંધ, મજમૂત્રની અદ્યપતા,—આદલાંને યોગાચાર્યૌ યોગની પહેલી સિદ્ધિ કહે છે. ॥ ૧૩ ॥

હવે યોગની પ્રત્યક્ષ=મતને અને બીજાને પણ સમજાવ એવી કુદરતી સિદ્ધિઓનું, સાધકને પોતાને તે મળી છે કે નહીં તેનો તાજો મેળવી જોવા માટે, વધુ ન આપતાં કહે છે કે, શરીરનું હલકાપણું, નીરોગિતા, વગેરે યોગની પ્રથમ બુધ્ધિકાઓની સિદ્ધિ છે. શરીરમાં બ્યારે તમોગુણની પ્રધાનતા હોય છે ત્યારે આજસ—પ્રમાદ—કદ વગેરેની વૃદ્ધિને લઈને શરીર ભારી લાગે છે. દુનિયામાં ધણાંને હંમેશાં પોતાનું શરીર ભારપ લાગે છે । યોગીને તેનું શરીર રૂના તાંતણા જેવું—શીરીપતા કુલ જેવું હલકું લાગે છે. કેમકે યોગાભ્યાસથી તેના સત્ત્વગુણની અત્યંત વૃદ્ધિ થાય છે. આથી શરીરનું હલકાપણું એ પહેલી સિદ્ધિ છે. નીરોગિતા એ બીજી સિદ્ધિ છે. કુદરતનું બનાવેલું શરીર માથુસ જો કુદરતી રીતે જીવે તો માંદું જ ન પડે. પણ જીવનને વિકૃતપણે—કૃત્રિમપણે જીવતો હોઈને માથુસ અનેક રોગોનો ભોગ થઈ પડે છે. યોગીનું જીવન કુદરત સાથે સંવાદી હોવાથી અને કુદરત મૂળે જ સર્જનપ્રધાન હોવાથી તેના યોગીને રોગ પીડતા નથી. નીરોગિતા એ યોગી જીવનનું બીજું લક્ષણ છે ।

તે ઉપરાંત ‘અલોક્ષુપત્ત્વ’ એ ત્રીજું લક્ષણ છે. લોક્ષુપતા એટલે ઇન્દ્રિયોની ભોગ ભોગવવામાં લંપટતા. યોગીના માનસમાં સત્ત્વગુણનો સદા ઉભરો રહેતો હોઈને રંગેયુક્ત તથા તમોગુણ નિર્જળ બની જાય છે. આથી યોગી માનસને વિપયોની લાલસાનું આકર્ષણ ખેંચી શકતું નથી. આ વિપય રસાસ્વાદની લંપટતાનો અભાવ સ્વસંવેદ છે. અને જગતને પણ તે સમજાય છે. આ છે આંતર સિદ્ધિ અને તે બહુ ઉપયોગી છે ।

૫જી યોગીનું શરીર પણ કંચન જેવું તમ્ભવર્ણ—તેજસ્વી થાય છે. આહાર વગેરેની શુદ્ધિને લઈને તેનું લોહી શુદ્ધ થાય છે. અને આથી તેના યોગીની શરીર—કંતિ ચમકાવી અને આકર્ષક હોય છે. આ છે ચોથું લક્ષણ.

તે ઉપરાંત યોગાભ્યાસીનો અવાજ પહાડી હોય છતાં કાન્ત-રમણીય અને મધુરો લાગે છે. કંકશ લાગતો નથી. આ સ્વરની મધુરતા એની પાંચમી સિદ્ધિ છે. આ ઉપરાંત તેના શરીરનો પરસીનો વગેરે દુર્ગંધ મારતાં નથી ! તેનો મલમૂત્ર વધુ પ્રમાણમાં-એટલે કે માત્રાથી વધુ પ્રમાણનો હોતો નથી. મલમૂત્રની અતિશયતા શરીરની વિકૃતિ બતાવે છે. યોગી નીરોગી હોવાથી, નિયમિત હોવાથી, મલમૂત્રજન્ય વ્યાધિઓથી પીડાતો નથી. આ બધી સિદ્ધિઓ યોગની પ્રથમ સિદ્ધિઓ છે. અને એ આગેદૂર માટે પ્રાપ્ત કરવા જેવી છે. શરીરચાત્રાના અનાયાસે નિર્વાહ માટે પણ એ કિંમતી છે. ॥ ૧૩ ॥

यथा एव चित्तं मृदया उपलिप्तं तेजोमयं ध्याजते तत् सुधौतम्
तद् वा आत्मतत्त्वं प्रसमीक्ष्य देही एकः कृतार्थः भवते वीतशोकः ॥ १४ ॥

યથા = જેમ એવ = નિશ્ચય મૃદયા = માટીથી ઉપલિપ્ત = ખરડાયેલું' લિપ્ત = રત્ન તત્ = પાછળથી સુધૌત = સારી પેઠે ધોયેલું' હોઇને તેજોમય = તેજોમય યધને ધ્યાજતે = ચમકે છે તત્ = તેવી રીતે વા = જ દેહી = જીવાત્મા યોગ સમાધિથી આત્મતત્વ = પોતાના વાસ્તવરૂપને પ્રસમીક્ષ્ય = ઠીક ઠીક જોઇને-સાક્ષાત્ કરીને એક = એક કેવળ પ્રકૃતિના સંબંધથી રહિત થયેલ વીતશોક = શોકરહિત કૃતાર્થ = કૃતકૃત્ય ભવતે = થાય છે.

જેમ નિશ્ચય માટીથી લપેટાયેલું' રત્ન પાછળથી સારી પેઠે ધોવાતાં તેજોમય થઇને ચમકે ॥ તેમજ નિશ્ચય જીવાત્મા યોગ સમાધિ દ્વારા પોતાના વાસ્તવ રૂપનો ઠીક ઠીક સાક્ષાત્કાર કરીને કેવલ શોકરહિત બની કૃતાર્થ થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

આમ પ્રાથમિક પ્રાકૃતિક સિદ્ધિઓ બતાવી. હવે જે મૂળ સિદ્ધિ અર્થે યોગી યોગાભ્યાસની મહેનત ઉઠાવે છે તે ક્યારે, કેવી રીતે, ક્યાં, પ્રાપ્ત થાય છે એ બાબતમાં કહે છે કે જેમ પહેલાં માટીથી ખરડાયેલું કાંઈ રત્ન પાછળથી સારી પેઠે ધોવાતાં તેજોમય થઇને ચમકી ઉઠે છે તેમ જીવાત્મા યોગ દ્વારા પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપને સાક્ષાત્ જોઈ, કેવળ બની, શોકરહિત અને કૃતાર્થ થાય છે. આ મન્ત્ર ગુહ્યાર્થથી ભરપૂર છે. જીવાત્મા એ રત્ન છે. રત્ન હોઇને જ મૂળમાં જ કિંમતી છે-ચમકીલો છે. જેમ રત્ન માટીમાં દટાયેલું હોય તો તે છે એવી ખબર નથી પડતી. તેમ જીવરૂપી મહા કિંમતી રત્ન આ દેહની માટીમાં દટાયેલું છે. તે છે છતાં પહેલાં તો સમજાતો નથી. ક્યારે કાંઈ ભૂસ્તરવિદે અવીને જમીનમાં દટાયેલા હીરાને બતાવે-ત્યારે માણસને હીરાની

અસ્તિ વિષે ખ્યાલ આવે ! શરીર-બૃહત્તરવિદ્ય શાસ્ત્રો છે. સંતો છે. એ શાસ્ત્રો અને સંતો જ્યારે જીવાત્માનું અસ્તિત્વ છે એમ બતાવે ત્યારે તેનો આપણને ખ્યાલ આવે. જેમ મહામહેનતે માટીમાંથી રત્નને કાઢી ખોદી કાઢીને લાગલો જ જુલે તો માટીથી તે ખરડાયેલો અને આથી જ નિસ્તે જ લાગે છે. તેમ મહામહેનતે જ્યારે આપણે આ દેહ માટીમાંથી જીવાત્મા નામના રત્નને કેવળ શાસ્ત્રજ્ઞાનની કાઠણાથી ખોદી કાઢીએ તો પણ તે તેના મૂળ-સ્વરૂપમાં ચમકીલો લાગતો નથી. પણ જ્યારે પાણીથી તે રત્નને કાઢી સાફ કરે ત્યારે તેની ચમક બહાર આવે. તેમ શાસ્ત્ર વગેરેને કારે મૂકી, યોગાભ્યાસરૂપી સલિલથી, આસક્તિરૂપી ચીકણી માટીથી લપેટાયેલા આ જીવરૂપી રત્નને કાઢી સ્વચ્છ કરે, ત્યારે હોવાયેલો-સ્વચ્છ-નિર્મલ-રાગદ્વેષાદિ મેલરહિત જીવ પોતાના મૌલિક તેજમાં ચમકે છે. અર્થાત્ હૃદયમાં તે જીવ પોતાની જાતને સાક્ષાત્ જુલે છે. અને જીવ જાતે તો પરમાત્મા જ છે. આથી પોતાની જાતને વિવેકપૂર્વક સાક્ષાત્ જોઈને તેવો દેહી-જીવાત્મા પહેલાં તો એક યજ્ઞ જાય છે. એટલે કે પ્રકૃતિથી છૂટો-કેવળ યજ્ઞ જાય છે. પ્રકૃતિથી વિયુક્ત થવું એટલે કે પ્રકૃતિના ભોગ અને અપવર્ગરૂપી પ્રયોજનનો અભ્યાસ થવો એ જ જીવની કૃતાર્થતા છે. આથી આવો સ્વચ્છ જીવ કૃતાર્થ થાય છે. અને કૃતાર્થ હોવાથી જ વીતરોક થાય છે. રોક વિયોગમાં હોય છે. અહીં તો પરમાત્માનો યોગ છે. એટલે તેવો જીવને પ્રકૃતિના વિયોગમાં જ ધ્વંસરનો યોગ હોવાથી રોકનો અવસ્થર જ રહેતો નથી. આ છે જીવનની મહાસિદ્ધિ. ॥૧૪॥

યદા આત્મતત્ત્વેન તુ બ્રહ્મતત્ત્વં દીપોપમેન રૂઢ યુક્તઃ પ્રપદ્યેત્ ।
અજં ધ્રુવં સર્વતત્ત્વૈઃ વિશુદ્ધં જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાપૈઃ ॥૧૫॥

યદા=જ્યારે રૂઢ=આ શરીરમાં દીપોપમેન=દીપકના જેવા આત્મતત્ત્વેન = આત્મતત્ત્વથી તુ=નિશ્ચય બ્રહ્મતત્ત્વં=બ્રહ્મતત્ત્વને યુક્તઃ=યોગયુક્ત થઈને પ્રપદ્યેત્= સાક્ષાત્ કરે છે ત્યારે અજં=અનાદિ ધ્રુવં=નિર્વિકાર, સર્વતત્ત્વૈઃ=તમામ પદાર્થોથી વિશુદ્ધં=નિર્મલ દેવં=દેવોના દેવને જ્ઞાત્વા=જાણીને સર્વપાપૈઃ=તમામ બંધનોથી મુચ્યતે=છૂટી જાય છે.

જ્યારે આ શરીરમાં દીવા જેવા આત્મતત્ત્વથી નિશ્ચય બ્રહ્મતત્ત્વને યોગયુક્ત થઈને સાક્ષાત્ જુલે તો ત્યારે અનાદિ, નિર્વિકાર, તમામ પદાર્થોથી નિર્મલ, દેવોના દેવને જાણીને તમામ બંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

આમ પ્રકૃતિની માટીથી છૂટેલો જીવ પહેલાં તો સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. અને સ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર પછી છેવટની સિદ્ધિઓની પણ સિદ્ધિ પરમાત્મા સ્વરૂપનો ઉદ્ધ-સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે. જેનું આગલા મંત્રમાં સૂચન કરી ચૂક્યા છે-તે પરમાત્મ દર્શનને પામે છે એ બતાવતાં કહે છે. યોગની ચરમશ્રેણીમાં પરવિરાગના બળે પ્રવેશીને બ્યારે આ સાધક પુરુષ પોતાના સ્વપર-પ્રકાશ દીવા જેવા આત્મતત્ત્વને-અહતત્ત્વને જુએ છે એટલે મૂળમાં પોતે બૃહત્ સત્તા સ્વરૂપ છે-પરિચ્છિન્ન નથી-સમસ્ત ચરાચરમાં તે તે રૂપે વ્યાપેલો છે એમ સાક્ષાત્ જુએ છે; ત્યારે તે દર્શનના બળે તે અનાદિ, નિર્વિકાર, તમામ પદાર્થોથી વિશુદ્ધ દેવોના દેવને જાણે છે. અને જાણીને બંધમુક્ત થાય છે. અર્થાત્ આ મંત્રમાં પરમાત્માના દર્શનથી જીવ પણ જીવત્વ છોડી પરમાત્મ સ્વરૂપ થાય છે એમ સ્પષ્ટ બતાવે છે. પોતાનો આત્મા દીવા જેવો છે. એટલે કે સ્વપ્રકાશ અને પરપ્રકાશ બન્ને છે. પોતાના આ નિર્મલ દર્શન શક્તિ યુક્ત સ્વરૂપે તે અસંપ્રસાત યોગમાં પરમાત્માને જુએ તે તત્સ્વરૂપ થાય છે. આ સાક્ષાત્ પરરૂપ દર્શન વિમુક્તિનું એક સાધન છે. આ સૌથી મહાન સિદ્ધિ છે. એ જ સૌને માટે પ્રાપ્તિય છે. ॥ ૧૫ ॥

एवः ह देवः प्रदिशः अनुसर्वाः, पूर्वः ह जातः, स उ गर्भे अन्तः ।
स एव जातः, स जनिष्यमाणः, प्रत्यह् जनाः तिष्ठति सर्वतोमुखः ॥१६॥

एवः=આ દેવઃ=દેવોના દેવ પરમાત્મા હ=નિશ્ચય સર્વાઃ=તમામ પ્રદિશઃ=દિશાઓ અને પ્રદિશાઓમાં અનુ=વ્યાપેલ છે. હ=નિશ્ચય પૂર્વઃ=સૌથી પ્રથમ જાતઃ=જન્મેલ છે સ=અને સ=તે જ ગર્ભે=ગર્ભમાં અન્ત=અંદર છે. સ=તે એવ=જ સર્વત્ર જાતઃ=જન્મેલ છે. સ=તે જ જનિષ્યમાણઃ=ભાવિમાં પણ જન્મનાર છે અને તે જ સર્વતોમુખઃ=સર્વત્ર મુખવાળા પરમાત્મા જનાઃ=સર્વ મનુષ્યોની પ્રત્યહ=અંદર તિષ્ઠતિ=રહેલા છે.

આ દેવોના દેવ પરમાત્મા જ તમામ દિશાઓ અને પ્રદિશાઓ વ્યાપેલ છે. નિશ્ચય તે જ સૌથી પ્રથમ આવિર્ભાવ પામેલ છે. અને તે જ ગર્ભની અંદર ખસે છે. તે જ સર્વત્ર સર્વરૂપે જન્મેલ છે. અને તે જ ભાવિમાં પણ જન્મનાર છે. અને તે જ સર્વતોમુખ પરમાત્મા પ્રાણીમાત્રના હૃદયની અંદર વર્તમાન છે. ॥ ૧૬ ॥

અહતત્ત્વને સાક્ષાત્ જુએ છે એમ આગલા મંત્રમાં કહ્યું એ અહરદર્શનનો આકાર બતાવતાં કહે છે કે તેના પુરુષનું આનું દર્શન હોય છે. તેને જાતે

સમગ્રય છે કે આ દેવતા દેવ પરમપિતા પરમાત્મા યોગેર વ્યાપેલા છે. તે જ સર્વરૂપે પ્રકટેલા છે. તે જ ગુણરૂપે છે. તે જ જન્મેલા અને તે જ જન્મનારા છે। આ સર્વતોમુખ પરમાત્મા પ્રાણીમાત્રના હૃદયની અંદર વર્તમાન છે। અર્થાત્ સર્વત્ર અભાદર્શન એ જ હેવટનું લક્ષ્ય છે. અને તે લક્ષ્ય આવો યોગી વીધે છે. ॥ ૧૬ ॥

यः देवः अग्नौ यः अप्सु यः विश्वं भुवनं आविवेश ।
यः ओषधीषु यः वनस्पतिषु, तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १७ ॥

યઃ=જે દેવઃ=પરમ દેવ પરમાત્મા અગ્નૌ=અગ્નિમાં છે. યઃ=જે અપ્સુ=પાણીમાં તથા યઃ=જે વિશ્વં=સમસ્ત ભુવનં=જગતમાં યઃ=તે ઓષધીપુ=ત્રીદિ વગેરે ઔષધીઓમાં તથા યઃ=જે વનસ્પતિપુ=વડ વગેરે વનસ્પતિમાં આવિવેશ=અનન્ત કાળથી છૂપાયેલા છે તસ્મૈ=તે દેવાય=દેવાધિદેવ પરમાત્માને નમઃ=નમસ્કાર હો નમઃ=નમસ્કાર હો.

જે પરમદેવ અગ્નિ, પાણી, ઔષધી તથા વનસ્પતિ તથા સમસ્ત ભુવનમાં અનન્તકાળથી મૂક છે તે દેવાધિદેવ પરમાત્માને નમન હો-નમન હો. ॥ ૧૭ ॥

આવો અભાદર્શી યોગી જીવનભર પ્રજ્ઞામય-પ્રણીત જ રહે છે તે બતાવતાં કહે છે-જે પરમદેવ સમસ્ત ભુવનમાં સ્વયંરાચરમાં પરિપૂર્ણ છે-ગૂઢ રીતે વર્તી રહેલા છે. અનન્ત કાળથી પ્રવિષ્ટ છે તે ત્રણે કાળમાં સર્વરૂપે એક હોનારા પરમાત્માને દેવાધિદેવ-પરમપિતાને નમન હો। નમન હો। અર્થાત્ સૌમાં રહેલા પરમાત્માને નમન, તેની આગળ-સૌની આગળ પ્રનમ્ર વર્તાવ એ જ જીવનભર પેલા યોગીની હૃદયસ્થિતિ હોય. છે. કેમકે તે જાણે છે-તેણે જોયું છે કે સર્વત્ર સર્વશ સર્વશક્તિ પરમાત્મા પરિપૂર્ણ છે। અને જ્યાં પરમાત્મા હોય ત્યાં તે નમન જ સંભવે! દ્વિરુક્તિ અધ્યાયની પરિસમાપ્તિ બતાવે છે. ॥ ૧૭ ॥

॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

॥ हरि ॐ - तत्सत् ॥

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

यः एकः जालवान् ईशते ईशनीमिः, सर्वान् लोकान् ईशते ईशनीमिः
यः एव एकः उद्भववे संभववे च, य एतत् विदुः अमृताः ते भवन्ति ॥१॥

યઃ=જે એક=અદ્વિતીય જાલવાન=જીવપશુઓને બાંધનારી સંસારપી
જાળવાળો હોઈને ઈશનીમિઃ=પોતાની નિયામક શક્તિઓ વડે ઈશતે=રાજ્ય ચલાવે
છે જે ઈશનીમિઃ=પોતાની નિયામક શક્તિઓ દ્વારા સર્વાન=સમસ્ત લોકાન=
લોકોને ઈશતે=કાબૂમાં રાખે છે યઃ=જે એક=એક એવ=જે ઉદ્ભવે=જગતની
ઉત્પત્તિ માટે ચ=તથા સંભવે=સ્થિતિ માટે શક્તિમાન છે એતત્=એ તત્ત્વને
યે=જેઓ વિદુઃ=જાણે છે તે=તેઓ અમૃતાઃ=અમૃત ભવન્તિ=થાય છે.

જે એક જાળનો માલિક હોઈને પોતાની શક્તિઓ દ્વારા સમસ્ત જગત ઉપર
એકદૃષ્ટ્ય રાજ્ય ચલાવે છે, જે પોતાની શક્તિઓ દ્વારા સમસ્ત લોકોને કાબૂમાં રાખે
છે, જે એક જ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ, અને લય માટે શક્તિમાન છે, એ એક
તત્ત્વને જેઓ જાણે છે તેઓ અમૃત થાય છે. ॥ ૧ ॥

ખીજા અધ્યાયમાં યોગમય પ્રાર્થના એ પ્રભુ પ્રાપ્તિનું દાર છે એમ
બતાવી યોગ વિદ્યાનું સંક્ષેપમાં સમાલોચન કરી, યોગ દ્વારા છેવટે પરમાત્મ
ભાવની પ્રાપ્તિ, અને પ્રાપ્ત્યુત્તર સદા પ્રાંજલિ-પ્રનમ્ર વર્તન બતાવ્યું. ત્રીજા
અધ્યાયમાં એ જ પરમાત્માનું વર્ણન, તેમની શક્તિઓનો મહિમા વર્ણવેનો
પાવન ખ્યાલ ઋષિઓ આપે છે. ઋષિ કહે છે-જે પરમાત્મા આ પ્રકૃતિરૂપી
જાળનો માલિક હોઈને પોતાની શક્તિઓ દ્વારા સમસ્ત જગત ઉપર એકદૃષ્ટ્ય
રાજ ચલાવે છે, જે એક હાથે સૌના ઉપર કાબૂ રાખે છે, જે એક જગતની
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય માટે શક્તિમાન છે તે એક પરમાત્માને જે જાણે
છે તે અમૃત થાય છે. માછડું જેમ જાળમાં તેમ જીવ પ્રકૃતિની જાળમાં
સપડાય છે. અર્થાત્ પરમાત્મા પ્રકૃતિનો માલિક છે. સમસ્ત સપરિવાર
વિદ્યાનાત્મા સહિત પ્રકૃતિનો રાસક છે. નિયન્તા છે. જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ
લયમાં સમર્થ છે-એવા સર્વનાથ-સર્વશાસ્તા-સર્વ નિયન્તા-સર્વશક્તિ-સર્વઽ
પરમાત્માને જે જાણે છે તે અમૃત થાય છે! પરમાત્માનું વેદન જ અમૃતત્વ
આપે છે. અહીં આપેલાં સર્વનાથ આદિ વિશેષણો-એ પરમાત્માની પૂરી
પ્રાર્થના છે! ॥ ૧ ॥

एको हि रुद्रो, न द्वितीयोऽप्य तस्युः, य इमान् लोकान् ईशते ईशानीभिः ।
प्रत्यङ्जनाः तिष्ठति संचुकोप अन्तकाले संसृज्य विश्वा भुवनानि
गोपा ॥ २ ॥

નિશ્ચય એક=એક દિવસ રુદ્ર=ઈશ્વર છે. દ્વિતીયાય=બીજા ઈશ્વર માટે
ન તસ્યુઃ=પ્રમાણો કે યુક્તિઓ ટકતી નથી. ય=જે ઈશ્વર હમાન્=આ લોકાન્=
સ્થાવરજંગમ જગતને ઈશ્વરીભિઃ=પોતાની નિયામક શક્તિઓ દ્વારા, ઈશ્વરે=
નિયમમાં રાખે છે. જે ઈશ્વર જનાઃ=માણસોની પ્રત્યક્=અંદર વિષ્ણુતિ=રહે છે
જે અન્તકાલે=પ્રલય વેળાએ સંચુકોપ=કુપિત થઈ પ્રત્યક્ કરે છે. અને વિશ્વાઃ=
સમસ્ત ભુવનાનિ=ભુવનોને સંસૃજ્ય=સરજીને ગોપાઃ=રિપતિ કાળે તેવું રક્ષણ
કરનારો છે.

નિશ્ચય એક જ ઈશ્વર છે. બીજા ઈશ્વર માટે પ્રમાણો નથી. જે ઈશ્વર આ
લોકોને પોતાની નિયામક શક્તિઓ દ્વારા નિયમનમાં રાખે છે, જે પ્રાણીના હૃદયમાં
રહે છે, જે પ્રલયકાળે જગતને પ્રલય કરે છે અને સમસ્ત ભુવનોને ઉત્પત્તિકાળે
ઉપજાવી, રિપતિકાળે રહે છે. ॥ ૨ ॥

પરમાત્મા એક જ છે એ વાતને સમર્થિત કરતાં કહે છે કે પરમાત્મા
એક છે! પરમાત્માનો-ઈશ્વરનો કોઈ ઈશ્વર નથી. કેમકે જે ઈશ્વરનું હોવાપણું
કોઈપણ પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકે એમ નથી. એ એક સર્વશક્તિ પરમાત્મા
પોતાની નિયમનમાં રાખનારી અત્યંત શક્તિથી સમસ્ત જગતનું અહર્નિશ
નિયમન કરે છે. તે પરમાત્મા ઉત્પત્તિ રિપતિ અને લય કરે છે. તે પ્રાણીઓના
હૃદયમાં રહે છે! આવા પરમપિતા પરમાત્માની પ્રાપ્તિથી મનુષ્ય અમૃતત્વ
પામે છે. જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે પરમાત્માનું લક્ષણ છે. ॥ ૨ ॥

विश्वतः चक्षुः उत विश्वतोमुखः, विश्वतो वाहुः उत विश्वतस्पात्
सं वाहुभ्यां घमति सं पतत्रैः द्यावामूमी जनयन् देवः एकः ॥३॥

દ્યાવમૂર્મી=ઘૌ અને પૃથ્વીને જનયન્=જન્માવનાર એક=એક દેવ=
દેવાધિદેવ પરમાત્મા વિશ્વતઃચક્ષુઃ=એમેર ચક્ષુવાળા છે ઉત=તથા વિશ્વતોમુખઃ=
એમેર મુખવાળા છે. વિશ્વતોવાહુઃ=એમેર હાથવાળા છે ઉત=તથા વિશ્વતસ્પાત્=
એમેર પગવાળા છે તે વાહુભ્યાં=પોતાની જડ્યેતન ઉભય શક્તિથી આકાશ
અને પૃથ્વીને સંયોજિત કરે છે. પતત્રૈઃ=પતનશીલ પંચમહાભૂતો સાથે
પ્રાણીમાત્રને સંઘમતિ=સંયોજિત કરે છે.

અન્તરિક્ષ અને પૃથ્વીને જન્માવનાર એક દેવ પરમાત્મા ચોમેર ચક્ષુવાળા, ચોમેર મુખવાળા, ચોમેર બાહુવાળા તથા ચોમેર ચરણવાળા છે. તે પ્રાણીમાત્રને પોતાની દ્વિવિધ જડ-ચેતન શક્તિ સાથે સંયોજિત કરે છે. ચતન સ્વભાવવાળા પંચ મહાભૂતો સાથે પ્રાણીમાત્રનો સંયોગ કરે છે. ॥ ૩ ॥

આ પરમાત્માની અચિન્ત્ય મહામહિમ શક્તિનું વર્ણન કરતાં ઋષિએ કહે છે કે આ પરમાત્મા અન્તરિક્ષ અને પૃથ્વી અને બીજાં તમામ ભુવનોને જન્માવે છે. તે પરમાત્મા જ સર્વેષ્ઠ હોઇને સર્વત્ર ચક્ષુવાળા, મુખવાળા, બાહુ તથા ચરણવાળા છે. અર્થાત્ પ્રભુ સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે. એક તમુક જન્મા પછી તેના પ્રવેશ સિવાયની નથી. આવા સર્વવ્યાપી સર્વશક્તિ સમન્વિત પરમાત્મા પોતાની દ્વિવિધ-જડ ચેતન-શક્તિ દ્વારા પ્રાણી માત્રને સંયોજિત કરે છે. અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રમાં રહેલી જડ અને ચેતન શક્તિ પરમાત્મદત છે ! વળી તે પરમાત્મા પંચ મહાભૂતો સાથે પ્રાણીમાત્રનો સંયોગ કરાવે છે. અર્થાત્ દેહાદિની બક્ષિસ પછી પરમાત્મા જ આપે છે. ક્રાણુ ઇશ્વર સિવાય આવા દેહાદિનાં પરમદાન દઈ શકે ? આવા મહિમાવાળા પરમાત્માનો જાણકાર અમૃત બને છે. ॥ ૩ ॥

यो देवानां प्रभवः य उद्भवश्च विश्वाधिपः रुद्रःमहर्षिः ।

हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं सनो बुद्ध्या शुभया संयुक्तः ॥ ४ ॥

યઃ=જે દેવાનાં=દેવોની પ્રમવ=ઉત્પત્તિનું ચ=અને ઉદ્ભવ=ઉત્પત્તિનું કારણ છે ચ=તથા વિશ્વાધિપઃ=વિશ્વપાલક રુદ્રઃ=અવિદ્યા નાશક અને મહર્ષિઃ=મહાન દૃષ્ટા છે જેણે પૂર્વ=સર્ગારંભે હિરણ્યગર્ભ=પ્રથમ જન્મને જનયામાસ=પ્રકટ કર્યો તે પરમાત્મા નઃ=અમને શુભયા=કલ્યાણી બુદ્ધિ સાથે સંયુક્ત=સંયોજિત કરે.

જે પરમાત્મા દેવોની ઉત્પત્તિ અને વિભૂતિનું કારણ છે તથા જે વિશ્વપાલક, અવિદ્યાનાશક તથા મહાન દૃષ્ટા છે, જેણે સર્ગારંભે હિરણ્યગર્ભને ઉત્પન્નઆ તે પરમાત્મા અમને કલ્યાણી બુદ્ધિ સાથે સંયુક્ત કરે. ॥ ૪ ॥

મતિની નિર્મલતા સાથે ઇશ્વરગતિની પ્રાપ્તિનો માર્ગ સંબંધ છે. વિમલમતિ પુરુષ અનાયાસે પરમપિતાને પામે છે. આથી સાધક પરમાત્મા પાસેથી પ્રાર્થનાગર્ભ યાચના કરતાં કહે ॥ કે જે પરમાત્મા દેવોની ઉત્પત્તિ અને તેમની ઉત્પત્તિનું કારણ છે, જે વિશ્વપાલક છે, જે અવિદ્યાનો સપરિવાર નાશ કરે છે, જે દૃષ્ટાઓના પછી દ્રષ્ટા-મહર્ષિ છે-જેણે પ્રથમ જન્મને જન્માવ્યો

છે તે પરમાત્મા અમોને કલ્યાણી બુદ્ધિનો યોગ કરાવે. કેમકે કલ્યાણી બુદ્ધિ જ કલ્યાણની પ્રસૂતિ કરાવે છે ! મેલી મતિ અધ્યાત્મ જીવનમાં પ્રતિરોધક છે ! અર્થાત્ અહીં પરમાત્માની ધૃતર શક્તિઓનું નકપિને દર્શન થાય છે ! દેવો-મુનિશ્રીઓની ઉત્પત્તિ અને તેમનું બિધ્વગમન-ધ્વસની કૃપાથી યાય છે, તે ઉપરાંત વિશ્વંભરત, અવિદ્યાનાશકત્વ-મહર્ષિત્વ પરમાત્માનું જ છે ! આવા પરમાત્માને કલ્યાણી મતિથી જ સમજી શકાય. આથી નકપિની શુભ મતિની યાચના યોગ્ય છે. ॥ ૪ ॥

યા તે રુદ્ર ! શિવા તનૂઃ અધોરા અપાપકાશિની ।

તયા નઃ તનુવા શંતમયા ગિરિશન્ત ! અભિચાકસીદિ ॥ ૫ ॥

રુદ્ર=હે મિથ્યાભાષીને રોગગ્રાવનાર ! ગિરિશન્ત=હે શુદ્ધ સત્વગુણરૂપી પર્વત ઉપર રહેલ હોઇને કલ્યાણ પ્રસારક ! તે=તારી-આપનું યા=જે શિવા=કલ્યાણી અધોરા=અભયપ્રદ અપાપકાશિની=પુણ્ય પ્રકાશમય તનૂઃ=સ્વરૂપ છે તયા=તે શંતમયા=પૂર્ણ આનન્દમય તનુવા=સ્વરૂપે, નઃ=અમારા ઉપર અભિચાકસીદિ=દૃષ્ટિપાત કરે.

હે રુદ્ર ! હે ગિરિશન્ત ! આપનું જે કલ્યાણી, અભયપ્રદ, પુણ્યપ્રકાશમય સ્વરૂપ છે તે પૂર્ણાનન્દમય સ્વરૂપે અમારા ઉપર દૃષ્ટિપાત કરે. ॥ ૫ ॥

આર્દ્ર હૃદયની પ્રાર્થના તત્કાળ કલ્યાણપ્રસૂ થાય છે. આથી ભગવાનની મંગલદૃષ્ટિ પોતાના ઉપર થાય એ માટે પ્રાર્થના કરનાં કહે છે હે રુદ્ર ! હે ગિરિશન્ત ! આપનું જે કલ્યાણી-અભયપ્રદ-પુણ્યપ્રકાશમય, સ્વરૂપ છે તે પૂર્ણાનન્દમય સ્વરૂપ અમારા ઉપર દૃષ્ટિપાત કરે. અર્થાત્ પરમદમાનું સ્વરૂપ મંગલમય-અભયપ્રદ-પ્રકાશમય-આનન્દમય છે. એ નિજ સ્વરૂપનો જોના ઉપર કૃપાકટાક્ષપાત પણ થાય તેનું અવદારિદ્ર્ય ક્ષીટી જાય છે ! પરમાત્માના પાવન રૂપનો સ્પર્શ અવલવના પાપોને ક્ષણમાં પ્રભળી દે છે ! આ છે ભગવાનની મંગલ દૃષ્ટિનો અદ્વિમા. ॥ ૫ ॥

યામિષું ગિરિશન્ત ! હસ્તે વિમર્ષિ અસ્તવે ।

શિવાં ગિરિવ ! તાં કુરુ, મા હિંસીઃ પુરુષં જગત્ ॥ ૬ ॥

ગિરિશન્ત=હે શંકર ! યાં=જે હિંસાથી=અનિષ્ટકર્મ પ્રદાન શક્તિરૂપ જે બાણને અસ્તવે=પાપીઓ ઉપર ફેંકવાને હસ્તે=હાથમાં વિમર્ષિ=આપ ધારણ કરો હો તાં=તેને ગિરિવ=ધર્મજ્ઞાન પ્રકાશના આવરણ કરનાર તમોગુણમાંથી

રક્ષણ કરનાર હે પરમાત્મનું ! શિવાન્-મંગલમય કરો. પુરુષજગત્=પુરુષત્વ પ્રધાન જગતને-વિશિષ્ટ પ્રકારના ધર્મ કાર્ય કરવાનાં સમર્થ કોષપણ પુરુષને મા હિંસી=રખે આપ હજુતા !

હે શંકર ! (પાપણું ક્ષણ જે દુઃખ, તે દુઃખના કારણરૂપ જે અનિષ્ટ ફલ પ્રદાનશક્તિ એ શક્તિરૂપ) જે બાણ-(પાપીઓ ઉપર) ફેંકવાને આપ હાથમાં ધારણ કરો છે તેને હે જ્ઞાનાવરણમાંથી રક્ષક પરમખિતા ! મંગલમય કરો. કોઈપણ પુરુષાર્થ પક્ષપાતી પુરુષને જગતમાં રખે આપ હજુતા ॥ ૬ ॥

રુદ્ર, ગિરિશન્ત વગેરે ભગવદ્વિરોપણોનો અર્થ સમ્પ્રદાયમાં જોવો. ભગવાનના મંગલેક્ષણની પ્રાર્થના કરી. પણ ભગવાનમાં જેમ અનુગ્રહની શક્તિ છે તેમ નિગ્રહની પણ નિરંકુશ શક્તિ છે. અર્થાત્ ભગવાન જેમ પુણ્યકર્મોને અભયદ્દ જે તેમ પાપકર્મોને અપગ્રહ પણ છે. પાપકર્મોને સ્પર્શતી અપાવહ-ભગવાનની અપદાવિની નિગ્રહશક્તિ કોઈ પણ સાધક જીવને ન સ્પર્શે એવી ભદ્ર પ્રાર્થના કરતાં પોતાની ભદ્રતા સૂચવતાં સાધક કહે છે કે હે શંકર ! આપ પાપીઓને દંડ દેવાની શક્તિ ધરાવો છે ! હે પિતા ! અમે સાધકગણ માટે તે શક્તિ પણ મંગલમય હો ! ભગવાનનો તો શાપ પણ પરદાનરૂપ બને ! ઋષિ પુરુષાર્થના પણ પક્ષપાતી છે. કેવળ વિના અધિકાર-વિના પ્રપત્ને ભગવાનની કૃપા યાચનારા નથી. તે કહે છે કે હે ભગવન ! આપ કશું કરી આ જગતમાં જે કોષ પુરુષાર્થ પક્ષપાતી જીવ હોય તેને રખે હજુતા ! ભગવાન યદ્યપિ કોષને વિના કારણે હજુતા નથી છતાં સંતની સંતતા તો સૌનું જ ભદ્ર યાચવામાં છે. આથી કોષના પણ આદર્શ અધૂરાં ન રહે એવી મંગલ પ્રાર્થના ઋષિ કરે છે. ॥ ૬ ॥

તતઃ પરં બ્રહ્મ પરં વૃદ્ધન્તં યથા નિકાયં સર્વભૂતેષુ ગૃહ્મં ।
વિશ્વસ્ય ઇકં પરિવેદિતારં ર્દેશં તં જ્ઞાત્વા અમૃતાઃ ભવન્તિ ॥ ૭ ॥

તતઃ=જ્ઞાતમયુક્ત જગતથી પરં=સૂક્ષ્મ પરં=અતિશય વૃદ્ધન્તં=બૃહત્-
વિશાળ-બ્યાપક, યથાનિકાયં=યથા શરીર. સર્વભૂતેષુ=તમામ પ્રાણીઓમાં ગૃહ્મં=
છૂપાયેલ વિશ્વસ્ય=વિશ્વને પરિવેદિતારં=એમેરથી વીટળાઈ રહેલા ને-કેક ર્દેશં=
સત્તાધારી તં=તે પ્રસિદ્ધ વ્રહ્મ=પરમાત્મા ॥ ૭ ॥ અમૃતાઃ=
અમર મરન્તિ=ચાય છે.

પ્રકૃતિ અને જીવથી સૂક્ષ્મ,
વિશ્વને એમેરથી વીટળાઈને રહેલ,
અનુભવી, સાધકો અમર થાય છે !

યથાશરીર
પ્રસિદ્ધ

એક,
ત

આમ ભગવાનની ભાવભરી પ્રાર્થના કરી. ભાવુક હૃદયની પ્રાર્થના અત્યુદ્-યુગયુગના મૌનને પણ ટપ તોડાવી શકે છે. અર્થાત્ હૃદયની અતિપવિત્ર દશામાં જીવ શિષ્ય બની જાય છે અને પરમાત્મા જ તેના ગુરુ બની જાય. તે પોતાને વિષે સમ્યક્જ્ઞાન તેજા ભાગ્યશાળી જીવને આપી દે છે. અને તેવા પરમાત્મેક્ષા જ્ઞાનવાળો જીવ-ઋષિ જગતને માટે દર્શન મૂકી જાય છે કે મનુષ્ય અમર થઈ શકે છે. કેવી રીતે?—પરમાત્માને સાક્ષાત્ પોતાનામાં અનુભવીને. એ પરમાત્મા કેવા છે!—પ્રકૃતિ અને જીવથી પણ મુક્ત, તે બન્નેના અંતર્ધામી. પરમવિશાળ:અર્થાત્ આજુમાં અણુ અને મહાનમાં મહાન-દ્રૂંકમાં આકાશની માફક સર્વવ્યાપક. કોડીમાં કોડી રૂપે, કુંજરમાં કુંજર રૂપે અને બ્રહ્મામાં બ્રહ્મા રૂપે-અત્યાત્માના રહેલા. અર્થાત્ આબ્રહ્મસ્તમ્યપયન્તમ્ । મેલાથી ન પકડાય એવી રીતે ગૂઢ. રહેલા. એટલું જ નહીં. એટલે કે તે અંતઃપૂર્ણ જ નથી પણ તે ઉપરાંત બહિઃપૂર્ણ પણ છે. તે વિશ્વને વિદ્યાગાઈ રહેલા છે; અર્થાત્ અંતર્બહિર્નિરન્તર ધન સત્સ્વરૂપ ચિત્સ્વરૂપ આનંદ છે ! અને સર્વ સત્તાધીશ છે. આવા પરમાત્માને પુરુષાર્થ અને પ્રભુકૃપાથી જાતમાં સાક્ષાત્ અનુભવીને મનુષ્ય અમર થાય છે. ચરમદેહી થાય છે. જીવનમુક્ત અને વિદેહમુક્ત થાય છે. ॥ ૭ ॥

વૈદાહં, एतं पुरुषं महान्तं आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वा भति मृत्युं एति नान्यः पन्थाः विद्यते अयनाय ॥ ८ ॥

एतं=આ. સર્વભૂતાન્તરાત્મા મહાન્તં=સર્વવ્યાપક તમસઃ=પ્રકૃતિથી પરસ્તાત્=પર. આદિત્યવર્ણ=તેજોમય સ્વરૂપ પુરુષ=પરિપૂર્ણ પરમાત્માને અહં=હું વૈદ=જ્ઞાણ. છું. તમ્=તે પરિપૂર્ણ પરમાત્માને એવ=જા વિદિત્વા=જાણીને મનુષ્ય મૃત્યું=મૃત્યુને, અત્યેતિ=ઓળંગી જાય છે. અયનાય=મૃત્યુને ઓળંગવાને અન્યઃ=ખીજો પન્થાઃ=ઉપાય ન વિદ્યતે=લોક કે વેદમાં નથી.

આ સર્વભૂતાન્તરાત્મા સર્વવ્યાપક, પ્રકૃતિથી પર, તેજોમય સ્વરૂપ પૂર્ણ પરમાત્માને હું જાણું છું. તેને જ જાણીને મનુષ્ય મૃત્યુને ઓળંગી જાય છે. મૃત્યુને ઓળંગવાને લોક કે વેદ-ક્રયાયે ખીજો ઉપાય નથી. ॥ ૮ ॥

પ્રભુને જાણ્યા સિવાયનો મોક્ષ ન સમજાય અને ન સમજાવી શકાય એવો છે ! આથી હવેના મંત્રમાં પરમાત્માનું જ્ઞાન એ જ એક મૃત્યુ તરવાનો ઉપાય છે એમ જાત અનુભવના ઉલ્લાસમાં ઋષિ ઉચ્ચ સ્વરે જગતને સંબોધે છે—કે આ સર્વભૂતના અંતરાત્મા, સર્વવ્યાપક, પ્રકૃતિથી પર,

તેન્નેમય સ્વરૂપ, પૂર્ણ પરમાત્માને હું જાણું છું. અને જેને લગવાનું જ્ઞાન થાય છે તેને પણ સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મ-સર્વવ્યાપક, પ્રકૃતિથી પર-તેન્નેમય-પૂર્ણ સ્વરૂપે જ થાય છે. આટલા વિશેષણોમાં પરમાત્મા સચ્ચિદાનન્દ છે એવું ગર્ભિત સૂચન છે. પરમાત્માને જાણીને અમર થયેલો આત્મા ભાવિ યુગને સંબોધીને નિઃશંકપણે કહે છે કે હે મનુષ્યો ! તેને જ જાણીને મનુષ્ય મૃત્યુને તરી જાય છે. આ સિવાય મૃત્યુને ઓળંગવા-એટલે કે જન્મમરણચક્રી સંસારને તરી જવા, લોકમાં કે વેદમાં ઉપાધાન્તર નથી. આથી મુમુક્ષુ તે પરમાત્માને શરણે જ જાય. તેને જ પ્રાર્થે. તેને જ પોકારે. ॥ ૮ ॥

यस्मात् परं नापरं अस्ति किञ्चित् यस्मान्

अणीयः न ज्याज्योऽस्ति कश्चित् ।

वृक्षः इव स्तब्धः दिवि तिष्ठति एकः

तेन इदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ९ ॥

યસ્માત્=જેનાથી ન=ન તો કાંઈ પર=પર અસ્તિ=છે ન અપરંઅસ્તિ કિંચિત્=કાંઈપણ વધારે સારું નથી યસ્માત્=જેનાથી ન=નથી તો કાંઈપણ અણીયઃ=નાનું કે ન જ્યાજ્યઃ=ન તો મોટું અસ્તિ=છે કશ્ચિત્=કોઈપણ જે એક=એકલા વૃક્ષઃ=આકાશમાં વૃક્ષની હવ=માફક પોતાના દિવિ=પ્રકાશમાં તિષ્ઠતિ=રહે છે-સ્થિતિ છે તેન=તે પુરુષેણ=પરમ પુરુષથી. હિદં=આ સર્વ=સમસ્ત જગત પૂર્ણ=અંદર બહાર પરિપૂર્ણ-ભરપૂર છે.

જેનાથી નથી તો કોઈ પર, કે નથી તો કાંઈપણ અપર જેનાથી નથી તો કોઈ નાનું કે નથી કોઈપણ મોટું, જે આકાશમાં વૃક્ષની માફક પોતાના પ્રકાશમાં સ્થિત છે તે પરમ પુરુષ વડે આ સમસ્ત જગત પરિપૂર્ણ છે. ॥ ૯ ॥

પરમાત્મા પૂર્ણ છે. એ દર્શનનું જ વિવરણ કરતાં ઉલ્લાસના ઉદ્દેશમાં ત્રણ ઉચ્ચરે છે કે આ પરમાત્માથી પેલી પાર કોઈ વસ્તુ નથી. અર્થાત્ પરમાત્મા જોયની અવધિ છે. એનાથી વધુ સારું બીજું કશું નથી. અર્થાત્ પરમાત્માનો લાભ એ લાભની મતિ છે. કેમકે એવ અને પ્રેય ઉભય તેની પ્રાપ્તિમાં સમાઈ જાય છે ! એ અણુથી અણુ છે. મહાનથી મહાન છે કેમકે તે સર્વાધાર અને સર્વવ્યાપી છે. આવા પરમજ્ઞેય-લાભાવધિ-પરિપૂર્ણ પરમાત્મા પોતાના પ્રકાશમાં એટલે કે પોતાના મહામહિમામાં, સદા આકાશમાં વૃક્ષની માફક પ્રતિષ્ઠિત છે. એટલે કે પોતાના મહામહિમામાં, સદા આકાશમાં વૃક્ષની

માદ્રક પ્રતિષ્ઠિત છે. એટલે કે ક્ષુદ્ર પ્રાણી જે પોતાની ક્ષુદ્રતા ત્યાગવું નથી તો મહામહિમ પરમાત્મા પોતાનો મહામહિમા કદી ત્યાગતા નથી. આવા પરમપુરુષ પરમાત્મા વડે જગત ભર્યક છે । ॥ ૬ ॥

તતઃ ચદ્ ઉત્તરતરં તત્ અરૂપં અનામયમ્ ।
યે ઇતત્ વિદુઃ અમૃતાઃ સે ભવન્તિ અથ રૂપે દુઃખં એવં અપિયન્તિ ॥૧૦॥

તત=તેથી ચદ્=જે ઉત્તરતરં=પ્રકૃતિ અને જીવાત્માથી પણ વધારે સૂક્ષ્મ તે=પેલું અરૂપં=રૂપાદિરહિત અનામયં=ઉપદ્રવ રહિત સ્વરૂપ છે ઇતત્=એ સ્વરૂપને જે=જેઓ વિદુઃ=સાક્ષાત્કરે છે તે=તેઓ અમૃતાઃ=અમર ભવન્તિ=થાય છે. અથ=અને રૂપે=બીજાઓ-અવિદ્વાનો દુઃખં=દુઃખ એવં=જે અપિયન્તિ=પામે છે.

તેથી પેલું જે પ્રકૃતિ અને જીવાત્માથી પણ સૂક્ષ્મ રૂપાદિ. રહિત અને સર્વ ઉપદ્રવશૂન્ય સ્વરૂપ છે એ સ્વરૂપને જેઓ સાક્ષાત્ નામે છે તેઓ અમૃત થાય છે અને બીજા ન જાણુકારો દુઃખ જ પામે છે. ॥ ૧૦ ॥

પરમાત્માના સ્વરૂપ જ્ઞાનમાં સર્વદુઃખની પૂર્ણાકૃતિ છે-હતિ છે, અને તેના અજ્ઞાનમાં દુઃખમાનના મીઠાણેશ છે-એ બતાવતાં પરમાત્માને જ જાણવા યત્નશીલ થવું જોઈએ એમ સૂચવતાં ઋષિ કહે છે કે સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ અને સૂક્ષ્મતર જીવાત્મા કરતાં પણ સૂક્ષ્મતમ પરમાત્મા છે. એ પરમાત્મા રૂપ રંગ વિનાના છે. એટલે બાહ્ય પ્રતિયોગી પદ્ધતિમાં આવે એવા નથી. જતાં છે અને અનામય છે. એટલે કે સૌ રોગોના પ્રભવસ્થાન-વૃદ્ધિસ્થાન અને વિસ્તાર સ્થાન રૂપ ભવરોગરહિત છે. પૂર્ણ આરોગ્યવાળા પરમાત્મા છે. એ ભવરોગ રહિત પૂર્ણ નિરોગી સ્વરૂપને જે જાણે છે તે પણ પૂર્ણ નીરોગી થાય છે. તે સિવાયના બીજા દુઃખને જ પામે છે. બ્રહ્માની પાણી પણ સાન્ત હોઈને વિવેકી માટે નિરમક જ છે। આથી ઋષિ વિદ્વાનોના જીવનની વરદાનતા અને બીજાની શાપમયતાનો ભારપૂર્વક નિર્દેશ અહીં કરે છે. ॥ ૧૦ ॥

સર્વાનનશિરોગ્રીવઃ

સર્વભૂતગુહાશયઃ ।

સર્વવ્યાપી સ ભગવાન્ તસ્માત્ સર્વગતઃ શિવઃ ॥ ૧૧ ॥

સર્વાનન=તમામ મુખ મસ્તક અને કંઠવાળા, સર્વભૂત=તમામ પ્રાણીઓના હૃદયગુહામાં રહેનારા, સર્વવ્યાપી=સૌને ઘેરનારા, સ=તે શિવ=મંગલરૂપ ભગવાન્=ભગવાન છે. તસ્માત્=તેથી જ સર્વગત=તમામ ઠેકાણે વિદ્યમાન છે.

તમામ મુખ, મસ્તક તથા કંઠવાળા, સમસ્ત પ્રાણીઓની હૃદયગુહામાં વસનારા સૌને બાળી વળેલા તે મંગલ રૂપ ભગવાન છે. તેથી જ તે તમામ જગત્તે વિદ્યમાન છે. ॥ ૧૧ ॥

સ્વરૂપે ભગવાનને ઓળખી ચૂકેલા ઋષિ ભાવિ યુગને માટે ભગવાનની ઓળખ આપતાં કહે છે કે હે મનુષ્યો! હે સાધકો! પ્રાણીમાત્રનું મુખ, મસ્તક, કંઠ, હાથપગ વગેરે તમામ તે પરમાત્માનું જ છે! તે સૌના હૃદયમાં સદા વિદ્યમાન છે! સૌને વળગી રહેલા તે પરમાત્મા મંગલમય છે! એ મંગલમય પરમાત્મા સૌ રૂપ હોવાથી જ સર્વત્ર છે! તેના સિવાયનું અણુ પણ નથી. અર્થાત્ મંગલમય ભગવાનથી હરપૂર હોઇને આ જગત અને તેમાંની પ્રત્યેક વસ્તુ મંગલમય છે! અમંગલતા અજ્ઞાનની છાયા છે. તે મંગલમય ભગવાનને હે સાધકો! આથી જ તમે પ્રપન્ન થાઓ. ॥ ૧૧ ॥

મહાન્ પ્રભુ ષ્વે પુરુષઃ સત્ત્વસ્ય ણ્યઃ પ્રવર્તકઃ ।

સુનિર્મલાં ઇમાં પ્રાપ્તિં ઈશાનઃ જ્યોતિઃ અવ્યયઃ ॥ ૧૨ ॥

ષ્વે=નિશ્ચય તે પરમાત્મા મહાન્=મહાન છે. પ્રભુઃ=સમર્થ છે. ણ્યઃ=એ પુરુષ=પરિપૂર્ણ પરમાત્મા સત્ત્વસ્ય=પ્રાણીમાત્રના પ્રવર્તક=ઇષ્ટાનિષ્ટમાં પ્રવર્તાવનાર છે. એ પરમાત્મા ઇમાં=આ સુનિર્મલાં=અત્યંત નિર્મલ પ્રાપ્તિં=પરમપદની પ્રાપ્તિના ઈશાનઃ=નિયામક છે. જ્યોતિઃ=પ્રકાશ સ્વરૂપ અને અવ્યયઃ=અપરિણામી છે.

નિશ્ચય તે પરમાત્મા મહાન સમર્થ છે. તે પરિપૂર્ણ પરમાત્મા પ્રાણીમાત્રના પ્રવર્તક છે. તે જ આ અત્યંત નિર્મલ પદની પ્રાપ્તિના નિયામક છે. તે જ્યોતિઃ સ્વરૂપ અને અપરિણામી છે.

વળી તે મંગલમય પરમાત્મા કેવા છે? તે મહાન છે. સ્વરૂપે અને ગુણે તેની કોઇ બરોબરી કરી શકે એમ નથી. તે સમર્થ છે. એટલે કે સર્વ સંક્રિતના હાંગર છે. વળી તે પરમાત્મા પ્રાણીમાત્રને પેત્રપોતાના કર્મનુસાર ઇષ્ટ કે અનિષ્ટમાં પ્રવર્તાવે છે. અર્થાત્ તે સૌના કર્મફલના દાતા છે. આથી જ અતિશય નિર્મલ એવી જ પરમપદની પ્રાપ્તિના તે નિયામક છે. સિવાય કે ઇશ્વરાનુમદ, તેના પરમ પવિત્ર પરમપદની પ્રાપ્તિ થતી નથી જ. તે પરમાત્મા જ્યોતિઓની પણ જ્યોતિ છે. અને પરિણામી પદાર્થોમાં પરિણામ પરંપરા પેદા કરતા હોવા છતાં પણ જાતે અપરિણામી છે. એટલે કે તેમનો સ્વરૂપે કે ધર્મે ઉદય કે વ્યય થતો નથી. તે જવા છે તેવા જ છે. તેમનામાં પર્મ-લક્ષણ કે અવસ્થા એ ત્રણ પરિણામો નથી. ॥ ૧૨ ॥

અંગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષોઽન્તરાત્મા સદા જનાનાં હૃદયે સંનિવિષ્ટઃ ।
હૃદામનીપા મનસા અભિકલ્પતઃ યે ઇતત્ત્વિદુઃ અમૃતાસ્તે ભવન્તિ ॥૧૩॥

અંગુષ્ઠમાત્રઃ=અંગૂઠા પરિમાણ, પુરુષ=દેહ નગરીમાં રહેલ અન્તરાત્મા=અન્તરાત્મા પુરુષ સદા=દિનરાત્ર જનાનાં=પ્રાણીઓનાં હૃદયે=હૃદયમાં સંનિવિષ્ટઃ=સારી પેઠે સંપૂર્ણપણે રહેલો છે તે હૃદય=હૃદયની-હૃદયની શ્રદ્ધાથી, મનીપા=સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી મનસા=એકાગ્ર મનથી અભિકલ્પતઃ=કેમે કરીને સામે પ્રકાશિત થયેલ હોય એવો જણાય છે. યે=જેઓ ઇતત્=આને વિદુઃ=જાણે છે તે=તેઓ અમૃતાઃ=અમૃત ભવન્તિ=થાય છે.

અંગૂઠા જેવડો, દેહ નગરીમાં રહેલ અંતરાત્મા પુરુષ હૃદયમાં પ્રાણીઓનાં હૃદયમંદિરમાં સારી પેઠે પૂર્ણપણે રહેલ છે તે હૃદયની શ્રદ્ધા સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ અને એકાગ્ર મનથી કેમે કરીને સામે પ્રકાશિત હોય તદા એવો જણાય છે. જેઓ આને જાણે છે તેઓ અમૃત થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

આવા પરમાત્માની પ્રાપ્તિ ક્યાં કેવી રીતે કરવી તે બતાવતાં કહે છે:-
તે પરમાત્મા પરમપુરુષ અંગૂઠા જેવડા છે. એટલે કે હૃદય અંગૂઠા જેવડું હોઈને તે હૃદયમાં રહેતા પરમાત્મા પણ અંગૂઠા જેવડા છે એમ ત્રણે કહે છે. તે પ્રભુ દિનરાત્ર પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં સારી પેઠે-અદ્વરપણે અને પરિપૂર્ણપણે રહેલા છે. મહામહેનતે તે પરમ સૂક્ષ્મ પરમાત્મા હૃદયની સામી શ્રદ્ધા સૂક્ષ્મ સમજશક્તિ અને એકાગ્ર મનથી પકડમાં આવે છે. અર્થાત્ નિર્મલ હૃદય એટલે પવિત્ર બાવો, સૂક્ષ્મ સમજ એટલે નિર્મળ નિશ્ચય અને એકાગ્ર મન એટલે ધ્યાનયોગ-આ ત્રણ સાધનો દ્વારા પરમાત્મા દરેકને અંતરમાં જણાય છે. આ સિવાય તેના દર્શન નથી. આ રીતે આ પરમાત્મા જે સૌના હૃદયમાં સદા રહેનાર જાણે છે તે અમૃત થાય છે! બીજા મરણશીલ જ રહે છે ॥ ૧૩ ॥

સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્
સમૂર્મિ વિશ્વતો વૃત્વા અત્યતિષ્ઠત્ દશાંગુલમ્ ॥ ૧૪ ॥

સૌના ઉપાદેશ પુરુષ=સૌમાં અંતરાત્મા રૂપે પરિપૂર્ણ પરમાત્મા સહસ્રશીર્ષા=હજારો શિર=હુલોકવાળા છે. સહસ્રાક્ષઃ=હજારો અસંખ્યાત આંખો-સૂર્યોવાળા, તથા સહસ્રપાત્=હજારો પગો-ભૂમિઓવાળા છે. સ=તે

ભૂમિ = ઘૌ, અંતરિક્ષ ભૂમિ-સમસ્ત બ્રહ્માંડને વિશ્વતઃ = ચોમેરથી વૃત્તા = ઘેરીને
દશાંગુલમ્ = દશ આંગળ-અસ ખ્યાત હાય અતિ+અતિષ્ઠત્ = આગળ વધીને
સ્થિત-ઠરેલા છે.

સૌના ઉત્પાદક, સૌમાં અંતરાત્મા રૂપે પરિપૂર્ણ પરમાત્મા હજારો શિર, હજારો
આંખ અને હજારો પગવાળા છે. તે સમસ્ત બ્રહ્માંડને ચોમેરથી ઘેરીને તેનાથી દસ
આંગળ આગળ વધીને રહ્યા છે. ॥ ૧૪ ॥

હવે વિશ્વરૂપ બ્રહ્મવાનની અનન્ત વિજૃંભિઓ દ્વારા સમગ્ર આપતાં
પરમાત્માના અનન્તત્વનો ખ્યાલ આપે છે કે તે સૌના ઉપગમવાનાર
અંતરાત્મરૂપે પરિપૂર્ણ પરમાત્મા હજારો માયાં, આંખ અને પગવાળા છે.
પરમાત્માના મસ્તકો ક્યાં તે શબ્દાર્થમાં જોવું. આ ઉપરાંત પણ તે પરમાત્મા
સમસ્ત બ્રહ્માંડને ઘેરીને દશ આંગળ આગળ વધીને રહેલા છે, એટલે કે
પરમાત્મા બ્રહ્માંડ જેવડા જ નથી. બ્રહ્માંડ પરમાત્માના એક રોમકૂપમાં રહે
છે ! અર્થાત્ પરમાત્મા અનન્ત છે ! ॥ ૧૪ ॥

પુરુષઃ एव इदं सर्वं यद् भूतं यत् च भव्यम् ।

उत अमृतत्वस्य ईशानः यद् अजेन-अतिरोहति ॥ १५ ॥

પુરુષઃ = પરમાત્મા એવ = જ હં = આ સર્વ = બધું છે યત્ = જે કાંઈ
ભૂતં = આજ સુધી થઈ ચૂક્યું છે ચ = તથા યત્ = જે કાંઈ ભવ્યમ્ = આગળ
હશે. ઉત = તથા તે અમૃતત્વસ્ય = અમરપણાનો. ઈશાનઃ = સ્વામી છે યત્ = ને
અમરપણું અજેન = સવાર સાંજ થયારુચિ આધેશાં અન્નથી. અતિરોહતિ =
વધે છે.

પરમાત્મા જ આ બધું જે કાંઈ આજ સુધી થઈ ચૂક્યું છે તથા જે કાંઈ
આગળ થવા યોગ્ય છે તે છે. તથા તે અમરપણાનો તે સ્વામી છે જે અમરપણું
અત્રથી વધે છે. ॥ ૧૫ ॥

વળી જૂત લવિષ્ય અને વર્તમાનમાં જે કાંઈ થયું, થનારું અને થતું
રહે છે તે બધું પરમાત્મા જ છે ! અર્થાત્ ત્રિકાલમાં જે કાંઈ છે તે પરમાત્માથી
વ્યતિરિક્ત નથી. પરમાત્મા સિવાયનું કાંઈ છે જ નહીં. તેની સત્તાથી આ
બધું સયરાચર જગત ઉચ્છવાસ લઈ રહ્યું છે. ॥ ૧૫ ॥

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६ ॥

તત્ = તે પરમાત્મા સર્વતઃ = ચોમેર પાણિપાદ = હાથપગવાળું સર્વતઃ = ચોમેર અક્ષિશિરોમુખમ્ = આંખ, શિર, વદનવાળું સર્વતઃ = ચોમેર શ્રુતિમત્ = કાનવાળું છે. તે લોકે = જગતમાં સર્વ = સમસ્ત વસ્તુને આકૃત્ય = આવરીને તિષ્ઠતિ = સ્થિત છે.

તે પરમાત્મા ચોમેર હાથ પગવાળા, આંખ, શિર, મુખવાળા તથા કાનવાળા છે. લોકમાં સૌને ઘેરીને તે ઉભા છે. ॥ ૧૬ ॥

તે પરમાત્મા ધન્વિય રહિત છે છતાં સમસ્ત ધન્વિયોની શક્તિવાળા છે, એ એમનો અદ્ભુત પ્રભાવ છે એમ બતાવતાં કહે છે કે તે પરમાત્મા ચોમેર હાથપગવાળા, આંખ-શિર-મુખ તથા કાનવાળા છે. અર્થાત્ આ બધી ધન્વિયો પરમાત્માને નથી, છતાં તેની પકડથી પર કાઢી નથી. તે સર્વત્ર સંચારી છે. સર્વશક્તી સર્વ વિચારક-સર્વવાદી અને સર્વસાંભળનાર છે! આ કાંઈ એાહો મહિમા છે? તે સૌને ઘેરીને ઉભા છે આથી તેની પકડમાંથી પ્રકૃતિ પણ હટકી શકી નથી. ॥ ૧૬ ॥

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસં સર્વેન્દ્રિય-વિવર્જિતમ્ ।

સર્વસ્ય પ્રમું ઈશાનં સર્વસ્ય શરણં વૃહત્ ॥ ૧૭ ॥

સર્વેન્દ્રિયઃ = તે તમામ ધન્વિયોના ગુણો દ્વારા વિવિધપ્રકારથી શક્તિઓ દ્વારા ચમકનારા છતાં સર્વેન્દ્રિયવિ-... = તમામ ધન્વિયોરહિત છે. સર્વસ્ય = સૌના પ્રમું = સ્વામી ઈશાનં = શાસક તથા વૃહત્ = વિશાળ શરણં = આશ્રય છે.

તે પરમાત્મા, તમામ ધન્વિયોના ગુણો દ્વારા ચમકનારા છતાં તમામ ધન્વિયો રહિત છે. સૌના પ્રમુ છે. સૌના પરમ આશ્રય છે. ॥ ૧૭ ॥

ઉપલી જ વાતને જુદી રીતે વર્ણવતાં કહે છે-તે તમામ ધન્વિયોના આપારો દ્વારા ચમકે છે છતાં તે તમામ ધન્વિયરહિત છે. અર્થાત્ ધન્વિયોની પણ શક્તિ પરમાત્મા તરફથી ઉછીની મળે છે। તે પરમાત્મા સૌના શાસક-સ્વામી અને આશ્રય છે એટલે કે સર્વ દુઃખભંજક છે! ॥ ૧૭ ॥

નવદારે પુરે દેહી હંસો લેલાયતે ચહિઃ ।

વશી સર્વસ્ય લોકસ્ય સ્થાવરસ્ય ચરસ્ય ચ ॥ ૧૮ ॥

નવદારે = નવખાસુઆં વાળા પુરે = દેહીમાં ચહેરામાં દેહી = છવરપ થયેલાં હંસ = પરમાત્મા (અવિધાની દિસા કરનાર) ચહિઃ = નદાર વિષયોને ભોગવવાને લેલાયતે = મળે છે. જે પરમાત્મા સર્વસ્ય = તમામ સ્થાવરસ્ય = સ્થાવર ચ = તથા ચરસ્ય = ચળકતું ચલકતું ચોકના વશી = નિયંત્રક છે.

હોવાથી સર્વગતં=સર્વત્ર મોબદ્ધ છે. યસ્ય=જેના જન્મનિરોધં=જન્મના અભાવને મહાત્માઓ પ્રવદન્તિ=સત્ય કહે છે હિ=અને જનો પ્રજ્ઞવાદિનઃ=વેદવાદીઓ નિત્યં=સદા એકરસ પ્રવદન્તિ=કહે છે.

મેં આ પુરુષને જાણ્યો છે કે જે અજર, સનાતન, સૌનો આત્મા તથા સર્વવ્યાપી હોઈને સર્વત્ર મોબદ્ધ છે. જેના જન્મના અભાવને મહાત્માઓ સત્ય કહે છે અને જેને વેદવાદીઓ સદા એકરસ કહે છે. ॥ ૨૧ ॥

આમ અત્યાર સુધી પ્રભુનો મહિમા ગાયો. તેનો ઉત્સાહ સર્વત્ર જોયો ! હવે સાધક સ્વાતુભવે પણ પરમાત્માને જે રીતે જાણે છે તે રીતે વર્ણવતાં અને પોતાના જ્ઞાનની 'અલંતા'—બસપણું બતાવતાં અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરે છે કે મેં આ પુરુષને જાણ્યો છે. અર્થાત્ ઉપયુક્ત સ્વરૂપ-ધર્મ-મહિમાવાળા પરમાત્માને મેં જાત અનુભવે જોયો છે ! કેવા સ્વરૂપે ?—તે કહે છે કે તે અજર છે. સનાતન છે. સર્વાત્મા છે. સર્વવ્યાપી છે. સર્વત્ર વિદ્યમાન છે ! એ પરમાત્માને જન્માદિ નથી એમ જે પૂર્વના મહાત્માઓએ કહ્યું હતું તે સત્ય છે એમ મેં પણ જોયું. વળી એ પરમાત્મા સદા એકરસ છે. એટલે કે સન્નિવૃદ્ધાનંદ રૂપે સર્વદા ત્રિકાલમાં હોય છે. આવા પરમપિતા પરમાત્માને મેં જાણ્યા છે. એમ કહીને ઋષિ સ્વાતુભવની મુદ્રા લગાવી, સાધકને આ સૂક્ષ્મ વિષયમાં નિઃશંક કરી નિરતિશય શ્રદ્ધા ઉપજાવે છે. સૌને આવો અનુભવ ભગવાન આપો એટલી પ્રાર્થના ॥ ૨૧ ॥

॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

ॐ

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

य एकः अवर्णः बहुधा शक्तियोगात् वर्णान् अनेकान्
निहितार्थो दधाति । विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो
बुद्ध्या संयुनक्तु ॥ १ ॥

यः=જે એકઃ=એક અવર્ણઃ=વિના રંગના હોઈને પણુ બહુધા=અનેક
પ્રકારની શક્તિયોગાત્=શક્તિના સંબંધથી અનેકાન્=અનેક વર્ણાન્=રંગોવાળા
પદાર્થોને નિહિતાર્થઃ=ધૂપા ગૂઢ પ્રયોજનવાળો હોઈને દધાતિ=બનાવે છે ચઃ=
અને જે દેવઃ=દેવ આ વિશ્વે=વિશ્વને આદૌ=આરંભે વ્યેતિ=અલગ અલગ
કરે છે ચ=અને અન્તે=અન્તમાં સંવ્યેતિ=એકકું કરે છે સ=તે દેવ નઃ=અમેને
શુભયા=હંમેશની શાન્તિ દેનારી બુદ્ધ્યા=બુદ્ધિ સાથે સંયુનક્તુ=જોડો.

જે એક, અરંગી હોવા છતાં અનેકરંગી પદાર્થોને, ગૂઢ પ્રયોજનવાળા હોઈને,
અનેક પ્રકારની શક્તિના યોગથી બનાવે છે અને જે દેવ આ વિશ્વને શક્તિઆતમાં
અલગ અલગ કરે છે તથા અંતમાં એકકું કરે છે તે દેવ અમેને શુભ બુદ્ધિ
સાથે જોડો. ॥ ૧ ॥

આગલા અધ્યાયમાં પરમાત્માની અનન્ત શક્તિનું ઋષિઓએ અથાક
વર્ણન કર્યું. સાધકોએ સદા શુદ્ધ બુદ્ધિયુક્ત હોવું જોઈએ એમ બતાવ્યું.
સાથે સાથે પરમાત્માના સ્વરૂપ દર્શનમાં જ સુક્તિ છે એમ પૂર્વોક્તને દઢ
કર્યું. હૃદયમાં નિહિત પરમાત્માને મનુષ્યે શ્રદ્ધા-નીતરી મતિ અને એકાગ્ર
મને, સમિચ્છાનુ-દ સ્વરૂપે સર્વત્ર સર્વરૂપે વર્તી રહેલા સમજવા. પરમાત્મા
કલેશ, કર્મ, વિપાક, આશયથી અરપટ; સદૈવ ધૃતર અને સદૈવ શુદ્ધ, બુદ્ધ,
મુક્ત સ્વભાવ છે એમ જાત અનુભવે જણાવ્યું. હવેના અધ્યાયમાં પણુ એ
પરમાત્માના જ શુભાગન, વચ્ચે વચ્ચે સાધક માટે ધ્યેય અને સદા વિવેક
માટે વિચારણીય બાબતો રજૂ કરતાં, પુનઃ મતિની વિમલતા માટે સ્તુતિ
કરતાં, ઋષિઓ કહે છે કે પરમાત્મા એક છે, અરંગી છે અને નિહિતાર્થ
છે. છતાં તે પરમાત્મા પોતાની અનન્ત શક્તિને લીધે અનેક બહુરંગી અને
અનિહિતાર્થ પદાર્થોને બનાવે છે. એક પરમાત્મા અનેકને સર્જે, અરંગ
પરમાત્મા બહુરંગી વિશ્વને બનાવે, નિહિતાર્થ-એટલે ગૂઢ પ્રયોજન પરમાત્મા
આપણી અસ્પષ્ટિએ સ્પષ્ટ-અગૂઢ પ્રયોજનવાળા અનેક પદાર્થોને ઉ

ખરે ! આશ્ચર્ય છે ! અર્થાત્ કારણના ગુણો આપણી સૃષ્ટિમાં-કાર્યમાં આવે જ પણ અહીં તો કારણ અને કાર્યમાં વિલક્ષણ વૈપર્ય છે. છતાં એ વિપર્યયામાં જ કાર્ય અનેરી સમતા છે એમ ત્રપિ જુવે છે । વળી ત્રપિ કહે છે કે આ પરચંગી વિશ્વને સૃષ્ટિકાલે પરમાત્મા અલગ અલગ કરે છે એટલે વસ્તુમાત્રને યીજી વસ્તુમાત્રથી ગુણો-ધર્મે-સ્વરૂપે-સ્વભાવે જુદી જુદી કરે છે । ભગવાનનું આ અગમ્ય પૃથક્કરણ નવાઈ ઉપગમવે એવું છે । વળી અતે એ પૃથક્કૃત વિશ્વને તે એકીકૃત કરે છે-સંયોજિત કરી મૂકે છે । દરેક વસ્તુમાંથી તે તે ગુણ ધર્મેને જોતી લઈ એકાકાર કરી મૂકે છે ! આ બધું તે શા માટે કરે છે તે આપણને શી ખબર ? પણ આવી અતિ વિચિત્ર શક્તિ પરમાત્મામાં છે । કેમકે તે નિદિતાય છે. નિદિતાય એટલે ગૂઢ-પ્રયોગનવાળા છે । એ ગૂઢ છે માટે જ તો બુદ્ધિ દ્વારા, તક દ્વારા માનવને “ આ બધું આમ કેમ ” એ સમજાવતું નથી. આપા અનન્ત આશ્ચર્યમય શક્તિથી સંપન્ન તે દેવના દેવ, અમને શુભ મતિ દો ! અર્થાત્ ચોક્ષી બુદ્ધિથી જ જીવનરહસ્ય સમજાવતું હોવાથી એ એક જ માંગવા જેવી ચીજ છે. આથી ત્રપિ શુભ બુદ્ધિનો સંયોગ પામે છે. ॥ ૧ ॥

તદેવાગ્નિઃ તદાદિત્યઃ તદ્વાયુઃ તદુ ચન્દ્રમાઃ ।

તદેવ શુક્રં તદ્બ્રહ્મ તદાપઃ તત્ પ્રજાપતિઃ ॥ ૨ ॥

તદ્=તે પરમાત્મા એવ=જ અગ્નિઃ=અગ્નિ છે. તદ્=તે પરમાત્મા જ આદિત્યઃ=સૂર્ય છે તદ્વાયુઃ=તે જ વાયુ છે ત=તથા ચન્દ્રમાઃ=તે જ ચન્દ્રમા છે. તદેવ=તે જ શુક્રં=જ્યોતિર્માન નક્ષત્રાદિ છે. તદ્બ્રહ્મ=તે જ બ્રહ્મ છે તદાપઃ=તે જ બ્રહ્મ દેવતા છે. તત્=તે જ પ્રજાપતિઃ=સૃષ્ટિ પ્રગ્નના રક્ષક છે.

તે પરમાત્મા જ અગ્નિ, સૂર્ય, વાયુ તથા ચન્દ્રમા છે તે જ નક્ષત્રાદિ છે. તે જ બ્રહ્મ અને તે જ જીવદેવતા તથા તે જ પ્રજાપાલક છે. ॥ ૨ ॥

પૂર્વ, મંત્રોક્ત દેવનો જ મહીમા સંવર્ણપે વિસ્તર્યો છે એવો નિશ્ચય બનાવતાં કહે છે-તે પરમાત્મા જ અગ્નિ છે. સૂર્ય છે. વાયુ છે. ચન્દ્ર છે. નક્ષત્રો છે. તે જ બ્રહ્મ છે. તે જ જીવ છે. તે જ પ્રજાપાલક છે. અર્થાત્ સૃષ્ટિને જીવાન્નારી તમામ તાકાતનો બંધાર પરમાત્મા હોઇને સિત્ત મિત્ત દેવતારૂપે તે જ પ્રજાપાલન કરી રહ્યા છે । ॥ ૨ ॥

ત્વં દ્યૌઃ ત્વં પુમાન્ અસિ ત્વં કુમારઃ ઉત્ત વા કુમારી ।

ત્વં જીર્ણઃ દણ્ડેન વચ્ચસિ ત્વં જાતો ભવસિ વિશ્વતોમુખઃ ॥ ૩ ॥

હે પરમાત્મનું ! ત્વં=આપ છી=છી સ્વરૂપ છે તથા આપ જ પ્રમાણ=પુરૂષરૂપ અતિ=છે. ત્વં=આપ જ કુમાર=કુમારરૂપ છે. રત=તથા વા=નિશ્ચય કુમારી=કુમારી સ્વરૂપ છે. ત્વં=આપ જ જીર્ણ=વૃદ્ધરૂપે હોઈને દળેન=લાકડીના ટેકાએ વશસિ=ચાલી રહ્યા છે. ત્વં=આપ જ જાતઃ=સર્વરૂપે આવિષ્કૃત છે. આપ જ વિશ્વતોમુખઃ=વિશ્વતોમુખ=સર્વવ્યાપી ભવસિ=છે.

હે પરમાત્મનું ! આપ જ સ્ત્રી, પુરૂષ, કુમાર તથા નિશ્ચય કુમારીરૂપે વર્તી રહ્યા છે. આપ જ વૃદ્ધરૂપે લાકડીને ટેકે ચાલી રહ્યા છે. આપ જ સર્વરૂપે ઉપજેલા હોઈને સર્વવ્યાપી છે. ॥ ૩ ॥

સર્વત્ર પ્રલક્ષ્યન પામેલા કવિની સમદૃષ્ટિનું વર્તન ખોલતાં કહે છે કે હે પિતા !, હે પરમાત્મનું ! જેમ આપ બહારની દુનિયામાં સર્વરૂપે છે તેમજ મનુષ્યની દુનિયામાં પણ આપ એક જ કુટુંબમાં બાળક રૂપે, સ્ત્રી રૂપે, પુરૂષ રૂપે, વર્તી રહ્યા છે ! આપ જ ત્રણે અવસ્થા અને નર નારીના અવસ્થા મુક્ત દેહ રૂપે વર્તી રહ્યા છે ! અર્થાત્ જેની દૃષ્ટિમાં પરમાત્માનો મહિમા આવી ગયો છે તેને બાળકરૂપે-સ્ત્રીરૂપે-પુરૂષરૂપે-સર્વ રૂપે પરમાત્મા જ વર્તી રહેલ જણાય છે. આથી તેના પુરૂષના વિષય ખ્યાલો ટળી જાય છે ! તે જ કહે છે કે આપ જ સર્વરૂપે ઉપજેલા હોઈને સર્વરૂપ છે ! ભગવાનનું સર્વભૂતાત્મભાવે ભગન એ પ્રલક્ષ્યનની નિશાની છે ! ॥ ૩ ॥

नीलः पतंगः हरितः लोहिताक्षः तडिद् गर्भः क्षतवः समुद्राः ।
अनादिः त्वं विभुत्वेन वर्तसे यतो जातानि भुवनानि विभ्या ॥ ४ ॥

હે પરમાત્મનું ! આપ નિલઃ=કાળા પતંગઃ=અમરરૂપ છે. અને આપ જ લોહિતાક્ષઃ=લાલ આંખવાળા હરિતઃ=અને લીલા વર્ણવાળા પોપટ આદિ આદિ રૂપ છે. આપ તડિદ્ગર્ભઃ=મેઘરૂપ છે. ક્ષતવઃ=ત્રણ મનુષ્યોરૂપ છે. સમુદ્રાઃ=સમુદ્રોરૂપ છે. યતઃ=જેમાંથી વિદ્યા=શ્રમસ્ત ભુવનાનિ=ભુવનો. જાતપાતિ=જન્મેલાં છે એવા ત્વં=આપ જાતે અનાદિ=કારણ સિવાયના છે અને આથી જ આપ વિમુક્ત્વેન=વિશુ હોઈને સર્વ રીતે સર્વત્ર વર્તસે=વર્તી રહ્યા છે.

હે પરમાત્મનું ! આપ કાળા અમર રૂપે તથા લાલ આંખવાળા અને લીલા વર્ણવાળા પોપટ આદિરૂપે છે. આપ જ મેઘ, ત્રણ તથા સમુદ્રરૂપે છે. જેમાંથી તમામ પ્રજાઓ ઉપપન્ન છે એવા આપ જાતે અનાદિ છે. અને આથી વિશુ હોઈને સર્વત્ર વર્તી રહ્યા છે ! ॥ ૪ ॥

સૂર્યાદિ દૈવતરૂપે અને સ્ત્રી પુરુષ બાળકરૂપે જ નહીં પણ પરમાત્મા પશુપક્ષી આદિ રૂપે પણ વર્તી રહ્યા છે એવી સર્વવ્યાપક પરમાત્માની મહિમામયી સ્થિતિનું દર્શન કરતાં ઋષિ કહે છે કે આપ કાળા ભ્રમરરૂપે અને લાલ આંખ અને લીલા રંગવાળા પોપટરૂપે પણ વર્તી રહ્યા છે. અર્થાત્ પશુપક્ષીરૂપે પણ આપનો જ વિસ્તાર છે ! આપ જ મેઘરૂપે ઋતુઓ રૂપે અને સમુદ્રરૂપે છો. સર્વના કારણરૂપ આપ અકારણ છો ! આથી આપ સર્વવ્યાપક હોઇને સર્વરૂપે વર્તી રહ્યા છો ! ॥ ૪ ॥

અજ્ઞાં एकां लोहितशुक्लकृष्णां, घट्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
अजोहि एको जुपमाणः अनुरोते जहाति एनां भुक् भोगां अजः अन्यः ॥ ५ ॥

એકા=એક લોહિતશુક્લકૃષ્ણાં=લાલ ધોળી અને કાળી (રંગેશુલુ સંતવશુલુ તથા તમેશુલુમયી) તથા સરૂપાઃ=પોતાના જેવી વઢીઃ=અનેક પ્રજાઃ=પ્રજાઓને સૃજમાનાં=સરજતી અજાં=બકરીને પ્રકૃતિમાં એક=એક અજઃ=અજ બકરો-જીવાત્મા હિ=નિશ્ચય જુપમાણઃ=પ્રેમ કરતો હોઇને અનુરોતે=લપેટાય છે ન્યારે અન્યઃ=બીજો અજઃ=બકરો-જીવ એનાં=અને ભુકભોગાં=અનેકવાર ભોગવાયેલી સમજીને જહાતિ=ત્યજ દે છે.

લાલ, સફેદ તથા કાળા રંગવાળી (રંગ-સંતવ-તમેશુલુમયી) તથા પોતાના જેવી અનેક પ્રજાને (મહતત્વાદિને) સરજતી એક બકરી-અજ-પ્રકૃતિને નિશ્ચય એક અજ-બકરો-જીવ પ્રેમ કરતો હોઈ સેવે છે. ન્યારે બીજો બકરો-જીવ-એ અજને-પ્રકૃતિને અનેકવાર ભોગવાઈ ખાયેલી સમજીને ત્યજ દે છે. ॥ ૫ ॥

આમ ઘણિ પરમાત્માને જોઇ ચૂકેલા પુરૂષને માટે તો પરમાત્મા જ સર્વરૂપે દેખાય છે અને એ જ હેવટનું દર્શન છે. પણ જેનું અજ્ઞાન હજી હવતું છે તેને માટે પરમાત્માની વિવિધરૂપે વર્તી રહેલી સ્થિતિનું-પરમાત્માની સર્વરૂપે, પુરૂષરૂપે અને પ્રકૃતિરૂપે-સ્થિતિનું, એક અતિ ઉચિત રૂપકદ્વારા વર્ણન આપતાં કહે છે કે એક છે અજ. એટલે બકરી. તે બકરી લાલ, સફેદ અને કાળા રંગવાળી છે ! તે બકરી-પોતાના જ રૂપ રંગ વાળી અનેક પ્રજાને સરજે છે અને એક છે નિશ્ચય અજ એટલે બકરો. પેલી બકરીને આ બકરો પ્રેમપૂર્વક સેવી રહ્યો છે. ન્યારે બીજો કોઈ બકરો, એ બકરીને અનેકવાર ભોગવાઈ ચૂકેલી હોઇને, નીરસ સમજી ત્યજ દે છે. અહીં અજ અને અજ બન્ને સંપદના ઉપર શ્લેષ છે. અજ એટલે ન જન્મેલી-એવો

શબ્દાર્થ છે. એનો બીજો અર્થ બકરી છે. આ અળ તે મૂળ પ્રકૃતિ છે. કેમકે તે જન્મતી નથી. આ પ્રકૃતિરૂપી અળને ત્રણ રંગો છે. તેમાં લાલ રંગ એટલે રંગેશુલુ. સફેદ રંગ એટલે સત્વશુલુ અને કાળો રંગ એટલે તમેશુલુ. આ અળ પ્રકૃતિ સાધારણ બકરી જેમ ત્રિરંગી છે. તેમ ત્રિરંગયુક્ત ત્રણ શુભમયી છે। જેમ સામાન્ય બકરી પોતાના જ રૂપ રંગવાળી અનેક બીજી પ્રગળે સરળે, તેમ આ ત્રિશુભમયી પ્રકૃતિરૂપી બકરી પોતાની મહત્ત્વદિ તેવીસ સ્થાવરાન્ત પ્રગળે સરળે છે। અને સામાન્ય બકરી ઉપર જેમ કાંઈ બકરો ભોગાસકત હોઈને પ્રેમપૂર્વક તેનું સેવન કરે છે તેમ આ અનન્ત પ્રભવાળી ત્રિશુભમયી પ્રકૃતિરૂપી અળને એક અળ અજન્મા-ન જન્મતો જીવરૂપી બકરો આસક્તિપૂર્વક સેવે છે. અને આટલામાં સમસ્ત જીવ જાતનો સંક્ષેપમાં જીવનવર્તાવ આવી ગય છે। પણ જીવોમાં પ્રત્યેક જીવ આવા બકરા જેવા આધિજ્ઞ-અધિવેદી અને ભોગાતુર અને ભોગાસકત નથી હોતા. કાંઈ કાંઈ જીવ આ પ્રકૃતિરૂપી બકરીના વારંવાર ભોગમયી કંટાળેલા હોઈને તેને નીરસ સમજી ત્યાગી દેનારા પણ હોય છે. અર્થાત્ આ સંસારમાં ભોગી અને ત્યાગી એમ બે પ્રકારના જીવો છે. ભોગી જીવ ભોગે ભોગે વધુ ભોગકુશળ બની પ્રકૃતિના ઉપર દિનરાત આરુઢ હોય છે. પ્રકૃતિના ભોગની નીરસતા, ભોગના જ વિવેકી વિચાર નિશ્ચિત કરી, ત્યાગી જીવ ત્યાગે ત્યાગે વધુ ત્યાગકુશળ બની પ્રકૃતિના ઉપરથી દિનરાત અનારુઢ થાય છે। આમાં ભોગીની હંમેશાં બદ્ધમતિ હોય છે। અને ત્યાગીની હંમેશાં નજીવી લઘુમતિ હોય છે. પણ કેટલીક વેળા લઘુમતિ જ સાચા પક્ષમાં હોય છે તેમ અહીં પણ ત્યાગી પક્ષી બને તે નજીવી લઘુમતિમાં હોય-સત્પક્ષમાં વર્તે છે. ॥ ૫ ॥

દ્વા સુપર્ણા સયુજા સઘાયા સમાનં વૃક્ષં પરિપસ્વજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદુઃ અત્તિ અનશ્નન્ અન્યઃ અમિચાકરીતિ ॥ ૬ ॥

દ્વા = બે સુપર્ણા = પક્ષીઓ (જીવાત્મા તથા પરમાત્મા) સયુજા = સાથે રહેનારા તથા સઘાયા = મિત્ર છે. સમાનં = તે બન્ને એક વૃક્ષં = શરીરરૂપી વૃક્ષને પરિપસ્વજાતે = બેટીને રહ્યા છે-સ્વસ્વામિ ભાવે બેટીને રહ્યાં છે. તયોઃ = તે બેમાંથી અન્ય = એક જીવાત્મા તેના સ્વાદુઃ = સ્વાદિષ્ટ પિપ્પલં = ફળને અત્તિ = ખાધ છે. અને અન્યઃ = બીજો ધૈતર અનશ્નન્ = ન ખાતો હોઈને અમિચાકરીતિ = ભુવે છે.

બે પક્ષીઓ સાથે રહેનારાં તથા મિત્રો છે તે બન્ને એક જ શરીરરૂપી વૃક્ષને બેટીને રહે છે. તે બેમાંથી એક તેનાં સ્વાદિષ્ટ ફળને ખાધ છે ત્યારે બીજાં તે ન ખાતું હોઈને ફક્ત ભુવે છે ॥ ૬ ॥

આમ પ્રકૃતિમાં આસક્ત અને અનાસક્ત બે ક્રાંતિના જીવો બતાવ્યા એટલે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષ રૂપે પ્રજુની રૂપિ બતાવી. હવે પુરુષ-જીવાત્મા અને પરમાત્મા રૂપે સ્થિતિ બતાવતાં કહે છે કે સુંદર પાંખવાળાં પક્ષીઓ છે. તે સદા સાથે રહે છે. સદા મિત્ર છે. તે બન્ને એક જ શરીર વૃક્ષને વળગીને ઉભાં છે। પણ તે બેમાં એક ભેદ છે. તે બેમાંથી એક પેલાં શરીર વૃક્ષનાં સ્વાદિષ્ટ ફળ આરોગે છે; બ્યારે બીજું તે ફળ ન ચાખતાં ફક્ત જુએ છે. અર્થાત્ જીવ અને પરમાત્મારૂપી બે સુંદર પાંખવાળાં પક્ષીઓ છે. તે બે પાંખો તે જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિની છે. એ બન્ને પક્ષી જન્મોજન્મ સાથે જ રહે છે। કેમકે તે બન્ને સમગ્રતા છે. કદી છૂટાં પડતાં નથી. જીવને છોડીને પરમાત્મા ક્યાં જાય? વળી તે બન્ને વચ્ચે અતૂટ મિત્રભાવ છે જીવાત્મા અને પરમાત્મા વચ્ચે તો લક્ષમણ અને રામ જેવી અભંગ પ્રીતિ છે? તેમાં એ લક્ષમણ કદાચ જરા સરખોં પણ ચળે, પણ રામ તો રામ જ. તે બન્નેનો માળો પણ એક જ છે. અને તે આ પ્રાયશ્ચ શરીર. શરીર રૂપી માળાના અંતરભાગમાં-હૃદયમાં તે બન્ને શરીરને વળગીને ઉભાં છે। આમ સ્વરૂપે આ બન્ને પક્ષીઓની અત્યાર સુધી એકતા વર્ણવી. પણ તે બેમાં એક મહાન-અતિમહાન તફાવત છે. એક જીવ-બકરા જેવો-અતિભોગલોભુષ જીવ-શરીર વૃક્ષનાં સ્વાદિષ્ટ ફળો ચાખે છે। એટલે કે સ્વદૂત કર્મનાં શુભાશુભ ફલોને ભોગવ્યે જ જાય છે. બ્યારે પેલું બીજું-પરમાત્મા-પક્ષી તેને ચાખતું નથી. તે ફક્ત તેને જુવે છે. અર્થાત્ પરમાત્મા જ્ઞાનમય હોઇને તેને કર્મફલ ચાખવાનાં નથી. તે સર્વકર્મફલદાતા હોઇને પ્રત્યેક જીવનાં કરેલાં કર્મોનું ફલદાન તેની અધ્યક્ષતામાં થાય છે। આ છે જીવાત્મા અને પરમાત્મા. વચ્ચેનો મહાન ભેદ. જીવ જો ત્યાગકુશળ અને તો તે પરમાત્મા સરૂપ થાય એવો અહીં રહસ્યમય ઉપદેશ છે! આગળ આ મંત્ર આવી ગયો છે તો વધુ વિવેચન માટે ત્યાં જોવું. ॥ ૬ ॥

સમાને પૃથ્વે પુરુષો નિમગ્નઃ અનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ ।

જુષ્ટં યદા પદ્યતિ અન્યં રૂંશં અસ્ય મહિમાનં ઇતિ વીતશોકઃ ॥ ૭ ॥

સમાને=તે એક વૃક્ષે=શરીરરૂપી વૃક્ષમાં નિમગ્ન=આસક્ત થયેલો અનીશયા=માયાથી મુહ્યમાનઃ=વિવેકશૂન્ય થયેલ પુરુષઃ=પુરુષ-જીવાત્મા, રાત્રિદિવા શોચતિ શોક કહે છે. તથા યદા=જે ધડીએ પોતાના અન્યં=બીજા જુષ્ટં=પ્રિયતમ (મિત્ર) રૂંશં=છત્તરને પર્યતિ=જુવે છે-તથા વધારે આ બધું અરય=એનો એનો મહિમાનં=મહિમા છે ઇતિ=એમ જુવે છે-અનુભવ કરે છે તેમ ધડીએ વીતશોકઃ=શોક રહિત થાય છે.,

તે એક શરીરરૂપી વૃક્ષમાં આસક્ત થયેલો માયાથી વિવેક રહિત થયેલ જ્યાત્મા શાતદિવસ શોક કરે છે. પરંતુ જ્યારે તે પોતાના બીજ પ્રિયતમ મિત્ર ઈશ્વરને સાક્ષાત્ દેખે છે તથા આ બધો એનો જ મદિમા ■ એમ અનુભવે છે ત્યારે તરત જ શોકરહિત થાય છે. ॥ ૭ ॥

આવો બોગલોલુપ દુઃખાદત જીવ ક્યારે સ્વરૂપરિચિત થાય છે તે બતાવતાં ત્યાગીની જીવનસરણીનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે કે પેલું જીવરૂપી પક્ષી શરીર વૃક્ષમાં ફૂંખી મયેલું છે ! ફૂંખી મયેલો જળથી વિલક્ષ્ણ છતાં જળમય જણાય છે, તેમ આવો અવિવેકી જીવ, શરીરમાં સજા જૂદો છતાં તે જાતને શરીરમય માને છે ! આવો દેહાસક્ત જીવ “અનીશા”-માયાથી ગુણમયી પ્રકૃતિના પ્રજ્ઞા પ્રભાવથી વિવેક રહિત યર્ષ જાય છે. અને વિવેક ભ્રષ્ટ જીવ, ગંભાની માફક, શતમુખ વિનિષાત અનુભવે છે. અર્થાત્ તે સ્વયં “અશેષ” છતાં દિનરાત દેહગેદના સંયોગવિયોગમાં, હર્ષ પશુ ક્ષણ સ્થાયી હોમને-પરિણામે દિનરાત સંતાપ કરે છે ! એની આવી કરુણ સ્થિતિમાંથી ક્યારે છૂટકારો થાય ? કરુણામય ઝાડિ કહે છે કે જ્યારે તે બોગાસક્ત-બોગૈકરૂપ દીનજીવ પોતાના પેલા પ્રિયતમ મિત્રને સાક્ષાત્ જુવે છે તથા આ બધો તેનો જ મદિમા છે એમ અનુભવે છે ત્યારે તરત જ શોક રહિત થાય છે. અર્થાત્ બોગી જીવ બોગ મયગૂઢ હોમને પરમાત્મદત્ત બોગ ઉપર જ નર્જર કરતો રહે છે. અને એકી વખતે તો બે વસ્તુ ઉપર નિધા ન રહે ! આથી બોગનાં કાળાં ફળ આપી આપીને દીન બનેલો જીવ જ્યારે બોગ દિન રાત્રિ અન્યથ નર્જર કરે છે-પોતાની અંદર દૃષ્ટિ કરે છે ત્યારે તેનો પેલો પરમમિત્ર-પરમાત્મા તેની નજરે પડે છે. તે પરમાત્માને જોમને પછી તે જ્યારે જગત તરફ જુવે છે ત્યારે તેનો ભ્રમ ભાંગી જાય છે ! તેને સમસ્ત જગત પેલા પરમ પ્રિય મિત્રનું મદિમાવાહક જણાય છે ! તેને તે વખતે શરમ લાગે છે કે અહો ! હું મૂળ કોણ અને અત્યાર સુધી મેં શો ધધો કર્યો ! અહો ! મદાસમૂહ હું અત્યાર સુધી મદાધરિચ્છમાં અમરતો જ સમજતો રહ્યો ! તેનું આ બોગ સ્વપ્ન એકાએક ઉડી જાય છે ! અને તેને પોતાનું મૂળ રૂપ લાધતાં તેવે શોકનું કોષ કારણ ન હોવાથી શોકરહિત યર્ષ જાય છે ! અર્થાત્ પરમાત્માનાં દર્શનથી જ પેલો-આ જીવ શોકરહિત થાય છે ! ॥ ૭ ॥

ઋષો અક્ષરં પરમે વ્યોમન્ દેવાઃ અધિ વિશ્વે નિપેદુઃ ।

યઃ તત્ત્વં વેદઃ ક્ષિપ્ત્વા કરિષ્યતિ ચેદ્વત્ત્વિદુઃ તેદમે સમાસતે ॥૮॥

ઋચઃ=ઋચાઓ=પણુઃ સામ તથા ઋચામન્ત્રો પેલાં પરમે=સૌથી ઉંચા
 વ્યોમન=વ્યાપક અક્ષરે=અક્ષર-અવિનાશી બ્રહ્મમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. વસ્મિન્=
 જેમાં વિશ્વે=સમસ્ત દેવાઃ=દેવો, અગ્નિ વાયુ સૂર્ય આદિ દેવો) અધિનિપેદુ=
 સ્થિત છે યઃ=જે તત્ત્વ=તે અક્ષરબ્રહ્મને નવેદ=નથી જાણતો તે ઋચા=ઋચાઓથી
 તેમના નિત્ય પદનપાઠનથી ક્વિ=શું કરિષ્યતિ=કરશે ? એ=જેઓ. ફત્=નિશ્ચય
 તત્ત્વ=તેને વિદુઃ=જાણે છે-સાક્ષાત્ કરે છે તે=તે દમે=આ જ્ઞાની-સત્ય
 મહાત્માઓ સમામતે=એસી જાય છે. ઉપર નીચે જવાથી છૂટી જાય છે અર્થાત્
 હંમેશને માટે આવાગમનના ચક્રમાંથી બહાર ચર્ષ જાય છે.

ઋચાઓ પેલા સૌથી ઉંચા, વ્યાપક અક્ષરબ્રહ્મમાં પ્રતિષ્ઠિત છે જે અક્ષર
 બ્રહ્મમાં સમસ્ત દેવો સ્થિત છે. જે તેને જાણતો નથી તે ઋચાઓ વડે શું કરી
 શકશે ? જેઓ નિશ્ચય તેને જાણે છે તે આ જ્ઞાની સત્ય મહાત્માઓ હંમેશને માટે
 એસી જાય છે. ॥ ૮ ॥

પરમાત્માને જેણે ન જાણ્યો તેણે સમસ્ત દુનિયાને જાણી તોયે શું
 થયું ? જ્ઞાનનો સમસ્ત જાર જારરૂપ છે-જે ભગવાનને ન જોયો તો. આ
 મિથ્યાજ્ઞાનના કુરુણ બોળથી પીડાતા જીવને કરુણાથી ઉદ્ધોષિત કરતાં ઋષિ
 પરમદર્શન ઉચ્ચરે છે કે વેદાદિ સમસ્ત વિદ્યાઓ પેલા પરમપિતા પરમાત્મામાં
 પ્રતિષ્ઠિત છે-એટલે કે આત્મરૂપાળી છે ! અર્થાત્ વિદ્યાની સાચી આખર
 પરમાત્માના જ્ઞાનમાં જ છે. ઇશ્વર સિવાયના મનુષ્યે ઉપજાવેલા દેવો, પણ
 ઇશ્વરને લીધે જ આત્મરૂપાળી છે ! તો જે મનુષ્ય સમસ્ત વિદ્યાઓ જાણ્યા
 પછી પણ તમામ દેવોને પૂછ પૂછને પણ જો ભગવાનને ન જાણે, તો તે
 તેની વિદ્યા અને તે તેનું દેવતાત્વનું શું જોર મારે ? વિદ્યાઓ અને દેવો તો
 સૌભાગ્યના ચિન્હમાત્ર છે ! જીવના સૌભાગ્યનો સ્વામી તો પરમાત્મા છે. તે
 સ્વામી જ ન જાણ્યો તો પછી છતે સૌભાગ્યે તે વૈધમ્ય જ અનુભવે છે.
 આમ પરમાત્માને જેણે ન જાણ્યો તેને જન્મ એણે મરણ એમ કહી, જેણે
 જાણ્યો તેનું કળ કહે છે કે જેણે તેને જાણ્યો તે આ મહાત્મા પુરૂષ તેમાં
 હંમેશને માટે એસી જાય છે. અર્થાત્ પ્રકૃતિના બોળામાંથી ઉડી પરમાત્માના
 ઉત્કરંશમાં તે એસી જાય છે. અને આટલો આસનફેર એજ જીવનનું મહા
 સૌભાગ્ય છે. ॥ ૮ ॥

હન્દાંસિ યજ્ઞાઃ ક્રતવો વ્રતાનિ ભૂતં મર્ત્યં ચચ્ચ વેદાઃ વદન્તિ ।
 અસ્માન્ માયી સૃજતે વિશ્વમેતત્ તસ્મિન્ ચ અન્યઃ માયયા
 સન્નિવદ્ધઃ ॥ ૯ ॥

હન્દાસિ=આપઆદિ છે, યજ્ઞા=પંચમહા યજ્ઞો સ્માર્ત યજ્ઞો કતવઃ=શ્રોતયજ્ઞો વ્રતાનિ=ચાન્દ્રાયણાદિ વ્રતો મૂલં=મની ચૂકેલું ચત્ત ચ=અને જે મર્ચ્ય=બનનાર છે એવું પ્રયોજન વેદા=વેદો વદન્તિ=પ્રતિપાદિત કરે છે. અસ્માત્=આ કારણસર-યજ્ઞાદિ પ્રયોજનને માટે માયી=માયાસ્વામી પરમાત્મા=જીવત્=આ વિષય=જગતને સૂચવે=રચે છે. ચ=અને તસ્મિન્=તે જગતમાં અન્ય=બીજો જીવ માયયા=અવિદ્યાથી સજ્જિતઃ=સારી પેઠે જકડાયેલો છે.

માયત્રી આદિ જાહે, પંચ મહા યજ્ઞો સ્માર્ત યજ્ઞો, દશાદિ શ્રોત યજ્ઞો, ચાન્દ્રાયણાદિ વ્રતો, મૂલ વર્તમાન અને ભવિષ્ય એવું જે સૃષ્ટિનું પ્રયોજન વેદો વદે છે તે પ્રયોજનને લીધે-તે માટે-મતાદિના આચરણ માટે માયા સ્વામી પરમાત્મા આ વિશ્વને સરજે છે. અને એ સરજાયેલાં વિશ્વમાં બીજો-જીવ માયાથી સારી પેઠે જકડાયેલ છે. ॥ ૬ ॥

આમ જીવનું અંતિમ ધ્યેય બતાવ્યું, પણ તે ધ્યેયની જેને સમજ નથી, તેને માટે આ સૃષ્ટિ ભગવાને કેમ સરજી તે બતાવતાં એટલે કે આ સૃષ્ટિનું વિવેકદશાએ ગૌણ પ્રયોજન બતાવતાં કહે છે કે પરમાત્માએ શ્રોત સ્માર્ત યજ્ઞો સ્માર્ત કર્યો, સાધન સહિત, મનુષ્યને માટે સરજ્યા છે! અર્થાત્ શ્રોત સ્માર્ત કર્યોના આચરણ માટે ભગવાને જગત જન્માવ્યું છે! આથી જેને પ્રથમ વિવેક ન સૂઝે તેણે તે કર્યોનું વિધિપૂર્વક આચરણ આજીવન કરવું. એવું ફળ સ્વર્ગાદિ છે! આ સ્વર્ગાદિ ફળવાળા વૈદિક કર્મકાંક્ષી વ્યાપ્ત જગતમાં અવિવેકને લઇને જીવ ફસાયેલો રહે છે આવું અહીં રહસ્ય છે! ॥૬॥

માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્ માયિનં તુ મહેશ્વરમ્ ।

તસ્ય અવયવભૂતેઃ તુ વ્યાપ્તં સર્વં દદં જગત્ ॥ ૧૦ ॥

માયાં=સૃષ્ટિનિર્માણસહિત-માયાને તુ=નિશ્ચય પ્રકૃતિ=પ્રકૃતિ તુ=તથા માયિનં=માયાવાળાને મહેશ્વર=મહેશ્વર વિદ્યાત્=જાણે તસ્ય=તે માયાવાળાના અવયવભૂતેઃ=અવયવરૂપી જીવોથી તુ=નિશ્ચય દદં=આ સર્વ=સમસ્ત જગત્=જગત વ્યાપ્તં=વ્યાપ્ત છે.

માયાને નિશ્ચય પ્રકૃતિ તથા માયીને નિશ્ચય મહેશ્વર જાણે તે માયાવાળાના અવયવરૂપ જીવોથી આ સમસ્ત જગત ભરપૂર છે ॥ ૧૦ ॥

માયા વડે જીવ સ્વર્ગાદિ ભોગની પ્રતિભા યજ્ઞાદિ સાધનમાં જકડાયેલ રહે છે એમ બતાવ્યું. તો તે માયા વગરે શું છે? જવાબ આપે છે કે

માયા એટલે પ્રકૃતિ. એ માયા જેની છે-જેની મિલકત છે-એ માયાનો જે સ્વામી છે તેને-માયીને મહેશ્વર જાણે. તે મહા માયાવી પરમાત્મા-મહાન ધૃશ્વરના અવયવરૂપ જીવાત્માઓથી આખું જગત વ્યાપ્ત છે. અર્થાત્ માયાવીની જ અનન્ત જીવરૂપી ચિનમારીઓ વર્તી રહેલી છે એટલે મૂળમાં એક પરમાત્મા જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

यो योनिं योनिं अधितिष्ठति एकः यस्मिन् इदं स च विचैति सर्वम् ।
तमीशानं चरदं देवं ईडयं निचाय्य इमां शान्तिं अत्यन्तं एति ॥ ११ ॥

યઃ=જે એક=એક યોનિયોનિ=યોનિયોનિનો મનુષ્ય પશુ પક્ષી આદિ દરેક યોનિનો) અધિતિષ્ઠતિ=અધિષ્ઠાતા છે. યસ્મિન્=જેમાં હૃદં=આ સર્વમ્=ખંધુ' જગત પ્રલયકાળમાં સંનષ્ટિ=એકાકાર થઈ જાય છે ચ=તથા ઉત્પત્તિ. કાળમાં ચ નિશ્ચય વિનષ્ટિ=અલગ અલગ થઈ જાય છે. તં=તે હૃદાનં=શાસક વરદં=વાંછિત પદાર્થોને દેનાર હૃદયં=સ્તુત્ય દેવં=દેવોના દેવ પરમાત્માને નિચાય્ય=જોધને, સાક્ષાત્કારીને ઇમાં=આ શાસ્ત્રસિદ્ધ મુક્તિરૂપી અત્યન્તં=સદાની શાન્તિ=શાન્તિને એતિ=પામે છે.

જે એક પ્રત્યેક યોનિમાં અધિષ્ઠિત છે. જેમાં આ સમસ્ત જગત પ્રલયકાળે એકાકાર થઈ જાય છે અને ઉત્પત્તિ કાળે નિશ્ચય પૃથક્ પૃથક્ થઈ જાય છે. તે સર્વશાસક, વરદ, સ્તુત્ય દેવાધિદેવનો સાક્ષાત્કાર કરીને આ શાસ્ત્રસિદ્ધ મુક્તિરૂપી હૃદયેશની શાન્તિને પામે છે. ॥ ૧૧ ॥

એ મહામાયાવી પરમાત્માનાં યશોગાન ગાતા ઋષિ તેના સાક્ષાત્કારમાં જ સાથી શાન્તિ છે એમ જતાવતાં કહે છે કે આ માયાવી કેટલો અદ્ભુત છે! એ પ્રત્યેક યોનિ-મનુષ્ય-સર્પ-પશુ-સ્થાવર-જંગમ-સર્વ યોનિમાં છે છતાં સૌથી ઉપર છે. અંદર હોયું છતાં સૌથી ઉપર હોયું-એટલે કે તે તે યોનિમાં રહ્યા છતાં તે તે યોનિના ગુણ કર્મ સ્વભાવથી અલિપ્ત રહેયું-એ આશ્ચર્ય છે. અને એ જ વાત “અધિતિષ્ઠતિ” શબ્દમાં સૂચવે છે. આવા મહામહિમ માયાવી જગતનું પ્રલયકાળે એકીકરણ કરે છે. ઉત્પત્તિકાળે પૃથક્કરણ કરે છે. વામનું પૃથક્કરણ તો બાળક પણ કરે પણ આ તો સમસ્ત વિશ્વનું એકીકરણ અને પૃથક્કરણ છે! પોતાનામાંથી જ જગત વ્યક્ત કરે છે અને પોતાનામાં જ લીન કરે છે એ સદ્દેષ છે. આવા પરમાત્મા સર્વના શાસક, વાંછિત પદાર્થોના દાતા, દેવાધિદેવ અને સ્તુતિ યોગ્ય છે. આવા સ્તુત્ય પરમાત્માને સાક્ષાત્ કરી મુક્તિરૂપી પરમશાન્તિને-પરમાનન્દની પ્રાપ્તિપૂર્વક ત્રિવિધ દુઃખની નિવૃત્તિ પામે છે. ॥ ૧૧ ॥

યો દેવાનાં પ્રભવઃ ચ ઉદ્ભવઃ ચ વિશ્વાધિપઃ રુદ્રઃ મહર્ષિઃ ।
હિરણ્યગર્ભે પદ્યતિ જાયમાનં સ નઃ યુદ્ધ્યા શુભયા સંયુનક્તુ ॥૧૨॥

યઃ=જે દેવાનાં=દેવાની પ્રભવઃ=ઉત્પત્તિ ચ=તથા ચ=નિશ્ચય ઉદ્ભવઃ=
ઐશ્વર્યનું કારણ છે. વિશ્વાધિપઃ=વિશ્વપાલક છે. રુદ્રઃ=અજ્ઞાનનાશન છે મહર્ષિઃ=
સર્વજ્ઞ છે જે જાયમાનં=જન્મતા હિરણ્યગર્ભે=હિરણ્યગર્ભને પદ્યતિ=કૃપાદષ્ટિથી
વિશેષે છે સઃ=તે પરમાત્મા નઃ=અમોને શુભયા=કલ્યાણની યુદ્ધ્યા=શુદ્ધિ સાથે
સંયુનક્તુ=જોડે.

જે દેવાની ઉત્પત્તિ તથા ઐશ્વર્યનું કારણ છે. વિશ્વપાલક, અજ્ઞાનહનતા તથા
સર્વજ્ઞ છે, જે જન્મતા હિરણ્યગર્ભને કૃપાદષ્ટિથી વિશેષે છે તે પરમાત્મા અમને
શુભ શુદ્ધિ સાથે જોડે. ॥ ૧૨ ॥

આવા ૧૨૬ પરમાત્માની સ્તુતિ કરતાં, વાંછિત પદાર્થ પામતાં. ઋષિ
કહે છે કે જે પરમાત્મા દેવાની ઉત્પત્તિ અને ઐશ્વર્યનું કારણ છે, જે
વિશ્વંશર છે, જે અજ્ઞાનહનતા છે, જે સર્વજ્ઞ છે, જે પ્રથમ જીવ હિરણ્યગર્ભને
જન્મતાની સાથે જ કૃપાદષ્ટિથી જોધને તેને જ્ઞાનદાનથી નવાજે છે તે પરમાત્મા
અમોને જીવે એવી શુભ કલ્યાણી મલિતું દાન કરે. ॥ ૧૨ ॥

યો દેવાનાં અધિપઃ યસ્મિન્ લોકાઃ અધિષ્ઠિતાઃ ।
યદ્દેવો અસ્ય દ્વિપદઃ ચતુષ્પદઃ કર્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥૧૩॥

યઃ=જે પરમાત્મા દેવાનાં=દેવાના અધિપઃ=સ્વામી છે યસ્મિન્=જેમાં
લોકાઃ=સમસ્ત જગતો અધિષ્ઠિતા=રહેલાં છે યઃ=જે અસ્ય=આ જગતના
તમામ દ્વિપદ=બેપગાં અને ચતુષ્પદ=ચોપગાંઓને દેવો=નિયમનમાં રાખે છે
તે કર્મૈ=કર્મ અને આનન્દમય દેવાય=દેવાધિદેવ પરમાત્માને હવિષા=
હવિષી સ્તુત્યાદિથી વિધેમ=સેવીએ છીએ.

જે પરમાત્મા દેવાના સ્વામી છે, જેમાં સમસ્ત જગતો રહ્યાં છે, જે આ જગતના
તમામ બેપગાં તથા ચોપગાંઓને નિયમનમાં રાખે છે, તે દેવાધિદેવ સુખમય પરમાત્માને
અમો સ્તુતિરૂપ હવિષી સેવીએ છીએ. ॥ ૧૩ ॥

આવા સ્તુત્ય પરમાત્માની સ્તુતિ કરતાં ઋષિ વદે છે કે જે પરમાત્મા
દેવાના સ્વામી છે, જેના એક ચોમકૂપમાં સમસ્ત જગતો ચળવળી રહેલાં છે,
જે ચોપગાં પશુઓ અને બેપગાં મનુષ્ય, પક્ષીઓ વગેરેને વિના કોઈ ચોપદારની

સહાય, નિયમનમાં રાખી રહ્યા છે તેવા પરમ મહાન સુખ અને આનન્દ સ્વરૂપ પરમાત્માને અમો નિષ્કિંચન સાધકો સ્વાધીન સ્તુતિરૂપી દ્વિતી સેવાએ ધીએ. સેવાવુષ્ઠ પરમાત્મા અમને શુભ મતિ દે. ॥ ૧૩ ॥

સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મં કલિલસ્ય મધ્યે વિશ્વસ્ય સ્પષ્ટારં અનેકરૂપમ્ ।
વિશ્વસ્ય એકં પરિવેદિતારં જ્ઞાત્વા શિવં જ્ઞાન્તિં અત્યન્તં પતિ ॥૧૪॥

સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મં = સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ, કલિલસ્ય = સ્ત્રી પુરુષના મળેલાં વીર્યની મધ્યે = વચ્ચે વિશ્વસ્ય = સર્વના સ્પષ્ટારં = સરજનારા અનેકરૂપં = અનેક આકારવાળા એક = એકલા વિશ્વસ્ય = સમસ્ત જગતના પરિવેદિતારં = ઘેરનાર શિવં = મંગલરૂપ પરમાત્માને જ્ઞાત્વા = જાણીને મનુષ્ય અત્યન્તં = હંમેશની જ્ઞાન્તિં = જ્ઞાન્તિને પતિ = પ્રાપ્ત કરે છે.

સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ, સ્ત્રી પુરુષના મિલિત વીર્યમાં સૌના સરજનારા, અનેક આકારવાળા એકલા સમસ્ત વિશ્વને ઘેરનારા મંગલરૂપ પરમાત્માને જાણીને મનુષ્ય સદાની સાન્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧૪ ॥

સૂક્ષ્મથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ એવા આ પરમાત્મા અદૃશ્યપણે કેવા વર્તી રહ્યા છે તે બતાવતાં કહે છે કે સ્ત્રી પુરુષના રજોવીર્યમાં સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મરૂપે વર્તીને તેમાંથી તે નિમિલ સૃષ્ટિના સર્જનારા છે. રજોવીર્યમાં પણ પરમાત્માની શક્તિ ન હોય તો તે જન્મ દેવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે. વળી તે પરમાત્મા પરસ્પર બિન્ન અનન્તરૂપે થઈ જાય છે! તે એકલા સમસ્ત વિશ્વને ઘેરીને ઉભા છે. આવા પરમસર્જક મંગલમય પરમાત્માને હૃદયચક્ષુથી જોઈને મનુષ્ય પરમશાન્તિ પામે છે! ॥ ૧૪ ॥

સ ઇવ કાલે ભુવનસ્ય ગોપ્તા વિશ્વાધિપઃ સર્વભૂતેષુ ગૃહઃ ।
યસ્મિન્ યુક્તાઃ વ્રહ્મર્ષયઃ દેવતાશ્ચ તમેવં જ્ઞાત્વા મૃત્યુ પાશાન્
હિનન્તિ ॥ ૧૫ ॥

સ = તે એવ = જ કાલે = સ્થિતિકાલે ભુવનસ્ય = બ્રહ્માંડને ગોપ્તા = રક્ષક છે તેજ વિશ્વાધિપઃ = વિશ્વનો સ્વામી છે. તેજ સર્વભૂતેષુ = તમામ પ્રાણીઓમાં ગૃહઃ = ગૃહ છે. યસ્મિન્ = જેમાં વ્રહ્મર્ષયઃ = બ્રહ્મર્ષિઓ ચ = તથા દેવતાઃ = દેવો યુક્તાઃ = યુક્ત છે. ત = તેને એવં = આ પ્રમાણે જ્ઞાત્વા = જાણીને મૃત્યુપાશાન્ = મૃત્યુના પાશોને હિનન્તિ = છેદે છે.

તે પરમાત્મા જ સ્થિતિલાળે બ્રુવનનો ગોપ્તા છે. તે જ વિશ્વસ્વામી છે. તે જ તમામ પ્રાણીઓમાં છપાયા છે. તેનામાં જ દેવો અને ધર્મર્ષિઓ સંલગ્ન છે. તેને આમ જાણીને મનુષ્ય મૃત્યુના પાશોને છેદે છે. ॥ ૧૫ ॥

પરમાત્માનું જ્ઞાનમય દર્શન જ-શાંતિ કહેા, મુક્તિ કહેા, મૃત્યુમાંથી છૂટી કહેા-સૌનું એક સાધન છે. અને એ પરમાત્મા. ખૂબ જ ભારીક છે. એટલે કહેલી વાતના ઉપર જ અયોવલંબન હોવાથી વારંવાર તેને તે વાત કહેતાં શ્રુતિને આજસ નથી. કેમકે મનુષ્ય અપરમારથી-પરમાત્માની-ધ્યેયની વિસ્મૃતિથી પીડાય છે. આથી વળી કહે છે કે પરમાત્મા જ સ્થિતિલાળે ચૌદે ધર્માડના પાલક છે. તે જ વિશ્વના માલિક છે. તે જ સૌ પ્રાણીઓના નામરૂપમાં છપાયા છે. આવા પરમાત્મામાં જ સુચ દેવો અને વિદ્યાળ સમજવાળા ધર્મર્ષિઓ જીવનકાળે સંલગ્ન રહે છે. તે પરમાત્માને આવા-ઉપર વશ્યુબ્યા તેવા-જાણીને મનુષ્ય મૃત્યુના રોગાદિ પાશોને-મૂળ-અવિદ્યાને છેદવા સમર્થ થાય છે. તે સિવાય બીજી મતિ નથી. ॥ ૧૫ ॥

ઘૃતાત્ પરં મંડં હવ અતિસૂક્ષ્મં જ્ઞાત્વા શિવં સર્વભૂતેષુ ગૃહમ્ ।
વિશ્વસ્ય ઇકં પરિવેષિતારં જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાશઃ ॥૧૬॥

ઘૃતાત્=ધીથી પરં=પર મંડં=મંડ-સારભૂત ધીની હવ=માફક સર્વભૂતેષુ= તમામ પ્રાણીઓમાં અતિસૂક્ષ્મ=અત્યંત સૂક્ષ્મ ગૃહં=ગૃહ શિવં=મંગલરૂપ ભગવાનને જ્ઞાત્વા=જાણીને-સાક્ષાત્ કરીને કે જે મંગળમય ભગવાન વિશ્વસ્ય=વિશ્વના ઇકં=કેવળ એક પરિવેષિતારં=ઘેરનારા છે. તે દેવં=દેવાધિદેવને જ્ઞાત્વા=જાણીને સર્વપાશઃ=તમામ બંધનોમાંથી મુચ્યતે=છૂટે છે.

ધીની અંદર ધીથી શ્રેષ્ઠ સૂક્ષ્મ સારભૂત ધી જેવા, તમામ પ્રાણીઓમાં સારભૂત અત્યંત સૂક્ષ્મ અને ગૃહ, વિશ્વના એક ઘેરનારા દેવાધિદેવ, મંગલમય પરમાત્માને જાણીને જ તમામ બંધનોમાંથી મનુષ્ય છૂટે છે. ॥ ૧૬ ॥

સર્વપાશમાંથી મુક્તિ પરમાત્મજ્ઞાનમાં જ છે એ સિદ્ધાન્તને દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સમજવતાં કહે છે-ધીમાં જેમ ધીનો સૂક્ષ્મ સાર વર્તી રહ્યો છે તેમ પ્રાણીમાત્રમાં પ્રાણીમાત્રના સારભૂત અને અત્યંત સૂક્ષ્મ અને આથી જ ગૃહ-અત્યક્ષ, પરમાત્મા વર્તી રહ્યા છે. પરમાત્મા જે ન હોય તો પ્રાણીમાત્રનાં જાણીઆં કુગાધ જાય । તે વિશ્વને વીંટળાઇ વળેલા પરમ શિવ મંગલસ્વરૂપને જાણીને મનુષ્ય તમામ બંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

एष देवः विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ।
हृदा मनीषा मनसा अभिकृप्तो ये एतत् विदुः अमृताः ते भवन्ति ॥१७॥

एषः = આ દેવઃ = દેવાધિદેવ પરમાત્મા વિશ્વકર્મા = વિશ્વકર્મી કર્મવાળા છે. મહાત્મા = મહાત્મા છે. સદા = નિરન્તર જનાનાં = પ્રાણીમાનના હૃદયે = હૃદયમાં સંનિવિષ્ટઃ = અંતરાત્મારૂપે પ્રવેશેલા છે. તે હૃદા = હૃદયની શ્રદ્ધાથી, મનીષા = સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી અને મનસા = એકાગ્ર મનથી અભિકૃપ્તઃ = અભિવ્યક્ત થાય છે, જે = જેઓ એતત્ = આને વિદુઃ = જાણે છે તે = તેઓ અમૃતાઃ = અમૃત ભવન્તિ = થાય છે.

આ દેવાધિદેવ પરમાત્મા વિશ્વકર્મા, મહાત્મા તથા સદા પ્રાણીના હૃદયમાં અંતરાત્મરૂપે વસનારા છે તે હૃદયની શ્રદ્ધાથી, સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી તથા એકાગ્ર મનથી અભિવ્યક્ત થાય છે. જેઓ આને જાણે છે તે અમૃત થાય છે. ॥ ૧૭ ॥

એ પરમાત્માને જાણવાનાં સાધનોનો પુનઃ નિરતિશ્ય શ્રદ્ધા ઉપજાવવા ઉદ્દેશ્ય કરતાં કહે છે કે આ પરમાત્મા દેવાધિદેવ છે. વિશ્વકર્મા છે. મહાત્મા છે. સદા પ્રાણીમાનના હૃદયમાં અંતરાત્મરૂપે રહેનારા છે. આવા દેવદેવ, વિશ્વશ્રદ્ધા, ઉદારબુદ્ધિ, સૌતા હૃદયમાં વસનારા પરમાત્મા હૃદયની દૃઢ શ્રદ્ધાથી, સૂક્ષ્મ વિવેકબુદ્ધિથી અને એકાગ્ર મનથી સાધકની આંતર્યક્ષુ સમક્ષ પ્રકટ થાય છે. જેઓ આ સાધનો દ્વારા પરમાત્મા પ્રકટ થાય છે એમ જાણે છે અને તે સાધનો દ્વારા તેને પ્રત્યક્ષ જુએ છે તેઓ અમૃત થાય છે. ॥ ૧૭ ॥

यदा अतमः तत् न दिवा न रात्रिः न सत् न च असत् शिव एव केवलः ।
तद् अक्षरं सत् सवितुः वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात् प्रसूता पुराणी ॥१८॥

यदा = જે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિકાળમાં અતમઃ = અંધારું - પ્રકૃતિમાં સ્પર્શ રહેતો નથી. તત્ = ત્યારે ન દિવા = ન તો દિવસ કે ન રાત્રિઃ = ન તો રાત્રિ રહે છે ન સત્ = ન તો કાર્ય કે ચ = નિશ્ચય ન અસત્ = ન તો કારણ રહે છે. શિવઃ = મંગલ ભગવાન એવ = જ કેવલઃ = કેવળ રહે છે. તત્ = તે મંગલભય પરમાત્મા અક્ષરં = અક્ષર શ્રદ્ધા ॥ તત્ = તે સવિતુઃ = સવિતા - સૂર્યથી પણ વરેણ્યં = પસંદ કરવા યોગ્ય છે. ચ = નિશ્ચય તસ્માત્ = તે મંગલભય પરમાત્મામાંથી પુરાણી = સનાતન પ્રજ્ઞા = વિદ્યા પ્રસૂતા = કુટેલી છે.

જે અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિકાળમાં અંધારું - પ્રકૃતિનો સ્પર્શ રહેતો નથી ત્યારે, ન તો દિવસ, કે ન તો રાત્રિ, ન તો કાર્ય, કે ન તો કારણ રહે છે, ફક્ત કેવળ મંગલભય પરમાત્મા જ રહે છે. તે અક્ષર છે. તે સવિતાથી પણ વધુ પસંદ કરવા યોગ્ય છે. તેમાંથી જ પુરાણી આત્મવિદ્યા પ્રસરી છે. ॥ ૧૮ ॥

હવે પરમાત્માના 'દર્શનકાળે સાધકને શો અનુભવ થાય છે તે બતાવતાં ભગવતી શ્રુતિ કહે છે કે હૃદયની તે પરમ દાર્શનિક અવસ્થામાં—એટલે કે અસંપ્રસાત યોગની ચરમ ભૂમિકામાં અધારુ' નથી. દિવસ નથી. રાત્રિ નથી. કાર્ય નથી. કારણ નથી. અર્થાત્ હૃદયની તે દિવ્ય દર્શનદશામાં પ્રકૃતિનો સ્પર્શ રહેતો નથી. તે વખતે દિવસરાતનું ભાન હોતું નથી. તે વખતે કાર્યકારણનું પણ ભાન હોતું નથી. જે કાંઈ હોય છે તે એક જ છે અને તે પ્રકૃતિના સ્પર્શથી અસ્પૃષ્ઠ=કેવલ મંગલમય પરમાત્મા જ રહે છે. અર્થાત્ તે વેળા ધ્યાતા-ધ્યાન-ધ્યેયની ત્રિપુટી પીગળી જાય છે અને ફક્ત એક સમિચ્છાનન્દ મહાસાગરનો મહા ધુધવાટ રહે છે ! બાકીનું કશું ભાન હોતું નથી. આ પરપ્રત્યક્ષ છે તે પરમાત્માનું મંગલ પ્રકાશમય સ્વરૂપ સવિતાના દેહીપ્રમાન સ્વરૂપથી પણ વધુ પસંદ કરવા જેવું છે. એ પરમાત્મામાંથી જ સનાતન આત્મવિદ્યા પ્રસરી છે. જેને દાર્શનિકો "અસ્પર્શ યોગ" કહે છે. તે આ જ અવસ્થા છે. આ અવસ્થામાં પહેંચેલો મનુષ્ય ધૃશ્વરસ્વરૂપ છે. તે કુશળ છે. તે ચરમદેહી મહાત્મા છે. ॥ ૧૮ ॥

ન एनं उर्ध्वं न तिर्यञ्च न मध्ये परिजग्रमन् ।
न तस्य प्रतिमा अस्ति, यस्य नाम महद्दयशः ॥ १९ ॥

एनं=ઉપર કહ્યા એ મંગલમય પરમાત્માને કોઈપણ ઊર્ધ્વ=ઉપર તિર્યજ=આબુઆબુ તીરછી દિશામાં કે મધ્યે=મધ્યમાં ન પરિજગ્રમત્=પકડી શકતું નથી. તસ્ય=તે મંગલમય પરમાત્માની કોઈ એક પ્રતિમા=છવિ ન=નથી. યસ્ય=જેનું નામ=નામ મહદ્દયશઃ=મહાવશતે આપનાર છે.

તે મંગલમય પરમાત્માની કોઈ એક છવિ નથી કે નથી તેને કોઈ ઉપર નીચે મધ્યમાં કે આબુઆબુથી પકડી શકે. જેનો નામજપ મહાવશઃકારી છે. ॥ ૧૯ ॥

અદારમા મન્ત્રમાં જે કેવલ શિવદર્શન થાય છે એવો ઉત્તેજ કયો તેને જ સ્પૃષ્ટ કરતાં કહે છે કે તે મંગલમય પરમાત્માને કોઈપણ ઉપર, નીચે આબુઆબુ, તીરછી દિશામાં, કે મધ્યમાંથી પકડી શકતું નથી અર્થાત્ પરમાત્માનું અસંપ્રસાત યોગમાં જે દર્શન થાય છે તે ખંડાઃ કે અંશતઃ દર્શન નથી. પણ પરિપૂર્ણ સ્વરૂપે દર્શન થાય છે ! જેને ઉપર નીચે કે આબુઆબુ પરમાત્મા દેખાય તેનું તે દર્શન ખંડાઃ છે. પરમાત્માના કદક પડી શકતા નથી. આથી પરિપૂર્ણ પરમાત્મ સ્વરૂપના દર્શનમાં ખંડવૃત્તિ નથી. વળી આવા પરમાત્માને અસ્પર્શયોગમાં જેવા શ્વાદ-એટલે કે પરપ્રત્યક્ષમાં

તેને જોયા બાદ જ્યારે તેની-તેવા યોગીની-વ્યુત્પત્તિ દશા થાય છે એટલે કે પ્રકૃતિનો સ્પર્શ થાય છે ત્યારે તેની દૃષ્ટિમાં શો ફેર પડી ગયેલો હોય છે તે બતાવતાં એક ખૂબ જ સુંદર દર્શન શ્રુતિ કરાવે છે કે “ ન તસ્ય પ્રતિમા અસ્તિ ”-તે પરમાત્માની કોઈ એક ખાસ છવિ નથી ! અરે ! જેની છવિ સ્થાવર જંગમ નામરૂપ માત્રમાં ચમકી રહી છે તેને કેવળ એક પ્રતિમામાં નિરુદ્ધ માનવા એ તો અલ્પદર્શન છે ! સમસ્ત નામરૂપ જ એ પરમાત્માની સુંદર પ્રતિમા છે ! અર્થાત્ પરમાત્માને જોયેલા માણસની નજરમાં સર્વજ્ઞતાત્મ ભાવ જ કાયમ રહે છે. એ પરમાત્માનો નામજપ મહાવશકારી છે. જે સર્વત્ર પરિપૂર્ણ જે સ્વરૂપ છે તે પરમાત્માનું નામ મહાચમત્કારી હોય એમાં શી નવાઈ ? અર્થાત્ પરમાત્માનો નામજપ પણ એક મહાન સાધન છે ! આ બંને, મન્ત્ર અતિ મનનીય છે. એમાં અર્થોના મહાસાગરો છૂપાયા છે. સહુદયને પળે પળે એમાં નૂતન રમણીય અર્થો છતાં યતાં દેખાશે. ॥ ૧૯ ॥

न संदशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चन एनम् ।
हृदा हृदिस्थं मनसा ये एनं एवं विदुः अमृताः ते भवन्ति ॥ २० ॥

અસ્ય=એ મંગલમય પરમાત્માનો રૂપ=આકાર સંદશે=આંખની સમક્ષ ન તિષ્ઠતિ=નથી ઉભતું. કશ્ચન=કોઈપણ એનં=એને ચક્ષુષા=આંખથી-ચર્મચક્ષુથી ન પશ્યતિ=નથી જોઈ શકતા પરંતુ યે=જે કોઈ હૃદિસ્થં=હૃદયામાં રહેલા એનં=એને એવં=આમ હૃદા=હૃદયની શ્રદ્ધા તથા મનસા=એકાગ્ર અને પવિત્ર મનથી વિદુઃ=જાણે છે તે=તેઓ અમૃતા=અમૃત ભવન્તિ=થાય છે.

એ મંગલમય પરમાત્માનું રૂપ નજર સમક્ષ આવતું નથી. કોઈપણ એને ચર્મચક્ષુથી જોઈ શકતા નથી. પરંતુ જે કોઈ હૃદયામાં રહેલ એને આમ હૃદયની શ્રદ્ધા તથા પવિત્ર અને એકાગ્ર મનથી જાણે છે તેઓ અમૃત થાય છે. ॥ ૨૦ ॥

પરમાત્માને “ જોધને ”-“ જાણીને ”-“ દેખીને ” મનુષ્ય અમૃત થાય છે એમ વરંવાર કહ્યું તો આ જોવું-જાણવું-દેખવું એનો અર્થ કોઈ સામે પડેલી વસ્તુને જોવી જાણવી કે દેખવી એવો ન કરે. અહીં દર્શન એટલે હૃદયની સમજ એવો અર્થ છે એમ સ્પષ્ટ કહેતાં ઇશ્વરદર્શન એ શું છે તે બતાવે છે કે આ મંગલમય પરમાત્માનું રૂપ આંખ સમક્ષ નથી ઉભતું. કોઈપણ એને ચર્મચક્ષુથી નથી જોઈ શકતા ! જે કોઈ પ્રેમૈકસ્વરૂપ ભક્ત પરમાત્માને ચર્મચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ જુવે છે તે પણ દિવ્ય દૃષ્ટિસંપન્ન હોવાથી જ તેને જુવે છે. અર્થાત્ ઇશ્વરદર્શન એ દિવ્ય દૃષ્ટિ-નીતરી સમજમાં છે. ત્યારે

કાણુ એને જોઈ શકે ?-જે કાંઈ એને હૃદયમાં રહેલને, હૃદયની થદા અને પવિત્ર એકાગ્ર મન દ્વારા જુએ છે-જાણે છે તે જ અમૃત યાવ છે. અર્થાત્ ગાઢ દ્રઢ થદા અને યોગમયતા આ જે છે ધર્મરદશાના ઉપાયો. એ જે ઉપાયોના અનુયાયી બાણુસને દિવ્ય-ધર્મરદશાના સમર્થ-દૃષ્ટિલાભે છે ! ॥૨૦॥

અજાતઃ इति एवं कश्चित् भीरुः प्रतिपद्यते ।

रुद्र ! यत्ते दक्षिणं मुखं तेन मां पाहि नित्यम् ॥ ૨૧ ॥

અજાત=જન્મરહિત इति=એમ एवं=આ પ્રમાણે भीरुः=સંસારભીરુ કશ્ચિત્=કોઈક વિરલ પ્રતિપત્તિયતે=તાઈં શરણું લે છે. આથી રુદ્ર=હે અવિદ્યા-નાશક ! यत्=તે=તાઈં दक्षिणं=મક્ત પરવશ मुखं=સ્વરૂપ છે તેન=તે સ્વરૂપ દ્વારા માં=મને-સંસારભીરુને નિત્ય=સદા-રાત્રિદિવા પાહિ=રક્ષો.

“ હે પરમાત્મન ! આપ જન્મ અને તજ્જન્ય લયદિ રહિત છો ” એમ આ રીતે કોઈક વિરલ સંસારભીરુ આપનું શરણું લે છે. તો હે રુદ્ર ! આપનું ભક્ત પરવશ જે સ્વરૂપ છે તે સ્વરૂપે મને સદા રક્ષો ॥ ૨૧ ॥

આમ દિવ્યદૃષ્ટિથી જ દેખી શકાતા પરમાત્માના દર્શનને વિરલ માનવ સાધે છે, અને આથી જ એવા વિરલમાં પોતાને મળવા લગવાનને પ્રાર્થતા તેનું શરણું પાડે છે કે “ હે ભગવન ! આપ જન્મ ” અને જન્મજન્ય અનન્ત લયથી રાત્રિ છે આપનું જાણનારા લાભે એકાદ જે હોય છે ! આથી જ આપનામાં જન્મમરણના લયને લગાડવાની શક્તિ છે. આથી કોઈ વિરલ મહાભાગ માનવ-સંસારભીરુ માનવ આપનું શરણું લે છે. આ વાત હે પરમાત્મન ! મને સાધકને સમજાઈ છે ! તો હે પ્રભો ! હે અવિદ્યાનિમિરનાશન ! આપ આપનું ભક્તપરવશ જે રૂપ છે તે રૂપે મને સદા રક્ષો ! અર્થાત્ જન્મમરણના લયને ટાળનારું આપનું જે સત્ચિદાનન્દ-અમર-અમર-અલય-રૂપ છે તે મને લાધે જેથી મારું આ અનર્થ અને લયની પરંપરાથી રક્ષણ થાય ! પ્રેમપરાધીન પ્રભુ પ્રેમપરવશ પોતાના લાલનું રક્ષણ કરવાને બંધાયેલ છે ! ॥ ૨૧ ॥

मा नः तोके तनये मा नः आयुषि मा नः गोषु मा नः अश्वेषु रीरिषः ।
वीरान् मा नः रुद्र भामिनः अवधीः हविष्मन्तः स इमि त्वा हवामहे ॥ ૨૨ ॥

રુદ્ર=હે પરમાત્મન ! इत्=કેમકે હવિષ્મન્ત=હવિષ્યોવાળા અમે સર્વે=સર્વ ત્ર હાજર એવા આપને હવમહે=સ્તુતિઓ દ્વારા સ્તવીએ છે તેથી ન=અમારા

તોત્તે=પુત્ર ઉપર તનયે=પૌત્ર ઉપર આયુષિ=આયુષ્ય ઉપર મોતુ=માથો ઉપર
અથેયુ=ધોઝ ઉપર મા રીરિય:=રખે આપ ક્રોધે ભરાતા. નઃ=અમારા માનિનઃ=
તેજસ્વી વીરાન=વીરોને મા અવધી:=રખે આપ હણતા.

હે પરમાત્મન! કેમકે હવિયુક્ત એવા અમો સર્વત્ર મોત્સદ્દ એવા આપને સ્તવીએ
છીએ તેથી આપ અમારા પુત્ર, પૌત્ર, આયુષ્ય, ગામ, ઘોડાઓ વગેરે ઉપર રખે ક્રોધે
ભરાતા! રખે આપ અમારા તેજસ્વી વીરોને હણતા! ॥ ૨૨ ॥

અંતે આવા પરમ પ્રેમમય વત્સલ ભગવાનની સૌના યોગક્ષેમને માટે
પ્રાર્થના કરતાં ત્રાપિ કહે છે કે મંગલમય પરમાત્મન! અમો આપના ભક્તો
સર્વત્ર વિદ્યમાન એવા આપને સદા સ્તવીએ છીએ. આપની સ્તુતિમાં-
પ્રાર્થનામાં અમો પ્રાંગણિ ઉભા છીએ. આથી આપ અમારા પુત્ર=પૌત્રોતું,
આયુષ્યતું અને પશુધનતું રક્ષણ કરો. રખે અમારા અપરાધોથી ક્રોધે ભરાતા!
રખે આપ અમારા વીરોને-તેજસ્વી વીરોને હણતા! અર્થાત્ હે પરમાત્મન!
આપ આ દુનિયામાં જે પ્રેયનાં સાધનો છે તેને પણ અમારે માટે આપની
કૃપાથી રક્ષાને! જેથી પ્રેયની ઝંઝટમાં અમો નિરર્થક સમય ન ગુમાવતાં
આપની સ્તુતિમાં ધ્યાનમાં-દર્શનમાં સંલગ્ન રહીએ. ॥ ૨૨ ॥

॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

॥ अथ श्वेताश्वतरोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥

દે અક્ષરે બ્રહ્મપરે તુ અનન્તે વિદ્યાઽવિદ્યે નિહિતે યત્ર ગૂઢે ।
ક્ષરં તુ અવિદ્યા દ્વિ અમૃતં તુ વિદ્યા વિદ્યાવિદ્યે ર્દશતે યસ્તુ સોઽન્યઃ ॥૧॥

યત્ર=જે અક્ષરે=અક્ષર પરમાત્મામાં અનન્તે=અનન્ત, બ્રહ્મપરે=બ્રહ્મને
લગતી, ગૂઢે=અકલ વિદ્યાવિદ્યે=વિદ્યા અને અવિદ્યાએ દે=ખે નિહિતે=
સંપૂર્ણતાથી રહેલી છે-જેમાંની અવિદ્યા=અવિદ્યા તુ=નિશ્ચય ક્ષરં=વિનાશી
છે તુ=તથા વિદ્યા=વિદ્યા દ્વિ=નિશ્ચય અમૃતં=અવિનાશી છે, તુ=અને યઃ જે તે
વિદ્યાવિદ્યે=વિદ્યા અને અવિદ્યાને ર્દશતે=શાસનમાં રાખે છે સઃ=તે અક્ષર બ્રહ્મ
પરમાત્મા અન્યઃ=તે બેથી ભિન્ન છે.

જે અક્ષર પરમાત્મામાં, પરમાત્માને લગતી, અનન્ત અને અકળ એવી બે વિદ્યા અને અવિદ્યા સંપૂર્ણપણે રહેલી છે, જેમાંની અવિદ્યા નિશ્ચય વિનાશી છે અને વિદ્યા નિશ્ચય અવિનાશી છે, અને જે તે બન્ને વિદ્યા અને અવિદ્યાને પોતાના કાળમાં રાખે છે તે પરમાત્મા તે બન્ને અવિદ્યા અને વિદ્યાથી ભિન્ન છે. ॥ ૧ ॥

અસંપ્રતાત સમાધિમાં કેવળ શિવસ્વરૂપનાં દર્શન થાય છે અને તે વેળા નથી હોતો પ્રકૃતિનો સ્પર્શ, નથી હોતી જાગૃત અવસ્થા કે નથી હોતી સુષુપ્તિ કે તે બેની વચ્ચેની સ્વપ્નાવસ્થા. કેવળ એક અતિ જાગૃત તુરીયાવસ્થા હોય છે. તે અવસ્થામાં મંગલમય પરમાત્માનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપે દર્શન કર્યા બાદ બ્યુત્થાન પામેલા પુરૂષને આખું જગત એ પરમાત્માની મંગલ પ્રતિમા દેખાય છે અને પરમાત્માના નામનો અદ્ભુત મહિમા સમગ્રય છે એમ આગલા અધ્યાયમાં નિર્મોહ અર્થે કહ્યો. હવેના અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે જીવ અને શિવના સ્વરૂપનો વિચાર થશે. તેમાં પહેલાં તો વિદ્યા અને અવિદ્યાનું સ્વરૂપ નિર્ધારણ કહે છે. વિદ્યાન ઋષિઓના દર્શન મુજબ વિદ્યા અને અવિદ્યા એ બન્ને પરમાત્માની શક્તિઓ છે. આથી તે બન્ને પરમાત્મામાં વસે છે. પરમાત્માને લગતી તે બન્ને અનન્ત છે અને અકળ છે. અવિદ્યા લગવાનમાં કેવી રીતે વર્તે છે એ અવિદ્યા દશામાં કહેવાય એમ નથી. આથી તેને અને વિદ્યાને બન્નેને ઋષિઓ અકલ-ન સમગ્રય એવી-સંસારદશામાં મૂંઝવે એવી વર્ણવે છે. પણ એ બેમાં અવિદ્યા નિશ્ચય વિનાશી છે અને વિદ્યા નિશ્ચય અવિનાશી છે. અર્થાત્ અવિદ્યા એ અજ્ઞાન હોઇને એક દિવસ એનો જ્ઞાનથી જરૂર બાધ થાય જ છે. એટલે કે મૂળ અવિદ્યા સાન્ત છે. અને વિદ્યા એ વિદ્યા હોઇને=આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ હોઇને અનન્ત છે. આ અજ્ઞાન અને જ્ઞાનને બન્નેને જે પોતાને અધીન રાખે છે તે પરમાત્મા જ્ઞાન અને અજ્ઞાન બન્નેથી શુદ્ધ છે. અર્થાત્ અજ્ઞાનથી તો લગવાન શુદ્ધ છે જ પણ જેને વૃત્ત્યાત્મક જ્ઞાન કહીએ તે વૃત્ત્યાત્મક જ્ઞાનથી-લગવાન જ્ઞાન સ્વરૂપ હોઇને-ભિન્ન છે. આથી પરમાત્મા એ બન્નેથી ભિન્ન છે. ॥ ૧ ॥

यो योनिं योनिं अधितिष्ठति एकः विश्वानि रूपाणि योनीश्च सर्वाः ।
कपिं प्रसूतं कपिलं यः समग्रे ज्ञानैः विभर्ति जायमानं च पश्येत् ॥२॥

ય=જે એક=એક છતાંયે યોનિયોનિ=પ્રત્યેક યોનિ=ઉત્પત્તિ સ્થલીના ઉપર અધિતિષ્ઠતિ=રહે છે. ચ=તથા વિશ્વાનિ=સમસ્ત રૂપાણિ=આકૃતિઓ અને સર્વાયોનિ=સમસ્ત યોનીઓ ઉપર વર્તી રહ્યા છે, વ=જે પરમાત્મા બધે=

સૃષ્ટિના આરંભમાં પ્રસૂત=પ્રગટ થયેલા ઋષિ=સર્વગુરુપ કપિલ=કપિલ
મુનિને જ્ઞાને=અનેક પ્રકારના જ્ઞાન સંસ્કારોથી વિગતિ=પોપે છે ચ=તથા
જાયમાને=જ્ઞાનાદિ મુક્તોથી પ્રકટ થતા ઋષિને પદ્યેત=કૃપાદૃષ્ટિથી જુવે છે
તે પરમાત્મા જેવ છે.

જે પરમાત્મા એક છતાં પ્રત્યેક યોનિ-તમામ આદૃતિઓ અને સમસ્ત પશુપક્ષી
આદિઓની યોનિ ઉપર કાળુ ધસવે છે, જે સૃષ્ટિના આરંભમાં ઉપજેલા કપિલ ઋષિને
જ્ઞાનદાન દ્વારા પોપે છે, અને જન્મેલાને કૃપાદૃષ્ટિથી જુવે છે તે પરમાત્મા જોય છે. ॥૨॥

વિદ્યા અને અવિદ્યાથી ભિન્ન અને બન્નેના નિયામક પરમાત્માની
કરુણામયતા અને સર્વાધિપત્ય વર્ણવતાં કહે છે કે પરમાત્મા એક છે છતાં
યોનિભાત્રના ઉપર તેમનો એકહથ્થુ કાળુ છે. એ પરમાત્માએ કપિલ ઋષિને
સત્યજ્ઞાન દાન દર્ષિ અનુગૃહીત કર્યા છે. આજના ઋષિઓને પણ તે જ પરમાત્મા
કૃપાદૃષ્ટિથી વિલોકી અનુગૃહીત કરે છે. આવા સર્વાધિપતિ અને જ્ઞાનદાન-
કુદાળ અને આથી જ કરુણૈકમૂર્તિ પરમાત્મા જીવને માટે જોય છે. ॥ ૨ ॥

एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन् अस्मिन् क्षेत्रे संचरति एषः देवः ।
भूयः सृष्ट्वा यतयः तथा ईशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥३॥

एकैकं=એક એક જાલ=સંસારજળને પ્રત્યેક જીવ સાથે જોડાયેલી-
એકેએક સંસારરૂપી જળને બહુધા=અનેક પ્રકારે વિકુર્વન્=વિશેષરૂપે રચતા
एषः=આ દેવः=પરમાત્મા અસ્મિन्=આ ક્ષેત્રે=દેહરૂપી ક્ષેત્રમાં સંચરति=
સંચરી રહ્યા છે. भूयः=વારંવાર तथा=તેજ મુજબ यतयः=યતીઓને=સૌકના
ઉદ્ધારાર્થે धर्माद्विनी व्यवस्था માટે स्वर्पभूत अवतारी यत्नशील પુરુષોને
सृष्ट्वा=સરજીને महात्मा=ઉદ્ધારાત્મા ईशः=પ્રભુ सर्वाधिपत्यं=સર્વસ્વામીપણું
कुरुते=કરે છે.

એક એક સંસારજળને તે તે જીવના કર્માનુસાર અનેક પ્રકારે તે તે જીવના
કર્મ-વિરોધ અનુસાર રચતા આ પરમાત્મા આ શરીર ક્ષેત્રમાં તે તે રૂપે સંચરી
રહ્યા છે. તથા વારંવાર ધર્મની અભિવૃદ્ધિ વગેરે માટે સ્વર્પભૂત અવતારોને
સરજીને આ મહાત્મા પરમેશ સર્વાધિપતિપણું પ્રકટ કરે છે. ॥ ૩ ॥

આ પરમાત્મા જ જીવરૂપે યદિન વર્તી રહ્યા છે એમ જતાવતાં કહે છે-
તે તે ક્ષેત્રમાં-શરીરમાં તે તે રૂપે પરમાત્મા જ સંચરી રહ્યા છે ! દરેક શરીર
એ એક સંસારની મહાજાલ છે. અર્થાત્ અનન્ત કાલિ યોનિઓના અનન્ત

કોટિ સંસારને ભગવાન તે તે જીવના કર્મનુસાર બનાવે છે. અને તેમાં તેમાં તે તે રૂપે ભગવાન જ સંચરી રહ્યા છે. અર્થાત્ ક્ષેત્રભાવમાં ક્ષેત્રસ્વરૂપ પરમાત્મા જ છે. આ છે અવિદ્યાની કરામત. વિદ્યાની કરામતથી જીવ સ્વરૂપે ભગવાન જ છે એમ સમજાય છે. આવા પરમાત્મા યુગે યુગે કર્મની અભિવૃદ્ધિ, અધર્મની રક્ષા અને સંતોના પરિત્રાણ અર્થે, લોકસંચલકશબ્દ પુરુષને રૂપે જાતને પ્રકટ કરે છે. અને તે તે અવતારકૃત્ય કરીને પોતાનું સર્વાધિપત્ય લોકકલ્યાણ અર્થે તે હિદારમતિ પ્રકટ કરે છે. યદ્યપિ વસ્તુમાત્ર ભગવાનનો જ અવતાર છે છતાં વિભૂતિ વૈશિષ્ટ્યથી અવતાર વિશિષ્ટતા જાણ્યવી. ॥ ૩ ॥

सर्वा दिशः ऊर्ध्वं अधश्च तिर्यक् प्रकाशयन् भ्राजते यद् उ अनङ्गवान् एवं स देवः भगवान् वरेण्यः योनिस्वभावान् अधितिष्ठति एकः ॥४॥

યદ્ ઉર્ગ્રેમ નિશ્ચય અનજ્ઞવાન્=સૂર્ય સર્વાઃ=સમસ્ત ઊર્ધ્વઅથઃ ચ તિર્યક્દિશઃ=ઉપર નીચે અને તીરછી દિશાઓને પ્રકાશયત્=પ્રકાશિત કરતા ભ્રાજતે=ચમકી રહ્યા છે. एवं=એ પ્રમાણે સ=તે એકઃ=એક દેવઃ=દેવ વરેણ્યઃ=વરેણ્ય ભગવાન્=ભગવાન્ યોનિસ્વભાવાન્=પ્રત્યેક યોનિના સ્વભાવની અંદર અધિતિષ્ઠતિ=રહેલ છે.

જેમ ભગવાન સૂર્ય સમસ્ત ઉપર નીચે અને તીરછી દિશાઓ પ્રકાશિત કરતા ચમકી રહ્યા છે તેમ તે એક ભગવાન વરેણ્ય દેવાધિદેવ પરમાત્મા સમસ્ત યોનિઓને પ્રકાશિત કરતા સમસ્ત યોનિની પ્રકૃતિની અંદર રહેલ છે. ॥ ૪ ॥

ક્ષેત્રસ્વરૂપે તે પરમાત્મા ક્ષેત્રભાવને પ્રકાશિત કરી રહ્યા છે તે બતાવે છે કે જેમ સૂર્ય સમસ્ત વિશ્વને સ્વપ્રકાશે પ્રકાશિત કરે ॥ તેમ તે વરેણ્ય-દેવાધિદેવ-પરમાત્મા-ભગવાન સ્વપ્રકાશ હોઈ પરપ્રકાશપેક્ષ તમામ યોનિઓને પ્રકાશિત કરે છે, અને સૌના સ્વભાવમાં-પ્રકૃતિમાં પ્રેરક અંતર્યામિ તરીકે બસેલા છે. ॥ ૪ ॥

यच्च स्वभावं पचति विश्वयोनिः पाच्यांश्च सर्वान् परिणामयेद् यः । सर्वं एतत् विश्वं अधितिष्ठति एकः गुणांश्च सर्वान् विनियोजयेद्यः ॥५॥

યઃ=જે વિશ્વયોનિઃ=જગતનું કારણ હોઈને સ્વભાવ=પ્રકૃતિને યા=જે પચતિ=પકવે છે-સર્ગોન્મુખ કરે છે. ચ=તથા સર્વાન્=સમસ્ત પાચ્યાન્=પકવવાને-સરળવવાને યોગ્ય મહત્ત્વાંદિને પરિણામયેત્ચ=પરિણામી કરે છે.

ચ=તથા સર્વાન્=અર્થા ગુણાન્=સત્વાદિ ગુણોને યઃ=જે પરમાત્મા વિનિયોજવેત્=એક બીજા સાથે વિનિયુક્ત કરે છે તે એક=એક એના=આ વિશ્વં=સમસ્ત જગતને અધિષ્ઠિતિ=અધિકારમાં-સ્વસ્વામ્યમાં રાખે છે.

જે વિશ્વયોનિ હોઈને પ્રકૃતિને યજ્ઞે છે તથા સમસ્ત ષ્ઠાદ્યોને પરિભ્રામી કરે છે જે અર્થા ગુણોને વિનિયોજ કરે છે તે એક પરમાત્મા આ વિશ્વને સ્વાધિકારમાં રાખે છે. ॥ ૫ ॥

“યોનિ સ્વભાવાન્ અધિષ્ઠિતિ” નું જ વિશેષ વ્યાખ્યાન કરી પરમાત્માનું પ્રકૃતિ પ્રેરકત્વ સાધતાં કહે છે કે પરમાત્મા જ વિશ્વનું મૂળ કારણ છે. અને એ પરમાત્મા જ સામ્યાવસ્થામાં રહેલી પ્રકૃતિને યોગનિદ્રાને અંતે સર્ગોન્મુખ કરે છે ! સર્ગોન્મુખ થયેલી પ્રકૃતિ પરમાત્માનાં અસદ્ તપથી-હક્ષણ વીર્યથી ગર્ભવતી થઈને કુલીન વધૂની માફક મદતત્વાદિ તત્ત્વોને ટપોટપ સરજે છે. તે પરમાત્મા જ સત્યવાદી ત્રણ ગુણોને પ્રત્યેક જીવમાં તેના કર્માનુસાર ન્યૂનાધિક માત્રામાં મિશ્રિત કરે છે. અને આથી જગતમાં અનન્ત વૈવિધ્ય દેખાય છે. આવા પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ હોઈને આ વિશ્વને સ્વાધિકારમાં સદા રાખે છે. નિયમમાં છે. ॥ ૫ ॥

તદ્વેદગુણોપનિપત્સુ ગૂઢં, તદ્વ્રજ્ઞા વેદયતે વ્રજ્ઞયોનિમ્ ॥ ચે પૂર્વે
દેવાઃ ક્રપયઃ ચ તદ્વિદુઃ તે તન્મયાઃ અમૃતાઃ ચૈ વમ્ભુઃ ॥ ૬ ॥

વેદગુણોપનિપત્સુ=વેદોના રહસ્યરૂપ ઉપનિષદોમાં તત્=તે આત્મતત્ત્વ ગૂઢં=ગૂઢ છે. તત્=તે વ્રજ્ઞયોનિ=વેદની ઉત્પત્તિ સ્થલીને વ્રજ્ઞા=પ્રથમ જીવરૂપ બ્રહ્મા વેદયતે=જાણે છે. પૂર્વે=પહેલાં ચે=જે દેવાઃ=દેવો ચ=અને ક્રપયઃ=ઋષિઓએ તદ્વિદુઃ=તે આત્મતત્ત્વને જાણ્યું તે=તે દેવો તથા ઋષિઓ ચૈ=નિશ્ચય તન્મયા=તદ્રૂપ અમૃતાઃ=અને અમર વમ્ભુઃ=થયા.

તે આત્મતત્ત્વ વેદોનાં રહસ્ય ભાગરૂપ ઉપનિષદોમાં ગૂઢ છે. તે વેદોની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ આત્માને ચતુર્મુખે બ્રહ્મા જાણવાને યોગ્ય છે. પહેલાં જે જે દેવો અને ઋષિઓએ તે આત્મતત્ત્વને જાણ્યું છે તે તે ઋષિઓ અને દેવો નિશ્ચય તન્મય થયા છે.

પરમાત્માનું આવું રહસ્યતત્ત્વ ક્યાં જોવામાં આવ્યું છે ? અર્થાત્ પરમાત્માના આવા અગમ્ય વર્તનમાં પ્રમાણ શું છે ?-તો કહે છે કે આવું પરસ્પર વિરોધી ભાસતું સત્ય આત્મતત્ત્વ વેદોના રહસ્યરૂપ ઉપનિષદમાં ગૂઢ છે. અર્થાત્ પરમાત્મા ઉપનિષદવિદૈકગમ્ય છે ! એ આત્મા શાસ્ત્રયોનિ છે !

આવા શાસ્ત્રના પ્રસૂતિ કારણ આત્માને યતુમુંખ બ્રહ્મા-વેદશરીરી માનવ બ્રહ્મવાને યોગ્ય છે. એ આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન થનારને શું ફળ મળે છે? તો કહે છે કે દેવો અને ઋષિઓએ જેમણે જેમણે, પૂર્વકાળમાં તે આત્મ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તે તે દેવો અને ઋષિઓ નિશ્ચય તન્મય= પરમાત્મમય થઇ ગયા છે. એટલે કે અમૃત થઇ ગયા છે. તો જે બૂનકાળ માટે સાચું હવું તે આજને માટે પણ તેટલું જ સાચું છે. કેમકે સત્ય કાળથી સડી જતું નથી! આથી આજે પણ જે આત્મતત્ત્વને જાણે છે તે તન્મય અને અમૃત થાય છે! ॥ ૬ ॥

ગુણાન્વયો યઃ ફલકર્મકર્તા, કૃતસ્ય તસ્યૈવ સ ચોપમોક્તા ।
સ વિશ્વરૂપઃ ત્રિગુણઃ ત્રિવર્ત્મા, પ્રાણાધિપઃ સંચરતિ સ્વકર્મભિઃ ॥૬॥

યઃ=જે આત્મા ગુણાન્વયઃ=સત્, રજ, અને તમોગુણરૂપી ત્રણ ગુણો સાથે સંબંધવાળો છે, ફલકર્મકર્તા=ફલવાળો કર્મેતિ કર્તા છે, સ એવ=તે જ ચ=નિશ્ચય તસ્ય=તે કૃતસ્ય=કરેલાં કર્મેતિ ઉપમોક્તા=ઉપલોક્તા છે, સ=તે વિશ્વરૂપઃ=અનેક આકારવાળો, ત્રિગુણઃ=ત્રણે ગુણોના સ્વભાવવાળો, ત્રિવર્ત્મા=કર્મ, જ્ઞાન, ઉપાસનારૂપી ત્રણ માર્ગોવાળો, પ્રાણાધિપઃ=ધન્વિયોનો સ્વામી સ્વકર્મભિઃ=પોતાના કર્મો દ્વારા લોક પરલોકમાં સંચરતિ=સંચરે છે.

જે આત્મા સત્વાદિ ત્રણ ગુણ સાથે સંબંધવાળો છે, ફલવાળો કર્મેતિ કર્તા છે તે જ નિશ્ચય તે કરેલાં કર્મેતિ ભોગવનારો છે. તે અનેક શરીરવાળો, ત્રણ ગુણોના સ્વભાવવાળો, કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનરૂપી ત્રણ માર્ગોવાળો અને ધન્વિયોનો સ્વામી છે. તે પોતાના કર્મો દ્વારા લોક પરલોકમાં ધૂમે છે. ॥ ૭ ॥

આમ અત્યાર સુધી પરમાત્મ તત્ત્વનું જ્ઞાન કર્યું. હવે એ જ્ઞાન જેને માટે છે તે જીવના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરતાં કહે છે કે:-આત્મા=જીવ, સત્વાદિ ત્રણ ગુણો સાથે અવિદ્યાને લઇને સંયુક્ત છે. અવિદ્યાવાળો હોઇને જ તે સકામ કર્મેતિ કર્તા થાય છે. અને અવિદ્યાને લઇને સકામભાવે કર્મો કરતો હોઇને જ તે તે કર્મના ફલનો પણ તે જ ભોક્તા છે. આ કર્મફલતા ઉપલોગ માટે, કર્મ વિચિત્ર અને અનન્ત હોઇને, તે અનન્ત શરીરો ધારણ કરે છે. આ અનેક શરીરમાં પણ ત્રણ ગુણોનું વૈષમ્ય જ હોય છે! આ જીવાત્મા બ્યારે માનવદેહને ઈશ્વરરૂપાએ પામે છે ત્યારે તેને માટે જ્ઞાન, ઉપાસના અને કર્મ એવા ત્રણ, જીવનમાં વર્તવાના માર્ગો રહે છે. ધન્વિયોનો સ્વામી તે જીવાત્મા સ્વકર્મોનુસાર લોકપરલોકમાં ધૂમે છે! અર્થાત્ અવિદ્યાને લઇને

ગુણાન્વય, ગુણાન્વયને લધને કર્તૃત્વ, કર્તૃત્વને લધને બોક્તૃત્વ. બોક્તૃત્વને માટે શરીર ધારણ-આમ આ સંસારચક્રમાં જીવ અવિદ્યાને લધને ધૂમ્પા કરે છે। બ્યારે તેની ખોટી સમજ-ગુણમાં આત્મભાવ-આત્માના યથાર્થ જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય ત્યારે આ સંસાર સ્વપ્નની માફક ઓસરી જાય છે એવો ધ્વનિ છે. ॥ ૧૪ ॥

અંગુષ્ઠમાત્રઃ રવિતુલ્યરૂપઃ સંકલ્પાદંકારસમન્વિતો યઃ ॥
બુદ્ધેઃ ગુણેન આત્મગુણેન ચ એવ આરામમાત્રઃ હિ અવરઃ અપિ દ્રષ્ટઃ ॥૮॥

અંગુષ્ઠમાત્રઃ = અંગૂઠા જેવડો, રવિતુલ્યરૂપઃ = સૂર્યની માફક પ્રકાશ સ્વરૂપ, યઃ = જે સંકલ્પા = સંકલ્પ તથા અદંકારથી યુક્ત છે. તે અવરઃ = ઉપરના કરતાં-પરમાત્મા કરતાં નીચેનો-જીવાત્મા બુદ્ધેઃ ગુણેન = બુદ્ધિ-મનના ગુણોથી ચ = તથા એવ = નિઃસંદેહ આત્મગુણેન = પોતાના ગુણોથી હિ = નિશ્ચય આરામમાત્રઃ = આરામના આગલા ભાગ જેવડો અપિ = પણ દ્રષ્ટઃ = જોવાયો છે.

અંગૂઠા જેવડો, સૂર્યના પ્રકાશ જેવો પ્રકાશ સ્વરૂપ, જે સંકલ્પ તથા અદંકારથી યુક્ત છે તે શ્રેષ્ઠતમ પરમાત્માથી નીચેની પાથરીને જીવાત્મા, મનના ગુણોથી તથા પોતાના ગુણોથી નિશ્ચય આરામના અગ્રણ્ય ભાગ જેવડો પણ દેખવામાં આવ્યો છે. ॥૮॥

આવા જીવાત્માનું સૂક્ષ્મત્વ ખતાવતાં વળી તેના સ્વરૂપને નિશ્ચય કરાવતાં કહે છે કે આ જીવાત્મા યદ્યપિ-અવર છે એટલે કે પરમાત્માની અપેક્ષાએ કનિષ્ઠ છે પણ પરમાત્માની જ ચિનગારીરૂપ હોઇને પ્રકૃતિથી ઉચ્ચ છે. એ જીવાત્મા હૃદયમાં રહેતો હોઇને હૃદયના માપ જેવડો-અંગૂઠા જેવડો છે. એટલે કે અતિશય સૂક્ષ્મ છે। આવો છતાં તે રવિતુલ્ય રૂપવાલો છે. એટલે સૂર્યની માફક સ્વપરપ્રકાશ ચૈતન્ય જ્યોતિવાળો છે. હજારો લિલ્લની વચ્ચે વસતો આહણ કાંઈ અઆહણ થોડો જ થઇ જાય? તેમ હજારો જડ વૃત્તિઓની વચ્ચે સદા રહેતો આ જીવ જડ જેવો થઇ જાય; પણ જડ જ અર્ધ જતો નથી. સ્વભાવનો અભાવ કેવી રીતે થાય? સંસારદશામાં એ અદંકાર અને સંકલ્પ યુક્ત હોય છે. તે ઉપરાંત તે બુદ્ધિના ગુણોથી યુક્ત હોય છે. એટલે કે હજારો મિથ્યા નિશ્ચયોના દ્રઢ સંસ્કારવાળો હોય છે. આમ મન, અદંકાર અને બુદ્ધિના ગુણો = ધર્મો તેનામાં સદા જણાતા હોવા છતાં તે આત્મગુણોથી જ હંમેશાં યુક્ત હોય છે. આત્માનો આત્મધર્મ તે નિજ સ્વરૂપભૂત ચૈતન્ય જ છે. અર્થાત્ આ બધામાં-બુદ્ધિબોધમાં વસતો છતાં તે સદા સ્વરૂપનિષ્ઠ જ હોય છે. રક્ત

તેની સ્વરૂપનિદ્રા-અપરિણામી-નિત્ય-અવિપરિણામ ચૈતન્ય-સમગ્રાણું નથી એટલું જ. અને એ ન સમગ્રાણું એ જ અવિદ્યા છે! આવો આ નિત્ય ચૈતન્ય સ્વરૂપ જીવાત્મા આરના આગલા ભાગ જેટલો સૂક્ષ્મ નહીં થયો છે. અર્થાત્ ધ્યાનયોગમાં લીન પુરુષોએ એને અતિ સૂક્ષ્મ તરીકે નહીં કરીને જોયો છે. આજે પણ કોઈ એને જોવા ઇચ્છે તો ધ્યાનયોગનો આશ્રય લે. ॥૮॥

બ્રાહ્મપ્રશતભાગસ્ય શતઘા કલ્પિતસ્ય ચ ।

ભાગો જીવઃ સ વિજ્ઞેયઃ સ ચ આનન્ત્યાય કલ્પતે ॥ ૯ ॥

બ્રાહ્મપ્ર=રાજના આગલા ભાગનો જે સોમો ભાગ છે, તેનો ફરીથી શતઘા=સોમો ભાગ કલ્પિતસ્ય=કરવામાં આવેલાનો જે ચ=નિશ્ચય ભાગ=એક ભાગ છે. સ=તે જીવ=જીવ વિજ્ઞેય=જાણવા યોગ્ય છે. ચ=અને સ=તે આનન્ત્યાય=અનંતતાને માટે-બ્રહ્મભાવને માટે કલ્પતે=સમર્થ છે.

રાજના આગલા ભાગનો જે સોમો ભાગ છે, તેનો ફરીથી સોમો ભાગ કરવામાં આવતાં તેનો જે નિશ્ચય એક ભાગ છે તે જીવ જાણવા યોગ્ય છે. તે જીવ બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ માટે સમર્થ છે. ॥ ૯ ॥

આ જીવનું અતિશય સૌદમ્ય અને આથી જ દુર્બોધપણું સમગ્રવર્તા, તેના બ્રહ્મભાવની અનંત શક્તિ સમગ્રવર્તા, પ્રત્યેક જીવ બ્રહ્મ છે-વિરાજન પરિપૂર્ણ સત્તાવાળો યદ્ય શકે છે એવું ઉદ્દેશોપન કરતાં કહે છે કે એક વાળના આગલા ભાગનો દશ હજારો ભાગ જેમ કલ્પનાતીત સૂક્ષ્મતાવાળો હોય છે છતાં તે છે તેમ આ જીવાત્મા અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, અને એ જ જીવાત્મા બ્રહ્મભાવ-આનન્ત્યને માટે સમર્થ છે! અર્થાત્ ચર્મચક્ષુથી જેની સૂક્ષ્મતા કદી ન જોવાય પણ ધ્યાનયોગથી જેની સૂક્ષ્મતા પ્રત્યક્ષ સમગ્રય એવી છે, એ જીવાત્મા જે ધારે તો બ્રહ્મભાવને માટે શક્તિશાળી થાય છે, એ ખીચારો બ્રહ્મભાવને માટે ધારતો નથી, એટલી જ શીઘ્રનીય દશા છે! બાકી જે ક્ષણે એ અનિરુદ્ધ દહતમ સંકલ્પ કરે તે ક્ષણે એ બ્રહ્મભાવને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. અર્થાત્ અગ્નિયુગમાં સિંહશિશુ સ્વરૂપ બૂલીને જે જે નો નિર્જળ નાદ કરતાં શીખ્યું છે, જો એને પોતાના સ્વરૂપનું સ્મરણ થાય તો જે જે નો લાચાર અવાજ છોડી એ વનરાજ, મૃગેન્દ્રગજ ન કરી શકે. અને તેના એ મહાગજ નથી અગ્નિયુગ ભયભીત થઈને દૂર ભાગે. ॥ ૯ ॥

ન एव स्त्री न पुमान् एषः न च एव अयं त्र्युपसकः ।

यद् यद् शरीरं आदत्ते तेन तेन स युज्यते ॥ ૧૦ ॥

एषः=आ एव एव=निश्चय न स्त्री=नथी स्त्री न=नथी तो पुमान्=पुरुष
च=अने अयं=आ न एव=नथी तो निश्चय नपुंसकः=नपुंसक यद् यद्=जे जे
शरीरं=शरीरने ते आयते=ग्रहण કરે છે. तेन तेन=તેની તેની સાથે सः=ते
युज्यते=જોડાઈ જાય છે. તે તે ૩૫ થઈ જાય છે.

આ જવાબમાં સ્વરૂપે નિશ્ચય નથી તો સ્ત્રી કે નથી તો પુરુષ અને આ નથી
તો નિશ્ચય નપુંસક. જે જે શરીરને તે ધારણ કરે છે તેની તેની સાથે તે જોડાઈ
જાય છે. ॥ ૧૦ ॥

આવો બ્રહ્મભાવને માટે સમર્થ જીવ સ્વરૂપે કાંઈ પણ લિંગવાળો નથી-
અલિંગ છે. એટલે કે સૌમાં સમ-અખંડ એક રસ છે એમ બતાવતાં કહે
છે-આ જવાબમાં સ્વરૂપે પુરુષ-સ્ત્રી કે નપુંસક નથી. અર્થાત્ પુરુષ વગેરે
ચિહ્નો એ તો શરીરના છે-શરીરના નથી. શરીર તો તે તે શરીરમાં તે
તે રૂપે જોડાઈ જાય છે અર્થાત્ આત્મા પાણીના સ્વભાવનો છે. પાણીને
કાંઈ આકાર નથી. પણ પાત્રાકારે તે આકારથીયે લાગે છે. તેમ આ જવાબમાં
સ્વરૂપે નિરાકાર છે. અને આથી જ તે સર્વાકાર છે. એટલે કે સૌમાં એક
સરખો છે. સ્ત્રી પુરુષ કે બાળક સૌનો આત્મા એકસરખો છે. સાધકને
માટે આ સમદર્શન વિષમતાના બ્રામ્હ બ્યાવને દૂર કરનારું હોવું ઘટે.
આમાં તો સ્ત્રી બાળકના પ્રત્યેના સમગ્ર દૃષ્ટિચિહ્નના પરિવર્તનની સૂચના છે. ॥૧૦॥

संकल्पन स्पर्शन द्रष्टि मोहिः प्रासांभुवृष्टया आत्मविबुद्धजन्म ।
कर्मानुगानि अनुक्रमेण देही स्थानेषु रूपाणि अभिसंप्रपद्यते ॥११॥

પ્રાસાંભુવૃષ્ટયા=અનજલની વૃષ્ટિથી જેમ અનુક્રમેણ=અનુક્રમે આત્મવિવૃદ્ધિ-
જન્મ=શરીરની વૃદ્ધિની ઉત્પત્તિ થાય છે તેમ દેહી=શરીરધારી જીવ સંકલ્પન=
સંકલ્પ, સ્પર્શ, દૃષ્ટિ અને મોહથી અનુક્રમે સ્થાનેષુ=તે તે યોનિમાં કર્માનુગાનિ=
કર્મેને અનુરૂપ રૂપાણિ=આકારો ન અભિસંપ્રપદ્યતે=પ્રાપ્ત થાય છે.

જેમ અન્ન અને જલની વૃષ્ટિથી-સિંચવનથી. અનુક્રમે શરીરની વૃદ્ધિ વગેરે થાય
છે તેમ સંકલ્પ, સ્પર્શ, દૃષ્ટિ તથા અવિવેકના સિંચને અનુક્રમે દેહી જીવ તે તે
યોનિમાં કર્માનુસાર રૂપને પ્રાપ્ત કરે છે.

આવો સ્વરૂપે નિરાકાર જવાબમાં સ્વકર્માનુસાર તે તે યોનિના આકારને
અવશ્યપણે પામે છે એ સદ્બ્રહ્માન્ત બતાવે છે કે-જેમ અનુક્રમે અન્ન અને

જલના સિંચનથી શરીર નાનાથી મોટું થાય છે-વૃદ્ધિ વગેરેને પામે છે તેમ આ જીવાત્મામાં અનુક્રમે અવિવેક-સંકલ્પ-દ્રષ્ટિ અને સ્પર્શના સિંચનથી તેના અનેક યોનિમાં અનેક રૂપો થાય છે. અર્થાત્ યોનિ પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય અવિવેક છે. અવિવેક એટલે દેહાત્મભાવ. તે દેહાત્મભાવમાંથી તદ્દનુરૂપ સંકલ્પ વૃદ્ધિ પામે છે. તે સંકલ્પાનુસાર માણુસની જીવનમાં દ્રષ્ટિ થાય છે. સંકલ્પવૃદ્ધિ દ્રષ્ટિથી તેને તે તે પદાર્થોના, સંકલ્પ સંચિત દ્રષ્ટિ અનુસાર ભોગ-સ્પર્શ થાય છે. અને સ્પર્શની વાસનાથી વળી અવિવેકની વૃદ્ધિ થાય છે. વળી સંકલ્પનો ઉપચય થાય છે. વળી દ્રષ્ટિનો સંચય થાય છે. વળી ભોગાનુભવ થાય છે અને આમ ભોગપ્રધાન જીવ અવિવેકને લઇને સ્વરૂપે અજન્મા-અરૂપ હોવા છતાં જન્મી સરૂપ જેવો થઇ જાય છે. આ સંસારચક્રમાંથી અવિવેકની મુક્તિ નથી. ॥ ૧૧ ॥

સ્થૂળાનિ સૂક્ષ્માણિ વહુનિ ચૈવ રૂપાણિ દેહી સ્વગુણૈઃ વૃણોત્તિ ।
ક્રિયાગુણૈઃ આત્મગુણૈઃ ચ તેષાં સંયોગહેતુઃ ઉપરઃ અપિ દૃષ્ટઃ ॥૧૨॥

સ્વગુણૈઃ=પોતાના કર્મોથી દેહી=દેહધારી જીવ સ્થૂળાનિ=સ્થૂલ ચ=તથા સૂક્ષ્માણિ=સૂક્ષ્મ વહુનિ=અસંખ્ય રૂપાણિ=રૂપો એવ=નિશ્ચય વૃણોત્તિ=પસંદ કરે છે. અને ક્રિયાગુણૈઃ=તે તે કર્મોના ગુણો ચ=તથા આત્મગુણૈઃ=શરીરના ગુણો સાથે સંબંધ તેના તેષાં=તે તે રૂપી શરીરોના સંયોગહેતુઃ=સંયોગ કરાવી આપવામાં કારણરૂપ અપરઃ=શ્રેષ્ઠ પરમાત્મા અપિ=પણ દૃષ્ટઃ=નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે.

પોતાના કર્મોથી દેહી સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ અનેક રૂપોને નિશ્ચય ગ્રહણ કરે છે. તે તે કર્મોના ગુણો અને શરીરના ગુણોથી સંબંધ એવા તે જીવના તે તે શરીરના સંયોગમાં કારણભૂત પરમાત્મા છે એમ પણ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૧૨ ॥

જીવ અવિવેકને લઇને ભોગ ભોગવે છે તો તેના તે કર્મોનુસાર ભોગ-કર્મફલ આપનાર પરમાત્મા છે એ બતાવતાં જીવનું સંસારસરણ બતાવે છે કે-દેહી પોતાનાં જ કર્મો સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અનેક યોનિઓને ગ્રહણ કરે છે. તે તે શરીર અને કર્મોના બંધનોથી તે બદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ અનન્ત વાસનાઓથી તે જકડાયેલ રહે છે. આવો વાસનાબદ્ધ જીવાત્મા તે તે વાસનાને અનુકૂલ શરીરને પ્રાપ્ત કરે છે. તે તે શરીરની પ્રાપ્તિ તેના કર્મોનુસાર પરમાત્મા કરાવી આપે છે કેમકે પરમાત્મા સર્વશ હોઈને સર્વકર્મફલપ્રદાતા છે. આમ શરીરમાં મોહાદિ પાશોથી બંધાયેલો તે જીવ સંસારમાં અવિરતપણે સરતો રહે છે. ॥ ૧૨ ॥

અનાદ્યનન્તં કલિલસ્ય મધ્યે વિશ્વસ્ય સ્પટારં અનેકરૂપમ્ ।
વિશ્વસ્ય એકં પરિવેષ્ટિતારં જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાશૈઃ ॥ ૧૩ ॥

અનાદ્યનન્તં=અનાદિ અને અનન્ત કલિલસ્યમધ્યે=વીર્યની વચ્ચે વિશ્વસ્ય
સ્પટારં=વિશ્વના સપ્તા અનેકરૂપં=અનેકરૂપી વિશ્વસ્ય એકં પરિવેષ્ટિતારં=વિશ્વના
એક ઘેરનારા દેવં=પરમાત્માને જ્ઞાત્વા=જાણીને સર્વપાશૈઃ=સર્વ બંધનોથી
મુચ્યતે=છૂટે છે.

અનાદિ અને અનન્ત, વીર્યની વચ્ચે સમસ્તના સપ્તા, અનેક રૂપધારી વિશ્વના
એક ઘેરનારા, દેવાધિ દેવ પરમાત્માને જાણીને મનુષ્ય સર્વ બંધનોમાંથી છૂટે છે. ॥ ૧૩ ॥

આવા મોહની સમૃદ્ધ સંતતિથી વીંટાળાયેલ-મોહજન્ય તમામ પાશોથી
બંધાયેલ જીવ ક્યારે મુક્ત થાય છે? કહે છે કે તે દેવાધિ દેવ પરમાત્માને
સ્વરૂપભૂત જાણીને જ આ બંધનોમાંથી તે છૂટે છે. આ મન્ત્રના પદ્યો
આગળ સમગ્રવચામાં આવી છે ત્યાં જ જોઈ લેવા. અર્થાત્ મનુષ્યની મુક્તિ
પરમ આત્મદર્શનમાં જ છે. ॥ ૧૩ ॥

ભાવગ્રાહ્યં અનીડાક્યં ભાવાભાવકરં શિવમ્ ।

કલાસર્ગકરં દેવં યે વિદુઃ તે જહુઃ તનુમ્ ॥ ૧૪ ॥

જે ભાવગ્રાહ્યં=શ્રદ્ધા ભક્તિરૂપ મનના ભાવથી ગ્રહણ કરવાને યોગ્ય છે,
અનીડાક્યં=અનિકેત જેનું નામ છે, જે ભાવાભાવકરં=ઉત્પત્તિ અને પ્રલયના
કરનાર છે શિવં=મંગલરૂપ ॥ કલાસર્ગકરં=તે ચોસઠ વિદ્યાના ઉત્પન્ન કરનાર
દેવં=દેવને વે=જેઓ વિદુઃ=જાણે છે તે=તેઓ તનું=શરીરને સદાને માટે જહુઃ=
છોડી દે છે.

મનના શ્રદ્ધા ભક્તિરૂપ ભાવથી પકડનારા, ‘અનિકેત’ નામવાળા, ઉત્પત્તિ સ્થિતિ
અને પ્રલય કરનારા, મંગલરૂપ, ચોસઠ વિદ્યાને ઉપજાવનારા, તે દેવને જે જાણે ॥
તેઓ હંમેશાને માટે શરીરને તજે છે. ॥ ૧૪ ॥

ભગવાનની ભક્તિ જ ભગવાનને મેળવવાનો એક માત્ર ઉપાય છે આથી
વિચક્ષણ સાધકે સર્વનું શરણું છોડી-એટલે કે ખીજ તમામ ઉપાયોનું શરણું
છોડી કેવળ ભક્તિરૂપ પરમાત્માને ભક્તિથી જ પકડ્યા જોઈએ એમ સત્રેમ
સૂચવતાં કહે છે કે આ દેવ ભાવગ્રાહ્ય છે. એટલે કે પરમાત્મા કેવળ
ભક્તિથી જ-કેવળ પરમ પ્રેમ સ્વરૂપ ભક્તિથી જ પકડાય છે ! ખીજ કદાચી

તે પકડતા નથી. એ ભાવગ્રાહ્ય પરમાત્માનું “અનિકેત” નામ છે. નિકેત એટલે નિવાસસ્થાન. અનિકેત એટલે નિવાસસ્થાનનો અભાવ. ભગવાન સર્વમાં રહેલ હોઇને કોઈ એક ઠેકાણે તેને સમજવા એ ધ્વિરને અંકિત કરવા બરોબર છે. આવા પરમાત્મા શિવ છે. મંગલ સ્વરૂપ છે. અને મહા કલાકાર-એસક વિદ્યા કલાનો અને જગતની મહાન રચનારૂપી કલાનો ઉપભવનાર છે. આવા મંગલ પરમાત્માને જે ભાવગ્રાહ્ય સમજી ભાવથી પકડે છે, પ્રેમથી પ્રસન્ન થઇ પ્રેમપૂર્વક જ તેને પકડે છે તે શરીરને ઊડી દે છે. એટલે કે ચાલુ જીવનમાં દેહાત્મભાવ તજી દે છે અને આગળ તો તેનો જન્મ જ નથી. કેમકે જન્મનું દ્વેષ કારણ નથી. આવો અશરીર આત્મા વંદ્ય છે. વંદન હો એવા મહાભાગ માનવને. ॥ ૧૪ ॥ ૮

॥ इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ हरिः ॥ तत्सत् ॥

॥ अथ श्वेताश्वतरोपनिषदि षष्ठोऽध्यायः ॥

स्वभावं एके कवयो वदन्ति कालं तथाऽन्ये परिमुह्यमानाः ।

देवस्य एषः महिमा तु लोके येन इदं भ्राम्यते ब्रह्मचક્રम् ॥ ૧ ॥

એકે=કેટલાક કવયો=કવિઓ-દ્રષ્ટાઓ સ્વભાવ=સ્વભાવને વદન્તિ=જગતના કારણ તરીકે વર્ણવે છે તથા=ખીન પરિમુહ્યમાના=જગતના કારણ વિષયમાં ગોચારી ખાત્રા અન્યે=ખીન પરિતો કાલં=કાલને જગતકારણ તરીકે વર્ણવે છે. તુ=પરંતુ સત્ય ખીના એ છે કે લોકે=જગતમાં દેવસ્ય=પરમાત્માની એષ=આ પ્રત્યક્ષ મહિમા=મહિમા છે જેન=જે મહિમા વડે इदं=આ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મચક્ર= વિશાળ સંસારચક્ર ભ્રામ્યતે=ભ્રમી રહ્યું છે.

કેટલાક દ્રષ્ટાઓ સ્વભાવને તો કેટલાક અદૃશ દર્શનવાળા પરિતો કાળને જગતકારણ તરીકે વર્ણવે છે. પરંતુ લોકમાં આ દેવનો મહિમા છે. જે મહિમા વડે આ બ્રહ્મચક્ર ભ્રમ્ય રહ્યું છે. ॥ ૧ ॥

આગલા અધ્યાયમાં પરમાત્માનું સ્વરૂપ, તેનું ઐશ્વર્ય વગેરેનું તથા જ્ઞાતાત્માનું સ્વરૂપ, તેના અંધનનું કારણ, તેની અંધમુક્તિનો ઉપાય વગેરેનું

વર્ણન કરી સાધકમાત્રનો માર્ગ નક્કિઓએ સ્પષ્ટ કર્યો. હવેના છૂટા અને છેલ્લા અધ્યાયમાં કાળ વગેરેના કારણત્વનાં નિરાકરણપૂર્વક નિર્ણય અને નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ, મુક્ત સ્વરૂપ પરમાત્મા જ જગતનું સર્વથા કારણ છે અને તેના વિદ્વાનમાં જ પરમ પુરુષાર્થ છે-એ બતાવતાં પહેલાં પરમાત્માનું જ કારણત્વ નિરૂપણ કરે છે કે, કેટલાક કવિઓ સ્વભાવને જગતકારણ તરીકે વહે છે ત્યારે ખીજા પંડિતો કાળને કારણ માને છે. પણ સ્વભાવ અને કાલને કારણ તરીકે માનનારા કવિઓ યદ્યપિ કવિ છે પણ “ પરિમુદ્ધમાન ”-કારણના વિષયમાં ગોથાં ખાનારા=આદૃત દર્શનવાળા છે. અને આથી જ તેમનું દર્શન નિર્મળ નથી! તો જગતકારણના વિષયમાં સત્ય ખીના કંઈ છે? નકિ કહે છે કે સો વાતની એક વાત છે કે આ લોકમાં-જગતમાં જે કાંઈ જણાય છે.

જે કાંઈ આ ચચચર જગત છે તે પરમાત્માનો મદિમા છે. અર્થાત્ જગત એ ભગવાનનું મહા અને નિત્ય ઐશ્વર્ય છે! ભગવાનના આ નિત્ય નિરતિશય ઐશ્વર્યને ધર્મને આ પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મચક્ર સન્નિધિયા-પ્રતિપળ અનુભવે ભમી રહ્યું છે. અર્થાત્ પરમાત્માની જ પ્રકૃતિ અને પુરુષરૂપી એ નિત્ય અચિન્ત્ય શક્તિ આ પ્રત્યક્ષ જગતરૂપે વર્તી રહી છે! કાળ અને સ્વભાવ યદ્યપિ સહાયક કારણો છે પણ નિરપેક્ષ કારણ નથી. પરમાત્મા જગતનું નિરપેક્ષ સર્વતંત્ર કારણ છે. ॥ ૧ ॥

येनाद्युतं नित्यं इदं हि सर्वं ज्ञः कालकालः गुणी सर्वविद् यः ।
तेन ईशितं कर्म विवर्तते ह पृथग्याप्यतेजोऽनिलखानि चिन्त्यम् ॥२॥

येन=જે પરમાત્મા વડે ઇદં=આ સર્વં=સમસ્ત બ્રહ્માંડ હિ=નિશ્ચય નિત્યં=સદા બાદ્યુતં=વ્યાપ્ત છે યઃ=જે પરમાત્મા જ્ઞઃ=જ્ઞાન સ્વરૂપ કાલકાલઃ=કાળનો પણ કાળ ગુણી=અનન્ત કલ્યાણુ ગુણુ સંપન્ન તથા સર્વવિદ્=સર્વજ્ઞ છે. તેન=તે પરમાત્મા વડે ઈશિતં=પ્રેરિત. કર્મ=કર્મ હ=નિશ્ચય પૃથગ્યાપ્યતેજોઽનિલખાનિ=પૃથિવી, પાણી, તેજ, પવન અને આકાશરૂપે વિવર્તતે=પરિણમે છે એમ ચિન્ત્યં=વિચારવા યોગ્ય છે.

જે પરમાત્મા વડે નિશ્ચય આ બધું સદા વ્યાપ્ત છે, જે જ્ઞાન સ્વરૂપ, કાળનો પણ કાળ, સર્વ કલ્યાણુગુણુસંપન્ન અને સર્વજ્ઞ છે, તે પરમાત્માનું પ્રેરણું કર્મ, પૃથિવી, પાણી, તેજ, પવન તથા આકાશ રૂપે પરિણમે છે એ વિચારવું. ॥ ૨ ॥

પરમાત્માનું સ્વરૂપભર્ત્ર નિરૂપણ કરતાં તેનું જ કારણત્વ સમર્થિત કરતાં કહે છે-પરમાત્મા વડે આ સમસ્ત બ્રહ્માંડ સદા ભરપૂર છે. તે જ્ઞાન

સ્વરૂપ છે. તે કાળનો પણ કાળ છે. અનન્ત કલ્યાણગુણસંપન્ન છે. અં
સર્વં છે. આવા સર્વં પરિપૂર્ણ, કાળકામ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, અનન્ત મંગલ
ગુણમય, સર્વં પરમાત્મા પ્રાણીમાત્રના સંચિત કર્મને ગ્રેરે છે. અર્થાત્
પરમાત્મા સૌના કર્મફળ પ્રદાતા હોઈને સૌના કર્મને તે ગ્રેરે છે. અને એ
ગ્રેરિત કર્મ જ પંચમહાભૂત દ્વારા ભોગાધિજ્ઞાન શરીરરૂપે પરિણમે છે. આ
છે સત્ય અને આથી જ સાધકે આમ વિચારવું ઘટે. અર્થાત્ પ્રાણીમાત્રના
કર્મો જ્યાંસુધી ક્ષીણ ન થાય ત્યાંસુધી પરમાત્મા તેનો ફલોપભોગ કરાવે જ
છે. એ ફલના ઉપભોગ માટે સસાધન દેહની જરૂર છે. આ સસાધન શરીર
પંચ મહાભૂતનો ગોઠો છે. આથી ધ્વિરગ્રેરિત કર્મ જ પંચમહાભૂતરૂપે એટલે
કે શરીરરૂપે પરિણમે છે, આ છે જીવનનું પરમ સત્ય. ॥ ૨ ॥

તત્ કર્મ કૃત્વા વિનિવર્ત્ય ભૂયઃ તત્ત્વસ્ય તત્ત્વેન સમેત્ય યોગમ્ ।
એકેન દ્વાભ્યાં ત્રિભિઃ અષ્ટભિઃ વા કાલેન ચ એવ આત્મગુણઃ ચ સૂક્ષ્મૈઃ ॥૩॥

તત્કર્મ=તે ધ્વિરને માટે કર્મ=ધ્વિસંપર્ક શુદ્ધિ કર્મને કરવા=કરીને,
અને તે કર્મોમાંથી ભૂયઃ=ફરીથી વિનિવર્ત્ય=પાછા ફરીને એટલે કે કર્મના
ફળમાં અહંતા મમતા શુદ્ધિને તજીને, તત્ત્વસ્ય=આત્મતત્ત્વનો તત્ત્વેન=પરમાત્મ
તત્ત્વ સાથે યોગ=યોગ-મિલન સમેત્ય=સારી પેઠે સમજીને ત્યારબાદ, એકેન=
એક પરમાત્મ શરણ દ્વારા અગર તો દ્વાભ્યાં=પરમાત્મા અને ગુરુની સેવા દ્વારા
ત્રિભિઃ=પરમાત્મા અને ગુરુની સેવાયુક્ત થવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન દ્વારા
અગર તો તદયુક્ત અષ્ટભિઃ=અષ્ટાંગ યોગ દ્વારા જીવન નિર્વાહ કરતો પુરુષ
કાલેન=વખત જતાં સૂક્ષ્મૈઃ=સૂક્ષ્મતમ આત્મગુણઃ=પરમાત્માના ગુણોથી જૈવ=
નિશ્ચય પુરુષ યુક્ત થાય છે.

તે પરમાત્મા માટે કર્મો કરી અને તે કર્મોમાંથી સ્વાર્થ શુદ્ધિને હટાવી, તે
નિષ્કામ કર્મ દ્વારા જ જીવનો પરમાત્મા સાથે યોગ થાય છે એમ સમજી, એક પરમાત્માનું
શરણું, અગર તો પરમાત્મા અને ગુરુની આરાધના, અગર તો પરમાત્મા અને ગુરુની
સેવાયુક્ત થવણ, મનન, નિદિધ્યાસન દ્વારા અગર તો અષ્ટાંગ યોગ દ્વારા કાલક્રમે
માનવ નિશ્ચય સૂક્ષ્મ એવા પરમાત્માના ગુણોથી યુક્ત થાય છે. ॥ ૩ ॥

શરીર એ જ જીવનું મહાગંધન છે. અને એ શરીર કમેતિ પરિપાક
છે. કર્મ રાગદ્વેષનાં ચિરંજીવી છે. અને રાગાદિ અજ્ઞાનની છાયા છે. આથી
અજ્ઞાન જ આ મહા અનર્થનું મૂળ કારણ છે. તો જે આ સમજે ॥ તેણે
આ અજ્ઞાનની નાગચૂડામાંથી કેવી રીતે છૂટવું? શું કરવાથી જીવતાં જીવત

ગુણાન્વિતાનિ=સાત્વિક ગુણથી યુક્ત કર્મણિ=કર્મે આરમ્ભ=કરીને યઃ= જે મનુષ્ય ચ=નિશ્ચય સર્વાન્=સમસ્ત માવાન્=હૃદયના ભાવોને પરમાત્મામાં વિનિયોજયેત=વિનિયુક્ત કરે છે તો તેથી તેર્થ=ક્રિયામાણ્ય કર્મનો અભાવે=અભાવ થતાં કર્મફલયે=પ્રારબ્ધ કર્મનો ભોગ દ્વારા નાશ થતાં કૃતકર્મનાશ=કર્મે છે સંચિત કર્મેના નાશ નેણ એવા સ=તે પુરુષ તત્ત્વતઃ=તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિએ પોતાને અન્યઃ=ભિન્ન યાતિ=સમજે છે.

સાત્વિક કર્મેને આરંભી જે મનુષ્ય સમસ્ત હૃદયના ભાવોને પરમાત્મામાં યોજે છે તેના તે દ્વારા ક્રિયામાણ્ય કર્મેના નાશ થતાં, તથા પ્રારબ્ધ કર્મેના ભોગ દ્વારા ફલ થતાં, કર્મેના સંચિત કર્મેના નાશ નેણ એવા તે પુરુષ તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિએ પોતાને સમસ્ત વિવિધથી ભિન્ન સમજે છે. ॥ ૪ ॥

આમ પરમાત્મા અને આત્માની પરિપૂર્ણ 'એકતા' ક્યારે થાય છે તે બતાવતાં કહે છે ગુણાન્વિત કર્મેને કરીને જે માણસ શુદ્ધ થઈ પોતાના હૃદયના સર્વભાવોનો પરમાત્મામાં વિશેષ પૂર્ણયોગ કરે છે. તે માણસના તે ક્રિયામાણ્ય કર્મેના અભાવ થતાં અને પ્રારબ્ધ કર્મેના ભોગ દ્વારા નાશ થતાં, જ્ઞાનબળે સંચિત કર્મેના વન્યભાવ થતાં તે પુરુષ તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિએ પોતાને તે બધાં કર્મ અને કર્મફલથી ભિન્ન સમજે છે. અને આ ભિન્નતાના અતિરેકમાં જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ છે. અર્થાત્ જે માણસ નિરન્તર સાત્વિક કર્મે=ગુણાન્વિત એટલે સદ્ગુણથી પૂર્ણ-એટલે કે ધૃત્વરતે પ્રસન્ન કરે એવાં કર્મે-સાત્વિક આચરણો કરે છે તે માણસનું હૃદય ચોકખું થાય છે. ચોકખું હૃદય પોતાનાં તમામ ભાવોને ધૃત્વર વિનિયુક્ત કરે છે. આથી ધૃત્વર સંયુક્ત કર્મે, કરનાન્ને ફલ આપતાં નથી. એટલે કે તેના ચાલુ જીવનમાં કરાતાં ક્રિયામાણ્ય કર્મે નિર્વાપ થાય છે. વળી તે ચાલુ જીવનમાં ફલદાન શરૂ કરી ચૂકેલા કર્મેને વિના રાગદ્વેષે ભોગવી લેતો હોવાથી-પ્રારબ્ધનો ફલ કરતો રહેતો હોવાથી, તે પશુ તેને ભાવિમાં જન્મદાતા થતાં નથી. અને સંચિત કર્મે તત્ત્વજ્ઞાનના બળે દગ્ધ થયેલાં હોઈને ભાવિમાં ફળરૂપે ઉત્થિત થતાં નથી. આમ ક્રિયામાણ્ય પ્રારબ્ધ અને સંચિત ત્રિવિધ-શુભાશુભ કર્મેની પ્રસવશક્તિને તે ગ્રંભી દેતો હોઈને પરિણામે તે સુખદુઃખ, આયુષ્ય, શરીરાદિથી પોતાને તત્ત્વતઃ સ્થાનુભવે વૃદ્ધો જાણે છે. અને આથી વિવિધ આત્મદર્શી પરમાત્માનો સમાનધર્મી હોઈને પરમાત્માને પામે છે. ॥ ૪ ॥

અદિઃ સ સંયોગનિમિત્તદેતુઃ પરઃ ત્રિકાલાત્ અકલઃ અપિ દ્રષ્ટઃ ।
તં વિશ્વરૂપં ભવભૂતં ઈડયં દેવં સ્વચિત્ત્વં ઉપાસ્ય પૂર્વમ્ ॥૫॥

માણસને સદેહે મુક્તાત્મભાવની પ્રતીતિ થાય ? ઋષિ અહીં તે ઉપાયનું દર્શન કરાવે છે-જેના અનુદાનથી આત્માને ધ્રુવ આત્મસ્વરૂપની સદેહે ઝાંખી થાય છે. ઋષિ એક અનિશય સુન્દર વિચારસરણિનો પુરસ્કાર કરતાં કહે છે-માણસે પહેલાં તો “તત્કર્મશીલ” થવું. એટલે કે જે કાંઈ તે કરે તે બધું ઇશ્વરાર્થે કરે ! ઇશ્વરાર્થે કરેલાં કર્મો અસત્ તો હોય જ નહીં. અર્થાત્ ઇશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માટે પહેલાં તો તમામ નિત્યનૈમિત્તિક સત્કર્મો મનુષ્ય આચરે. આ છે પહેલું પગથિયું.

આ પહેલાં પગથિયું સાથે જ, સિદ્ધાન્તી એક બાલુ સાથે જોડાયેલી ખીણ બાજુ જેવું પગથિયું છે તેનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે, ઇશ્વરાર્થે સત્કર્મ આચરી તેમાંથી નિવૃત્ત થવું. એટલે કે તે તે સત્કર્મના ફલમાં અદ્વંતા અને મમતાને તજવી, જે ઇશ્વરાર્થે હોય તેનો માલિક ઇશ્વર, આપણે નહીં, એમ સમજી કર્મના ફલમાં મમતા અને અદ્વંતાને રૂપતા પર્થન્ત મોળી પડાવી.

આ ઇશ્વરાર્થે ઇશ્વરાર્પિત સત્કર્મના આચરણનું ફળ તે શુદ્ધ સમજ છે. નીતરી શુદ્ધિ છે. એ નીતરી શુદ્ધિ સદા સમાધિમય-યોગમય હોય છે. તે સદા સમાધિમય શુદ્ધિમાં તત્ત્વજ્ઞાન સ્થુર છે. અર્થાત્ તેવા મનુષ્યને પોતાના આત્માનો પરમાત્મા સાથે મિલનયોગ સમગ્રમય છે. અર્થાત્ તેને એવું સમગ્રમય છે કે મારા આત્માનું સ્વાભાવિક મિલન તો પરમાત્મા સાથે હોવું ધટે. આવી નીતરી સમજ આવતાં તેને અધ્યાત્મિક જીવનનો માર્ગ સમગ્રમય જાય છે. અહીંથી આગળ તે ચારમાંથી એક રસ્તે સ્વ અધિકાર મુજબ ચાલે, છે. ક્યાં તો તે પરમાત્માનું ચરણ લલ્લ લે છે. ક્યાં તો તે શરદેવ અને પરમ શરદેવની સેવામાં સંલગ્ન થાય છે. અગર તો શરદેવામય શ્રવણ, મનન કે નિદિધ્યાસન સ્વીકારે. અગર તો અષ્ટાંગ યોગનો આશ્રય સ્વીકારે છે. આ ત્રણનું અંતિમ પરિણામ તે પરમાત્માનું અનન્ય શરણ છે. આમ આ ચારનું યથાધિકાર શરણ સેવતો મનુષ્ય સુદ્ધમત્તમ એવા પરમાત્માના જે અનન્ત કલ્યાણ શુભો છે તેનાથી યુક્ત થાય છે. અર્થાત્ તેનામાં અને પરમાત્મામાં અભેદ થતો જાય છે. પૂર્ણ અભેદ-પૂર્ણ, એકતા એ આ પ્રયોગનું અંતિમ બિન્દુ છે. આમ અહીં સમસ્ત અધ્યાત્મ જીવનનો દૂકમાં પૂર્ણ નિર્દેશ છે એમ વિચારવું. ॥ ૩ ॥

આરભ્ય કર્માણિ ગુણાન્વિતાનિ ભાવાંશ્ચ સર્વાન્ વિનિયોજયેદઃ ।

તેષાં ઇમામે રુતકર્મનાશઃ કર્મક્ષયે યાતિ સ તત્ત્વતોઽન્યઃ ॥ ૪ ॥

ગુણાન્વિતાનિ=સાત્ત્વિક ગુણથી યુક્ત કર્માણિ=કર્મો આરમ્ભ=કરીને યઃ=જો મનુષ્ય ચ=નિશ્ચય સર્વાન્=સમસ્ત માવાન્=હૃદયના ભાવોને પરમાત્મામાં વિનિયોજયેત=વિનિયુક્ત કરે છે તો તેથી તેપાં=ક્રિયામાણ્ય કર્મોના અભાવે=અભાવ યતાં કર્મફલયે=પ્રારબ્ધ કર્મોના ભોગ દ્વારા નાશ યતાં ફલકર્મનાશ=કર્મો છે સંચિત કર્મોના નાશ જોણે એવા સ=તે પુરુષ તત્ત્વતઃ=તાત્ત્વિક દૃષ્ટિ એ પોતાને અન્યઃ=ભિન્ન માત્રિ=સમજે છે.

સાત્ત્વિક કર્મોને આરંભી જે મનુષ્ય સમસ્ત હૃદયના ભાવોને પરમાત્મામાં યોજે છે તેના તે દ્વારા ક્રિયામાણ્ય કર્મોના નાશ યતાં, તથા પ્રારબ્ધ કર્મોના ભોગ દ્વારા ફલકર્મ યતાં, કર્મો જ સંચિત કર્મોના નાશ જોણે એવા તે પુરુષ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ પોતાને સમસ્ત વિવેચી ભિન્ન સમજે છે. ॥ ૪ ॥

આમ પરમાત્મા અને આત્માની પરિપૂર્ણ, 'એકતા ક્યારે યાય છે તે બતાવતાં કહે છે ગુણાન્વિત કર્મોને કરીને જ માણસ શુદ્ધ થઈ પોતાના હૃદયના સર્વભાવોના પરમાત્મામાં વિશેષ પૂર્ણયોગ કરે છે. તે માણસના તે ક્રિયામાણ્ય કર્મોના અભાવ યતાં અને પ્રારબ્ધ કર્મોના ભોગ દ્વારા નાશ યતાં, જ્ઞાનબળે સંચિત કર્મોના વન્ધ્યાભાવ યતાં તે પુરુષ તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ પોતાને તે બધાં કર્મ અને કર્મફલથી ભિન્ન સમજે છે. અને આ ભિન્નતાના અતિરેકમાં જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ છે. અર્થાત્ જો માણસ નિરન્તર સાત્ત્વિક કર્મો=ગુણાન્વિત એટલે સદ્ગુણથી પૂર્ણ-એટલે કે ધૃત્યરતે પ્રસન્ન કરે એવાં કર્મો-સાત્ત્વિક આચરણો કરે છે તે માણસનું હૃદય ચોકપુ થાય છે. ચોકપુ હૃદય પોતાના તમામ ભાવોને ધૃતિર વિનિયુક્ત કરે છે. આથી ધૃત્યર સંયુક્ત કર્મો, કરનારને ફલ આપતાં નથી. એટલે કે તેના ચાતુ જીવનમાં કરતાં ક્રિયામાણ્ય કર્મો નિર્વાપ થાય છે. વળી તે ચાતુ જીવનમાં ફલદાન શરૂ કરી ચૂકેલા કર્મોને વિના રામદોષે ભોગવી લેતો હોવાથી-પ્રારબ્ધનો ફલ કરતો રહેતો હોવાથી, તે પશ્ચ તેને ભાવિમાં જન્મદાતા યતાં નથી. અને સંચિત કર્મો તરતજ્ઞાનના બળે રૂપ થયેલાં હોઈને ભાવિમાં ફળરૂપે ઉદ્ભવ યતાં નથી. આમ ક્રિયામાણ્ય પ્રારબ્ધ અને સંચિત વિવિધ શુભાશુભ કર્મોની પ્રસવરક્તિને તે ઝાંખી દેતો હોઈને પરિણામે તે સુખદુઃખ, આયુષ્ય, શરીરદિથી પોતાને તત્ત્વતઃ સ્વાનુભવે શુદ્ધ જાણે છે. અને આવો વિવિધ આત્મદર્શી પરમાત્માને ગુમાનવમાં દોષને પરમાત્માને પામે છે. ॥ ૪ ॥

આદિઃ સ સંયોગનિમિષદેતુઃ પરઃ ત્રિકાલ્લાત્ અકલઃ અપિ દ્રષ્ટઃ ।

તં વિશ્વરૂપં મયમૂતં હૃદયં દેવં સ્વચિત્તસ્યં ઉપાસ્ય પૂર્વમ્ ॥૫૯॥

સઃ=તે પરમાત્મા આદિઃ=અકારણ હોઇને સર્વકારણ છે. સંયોગનિમિત્તદેતુઃ=શરીરની પ્રાપ્તિના કારણનું પણ કારણ છે. ત્રિકાલાત્=ત્રણે કાળથી પરઃ=અસ્પૃષ્ટ અપિ=અને અક્લઃ=પ્રાણાદિ સોળ કળા રહિત દ્રષ્ટઃ=નિશ્ચિત કરાયા છે. તં=તે વિધરૂપં=સર્વ ૩૫ ભવમૂર્ત્ત્ત્=સંસાર ૩૫ રૂઢ્યં=સ્તુત્ય સ્વચિત્તસ્યં=પોતાના હૃદયમાં રહેલા દેવો=પરમાત્માને પૂર્વ=પહેલાં ઉપાસ્ય=આરાધીને જીવ કૃતકૃત્ય થાય છે.

તે પરમાત્મા સર્વકારણ, શરીરાદિની પ્રાપ્તિના કારણનું પણ કારણ, ત્રણે કાળથી અસ્પૃષ્ટ અને અક્લ નિશ્ચિત થયા છે. તે સર્વરૂપ, સર્વભૂત, સ્તુત્ય, પોતાના હૃદયમાં રહેલ પરમાત્માદેવને પહેલાં આરાધીને જીવ કૃતાર્થ થાય છે. ॥ ૫ ॥

આવો કર્મની પ્રસવશક્તિને નિરુદ્ધવીવ કરનાર પુરૂષસિંહ પરમાત્માને કેવી રીતે સમજીને-ઉપાસીને કૃતકૃત્ય થાય છે તે બતાવતાં કહે છે કે તે પરમાત્મા જાતે અકારણ હોઇને સર્વનું કારણ છે! તે પરમાત્મા શરીરાદિની પ્રાપ્તિના કારણનું પણ કારણ છે. અર્થાત્ કર્મરૂઢનો અધ્યક્ષ હોઇને તે શરીરાદિની પ્રાપ્તિના કારણનું પણ કારણ છે. પરમાત્મા ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન કાળથી પર છે, અસ્પૃષ્ટ છે-એટલે કે સનાતન-સદા એક રસ છે! કાલગ્રસ્ત જગત જેમ કાળના ધર્મણથી સડી જાય છે-સખડી જાય છે-કુગાઇ જાય છે તેમ આ પરમાત્મા જાતે કાળના કાળ હોઇ કાળથી સખડી જતા નથી. ખીચારો કાળ જ તેનાથી સડી જાય છે! વળી તે પરિપૂર્ણ કલાકાર પરમાત્મા પ્રાણાદિ સોળેકળા વગરના છે! અર્થાત્ અરૂપ છે! આવા પરમાત્મા છે એમ પેલા વિવિધ આત્મદર્શીને સમજાય છે! આવા સ્વયંભૂ અને સર્વકારણ, સર્વના સંયોગ કરાવનારા, ત્રિકાલાબાધિત, અક્લ અને વિશ્વરૂપ, સંસારરૂપે જતા થયેલા સ્તુત્ય પરમાત્માને સાધક પોતાના હૃદય કમલમાં રહેલા ભણીને ઉપાસે-એટલે કે તેની ખૂબ નજીક બેસવાનો પ્રયત્ન કરે. જે જેની ખૂબ નજીક બેસે તેને તેની અસર થાય જ પરમાત્માની ઉપાસના કરનાર એટલે કે-સ્વહૃદયકમલમાં તેની ખૂબ નજીક બેસનાર જીવ પણ પરમાત્માની અસરવાળો થાય જ એટલે કે તે કૃતકૃત્ય થાય જ. ॥ ૫ ॥

स वृक्षकालाकृतिभिः परोऽन्यो यस्मात् प्रपञ्चः परिवर्ततेऽयम् ।
धर्मोवहं पापनुदं भगेशं ज्ञात्वा आत्मसंख्यं अमृतं विश्वधाम ॥६॥

સઃ=તે પરમાત્મા વૃક્ષકાલાકૃતિભિઃ=સંસાર વૃક્ષની અને કાળની આકૃતિઓથી પરઃ=પર અન્યઃ=ખીજ છે યસ્માત્=જેમાંથી અર્થ=આ પ્રપંચ=

પ્રપંચ-પરિવર્તતે=ચોમેર વર્તી રહે છે. તે ધર્માવિહં=ધર્મ પ્રાપક, પાપતુદં=પાપનાશક મંગેશ્વર=સર્વેશ્વરના સ્વામી, અમૃતં=અમૃત અને વિશ્વધામ=વિશ્વાધારને આત્મસંસ્થં=જાતમાં રહેલા જ્ઞાત્વા=જાણીને મનુષ્ય કૃતાર્થ થાય છે.

તે પરમાત્મા સંસાર અને કાળની આકૃતિઓથી પર તથા બીજા છે. તેમાંથી આ પ્રપંચ ચોમેર વર્તી રહ્યો છે તે ધર્મપ્રાપક, પાપપ્રત્યાશક, સર્વેશ્વરના સ્વામી, અમૃત અને વિશ્વાધારને જાતમાં રહેલા જાણીને મનુષ્ય કૃતાર્થ થાય છે. ॥ ૬ ॥

પોતાના હૃદયમાં રહેલા પરમાત્માને જાણીને જીવ કૃતાર્થ થાય છે તે તે પરમાત્મા કેવા રૂપે તેને સમજાય છે એ-વળી કહેતાં બતાવે છે કે તે પરમાત્મા સંસારવૃક્ષ અને કાળની આકૃતિઓથી પર છે ! અર્થાત્ કાળ-ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાનરૂપે વિભક્ત પ્રતિતં ચંતા કાળના ઘેરાવામાં આવેલી આ સમસ્ત સૃષ્ટિમાં જે કંઈ નામરૂપે પ્રતીત થાય છે, સ્થાવર જંગમ જે કંઈ આપણી નજરમાં આવે છે તે બધાંથી પરમાત્મા પર છે એટલે કે તેમના ગુણધર્મોથી સદા અસ્પૃષ્ટ છે ! આવો પેલાને જાતઅનુભવ થાય છે. વળી તેને સાક્ષાત્ સમજાય છે કે તે પરમાત્માથી જ આ પ્રપંચ ચોમેર વર્તી રહ્યો છે. એટલે કે પંચ મહાભૂતના ઉત્કર્ષ-પ્રકર્ષરૂપ આ જગત્ પરમાત્મામાંથી જ પ્રતિપળ કુટી રહ્યું છે ! એની આ દૃષ્ટિ હવે શાસ્ત્રદત્ત કે ગુરુશિક્ષિત નથી. સ્વયં-આપમેળે તેને આ ગૂઢ રહસ્ય સમજાય છે. અર્થાત્ હવે તેને આ પુરાણી પ્રવૃત્તિ પરમપુરુષમાંથી જ પ્રસરી રહી છે તે જાતઅનુભવે જણાય છે. આવા ધર્મપ્રાપક, પાપનાશક, સર્વેશ્વરના સ્વામી, અમૃત અને વિશ્વાધાર પરમપિતા પરમાત્માને આત્મસંસ્થ એટલે પોતાની અંદર સારી પેઠે-સ્થિરતાથી કદી ન ટળે ન ચળે એવી રીતે, સર્વદા ઉમેલા જોઈને પેલો પુણ્યપુનૈકમૃતિ મનુષ્ય કૃતાર્થ થાય છે. તે બ્રહ્મવિદ્ થાય છે. ॥ ૬ ॥

તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરં તં દેવતાનાં પરમં ચ દૈવતમ્ ।

પતિં પતીનાં પરમં પરસ્તાત્ વિદામ દેવં મુવનેશં હૈદયમ્ ॥ ૭ ॥

તં=તે દેવં=દેવને અમો દેશ્વરાણામ્=દેશ્વરોના પણ પરમં=પરમ મહેશ્વરે=મહેશ્વર, ચ=તથા તં=તેને દેવતાનાં=દેવોના પણ પરમં=પરમ દૈવતં=દેવત, તથા પતીનાં=પાલકોના પણ પરમં=પરમ પતિં=પાલક, સૌથી પરસ્તાત્=ઉત્કૃષ્ટ મુવનેશં=બ્રહ્માંસ્વામી તથા હૈદયં=સ્તુત્ય વિદામ્=જાણીએ છીએ.

અમો-ઋષિઓ તે પરમાત્માને દેશ્વરોના પણ પરમ મહેશ્વર, તથા તેને દેવતાઓના પણ પરમ દેવત તથા પાલકોના પણ પરમપાલક, સૌથી ઉત્કૃષ્ટ, બ્રહ્માં સ્વામી તથા સ્તુત્ય જાણીએ છીએ. ॥ ૭ ॥

ઉક્તા દર્શનમાં નિરતિથય શ્રદ્ધા ઉપભવવા હવે ઋષિઓ પોતાના અનુભવનો પણ સૂર પૂરતાં સત્ય નિશ્ચય કરાવે છે કે અમે ઋષિઓ તે પરમાત્માને જાણીએ છીએ. તો જ ઋષિઓ જાણી શકે, તે જાણવાને માટે, ઋષિપુત્રોનો પણ પૂરો હક્ક છે. તેઓ પણ તેમને જાણી શકે જ. તે પરમાત્મા કેવા છે? ઋષિઓ કહે છે તે ઇશ્વરોના પણ પરમ મહેશ્વર છે. દેવતાનું પણ પરમ દેવત છે. પાલકોના પણ પાલક છે. આથી જ તે ઉત્કૃષ્ટ છે. બ્રહ્માંડના નાથ છે. અને આથી જ પ્રત્યેક જીવ માટે સ્તુત્ય છે. આવા પરમપિતાને અમે જાણીએ છીએ માટે હે અલ્પ શ્રદ્ધાળુ જીવો! તમે પણ પૂજું શ્રદ્ધાવાળા થાઓ અને શ્રેયઃપ્રાપ્તિ માટે પુરુષાર્થ કરો. ॥ ૭ ॥

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत् समः च अभ्यधिकश्च हृदयते ।
परा भस्य शक्तिः विविधा एव ध्ययते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥८॥

તત્સવ=તે પરમાત્માનું ન કાર્ય=શરીર નથી ચ=તથા તેને કરણ=ઇન્દ્રિય ન વિद्यતે=નથી. તત્સમः=તેની બરાબર ચ=તથા અભ્યધિકः=તેનાથી વધારે ચ=પણ ન હૃદયતે=દેખાય છે. અસ્ય=એની શક્તિः=શક્તિ પરા=સૌથી મહા એવ=તથા વિવિધા=અનેક પ્રકારની મૂચતે=સાંભળવામાં આવે છે. તે સ્વાભાવિકી=સનાતન ચ=તથા જ્ઞાનબલક્રિયા=જ્ઞાનશક્તિ તથા ક્રિયાશક્તિ રૂપ સાંભળવામાં આવી છે.

તે પરમાત્માને શરીર કે ઇન્દ્રિયો નથી. તેની બરાબર કે તેનાથી અદકો પણ કોઈ નિશ્ચિત થયે નથી. એની શક્તિ સર્વથી મહાન અને અનેક પ્રકારની સાંભળવામાં આવે છે. તે સનાતની જ્ઞાન તથા ક્રિયાશક્તિ રૂપ છે. ॥ ૮ ॥

હવે પરમાત્માની વિશેષ ઓળખ આપતાં કહે છે-તે પરમાત્માને કાંઈ કે કરણ નથી. એટલે કે શરીર કે ઇન્દ્રિયો નથી. અને છતાં સર્વ શરીરો અને સર્વ કરણોથી તે વધારે જ્ઞાનક્રિયા સંપન્ન છે. તે પરમાત્માની બરાબરોનો કે તેનાથી અદકો કોઈ નથી. કેમકે એ ઇશ્વર હોઈ શકતા નથી. અર્થાત્ પરમાત્મા જ સૌથી શ્રેષ્ઠ છે. એ પરમાત્માની શક્તિઓ સૌથી મહાન અને વિવિધ સાંભળવામાં આવે છે. અર્થાત્ સાચો પણ ઋષિઓના આ અનુભવને સંમત થાય છે કે પરમાત્માની શક્તિ કર્તુમકર્તુમન્યયાકર્તુ સમર્થ છે અને તે ઉપરાંત આપણી કલ્પનામાં પણ ન આવે એવી પરસ્પર વિરોધી અનન્ત શક્તિઓ પણ તેમનામાં છે. તે પરમાત્મા સનાતન જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિરૂપ

છે. અર્થાત્ તેમનામાં સર્વશક્તિ અને સર્વશક્તિમત્તા સ્વાભાવિક છે. મૂળથી જ છે. આગન્તુક નથી. અર્થાત્ પ્રકૃતિની શક્તિ જેમ, પ્રકૃતિની નથી પણ પરમાત્માની આપેલી છે તેમ પરમાત્માની શક્તિ-વિવિધ શક્તિ કોઇ પાસેથી મળેલી નથી. તે તેનામાં સ્વભાવસિદ્ધ છે. ॥ ૮ ॥

न तस्य कश्चित् पतिः अस्ति लोके, न चेशिता नैव च तस्य लिंगम् ।
स कारणं करणाधिपाधिपः न चास्य कश्चित् जनितान चाधिपः ॥ ९ ॥

તસ્ય = તે પરમાત્માનો કશ્ચિત્ = કોઇપણ પતિઃ = સ્વામી નાસ્તિ = નથી તથા લોકે = લોકમાં તેનો કોઇ ન રૂચિતા = શાસક નથી. ચ = તથા તસ્ય = તેનું નૈવ = નથી જ કોઇ લિંગમ્ = ચિહ્ન સ = તે સૌનું કારણ છે. કરણાધિપાધિપઃ = ઇન્દ્રિયોના રાજા છવનો રાજા છે. ચ = નિઃસન્દેહ અસ્ય = એનો કશ્ચિત્ = કોઇપણ જનિતા = ઉત્પન્ન કરનાર ચ = કે અધિપઃ = રાજા ન = નથી.

તે પરમાત્માનો કોઈપણ સ્વામી નથી કે લોકમાં કોઈપણ તેનો શાસક નથી. તથા તેનું કોઈપણ ચિહ્ન નથી જ. તે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી છવનો પણ રાજા છે. અને નિઃસન્દેહ તેનો કોઈપણ ઉત્પાદક કે રાજા નથી. ॥ ૯ ॥

આગસા મંત્રમાં પરમાત્મા શરીરેન્દ્રિય રહિત, અજ્નેઃ અને સર્વાધિક, પરા-વિવિધ શક્તિ સંપન્ન અને નિત્ય સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ સંપન્ન છે એમ કહ્યું. હવે તેમાંથી જ રૂચિતા બીજા પરમાત્મગોચર વિશેષણ બતાવતાં કહે છે કે તે પરમાત્માનો કોઈ પતિ નથી. તે જ સૌના પતિ છે. તેનો કોઈ શાસક નથી, પણ તે જ સૌનો શાસક છે. તેનું કોઈ આંતર બાહ્ય પકડમાં આવે એવું સાક્ષાત્ ચિહ્ન નથી કે જોયી તે તરત પરબાધ જાય. અર્થાત્ તે પ્રમાણ માત્રથી પર છે. અને પ્રમાણ માત્રનું છવન છે. તે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી છવનો પણ રાજા છે. પરમાત્મા ચક્રવર્તી છે. છવો ખંડિયા રાજા છે. આવા પરમાત્માનો કોઈપણ ઉત્પાદક કે તેનો કોઈ રાજા નથી. તે જ સૌના ઉત્પાદક છે. તેનો કોઈ રાજા નથી. તે જ સૌના રાજા છે. આવા પરમાત્મા જેવ છે. ॥ ૯ ॥

यस्तूर्णनामः इव तन्तुमिः प्रधानजैः स्वभावतः ।

देवः एकः स्वं आवृणोति स नो दधातु ब्रह्म अव्ययम् ॥ १० ॥

કર્ણનામઃ = કરોળીઓ ઇવ = જેમ તન્તુમિઃ = તાંતણાઓ વડે તેમ ચ = જે સ્વભાવતઃ = સ્વભાવે તુ = જ પ્રધાનજૈઃ = પ્રકૃતિથી જ-મેલા મદદ વગેરે

તાંતણુઓથી સ્તંભ = જાતને આટ્ટગોત્રિ = વીંટાળે છે સન્તે એક = એક દેવ =
પરમાત્મા નઃ = અમેને અન્યથા = અવિનાશી વ્રહ્મ = વિશાળતમ સત્તાનો અનુભવ
દધાતુ = આપે

કરોળીઓ જેમ તંતુઓથી તેમ જે સ્વભાવે જ પ્રધાનમાંથી જન્મેલા મહદ્ વચેરે
તાંતણુઓથી જાતને વીંટાળે છે તે એક દેવ અમેને અવિનાશી પરમ સત્તાનો
અનુભવ કરાવે ॥ ૧૦ ॥

આવા અનન્ત-અપાર-અજ-સર્વ-શ-સર્વ સત્તાધીશ પરમાત્માનો અનુ-
ભવ પણ પરમાત્માની કૃપાથી જ યાય છે. આથી હવે આ બધું-શુ અને
પ્રકૃતિરૂપી જડ ચેતન જગત પરમાત્મા જ છે એવો નિશ્ચય ખતાવતાં પ્રભુને
પ્રાર્થના કરતાં કહે છે કે કરોળીઓ જેમ પોતાનામાંથી જ પોતાની જ
લાળના તાંતણુઓની જળ ખનાવી તેમાં બંધાય છે, તેમ જ પરમાત્મા
પોતાનામાંથી પોતાની જ સ્વરૂપભૂત પ્રકૃતિની પરંપરાથી જળ પાયરી તેમાં
પ્રવિષ્ટ થયેલા છે-જાતે જાતને વીંટાળી રહેલા છે. તે પરમાત્મા અમેને-
શુએને પોતાનાં અવિનાશી ધ્વજસ્વરૂપનો અનુભવ કરાવે. અર્થાત્ અમે સાધકને
અમારી સ્વરૂપભૂત સર્વસત્તામયતાનો અનુભવ કરાવે. ॥ ૧૦ ॥

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेताः केवलो निर्गुणः च ॥ ૧૧ ॥

તે એક = અદ્વિતીય દેવઃ = પરમાત્મા સર્વભૂતેષુ = તમામ જૂતોમાં ગૂઢ = છુપાયેલ
છે. સર્વવ્યાપી = સર્વવ્યાપી છે સર્વભૂતાન્તરાત્મા = સર્વજૂતોનો અંતરાત્મા છે.
કર્માધ્યક્ષઃ = કર્મમાત્રનો અધ્યક્ષ છે. સર્વભૂતાધિવાસઃ = સર્વપ્રાણીનો આધાર છે
સાક્ષી = સાક્ષી છે. ચેતા = ચેતનરૂપ છે. કેવલઃ = અલિપ્ત છે. ચ = તથા નિર્ગુણઃ =
નિર્ગુણ છે.

તે અદ્વિતીય પરમાત્મા સર્વજૂતોમાં ગૂઢ છે સર્વવ્યાપી છે. સર્વજૂતોનો અંતરાત્મા
છે. કર્મેતિ અધ્યક્ષ છે. સર્વજૂતનો આધાર છે. સર્વસાક્ષી છે. ચેતનરૂપ છે. કેવલ છે
તથા નિર્ગુણ છે. ॥ ૧૧ ॥

આવી હૃદયની નિત્ય-પ્રાર્થનાથી તે પરમાત્માનો સાધકને કેવો અનુભવ
થાય છે તે ખતાવતાં અપિઓ કહે છે-તે પરમાત્મા અદ્વિતીય છે. પ્રાણી-
માત્રમાં પ્રચલ છે. સૌમાં ભરપૂર છે. સૌનું આંતરસ્વરૂપ તે જ છે.
પ્રાણીમાત્રના ઝનાંમાં ઝનાં કર્મેતિ પણ તે સાક્ષાત્ જોનારો છે. સૌ

પ્રાણીઓનો તે એક આધાર છે. સૌને સાક્ષાત્ જોનારો છે. કેમકે તે ચેતન સ્વરૂપ, પ્રકૃતિ સાથે અમિશ્રિત = કેવલ, તથા નિર્ગુણ એટલે ત્રણે ગુણોથી પર છે. ॥ ૧૧ ॥

एकः वशी, निष्क्रियाणां बहूनां एकं बीजं बहुधा यः करोति ।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १३ ॥

बहुनां=अनेक निष्क्रियाणां=जडपદार्થોને एकः=એકલા वशी=વશમાં રાખનારા तथा यः=જે एकं=એક बीजं=પ્રકૃતિરૂપી કારણને बहुधा=અनेक પ્રકારે करोति=કરે છે-तं=તે परमात्माने आत्मस्थं=જાતમાં રહેલા ये धीराः=જે धीर પુરુષો अनुपश्यन्ति=अनुपदिष्ट રીતે જાણે છે तेषां=તેમને शाश्वतं=अक्षरस सुखं=સુખ મળે છે न इतरेषां=બીજાઓને नहीं.

તમામ જડ પદાર્થોને જે એકલા વશમાં રાખે છે, તથા જે એકબીજાને અનેક રીતે કરે છે, તે પરમાત્માને જે ધીર પુરુષો જાતમાં રહેલા જાણે છે તેઓને અક્ષરસ સુખ મળે છે, બીજાઓને નહીં. ॥ ૧૨ ॥

આવા પરમાત્માને આત્મામાં રહેલો જાણનારને જ એકરસ સુખ મળે છે બીજાને નહીં એવી મહોર મારતાં પ્રત્યક્ષ નિરંકુશ આશ્ચર્ય બતાવે છે કે પરમાત્મા એક છતાં જગતના તમામ જડ પદાર્થોને વશમાં રાખે છે. તથા જે એક પ્રકૃતિરૂપી બીજને અનંતરૂપે વિસ્તૃત કરે છે તે પરમાત્મા-સર્વશ્રેય સંપન્ન પરમાત્માને-જે ધીર પુરુષો જાતમાં રહેલ જાણે તેઓને જ એકરસ સુખ મળે છે, બીજાને નહીં. અર્થાત્ પરમાત્માનું આત્મસ્થરૂપે દર્શન કરનાર પુરુષ ધીરજનો અવતાર હોવો ઘટે. અધીરને પરમાત્મદર્શન સાંપડતું નથી. આવા ધીર પુરુષને જ શાશ્વત-પરમાત્માનાં સ્વરૂપભૂત સુખનો અનુભવ થાય છે, બીજા અનાત્મજને નહીં અને આથી જ પરમ સુખેન્દુએ પરમાત્માને જ હૃદયસ્થ સ્વરૂપે જાણવો રહ્યો. ॥ ૧૨ ॥

नित्योऽनित्यानां चेतनः चेतनानां एको बहूनां विदधाति कामान् ।
तत् कारणं सांबन्धयोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः ॥ १३ ॥

अनित्यानां=અનિત્ય પદાર્થોમાં જે નિત્ય=નિત્ય છે. चेतनानां=ચેતનોનું જે चेतनः=ચેતન છે. एकः=જે એક હોઇને પણ बहूनां=અनेक સમસ્ત છવોના कामान्=ભોગ્ય પદાર્થોને विदधाति=રચે છે तत्=તે कारणं=સૌના કારણરૂપ

સાંખ્યયોગાધિગમ્ય=જ્ઞાનાત્મક સાંખ્ય અને ક્રિયાત્મક યોગશાસ્ત્ર દ્વારા જાણવા યોગ દેવ=પરમાત્માને જાણવા=જાણીને મનુષ્ય સર્વપાપો=તમામ બંધનોમાંથી મુચ્ચતે= મુક્ત થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

અનિત્યમાં જે નિત્ય છે. ચેતનેતુ' જે ચેતન છે, જે એક છતાં સમસ્ત જીવોના ઘટિત પદાર્થોને નિર્મે છે, તે કારણ સ્વરૂપ, સાંખ્ય યોગ દ્વારા જાણવા યોગ્ય. દેવને જાણીને સમસ્ત બંધનોમાંથી મનુષ્ય છુટે છે. ॥ ૧૩ ॥

આ પરમાત્મા અનિત્ય પદાર્થોમાં પણ નિત્ય છે. અર્થાત્ સર્વાધાર હોધને અનિત્ય પદાર્થોનું રૂપાંતર થાય તો પણ તેનું રૂપાંતર થતું નથી. ચેતનનું પણ તે ચેતન છે. અર્થાત્ જીવોનું પણ મૂળ સ્વરૂપ તે જ છે. તેના મહામહિમા તો જુઓ ! તે એક છે છતાં અનન્ત કોટિ જીવોને માટે જરૂરી એવા અનન્ત કોટિ પદાર્થોને તે સંકલ્પ માત્રે સર્જે છે ! આવા સૌના કારણરૂપ પરમાત્મા સાંખ્યયોગાધિગમ્ય છે. સાંખ્ય એટલે આત્મજ્ઞાનને લગતું વિચારશાસ્ત્ર. યોગ એટલે તે વિચારને આચારમાં મૂકવાના ઉપાય બતાવનારું શાસ્ત્ર. એ બેના મિશ્રણરૂપ વેદાન્તશાસ્ત્ર એટલે સાંખ્યયોગ. એ સાંખ્યયોગ દ્વારા પરમાત્માનો જાતઅનુભવ થાય છે. તે દ્વારા દેવને સાક્ષાત્ જાણી મુક્ત થવાય છે ! ખીજી રીતે નહીં. ॥ ૧૩ ॥

ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ; ન ચન્દ્રતારકં, ન ઇમા વિદ્યુતો ભાન્તિ કુતોઽયં અગ્નિઃ
તમેવ ભાન્તં અનુભાતિ સર્વં તસ્ય ભાસા સર્વમિદં વિભાતિ ॥૧૪॥

તત્ર=તે પરમાત્મામાં સૂર્ય=સર્વાવલોકાસક સૂર્ય ન ભાતિ=ભાસતો નથી. ન ચન્દ્રતારકં=ન તો તેમાં ચન્દ્ર અને તારાઓ, ન ઇમા વિદ્યુતઃ=ન તો આ વિજળીઓ તેમાં ભાસે છે. તો કુતઃ=આંધી જ અયં અગ્નિઃ=અગ્નિ ત્યાં ભાસે ? ભાન્તં=પ્રકાશતા એવા તં=તેની અનુ=પાછળ એવ-જે સર્વ-સમસ્ત વસ્તુ, જાત ભાતિ-પ્રકાશે છે. તસ્ય=તેની ભાસા=જ્યોતિષી હૃદં-આ સર્વ-બધુ વિભાતિ-અમકી રહ્યું છે.

તે પરમાત્માને સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા કે વિજળીઓ પ્રકાશિત કરી શકતી નથી તો પછી આ અગ્નિ તો કેવી રીતે તેને પ્રકાશિત કરે ? અરે ! પ્રકાશતા એવા તેની પાછળ જ આ બધું પ્રકાશે. તેની જ્યોતિષી આ બધું ચળકી રહ્યું છે. ॥ ૧૪ ॥

આત્મસ્વરૂપ પરમાત્મા મૈત્રેયપ્રકાશરૂપ છે તે બતાવવાની કહે છે કાષ્ઠપણુ મહાનું પણ બૌદ્ધિક સર્વાદિ જ્યોતિ તેને પ્રકાશિત કરતી નથી.

ઉલ્લુકું પરમાત્માના તરફથી ઉછીના મળેલા પ્રકાશથી જ તે બિચારાં પ્રકાશે છે । તેા જેની જ્યોતિથી આ બધું ચમકી રહ્યું છે તે પરમજ્યોતિ જ્ઞાનમાં ધ્યેય છે. ॥ ૧૪ ॥

एको हंसः भुवनस्य अस्य मध्ये, स एव अग्निः सलिले सन्निविष्टः ।
तमेव विदित्वा अति मृत्युं एति नान्यः पन्थाः विद्यतेऽयनाय ॥ १५ ॥

અસ્ય-આ ભુવનસ્ય-જીવનની મધ્યે-અંદર એક-એક અદિતીય હંસ:-
પરમાત્મા છે. સ-તે પરમાત્મા જ અગ્નિ:-અગ્નિ:-અગ્નિરૂપે સલિલે-પાણીમાં
સન્નિવિષ્ટ:-સારી પેઠે ગૂંદરૂપે ભરાયેલ છે. તં-તેને એવ-જ વિદિત્વા-જાણીને
મૃત્યું-મોતને મનુષ્ય અર્થેતિ-ઓળંગી નય છે અયનાય-મોતની પેઠે પાર જવા
માટે પરમપદની પ્રાપ્તિ માટે અન્ય:-ખીલે પન્થા-ઉપાય-રસ્તો ન વિદ્યતે=નથી.

આ બ્રહ્માંડની અંદર એક જ પરમાત્મા છે. તે જ પાણીમાં અગ્નિરૂપે ગૂંદ છે.
તેને જ જાણીને મનુષ્ય મૃત્યુને ઓળંગી નય છે. એ સિવાય ખીલે ઓળંગવાનો
રસ્તો નથી. ॥ ૧૫ ॥

ઉપલા મન્ત્રનું વિસ્તૃત ભાષ્ય અન્યત્ર-કડોપનિપદમાં આપેલું હોય વધુ
વિસ્તાર કર્યો નથી. તેમજ જે જે મન્ત્રોની અહીં પુનરાવૃત્તિ છે તે વિશે પણ
તેમજ જાણવું. તે પરમાત્મા એક અને અદિતીય છે. તે જ આ જીવનમાં છે.
તેના સિવાયનું ખીલું કશું નથી. તેને જાણીને જ મૃત્યુને ઓળંગી નય છે.
એ સિવાય, સંસાર ઓળંગવાનો ખીલે માર્ગ-રસ્તો ઉપાય નથી. આનું
પણ પૂર્વે વ્યાખ્યાન થય જ મળેલું છે. ॥ ૧૫ ॥

स विश्वकृद् विश्वविद् आत्मयोनिः सः कालकालः गुणी सर्वविद् यः
प्रधानक्षेत्रपतिः गुणेशः संसारमोक्षस्थितियन्त्र हेतुः ॥ १६ ॥

સ=જે પરમાત્મા છે સ=તે વિશ્વકૃત=વિશ્વકર્તા, વિશ્વવિદ=વિશ્વવેદા,
આત્મયોનિ=સ્વર્ગજ્ઞ સન્માન સ્વરૂપ કાલકાલઃ=કાલનો કાલ, ગુણી=સમસ્ત
કલ્યાણ ગુણ સંપન્ન સર્વવિદ=સર્વપ્રાપક પ્રધાનક્ષેત્રસ્થપતિઃ=પ્રકૃતિ અને પુરુષના
પાલક, ગુણેશઃ=પ્રકૃતિ સ્વામી તથા સંસાર=સંસારમાંથી મોક્ષ અને સંસારમાં
સ્થિતિરૂપ બંધનના કારણ છે.

જે પરમાત્મા છે તે વિશ્વકર્તા, વિશ્વવેદા, સ્વર્ગજ્ઞ, સન્માન, કલ્યાણ પદ્મ કાલ,
સમસ્ત કલ્યાણ ગુણસંપન્ન, સર્વપ્રાપક પ્રકૃતિ અને જીવાત્માના પાલક, પ્રકૃતિના શાસક,
તથા સંસારમાંથી મોક્ષ કે તેમાં સ્થિતિરૂપ બંધનના કારણરૂપ છે. ॥ ૧૬ ॥

એ પરમાત્મા વિશ્વકર્તા છે. વિશ્વજ્ઞાતા છે. અકારણ-સ્વયંભૂ છે. જ્ઞાનધન છે. કાળના પણ કાળ છે. સમસ્ત કલ્યાણમુલ્યસંપન્ન છે સર્વવાંછાપૂરક છવના પાલક અને પ્રકૃતિના સ્વામી છે. તે જ સંસારમાર્થી મોક્ષ અને તેમાં સ્થિતિના કારણરૂપ છે. આગલા વ્યાખ્યાનથી જ આ વ્યાખ્યાત જાણવું. ॥૧૬॥

સ તન્મયઃ હિ અમૃતઃ ईशसंस्थः स सर्वगः भुवनस्यास्य गोप्ता ।
य ईदो अस्य जगतः नित्यमेव, नान्यो हेतुः विद्यते ईशनाय ॥૧૭॥

સ=તે પરમાત્મા હિ=નિશ્ચય તન્મય=તેને વસ્તુરૂપ છે અમૃત=અમૃત સ્વરૂપ છે ईशसंस्थः=સ્વમદિમપ્રતિષ્ઠ છે જ્ઞ=જ્ઞાનરૂપ છે. સર્વગ=સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે. અસ્ય=આ ભુવનસ્ય=બ્રહ્માંડના ગોપ્તા=રક્ષક છે. યઃ=જે પરમાત્મા નિત્યમેવ=દ્વંમેશાં જ અસ્ય=આ જગતઃ=જગતને ईदो=પોતાના શાસનમાં રાખે છે. ईशनाय=તેના શાસનમાં અન્યઃ=પ્રીતિ કશું કારણ ન વિદ્યતે=નથી.

તે પરમાત્મા નિશ્ચય તે તે વસ્તુરૂપ, અમૃત, સ્વમદિમપ્રતિષ્ઠ, જ્ઞાનરૂપ પરિપૂર્ણ તથા આ બ્રહ્માંડના રક્ષક છે. જે પરમાત્મા દ્વંમેશાં જ આ જગતનું શાસન કરે છે. તેના શાસનમાં બીજો કોઈપણ હેતુ નથી. ॥ ૧૭ ॥

આ સૃષ્ટિ એ પરમાત્માની લીલા છે. એ સર્વોચ્ચ છવનદર્શન મુખ્યવર્તા કહે છે કે પરમાત્મા સર્વરૂપ હોઇને તે તે વસ્તુમય છે. તે અમૃત છે=સત્ય છે. તે પોતાની અચિન્ત્ય મહત્તામાં સદા પ્રતિષ્ઠિત છે. જ્ઞાનરૂપ છે. સર્વત્ર ભરપૂર છે. રક્ષક છે. શાસક છે. તેના આ જગત શાસનમાં બીજો કોઈપણ હેતુ નથી. અર્થાત્ સૃષ્ટિના હેતુ જોવા-સમજવા મથતાર બીજા ભૂલેલો છે. અતિ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ આરદ થયેલા પુરુષને સમજાય છે કે આ સમસ્ત સૃષ્ટિ એ લીલા-નટવરની કેવળ લીલા છે ! આ અતિ પ્રશ્ન હોઇને આ બાબતમાં મૌન એ જ ઉચિતતમ છે. ॥ ૧૭ ॥

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाँश्च प्रदिणोति तस्मै ।
तं ह देवं आत्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुः वै शरणं महं प्रपद्ये ॥ ૧૮ ॥

યઃ=જે પરમાત્મા બ્રહ્માણં=બ્રહ્મવેતા આત્મવેદાને પૂર્વ=સર્વશ્રેષ્ઠ વિદધાતિ=બનાવે છે. તં=તથા યઃ=જે વૈ=નિશ્ચય વેદાન્=વેદોને તસ્મૈ=તેને પ્રદિણોતિ=આપે છે. તં=તે હ=પ્રસિદ્ધ આત્મબુદ્ધિપ્રકાશં=આત્મવિદ્યાના પ્રકાશક દેવં=દેવદેવ શરણં=સૌનાં શરણરૂપ પરમાત્માને મુમુક્ષુઃ=મુમુક્ષુ એવો મહં=હું વૈ=નિઃસંદેહ પ્રપદ્યે=પ્રાપ્ત થાઉં છું.

જે આત્મવેત્તાને સર્વશ્રેષ્ઠ બનાવે છે તથા જે નિશ્ચય તેને, વેદેષુ દાન કરે છે. તે પ્રસિદ્ધ, આત્મવિદ્યા પ્રકાશક, સર્વશરણુ, દેવદેવને મુમુક્ષુ હું નિઃસંદેહ પ્રાપ્ત થાઉં છું. ॥ ૧૮ ॥

હવે પરમાત્માની પ્રપત્તિ-સર્વભાવે શરણુ એ જ સૌથી મુખ્ય અંતરંગ સાધન છે, એવો નિર્દેશ કરતાં કહે છે કે જે પરમાત્મા આત્મવેત્તાને સર્વશ્રેષ્ઠ બનાવે છે-એટલે કે આત્મજ્ઞાન સૌ લાભમાં શ્રેષ્ઠ લાભ હોઇને તે લાભનો પામનાર પુરુષ ધૃત્વર તુલ્ય થતો હોઇને સર્વશ્રેષ્ઠ બને છે. આ સર્વશ્રેષ્ઠતામાં ધૃત્વરની જ મહાકૃપા હોય છે. તથા જે પરમાત્મા આત્મજ્ઞાનીને વેદ-દાન કરે છે-એટલે કે તેને અપ્રત્યુત સ્વરૂપજ્ઞાનનું દાન કરે છે. અર્થાત્ ધૃત્વર સામ્રાજ્ય દાન દેવામાં ઉદાર છે પણ જ્ઞાનદાન દેવામાં અતિકૃપણુ છે. કેમકે કોહીનૂર વાધરીને ન અપાય, મહારાજને અપાય. આથી કોઇ સાધનદશાએ અકર્ત્તા પુરુષને ધૃત્વર તે જ્ઞાન આપીને પોતાની અતિ ઉદારતા બતાવે છે. તે આત્મવિદ્યાના પ્રકાશક દેવદેવ સૌના શરણુરૂપ પરમાત્માને મુમુક્ષુ એવો હું શરણુ જાઉં છું. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનીને સર્વ શ્રેષ્ઠતા- વેદદાન અને આત્મજ્ઞાન આપનારા સર્વ દુઃખમંજક પરમાત્માના શરણુમાં હું શુભુક્ષુ-ભોગેષુ યજ્ઞને જતો નથી પણ, મુમુક્ષુ યજ્ઞને જાઉં છું. જે કોઇ તેને આ ભાવે શરણુ જાય તેને ભગવાન પ્રપન્નર્તિહર છે એમ સમજાય છે. સાધકે પણ મુમુક્ષુ યજ્ઞને તેના શરણુમાં જવું, શુભુક્ષુ યજ્ઞને નહીં. ॥ ૧૮ ॥

નિષ્કલં નિષ્ક્રિયં શાન્તં નિરવયં નિરજ્વનમ્ ।

અમૃતસ્ય પરં સેતું વયધેન્ધનં જ્વાનલમ્ ॥ ૧૯ ॥

તે પરમાત્મા નિષ્કલં-નિરવય, નિષ્ક્રિય-સક્રિય નિશ્ચય શાન્ત-નિર્વિકાર નિરવય-નિર્દોષ તથા નિરજ્વન-નિર્લેપ અમૃતસ્ય-અમૃતનો તે પરં સેતું-સેતુ છે. વયધેન્ધન-બળી ગયેલાં બળતણુવાળા અનલ-અગ્નિ નિર્ધૂમ અગ્નિ જ્વ-જેવા છે.

તે નિરવય, નિશ્ચય, શાન્ત, નિર્દોષ અને નિરજ્વન, અમૃતના પરમ સેતુ, બળી ગયેલા બળતણુવાળા નિર્ધૂમ અગ્નિ જેવા પરમાત્માને હું શરણુ છું. ॥ ૧૯ ॥

મુમુક્ષુ કેવા પરમાત્માને શરણુ જાય છે? જે પરમાત્મા નિરવય એટલે કે સર્વ સત્તાધન છે. આથી જ જે નિષ્ક્રિય છે એટલે નિષ્કર્માં છે. નિર્વિકાર છે. નિર્દોષ છે. નિર્લેપ છે. અમૃતનો સેતુ છે. નિર્ધૂમ અગ્નિ જેવા તેજસ્વી છે. અર્થાત્ સમ્યક્દાનન્દ પરમાત્માના શરણુમાં સાધકે આશ્રય ભોજવો. નિરવય એટલે સત્તાધન, નિષ્ક્રિય એટલે નિષ્કર્માં, નિર્વિકાર એટલે જ ભાવ વિકારરહિત નિર્દોષ એટલે રાગદ્વેષ સિવાયના. નિર્લેપ એટલે અનાસક્ત. અમૃતના સેતું

એટલે અમૃતત્વ-સત્યભાવની પ્રાપ્તિનું સાધન. નિર્ધૂમ અગ્નિ જેવા એટલે ચીતન્ય પ્રકાશ. આવા અર્થાત્ સંદેષમાં સમ્યક્જ્ઞાન-ધ્વનિ પરમાત્માની શરણુતાને સેવે. ॥ ૧૯ ॥

યદા ચર્મવદ્ આકાશં ચેષ્ટયિષ્યન્તિ માનવાઃ ।

તદા દેવં અવિષ્ણાય દુઃસ્વસ્ય અન્તો મવિષ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

યદા=ત્યારે ચર્મવદ્=ચામડાંની માફક આકાશં=આકાશને માનવા=માનવો
ચેષ્ટયિષ્યન્તિ=વીંટાળશે તદા=ત્યારે દેવં=પરમાત્માને અવિષાવ=ન ભણીને
દુઃસ્વસ્ય=દુઃખનો અન્ત=છેડો પણ મવિષ્યતિ=થશે.

ત્યારે ચર્મની માફક આકાશને માનવો વીંટશે ત્યારે પરમાત્માને ન ભણીને
દુઃખનો પણ અન્ત ધરે ॥ ૨૦ ॥

મુમુક્ષુ ઘડને પરમાત્માની સેવા સિવાય-એટલે કે પરમાત્માના જાત
અનુભવ સિવાય-મોક્ષ એ કલ્પના છે એમ વિકૃતિથી બતાવતાં કહે છે કે
ત્યારે ચામડાંની માફક બાહ્યસ આકાશને વીંટશે ત્યારે પરમાત્માને જાણ્યા
સિવાય દુઃખનો અન્ત પણ થશે. અર્થાત્ ચામડાંની જેમ ઘડી થઇ શકે તેમ
આકાશની ઘડી કદી થાય નહીં. તો આકાશની ઘડી વાળવાનો પ્રયત્ન જેમ
મિથ્યા છે તેમ ઇશ્વરને જાણ્યા સિવાય દુઃખ મુક્તિનો પ્રયત્ન પણ મિથ્યા જ
છે. અર્થાત્ જગ્યાનને સ્વરૂપે જાણ્યાથી જ ત્રિવિધ દુઃખની આત્મિક અને
એકાન્તિક નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનન્દની સનાતન પ્રાપ્તિ થાય છે. આ છે સૌ
વાતની એક વાત. ॥ ૨૦ ॥

તપઃ પ્રભાવાત્ દેવપ્રસાદાત્ ચ વ્રહ્મ હ શ્વેતાશ્વતરોઽથ વિદ્વાન્ ।

અત્યાધમિમ્યઃ પરમં પવિત્રં પ્રોવાચ સમ્યક્ ઋષિર્સંઘજુષ્ટમ્ ॥૨૧॥

તપઃપ્રભાવાત્=તપના સામર્થ્યે ચ તથા દેવપ્રસાદાત્=પરમાત્માના અનુગ્રહથી
શ્વેતાશ્વતરઃ=શ્વેતાશ્વતરે વ્રહ્મવિદ્વાન્=આત્મતત્ત્વને જાણ્યું. અથ=અને ત્યાર બાદ
હ=નિશ્ચય પરમં પવિત્રં=પરમ પવિત્ર ઋષિર્સંઘજુષ્ટમ્=ઋષિઓના સમુદાયથી
સેવિત વ્રહ્મ=પરમાત્માને અત્યાધમિમ્યઃ=સંન્યાસીઓને પ્રોવાચ=સાગીપાંમ કહ્યા.

તપના પ્રભાવે તથા દેવના અનુગ્રહે શ્વેતાશ્વતરે વ્રહ્મ જાણ્યું અને ત્યારબાદ
નિશ્ચય ઋષિઓના સમુદાયથી સેવિત પવિત્ર પરબ્રહ્મ સંન્યાસીઓ સમક્ષ કહ્યું ॥૨૧॥

આ ઉપનિષદના મૂળ દૃષ્ટા ઋષિએ કવી રીતે આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું
તેનો ઉદ્દેશ્ય કરી સંપ્રદાય બતાવતાં કહે છે કે તપના પ્રભાવે અને તે
ઉપરાંત મુખ્યત્વે તો પરમાત્માના અનુગ્રહથી જ શ્વેતાશ્વતર નામના ઋષિએ

આ અજાતસ્વને જાણ્યું. અર્થાત્ સત્યચિન્તન, તપ અને ક્રમશઃ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ હોય તો જ અજ્ઞાન યાપ છે. ત્યારબાદ અનેક પવિત્ર દષ્ટાઓથી નિત્ય સેવિત આ પરમ પવિત્રજ્ઞાન-પરમાત્માને લગતું જ્ઞાન, સંન્યાસીઓને એટલે કે રાગદ્વેષ રહિત પુરુષોને તેમણે સાંગોપાંગ કર્યું. અર્થાત્ આ પવિત્ર જ્ઞાન નિર્દોષ પુરુષને માટે સુખ-પુષ્ટિ આરોગ્યવર્ધક અને અમૃત સંજ્ઞન છે. સદોષ પુરુષને માટે વિપરીત છે. અર્થાત્ સાધનસંપત્તિ રહિત પુરુષને માટે આ પરમપવિત્ર જ્ઞાન જીવન બગાડનારું છે. ॥ ૨૧ ॥

વૈદાન્તે પરમં ગુહ્યં પુરાકલ્પે પ્રચોદિતમ્ ।

નામપ્રશાન્તાય દાતવ્યં નાપુષ્પાયાશિષ્યાય ચા પુનઃ ॥ ૨૨ ॥

પુરાકલ્પે-પ્રાચીનકાળમાં વૈદાન્તે-ઉપનિષદ્માં પ્રચોદિત-કહેવાયેલું આ પરમ-અત્યંત ગુહ્ય-ગુપ્ત રાખવા જેવું જ્ઞાન અપ્રશાન્તાય-રાગદ્વેષ યુક્ત ચિત્તવાળાને કે અપુષ્પાય-પુષ્પરહિતને ના પુનઃ-કે વળી અશિષ્યાય-શિષ્યત્વ ગ્રહ્ય રહિતને ન દાતવ્યમ્-કદી ન આપવું.

પ્રાચીન કલ્પમાં ઉપનિષદ્માં કહેલું આ અત્યંત ગુહ્ય જ્ઞાન વિશિષ્ટ ચિત્તવાળાને, કે પુષ્પ રહિતને કે અશિષ્યને કદી ન આપવું.

નિષેધ મુખે એ જ વાતનું સમર્થન કરતાં કહે છે કે આ જ્ઞાન પ્રાચીન કાળમાં ઉપનિષદ્માં કહેવાયેલું અને અત્યંત ગુપ્ત-સુરક્ષિત-સાધન સંપત્તિના સંચય દ્વારા સુરક્ષિત રાખવા જેવું છે. આ જ્ઞાન રાગદ્વેષવિહીન મનવાળાને કદી ન આપવું. કેમકે તેમાં લેનાર અને લેનાર બન્નેને નુકસાન છે. વળી પુનરહિતને ન આપવું એટલે કે જેણે જાણવવામાંથી મુક્તિ નથી મેળવી, એટલે કે જે માણસ આંગણ, પ્રમાદી, ગર્વિષ્ણ હોઈને આ ઉપકારક સંસારમાં કૃતમ લઈને રહી હોય એવા કૃતમનીને ન આપવું. વાંઝીઆને ન આપવું એવો ઉચ્છેદન અર્થ અહીં અભિપ્રેત નથી. અપુષ્પ શબ્દ આલંકારિક અર્થમાં લેવાનો છે. એનો છેવટનો વિચાર રમણીય અર્થ એ યાપ છે કે જે મનુષ્યે યશમય જીવન ન ગાળ્યું હોય તેના ચોર પુરુષને આ અતિગુહ્ય જ્ઞાન ન આપવું. કેમકે તેવો પુરુષ આ જ્ઞાનનો દુરુપયોગ કરશે. તે ઉપરાંત અશિષ્યને ન આપવું. એટલે કે જેનામાં શિષ્યભાવિ આત્મા નથી તેને ન આપવું. અર્થાત્ વિનય, નમ્રતા અને સેવાદિ ગુણગુણ અક્ષય અને જાગૃત પુરુષને ન આપવું. અર્થાત્ નિર્દોષ, યશમય જીવન ગાળનાર, શિષ્ય ગુણયુક્ત પુરુષને આ જ્ઞાન નિઃસંકપ્તે આપવું. એનો લેનાર અને એનો આપનાર બન્ને કલ્યાણપ્રાપ્તિ યાપ છે. ॥૨૨॥

યસ્ય દેવે પરા ભક્તિઃ યથા દેવે તથા ગુરૌ । તસ્ય एते કથિતાઃ
હિ અર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥ ૨૩ ॥

યસ્ય-જેની દેવે-દેવોના દેવ પરમાત્મામાં પરા-પરમ ભક્તિઃ-ભક્તિ છે.
તથા યથા=જેવી દેવે=દેવાધિદેવ પરમાત્મામાં તથા=તેવી ગુરૌ=ઉપદેશક ગુરુમાં
પરમ ભક્તિ છે તસ્ય=તે મહાત્મનઃ=ઉદારશય મહાત્માની હિ=જ એતે=આ
કથિતાઃ=કહેલા અર્થાઃ=અર્થો પ્રકાશન્તે=સમજામાં આવે છે. તસ્ય=તે મહાત્મનઃ
હિ=તે મહાત્માની જ એતે=આ કથિતાઃ=કહેલા અર્થાઃ=અર્થો પ્રકાશન્તે=સમજામાં આવે છે.

જેની દેવના દેવ પરમાત્મામાં પરમભક્તિ હોય અને જેની દેવના દેવ પરમાત્મામાં,
તેવી જ પરમભક્તિ ઉપદેશ ગુરુના ઉપર હોય તે મહાત્માની જ સમજામાં આ ઉપર્યુક્ત
પદાર્થો આવે છે. તે મહાત્માની જ સમજામાં આ ઉપર્યુક્ત પદાર્થો આવે છે. ॥ ૨૩ ॥

આમ આ પરમ પવિત્ર જ્ઞાન કોને આપવું એનો નિર્ણય આપ્યો.
હવે ઉપનિષદનો ઉપસંહાર ભણતાં, આપેલું આ જ્ઞાન પણ તેનું ફળ
જન્માવવામાં કોને માટે સમર્થ થાય છે એ જીવતમાં એક સર્વગુણ-
ગુણાતિગુણ-રાજગુણ સત્ત્વનો ઉદ્દેશ કરે છે કે જેની દેવાધિદેવ પરમાત્મામાં
પરમ ભક્તિ હોય, અને જેવી પરમદેવ પરમાત્મામાં તેવી જ પરમભક્તિ
ગુરુદેવમાં હોય તે મહાત્માના હૃદયમાં જ આ ઉપર્યુક્ત પદાર્થો-ધર્મ, જીવ
અને જગતનું રહસ્ય-પ્રકટ થાય છે. અર્થાત્ જે દેવદેવ અને ગુરુઓના પણ
ગુરુ-ગુરુતમ પરમાત્મા ઉપર ભક્તિમાન હોય તેવી જ ભક્તિ પ્રત્યક્ષ ધર્મસ્તુત્ય
ગુરુદેવ-ઉપદેશ ગુરુનામાં હોય તે મહાત્મા પુરુષ જ આ અધ્યાત્મ વિદ્યાના
સર્વોચ્ચ ફલને જીવતાંજીવ અનુભવી શકે છે. અર્થાત્ અધ્યાત્મવિદ્યામાં અંતે
તો પરમ ગુરુ પરમાત્મા અને ગુરુદેવની કૃપા જ સર્વ સાધનોનું એક સાધન
છે. જેનામાં એ જે ન હોય એટલે કે ધર્મભક્તિ અને ગુરુભક્તિ ન
હોય તે બૃહસ્પતિ જેવો બુદ્ધિશાળી કેમ ન હોય-તેને અધ્યાત્મ વિદ્યાનો
અદ્વિતીય પ્રકાશ લાખતો નથી. અને જીવમાત્ર એક દિવસે તો આનો મહાત્મા
પરમગુરુ અને ગુરુદેવની ભક્તિવશો થવાનો જ છે. આથી તે સૌ મહાત્માઓના
હૃદયમાં પરમગુરુ અને ગુરુદેવની પરમ ભક્તિ ઉપજે અને તેમનો અભોધ
આશીર્વાદ મેળો એટલી પ્રાર્થના કરી વિરમીએ છીએ. ॥ ૨૩ ॥

॥ इति पष्ठोऽध्यायः ॥

ॐ सहनाववतु० इति शान्तिपाठः ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

हरिः ॐ तत् सत्

વેદાન્ત અને વિશ્વશાંતિ

આજે માનવસમાજને સુખ અને શાંતિ નથી. કોઈના અંતરમાં ચેન નથી. રાગ હો કે રંક-સૌના હૃદયમાંથી એક જ આહ નીકળે છે-શાંતિ નથી, સુખ નથી, ચેન નથી. વિજ્ઞાન પ્રગતિ સાધી રહ્યું છે, સંપત્તિની વૃદ્ધિ યથા રહી છે. ઉદ્યોગનો ફેલાવો યથા રહ્યો છે. દિશકાલનાં અંતરો ફીણ યથા રહ્યા છે. વિશ્વ સંકુચિત યથા રહ્યું છે. સિદ્ધાંતો પ્રચાર દશે દિશામાં યથા રહ્યો છે. ભોમની સાધનસામગ્રીની વૃદ્ધિ યથા છે. પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાની પતાકા ફરકી રહી છે. છતાં માનવઆત્મા બેચેન શાને? આજની અશાંતિનું મૂળ કશું શું?

આજની વિશ્વવ્યાપી અશાંતિના મૂળમાં છે દર્શનનો અભાવ. માણસ આગળ વધી રહ્યો છે. જમ રહ્યો છે. પછી ક્યાં? તે તેને ખબર નથી. આંખ બંધ કરીને ચાલવું અસંભવિત નથી; પરંતુ એવો પ્રયોગ ભવાવહ જરૂર છે. આજે દર્શન ખૂટે છે. જીવન અંગે વિચાર અને પારદર્શક દૃષ્ટિના અભાવે માનવ પીડાય છે. માનવ પાસે આજે કોઈ મુવતારક નથી, જેને જોઈને તે પોતાની જીવનયાત્રા ચલાવે. આપણે ક્યાંથી આવ્યા? ક્યાં આવ્યા છીએ? શા માટે આવ્યા છીએ? ક્યાં જઈ રહ્યા છીએ? કેવી રીતે જઈએ છીએ? ક્યાં જઈને અટકવાનું છે? યોગ્ય રસ્તે ચાલી રહ્યા છીએ કે ઉન્માદે જઈ રહ્યા છીએ? બધું જ ગાઢ અંધકારથી વ્યાપ્ત છે. એવી કોઈ જ્યોતિ નથી જેને આધારે વૈયક્તિક અને સામુદાયિક જીવનયાત્રામાં આપણે આગળ વધીએ. જીવનના અતિમ પ્રયોજનની બાબતમાં આપણે બેભાન છીએ. મૃત્યુની વિસ્મૃતિ યથા છે અને મૃત્યુને બૂધીને જીવનનું મૂલ્યાંકન કરવું એ ભારે અપરાધ છે. જીવનનું સાચું મૂલ્ય આપણે બૂધ્યા છીએ અને સાચી જીવનદૃષ્ટિના વિરહમાં અશાંતિ નહીં તો બીજું શું મળે? સમ્ભવ જીવનદર્શનનો અભાવ જ તમામ ઉપદ્રવોનું મૂળ છે. આજનો યુગ દર્શનાંધ યુગ છે.

તલસ્પર્શી દર્શનના વિરહમાં ચાર્વાકવાદનું સમર્થન, સ્વીકાર અને પ્રચાર સ્વાભાવિક છે. આજે જો ચાર્વાકનો વિશ્વભરમાં દિગ્વિલ્લ્પ જણાતો હોય તો તેમાં કશું આશ્ચર્ય નથી. ચંકર જ્યારે મુતો હોય, બેભાન હોય, મુહિત હોય ત્યારે ચાર્વાક જ મહેશીલ ઉગ્રવે ને! કલિયુગ તો દર્શનબીરઓનો જ યુગ છે ને જેની પાસે અમ્માંત જીવનદર્શન છે તેને કલિયુગ સ્પર્શી યકતો

નથી. ચાર્વાક તેની નજીક જઈ પણ સકતો નથી. સૂર્ય પ્રકાશના અભાવમાં જ અંધારતું સામ્રાજ્ય હોય અને ચાર્વાક જ્યારે ઉદ્દંડ બને, ઉદામ બને, બેભર્યાદ બને ત્યારે અશાંતિ જ યુગધર્મ બને !

શુદ્ધિની મહિનતા જ અશાંતિની જનેતા છે. ચાર્વાકદર્શન અશુદ્ધિનું બીજું નામ છે. તેથી જ જો વ્યક્તિ અને સમષ્ટિની શાંતિની આપણને અપેક્ષા હોય તો સાર્વજનિક અને સામુદાયિક દર્શનશુદ્ધિ જ તેને ઉપાય છે. ચાર્વાક જો મહિન શુદ્ધિનું બાહ્ય લક્ષણ છે તો વેદાન્ત વિશુદ્ધ શુદ્ધિનું અતિ ઉજ્જવલ અને પરમ શાંતિમનક પરિણામ છે. વેદાન્તવિદ્યા જીવન-શોધનની મંગા છે. પ્રગટ શાંતિનું એ કાયમી નિવાસસ્થાન છે. તેથી જ વેદાન્ત અને શાંતિની વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. જન્યજનક ભાવ છે. વેદાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન શાંતિનું કારણ છે. વેદાન્ત જ સાર્વકાલિક શાંતિવિધાનનો એકમાત્ર મહામંત્ર છે.

તો વેદાન્ત એટલે શું ? શબ્દાર્થ સરળ છે. વેદનો અંત એટલે વેદાન્ત. વેદનો અંત ક્યાં ? એ પરમાત્માને પામીને દીધેલ થાય છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરાવીને વેદાન્તનો અંત આવે છે. અર્થાત્ ઇશ્વરનું દર્શન કરાવીને તે નિવૃત્ત થાય છે. વિશ્વ પરમાત્માથી સ્થિત નથી. પરમાત્મા જ વિશ્વરૂપે ચમકી રહ્યા છે. ભેદ એ પ્રાંતિ જ છે. અભેદ જ સત્ય છે. એ સિદ્ધ કરીને વેદાન્ત કૃતકૃત્ય થાય છે. અર્થાત્ વિશ્વને ઇશ્વરમય કરીને જ તે વિશ્રામ લે છે. જીવને શિવ બનાવી તે વિદાય લે છે. તેથી શિવસ્વરૂપ જીવને તેની અસલ ઓળખાણ આપનારી વેદાન્તવિદ્યા આંતરબાહ્ય-નિરંતર સમ્યક્દાનેંદ્રી જ વ્યાપ્તિ બતાવી જીવને કૃતકૃત્ય કરે છે.

અશાંતિનું મૂળ જ તો છે દ્વૈતશુદ્ધિ, ભેદશુદ્ધિ, રાગદ્વેષપૂર્ણ શુદ્ધિ. કૈવલ્યમાં દ્વૈતનો અભાવ હોઈને શાંતિ જ શાંતિ હોય છે. અશાંતિની જડ જ ઉખડી જાય છે. તેથી જગત, જીવ અને જમદીયની પારમાર્થિક પરમાત્મમયતાને અનુભૂતિના બળે સિદ્ધ કરનાર વેદાન્તવિદ્યા જ વિશ્વશાંતિનું મૂળ છે. "સર્વમ્ સત્ત્વં ર્દવં વ્રહ્મ" (આ સઘળું બ્રહ્મ જ છે) એમ પ્રસ્થાપિત કરનારી વેદાન્ત વિદ્યા, વિશ્વ પરમાત્માની પ્રતિભાનો આંશિક ચમત્કાર માત્ર છે, એમ સિદ્ધ કરે છે. સાંસારિક રાગદ્વેષ-વિદ્ધ વર્તનને બ્રાન્તિજનક સિદ્ધ કરે છે. "તત્ત્વમસિ" "અર્થ આત્મા વ્રહ્મ" "પ્રજ્ઞાનં વ્રહ્મ" "અહં વ્રહ્માસ્મિ" (તે તું છે, આ આત્મા બ્રહ્મ છે, પ્રજ્ઞાન બ્રહ્મ છે, હું બ્રહ્મ છું.)—ની મર્જના કરનાર

વેદાન્તવિદ્યા “Every soul is divine” (દરેક આત્મા દિવ્ય છે) — એમ કહી, સ્વરૂપનો અધ્યાન્ત પરિચય કરાવીને જન્મમરણ અને સંસારના મનઃ કલ્પિત દુઃખોથી પરમાત્માને પર વર્ણવે છે. — “આનન્દો વ્રદોતિ વ્યજાનાત્” “આનન્દં વ્રદ્યજો વિદ્યાન્ ન વિમેતિ કુતશ્ચન” “રસં હિ ઇવાયં લન્ધ્વા આનન્દીભવતિ” (આનંદને બ્રહ્મ બ્રહ્મો, બ્રહ્મનો આનંદ બ્રહ્મનાર કદી ડરતો નથી. આ રસ સ્વરૂપ પરમાત્માને મેળવીને આ જીવ આનંદમય બને છે.) વગેરે શબ્દોમાં પરમાત્માને આનંદાગ્રિધ અને જીવના મૂળ સ્વરૂપ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરીને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ જીવનદર્શન છે એમ બતાવીને ધ્યેયની બાબતમાં નિઃસંશય કરે છે.

“આનંદાત્ હિ એવં સર્વં ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે, આનન્દેન જાતાનિ જીવન્તિ, આનંદં પ્રયન્ત્યમિસંવિશન્તિ ઇતિ” (આનંદમાંથી જ ખરે! આ બધાંય પ્રાણીઓ જન્મે છે, આનંદથી જ જન્મેલાં જીવે છે, આનંદમાં જ જતાં એવાં તે પ્રવેશે છે.) — કહી જીવનનો આરંભ, મધ્ય અને અંત આનંદ સ્વરૂપ છે એમ સિદ્ધ કરી આપણને શોકથી પર કરે છે. “તરતિ શોકં આત્મવિત્” (આત્માનો બાણીકાર શોકને તરી નાખે છે.) — એ વેદાન્તની પ્રસિદ્ધ પ્રતિજ્ઞા છે. જેને શોકથી પર થવું ઇચ્છે હોય, જેને અશાંતિ, અસુખ, અભદ્ર અને અશિવત્ શ્રાદ્ધ કરવું મંજૂર હોય, તેમને વેદાન્તનું આવાહન છે: — “આવ, અમૃતના સંતાન! આવ, હું તારું સ્વાગત કરું છું. હું તને દુઃખત્રયથી અરપૂદ, ભવશેષથી અસંયુક્ત, અશાંતિથી મુક્ત અને ઉપદ્રવશન્ય આનંદધન જીવનની ભેટ દઉં છું. આવ! પ્રેમથી મારા ઉત્સંગમાં એસ. હું તને અંધકારમાંથી જ્યોતિર્મય પ્રદેશનો નિવાસી કરીશ. અસત્માંથી સત્ તરફ, મૃત્યુમાંથી અમૃત તરફ લઈ જઈશ. હું તને ત્યાં લઈ જઈશ, જ્યાં સૂર્ય પ્રકાશતો નથી, નથી તો ચંદ્ર અને તારા પ્રકાશતા, ત્યાં વિજળી નથી, તો અગ્નિની તો વાત જ શી? તેનાથી જ બધું પ્રકાશે છે, તેના પ્રકાશને લીધે બધું શામે છે.

તો આવ અમૃતના સંતાન! દુઃખો ન યા, શોક ન કર, અશાન્ત ન યા. તારા પોતાના સ્વરૂપમાં જ તો શાંતિનો અખૂટ ભંડાર છે. સ્વરૂપમાં જ આનંદનો અક્ષય નિધિ છે. સ્વરૂપમાં જ નિમગ્ન યા, અસ આ જ છે વિશ્વશાંતિનો ઉપાય. ॐ તત્ સત્.

વેદાન્તની સાધન શ્રેણી

જનતાનો એ સ્વભાવ છે કે સિદ્ધિનું દર્શન જ તેને સમય અને ઉત્સાહિત કરે છે. સિદ્ધિનું આકર્ષણ એને ચક્રિત કરે છે. જો કોઈ યોગી મહાત્મા પોતાની સિદ્ધિઓ જનતા સમક્ષ બતાવે તો તે યોગી પરમમાન્ય બની જાય, જનતાનું માનસિક વલણ જ સિદ્ધિઓ તરફ હોય છે. એ સુખજ વૃત્તિ નથી, દુઃખજ અને દુર્લભ વૃત્તિ છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના જીવનનો ચતુર્ત્કાર આપણને આચર્યચક્રિત કરે છે. પણ ભગવાન થી યદુનંદને જે સાધના કરી હતી તેનો કોઈ કદી વિચાર કરતું નથી. ભગવતમાં પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની દિનચર્યા બતાવી છે. તેમાં બતાવ્યું છે કે-

“ઘાલ્મે મુદ્ધર્તે ઉત્થાય વાર્યુપસ્પૃશ્ય માધવઃ ।

દૃષ્યૌ પ્રસન્નકરણઃ આત્માનં તમસઃ પરમ્ ॥

પરમાત્મા સ્વયં, પૂર્ણાવતાર હોવા છતાં, રોજ બસેજ પોતાની સાધનામાં લીન થતા. સાધના વિના કદી આત્મી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ શક્ય નથી.

મહાપુરુષોનો શ્રદ્ધા જો આપણને જોઈતો હોય, સર્વ સમર્થ જીવનની પ્રતિ ઈષ્ટ હોય, તો આપણી દૃષ્ટિ સાધના ઉપર કેન્દ્રિત થવી જોઈએ-સિદ્ધિ ઉપર નહીં, સિદ્ધિ તો સાધનાની દાસી છે. તેથી બક્રિતગત અને સમર્થિગત સાધના પર આપણે બાર મૂકવો જોઈએ. જો માનવ સાધનાપરાયણ થાય તો ભાવિ અબ્યુદય અને નિઃશ્વેસ્યથી પરિપૂર્ણ બને. જો સાધનાના વિરદમાં સિદ્ધિનો મનોરથ સેવશે તો દિનપ્રતિદિન દુર્ગતિના ગર્તમાં પડશે. આથી આ અવસર પર સાધનાનો વિચાર કરવો જોઈએ. સાધના સિદ્ધિનું બીજ છે.

વેદાન્ત આત્માનુભવમાં પરિણત થનારી વિદ્યા છે. આત્માનુભવ કરાવીને તે હીજીમણ થાય છે. અને આત્માનુ ધારણ સામર્થ્ય વિના કદી મુક્તિ શક્ય નથી. આત્મા સર્વજ્ઞ છે. સર્વ મનિમાન છે. કર્તૃ બરાબર સમર્થ છે. એવા આત્માને પર પ્રતિ આંતરચક્રિતનો સંચય અનિવાર્ય

જેમ વિદ્યાનીની પાસે તે

છે તેજ પ્રમાણે વેદાન્તને માટે

ફેર એટલે વેદાન્તની

૧૧

સાધનસં

સં

સામગ્રી

હૃદય અને અંતઃકરણ જ તેની લેખોરેટરી-પ્રયોગશાળા છે. આંતર સ્વચ્છતા, આંતર શક્તિ, આંતર સદ્ગુણ વિકાસ, આંતર ઓળસ એની સાધનસંપત્તિ છે. તેથી આ સૂક્ષ્મ છે. સૂક્ષ્મ હોઇને જ વધારે સક્રિયશીલ છે. તેથી જ વેદાન્તશાસ્ત્ર પુકારીને કહે છે-નાયમાત્મા વલ્લીનેન લભ્યઃ ન ચ પ્રમાદાત્ તપસો વાપ્યલિંગાત્ । અહીં જે બળનો ઉલ્લેખ છે તે ફક્ત શરીરબળ કે બાહ્યબળ નથી, બીજું શરીરબળ પણ આત્માના દર્શન માટે આવશ્યક છે, છતાં મનોબળ અને હૃદયબળ જોટલું નહીં. મનોવીર્ય અને હૃદયવીર્ય જ આત્માના આ વાહન, ધારણ, દર્શન અને પ્રસ્થાપનને માટે અધિકારી છે. તેથી બળવાન બનવું-વેદાન્તના અર્થમાં બળવાન બનવું એનો એક જ અર્થ થાય છે અને તે એ કે સાધનાવીર્ય-સંપન્ન બનવું.

તો પ્રશ્ન એ યશે કે મનોવીર્ય અને સાધનાવીર્ય સંપાદન કેવી રીતે કરવું ? બ્યક્તિ અને સમષ્ટિને માટે વેદાંત સાધનસરણિ બતાવે છે કે, જો મનોવીર્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો વિવેકી બનવું, વિરાગી બનવું, શમદમાદિ ૭ સંપત્તિસંપન્ન થવું, તીવ્ર મુમુક્ષાવાળા થવું. બસ. નિત્યાનિત્ય વસ્તુવિવેક, વૈરાગ્ય, શમદમાદિ અને મુમુક્ષા એ વેદાન્તની સાધનસંપત્તિ છે. વિવેક બ્યક્તિનો જ જીવનધર્મ નથી, સમષ્ટિનો પણ છે. માનવ-સમુદાયને ઓછામાં ઓછું એટલું જ્ઞાન તો હોવું જ જોઈએ કે, સંસારના તમામ પદાર્થો ક્ષણજાગૃ છે. દૃષ્ટજ છે. આચારગમનથીય છે. મનઃસ્પર્શી જ છે અને આત્મા સ્થિર છે. નિત્ય છે. દ્વંદ્વરહિત છે. અપરિણામી છે. આપણું સ્વરૂપ છે. વિવેક જો સાર્વત્રિક હશે તો આપણું દૃષ્ટિબિંદુ પરિમાર્જિત યશે અને ભૌતિક પદાર્થની મિથ્યા પકડમાંથી આપણે છૂટી જઇશું. સમુદાયને માટે આ કાંઈ જેવો તેવો લાભ નથી. વિવેકમાં જ તો માણસાઈ છૂપાઈ છે. વિવેક જ આપણી પ્રતિભા આપદંડ છે.

પદાર્થોમાં નીરસતાનો નિશ્ચય એટલે વૈરાગ્ય. વૈરાગ્ય પ્રસન્ન જ્ઞાનની અવસ્થા છે. વૈરાગ્ય વિના આત્માની અનૂભુતિ અસંભવિત છે. વિરાગમાં આત્માનું સન્માન છે. સંનિયંદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા જો ભોમજીભુક્ત થાય, તો તે ભોગેચ્છા જ તેનું લારે અપમાન છે. આત્માને સ્વમાની બનાવવાની વૈરાગ્ય એટલું કરે છે. બાહ્ય પદાર્થો તેને લક્ષ્યાચીને પોતાને વશ ન કરે તેને માટેની વૈરાગ્યમાં અતૂટ પ્રતિજ્ઞા છે. મૈત્રી, કંદુષ્પ, મુદિતા, ઉપેક્ષા આદિ મહાભાવોની સમ્બોધન શૂનિ છે. વૈરાગ્ય અર્થાત્ પ્રાણિમાત્રની સાથે અવિરોધની સાધના

વેદાન્તની સાધન શ્રેણી

જનતાનો એ સ્વભાવ છે કે સિદ્ધિનું દર્શન જ તેને સમય અને ઉત્સાહિત કરે છે. સિદ્ધિનું આકર્ષણ એને ચક્રિત કરે છે. જો કોઈ યોગી મહાત્મા પોતાની સિદ્ધિઓ જનતા સમક્ષ બતાવે તો તે યોગી પરમમાન્ય બની જાય, જનતાનું માનસિક વલણ જ સિદ્ધિઓ તરફ હોય છે. એ સુખમ વૃત્તિ નથી, દુઃખદ અને દુર્લભ વૃત્તિ છે. ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના જીવનનો ચમત્કાર આપણને આશ્ચર્યચક્રિત કરે છે. પણ ભગવાન થી યદુનંદને જે સાધના કરી હતી તેનો કોઈ કદી વિચાર કરતું નથી. ભાગવતમાં પરમાત્મા શ્રી કૃષ્ણચંદ્રની દિનચર્યા બતાવી છે. તેમાં બતાવ્યું છે કે-

“ઘાણૈ મુહર્તે ઉત્થાય ચાર્યુપસ્પૃશ્ય માઘવઃ ।

દષ્ટ્યૌ પ્રસન્નકરણઃ આત્માનં તમસઃ પરમ્ ॥

પરમાત્મા સ્વયં, પૂર્ણાવતાર હોવા છતાં, રોજ બરોજ પોતાની સાધનામાં લીન થતા. સાધના વિના કદી આત્મી સિદ્ધિની પ્રાપ્તિ શક્ય નથી.

મહાપુરુષોનો શ્રાવ જો આપણને જોઇતો હોય, સર્વ સમય જીવનની પ્રાપ્તિ ઇષ્ટિ હોય, તો આપણી દૃષ્ટિ સાધના ઉપર કેન્દ્રિત થવી જોઇએ-સિદ્ધિ ઉપર નહીં, સિદ્ધિ તો સાધનાની દાસી છે. તેથી વ્યકિતગત અને સમષ્ટિગત સાધના પર આપણે ભાર મૂકવો જોઇએ. જો માનવ સાધનાપરાયણ થાય તો ભાષિ અબ્યુદય અને નિશ્ચયમૂલ્યી પરિપૂર્ણ બને. જો સાધનાના વિરહમાં સિદ્ધિનો મનોરથ સેવશે તો દિનપ્રતિદિન દુર્ગતિના ગર્તમાં પડશે. આથી આ અવસર પર સાધનાનો વિચાર કરવો જોઇએ. સાધના સિદ્ધિનું બીજ છે.

વેદાન્ત આત્માનુભવમાં પરિણત થનારી વિદ્યા છે. આત્માનુભવ કરાવીને તે ક્ષીણબળ થાય છે. અને આત્માનું ધારણ સામર્થ્ય વિના કદી યષ્ઠ ચક્રતું નથી. આત્મા સર્વશ છે. સર્વ ચક્રિતમાન છે. કર્તું અકર્તું અન્યથાકર્તું સમર્થ છે. એવા આત્માને હૃદયસિદ્ધાસન પર પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે આંતરશક્તિનો સંયથ અનિવાર્ય છે.

જેમ વિદ્યાનીની પાસે તેના પ્રયોગો માટે સાધનસંપત્તિની આવશ્યકતા છે તેજ પ્રમાણે વેદાન્તને માટે પણ સાધનસંપત્તિનો સંગ્રહ જરૂરી છે. ફેર એટલો છે કે વેદાન્તની સાધનસંપત્તિ એ બાહ્ય સામગ્રીની પૂર્ણતા નથી.

હૃદય અને અંતઃકરણ જ તેની લેબોરેટરી-પ્રયોગશાળા છે. આંતર સ્વચ્છતા, આંતર શક્તિ, આંતર સદૃશ્ય વિકાસ, આંતર ઓજસ એની સાધનસંપત્તિ છે. તેથી આ સૂક્ષ્મ છે. સૂક્ષ્મ હોઈને જ વધારે શક્તિશાળી છે. તેથી જ વેદાન્તશાસ્ત્ર પુકારીને કહે છે-નાયમાત્મા ચલહીનેન લભ્યઃ ન ચ પ્રમાદાત્ તપસો વાપ્યલિંગાત્ । અહીં જે બળનો ઉદ્દેશ છે તે ફક્ત શરીરબળ કે બાહ્યબળ નથી. જો કે શરીરબળ પણ આત્માના દર્શન માટે આવશ્યક છે. છતાં મનોબળ અને હૃદયબળ જોટલું નહીં. મનોવીર્ય અને હૃદયવીર્ય જ આત્માના આ વાહન, ધારણ, દર્શન અને પ્રસ્થાપનને માટે અધિકારી છે. તેથી બળવાન બનવું-વેદાન્તના અર્થમાં બળવાન બનવું એનો એક જ અર્થ થાય છે અને તે એ કે સાધનાવીર્ય-સંપન્ન બનવું.

તો પ્રશ્ન એ થશે કે મનોવીર્ય અને સાધનાવીર્ય સંપાદન કેવી રીતે કરવું? વ્યક્તિ અને સમષ્ટિને માટે વેદાંત સાધનસરણિ બતાવે છે કે, જો મનોવીર્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા હોય તો વિવેકી બનવું, વિરાગી બનવું, શમદમાદિ છ સંપત્તિસંપન્ન થવું, તીવ્ર મુમુક્ષાવાળા થવું. બસ. નિત્યાનિત્ય વસ્તુવિવેક, વૈરાગ્ય, શમદમાદિ અને મુમુક્ષા એ વેદાન્તની સાધનસંપત્તિ છે. વિવેક વ્યક્તિનો જ જીવનધર્મ નથી, સમષ્ટિનો પણ છે. માનવ-સમુદાયને ઓછામાં ઓછું એટલું જ્ઞાન તો હોવું જ જોઈએ કે, સંસારના તમામ પદાર્થો હાલુભંગર છે. દૃષ્ટનષ્ટ છે. અવગમનશીલ છે. મનઃસ્પર્શી જ છે અને આત્મા સ્થિર છે. નિત્ય છે. કૃતસ્થ છે. અપરિણામી છે. આપણું સ્વરૂપ છે. વિવેક જો સાર્વત્રિક હશે તો આપણું દૃષ્ટિબિંદુ પરિમાર્જિત થશે અને કૌતિક પદાર્થની મિથ્યા પકડમાંથી આપણે છૂટી જઈશું. સમુદાયને માટે આ કાંઈ નવો તેવો લાલ નથી. વિવેકમાં જ તો માણસાઈ છૂપાઈ છે. વિવેક જ આપણી પ્રગતિનો માપદંડ છે.

પદાર્થોમાં નીરસતાનો નિશ્ચય એટલે વૈરાગ્ય. વૈરાગ્ય પ્રસન્ન જ્ઞાનની અવસ્થા છે. વૈરાગ્ય વિના આત્માની અનુભૂતિ અસંભવિત છે. વિરાગમાં આત્માનું સન્માન છે. સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મા જો ભોગબુલુલુ થાય, તો તે ભોગેન્દ્ર જ તેવું ભારે અપમાન છે. આત્માને સ્વમાની બનાવવાની વૈરાગ્ય એટલે કરે છે. બાહ્ય પદાર્થો તેને હલચાલીને પોતાને વશ ન કરે તેને માટેની વૈરાગ્યમાં અતૂટ પ્રતિજ્ઞા છે. મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષા આદિ મહાભાવોની સમ્ભવન ભૂમિ છે. વૈરાગ્ય અર્થાત્ પ્રાણિભાવની સાથે અવિરોધની સાધના

કરી પરમપિતા પરમાત્માની પાસે જવાનું એમાં મંગલ સૂચન છે. સામુદાયિક પાયા પર વૈરાગ્યની સાધના કરવામાં આવે તો વિશ્વભરમાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રસરે. વૈરાગ્ય નિર્વૈરતાની ઉચ્ચતમ ભૂમિકા છે.

અને જે જગતમાં આપણે રહેવાનું હતું છે તે પ્રાણીમાત્રને માટે સાધારણ છે. રહેવાનું છે બધાયે એક જ જગતમાં. ચાલવાનું છે એક જ જગતમાં. એટલે અદર વેરવિરોધ વિના રહેવાની જે મહાકૃષ્ણ છે તે શમદમાદિ સાધનસંપત્તિ છે. અતઃકરણના રાગ દ્વેષાદિની નિવૃત્તિ એટલે શમ. રાગદ્વેષવિદ્વૃત્તિથી જે વર્તે છે, તે વિશ્વમાં ક્ષોભ જ પેદા કરે છે. બાહ્યેન્દ્રિયોનો સંયમ એટલે દમ, ઇન્દ્રિયસંયમ વિના સામાજિક કે વ્યક્તિમત જીવન જ અસંભવિત છે. ઇન્દ્રિયોનો સ્વૈરવિહાર જંગલનું સામ્રાજ્ય દેલાવે. સૌને સહી લેવાની કુલીન આત્મશક્તિ એટલે તિતિક્ષા. તિતિક્ષામાં દ્વેષનું અવસાન છે. ઉપરતિનો અર્થ છે સ્વાર્થસંન્યાસ. જેટલું બને તેટલું નિઃસ્વાર્થ બનીને જગતમાં જીવવાનો તરીકો તે ઉપરતિ. શ્રદ્ધા એટલે આસ્તિક શુદ્ધિ. આસ્તિક શુદ્ધિના અભાવમાં દાર્શનિક અધતા છે. તેથી શુદ્ધ શુદ્ધિના આવિષ્કારરૂપ શ્રદ્ધા જ આપણી સામંજનિક પૂજા હોવી જોઈએ. સમાધાન એટલે ચિંત્તની એકાગ્રતા. વ્યક્તિગત અને સામુદાયિક એકાગ્રતા વિનાં નથી તો સદ્ગતિરત્ત્વો સમજતાં કે નથી તો મોટાં કાર્યો થતાં. એકાગ્રતા પ્રકાસ અને શક્તિની જન્મભૂમિ છે. આ જ આત્મિક શુદ્ધિ જનતામાં અને વ્યક્તિમાં હોવા એ અધ્યાત્મ-વિદ્યાની ઉપાસના માટે અનિવાર્ય છે.

અને અંતિમ સાધન છે મુમુક્ષા. મુક્ત થવાની તીવ્ર ઇચ્છા એટલે મુમુક્ષા. દેહના બંધનથી માંડીને સમસ્ત આધ્યાત્મિક સંબંધની પકડમાંથી છૂટવાની તીવ્ર ઇચ્છા હોવી જોઈએ. જ્યાં સુધી મુમુક્ષા ન જન્મે ત્યાં સુધી આત્માની ચીનગારી ઔજ્જવલ નહીં બને. તેથી સાધના કરવી જોઈએ. સાધન સંપત્તિ થવું જોઈએ. સાધનવીર્યથી સિદ્ધિને આસન્ન કરવી જોઈએ. વેદાન્ત સાધનહીનના અંતરમાં કદી સ્થિર નહિ થાય. તેથી સમગ્ર માનવ-જાતિએ સાધનાના માર્ગ પર ચાલવાનો પ્રયત્ન કરવો ઘટે. આપણા દૈનંદિન જીવનમાં આ સાધનસંપત્તિઓનો સ્વાભાવિકપણે વિકાસ થાય તે માટે વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. વેદાન્ત અનુભવ ઇષ્ટિ હોય તો બીજી બધી વસ્તુઓને ગોણું બનાવીને સાધનસંયમમાં પ્રવૃત્તિ કેન્દ્રિત કરવી જોઈએ.

વેદાન્ત અને નૂતન વિશ્વ નિર્માણ

વેદાન્તવિદ્યા જગત, જીવ અને જગદીશની વ્યાખ્યામાં અત્યાન્ત તત્ત્વજ્ઞાન દેનારી છે. પરમાત્મા પોતાની લીલામાત્રથી જગત અને જીવના રૂપમાં આ સકળ રાસ ખેલી રહ્યા છે. અલ્પથી વ્યતિરિક્ત કંઈ વસ્તુ નથી. જે કંઈ છે તે અલ્પ જ છે. અલ્પ જ પોતાની કંઈ અનિર્વાચનીય શક્તિ દ્વારા જીવ અને જગતરૂપે પ્રતિભાસિત થયા છે. પરમાત્માની છત્રા વિનુંભણ જ જગત છે, એના આ વિનુંભણ જગતમાં, સ્વૈર અનુપ્રવેશ એ જ એનો જીવભાવ છે. વસ્તુનાં ‘સત્યં સિદ્ધં સુંદરં’ જ છે આ બધું. પરમાત્માની પુષ્કિણો ઘાહ મેળવવો અશક્ય છે. એનાં અનંત, અપાર અને અમાપ એશ્વર્યની રજઃકણુ માત્ર છે અખિત્ર અલ્પાંક ! “અત્યતિષ્ઠત્ દશાંગુલમ્” નો આ જ અર્થ થશે. પરમાત્મા વિશ્વ સ્વરૂપ છે. વિશ્વ પરમાત્માનો જ હ્રસ્વજીવિહાર છે. પરમાત્માથી અતિરિક્ત કંઈ કશું હતું નહીં, છે નહીં—હશે નહીં.

આવો પરમાત્મા પોતાની કાચશક્તિ દ્વારા સમસ્ત અલ્પાંકમાં વિહાર કરી રહ્યો છે. પોતાનાં વિહાર માટે જેટલી અનુકૂળતા હોવી જોઈએ, તે બધી તેની પાસે તૈયાર છે. તેની ભોખ્યશક્તિ સ્વરૂપ પ્રકૃતિને ફેલાવીને તેમાં જાતે જ અનુસ્યુત થઈને, કાળની મર્યાદા પોતાના ઉપર સ્વીકારીને દિક્કાલનાં ચોકકામાં પોતે જ પોતાને જૂલીને પોતે જ પોતાનો રસસ્વાદ લેવામાં નિમગ્ન છે, અને પોતાનાં ખેત્રમાં તે અનિર્વાચ્યપણે મંડી રહ્યો છે. એનું જ નામ છે સૃષ્ટિકાળ. તેનું જ નામ છે જગતનો પ્રસાર. તે જ છે સંસારાવસ્થા.

તો પરમાત્મા નિત્ય નવીનતાને પસંદ કરે છે. ધીરં અજરં યુવાનં કહીને અયથાવેદ એ જ વાત સિદ્ધ કરે છે. અજર રહેવાનું જ તેને પસંદ છે. તેથી અગવેદ તેને “ક્લિષ્ઠ” કહી નવાંજે છે. ઋતુ ઋતુમાં જે પોતાનો સ્વાંગ બદલે છે, તેને અનંતકાળ સુધી એક જ પ્રકારનો આવિષ્કાર કેમ પસંદ પડે ? તેથી સંસાર દાણુ દાણુ બદલાયા કરે છે. પ્રકૃતિને પરિણામી બનાવનાર પરમાત્મા, પોતાને નિત્ય નાવીન્ય જ પસંદ છે, એમ સિદ્ધ કરે છે. તેથી યુગયુગ આ અલ્પલીલા પરિણામસીલ જ રહે છે.

જીવવસ્ત્રોને ત્યજીને જેમ આપણે નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરીએ છીએ, તેમ વિશ્વાત્મા જરીપુરાણી વ્યવસ્થાને છોડી નવીન આત્મવ્યવસ્થા સ્વીકારે

છે. ભગવાનનાં સદ્ગુણ નામોમાં “યુગાદિકૃત” અને “યુગાવર્ત” એ બે નામ આવે છે. જ્યારે ધર્મર નવીન યુગનું નિર્માણ કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે તે પોતાની વિશ્વ વ્યવસ્થામાં આવર્ત પેદા કરે છે. અનેક પ્રકારે અવ્યવસ્થા અને દુઃસ્વચ્છતામાંથી ફરીથી સુવ્યવસ્થાનું નિર્માણ કરે છે. એક અંગ્રેજ કવિએ પરમાત્માનું આ રહસ્ય ઘણી સરસ રીતે સમજાવ્યું છે કે:—

Old order changeth yielding place to new, Lest
one good custom should corrupt the would.

યુગાદિકૃત પરમાત્મા જ યુગાવર્તમાંથી યુગાદિનું નિર્માણ કરે છે. કારણ કે સત્ય શિવ સુંદર રહેવું એ એનો સ્વભાવ છે. જ્યારે જગતમાં અસત્ય, અશિવ અને અસુંદર તત્ત્વોનો પ્રવેશ થાય છે, ત્યારે એક યા ખીખ નિમિત્તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ તેની જડ ઉખેડીને ફેંકી દે છે. અર્થાત્ જીવો મૂલ્યોની જગ્યાએ એ નૂતન મૂલ્યો (values)ને સામાજિક માનસમાં રોપે છે અને વિકસાવે છે. આજે આપણે યુગાવર્તની બીજી યાતનામાંથી પસાર થઇ રહ્યા છીએ. પુરાણો મૂલ્યો પોતાનાં સ્થાન પરથી ભ્રષ્ટ થવા નથી ઇચ્છતા અને પરિણામે આપણે સર્વતઃ ક્રાંતિનો ઉદય જોઈએ છીએ.

આ ક્રાંતિનાં કણમાં વેદાન્ત આપણને શું આગદર્શન આપે છે? વેદાન્ત શીખવે છે ક્રાંતિનો સ્વીકાર કરે. ક્રાંતિ ધર્મરની પ્રેમસી છે. ક્રાંતિ એટલે સત્યનું પ્રસ્થાપન અને વેદાન્ત એટલે સત્યની પરમ આરાધના. તેથી જ સત્ય આજે જ્યારે પોતાને પ્રસ્થાપિત અને સમર્થિત કરી રહ્યું છે ત્યારે આપણે તેને સદાય આપવી જોઈએ. નવા ખ્યાલો, નવી કલ્પના, નવી વિચારશ્રેણીથી પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સમિચ્છાનંદ સ્વરૂપમાં કદી વિકૃતિ આવતી નથી. અલંકારનાં નામ અને આકારનાં ભેદો સૌનાનાં મૂળ સ્વરૂપમાં કાઈ ફેરફાર થતો નથી. ફક્ત આકાર અને નામનું જ પરિવર્તન થાય છે. સુવર્ણ તો સુવર્ણ જ રહે છે. અને નવા નામરૂપમાં પણ સુવર્ણ જ અનુગત હોય છે, તે જ પ્રમાણે નવી વિશ્વ વ્યવસ્થાના નિર્માણમાં પણ વેદાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન તો તત્ત્વજ્ઞાન જ રહેશે. ફક્ત તેને નવી કલ્પનાઓના ઢાળમાં ઢાળવું પડે અને એ તો સરળ છે.

વેદાન્તનું આત્મજ્ઞાન નૂતન વિશ્વ નિર્માણનો પાયો હશે. આત્માનું એકત્વ અને દેશ-કાળ વસ્તુથી અપરિચ્છિન્નત્વ હવે નવી વ્યવસ્થાનું નિયામક

હશે. આત્માનાં અભિજ્ઞત્વને સ્વીકારીને જ વૈજ્ઞાનિક યુગની વ્યવસ્થા નિર્ભય બનશે. જો આત્માના એકત્વ અને અખંડત્વનો સ્વીકાર નહીં કરવામાં આવે તો વિશ્વજીવન હિંસાની હોળીમાં ભસ્મ બની જશે. તેથી આ યુગ, વેદાન્તનો-તત્ત્વજ્ઞાનનાં દિગ્વિજયનો યુગ છે. વિજ્ઞાનનો જ્યારે દુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે ત્યારે વેદાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન જ રક્ષક બનશે.

નવી વિશ્વ વ્યવસ્થામાં આત્મદર્શન જ જીવનનું સર્વશ્રેષ્ઠ ધ્યેય હશે. અને આત્મદર્શનનાં અવરોધક હિંસા, જૂઠું, ચોરી, અસંયમ વગેરે વિકર્મ-વૃત્તિનો મૂક્ષોચ્છેદ થશે. વિકર્મનાં બળે આજે વિશ્વ પરેશાન થઇ રહ્યું છે. હિંસાદિ વિકર્મોને રથાને અહિંસાદિ સુતર્કો મૂકવામાં આવશે. શસ્ત્રસંન્યાસ જ યુગધર્મ થશે. ૧૯૫૭ વર્ષોની તપશ્ચર્યાને જો આપણે નિરર્થક બનાવવા નહીં ચાહતા હોઈએ તો અહિંસા અને સત્યની પતાકા જ ઘડેલાવવી પડશે. આ જ સત્ય મૂલ્યાંકન છે. આત્માનો આવિષ્કાર જીવનની પ્રત્યેક બળે થાય એવી જીવનશૈલી અને વિશ્વ વ્યવસ્થા વિચારી કાઢવી પડશે. હિંસાથી ચાકેલી માનવજાતિને માટે અહિંસા જ વિશ્રામસ્થળ થશે. અને વેદાન્ત આત્મૈકત્યનું સમર્થક હોઈને સક્રિય દશાએ અહિંસાનો જ પુરસ્કાર કરે છે. આત્મૈકતાના દર્શન જ અહિંસા છે. અર્થાત્ પ્રેમનું પ્રસ્થાપન જ વેદાન્તનું એક માત્ર ધ્યેય છે. પ્રેમ જ મહા નિયમ છે. પ્રેમ જ સત્ય છે, સુંદર છે, શિવ છે. પ્રેમસામ્રાજ્ય જ વેદાન્તનું એક માત્ર દર્શન છે. તેની સ્થાપના કરીને જ વેદાન્ત આરામ લે છે. પ્રેમનાં સામ્રાજ્યનાં આપણે સૌ નિવાસી થઈએ એવી પ્રાર્થના સાથે વિરમીએ.

વેદાન્ત' અને વ્યવહારનો સમન્વય

પરમાર્થ અને વ્યવહાર એ બેમાં વિરોધ એટલે માનવેની નિર્બળતા. માનવ નિર્બળ છે. તેનું મન ઉડે છે આકાશમાં અને પગ છે જમીન પર. તેથી અનાદિકાળથી તે વિચારે છે કાંઈ બીજું અને વર્તનમાં કરે છે કાંઈ બીજું. વિચાર, વાણી અને વર્તનના એ વિરોધનું મૂળ છે તેની અજ્ઞાનજન્ય નિર્બળતા.

આદર્શ હોય છે અને સાક્ષાત્ જીવનમાં આદર્શની તરફ પીઠ જ હોય છે. અને વિવિધ રીતે એ કુટિલતા પ્રકટ થાય છે. એનો સૌથી ખૂરો આધિકાર જીવનની ખંડવૃત્તિમાં જણાય છે. અંગત જીવન અને સામાજિક જીવન, રાષ્ટ્રજીવન અને રાજકીય જીવન દરેકમાં આપણે માની લાગ્યે છે કે વિરોધ હોવો જ જોઈએ. અંગત જીવનથી સામાજિક જીવન જુદું જ છે. સમાજને આપણું અંગત જીવનમાં દૃષ્ટિપાત કરવાનો હક્ક નથી. આપણે સમાજમાં એક રીતે જીવીએ છીએ, ઘરમાં બીજી રીતે અને વળી બીજી જગ્યાએ કોઈ ત્રીજી જ રીતે. 'સત્યાનૃતં વાણિજ્યં'—આ દ્વિપતિ વૃત્તિનું સરસ ઉદાહરણ છે. આપણે વેપારી હોઈએ તો થોડું બૂઠું આચરણ તો કરવું જ પડે—એનું આપણે સમર્થન પણ કરીએ છીએ અને તેની આપણને લાજ નથી લાગતી. સવારમાં ઈશ્વરની પૂજા પણ કરીએ છીએ અને બપોરે સેતાનની સાથે પણ સંબંધ રાખીએ છીએ. આમાં જે વિરોધ છે, એમાં જે વિચાર હોય છે, દર્શન-હોય છે એ આપણે વિચારવો જોઈએ. ઘર, બહાર અને સમાજ અને બીજા વ્યવહારમાં જીવન કાંઈ જુદું નથી. જીવન એક અને અખંડ છે અને ખંડ-અસહ છે.

વિચાર, વાણી અને વર્તનમાં એકરૂપતા ન હોવાથી આપણું વૈયક્તિક અને સામાજિક જીવનમાં પાખંડની પ્રસ્રાહા આવે છે. વેદાન્તનું આપણે અર્થ કરીએ છીએ અને ભેદશુદ્ધિને જીવતી રાખીએ છીએ. વેદાન્તનાં પરમ મુગ્ધમય સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ અને માનવ માનવ વચ્ચે ધિક્કાર, રૂઝ્ઘાણ, વગેરેનાં બીજા રોપીએ છીએ. આ જૂઠું છે. વેદાન્ત જૂઠો પરમ શુદ્ધ છે. વેદાન્ત સત્ય પદ્મપાત્રી છે.

આ અજ્ઞાનજન્ય નિર્બળતાની સામે આપણે ઝઝૂમવું પડશે, ત્રેને પુરાત્વ કરવી પડશે. વિચારશૈલિ અને આચાર તરફ ઉદારીનતા આપણો રાષ્ટ્રીય રોગ યથા પડ્યો છે. તેથી જ આદર્શની સિદ્ધિ દુર્લભ બની છે. નિર્બળ

વિચારને નિર્મૂળ કરવા જોઇએ. વેદાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન આચારમાં ઉતરી શકે છે. અને તે પણ સહેલાઇથી ઉતરી શકે છે. એવી શ્રદ્ધા ફેલાવી જોઇએ કે કોઇપણ અવસ્થામાં આદર્શનું આકર્ષણ મન્દ ન થવું જોઇએ. એ પરમાર્થ તો પરમાર્થભાસ છે, જેનો વ્યવહારમાં અવતાર થતો નથી-આ સિદ્ધાંત છે. પરમાર્થ કેવળ ભાવનામાં જ નહીં, કાર્યમાં પરિણત થવો જોઇએ.

તો પરમાર્થ અને વ્યવહારમાં સામંજસ્ય કેવી રીતે સંધાય? પરમાર્થ તરફ પ્રીતિ વધારવી, તેમાં દૃઢ રહેવાનો નિશ્ચય કરવો એ જ વેનો ઉપાય છે. પરમાર્થ જ પરમ સત્ય છે. પરમાર્થ જ દિગ્વિજયી થાય છે. પરમાર્થ જ સાચો બંધુ છે. પરમાર્થ જ દિતકારી છે, પરમાર્થ જ સાચો સરંજામ છે. પરમાર્થ જ આપણી અનાદિ સંપત્તિ છે, એવા પ્રગ્નવ્યાપી સંસ્કાર બાળપણથી જ પ્રેમમાં રેડાંચા જોઇએ. જીવનનાં શાશ્વત મૂલ્ય તરફ હંમેશા જાગૃતિ હોવી જોઇએ. સત્ય પ્રીતિની દૃઢતાથી આચારમાં સામર્થ્ય આવે છે તેથી જીવનને તમામ ક્ષેત્રોમાં પરિશુદ્ધ કરવું જોઇએ. પરમાર્થ અને વ્યવહાર ભિન્ન ભિન્ન છે, એવી આત્મઘાતક વિચારશ્રેણીનો ત્યાગ ઉચિત છે. જીવનમાં ખંડ વૃત્તિ નથી. પરંતુ એક જ અખંડ જીવન વિવિધ ક્ષેત્રમાં પ્રગટ થાય છે. અને એ બધું મળીને સમગ્ર જીવનની કાન્તિ બને છે-એ નિશ્ચયતાથી માનવું જોઇએ. અને અહીં તો માનવું એટલે બનવું; જાણવું એટલે જીવવું. આથી સમ્યક્ દૃષ્ટિને સંદોષિત સંબંધી જોઇએ. બધા કોણ દૃષ્ટિદોષથી જ પેદા થાય છે. દૃષ્ટિની સ્વચ્છતા અને સ્વસ્થતા અને તાર્વિકતા મુખ્ય છે. આથી આપણાં દૈનંદિન જીવનમાં સાધના તરફ વલણ થવું જોઇએ. પ્રત્યેક જીવનક્રિયા વેદાન્તદૃષ્ટિથી પૂર્ણ હોવી જોઇએ. વ્યવહાર માત્ર વેદાન્તજ્ઞાનની કસોટી છે. વ્યવહારમાં જ વેદાન્ત નહીં ઉતરે તે ફક્ત વાણીનો વ્યભિચાર અને નિરંકુશ વિલાસ માત્ર છે. સમાજનું માનસ સાધન સંપત્તિનાં સંચય તરફ દત્તચિત્ત થવું જોઇએ. સાધન-સંપત્તિનો સંચય શક્તિમાં પરિણત થઇને અશક્તિને દૂર કરે છે. ને અજ્ઞાન તો સૌથી નિર્બળ છે. પણ તે જ્ઞાનથી જ પરાજિત થાય છે. તો જ્ઞાનમય દૃષ્ટિ જ અજ્ઞાન અને તેથી પેદા થનારી અનંત અશક્તિઓને નષ્ટ કરવામાં સફળ થાય છે. સર્વાત્મ-લાવની અનુભૂતિ આપણા વ્યવહારની નિયામક હોવી ઘટે અને અનુભૂતિને માટે શુશુલિકાસ અને સત્યની સખત આરાધના જ એક માત્ર ઉપાય છે. પરમાર્થ અને વ્યવહારનાં સમન્વયમાં જ વિદ્યાનો સાચો વિજય છે. પરમાત્મા આપણને પાંખડાંમાંથી બચાવી વ્યવહારમાં વેદાન્તનિહ કરે!

વેદાન્ત અને સમાજ

માણસ ગમે તેવો મોટો વેદાન્તી બલે હોય અંતે તો તેણે માનવું જ પડશે કે તે એક અદ્વૈત છે અને અદ્વૈતચિત્ત જંતુ જ છે. તેની પ્રત્યેક ક્રિયા અને જ્ઞાન તેના અદ્વૈતત્વ અને અદ્વૈતચિત્તત્વને ઘોષીત કરે છે. મહાયોગી પણ, હૃદય-પૂર્ણ આ જગતમાં એક અતિ તુચ્છ પ્રાણી છે.

માનવની આ કશ્ચિતાતું કારણ છે તત્વની અજ્ઞાનતા, અજ્ઞાનવશ થઈ એ શરીર અને શરીરની અંદરના પદાર્થોમાં જ આત્મભાવ કરે છે. અને એ માન્યતાની સગ તે જીવનભર ભોગવે છે. ઉપાધિમાં આત્મભાવની રૂઢતાને કીધે તે આત્મચકિત્તું ગૌરવ બૂલે છે. અને સિદ્ધ હોવા છતાં તે બકરાની ચેષ્ટા કરે છે. એ નિર્મળ અવસ્થામાંથી તેનો ઉદ્ધારક છે વેદાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાન.

વેદાન્તનાં સિદ્ધાંત અનુસાર તો પરમાત્મા જ કોઈ અકળ રીતે વિશ્વરૂપે ચમકી રહ્યા છે-એ જ સર્વ જૂતોમાં રહેલ એક દેવ છે. અને “સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા” છે. તેથી જ આપણું મૂળ સ્વરૂપ પણ પરમાત્મા જ છે. “તત્ત્વમસિ” “અયમાત્મા વ્રહ્મ” “વ્રજ્ઞાનં વ્રહ્મ” “અહં વ્રહ્માસ્મિ” વગેરે વેદાન્ત વાક્ય આપણા સ્વરૂપનો સાચો પરિચય આપે છે. એ વાક્યોનું તાત્પર્ય જો આપણે વિચારીશું તો સ્પષ્ટ થશે કે સમાજ પણ આપણું પોતાનું જ વૃદ્ધિગત સ્વરૂપ છે. આપણે જ સમાજના રૂપે પ્રતિષ્ઠિત છીએ. આપણું જ મોટું ચિત્ર છે સમાજ. આપણાંથી લિંગ જો વિશ્વભરમાં કશું નથી તો આપણે જ વિશ્વનામ અને વિશ્વરૂપ છીએ. એવી એકત્વ-સ્વરૂપની એકતા આપણાં સામાજિક જીવનની જડ છે. વેદાંતનો એકત્વવાદ સમાજજીવનનો પાયો છે. એ પાયા પર જ સમાજજીવન નિર્ભર અને નિર્ભય છે. સમાજ દ્વારા જ આપણી મુળભૂત એકતાનો આપણે અનુભવ કરી શકીએ છીએ. સમાજમાં રહીને સમાજનાં અવયવ બનીને જ આપણે વેદાન્ત સિદ્ધાંતને કસોટી પર ચઢાવી શકીએ.

વેદાન્તનું આત્મૈક્ય કેવળ સિદ્ધાંત જ નથી, કેવળ ચર્ચા, વિષય કે વાણી-ભૂયા નથી, એ સત્ય છે. અને એ સત્યનાં અપરોક્ષ અનુભવ માટે શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ વર્ણાશ્રમ ધર્મની અગળ શોધ કરી છે. વર્ણાશ્રમ ધર્મ, વેદાન્ત સિદ્ધાંતની અનુભૂતિને માટે નક્કી કરાયો છે. વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન કંમસઃ આત્મૈક્યની અનુભૂતિ કરાવે છે.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર એ ચાર વર્ણો છે. મહાભાષ્યકાર પતંજલિ મુનિએ નિર્ણય આપ્યો છે કે બ્રાહ્મણ વગેરે શબ્દો જાતિવાચક નથી, ગુણવાચક છે. તેથી દરેકને વિકાસને માટે પોતાનાં ગુણવિકાસ દ્વારા સર્વ શ્રેષ્ઠ બનવાનો અવકાશ વેદાન્તશાસ્ત્ર આપે છે. જાતિમાં નહિ, ગુણ વિકાસમાં અધિકાર સંપત્તિ છે. આજનાં યુગધર્મ અનુસાર બ્રાહ્મણત્વનાં સંપાદન માટે સૌને અવકાશ આપવો જોઈએ એ વેદાન્તનો વિચાર છે. વર્ણની જે મૂળ કલ્પના છે-શુદ્ધિબળ, ચરીરબળ, ઉદ્યોગબળ અને સેવાબળ વિધેની-તે પહેલાં અપનાવી પડશે. વર્ણ બદલાતા રહે છે, વર્ણધર્મ નહીં. અને તે જ મુખ્ય છે. વર્ણથી ભિન્ન બીજો કોઈ જાતિભેદ વ્યવહારદંશાએ વેદાન્તને માન્ય નથી.

અને વર્ણધર્મ કરતાં પણ આશ્રમધર્મ મહત્વનો છે. દુનિયાની બીજી પ્રજાઓમાં ન હોય તો પણ આશ્રમધર્મનાં તત્ત્વ વિના તો સંસાર ચાલે જ નહીં. આપણી આશ્રમધર્મની કલ્પના, બીજા લોકોની કલ્પનાથી ભિન્ન હોય એવો સંભવ છે. તો પણ બધી પ્રજાઓ એક નહીં તો બીજા સ્વરૂપે આશ્રમધર્મનો સ્વીકાર કરે છે. બ્રહ્મચર્ય સક્રિયસંચયનો કાળ છે. બ્રહ્મચર્યમાં મૃત્યુંજય તાકાત છે. ગૃહસ્થાશ્રમ સૃષ્ટિયજ્ઞને અનુકૂળતાથી ચલાવવા માટે, ત્યાગપ્રધાન, ભોગનિમ્ન દશા છે. પ્રજ્ઞેત્પાદન ધર્મચરીય કર્મ છે, તેથી પ્રજ્ઞ સંતાનની ઉત્પત્તિને માટે જ મિથુની-ભાવની સ્વીકૃતિ છે. કેવળ ભોગાર્થે મિથુનીભાવ શાસ્ત્ર અને જીવન સંબંધ નથી. વાનપ્રસ્થમાં મુનિવૃત્તિનો અભ્યાસ છે. અને સંન્યાસમાં સર્વજૂતદિતમાં પ્રીતિ અને સર્વોદયને માટે સ્વ સમર્પણનો સ્વીકાર છે. આપણી પ્રાચીન આશ્રમધર્મની કલ્પનાને પણ આપણે અર્નાચીન યુગ પ્રમાણે બદલવી જોઈએ. આજનો બ્રહ્મચારી જંગલમાં નહીં જાય, વૈદ્યકલ્પ પરિધાન નહિ કરે, વેલુંદંડ ધરણુ નહિ કરે અને નદીનાં જળમાં જીભો રહી ભગવાન આદિત્ય નારાયણને અર્ધ્યાંજલિ આપતો નહિ જણાય. તેનાં બાહ્ય રંગદંડમાં ફેર રહેશે. પરંતુ સંયમી જીવન, વીર્યની રક્ષા, લક્ષ્યવેધ, તેનો પ્રધાન જીવનમંત્ર રહેશે. આપણે સત્ત્વ તરફ જોતું જોઈએ. બાહ્ય આકાર તો બદલાતા જ રહેશે. પણ સત્ત્વ જો અવિકૃત જ હોય તો બાહ્ય આકારનાં પરિવર્તનથી આપણે ક્ષુબ્ધ થવું ન જોઈએ. આજ પ્રમાણે બીજા આશ્રમોનાં સત્ત્વ પરિરક્ષણ આપણને ઇષ્ટ હોવું જોઈએ. પરિવર્તનશીલ સંસારમાં સૈદ્ધાંતિક કૃટસ્થતા અપેક્ષિત છે.

વેદાન્ત અને વિશ્વસંસ્કૃતિ

સંસ્કૃતિ શબ્દનો અર્થ નિર્ણય કરવો જરા મુશ્કેલ છે, કારણ કે સંસ્કૃતિ શબ્દ સમગ્ર જીવનભાવનો વ્યંજક છે. છતાં પણ વેદાન્ત અને વિશ્વની સંસ્કૃતિમાં એનો ફાળો જ્યારે આપણે વિચારીએ છીએ ત્યારે તેનો અર્થ નિર્ણય કરવો જ રહ્યો.

સંસ્કૃતિ શબ્દની સાથેસાથ આપણે પ્રકૃતિ અને વિદ્યુતિ એ બે શબ્દનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ કરી લેવો પડશે. વસ્તુની મૂળ અવસ્થા એટલે પ્રકૃતિ; પ્રકૃતિમાંથી જ સંસ્કૃતિ અથવા વિદ્યુતિનું સર્જન થાય છે. દૂધ પ્રકૃતિ છે, દૂધપાક છે સંસ્કૃતિ, અને દહીં છે વિદ્યુતિ. ત્યો શબ્દો મૂળ સંસ્કૃત ધાતુ કૃ-કરવું-ઉપરથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપસર્ગને લીધે તેમનાં અર્થમાં ફેર પડે છે. પ્રકૃતિ હસ્તરક્ત છે. સંસ્કૃતિ અને વિદ્યુતિ માનવકૃત છે. પરમાત્મા સૌને પ્રકૃતિનું દાન કરે છે. માણસ પોતે ક્યાં તો તેમાંથી સંસ્કૃતિ સર્જે છે ક્યાં તો તેમાંથી વિદ્યુતિ સર્જે છે. ઘોડાને અને મનુષ્યને પરમાત્માએ ચણા આપ્યા છે. ૧૯૫૭ માં પણ ઘોડો તેના સર્વપ્રથમ પૂર્વજ જે રીતે ચણા ખાતા દતા, તે રીતે જ દળુ ખાય છે. અને મનુષ્ય એ ચણામાંથી-બ્રહ્માની પણ કુદરપનામાં ન આવે એવા પદાર્થો અનાવીને ખાય છે. મનુષ્ય અજ્ઞાન પ્રાણી છે. હસ્તરક્ત પ્રકૃતિમાંથી તે સંસ્કૃતિનું નિર્માણ કરી શકે છે. અને વિદ્યુતિ પણ તે જ નિમિત્ત કરી શકે છે. પશુસહિત તો પ્રકૃતિમાંથી સંસ્કૃતિ તરફ પણ જઇ શકતી નથી, કે વિદ્યુતિ પણ પેદા કરી શકતી નથી. તે પ્રકૃતિમાં જ રહે છે. માનવ ઉભયરૂપથી યઇ શકે છે. તેથી જ તે શું કરે છે તે જાણવું અતિ ઉપયોગી છે.

તો સંસ્કૃતિનો અર્થ શો ? કૃતિ એટલે કર્મ. કર્વાથી કર્મ થાય. છતાં કેવળ કરવું તે જ સંસ્કૃતિ નથી. 'કૃતિ' ઉપરાંત તેમાં 'સમ્' શબ્દ પણ છે. 'સમ્'નો અર્થ છે હીકડીક કરવું. સમગ્ર વિચારીને કરવું એટલે જ સંસ્કૃતિ. તો જ મનુષ્ય શબ્દની યાદકાચાચે આપેલી-મત્વા કર્નાળ સીવ્યસિ રતિ મનુષ્ય:- વ્યાખ્યા સારી દૂરે. મનુષ્યમાં બે અંશ છે. મંતવ્યાંસ અને કતવ્યાંસ. કેવળ કતવ્યાંસથી કામ નહિ સૂરે. કાંણુ કે કર્મચીત્તા તો સર્વ પ્રાણીમાં છે. મનનપૂર્વક, વિચારપૂર્વક, સમજીને કામ કરવામાં મનુષ્યત્વ છે. તેથી સંસ્કૃતિ-નિર્માણ સમજપૂર્વક કરવાથી થાય. અર્થાત્ કૃતિની નિવામક છે પ્રેરક મતિ. જેવી મતિ તેવી કૃતિ અને જેવી કૃતિ તેવી મતિ ! આ અટલ સિદ્ધાંત છે.

વર્ણાશ્રમનો આશય સમાજમાનસને ક્રમશઃ વેદાન્તતત્ત્વનો અનુભવ કરાવવાનો છે. મોક્ષ વ્યક્તિને માટે જરૂરી પ્રાપ્ત કરવો શક્ય છે, સમાજને માટે મોક્ષપ્રવણતા પેદા કરવી એ મોટી પ્રગતિ છે. વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન જ ભારી આત્માનુગામી તપશ્ચર્યા છે. આપણા દૈર્ઘ્યદર્શી વડવાઓએ તેને સમાજવ્યાપી બનાવીને સંસારને ધ્રુવરમય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન દૈવી સંપત્તિનાં વિકાસમાં જ પરિણત થાય છે. દૈવી સંપત્તિનો સામાજિક માનસમાં આવિષ્કાર અને સ્થિરતા, વેદાન્તનાં આત્માનુભવની જ સાધના છે. દૈવી સંપત્તિનો ઉલ્લેખ ભગવાન શ્રી યદુનન્દને ગીતાના સોળમા અધ્યાયમાં કર્યો છે. જસ વેદાન્તની સમાજવ્યવસ્થા અને સમાજશુલ્કનું રહસ્ય દૈવી સંપત્તિનાં બેદર વિકાસમાં જ છે. વેદાન્તનાં આત્મેત્વના સ્પષ્ટાકાર માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિનાં સર્જનમાં આપણું શક્તિ કેન્દ્રિત થવું જોઈ.

વેદાન્ત અને વિશ્વસંસ્કૃતિ

સંસ્કૃતિ શબ્દનો અર્થ નિર્ણય કરવો જરા મુશ્કેલ છે, કારણ કે સંસ્કૃતિ શબ્દ સમગ્ર જીવનભાવનો વ્યંજક છે. છતાં પણ વેદાન્ત અને વિશ્વની સંસ્કૃતિમાં એનો ફાળો જ્યારે આપણે વિચારીએ છીએ ત્યારે તેનો અર્થનિર્ણય કરવો જ રહ્યો.

સંસ્કૃતિ શબ્દની સાથેસાથ આપણે પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ એ બે શબ્દનો અર્થ પણ સ્પષ્ટ કરી લેવો પડશે. વસ્તુની મૂળ અવસ્થા એટલે પ્રકૃતિ; પ્રકૃતિમાંથી જ સંસ્કૃતિ અથવા વિકૃતિનું સર્જન થાય છે. દૂધ પ્રકૃતિ છે, દૂધપાક છે સંસ્કૃતિ, અને દહીં છે વિકૃતિ. ત્રણે શબ્દો મૂળ સંસ્કૃત ધાતુ કૃ-કરવું-ઉપરથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપસર્ગને લીધે તેમનાં અર્થમાં ફેર પડે છે. પ્રકૃતિ ધર્મરક્ષ છે. સંસ્કૃતિ અને વિકૃતિ માનવકૃત છે. પરમાત્મા સૌને પ્રકૃતિનું દાન કરે છે. માણસ પોતે ક્યાં તો તેમાંથી સંસ્કૃતિ સર્જે છે ક્યાં તો તેમાંથી વિકૃતિ સર્જે છે. ઘોડાને અને મનુષ્યને પરમાત્માએ ચણા આપ્યા છે. ૧૯૫૭ માં પણ ઘોડો તેના સર્વપ્રથમ પૂર્વજ જે રીતે ચણા ખાતા હતા, તે રીતે જ હજુ ખાય છે. અને મનુષ્ય એ ચણામાંથી-બ્રહ્માની પણ કૃપનામાં ન આવે એવા પદાર્થો બનાવીને ખાય છે. મનુષ્ય અજળ પ્રાણી છે. ધર્મરક્ષ પ્રકૃતિમાંથી તે સંસ્કૃતિનું નિર્માણ કરી શકે છે. અને વિકૃતિ પણ તે જ નિમિત્ત કરી શકે છે. પશુસૃષ્ટિ તો પ્રકૃતિમાંથી સંસ્કૃતિ તરફ પણ જઇ શકતી નથી, કે વિકૃતિ પણ પેદા કરી શકતી નથી. તે પ્રકૃતિમાં જ રહે છે. માનવ ઉભયરૂપથી યઇ શકે છે, તેથી જ તે શું કરે છે તે બાણુવું અતિ ઉપયોગી છે.

તો સંસ્કૃતિનો અર્થ શો ? કૃતિ એટલે કર્મ. કર્વાથી કર્મ થાય. છતાં કેવળ કરવું તે જ સંસ્કૃતિ નથી. 'કૃતિ' ઉપરાંત તેમાં 'સમ્' શબ્દ પણ છે. 'સમ્'નો અર્થ છે હિતકારી કરવું. સમજી વિચારીને કરવું એટલે જ સંસ્કૃતિ. તો જ મનુષ્ય શબ્દની વાસ્તવ્યાર્થે આપેલી-મત્વા કર્માણ લીધ્યતિ इति મનુષ્યઃ-વ્યાખ્યા સાચી દરે. મનુષ્યમાં બે અંશ છે. મંતવ્યાંશ અને કર્તવ્યાંશ. કેવળ કર્તવ્યાંશથી કામ નહિ ચરે. કાળજી કે કર્મચીત્રતા તો સર્વ પ્રાણીમાં છે. મનપૂર્વક, વિચારપૂર્વક, સમજીને કામ કરવામાં મનુષ્યત્વ છે. તેથી સંસ્કૃતિ-નિર્માણ સમજપૂર્વક કરવાથી થાય. અર્થાત્ કૃતિની નિવામક છે પ્રેરક મતિ. જેવી મતિ તેવી કૃતિ અને જેવી કૃતિ તેવી મતિ ! આ અટલ સિદ્ધાંત છે.

તો સંસ્કૃતિનાં સર્જન માટે આપણી મતિ સર્વશ્રેષ્ઠ અને દાર્શનિક હોવી જોઈએ. સર્વોત્તમ દર્શન વિનાની મતિ સંસ્કૃતિ નહીં, વિકૃતિને પેદા કરશે. અણુભોજનની સૃષ્ટિ દર્શનશૂન્યતાને લીધે થયેલી વિકૃતિ છે. આપણી એ શોભા નથી, કલંક છે.

દાર્શનિક મતિ જીવનાં મૂળમાં જશે. જીવનનાં અપાર સાગરનું મંથન કરીને તેનું રહસ્ય શોધી કાઢશે. માનવજીવનનું રહસ્ય શું છે ? તેની સ્ફૂર્તિનું પ્રયોજન શું છે ? દાર્શનિક શુદ્ધિ તેનો નિર્ણય કરશે, અને વિધુલ નિર્ણય અનુસાર કૃતિને વળાંક આપશે.

આપણાં પ્રતિભાધની ઋષિમુનિઓએ જીવનનાં અગ્રાધ અને અપાર સમુદ્રનું અવગાહન કરીને, પ્રાણીમાનની હિતદષ્ટિ હૃદયમાં રાખીને માનવ-જીવનના ચાર પુરુષાર્થો નક્કી કર્યાં છે. ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-એ ચારમાં પણ સર્વશ્રેષ્ઠ પુરુષાર્થ મોક્ષ જ છે એવી એકમતિથી ઉદ્ઘોષણા કરી છે. માનવ મુક્તિને માટે છે. મુક્તિ સિવાયનું એ જે કંઈ કરે છે તે આત્મઘાત જ છે. તેથી તેણે આત્મદર્શન અર્થાત્ સ્વરૂપાવસ્થિતિ સ્વરૂપ મોક્ષને પુરુષાર્થ શિરોમણિ કહ્યો છે. તેનો જ જીવનમાં રાજ્યાભિષેક કર્યો છે. અને ક્રમશઃ તે આત્મદર્શનની પ્રાપ્તિ માટે ચાર આશ્રમોની શોધ કરી છે. ભારતીય જીવનવ્યવસ્થા આત્મદર્શનને માટે એક અલગ સાધનાની જ સોપાન પદ્ધતિ છે. આપણી ઋષિમનીષા, આત્મગામી છે. આત્મા એક છે, અજર છે. અમર છે, સંવિચ્છાદનક છે, સર્વશ છે, સર્વશક્તિમાન છે, સર્વાન્તર્યામી છે, ભેદશૂન્ય છે જગતનું એકમાત્ર અભિનનિમિત્તોપાધન કારણ છે, સર્વવ્યાપી અને સર્વસ્વર છે. અને આપણું એ સ્વરૂપ છે. એવા આત્માની અનુભૂતિ જ જીવનનું ચરમલક્ષ્ય છે, એ ચરમલક્ષ્યને જીવતાંજીવત સિદ્ધ કરવાને માટે આશ્રમ યોજનાનો પુરસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

ચાર આશ્રમોમાં પણ સર્વશ્રેષ્ઠ ગૃહસ્થાશ્રમ મનાયો છે, કારણ કે ગૃહસ્થ જીવન જ સંસારનો આધાર છે. આત્મદર્શનને મધ્યબિંદુમાં રાખીને લક્ષ્યસંરચાની રચના કરવામાં આવી છે, અને પ્રજાવૃદ્ધિની સાથે જ જીવનનાં લિલ્લ લિલ્લ ક્ષેત્રોના નીતિનિયમાદિની કલ્પના કરવામાં આવી છે. ગૃહસ્થાશ્રમ વિશ્વકુટુંબી બનવા માટેની તાલીમ આપનારી પ્રયોગશાળા છે. અને ગૃહસ્થાશ્રમની ચાર તરફ સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, શૈક્ષણિક, કૌટુંબિક, નૈતિકકર્તવ્ય, આર્થિક વગેરે ક્ષેત્રોની રચના થઈ છે. તે બધાના નીતિનિયમ, શિસ્ત વગેરેની

કલ્પના કરવામાં આવી છે અને પરિણામે જેને આપણે સંસ્કૃતિ-એટલે સમગ્ર પ્રગતના ઉચ્ચ ધ્યેયનિષ્ઠ દૈનંદિન જીવનનો સર્વવ્યાપી કાર્યક્રમ અને એ કાર્યક્રમથી સંચિત થયેલું અને ભાવિને પ્રેરક ખનનારું સંસ્કારનું પરિણામ છે. આત્માનો ઉચ્ચાતિઉચ્ચ અવતાર જેમાં યાય છે તે સંસ્કૃતિ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. તે જ ચિરંજીવ રહેશે, તે જ સત્ય, શિવ, સુંદરની ઉપાસક હશે. ભારતીય સંસ્કૃતિ વેદાન્તી સંસ્કૃતિ છે. વેદાન્તનું સર્વોચ્ચ ધ્યેય પોતાનાં બ્રહ્મસ્વરૂપની અનુભૂતિ જ છે. એ જ તેનું પરમ સંપાદ છે. સૌમાં આત્મભાવ એ જ એનું આખરી સ્વરૂપ છે. સત્યદેવ જ એનો પ્રાણ છે. સદ્બુદ્ધિ જ તેની નિયામક છે. સત્કર્મ જ તેનો ઉપાસ્ય છે, સદ્ભાવ જ તેની સુમધ છે, સદ્વિચાર જ તેની જીવન સુધુમા છે. સત્ શીલ જ તેનું આરાધ્ય છે. સૌનું હિત જ તેની ચિંતા છે; સૌ બદ્ધર્શી યાય એ જ તેનું લક્ષ્ય છે. “સર્વેષામ્ સુખિનઃ સન્તુ” તેનો જપમંત્ર છે. “સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ” એ જ એનું ધ્યયન છે. “સર્વે ભદ્રાણિ પદ્યન્તુ” એ જ એની મનીષા છે. અને “મા કલિદ્ દુઃસમ્ આપ્નુયાત્” એ જ એની પ્રાર્થના છે. જે આ જ ભારતીય સંસ્કૃતિ છે તે તે વિશ્વસંસ્કૃતિ છે અને રહેશે. અને તેમાં વેદાન્ત સિદ્ધાંતનો જ દિગ્વિખ્ય છે.

વેદાન્ત અને ધર્મ વિદ્યાઓ

ભૈરવોરથી આજકાલ ભૌતિકવાદનો પ્રચાર થઈ રહ્યો છે. આને દેશ પરદેશથી કેવળ વસ્તુ જ નહીં વિચારોની પણ આવક થઈ રહી છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ વિચારોની વેગવાન ધારાઓ પરસ્પર સંઘર્ષ મચાવી રહી છે. 'Isms' નો ઉલ્કાપાન મચી રહ્યો છે. કોઈ એક 'Isim' નો જો આપણને પક્ષપાત ન હોય તો સભ્ય જગતમાં આપણી આજે કિંમત નથી. વાદોમાં વિલક્ષ્ણ જગતની દર્શનચક્રિન આ યુગમાં પ્રાયઃ ઝાંખી બની ગઈ છે અને બની રહી છે. વાદોના તૃણાવર્તમાં સારી દુનિયા દૂસાઈ છે. સિવાય કે રિચર અને સત્યનિષ્ઠ દષ્ટિ જગતની નાવ આંધિમાં જ વિનષ્ટ થવાની પૂરી સંભાવના છે. દષ્ટાઓની આર્ષ અને શંતમદષ્ટિ વિના આપણો જીવનપથ સુરપટ થવો મુશ્કેલ છે. અત્યંજ અને હીન વૃત્તિઓની ભીડમાં ખિચારી શ્રાક્ષણવૃત્તિ અને મૂર્ધન્ય જીવનવૃત્તિ સંકુચિત થઈ રહી છે. શ્રાક્ષણ વૃત્તિનું રક્ષણ ન થાય તો 'જગદાન્ધ્ય' પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે અને વેદાંત જ શ્રાક્ષણવૃત્તિ છે. આ જ વેદાંત વિદ્યાના રક્ષણથી જગતનું રક્ષણ થતું શક્ય છે. કારણ કે વેદાંતવિદ્યા સૌ વિદ્યાની રાણી છે. નદીઓમાં ગંગાની માફક વિદ્યાઓમાં વેદાંતવિદ્યા શ્રેષ્ઠ અને પાવન છે. સંતમને શાંતિ અને શીતળતા દેનારી છે. ભગવાન યદુનંદને પોતાની ગીતામાં તેને પ્રમાણપત્ર આપ્યું છે કે અધ્યાત્મવિદ્યા વિદ્યાનામ્ અને 'અથ પરા યયા તદ્ બહારં અધિગમ્યતે ! કહીને ઉપનિષદોએ પણ તેના પર સંમતિની મુદ્રા લગાવી છે. અધ્યાત્મવિદ્યા એ શ્રેષ્ઠ છે કારણ કે આત્મા જ સર્વશ્રેષ્ઠ પદાર્થ છે. આત્મ-જ્ઞાન વિના બીજું બધું જ્ઞાન-વિજ્ઞાન, ચમકીલું અજ્ઞાન જ છે. વાલ્મીકિના પદ્મ હિ તદ્ કહીને પૂર્વ વિચારકોએ તેના માહાત્મ્યનું પ્રસ્થાપન કર્યું છે. તમેજ્ઞ એકં જાનથ આત્માનં અન્યા વાલ્મીકિના અમૃતરસ એપ સેતુઃ કહીને આત્મા જ એક માત્ર વિશેષ તત્ત્વ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. અને એકેન વિજ્ઞાતેન સર્વમિદં વિજ્ઞાતં ભવતિ કહીને તો આત્મવિદ્યાની નિઃસંદેહ શ્રેષ્ઠતા બતાવી છે.

વેદાંતવિદ્યા શ્રેષ્ઠ કેમ છે ? વેદાંતવિદ્યામાં એક જ અધિષ્ઠાનશૂલ તત્ત્વનું પૂરું દર્શન છે. જીવન અને જગતના આધારશૂલ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારમાં પરિણત થનારી આ વિદ્યા છે. આપણા વૈયક્રિતક અને સામૂહિક જીવનનું વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાન જ કરોડરજ્જુ છે. અને એ જ આપણી

કુંડલિની છે. સર્વ સ્કલ સ્વદ્રશ્ય, તત્ત્વમસિ, અયમાત્મા વ્રહ્મા, અહં વ્રહ્માસ્મિ શબ્દોમાં એ જ જીવ અને જગતનો પૂરો તાત્ત્વિક અને વાસ્તવિક પરિચય આપે છે અને ‘આનંદોવ્રહ્મા’ કહીને એ જગદીશના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરે છે. કારણ કે બ્રહ્મ અને બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ જીવ કે જમત નામનો કાંઈપદાર્થ જ નથી. જે કાંઈ છે તે સત્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા જ છે. વેદાંતના તત્ત્વજ્ઞાનનો જો આપણે સ્વીકાર નહીં કરીએ તો જીવનમાં શાંતિ, સુખ અને સમાધાન નહીં થાય. વેદાંત સત્યનિષ્ઠ વિદ્યા છે. અને સત્યનિષ્ઠ હોઈને તેનું માર્ગદર્શન જ દિતકર છે. ‘સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્’ જો આપણે શશ્વિય મુદ્રાલેખ છે તો સૌ વિદ્યાઓએ વેદાંતવિદ્યાને અનુકૂળ થવું જ પડશે. કારણ કે વેદાંત સત્યની પરમ આરાધના છે.

વૈયક્રીક અને સામુહિક જીવનના અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયક્ષને બતાવીને એની પ્રાપ્તિને માટે ઉપાય બતાવવો એ જ વેદાંતનું ધ્યેય છે. વેદાંતથી ભિન્ન જોટલી પ્રાચીન કે આધુનિક વિદ્યાની શાખાઓ છે તે બધી અપૂર્ણ છે. કારણ કે આત્માનું જ્યાં સુધી યથાર્થ દર્શન ન થાય, આત્માનો પૂરો વાસ્તવિક પરિચય ન થાય ત્યાં સુધી જીવનનું મૂલ્ય કદિ યથાર્થ નહીં થઈ શકે. આત્માના સ્વરૂપનું ઠીક ઠીક નિરૂપણ કરે વેદાંતવિદ્યા. તેથી જ વેદાંતવિદ્યા જ અર્થાની=પરમાર્થની સાધક છે. ઈતર વિદ્યાઓ અર્થાની તો સાધક હશે પણ પરમાર્થની સંપાદિકા અને અનર્થની નિવૃત્તિ કરનારી નથી.

વળી આત્મા શબ્દ ચેતન આત્મા, બુદ્ધિ, મન અને સ્થૂલ શરીરોનો પણ વાચક છે, વેદાંતવિદ્યા જ્યારે અધ્યાત્મવિદ્યા જ નક્કી થઈ છે, તો માનવના ચેતન આત્માના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો એનું ધ્યેય છે જ. પણ તે ઉપરાંત સમાજબુદ્ધિ, સામાજિક માનસ અને સમાજદેહ પણ મુખ્ય આત્માની પ્રાપ્તિને માટે કેવી રીતે ઉપયુક્ત છે તે બતાવે છે અર્થાત્ જીવનના બધાં ક્ષેત્રોમાં વેદાંતનો સ્પર્શ છે તેથી પણ તે પૂર્ણ વિદ્યા છે.

વળી માનવજીવનમાં જો શાંતિ, તુષ્ટિ, પ્રુષ્ટિ, સુખ અને ચેતની અપેક્ષા છે તો વેદાંતના સર્વજ્ઞતાત્મ-જ્ઞતાત્મવાદને જ અપનાવવો પડશે. સર્વોદયને માટે એકાત્મ્યનો સ્વીકાર જ એકમાત્ર ઉપાય છે. હું જ વિશ્વરૂપે પ્રગટ છું એવો અનુભવપ્રેરિત ખ્યાલ ન હોય તો માનવજીવનમાં હિંસાનો પ્રચાર કેવી રીતે મટે ? સર્વજ્ઞતાત્મ અને દયા જ તો શાંતિ અને સુખનો

૮ વેદાન્ત અને દૈનિક જીવન

વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્ક છે. જીવનનું અધિષ્ઠાન છે તત્ત્વજ્ઞાન. તત્ત્વજ્ઞાન-શૂન્ય જીવન નિરાધાર છે અને હિંદુદેશશૂન્ય યજ્ઞ બંધ છે. તેથી જીવનને પરિપૂર્ણ અને કૃતાર્થ કરવાને માટે તત્ત્વજ્ઞાનનો આશરો જરૂરી છે. તત્ત્વજ્ઞાનના સ્પર્શ વિના જીવનની મહાકળા-જીવનની એકમાત્ર સાચી કળાનો વિકાસ અશક્ય છે.

વેદાંત સિદ્ધાંત અનુસાર મનુષ્યનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એટલે પ્રેમયોગ અપનાવવો. અને પ્રેમ નિઃસ્વાર્થ કર્મયોગને આગળ ધરે છે. તેથી આત્મજ્ઞાન-મૂલક ભક્તિપ્રધાન, નિષ્કામ કર્મયોગ જીવનનો પરમસિદ્ધાંત છે. આ રહસ્ય શ્રુતિ-સંપત્તિ છે. યુક્તિ અને અનુભવ પણ આજ જીવનરહસ્ય છે એમ બતાવે છે. 'માનવીની શરીર રચનામાં પણ પરમાત્માએ આજ યોજના સ્વીકારી છે એમ માનવું હયિત છે. પરમાત્માએ મનુષ્યને માથું આપ્યું, હૃદયનું ઘન દીધું, હાથ, પગ આપ્યા. માથું જ્ઞાનયોગત્વ, હૃદય પ્રેમયોગત્વ અને હાથપગ કર્મયોગનાં સૂચક છે. આમ જીવન ત્રિતારો તંત્રુરો છે. ત્રણે તારોનો સુમેળ અને સંવાદિતા જ જીવનસંતોષને પ્રમદ કરે છે. ઉપનિષદનો પણ આ જ સિદ્ધાંત છે. મુષ્કોટોપનિષદમાં કહ્યું છે કે, 'આત્મકીલ્બઃ આત્મરતિઃ ક્રિયાવાન્ એવઃ વ્રજાવિદાં વરિષ્ઠઃ' । 'અભવેતાઓમાં એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે જે અભિજ્ઞાની બનીને આત્મપ્રેમી અને આત્મામાં કીડા કરનારો અને ક્રિયાવાન છે.' અર્થાત્ વેદાંતનો એ સિદ્ધાંત છે કે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. આત્મજ્ઞાન જો આત્મજ્ઞાન જ હશે તો તે પ્રેમયોગમાં પરિણમશે જ અને પ્રેમયોગ કદિ નિષ્ક્રિય અને સ્વાર્થવિહીન નહીં થાય. પ્રેમયોગ પ્રેમધાત્રને માટે સદા નિઃસ્વાર્થભાવે સકર્મક જ બને.

તો આપણા દૈનિક જીવનમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને નિષ્કામ કર્મયોગની ત્રિવેણીનો સંગમ થવો જોઈએ. આપણી દૈનિકી જ એ ત્રણ યોગોથી પરિપૂર્ણ થવી જોઈએ. વ્યક્તિ હો કે સમષ્ટિ-જીવનમાં આ ત્રણ-જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મયોગનું યથાર્થ સંમેલન થવું જોઈએ. આપણા વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ જીવનને આ આદર્શ અનુસાર વહાવવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો ધટે અને ભારતીય સમાજરચનામાં આ જ આધારભૂત વિચાર છે. કમલઃ મનુષ્ય "વ્રજાવિદ્ પરિણ" થાય એ જ પ્રત્યેક આચાર ત્રિચારનું મૂળ રહસ્ય છે.

ઉપાય છે. અને એવો પ્રેમ અને એવી દયા ભૂતભાવમાં આપણી પોતાની જ અસ્તિ ॥ એવા અભ્રાંત અનુભવ વિના કદી પ્રગટ નહીં થાય. આપણી જ અસ્તિત્વું વૃદ્ધિગત ચિત્ર છે આ અપાર અને અનંત વિશ્વ, એવો વેદાંત વિદ્યાનો ઉદ્દેશ્ય છે અને એટલી દ્વિમત દેનારી વિદ્યા જ વિદ્યાઓની સામ્રાજી છે. ‘સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે’ ની પ્રતિજ્ઞા કરનારી આ જ એકમાત્ર વિદ્યા છે. વેદાંતથી અનિયન્ત્રિત વિદ્યામાત્ર નિરર્થક છે. સરિતાઓ જેમ સાગરમામિની હોય છે તેમ સૌ વિદ્યાઓ વેદાંતમામિની છે. સૌ વિદ્યાઓનું એકાપતન છે વેદાંત. જીવનની તત્ત્વજ્ઞાનપૂર્વક યથાર્થ આલોચના આ જ વિદ્યા કરાવે છે. તેથી સૌ વિદ્યાઓમાં વેદાંત જ મૂર્ધન્ય છે. વેદાંતની વિજયપતાકા ફરકાવીને જ આત્માની વિજયયાત્રાનું શુભ પ્રસ્થાન થશે. અને અનાત્મભાવને હઠાવીને આત્મભાવના પ્રસ્થાપન, સમર્થન અને સ્વીકારથી શાંતિ, શુભ અને સર્વોદયની સ્થાપના થશે. પરમાત્મા આપણને વેદાંતવિદ્યાના ઉપાસક બનાવે અને ભારતવર્ષની આ રાષ્ટ્રીય પ્રતિભાની સર્વાંગસુંદર સૃષ્ટિને સૃષ્ટિભરમાં વિગથિની કરે એજ પ્રાર્થના.

૯ વેદાન્ત અને દૈનિક જીવન

વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાનનો અર્ક છે. જીવનનું અધિષ્ઠાન છે તત્ત્વજ્ઞાન. તત્ત્વજ્ઞાન-શૂન્ય જીવન નિરાધાર છે અને ઉદ્દેશશૂન્ય થઈ જાય છે. તેથી જીવનને પરિપૂર્ણ અને કૃતાર્થ કરવાને માટે તત્ત્વજ્ઞાનનો આશરો જરૂરી છે. તત્ત્વજ્ઞાનના સ્પર્શ વિના જીવનની મહાકળા-જીવનની એકમાત્ર સાચી કળાનો વિકાસ અસાધ્ય છે.

વેદાંત સિદ્ધાંત અનુસાર મનુષ્યનું સૌથી પ્રથમ કર્તવ્ય છે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એટલે પ્રેમયોગ અપનાવવો. અને પ્રેમ નિઃસ્વાર્થ કર્મયોગને આગળ ધરે છે. તેથી આત્મજ્ઞાન-મૂલક ભક્તિપ્રધાન, નિષ્કામ કર્મયોગ જીવનનો પરમસિદ્ધાંત છે. આ રહસ્ય શ્રુતિ-સંમત છે. યુક્તિ અને અનુભવ પણ આજ જીવનરહસ્ય છે એમ બતાવે છે. માનવીની શરીર રચનામાં પણ પરમાત્માએ આજ યોજના સ્વીકારી છે એમ માનવું ઉચિત છે. પરમાત્માએ મનુષ્યને માથું આપ્યું, હૃદયનું ઘાન દીધું, હાથ, પગ આપ્યા. માથું જ્ઞાનયોગનું, હૃદય પ્રેમયોગનું અને હાથપગ કર્મયોગનાં સૂચક છે. આમ જીવન ત્રિતારો તંત્રુરો છે. ત્રણે તારોનો સુમેશ અને સંવાદિતા જ જીવનસંગીતને પ્રગટ કરે છે. ઉપનિષદો પણ આજ સિદ્ધાંત છે. મુખ્યદોષનિષદ્ધમા કહ્યું છે કે, 'આત્મક્રોધઃ આત્મરતિઃ ક્રિયાવાન ણ્યઃ પ્રજ્ઞાવિદો વરિષ્ઠઃ' । પ્રજ્ઞાવેતાઓમાં એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે જે બ્રહ્મજ્ઞાની બનીને આત્મપ્રેમી અને આત્મામાં ક્રોધ કરનારો અને ક્રિયાવાન છે. અર્થાત્ વેદાંતનો એ સિદ્ધાંત છે કે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. આત્મજ્ઞાન જો આત્મજ્ઞાન જ હશે તો તે પ્રેમયોગમાં પરિણમશે જ અને પ્રેમયોગ કદિ નિષ્ક્રિય અને સ્વાર્થવિદ્ધ નહીં થાય. પ્રેમયોગ પ્રેમપાત્રને માટે સદા નિઃસ્વાર્થભાવે સકર્મક જ બને.

તો આપણા દૈનિક જીવનમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને નિષ્કામ કર્મયોગની ત્રિવેણીનો સંગમ થવો જોઈએ. આપણી દિનંદિની જ એ ત્રણ યોગોથી પરિપૂર્ણ થતી જોઈએ. વ્યક્તિ હો કે સમષ્ટિ-જીવનમાં આ ત્રણ-જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મયોગનું પદાર્થ સંમેલન થવું જોઈએ. આપણા વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ જીવનને આ આદ્ય અનુસાર વહાવવાનો આપણે પ્રયત્ન કરવો ઘટે અને હૃદયનીય સમાજરચનામાં આ જ આધારશૂન વિચાર છે. ક્રમશઃ મનુષ્ય " પ્રજ્ઞાવિદ્ વરિષ્ઠ " થાય એ જ પ્રત્યેક આચાર વિચારનું મૂળ રહસ્ય છે.

જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મયોગને સાધારણ મનુષ્યમાં સહેલાઈથી ઉતારવાને માટે ઉપાય કયો ? ઉપનિષદ્ જ ઉપાય પણ બતાવે છે. “સત્યેન લભ્યઃ તપસા હ્યેવ આત્મા સમ્યક્ જ્ઞાનેન વ્રહ્મચર્યેણ નિત્યમ્” ! સત્ય, તપ, સમ્યક્જ્ઞાન અને બ્રહ્મચર્ય આત્મપ્રાપ્તિના ઉપાય છે. એ ઉપાયોના આચરણથી સામાન્યમાં સામાન્યને પણ કૃતાર્થતા પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આ ઉપાયોના સમાજરૂપણી અને વ્યાપક પ્રચાર અને આચારની અપેક્ષા છે.

આત્મજ્ઞાન મુખ્ય છે. જ્ઞાનની જ પ્રવાહી અવસ્થા પ્રેમ છે અને પ્રેમની અવસ્થા જ નિષ્કામ કર્મયોગ છે. તો આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ ઉપર જ અધિક ભાર મૂકવો આવશ્યક છે.

આત્મા અતિસૂક્ષ્મ પદાર્થ છે. ઇન્દ્રિયોની પકડથી તે પર છે. મનને એ અગોચર છે. શુદ્ધિ પણ તેનું મહત્ત્વ કરવામાં અશક્ત છે. છતાં સાત્ત્વિક એકાગ્રતા દ્વારા આત્માનું ગ્રહણ થઈ શકે છે. તેથી આપણને યોગ-વૃત્તિનિરોધાત્મક યોગની અપેક્ષા રહેશે જ. યોગને માટે વૈરાગ્ય અને અભ્યાસની આવશ્યકતા છે અને વૈરાગ્યની પ્રાથમિક ભૂમિ છે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની મહાભાવના. દૈનંદિન જીવનનો કાર્યક્રમ આ મહાભાવનાને અનુકૂળ હોવો જોઈએ. અર્થાત્ વ્યક્તિજીવન અને સામાજિકજીવનનો પ્રવાહ વૈરાગ્ય તરફ વહેવો જોઈએ. આપણી સામુદાયિક સાધના મેત્રીની, કરુણાની, મુદિતાની અને ઉપેક્ષાની હોવી જોઈએ. સમગ્ર માનવજીવનવ્યાપી સાધનાથી જ આપણે સામૂહિક જીવનની ધૃશ્વરમુખી વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકીએ. તેને માટે આપણા દૈનિક જીવનમાં વેદાંતોક્ત આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે, પરાંજલયોગની સૌમ્ય સાધનાને અવકાશ મળવો જોઈએ. સમગ્ર જીવનદષ્ટિ સાત્ત્વિક થવી જોઈએ. આપણે સમસ્ત ક્રિયા, ભાવ, વિચાર, સંકલ્પ, કર્મ, બધું સત્યપૂત કરવું જોઈએ. તપ, સ્વાધ્યાય અને ધૃશ્વરભક્તિરૂપ ક્રિયાયોગનું જો સામૂહિક રીતે આચારણ થાય તો સમાજમાનસ પણ કલેશ-મુક્ત બની ઉચ્ચ ધોયમાં સમાધિમય બનશે અને અંતે પરિપૂર્ણ આત્મજ્ઞાનને માટે યોગ્ય બનશે. વેદાંતના આત્મજ્ઞાન વિના આપણો ઉદ્ધાર મુશ્કેલ છે. તેથી જોનાથી સમાજમાં જ્ઞાન, ભક્તિ અને યોગનો પ્રચાર થાય તે કરવું-આપણો ધર્મ છે. એ જ વેદાંતનો ઉપદેશ છે. તો આપણું જીવન પ્રતિક્ષણ વેદાંત દષ્ટિએ પૂત થઈ કૃતાર્થ બનશે.

વેદાન્ત અને રાજકરણ શિક્ષણ, અને વિજ્ઞાન

એક દિન હતો જ્યારે મર્ધાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન સમયે રાજ્ય કરતા હતા અને રાજકરણનાં ક્ષેત્રમાં પ્રતિપજ ભગવાન વસિષ્ઠનું અનુશાસન અને આદેશ મેળવતા. ધર્મર્ષિ નેતા હતા. રાજર્ષિ અનુયાયી હતા. ધર્મતેજનાં નિષંત્રણમાં રાજતેજ કામ કરતું હતું. આજે કમભાગ્ય છે કે રાજસત્તા સંતસતાની નિષામક બની છે. આજે કરોડો મનવોનું ભાગ્યનિર્માણ સુઠી-ભર રાજકીય નેતાઓનાં હાથમાં છે. રાજકીય પુરુષો પણ મહાપુરુષો હોય છે છતાં રાજકારણને રમેવિદ્ધ જ રહેવું પડે છે. અને રજસ્વલ રાજકારણ જ્યારે નેતૃત્વમાં છે ત્યારે નિર્માણ, સત્ત્વમયી, વ્યારક અને સર્વભૂતહિતમયી જીવનદૃષ્ટિનો શોધ જ થાય છે. રાષ્ટ્રીય રાગદ્વેષ આવીને આપણાં નેતાઓમાં દાખલ થાય છે અને પરિણામે વિશ્વશાંતિની સ્થાપના આકાશકુસુમવત્ અસંભવ જ બની રહે છે. તેથી જ સંતસતા સમક્ષ રાજસત્તા માથું નમાવતી હોવી જોઈએ. તેનાથી વિપરીત જોવામાં આવે છે એ જ દુર્ભાગ્ય છે.

જો વેદાન્તનો સિદ્ધાંત પ્રતિહુદ્ધમાં સ્થાપિત થાય તો રાજકારણની આવશ્યકતા જ નહીં રહે. જ્યાં સુધી સમાજમાં દિસા, અસત્ત્વ, ચોરી, બહિષ્કાર, સંઘર્ષદૃષ્ટિ, અપવિત્રતા, અસંતોષ, સ્વેરવિહાર, અજ્ઞાન અને નાસ્તિકતા છે ત્યાં સુધી જ સરકારની આવશ્યકતા છે. અર્થાત્ અજ્ઞાન જ્યાં સુધી જીવંત છે ત્યાં સુધી સરકારની જરૂર રહે છે. જો વેદાંતવિજ્ઞાનો યોગ્ય પ્રચાર થાય, આત્મજ્ઞાનની ધારણા માટે ઉપાયભૂત યમનિયમનું સાંપ્રતિક પાલન થાય, તો રાજકારણ જિનજરૂરી થઈ પડશે. વેદાંત એવી પરમાત્મનિષ્ઠ સમાજરચનાનો પક્ષપાત કરે છે. ઓછામાં ઓછું રાજકીય ક્ષેત્રમાં ઝુકાવનારો, સદાચારી વેદાંતી તો હોવો જ જોઈએ. આજે રાજકીય વ્યાસપીઠ પરથી જ જીવનનો સર્વાંગી આવિષ્કાર થઈ રહ્યો છે. તેથી પણ રાજકારણમાં નિતાંત દૃષ્ટિશુદ્ધિની આવશ્યકતા છે. વેદાંતનાં સર્વાત્મજીવનનાં અનુભવ વિના રાજપુરુષો વિશ્વમાં શાંતિને સંદેશ કેવી રીતે દેવાવી શકે? રાજકારણની જીનિયાદ છે વેદાંત. જો આજે વેદાંતના તત્ત્વજ્ઞાનને આપણે નહીં અપનાવીએ તો કાલ ભયંકર નીવડશે. તત્ત્વજ્ઞાનથી અનિયતિત રાજસત્તા નિરંકુશ થઈ વિશ્વમાં ઉદ્ધાપાત મચાવશે અને ઉદ્ધાપાત મચાવવો એ સંતોનું નહીં, અસંતોનું કામ છે.

તે જ પ્રમાણે વિજ્ઞાનને પણ વેદાંતને અધીન ન બનાવવામાં આવે તે રાજપુરોનાં હાથમાં વિજ્ઞાન હસ્તમાસુર બની જશે. અને શિવતત્ત્વનાં સંહારની એકા કરશે. વેદાંત અને વિજ્ઞાનમાં કોઈ વેરભાવ નથી. બંને પરસ્પર પોષક છે. બંને સાત્યની જ ખોજ કરે છે. છતાં વેદાંત જ વિજ્ઞાનને યોગ્ય રીતે ઉપયોગમાં લાવી શકે. વેદાંતની બુદ્ધિ, જો તે સાચો વેદાંતી હશે તો સાત્ત્વિક અને સર્વોદયની અભિધાપા રાખશે. વિજ્ઞાનીની નજર સાર્વત્રિક જ હશે, સર્વોદયની જ હશે એમ માનવું જરા મુશ્કેલ છે. વેદાંત વિવેકપ્રિય છે, વિજ્ઞાન વિવેકપ્રિય જ હશે એમ કહેવું ખતરનાક છે. તેથી વેદાંત જ વિજ્ઞાનનું નિયામક અને પ્રદાસક હોવું જોઈએ. વિશ્વશાંતિ વેદાંત અનુસાર સાધ્યતા વિજ્ઞાનમાં જ છે. વેદાંત વિરુદ્ધ વિજ્ઞાનનો વિદાર સંહારક જ બને.

અને શિક્ષણપદ્ધતિ તો સમાજમાનસનું નિર્માણ કરનારી છે. જેવી પ્રજા બનાવવી હોય એવી શિક્ષણપદ્ધતિ કરવી જોઈએ. શિક્ષણ જીવનને હિષ્કારી અથવા અધોગામી બનાવે છે. તેથી શિક્ષણપદ્ધતિ અને પ્રજાશક્તિ તરફ સૌથી વધારે આપણું ધ્યાન હોવું જોઈએ. શિક્ષાનાં પાયામાં જ વેદાંત સિદ્ધાંતને ઓતપ્રોત કરવો જોઈએ. આજનું શિક્ષણ નિરીશ્વરવાદી યજ્ઞ મયું છે એ દુર્ભાગ્ય છે. તામસબુદ્ધિની આ બધીદારી છે. અને વિદ્યાર્થી અવસ્થા વેદાંત સિદ્ધાંતનાં અનુભવ માટે જોઈએ યોગ્ય છે તેટલી બીજી કોઈ પણ અવસ્થા નથી. માનવબાળક જન્મકાળથી માંડી કિશોર અવસ્થા સુધી સાચો આંતરરાષ્ટ્રીય બાળક હોય છે. બાળકોની સૃષ્ટિમાં કોઈ રાષ્ટ્ર નથી, કોઈ ધર્મ નથી, કોઈ સંસ્કૃતિ નથી, કોઈ કૃત્રિમ ભેદ નથી. જ્યારે તે મોટો થાય છે ત્યારે બધી વિકૃતિઓ તેનામાં પ્રવેશે છે. બાલ્યાવસ્થા જ આથી વેદાંત માટે સાચી સહજાવસ્થા છે. તેથી વિશ્વનાં બધા દેશના બાળકોને બચપણમાં દેશકાળ પરતુથી અપરિચિત, સર્વવ્યાપી માનવતાનો અર્થાત્ વેદાંતનો ઉપદેશ મળવો જોઈએ. વિકૃતિને આપણે સંસ્કૃતિ કહીએ છીએ. અને સંસ્કૃતિને વિકૃતિ કહીએ છીએ. તેથી શિક્ષણ-પ્રજ્ઞાત્રિ તો સર્વાંશઃ તણ્ડુલપ્રસ્થમૂળાઃ-સર્વપ્રથમ છે. માનવજાતિનો બાલ્યકાળ જ વેદાંત વિદ્યાના સંસ્કાર આરોપણનો કાળ છે. જો એ સમયે બીજા રાષ્ટ્રવામાં આવે તો ભાવિમાં વેદાંતના સર્વોત્તમાવધી પરિપૂર્ણ સંસ્કૃતિ જ અસ્તિત્વમાં આવે. આપણે આશા રાખીએ કે વેદાંતની સર્વોપરિતા સ્વીકૃત થાય.

વેદાન્તનો સંદેશ

માનવ શબ્દકોષમાં ત્રણ ધાતુઓ મુખ્ય છે. જ્ઞા, ॥ અને ભજ્. જ્ઞા એટલે જાણવું, ક્ર એટલે કરવું અને ભજ્ એટલે ભજવું. આ ત્રણ ધાતુઓમાં માનવજીવનનું રહસ્ય સમાપ્ત થાય છે. ભગવાન વેદ પણ આ ત્રણ ધાતુઓનો યથાર્થ અર્થ ખતાવે છે. માનવે કંઈક જાણવાનું છે, જાણીને કંઈ કરવાનું છે, અને એવી રીતે કરવાનું છે કે જેથી તે ભજ્ ધાતુના અર્થમાં થાય.

તો શું માનવ જાણતો નથી? શું તે કંઈ કરતો નથી? શું તે સેવા કરતો નથી? જાણસ ધણું જાણે છે, ધણું કરે છે. સેવા પણ ધણી કરે છે. સ્વભાવે જ આ ત્રણ ધાતુઓના વચમાં છે માનવ. છતાં કહેવું પડે છે કે માનવ સામાન્યતઃ જે જાણે છે તે જાણવા યોગ્ય નથી. સામાન્યપણે જે કરે છે તે કરવા યોગ્ય નથી. પ્રાયઃ જેની સેવા કરે છે તે સેવનીય નથી. જાણસ અજ્ઞાનને જાણે છે, અકર્મને કરે છે, માયાની સેવા કરે છે.

વેદાન્ત કહે છે કે હે અમૃતનાં સંતાન ! તું જાણવા યોગ્યને જાણ કરવા યોગ્યને કર. સેવા યોગ્યની સેવા કર. માનવ ! “તમેવ એકં જાનય આત્માનં,” “તમેવ વિદિત્વા અતિ મૃત્યુમેતિ.” “જાનન્દઃ આત્મા,” “તદ્ વિજ્ઞાનેન પરિપદ્યન્તિ ધીરાઃ જ્ઞાનન્દરૂપં અમૃતં યદ્વિભાતિ,” “અણોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્ આત્માઽસ્ય જન્તોર્નિહિતો ગૃહાવામ્ । તમઃક્રતુઃ પસ્યતિ વીતશોન્ને ધાતુઃ પ્રસાદાત્ મહિમાનમાત્મનઃ” વેદાન્તનો આ ઉપદેશ છે. આત્મજ્ઞાન જ જ્ઞાન છે, ખીજું બધું અજ્ઞાન છે. આત્મજ્ઞાન જીવન સાક્ષ્યનો ઉત્તર છે. હે અમૃતનાં સંતાન ! તું આત્માને જાણ. તારો આત્મા સચ્ચિદાનંદ છે. સત્ હોઇને તું અમર છે, અજર છે. ત્રિકાલાપ્રાપિત છે. તારું સ્વરૂપ કાળનાં પરાક્રમથી અરપૃષ્ઠ છે. સંશયનો આદિ તું છે. મધ્ય તું છે. અંત તું છે. અને અંતનો પણ સાક્ષી તું છે. તું તો નિપેષણો; જયતાત્-જયોષ્ઠ છે. ગર્જના કર કે મૃત્યુનું પણ તું મૃત્યુ છે. મૃત્યુ તો તારી ચટણી છે. તું મૃત્યુંજય છે. શા માટે કંપે છે? તારો ભય નિર્મૂળ છે. ભયને પણ ભયભીત કરનાર છે તારું સ્વરૂપ. એટલે ! તું અમૃતસાગરનું બિંદુ છે. સિન્ધુ તારું સ્વરૂપ છે. તું ચિત્ હોઇને જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. સર્વ પ્રકાશક છે. સ્વયં-પ્રકાશ છે. અનન્ય પ્રકાશ છે. તારી જ્યોતિથી સૂરજ, ચાંદ, તારા, વિદ્યુત જ્યોતિવાળા છે. અધાર તારા નામથી દૂર ભાગે છે; તું જ સર્વભાસક છે. તું જ જીવનનો સ્રોત છે. તારી અસ્તિથી જ જગદાન્ધ્ય અને પૂતિભાવ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતા નથી. પ્યારા ! તારી ચમકથી સૌ

ચમકે છે. તું જ્યોતિ છે. અને હે અમૃતનાં સંતાન ! દુઃખથી શા માટે ભાગતો ફરે છે ? આવ ! મારા ઉત્સંગમાં બેસ. હું તને બતાવું છું કે તું સુખ સ્વરૂપ છે. દુઃખ તારું સ્વરૂપ જ નથી. શા માટે ચીસ પાડે છે ? શા માટે શોર મચાવે છે ? પ્યારા ! તારા આનંદની માત્રા માત્રથી તો અખિલ બ્રહ્માંડ આનંદમય બને છે. તો બિહ, બગ. તું સચ્ચિદાનંદ છે, તું સર્વવ્યાપી છે. તું સર્વસ્વરૂપ છે. તારાથી બિન્ન કોઈ ચીજ નથી. તારું લીલાશ્રિત જ આ ચરાચર બ્રહ્માંડ છે. તું દેશ, કાળ, વસ્તુથી અપરિચ્છિન્ન છે. આકાશવત્ અસંગ છે. જો આ તારું સ્વરૂપ છે. સ્વરૂપમાં સમાધિમય બન. તું સત્રાટ છે. પ્રકૃતિ માયા તારી દાસી છે. તું સ્વરાટ છે.

બસ. તું જ્યારે પોતાનાં સ્વરૂપને આમ ઠીક ઠીક જાણુશે ત્યારે 'જ્ઞા' ધાનુ કૃતાર્થ મુશે અને જે જાણુશે તે નિષ્કામભાવે જ બધું કરશે. નિષ્કામ કર્મયોગ જ જ્ઞાનનું પરિણામ છે. ફલસ્પૃહાથી તો તે કર્મ કરે, જે આત્માની પરિપૂર્ણતાને જાણતો નથી. આત્મા સ્વરૂપે જ પરિપૂર્ણ છે. નિરતિશય છે. વૃદ્ધિ હાસ-શૂન્ય છે. કોઈ પણ કર્મનાં ફળથી આત્મા નાનો કે મોટો બનતો નથી. આત્મામાં ફલનું આરોપણ અને સ્વમાનભંગ છે, ભારી અપમાન છે. ફલસ્પૃહાથી વર્તવું આત્મજ્ઞાનનું છિદ્ર છે, તેથી આત્માનો જાણકાર નિષ્ક્રિય નહીં રહી શકે. તેની સક્રિયતા કદી સરપૃહ નથી હોતી. તેથી સ્વાભાવિકપણે આત્મજ્ઞાની કરશે અને છતાં તેને આસક્તિ અને ફલાશાનો આવેગ સતાવશે નહીં.

વળી આત્મજ્ઞાની નિષ્કામભાવે વર્તશે ત્યારે તેના બધાં કર્મ આત્મસ્વરૂપ જગતની સેવાને અર્થે જ થશે. આત્મજ્ઞાન પ્રેમમાં અને પ્રેમ સેવામાં પરિણત થાય છે. તેથી 'કૃ' નો વિનિયોગ 'મજ્' નાં અર્થમાં થશે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનપૂર્વક, ભક્તિપ્રધાન, નિષ્કામ કર્મયોગ જ વેદાન્તનો સંદેશ છે. સમસ્ત વેદાન્તશાસ્ત્રનો એ જ ધ્વનિ છે. એ જ ભગવતી ગીતાનું રહસ્ય છે. એ જ ભગવાન વેદનું તાત્પર્ય છે. સુકિત પણ એ જ કહે છે. અનુભવ પણ એ જ સૂચિત કરે છે.

આજે આપણને જ્ઞાન, કર્મ અને ભક્તિના ત્રિવેણી સંગમની આવશ્યકતા છે. જો વિશ્વની પાસે શંકરની બુદ્ધિ, બુદ્ધિનું હૃદય અને ગાંધીજીનો કર્મયોગ હોય તો સંસાર સુખમય બને. શોક અને ગ્રોહથી જો આપણે પર થવું છે તો વેદાન્તવિદ્યાનો આ સંદેશ સાંભળવો જોઈએ.

अंतर्भा वेद जगदाननो संहेश सांख्यी, आत्मरूपेण वरायरने
चंदना करी विरभीशुं.

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ॥

* * *

समानो मंत्रः समितिः समानी

समानं मनः सहचित्तं एषाम्

समानं मन्त्र अभिमन्त्रये वः

समानेन वो हविषा जोहवीमि ॥

समानी वः आकूतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनः यथा वः सुसहासति ।

अने परब्रह्म परमात्मान्नी कृपायी

सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु तिरामयाः ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥

॥ हरिः ॐ तत् सत् ॥

	૪	ગુણાહેત	ગુણાહેત
૧૦	૨૧	પુરુષો	પુરુષો
૫૨	૩	મૂતમઘ્યસ્ય	મૂતમઘ્યસ્ય
૫૯	૭	સ્પેદન	સ્પેદન
૬૧	૧૫	સમપિત	સમપિત
૬૨	૧૨-૧૬	વમૂલ	વમૂલ
૬૫	૮	સંવે	હવે
૬૬	૧૨	સ્વશરીમાં	સ્વશરીરમાં
	૨૫	પરમ	પરમ
	હેલ્લી	અનિર્દેય	અનિર્દેય
૬૮	૧	જવાળ	જવાળ
૭૦	૨	અચિન્ય	અચિન્ય
	૨૪	ધ્વજમાંધી	ધ્વજમાંધી
૮૩	૨૫	વિરજોઽમૂલિમૃત્યુઃ	વિરજોઽમૂલિમૃત્યુઃ
૮૪	૧૩	પ્રસાદાત્ત્વ	પ્રસાદાત્ત્વ
૧૦૨	૨૨	પર્થિત્વ	પર્થિત્વ
૧૫૩	૧૮	તતઃપ્રત્યચેતના	તતઃ પ્રત્યક્ ચેતના
૧૭૬	૯	કરી	કરી
૨૮૫	૧૦	લાલ દ્વારા	લાલા દ્વારા
૨૮૮	૫	વિચારશુદ્ધિ	વિચાર શુદ્ધ
૨૯૪	૭	एवावयन्ति	एवापियन्ति
૨૯૯	૧૬	સૂચને માગે ત્યાં	સૂચને માગે ત્યાં
		લમ્બ જાય છે	જાય છે
૧૦૬	૮	ચન્દ્રસૂર્યો	ચન્દ્રસૂર્યો
૧૦૮	૧૯	તમામ તે અક્ષર	તમામ પદાર્થો તે અક્ષર
૧૦૯	૧	ઉશીને	ઉદ્દેશીને
૧૧૪	૧૮	માગવતેન	માગવતેન
	૨૫	અસ્ત્રરૂપ	અસ્ત્રરૂપ
૧૧૮	૧૪	વતે	વૃત્તે
૧૨૪	૨	સમાર્જં વૃક્ષ	સમાર્જં વૃક્ષ
૩૨૯	૨૪	સામાન્ય	સામાન્ય

॥ लक्ष्मीर्दानयती चस्य सफलं तस्य जीवितम् ॥

उपनिषत् योजनानां सहायकेनी शुभ नामावलि.

क्र	नाम	इपिथा
१	श्री रमल्लिकलाव पुत्रपोत्तमदास शाह	१५०१-०-०
२	श्री लज्जानदास वतनशी आसुर	५०१-०-०
३	श्री सुनीलाव प्राबुल्लवनदास	५०१-०-०
४	स्व. नटवरलाव लज्जानलाव देसाईना पुष्ट्यार्थे त्या. भू. सावित्रीजेन नटवरलाव देसाई तरङ्गशी	५०१-०-०
(५)	श्री त्रिकुमलाव लोणीलाव	३०३-०-०
(६)	श्री धन्दिभतीजेन कुंगरशीलाव	२५०-०-०
(७)	श्री गदुलाव रंगीलदास शाह	१५१-०-०
८	श्री लक्ष्मीजेन लज्जानदास स्व. श्री लज्जानदास पुंनलाव तन्नाना स्मरणार्थे	१०१-०-०
(९)	श्री सुशीलकान्त पुत्रपोत्तमदास शाह	१०१-०-०
(१०)	श्री रज्जिकान्त पुत्रपोत्तमदास शाह	१०१-०-०
(११)	श्री धन्वरलाव पुत्रपोत्तमदास शाह	१०१-०-०
(१२)	श्री किशोरलाव पुत्रपोत्तमदास शाह	१०१-०-०
(१३)	श्री जयंतिलाव भाबुल्ललाव शाह	१०१-०-०
(१४)	श्री मथुरदास लधाभाई	१०१-०-०
(१५)	श्री नंदुभाई तुलसीदास	१०१-०-०
(१६)	श्री रतिलाव लक्ष्मलाई	१०१-०-०
(१७)	श्री रमल्ललाव लक्ष्मलाई	१०१-०-०
(१८)	श्री मंगल्लजेन शान्तिदाव भडेटा	१०१-०-०
(१९)	श्री रमल्ललाव थाबुवावा	१००-०-०
(२०)	श्री करसनदास कापडीया	५१-०-०
(२१)	श्री माधवदास जेतशी	५१-०-०
(२२)	श्री रतिलाव नरसिंहलाव जाई	५१-०-०